Kokand University

SHAXS MA'NAVIYATINING SHAKLLANISHIDA TIL VA ADABIYOTNING ROLI

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman to‘plami

[DATE]

[COMPANY NAME]

[Company address]

QO‘QON UNIVERSITETI

SHAXS MA’NAVIYATINING SHAKLLANISHIDA

TIL VA ADABIYOTNING ROLI

Xalqaro ilmiy-amaliy anjuman to‘plami

Qo‘qon – 2025

UO‘K:316.42:811.512.133
KBK 60.56+81.2O'zb

Shaxs ma’naviyatining shakllanishida til va adabiyotning roli

Qo‘qon universiteti direktori
G.E.Zaxidov tahriri ostida

Ushbu to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-sonli farmoni, “Ma’naviyat va ma’rifat tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada olib borilayotgan ishlar samaradorligini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF–6100-sonli qarori hamda “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” g‘oyasini hayotga tatbiq etish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PF–5127-sonli qarorida belgilab berilgan adabiy merosni keng o‘rganish, targ‘ib qilish, mumtoz adiblar asarlarini nashr qilish va o‘rgatish, yozuvchilar, olimlar va ijodkorlar faoliyatini qo‘llab-quvvatlash kabi asosiy masalalar ijrosini ta’minlash maqsadida o‘tkazilgan anjuman materiallaridan tashkil topgan.

Tahrir kengashi:

Shuhrat Sirojiddinov - Akademik, filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Boqijon To‘xliyev - Pedagogika fanlari doktori (DSc), professor
Jabbor Eshonqulov - Filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Nurboy Jabborov – Filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Maqsud Asadov – Filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Zeboxon Qobilova – Filologiya fanlari doktori (DSc), professor
Olimjon Davlatov- Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori
Ruxsora Davlatzoda- Filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Svetlana Bezgodova - Psixologiya fanlari nomzodi, dotsent
Yelena Glubokova - Pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Jamoliddin Qambarov -Iqdisod fanlari doktori (DSc), dotsent
Boburmirzo Xursanaliyev -Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha faslafa doktori

Konferensiya materiallarini nashrga tayyorlaganlar:
Sh.Jumanova, G‘.Rahmonov, M.Imomaliyeva, N.Tursunova, G.Ashurova, H.Raimova, G‘. Abdupattoyev, N.Javharova, S.Ergasheva

SO‘Z BOSHI

Assalomu alaykum, hurmatli konferensiya ishtirokchilari, qadrli ilm ahli, ustozlar va mehmonlar!

Ulug‘ ma’rifatparvar bobomiz Abdulla Avloniy “Har bir millatning dunyoda borlig‘in ko‘rsatadurg‘on oyinai hayoti til va adabiyotidir”, degan edilar. Darhaqiqat, har bir avlod o‘tgan bobokalonlarining tili va adabiyotini asrlardan asrlarga sof holda olib o‘tishni o‘zlariga sharafli burch deb bilishlari kerak.

Qo‘qon universitetida tashkil etilgan “Shaxs ma’naviyatining shakllanishida til va adabiyotning roli” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya o‘z oldiga ulkan maqsadlar qo‘ygan. Bugun anjumanda ko‘tariladigan va yechimlari taklif etiladigan masalalar nafaqat ilmiy jihatdan, balki jamiyatimizning ijtimoiy, madaniy va ma’naviy rivojlanishi uchun ham nihoyatda muhimdir.

Til — bu nafaqat muloqot vositasi, balki xalqning tarixini, madaniyatini va urf-odatlarini saqlovchi kuchdir. Adabiyot esa tilni go‘zallik va nafosat bilan to‘ldirib, inson his-tuyg‘ularini ifoda etishda beqiyos imkoniyatlar yaratadi. Shuning uchun til va adabiyot insonning ichki dunyosini, uning ma’naviyatini boyitish jarayonida muhim rol o‘ynaydi. Adabiyot orqali biz nafaqat boshqa insonlarning ko‘ngil tug‘yonlarini his qila olamiz, balki o‘zimizni anglashga, ruhiy kechinmalarimizni tushunishga ham erishamiz. Hozirgi kunda adabiyotning ta’siri yanada ortib bormoqda: u yosh avlodni tarbiyalashda, ularning dunyoqarashini shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Men anjuman ishiga muvaffaqiyatlar tilayman!

G.E.Zaxidov,

Qo‘qon universiteti direktori

1-SHO‘BA: TIL VA ADABIYOT – MILLIY G‘URUR, MADANIY MEROS VA MILLIY QADRYATLAR POYDEVORI

NORMUROD NORQOBILOV ASARLARIDA INSON VA TABIAT TASVIRI

Yo‘ldosh Solijonov,
filologiya fanlari doktori, professor,
Farg‘ona davlat universiteti
Mo‘minova Moxitabon Bahodir qizi,
Farg‘ona davlat universiteti,
1-kurs tayanch doktoranti
mominovamohitabon@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada Normurod Norqobilovning asarlarida inson va tabiat munosabatining badiiy talqini tahlil qilinadi. Yozuvchi “Tog‘ odami” qissasi orqali insonning tabiatga nisbatan ichki kechinmalari, ekologik ong darajasi va ma’naviy uyg‘unlik holatlarini yoritadi. Adib asarlarida hayvon obrazlari insoniy fazilatlar bilan uyg‘unlashtirilib, tabiat va inson birligi g‘oyasi ilgari suriladi. Maqolada Jondosh obrazining tahlili orqali inson va tabiat o‘rtasidagi murakkab munosabatlar badiiy, ruhiy va axloqiy jihatdan chuqur ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: tabiat tasviri, inson obrazi, ekologik ong, badiiylik, ramziy obrazlar, hayvon timsollari, ramz.

Аннотация

В статье рассматривается художественная интерпретация взаимоотношений человека и природы в произведениях Нормурода Норкубулова. Особое внимание уделено повестям «Человек гор» в которых через образ Джондоша раскрывается внутренний мир человека, его духовное единение с природой, а также экологическое сознание. Использование образов животных как символов человеческих качеств позволяет писателю акцентировать идею гармонии между человеком и окружающей средой. Работа анализирует философские и нравственные аспекты таких отношений.

Ключевые слова: образ природы, образ человека, экологическое сознание, художественность, символические образы, животные символы, символ.

Abstract

This article analyzes the literary depiction of the relationship between humans and nature in the works of Normurod Norqobilov. Special focus is given to the stories “Mountain Man” where the character Jondosh embodies ecological

consciousness and emotional harmony with nature. Through animal symbols reflecting human traits, the author promotes the idea of unity between man and environment. The paper explores the aesthetic, psychological, and moral layers of these interactions, highlighting Norqobilov's unique ecological narrative style.

Keywords: image of nature, image of man, ecological awareness, artistry, symbolic images, animal symbols, symbol.

Normurod Norqobilov 1953-yilda Qashqadaryo viloyatining Yakkabog‘ tumanidagi Qishliq qishlog‘ida tavallud topadi.Yozuvchi bo‘lmoq uchun hayotni o‘rganmoq kerak, degan shiorga amal qilib, zavod va fabrikalarda slesar, temiryo‘l depolarida vagon tuzatuvchisi, stantsiyalarda yuk tushiruvchi bo‘lib ishlaydi va turli toifadagi kishilar bilan muloqotda bo‘lib, ularning xarakter xususiyatlarini, dunyoqarashlarini o‘rganadi.

Yozuvchi o‘zining tarjimayi holida tabiat va hayvonot dunyosi uni qanday o‘ziga ohangrabodek tortgani haqida quyidagicha eslaydi:

“Tabiat hodisalari va fasllar almashuvidan o‘zimcha ma’no qidiradigan bo‘ldim. Uy burchagidagi javonda o‘qigan kitoblarimning soni ortgani sayin nafaqat tafakkurimda, balki fe’limda ham o‘zgarishlar sodir bo‘la boshlagandi. Kitoblar ta’sirida qishloqqa sig‘may qoldim. Dala-dashtu, qir-adirlarga intila boshladim. Qishloqdan narisi qir-adirlik, so‘ng chek-chegarasiz tog‘lar boshlanardi. Sukunat bag‘riga cho‘mib, istaganingcha xayol sur, xalal beruvchi biror kimsa yo‘q, jonivorlar esa g‘ij-g‘ij edi. Bu paytda jonivorlarga ozor berishdan tiyilgandim. Chunki bu dunyoda barcha narsa tabiiy uyg‘unlik asosiga qurilgani va tabiatga ozor beruvchi yolg‘iz jon odam bolasi ekanligini favqulodda anglab etgandim. Oqibat, yovvoyi tabiat va jonivorlar do‘stimga aylandi [1, 37].

Ilk hikoyasini 1982-yilda e’lon qilgan yozuvchi Normurod Norqobilovning bugungi o‘zbek hikoyachiligida voqelikka munosabati va obraz yaratish, uslubi kompozitsion o‘ziga xosligi nimada ko‘rinadi? Avvalo, aytish kerak-ki, adib insonni tabiat bilan bir butunlikda tasvirlaydi. Inson va tabiat masalasi uning ijodiga xos asosiy belgi. Yozuvchi yaratgan hikoyalarining qahramonlari insondan tortib hayvonot va nabotot dunyosini ham qamrab oladi. [2, 536].

Normurod Norqobilov asarlaridagi roviy tabiat qonunlarini obdon o‘zlashtirgan, hayvonot dunyosi bilan yaqindan tanishgan. Hayvonlarning xatti-harakatlari xuddi ekran tasvirlarida ko‘ringanidek, o‘quvchi ko‘z o‘ngida namoyon bo‘ladi. Kitobxon ham tasvirga olingan jondorlar bilan birga o‘ngirlarda, toshsupa labida, kavaklarda g‘animlardan pana joylarda yurgandek bo‘ladi. Tabiatning hech qayerda yozilmagan qahrli qonunlaridan xabar topadi, unga o‘zi ham bo‘ysungandek bo‘ladi. Paxmoq, Yoldor, Qoravoylar bilan birga Egridara,

Toshloqsoy, Qoradara, Bujurqoya, Chuqurkamar, Murodqoya, Qo‘ng‘ir, Yalangqoya, Qing‘ir tizmalari, Ichakdara, Ko‘kbuloq qishlog‘i, Qiziljar, Ilondara, Qizilbet, Oqsuv, Do‘lanazor, Uchdara, Qoratepa, Bo‘rijar, Qilso‘qmoq kabi tabiatning o‘zi sifatini keltirib qo‘ygan tog‘ makonlarida kezinib, yashash uchun kurashib yurgandek bo‘ladi. Yozuvchining tasvirlash uslubi, o‘ziga xosligi shundaki, tog‘ so‘qmoqlarini, qoyalar va irmoqlarni erinmay tasvirlaydi. U erda yurgan, hayot kechirayotgan jondorlarni ham hadik bilan, atrofida olazarak qarab yurishlari, hayot tarzi ijodkor nigohidan chetda qolmaydi [3,66].

Shuningdek, adib qissalarida inson tabiatidagi murakkablik bilan tabiat hodisalarini bir butunlikda ko‘rsatadi hamda insonning ko‘ngil mayli bilan ma’naviy olami, odamiylik va insoniy qismat, taqdir yuzma-yuz kelishi tasvirlangan [4, 228].

Ichki kechinmalar, tuyg‘ular, hislar in’ikosi orqali inson qiyofasining to‘la namoyon bo‘lishi badiiylikning muhim mezoni. Bu hol, o‘z navbatida, istiqlol adabiyotining o‘ziga xosligini belgilaydi. Normurod Norqobilovning “Qoyalar ham yig‘laydi”, “Tog‘ odami” qissalari buning yorqin misolidir [5, 208].

Normurod Norqobilov “Tog‘ odami” qissasida tog‘ni o‘ziga vatan tutgan Jondosh obrazi orqali butun hayvonot dunyosini tasvirlashga harakat qiladi. Asar voqealari tog‘ va uning atrofida ro‘y beradi. Jondosh obrazi asarda tabiat va atrof-muhit himoyasiga otlangan obraz sifatida gavdalanadi. U asarda goh tabiat ramzi bo‘lib gavdalansa, goh esa ana shu tabiatni borligicha saqlanishiga ko‘ngilli yollangan tabiat qo‘riqchisi sifatida paydo bo‘ladi. Yozuvchi bu qissasida tabiat va insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni yirik planlarda ko‘rsatishga va ekologiya bilan bog‘liq muammolarni kengroq yoritishga harakat qiladi.

Qissada tobora o‘z nafsi ortidan quvib tabiat ne’matlarini isrofgarchilik bilan sarflayotgan, hayvonot dunyosiga esa zarar etkazib undan qorin to‘ydirish yoki moddiy manfaat yuzasidan foydalanayotgan insonlarga qarshi kurashayotgan Jondosh obrazini yaratadi. Bu obraz hayoti davomida juda ko‘p aldangan, yaqinlariga bo‘lgan ishonchni yo‘qotgan obraz sifatida tasvirlanadi. Keyinchalik odamlardan bezadi va o‘zi uchun tog‘ni makon qilib shu erda yashay boshlaydi. Bu qiziqish o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmaydi.

“Dastlab so‘qmoq bo‘yida cho‘zilib yotgan tog‘terak yonidan bemalol o‘tib ketadigan odam so‘ng-so‘ng, uning yiqilish sababi bilan qiziqsinadigan, keyin esa beixtiyor achinadigan odat chiqardi… Buloqboshi hududini o‘zlashtira borgani sayin, archalar o‘z-o‘zidan unmasligini, tog‘-teraklarsiz soybo‘yi g‘arib tus olishini, belga uradigan o‘t-o‘lanlar g‘oyat nozik kelishini idrok eta bordi”.

Jondoshning qo‘rg‘oni tasviri bizga tabiatdagi hayvonlar uchun yaratilgan qo‘riqxonani yodga soladi. Bu qo‘rg‘onda uy hayvonlaridan tortib to yovvoyi

hayvonlarga qadar uchratish mumkin edi. Bu hayvonlarning boshqalardan farqi – ularning barchasi yaralangan yoki mayib bo‘lgan jonivorlar edi. Ularning orasida bo‘rining yo‘qligi uni insonga bo‘ysunmasligi, erkni xush ko‘rishi bilan izohlanadi. Jondosh bu hayvonlarni barchasini davolab, yana qo‘yib yuboradi. Ana shu holatda u mehribon tabiat timsolida namoyon bo‘ladi. Jondosh –ona tabiat, u g‘amxo‘rlik qilayotgan hayvonlar esa turli qiyofa, turli xarakterga ega insonlar ramzidir. Jondosh mayib bo‘lgan hayvonlar tuzalgach, bir narsani intiq kutadi: davolagan hayvonlari ketadimi yoki u bilan qoladimi? Aksar hayvonot olami vakillari tuzalganlaridan so‘ng ortlariga qaramay ketishadi. Bu hayvonlar – tabiatdan o‘z bilganlaricha yoki o‘zlariga kerak paytda foydalanib, keyinchalik u haqida umuman g‘amxo‘rlik qilmaydigan insonlarning qissadagi tasvirlaridir. Qissada barcha hayvonlar qatorida uch hayvon alohida tasvirlanadi va ular uch toifadagi insonlar xarakterini ifodalash uchun xizmat qiladi.

Birinchisi Jondoshning iti – Bo‘ynoq. Bilamizki, itlar sadoqat ramzi. Shu sababdan ham insonlar o‘zlari bilan uni doimo hamroh sifatida birga olib yurishgan. Qissada Bo‘ynoq tabiatga qayg‘uradigan, o‘zini tabiat farzandi hisoblagan, ma’suliyat tuyg‘usi bo‘lgan insonlarni gavdalantirishga xizmat qiladi.

Jondoshning bu so‘zlari orqali shu narsa oydinlashadiki, agar insonlar bir hayvon uchun achinish tuyg‘usini his qilishsa, tabiat o‘z bag‘riga olgan barcha narsa uchun– xoh u jonli, xoh jonsiz bo‘lsin –qayg‘urishi aks etadi. Shuning uchun ham Jondosh o‘ziga zarar etishini emas, aksincha qo‘rg‘on yakson etilishidan havotirda yuradi. Chunki, qo‘rg‘on ona tabiat ramzi edi, u yakson etilsa, hamma narsa o‘z muvozanatini yo‘qotar edi. Tabiatda hamma narsa o‘simlikdan tortib hayvonot dunyosiga qadar bir-biriga bog‘liqligi talaba yigit tomonidan aytilgan va Jondosh tomonidan takrorlangan quyidagi jumlada ham o‘z tasdig‘ini topadi.

“Uzoq yili qo‘rg‘onga bir ustudent bola keluvdi…Shu yigit aytdiki, dunyoda hamma narsa bir-biriga bog‘liq ekan. Agar biror narsa, masalan, jondor yo‘qotilib yuborilsa, odamzod ham o‘z-o‘zidan yo‘q bo‘p ketarkan. Yana dediki, tovdagi mana bu archalar kesib yuborilsa, kasofati albatta odamlarga urarkan”[6,87].

Ikkinchisi – Oqtush ismli kiyik bolasi. Uni Jondosh onasidan etim qolganida topib oladi va qo‘y suti bilan katta qiladi. U insonlardan qochmaydigan, hatto ularning qo‘lidan oziqlanadigan bo‘lib ulg‘ayadi. Shuning uchun ham ovchilar uni otmoqchi bo‘lishganda ham qochishni o‘ylamaydi. Jondoshga yaqin bo‘lgan kiyik Oqtush obrazida xuddi “Oq kema”dagi ona bug‘u va insonlar o‘rtasidagi kabi yaqinlikni sezishimiz mumkin. Dastlab, “Oq kema” da ham bug‘u va insonlar yonma yon, tinch hayot kechiradilar. Keyinchalik, “Oq kema” qissasida bug‘uning shoxlari uchun, “Tog‘ odami” qissasida esa uning go‘shti uchun odamlar ularni

ovlashni boshlashadi. Oqtush –asarda har qanday sharoitga ko‘nikadigan va hammaga ishonadigan insonlar obrazini ifodalashga xizmat qiladi.

Uchinchisi esa Chipor laqabli qoplon. Bu obraz sharoitga qarab ish tutadigan, vaziyatdan o‘z manfaati yo‘lida foydalanadigan insonlar obrazidir. Unga Chipor laqabi bejizga berilmagan, u tanasining rangiga o‘xshab goh u, goh bu holatda o‘zgaradi. Shu orqali o‘zining o‘zgaruvchan xarakterini namoyon qiladi.

Jondoshning tabiatni asrash yo‘lidagi harakatlari ko‘p qarshiliklarga uchraydi. U asarda shu sabab hayvonlarni otish yoki ulardan davo o‘rnida foydalanmoqchi bo‘lgan kishilar bilan konfliktda tasvirlanadi. Qissada Jondoshning asirga olingandagi holati bo‘rining kuliklangan holatiga qiyoslanadi.

“Yigitning bu holati kuliklangan bo‘rini eslatardi. Qachonki bo‘rilar noiloj qolsagina mana shu sozda miq etmay yotadi. Hatto irillamoqni o‘ziga ep ko‘rmaydi. Ammo, indamay yotsa-da, ichida quyun yashaydi, bo‘ron quturadi. Ichdagi bu tug‘yon loqaydlashgan nigohda dam-badam aks etishini demasa, qolgan payt uni sezish qiyin, go‘yo tosh. Biroq mana shu “tosh” ichidagi bo‘ronda umid yashaydi, qutulmoqqa ilinj yashaydi...”[7, 132].

Yozuvchi bu tasvirlar orqali Jondoshning ruhiy holatini ochishda bo‘ri obrazidan foydalanadi. Bizga ma’lumki, qadimda bo‘ri totem hayvon bo‘lgan va undagi qo‘rqmaslik, dushmanga itoat etmaslik xususiyatlari sabab insonlar unga katta e’tiqod qo‘yishgan. Uning qo‘rqmaslik, dushmanga itoat etmaslik xususiyatlari asarda Jondosh obraziga ko‘chadi va o‘z erki uchun jarlikdan sakraydi. Uning baland tepalikdan sakrashiga undagan yana bir omil bu –osmonda parvoz qilayotgan burgut edi. Ayni shu kichik obraz asar bosh qahramonini harakatlarini tezlashishiga sabab bo‘ladi. Burgut erk ramzi bo‘lganligi uchun ham Jondosh undan kuch oladi, u kabi erkinlikni xohlaydi. Tabiat o‘zining qo‘riqchisini osonlikcha vafot etishiga yo‘l qo‘ymaydi.

Jondosh jarlikka uchgandan beri uni allaqanday qo‘l tutgandek, g‘ayrishuuriy bir kuch madad berayotgandek bo‘ladi. Bu o‘rinda jamodot, nabotot va insonning ahilligi, birligi Jondoshni o‘limdan saqlab qoladi [8,135-138].

Uning erkka intilish ishtiyoqida qilgan harakatlarini biz yana E.S.Tompsonning “Yovvoyi yo‘rg‘a” asaridagi erkka intilib halok bo‘lgan yovvoyi yo‘rg‘a misolida ham kuzatamiz. Biri joni omon qolib ozodlikka erishsa, ikkinchisi o‘zini halok qilib bo‘lsa-da erkka erishadi.

Asardagi quyidagi jumlalar orqali butun insoniyatga tegishli xulosa anglashiladi va barchaning tabiat oldida javobgar ekanligi uqtiriladi.

“Yerning siynasini qanchalik tajovuzkorona toptamaylik, oxir-oqibat, halovatni uning pinjidagina topamiz”.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Norqobilov N. Adabiyot mangu yoniq qalb nuridir.// Yoshlik, –2010, –№4.
2. Xayrullayev A. Normurod Norqobilov hikoyalarida an’ana va individuallik.// Multidisciplinary Scientific Journal. Volume1|Issue 9| December, 2022.
3. Solijonov Y. Joziba sehri. // Yoshlik. –2009, – № 9.
4. Mashrabxonova M. Normurod Norqobilov qissalarida inson va tabiat munosabati // Tafakkur manzili. – 2022, – № 2.
5. Каримов Ҳ. Истиқлол даври адабиёти. – Тошкент : Янги нашр, 2010.
6. Норқобилов Н. Овул оралаган бўри. – Тошкент : Шарқ , 2005.
7. Норқобилов Н. Овул оралаган бўри. – Тошкент : Шарқ , 2005.
8. Расулов А., Бадиийлик безавол янгилик. – Тошкент : Шарқ , 2007.

SHAXS MA’NAVIYATINING SHAKLLANISHIDA ADABIY MANBALARNING O‘RNI

Boqijon To‘xliyev ,
filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya

Maqolada inson ma’naviyatini shakllantirishda badiiy adabiyotning o‘rni va ahamiyati muammolariga e’tibor qaratilgan. Bunda asosiy urg‘u badiiy adabiyotning shakli va mazmuni, ularning jamiyat ijtimoiy-ma’naviy hayotiga ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan ta’siri muammolariga qaratilgan. Misollar sifatida adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi va folklor materiallari tanlab olingan.

Inson ma’naviyatini shakllantirishda mumtoz adiblarning fikr-mulolhazalariga, ayniqsa, ularning yuksak badiiyat libosidagi kashfiyotlariga tayanishning afzalliklari, ularning ta’lim va tarbiya jarayonidagi o‘rni va ahamiyati borasida mulohazalar bildirilgan.

Tayanch so‘zlar: shaxs, ma’naviyat, Alisher Navoiy, Yusuf Xos Hojib, adabiy manba, ta’lim, tarbiya.

Badiiy adabiyot – inson ma’naviyatini shakllantirishdagi eng qadimiy va tayanch omillardan biridir. Bu haqiqat insoniyatning o‘zi tomonidan qadimiyatning ko‘z ilg‘amas sarhadlari bag‘ridayoq anglab etilgan. Shuning uchun ham ayni mana shu mavzuning o‘zidayoq ko‘plab hikmatli so‘zlar, maqollar, afsona va rivoyatlar, boshqa janrlardagi turli asarlar yaratilgan.

Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘ot it-turk” asarida ko‘plab badiiy parsadlarni misollar sifatida keltirgani yaxshi ma’lum. Ular orasida xalq maqollari ham alohida o‘rin tutadi. Mana shu maqollar orasida “Ardam bashi – til” degan maqol ham mavjud. Bu erda qo‘llangan “til” “so‘z”, “nutq” degan ma’nolarni anglatadi. Tabiiyki, bu erda nutqning badiiy jihatlari ham nazarda tutilgan. Muhimi, unda nutqning boshqalarga qaratilgani, bunda har qanday insoniy fazilatning dastlab so‘z vositasida ifodalanishi nazarda tutilgan. Demak, adabiyot turkiy xalqlar hayotining ajralmas bo‘lagi sifatida juda qadim zamonlardan beri ta’lim va tarbiya jarayonlarining uzviy bo‘lagi bo‘lgan.

“Adabiyot” so‘zining o‘zagini “adab” so‘zi tashkil etadi. U arab tilidan o‘zlashgan. So‘zning ma’nosi ancha rang-barang. “O‘zbekiston milliy qomusi”da bu haqda shunday yozilgan:

“ADAB (arab.) — 1) yaxshi xulq, tarbiya, xushmuomalalik, hayotni to‘g‘ri tushunish, to‘g‘ri yashashni o‘rgatish ma’nosida. O‘zbek tilidagi «odob» A. so‘zining ko‘plik shaklidir. Adabiyot so‘zi o‘zagi ham Adabdir. 12-asrda «ilmi adab» yoki «ilmi bade’» atamasi vujudga keldi. Bu so‘z san’atidagi badiiy vositalar, usullar va turlarni o‘rgatishga bag‘ishlangan. O‘sha davrda adabiyot so‘zi keng ma’noda umuman kitoblar, risolalar, maqolalar, ya’ni ko‘pchilikning o‘qishi uchun yozilgan asarlarni bildirgan. Tor ma’noda esa yozma badiiy adabiyotni anglatgan. Hozir A. arab mamlakatlarida badiiy adabiyot ma’nosida ishlatiladi; 2) tasavvufda www.ziyouz.com kutubxonasi 172 tariqatdan saboq beruvchi pir yoki shayx va saboq oluvchi murid yoki solihning rioya qilishi zarur bo‘lgan qonun-qoidalar nazarda tutiladi. Shayxlar va solihlar adabi xususida ko‘plab asarlar yozilgan”.[1]

“Adab”ning ma’nolari esa quyidagicha tasvsiflanadi:

1. Yaxshi va maqbul bo‘lgan xulq; yoqimli xulq.
2. Uyat, sharm, hayo; inson tabiatidagi pokizalik.
3. ilm, bilim; hunar
4. ta’lim; tarbiya; adab o‘rganmoq – ta’lim olmoq, tarbmiyalanmoq va h.z.

Badiiy adabiyotning imkonlari cheku chegara bilmaydi. U odam va olam haqidagi har qanday soha, mavzu va muammolar borasida bahs yurita oladi Muhimi, badiiy adabiyotda tilga olingan masala va muammolar insoniyat uchun hech qachon befarq bo‘lmaydi.

G‘aroyib us-sig‘ar

Debochasida mana bunday misralar mavjud:

Ham demagida yo‘q e’tibore kishiga,

Ham qilmog‘ida yo‘q ixtiyore kishiga.

Taqdir aro chun yo‘q iqtidore kishiga,

Ne qilg‘anig‘a ne erk bore kishiga.

She’r inson taqdiri haqida. Aniqrog‘i insonning taqdir oldidagi nochorligi haqida. Bu she’r insonning o‘z taqdiriga rozi bo‘lib yashashi kerakligini alohida uqtirishi bilan e’tiborli.

“Yana ro‘zgor havodisidin ul fikrlar barcha ko‘nglumdin bordi va ishqi ojizkush zulmu bedodi ul xayollarni xotirimdin chiqardi, olimg‘a oncha dushvorlig‘lar yuzlandiyu tegramga oncha sa’b giriftorlig‘lar aylandi va sipehr boshimg‘a oncha balo toshi ottiyu ishq sipohining lagadko‘bi zaif paykarim bila so‘ngaklarimni oncha oyoq ostida ushattikim, ne so‘zumdin xabarimu ne o‘zlugimdin asarim qoldi. Ishqim oshubi tug‘yonida har suubatkim yuzlanur erdi, chun bir hamdard rafiqim yo‘q erdikim, dardimdin shammae izhor qilg‘aymen, biror bayt birla ul hol mazmunin nazm qilib ko‘nglumni xoliy qilur erdim va jununum shiddati g‘alayonida har oshubkim, ollimg‘a kelur erdi, chun hamzabon mushfiqim yo‘q erdiki, maxfiy o‘tumni oshkoro etgaymen, biror matla’ bila ul ma’noni ado qilib, qattig‘ holimni sharh etar erdim. Bu vosita bila ko‘nglum o‘tig‘a orome va ishqim bedodi nohamvorlig‘ig‘a andome hosil bo‘lur erdi” [G‘aroyib us-sig‘ar].

Ushbu parchada bir insonning hayotiy sarguzashtlaridan alohida lavhalar qalamga olingan. Agar manga shu alohida shaxsning Alisher Navoiy ekanligi ma’lum bo‘lsa, parchaning ijtimoiy ahamiyati birdaniga bir necha barobar ortib ketadi. Nima uchun?

Jamiyat har doim muayyan ideallarga intiladi. Ularning hayot tarziga qiziqadi. Ayni paytda ularning shaxsiy hayotidagi alohida detal va voqealardan o‘zlari uchun ham munosib o‘rnak va saboq olishga intiladi.

Natijada mazkur parchaning ijtimoiy va tarbiyaviy ahamiyati birlashgan holda ko‘plab o‘quvchilarning diqqat markaziga ko‘chadi.

Agar Alisher Navoiy singari buyuk insonlar hayotida shunchalik qiyinchilik va mashaqqatlar sodir bo‘lgan bo‘lsa, boshqalarning holini qanday tasavvur qilish mumkin?

Bu erda bir qator mulohazalarni o‘rtaga qo‘yish mumkin:

1. Amir Alisher Navoiy har doim buyuk bo‘lgan. Hatto o‘z taqdiridagi qiyin va mashaqqatli damlarini qalamga olganida ham uning haqparast va rostgo‘yligi ochiq ko‘rinib turadi.

2. Ushbu parcha Alisher Navoiyning umr bo‘yi yakka-yu yolg‘iz yashaganining o‘ziga xos bir tasdig‘i bo‘la oladi.
3. Unda buyuk adibning natijasiz ishq dardiga mubtaloligi ochiq e’tirof etilgan.
4. Parchada adabiyot nazariyasi uchun ham muhim bo‘lgan bir ishora turibdi: adib asarlarining mavzusi osmondan olinmagan. Ularning o‘zagini bevosita shaxsiy hayot tajribalari va ichki kechinmalar vulqoni boshqarib turgan. Demakki, adib asarlaridagi avtobiografik ohanglarning ustuvorligi bejiz emas.
5. Ijodkor odam o‘zining sog‘lig‘i nihoyatda yomon ahvolda bo‘lishiga qaramasdan, agar chin dildan xohlasa, o‘sha vaziyatning ham aniq tasvirini bera oladi.
6. Shunga qaramay, shunday holatlar bo‘ladiki, inson o‘z shaxsiy kechinma-sirlarini aytishga, bo‘lishishga, dardlashishga muhtojlik sezadi, lekin ayni mana shu holatni to‘la ishonib aytilishi mumkin bo‘lgan ko‘ngildoshni topa olmaydi. Ayni mana shu holatning ifodasi uchun intilishlar haqidagi qaydlar ham e’tiborga molik.

Mana bu ko‘chirma ham bir necha xislatlariga ko‘ra alohida qiziqish uyg‘otadi:

“Va ul hazrat inoyat ko‘zi bila ul ra’nolarni ko‘rub va iltifot nazarin har biriga etkurub, qaysi birining hariru xullasida qusure ko‘runsa yo ul hullavu harirni murassa’ qilg‘an javohirda adami munosabat sababidin future zohir bo‘lsa, ul liboslarni chiqarib, xizonayi xosdin munosib ranglig‘ xazu debo liboslar barcha qiymatiy gavharlar bila tarsi’ qilg‘on kelturub ul sho‘xlarg‘a kiydurur erdi va har qaysini o‘z munosabatig‘a ko‘ra tartib bila o‘z oliy majlisida o‘lturtur erdi, ya’ni aytilg‘an abyot barcha latoyifosor va sabt bo‘lg‘an ash’or barcha zaroyifshiorkim, ellik, oltmish yo yuz g‘azalg‘a yaqin yig‘ilsa erdi, hazrati Sultoni sohibqironning firdavsoso suhbatidavu sipehrfarso hazratida hozir qilib arzg‘a etkurur erdim va ul hazrat alarg‘a shafqat yuzidin boqib, qaysi ma’no sho‘xiningkim tarkibi xil’atida va alfozi kisvatida betakallufluq ko‘rsa, o‘z ganjinayi zamiri xizonasidin munosib alfoz bila ul liboslarg‘a tag‘yir berib va ul alfoz kisvatida sanoyi’ javohiridin nomunosiblig‘ ma’lum qilsa, o‘z xizonayi xotiri ganjxonasidin yoqutu la’li rangin va gavharu durri samin bila ul zebu ziynatqa tabdil etkurub, har g‘azalni tartib yuzidin o‘z o‘rnig‘a raqam qilur erdi”.

Bularni shunday ko‘rsatish mumkin:

1. Matndagi “ul hazrat” – Husayn Boyqarodir. Adib Husayn Boyqaroning o‘z shaxsiy hayotidagi o‘rni va mavqeini juda aniq, izchil, haqqoniy va muhimi, ta’sirchan tarzda ifodalagan.
2. Matndagi “ra’no” – ra’no guliga o‘xshagan parivashni anglatadi. Ayni paytda bu adib yozgan asarlarning, yanada aniqrog‘i she’riy asarlarning adabiyot istiloh bilan atalayotgan nomidir.
3. Matnda Husayn Boqaroning adabiy g‘azallariga o‘zgacha mehr, iltifot va hurmat bilan qaragani qayd etilgan. Mana shu maqsadni amalga oshirish uchun “inoyat ko‘zi”, ”iltifot nazari” istioralari qo‘llangan.

1. Har bir misra, bayt yoki yaxlit asarning o‘ziga xos ifoda shakli mavjud. Adib ularni o‘sha “parivashlar” kiygan kiyim “hariru hulla”, ya’ni ipak va shohi matolardan tikilgan ko‘ylak” (“ko‘ylak-ishton”, yangi kiyim)da ko‘rsatadi va ularning mana shu kiyimlarida, ya’niki ifoda shakllarida sezilar-sezilmas noqislik yoki notugalliklarni tahrir qilinishini mana shu kiyimlarga qadalgan duru javohirlar (ya’niki tasvir vositalari)da “futur” (sustlik, bo‘sh yoki zaiflik; xastalik, charchash; behollik; buzilish, o‘zgarish) zohir bo‘lsa, ul liboslarni (ifoda shakllarini) chiqarib, ya’niki o‘zgartirib, yangilab borganini qayd etadi.
2. Husayn Boyqaroning ichki olamidagi til imkoniyatlarini, ijodga oid boy zahiralarini “xizonayi xos” deb ataydi.
3. Tahrir jarayoni ayni paytning o‘zida, ya’niki ijodkorlar yig‘ilgan davrada amalga oshirilgani ham e’tiborga loyiqdir. Adib uni “har qaysini o‘z munosabatig‘a ko‘ra tartib bila o‘z oliy majlisida o‘lturur erdi”.
4. “G‘aroyib us-sig‘ar” (umuman, “Xazoyin ul-maoniy ”) tuzilayotgan paytda adib juda sermahsul bo‘lgan. Ish jarayoni deyarli har kuni, izchil va muttasil, albatta, serbaraka bo‘lgan: “ellik, oltmish yo yuz g‘azalg‘a yaqin yig‘ilsa erdi, hazrati Sultoni sohibqironning firdavsoso suhbatidavu sipehrfarso hazratida hozir qilib arzg‘a etkurur erdim”
5. Husayn Boyqaro ham boshqa ishlar qatorida ayni tahrir jarayoniga juda jiddiy qaragan. Bu ishni hech qachon paysalga solgan emas.
6. Bulardan kelib chiqadigan xulosa shuki, Husayn Boyqaro Alisher Navoiyning shaxsiy ijodiga davlat maqomi darajasida e’tibor bergan.

Ayni paytda mumtoz adablarning hayoti va ijodini o‘rganishda,ularni targ‘ib va tashviq etishda har bir so‘z, har bir asarni ularning janriy o‘ziga xosligi, ijtimoiy-ma’naviy mansubiyati, aytilgan o‘rni va zamonini e’tiborga olgan holida izohlash zaruriyati ham bor. Muhimi, ularning ma’rifiy va tarbiyaviy jihatlarga

urg‘u berish, bunda auditoriya imkonlarini ham nazarda tutish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Fikrimizni Yusuf Xos Hojib fikrlari bilan davom ettiraylik:

Adibning:

Төрү сув-тэг-ул күч көр от-тэг йудуғ,

Сүзүг сув арыттың одытты отуғ.

Ma’nosi:

Adolatli siyosat suvdek, zulm esa o‘tdek ofatdir,

Zilol suv oqizding, (u) o‘tni o‘chirdi.

Bu erda matnning mazmuni bilan birga uning ifoda tarzi ham e’tiborga molikdir. Adolat va zulmning bu tarzdagi tavsifi o‘zinng sodda va aniqligi, ayni paytda kuchli ta’sirchanligi bilan e’tborga molik. Har holda adolatning suvga, Zulmning olovga o‘xshatilishi oddiy odam uchun ham tushunarli va huzurbaxshligi aniq.

Овут-ул тыдығлы қамуғ тэңсизиг,
Овутсузлуқ эркә эди тэңсиз иг

Ma’nosi:

Sharm-hayo hamma yaramas (ishlar)dan tiyadi,
Uyatsizlik kishi uchun juda yaramas illatdir. (1633)

Bu erda ham inson tabiatidagi bir qusur juda ta’sirchan tarzda ifodalanishidan tashqari, undagi so‘z o‘yinning o‘zi ham Yusuf Xos Hojibning turkiy til imkonlarini ko‘rsatishdagi mahoratini ochiq namoyon etgan. Bu erda “тэңсизиг” so‘zining ikkiga ajratilishi natijasida mutlaqo boshqa ma’noni anglatuvchi yangi so‘zning paydo bo‘lishi tinglovchi (o‘quvchi) e’tiboridan chetda qolmaydi.

Adabiyotlar

1. Муҳсин Қодиров. Адаб. – // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1-жилд.

TIL, IJTIMOIY EKOLOGIYA VA SHAXS MA’NAVIYATI

Siddiqjon MUMINOV,
FarDU professori, filologiya fanlari doktori
siddiqjon.mominov@bk.ru
Dilshoda XOLMATOVA,
FarDU tadqiqotchisi.

dilshodaxonxolmatova1@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada dunyoning avvali va oxiri bo‘lgan so‘z, til uning ijtimoiy ekologiyaga, shaxs ma’naviyati va salomatligiga ta’siri masalasi tahlilga tortilgan. Buning uchun avvalo mavzuning dolzarbligi, inson va uning jamiyatda tutgan o‘rni, ekologiya va uning turlari, so‘z ta’rif-tavsifiga, bu mavzuda yaratigan asarlarga qisqacha to‘xtalib o‘tilgan.

So‘z mulkining sultoni Mir Alisher Navoiydan tortib zamonaviy o‘zbek, rus va ingliz olimlari, ijodkorlarining mavzuga oid asarlariga e’tibor qaratilgan. Hozirgi davrda ong shakllanishining ekologiyalashtirish tendensiyasi kuchayib, iqtisodiy ekologiya, eko-etika, eko-estetika, ekologiya va ruh munosabatlari, ekologik huquq, ekologik siyosat va hokazo yo‘nalishlar vujudga kelganligi bayon etilgan.

Jamiyat va inson o‘zaro munosabatining ijtimoiy-ekologik asoslari, muloqot ekologiyasi, muloqot ekologiyasining lingvopragmatik tasnifi, jumladan, tinglash, sukut va muloqot ekologiyasi, ifoda vositalari, nutqning hasrat tipi va muloqot ekologiyasi mavzulari ham maqola mavzusi ko‘lami doirasiga kiradi.

Oila axloqi va muloqot ekologiyasi, oila boshliqlari o‘rtasidagi muomala meyorlari, ota-ona va farzandlar, turli ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi muomala meyorlari tushunchalari ham borki, bu meyorlarning buzilishi inson salomatligiga, ma’naviy olamiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Maqolada aynan mana shu dolzarb masalalar bo‘yicha tahlil va mulohazalar beriladi. Zero, dunyo tibbiyotiga oid ilmiy manbalarda davolashning uch yo‘li: 1- giyoh bilan, 2- tig‘ bilan va 3-si – so‘z bilan davolash yo‘llari borligi qayd etiladi. Ushbu maqola uchinchi, aslida birinchi va eng qulay, eng sodda, samarali usul – SO‘Z orqali ta’sir etish masalasiga qaratilganligi bilan dolzarblik kasb etadi.

Kalit so‘zlar: til, jamiyat, ijtimoiy ekologiya, ta’sir, shaxs, salomatlik, ma’naviyat.

Аннотация

В статье анализируется слово, язык, являющийся началом и концом мира, его влияние на социальную экологию, духовность и здоровье личности. Для этого, прежде всего, кратко рассмотрены актуальность темы, человек и его роль в обществе, экология и ее виды, определение и описание слов, а также работы, созданные на эту тему.

Султан слова Мир Алишер Навои и современные узбекские, русские и английские ученые и писатели обращают внимание на произведения,

связанные с этой темой. В настоящее время усиливается тенденция экологизации формирования сознания, возникают такие направления, как экономическая экология, экоэтика, экоэстетика, экология и отношения духа, экологическое право, экологическая политика и т.д.

Социально-экологические основы взаимодействия общества и человека, экология общения, лингвопрагматическая классификация экологии общения, включая экологию слушания, молчания и общения, средства выражения, тип горечи речи и экологию общения, также входят в круг темы статьи.

Существуют также понятия семейной этики и экологии общения, норм поведения между главами семей, норм поведения между родителями и детьми, различными социальными группами, нарушение которых негативно влияет на здоровье и духовный мир человека. В статье представлен анализ и размышления именно по этим актуальным вопросам. Ведь в научных источниках по мировой медицине отмечается, что существует три способа лечения: 1-растение, 2-лезвие и 3-словесное лечение. Данная статья актуальна тем, что сосредоточена на третьем, по сути, первом и наиболее удобном, самом простом, эффективном методе - воздействии через СЛОВО.

Ключевые слова: язык, общество, социальная экология, влияние, личность, здоровье, духовность.

Abstract

The article analyzes the influence of the word, language, which is the beginning and end of the world, on the social ecology, the spirituality and health of the individual. For this, first of all, the relevance of the topic, man and his place in society, ecology and its types, the definition of the word, and the works created on this topic were briefly touched upon.

Attention is paid to the thematic works of contemporary Uzbek, Russian, and English scholars and creators, starting with Mir Alisher Navoi, the sultan of the realm of words. It is stated that in the current period, the trend of ecologization of the formation of consciousness is intensifying, and such directions as economic ecology, eco-ethics, eco-aesthetics, the relationship between ecology and spirit, environmental law, environmental policy, etc., have emerged.

The socio-ecological foundations of the relationship between society and man, the ecology of communication, the linguopragmatic classification of the ecology of communication, including the ecology of listening, silence and communication, means of expression, the type of speech and the ecology of communication are also included in the scope of the article.

There are also concepts of family ethics and the ecology of communication, norms of behavior between heads of families, norms of behavior between parents

and children, different social groups, violation of which has a negative impact on human health and the spiritual world. The article provides analysis and reflections on these very pressing issues. Indeed, scientific sources on world medicine note that there are three ways of treatment: 1 - with herbs, 2 - with a blade, and 3 - with words. This article is relevant because it focuses on the third, actually the first and most convenient, simplest, and most effective method - influencing through WORD.

Keywords: language, society, social ecology, influence, personality, health, spirituality.

Inson o‘zining ongli hayot kechirish davrida doimo turli-tuman muammolarning tagiga etishga, jumboqli savollarga javob topishga harakat qilib kelgan. Ana shunday savollarning eng muhimlaridan biri: “Hayotning o‘zi nima va insonning hayot kechirishdan maqsadi hamda vazifalari nimalardan iborat?” qabilidagi savollardir. Bu kabi savollarning yuzaga kelishi ham, ularga qaytariladigan javoblar ham bevosita olamning eng ulug‘ ne’matlari cho‘qqisida turuvchi SO‘Z (til)ga borib taqaladi.

Bizgacha bu mavzuda juda ko‘p izlanishlar olib borilgan. Ulug‘ bobokalonimiz Alisher Navoiyning so‘z haqidagi falsafiy qarashlaridan tortib, so‘z, nutq madaniyati bo‘yicha amalga oshirilgan barcha izlanishlar bu mavzuni chetlab o‘tmagan. Ayniqsa, rus, evropa olimlaridan M.S.Kagan, Y. Kamichek, A.V. D. Karnegi; o‘zbek olimlaridan akademik A. Rustamov; O‘zbekiston xalq shoiri E. Vohidov; professorlar N. Mahmudov, M. Umarxo‘jayev, S. Mo‘minov; dotsentlar T. Sodiqova, M. Rahmonov, Y. Isomiddinov, Y. Shodimetov va boshqalar tomonidan so‘z (til) va uning inson hayotida tutgan o‘rni haqida, qimmatli fikrlar bildirilgan.

Ilmiy-amaliy anjuman mavazusidan kelib chiqib yozayotgan ushbu maqolamizda biz ham ko‘pchilikni qiziqtirib kelayotgan hayotiy savollarga javob topishga, til, so‘z va uning ijtimoiy ekologiya, shaxs ma’naviyatida tutgan o‘rni va ahamiyati haqida fikr yuritishga, mavhumiyatdan ma’lumiyatga qarab borishda qilingan va qilinayotgan ishlarga baholi qudrat hissa qo‘shishga harakat qilamiz.

“Axborot asri” deya nom olgan bugungi kunda insoniyat oldida zamonaviy, muhim va dolzarb muammolardan biri bo‘lib turgan ekologiya va uning muammolari haqida dunyo olimlari astoydil bosh qotirmoqdalar. Bu haqda ko‘plab mamlakatlarda seminar va anjumanlar o‘tkazilmoqda, turli tillarda ilmiy maqola, risola va kitoblar chop etilmoqda. Respublikamiz Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ham o‘z rahbarlik faoliyatida, maqola va kitoblarida bu masalaga qayta-qayta murojaat qilmoqda. Xususan, yurtboshimiz taklifiga binoan 2025-yil “Atrof-muhitni asrash

va yashil iqtisodiyot yili” deb nomlanishining o‘zi ham fikrimizning yorqin dalilidir.

Asli yunoncha oikos – uy-joy, vatan + logos – fan, ta’limot so‘zlaridan olingan va birgalikda yashaydigan tirik organizmlarning o‘zaro hamda tevarak-atrofidagi muhit bilan bo‘lgan munosabatlarini, shuningdek, olam va biosfera o‘rtasidagi o‘zaro munosabat masalalarini o‘rganuvchi fan bo‘lgan ekologiya bugungi kunda eng dolzarb masalaga aylanganligi bois uning tarmoq va sohalari kundan-kunga ortib bormoqda.

Ekologiya dastlab botanika va zoologiya fanlarining bir yo‘nalishi sifatida vujudga kelgan. Bu atamani fanga 1866-yili nemis biologi Ernst Gekkel (1834-1919) kiritgan.

O‘tgan XX asr oxirlarida insoniyatning tabiiy muhitga xo‘jasizlarcha va tajovuzkorona ta’sir etishi sababli olimlar tomonidan tabiatni asrab-avaylash va undan oqilona foydalanishning ekologik ilmiy asoslari ishlab chiqildi. Natijada o‘tgan asrning etmishinchi yillaridan boshlab, jamiyat bilan atrof-muhit o‘rtasidagi o‘zaro munosabat qonunlarini, shuningdek, atrof-muhitni amaliy muxofaza qilish masalalarini o‘rganuvchi inson ekologiyasi yoki sotsial ekologiya shakllandi va u sotsiologiya fanining ajralmas bir qismi sifatida o‘rganila boshlandi. U turli falsafiy, ijtimoiy, iqtisodiy, geografik va boshqa yo‘nalishlarni, masalan, shahar ekologiyasi, texnik ekologiya, ekologik etika va hokazolarni ham o‘z ichiga oladi. Bu yangi fan sohasi tabiat va kishilik jamiyatining o‘zaro munosabat qonuniyatlari va tabiatni asrash muammolarini hal qilishning amaliy chora-tadbirlari masalasi bilan faol shug‘ullana boshladi. Keyinchalik olimlar zamonaviy ilm-fanni ham ekologiyalashtirish haqida o‘ylay boshladilar. Natijada asta-sekin ekologiyaning ko‘p yo‘nalishlari: umumiy ekologiya, biologik ekologiya, zoologik ekologiya, geologik ekologiya, tibbiy ekologiya, muhandislik ekologiyasi, inson ekologiyasi, turar-joy ekologiyasi, ovqatlanish ekologiyasi, fikrlash ekologiyasi... kabi tarmoqlari yuzaga keldi.

Tabiiy atrof-muhitni muhofaza qilishning nazariy, amaliy va metodologik jihatlarini jahon sivilizatsiyasi manfaatlari asosida o‘rganuvchi falsafiy fan sifatida yuzaga kelgan sotsiologik (ijtimoiy) ekologiya kundan-kunga rivojlanib bormoqda va o‘zining yuksalish bosqichiga kirish arafasida turibdi. Bugungi kunda nafaqat insonni qamrab turgan tabiatni muhofaza qilish, balki ijtimoiy muhitni ham muhofaza qilish nazariyalari ishlab chiqilmoqda.

Odamzod paydo bo‘lgandan buyon ikki xil ehtiyoj bilan yashab keladi: biri moddiy talab bo‘lsa, ikkinchisi ma’naviy chanqoqlikdir. Bularning har ikkalasi odamlarning turmush tarzini belgilaydi. Agar avval moddiy talablar ustunlik qilib, insonning yashashi va hayoti uchun birinchi darajali zaruriyat hisoblangan bo‘lsa,

jamiyat taraqqiyotining ma’lum davrlariga kelib, ma’naviy ehtiyojlar ruhiy va va moddiy olamni belgilovchi asosiy kuchga aylandi va bu jarayon tobora kuchayib bormoqda. Shu tariqa insonda emoq, ichmoq, kiyinmoqdan ko‘ra quvonmoq, zavq olmoq, musiqa yoki so‘zdan lazzatlanmoq, sevmoq kabi tuyg‘ular ustunlik qila boshlaydi.

Agar moddiy ehtiyojlar o‘zining chegara va meyoriga ega bo‘lsa, ma’naviy ehtiyojlar cheksiz va uzluksiz ruhiy olamga aylanadi. Chanqash, charchash, ochiqish kabi hayotiy talablarni qondirish chegarasi mavjud. Ammo sevgi, orzu-havas, iroda, ilm, bilim, kashfiyot, go‘zallikka intilish singari ma’naviy ehtiyojlarning chegarasi yo‘q. Insoniyat ma’naviy yuksalishning eng yuqori nuqtalariga uning tabiat va odamzod hayotidagi o‘zaro uyg‘unlik va mutanosiblikning mavjudligini bilishi, his etishi, tabiat, inson va dunyoning tartibli yaratilishi haqidagi tushunchasi kiradi.

Ayrim kishilar o‘zining fikriy tafakkurini yaxshi boshqara olmaydi. O‘z fikrlarini jamlay oladigan insonlar fazoni koinot taraqqiyoti uchun asqotadigan sof, yorqin fikrlar bilan to‘ldiradilar. Zaif, mujmal, xira fikrlarni esa bezarar deb bo‘lmaydi.

Odam ezgulik va yovuzlikni vujudga keltiruvchi o‘ziga xos “korxona”dir. Yomon niyatli, qabih odamlarning tashqi ko‘rinishi ham sovuq, yoqimsiz bo‘ladi. Inson ongining salbiy jihatdan keskinlashuvi zulm, jaholat, johillikdan boshqa narsani vujudga keltirmaydi. Aksincha, yaxshi niyatli, qalbi toza kishilarning yuzlari doim kulib, nur sochib turadi. “Chiroyi bordan cho‘chima” maqolidan anglashiladigan ma’no ham shunga ishora qiladi.

Shuning uchun ham birovlarning xato-kamchiligini ko‘rishdan ko‘ra, eng avvalo o‘zidagi illatlardan qutilishga harakat qilgan ma’qul. Inson o‘zining fikrlash qobiliyatini tartibga solib, rivojlantirishi ancha qiyin kechadigan jarayon bo‘lsa-da, hamisha yaxshi, pokiza niyatlar qilib yurish har bir insonning qo‘lidan keladi. Shuningdek, yillar, asrlar mobaynida o‘zligimiz, insoniyat va koinot haqidagi sayoz bilimlarimizdan kelib chiqqan zaif, nobop, salbiy xayollardan qutulishga intilmoq lozim. Ongi yuksak, olam haqida tasavvuri va dunyoqarashi keng inson hech qachon salbiy fikr yuritmaydi. Shunday odam bo‘lish uchun hamma vaqt o‘zini-o‘zi anglagan inson bir kun butun olamni – koinotni anglaydi. Ruhiyati yuksak odam kimnidir falokatdan qutqarishi, aksincha, ruhiyati past, tushkun kimsa esa kimningdir halokatiga sababchi bo‘lishi mumkin.

Shuning uchun ham biron bir ishga kirishishdan oldin maqsadni yaxshilab aniqlab olib, so‘ngra uni quvonch va ko‘tarinki kayfiyat bilan boshlash kerak. O‘z-o‘zini yoki birovni majburlash, zo‘rlash salbiy tuyg‘ularni vujudga keltiradi.

Shunday ekan, obdon o‘ylab tanlab olgan yo‘limizdan shod-hurramlik ila borishimiz lozim.

Inson bu dunyoga faqat mashaqqat va aziyatlar chekish uchungina kelgan emas. Salbiy, g‘arazli, nobop fikrlarni yaxshi niyat bilan almashtirish kerak. Doimo biron bir ezgu, go‘zal narsalar haqida fikrlash kerakki, bundan ruhimiz ko‘tarilsin. Har bir narsaning yaxshi tomonlarini ko‘rishga, payqashga intilish darkor. Har bir narsadan, har bir insondan illat emas, balki fazilat qidirishga o‘rganish ijobiy xususiyatdir.

Fikrning tiniqligi va qat’iyligi kishiga kuch, ilhom bag‘ishlaydi, irodani toblaydi, maqsadga etkazadi. Aksincha, kuchsiz fikrlar kishini jur’atsiz, sust qilib qo‘yadi. Ko‘p kasalliklarni buzg‘unchi – yomon fikrlar keltirib chiqaradi. Siz taratayotgan biror yomon fikrni sizdan juda olisda bo‘lsa ham biror kimsa qabul qilib olib, uni amalga oshirishi, masalan, aytaylik, qotillik qilishi mumkin. To‘planib, dimlanib, burqsiqib qolgan “iflos”, tuban fikrlar fazoni faqat bulg‘abgina qolmay, balki ular insoniyatga olis-olislardan kelayotgan hayotbaxsh oqimlar, ijobiy quvvatlar, samoviy nurlar kelishining maromini buzishi va olis olamlarga ezgu fikrlarning taralishiga halal berishi mumkin.

Dunyo meditsinasining asoschisi, mashhur tabib Abu Ali ibn Sino o‘z davridayoq inson ruhini davolamay turib uning tanasini davolash mumkin emasligi haqidagi xulosani bayon etgan edi. Shundan keyin yuzlab mutaxassislar buyuk tabibning bu fikrini har jihatdan tajribadan o‘tkazdilar. Jumladan, akademik K.M.Bikov katta miya yarim sharlari po‘stlog‘i inson ichki organizmining fiziologik va potologik holatlarini boshqarib turishligini tajriba asosida ilmiy jihatdan asosladi.

Asab, qand, yurak, qon bosimi, oshqazon-ichak xastaliklari haddan tashqari ko‘paygan bugungi kunda jahon meditsina xodimlari bu kasalliklar asosida ijtimoiy munosabatlar chog‘ida fikrni aniq bayon eta olmaslik yoki nutq madaniyatini qo‘pol ravishda buzishlik natijasida sodir bo‘ladigan ruhiy zarba (stress)lar tufayli yuzaga kelayotganligini e’tirof etmoqdalar.

Vrach va yozuvchi Zoriy Balayan bu haqda tashvishlanib shunday yozadi: “Hozirgi zamon vrachlari o‘rtasida “infarkt epidemiyasi” degan jumla paydo bo‘lgan. Bir qarashda infarkt yuqumli kasallik hisoblanmaydi. Ammo mulohaza qilib qaralsa, infarkt insondan insonga achchiq so‘z, qo‘pol xatti-harakat va munosabatlar orqali yuqishligi ma’lum bo‘ladi. Ma’lumotlarga qaraganda, ruhiy zarbalarning aksariyati hasad, ig‘vo, fitna va shu kabi yaramas illatlar hukmron bo‘lgan nosog‘lom muhit – ishxona va ba’zi oilalarda pishib etiladi. [2.32]”

Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy asarlarida so‘z o‘likni tiriltirishi va aksincha tirikni o‘ldirishi mumkinligi haqida quyidagidek baytlar bitilgan:

So‘zdan o‘lukning tanida ruhi pok,
Ruh dog‘i tan aro so‘zdin halok.

Ko‘rinadiki, so‘z (nutq) inson fiziologiyasiga juda kuchli ta’sir etishi mumkin. Chunki insonlarda hayvonlardan farqli o‘laroq ichki signal sistemasi mavjud bo‘lib, birinchisi hamma jonzodlarniki kabi ichki va tashqi muhit ta’siridan tashkil topadigan signal sistemasi bo‘lsa, ikkinchisi asosan so‘zdan tashkil topadigan signal sistemasidir. Yuqorida keltirilgan baytdan ma’lum bo‘lganidek, so‘z inson fiziologiyasiga ikki xil – ijobiy va salbiy ta’sir etishi mumkin. Avvalo ijobiy ta’sir haqida to‘xtalib o‘tamiz.

Mutaxassislarning fikriga qaraganda, erkalovchi so‘z inson fiziologiyasiga kuchli ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Erkalanayotgan paytda qon aylanishi yaxshilanadi. Qondagi kislorod miqdori 10-15 foizga oshib, qon bosimi mo‘tadillashadi, nafas olish engillashadi. Ayniqsa, kichkintoy yaqinlarining erkalatishlarini his etsa, ularning jilmayishlarini ko‘rsa, muloyim ovozlarini, bir-birlariga va unga xayrixohlik munosabatlarini sezsa, u ijobiy emotsional hislarni boshidan kechiradi. Nafaqat bolalar, balki kattalarga ham rag‘batlantirish va maqtash ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababdan bo‘lsa kerak, qadimdan yoshlarni erkalab, kattalarni maqtab kuchiga-kuch, quvvatiga-quvvat qo‘shib kelingan. “Erkalatsang, er bo‘ladi, yo‘qsa qaro er bo‘ladi” qabilidagi maqollar shu bois yuzaga kelgan bo‘lsa ajab emas.

Ohangning, yoqimli ovozning chaqaloq miyasiga ijobiy ta’siri haqida vrach va yozuvchi Jumanazar Beknazarov “Oila va jamiyat” haftanomasida o‘zi bevosita guvohi bo‘lgan qiziq hayotiy dalil keltiradi: “Sankt-Peterburg bolalar shifoxonalaridan biriga amriqolik shifokorlar tajriba almashish uchun kelganlarida og‘irligi 750 gramm keladigan chala chaqaloq tug‘ildi. Onasi voz kechgan. Bizning shifokorlarimiz umid yo‘q, deyishdi. Biroq amriqoliklar chaqaloq parvarishini o‘z zimmalariga oldilar. O‘ris tilini biladigan hamshira ajratishdi. Men hayron bo‘ldim: axir shu bir parcha go‘sht chaqaloqqa tilning nima ahamiyati bor?! Hamshira esa chaqaloq atrofida shunchalik parvona bo‘lardiki, asti qo‘yavering. U shunday muloyim va yoqimtoy sirli ovoz bilan chaqaloqni nafis erkalar ediki... Hamshira she’r ayta turib, asta-sekinlik bilan ashula boshlardi. Ashula ohangi gohida mungliroq bo‘lsa, ba’zida sho‘h bo‘lar, mana shu o‘zgarishlarda ham qonuniy bir davriylik sezgandim o‘shanda. Yana shunisi ahamiyatliki, amriqolik shifokorlar talabi bilan chaqaloqning onasi qidirib topilib, bir necha o‘n dollar evaziga uning ovozi magnit lentasiga yozib olindi. Bolasini erkalovchi shirin so‘zlar vaqti-vaqti bilan chala chaqaloqqa eshittirib turildi. Oddiy, lekin chuqur ma’noga ega parvarish oqibatida bolaning hayoti saqlanib qoldi”.

O‘zbeklar nutqida “Hayt degan tuyaga madad” maqoli qo‘llanadi. Bu maqolning to‘g‘ri ma’nosi shuki, tuyakash tuyaning yukini ko‘tarib, unga yordam berolmasa ham, vaqti-vaqti bilan uning “hayt”, “hayt!” deb turgani tuyaga kuch bag‘ishlaydi, rag‘batlantiradi, mador bo‘ladi. Mazkur maqol bilan majozan: “Birovning biror mushkulini osonlashtirish qo‘lingdan kelmasa ham, maslahatingni yohud uning ko‘nglini ko‘taruvchi shirin so‘zingni ayama. Shuning o‘zi ham unga mador va madad bo‘la oladi”, deb odamiylikka undaydilar. Xuddi shunday mazmundagi “Horma!” degan – qo‘shchiga mador”; “Horma!” degan – holga quvvat” maqollari ham bor.

Soha mutaxassislarining fikriga qaraganda, “muxlis”, “ishqiboz”, “tarafdor” deganlarining barisi ham polvonning ruhini ko‘taradi, kuchiga-kuch, quvvatiga-quvvat qo‘shadi. Andijonning chinobodilik Ummat polvon har hafta 250 chaqirim piyoda yo‘l bosib Qo‘qondagi sayilga borarkan. Uncha-munchasini sanoqqa qo‘shmaydigan polvon bir kuchli raqib bilan ikki kun kurashib yiqitolmagandan keyin qishlog‘iga borib, yaqin birodarini boshlab kelibdi. Uchinchi kungi kurashda raqibi endi uni ko‘tarayotganda oshnasining “Ha, Ummat!” degan ovozi yangrabdi. Polvon shu zahoti o‘zini o‘nglab, raqibini ko‘tarib erga uribdi. Keyin maydondan chiqib o‘rtog‘ini bag‘riga bosibdi-da: “Menga “Ha, Ummat!” etishmayotgandi” debdi.

Nutqning inson fiziologiyasiga salbiy ta’siri haqida ham ko‘plab misollar keltirish mumkin. Luqmoni Hakim haqidagi rivoyatlardan birida aytilishicha, o‘zidan oldinda qon tuflab ketayotgan qizchani ko‘rgan hakim qizning orqasidan orqama-orqa boraberibdi. Qiz uyiga kirib ketgach, darvozani taqillatibdi.

Bir mo‘ysafid chiqib, hakimni tanibdi va uni uyga taklif etibdi. Gap orasida Luqmoni Hakim: “Qizingiz bedavo dardga uchrabdi, afsuski, muolajaning iloji yo‘q”, – debdi. Uning bu so‘zlarini haligi qiz eshik orqasidan eshitib turgan ekan. Birdan yuragi duk-duk urib, qaltirab yiqilibdi va hushidan ketibdi. Xullas, shu bir og‘iz so‘z oqibatida qiz ruhiy dardga giriftor bo‘lib, olamdan o‘tibdi.

...Kunlarning birida qizning otasi Luqmoni Hakimni
uchratib qolibdi. Shunda ota:

– Taqsir, qizim dardga chalinganini qanday bilib edingiz? – deb so‘rabdi. Luqmoni Hakim debdi:

– Qizingiz ko‘chada kela turib, bot-bot qon tuflaganini ko‘rgan edim.

Bu javobni eshitgan chol shart etib, o‘z peshonasiga uribdi. Keyin sal o‘ziga kelgach:

– E, attang, qizim o‘sha kuni shotut eb edi, siz ko‘rgan tufuk shotut sharbati-ku. Ey, attang! ..” – debdi.

Shunda Luqmoni Hakim chol oldida tiz cho‘kib, uzr so‘rabdi:

– Siz menga va so‘nggi avlodlarga unutilmas saboq berdingiz. Bir so‘z bilan soppa-sog‘ odamni o‘ldirish yoki bemorni oyoqqa turg‘izib yuborish mumkin ekan.

Bundan ko‘rinadiki, “har bir inson mutaxassisligidan qat’i nazar, eng avvalo, psixolog bo‘lishi, kishilar bilan muloqotda bo‘lganda, ayniqsa, vrachlar bemorlar bilan bo‘ladigan muloqot jarayonida juda hushyor bo‘lishlari lozim. Bu haqda K. M. Platonov: “Xotirjam bo‘ling, siz bu sog‘ligingiz bilan hali uzoq yashaysiz!” deyish qayerda-yu, “Siz o‘ttiz yildan keyin o‘lasiz!” deyish qayerda”, – deb yozadi va vrachning kasbiy xususiyatlaridan biri jim turishni bilishlik ekanligini ta’kidlab, rimliklar meditsinani bekorga “indamaslik san’ati” (ars muta) deb atamaganliklarini uqtiradi”.

Bunday odatlarning tilga tatbiq qilinishi lingvistik tabuni yuzaga keltirgan. Bunga, ayniqsa, meditsina sohasida qattiq amal qilingan. YA’ni, vrachlardan bemorlarga kasallik, ayniqsa, yomon (yuqumli) kasalliklar ha-qida batafsil ma’lumot bermaslik, jumladan, kasallik nomini aytmaslik talab etilgan. Taqiqlangan so‘zlar o‘rniga boshqa so‘z va iboralarni o‘ylab topish esa evfemizm (grekcha eurhemso “yaxshi”, “mayin gapiraman”)ni yuzaga keltirgan. Masalan, qizamiq o‘rnida oymoma (Samarqand viloyatining ayrim rayonlarida); chechak o‘rnida gul; sil (tuberkulyoz) o‘rnida uzun og‘riq, pes o‘rnida oq so‘zlarini qo‘llash kabi.

O‘zbek muloqot xulqiga ko‘ra faqat bemorlargina emas, balki boshqa kishilar ham noxush, xunuk so‘z (xabar)dan ehtiyot qilib kelinadi. Masalan, O‘zbekistonning juda ko‘p hududlarida, jumladan, Xorazmda biror kishining o‘limi haqida “o‘ldi” deb xabar qilinmaydi. Bu so‘zga nisbatan tabu saqlanadi.

“O‘ldi” so‘zi sinonimlarining o‘z qo‘llanma o‘rinlari bor. Agar vafot etgan shaxs keksa bo‘lsa, amanatini topshirdi, fojiali o‘lim topsa, kutardi deyiladi. Vafot etgan shaxs o‘rta yashar bo‘lsa, qaytish bo‘ldi, mabodo chaqaloq yoki go‘dak bo‘lsa, sichradi deb xabar qilinadi.

Vrach so‘zining bemor ruhiyati va boshqa fiziologik holatiga ta’siri haqida M. V. Yanovskiy meditsinaning yirik namoyandalaridan biri S. P. Botkin faoliyatidan juda ko‘plab misollar keltirgan. Ularning birida aytilishicha, S. P. Botkin qabuliga kelgan bir bemor o‘zida o‘pka bilan bog‘liq kasallik borligini, bu haqda bir necha vrachlarga shikoyat qilganligini, biroq ularning hammasi “siz kasal emassiz, faqat vasvosga tushib qolibsiz” deganligini, ammo ularning gapiga ishonmayotganini aytgan. Shikoyatchini so‘roqqa tutib, uning gaplariga diqqat bilan quloq solib turgan Botkin: “Ha, sizda chindan ham oz-moz kasallik bor ekan. Ammo u shu darajada ozki, siz mana shu dorilardan ichib tursangiz, tez kunda tuzalib ketasiz” – degan. Shikoyatchi chiqib ketganidan keyin S.P. Botkin bu voqeaning shohidi

bo‘lib turgan talabalarga: “Chindan ham u jismonan soppa-sog‘. Biroq unda oz-moz shubhalanish bor. Agar men ham unga boshqa vrachlar kabi munosabatda bo‘lganimda, uning shubhalanishi davom etaverar edi. Endi esa u kasalini biladigan vrachni topganligiga ishonch hosil qildi va har qanday dori unga shifo bo‘ladi”, – deb izoh bergan.

So‘z (nutq)ning adresat fiziologiyasiga ta’siri haqida turli kasb egalari hayotidan istagancha misol keltirish mumkin. Ammo bularning hammasidan kelib chiqadigan xulosa bitta – dunyoda dilozorlikdan yomoni yo‘q. O‘zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripovning quyidagi she’rini yuqorida aytilgan fikrlarimizga xulosa sifatida keltiramiz:

Sino aytgan ekan:
Chang bo‘lmasa gar,
Mingga kirardi, deb,
Inson bolasi.

Doriga o‘rgangan
Qovunday qaysar
Changga ham o‘rganib
Qoldik chamasi.

Hakim bo‘lmasam ham
Men aytay sizga
Uzoq yashamoqqa
Bor bitta yorliq:

Mingga kirmasak ham
Kirardik yuzga,
Dunyoda bo‘lmasa
Gar dilozorlik.

Xullas, til, so‘z ijtimoiy ekologiyaga, shaxs ma’naviyati, salomatligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadigan eng quchli, qudratli va sirli vosita ekanligi hech qachon yodimizdan chiqmasligi lozim.

Adabiyotlar

1. Каган М. С. Мир общения. – М.: Политиздат, 1988.
2. Камычек Я. Вежливость на каждий день. – М.: Знание, 1988.
3. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: EXTREMUM PRESS, 2010.
4. Воҳидов Э. Сўз латофати. – Тошкент: O ‘zbekston, 2014.

5. Маҳмудов Н. Тилимизнинг тилла сандиғи. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012.
6. Умархўжаев М. Сўз дунёси – тил дунёси, тил дунёси – сўз дунёси. – Андижон, 2023.
7. Мўминов С., Холматова Д. Ижтимоий экология муаммолари. – Фарғона: “Фарғона”, 2014.
8. Сиддиқ Мўмин. Тиллашиш ва диллашиш – Фарғона: “Фарғона”, 2022.
9. Содиқова Т. Сўз сеҳри. – Тошкент.: DAVR PRESS, 2009.
10. Раҳмонов М. Сўзлар оламига саёҳат. – Тошкент: Фан, 2012.
11. Раҳмонов М. Сўз ва саломатлик. – Фарғона: “Фарғона”, 2022.
12. Шодиметов Ю. Ижтимоий экологияга кириш. Олий ўқув юртлари учун дарслик.– Тошкент: Ўқитувчи, 1994.

ABDULLA ORIPOVNING ADABIY O‘YLARI VA SUHBATLARI HAQIDA

Shoira Axmedova,
Osiyo xalqaro universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya.

Adabiyotshunoslik ilmining bugungi taraqqiyoti, estetik tafakkur kamolotini adiblarning suhbatlari, adabiy o‘ylari, esselarisiz tasavvur qilish qiyin. Adabiy esse asosan ijodkorning hayot hodisalariga oid kuzatishlari mag‘zini chaqishga yo‘naltirilgan bo‘ladi. Yozuvchi yoki shoirning adabiy o‘ylari san’atkor ijodiy laboratoriyasiga yo‘l ko‘rsatishi, adabiy jarayon, adabiyot haqidagi umumlashma kuzatishlari, ulardan ilmiy-nazariy xulosa chiqarishi jihatidan adabiy tanqid rivojida katta ahamiyatga ega. Bunday asarlarda o‘ylar, adabiy-tanqidiy qarash va adabiy kuzatishlar qorishiq holda keladi. Shuning uchun ko‘pchilik ijodkorlar shu siradagi asarlarini adabiy o‘ylar shaklida kitobxonlarga taqdim etganlari ko‘rinadi. Shu jihatdan qaraganda O‘zbekiston xalq shoiri A.Oripov asarlari adabiyot rivojida qanchalik katta o‘rin tutsa, ularning adabiy-tanqidiy maqola, adabiy o‘ylari, suhbatlari, qaydlari ham adabiyotshunoslik kamolida shunchalik muhim o‘rin tutadi. Bu esa uning adabiy jarayonga befarq emasligini, shoir qalbining doimo uyg‘oqligini ko‘rsatadi.

O‘zbekiston xalq shoiri A.Oripovning tanqidchi, olim, jurnalist va muxbirlar bilan olib borgan suhbatlari turli mavzularda bo‘lsa-da, ularni Adabiyot bir maydonga birlashtirishi jihatidan ilmiy- ma’rifiy ahamiyatga egaligi yaqqol

ko‘rinadi.Shu bois ushbu maqolada shoirning adabiy o‘ylari va adabiy suhbatlari o‘rganilib, ularning adabiy jarayon rivoji uchun muhim jihatlariga e’tibor qaratildi.

Kalit so‘zlar: adabiy suhbat, tanqid, shoir, adabiyot, ijod, she’riyat, kitobxon, suhbatdosh.

Annotation.

It is difficult to imagine the current development of literary criticism, the development of aesthetic thinking without the conversations, literary thoughts, and essays of writers. A literary essay is mainly aimed at provoking the creative person's observations about life events. The literary thoughts of a writer or poet are of great importance in the development of literary criticism in that they guide the artist's creative laboratory, observe the literary process, generalize about literature, and draw scientific and theoretical conclusions from them. In such works, thoughts, literary-critical views, and literary observations are mixed. Therefore, it is evident that many creative people present their works of this kind to readers in the form of literary thoughts. From this point of view, the greater the place that the works of the People's Poet of Uzbekistan A. Aripov occupy in the development of literature, the more important their literary-critical articles, literary thoughts, conversations, and notes occupy in the development of literary criticism. This shows that he is not indifferent to the literary process, and that the poet's heart is always awake.

Although the conversations of the people's poet of Uzbekistan A. Aripov with critics, scientists, journalists and correspondents are on various topics, they are clearly of scientific and educational significance in terms of combining them into one field of Literature. Therefore, this article studies the poet's literary thoughts and literary conversations, paying attention to their important aspects for the development of the literary process.

Keywords: literary conversation, criticism, poet, literature, creativity, poetry, book reader, interlocutor.

Аннотация

Трудно представить себе современное развитие литературной критики и совершенствование эстетической мысли без бесед, литературных размышлений и эссе писателей. Литературное эссе в первую очередь направлено на отражение сути наблюдений автора о событиях жизни. Литературные размышления писателя или поэта имеют большое значение в развитии литературной критики, поскольку направляют творческую лабораторию художника, дают общие наблюдения о литературном процессе и литературе, делают из них научно-теоретические выводы. Подобные произведения содержат смесь размышлений, литературной критики и

литературных наблюдений. Поэтому, по-видимому, многие творцы представляют свои произведения в этом ключе читателям в форме литературных размышлений. С этой точки зрения, чем большую роль играет творчество народного поэта Узбекистана А. Орипова в развитии литературы, тем большее значение имеют его литературно-критические статьи, литературные размышления, беседы, заметки в развитии литературоведения. Это показывает, что он неравнодушен к литературному процессу, и что душа поэта всегда бодрствует.

Хотя беседы народного поэта Узбекистана А. Орипова с критиками, учеными, журналистами и репортерами были на разные темы, их научное и просветительское значение с точки зрения объединения их в единое направление – литературу – очевидно. Поэтому в данной статье исследуются литературные мысли и литературные беседы поэта, особое внимание уделяется их важным аспектам для развития литературного процесса.

Ключевые слова: литературная беседа, критика, поэт, литература, творчество, поэзия, читатель, собеседник.

Ijodkorlar adabiy-tanqidiy xarakterdagi ushbu yo‘nalishdagi asarlarda tanqidchi va tadqiqotchi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jihatdan, ayniqsa, Mirtemir, P.Qodirov, A.Muxtor, Sh.Xolmirzaev, A.Oripov, E.Vohidov, O‘.Hoshimov kabi yozuvchilarning adabiy o‘ylari, esse va suhbatlarini alohida ta’kidlab o‘tish mumkin.

A.Oripovning “Yozuvchi va davr” rukni ostida chop etilgan “Ehtiyoj farzandi” asarida adabiyotshunoslik, estetika, falsafa masalalari adabiyot va san’at, madaniyat rivojlanishining asosiy tamoyillari, ustoz ijodkorlarning betakror saboqlari erkin tahlil va talqin qilinadi.Eng muhimi, Adabiyotga mehr va ulkan hurmat ijodkorning har bir satrida yorqin namoyon bo‘lib turadi.”Adabiyot har qachon jamiyatni qayta qurishga tayyorlagan, jamoatchilik fikrini uyg‘otgan. Insonni, uning ruhini, e’tiqodini mustahkamlash g‘oyatda zarur”[15,42]. Asarda ijod etuvchi san’atkorning adabiy o‘ylari adabiylik va emotsionallik bilan chatishib ketgan fikr-mulohazalarning ko‘rkam sintezini tashkil etadi. Shuning uchun essega xos xususiyatni ko‘pincha yozuvchilar to‘g‘ri belgilab berganlar. Asqad Muxtor esseni “erkinlik” janri deb atagan. Sh.Xolmirzaev “Bu janr hikoya, ocherk janridan juda yosh bo‘lishiga qaramay, yozuvchiga behad keng erkinliklar beradi, ya’ni esse yozguvchi adib tasvirlayotgan yoxud bayon etayotgan voqea–hodisaga–yana o‘sha gap: inson qismatining ma’lum davri bo‘lagiga nisbatan o‘z munosabatini (ocherkdagi kabi) ochiq-oshkora bildirib turishi barobarida (bu yo‘rug‘da) o‘z ko‘nglida tug‘ilgan qandaydir his-hayajonini ham, hatto shaxsiy mulohazalarini

ham bemalol yozish imkoniga egadir. Demak, aytish mumkinki, esse janri ocherk bilan hikoya o‘rtasidan o‘sib chiqqan janr-tasvir usulidirki, u maqola- maqola ilmiy bo‘ladimi, badiiyroq bo‘ladimi, baribir,- maqolaga xos unsurlardan ham foydalanadi, to‘g‘rirog‘i, ularni-da, o‘ziniki qilib oladi”, -deb yozgan edi [17]. Haqiqatan ham yozuvchi essesida, eng avvalo, uning “men”i aks etadi. Shu jihatdan qaraydigan bo‘lsak, A.Oripov ijtimoiy, adabiy jarayon haqida fikr yuritadimi, yoki ijod, she’r tabiati borasida so‘zlaydimi yoxud yosh qalamkashlar izlanishlarida chaqnagan umid uchqunlari haqida gapiradimi, ularda shoirning yoniq qalbi, xolis munosabati yaqqol aks etadi. Zotan, esse janrining asosiy xususiyatlaridan biri - muallif hissiy tafakkurining teran namoyon bo‘lishidir.

A.Oripovning ustozlari haqida katta hurmat va muhabbat yozganlari bugungi kun o‘quvchisi uchun ibrat maktabi bo‘lib xizmat qila oladi. Shoir Oybek, M.Shayxzoda, A.Qahhor, G‘afur G‘ulom, Mirtemir kabi buyuk ustozlariga nisbatan qalbida cheksiz mehr tuyadi va uni kitobxon bilan o‘rtoqlashadi. Oybek haqida: ”Muhtaram zotlar haqida gapirish hamma zamonlarda ham faxr hisoblangan...

Ustozimizga bo‘lgan cheksiz mehrni adabiyotimizning har bir avlodida payqashimiz mumkin”[15,69] yoki Mirtemirning ustoz Oybek eshigi yonidan o‘tayotganda qo‘llari ko‘ksida, haydovchidan xuddi joyda tezlikni susaytirishini iltimos qilishi haqidagi xotiralar – bular barcha bugunimiz va kelajagimiz uchun ibratdir. A.Oripov “Ustoz Oybekning nomi xalqimiz badiiy tafakkuri osmonida abadiy harakat qiluvchi yoritqichlar safiga” kirishidan faxrlanadi.

O‘zbekiston xalq yozuvchisi A.Qahhor haqida: “Ustoz Abdulla Qahhor bizning xotiramizda adabiyotning pokligi va butunligi uchun kurashgan, o‘z talabiga o‘zi ham qat’iy amal qilgan siymo sifatida qoldi.

Oilada, mahalla-kuyda ayrim mo‘tabar odamlarning o‘rni bo‘lakcha bo‘lgani singari Abdulla Qahhorning jozibasi ham biz yoshlar uchun o‘shandoq – bo‘lakcha edi”,- deb yozadi[15,73].

“Mirtemir domla...

Bu nomni eshitganda beixtiyor qalbimizga bir iliqlik yuguradi. Bu iliqlik, eng avvalo, kamtar va jozibali bir insonga hurmatimizdandir. Bu iliqlik xalqimizni qirq besh yildan buyon xushnud etib kelayotgan kattakon bir shoirga muhabbatimizdandir.Ha, domla Mirtemir haqiqatan ham ulkan inson va katta san’atkor...” [15,76].

Ko‘ramizki, shoir o‘zi ko‘rgan, saboqlarini olgan ustozlari haqida samimiy va ulkan bir muhabbat bilan so‘z yuritadi. Bundan tashqari qardosh xalqlar adabiyoti vakillari haqida gapirganda ham doimo adabiyotning vazifasi, hayotdagi o‘rnidan kelib chiqib, ular ijodiga baho beradi. Dante, Pushkin, M.Sholoxov,

To‘qay, Q.Quliev kabi ijodkorlar haqidagi maqolalari ham teranligi, samimiyligi, ijodkorga bo‘lgan hurmatidan insho etilganini ko‘ramiz.

Yaxshi hikoyanavis, chuqur mushohada yurituvchi faylasuf, chin yurakdan dardlashadigan suhbatdosh, axloq o‘qituvchisi bo‘lishi, umuman, shart emas va ayni zamonda bu qobiliyatlarning barchasi uning uchun etarli emas. Tafakkur kuchi bilan u faylasuf, tasavvurining yorqinligi bilan rassom va yozuvchiga, iqrorining ochiqligi bilan iqrornoma va kundalik muallifiga o‘xshab ketadi. Esseist uchun, eng muhimi, bu qobiliyatlar barchasining tabiiy aloqasi, o‘z shaxsiy tajribasida bilimning turli qirralarini markazlashtirishdir[18,46]. Shu nuqtai nazardan qaraydigan bo‘lsak, A.Oripov hayotga faylasuf ko‘zi bilan qarab baho beradi, rassomlardek tabiatni, fasllarning rasmini chizadi (bahor toshqinlari, saratonning zerikarli, jimjit kunlari, kuzning izg‘irinli oqshomlari, qishning olis kechlari, qop-qora osmonda charaqlagan sonsiz yulduzlar... xotiralar dunyosida turib, ustozlari qiyofasiga chizgilar yaratadi, ba’zan ijtimoiy-siyosiy g‘oyalar dunyosida turib, hayotni publitsist ko‘zi bilan kuzatadi, ba’zan esa davrning o‘tkinchi g‘oyalari ta’siridan chiqib ketolmaganini ham ko‘ramiz.

Adabiy-tanqidiy xarakterdagi suhbatlar yozuvchi bilan tanqidchi, tanqidchi bilan shoir, tanqidchi bilan olim o‘rtasida adabiyotning yuksakligi, rivoji, adabiy asar, adabiy jarayondagi muhim, dolzarb muammolarga bag‘ishlangani bilan ajralib turadi. Adabiy-tanqidiy suhbat adabiy tanqidchilikning alohida bir janri bo‘lib, o‘ziga xos xususiyatlarga, tabiatga ega [1,78]. Suhbatlarni o‘qir ekansiz, suhbatdoshlarning adabiyot haqidagi qarashlari, fikrlashlari, badiiy va ilmiy tafakkur tarzi, adabiy jarayonga, badiiy asarga, adabiy muammolarga munosabati yorqin namoyon bo‘lib turishini ko‘ramiz. O‘zbekiston xalq shoiri A.Oripovning tanqidchi, olim, jurnalist va muxbirlar bilan olib borgan suhbatlari turli mavzularda bo‘lsa-da, ularni Adabiyot bir maydonga birlashtirishi jihatidan ilmiy- ma’rifiy ahamiyatga egaligi yaqqol ko‘rinadi.

Adabiy suhbatlar mavzusi, maqsadi, qaerda va qanday shaklga (shoirning jurnalist bilan, tanqidchi yoki muxbir bilan suhbati, davra suhbati v.h.) ega bo‘lishidan qat’i nazar, yuksak adabiyot uchun kurashadi. Masalan, “O‘tgan daholarning nomin etib yod” (Mazkur suhbat har yili Ravenna shahrida o‘tkaziladigan, 2008 yilda “Dante O‘zbekistonda” shiori ostida o‘tgan an’anaviy “Dantexonlik” marosimi munosabati bilan o‘tkazilgan bo‘lib, buyuk italyan shoiri ijodi bilan bog‘liq, italyanlarning kitobxonlikka munosabati masalalari yoritiladi.

“Ona bo‘la qolgin, bizga tabiat” –ona tabiat muhofazasiga bag‘ishlangan maxsus gazeta muxbiri bilan suhbatda tabiatni asrash, ekologiya muammolari haqida so‘z yuritiladi.

A.Oripovning suhbatlarni o‘qir ekansiz, har bir suhbat qaysidir jihati bilan sizni Adabiyot, ijod atalmish sehrli dunyoga olib kirishga ko‘mak beradi. Shoirning suhbatlarda adabiyot, she’riyatga bergan bahosida, munosabatida buni yaqqol ko‘rish mumkin.

“Bir ne’matki, jondan-da totli” – bu qisqa suhbatda mustaqillikning hayotimizdagi o‘rni haqida so‘z borsa-da, shoir ayni shu jarayonlarda “Adabiyotning birinchi vazifasi – millatni o‘ziga o‘zini tanitish va ezgu murod-maqsadlarning hayotiyligini xalqqa tushuntirib berishdan iborat” deb hisoblaydi [17,198] .

Suhbatlarning sarlavhasidan ham shu ayon bo‘ladiki, ular ko‘pincha shoir asarlari, ularning yaratilishi bilan bog‘liq holda tashkil etilgan. Masalan, “Birinchi muhabbatim” necha yoshda” (suhbatdosh L.Najmullo) yoki “Sen bahorni sog‘inmadingmi?” –(suhbatdosh Minhojiddin Mirzo).

Shunisi e’tiborliki, barcha suhbatlarda shoirning adabiyot uchun fidoyiligi, she’riyatga yuksak muhabbat bilan qarashi diqqatni tortadi. “Pushkin saboqlari” deb nomlangan suhbatda (G‘.Hotamov uyushtirgan) shoir Pushkin she’riyatining yashovchanligining sabablari haqida fikr yuritar ekan, Pushkin she’riyati “xalqlar uchun faqatgina abadiy yodgorlik emas, balki yuragi doimo urib turgan tirik bir xilqatdir” - deydi. Uning buyuk rus shoiri, ijodi haqidagi mulohazalari kitobxonni yanada Pushkinga yaqinlashtirishga xizmat qiladi.

“Yuksak fikr jasoratdan tug‘iladi” deb nomlangan suhbatda suhbatdoshning “...o‘zingizning boshqa ijodkorlarnikiga o‘xshamaydigan, betakror adabiy-badiiy, sehrli, sirli, jozibali, ayni choqda murakkab dunyo yaratdim, deb hisoblaysizmi” degan savoliga shoir: men bosib o‘tgan va o‘tayotgan yo‘lim o‘zimgagina xosdir.

O‘zgalardan olmadim tuyg‘u,
O‘zgaga ham bermam ovozim

deb bir paytlar yozgan she’ridan parcha keltirarkan, shoir badiiy ijodni, ayniqsa, she’riyatni sehr va joziba hamda yuksak fikrlarning go‘zal bir omixtasi sifatida ko‘rsatadi. Inson qalbini tushunmaydigan yoki tushunishni xohlamaydiganlarni shoir “she’riyatga yot kimsalar” deb ataydi [16,193].

“Men nechun sevaman O‘zbekistonni?...” - bu suhbatda (2008) yoshlar she’riyati haqida fikr yuritar ekan, shoir yosh ijodkorlarning “o‘ta savodli. Ilg‘or adabiyot labaratoriyasidan xabardorligidan” quvonadi, shu bilan birga ularning ijodida milliylik ko‘proq bo‘lishi, milliy ruhda o‘lmas asarlar yozishini chin dildan istashini bildiradi.

Mustaqillik yillarida mavzu sohasida ham, talqin qilish borasida ham chegara yo‘qolganligi, ayniqsa, ruhiy tahlilga keng yo‘l ochilganligini mustaqillikning beqiyos tuhfasi deb biladi shoir.

“Istiqlol – yangi davr adabiyotiga qadam” deb nomlangan suhbatda suhbatdosh Umid Alining “Birinchi muhabbatim” she’ri ko‘p bahs-munozaralarga sabab bo‘lganidan kelib chiqib bergan savoliga shoir ijodkorning har baytidan qandaydir “izm”larni axtarish bu sho‘ro davridan qolgan usul ekanligini qoralaydi, she’rni ko‘ngildan his qilganingiz ma’qul deb javob qaytaradi.

“Men she’riyatga suyanganman va hanuz suyanaman” (2009, suhbatdosh N. Usanboeva) deb nomlangan suhbatda shoir Bedilning “Olamda bu dunyo va u dunyo bor. Lekin uchinchi dunyo ham borki, bu –she’riyat dunyosi. U sehrli va o‘ziga xos dunyo” degan so‘zlarini keltirar ekan, bu olamning ichiga kirish va shu sehrli she’riyatning vakili bo‘la bilish har kimga nasib qilavermaydi” [340-bet] deya shoirning yuragini olamdagi bir ko‘prikka o‘xshatadi.

“Qayg‘usini quvonchga aylantirgan edi...”. Bu suhbat Hamid Olimjon ijodiga bag‘ishlangan bo‘lib, A.Oripovning bu hassos shoirga simpatiyasi, hurmati har bir mulohazasida yaqqol namoyon bo‘lb turadi. “Hamid Olimjon maktabi unutiladigan maktab emas. U – mahorat maktabi. U –she’riyat maktabi. U-san’at maktabi” –der ekan shoir yoshlarni Hamid Olimjoonning she’riy san’atini o‘rganishga, “ona tilimizning naqadar go‘zal tovlanib turishini his“ etishga chorlaydiki, bu chorlov sho‘ro davrida yashab ijod etgan, yuksak san’at namunalari yaratib ketgan har bir ijodkorga xosligi bilan ahamiyatlidir.

A.Oripov suhbatlarini o‘qir ekanmiz, ularda ham shoirning maqola, esse, adabiy o‘ylarida aks etgan adabiy-estetik qarashlari mujassam ekanligiga guvoh bo‘lamiz. Shu bilan birga adabiyot, she’riyatni rivojlantirish, badiiy asarning yuksakligi uchun kurashishda, adabiy jarayon takomilida bu suhbatlarning ahamiyati, shoirning ichki olami, shaxsiyati, hayotga, insonlarga munosabati ham yaqqol ko‘rinadi. Suhbatdoshlarning fikrlash tarzi, adabiyotga, so‘zga munosabati kitobxonning estetik darajasini o‘stirishga, adabiyotga, she’riyatga ixlos qo‘ya olishiga ham xizmat qila oladi.

Xulosa qilib aytganda, adabiy hayotga, jarayonga faol aralashishni o‘zining ma’naviy ehtiyoji deb bilgan A.Oripovning nafaqat badiiy ijodi, balki adabiy-tanqidiy qarashlari, portretga chizgilari, publitsistik chiqishlari, xotiralari, suhbatlari jam bo‘lgan adabiy o‘ylari – esselari ham kitobxonda Adabiyotga muhabbat uyg‘otishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Axmedova Sh. O‘zbek adabiy tanqidchiligi janrlari. Toshkent. “Fan”. 1998.
2. Axmedova Sh., Davronova Sh. O‘zbek adabiy tanqidi janrlari. O‘quv qo‘llanma. Toshkent.2023.
3. Axmedova Sh.Ma’rifatparvar jadid tanqidchilari. Germaniya. Glebe Edit. 2023.

4. Nematovna, Akhmedova Shoira. "Genre of literary portrait in the works of Alisher navai." *scientific reports of bukhara state university/Nauchnыy vestnik” BuxGU*: 127

5. Axmedova, Shoira Nematovna. "O‘ZBEK VA FRANSUZ ADABIYoTShUNOSLIGIDA PORTRETNAVISLIK TARAQQIYoTI." *MEJDUNARODNЬIY JURNAL ISKUSSTVO SLOVA* 3.6 (2020).

6. Axmedova, Shoira Nematova. "PROGRESS PORTRETOPISANIYa V PERIOD GLOBALIZATSII V LITERATUROVEDENII." *Rossiya-Uzbekistan. Mejdunarodnыe obrazovatelnыe i sotsialno-kulturnыe texnologii: vektorы razvitiya* (2019): 12-14.

7. Axmedova, Shoira Nematovna, Loseeva-Tanem Baxtiyari, and Nasima Saidburxanovna Kadirova. "O Tvorcheskoy cpesifike Literaturnoy Kritiki." *Miasto Przyszłości* 42 (2023): 326-329.

8. Axmedova Sh. N. Xurshid Davronning adabiy–estetik qarashlari: //Obrazovanie i innovatsionnыe issledovaniya mejdunarodnыy nauchno-metodicheskiy jurnal. – 2022. – №. 6.2. Maxsus son. – S. 20-28.

9. Akhmedova Sh.N. Correspondence and literary criticism. Germany. Glebe Edit.2020.

10. Axmedova Sh., Nazarova D. Adabiy portret janrining nazariy jihatlari xususida \\ “So‘z san’ati” xalqaro ilmiy jurnali. 4-jild . 3-son . 2021-yil.40-50-bet.

11. Baranov V.I.,Bacharov A.G.,Surovsev Yu.I.Literaturno-xudojestvennaya kritika. Uchebnoe posobie.M.: Vыsshaya shkola,1982.;

12. Asqad Muxtor.Yosh do‘stlarimga. Toshkent.1987.

13. Jamolova Z. O‘zbek tanqidchiligida adabiy obzor: tabiati va taraqqiyoti. F.f.b.f.doktori (PhD)....diss.Buxoro 2023.

14. Nazarov B, Rasulov A., Axmedova Sh.,Qahramonov Q. O‘zbek adabiy tanqidi tarixi. Darslik. 2012. 378 b.

15. Oripov A. Ehtiyoj farzandi. Toshkent. “Yosh gvardiya”, 1989. 42-bet

16. Oripov A. Tanlangan asarlar. 6-jild. Toshkent. 2010. “Sharq” NMAK. – B.198.

17. Xolmirzaev Sh. Esse-erkin janr // O‘zAS, 2003, 18.04. - № 16.

18. Epshteyn M. Zakonы svobodnogo janra // Voprosы literaturы. 1987, - № 1. – S.29-139.

NAIM KARIMOV HIKOYALARIDA QATAG‘ON DAVRI VOQELIGI TALQINI

Sabirdinov Akbar Gofurovich,

filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya

Taniqli shoir, yozuvchilarning ajoyib voqealar, unutilmas uchrashuvlarga boy hayotining betakror talqini asosida asar yaratish ijodkordan yuksak mahorat talab etadi. Qator ma’rifiy-biografik romanlar muallifi Naim Karimovning “Bu ajib dunyo” kitobidan o‘rin olgan voqeiy hikoyalar, kinoqissa, musiqiy drama va komediyalarda sobiq sho‘ro davrida qatag‘onga uchragan o‘zbek ziyolilarining og‘ir taqdiri haqida muhim ma’lumotlar o‘rin olganligi bilan qimmatlidir. Ularda Fitrat, Cho‘lpon, Oybek, G‘afur G‘ulom, Maqsud Shayxzoda, Usmon Nosir kabi hassos ijodkorlarning dolg‘ali faoliyati bilan bog‘liq voqealar ta’sirchan va maroqli hikoya qilingan.

Kalit so‘z va iboralar: voqeiy hikoya, qatag‘on davr, badiiy mahorat, o‘zbek adabiyoti, hassos ijodkor, erk, ozodlik.

Аннотация

Создание произведения, основанного на уникальной интерпретации жизни известных поэтов и писателей, полной замечательных событий и незабываемых встреч, требует от творца высокого мастерства. Реальные истории, музыка из фильмов, музыкальные драмы и комедии из книги “Этот прекрасный мир” Наима Каримова, автора ряда познавательных и биографических романов, ценны тем, что содержат важную информацию о нелегкой судьбе узбекской интеллигенции, репрессированной в советское время. Они рассказывают трогательные и захватывающие истории о насыщенном творчестве таких чувствительных художников, как Фитрат, Чулпон, Ойбек, Гафур Гулом, Максуд Шайхзода и Усман Насир.

Ключевые слова и фразы: подлинная история, период репрессий, художественное мастерство, узбекская литература, чуткий творец, воля, свобода.

Annotation

Sozdaniye proizvedeniya, osnovannogo na unikal'noy interpretatsii zhizni izvestnykh poetov i pisateley, polnoy zamechatel'nykh sobytiy i nezabyvayemykh vstrech, trebuyet ot tvortsa vysokogo masterstva. Real'nyye istorii, muzyka iz fil'mov, muzykal'nyye dramy i komedii iz knigi “Etot prekrasnyy mir” Naima Karimova, avtora ryada poznavatel'nykh i biograficheskikh romanov, tsenny tem, chto soderzhat vazhnuyu informatsiyu o nelegkoy sud'be uzbekskoy intelligentsii, repressirovannoy v sovetskoye vremya. Oni rasskazyvayut trogatel'nyye i

zakhvatyvayushchiye istorii o nasyshchennom tvorchestve takikh chuvstvitel'nykh khudozhnikov, kak Fitrat, Chulpon, Oybek, Gafur Gulom, Maksud Shaykhzoda i Usman Nasir.

Keywords: podlinnaya istoriya, period repressiy, khudozhestvennoye masterstvo, uzbekskaya literatura, chutkiy tvorets, volya, svoboda.

Qatag‘onga asoslangan sho‘ro davrining ko‘plab taniqli adabiyotimiz namoyandalari boshiga solgan kulfatlarini arxiv hujjatlari asosida chuqur o‘rgangan, qator maqola va kitoblari bilan keng kitobxonlar ommasiga tanilgan taniыli adabiyotshunos olim, filologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi akademigi Naim Karimovning navbatdagi kitobi “Bu ajib dunyo” (– Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2016) deb nomlangan. Ushbu kitobdan joy olgan voqeiy qissa va hikoyalar, sahna asarlari XX asr o‘zbek adabiyoti atoqli namoyandalari hayotida ro‘y bergan ajoyib voqealar, unutilmas uchrashuvlar hamda ko‘pchilikka noma’lum bo‘lgan kechmishi sahifalari qiziqarli tarzda talqin topgani bilan qimmatlidir. Qator ma’rifiy-biografik romanlari bilan tanilgan muallifning bu yangi to‘plamidan o‘rin olgan Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek, Maqsud Shayxzoda, G‘afur G‘ulom kabi hassos ijodkorlar hayoti bilan bog‘liq ajabtovur hikoya, kinossenariy va pesalar bizni qatag‘onga asoslangan sho‘ro davri – XX asr voqeligiga olib kiradi. Muallif o‘zbek ziyolilarining fojeali taqdirini goh chuqur iztirob singgan satrlarda ifodalasa, goh ular bilan ro‘y bergan ajib voqealarni engil yumor bilan tasvirlaydi. Masalan, “G‘afurona safar” hikoyasi o‘quvchini 1940-yilning 5-15 iyun kunlari Moskvada bo‘lib o‘tgan belorus san’ati o‘nkunligi tantanalari bilan bog‘liq voqelikka olib kiradi. Ushbu tantanada ishtirok etish uchun Moskvaga Hamid Olimjon bilan birga borgan G‘afur G‘ulomning bir necha kundan keyin Tibilisida o‘tkazilishi rejalashtirilgan gruzin adabiyotining mumtoz namoyandasi Akakiy Seritelining yuz yillik yubileyi tadbiriga yo‘l olgandagi sarguzashtlari – bir stansiyada poezddan qolib ketib, qanday “g‘afurona” topqirlik bilan hamrohlariga etib olgani bayon qilinadi. 17-iyun kuni (1940-yil nazarda tutilmoqda – S.A.) Ittifoq Yozuvchilar uyushmasining ko‘p millatli delegatsiyasi tarkibida Kiev vokzalidan poezdga o‘tirgan G‘afur G‘ulom “Toza havo olaman” deb stansiyalarning birida perronga tushib do‘konchalardan “safarbop matoh” qidira boshlaydi. “... o‘sha atrofdagi bir-ikki do‘konchaga kirsa, limonad bilan kremsodadan bo‘lak safarbop matoh yo‘q ekan. Shundan keyin u to‘ppa-to‘g‘ri vokzal restoraniga kirib xizmatchilar bilan salom-alik qiladi, so‘ngra bir-ikki shishani qo‘ltig‘iga qistirganicha perron tomon otilib chiqadi. Biroq ne ko‘z bilan ko‘rsinki, hozirgina jomadonini qo‘yib, kupesidan chiqib kelgan poezdi uni kutib

o‘tirmay, “pu-pub” deganicha ketib qolibdi”[1,7]. Shunda ham kulgili, ham asabiy vaziyatdagi shoiri davronga kimdir samolyotga o‘tirib Xarkov yoki Rastovga uchishni maslahat beradi.

Hikoya ushbu tasvir bilan yakunlanadi: “Ko‘p o‘tmay tanish poezd ko‘rinadi. U to‘xtashi bilan G‘afur G‘ulom, go‘yo hech narsa bo‘lmagandek, vagonga chiqib bomaylaxotir kupega kirib boradi. Kupedagi hamrohlar G‘afur G‘ulomni ko‘rib, hang-mang bo‘lib qoldilar. Shoir esa huddi qo‘shni vagondan chiqqan kishidek, “Yaxshi kelyapsizlarmi?” deb, hamrohlari bilan samimiy ko‘rishadi...” [1,17]

XX asr boshlari o‘zbek she’riyatida o‘ziga xos iste’dodi bilan tanilgan hassos ijodkor Amin Umariyning baxtiqaro hayotiga bag‘ishlangan “Amin va Amina” hikoyasi yuksak muhabbat va u orqali yuzaga kelgan o‘rinsiz rashkning fojeali oqibatlari to‘g‘risida hikoya qiladi. Qo‘qonda tug‘ilgan, asl ismi Muhammadamin bo‘lgan bu shoirni qalamkash do‘stlari Amin deb chaqirishar edi. Amin Umariy taxallusida elga tanilgan ushbu shoir Edil bo‘ylaridan bo‘lgan Amina bilan Samarqandda tanishib qoladilar. Hikoyada bayon etilishicha ular sevgisining barg yozb, orombaxsh gullarining barq urishiga Usmon Nosir sababchi bo‘lgan. Asarda sevishganlarning baxtli damlari “1937 yilda turmush qurganlarida Amin va Amina bir olmaning ikki pallasidek, bir-birlari bilan uzoq va baxtli-saodatli umrga qovushgandek bo‘ldilar”[1,9]. Shu tariqa Tibbiyot institutiga o‘qishga kirgan Aminaning izidan Toshkentga kelgan Amin unga uylanib, ijarama-ijara yurib bo‘lsa-da, baxtli kunlarini kechira boshladi. Qizlari Alfiya ham shu erda tug‘iladi. Hikoyada Bekobod metallurgiya zavodiga ishga yuborilib, u erdagi quruvchilar orasida terlama kasalni yuqtirib olgan Amin ming mashaqqatlar bilan nihoyat kasalxonaga yotqiziladi.

Hikoyada Aminaning Qo‘qondan mehmonga kelgan Amin qarindoshlariga nopisandligi, ro‘yxush bermasligi er-xotin munosabatlarida bo‘shliqni yuzaga keltirganligi, oxir-oqibat Amin kasalxonada yotarkan ko‘ngil bo‘shlig‘ini to‘ldirish uchun Katyani ko‘rishni ixtiyor etgani bayon etiladi. Yozuvchilar uyushmasining hisob-kitob bo‘limida xizmat qiluvchi Katerina bilan Amin o‘rtasida muhabbat paydo bo‘lgan, Amina ko‘nglida ham o‘z navbatida shubha-gumon uyg‘ongandi. Ularning pinhona uchrashuvlari guvohi bo‘lgan Amina palatada janjal-to‘polon ko‘taradi. “Jaholat hatto o‘lim qarshisida yotgan xastani ham ayab o‘tirmadi. Amina hamma narsani unutib, rosa tomosha ko‘rsatdi. Amin uni kuchi etganicha yupatishga, hech gap bo‘lmaganini va bo‘lishi ham mumkin emasligini tushuntirishga urindi. Azbaroyi qiynalganidan qora terga botdi. Issig‘i haddan ziyod ko‘tarilib voqeaning nima bilan tugashini bilmadi. Shu-shu o‘ziga kelmadi... 1942 yilning 13 noyabridan 14 noyabrga o‘tar kechasi 30-yillarning go‘zal

shoirlaridan bo‘lgan Amin Umariy olamdan ko‘z yumdi. 29 yashar shoirning qalb tori avj pardada uzildi” [1,16].

Hikoyada tasvirlanishicha, Hamid Olimjon bundan bir necha kun avval kasalxonaga qo‘ng‘iroq qilganida Amin Umariyning ahvoli durustlashib borayotganini aytishgandi. Shu bois, shoirning tusatdan vafot etishi, uning ko‘nglida shubha uyg‘otadi, Amina rashk oqibatida qotillikka qo‘l urmaganmikan, degan fikrni tug‘diradi. Asarda jafokash shoirning dafn marosimi “Biror soatlik vidolashuvdan so‘ng motamsaro kishilar tobutni ko‘tarib, Minor qabristoni sari yo‘l oldilar. Qabriston kuz og‘ushida edi. Dov-daraxtlarning shox-shabbalarida marhumning jonsiz yuzidek qovjiragan barglar omonat xilvirab turardi. Oxundiy motam yig‘inini ochib, shoir to‘g‘risida so‘z aytganda ham, boshqa notiqlar marhum sha’niga vido so‘zlarini aytganda ham shu tuproq rangiga kirgan barglar qora kipriklarida oqib tushayotgan ko‘z yoshlaridek tinimsiz to‘kilib turdi. Bir-ikki qovjiroq yaproq tobut ustiga, marhumning ko‘kragida qovushgan qo‘llariga kelib qo‘ndi. Tirik chog‘ida bu qo‘llar Aminaga, endi yashirishni nima hojati bor, Katya – Katyushaga ham gul eltishni sevar edi. Endi bu mehribon qo‘llar ham, bu kuzgi yaproqlar ham jonsiz” [1,19] tarzda ifodalangan.

Asarda shoir qabri ustida ma’sum yulduzlar Katya bilan birga tongga qadar yosh to‘kishlari ta’sirchan tasvirlangan: “Ertasi, tong otishi bilan Qo‘qondan Amin Umariyning og‘a-inilari etib kelishdi. Ular qabristonga kirib kelishlari bilanoq “Voy, akam!”, “Voy, ukam!”, “Voy, jigarim!” degan fig‘onu nolalar tevarak-atrofni to‘ldirib yubordi. Shu payt qabr usti astagina, sezilar-sezilmas silkinib, do‘ngdan bir-ikki chiqim tuproq pastga sochilib tushdi. So‘ng allaqaerdan harir tolalardan iborat oqish bir dud paydo bo‘lib, faryod ko‘targan kishilar atrofida goh kichrayib, goh odam bo‘yi cho‘zilib, suzib parvona bo‘lib turdi. Musibat o‘tida o‘rtangan marhumning jigarlari bu sirli holni sezib–fahmlab ulgurdilarmi-yo‘qmi, ammo, chamasi, kindik qoni to‘kilgan tuproqni, ota-onasi va qarindosh urug‘larini, shu aziz kishilarning hatto yig‘lagan ovozlarini ham sog‘ingan shoir ruhi ular bilan uchrashib, vidolashmoqda edi...” [1,20]

“Taraddud” hikoyasida tasvirlangan voqealar esa XX asr 40-yillari oxirida ro‘y beradi. Hikoya qahramonlari Said Ahmad, Shuhrat, Shukrullo, Ramz Bobojon, Mirmuhsin va Turob To‘la kabi ijodkorlar Toshkentga respublika yosh yozuvchilar seminariga kelgan Adham Hamdamni Farg‘onaga darhol qaytishiga yo‘l bermay “ziyofat”ga olib qoladilar. Erta tongdan ikki qadrdonlar – Said Ahmad va Adham Hamdam Mirmuhsin xonadoniga etib boradilar. Ijodkorlarning bir-birlariga qilgan hazillari, so‘ng esa o‘zaro extiyot bo‘lish zarurligi haqidagi tanbehlaridan qo‘rquv saltanati hukmron bo‘lgan muhit haqida o‘quvchida tasavvur hosil etadi.

Adham Hamdamning o‘n yilga hukm qilingan Ashurali Zohiriy qamoq muddatini o‘tab oilasi bag‘riga qaytganligi xabari barchani sevintirib yuboradi. Ular Usmon Nosirning ham qamoqdan tez kunlarda ozod bo‘lib kelishiga qattiq ishonganlari holda o‘zlaricha uni munosib kutib olishga taraddud ko‘ra boshlaydilar. Ushbu “taraddud” she’riy mushoiraga aylanib ketadi. Shoirning “Naxshon” dostonidan Shukrullo, Ne’mat Toshpo‘lat, Turob To‘la birin-ketin yoddan o‘qiy boshladilar. Kimdir “Demon”dan qilgan tarjimasini yod aytadi. Hikoyada nekbin tuyg‘ular og‘ushidagi she’riyat vakxanaliyasi shunday tasvirlanadi: “She’riyat sharobidan mast bo‘lgan davrada kimning tinglovchi, kimning she’r o‘quvchi ekanini bilish qiyin edi. Hamma ayni paytda ham o‘quvchi, ham tinglovchi edi. To‘g‘irog‘i, tinglovchi yo‘q edi. Badoxatan boshlangan mushoiraga Shuhrat ham, Ramz Bobojon ham, Mirmuhsin ham qo‘shildilar. Qo‘shilmagan odam qolmadi. Davra ko‘tarinki kayfiyat qushlari qanotida osmonga talpingandek bo‘ldi” [1,26]. Ana shu tariqa davraga yig‘ilganlar hassos shoir Usmon Nosirning o‘n yillik jazo muddatini o‘tab ona yurtiga sog‘-omon qaytishini tarixiy kun sifatida nishonlash rejasini tuzadilar. Lekin baxtiqaro shoirning qaysi lagerda ekani noma’lum. Hikoya chuqur falsafiy fikrga uyg‘un quyidagi tabiat tasviri bilan yakunlanadi: “... Bog‘ni kesib o‘tgan, ikki qirg‘og‘ida gulsafsaru rayhonlar o‘sgan ariqdan oqib kelayotgan olmalar ham to‘xtadi. Bu olmalar o‘rniga botayotgan quyoshning so‘nggi oltin nurlari o‘ynay boshladi” [1,27].

“Dostonga arziydigan qo‘shiq” hikoyasi Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybekning “Oltin vodiydan shabadalar” romanidagi Sobir va Anorxon to‘yi tasvirini yozish jarayoni bayoni bilan boshlanadi. Yozuvchi Kislovodskda romanni yozar ekan xayolidan to‘rt yil avvalgi bo‘lib o‘tgan voqealar jonlanadi. O‘shanda Toshkentning Beshyog‘och dahasida professor Rahmatulla Mallin va uning rafiqasi Bibi Sattorova xonadonida Til va adabiyot institutining bir guruh xodimlari mehmon bo‘lishgandi. Folklorshunos olim Hodi Zarif Muzayyana Alaviyadan xalq qo‘shiqlaridan birini xirgoyi qilib berishini so‘raydi. Muzayyana Alaviya yoqimli ovoz bilan turli “yor-yor”larni kuylab beradi. Ayniqsa, u Aleksandr Konstantinovich Boravkov yaxshi ko‘radigan “Sayra bulbul” kuyida aytiladigan “yor-yor”ni kuylaganida Oybek “Bir dostonga arziydigan qo‘shiq” deya yuqori baholaydi. U Muzayyana Alaviyaning kumush sochlarini silab, otalarcha elkasidan quchib xalq qo‘shiqlarini to‘plashdagi fidoyiligini olqishlaydi. Ulug‘ yozuvchi yig‘ilish so‘ngida “Azizlar! Olim va olimalar! Hozirgina Muzayyanaxonim kuylagan qo‘shiq so‘zlarini manaman degan shoirlar ham yoza olmaydilar. Bunday badiiy barkamol asarlarni xalqdek ulug‘ egasigina yaratishi mumkin. Bunday durdona asarlarni bashariyat madaniyati xazinasiga katta hissa qo‘shgan xalqgina yarata oladi...” [1,32]

Hikoyaning keyingi qismida yana adibning romanni yozish jarayoni, asardagi Sobir va Anorxonning to‘yi tasviri manzaralari aks etadi. Asar shunday xulosalanadi: “... Adib romanni tugatib, Toshkentga qaytgach, qo‘lyozmani ko‘chirishni rafiqasi Zarifa opaga buyurdi. “Yor-yor” matnini esa Muzayyana Alaviyadan olib qo‘shishni tayinlab, qalamkash birodarlar bilan birga Pokistonga uchdi” [1,34].

Xullas, shartli to‘rt qismdan iborat ushbu hikoya Oybekning “Oltin vodiydan shabadalar” romanining yaratilishiga asos bo‘lgan real voqealar haqida ma’lumotlar berishi bilan qimmatlidir.

“Muborak imzo” hikoyasidagi voqea To‘xtasin Jalolovning “O‘zbek shoirlari” kitobiga Oybekdan taqriz olish uchun u yashaydigan “Ishchilar shaharchasi”dagi xonadoniga yuz istihola bilan yo‘l olish tasviri bilan boshlanadi. Chunki u Oybekning og‘ir hasta ekanligini eshitgan, uni ostonada kutib olgan Zarifaxonim ham buni tasdiqlagan edi. To‘xtasin Jalolov “Domlaning toblari yo‘qligini bilanman... Ammo u kishining yiliga bittadan kitob yozayotganlaridan ham xabardorman. Binobarin, kitob o‘qishlari ham mumkindir, degan umid bilan keluvdim” deya javob qiladi. Zarifaxonim besh yuz sahifalik qo‘lyozmani olarkan, undan bir haftadan keyin xabar olishini so‘raydi. To‘xtasin Jalolov ushbu xonadonga xasta adibni qiynab qo‘ymaslik uchun atayin kechroq – ikki haftalar o‘tgandan keyin keladi. Oybek uni ochiq chehra bilan kutib olarkan kitobda Zebiniso zo‘r yozilganini, Uvaysiy muxtasar roman ekanini ta’kidlaydi. Nodira haqida roman yozishga undaydi. Chunki To‘xtasin Jalolov ham 40-yillar oxiri – 50-yillar boshlarida qatag‘on tegirmoniga tushgan, ajal vodiysidan omon chiqqan edi. Uning qismatida qaysidir ma’noda Nodira taqdiri bilan mushtarak tomonlar yo‘q emasdi. Oybek shu bilan birga To‘xtasin Jalolovdan o‘zi haqida ham roman yozishni so‘raydi. Lekin To‘xtasin Jalolov o‘zi haqida roman yoza olmas, “Mehnat-tuzatuv lageri” deb atalgan azobgohdan ozod etilganida, u erda ko‘rgan-bilganlari, boshdan kechirgan voqealar to‘g‘risida og‘iz ochmaslik haqida tilxat bergandi.

Oradan bir necha kun o‘tgach, nashriyot xodimlaridan biri To‘xtasin Jalolovga zudlik bilan idoraga etib borishi kerakligi xabarini beradi. Sobiq mahbus ming xil xayolga boradi. Har ehtimolga qarshi bir sidra kiyim-bosh, qotgan non olib xaltaga joylaydi. Nashriyot direktori Nasrullo Oxundiy u bilan iliq so‘rasharkan, oldiga bir varoq qog‘oz qo‘yadi. Bu Oybekning taqrizi edi. Taqrizda Oybek kitobning qimmatli ekanini, o‘zbek adabiyotida o‘zbek shoiralari to‘g‘risida hali hech narsa yaratilmaganinit ta’kidlagan edi. To‘xtasin Jalolovning qamalib chiqqani bois uning kitobiga taqriz berishdan barcha o‘zini olib qochayotgan paytda Oybekning bu bag‘rikengligi, jasorati yozuvchini to‘lqinlantirib yuboradi.

Hikoya shunday yakunlanadi: “Nasrullo Oxundiy To‘xtasin Jalolovning qo‘lidan hali tushmagan xaltaga tikilganicha: “Yuvadigan bo‘ldingiz, oqsoqol!” dedi. Biroq bu so‘zlar uning qulog‘iga kirmadi. U ulug‘ inson va mehridaryo adibning muborak imzosini o‘pib, uni sevinch yoshlari bilan yuvayotgan edi...” [1,42]

“Unutilmas kun” hikoyasi Maqsud Shayxzodaning qamoqdan chiqqandan keyingi hayoti haqida. U 1951 yil 21 sentyabrda ikkinchi bor hibsga olinib, 25 yilga hukm etilgan, Iosif Stalin o‘limidan so‘ng 1954 yil iyunida qamoqdan muddatida oldin ozod etilgandi. Lekin Maqsud Shayxzoda 1957 yilga qadar na Yozuvchilar uyushmasi a’zoligiga tiklandi, na yozilgan she’rlari gazetada bosildi. Shoirning Markazkomga yozgan arizalari ham javobsiz qolgan: uning qo‘liga temir bilarguzuk taqqan kishilar esa hamon ot minib javlon urayotgan edilar. O‘sha yillarda “Toshkent haqiqati” gazetasining bosh muharriri Maqsud Qoriev bo‘lib, Maqsud Shayxzoda uning huzuriga she’rlarini gazetada bosishga yordam berishini so‘rab boradi. Maqsud Qoriev o‘zbeklarda “Musulmonchilik asta-asta” degan gap borligini, birdan she’rdan boshmasdan avval havaskor shoirlar she’rlariga maqola yozib berishni iltimos qiladi. Bu taklifni Shayxzoda mamnuniyat bilan qabul qiladi va sakkiz-to‘qqiz sahifalik maqola yozib beradi. Maqsud Qorievning jasorati uning Ismoil Sulaymonovga “Kimdir jur’at etishi kerak, Ismoil! Kimdir boshlab berishi kerak. Qachongacha Shayx akadek zabardast shoir xor bo‘lib yuradi. Kel olsa ola qolsin redaktorligini! Maqolaning tepasiga “Maqsud Shayxzoda” deb muallifini yozib qo‘y” [1,48] degan so‘zlarida ifodalanadi.

Asarda adolatsizlik orqasidan nomard kishilarning tuhmati bilan qamalgan shoir yana nomardlik, haqsizlik va razillik ummonida yashayotgan Maqsud Shayxzodaning 1957 yilning 20 marti tongida “Toshkent haqiqati” gazetasida bosilgan “Turmush va tovushlar” maqolasini ko‘rgandan keyingi kechinmalari shunday tasvirlanadi: “Maqola tepasidagi “Maqsud Shayxzoda” degan ism-sharif tilla suvi bilan yozilgandek tuyuldi. Shayxzodaning yuragi “gup-gup” urib ketdi. Qamoqxonaning yakka kamerasida ham, Sibir o‘rmonlarida ham to‘kilmagan ko‘z yoshlari quyulib keldi... Shu kuni shoirning Maqsud Qoriev jur’ati bilan bosilagan oddiygina bir maqolasi uning qarshisiga tuzim tomonidan qo‘yilgan temir to‘siqlarni parcha-parcha qilib tashladi” [1,48].

“Sham va Chaqmoq” hikoyasi retrospektiv syujet asosida qurilgan. Asar voqealari ardoqli adib Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek vafot etgan 1968 yil 1 iyul kuni tasviri bilan boshlanadi. Abdurahmon adibni hayot paytida ziyorat etmaganidan afsuslanganicha Oybek xonadoniga vidolashgani otlanadi. Xotirasidan yigirma besh yillik qamoq jazosiga hukm etilgan Qarag‘andadagi “Qarlag” lageridagi jahannamning qora kunlari qayta jonlanadi. Ular urushda asir tushib qolganliklari uchun “xalq dushmani” sifatida qamalganlar. Nazoratchilar

hayvon qatorida ko‘ruvchi, kaltaklash va tahqirlardan jisman va ruhan ezilgan ushbu baxtiqaro kimsalarga tungi xira chiroq yorug‘ida o‘qilgan “Navoiy” romanidagi voqealar, ulug‘ shoir hikmatlari darmon bo‘ladi. Romanda tasvirlangan hazrat Navoiyning yorqin siymosi, purma’no so‘zlari kelajakka umid uyg‘otadi.

Hikoyaning so‘ngi satrlari shunday yakunlanadi: “Abdurahmon ko‘cha va xiyobonlar, ko‘prik va maydonlardan o‘tib, Ishchilar shaharchasidagi o‘sha qutlug‘ xonadonga etib kelganida adib hovlisi va darvoza oldi motamsaro odamlar bilan to‘la edi. Hademay, huddi kelishib olganlaridek, omon qolgan sobiq mahbuslar ham etib keldilar. Necha yillik azob va mutolaa – romanxonlik yillarda ulardan biri Zayniddin, ikkinchisi Sultonmurod, uchinchisi Arslonqul... nomlarini olgan edi” [1,61].

“Ikkinchi uchrashuv” hikoyasida tasvirlangan voqealar ham retrospektiv syujet asosida qurilgan. Muzayyana Alaviyaning turmush o‘rtog‘i Lutfulloxonning uzoq yillik qamoqdan 1947 yilda uyga qaytishi tasviri asar asosini tashkil etadi. Leningraddagi Sharq institutida ikki yil o‘qib, kasallikka chalingani uchun yurtiga qaytishga majbur bo‘lgan, komissarlikda bo‘lim boshlig‘i bo‘lib ishlayotgan Lutfilloxon dastlar Obid Saidovning zaharlanishi bilan bog‘liq jinoyat ishida qatnashgan kishi sifatida, so‘ng esa komissarlikdagi go‘yo shoir Botu(Mahmud Hodiev) rahbarlik qilgan aksilinqilobiy millatchilik tashkilotiga a’zo bo‘lganlikda ayblanadi. Abdulla Alaviyning jiyani bo‘lgan Muzayyanaxonim bilan Lutfilloxonning “qizil to‘y”i 1930 yil bahor oylarida bo‘lib o‘tadi. Lutfilla Alaviy Muzayyanaxonga ona tomonida qarindosh edi. Oradan ikki-uch oy o‘tmay Lutfillaxon o‘n yilga qamaladi. Qamoqdan qaytgan Lutfillaxon Muzayyanaxon allaqachon boshqa turmush qurgan deb o‘ylaydi. Lekin uning bir vaqtlar yozgan xatini tumor qilib saqlayotganini ko‘rgach esa turmush o‘rtog‘ining sadoqatiga tasannolar o‘qiydi. Sobiq mahbusning xatni olgandagi holati shunday ifodalanadi: “Lutfillaxon rangi o‘chgan, uchburchakmi yo to‘rtburchakmi ekanligi ham noma’lum bo‘lgan narsani qo‘lga olib u yo-bu yog‘ini ko‘rayotgan edi, chirigan iplar o‘z-o‘zidan to‘kilib, ichidan bir necha bor buklangan qog‘oz chiqdi. U titroq qo‘llari bilan qog‘ozni ochdi. Va undan rangi o‘chgan yozuvni o‘qidi: “Iffatli go‘zal qarindoshim!...” Lutfillaxonni qattiq hayajan bosdi. Muzayyanaxonga sevgi izhor qilib yozgan xatining shu kungacha ko‘z qorachig‘idek saqlanib kelayotgani uning vafodorligining belgisi edi. U xatni duv-duv yoshlar to‘kilib borayotgan ko‘zlariga surtdi...” [1,68-69]

“Xamoyil” hikoyasi hassos iste’dod sohibi Abdulhamid Cho‘lponning qatag‘on etilishi arafasidagi hayotiga bag‘ishlangan. Asar voqeasi Cho‘lponning asabiy holatda Toshkent–Andijon poezdiga chiqib Andijonga kelishi tasviri bilan

boshlanadi. So‘ng Qatorterak mahallasiga etib borishi va Cho‘lpon degan yozuvi bor barcha qog‘ozlarni yig‘ib chemadonga solishi, so‘ng O‘shga borib bolalikdagi do‘sti Sharafiddin Salohiddin o‘g‘lining uyidan bir vaqtlar o‘zi sovg‘a qilgan kitoblari va Moskvadan yo‘llagan xatlarini olib, singillarining aqalli bir kun – yarim kun qolishini so‘rab yolborishlariga qaramay Toshkentga qaytishi, “Epoxa” paperosini yondirib, kul qilgandek barchasini yoqib yuborgani tasvirlanadi: “Bu, shu qog‘ozlarga bitilgan tuyg‘ular, fikrlar, orzularning so‘nggi faryodi edi. Cho‘lpon bu olovli faryodni tomosha qilar ekan, ko‘zlaridan dona-dona yoshlar to‘kildi... Nihoyat, shoir ruhiy, ijodiy va ijtimoiy hayotning ko‘zgusi bo‘lgan asarlarining hammasi yonib kul bo‘ldi. Cho‘lpon kulni to‘plab oldindan tayyorlab qo‘yilgan xaltachaga soldi. Shuncha kitob va qo‘lyozma asarlarning kuli kichik bir xaltachaga jo bo‘lgan va xaltacha o‘lik sichqon bolasidan ham engil edi...” [1,80]

Cho‘lponning uyiga mehmon bo‘lib kelgan Vadud Mahmud bilan bo‘lgan suhbatida ham chor Rossiyasi, so‘ng bolsheviklarning Turkistonning bosib olishi hamda istaganlaricha talab, shovinistik siyosat yuritishlari to‘g‘risida boradi. Cho‘lponning sho‘ro siyosatiga bo‘lgan munosabati hikoyadagi “Bolshevik degani insoniy qiyofasini yo‘qotgan, rahm-shafqatning rangi ro‘yini ko‘rmagan, zarur bo‘lsa-bo‘lmasa qon daryosini oqizadigan jallodning o‘zi ekan!.. Urug‘i ko‘p ekan bolshevikning! Biri o‘lsa, o‘ntasi tirilib turibdi! O‘ntasi o‘lsa, mingtasi qilich ko‘tarib chiqmoqda birodar” [1,77]. 1937 yil yozida sho‘ro davlatida yashayotgan barcha ziyolilar qatori Cho‘lponning ham o‘z taqdiridan havotirlanishiga asos bor edi.

Hikoyaning nomlanishi bilan bog‘liq ushbu tasvir, ayniqsa, xarakterlidir: “Tashqarida kechgi shabada esa boshlagani uchun Katya derazani ochib, xona havosini yangilamoqchi bo‘ldi. Deraza ochilishi bilan tashqaridan kirgan shabada deraza romiga osilgan hamoyilni xiyla tebratib yubordi. Odatda onalar o‘n to‘rt kunlik oydek kelinlariga, baxtli-saodatli turmush kechirayotgan farzandlariga ko‘z tegmasin, deb eshik yoki deraza romiga duo so‘zlar yozilgan tumorlarni ilib qo‘yishardi. Vadud Mahmudning ko‘zi hamoyilga tushib, uning nima ekanligini Cho‘lpondan so‘radi:

– Do‘stim, derazaga nimadir osib qo‘yibsizmi? Birinchi ko‘rishim. Singillaringiz “Akamizning boshi toshdan bo‘lsin”, deb duoyi karomat yozib berishibdimi yoki?

Hamoyil... ” [1,83]

Asarda hind xalqi ozodligi uchun kurashchi Javaharla’l hamda uning sevimli turmush o‘rtog‘i Kamola bilan bog‘liq ikkinchi syujet chizig‘i bor. Inglizlarga qarshi hind xalqi ozodligi yo‘lida qamoqqa tushgan Javaharla’lni turmadan ozod etisharkan unga Kamolaning ahvoli og‘irlashganligi haqidagi xabar yozilgan bir

parcha qog‘ozni beradilar. Shvesariyadagi nemis sanatoriyasida davolanayotgan Kamola oldiga u tezlik bilan etib boradi. Kamola 1936 yil 28 fevral kuni vafot etadi. Javaharla’l sevimli kishisining jasadi kulini hind odatiga ko‘ra Gang daryosiga oqizib yuboradi. Cho‘lpon ham yozgan asarlari kulini Vadud Mahmudga ko‘rsatarkan “Chindan ham, bu haltaga mening xokim solingan! Mening ko‘zlarim, mening yuragim, mening so‘zlarimning xoki bu, Vadudjon!.. Men omonat odamman, do‘stim. Sovet davlati bugun bo‘lmasa, ertaga meni, albatta, otib, xumordan chiqadi. U sizni menchalik yomon ko‘rmaydi. Siz, xudo xohlasa, tirik qolasiz. Dorilomon kunlarni ko‘rasiz. Shu hamoyil sizga atalgan. Agar omon qolib, bir kunmas-bir kun zamona zayli bilan Hindistonga borib qolsangiz, Gang daryosi bo‘ylariga borib, bolsheviklarning iflos oyog‘i tegmagan o‘sha muqaddas daryoga oqizing. Mening xokim ham, hindistonlik aziz-avliyolarning xoki singari, Gang daryosining kumush to‘lqinlariga qo‘shilib, o‘ynab-yayrab oqsin...” [1,84]

“Qasamyod” hikoyasida Abdurauf Fitratning Buxoro xalq respublikasi tuzilib, yangi hukumat raisi o‘rinbosari va maorif xalq komisari etib tasdiqlangan kunlarida hukumat raisi Fayzulla Xo‘jaevga iste’dodli yoshlarni Germaniyaga o‘qishga jo‘natish taklifini berishi tasvirlanadi. O‘sha davrda Yevropaning ilm-texnikasi bilan eng ilg‘or davlati hisoblangan Germaniyaga Turkistondan jo‘natiladigan talabalar ro‘yxati ikki oy deganda tuziladi. Musulmon odatiga ko‘ra har bir farzand olis yoki yaqin yo‘lga chiqishdan avval marhum ota-onasining qabrlarini ziyorat qiladi. Fitrat ham yoshlarni Samarqandga Go‘ri Amirni ziyorat qilish uchun olib boradi. Uning nazarida ushbu yoshlarning bobokaloni Amir Temur edi. Talabalarga Fitrat Istambulga 1909-1913 yillarda o‘qishga borgan paytida “shayton arava” – velosipedda dunyo bo‘ylab safarga chiqqan yapon yigiti No Kamo bilan suhbatini so‘zlab beradi. Yapon yigitidagi milliy g‘urur, kelajakka ishonch tuyg‘usining baland ekanini so‘zlarkan, undan ibrat olishga chaqiradi. O‘zbek millatining shon-shavkatini dunyo bo‘ylab shunday ko‘tarinki, kelajakda dunyoga keladigan farzandlaringiz shu millatga mansub bo‘lganidagn faxrlansin, deydi. Lekin Fitratning bu ulug‘ orzusi ushalmadi. Mustabid davlat 1922 yilda Germaniyaga o‘qishga yuborilgan talabalarning 1924 yildayoq sobiq Ittifoqqa qaytishini qat’iy talab qildi. Kimki shu yili yoki keyin, o‘qishni bitirib qaytgan bo‘lsa, 1937 yilda Germaniyaning josusi sifatida otib tashlandi. Yoki sovuq yurtlarga surgunga jo‘natildi. Ularning bir qismi esa Turkiyada, qolgan qismi Yevropa mamlakatlaridan boshpana topishni afzal bildi.

Xullas N.Karimovning yuqoridagi voqeiy hikoyalari mazmun-mohiyatida qatag‘onga asoslangan sho‘ro siyosatining ijodkor ustida hukmronligini o‘rnatish borasidagi jinoyatlari haqida fikr mujassam. Ushbu hikoyalarni o‘qigan kitobxon ko‘z o‘ngida umrni xalq baxti, erki, ozodligi yo‘lida fido etgan ziyoli

bobolarimizning yorqin siymosi namoyon bo‘ladi. Mustaqillikning bebaho ne’mat ekani, uni avaylab asrash muqaddas burch ekanini yanada teran anglaydi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Karimov N. Bu ajib dunyo. – Toshkent: “O‘zbekiston” NMIU, 2016.

2. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: “O‘zbekiston”, 2008.

3. Sabirdinov A. “Analysis of the poem “Autumn dreams” by Abdulla Oripov”. The American journal of social science and education innovations. Volume 03. Issue 01. 01/31/2021. Issn 2689-100X. Impact factor 5.857. Crossref doi 10 37547/tajssei. P. 556-559.

4. Sabirdinov A. Inerpretation of characters in Utkir Hoshimov’s story “Yanga”. International journal of multicultural and multireligious understanding. Volume 8. Issue 5. May 21, 2021. P. 196-200.

5. Hamidov M. Artistic features of Shukrat’s novel “Mashrab”. “Actual problems and solutions of modern philology”. Collection of materials of the international online conference. ISSN 2364-5369. 7 december, 2020 ear. № 13601. P. 125-129.

ABDULLA QODIRIYNING MILLIY RUH TARBIYASIGA DOIR KONSEPSIYASI

Nurboy Jabborov,
filologiya fanlari doktori, professor,
Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti

ANNOTATSIYA

Maqolada Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani muallifning millliy ruh tarbiyasiga doir konsepsiyasi nuqtai nazaridan tahlilga tortilgan. Muallifning fikricha, “O‘tkan kunlar” romanida milliy ruh quyidagi uch tamoyil asosida namoyon bo‘lgan: 1) millat ruhini mujassam etgan o‘ziga xos urf-udumlar, an’analar, qadriyatlar, millatning orzulari, armonlari talqini; 2) millatning o‘z-o‘ziga tanqidiy ruhda qaray olish salohiyati ifodasi; 3) asarda milliy shaxsiyatlarga xos sobit e’tiqodning poetik suvratlanishi. O‘z navbatida, bu tamoyillardan birinchisi – millatning axloqi, ikkinchisi – irodasi, uchinchisi – e’tiqodini tajassum etadi va bu uchlik yaxlit holda milliy ruhni tashkil qilishi haqida tahliliy fikrlar bildirilgan. Romanda milliy ruh ifodasi va badiiy mahorat yuksak darajada uyg‘unlashgani aniqlangan.

Kalit so‘zlar: roman, milliy ruh, millat axloqi, e’tiqod, iroda, milliy ozodlik, badiiy tasvir, so‘z qo‘llash mahorati, ifoda, ijod konsepsiyasi, adabiy-estetik mezon, badiiy talqin.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется роман Абдуллы Кадыри «Минувшие дни» с точки зрения авторской концепции воспитания национального духа. По мнению автора, национальный дух в романе «Минувшие дни» выражается на основе следующих трех принципов: 1) интерпретация уникальных обычаев, традиций, ценностей, мечтаний и стремлений народа, воплощающих дух народа; 2) выражение потенциала нации видеть себя в самокритичном духе; 3) поэтическое изображение в произведении устоявшихся верований, свойственных национальным личностям. В свою очередь, были высказаны аналитические взгляды на то, что первый из этих принципов воплощает мораль нации, второй – ее волю, а третий – ее веру, и что эти три вместе составляют национальный дух. Роман представляет собой глубокое выражение национального духа и художественного мастерства.

Ключевые слова: роман, национальный дух, национальная мораль, вера, воля, национальная свобода, художественное изображение, мастерство употребления слова, выражение, творческая концепция, литературно-эстетический критерий, художественная интерпретация.

ANNOTATION

The article analyzes Abdullah Kadiri's novel "Days Gone By" from the point of view of the author's concept of fostering the national spirit. According to the author, the national spirit in the novel "Days Gone By" is expressed on the basis of the following three principles: 1) interpretation of the unique customs, traditions, values, dreams and aspirations of the people, embodying the spirit of the people; 2) expression of the potential of the nation to see itself in a self-critical spirit; 3) poetic representation in the work of established beliefs peculiar to national personalities. In turn, analytical views were expressed that the first of these principles embodies the morality of the nation, the second – its will, and the third – its faith, and that these three together constitute the national spirit. The novel is a deep expression of the national spirit and artistic skill.

Keywords: novel, national spirit, national morality, faith, will, national freedom, artistic representation, mastery of the use of words, expression, creative concept, literary and aesthetic criterion, artistic interpretation.

Mohiyatan umuminsoniyatga daxldor bo‘lsa-da, adabiyot milliy shaklda namoyon bo‘ladi. O‘zida millatning ruhini ifodalaydi. Milliylikdan xoli tuyg‘uning ta’sir kuchi bo‘lmaganidek, milliy ruhdan mosivo tafakkur ham qanotsiz qushga mengzaydi. Shunga ko‘ra, milliylik – adabiyotning asosiy mezoni. Ta’bir joiz bo‘lsa, jahon badiiy-estetik tafakkuri ko‘rigida o‘zbek adabiyotini ajratib ko‘rsatuvchi bosh xususiyat, o‘zgalardan farqini namoyon etadigan asosiy belgi bu – milliy ruhdir. Ta’kidlash kerakki, milliy ruh ifoda etilgani asarning umumbashariy ahamiyatini zinhor pasaytirmaydi, aksincha jahon adabiyotida o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lish imkonini yanada oshiradi. Shunga ko‘ra, jahondagi har bir xalq adabiyotining eng sara namunalari milliy ruh ifodasi nuqtai nazaridan ilmiy tahlil etilishi zarur. Bu yo‘nalishdagi tadqiqotlar muayyan millat adabiy-estetik tafakkurining boshqa hech bir xalq adabiyotida uchramaydigan o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlash, adabiy jarayonga tatbiq etish va rivojlantirish imkonini berishi jihatidan ham qimmatlidir. XX asr o‘zbek adabiyotida ana shu mezonga javob bera oladigan asarlardan biri, ta’kidlash mumkinki, hatto birinchisi Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanidir.

Ushbu roman bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar yaratilgan. Izzat Sulton, Matyoqub Qo‘shjonov, Begali Qosimov, Naim Karimov, Bahodir Karimov, Uzoq Jo‘raqulov kabi adabiyotshunoslar ilmiy ishlarida ushbu roman misolida milliy ruh talqini masalasiga u yoki bu darajada e’tibor qaratilgan. Biroq bu ilmiy muammo alohida tahlilga tortilmagan. Ushbu maqola shu yo‘nalishdagi kamtarin bir urinishdir. Tabiiyki, ushbu mo‘jaz tadqiqot alohida ahamiyatga ega bu ilmiy muammoni to‘liq hal etishga da’vo qilmaydi. Bu boradagi ilmiy izlanishlarni muttasil davom ettirish hamda takomilga etkazish – kelajakning ishi.

“O‘tkan kunlar”ni ingliz tiliga tarjima qilgan Mark Riz e’tiroficha: “...asarning darajasini baholash mezoni madaniyati, tili yoki u yaratilgan davrdan qat’i nazar, buyuk yozuvchi o‘z fikrlarini butun bashariyatga, har birimizga etkazib bera olishidir. Shuning uchun ham bu jahon adabiyoti deyiladi... Qodiriy ana shu marrani bosib o‘ta oldi. Aytishim mumkinki, “O‘tkan kunlar” juda boy va tugal roman bo‘lib, unda G‘arb o‘quvchisi uchun yangilik bo‘lgan turfa xil an’analar tasviri, terminlar va tarixiy davrga xos hikoyalar juda ko‘p. Bu esa ayni paytda yuz berayotgan jarayon – O‘zbekistonni dunyoga yaqindan tanitish borasida ham katta ahamiyatga ega” [2, 4].

Asarning amerikalik tarjimon e’tiborini tortgan asosiy fazilati milliy ruhning betakror talqini ekani ayon. Chunki “O‘tkan kunlar” aynan millatning o‘ziga xos hayot tarzini, betakror urf-udumlarini, axloqini, orzulariyu armonlarini ifoda etgani jihatidan dunyo adabiyoti namoyandalari e’tirofini qozonayotir. Tarjimonning *““O‘tkan kunlar” juda boy va tugal roman bo‘lib, unda G‘arb o‘quvchisi uchun*

yangilik bo‘lgan turfa xil an’analar tasviri” berilganini ta’kidlashi zamirida ham ana shu haqiqat mujassam.

Milliy ruh betakror ifodalangan ushbu romanning ingliz tiliga tarjimasi kitob holida nashr etilgach, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyovga maktub yo‘llagan Mark Riz mana bunday yozadi: “...men ayni paytda ingliz tiliga tarjima qilib tugatgan Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani ***Markaziy Osiyo va jahon adabiyotida o‘xshashi yo‘q asar***dir... O‘n besh yil mobaynidagi ish jarayonida nafaqat adib tiliga xos nozik jihatlarni, balki 1938 yilda uning qatag‘onga uchrashi va o‘limiga sabab bo‘lgan, asarlariga jo etilgan ***chinakam milliy ruhni*** (*Barcha ta’kidlar bizniki – N.J.*) ilg‘ashga muvaffaq bo‘ldim” [7].

Savol tug‘iladi: muayyan ijodkor asarlarida milliy ruh qanday tamoyillar asosida namoyon bo‘ladi? Bizningcha, ularni quyidagicha tasnif etish mumkin: 1) millat ruhini mujassam etgan o‘ziga xos urf-udumlar, an’analar, qadriyatlar, millatning orzulari, armonlari talqini; 2) millatning o‘z-o‘ziga tanqidiy ruhda qaray olish salohiyati ifodasi; 3) milliy shaxsiyatlarga xos sobit e’tiqodning poetik suvratlanishi. Birinchisi – millatning axloqi, ikkinchisi – irodasi, uchinchisi – e’tiqodini tajassum etadi va bu uchlik yaxlit holda milliy ruhni tashkil qiladi. Milliy ruhning asosi sanalgan bu uch xususiyat bir asar doirasida poetik sintezlashuvi, istisnosiz, fenomenal poetik hodisa deb baholanishga loyiqdir. Aksar asarlarda bu xususiyatlardan biri yoki ikkitasi tajassum topgani kuzatiladi. Shunga ko‘ra, milliy adabiyotimiz tarixidagi kamdan-kam asar ana shu adabiy-estetik mezonga to‘liq javob berishi mumkin. Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani shunday noyob asarlardan biridir.

Millat axloqining badiiy talqini. Ruhsiz vujud tirik deb hisoblanmagani singari milliy ruhdan ayri holda millat ham, milliy adabiyot ham mavjud bo‘la olmaydi. Milliy ruhning asosini millat axloqi tashkil etadi. O‘rta asrlar adibi Al-Johiz “Fazoyili atrok” (“Turkiylarning fazilatlari”) asarida ajdodlarimizning ***nomusli, yuragi toza, yovuz o‘y va botil fikrdan xoli*** insonlar bo‘lganini; na jangda, na tinch payti ***hiyla bilmaganini, fursatdan foydalanmaganini; o‘zi ham, so‘zi ham to‘g‘ri ekanini; birovning moliga xiyonat qilish, ikkiyuzlamachilik, kibru havo, kattalarga hurmatsizlik ko‘rsatish ularning tasavvuriga ham sig‘magan***ini ta’kidlaydi [1, 25]. Bu hol Yaratganning o‘zi millatimizni komil axloq bilan siylaganiga dalil emasmi?! “O‘tkan kunlar”da millatga xos shu singari fazilatlar ularning ziddi bo‘lgan xususiyatlar bilan o‘zaro qarama-qarshilikda mukammal badiiy talqin etilgani kuzatiladi.

“O‘tkan kunlar”ning bosh qahramoni Otabek – oriyatli, rostgo‘y, halol, jasoratli va millatparvar shaxs. Buning ustiga, u zamona ahvolidan xabardor, ochiq fikrli yigit. Ushbu fazilatlar unga qondan, aslida, o‘zi mansub millatning tiynatidan

o‘tgan va oilaviy muhit ta’sirida kamolga etgan. Romandagi *“Xotini bilangina emas, umuman uy ichisi bilan har qanday masala ustida bo‘lsa bo‘lsin uzoq so‘zlashib o‘lturmaydigan”* [8, 147] Yusufbek hoji o‘zbek oilasidagi otaning mukammal timsoli. Oila a’zolarining unga munosabati shundan kelib chiqadi. Qodiriyning yozishicha: *“Otabekmi, onasimi, Hasanalimi, ishqilib uy ichidan birortasining so‘zlari va yo kengashlari bo‘lsa, kelib hojining yuziga qaramasdan so‘zlay beradirlar; maqsad aytib bitkandan so‘ng sekingina ko‘tarilib uning yuziga qaraydirlar”* [8, 148]. Oilaboshining yuziga tik qaramaslik – bugungi kunda kamyob hodisaga aylangan bo‘lsa ham, avvalda millat axloqining asosi bo‘lgan. Oiladagi muhitni sog‘lom saqlashda favqulodda ahamiyatga ega bo‘lgan o‘zaro hurmatning bu darajaga ko‘tarilishida bosh omil, shubhasiz, Yusufbek hojining Xudo bergan tabiatidir: *“Hoji bir necha vaqt so‘zlag‘uchini o‘z og‘ziga tikiltirib o‘lturg‘andan so‘ng, agar ma’qul tushsa “xo‘b” deydir, gapka tushunmagan bo‘lsa “xo‘sh” deydir, noma’qul bo‘lsa “durust emas” deydir va juda ham o‘ziga noma’qul gap bo‘lsa bir iljayib qo‘yish bilan kifoyalanib, mundan boshqa so‘z aytmaydir va aytsa ham uch-to‘rt kalimadan nariga oshmaydir. Uy ichi uning bu fe’liga juda yaxshi tushunganliklaridan ko‘pincha bir og‘iz javob olish bilan kifoyalanadirlar”* [8, 148].

Har qanday masalada etti o‘lchab bir kesadigan, shu bois oilada ham, jamiyatda ham munosib mavqega ega Yusufbek hoji va uning yolg‘iz o‘g‘li Otabekning o‘zaro munosabatlari romanda milliy axloqning obrazdagi yorqin suvratlanishiga misol bo‘la oladi. Har ikkalasi ham vatanparvar, millatparast, el g‘amini o‘z g‘ami deb his etadiganlardan. Shu sababli nogahon qipchoq qirg‘iniga guvoh bo‘lgan Otabek qattiq iztirob chekadi. Yurt so‘rab turgan amaldor otasini bu qabohatning ishtirokchilaridan deb gumon qilib, bir alami ming bo‘ladi. Ota-o‘g‘il o‘rtasidagi ochiq muloqotgina bu masalaga oydinlik kiritadi. *“O‘zing o‘ylab ko‘r, o‘g‘lim, – deydi ozor chekkan ota, – o‘z qo‘limiz bilan o‘zimiznikini kesishdan mamlakat uchun qanday foyda bor? Basharti men bu vahshatka ishtirok qilg‘an bo‘lsam, qaysi aql va qanday manfaatni kuzatib qo‘shilishqan bo‘laman? Agarda manim yurt so‘ramoqqa va shu vosita bilan boylik orttirmoqqa orzum bo‘lsa, boshqalardan ham ko‘ra o‘z o‘g‘limga – senga ma’lum bo‘lmasmidi? Nega har bir narsaga etgan aqling shunga qolg‘anda oqsaydir? Nega yong‘an yuragimga sen ham zahar sochasan?”* [8, 300]

Bunday samimiy ko‘ngil izhori, tabiiyki, Otabekka ta’sir etmay qolmaydi. U *“o‘z hujumining haqsiz”* ekaniga amin bo‘ladi. O‘zaro oshkora suhbat ota-o‘g‘il o‘rtasidagi tushunmovchilikka barham beradi. Romanda har bir masala talqinida qahramonlar ruhiyatining milliy axloqning turli qirralarini namoyon etadigan ana shunday teran tahlilini kuzatish mumkin. Umuman, odamlarning o‘zaro

muloqotida ham, oilaviy masalalar yoki jamiyat miqyosidagi hodisalarda ham fikrni ochiq izhor etish, “Fazoili atrok” muallifining ta’biri bilan aytganda, *o‘zi ham, so‘zi ham to‘g‘ri* bo‘lgan millatimizning muhim fazilatlaridandir. Bunday samimiyat har qanday muammo muolajasining kafolatidir. Aslida, o‘zbek tabiatan shunday bo‘lgan. Hazrat Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn”da *“...turk sortdin tezfahmroq va baland idrokroq va xilqati sofroq va pokroq”* [6, 515] deya ta’riflagani ham buning isbotidir. Tasavvur qiling, Yusufbek hoji sinchkovlik bilan o‘g‘lining ruhiyatidagi o‘zgarish va uning sababini anglamaganida yoki Otabek ozgina jizzakilik bilan bo‘lsa-da, otasiga yuragini yozmaganida, bu chigillik kattaroq gina-kuduratga, bora-bora esa ota-bola munosabatlarining izdan chiqishiga sabab bo‘lishi mumkin edi. Adibning mahorati shundaki, u asar qahramoni ruhiyatiga har doim to‘g‘ri tashxis qo‘yadi. So‘zni zargarona qo‘llaydi. Oz so‘zga ko‘p ma’no yuklay biladi. O‘quvchi tuyg‘ulari va shuuriga kuchliroq ta’sir ko‘rsatadigan quyma so‘z va iboralardan foydalanadi. Masalan, Yusufbek hoji tilidan aytilgan mana bu so‘zlar bugun ham xalq orasida ko‘p takrorlanadi: *“Nega har bir narsaga etgan aqling shunga qolg‘anda oqsaydir?”* Qanday holat munosabati bilan aytilmasin, bu ibora tinglovchi ruhiyatiga, kayfiyatiga ta’sir qilmay qolmaydi.

Romanda yana bir qaltis vaziyatda – Otabekni Zaynabga uylantirish masalasi ko‘tarilganda, milliy axloq talqini o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi:

“O‘zbek oyim kelib kirgandan so‘ng Yusufbek hoji bir necha vaqt o‘ylab qoldi... Anchagina so‘zsiz o‘lturg‘andan so‘ng ***hoji muloyimona so‘z ochdi****:*

- O‘g‘lim, hali san eshitdingmi-yo‘qmi, haytovur biz saning ustingdan bir ish qilib qo‘ydiq...

Otabek, ma’lumki, ularning “qilib qo‘yg‘an yoki qilmoqchi bo‘lg‘an ishlarini” albatta bilar edi. Shundoq ham bo‘lsa bilmaganga solindi:

- Aqllik kishilarning o‘g‘ullari ustidan qilg‘an ishlari albatta noma’qul bo‘lmas, - dedi.

Hoji o‘g‘lining bu javobidan erga qaradi va nima deb davom qilishni bilmay qoldi*”* [8, 151].

Ushbu vaziyatni qaltis deb ataganimiz sababi, agar oilaviy munosabatlar qat’iy axloqiy mezonga tayanmagan bo‘lsa, o‘zaro hurmat-izzat joyiga qo‘yilmasa, ana shu o‘rinda oila poydevoriga darz ketishi ehtimoldan xoli emas edi. Bir-birini tushunish o‘rniga dahanaki jang yuz berishi ham mumkin edi. Otabekning so‘zlari bunday vaziyatda aqlli o‘g‘ildan kutiladigan eng oqilona javob. Unda nafaqat ota-ona xohishiga rizolik, shuning barobarida e’tiroz ham mujassam. Biroq bu e’tiroz benihoya madaniy tarzda, donishmand otani ham o‘ylantiradigan, kerak bo‘lsa, noqulay vaziyatga solib qo‘yadigan shaklda izhor etilmoqda. Yusufbek hojining

“erga qarashi va nima deb javob qilishni bilmay qolishi” sababi shunda. Romandagi bu tasvirda hazrat Alisher Navoiy ta’biri bilan aytganda, roman syujetining ana shu o‘rnida *“turkning muloyamati tab’i... ortug‘lig‘i”* aniq badiiy tasvirlangan.

Suyukli Kumushi bilan turmush qurgan baxtiyor Otabekni yana uylantirdilar – nima uchun? Kimga kerak edi shuncha mojaro? Zarurmidi saodatmand oshiq-ma’shuq turmushiga zahar solmoq? Lozimmidi baxtli sevgi qissasining iztirobli yakun topmog‘iga sabab bo‘lmoq? Buning uchun kim aybdor? Orzu-havas ko‘yidagi ota-onami? Yolg‘iz qizidan uzoqda bo‘lishni, Toshkentga uzatishni istamay, Marg‘ilonda yashashini xohlagan Mirzakarim qutidor bilan Oftob oyimmi? Muhabbatidan o‘zga aybi bo‘lmagan Kumushmi yoki uylangan, oilali Otabekka turmushga chiqqan Zaynabmi? Shu va shu kabi savollar kimlarni o‘ylantirmagan deysiz? Bu boradagi munozaralar hali hanuz davom etayotir. Toki fikrlaydigan odamlar bor ekan, toki “O‘tkan kunlar” mutolaasidan halovat topadigan kitobxon mavjud ekan, bu singari bahslar intihosiga etmasligi ayon.

Bizningcha, bu savollarga javobni muammoning ildizidan – milliy axloq talqinidan qidirish zarur. Otabekning Marg‘ilondan uylangani, adib ta’biri bilan aytganda, *“...otasi uchun uncha rizosizlikka mujib bo‘lmasa ham, ammo uning o‘g‘il to‘yisidan boshlab, Toshkand qizlarini ost-ust qilib, u “buning qizi yaxshi bo‘lsa ham, uy-joylari yaramas ekan; buning uy-joylari tuzik bo‘lsa ham, qizi ko‘rksiz ekan; buning qizi-da, uy-joylari-da tuzik, biroq zoti past ekan” deb qiz, quda, uy-joy, nasl va nasab tekshirib yurg‘uchi O‘zbek oyimning Otabekni uylandirib, buning orqasidan ko‘radurgan orzu-havas, to‘yu tomoshalarini shartta kesib qo‘yg‘an bu uylanishga nima deyishi va qanday qarashi albatta ma’lum edi”* [8, 147].

Ayon bo‘lganidek, Otabekning uylanishi Yusufbek hojida jiddiy e’tiroz uyg‘otmagan bo‘lsa ham, O‘zbek oyim uchun kutilmagan hol edi. Zero, “uncha-muncha to‘yu azalarga “kavshim ko‘chada qolgan emas” deb bormaydigan”, o‘rda xonimlari uchun ham “onaxon” maqomida bo‘lgan, “o‘z uyida o‘lturg‘anida ham ustidagi atlas ko‘ynak bilan adras mursakni, oq shohi dakana bilan qahrabo tasbihni qo‘ymaydigan” O‘zbek oyim o‘g‘lining o‘zboshimchaligini – “qoshliq, ko‘zlik bir andi” bilan turmush qurganini kechirishi mahol edi. Qolaversa, Otabekning Kumushga uylanishida o‘zbek milliy axloqining negizlaridan sanalgan, har bir farzand qat’iy amal qilishi shart bo‘lgan bir udumga rioya etilmagan – bu ish ota-ona ruxsatisiz, ularning oq fotihasini olmay bajarilgan edi. Holbuki, “og‘ma” O‘zbek oyim ham Kumushni ko‘rgach, yoqtirib qoladi. Otabek ota-ona rizosi bilan uylanganda, ehtimol, bu muhabbat qissasining xotimasi o‘zgacha bo‘lmog‘i ham mumkin edi. Romandagi O‘zbek oyim obrazi haqida fikr

yuritar ekan, akademik Matyoqub Qo‘shjonov mana bunday yozgan edi: “Qoida-qonunlarni, urf-odatlarni to‘la va mahkam tutadigan o‘zbek onasining mantiq portreti aniq va ravshan chizilgan! Bundan ham aniq chizish mumkinmikin?” [10, 43].

O‘zbek milliy axloqi ***aybni o‘zgadan emas, o‘zidan qidirmoq***ni taqozo etadi. Xalqimizning bunga dalolat qiluvchi mashhur maqoli ham bor. “O‘tkan kunlar” muallifi Zaynab obrazini tasvirlar ekan, unda ana shu fazilat etishmasligiga ishora qiladi. Boshqacha aytganda, muallif milliy axloqning ziddini tasvirlash orqali ham bu fazilatning mavjud bo‘lmasligi nainki muayyan shaxsni, hatto oila va jamiyatni ham inqirozga olib kelishi muqarrar ekanini obrazli suvratlantiradi. Jumladan, hoji Zaynabga Kumush bilan egachi-singildek ahil bo‘lishi zarurligini uqtirgan lavhaga e’tibor bering:

Egachi-singil bo‘lib ketarsiz-a? – deb takror so‘radi qayin ota.

Bilmadim...

Nega tag‘in bilmay qolding?

Zaynab bir muncha vaqt o‘ylanib qoldi.

Qars ikki qo‘ldan chiqadir, - dedi Zaynab, - men yaxshi bo‘lg‘anim bilan opam yomon bo‘lsa, hozirgi bergan va’damdan nima foyda bo‘lsin....

Boshqa gaplarni ko‘nglinga keltirma, qizim. Marg‘ilonlik kelin bilan sening bizga hech farqlaring yo‘q, ikkavlaring ham bolamizning qo‘shog‘i – bolamizsiz! [8, 315]

Bu murakkab vaziyatda Yusufbek hoji eng to‘g‘ri yo‘lni tanlaydi. Aslida ham, o‘zbek otasi, farzandlarining saodatini, oilasining xotirjamligini o‘ylagan odam o‘zgacha yo‘l tutishi mumkin emas edi. Biroq shu o‘rinda Zaynabning badgumonligiga, kelajakda undan yomonlik chiqishiga ishora borligini payqash qiyin emas. Uning *“men yaxshi bo‘lg‘anim bilan opam yomon bo‘lsa...”* degan so‘zlari bu fikrni tasdiqlaydi. Zaynab xarakteriga xos, milliy axloqqa zid bu xususiyat oxir-oqibatda qancha taqdirlarning fojiasiga sabab bo‘ladi.

Endi romandan milliy axloqning qaynota-kelin munosabatlari timsolidagi betakror ifodasiga birgina misol: *“Kumush uyalib zo‘rg‘agina salom berdi va Yusufbek hojining yaqinig‘a kelib bo‘yin egdi. Hoji qo‘li bilan Kumushning elkasiga qoqib suydi va Kumushning manglayig‘a tegizib olg‘an o‘z qo‘lini o‘pdi:*

- Bizning Marg‘ilonda ham shunday kelinimiz bor ekan-ku, biz bilmay yurg‘an ekanmiz-da, – deb tevaragiga qarab kulindi va qo‘lini duog‘a ochdi” [8, 321].

Bu o‘rinda ikki nuktaga e’tibor qaratmoq zarurati bor. Birinchisi – adib “Marg‘ilonda ham” deganda birgina “ham” yuklamasini qo‘llash orqali Yusufbek hojining millatimizning asl tiynatiga xos yuksak adolatiga ishora qiladi. Iqtibos

matndagi “ham” yuklamasi zamirida “Toshkentda ham” degan ma’no yashiringanini payqash qiyin emas. Bu bilan hoji Kumushga izzat ko‘rsatish barobarida Zaynabning ham hurmatini joyiga qo‘yadi. Ushbu misol romanda hatto yordamchi so‘z turkumiga tegishli birgina yuklama ham ortiqcha qo‘llanmagani, aksincha, katta ma’no tashishi haqidagi muhim xulosaga olib keladiki, bu Qodiriyning so‘zga e’tibori, so‘zga nisbatan mas’uliyati, san’atkorlik, so‘zni his etish darajasi nechog‘liq baland bo‘lganiga yana bir dalildir.

Ikkinchi nuqta: Yusufbek hoji Kumushning peshonasiga tekkan o‘z qo‘lini o‘pishidir – bu chinakam milliy urf, tobora unutilib borayotgan udum. Qadim-qadimdan otalar o‘z qizlariga, kelinlariga bo‘lgan mehrlarini shu tarzda namoyon etganlar: ularning peshonasidan bevosita bo‘sa olmay, ana shu peshonani silagan o‘z qo‘llarini o‘pganlar.

Abdulla Qodiriy chin ma’noda san’atkor yozuvchi. Adibning boshqa asarlari singari “O‘tkan kunlar”da ham birorta ortiqcha detal, noo‘rin qo‘llangan so‘z yoki tasvirni uchratish mahol. So‘z qo‘llash mahorati haqida fikr yuritilar ekan, ijodkor adabiy-estetik qarashining asosini tashkil etuvchi mana bu e’tirofi, ayniqsa, diqqatga sazovor: “Yozuvchiliqda bir qonun bor: hammadan ilgari ma’no, undan so‘ng shu ma’noni ifoda qilish uchun so‘z qurish, so‘zgina emas, san’atkorona, ya’ni shundog‘ so‘zki, aytmoqchi bo‘lgan fikringizning ifodasi uchungina maxsus yaratilgan bo‘lib, ***yasama bo‘lmasin***. Mana shu shartni bajarib, bu jihatdan ta’min etilgach, boshqa masalalarga o‘tishga haq olgan bo‘lasan...”.

Umuman, romandagi yirik yoki epizodik obrazlar qatorida kichik poetik detal yoki lavha, har bir so‘z yoki birikma tahlili buyuk adibning asarda asosiy e’tiborni milliy axloqning badiiy talqini masalasiga qaratganini isbotlaydi. Bu masalani yanada tafsilotli va chuqur o‘rganish adabiyotshunoslik oldida turgan galdagi vazifalardandir.

Millat irodasi tasviri. Millatning irodasini belgilovchi tayanch omillar nimalardan iborat? Qanday holatda millat chin ma’noda yuksak irodani namoyon etmog‘i mumkin? Abdulla Qodiriy asarlarida, jumladan, “O‘tkan kunlar” romanida millat irodasi masalasi qanday talqin etilgan? Bu kabi savollar ko‘pchilikni qiziqtirishi tabiiy. Romandagi epik tasvirdan kelib chiqib, millat irodasining asosiy omillari sifatida adib quyidagilarga e’tibor qaratgan, deb hisoblash mumkin: 1) millatning o‘z-o‘ziga tanqidiy munosabatda bo‘la olishi; 2) dunyo ahvolidan ogohlik va millatning o‘z ozodligini himoya qila olishi zarurligi.

Millatning o‘z-o‘ziga tanqidiy munosabatda bo‘la olishi. “O‘tkan kunlar”ning dastlabki satrlaridanoq Turkistondagi tarixiy vaziyat, millatning o‘sha kezdagi zabun holati obrazli tasvir orqali ramzlar vositasida haqqoniy suvratlanadi: *“1264 hijriya, dalv oyining o‘n ettinchisi, qishqi kunlarning biri, quyosh botqan,*

tevarakdan shom azoni eshitiladir....” [8, 31]. Savol tug‘iladi: Qodiriy nega asarni bahor emas, qish tasviri bilan boshlayapti? Ne sabab *quyosh botqan?* – Nimaga u chiqib kelmayapti? Nima uchun *shom azoni*, bomdod azoni emas? Tabiiyki, Abdulla Qodiriydek har bir so‘z, har bir ramz, har bir tasvir zamiriga teran ma’nolarni joylay biladigan so‘z san’atkori bu o‘rinda ham har bir poetik detal, badiiy ifodani ma’lum bir maqsad, muayyan ijodiy konsepsiya asosida qo‘llagan. Bu boshlanma tasvir tagmatnida Turkistonning gullagan bahori o‘tib, ayozli qishi boshlangani, millatning taraqqiyot quyoshi so‘nib, tanazzul shomi qora zulmatini yoyayotgani, yuksalish tongi o‘z o‘rnini inqiroz tuniga bo‘shatib berayotgani ifodalangan [3, 8]. Romandagi epik tasvir jarayonida ushbu konseptual boshlanma mantiqiy izchillikda davom ettiriladi hamda yuksak poetik umumlashma darajasida xotimalanadi.

Romanning avvalidayoq adib Otabek tilidan Toshkent hokimi Azizbekning xalqqa zulm qilishda haddan oshgani, Shamayga borgan bosh qahramonning Turkistondagi eskirgan boshqaruv uslubini isloh etish zarurati masalalaridan so‘z ochadi. Jumladan, asarda mana bunday so‘zlarni o‘qiymiz: *“Men o‘risning idora ishlarini ko‘rib, o‘z idoramizning xuddi bir o‘yinchoq bo‘lg‘anlig‘ini iqror etishka majbur bo‘ldim... Bizning idoramiz bu kungi tartibsizligi bilan ketabersa, holimizning nima bo‘lishig‘a aqlim etmay qoldi... Shamayda ekanman, qanotim bo‘lsa, vatanimga uchsam, to‘ppa-to‘g‘ri xon o‘rdasiga tushsam-da, o‘risning hukumat qonunlarini birma-bir arz qilsam, xon ham arzimni tinglasa-da, barcha elga yorlig‘ yozib, o‘risning idora tartibini dasturulamal etishka buyursa, men ham bir oy ichida o‘z elimni o‘risniki bilan bir qatorda ko‘rsam... Ammo o‘z elimga qaytib ko‘rdimki, Shamayda o‘ylag‘anlarim, oshiqqanlarim shirin bir xayol emish. Bu erda so‘zimni eshitkuchi birav ham bo‘lmadi, bo‘lsalar ham: “Sening orzungni shu xonlar eshitadimi, shu beklar ijro qiladimi?” deb meni ma’yus qildilar. Ilgarirak men ularning gapiga bovar qilmay yursam ham, so‘ngg‘idan to‘g‘ri so‘z aytkanlarini bildim. Darqaqiqat, mozoristonda “Hayya alal-falah” xitobini kim eshitar edi”* [8, 42].

Ana, Qodiriy Otabekning so‘zlari timsolida millatning o‘sha kezdagi ahvolini qay darajada tahqiq etgan, tanqid qilgan. Davlat boshqaruv uslubini mutlaq o‘zgartirish zamon talabi ekaniga doir bu fikrlar zamirida nechog‘liq keng dunyoqarash, qanchalik teran siyosiy ong turishi isbot talab qilmaydi. O‘sha murakkab va ziddiyatli zamonda ushbu haqiqatni bosh qahramon tilidan bu tarzda keskin va dadil ayta olish uchun qanday katta jasorat kerak edi.

Romanda adib Qo‘qon xonligida, u orqali butun Turkistonda davlat idora uslubi haqiqatan chiriganini, boshqaruv aslida qipchoq Musulmonqul qo‘lida bo‘lib, Xudoyorxon o‘yinchoq maqomida ekanini, insofu adolat o‘rnini hiyla-

nayrang, ofiyat o‘rnini adovat, vijdon va haqqoniyat o‘rnini fitna-fasod egallaganini aniq shaxslar taqdiri misolida yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlaydi. Bundan zohiran Otabek va Kumushning sevgi qissasi etakchi o‘rin tutadiganday tuyuladigan romanda tasvir va talqin ko‘lami nechog‘liq keng va polifonik xususiyatning nechog‘liq mukammal ekani anglashiladi.

Dunyo ahvolidan ogohlik va millatning o‘z ozodligini himoya qila olishi zarurligi. Millat chindan millat bo‘lmoqni istasa, ana shu fazilatga ega bo‘lmog‘i shart va zarurdir. Aks holda u erkini boy beradi, bosqinchilar oyog‘i ostida toptaladi, ertangi kuniga mavhumlik zulmati tahdid soladi. Yuqorida Otabekning Shamay safari misolida dunyoda kechayotgan hodisalar mohiyatidan xabardorlik, kim bo‘lmasin, taraqqiy etgan millatlar tajribasini o‘rganish va amaliyotda qo‘llash zaruratiga doir yozuvchi qarashlari tahlil etilgan edi. Endi millatning o‘z ozodligini himoya qila olish qudratiga ega bo‘lishi bilan bog‘liq adib orzulari asarda qanday aks etgani xususida fikr yuritamiz.

Asarning “Qipchoqqa qirg‘in” bobida qorachopon-qipchoq mojarosi bois minglab kishilarning begunoh qatl etilishi, o‘z fuqarosini qirg‘in qilishga amr bergan Xudoyorxon, biri mansab uchun, ikkinchisi boylik maqsadida, uchinchisi bir shaharni qaram qilmoq qasdida odamkushlikdan ham qaytmaydigan kimsalar timsolida Turkiston tanazzulining ildizlari teran badiiy talqin etiladi. Yusufbek hoji va Otabek timsolida yozuvchi millatning o‘z ozodligini himoya qila olishini jonu dil ila orzu qilgan vatanparvarlar obrazini yaratadi. Tor manfaati yo‘lida necha-necha vatandoshlarining qonini to‘kishdan toymaydiganlar qilmishidan qattiq iztirob chekkan Yusufbek hoji tilidan adib mana bunday so‘zlarni aytadi: *“Men ko‘b umrimni shu yurtning tinchlig‘i va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o‘zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qilolmadim. Ittifoqni ne ekanini bilmagan, yolg‘iz o‘z manfaati shaxsiyasi yo‘lida bir-birini eb-ichkan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahamlar Turkiston tuprog‘idan yo‘qolmay turib, bizning odam bo‘lishimizg‘a aqlim etmay qoldi. Biz shu holda ketadirgan, bir-birimizning tegimizga suv quyadirg‘an bo‘lsaq, yaqindurki, o‘rus istibdodi o‘zining iflos oyog‘i bilan Turkistonimizni bulg‘atar va biz bo‘lsaq o‘z qo‘limiz bilan kelgusi naslimizning bo‘ynig‘a o‘rus bo‘yindirig‘ini kiydirgan bo‘larmiz. O‘z naslini o‘z qo‘li bilan kofir qo‘lig‘a tutqin qilib topshirg‘uchi – biz ko‘r va aqlsiz otalarg‘a Xudoning la’nati albatta tushar...”* [8, 304].

Ozodligini, erkini munosib himoya qila olishi uchun millat jips bo‘lmog‘i, o‘zaro nizolardan tiyilib, tashqi yovga qarshi munosib kurashish darajasiga ko‘tarilmog‘i zarur edi. Ming afsuski, bunday bo‘lmadi. Qodiriyning millatparvar yozuvchi sifatidagi xizmati shundan iboratki, ana shu fojianing ildizlarini bor haqiqatlari bilan ochib beradi. Yusufbek hoji tilidan aytilgan: “*Biz shu holda*

ketadirgan, bir-birimizning tegimizga suv quyadirg‘an bo‘lsaq, yaqindurki, o‘rus istibdodi o‘zining iflos oyog‘i bilan Turkistonimizni bulg‘atar va biz bo‘lsaq o‘z qo‘limiz bilan kelgusi naslimizning bo‘ynig‘a o‘rus bo‘yindirig‘ini kiydirgan bo‘larmiz”, degan bashorat haq bo‘lib chiqdi.

Professor Begali Qosimov ta’biricha: “...romanni «o‘tkan kunlar»dan «kir» emas, «nur» topgan, benihoya og‘ir zamonlarda, hayotlarining eng baxtsiz onlarida yuksak ichki madaniyat, nozik didlilik, komil axloq va odob namunalarini namoyish etgan otalarimiz turmushi, go‘zal oilaviy munosabatlar, betakror milliy kolorit tasviri orqali o‘zlikni tanitmoqqa qaratilgan asar ham demak kerak bo‘ladi. Bu esa, jadidchilikning, boshqacha aytganda, milliy uyg‘onishning bosh xususiyati, millatni millat qiluvchi an’analar edi” (9, 209).

Shuning barobarida, adib yurtda hukm surgan noahillik va manfaatparastlik, nifoq va adovat oqibatida ona zamin mustamlaka iskanjasiga tushmog‘iga sabab bo‘lganini obrazlar, ramzlar, timsollar orqali suvratlantiradi. Romanda Rusiyaning Turkistonni bosib olishi bilan bog‘liq jarayonlar tasvirlanmagan. Asar syujeti 1861 yilgacha bo‘lgan voqealarni o‘z ichiga olib, unda yurtning istibdod iskanjasiga tushishi arafasidagi tarixiy vaziyat qalamga olingan. Lekin roman xotimasidagi mana bu so‘zlar adib asarda yo‘lini topib, mustamlakaga qarshi kurash orzusini ifodalay olganidan darak beradi: *“1277-nchi (milodiy 1861) yilning kuz kezlarida bo‘lsa kerak, Yusufbek hoji Qanoatshodan bir xat oldi. Qanoatsho Avliyootadan yozar edi: “O‘g‘lingiz Otabek yana bir kishi bilan bizning qo‘shunda edi. Olmaota ustidagi o‘rus bilan to‘qunishmamizda birinchi safimizni shu ikki yigit oldi va qahramonona urushib shahid bo‘ldi. Men o‘z qo‘lim bilan ikkisini dafn etdim”.*

Yusufbek hoji xatmi Qur’on qilib yurtka osh berdi, O‘zbek oyim qora kiyib ta’ziya ochdi” [8, 384].

Otabekning o‘rus bilan urushda shahid bo‘lishi haqidagi xabarning o‘ziyoq Abdulla Qodiriy roman tagmatniga Rusiya istibdodidan ozodlik g‘oyasini mahorat bilan singdirib yuborgani, millat uchun ozodlik hayot-mamot masalasi ekaniga alohida urg‘u bergani isbotidir.

Shu o‘rinda yana bir savol tug‘iladi: Abdulla Qodiriy romanning asosiy qahramonlaridan biriga O‘zbek oyim deb ot qo‘yishi tasodifmi? Uni xayoliga shunchaki kelgan ism bilan ataganmi? Romanning *qish, quyosh botishi, shom azoni* singari millatning taraqqiyot quyoshi so‘nib, tanazzul tuni boshlanganiga oid ramzlar bilan boshlanib, *O‘zbek oyim qora kiyib ta’ziya ochishi* bilan yakunlanishi yozuvchining asar syujeti va kompozitsiyasini puxta o‘ylangan ijod konsepsiyasi asosiga qurgani isbotidir. Bu orqali millatning zabun holiga, siyosiy inqiroziga, ma’naviy tanazzuliga ishora qilingan, deyish mumkin.

Asar so‘ngidagi “Yozg‘uchidan” sarlavhali izohda Otabekning o‘g‘li Yodgorbek o‘n to‘qqizunchi va yigirmanchi yillardagi (*ayni sho‘rolar zamonidagi*) ocharchilikda vafot qilgani, undan qolgan ikki o‘g‘ildan biri Marg‘ilonda mas’ul ishchilardan, ikkinchisi Farg‘ona bosmachilari orasida ekani xabari beriladi. Otabekning o‘zi chor Rossiyasi mustamlakasiga, keyingi ikki avlodi – o‘g‘li va nevarasining sho‘ro istibdodiga qarshi kurashda qurbon bo‘lgani ham yozuvchining asl muddaosi milliy ozodlik orzusini tasvirlash bo‘lganini anglatadi.

Romanda millat e’tiqodining yoritilishi. “O‘tkan kunlar”da asos e’tibori bilan islom ma’rifati ruhi bilan sug‘orilganini ta’kidlashga burchlimiz. Bu xususiyat quyidagilarda ko‘rinadi: ***adib asarda vaqtni islomiy o‘lchovda beradi.*** Sanalar hijriy-qamariy yil hisobida keltiriladi. Jumladan, asar “1264-hijriya” (milodiy 1845-46) sanasi bilan boshlanadi. Romanga muallif yozgan izohda Normuhammad qushbegining Toshkentdagi beklik sanasi 1270-73 – hijriy yillar orasi ekani aytiladi. Kumushning qabriga toshdan o‘yib yozilgan lavhada tavalludi 1248, vafoti 1269-hijriy ekani qayd etiladi va h.k.

Romanda kunning qaysi pallasi ekani namoz vaqtiga ko‘ra belgilanadi: “quyosh botqan, tevarakdan *shom azoni* eshitiladir”, “*subh namozi*ni o‘qib arava qo‘shildi”, “*asr*dan biroz ertaroq hukumat askari bilan xalq orasida urush boshlandi”, “*Xufton namozi*dan so‘ng yangilangan tashvishlarni biroz unutdirar umidi ila poycharog‘ yoniga o‘lturub, Fuzuliy devonini varaqlar edi” singari. Vaqt ifodasi uchun har bir musulmon ado etadigan besh vaqt namozning o‘lchov asosi o‘laroq tanlanishi, avvalo, romanda muallif tomonidan belgilangan ijodiy konsepsiya taqozosi bo‘lsa, ikkinchidan, romanda adabiy zamonning musulmon e’tiqodiga muvofiq poetik tizim darajasiga ko‘tarilganidan dalolat beradi. Bundan tashqari, boshqa har qanday badiiy asarda bo‘lgani kabi “O‘tkan kunlar”da ham “zamon – vaqt fizikaviy mazmundan adabiy-falsafiy mohiyatga ko‘chadi” [5, 24].

Adabiyotshunos Uzoq Jo‘raqulov roman manbaini “ilk syujet” – Qur’oni karimdagi Odam alayhissalom to‘g‘risidagi ilohiy xabarga bog‘laydi. Bu fikr “ilk uchrashuv motivi” va “visol motivi” bilan bog‘lab asoslanadi. Qur’oniy axborotga ko‘ra, “Odam (a.s.) va Havvo onamizning jannatda birga bo‘lishi ilk uchrashuv bo‘lib, undan keyin keladigan – bashariyat hayoti uchun muhim uchrashuvning debochasi edi. Bu o‘ta noyob hodisa bo‘lib, insoniyat o‘z tarixi davomida ilk uchrashuvning bu maqomiga qaytib erisha olgan emas (erishishi mumkin ham emas)... romanidagi “ariq bo‘yi” uchrashuvining esa tasodifga mutlaqo aloqasi yo‘q. Aksincha, yozuvchi bu uchrashuvni romanning bir necha o‘rnida (dastlab Mirzakarim qutidor mehmonxonasida Ziyo shohichi tilidan, so‘ngra Qutidor va Oftoboyim o‘rtasidagi muloqotda, uchinchi marta Xudoyorxon saroyida,

Musulmonqul va Otabek o‘rtasida kechgan mantiq mubohasasida) **“taqdir shamoli”** deya tilga oladi va buni chuqur badiiy mantiq bilan asoslaydi” [4, 157]. Bunday talqinga asos beradigan asar nafaqat o‘zbek adabiyotida, balki jahon adabiyotida ham kamdan-kam topiladi. Bu hol Abdulla Qodiriyning badiiy asarni yozishga ham sobit e’tiqod bilan yondashganidan dalolat beradi.

Asar syujetida ***romanning asosiy qahramonlari o‘qiyotgan kitoblar ham ularning dunyoqarashi, e’tiqodi islomiy ekanini*** ko‘rsatib turadi. Romanning oxirgi uchinchi qismi so‘ngida Yusufbek hoji ko‘p vaqtini mehmonxonada “Qur’on” va “Daloyil” o‘qib o‘tkazgani haqida so‘z boradi. XV asrda yashagan musulmon aqida olimi Muhammad ibn Sulaymon Jazuliy (1404–1465) arab tilida yozgan “Daloyil ul-xayrot” – payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga atab o‘qiladigan salavot va madhiyalardan iborat asar. Kitob etti qismdan tarkib topgan bo‘lib, har bir qism haftaning ma’lum kunida o‘qishga mo‘ljallangan. Asarning sharhlari va turkiy tilga tarjimalari ham mavjud. Kitobda kundalik tavsiya etiladigan salavot aytish usullari ko‘rsatib berilgani uchun musulmonlar undan muntazam foydalangan. Hatto mazkur kitob o‘qiladigan maxsus daloilxona deb nomlangan maktablar ham faoliyat ko‘rsatgan. Yusufbek hojining Qur’oni karim va “Daloyil” o‘qiyotgan tarzda tasvirlanishi zamirida komil musulmon bo‘lgan adibning asl ijodiy maqsadi ifodalangan. Zero, “Abdulla Qodiriy asarlarida mashhur kitoblar vositasida qahramonlarni etiltirish, o‘sha ramz va ishoralar yordamida ularni tavsiflash uculi mavjud muhim adabiy-estetik hodisadir” [5, 33].

Islomiy ruh, musulmon ma’naviyati roman qahramonlarining nainki tashqi – zohiriy harakatlarida, balki ruhiy dunyosida, har bir so‘zida ham yaqqol namoyon bo‘lib turadi. Asarda betakror badiiy talqin etilgan bu xususiyat Abdulla Qodiriyning inson ruhiyati tasviri borasida ham mohir ijodkor ekanidan darak beradi. Romanda mavzu “tariximizning eng kirlik, qora kunlari bo‘lg‘an “xon zamonlaridan belgilangan”i ta’kidlansa ham, aslida yozuvchi o‘zi yashab turgan davr voqeligini, mustamlaka iskanjasida qolgan millatning dardini, iztirobini, har qanday vaziyatda ham e’tiqodda sobit tura olgan shaxsiyatlar ma’naviy-ruhiy olamini asar matniga mahorat bilan singdirib yuboradi.

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” asari chop etilishi bilanoq millatning qalbidan o‘rin olgani, qo‘lma-qo‘l o‘qilgani, hatto yod olingani asarda milliy ruh ifodasi o‘q chiziq bo‘lib o‘tgani natijasidir. Bu hol, shundan darak beradiki, milliy ruh milliy adabiyotning asosidir. Jahon badiiy-estetik an’analarini o‘zlashtirish zarurligi isbot talab qilmaydi. Dunyo adabiyotining eng ilg‘or tajribalaridan foydalanmoq kerakligi ayon. Lekin asl haqiqat shundaki, agar milliy ruh bilan sug‘orilmagan bo‘lsa, har bir satrida millatning yuksak tafakkuri, sof tabiati, o‘y-

fikrlari, orzulari, armonlari bo‘y ko‘rsatib turmasa, bunday asar hech qachon millatning ma’naviy mulkiga aylana olmaydi. “O‘tkan kunlar”ning umrboqiyligini ta’minlab kelayotgan asosiy omil ham romanda milliy ruhning beqiyos mahorat ila ifoda etilganidir.

ADABIYOTLAR

1. Ал-Джахиз Абу Усмон Амр. Фазойили атрок. /Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. – Баку, 1993.
2. Боймуродова Ш. “Ўткан кунлар”ни инглиз тилига таржима қилган Марк Риз билан суҳбат. //Маърифат, 2018 йил 20 сентябрь.
3. Жабборов Нурбой. Миллатнинг янги куни. //Fidokor, 1999 йил 18 март.
4. Жўрақулов Узоқ. Биринчи ўзбек романи – “Ўткан кунлар”. /Назарий поэтика масалалари: Муаллиф. Жанр. Хронотоп. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2015.
5. Каримов Баҳодир. Қодирий насри – нафосат қасри. – Тошкент: O‘zbekiston, 2014.
6. Навоий Алишер. Муҳокамат ул-луғатайн. - Тўла асарлар тўплами, 10 жилдлик, 10-жилд. - Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
7. Риз Марк Эдвард. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевга мактуб. /www.uza.uz, 2020 йил 7 январь.
8. Қодирий Абдулла. Ўткан кунлар. – Тошкент: Info Capital Group, 2017.
9. Қосимов Бегали. Қуёш борлигидай ойдин ҳақиқат. / Уйғонган миллат маърифати. – Тошкент: Маънавият, 2011.
10. Қўшжонов Матёқуб. Ўзбекнинг ўзлиги. /Танланган асарлар. – Тошкент: Sharq, 2018.

O‘ZBEK TILIDAGI GENERONIMLARDA ASSOTSIATIV MUNOSABAT

Iskandarova Sharifa Madaliyevna,
FarDU professori, filologiya fanlari doktori
Xoldarova Irodaxon Valijonovna,
FarDU professori, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

XX asrning ikkinchi choragida tilni shaxs tasavvuri, idroki bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etish masalasi tilshunoslikda kun tartibiga qo‘yildi. Buning natijasida tilshunoslar e’tiborini til va til egasi munosabatlari o‘ziga tortdi. Mazkur maqolada yuqoridagi muammolarning nutq va uning yaratilishi, idrok qilinishi kabi muammolarga bo‘lgan qiziqishning ortishi bilan uzviy bog‘liq ekanligi, o‘zbek

tilshunosligida ham belgi bilan undan foydalanuvchilar o‘rtasidagi munosabatni o‘rganishning yangi tahlil usullari maydonga kelganligi bilan bog‘liq masalalar haqida fikr yuritiladi.

O‘zbek tilidagi generonimlar ham boshqa leksik birliklar kabi umumiy mazmuniy belgi asosida assotsiatsiyalashadi va bunday assotsiativ bog‘lanish bir paradigmatik qatorni tashkil etadi. Generonimlar paradigmasiga mansub bo‘lgan “yaralish” semali harakat, shaxs, predmet, belgi ma’nosini anglatuvchi leksemalar asosida assotsiativ tajriba o‘tkazilganda, bu birliklar bilan “zanjirli” aloqaga kirgan turlicha leksemalar namoyon bo‘ldi.

Maqolada generonimlar paradigmasiga mansub bir qator leksemalarning assotsiativ munosabatlari, jumladan, bu leksik birliklarning bog‘lanishida eng ko‘p aloqaga kirishayotgan (*yashash, oila, imkoniyat, baxt, sinov* singarilar) hamda kam hollarda bog‘langan (*tug‘ilmoq, tabiat, borliq, maydon, qaynash, savob*, *gunoh* tarzida) so‘zlar bilan tasodifiy aloqasi haqidagi masalalar yoritib beriladi.

Maqolada, shuningdek, she’riy matnda shoir ifoda etilayotgan vaziyatni yorqinroq, ta’sirliroq ko‘rsatish maqsadida bir necha o‘zaro bog‘liq tushunchani bildiruvchi so‘zlarni birgalikda qo‘llash, ularning assotsiativ aloqasi haqida bahs yuritiladi, “yaralish” semali generonimlar bilan o‘zaro munosabatga kiruvchi boshqa lisoniy birliklar ham uzviy bog‘liqlikda ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: generonim, paradigma, leksema, sema, assotsiativ munosabat, assotsiativ aloqa, psixologizm, til egasi.

Аннотация

Во второй четверти XX века проблема изучения языка в его неразрывной связи с воображением и восприятием человека стала приоритетной в языкознании. В результате этого взаимоотношения между языком и его носителем привлекли внимание лингвистов. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с тем, что вышеуказанные проблемы тесно связаны с возросшим интересом к речи, ее созданию и восприятию, а также с появлением в узбекской лингвистике новых аналитических методов изучения взаимоотношений между знаками и их пользователями.

Генеронимы в узбекском языке, как и другие лексические единицы, связаны на основе общего семантического признака, и такие ассоциативные связи образуют парадигматический ряд. При проведении ассоциативного эксперимента на основе лексем с семантикой «творение», относящихся к парадигме генеронимов и обозначающих значение действия, лица, предмета, знака, были выявлены различные лексемы, «сцепленные» с данными единицами.

В статье рассматриваются ассоциативные связи ряда лексем, входящих в парадигму генеронимов, в том числе вопросы их случайной связи со словами, которые чаще всего связаны в связи с данными лексическими единицами (такими как *яшаш (жизнь), семья (оила), имконият (возможность), бахт (счастье), синов* (*испытание*), и словами, которые связаны редко (такими как *туғилмоқ* (*рождение), табиат (природа), борлиқ (существование), майдон (поле), қайнаш (кипение), савоб (награда) и гуноҳ* (*грех*).

В статье также рассматривается использование слов, выражающих одновременно несколько взаимосвязанных понятий, и их ассоциативная связь с целью более яркого и эффективного изображения ситуации, выраженной поэтом в поэтическом тексте. В органической связи показаны и другие языковые единицы, взаимодействующие с семантическим генеронимом «творение».

Ключевые слова: генероним, парадигма, лексема, сема, ассоциативное отношение, ассоциативная связь, психологизм, носитель языка.

Abstract

In the second quarter of the 20th century, the issue of studying language in close connection with individual perception and cognition was brought to the agenda in linguistics. As a result, the relationship between language and its user attracted the attention of linguists. This article explores how the growing interest in issues such as speech, its creation, and perception is closely related to these problems, and discusses how new analytical methods have emerged in Uzbek linguistics to study the relationship between signs and their users.

Generonyms in the Uzbek language, like other lexical units, associate based on a shared semantic feature, and such associative links form a paradigmatic series. When an associative experiment was conducted with lexemes expressing the meanings of action, person, object, and attribute that belong to the generonym paradigm with the semantic root “creation,” various lexemes that entered into "chain" connections with these units were revealed.

The article highlights the associative relationships of several lexemes belonging to the generonym paradigm, including those that are most frequently associated (e.g., life, family, opportunity, happiness, trial) and those less commonly connected (e.g., to be born, nature, existence, field, boiling, virtue and sin).

The article also discusses the use of multiple interrelated concepts in poetic texts to express situations more vividly and effectively. It examines their

associative connections and reveals the intrinsic relationships between generonyms with the semantic root “creation” and other related linguistic units.

Keywords: generonym, paradigm, lexeme, seme, associative relation, associative connection, psychologism, language user.

Yaqin yillarga qadar o‘zbek tilshunosligida sistemaviy yondashuvlarga alohida e’tibor qaratilishi natijasida belgi bilan belgi o‘rtasidagi munosabatlarga ko‘proq urg‘u berildi. Belgi bilan til egasi o‘rtasidagi munosabat muammosi esa keyingi yillarda ko‘plab izlanishlarning markaziga aylandi [1; 2; 3]. Bu tadqiqotlarda so‘zlovchi shaxs masalasi alohida e’tiborga olinadi. Ana shunday antropotsentrik tadqiqotlar negizida ayrim assotsiativ yondashuvga aloqador izlanishlar ham maydonga kelmoqda. Hozirga qadar o‘zbek tilshunosligida assotsiativ nazariya, assotsiativ munosabatlar borasida bir qancha tadqiqotlar yaratildi [4; 5].

Bu boradagi talqinni professor A.Nurmonovning “Paradigma va uning olamning lisoniy manzarasi(OLM)ga munosabati” nomli maqolasida uchratamiz: “Bunday (assotsiativ) munosabatning sintagmatik munosabatdan tamomila boshqacha xususiyatga egaligini ko‘rish qiyin emas. Keyingi munosabat cho‘ziqlikka ega emas, u miyada lokallashadi va har bir shaxsning xotirasida saqlanuvchi xazinaga mansub bo‘ladi. Bunday munosabat assotsiativ munosabat hisoblanadi” [6.98].

Bu o‘rinda A.Nurmonov F.Sossyurning lingvistik munosabatlar haqidagi qarashlariga izoh berar ekan, F.Sossyur tomonidan qo‘llanilgan assotsiativ munosabat tushunchasining psixologizm ta’sirida maydonga kelganligini, lisoniy birliklarning nutq jarayonidan tashqari o‘zaro qandaydir umumiylik orqali inson xotirasida ma’lum guruhlarga birlashishini ta’kidlaydi.

Bizga ma’lumki, “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati”da signifikat shunday ta’riflanadi: “Til birligi ifodalaydigan tushuncha signifikat deyiladi” [7,87]. Ana shunga asoslangan holda, A.Sobirov assotsiativ talqinlar xususida so‘z yuritar ekan, uni bevosita signifikat tushunchasiga bog‘laydi. Uning ko‘rsatishicha: “Leksema bilan tushuncha o‘rtasidagi aloqaga signifikativ aloqa deb ataladi. Shu aloqa natijasida yuzaga chiqadigan ma’no концептual ma’no yoki designat deb yuritiladi. Inson ongi moddiy olamni idrok qilar ekan, miyada birdaniga narsa va hodisalarning tugal obrazi paydo bo‘lmaydi. Sezgi a’zolari yordamida tashqaridan olingan signallar tasavvurni uyg‘otadi, u tushunchaga, tushuncha esa fikrga turtki berib, insonning ongida bilim, malaka tarzida yashirinib yotgan so‘zlarni turtib chiqaradi. Masalan, *dala, poliz, bog‘* so‘zlarini olaylik. *Dala* deyilishi bilan tasavvurimizda *paxta, bug‘doy, makkajo‘xori, beda* kabi ekinlar ekiladigan katta keng maydon – yer gavdalanadi. U *dehqon, chopmoq, egat, pushta, ekmoq, g‘o‘za,*

tup, paxta, sug‘ormoq, hosil, termoq, traktor kabi yuzlab leksemalarni o‘zida jamlovchi, umumlashtiruvchi leksema (giperonim) sifatida ongimizda gavdalanadi” [8.15].

Professor D.Lutfullayevaning “Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi” nomli monografiyasi bu yo‘nalishdagi yaxlit tarzda yaratilgan dastlabki izlanish hisoblanadi. O‘zbek tilidagi assotsiativ munosabatlar yuzasidan olib borilgan mazkur tadqiqotda “tilning sir-u sinoatlari bilan qiziqqan kitobxonlarni o‘zbek tilshunosligiga endigina kirib kelayotgan assotsiativ tilshunoslikning tayanch tushunchalari bilan tanishtirish, assotsiativ tahlil usullarining tilni o‘rganishdagi ustuvorligini ilmiy asoslash, tilshunoslikda assotsiativ munosabat masalasining o‘rganilishi, o‘zbek tilida verbal assotsiatsiyalarning hosil bo‘lishi, assotsiativ birliklarning xususiyatlari, tasnifi, assotsiativ tajriba metodining mohiyati, assotsiativ lug‘atlarning tuzilishi haqida” batafsil fikr yuritiladi[4.4]. N.Xoshimovaning falsafa doktori dissertatsiyasi esa o‘zbek tilidagi “san’at” arxisemali leksemalar misolida assotsiativ munosabatlar tadqiqiga bag‘ishlangan [5].

D.Lutfullayevaning fikriga ko‘ra, tashqi olamning verbal ifodasi va bunda voqelik-ong-til uchligi munosabatida eng muhim jihatlarga to‘xtalar ekan, shunday yozadi: “Tashqi olamdagi voqeliklar inson ongida ular bilan bevosita aloqador bo‘lgan makon, zamon, sabab, maqsad kabi omillardan ajralgan holda aks etmaydi. Muayyan voqelikning obyektiv mavjud bo‘lish sharti sifatida yonma-yon yuruvchi bunday omillar inson ongida voqelik obrazining hamrohlari sifatida birga gavdalanib, u bilan assotsiativ bog‘langan “zanjir”ni hosil qiladi” [4.21].

Bizga ma’lumki, paradigmatik qatordagi so‘zlarni bir umumiy ma’no asosida birlashtirib turgan so‘z assotsiativ bog‘lanish hosil qiladi. Qolgan so‘zlar ana shu bir umumiy ma’no asosida birlashsa ham, har biri o‘ziga xos ma’no nozikligi bilan farqlanadi. Chunki birlashtiruvchi sema har bir a’zoni ma’lum mazmuniy uyaga birlashishini, farqlovchi sema esa uya tarkibidagi har bir a’zoning o‘ziga xosligini, alohidaligini ko‘rsatib turadi.

Haqiqatan ham, assotsiativ aloqalar ma’lum jihatlari bilan paradigmatik qatorlarga ham tutashadi. Masalan, bir-biriga yondosh bo‘lgan paradigmatik qatordagi ayrim leksemalar ikkinchisini xayolan gavdalantirishi mumkin: *chaqaloq* leksemasi kishi ongida birinchi bo‘lib *ona* siymosini ko‘z oldimizga keltiradi, ayni paytda, bu ikki leksemani “shaxs”, “oila” semalari asosida bitta mazmuniy uyaga birlashtirish ham mumkin.

Keyingi yillarda yaratilgan ayrim manbalarda sintagmatik va assotsiativ munosabatlarning o‘ziga xos jihatlariga alohida ahamiyat berilmoqda. So‘z sintagmatik munosabatga kirishishi bilan birga, nutq jarayonidan tashqarida boshqa

so‘zlar bilan umumiylik belgisiga ko‘ra so‘zlovchi til xotirasida assotsiatsiyalashadi va assotsiatsiyalashgan birliklar xotirada muayyan guruh hosil qiladi. Generonimlar ham boshqa leksik birliklar kabi umumiy mazmuniy belgi asosida assotsiatsiyalashadi va bunday assotsiativ bog‘lanish bir paradigmatik qatorni tashkil etadi. Masalan:

Xudo seni berganda quvonib, otamning ismini qo‘ymoqchi bo‘luvdim... Onang tug‘ruqxonadan chiqqanida qulog‘ingga azon ayttirmoqchi bo‘luvdim, dadang ayttirmadi (T.Malik, Shaytanat).

Ushbu matnda “yaralish” semasiga aloqador bo‘lgan *xudo bergan, ism qo‘yish, tug‘ruqxona, azon aytish* singari birliklar qatnashgan. Shu bilan birga, o‘zbek xalqi urf-odatlariga bog‘liq holda otasining ismini qo‘yishga ishora qiluvchi “naslni davom ettirish” semasi ham berilgan. Bu yerda ma’lum jamiyat a’zolari ongida shakllanadigan umumiy holatlar bilan, ijtimoiylik asosida farqlanuvchi individual jihatlarni farqlash muhim.

Assotsiatsiya tushunchasi zamirida til egasining xotirasidagi predmet tasavvuri tushuniladi [10].

U.Yigitaliyev ham “odam” va “jins” konseptining verballashuviga bag‘ishlangan izlanishida assotsiativ munosabat, assotsiativ maydon borasida alohida fikr yuritadi. U.Yigitaliyevning izlanishi bevosita o‘zbek tilida “odam” va “jins” konseptining namoyon bo‘lishi va unga assotsiativ bog‘langan lisoniy birliklarni o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, ushbu tadqiqot nazariy-falsafiy tilshunoslikning qiziqarli va murakkab yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan assotsiativ talqinga qaratilgan [9].

Assotsiativ munosabatlar tizimida ularning leksik-semantik, grammatik, intonatsion-akustik, derivatsion, pragmatik xususiyatlari, shuningdek, ijtimoiylik, milliy-madaniylik, gender belgilarini ham alohida hisobga olish zarur.

O‘zbek tilidagi generonimlar paradigmasiga mansub bo‘lgan “yaralish” semali harakat, shaxs, predmet, belgi ma’nosini anglatuvchi leksemalar asosida assotsiativ tajriba o‘tkazilganda, bu birliklar bilan “zanjirli” aloqaga kirgan turlicha leksemalar namoyon bo‘ldi.

Tajribalar asosan 20-25 yoshdagi ayol jinsiga mansub respondentlarda o‘tkazildi. Stimul so‘z sifatida “harakat” semali *yaralish*, *tug‘moq, tug‘ilmoq, ko‘paymoq,* “shaxs” semali *chaqaloq, go‘dak, ona, bola,* “predmet” semali *sut, yo‘rgak,* “jarayon” semali *hayot, o‘lim* leksemalari olindi.

Tajriba natijalaridan quyidagi holat kuzatildi:

Tug‘moq, tug‘ilmoq leksemalari bilan “zanjirli” aloqaga kirishgan *chaqaloq, ona, dard, to‘lg‘oq* leksemalari eng yuqori ko‘rsatkichni tashkil etdi. Shuningdek, *yangi hayot, ilk qadam, baxt, og‘riq* singari birliklar ham uchradi.

Chaqaloq so‘zi bilan assotsiativ aloqa sifatida *mo‘‘jiza, baxt, begunoh murg‘ak* tarzidagi so‘z va birikmalar ko‘p miqdorni ko‘rsatgan bo‘lsa, *kasha(bo‘tqa), alla, so‘rg‘ich, beshik, ona baxti, individ, farishta, beg‘uborlik, yig‘i* kabilar ham berildi.

Poetik matnda, ayniqsa, she’riy asarlarda ularning rang-barang qiyofasini kuzatish mumkin. Masalan:

Qadim Oltin beshik avlodi maskanisan,
Alisherlar,Ulug‘beklar vatanisan (M.Yusuf, Inshaalloh).

Keltirilgan parchada *beshik* leksemasi ko‘chma ma’noda qo‘llanilgan, bu yerda leksema tarkibidagi “boshlanish”, “milliy”, “joy” semalari konnotativ ma’no uchun asos bo‘lgan.

Alla aytsang ayvoningda uxlar quyosh,
Senga mudom iymon yo‘ldosh, islom yo‘ldosh (M.Yusuf, Inshaalloh).

Bu o‘rinda qo‘llanilgan *alla* leksemasi ham shoirning subyektiv maqsadidan kelib chiqib, misralarga allaning ijobiy ta’siri xususidagi mazmun yuklatilgan.

Ona leksemasi bilan o‘tkazilgan tajribalarda *mehribon, mushtipar, buyuk zot* ifodalari yuqori darajani tashkil etgan bo‘lsa, *Vatan, uy, shirin so‘z, buyuk mehr egasi, yaratish, qahramon* singari birliklar kamroq uchradi.

Sut leksemasi bilan *ichimlik*, *sigir* leksemalarining aloqasi eng ko‘p miqdorni tashkil etgan bo‘lsa, *ozuqa, totli ne’mat, suyuqlik, oqlik, kofe (qahva), bola* tarzidagi vositalar kamroq miqdorda ko‘zga tashlandi .

Tajribalar davomida *ona suti* birikmasining tahliliga ham e’tibor qaratdik. Natijada *sut* va *ona suti* ifodalarining assotsiativligi o‘rtasida keskin farqlar kuzatildi.

Bizga ma’lumki, *ona suti* birikmasi orqali *sut* leksemasi “yaralish” semali paradigmaga mansub bo‘ladi. Masalan:

Ayiqchalar odamlardan hayiqishmadi, ular tamshanib, o‘lik onalarining sut to‘la ko‘kragini cho‘zib-cho‘zib emishar edi (Sh.Xolmirzayev, Jarga uchgan odam).

Berilgan gapda *sut* leksemasi ona suti, aynan ona ayiq bilan bog‘liq holda qo‘llanilgan bo‘lib, bu yerda *sut* leksemasi biz tahlil qilayotgan “yaralish” semali guruhga tegishli.

Umumiy tarzda *sut* leksemasi bilan “yaralish” semali birliklar bilan bir qatorda, *suyuqlik*, *qahva* singarilarning aloqasi kuzatilgan bo‘lsa, *ona suti* tarzidagi konkret ma’no aksariyat holda *chaqaloq, bola, go‘dak* singari “yaralish” semali birliklarga tutashishi kuzatildi. Shu bilan birga, poklik, halollik, mas’uliyat ma’nolari bilan bog‘lanuvchi *ona sutidek oq, oq qilmoq, rozilik, burch* tushunchalari ham namoyon bo‘lishi kuzatiladi. Masalan:

Bolalik, men seni bir umr qalbda
Ona suti kabi saqlay muqaddas (E.Vohidov, Bolalik).

Bir Onaning ko‘kragidan oq sut emib,
Bir Otaning etagidan taralgansan (M.Yusuf, Turkiston madhiyasi).

Hayot leksemasi bilan aniqlangan holat quyidagicha kuzatildi: eng ko‘p aloqa *yashash, oila, imkoniyat, baxt, sinov* singarilar bilan, kam hollarda *tug‘ilmoq, tabiat, borliq, maydon, qaynash, savob va gunoh* tarzidagi so‘z va birikmalar bilan ko‘zga tashlandi.

Ayrim hollarda she’riy matnda shoir ifoda etilayotgan vaziyatni yorqinroq, ta’sirliroq ko‘rsatish maqsadida bir necha o‘zaro bog‘liq tushunchani bildiruvchi so‘zlarni birgalikda qo‘llaydi. Masalan:

Mana, qanday ekan otalik baxti,
Turibman gullarim bilan panada
Bir mahalla bo‘lg‘usi faylasuflar,
Olimlar chinqirar tug‘ruqxonada (M.Yusuf, Tug‘ruqxonada).

Bu o‘rinda qo‘llanilgan *otalik, baxt, chinqirmoq, tug‘ruqxona* so‘zlari ma’nolari tarkibidagi “yaralish”, “tug‘ilish”, “ko‘payish”, “farzand” semalari matndagi o‘zaro birikishni ta’minlovchi, ularning mantiqiy aloqasini ko‘rsatuvchi vositalar sanaladi.

Yuqorida ko‘rib o‘tganimizdek, generonimlarning assotsiativ bog‘lanishi faqatgina bir umumiy ma’no asosidagina ro‘y bermay, o‘zaro zidlanish asosida ham yuzaga chiqadi. “Tug‘ilish” semali leksemalar o‘z o‘rnida o‘lim, ya’ni “yo‘q bo‘lish” semali leksemalar bilan ham assotsiativ bog‘lanish hosil qiladi. Shuningdek, har bir leksik birlik o‘zaro alohida assotsiativ bog‘lanish hosil qiladiki, ular boshqa juftlik bilan almashtirilganda, uslubiy yoki mantiqiy nomuvofiqlikni keltirib chiqaradi: *tug‘ilmoq-o‘lmoq, dunyoga kelmoq-qazo qilmoq, ko‘karmoq-qurimoq*.

Demak, bunday assotsiativ bog‘lanishni e’tiborga olmay turib, generonimlar paradigmasidagi so‘zlarni semantik jihatdan atroflicha tadqiq etib bo‘lmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 244 б.

2. Ҳакимов М.Х. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фанл. д-ри.... дисс. автореф. Тошкент, 2001. – 49 б.

3. Худайберганова Д.С. Ўзбек тилида бадиий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фанл. д-ри.... дисс. автореф. Тошкент, 2015. – 82 б.

4. Лутфуллаева Д.Э. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: MERIYUS, 2017. – 140 б.

5. Хошимова Н.А. Ўзбек тилида ассоциатив муносабатлар: Филол. фанл. бўй. фалс. доктори.... дисс. автореф. Фарғона, 2018. – 45 б.

6. Нурмонов А. Парадигма ва унинг оламнинг лисоний манзараси (ОЛМ)га муносабати. Танланган асарлар. 3 жилдлик. Ш жилд. Тошкент: Akademnashr, 2012. – Б. 96-107. – 376 б.

7. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. – 206 б.

8. Собиров А.Ш. Ўзбек тилининг лексик сатҳини система сифатида тадқиқ этиш: Филол. фан. д-ри... дисс. автореф. – Тошкент, 2005. – 50б.

9. Йигиталиев У.С. Ўзбек тилида “одам” ва “жинс” концептлари билан боғлиқ ассоциатив-вербал бирликлар: Филол. фанл. бўй. фалс. доктори.... дисс.автореф. Тошкент, 2020. – 52 б.

https://docplayer.ru/27467248-Russkiy-associativnyy-slovar.html

TIL VA ADABIYOT – MA’NAVIY KAMOLOT MEZONI

Maqsud ASADOV,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
direktor o‘rinbosari, filologiya fanlari doktori, professor
e-mail: alpbek2010@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada til va adabiyotning inson kamoloti, ayniqsa, yosh avlod tarbiyasidagi o‘rni xususida bahs yuritilgan. So‘z va uning yorqin tabiati, obraz mohiyati, badiiy ifoda imkoniyatlarining o‘ziga xosligi, qolaversa, mumtoz adabiyotda komil inson nazariyasi borasida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: ma’naviyat, adabiyot, axloq, Navoiy, so‘z, til

Ma’naviyat – shaxs axloqi, dunyoqarashi va uning atrofdagilarga bo‘lgan munosabatini aks ettiruvchi ko‘zgu. Aytish mumkinki, agar jamiyat bir qush bo‘lsa, ma’naviyat uning qanoti, vujud bo‘lsa – ma’naviyat uning urib turgan yuragi – jonidir. “Boshqacha aytganda, ma’naviyat – jamiyatdagi barcha siyosiy-ijtimoiy munosabatlarning mazmuni va sifatini belgilaydigan poydevor” sanaladi. “Milliy ma’naviyatimizni rivojlantirish, uni xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz

hayotiga singdirishda ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimining ahamiyati katta” [3, 249]. Ana shu nuqtayi nazardan el-yurt manfaatlarini o‘z shaxsiy manfaatlaridan ustun qo‘yadigan, irodasi mustahkam, e’tiqodi butun – chinakam kamolot egalarini tarbiyalashda til va adabiyot fanlarining o‘rni takrorlanmas. Ma’nan barkamol, mulohazakor, kreativ fikrlaydigan, zamon bilan hamnafas, uyg‘oq tabiatli yoshlar esa kelajak bunyodkorlari, ertangi kunimiz me’morlaridir.

I

Til – millatning borligi, borlig‘i, o‘zligini namoyon etuvchi bosh mezon. Til – milliy g‘urur, oriyat va hamiyat timsoli. Jadid adabiyotining etuk vakili, olim va pedagog Abdulla Avloniy til va adabiyotga “har bir millatning dunyoda borlig‘ini ko‘rsatadurgan oyinai hayoti” deb tavsif beradi. Til millatning nafaqat “dunyoda borligi”, balki uning yashovchanligi, davomiyligi asosi hamdir. Chunki “odam bolasi dunyoni o‘z tiliga uyg‘un tarzda ko‘radi, o‘z tilining qat’iy ohanglari o‘zanlaridan chiqib ketmagan holda eshitadi, o‘z tilining azaliy va muntazam intizomiga muvofiq idrok qiladi. Shuning uchun ham til bemisl tilsimdir” [4, 34]. To‘g‘ri, tafakkur xazinasini boyitib, tasavvur olamini yanada kengaytirishga xizmat qiladigan san’at turlari juda ko‘p. Deylik, rassomchilik, haykaltaroshlik, musiqa, teatr, kino..... Ularning har biri o‘ziga xos, ammo so‘z san’atining sehru jozibasi, ta’sir quvvati, ifoda imkoniyatlari baribir cheksiz, chegarasiz. Buyuk mutafakkir va shoir Alisher Navoiy ham so‘z qudratiga baho berib, bunday deydi:

So‘zdurki, nishon berur o‘lukka jondin,
So‘zdurki, berur jong‘a xabar jonondin,
Insonni so‘z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhari sharifroq yo‘q ondin.

Sharq adabiyotida komil inson nazariyasining asoschisi Aziziddin Nasafiyning yozishicha, «Bilgilki, komil inson quyidagi to‘rt narsaga mukammal shaklda ega bo‘lgan insondir. Ularning birinchisi, yaxshi so‘z, ikkinchisi, ezgu faoliyat, uchinchisi, go‘zal axloq, to‘rtinchisi, ilm». Mumtoz adabiyotda so‘zning ulug‘lanishi, ta’rifu tavsif etilishiga bir sabab shunda. Ulug‘ insonlar hayoti, ibratli faoliyati ko‘pincha xalqning orzu-umidlari, o‘y-qarashlari bilan o‘zaro uyg‘unlashib, afsonayu rivoyatlarga qorishib ketgani bor gap. Jumladan, Alisher Navoiy haqidagi xalq rivoyatlari ham fikrimizning bir isbotidir. Aga shunday rivoyatlardan birida aytilishicha, shoh Husayn Boyqaro kunlarning birida mulozimlari bilan bog‘da sayr qilib yursa, bog‘ etagida gullarni parvarishlab, tabiat go‘zalliklaridan zavqlanib turgan shoir Navoiyga ko‘zi tushibdi. Hukmdor anchadan buyon o‘zini o‘ylantirib kelayotgan savolga javob topish maqsadida shoirga ishora qilib boshini ko‘rsatibdi. Navoiy ham uzoq mulohazaga bormasdan tiliga ishora qilibdi. Bu imo-ishoralar siriga tushunmagan mulozimlar birozdan

so‘ng Navoiydan izoh so‘rashibdi. Shoir: shoh boshga balo nimadan keladi deb so‘radi, men tildan deb javob berdim, degan ekan. Darhaqiqat, Sharq mutafakkirlari azaldan til odobi, axloq go‘zalligi, so‘z nafosatiga alohida e’tibor qaratishgan.

Ahmad Yugnakiy “Hibat ul-haqoyiq” asarida tilni arslonga qiyoslaydi: agar ehtiyotkor bo‘lmasa, u so‘zlovchining boshini eydi: “Til arslon turur, ko‘r eshikda yotur Ayo evlug arsiq boshingni eyur”. Shubhasiz, so‘z mas’uliyati, unga nisbatan talabchanlik, har bir so‘zni o‘rinli, maromi va me’yorida ifoda etishga undash adabiyotning muhim jihatlaridan biridir. Shu ma’noda, buyuk mutafakkir Alisher Navoiy so‘zchi, ya’ni so‘zlovchiga emas, u aytayotgan so‘zning ma’nosi, mohiyatiga diqqat qilishga rag‘batlantiradi: “So‘zchi holin boqma, boq so‘z holini, Ko‘rma kim der oni, ko‘rg‘ilkim, ne der”. So‘z – o‘zlik tarjimoni, ya’ni kishining bilimi, saviyai, ma’naviy-axloqiy qarashlari u orqali yuzaga chiqadi. Ochig‘i, ko‘pincha til kishilar o‘rtasidagi o‘zaro fikr almashish vositasi o‘laroq talqin qilinadi. Biroq til ruhiyat ifodasi, idrok tamali, asl “men”lik chirog‘idir. Shaxs ma’naviyatining muhim belgisi bu – muomala. Ulug‘ shoir Alisher Navoiy “Mahbub ul-qulub”da hilm, ya’ni xushmuomalalik xususida alohida to‘xtalgani bejiz emas: “hilm inson vujudining favoqihlig‘ (mevali. – M.A.) bog‘idur, odamiylig‘ olamining javohirlig‘ tog‘i”. Ko‘rinadiki, barcha go‘zal insoniy fazilatlarning dilbar ifodasi tilda, so‘zda, uning nafosatida va, albatta, so‘z sohibining odobu axloqida namoyon bo‘ladi. Xo‘sh, unda so‘zga joziba ulushuvchi asl tamoyillarning negizi qaerda?

Jo‘mardlik, olijanoblik, saxiylik, mehnatsevarlik kabi insoniy fazilatlar inson ongu shuuriga, eng avvalo, ona allasi, ota-bobolar o‘giti bilan singadi. Xalq og‘zaki ijodi namunalarining mohiyati, sir-sinoatini to‘la anglamasdan so‘zning qudratiga baho berish mushkul. Alla... murg‘ak yurakka marg‘ub so‘zning totli ohangi. Alla ona – Hayot va bola – Tiriklik davomchisi o‘rtasidagi ruhiy ko‘prikdir. So‘zga oshuftalik ham, so‘z mas’uliyati ham, millatga muhabbatu vatanga sadoqat hissi ham insoniyatning ibtido qo‘shig‘i – alla bilan ko‘ngillarga singadi. Maqolu topishmoqlar, ertagu rivoyatlar, xalq qo‘shiqlari va dostonlari shaxs tarbiyasida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan ma’naviy boyliklarimizdir. Ularda aks etgan matonatu g‘ayrat, o‘z-o‘ziga ishonch va hayotsevarlik kechinmalari yosh avlodga fikrni to‘g‘ri va teran etkazishda ham yordam berishi shubhasiz. Alpomish, Go‘ro‘g‘li, Kuntug‘mish, Ravshan kabi yovuzlikka qarshi, ezgulikka oshno xalq qahramonlarining sarguzashtlarini tinglab ulg‘aygan avlodga vatanning ertangi taqdirni yuksak ishonch bilan topshirish mumkin bo‘ladi. Chunki dostonlardagi sarguzashtlar shunchaki sayohat emas, qahramonlarning ma’naviy manzillarga, ma’rifat bo‘stonlariga, chin insoniylik olamiga yuzlanishi, o‘zlikka

evrilishdir. Shu sababli bugun oshiqlaru jirovlar san’ati qadrlanib, yil osha yurtimizda baxshichilik festivallari o‘tkazib kelinmoqda.

Darhaqiqat, til – chinakam ma’naviy qudrat, ruhiy matonat ramzi. Unda millatning nekbin kayfiyati, o‘lmas tarixi, ertangi yorug‘ kunlarga bo‘lgan cheksiz ishonchi mujassam. Alisher Navoiy ham o‘z hikmatlaridan birida tilga e’tiborni elga, yurtga e’tibor bilan tenglashtiradi. “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida esa “so‘z durrining tafovuti mundin dog‘i beg‘oyatdur va martabasi mundin ham benihoyatroqdurur, andoqki, sharifidin o‘lgan badang‘a ruhi pok etar” deb yozadi. Ulkan shoir Rauf Parfining quyidagi misralari ham ulug‘ salafining fikrlariga uyg‘un:

Ona tilim, sen ruhimning qanoti,
Abutturk nafasi, Oltoy chechagi.
Xun davridan omon keldi G‘iroting,
Qutlug‘ Enasoyning ezgu ertagi...

Til taqdiriga daxldorlik va ona tilimizga bo‘lgan muhabbat tuyg‘usi yoshlarimizda asarlar davomida yashab kelayotgan ma’naviy qadriyatlarimizga hurmat va iftixor bilan birga, vatanga fidoyilik kayfiyatini uyg‘otib, ma’nan etuklik cho‘qqilarini egallashlarida mislsiz ahamiyatga ega bo‘lishi shubhasizdir.

II

Adabiyot – ko‘ngil mehvariga sidqu e’tiqod bilan yuzlanish demak. Adabiyot qalb oynasini o‘tkinchi g‘uboru xiraliklardan poklab, olamga soflik, to‘g‘rilik, adolat nazari ila boqish qanoatidir. Adabiyot – Haqdan botilni, yaxshidan yomonni, sadoqatdan xiyonatni, adolatdan razolatni ajratishni o‘rgatuvchi, chin odamlik maqomida sobitlik maslagini anglatuvchi, hayot mohiyati, tiriklik mazmunini teran tushuntiruvchi buyuk ustoz. Unda millat kayfiyati, xalq ruhiyati ifoda topadi. Muayyan xalqning o‘tmishi, buguni, o‘ziga xos qadriyatlari, orzu-armonlari, dunyo tarixida tutgan o‘rnini bilish uchun uning adabiyotini o‘rganmoq kerak. Ulkan jadid ijodkori Abdulhamid Cho‘lpon «Adabiyot yashasa, millat yashaydi» deganida nechog‘li haq edi. O‘zbek adabiyoti buyuk bir tarix va beqiyos merosga ega. Xalq donishmandligi namunalari, «Avesto», O‘rxun-Enasoy bitiklaridan oziqlangan so‘z sa’nati durdonalari Alisher Navoiy ijodiyoti bilan o‘z taraqqiyotining bemisl bosqichiga qadar yuksaldi, ham shakl, ham ma’no jihatidan boyib, jahon adabiyotining eng so‘nggi yutuqlari ta’sirida bugungacha qimmatu e’tiborini zarracha susaytirmadi. Fikrlar xilma-xilligi, obrazlar dunyosining kengligi, badiiy mahorat mezonlariga turlicha yondashuvlar ijodkorlar va asarlardagi o‘ziga xoslikni yuzaga chiqaruvchi omil deb qaralishi mumkin, ammo adabiyotning bosh maslagi hamisha bitta: Komil shaxs tarbiyasi.

Shubhasiz, adabiyot obrazlar tilida so‘zlaydi. O‘z istak-xohishlari, maqsad-muddaolarini timsollar orqali bayon etadi, tasvirlaydi. Obraz esa adabiyotning jonli nafasidir. Masalan, Er obrazini olaylik. Tiynati toza, fikrati teran, adolat yo‘lida mardona turgan, xalqni ezgulikka boshlagan benuqson siymolar qadimda Er deb ulug‘langan. Bu kalima bugungi kunda ma’nosi anchayin toraytirilgan jins tushunchasini bildiruvchi so‘zdan anchayin farqlanib, chinakam nekbin, saxovatu himmatda, oriyatu hamiyatda, mehnatsevarlik va qat’iyatda boshqalarga o‘rnak bo‘la oladigan kamolot egalariga nisbatan ishlatilgan. Shunga ko‘ra, «Har kishi ermen debon ermu bo‘lur, Kelmas ishni ilkidin dermu bo‘lur» deb yozadi Alisher Navoiy. Ulug‘ shoirning nazdida hamma ham er nomiga loyiq bo‘lavermaydi. Va’dasiga vafoli, ahdida sobit, dunyoqarashi keng, xalq manfaatlari yo‘lida borini ayamaydigan asl zotlar chin erlardir. Turkiy xalqlar orasida Erali, Erpo‘lat, Ertug‘rul kabi ismlarning uchrashi shundan. Azaldan el-yurt yuki, zahmatu mashaqqati chin erlarning zimmasida bo‘lgan, ko‘ksida yolqini, nigohida chaqini porlagan alp yigitlar, yoriga sadoqatli, ezgu maqsadlar yo‘lida unga kamarbastalik qilgan dilbar qizlar adabiyotda e’tirofu tavsif etilgan. Shoir Shavkat Rahmonning

Bormi er yigitlar, bormi er qizlar,
bormi gul bag‘ringda jo‘mard nolalar,
bormi bul tufroqda o‘zligin izlab,
osmonu falakka etgan bolalar…

misralari ana shunday: oila mustahkamligi, yurt farovonligi, ko‘ngil xotirjamligi, vatan taraqqiyoti uchun sidqidildan xizmat qilishga shay «jo‘mard»lar haqida iztirob bilan bitilgan. «Farhod va Shirin» dostonidagi Shirin tilidan aytilgan quyidagi misralar ham shu jihatdan ahamiyatli:

Menga ne yoru ne oshiq havasdur,
Agar men odam o‘lsam, ushbu basdur…

Odamlik, odamiylik – ulug‘ maqom. Insonni ma’naviy tanazzulga etaklovchi riyokorlik, munofiqlik, mahdudlik, yolg‘onchilik, tanballik, dag‘allik, kibru manmanlik kabi nojoiz sifatlar «odam»lik mohiyatiga ham begonadir. Aslida insoniyat otasi, chin odamlik sarvari, tavbat ul-anbiyo – Odam alayhissalom mumtoz adabiyotda ma’naviy kamolot yo‘lboshchisi, yuksak axloq sohibi sifatida ham talqin qilinadi. Qolaversa, Odam nomi dastlab u zotga nisbat berilgan. Mumtoz adabiyotda ko‘ksida iymon nuri porlagan, nafs iskanjasidan ruhini xalos aylab, fano holiga yuzlangan beg‘ubor ko‘ngillar odamiylik timsollaridir. «Agar men odam o‘lsam, ushbu basdur…» misrasida ham «odam» ikki ma’noga ishora qiladi: 1. Odam alayhissalom 2. Odamlik sharafi. «Yoru» «oshiq»larning o‘tkinchi «havas»lari, nafsoniy istaklaridan havolanmagan, foniy dunyoning maqtovlariyu soxtaliklariga sira aldanmagan, ma’rifati yuksak, idroki baland «er»sifatli «Odam»

- Shirinning iqrori bu! Ulug‘ shoir Shirin timsolida o‘z davrining jamiyat taqdiriga befarq bo‘lmagan, qolaversa, ko‘ngil haqiqatlarini insoniylik matlabi bilan uyg‘unlashtirgan ulug‘vor ayollar qiyofasini umumlashtiradi. Yoshlarga, jumladan, xotin-qizlarga ham, umid nazari bilan boqadi, ularning millat ma’naviyatini yuksaltirishdagi o‘rniga yuksak baho beradi.

O‘zbek adabiyoti o‘z tarixi mobaynida bir necha taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tdi. Turli davrlarda zamon va makon qarashlaridan, mafkura talablaridan kelib chiqib, shakliy va mazmuniy evrilishlarni ham bir qadar boshdan kechirdi. Biroq o‘z e’tiqodi, nekbin g‘oyalaridan hech qachon voz kechgan emas. Ana shunisi bilan ham o‘zbek adabiyoti umrboqiylikka, mangulikka daxldor. Jumladan, qo‘lida adolat mayog‘ini tutgan, millat muhabbati, xalq irodasi uchun zabardast kuch bo‘lib tarix sahnasiga chiqqan jadid ijodkorlari ham alohida e’tirofga sazovor. Qodiriy, Fitrat, Avloniy, Cho‘lpon singari so‘z san’atkorlari qoldirgan ulug‘ meros bugun xalqimiz o‘z oldiga qo‘ygan ulug‘ maqsadlar bilan hamohang. Ayniqsa, Otabek, Anvar, Kumush, Ra’no kabi o‘lmas obrazlar yoshlarimiz ma’naviyatini boyitishga, ular uchun yo‘lchi yulduz bo‘lishga, tom ma’noda, xizmat qilishi muqarrar.

Umuman olganda, til va adabiyot yuksak kamolot egalarini tarbiyalashda, ularni chin insoniylik fazilatlariga oshno etishda, dunyoga millatni milat, xalqni xalq o‘laroq tanitishda muhim ahamiyatga ega. Til va adabiyot zo‘z o‘quvchilarini olam, borliq, tiriklik mohiyati haqida atroflicha fikr yuritish, jamiyat munosabatlarining tartib-qoidalari xususida mulohaza qilishga undaydi. Yangicha g‘oyalar bilan yangi marralar sari dadil intilayotgan ona Vatanimizda ma’nan yuksak, jismonan baquvvat, ruhan uyg‘oq yoshlarning kamol topishida betakror mavqe egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. 10-jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom NMIU, 2011. – 782 b.
2. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. To‘la asarlar to‘plami. 10 jildlik. 6-jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom NMIU, 2011. – 786 b.
3. Mirziyoev Sh. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022. – 454 b.
4. Mahmudov N. Tilimizning tilla sandig‘i. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU, 2012. – 152 b.
5. Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq. – Toshkent: Akademnashr, 2019. – 488 b.

MATN VA NASHR MUAMMOLARI
(NODIRA “DEVON”I MISOLIDA

Rajabova Ma’rifat Baqoyevna
Buxoro davlat universiteti
O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori,
filologiya fanlari doktori.
marifar.bakaeva@mail.ru
mailto:jamilova68@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada Mohlaroyim – Nodiraning A. Qayumov tomonidan 1958-yilda amalga oshirilgan “Nodira. She’rlar”, Mahbuba Qodirova tomonidan 1963-yilda nashrga tayyorlangan “Devon”i, 1979-yilda “Sharq klassik merosidan” rukni ostida “Nodira she’riyatidan” hamda 2001-yilda Nodira-Komila “Devon” nomi ostida nashr qilingan devonidagi lirik she’rlari matni qiyosiy o‘rganilgan. Ushbu nashrlardagi matniy tafovutlarning badiiy matnga ta’siri tahlilar orqali ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Nodira, devon, an’ana, g‘azal, nashr, matn, matnshunoslik, so‘z, harf, ma’no.

Annotation

This article compares the texts of Mohlaroyim – Nodira's *Devon*, which was published in 1958 by A. Qayumov under the title "Nodira. Poems," Mahbuba Qodirova's version of the *Devon* prepared for publication in 1963, the 1979 edition titled *From the Eastern Classical Heritage* under the section "Nodira's Poetry," and the 2001 edition of the *Devon* published under the name "Nodira-Komila." The article examines how the textual variations in these publications affect the artistic text through analysis.

Keywords: Nodira, devon, tradition, ghazal, publication, text, textual studies, word, letter, meaning.

Аннотатсия: В Статье Мохлароим – Надира А. Каюмовым в 1958 году была выполнена книга “Нодира. Стихи“, подготовленный Махбубой Кадыровой к изданию в 1963 году,”Девон“, в 1979 году под рубрикой” из классического наследия Востока“, а также текст лирических стихотворений на девонском языке, изданных в 2001 году под названием” Девон “Нодира-Комила. Влияние текстовых различий в этих публикatsiях на художественный текст было продемонстрировано с помощью анализа.

Ключевые слова: Надира, Девон, традиция, Газель, публикatsiя, текст, текстология, слово, буква, значение.

Nodira – Qo‘qon adabiy muhitining shakllanishida muhim rol o‘ynagan shaxslardan biri. Shoiradan bizga boy ma’naviy meros qoldi. Mutaxassislarning etiroficha, bugungi kunda biz Nodiraning o‘zbek va fors-tojik tillarida yaratgan 10 ming misraga yaqin lirik merosiga egamiz.

Shoira lirik merosiga oid turli yo‘nalishda tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, Nodira devonlarining nashrlari Istiqlolga qadar va undan keyin oid amalga oshirildi. 1958-yilda A. Qayumov tomonidan “Nodira. She’rlar”, Mahbuba Qodirova tomonidan 1963-yilda “Nodira. Asarlar” devonining I va II jildlari, 1979-yilda “Nodira-Komila” devoni, 1979-yilda “Sharq klassik merosidan” rukni ostida “Nodira she’riyatidan”, 2001-yilda “Nodira-Komila” kabi o‘nlab nashrlari amalga oshirildi. Albatta, bu nashrlarning dunyo yuzini ko‘rishi katta mehnatning natijasi bo‘lib, matnshunos olimlarlardan fidoyilikni talab qiladi.

Ta’kidlash kerakki, mumtoz adabiyotmiz namoyandalarining asarlari qayta-qayta nashr qilinishi quvonarli hol. Biroq, bu nashrlarning barchasidan ko‘nglimiz to‘lishi qiyin. Bizning Nodira devonlari ustidagi kuzatuvlarimiz shunday xulosaga kelishimizga asos bo‘ldi. Albatta, biz matnshunoslarning bu boradagi mehnatlarini e’tirof etgan holda, nashrlardagi ba’zi tafovutli o‘rinlarni tahlilga tortmoqchimiz. Bu tafovutli o‘zgarishlar harf va so‘z almashini kabi ko‘rinishlarda ko‘zga tashlandiki, ular matn mazmuniga ma’lum ma’noda salbiy ta’sir ko‘rsatadi. “Matn haqiqatini tiklashda, mumtoz adabiyotimiz namunalarini nashr etishda har bir belgi, harf, so‘z mutaxassisning ziyrak nazaridan o‘tsagina ”ulkan ish”ning muvaffaqiyatini ta’minlash imkoni tug‘iladi.”[5]

Nodira devonining 1958, 1963 va 1979, 2001 – yillardagi nashrlaridagi matniy tafovvutlarni ba’zilarini ko‘rsatib o‘tmoqchimiz:

1963-yildagi nashrda 21 – raqam ostida berilgan “**Gulg‘a desam yo‘q kafi poyingga tob**” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azal shoira devonining 1979- yildagi nashri bilan qiyoslaganda ular o‘rtasidagi matniy tafovut so‘z alashini tarzda sodir bo‘lgani ko‘rinadi.

1963-yildagi nashrda g‘azalning to‘rtinchi bayti:

Turfa savole labidin so‘rdi **yor,**
Jon berayin bo‘lmasa shirin javob.

1979- yildagi nashrda:

Turfa savole labidin so‘rdi **yod,**
Jon berayin bo‘lmasa shirin javob – tarzida berilgan.

Baytda lirik qahramon (oshiq) turfa savollariga javob bermagan yorning shirin labiga “jon berishi” badiiy talqin qilingan. Ko‘rinib turibdiki, bayt mazmuni “**yod”** so‘zini qabul qila olmaydi.

Mazkur g‘azalning ettinchi bayti shoira devoning 1958- yilda nashr qilingan “Nodira. She’rlar” to‘plamida:

Moyili zulm etma ko‘zing **tarkini,**
Yo‘qsa qilur mardum uyini xarob.

Mazkur bayt 1979-yildagi nashrda “turkini” tarzida berilgan.

Moyili zulm etma ko‘zing **turkini,**
Yo‘qsa qilur mardum uyini xarob.

“Tark” so‘zi Navoyi asarlari lug‘atida “tashlash, voz kechish, bahridan o‘tish” [3.624] ma’nolarida qo‘llanilgan. **“Turk“** so‘zi esa “sho‘x, go‘zal” [10.784] ma’nolaridagi so‘z.

Baytning nasriy bayoni: “Go‘zal va sho‘x ko‘zingni zulmga moyil qilma, yo‘qsa mardum uyini xarob etadi” .

Mumtoz g‘azaliyotda ma’shuqa ko‘zi turli tashbehlar bilan tasvirlanadi. Oshiq ma’shuqa ko‘zlarining zulmkorligidan zorlanadi, undan muruvvat kutadi. Bu a’anaviy tasvirdan foydalanmagan ijodkorlar bo‘lmasa kerak. Demak, yuqoridagi baytda ma’shuqa ko‘zini “sho‘x va go‘zal” sifati bilan vasf qilgan Nodira uning zulmdan yiroq bo‘lishini so‘raydi. Baytda “mardum” so‘zi “odamlar, kishilar” hamda “ko‘z qorachig‘i” ma’nosidagi so‘z. Baytning mazmuni har ikkala ma’noni ham qabul qiladi. Bu esa iyhom san’atini hosil qiladi.

“Sayd etti meni ul ikki qullob” deya boshlanuvchi g‘azalining to‘rtinchi bayti 1958- yilgi nashrida:

Tirdoba erur ko‘zimning yoshi,
Oshiqni halok etar bu girdob.

Birinchi misradagi **“tirdoba”** so‘zi 1979-yilgi nashrida:

Girdob erur ko‘zimning yoshi,

Oshiqni halok etar bu girdob - **“girdob”** shaklida uchraydi. **“Girdob”** so‘zi “suvdagi chuqurlik, quyun” [4.135] degan ma’noni anglatadi. “Tirdoba” so‘zining izohi esa lug‘atlarda kuzatilmaydi. “Girdob” so‘zi baytda ikki o‘rinda qo‘llangan bo‘lib, takrorga asoslangan radd- ul-sadr ilal –ajuz (sadrning ajuzda takrorlanishi) hosil qilgan.

Baytning nasriy bayoni: “Ko‘zimning yoshi girdobdir, bu girdob oshiqni halok etadi”. So‘z tarkibidagi bir harfning almashishi so‘zni “ma’nosiz” shaklga solib qo‘ygan.

Nodira she’rlari matni o‘rtasidagi bunday tafovutni **“Ey, xusho, shisha aro”** mirasi bilan boshlanuvchi g‘azalda ham kuzatishimiz mumkin.

G‘azalning birinchi bayti 1958-yilgi nashrda shunday berilgan:

Ey, xusho shisha aro obi hayoti hukamo,
Kim aning har kishi **aytsa bo‘lur** Xizrnamo.

Mazkur bayt 1979-yilgi nashrda **“aytsa bo‘lur”** jumlasi o‘rnida **“no‘sh etmoq”** tarzida berilgan**.**

Ey, xusho shisha aro obi hayoti hukamo,
Kim aning har kishi **no‘sh etsa** bo‘lur Xizrnamo.

“No‘sh etmoq” so‘zining ma’nosi “ichmoq” dir [2. 644]. Baytning nasriy bayoni: “Ey xush (yaxshi) insonlar, shisha qadahda hakimlarning obi hayoti (hikmat) bor, kim uni ichsa (no‘sh etsa) Xizr kabi bo‘ladi”.

Baytda Xizr (a.s) hamda “obi hayot” bilan bog‘liq voqealarga ishora qilingan. Xizr rivoyatlarga ko‘ra, “obi hayvon”- tiriklik suvini izlab topgan va undan ichib doimiy tirik yuradigan payg‘ambarning ismi. Demak, mazmunidan anglashiladiki, bayt “aytmoq” jumlasini emas balki, “no‘sh etmoq” birikmasining ma’nosini “hazm qiladi”. Shunday qilinganda g‘azal vaznida ham saktalik bo‘lmaydi.

Nodiraning **“Yor la’lin yod etarmen”** deya boshlanuvchi g‘azali nashrida ham tavvofutli o‘rinlar kuzatiladi. G‘azalning to‘rtinchi bayti 1958- yilgi nashrda:

Sovrulurman hajr vodiysi aro, Majnun **kibi,**
Xizr qilg‘ondek vatan sarchashmai hayvon ko‘rub.

Mazkur bayt 1963-yilgi nashrda:

Sovrulurman hajr vodiysi aro, Majnun **meni,**
Xizr qilg‘ondek vatan sarchashmai hayvon ko‘rub, - tarzida berilgan. Ushbu baytning nasriy bayoniga e’tibor qaratsak: “Xizr o‘ziga tiriklikni abadiy vatan qilgani kabi men ham ayriliq vodiysida Majnundek sovrulaman”. Nashrda “kabi” o‘xshatish vositasi “meni” so‘zi bilan almashgan, bu esa bayt ma’nosiga salbiy ta’sir ko‘rsatgan.

Mumtoz matnlardagi nafaqat so‘z, hatto bir harfning alashinishi ham uni ma’nodan uzoqlashtiradi, muallif aytmoqchi bo‘lgan fikrdan kitobxonni chalg‘itadi. Bunday “juz’iy” nuqsonlar Nodira devonlari nashrida anchagina. Jumladan, shoiraning **“Bahor keldi**” deya boshlanuvchi g‘azalning ettinchi bayti 1958- yilgi nashrda:

Yuzing nazzorasi **o‘shshoq**larni firdavsi,
Harimi dargahing ahboba jannat-ul-ma’vo,-tarzida berilgan. Mazkur bayt 1963- yilgi nashrda quyidagicha berilgan:

Yuzing nazzorasi **ushshoq**larni firdavsi,
Harimi dargahing ahboba jannat-ul-ma’vo.

“Ushshoq” - oshiqlar, “o‘shshoq”ning esa lug‘atlardagi izohi mavjud emas.

Shoiraning **“Beray jon visol ichra”** degan misralar bilan boshlanuvchi g‘azalida ham so‘z tarkibidagi harfning **(x-j)** almashinini sodir bo‘lgan.

Mazkur g‘azal 1958 - yildagi nashrda:

Qading misrai sho‘xu **barxastadur,**

Bo‘lib xusi devonidin muntaxab,- tarzda berilgan bo‘lsa, 1963 yilgi nashrda 24-tartib raqamida berilgan bo‘lib, g‘azalning to‘rtinchi bayti quyidagi shaklda berilgan:

Qading misrai sho‘xu **barjastadur,**

Bo‘lib xusn devonidin muntaxab.

Baytdagi **“barjasta”** so‘ziga Porso Shamsiev tomonidan tuzilgan lug‘atda “bo‘rtib turgan , ko‘zga ko‘rinarli” deb izoh berilgan. Baytda mashuqa qaddi shoir devonida “ko‘zga ko‘ringan va ajratib olingan” misraga o‘xshatilyapti. Bu o‘rinda “barjasta” ma’nosini ifodalovchi so‘zni bergan ma’qul.

“May ichsang, ey ko‘ngul, eldin nihon ich” misrasi bilan boshlanuvchi g‘zalda ham shunday nuqson ko‘zga tashlanadi.

1963-yilgi nashrda:

Budur mazmuni mavji bodai nob

Ki sahbo piyrni aylar **juvon**, ich

1979 -yilgi nashrda:

Budur mazmuni mavji bodai nob

Ki sahbo piyrni aylar **javon**, ich.

Ushbu baytlarni matniy tadqiq etadigan bo‘lsak, ikkala nashrdagi “**juvon” va “javon”** so‘zlarini ma’nosiga e’tibor qaratamiz. “Javon” so‘zi” “yosh, yangi, zo‘r” ma’nolarini anglatadi. ”**Juvon**”- “yosh yigit” ma’nosini anglatadi [1.552]. Bir qaraganda har ikkala so‘zning lug‘aviy ma’nosi bayt ma’nosiga uyg‘unday tuyuladi. Biroq ular o‘rtasida farq borligi izohdan ham ayonlashyapti.

Nasriy bayon: “Toza tiniq mayni ichishning zavqi shundaki, u qari kishini **yosh yigitga** aylantiradi”. Ko‘rinib turibdiki, nashrda ”juvon”- “yosh yigit” ma’nosini ifodalovchi so‘zni bergan ma’qul.

Nodiraning mashhur “**Nigori gulbadanimni tushumda ko‘rsam edim”** misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalining oltinchi bayti 1963- yilgi nashrda:

Jafoi hajr bila ko‘ksumi **nigor** qilay,

Nigohi sehr fanima tushumda ko‘rsam edim.

1979- yilgi nashrda:

Jafoi hajr bila ko‘ksumi **figor** qilay,

Nigohi sehr fanima tushumda ko‘rsam edim.

“Figor”- “jarohatli, yarali”, “nigor” so‘zi esa “ ma’shuqa” ma’nosini ifodalaydi [10.638]. Birinchi misrada lirik qahramon – oshiqning ko‘ksi jafoiy hajr bilan jarohatli ekanligi tasvirlangan. Ko‘rinadiki, “nigor” so‘zi shoir muddaosi uchun bo‘ysunmaydi.

Nodirabegimning **“Gar ahli vafo istasa koshona salomat”** deb boshlanuvchi g‘azalining ikkinchi bayti 1958- yilgi nashrda:

Ul husn **shifoiyda** ko‘ngul kuysa ajabmas,
Qolg‘aymu charog‘ o‘tida parvona salomat.

1963 - yilgi nashrda:

Ul husn **shuoiyda** ko‘ngul kuysa ajabmas,
Qolg‘aymu charog‘ o‘tida parvona salomat.

Mazkur baytlardagi **“shuoiy va shifoiy”** so‘zlarining o‘zaro nashrlarda farqlanganligini ko‘rishimiz mumkin. “Shifoiy” so‘zi “shifo topmoq, tuzalmoq” ma’nosini bildirsa, “shuoiy” [3.528] so‘zi esa “shu’la, nurlar” ma’nosini ifoda etadi.

Baytning nasriy bayoni: “Ul husn shu’lasida ko‘ngul kuysa ajabmas, axir parvona chirog‘ o‘tidan sog‘ qoladimi? Ko‘rinib turibdiki, “**shifoiy**” so‘zida hayot mantig‘i buzilgan.

Mohlaroyimning **“Hajrdan mahmurmen”** deb boshlanuvchi g‘azalining matlasi 1958-yilgi nashrda:

Hajrdin mahmurmen soqiy labo-lab jom tut,
Men kabi har kimki bo‘lsa rindi **durd** oshom tut

1963-yilgi nashrda:

Hajrdin mahmurmen soqiy labo-lab jom tut,
Men kabi har kimki bo‘lsa rindi **dard** oshom tut.

Mazkur baytlardagi **“dard va durd”** so‘zlari o‘zaro farqlangan. “Dard” so‘zi “kasallik, xastalik, og‘riq”ni bildirsa “durd” so‘zi esa “suyuq narsa, biror narsaning quyqasi, mayning qoldig‘i” degan ma’noni bildiradi.

Baytning nasriy bayoni: “Soqiy, hajridan mast bo‘lganman, menga qadah tut, men kabi mayparastlarga maydan ichirgin”. Bu erda “dard” so‘zini qo‘llash bayt mazmuniga putur etkazishi tabiiy hol.

“Ey jamoling” deya boshlanuvchi g‘azalida ham tahlilga tortiluvchi o‘rinlar mavjud. 1958-yilgi nashrning ikkinchi bayti:

Bo‘lma mag‘rur muddai so‘zina,
Ani qavli **saximdu**r, na sahih.

1963-yilgi nashrda esa:

Bo‘lma mag‘rur muddai so‘zina,
Ani qavli **saqimdur**, na sahih

Lug‘atlarda **“saqim”** so‘zi “xasta, bemor” ma’nosini anglatsa, **“saxim”** so‘zi “saxm” tarzida berilgan bo‘lib, “kamon o‘qi yoki vahimali” degan ma’nolarni ifoda etadi.

Baytning nasriy bayoni: “Raqibingni so‘ziga ishonma, uning so‘zi to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri, xasta yoki sog‘ ekanligini bilmaysanku”. Ko‘rinib turibdiki, bayt mazmuni “saqim” so‘zini qabul qilolmaydi.

Nodira devoni 2001- yilda ham nashr qilindi. Mazkur nashr ham Mahbuba Qodirova tomonidan tayyorlagan matn asosida amalga oshirildi. Mazkur nashrda Nodiraning o‘zbekcha va tojikcha she’rlar kiritilgan. Bu nashrda ham ma’lum matniy tafovvutlarni kuzatishimiz mumkin. Jumladan, shoiraning “**Chaman riyozida gulgashti margzor qilib”** misrali g‘azalining to‘rtinchi bayti 2001-yilgi nashrda:

Qilurman ishqu junun karvonig‘a imdod,
Sirishk **nofalarin** ashki shashqator qilib, - tarzida berilgan.

Baytdagi, **“nofa”** so‘zi “mushk, mushkdon” ma’nosini ifoda etadi. Mazkur bayt 1968- yildagi nashrda esa quyidagicha berilgan:

Qilurman ishqu junun karvonig‘a imdod,
Sirishk **noqalarin** ashki shashqator qilib.

Noqa – tuya. Ramziy ma’noda ishq karvonidagi tuyalar. Shoir ishq va telbalik karvoniga ko‘maklashgan oshiq ko‘z yoshlarini noqaga qiyos qilgan. Noqalarni (ishq karvonidagi tuyalarni) bir-biriga bog‘laydi. Bu ramziy ma’noda shunday anglanadi: oshiqning ko‘z yoshlari ishq karvonini birlashtiradi, ruhiy safardagi barcha oshiqlar ko‘z yosh bilan bir-biriga bog‘lanishadi. Bundan tashqari baytdagi **“karvon”** so‘zi matnda **“noqa”** so‘zining qo‘llanishini talab qiladi. Shunday qilinsa, shoir qo‘llagan badiiy tasviriy vosita “ozor” topmaydi.

Tahlillardan ko‘rinib turibdiki, mumtoz ijodkorlarning asarlari nashridagi birgina so‘zning tushib qolishi yoki almashishi ma’noga salbiy ta’sir qilishi bilan birga, muallifning asl maqsadidan o‘quvchini yiroqlashishiga sabab bo‘ladi. Albatta, Nodira devonlarining keyingi nashrlarida bunday nuqsonlarning oldini olish matnshunosligimiz oldidagi muhim muammolardan biridir. Mohlaroyimning ijodini keng miqyosda o‘rganish, undan bizga meros bo‘lib qolgan devonlarini tadqiq qilish adabiyotshunosligimiz oldidagi muhim vazifalardan biri sanaladi.

ADABIYATLAR

1. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati, I tom. – T.: Fan, 1983.
2. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati, II tom. – T.: Fan, 1983.
3. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati, III tom. – T.: Fan, 1983.
4. Botirbek Hasanov. Navoiy asarlari uchun qisqacha lug‘at. – T.: Fan, 1993.
5. Rahmonov V. Matn haqiqati. https://ziyouz.uz/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/2010-sp-1384366982/
6. Nodira. She’rlar. – T.: O‘z.SSR davlat badiiy nashriyoti, 1958.
7. Nodira. Devon. (O‘zbek va fors-tojik tillaridagi she’rlar). – T.: O‘zbekiston SSR fanlar akademiyasi nashriyoti.1963.

8. Nodira she’riyatidan. – T.: O‘zbekiston KP Markaziy komitetining nashriyoti. 1979.
9. Nodira- Komila. Devon.Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. – T.: 2001.
10. Shamsiev Porso. Navoiy asarlar lug‘ati. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti

LUQMON BO‘RIXON IJODIDA UMRBOQIY AN’ANALAR VA ISTE’DOD JILOSI

Mirzayeva Salimaxon Rayimjanovna,
Filologiya fanlari doktori, professsor
Andijon davlat universiteti o‘qituvchisi.
Ne’matullayeva Soxibaxon Sultonbek qizi,
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti.
Mail: sohibaorinova@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada Luqmon Bo‘rixonning “Imom Moturidiy” romanida ifodalangan ma’naviy qadriyatlar, ularning badiiy talqini va tarixiy kontekstdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Asarda IX–X asr islom olamining etuk mutakallimi Abu Mansur Moturidiy siymosi orqali din, ilm, e’tiqod va insoniylik masalalariga chuqur yondashuv aks ettirilgan. Muallif tarixiy voqealarni zamonaviy estetik tafakkur bilan uyg‘unlashtirgan holda, o‘quvchini o‘tmish saboqlari orqali bugungi qadriyatlarga yo‘naltiradi. Ayniqsa, ilmga bo‘lgan hurmat, diniy bag‘rikenglik, sabr, ayollarning jamiyatdagi roli kabi qadriyatlar badiiy obrazlar orqali yorqin tasvirlangan. Roman Moturidiyning diniy-falsafiy merosini yosh avlodga etkazishda badiiy-adabiy ko‘prik bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur maqola asarda aks etgan qadriyatlarni tahlil qilish bilan birga, o‘zbek adabiyotida tarixiy obrazlar orqali ma’naviyatni yoritishning dolzarbligini ham ko‘rsatib beradi.

Kalit so‘zlar: Imomi Moturidiy, ma’naviy qadriyatlar, e’tiqod, sabr, adolat, ilm, tarixiy roman, diniy tafakkur

Аннотация

В данной статье рассматриваются духовные ценности, отражённые в романе Лукмона Бурхана «Имам Мотуриди», их художественная интерпретация и значение в историческом контексте. Через образ великого исламского теолога IX–X веков Абу Мансура Матуриди автор глубоко анализирует вопросы религии, науки, веры и человечности. Исторические события органично переплетаются с современным эстетическим восприятием, создавая прочный мост между прошлым и настоящим. Особое

внимание уделяется таким ценностям, как уважение к знаниям, религиозная терпимость, роль женщин в обществе. Роман представляет собой литературно-художественный инструмент передачи философского наследия Матуриди молодому поколению.

Ключевые слова: Имоми Мотуридий, духовные ценности, вера, терпение, справедливость, знание, исторический роман, религиозное мышление

Annotation

This article explores the spiritual values reflected in Luqmon Bo‘rixon's novel Imam Maturidi, analyzing their artistic expression and historical significance. Through the depiction of Abu Mansur Maturidi - a prominent Islamic theologian of the 9th–10th centuries - the author provides a profound perspective on religion, knowledge, faith, and humanity. Historical events are harmoniously intertwined with modern literary aesthetics, guiding the reader to re-evaluate contemporary values through lessons from the past. Particular emphasis is placed on values such as reverence for knowledge, religious tolerance, patience, and the societal role of women. The novel serves as a literary bridge to transmit Maturidi’s theological and philosophical legacy to future generations. The article also highlights how Uzbek literature uses historical figures to reflect and promote national spiritual ideals in a culturally meaningful way.

Keywords: Imomi Moturidiy, spiritual values, faith, patience, justice, knowledge, historical novel, religious thought.

Har bir ijodkorning buyukligi o‘zining milliy qadriyalari va urf-odatlarini ifodalovchi folklorni puxta bilishi, uning barhayot an’analarini ijodiy o‘zlashtirishi orqali o‘lmas asarlar yaratishdagi mahorati bilan belgilanadi. Shu o‘rinda qadriyat so‘zining asl mazmuniga to‘xtalar ekanmiz O‘zbek tilining izohli lug‘atida mazkur so‘zga quyidagicha ta’rif beriladi: “Qadriyat-qiymat, ahamiyat;qimmatbaho buyumlar;xalq boyligi. Voqelikdagi muayyan hodisalarning umuminsoniy, ijtimoiy -axloqiy, madaniy, ma’rifiy ahamiyatini ko‘rsatish uchun qo‘llanadigan tushuncha. Inson va insoniyat uchun ahamiytali bo‘lgan barcha narsalarmoddiy va ma’naviy boyliklar va b. qadriyat hisoblanadi”.[1.16] Manashu jihatdan qaralsa turkiy xalqlar orasida tarqalgan folklor xazinasini teran anglagan Luqmon Bo‘rixon butun ijodi davomida folklor an’analaridan bahramandlik nafasi bilan qalam tebratdi. Biroq uning xalq ijodidan ijodiy foydalanishi boshqa ijodkorlardan ko‘p jihatlari bilan farqlaning turadi.ayrim ijodkorlar o‘z asarlarida folklorni sintezlash tamoyiliga murojaat etsa yana biri, folklor asarlaridagi shakl va obrazlar, mubolag‘ali tasvirlash usullarini saqlashga intiladi. L.Bo‘rixon o‘z

asarlarida folklor an’analarini o‘z ijodiy labaratoriyasida qayta ishlab ularni mazmuni g‘oyaviy talqini optimistik ruhini saqlab qoladi.

Adabiyot har doim jamiyatning ma’naviy hayotini aks ettiruvchi kuchli vositalardan biri bo‘lib kelgan. Har bir davr o‘zining ruhiy-ma’naviy izlanishlarini badiiy asarlarda ifoda etgan. Shu ma'noda, Luqmon Bo‘rixonning "Imomi Motrudiy" romani milliy ma’naviyatni teran ifoda etgan asar sifatida alohida e'tiborga loyiqdir. Mazkur maqolada ushbu roman orqali ifodalanayotgan ma'naviy qadriyatlarning talqini yuzasidan tahlillar amalga oshiramiz.

Istiqlol davri adabiyotiga nazar solar ekanmiz, berilayotgan voqealarini to‘g‘ri anglash va to‘g‘ri yoritish, tarixiy shaxslarni esa davr siyosati, mafkurasi nuqtayi nazaridan emas, hayotiy haqiqat hamda tarixiy jihatdan haqqoniy tahlil etish imkonini beradi. Istiqlol davri o‘zbek adabiyotida tarixga murojaat qilish, tarixiy obrazlar yaratish, tarixiy shaxslar faoliyatiga asoslangan tarixiy asarlar yaratish tamoyili kuchaydi. Bunga sabab esa tarixda qora bo‘yoqlarda berilgan tarixiy shaxslar obrazini haqqoniy chizgilar asosida qayta yaratish, tarixga murojaat etish orqali o‘z davri muammolarini yoritish, kitobxonda milliy iftixor tuyg‘ularini shakllantirish edi.

Adabiyotshunos P.Shermuhamedov qayd qilganidek:“Tarixiy voqea-hodisalarni zamondoshlar tomonidan qabul qilish psixologizmi siyosatdan ajralgan narsa emas, zero, xalq – tarix ijodkori, ham uning sub’ekti, ham ob’yektidir. Binobarin, bizningcha, siyosatda psixologiya tarixni g‘oyaviy-badiiy gavdalantirish jarayonining asosi, sintezidir. Darvoqe, badiiy haqiqat zamonning ob’yektiv haqiqati bilan uzviy bog‘liq... Haqiqiy tarixiylik, xuddi asl psixologizm kabi, muallifning ma’naviy ehtiyojiga aylangan ijtimoiy va axloqiy konsepsiyasiz avvaldan belgilab qo‘yilmagan, balki syujet, fabula, obrazlar silsilasi ruhidan tabiiy ravishda kelib chiqadigan konsepsiyasiz amalga kira olmaydi”[2.4].

Darhaqiqat, ijodkor konsepsiyasi badiiy-tarixiy voqealar silsilasida yanada teranlashish jarayonini namoyon etdi. Buning zamirini tarixga, tarixiy voqelikka bo‘lgan badiiy yondashuv o‘z ifodasini topishi bilan dialektik birlikda, ijodkorning tarix oldidagi o‘z mas’uliyatini chuqur va asosli anglashi tashkil etadi. Shu jihatdan qaralganda, iste’dodli adib Luqmon Bo‘rixon ijodida tarixiy mavzu va tarixni aks ettirish juda katta mahoratni talab etgan, chunki qator zamonaviy romanlar muallifining bu jarayonda qalam tebratishi, o‘tmishni idrok etishni, idrok etganda ham tarixiy muhit va sharoit, davr ziddiyatlarini, tarixiy shaxs botinidagi murakkab kechinmalarni his eta olishini talab etgan.

Ma’naviy qadriyat tushunchasi keng qamrovli bo‘lib, u xalqning urf-odatlari, diniy e'tiqodi, ma'rifiy qarashlari, axloqiy tamoyillari, o‘zlikni anglash kabi asosiy

omillarni o‘z ichiga oladi. Luqmon Bo‘rixon o‘z asarida milliy ma'naviyatning muhim jihatlarini teran yoritadi va ularni badiiy obrazlar vositasida jonlantiradi.

Roman qahramonlarining ichki dunyosi, ularning qadriyatlarga bo‘lgan munosabati va ma’naviy tanlovi asar voqealarida chuqur ochib berilgan. Masalan, asosiy qahramon Motrudiy o‘zining hayotiy kurashlari davomida ma'naviy qadriyatlarga tayanib, jamiyatdagi adolatsizliklarga, diniy ikkiga bo‘linish va aqidaparastlikka qarshi turadi. Uning ilmga bo‘lgan ishtiyoqi, haqiqatga intilishi va adolatni tiklash yo‘lidagi faoliyati orqali milliy o‘zlik va qadriyatlarning ahamiyati yuksak darajada tasvirlangan.

Luqmon Bo‘rixon asarda ma’naviy qadriyatlarni faqat shaxsiy fazilat sifatida emas, balki jamiyatni birlashtiruvchi, uni axloqiy jihatdan mustahkamlovchi omil sifatida ham ko‘rsatadi. Shu bilan birga, u qadriyatlarning zamonaviy davrdagi ahamiyatini ham unutmaydi, ularni saqlab qolish va rivojlantirishga urg‘u beradi. Asarda ayollar obrazlariga ham alohida e’tibor qaratilgan bo‘lib, Mastonbibi, To‘tiyoxonim, Surayyo xonim va Odinabibi kabi personajlar orqali ayollarning ijtimoiy hayotdagi o‘rni, ruhiy holati va ichki dunyosi chuqur tahlil qilingan. Ularning obrazlari orqali yozuvchi ayollarning jamiyatdagi roli ayniqsa har qanday erkaking va oilaning mustahkam, tinch bo‘lishida qay darajada muhim ahamiyatga ega ekanligi va ma’naviy qadriyatlar bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi. Imomi Motrudiy kabi buyuk siymoning kutgan ayoli o‘z ko‘nglidagidek bo‘lib chiqmaganiga qaramasdan doimo Mastonbibiga nisbatan xurmat bilan munosabatda bo‘lgani kezi kelganda kurakta turib bo‘lmas holatlarni yuzaga keltirganda ham o‘z sabri va zakovati bilan bu vaziyatdan chiqqanligining guvohi bo‘lamiz. Har qanday holatda ham zamona imomi o‘z oilasidan, e’tiqodlaridan kechmadi. Barchani yaxshilikka va yaxshi bo‘lishlikka chorladi.

Xulosa qilib aytganda, “Imomi Motrudiy” romanida ma'naviy qadriyatlarning teran va keng qamrovli talqini orqali milliy o‘zlik va ma'naviy merosning muhimligi ta'kidlanadi. Bu esa asarni nafaqat badiiy, balki ma'rifiy ahamiyatga ega asar sifatida ham qadrlashga asos bo‘ladi. Asar ilmga bo‘lgan hurmat, e’tiqodda sobitlik, bag‘rikenglik, ezgulik va insoniylik kabi tushunchalarni chuqur tahlil etadi. Ayollar obrazlari orqali jamiyatdagi ayollarning roli va ma’naviy qadriyatlar bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi. Tarixiy va badiiy yondashuv orqali o‘quvchiga jonli va ta’sirchan tasvirlar taqdim etiladi. Ushbu roman nafaqat tarixiy voqealarni, balki ma’naviy qadriyatlarni ham o‘rganishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbek tilining izohli lugati 16-bet. Ziyouz.com kutubxonasi.

2. P. Shermuhammedov. “Chingizxonni ulug’lashdan maqsad nima?” // “O‘zbek adabiyoti va san’ati” gazetasi, 2004-yil, 28-soni. – 4-bet.
3. Abdurahmonov H.,Mahmudov N. So‘z estetikasi.T.:“Fan”, 1985.
4. Bo‘rixon L. Imom Moturidiy. – Toshkent: “Adabiyot”, 2022.
5. Normatov U. Ijod sehri. – Toshkent: Sharq, 2007. – B.
6. Mirzayeva S. O‘zbek realistik adabiyotida folklor an’analari. Folklorshunoslikdan o‘quv- uslubiy qo‘llanma,-T.: “Istiqlol”,2005.
7. O‘zbek tiling izohli lug‘ati. www.ziyouz.com
8. Shermuhammedov P. “Chingizxonni ulug‘lashdan maqsad nima?” // “O‘zbek adabiyoti va san’ati” gazetasi, 2004-yil, 28-soni.

SAIF ZAFARI BUXORIYNING “DURRUL MAJOLISI TURKIY” ASARIDA PAYG‘AMBARLAR TALQINI

Amonova Zilola Qodirovna,
Buxoro davlat universiteti,
o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi professori,
filologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya

Maqolada o‘zbek mumtoz adabiyotida an’ana darajasiga ko‘tarilgan qissayi anbiyo xarakteridagi asarlardan biri bo‘lgan “Durrul majolisi turkiy” asari tahlilga tortilgan. Mazkur asar toshbosma bo‘lib, bosma nashri amalga oshirilmagan. Ushbu kitob Abu Ali Ibn Sino nomidagi Buxoro viloyat qo‘lyozmalar fondida 726-inventar raqam ostida saqlanadi. Bu noyob manba 1910-yil Toshkentdagi G‘ulomiy matbasida chop etilgan, 240 sahifadan iborat. Asarda payg‘ambarlar qissasiga alohida ahamiyat berilgan bo‘lib, Qur’oni Karimda zikri kelgan 13 payg‘ambar hamda ko‘plab sahobalar haqidagi hikoyatlardan tashkil topgan. Qolaversa, kitobdagi didaktik xarakterdagi hikoyatlar yosh avlod tarbiyasi uchun ahamiyatli bo‘lib, toshbosmaning bosma nashrini amalga oshirish uchun asos bo‘la oladi.

Kalit so‘zlar: toshbosma, Saif Zafari Buxoriy, “Durrul majolisi turkiy”, qissayi anbiyo, an’ana, payg‘ambar, Qur’oni Karim, badiiy mahorat, tarjima

Аннотация

В статье анализируется произведение «Дуррул Маджолиси тюркий» - одно из произведений пророческого характера, возвысившееся до уровня традиции в узбекской классической литературе. Это произведение является литографией, и его печатное издание не было издано. Данная книга хранится в Бухарском областном рукописном фонде имени Абу Али ибн Сино под

инвентарным номером 726. Этот уникальный источник был издан в 1910 году в типографии «Гулам» в Ташкенте и состоит из 240 страниц. В произведении особое значение придается историям пророков, и состоит из рассказов о 13 пророках, упомянутых в Священном Коране, и многих сподвижниках. Кроме того, дидактические рассказы в книге имеют важное значение для воспитания подрастающего поколения и могут служить основой для осуществления печатного издания литографии.

Ключевые слова: литография, Саиф Зафари Бухари, «Дуррул маджолиси тюрки», история пророков, традиция, пророк, Священный Коран, художественное мастерство, перевод.

Abstract

The article analyzes the work "Durrul Majolisi Turkiy", one of the works of the prophetic nature that has risen to the level of tradition in Uzbek classical literature. This work is a lithograph, and its printed edition has not been published. This book is stored in the Bukhara Regional Manuscript Fund named after Abu Ali Ibn Sino under inventory number 726. This unique source was published in 1910 at the Ghulam printing house in Tashkent and consists of 240 pages. The work gives special importance to the stories of the prophets, and consists of stories about 13 prophets mentioned in the Holy Quran and many companions. In addition, the didactic stories in the book are important for the education of the younger generation and can serve as the basis for the implementation of a printed edition of the lithograph.

Keywords: lithography, Saif Zafari Bukhari, "Durrul Majolisi Turki", story of the prophets, tradition, prophet, Holy Quran, artistic skill, translation.

O‘rta Osiyoning arablar tomonidan istilo qilinishi natijasida, islom dini ancha keng yoyila boshladi va bu bevosita o‘sha davr xalqlarining e’tiqodi, yozuvi, madaniyati va yashash tarzini o‘zgartirdi. Islomning asosi bo‘lgan Qur’oni Karim va payg‘ambarimiz (s.a.v) ning hadislari insonlar uchun dasturul amal vazifasini o‘tadi. Ayni holatlarni og‘zaki va yozma adabiyotda ham ko‘rish mumkin. Masalan, xalq dostonlarida, qo‘shiqlarida e’tiqodiy qarashlar o‘z aksini topgan bo‘lsa, yozma adabiyotda Qur’on va Hadis asosidagi maxsus asarlar yaratila boshlandi. “Qissasi anbiyo”, “Me’rojnoma” yoki hadislar asosidagi “Arba’innavislik” shular jumlasidandir. Sharq musulmon adabiyotida ushbu yo‘nalishda ko‘plab asarlar yaratildi. Bunday asarlarning dastlabki namunalarini arab, keyin fors adabiyotida ko‘rish mumkin. Shuningdek, turkiy adabiyotda ham “Qissayi anbiyoyi turkiy”, “Me’rojnomayi turkiy” kabi asarlar yaratildi. XIII asrning nodir nasr namunasi hisoblangan “Qissayi Rabg‘uziy” qissayi anbiyo xarakteridagi asarlardan sanaladi. Ushbu asarda nomlari Qur’oni Karimda zikr

etilgan payg‘ambarlar bilan bog‘liq go‘zal qissalar mavjud. Rabg‘uziydan so‘ng ham payg‘ambarlar tarixiga bag‘ishlangan maxsus asarlar yaratildi. Bu mumtoz adabiyotimizda an’ana darajasiga ko‘tarildi, deyish mimkin. Saif Zafari Buxoriyning “Durrul majolis” asari ham shu an’ana doirasida yaratilgan, qissayi anbiyo xarakterida yaratilgan asarlardan hisoblanadi.

Saif Zafari Buxoriy o‘z davrining mashhur ijodkorlaridan bo‘lgan, ammo uning tarjimayi holi bilan bog‘liq ma’lumotlar hozircha ma’lum emas. U o‘zining “Durrul majolis” asarida Qur’oni Karim hamda Hadisi Shariflarda qayd etilgan qissalar va oyatlarning ma’nolarini keng sharhlab davr talabiga binoan kitobni forsiy tilda yozgan. Chunki arabiy kitoblar sharhi odatda forsiy tilda bitilgani bizga ma’lum.

“Durrul majolisi turkiy” toshbosmasi Buxoro viloyat qo‘lyozmalar fondida 726-inventar raqam ostida saqlanadi. Bu nodir manba 1910-yil Toshkentdagi G‘ulomiy matbasida chop etilgan bo‘lib, 240 sahifadan iborat. Ushbu kitob Toshkentda bosilgan bo‘lsa-da, Buxoro qo‘lyozmalari fondida saqlanayotgani uchun shartli ravishda “Buxoro toshbosmasi” nomi bilan qayd etiladi. Toshbosma mumtoz adabiyot an’anasiga muvofiq Basmala bilan boshlangan. So‘ng hamd, na‘t keltirilgan. Shu o‘rinda ushbu asarning asl musannifi Saif Zafar al-Buxoriy ekanligi, kitobning nomi esa "Durrul majolis"ligi hamda bu kitob forsiy tilda yozilganligi bilan bog‘liq ma’lumotlar keltirilgan. Mazkur asarni forsiy tildan turkiy tilga tarjima qiluvchi Eshon Janobi Sulton Sayyid xo‘ja Ibn Mahmudxo‘ja eshon Toshkandiy mashhur Maxdum Qodiriylardan ekanligi ham aytib o‘tiladi. Asar 33 bobdan iborat bo‘lib, Qur’oni Karimda zikri kelgan 13 payg‘ambar haqida qissa beriladi. Bular:

1. Muhammad alayhissalom, 2. Odam alayhissalom, 3. Ibrohim alayhissalom, 4. Muso alayhissalom, 5. Ismoil alayhissalom, 6. Ayyub alayhissalom, 7. Sulaymon alayhissalom, 8. Shuayb alayhissalom, 9. Yusuf alayhissalom, 10. Yunus alayhissalom, 11. Iso alayhissalom, 12. Lut alayhissalom, 13.Yaqub alayhissalom

Mazkur asar o‘zining yozilish uslubi bilan qissayi anbiyo xarakteridagi asarlardan ajralib turadi. Chunki kitobda 15 ta sahoba va ularning ibratli hayoti yo‘li haqida ham hikoyatlar berilgan. Qolaversa, muallif avliyolar zikriga ham o‘rin ajratadi. Albatta, ular haqidagi mulohazalarni sahobayi kiromlardan keyin keltiradi. Asarda 7 ta avliyo haqidagi hikoyatlar berilgan. Shu o‘rinda alohida qayd etish lozim bo‘lgan jihatlardan yana biri shuki, asarda saxiylik, tavoze’, diyonat, iymon bilan bog‘liq kichik ibratli hikoyatlar ham berilgan.

Asarda asosiy e’tibor payg‘ambarlar tarixiga qaratilgan. Jumladan, toshbosmaning birinchi bobi “Hazrati Odam alayhissalomning jasadi

muboraklarini yaratmog‘ini bayonidadur”, deb nomlanadi. Mazkur qissa hajm jihatdan ancha salmoqli bo‘lib, 11 sahifani tashkil etadi. Qissa Odam (a.s)ga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, Sulaymon, Yusuf, Yunus(a.s) lar bilan bog‘liq kichik hikoyatlar ham berilgan.

Qissa dastlab, Alloh taolloning insonni yaratmoqchi bo‘lganligi va bunda arsh, kursi, samo insonni o‘zlaridan yaratishlarini so‘rab iltijo qilishlari bilan boshlanadi: “Hazrat Haq subhanahu va taolo xohladiki, er yuzig'a banda yaratib xalifa qilurman deb va andin ko‘p bandazodalar paydo bo‘lurki, alar meni do‘stumdurlar deb oyati karima mazmuni birlaki “yuhibbuhum va yuhibbunahu”, “va iz qola robbuka lilmalaikati inni jailun fil arzi xoliyfah” o‘shal on Arsh bosh ko‘tarib aydi: “Ey bor Xudoyo bandayi baxtiyor yaraturman dersan, xohlarmanki, mendin paydo qilingki, Kalomingda meni azim deb xabar berding va ayding “Arshul azim” deb orzum shulki xalifa azizu mukarramingni mandin ofariyda qiling”, deb...” [1,3].

Ushbu parchaga e’tibor qaratsak, muallif o‘z fikrlarini dalillash va ta’sirchanlikni ta’minlash maqsadida iqtibos san’atidan o‘rinli foydalangan. Ya’ni Haq taoloning er yuziga banda yaratib xalifa qilishi bilan bog‘liq “Moida” surasining 54-oyatidan“yuhibbuhum va yuhibbunahu” (Alloh taollo ularni yaxshi ko‘radi, ular ham o‘z Robbilarini yaxshi ko‘radilar) [2, 73] qismini, hamda “Baqara” surasi 30- oyatining dastlabki qismidan “Va iz qola robbuka lilmalaikati inni jailun fil arzi xoliyfah” (Eslang: Vaqtiki, Pobbing farishtalarga: “Men er yuzida xalifa qilmoqchiman”), [2, 6] -keltirgan.

Shuningdek, muallif insonni yaratilishida da’vogar bo‘lgan har bir ashyoni alohida keltirib, ularning odamni yaratilishidagi fikrlarini asarda qayd etish bilan qanoatlanmaydi. Balki, ayni masala bilan bog‘liq oyati karimalarni iqtibos qilib, mulohazalarini asoslashga harakat qiladi. Masalan, arsh odamni o‘zidan yaratishini istab, Allohning o‘zi haqida Qur’onda “Arshul azim” [2, 253](Buyuk arsh) deya e’tirof etmganligini “Naml”-surasining 26 – oyatining oxirgi qismini keltirsa, kursining da’vogarligi haqida fikr yuritib, “Baqara” surasining 255-oyatini keltiradi: “Vasia kursiyyuhus samavati val ard” (Uning kursisi osmonlar-u, erni qamragan) [2, 42]. Ayni zamonda osmon ham insonni o‘zidan yaratilishini istab Allohga iltijo qiladi. Bunda esa iqtibos sifatida “Mulk”surasi 5-oyatining dastlabki qismi keltiriladi: “Va laqod zayyannas samaad dunya va bimasobiha” (Va darhaqiqat, Biz dunyo osmonini chiroqlar (yulduzlar) bilan ziynatlab qo‘ydik) [2, 400]. Shunda muallif Allohning tuproq (zamin) ning shikasta holda turganini, o‘zining hech bir sifatini aytib maqtanmayotganligini qayd etadi. Va ayni holatning Haq taologa xush kelgani va yaratmoqchi bo‘lgan xalifasi – odamni undan yaratishiga qaror qilganligiga urg‘u beradi. Ma’lumki, ayni masalalar talqini

Rabg‘uziyning “Qissasi Rabg‘uziy” sida ham keltiriladi. Ammo Zafar Buxoriy qur’oniy qissalar targ‘ibiga bag‘ishlangan asarlardan farqli o‘laroq, Odam (a.s) bilan bog‘liq qissa tarkibida qissa mavzusiga mos holda Sulaymon (a.s) bilan bog‘liq parchani ham keltiradi. Ya’ni tuproqning kamtarligi Alloh dargohida qanchalik ulug‘ martaba kasb etdi, shuning uchun kamtarlik eng ulug‘ fazilat ekanligiga urg‘u beradi. Bunda muallif, asosan, kamtarlikda yuksak kamol borligini e’tirof etishni maqsad qilib qo‘yadi: “Endi bul ham bir misoldurki va anga o‘xshash so‘zdurki, vaqtiki, Hazrat Sulaymon alayhissalomning qo‘llarig'a xosiyatlik uzuk solmoqg'a ixtiyor qildi. Sulaymon alayhissalom qo‘llarini panjalari bir- birlarig'a so‘zlar qilib aytishdilarki, ibhomki bosh barmoqdur aydi: “Man hammadin kattamen, albatta, uzukni manga taqar”, derdi va yoni sabbobaki ani shahodat derlar bosh barmoqni yonidag'i aydi: “Man sizlardin sharofatlikroqdurman uzukni manga solarlar”, dedi. Vustoki o‘rta panjadur ul aydi: “Men sizlarni o‘rtalaringizda kattaroqdurman uzukni manga solurlar”, dedi. Kichkina panja hech so‘z demadi. Bas farmon bo‘ldiki: “Yo Sulaymon, uzukni kichik panjangg'a solg'il, negaki o‘zini zaifroq va kichikroq bildi”. Andin so‘ng, Sulaymon alayhissalom kichik panjalarig'a aydilarki: “Ey kichik panja, nechun sandin katta panjalar uzukni solmoqni orzu qildilar sen na uchun dam urmading?” Kichik panja aydi: “Ey payg'ambari xudo, alar o‘zlarini kattalig'ig'a havo qildilar man bechora alarni oldilarida zaif va notavonman manga na uchun solursizki?!” dedi. Va bu shikastalig'i Alloh taologa xush kelib uzukni kichik panjalarig'a soldurdi” [1,].

Parchada qayd etilganidek, kibrga berilmaslik, o‘zni kamtar tutish Alloh nazdida ham yuksak maqom egasi bo‘lmoq uchun asos hisoblanadi. Shuning uchun payg‘ambar (a.s) bilan bog‘liq hikoyatni keltirish lozim deb topilgan. Muallif ayni masalaga ancha keng yondashadi, ya’ni yuqoridagi payg‘ambar bilan bog‘liq hikoyatdan so‘ng, vali zotlarga tegishli kamtarlik bilan bog‘liq hikoyatni ham keltirishni maqbul deb biladi: “Va yana bir so‘zdurki, Sulton Boyazid Bistomiy quddasallohu sirrohu Haq subhanahu va taolog'a munojot qilib aydilarki: “Ey bor Xudoyo Xudovando, sani dargohingga qaysi nimarsa loyiqdurki, amr qilsang men ani qilsam bajo va dil deb”. Bas Alloh taolodin farmon bo‘ldiki: “Uch nimarsa meni haridimda yo‘qdur, agar sanda bo‘lsa kelturgin toki man xaridor bo‘lay”. Sulton Boyazid Bistomiy so‘radilarki: “Xudoyo Xudovando, u uch narsa nimarsa nimadur?”. Bas, Alloh taolodin nido keldiki: “Ul uch nimarsani biri dil shikastalikdur, ikkinchisi shuldurki tilidin har taqsirot o‘tsa tavba qilmoqlikdur, uchinchisi shuldurki o‘zini zaif va bechorahol bilmoqdur” [1].

Demak, qissada odam yaratishi lozim bo‘lgan unsur tuproq ekanligi ta’kidlangan. Ammo ijodkor Haq taolo o‘ziga xalifa qilmoqchi bo‘lgan odamni

yaratish uchun tuproqni shunchaki tanlanmaganligiga urg‘u beradi. Ya’ni xoksorlik, kamtarlik fazilatlari zaminni shunday ulug‘ maqomga ko‘targanligini asoslash maqsadida asosiy qissa orasiga Sulaymon (a.s) va Boyazid Bistomiy hikoyatlarini kiritgan. Muallifning bundan maqsadi asarda didaktik ruhni kuchaytirish, ya’ni insonlarga o‘z asli kabi kamtar, kamsuqum bo‘lishiga undash ekanligi anglashiladi.

Qissadan oydinlashadiki, Alloh taolo er yuzini, jami insonlarni, qolaversa, o‘z xudolik qudratini namoyon etish uchun Muhammad (s.a.v)ni yaratgan ekan.

Demak, mazkur asarda ham “Qissasi Rabg‘uziy” dagi singari Qur’onda nomlari zikr etilgan payg‘ambarlar haqida turli hajmdagi qissa keltirilgan bo‘lsa-da, bularning barchasini Muhammad (s.a.v) obrazi birlashtirib turadi. Toshbosma asosida quyidagi xulosalarni qayd etish lozim:

1) “Durrul majolis” Qur’oni karimda nomlari zikr etilgan payg‘ambarlar hayoti hikoya qilingan qur’oniy qissa xarakteridagi asar bo‘lib, dastlab fors tilida yaratilgan. So‘ng, turkiy tilga tarjima qilinib, “Durrul majolisi turkiy” nomi bilan yuritilgan;

2) muallifning kitobda iqtibos yoki talmeh vositasida o‘z mulohazalarini asoslashi, albatta, asarning qur’oniy qissalardagi ifoda uslubini saqlashga harakat qilganligini ko‘rsatadi;

3) asarda Qur’onda nomlari keltirilgan hamma payg‘ambarlarga alohida sarlavha ostida qissa berilmagan bo‘lsa-da, ma’lum sarlavhadagi qissalarda boshqa payg‘ambarlar bilan bog‘liq kichik hikoyatlar ham kiritilgan. Masalan, Odam (a.s) qissasida Sulaymon, Ibrohim, Yusuf, Yunus (a.s) lar bilan bog‘liq hikoyatlar kiritilgan;

4) an’anaviy qur’oniy qissalardan farqli o‘laroq, qissalar tarkibida valilar bilan bog‘liq kichik hikoyatlar ham kiritilgan. Masalan, Odam(a.s) qissasida Boyazid Bistomiy haqidagi kichik hikoyat mavjud. Ayni holat asarda didaktik ruhni yanada kuchaytirishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

در المجالس سيف ظفر البخاري طشقند1329هجري

2. Qur'oni Karim ma'nolarining tarjimasi / Tarjima va izohlar muallifi Abdulaziz Mansur. - T.: Toshkent islom universiteti nashriyoti, 2001

3. Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. 1990. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. Тошкент.

4. Рабғузий Носируддин Бурхониддин. 1991. Қисаси Рабғузий. 2 - китоб. Тошкент.

5. Amonova Z. Hurufiylik va badiiy ijod.-T.: “Paradigma” .2017;

6. Amonova Z., Boqiyev A. “Durrul majolis” da Odam (a.s) talqini //Oltin bitiglar–Golden Scripts. — T. 2024. – №. 2.

7. Amonova Z., Boqiyev A. Saif Zafari Buxoriyning «Durrul majolis» asarida shayxlar talqin. Tamaddun nuri.

BADIIY RETSEPSIYA VA A.KAMYU IJODI

Kasimov Abdugapir Abdikarimovich,
FarDU professori, filologiya fanlari doktori
Yarmuhammad Xudayberganovich Madaliyev,
Janubiy Qozog‘iston universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Turli ko‘rinishdagi adabiy aloqalar barcha davrlarda adabiyotning yashashi va taraqqiyoti uchun muhim omil sanalgan. Adabiy aloqalar adabiyot taraqqiyotini ta’minlashda, adabiy jarayonni yangi badiiy asarlar, adabiy an’analar, adabiy oqim va yo‘nalishlar, adabiy janrlar bilan boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi. “Adabiy munosabat” jarayonida ikkita asosiy omil – qabul qilayotgan va qabul qilinayotgan tomonlar faol bo‘ladi. Bu omillarning o‘zaro munosabati retsepsiya tabiatini oldindan belgilaydi, uning oqibati esa ham qabul qilayotgan, ham qabul qilinayotgan tomonlar bu hodisaga moyilligi va qiziqishiga bog‘liq bo‘ladi.

Maqolada retseptiv estetika va badiiy asar retsepsiyasining tarkibiy paradigmalari tahlilga tortilgan. A.Kamyu ijodi misolida o‘zbek adabiyotshunosligida ta’sir va talqin masalasi bo‘yicha fikrlar bildirilgan.

Kalit so‘z va iboralar: retsepsiya, Reynard Dol, D.A.Chugunov, dekodlash, ta’sir, A.Kamyu, talqin.

Аннотация

Литературные связи в различных формах считались важным фактором выживания и развития литературы во все эпохи. Литературные контакты играют важную роль в обеспечении развития литературы, обогащении литературного процесса новыми произведениями искусства, литературными традициями, литературными течениями и направлениями, литературными жанрами. В процессе «литературной коммуникации» действуют два основных фактора — реципиент и принимающая сторона. Взаимодействие этих факторов предопределяет характер рецепции, а ее результат зависит от

склонности и заинтересованности как воспринимающей, так и воспринимающей сторон в этом явлении.

В статье анализированы структурные парадигмы, рецептивной эстетики и рецепции художественного произведения. На примера творчества А.Камю изучена проблемы влияния и интерпретации в узбекском литературоведении.

Ключевые слова и выражения: рецепция, Рейнард Дол, Д.А.Чугунов, декодизация, влияние, А.Камю, интерпретация.

Abstract

Literary relations in various forms have been considered an important factor for the survival and development of literature in all eras. Literary relations play an important role in ensuring the development of literature, enriching the literary process with new works of art, literary traditions, literary movements and trends, and literary genres. In the process of “literary relations”, two main factors are active - the receiving and the received parties. The interaction of these factors predetermines the nature of reception, and its outcome depends on the inclination and interest of both the receiving and the received parties to this phenomenon.

The article analyzes the structural paradigms, receptive aesthetics and reception of a work of art. Based on the example of the work of A.Camus, the problems of influence and interpretation in Uzbek literary studies are studied.

Key words and expressions: reception, Reynard Dole, D.A.Chugunov, decodization, influence, A.Camus, interpretation.

Dunyoda madaniyatlararo muloqot masalalari har doimgidan ham ko‘proq dolzarb sanalayotgan bir vaqtda, adabiyotdagi retsepsiya masalalari ham alohida ahamiyat kasb etadi.

“Retsepsiya” so‘zi lotin tilidan olingan bo‘lib, “receptio” – “qabul qilish” degan ma’noni anglatadi. “Retsepsiya” atamasidan ilm-fanning turli sohalarida, jumladan, tibbiyot, fiziologiya, informatika, madaniyatshunoslik va huquqshunoslikda foydalaniladi.

Zamonaviy retsepsiya nazariyasi adabiy tanqidning yangi yo‘nalishi bo‘lib, XX asrning 60-70-yillarda Germaniya va AQShda adabiyot inqiroziga munosabat sifatida paydo bo‘lgan. Uning shakllanishi va rivojlanishiga, asosan, germenevtika (falsafiy germenevtika) va fenomenologiya o‘z ta’sirini ko‘rsatgan.

Retsepsiya nazariyasi ustida tadqiqotlar olib borgan madaniyatshunos Stuart Xoll retsepsiyaning“ kodlashva dekodlash” konsepsiyasini, H.R.Yauss “kutish ufqi” (горизонт ожиданий) atamasini kiritadi. M.M.Baxtin esa retsepsiya atamasiga “kommunikatsiya”, “dialog” deb ta’rif bergan.

Polyak faylasufi va adabiyotshunosi Roman Ingarden (1893-1970) retseptiv estetikaning asoschisi hisoblanadi. Retseptiv estetikada barqaror ma’no yadrosi mavjud emas, u faqatgina matn va o‘quvchining cheksiz, ko‘p qirrali o‘zaro ta’siri natijasida paydo bo‘ladigan asar ma’nosining turfa xilligi va o‘zgaruvchanligini nazarda tutadi. Retseptiv estetika adabiyot va san’at haqidagi qarashlarni kengaytiribgina qolmay, an’anaviy nazariyalardan voz kechishga yo‘l ochishi mumkin. Ingarden o‘z tadqiqotlarida matn-o‘quvchi-asar munosabatlarini o‘rganib, “aktuallashtirish”, “konkretlashtirish”, “kommunikativ noaniqlik” va “estetik tajriba” kabi asosiy tushunchalarni izohlashga harakat qilgan. Olim metaforaga asoslangan holda o‘quvchini vaziyat, matnni esa mazmun deya ataydi. Ingardenmajoziy ma’noda o‘quvchini “g‘ilof”, matnni esa “shu g‘ilofda joylanishi nazarda tutilgan va unda mavjud bo‘lgan narsa” deya ta’riflaydi. Chunki har bir kitobxon asar mutolaasidan o‘ziga kerakli, g‘oya, tushunchava zavqni oladi. Shu bilan birga, u matnni turlicha talqin qilish imkoniyatini “o‘quvchining retseptiv va konstruktiv” faoliyati bilan bog‘laydi. Ingarden fikricha idrok, asarning turli qatlamlariga kirib borib, uning tagma’nosini yuzaga chiqaradi. Demak, badiiy retsepsiya asar ma’nosining o‘zagiga yanada chuqurroq kirib borgandagina retsepiyent asarni to‘g‘ri talqin qila oladi.

Nemis tadqiqotchisi Reynard Dol tasnifiga ko‘ra retsepsiyaning samarali-ijodiy (produktiv), reproduktiv, ilmiy, siyosiy va mafkuraviy turlari farqlanadi. Ularning har biri asar retsepsiyasi tadqiqi izchil bo‘lishi uchun xizmat qiladi. Chunki olim ta’rif bergan barcha retsepsiya turlaridan bugungi kunda ham keng foydalanib kelinmoqda.

Shu o‘rinda Reynard Dol ishlab chiqqan tasnifga “milliy retsepsiya”ni ham qo‘shish mumkin deb hisoblaymiz.

Xalqlarning mavjud tarixi, milliy-madaniy qadriyatlari, urf-odatlari, afsonasi, qahramonlari va o‘z mentaliteti xalq olamini tashkil etadi. Badiiy asarlar orqali turli xalqlarning madaniyati, tarixi, turmush tarzi, an’analari va milliy qadriyatlari, bir so‘z bilan aytganda shu xalqning mentaliteti bilan yaqindan tanishish barobarida madaniyatlardagi universal va differensial holatlarni o‘rganish, tahlil qilish hamda qiyoslash mumkin bo‘ladi. Badiiy asarlarda ham ma’lum bir xalq mentalitetining milliy manzarasi aks etadi. Har bir millat dunyoni o‘zgacha ko‘radi va uning dunyoqarashi ham bir-biridan batamom farq qiladi. Chunki boshqa mamlakatda yoki boshqa bir davrda paydo bo‘lgan turli xil madaniy matnlar yoki badiiy asarlar ma’lum bir jamiyat tomonidan mutolaa qilinadi, o‘rganiladi, idrok qilinadi, tahlil qilinadi va bu jarayonda aynan milliy retsepsiya shakllanadi. Kitobxon chet el adabiyotidagi ma’no-mazmun to‘g‘ri dekodlanishi uchun o‘sha davr va o‘sha hududning sharoiti, muhiti, insonlarning yashash tarzi va

dunyoqarashlarini qisman bo‘lsada bilishi yoki to‘g‘ri tasavvur qila olishi kerak bo‘ladi. Bejizga Gyote “…Shoirni anglash uchun uning mamlakatiga borish kerak,” deya ta’kidlamagan. Mashhur rus va amerikalik yozuvchi, adabiyotshunos V.V.Nabokov “Lolita” romanini ham rus ham amerikalik kitobxon uchun ikki tilda yozgan. Lekin asarning matni bir xil emas, chunki muallif o‘z o‘quvchilarining madaniy va ma’naviy munosabatlardagi farqlarni, shuningdek, mentalitetni hisobga oladi.

XX asrda ta’sir va talqin masalalarini qiyosiy adabiyotshunoslik doirasida tadqiq etgan M.Jirmunskiy, M.P.Alekseyev, I.F.Belzu, R.Yu.Danilevskiy, G.A.Time, G.A.Fridlander (Rossiya), P.Van Tigem, F.Baldansperger (Fransiya), X.Rudiger (Germaniya), C.Laage (Germaniya), A.Dima (Ruminiya), R.Vellek (AQSh), P.Vaddington (Yangi Zelandiya) singari chet el olimlari bilan bir qatorda F.Sulaymonova, Y.Solijonov, A.Rasulov, D.Quronov, I.Sulton, A.Qosimov, G.Sattorova, Sh.To‘ychiyeva, M.Qo‘chqorova singari o‘zbek adabiyotshunoslarini ham sanab o‘tish lozim bo‘ladi.

Badiiy ijod jarayoni bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan, turli milliy adabiyotlarning aloqaga kirishuvi natijasida yuzaga keladigan ta’sir va o‘zaro ta’sir adabiyotshunoslikning g‘oyat murakkab, g‘oyat sertarmoq masalalaridandir. U o‘z ichiga, avvalo, ichki va tashqi ta’sir mavhumini oladi. Ichki ta’sir bir xalqning o‘z adabiyoti doirasida davom etadigan hodisa bo‘lib, o‘tgan asrning yirik san’atkori keyingi asr yozuvchilariga o‘lmas g‘oyalarni ifoda qilishdagi ravon uslubi, xalqchil tili va janrlar xilma-xilligi bilan ta’sir etishi mumkin. Bu ta’sir alohida yozuvchilar o‘rtasida bo‘lganidek, bir davr adabiy harakatining ikkinchi davr adabiy harakatiga butunicha yaxlit ta’sir shaklida ham ko‘rinadi. Chunonchi D.A.Chugunov adabiy aloqalar, o‘zaro ta’sirlar va asar interpretatsiyalari (talqin) doirasiga: 1) turli mamlakatlar va turli davrlarning yozuvchilari o‘rtasidagi o‘xshash motivlar; 2) o‘xshash syujetlar; 3) turli yozuvchilar asarlaridagi badiiy obrazlarning o‘xshashligi; 4) turli adabiyotlar o‘rtasida mavjud bo‘lgan chuqur aloqalar kiradi, degan fikrni olg‘a surgan.

Mustaqillik yillarida adabiyotshunoslikda A.Kamyu ijodining O‘zbekistonda o‘rganilishi, uning o‘zbek adabiy jarayoniga ta’siri muammosi paydo bo‘ldi. XX asrning ikkinchi yarmida jahon adabiy jarayonida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan Kamyu ijodi, uning uslubi, badiiyati, tafakkur tarzi ta’siri so‘nggi yillar o‘zbek nasrida ham sezila boshladi. Ushbu masala fransuz-o‘zbek adabiy aloqalarining tarkibiy qismi bo‘lib, muammoni ilmiy, nazariy jihatdan o‘rganish va tegishli xulosalar chiqarish tadqiqotimizning asosiy vazifalaridan biri qilib belgilandi. Mazkur holatdan kelib chiqib, A.Kamyu ijodining O‘zbekistonga kirib kelishi, ya’ni

Kamyu asarlari retsepsiyasi va bu asarlarning o‘zbek adabiyotiga ta’siri bilan bog‘liq masalalar tadqiqi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

XX asrning 90-yillaridan e’tiboran o‘zbek nasri va she’riyatida inson “men”ini tadqiq etishga e’tibor kuchayib, bunda insonni o‘ziga xos olam sifatida o‘rganish, qayta kashf etish mezonga aylanib qoldi. Murod Muhammad Do‘st, Xurshid Do‘stmuhammad, Tog‘ay Murod, Nazar Eshonqul va Shodiqul Hamro asarlarida noan’anaviylik realistik tasvir bilan sintezlashtirilgan tarzda olib borilganligi fikrimizning isbotidir. Bugungi kun milliy nasrda modernistik yo‘nalish asoschilari Jeyms Joys, Alber Kamyu va Frans Kafka qalamiga xos falsafiy mushohadakorlik hamda poetik joziba ta’siri yaqqol bo‘rtib ko‘rinadi. Milliy nasrimiz jahon nasri bilan bo‘ylasha boshlaganini alohida e’tirof etish lozim.

XX asr oxiri va XXI asr davomida jahon adabiyotida yaratilgan badiiy asarlarni mutolaa qilish, tushunish, talqin, tahlil va baholashga urinish o‘zbek adabiy tanqidchiligining dolzarb mavzularidan biriga aylandi. Natijada, nafaqat jahon adabiyotini tushunishga, balki milliy adabiyotimizda yangilanish va o‘zgarishlarga intilishga ham e’tibor ortdi. O‘zbek nasri va she’riyatida inson “men”ini tadqiq etishga e’tibor ancha jonlandi. A.Ulug‘ov bunday usulni “G‘arbona shartlilik uslubi” deb atab, u insonni tadqiq etishda o‘zbek adabiyotida yangilanish yuz berishiga asos bo‘lganligini ta’kidlaydi. [1.33] Murod Muhammad Do‘st, Xurshid Do‘stmuhammad, Tog‘ay Murod, Nazar Eshonqul va Shodiqul Hamroning roman, qissa hamda hikoyalarida realistik tasvir noan’naviylik bilan uyg‘un holda olib borilganligi kuzatiladi. Bu borada o‘zbek yozuvchilariga M.Prust, F.Kafka, J.P.Sart, A.Kamyu singari G‘arb ijodkorlari asarlarining bevosita ta’sirini sezish mumkin.

Jahon adabiyotshunosligidagida A.Kamyuning “Begona”, “Vabo”, “Sizif haqida asotir (mif)”, “Isyonkor odam”, “Baxtli o‘lim” singari qissa, roman, falsafiy esselari yaratilishi bilan “absurd adabiyot” va “absurd qahramon” tushunchalari yuzaga kelgan.

O‘zbek nasrida bunday asarlarning paydo bo‘lishiga Alber Kamyu ta’sirini alohida ta’kidlash kerak bo‘ladi. Natijada, o‘zbek adabiyotshunos olimlar va tanqidchilar G‘arb modern adabiyoti ruhida yaratilgan epik tur namunalarini tadqiq etib, ularni ilmiy jihatdan baholash imkoniyatiga ega bo‘ldilar.

Kuzatish va tahlillarimizga ko‘ra, Alber Kamyu asarlaridan birortasi ham ma’lum sabablarga ko‘ra, XX asrning 90-yillariga qadar o‘zbek tiliga o‘girilmagan. Butun dunyoda shuhrat topgan buyuk adib va faylasufning falsafiy esselaridan parchalar mamlakatimizda birinchi bor 1989-yili “Yoshlik” jurnalida “O‘zlikni anglash- isyon” sarlavhasi ostida e’lon qilindi[2.57-60]. Bundan tashqari,

keyingi yillarda “Sharq yulduzi”, “Yoshlik”, “Jahon adabiyoti” jurnallari, “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi hamda boshqa nashrlarda e’lon qilinayotgan maqola, bahs va munozaralarda G‘arb ijodkorlari qatori Alber Kamyu ham tilga olinib, uning zamonaviy adabiyotga ta’siri e’tirof etib kelindi. Bu bilan fransuz yozuvchisining tafakkur olami, o‘ziga xos tasvir uslubi, asarlarida ilgari surilgan g‘oyaviy-estetik niyat bilan yaqindan tanishish imkoniyatlari yanada kengaydi. Asosan, 1998-2007-yillar oralig‘ida adabiy tanqidchilikda va turli jurnallarda Alber Kamyu falsafiy qarashlari, ekzistensializm masalalari tahliliga bag‘ishlangan maqolalar hamda yozuvchi asarlari bilan qiyosiy planda olib borilgan izlanishlar paydo bo‘ldi. Maqolalarning aksariyatida yozuvchi asarlariga obyektiv baho berish, uning o‘ziga xos ijodiy qirralarini yoritishga intilishni kuzatish mumkin. Bugungi kungacha Alber Kamyuning tafakkur olami va o‘ziga xos uslubi borasida o‘zbek adabiyotshunosligida 50 ga yaqin maqolalar chop etilgan.

Absurd ma’nisizlik degan ta’rifga qarshi chiqqan adabiyotshunos olim Y.Solijonov, ushbu ta’limotni Alber Kamyu ijodining retsepsiyasi yordamida chuqur tahlil qilib, bu boradagi o‘z fikr va mulohazalarini asosli isbotlab bergan. Bu borada yozuvchi Nazar Eshonqulning “Ijodi “absurd” deb atalsa-da, absurd mavzusini ijodining bosh mavzusi sifatida tanlangan bo‘lsa-da, Kamyu asarlari va falsafiy kredosi bilan oxir-oqibat absurdni engib o‘tishni, uni ijod va san’at zavqiga aylantirishni, insonni o‘z taqdirining sohibi bo‘lishga rag‘batlantirishni bosh mavzu sifatida tanladi,” [3.353-354] degan fikrlari ham aynan Kamyu maqsad qilgan g‘oyalarning to‘g‘ri retsepsiyasidir.

Demak,qiyosiy adabiyotshunoslik sohasi, milliy adabiyotlarning o‘ziga xosligini, ularning tarixiy rivojlanishini va o‘zaro ta’sirni u yoki bu milliy adabiyotni boshqalar bilan taqqoslash asosida o‘rganish hamda interpretatsiya qilishni o‘z ichiga oladi.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Улуғов А. Адабиётни авлодлар янгилайди // Ёшлик. – 1998, №4.
2. Ўзликни англаш – исён. Фалсафий эсселар // Ёшлик. – 1989. –№1.
3. Эшонқул.Н. Мендан “мен”гача. –Т.: Академ нашр. 2014.

JADID SHE’RIYATIDA AN’ANAVIY BADIIY SAN’ATLAR TALQINI

Tojiboyeva Muqaddas Abdurahimovna
Andijon davlat pedagogika instituti
tojibayevamuqaddas71@gmail.com

Annonatsiya

Ma’lumki, mumtoz shoirlarning abadiy tirikligiga sabab ularning asarlarida nafaqat ishqiy, balki ijtimoiy mazmunni ham oliy badiiy shaklda bera olganligidadir. Mumtoz she’riyatda ma’no va surat yakdil hodisa bo‘lib, ular o‘zaro uyg‘unlikni ta’minlaydi. Bunday uyg‘unlik hosil qilinishida badiiy san’atlarning ham muayyan roli bor. XX asr boshlari ijodkorlari ham she’riy san’atlarga murojaat qilganlar. Maqolada jadid shoirlari badiiy san’atlarni aruz tizimidagi she’rlardagina emas, balki barmoq tizimidagi she’rlarda ham faol qo‘llaganligini misollar bilan izohlanadi.

Kalit so‘zlar: Mumtoz she’riyat, jadid shoirlari, badiiy san’atlar, an’anaviylik, aruz va barmoq tizimlari.

Annotation

It is known that the eternal survival of classical poets is due to the fact that they were able to convey not only romantic, but also social content in their works in a highly artistic form. In classical poetry, meaning and image are a single phenomenon, ensuring mutual harmony. The arts also play a certain role in creating such harmony. The creators of the early 20th century also turned to poetic arts. The article explains with examples that modern poets actively used artistic arts not only in poems in the aruz system, but also in poems in the finger system.

Key words: Classical poetry, modern poets, fine arts, traditionalism, aruz and finger systems.

Jadid she’riyatida mumtoz adabiyotdagi yuzlab an’anaviy timsollar va badiiy tasviriy vositalardan faqat ayrimlarigina ishtirok etgan bo‘lsa ham ular mumtoz she’riyatda qo‘llangan timsol va she’riy san’atlarning aynan takrori bo‘lib qolmay, balki zamon talablari asosida yangilanganligi tabiiy. Jadid shoirlari an’anaviy timsollar orqali mumtoz xususiyatlarni saqlab qolish bilan birga, ularni ichdan yangilashga, yangicha ma’no qatlamlarini ochishga harakat qilgan bo‘lsalar, mumtoz she’riy san’atlarga murojaat qilish bilan ularni barmoq tizimidagi she’rlarda faol qo‘llash orqali mumtoz badiiy tasviriy vositalarning umrini uzaytirishga uringanlar.

Hazrat Alisher Navoiy, Mirzo Bobur, Muhammadrizo Ogahiy kabi mumtoz shoirlarning abadiy tirikligiga sabab ularning asarlarida nafaqat ishqiy, balki ijtimoiy mazmunni ham oliy badiiy shaklda bera olganligidadir. Mumtoz she’riyatda ma’no va surat yakdil hodisa bo‘lib, ular o‘zaro uyg‘unlikni ta’minlaydi. Bunday uyg‘unlik hosil qilinishida badiiy san’atlarning ham muayyan roli bor.

Asarning badiiyligini ta’minlagan poetik vositalardan biri she’riy san’atlardir, u, ko‘pincha, nazariy adabiyotlarda badiiy timsollar bilan o‘zaro aloqadorlikda

sharhlanadi. Timsoliylik bilan mumtoz she’riyatdagi ifoda vositalarining qo‘shilishi natijasida go‘zal va tugal badiiy talqinlar vujudga kelishi mumkinligini ta’kidlagan holda jadid she’riyatida faol qo‘llanilgan timsolli vositalar, ya’ni *badiiy san’atlarning ayrimlari xususida fikr yuritish* joiz.

Abdurauf Fitrat yangi davr adabiyotshunosi sifatida XX asr boshlari adabiy me’yorlariga mos kelgan “Adabiyot qoidalari. Adabiyot havaslilari ham muallimlari uchun qo‘llanma” (1926) yaratar ekan, qo‘llanmaning “So‘z o‘yinlari” bobida [3.63-68] mumtoz she’riyatda faol ishlatilgan badiiy san’atlar haqida tushuntirishlar beradi va ularga zamondosh shoirlar ijodidan misollar keltiradi. Bu bilan avval mumtoz she’riyatdagi faol san’atlar ta’rifini keltiriladi, so‘ngra mumtoz va jadid shoirlari she’rlariga murojaat qiladi. Shu holning o‘ziyoq badiiy san’atlarning yangi she’riyat uchun ham asosli poetik vosita bo‘lganini tasdiqlaydi.

Badiiy san’atlar haqidagi ilk risola bo‘lgan Ibn Mu’tazz asarida ham dastlab *istiora* haqida so‘z yuritilgan [2.179-257]. Atoulloh Xusayniy uni shunday ta’riflaydi: “Istiora lug‘atta oriyatqa (omonatga – M.T.) olmoqtur. Lafzni o‘z yasog‘idin o‘zgada ishlatmoq bir nimani oriyatqa olg‘an yanglig‘ bo‘lg‘ani uchun ani istiora deb atapturlar”[9.220]. Fitrat “bir so‘zning o‘z ma’nosidan boshqa bir ma’no uchun ishlatilmakidir. Shul shart bilankim, u so‘zning o‘z ma’nosi bilan yangi ma’nosi orasida bir turli o‘xshashlik bo‘lsin”[3.52] deb belgilagan. Botuning mana bu she’rida

Ko‘nglim yosh, ruhim yosh, kuchim yosh,
Yosh yo‘llar, yosh gullar izlayman,
Orqaga tortganga hadyam tosh,
Har choq men ilgari undayman [1.51]

yangi hayotga, istiqbolga intilgan qalblarni tasvirlar ekan, *ko‘nglim yosh, ruhim yosh, kuchim yosh* misrasidagi “yosh” sifatlash bo‘lib keladi, ikkinchi misradagi *yosh yo‘llar, yosh gullar* misrasida istiora vazifasini bajargan.

Cho‘lpon ijodida ijtimoiy voqeliklar tasvirida istiora san’atiga murojaat etilgan:

Zo‘r dengizning to‘lqinlari bag‘rida
Yuz yillarning qonli, qo‘rqinch izi bor.
Yumshoq suvdan birikdirgan og‘zida
Shafqat bilmas isyonlarning so‘zi bor [7.105]!

She’rdagi *dengiz to‘lqinlari* istiorasi orqali uyg‘onayotgan, ko‘tarilayotgan xalqqa ishora qilinadi.

Fitrat she’rida esa istioraning yanada aniq ifodasini kuzatamiz:

Qip-qizil gulim, yop-yorug‘ oyim,
Ketmay tur, bir oz men ko‘ray seni.
Dardi jonimning sen davosimi?

Mungli ko‘nglumning podishosimi? [3.35]

Bu o‘rinda *gulim, oyim* so‘zlari kelgan gul – o‘simlik, oy – tungi yorug‘lik ma’nosida emas, balki shaxsga nisbatan qo‘llanilib, mumtoz an’analarga mos badiiy timsol yaratilmoqda.

Mumtoz she’riyatdagi faol badiiy san’atlardan biri *talmeh* san’atiga murojaat Cho‘lponning quyidagi she’rida kuzatiladi:

Endi har nafasda yana kuyamen,
Faqat Majnun bo‘lib elni sevamen,
Unga hurmat bilan bo‘yin egamen,
Boshimni u uchun dorga qo‘yamen!..[7.165]

Bu misralarda “Layli va Majnun” dostoni qahramoniga murojaat qilish orqali shoir “men”i endi yolg‘iz ishqiy kechinmalarda o‘zini buyuk dos-ton qahramonlariga mengzash yo‘lidan bormaydi, u birgina yorga munosabatda emas, balki el-xalq-vatanga bo‘lgan muhabbatda ham Majnun sevgisi kabi o‘zida jununlik his qiladi.

Shoirning “Kleopatra uyqusi” she’rida talmeh o‘zgacha bir ko‘rinishda keladi:

Tuban qarab yur, Nilning suvin ko‘r:
Qanday chiroyli, limillab oqar,
Fir’avn qiziday, ilon iziday
Buralab oqar, qimirlab oqar... [7.80]

Shoir talmeh san’ati vositasida Nil daryosiga murojaat qiladi, uning sokin va tinch oqishiday chiroyli manzarani jannat qizlarining go‘zalligiga, daryo suvining “buralib” oqishini esa ilon izlariga mengzab, tashbeh san’atini qo‘llaydi. She’rdagi talmeh bilan tashbeh (o‘xshatish)ning o‘zaro aloqadorlikda qo‘llanilishi asarning mukammalligini ta’minlagan.

Cho‘lpon she’riyatidan olingan quyidagi parchadagi *yo‘q – bor, o‘lim – hayot, mozor – yashash, yo‘qolish – urinish* so‘zlari orasidagi *tazod [3.60]* san’atini vujudga keltirgan:

Sen uchun yo‘q o‘lim, mozor yo‘qolish,
Sen uchun bor hayot, yashash, urinish [7.160].

Fitrat bunday tazod qo‘llanilishini *so‘zdagi qarshilik* deb belgilaydi. “Holbuki, qarshilikning eng yaxshisi *fikrlararo qarshilik”* deb hisoblagan olim Bobur ruboiyi (bu haqda vazn munosabati bilan yana to‘htalinadi – M.T.) va Cho‘lponning “Men va boshqalar” she’ridagi fikriy qarshilikni namuna sifatida ko‘rsatadi:

“Kulgan boshqalardir, yig‘lagan menman,
O‘ynag‘an boshqalar, ingrag‘an menman.
Erk ertaklarin eshitgan boshqa
Qullik qo‘shig‘ini tinglag‘an menman...” [3.61]

Bu o‘rinda “men” va “boshqa” timsollarining o‘zidayoq qarshilantirish ko‘rinadi, unga bog‘liq holda *kulgan-yig‘lagan, o‘ynagan-ingragan, erk ertagi-qullik qo‘shig‘i* kabi zid tushunchalar ham keltirilib, poetik timsolning aniqroq ko‘rinish kasb etishiga erishadi. Shu kabi Botuning quyidagi she’rida “men” va “sen” timsollarini tazod sifatida keltirib, ma’noni kuchaytirish maqsadida (men) *o‘ylaganni* (sen) *o‘ylamaysan,* (men) *kuylaganni* (sen) *kuylamaysan*, (men) *so‘zlaganni* (sen) *so‘zlamaysan*, (men) *ko‘zlaganni* (sen) *ko‘zlamaysan* so‘zlari asosiga she’r quradi:

Men o‘ylaganni sen o‘ylamaysan.
Sen kuylaganni men kuylamayman.
Men so‘zlaganni sen so‘zlamaysan,
Sen ko‘zlaganni men ko‘zlamayman [1.82].

Bir xil tovushlarning takroriga asoslangan *tavzi’* san’ati zamonaviy adabiyotshunoslikda alliteratsiya (undoshlar uyg‘unligi) tarzida tushuntiriladi. Elbek davriy voqealarning ramziy ifodasini berishda bu san’atdan o‘rinli foydalangan:

***K**o‘klamda **k**o‘karsa **k**o‘k **k**o‘katlar,*
***K**o‘klarga **k**o‘milsa **k**atta-**k**attalar,*
***K**o‘m-**k**o‘k **k**o‘karib **k**o‘rinsa **k**o‘llar,*
***K**o‘ngilni **k**o‘tarsa **k**o‘rkli **k**(g)ullar*...[6.30]

Cho‘lponning “Sirlardan” she’rida tavzi’ quyidagicha ko‘rinishda o‘z ifodasini topgan:

*...**S**ir deb **s**aqlaganing mening qo‘ynimda;*
***S**ir deb **s**aqlayinmi yo elga **s**ochay?*
***S**ochilgan **s**ochingday **s**ochilsa **s**iring,*
Anor yuzlaringni kimga tutasan?..[7.219]

Mumtoz she’riyatdagi *nido* she’riy san’atini Fitrat u*ndash* deb nomlaydi. Cho‘lpon erklik qo‘shig‘i kabi yangragan “Ko‘ngil” she’rida lirik qahramonning o‘z ko‘ngliga qaratilgan nutqi orqali nido san’ati vujudga kelgan:

***Ko‘ngil**, sen munchalar nega*
Kishanlar birla do‘stlashding?
Na faryoding, na doding bor,
Nechun sen muncha sustlashding?[7.211]

Bu o‘rinda birgina *ko‘ngil* so‘ziga murojaat orqali nido san’ati qo‘llanilayotgani yo‘q, balki butun she’r *ko‘ngil*ga shunday murojaat-undash asosiga qurilgani uchun ham u shoirning ta’sirli nidosiga aylangan. Mumtoz badiiy san’atlar imkoniyatlaridan bunday keng foydalanish Cho‘lponning qator she’rlariga xos.

Irsoli masal, yani maqol keltirish orqali fikr va tuyg‘uni quvvatlash mumtoz she’riyatdagi kabi Elbek ijodida ham o‘rinli qo‘llanilgan:

Bir maqol bor o‘zbekda, unda o‘zbek bunday der:
“Chigirtkalar ekin er, ekmay-tikmay tekin er!”
Hoy uyatsiz jonivorlar, ikki yuzi qarolar,
Sizdan emasmi bizga bunday yomon balolar?! [6.61]

Elbek badiiy san’atning imkoniyatidan foydalanib, o‘z fikrini yashirin va kinoyali tarzda ifodalagan. Ayni she’rda xalq qo‘shiqlariga yaqin ohangdorlik kuzatilgani kabi shoirning ayrim she’rlarida xalq qo‘shiqlari ruhini ijtimoiy mavzudagi she’rlariga singdirib yuborish kuzatiladi. Xalq og‘zaki ijodidagi:

Ko‘rmayin bosdim tikanni, tortadirman dardini,
Ko‘rsam erdi, bosmas erdim, tortmas erdim dardini

baytiga ohangdosh ravishda bitilgan baytda *tikon* timsoli shoir nazdida *ko‘rgulik*lar bo‘lib gavdalanadi:

Ko‘rgilik, ey ko‘rgilik, bizdan yo‘qol sen mangulik,
Biz bu dunyo ichra sendan ko‘rmadik bir yangilik [6.62].

Ko‘ringanidek, jadid shoirlari she’riy san’atlardan o‘z o‘rni bilan unumli foydalana olganlar. A. Fitrat mumtoz she’riyatdagi o‘lmas an’analardan bo‘lgan timsollar tizimi, poetik vositalar, ifoda va bayon uslubi orqali zamonaviy adabiyot o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan jihatlarni targ‘ib etib, har bir ijodkor bu benazir hikmat va san’at maktabidan oziqlanishi lozimligini o‘zlarining nazariy qo‘llanma va maqolalarida eslatdi. Ya’ni yuqorida keltirganimizdek, Abdurauf Fitrat “Adabiyot qoidalari”da *jonlantirish* san’atini “insondagi darajada tirikligi bo‘lmag‘an narsalarga, jonivorlarga insondagi tirik-likning hollarini, sufatlarini taqmoqdir” [3.56] deb belgilaydi:

Elbekning quyidagi misralarida ham jonlantirish san’atining chiroyli tasvirini ko‘rish mumkin:

Subhning siymin yoqasi yirtilib, sir bo‘ldi fosh,
Himralib, ming to‘lg‘onib, ko‘zlar suzib chiqdi quyosh.
Soqchi oyning, nurli oyning yuzlari so‘ldi yuvvosh,
Charchag‘an cho‘pon kabi mudrab ufqqa qo‘ydi bosh[6.92].

Bu o‘rinda shoir charaqlagan yoz kunlarida tong otar-otmas quyoshning *ming to‘lg‘onib, himralib, ko‘zlarini suzib* chiqishidan tunlarga soqchilik qilgan *oyning nurli yuzlari yuvosh* tortishi va noiloj *charchagan cho‘pon kabi mudrab ufq*qa bosh qo‘yishi jonlantirishning jozib namunasidir. Shoir she’rida jonlantirish san’ati orqali *quyosh* timsoli vositasida turli-tuman badiiy lavhalar yaratadi. Elbekning “Quyosh” deb sarlavhalangan boshqa 36 misrali she’ri ham to‘laligicha jonlantirish san’atiga qurilgan bo‘lib, quyoshni turli holatda tasvirlagan shoir voqelikni jonli

ta’sirli ifodalashda badiiy san’atning boshqa turlari bilan uyg‘unlashtirishga erishgan. Elbek she’larida *ruju’* (qaytish) san’atining go‘zal namunasi bor:

Quyosh-da ularning o‘tli so‘zlarin
Tinglag‘ach, kim bilar, balki shoshgandir,
Shuning-chun o‘ynoqi, chaqnoq ko‘zlarin
Suzib-suzib, yumib-yumib ochg‘ondir.

Yo‘q! U quyosh, ko‘zin yumib ochmaydir,
U sevadir, sevganidan qochmaydir!
Ul sevikli oshiqlarin ko‘rmakchi,
Kulib-kulib hollarini so‘rmakchi.. [6.95]

Birinchi banddagi *quyosh chaqnoq ko‘zlarini suzib-suzib, yumib-yumib ochishi* detali tasviriga qaytib, *yo‘q, u ko‘zini yumib ochmaydir,* balki sevikli oshig‘ini ko‘rmakchi bo‘lib, uning holini so‘rmoq istaganini jonlantirib tasvirlaydi.

Fitrat o‘z qo‘llanmasida “arabcha ta’riz, o‘zbekcha nis’ham-piching-uchuriq atalg‘an bir yo‘sin gaplashish (tosh otib gapirmak kabi) borkim, adabiyotda kinoyaning bir bo‘lagi sanaladir” deb yozish bilan *kinoya* san’ati mumtoz poetikada *ta’riz* atalishini yodga soladi. Botu she’rida:

Haybatli maydonda biz javlon qilganda,
Qilichlar o‘ynatib har yon ot surganda,
Qarshidan maydonga qahramon so‘rganda,
“Sichqondan joy so‘rgan” eski kuch, unutma![1.50]

She’rdagi *sichqondan joy so‘ragan* jumlasi kinoya asosiga qurilgan. Yangi hayot sari javlon urib kurashayotgan, katta yo‘lga otlanayotgan bir paytda o‘z iniga o‘zi sig‘magan sichqon kovakdan panoh so‘rash orqali eski yo‘lda qolib ketgan shaxslarga nisbatan kinoya qiladi.

Mumtoz she’riyatdagi kabi jadid she’riyatida ham bir misra yoki bir bandning o‘zida bir necha she’riy san’atlar uchraydi. Cho‘lponning “Yong‘in” sarlavhali (26 misrali) she’rining har bandi bir necha san’atlarga asosiga qurilgan:

Nega menim qulog‘imda tun va kun
Boyqushlarning shumli tovshi baqirar?
Nega menim borlig‘imga har o‘yun
Va har kulgi og‘u separ, o‘t qo‘yar?[7.91]

misralarida tazod: *tun va kun*; so‘rash: *Boyqushlarning shumli tovshi baqirar?;* sifatlash: *shumli tovush;* takrir: *har o‘yun, har kulgi;* tanosub: *o‘yin, kulgi; og‘u, o‘t; separ, qo‘yar;* istiora: *boyqush;* bu san’atlar o‘z me’yorini saqlagan holda o‘rinli ishlatilgan. Ammo she’rda tajohulu-l-orif va istiora etakchi san’at bo‘lib, bular vositasida asarning mohiyati to‘la ochib berilgan.

Mumtoz she’riyatda ko‘p qo‘llangan san’atlardan yana biri *tajohul ul- orif* bo‘lib, u haqda Atoulloh Husayniy: “so‘zlaguvchi bir nimani bilur, ammo bir nukta bila o‘zni bilmagandek ko‘rsatur” – deb yozadi. Fitrat domla bunday ko‘rinishni sodda va jo‘n qilib *so‘rash* deb belgilaydi: “shoir-adib umidsizlik, shoshqinlik, qizg‘inlik, kuchli bir qayg‘u kabi hollarga tushg‘anda o‘zining tuyg‘ularini uzil-kesil qilib onglata olmaydur-da, “umidir?”, “bumidir?”, “nechun bunday?” kabi so‘roqlarni qatorlab o‘tadir, kuchli tuyg‘ularni onglatish uchun chiroylik bir yo‘ldir” [8.132].

Botuning olti baytli g‘azali tajohul ul-orif san’atiga qurilgan bo‘lib, hayrat va madh izhori namoyon bo‘ladi:

Kuchli borliq, sirli dunyo, ko‘ngildan ber bir darak,
Ko‘pmi g‘avg‘o, ko‘pmi savdo menga baxsh aylar falak?
Qaysi tog‘da, qaysi bog‘da, qaysi chog‘da sayr etar,
Erki ko‘ngil erkini tun-kun qo‘riqlovchi malak?

G‘azaldagi *borliq, dunyo; g‘avg‘o, savdo; tog‘da, bog‘da* kabi bir-biriga yaqin so‘zlar tizmasidan *tanosub* san’ati vujudga kelgan. Borliq va dunyoning kuchli va sirli sifatlarini ifodalashda sifatlash san’ati qo‘l kelgan: *kuchli borliq, sirli dunyo*. *Malak* (yor) so‘zini qo‘llash bilan istiora san’ati vujudga kelgan.

Shu kabi Cho‘lpon she’rlarida bir band yoki misrada bir necha san’at turlarini qo‘llash holati keng uchraydi. Shoirning “Aldanish” sarlavhali she’rida tajohul ul-orif, takrir san’ati ham quyidagi ko‘rinishda o‘z ifodasini topgan:

Chindan-da men u kun yolg‘izmi qoldim?
Chindan-da u o‘tli sevgi bitdimi?
Chindan-da turmushdan og‘izmi oldim?
Chindan-da umidim butkul ketdimi?

Elbekning “Sevgilimga” sarlavhali she’rida bir necha san’atlarning uyg‘unlashuvi yuksak badiiylikni vujudga keltirgan:

*Ey, sevgili chechak tusli go‘zalim***,**
Shod o‘l, yasha sen bir uchmox gulisen:
Porloq yuzing, mungli ko‘zing, boq, nechuk
O‘xshatamen seni: hurlar hurisen

She’r undash: *ey, sevgili;* sifatlash: *chechak tusli malagim; porloq yuz, mungli ko‘z;* istiora: *uchmox gulisen*; tanosub: *yuz, ko‘z;* so‘rash: *nechuk o‘xshataman seni;* kabi san’atlarning mujassami sifatida namoyon bo‘lgan.

XX asr boshlari adabiy me’yorlari mumtoz she’riyatdagi ma’no va surat yakdilligini tasdiqlab, ularda o‘zaro uyg‘unlikni ta’minlaydi. Bunday uyg‘unlik hosil qilinishida badiiy san’atlarning ham muayyan roli bor. Mumtoz she’riyatda faol bo‘lgan badiiy san’atlarning adabiyotimizda qo‘llanilishi ularni kelajakda ham

iste’molda ekanligini ta’minlagan edi. Mumtoz she’riy vositalarga murojaat qilish orqali jadid she’riyati, o‘z navbatida, mumtoz an’analarni davom ettirish bilan birga ularning yangi ma’no qatlamlarini ochishga intilganini kuzatish mumkin.

Jadid shoirlari she’riy san’atlarga murojaat qilganlarida, badiiy san’atlarni aruz tizimidagi she’rlargagina emas, balki barmoq tizimidagi she’rlarda ham faol qo‘llash orqali mumtoz badiiy tasviriy vositalarning umrini uzaytirishga urinish bo‘lganligi ko‘rinadi.

Adabiyotlar ro‘yhati:

1. Botu. Yoz kuni / She’rlar. – Toshkent: Adabiyot va san’at nashr., 1980. – B.82.
2. Krachkovskiy I.Yu. Izbranыe sochineniya. T.VI. – S.179-257.
3. Fitrat. Tanlangan asarlar. IV jild. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006. – B. 61.
4. Tojiboyeva Muqaddas. Jadid adiblari ijodida mumtoz adabiyot an’analari va mahorat masalalari - Toshkent: MUMTOZ SO‘Z, 2017.
5. Tadjibaeva Mukaddas Abduraximovna. "Traditsionnыe obrazы v uzbekskoy djadidskoy poezii." Problemы vostokovedeniya 2 (56) (2012): 53-58.
6. Elbek. Tanlangan asarlar. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-manbaa konserni bosh tahririyati, 1999. – B. 30.
7. Cho‘lpon A. Asarlar. IV jildlik. II jild / Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi: D.Quronov. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – 352 b.
8. Ҳусайний А. Бадойиъу-с-санойиъ. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б.220.

IBRATDAN INGAN MA’RIFAT

Nazmiya Muxitdinova,
Sharof Rashidov nomidagi SamDU professori, f.f.d.
muxitdinovanazmiya@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada Is’hoqxon To‘ra Ibrat adabiy-estetik qarashlarining til va adabiyot, milliy g‘urur, madaniy meros, milliy qadriyatlar poydevorini mustahkamlashdagi ahamiyati asarlari asosida dalillab berilgan. Ibrat she’rlari, «Lug‘ati sittati alsina», «Jome’ ul-xutut», «Tarixi Farg‘ona», «Mezon uz-zamon» kabi asarlaridagi ilmiy va ma’rifiy manbalar talqini g‘oyaviy-badiiy tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: til va adabiyot, ta’lim, ma’rifat, jamiyat, qadriyat

Аннотация. В статье доказывается важность литературно-эстетических взглядов Исхоккона Тура Ибрата в укреплении фундамента языка и литературы, национальной гордости, культурного наследия и национальных ценностей на основе его произведений. Интерпретация научно-познавательных источников в поэмах Ибрата, таких произведениях, как

«Лугати ситтати алсина», «Жоме' ул-хутут», «Тарихи Фергона», «Мезон уз-замон» подвергается идейно-художественному анализу.

Ключевые слова: язык и литература, образование, просвещение, общество, ценности

Abstract. This article proves the importance of the literary and aesthetic views of Ishokhon Tura Ibrat in strengthening the foundation of language and literature, national pride, cultural heritage and national values based on his works. The interpretation of scientific and educational sources in Ibrat's poems, works such as "Lughati sittati alsina", "Jome' ul-khutut", "Tarixi Ferghona", "Mezon uz-zamon" is subjected to ideological and artistic analysis.

Keywords: language and literature, education, enlightenment, society, values

Is’hoqxon To‘ra Ibrat shoir va olim, noshir va pedagog, din arbobi va islohotchi sifatida butun umrini Vatan va millat manfaatiga bag‘ishladi. Shoir hayoti va ilmiy-ijodiy faoliyatini varaqlar ekanmiz, uning har bir sahifasida hikmat va ibrat maktabidan ingan ma’rifatning guvohi bo‘lamiz.

Bu o‘rinda uning “Lug‘ati sittati alsina”, “Jome’ ul-xutut”, “Tarixi Farg‘ona”, “Mezon uz-zamon” kabi ilmiy, pedagogik hamda badiiy asarlaridagi ma’lumotlar, Ibratni yaqindan bilgan zamondoshlarining xotiralari va o‘sha davr vaqtli matbuotida e’lon qilingan Is’hoqxon Ibrat haqidagi maqolalar muhim o‘rin tutadi. Ma’rifatparvar shoir, maorifchi Ibrohim Davronning quyidagi so‘zlari buning dalili: “Is’hoqxon to‘ra din, ilm-fan va adabiyotda ustozi komilligi bilan butun Farg‘ona va O‘rta Osiyoda inkor etib bo‘lmas darajada bir mavqei mumtoza tutmushdur. ....Is’hoqxon to‘ra olim va fozil bir zoti oliy bo‘lub, bu turfa fazoili insoniyaga molik... Ba’zi ixtiroti ham bordur”[1.56]. Darhaqiqat, Is’hoqxon to‘ra Ibrat shoir, tarixnavis, tilshunos va islomshunos sifatida o‘zidan boy meros qoldirgan. Xatning o‘n etti turida qalam yurgizgan mohir xattot, o‘z nomida “Matbaai Is’hoqiya”ni tashkil etgan birinchi o‘zbek noshirlaridan edi. Keyinchalik, “Is’hoqiya kutubxonasi”ning tashkil etilishi, bularning natijasida o‘nlab kitob do‘konlarining ochilishi Ibratning o‘z davrining etuk ma’rifatparvarlaridan ekanligini asoslaydi.

Ibrat teran tafakkur sohibi sifatida juda ko‘p xorijiy mamlakatlarda bo‘ladi. U onasi orzu qilgan haj safariga musharraf bo‘ladi va muborak ziyoratda vafot etgan volidasini Jidda shahrida dafn etib, Sharq mamlakatlari bo‘ylab sayohatini davom ettirdi. Shu bilan birga, Yevropaning Istanbul, Sofiya, Afina, Rim kabi markaziy shaharlarida bo‘ldi. Ancha vaqt Afg‘onistonning Kobul, Arabistonning Jidda shaharlarida istiqomat qildi. Makka shahridan hind diyoriga keldi. 1892-1896-yillarda Hindistonning eng katta port shaharlaridan Bombey va Kalkuttada

yashadi. Bu erda ko‘p ishlatiladigan arba’ lisonni, ya’ni to‘rt tilni — arab, fors, hind-urdu va ingliz tillarini mukammal o‘rgandi. Chet ellarda u Sharq va G‘arb xalqlari hayoti, madaniyati va san’atini muqoyasa etish imkoniga ega bo‘ldi. Yevropaning ilg‘or ilm-fanini yaqindan o‘rgandi, ilmiy asarlari uchun qimmatli materiallar to‘pladi. Sharq xalqlari tillari bilan bir qatorda G‘arb tillarini ham bilish zarur, deb hisobladi va fransuz, ingliz tillarini, qadimiy finikiya, suriya, yunon yozuvlarini o‘rgandi.

Ibrat ma’rifatparvar hamda mutafakkir shaxs sifatida ma’naviy-ma’rifiy kashfiyotlarni nuktadonlik bilan qabul qilgan. Yangi maktablarning jamiyat taraqqiyotiga kirib kelishi o‘zbek o‘quvchilariga qiyinchilik tug‘dirdi. Buni inobatga olgan poliglot olim arabcha, forscha, hindcha, turkcha, sartcha (o‘zbekcha) va ruscha so‘zlarni o‘z ichiga olgan “Lug‘ati sittati al-sina”[2.54], ya’ni olti tilli lug‘atni yaratadi.

Milliy uyg‘onish davri jadidiya ta’limi o‘sha davrdanoq xorijiy tillarni bilmoqlikka taraqqiyot omili sifatida alohida e’tibor qaratgan. Jadidlar maktabida aynan shu kitob asosiy darsliklardan biri sifatida foydalanilgan. “Tarixi Farg‘ona”[2] asarida haqqoniy davr tarixini yozdi hamda tarix saboqlariga o‘z munosabati va xulosasini tarixiy, islomiy manbalar bilan asoslab berdi. Buning barobarida taraqqiyot va sinovlar oldida turgan jamiyat uchun “Mezon uz-zamon”[2] asarini yaratdi. Uning serqirra ilmiy-ijodiy va tashkilotchilik faoliyati o‘z davridayoq keng miqyosda e’tirof etilgan.

Ushbu asarda kishilik jamiyatini ilm-fanga, taraqqiyotga undaydigan, yashamoqlik aslida dunyoga, nafsga mubtalolik emas, balki inson zotiga mulk qilib berilgan ilmu ma’rifatni kashf qilmoq, barcha mezonlar inson baxti va qadri uchun xizmat qilishi xususida fikr yuritiladi. Asarda zamon va jamiyat xususidagi mushohadalar 9 ta mezonda asoslangan. Birinchi mezon ilm, ahli ummatga inkor eshiklarini emas, saodat eshiklarini ochishi xususida. Zero, jadid ma’rifatparvarlarining asosiy g‘oyalaridan biri faqat og‘ir mehnat emas, balki ilm orqali baxtli hayot sari intilmoqdir. Alloh tomonidan inson qadr-qimmati uchun yaratilgan imkoniyatlar eshigini kashf qilmoqqa urg‘u beriladi.

Ikkinchi va uchinchi mezonda halollik, rostgo‘ylik, ahillik, insonparvarlik, ilmu ma’rifatning manbasi bo‘lgan Qur’on va hadisga amal qilmoqlik kabi masalalar tilga olingan. Qayd etish joizki, Ibrat o‘z davrida bugungi kunda taraqqiyotimiz strategiyalaridan biri bo‘lgan ijtimoiy siyosatning nechog‘liq ahamiyatli ekanini ta’kidlab o‘tgan. To‘rtinchi mezonda ilm, tafakkur, avlod tarbiyasi va usuli savtiya maktablarining millat hayotidagi ahamiyati to‘g‘risida fikr yuritilgan. Bu o‘rinda aslida insonlar tabaqalashuvi emas, balki bilim va tajriba asosida baxtli istiqbol uchun tadorikli bo‘lishi lozim ekanini ta’kidlaydi. “Asrimiz

ilmu hunar, harakat asridur, turmoq asri emas, — deb yozadi beshinchi mezonda Is’hoqxon to‘ra. — G‘ofil tursa, g‘aflat uyqusidin turguncha, bozori olam o‘tub ketadur. O‘rganmoq darkor. E’tibor qilinglar, ey oqillar”. Oltinchi mezon bid’at va ortiqcha sarf-xarajatlarga ruju qo‘yish, fikrsizlik illatlarining muolajasi xususida. Demak, bu illatlarning o‘zagi aslida o‘qib turib uqmaslikka taqaladi, butun bir xalqqa suratan hashamdorlik aslida illatu qarz balosidan ortiq naf keltirmasligi ta’kidlanadi.

Yettinchi va sakkizinchi mezonlar libos borasidagi munozaralar, odamga emas, libosga ixlos qo‘yish, dunyoparastlikning yomon oqibatlari haqidadir. “Turkiston saxovati, muruvvati ko‘b firqani gado qiladur. Libosga ishonadurlar. Agarda libosda dinga xabar bo‘lsa edi**, al iymanu iqrorun bil-lison va tasdiqun bil-qalb** ya’ni islom manbalarida keltirilganidek iymon til bilan iqror bo‘lib, qalb bilan tasdiqlashdir demay, al-iymanu qalansuvatu-l-arabi va jubbatuhu-t-tijoriya ya’ni iymon arabcha kiyimu ko‘rinishda der edilar”-deya, aslida mukammal iymon tilda ham, qalbda ham Olloh roziligi uchun savob ishlarga qo‘l urmoq va sunnatga amal qilmoqlikda ekanini kuyunchaklik bilan uqtiradi. Bu mavzu bugungi kunda ham o‘z globalligini yo‘qotgani yo‘q. Zero, mutafakkir ta’kidlaganidek, millatning ma’naviy yuksakligi kitob va ilm saodati nuktadonligi bilan ushbu muammolarga barham berishi mumkin.

To‘qqizinchi mezonda esa o‘tmish va zamon voqealari muqoyasa qilinadi. Muhim xulosalar chiqariladi. Ibrat o‘z davrining donishmandi sifatida millat va yoshlar tarbiyasi xususida ko‘p o‘ylanadi. Yoshlarni vaqtlarini uvolu gunohlar bilan tahditomuz fikrlar bilan zoe’ ketkazmasdan, ming yillik ilmu ijoddan ma’rifatlanishga chaqiradi. Ibrat ilk bor “«Matbaai Is’hoqiya» matbaasida nur taratayotgan quyosh tasviri ichida ilm so‘zini o‘yib yozgan, go‘yo ilm nur taratayotgan quyoshga o‘xshatilgan. Bu ramziy tasvir matbaasida nashr etilgan barcha kitoblarga tushirilgan, hamda bugunga qadar ham bu ramziy timsol ma’rifat bulog‘i bo‘lgan ko‘pgina kitoblarda saqlanib turibdi.

Ibrat she’rlarida doimo bashariyatni ilm-fan mulkiga ega chiqmoqlikka undaydi ya’ni:

Har zamon ahlig‘a bir fan rusumi o‘lg‘ay rivoj,
Ul zamon ahlig‘a kirdor etmasa dono emas.
Qaydin o‘lg‘ayman zamon odamu asru atiq,
Ibrat ol, ilm asridur, kimsai volo emas.[3]

Xullas, Ibrat asarlarida ilgari surilgan g‘oyalar bugungi kunda ham echimi topilishi lozim bo‘lgan dolzarb masalalardir. Biz bugungi kunda milliy tiklanishdan — milliy yuksalish sari qadam qo‘yar ekanmiz, ana shu millat

fidoyilarining kasbini kamol toptirgan umuminsoniy qadriyatlarimizni millatimiz ongu shuurida uzoq tarixga ega tafakkur singari yangidan tiklashimiz lozim.

Adabiyotlar

1. Туркистон вилоятининг газети», 1908, 56-сон.
2. Ибрат. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчилар: Б.Қосимов, С.Аҳмедов, У.Долимов. Т:. “Маънавият”, 1999.
3. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Тарихи Фарғона. Нашрга тайёрловчилар: У.Долимов, Н.Жабборов. Т:. “Маънавият”, 2005.
4. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Мезон уз-замон. Нашрга тайёрловчилар: У.Долимов, Н.Жабборов. Т:. “Маънавият”, 2005.
5. Исҳоқхон Тўра Ибрат. Танланган асарлар. . Нашрга тайёрловчилар: У.Долимов, Н.Жабборов. Т:. “Маънавият”, 2005.

HIKOYAT VA RIVOYATLARNING INSONNING MA’NAVIY RIVOJLANISHIDAGI AHAMIYATI

Shafoat Hasanova,
filologiya fanlari doktori,
O’zRFA Davlat adabiyot muzeyi
e mail: shafoat80@mail.ru telegram: +998909018798

Annotatsiya. Adabiyot tarixining ajoyib obidalari yangi zamon kishisini tarbiyalashda ulkan ahamiyatga ega. Xalqning ma’naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish O‘zbekistonda davlat va jamiyatning eng muhim vazifasidir. Sharq xalqlarining qissalari, dostonlari va boshqa folklor asarlari shu xildagi yangidan yangi doston, qissa va hikoyalarning vujudga kelishida manba vazifasini o‘tab kelgan. Hikoya va rivoyatlarning aksariyati insonning ma’naviy kamoloti va axloqiy barkamolligiga qaratilgan bo‘lib, ularda insonga bo‘lgan muhabbat, e’tiqodning sofligi, kishilarning bir-birlariga do‘stona munosabatlari, qabih va yaramas ishlardan nafsni jilovlash kabi axloqiy masalalar ko‘tarilgan.

Kalit so‘zlar: Adabiyot, ma’naviyat, hikoya va rivoyatlar, asar, To’tinoma, an’ana, hind qissalari, Xiromiy, Sharq xalqlari.

Аннотация. Великолепные памятники истории литературы имеют огромное значение в воспитании современного человека. Укрепление и развитие духовного духа народа является важнейшей задачей государства и общества Узбекистана. Сказки, былины и другие фольклорные произведения народов Востока послужили источником для создания новых эпосов, сказок и рассказов подобного рода. Большинство рассказов и повествований

посвящены духовной зрелости и нравственному совершенству человека, поднимают такие моральные вопросы, как любовь к человеку, чистота веры, дружеские отношения между людьми, удержание души от зла и нечестивых поступков.

Ключевые слова: Литература, духовность, рассказы и легенды, произведение, Тутинаме, традиция, индейские сказания, Хироми, народы Востока.

Abstract. Magnificent monuments of literary history are of great importance in the education of modern man. Strengthening and developing the spiritual spirit of the people is the most important task of the state and society of Uzbekistan. Fairy tales, epics and other folklore works of the peoples of the East served as a source for the creation of new epics, fairy tales and stories of this kind. Most of the stories and narratives are devoted to the spiritual maturity and moral perfection of man, raise such moral issues as love for man, purity of faith, friendly relations between people, restraining the soul from evil and wicked deeds.

Key words: Literature, spirituality, stories and legends, work, Tutiname, tradition, Indian legends, Hiromi, peoples of the East.

Sharq xalqlarining madaniy qadriyatlari, ma’naviy merosi ming yillar mobaynida dunyo xalqlari uchun qudratli ma’naviyat manbai bo‘lib xizmat qilgan. Uzoq vaqt davom etgan mafkuraviy tazyiqqa qaramay, O‘zbekiston xalqi avloddan avlodga o‘tib kelgan o‘z tarixiy va madaniy qadriyatlarini hamda o‘ziga xos an’analarini saqlab qolishga muvaffaq bo‘ldi.

Mustaqilligimizning dastlabki yillaridanoq, ijtimoiy o‘zgarishlar ta’sirida boy o‘tmish merosimizni izchil ilmiy jihatdan xolis o‘rganish jonlandi. Buyuk alloma va shoirlarimizning, ilgari o‘rganilmay kelingan, diniy-axloqiy qarashlarini o‘zida mujassam etgan nodir asarlari ham jiddiy o‘rganila boshlandi. Chunki mumtoz adabiyotimizning asl maqsadi ham insonlarda umumbashariy fazilatlarni kamol toptirish, ijtimoiy-axloqiy, adabiy-estetik tarbiya berish, ajdodlarimiz badiiy dahosining durdonalari bilan xalqimizni, ayniqsa yosh avlodni to‘la bahramand etishdan iboratdir.

Shu bois, mustaqillik yillari mobaynida, mumtoz adabiyotimizning ko‘zga ko‘ringan, lekin ularning asarlari o‘rganilmay kelingan namoyondalarning asarlari bilan bir qatorda adabiyotimiz tarixida nomlari o‘chib ketgan buyuk ijodkorlarimizning bebaho va nodir asarlarini diqqat bilan o‘rganish ko‘lami ham ancha kengaydi. Xususan, ilgari reaktsion adabiyot vakillari hisoblanib kelingan Imom G‘azzoliy, Ahmad Yassaviy, So‘fi Olloyor, Xo‘ja Ahror Valiy va boshqa o‘nlab ijodkorlarning asarlari jiddiy o‘rganilib, xalqqa taqdim etildi. Shuningdek,

Alisher Navoiydek buyuk mutafakkir shoirlarimizning butun bir ijodiy merosini o‘ziga xos ijtimoiy-falsafiy dunyoqarashi bilan bog‘liq bo‘lgan jihatlarining to‘laligicha qardosh xalqlar ijodiyotidagi falsafiy qarashlari bilan aloqasi, o‘zaro ta’siri doirasida keng tadqiq etila boshlanganligi hozir o‘rganilishi dolzarb bo‘lgan masalalar sirasiga kiradi. Bu jihatdan fors-tojik va turkiy xalqlar adabiy aloqalari keng miqyosli tadqiqotlar uchun boy manba vazifasini o‘tay oladi.

O‘zbek va fors mumtoz adabiyotida o‘zaro adabiy aloqalarning ta’siri va ijodkorlarning hamkorligi asosida qator asarlar bunyod etilganki, ularning genetik asosi, tipologik va o‘zaro aloqadorlik xususiyatlari, mavzuni o‘zlashtirish darajasi kabi masalalarni ilmiy asosda diqqat bilan o‘rganishni taqozo qiladi. Bunday asarlarni qiyosiy-tipologik jihatdan o‘rganish ijodkorlardagi umumiylik va o‘ziga xoslikni aniqlashga imkon beradi. Ayniqsa, mumtoz adabiyotimizni har tomonlama o‘rganishga e’tibor kuchayayotgan hozirgi kunda badiiy adabiyotda an’ana va ijodiylik nuqtai nazaridan manbalarni o‘rganish muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyot tarixi xalq tarixining uzviy bo‘lagi sifatida alohida ajralib turadi. Adabiyot tarixi madaniy aloqalar, adabiy munosabatlar, bir xalqning ikkinchi xalqdan o‘rganishi, o‘zaro adabiy ta’sir va adabiy tajribalar maktabi tarixi hamdir.

O‘zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotida adabiy ta’sir va adabiy aloqalar muhim o‘rinni ishg‘ol etadi. Bir-biriga uyg‘un og‘zaki va yozma yodgorliklar, an’anaviy mushtarak syujetlarning mavjudligi qadimdanoq Yaqin va O‘rta Sharq xalqlari adabiyotiga xos bo‘lgan hodisadir. Hikoya va qissachilik adabiy an’anasi shu adabiy hodisa bilan aloqador holda, uning ajralmas qismi sifatida maydonga keldi.

Ma’lumki, bizgacha yetib kelgan qadim kitoblarda boy ma’naviyatimiz tarixi qator manbalardagi rivoyatlar asosida ajoyib va mo‘’jizakor hodisalar va hikoyalar bilan bog‘langan holda qiziqarli qilib bayon etilgan. Hikoya va rivoyatlarning aksariyati insonning ma’naviy kamoloti va axloqiy barkamolligiga qaratilgan bo‘lib, ularda insonga bo‘lgan muhabbat, e’tiqodning sofligi, kishilarning bir-birlariga do‘stona munosabatlari, qabih va yaramas ishlardan nafsni jilovlash kabi axloqiy masalalar ko‘tarilgan. Ayrim o‘rinlarda yomon xulqli insonlar haqida qiziq-qiziq bahslar va rivoyatlar keltirilgan. Bu rivoyatlar o‘quvchini ajdodlarimizning kundalik hayotlarida yuz bergan qiziqarli voqealar tafsiloti bilan yaqindan tanishtiradi va ularning inson tarbiyasiga ne chog‘lik ahamiyat berganliklarini ko‘z oldidan o‘tkazadi.

Shuni ham alohida ta’kidlab o‘tish kerakki, arab ertaklar to‘plami “Ming bir kecha”, qadimgi hind qissalari “Shukasaptati”, “Panchatantra”, “Vetalapanchavinshati”, “Xitopadesha” va eron xalq afsonasi “Bahromgo‘r” va

turkiy xalqlar o‘rtasida keng tarqalgan “Go‘ro‘g‘li”, “Alpomish” dostonlari va boshqa folьklor asarlari shu xildagi yangidan yangi doston, qissa va hikoyalarning vujudga kelishida manba vazifasini o‘tab kelgan. Bu obidalar asos e’tibori bilan folьklor chashmalaridan keng oziqlanib, uning an’analari, durdonalari bilan yo‘g‘rilgan. Bunday asarlarni yaratgan ijodkorlar xalq og‘zaki ijodining g‘oyaviy-estetik mohiyati va poetikasidan bahramand bo‘lib, hikoyalarni yaratishda undan unumli foydalanganlar.

Ijodkorlar asarlari asosiga kiritilgan syujetlar Sharq xalqlari og‘zaki ijodida ko‘p uchrovchi ertak va qissalar mazmuniga singdirilganligi bilan ancha mashhurdir. Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, bir ijodkorning asari turli ko‘rinishlarda talay xalqlar og‘zaki ijodiyotida mavjuddir. Turli ellarda, turli tillarda, har xil variantlarda jahon kezgan bu ertaklar aksar bir-birini ba’zi o‘zgarishlar bilan takrorlaydi.

Shunday tarixiy-afsonaviy syujet zaminiga ega bo‘lgan asarlardan biri «To‘tinoma»dir. Hind ertak va eposlari asosiga qurilgan, bu dostonning syujeti uzoq zamonlar osha o‘quvchilarga yaqindan tanish bo‘lib u dunyo xalqlari orasida keng tarqalib kelgan.

Shunday qilib, bir paytlar qadimgi sanskrit adabiy an’anasi zaminida vujudga kelgan bu adabiy hodisa keyinchalik fors va turkiy xalqlar adabiyotida alohida yo‘nalishni vujudga keltirib, “To‘tinoma”navislik an’anasiga aylandi. Bu mavzuga qo‘l urgan har bir ijodkor o‘z asarini eng avvalo o‘zi yashagan davr ijtimoiy hayot tarzi va odati, rasm-rusmlariga moslashtirdi. Sanskrit tilidagi «Shukasaptati”, ya’ni “To‘tining yetmish hikoyasi” deb atalib kelingan hikoyalar to‘plami, asrlar o‘tishi bilan “To‘tinoma” nomi bilan shuhrat topgan va uni birinchi bor qayta ishlab, o‘ziga xos asar yaratgan ijodkor Ziyovuddin Naxshabiy bo‘lgan. Undan keyin bunga qo‘l urgan ijodkorlar soni juda ko‘p. Ular ichida Muhammad Qodiriy, Latifiy, Xaydarbaxsh, Asiriy, Xiromiy va Mirzabobo asarlarini alohida qayd etib o‘tish joizdir. Bu dostonlarni solishtirib o‘rganish ko‘p asrlik fors-tojik va o‘zbek adabiyoti tarixini hamda ikki o‘rtadagi adabiy ta’sir masalalarining ba’zi qirralarini yoritishga imkon beradi.

Avvalo «To‘tinoma” haqidagi hikoyalar Markaziy Osiyo va Hindiston xalqlari adabiy munosabatlarining ko‘rkam mahsuli sifatida e’tiborga loyiqdir.
Xiromiy “To‘tinoma” dostonida qoliplovchi hikoyadan keyin to asar nihoyasigacha 51 ta hikoya keltirilgan. Xiromiy asarida ikkinchi kecha aytilgan hikoya Tabariston shohi va uning hayoti evaziga o‘z o‘g‘li hayotini baxshida etishga tayyor bo‘lgan sarboz haqidagi ertakdan iborat:

Tabariston shohi kunlardan bir kuni xalqqa to‘yu tamosholar qilayotgan vaqtda bir sarboz kirib kelib, uni xizmatga olishini iltijo qiladi. Sarboz o‘zini shu

darajada ishiga mohir qilib ta’rif beribdiki, uni shoh saroy tomiga xizmatga olibdi, lekin uning balandparvoz gaplariga shubha bilan qarabdi. Bir kuni shoh yarim kechada haram tomiga nogoh ko‘z tashlagan ekan, u yerda bir qora sharpani ko‘ribdi. Sharpa yoniga kelsa o‘sha sarboz, bir oyoqda to‘rt yildan beri haramni qo‘riqlab turgan ekan. Shu vaqt shoh qulog‘iga: “Men ketayapman, meni biror kishi qaytara olurmi?”,-degan ovoz eshitilibdi. Shoh hayron bo‘lib sarbozdan so‘rasa u:-Bu nidoni anchadan beri eshitayapman, lekin borib aniqlamoqqa xizmatim yo‘l qo‘ymaydi,-debdi. Shoh uni voqeadan xabar olishga yuboribdi. Sarboz pastga tushib xabar olgan ekan bir kampir: “Men shoh davlatiman, uning hayoti suratiman, shoh umri bitti, shuning uchun men ketayapman”,-debdi. Sarboz undan: “Izingga qaytishing mumkinmi?”,-deb so‘rasa: “Mumkin, o‘g‘lingni qurbon qilsang”,-deb javob beribdi. Sarboz o‘g‘lini qurbon qilishga qaror qilibdi. Sarbozning o‘g‘li ham: “Bunday odil shoh uchun boshimni fido qilishga tayyorman”,-deb qurbonlikka tayyorligini bildiribdi. Sarboz o‘g‘lini endi qurbon qilmoqchi bo‘lib pichoq tortmoqchi bo‘lgan ekan, kampir: “To‘xta, uni o‘ldirma! Olloh ta’olo mardligingni va ixlosingni ko‘rib, senga rahm qildi. Bu imtihon edi xolos. Shohingning umrini Tangri bardavom qildi”,-debdi. Bu bo‘lgan voqealarni shoh eshitib turgan ekan. Ma’lum fursatdan keyin sarboz uning yoniga kelgach, shoh: “Bu qanday ovoz ekan”,-deb so‘rabdi. Sarboz: “Bir zaifa erining ozoridan yig‘lab yotgan ekan, men ularni yarashtirib qo‘ydim”,-deb javob beribdi. Shoh sarbozning dono va sodiqligiga qoyil qolib shunday debdi: “Men izingdan borib bor gapni eshitib turgan edim. Endi men senga iltifotimni namoyon qilaman, qolgan umrimni senga baxshida etayin”,-deb unga vazirlik taxtini va molu dunyosining yarmini in’om qilibdi.

Mazkur hikoya mazmunidan shu narsa ma’lum bo‘ladiki, Naxshabiy va Latifiylarning “To‘tinoma”larida bu afsona voqealari tasvirida lirik chekinishlarga keng o‘rin berilgan. Xiromiy qator lavhalarni qisqartirgan. Unda qahramonlarning nomlari va syujet silsilasidagi ayrim o‘rinlar ixchamlashtirilganligini kuzatish mumkin.

Naxshabiy va Xaydarbaxsh hikoyalarida sarboz ilgari Xo‘jand shohida xizmat qilgan bo‘lsa, Latifiyda Xo‘jand beki uning qadriga yetmaganligi tufayli Tabariston shohi xizmatiga keladi. Xiromiyda ham u ilgari shoh xizmatida bo‘lgan, lekin qaysi yurt shohi ekanligi qayd etilmagan:

Sarxush o‘lturmish erdi taxt uzra shoh,

Kiribon keldi bir kishi nogoh.

Shahga bosh indirub du’o qildi,

So‘ngra chun arzi mudda’o qildi.

Dedikim mardeman o‘zum sarboz,

Barcha sarbozlar aro mumtoz.

Meni qadrimni bilmadi shohim,

Bilmadi balki rasm ila rohim. (9b sahifa)

Shunday farqlardan yana birini Tabariston shohi hayoti suratini o‘zida ifodalagan obrazdagi kichik bir o‘zgarishdan ham ko‘rish mumkin. Xiromiyda bu obraz “Zol” ya’ni qari kampir sifatida talqin etilgan. Naxshabiy, Xaydarbaxsh va Latifiylarda esa u go‘zal xotin sifatida tavsif etiladi. O‘ylaymizki hikoyada o‘lim haqida so‘z borar ekan Tabariston shohi hayoti suratini go‘zal yosh xotin qiyofasida tasvirlanganidan ko‘ra, uni Xiromiy tavsiflagandek qari kampirga o‘xshatish mantiqan to‘g‘riday ko‘rinadi.

Ijodkorlarning bu hikoyalardagi diqqatga sazovor o‘ziga xosliklardan yana biri, bu Latifiyning sarboz o‘g‘li boshini kesmoq uchun o‘g‘li bo‘g‘ziga pichoq tutgan chog‘dagi holatidir. Buni Latifiy Ibrohim alayhissalomning Ismoil alayhissalomni qurbonlikka keltirmoqchi bo‘lgan manzarasi bilan qiyoslab, uning tafsiloti hikoya ichida hikoya sifatida keltiriladi. Bu hikoya Naxshabiy asarida ham bor. Latifiyda shuningdek sarboz o‘zini ham podshoh uchun fido qilishga tayyor ekanligini qayd etadi. Xaydarbaxsh va Xiromiy bu lavhalarni o‘z dostonlariga kiritmagan.

Asarlarning qiyosiy tahlili yana shuni ko‘rsatadiki, hikoyalar yakuni ham har bir ijodkorda turlicha. Naxshabiy sarbozni uning sadoqatliligi tufayli o‘ziga noib qilib tayinlaydi, lekin unga Xaydarbaxsh va Latifiydagi singari molu davlat berilmaydi. Latifiy ham uni noib qiladi, so‘ngra vazir va hatto amir qilib tayinlaydi va shoh molu dunyosining yarmini unga meros qilib beradi.

Bu hikoyaning asosiy g‘oyasi sadoqat va uning inson baxt-saodati kaliti ekanligidadir. Ramziy ma’noda u Xo‘jastaning o‘z jufti haloliga sadoqatli bo‘lmog‘i lozimligiga ishoradir.

Xiromiy ijodkor sifatida yangi fikr, o‘ziga xos qahramonlar silsilasi, badiiy tasvir vositalari va yangi xulosalar yasashga harakat qiladi. Xiromiy hikoyalarida qahramonlarning ichki dunyosi va tashqi qiyofasidagi ijobiy va salbiy xususiyatlarini lirik kechinmalar orqali obrazli yoritish asar yaratishdan ko‘zlangan markaziy yo‘nalishni tashkil etadi va qo‘llangan badiiy vositalar asar bosh qahramonlarining o‘ziga xos xarakterini ochib berishga xizmat qiladi.

Xiromiy dostonidagi hikoyalarda asosan insonning axloqiy qiyofasini tarbiyalash g‘oyalari yotadi. Ularda asosiy urg‘u vafodorlik va bevafolik oqibatlari, aql-idrok tantanasi, saxovatu muruvvat saodati, yovuzlik va ezgulik o‘rtasidagi kurash motivlariga qaratilgan.

Bu hikoyalarning bosh qahramonlari har xil kasbdagi va toifadagi insonlar bo‘lishi bilan bir qatorda turli hayvonlar va qushlarni ham tashkil etadi va ular hikoyalarning g‘oyaviy yo‘nalishini belgilab beradi. Ularda salbiy qahramonlar o‘z qilmishlariga yarasha jazo oladilar, ijobiylari murod maqsadlariga yetadilar.

Xiromiy hikoyalaridagi o‘ziga xoslik shundan iboratki, ularda vazirlar obrazlari alohida ajralib turadi. Ijodkor bu obrazlar orqali dono, tadbirkor va tajribali davlat arboblari sifatida gavdalanadilar. Ular davlat tashvishi va raiyyat muammolarini hal qilishda butun aqlu zakovatlarini ishga soluvchi ijobiy qahramonlardir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Зийа ад-дин Нахшабий. Книга попугая (“Тути-наме”). Перевод с персидского Е.Э. Бертельса. –Москва: Наука, 1982.
2. Иномхужаев Р. Некоторые аспекты литературных связей Индии с сопредельными странами в XVI веке. Сб. научн. тр. ТашГУ-Ташкент, -№720. 1984. -С. 33-40.
3. Шукасаптати. (Семьдесят рассказов попугая) / перевод с санскрита М.А.Ширяева. –М.: ИВЛ, 1960. –129 с.
4. Ш.Ҳасанова. “Тўтинома” типидаги асарларнинг қиёсий-типологик ва текстологик тадқиқи. -Т.: Мумтоз сўз, -2015. 139 б.
5. Ш.Ҳасанова. Хиромийнинг “Тўтинома” достонида анъана ва ўзига хослик. Ўзбек тили ва адабиёти. -2009. -№4. –Б. 62-65.
6. Sh. Khasanova. The work displaying East wisdom. Global Journal of Advanced Research. –India, 2016. Vol-3, Issue-8. –P. 771-774. (№2: Journal Impact Factor – 1,517)

MUMTOZ ADABIYOTDA BADIIY OBRAZ VA OBRAZLILIK (Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy lirikasi misolida)

Zeboxon Kobilova,
Qo‘qon universiteti professori
Namunaxon Tursunova,
Qo‘qon universiteti pedagogika va psixologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi
namunaxon1992@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada badiiy obraz va obrazlilik masalasi Muhammad Aminxo‘ja Muqimiyning adabiy merosi misolida yoritilgan. Shoir ijodida ijobiy va salbiy, ramziy va majoziy, an’anaviy va yangi obrazlarining butun bir turkumini mavjudligi aniqlangan. Badiiy obrazlarning she’rda tutgan o‘rni, bajargan vazifasi,

tashigan g‘oyasiga ko‘ra bir qator guruhlari ajratilgan va Muqimiy g’azallarining baytlari misoli dalillangan.

Kalit so‘zlar: obraz, obrazlilik, g‘azal, lirika, oshiq, raqib, zohid, muhtasib, nosih, bulhavas, hakim, ko‘zgu (oyina), sha’m, parvona

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема художественного образа и образности на примере литературного наследия Мухаммада Аминходжи Мукими. Установлено, что творчество поэта содержит целый спектр положительных и отрицательных, символических и образных, традиционных и новых образов. Выделяется ряд групп художественных образов в зависимости от роли, которую они играют в поэме, выполняемой функции и передаваемой ими идеи, в качестве доказательства приводится пример стихов газелей Мукими.

Ключевые слова: образ, образность, газель, лирический, возлюбленный, соперник, аскет, поэт, поэтесса, филистер, судья, зеркало, свеча, пропеллер

Annotation

This article discusses the issue of artistic image and imagery using the example of the literary heritage of Muhammad Aminkhodja Mukimi. It is revealed that in the poet's work there is a whole series of positive and negative, symbolic and figurative, traditional and new images. A number of groups of artistic images are distinguished according to the role they play in the poem, the function they perform, and the idea they convey, and the example of the verses of Mukimi's ghazals is used as evidence.

Keywords: image, imagery, ghazal, lyrics, lover, rival, ascetic, muhtasib, nasih, bulhavas, hakim, mirror (oyna), sham, parvona.

Ijodkor badiiy obraz vositasida dunyoni anglaydi. O‘zi anglagan mohiyatni va o‘zining anglayotgan narsaga hissiy munosabatini ifodalaydi. Shu ma’noda obraz adabiyot va san’atning fikrlash shakli, usuli sanaladi. “Badiiy obraz borliqning san’atkor ko‘zi bilan ko‘rilgan va ideal asosda ijodiy qayta ishlanib, hissiy idrok etish mumkin bo‘lgan shaklda ifodalangan aksidir”[1.90], deb adabiyot nazariyasi darsliklarida ta’riflar berilgan. Oddiy, hech kim e’tibor bermagan narsa yoki voqelikni ijodkor shunday mahorat bilan tasvirlydiki, bu insonga estetik zavq beradi. Ayniqsa, mumtoz adabiyot durdonalarida bu masalada peshqadamlaridan hisoblanadi.

Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy lirikasida turli xil obrazlar uchraydi.

Sharq mumtoz she’riyatida bo‘lgani kabi Muqimiy ijodida ham ma’shuqa shunday yuksakda tasvirlanadiki, unga hech qachon oshiqning qo‘li etmaydi; ma’shuqa shoh-u oshiq gado sifatida talqin qilinadi; ma’shuqani boy, o‘zini faqir

qiyofasida gavdalantiradi; ma’shuqani sitamgar, oshiqni bechora ko‘rsatadi va hokazo. Chunonchi:

Zulm ila qahru g‘azab izhor qilmoq shunchalar,
Oshiqi bechorag‘a ozor qilmoq shunchalar [2.27].

Mumtoz she’riyatda ma’shuqa hamisha bevafo tarzida talqin qilinadi. Shuning o‘zi uning tasavvufiy ma’noga egaligidan dalolat beradi. Chunki ilohiy mahbubani hech kim ko‘rmagan. Bir ko‘rinish berganicha pinhon bo‘lganligi jihatida u pariga ham tashbeh qilinadi:

Rux ochib, ko‘zdin nihon bo‘lsa paridek, naylayin,
Ayrilib hushu aqldin, telba bo‘lmay sog‘lar [2.27].

Bu irfoniy qarashlar bilan bog‘liq. Tasavvuf falsafasiga ko‘ra, azalda inson o‘z Yaratuvchisi bilan bir butun bo‘lgan-u olamning yaralishi bilan undan ayri tushgan. So‘fiyona she’riyatda ma’shuqning oshiqni o‘zidan uzoqlatgani, visolning hijronga o‘rin bo‘shatib bergani, endi oshiqning yana bir umr ma’shuqqa intilishi, lekin visolning qachon yuz berishi noma’lumligi haqidagi she’rlarning ko‘pligiga sabab shu.

Salbiy obrazlar: raqib (ag‘yor, ag‘yor eli, dushman, muddaiy), muhtasib, nosih, bulhavas, hakim, kabi.

Ishq dardiga davo topolmasligi, oshiqning mushkulini oson qilolmasligi jihatidan hakim ham, tabib ham mumtoz she’riyatda qaysidir darajada salbiy obrazlar qatoriga kiradi.

Muolijdin ko‘rub nabzim, hakimo, yozma “Qonun”cha,
Bu hikmat birla bilmaysiz nadur dardi nihonim, siz [2.40].

“Navoiy lirikasi” kitobida taniqli olim A.Hayitmetov ham zohid, faqih, muhtasib, nosih, raqib kabilarni salbiy obrazlar sifatida talqin etadi [3.170].

Nosih jannat va do‘zax haqidagi yolg‘on va quruq nasihatlari bilan safsataboz sifatida gavdalanadi.

Qilma panding, nosiho, devonaman – sud aylamas,
Emdi fahmi sabru oromu qaror aylarmudim? [2.86]

Zohid – tasavvuf she’riyatida eng ko‘p tanqid tig‘i qaratilgan salbiy obrazlardan hisoblanadi va u oshiq, so‘fiy, rind, darveshga qarshi qo‘yiladi. Chunki u ma’rifatdan bexabar bo‘lib, shariatning rasmiy amrlarinigina ado etib, ilohiy ishqni tan olmaydi. Shuning uchun ham Muqimiy baytlaridan birida ma’shuqaga murojat qilaroq: “Zohid mening oshiqligimni yuzimga solgan edi – bir borib uni ham men kabi beqaror aylab keling”, – deydi:

Manga zohid ta’n etmush emdi, ey oromi jon,
Oni ham borib meningdek beqaror aylab keling [2.67].

Boshqa bir baytida esa ma’shuqa qoshlarining mehrobini ko‘rsatib, zohidni bir umrlik zuhdidan pushaymon qilishga chaqiradi:

Ko‘rsatib banogohi qoshlaringni mehrobin,
Shuncha yilg‘i zohidni zuhdidin pushaymon qil![2.77]

Ma’shuqa qoshining qayrilmaligiga o‘xshashi jihatidan mehrobni uning qoshiga nisbat berish mumtoz she’riyatda bir an’ana tusini olgan. Zohid masjid mehrobiga sajda qilsa, oshiq ma’shuqa qoshiga sajda qiladi.

Raqib obrazi ham shoir she’riyatida bir necha ma’no qirralari bilan namoyon bo‘ladi. U faqat oshiq-ma’shuqlar orasidagi g‘ov bo‘libgina qolmay, Xudo va inson o‘rtasida to‘siq bo‘lib turgan dunyo va uning ne’matlari, nafs xohishlari va turli hoyu havaslarni bildirib keladi. Jumladan, bir baytida raqib bilan birga yurgan ma’shuqni iblis nayrangiga uchgan insonga o‘xshatadi:

O‘xshaturman shum raqib birla kelurda angakim:
Aylayub talbisi iblis hamrohi inson kelur [2.35]

Ma’lumki, oshiq azaldan umid va shubha orasida yashaydi. O‘ziga iltifot qilmagan ma’shuqani raqib bilan birga deb o‘ylaydi – uning ma’shuqqa arazi ham, raqibga nafrati hm shundan. Ayni mazmundagi baytlar Muqimiy ijodiga ham oz emas. Chunonchi:

Iltifotidin raqiblar shodu man mahrum, oh,
Sohibi ehson, karamlik, bir malaksiymogina[2.120]

Ramziy obrazlar: ko‘zgu (oyina), sha’m, parvona kabi.

Tasavvuf she’riyatida ko‘zgu – inson ko‘ngli ma’nosida keladi. Bu ta’limotga ko‘ra, dunyo g‘uborlaridan poklanib, ko‘zguday musaffo holga kelgan ko‘ngilda Olloh jamoli jilvalanadi. Shuning uchun ham Muqimiy quyidagi baytida Xudoyi taologa murojaat qilib, g‘aflat zangidan ko‘nglini poklab, mehri nuri bilan uni ravshanlashtirishini iltijo qiladi:

Zangi g‘aflatdin ko‘ngil oyinasini pok etib,
Partavi mehring bilan sohib safo qilg‘il karim.[2.88]

Yoki mana bu baytida shoir o‘zining oshiqlikdagi ahvolini tundan tonggacha yonib-o‘rtanadigan shamga qiyoslaydi:

Dardu so‘zu ashku ohimni qiyos et sha’mdin,
Shomdin to subhidam hajringda o‘rtab yonaman [2.97].

Majoziy obrazlar: bulbul, chug‘z, ohu, kabk, kabki dari, tovus, to‘ti, qumri kabi.

Majoziy obrazlardan bulbul – oshiqqa, chug‘z (boyo‘g‘li, boyqush) – raqib, ohu – go‘zal mahbubaga, kabk (kaklik), kabki dari (tog‘ kakligi), tovus – chiroyli yurishi tufayli ma’shuqaning nafis xiromiga o‘xshatiladi va hokazo. Masalan, go‘zalligi jihatidan ohuning ko‘zlari ma’shuqaning ko‘zlariga tashbeh qo‘yiladi. ayni paytda ma’shuqaning go‘zal ko‘zlari ohu ko‘zlaridan ustun qo‘yiladi. Jumladan, quyidagi baytda o‘zining ko‘zlari go‘zalning ko‘zlari oldida nursizligidan xijolat tortgani uchun ham ohu tog‘u dashtdan beri kelmaydi deb nozik lutf qilinadi:

Ohu ko‘rub ko‘zingni xijil bo‘lmasa, nechun
Ovoralig‘da umri o‘tar ko‘hu dasht aro [2.18]

Bu mumtoz she’riyatdagi husni ta’lil san’atiga misol bo‘la oladi. Baytda ham ohuning tog‘u dashtni makon tutganiga ko‘zlarining ma’shuqa ko‘zlari bilan bahslasholmasligi sabab qilib ko‘rsatiladi. Aslida bunday emasligini o‘quvchi sezib turadi, lekin shoirning bu go‘zal badiiy kashfiyotiga qoyil qoladi.

Boshqa bir baytida esa mahbubaning malak kabi yuz noz bilan xirom qilishi oldida kaklik bilan tovus o‘zining nafis yurishiga mag‘rur bo‘lmasa ham bo‘ladi deb kinoya qiladi:

Kabk ila tovus raftorig‘a mag‘rur o‘lmasun,
Hurvash, yuz nozlar birlan xirom etsang netar? [2.28]

5. An’anaviy obrazlar: sarv, shamshod, lola, nargis, gul, g‘uncha, savsan, bodom, rayhon, mehrigiyo, arg‘uvon kabi.

An’anaviy obrazlar adabiyotda asrlar davomida keng qo‘llanib kelganidan ular muayyan turg‘un ma’noga ega bo‘lib qolgan. Masalan, sarv, shamshod, sanavbar kabilar ma’shuqaning kelishgan go‘zal qaddi-qomatini tamsil etadi va ayni paytda unga qarshi qo‘yiladi: istiora sifatida sarv, shamshod, sanavbar baland va mavzun bo‘yli mahbubani bildirib keladi, shu bilan birga, unga tenglasholmaydi. Chunki bu go‘zallik timsollari o‘rnidan qo‘zg‘alolmaydi, ma’shuqa esa yuradi, xirom aylaydi. Yana bu daraxtlarda go‘zaldagi kabi yuz, ko‘z, lab, xol va boshqalar yo‘q. Jumladan, quyidagi baytda yuz noz bilan xirom etgan mahbubani qadam tashlaydigan, ya’ni yuradigan sarvga tashbeh etadi:

Shitob aylab, bu kun yuz qatla noz ila xirom etting,
Qolib hayron dedim: “Yo Rab, nachuk sarvi ravondur bu?” [2.112]

Nargis, bodom kabilar esa go‘zalning chiroyli ko‘zlari bilan qiyoslanadi. Binafsha, savsan yorning halqa-halqa sochlarining ramzi bo‘lib keladi.

Diniy obrazlar: mo‘min, musulmon, kofir, tarso, gabr, hur, barahman kabi.

Muqimiy o‘z badiiy maqsadi ifodasi uchun nafaqat islom dini bilan bog‘liq obrazlar, balki boshqa dinlardagi obrazlardan ham mahorat bilan foydalanadi. Aytaylik, haqiqiy mahbuba shunday tengsiz husn sohibasiki, unga birgina shoir Farg‘ona mulkida oshiq bo‘lib qolmay, zohid uni Ka’badanu barahman butxonadan izlaydi:

Oshiq ermasman yuzingga yakka bu Farg‘onada,
Zohid istar Ka’balarda, barhaman butxonada [2.117]

Barahman – hind hakimi va donishmandi, butparastlar piri bo‘lib, bu erda u aruz vazni taqozosiga ko‘ra barhaman tarzida yozilgan.

Bir qarashda oshiqning holini tang qilishi, xumor boqishlari bilan unga jabr qilishi jihatidan Sharq mumtoz she’riyatida ma’shuqaning ko‘ziga kofir sifati beriladi. Qosh esa mehrobni tamsil etib keladi. Shunga ishora qilib shoir tajohuli orifona – bilib bilmaslikka solish san’ati vositasida: “Odatda, mehrobda mo‘minlar sajda qilishadi. Qoshlaring ostidan esa ikki kofir joy olibdi – bu qanday mehrob bo‘ldiki, uning ostida musulmon bo‘lmasa?” – deb kinoya qiladi:

Bul’ajab mehrobdurkim, hech musulmon bo‘lmag‘ay,

Ikki kofir nargisingga oshyondur qoshlaring [2.68]

Bu erda nargis istiora o‘laroq ko‘zni tamsil etib kelyapti.

Tasavvufiy obrazlar: *zohid, soqiy, qalandar, ishq ahli, zuhd ahli, zohid, sabo, begona, maxmur, tarso, shayx va boshqalar.*

Bu obrazlardan may – ilohiy ishq ramzi, qadah – ko‘ngil, soqiy – pir, mayxona – uning huzuri va hokazo. Misol uchun, quyidagi baytida Muqimiy ma’shuqaning mavzun qomatini oltin yoki kumush bilan ziynatlangan shisha idishga, labini – qadahga, so‘zlarini ayni qadahdan quyilgan mayga tashbeh etadi, vaslini esa may lazzatiga tenglashtiradi:

Bazm aro, jono, visoling boda o‘rnig‘a o‘tar,
Surating – miyno, labing – sog‘ar, so‘zing go‘yo sharob [2.21]

Ma’lumki, musulmon mamlakatlarida boshqa dinga e’tiqod qiladigan kishilar mo‘minlardan ajralib turish uchun beliga zunnor – chilvir bog‘lab yurishgan. Mana bu baytida shoir agar sening muattar sochingni ko‘rsa, tarso – nasroniy ham dinidan qaytib, belidagi zunnorini echib tashlaydi deb lutf etadi:

Hech tarso qolmas erdi ko‘rsalar mushkin soching,
Dinidin qaytib demongkim, yodi zunnor etmayin [2.100]

An’anaviy mumtoz adabiyotda takrorlanib keluvchi zuhd ahli ya’ni dunyodan voz kechib, jannat umidida toat-ibodat bilan shug‘ullanuvchi obraz shoir ijodida ham uchraydi:

Huri jannat vasfin etmish zuhd ahli muddao,

Ishq eli mahshar kuni ma’shuqig‘a da’vosi bor.[2.28]

Afsonaviy obrazlar: pari, anqo, samandar kabi.

Samandar – olov ichida tug‘ilib, olov ichida yashaydigan va tusi ham olovrang kaltakesakka o‘xshash jonivor. Ishq o‘tida o‘rtanishi, otash ichra yashashi jihatidan mumtoz she’riyatda u oshiq timsoli bo‘lib keladi. Chunonchi, bir baytida Muqimiy hamisha qizib yotgan ko‘ksini chilimning sarxonasiga, bo‘g‘zidan chiqadigan nolani nayga, yotadigan joyini esa gulxan kuliga, o‘zini samandarga o‘xshatadi:

Otashin sarxonae ko‘ksum, nayi nolam baland,
Maskanim gulxan kuli, qildi samandar qomating [2.70]

Juft obrazlar: sha’m va parvona, gul va bulbul kabi.

Bunday obrazlar bir-biri bilan bog‘liq bo‘lib, bir-birini taqozo qiladi. Chunki gul bor joyda bulbul, sha’m tegrasida parvona bo‘ladi. Bu juftliklar aksar oshiq-ma’shuq timsoli bo‘lib keladi. Masalan, Muqimiy o‘zini omadsiz va baxtsiz bulbulga o‘xshatadi:

Nolalar qilmay, netay, sansiz, Muqimiy, subhu shom,
Bulbuli sho‘ridai gulzor bo‘ldim ayrilib [2.19]

Muqimiy ham quyidagi baytida bu dunyoda toki husn va ishqning bir-biriga intilishi bor ekan, sha’m parvonasiz, gul bulbulsiz, sarv qumrisiz bo‘lmaydi deb yozadi:

Sha’m – beparvona, gul – bebulbulu, bequmri – sarv
Bo‘lmas husnu ishqning olamda to osori bor [2.30]

Zid obrazlar: oshiq-raqib, oshno-begona, shoh-gado, gul-xor, bulbul-chug‘z (zog‘) kabi. Aytaylik, bulbul gul bilan juft obrazni tashkil etsa, boyo‘g‘li yoki zog‘ bilan o‘zaro zidlik hosil qiladi. Chunonchi, mashhur “Navbahor” nomli g‘azalida bulbul o‘rnini zog‘lar egalladi deganda yaxshilar o‘rnini yomonlar, donolar o‘rnini nodonlar egallaganiga ishora qiladi:

Hayfkim, ahli tamiz ushbu mahalda xor ekan,

Oldilar har erda bulbul oshyonin zog‘lar 2.27]

O‘zaro qarama-qarshi bo‘lgan shoh va gado obrazi ham Muqimiy ijodida keng qo‘llanilib, u ma’shuqani – shoh, o‘zini – gado o‘laroq tasvirlaydi:

Necha tag‘ofil, ey shahi xuboni mulki husn,
Sulton degan tarahhum etar holig‘a gado (18).

Bu ham aslida tasavvufiy qarashlar bilan bog‘liq bo‘lib, irfoniy she’riyatda bir an’ana tusini olgan.

Mashhur oshiq-ma’shuqlar: *Layli va Majnun, Farhod va Shirin, Yusuf va Zulayho, Mahmud va Ayoz kabi.* Shoirlar mashhur oshiq-ma’shuqlar obrazidan asosan “mening oldimda Majnun kim bo‘libdi-yu, sening oldingda Layli kim bo‘libdi” qabilida o‘z sevgilarini ularning sevgisidan ustun qo‘yish, o‘zlarini afsona bo‘lgan oshiqdan, sevgililarini esa ma’shuqalardan ustun qo‘yish maqsadida foydalanishgan. Jumladan, Muqimiy yozadi:

Menga Majnun uchrasaydi ishq dashtida agar,

Yig‘lar erdi holima boshimda ming savdo ko‘rub [2.22]

“Agar ishq biyobonida Majnun menga duch kelib qolguday bo‘lsa, boshimda ming savdo borligini ko‘rib, mening holimga yum-yum yig‘lar edi”, – der ekan, garchi ishq dashti bu dunyoda mavjud bo‘lmay, u shoirlarning taxayyuli mahsuli bo‘lsa ham, oshiq hech qachon o‘zidan ming yillar ilgari o‘tib ketgan Majnun bilan uchrashmasligi aniq bo‘lsa ham, boshidagi savdolar har qancha ko‘p bo‘lmasin, u mingtaga yaqin kelmasa ham va nihoyat oshiqlar shohi uning holiga yig‘lamasa ham, bunday mubolag‘alar keng qo‘llangani jihatidn an’anaviy tusga kirgan va aql-u odatga muvofiq hisoblanadi. Bu erda Majnunga murojaat qilinishida talmeh, o‘z dardini Majnun dardidan ustun qo‘yilishida mubolag‘a, oshiqning o‘zini Majnunga qiyoslashida o‘xshatish san’atlarini ko‘ramiz. Bu nihoyatda go‘zal tasvir. Ayni paytda, sodda va tushunarli. Usluban ravon va jarangdor. Bu – shoirning o‘ziga xos badiiy topilmasi. Bu – shoirning o‘ziga xos tasvir mahorati.

Mekanam ko‘hi g‘am az shavqi hamon shirinlabe,
Teshai Farhod peshi noxuni man tez nest.[2.24]

Tarjimasi: “Yillarki o‘sha shirin labli ma’shuqa shavqida g‘am tog‘ini qazaman. Hatto Farhodning teshasi ham mening tirnoqlarim qadar o‘tkir emas”.

Ko‘rinib tuganidek, bayt talmeh san’ati asosiga qurilgan. Bu yerda Farhodning tog‘ni qazib, Shirin saroyiga suv olib borgani va uning muhabbatini shu orqali qozonganiga ishora qilinmoqda. Farhod qazgan bu tog‘ Sharq mumtoz adabiyotida ishq tog‘i ramziga aylanib ketgan. Muqimiy ham ayni an’anani davom ettirib, agar Farhod tog‘ni teshasi bilan qazgan bo‘lsa, men uni tirnoqlarim bilan qazaman, chunki mening tirnoqlarim uning teshasidan o‘tkirdir deb mubolag‘a qiladi.

Payg‘ambarlar: Xizr, Sulaymon, Masih, Ya’qub kabi.

Payg‘ambarlardan Xizr – rahnamo, oshiqlar va mushkul ahvolda qolganlar homiysi, Iso Masih – hayot baxsh etuvchi, Sulaymon – dabdaba va hashamat timsoli va hokazo. Muqimiy talmeh san’ati vositasida Xizrdan ishq yo‘lida o‘ziga rahnamolik qilishi, mushkul ahvolda qolganida madadga kelishini so‘rasa, Sulaymonning oldida o‘zi haqir chumoli kabi his qiladi.

Manga ming shonu shavkat birla jonon uchradi nogah,
Muhaqqar mo‘r edim, go‘yo Sulaymon uchradi nogah [2.125]

Tarixiy va hayotiy shaxslar: Moniy, Devonai Adham, Falotun, Arastu, Umarxon kabi mashhur tarixiy shaxslar; Farzincha, Mirzo Umar, Abduqahhor kabi Muqimiy zamonasining tilga tushgan hofizlari.

Masalan, Falotun – hamma narsani biladigan, qilni qirq yoradigan, har qanday mushkulotni hal qiladigan donishmandning umumiy obrazi.

Lutfingi sharhina gar yuz yil Falotun cheksa til,
Ey karamtiynat yana, fahmimda, ijmoling o‘shal [2.75]

Bu guruhlar yana o‘zining ichki guruhlariga ajralib ketadi. Masalan, ijobiy obrazlar turli toifadagi yaxshi insonlardan tashqari, payg‘ambarlar, avliyolar, shohlar, oshiq-ma’shuqlarga bo‘linadi. Afsonaviy obrazlar haqida ham shunday deyish mumkin.

Ma’lum bo‘ladiki, Muqimiy buyuk salaflari o‘z ijodida mahorat bilan qo‘llagan an’anaviy obrazlardan mahorat bilan foydalanib, o‘zining badiiy-estetik qarashlarini ilgari surgan.

ADABIYOTLAR

1. Quronov D. Adabiyot nazaryasi asoslari. Toshkent: Akademnashr, 2018
2. Муқимий. Тўла асарлар тўплами. (Нашрга тайёрловчи: Турдиалиев А). –Тошкент. Иқтисодиёт, 2021.
3. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Тошкент: Фан
4. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.
5. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.

6. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
7. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.
8. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.
9. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.
10. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548
11. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

TIL SIYOSATI VA MILLIY-MADANIY MASALALAR

Odilov Yorqinjon Rahmonaliyevich,
Filologiya fanlari doktori, professor
O‘zFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
yorqinjonodilov@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada globallashuv sharoitida til siyosati, til siyosati falsafasi, til huquqi, tildan foydalanish, tilning qo‘llanish sohalari, fuqarolarning tildan foydalanish bil bog‘liq ijtimoiy-siyosiy harakatlari, til nazorati, til siyosatining etnosotsial, madaniy, demografik qamrovi qanday bo‘lishi lozimligi haqida ilmiy va asosli fikrlar bildirilgan. Shuningdek, davlatlarning katta va kichik tillarni himoyalashi, mahalliy tillarni saqlash va himoyalashning qonuniy talablari, bugungi kunda jahon til siyosatida olib borilayotgan amaliy ishlar, G‘arb davlatlarining migratsiya jarayonida amalga oshirayotgan til siyosati, ko‘ptillilik va lisoniy prognozlash haqida ham fikrlar qayd qilingan.

Kalit so‘zlar: til, til siyosati, til siyosati falsafasi, til huquqi, til sofligi, ko‘pmadaniyatlilik, til ratifikatsiyasi, lisoniy prognozlash.

Аннотация

В данной статье высказаны научно обоснованные мнения о языковой политике в условиях глобализации, философии языковой политики, языковом праве, использовании языка, сферах применения языка, социально-политических действиях граждан, связанных с использованием языка, языковом контроле, этносоциальном, культурном и демографическом охвате языковой политики. Также отмечены мнения о защите больших и малых языков государствами, законных требованиях сохранения и защиты местных языков, практической работе, проводимой сегодня в мировой языковой

политике, языковой политике, проводимой западными странами в процессе миграции, многоязычии и языковом прогнозировании.

Ключевые слова: язык, языковая политика, философия языковой политики, языковое право, чистота языка, многокультурность, ратификация языка, языковое прогнозирование.

Abstract

This article presents scientifically grounded views on language policy in the context of globalization, the philosophy of language policy, language law, language use, areas of language application, socio-political actions of citizens related to language use, language control, and the ethnosocial, cultural, and demographic scope of language policy. Also noted are the views on the protection of large and small languages by states, the legal requirements for the preservation and protection of local languages, the practical work being carried out in world language policy today, the language policy of Western countries in the process of migration, multilingualism and linguistic forecasting.

Keywords: language, language policy, philosophy of language policy, language law, language purity, multiculturalism, language ratification, linguistic forecasting.

Til siyosati davlatning me’yoriy-huquqiy hujjatlar vositasida bildiriladigan ixtiyori sifatida fuqarolik jamiyati va boshqaruvning til bilan bog‘liq faoliyatini tartibga soladi. Ayni paytda, bunday siyosatni faqat til hayotiga ta’sir ko‘rsatadigan yuridik normalar sifatidagina tushunmaslik, balki ijtimoiy-siyosiy faoliyatning muqarrar tarkibiy qismi deb bilish lozim. Davlatning tilning qo‘llanishi, fuqarolarning tildan foydalanish bilan bog‘liq choralari, avvalo, ta’lim-tarbiya ishi, ommaviy axborot tarqatish, ish yuritishda, qolaversa, qonun ijodkorligi, sudlov va tergov faoliyati singari sohalarda amalga oshadi, belgilangan lisoniy-huquqiy tartib bo‘yicha tildan foydalaniladi. Til borasidagi siyosatning ta’siri bir xalq, bir mamlakat doirasidan tashqariga chiqib, millatlararo, davlatlararo darajada ham akssado beradi va bu ko‘proq lisoniy muammolar o‘tkirlashganda sodir bo‘ladi. Til siyosatining zikr etilgan ko‘ptomonlama xususiyati bunday siyosat falsafasining tadqiqini talab qiladi, asli til siyosatining etnosotsial, madaniy, demografik qamrovi qanday bo‘lishi lozimligi, umuman, qayerdan boshlanib qayerda tugashini lingvistik muammo sifatida ko‘rsatib berishni talab qiladi.

Bir ma’muriy-siyosiy makonda etnik va lisoniy harxillikning mavjudligi til siyosati o‘tkazishning birlamchi asosidir. Bunda til hayotini boshqarishga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlar vositasida qaysi tildan qayerda va qanday foydalanish qoidalari ishlab chiqiladi. Masalan, ta’lim-tarbiya, OAV, sudlov va tergov, davlat

tashkilotlariga murojaat qilish, reklama berish, toponimik obyektlarni nomlashni milliy siyosat hamda mafkuraga muvofiqlashtirish maqsadida maxsus hujjat bilan rasmiy til belgilanadi, ammo unda kishilarning maishiy munosabatlarda tildan foydalanishiga ta’sir qilish nazarda tutilmaydi. Bir tilni rasmiy til deb belgilashdan iborat til siyosati orqali etnik yoki lisoniy harxillikni tugatishni maqsad qilinmaydi, balki fuqarolarni rasmiy til yordamida ijtimoiy integratsiyalash nazarda tutiladi. Etnolisoniy harxillik til siyosatining birlamchi asosi bo‘lganligi sababli tegishli me’yoriy-huquqiy hujjatlar orqali norasmiy tillar bo‘yicha ham davlatning munosabati bildiriladi. Ko‘plab davlatlarning til siyosati falsafasi katta va kichik tillarni birday himoyalashga yo‘naltirilgan.

Etnolisoniy birxillik sharoitida til hayotiga davlat darajasida aralashuv favqulodda siyrak uchraydi, chunki bunday jamiyatda etnolisoniy muammo qariyb kuzatilmaydi, lisoniy hayot davlat aralashuvisiz ham bir maromda davom etaveradi. Bunday etnolisoniy sharoitda til siyosati o‘tkazishga milliy tilni sof saqlash, unga xalqaro tillarning ta’sirini kamaytirish kabilar asos bo‘ladi. Islandiyaning til siyosati shunday xususiyatli. Islandiyaning til sofligi bilan bog‘liq siyosati natijasini Bill Xolmning “Island tili” sheridan bilish mumkin:

“In this language, no industrial revolution;
no pasteurized milk; no oxygen, no telephone;
only sheep, fish, horses, water falling.
Middle class can hardly speak it” [9].

Tarjimasi: Bu tilda “industrial inqilob” yo‘q, “pasterizatsiyalangan sut” yo‘q, “kislorod” va “telefon” yo‘q, faqat qo‘ylar, baliqlar, sut va sharsharalar mavjud” tarzidagi ta’kididan islandlarning qadimdan tilini “yangilik”lardan asrab kelganligini bilish mumkin. “Va albatta, bu island tilida o‘zlashmalar mutlaqo yo‘qligini bildirmaydi, chunki rivojlangan va farovon Islandiyaning tilida iqtisodiyot, siyosat, savdo, texnologiyaga oid yangi o‘zlashmalar uchrab turadi. Shunga qaramay, island tili sof skandinav tilining namunasi bo‘lib qolmoqda, zamonaviy Islandiyadagi til vaziyati jahon miqyosida noyobligicha turibdi” [8, 145].

Til siyosatining amalga oshish joyi, yuzaga chiqish sohalari uning falsafiy mohiyatini tashkil etadi. Ijtimoiy tilshunoslik ta’lim-tarbiya, OAV, qonunchilik tizimini davlatning til siyosati birlamchi amalga oshiriladigan maydon hisoblaydi. Mazkur sohalar faoliyatida u yoki bu tilning qo‘llanishi, soha egalarining u yoki bu tildan foydalanishini huquqiy tartibga solish, ma’muriy boshqarib turish imkoni borligi sababli davlat o‘z siyosatini ayni sohalarda tatbiq etadi, sinovdan o‘tkazadi. Til siyosati choralari ham avvalo ayni sohalarda tilning qo‘llanishini nazarda tutib belgilanadi. Qolaversa, davlat fuqarolari, fuqarolar davlat bilan shu sohalar

vositasida munosabatga kirishadi. “Yuqoridan quyiga”, “quyidan yuqoriga” tarzidagi bunday aloqa-ta’sirlashuv jarayonlari muntazam muvofiq kechishi uchun ham munosabat tilini tayin qilib olish lozim. Munosabat tilini tayin qilish bir qarashda “yuqoridan quyiga” shaklida bo‘lishi shartdek, shunday bo‘lishi tabiiydek ko‘rinadi, ammo til siyosati choralari “quyidan yuqoriga” tarzida xulosa olish bilan belgilansa, amaliy ahamiyat kasb etadi. Bunga erishish lisoniy mo‘ljallash (prognozlash) ishlarini olib borish, ommaviy so‘rovlar o‘tkazish bilan bo‘ladi. O‘zbekiston hukumatining alifboni takomillashtirish, xorijiy atamalarni o‘zbekcha muqobillariga almashtirishdek til siyosati pragmatik yo‘nalganligi bilan ajralib turadi.

Til – milliy o‘zlikni shakllantirish, namoyon etish va himoya qilish vositasi. Shuning uchun bir mamlakatda millati har xil fuqarolarning yashashi til siyosatida ziyraklikni, milliy o‘zlik va unga munosabatda “yetti o‘lchab kesish”ni talab qiladi. Xususan, muayyan tilni rasmiy til deb belgilash, uni rivojlantirish asnosida shu tilga qo‘llanishda ustuvorlik berilishi tabiiy, zotan, istifodada ustuvorliksiz tilni umumdavlat tili darajasiga ko‘tarish imkonsiz. Mutaxassislar bu jarayonda vakolatli tashkilotlarning biryoqlama harakatlari sababli kichik xalqlarning ijtimoiy begonalashish, ayirmachilik kayfiyati kuchayishi mumkinligini ta’kidlab, kichik tillarni qo‘llab-quvvatlash, ularni saqlab qolishga qaratilgan harakatlar etnik ziddiyatlarni yumshatishini bildiradilar [7, 95]. Boshqa mutaxassislar, masalan, F. Grin bunda real siyosatning kichik millatlarni do‘st yoki xavf deb qarashi masalani hal qilishini yoki etnik ozchilik tiliga ishonchning pastligi, uning yo‘qolish xavfi mavjudligi tufayli real vaziyat, shubhasiz, aks natija berishi mumkinligini aytadi. Agar etnik ozchilik ichki xavf deb qaralsa, real siyosat bunday tillarning qo‘llab-quvvatlanishiga qarshi bo‘ladi. Hatto ba’zan etnik ozchilik tillarini saqlab qolish ularda alohidalanish istagini rag‘batlantirishi, ayirmachilikni kuchaytirishi mumkin [2, 8], deydi.

D. Reomning fikricha, til madaniy va shaxsiy o‘zlikning ajralmas qismi bo‘lgani sababli faqat davlat yoki iqtisodiyot ehtiyojlari sababli emas, inson qadri va madaniy o‘zlikni tan olish uchun ham himoya qilinishi kerak. Turli madaniyatlar va guruhlar uchun til – o‘zlikni saqlash asosi. Agar til siyosati faqat bitta tilni rivojlantirishga yo‘naltirilsa, etnik guruhlar o‘zlarini chetlatilgan va kamsitilgan deb his qilishlari mumkin; til huquqlari faqat madaniy emas, siyosiy tenglikning kafolati deb ham tushunilishi kerak. Ijtimoiy barqarorlik va birdamlik uchun ham tilni himoya qilish lozim. Aslida lisoniy harxillikni himoya qilish ijtimoiy muvozanatni saqlash va ichki etnik ziddiyatlarni yumshatishga yordam beradi. Agar davlat ozchilik tillarini qonuniy ravishda tan olsa va ularni himoya qilsa, bu o‘zaro hurmat va ishonchni mustahkamlaydi [5, 245-272]. Bunga

qo‘shilgan holda O‘zbekistonning til siyosatida davlat tili ustuvorligi bilan birga boshqa mahalliy tillarning qo‘llanishi va “ishlashi”ga ham imkon beriladi va ularni himoyalash orqali milliy o‘zliklarni saqlab qolish maqsad qilinadi. “Davlat tili to‘g‘risida”gi qonun yoki “2020 – 2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi”ning tegishli qismlarida davlat tilidan boshqa tillarni rivojlantirish uchun imkoniyat berilgan.

Yuqoridagi kabi qarashlar til siyosati falsafasida uning inson huquqlari bilan munosabatini ko‘rib chiqishni taqozo qiladi. Ma’lumki, umume’tirof etilgan xalqaro hujjatlar tilni inson huquqlarining ajralmas qismi hisoblaydi. Masalan, BMTning inson huquqlari bo‘yicha pakti kichik etnik guruhlarga o‘z tilidan erkin foydalanish imkonini beradi. Fuqarolarning dini, irqi, tilidan qat’i nazar tengligi, ona tilida so‘zlashdek huquqining konstitutsiya darajasida kafolatlanganligi, davlatlarning “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi” hamda boshqa shartnomalar shartlarini qabul qilganligi kabilar til siyosatida kamsitish va u bilan bog‘liq masalalarga imkon qoldirmaslikka undaydi. Masalan, O‘zbekiston ratifikatsiya qilgan “Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi”ning 2-moddasida: “Har bir inson irqi, tana rangi, jinsi, tili, dini, siyosiy yoki boshqa e’tiqodlaridan, milliy yoki ijtimoiy kelib chiqishi, mol-mulki, tabaqasi yoki boshqa holatidan qat’i nazar ushbu Deklaratsiyada e’lon qilingan barcha huquq va barcha erkinlikka ega bo‘lishi zarur”ligi aytilgan. Ratikatsiya qilish bilan ushbu modda talablari, shuningdek, boshqa shartlarini ham bajarish majburiyatini olgan. Bu masalaga kattaroq rakursdan qaraladigan bo‘lsa, til siyosatida fuqarolarning til huquqlari hisobga olishdek tutum, aslida, lisoniy harxillikni saqlash, bu harxillik ortida turgan milliy-madaniy tajribalarni asrash, nechta til bo‘lsa, shuncha miqdorda dunyoni ko‘rish tarzidan judo bo‘lmaslikdir.

Hozirgi kunda G‘arb mamlakatlarida migratsiya va til siyosati faol muhokamadagi mavzulardan. Hatto “asli madaniy, lisoniy o‘ziga xosliklar himoya qilinishi kerakmi-yo‘qmi?” tarzida masala qo‘yilmoqda. Shunday muhokamalar zanjirida Yevropa Ittifoqiga migratsiyaning kuchayishi va ingliz tili vositachiligida milliy-madaniy harxillikning emirilayotgani tez-tez tilga olinadi. Ijtimoiy tilshunoslikni qo‘ya turing, boshqa sohalarda ham ayni mavzu chetlab o‘tilgani yo‘q. Masalan, R.Millerning “Bolalar, axloq va zamonaviy tibbiyot” asarida dunyo bo‘ylab muhojirlikning kengayishi, ko‘pmadaniyatlilikning rivojlanishi til siyosatida murakkabliklarni keltirib chiqarayotgani, madaniy va lisoniy to‘siqlar muhojir bolalarni davolashga salbiy ta’sir ko‘rsatayotgani yoritiladi [4, 181-195]. O.Garsiya migratsiyani til siyosati va monolingvistik ta’limga ta’siri sezilayotgan global muammo sifatida tushuntiradi va Yevropadagi bir tilli ta’limni ko‘ptilli ta’limga moslashtirish muammolaridan bahs etadi [1, 3-47]. V.Kimlika,

E.Gutmann, S.Benhabibning tadqiqotlarida migratsiya sababli shakllanayotgan ko‘pmadaniyatlilik masalasi va uning davlatlar til siyosatida tutgan o‘rni, millati, tili har xil jamoalarni boshqarishning Kanada, AQSh va Avstraliya tajribasi tahlil qilingan [7, 110]. Mazkur holatlar aksar davlatlar til siyosati o‘tkazishda duch keladigan XXI asr realliklaridir. Muhojir oilalarni yangi ijtimoiy-madaniy muhitga moslashtirish masalaning bir tomoni hisoblanadi. Uning ikkinchi tomonida muhojir oilalarning yangi til, yangi madaniyat muhitida milliy tili hamda madaniyatini ham saqlab qolishidek muammo turadi. Ilg‘or davlatlarning ilg‘or til siyosatida ayni jihatlar ham ko‘zda tutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Garsia O. Weaving Spaces and (De)constructing Ways for Multilingual Schools: The Actual and the Imagined / Imaging Multilingual Schools: Languages in Education and Globalization. – Clevedon: Multilingual Matters, 2006. – P. 3-47.

2. Grin F. Language Policy Evaluation and the European Charter for Regional or Minority Languages. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003. – P. 15.

3. Kymlicka W. Liberalism, Community, and Culture. – Oxford: Oxford University Press, 1989; Gutmann E. Multiculturalism: Examining the Politics of Recognation. – Princeton: Princeton University Press, 1994; shu muallif. Identity in Democracy. – Princeton: Princeton University Press, 2003; Benhabib S. The Claims of Culture: Equality and Diversity in the Global Era. – Princeton: Princeton University Press, 2002.

4. Miller R.B. Erika’s Sepsis, Lia’s Convulsions, and Cultural Differences / Children, Ethics, and Modern Medicine. – Indiana: Indiana University Press, 2003. – P. 181-195.

5. Re´aume D. Official-Language Rights: Intrinsic Value and the Protection of Difference / Citizenship in Diverse Societies, 2000. – P. 245-272.

6. Re´aume D., Pinto M. Philosophy of language policy / Language Policy. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012. – P. 37-58.

7. Young I.M. Justice and the Politics of Difference. – Princeton: Princeton University Press, 1990. – P. 179.

8. Нагорная А.В. Современная Исландия: языковой пуризм в эпоху глобализации (Научно-аналитический обзор) / Языковая ситуация в Европе начала XXI века. – М., 2015. – С. 146.

9. https://www.goodreads.com/quotes/5698308-icelandic-language-in-this-language-no-industrial-revolution-no-pasteurized

QADIMIY QO‘LYOZMALAR TAQVIMLARINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Botir Jafarov,
Namangan davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya

Ushbu maqolada qadimiy yozma yodgorliklardagi vaqt o‘lchovlari, ularning xronologiyasi va qo‘lyozmalar yaratilgan davrlardagi taqvimlar bo‘yicha kuzatishlar o‘z ifodasini topgan. Bundan tashqari qadimgi qo‘lyozmalarda sharq xalqlarining foydalangan aniq taqvimlar haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: “Avesto”, “Devonu lug‘ot it-turk”, taqvim, “Qutadg‘u bilig”, quyosh, oy, “Kodeks kumanikus”.

Аннотация

В данной статье рассматривается измерение времени в древних письменных памятниках, их хронология и календарные наблюдения во времена создания древних рукописей. Кроме этого в статье описаны древние рукописи народов Востока, которые отражают конкретные данные об использовании календарей

Ключавие слова: “Авесто”, “Диван лугат ит-турк”, календарь, “Кутадгу билиг”, солнце, луна, “Кодекс куманикус”.

Annotation: This article is about measurements of ancient time monuments, their timing and some observations on the calendars in times when manuscript was created. Besides that there was given information about ancient manuscripts of the people of the East, which reflect specific data on the use of calendars.

Key words: “Avesto”, “Devanu lugatit turk”, calendar, “Kutadgu bilig”, sun, moon, “Codex Cumanicus”.

Dunyo yaralganidan beri har bir shaxs, narsa (olam, zamin, insoniyat, jonzot, giyoh...)ning paydo bo‘lishi, yaralishi va nihoyasi vaqt izmiga bo‘ysunadi. Ibtido va intiho orasidagi masofa qancha ekanligi o‘z o‘lchovi bilan sarhisob qilinadi.

Insoniyat paydo bo‘lgan davrdan boshlab o‘zining yashagan davri, o‘z umri, qilgan va qiladigan ishlarini doim sarhisob qilib kelgan. Odamzot o‘zi yashayotgan olam, tabiat hodisalarini anglash uchun atrof muhitni kuzatish orqali, kun va tunni, oy va quyosh, hattoki, yulduzlarni hamda sayyoralarni payqay boshlagan. Odamzot, bunday vaqt o‘lchovlarini kun va tun, issiq va sovuqning almashinuvini nazorat qilish orqali idrok etgan.

Mazkur maqolada ajdodlarimiz dahosi bilan yaratilgan qadimiy qo‘lyozmalardagi tavimlar, jumladan, “Avesto” kitobidagi dunyoning yaratilishi,

“Qutadg‘u bilig” qo‘lyozmasining yaratilishi va unda berilgan taqvim hamda undagi hafta kunlarining nomlarini sayyoralar nomlari bilan atalishi, “Devonu lug‘ot it-turk” asaridagi o‘rta asrlarda yashagan turkiy halqlarning taqvimlari bo‘yicha bir qancha qimmatli ma’lumotlar va qolaversa, “Kodeks kumanikus” qo‘lyozmasining Italyancha qismida, 36/2 sahifasida lotin tilida hafta kunlari va oy nomlari taqvimlari to‘g‘rida fikr yuritilgna va ular muqoyasa qilingan.

Maqolada qiyosiy-tarixiy, retrospektiv (o‘tmish nuqtayi nazaridan qarash), ekstrapolyatsiya (narsa va hodisalarning bir qismini kuzatish asosida olingan xulosalarni uning boshqa qismiga yoyish yoki tatbiq etish) kabi tadqiqot va tahlil usullari qo‘llanilgan.

Tarixchi Shodmon Vohidovning “Xronologiya va mertologiya (qisqacha ma’lumotlar)” risolasida ta’kidlashicha: “Oylardagi kunlarni butunlash uchun oylar 29 va 30 kunlarga bo‘linadi. Qamariy oy kechalari haftalarga bo‘linadi. Osmondagi o‘sha vaqtlarda ma’lum bo‘lgan yulduz va sayyoralarga qarab Shanba – Zuhal (Saturn) kuni; Yakshanba – Quyosh kuni; Dushanba – Qamar kuni; Seshanba – Mirrix (Mars) kuni; Chorshanba – Utorid, Tir (Merkuriy) kuni; Payshanba – Mushtariy (Yupiter kuni); Juma – Zuhra (Venera) kuni deb nomlandi”[2.3].

“Avesto” taqvimi

Hafta kunlari bo‘yicha eng qadimiy va noyob ma’lumotlar bundan qariyb uch ming yil avval ko‘hna Xorazmda dunyoga kelgan, bugungacha nafaqat qadimiy Sharq, balki butun Yer shari ahlini ezgulikka da’vat etib kelayotgan eng qadimiy va buyuk obidamiz bo‘lmish “Avesto”da o‘z ifodasini topgan. Bu taqvim “Avesto”ning birinchi “Ahunavad goh”i bilan bog‘liq.

Avestoda yil taqvimi moddiy olam yaralishi bilan bog‘liq bo‘lib, unga ko‘ra yaratilish jarayoni olti xilqat asosida ifoda etilgan. Ular ya’ni olamning yaralishi bir yil davomida yuz bergan va yaralish jarayoni *“Gahinbar”* yohud *“Gahanbor”* (asos) Pahlaviy tilida *“Gosonbor”* deb atalgan. Har bir gahonborning o‘z nomi bo‘lgan va gahanborlar yilning ma’lum bir tavqimida sodir bo‘lgan[3.309].

Birinchisi – *“Maydyuzarim”* osmonning yaralishi. U *“baxorning o‘rtasi”* ma’nosini bildiradi. Maydyuzarim yilning 41-kunidan 45-kunigacha besh kun davom etgan. Bu bosqichda oliy ilox Axura Mazda osmonu falakni yaratgan.

Zardushtiylik an’anasida yil boshi 21 mart hisoblangan, ya’ni Navro‘z kuni. Fervardan oyining ikkinchi kunida 27 martda Zardusht tug‘ilgan. Eronda Fervardan oyining oltinchi kuni *“Xudolar kuni”* (Tug‘ilish kuni) deb nishonlanadi.

Ikkinchisi – *“Miydyusham”* suvning yaralishi. Miydyusham *“yozning o‘rtasi”* degan ma’noni ifodalaydi. U yilning 101-kunidan 105-kunigacha besh kun davom etgan. Bu bosqichda Axura Mazda suvni yaratgan.

Uchinchisi – *“Patya Shxim”* zaminning yaralishi. Moddiy olam yaratilishining uchinchi bosqichining ma’nosi “*g‘alla yig‘ish”* demakdir. U yilning 176-kunidan 180-kunigacha besh kun davom etgan. Patya Shximda Axura Mazda erni yaratgan.

To‘rtinchisi – *“Ayosirim”* giyohlarining yaralishi. Uning ma’nosi *“uyga qaytish”* demakdir. Yaralishning bu bosqichida Axura Mazda o‘simliklarni yaratgan. O‘simliklarni yaratishdan maqsad to‘rt muqaddas unsurni tuproq, suv, havo, olov va oqibatda hayotni ulug‘lash edi.

Beshinchisi – “*Miydyorim”* jonvorlarning yaralishi. Uning ma’nosi *“yilning o‘rtasi”* demakdir. Bu yilning 290-kunidan 294-kunigacha besh kun davom etgan. Bu jarayonda Axura Mazda hayvonot dunyosini yaratgan. Qadimda qolgan besh oy *“Katta qush”* deb atalgan.

Oltinchisi – *“Hamaspatmadam”* insonlarning yaralishi. Bu aslida, moddiy olam vujudga kelishining eng oxirgi va yuksak bosqichini anglatadi. Mazkur so‘zning ma’nosi “Barcha mavjudot” demakdir. U yilning 360-kunidan 365-kunigacha besh kun davom etgan. Axura Mazda bu bosqichda er yuzida Kayumars va uning avlodi bo‘lmish odamni yaratgan. Demak, “Avesto” tasavvuricha olam olti bosqichda vujudga kelgan, har bir bosqich besh kun davom etgan. Dunyoning yaratilish jarayoni bir yil davomida o‘ttiz kunda sodir bo‘lgan.

“Qutadg‘u bilig” taqvimi

“Qutadg‘u bilig” da taqvim bo‘yicha juda ko‘plab ma’lumotlar berilgan. Asar muallifi taqvim bo‘yicha o‘z yoshi va asarning yozgan yili va muddati haqida quyidagicha ma’lumot bergan.

“Qutadg‘u bilig”da muallif asar yozayotgan paytda yoshi ellik yoshdan o‘tib oltmish yoshni qoralayotganligini xaqida shunday yozadi.

Tegurdi manga elgi ellik yashim,
O‘qir altmish emdi manga kel teyu.

Ma’nosi:

Ellik yoshim menga qo‘lini tegizdi,
Endi oltmish menga, kel, deya chorlayotir.

Asarining yozilishi bilan bog‘liq taqvim:

Yil altmish eki erdi to‘rt yuz bila,
Bu so‘z so‘zladim man tutub jan sura.

Tugal o‘n sakkiz ayda aydim bu so‘z,
O‘ldurdum, adirdim so‘z evdim tera.

Yusuf Xos Hojibning yuqorida keltirilgan bayti taniqli turkiyshunos olim Qayum Karimov o‘zining “Yusuf Xos Hojib. “Qutadg‘u bilig” (Saodatga yo‘llovchi bilim), transkripsiya va hozirgi o‘zbek tiliga tasnif” asarida shunday ta’rif beradi: – Muallif o‘z asarini hijriyning 462 yilida (1069 – 1070 milodiy) yozib tugallagan. Muallifning shahodat berishicha, agar u o‘z asarini 18 oyda yozib tugatgan bo‘lsa, uni hijriy 461 yilning birinchi yarmida boshlab, 462 yilning oxirida tugatgan bo‘lishi mumkin. Binobarin asarini tugatgan davrda muallifning 50 yoshlar chamasida bo‘lganligi va demak, uning hijriy 410 (1019 milodiy) yillar atrofida tug‘ilganligi ma’lum bo‘ladi[4.8].

Asarning beshinchi bobi kitobning boshlanishi, etti planeta, o‘n ikki burj deb nomlangan bo‘lib, unda olamning yaratilishi, osmon jismlari, yil, oy, fasllar, kun va tun taqvimlari hamda ularning nomlari haqida qimmatli ma’lumotlar o‘rin egallagan.

Butun olamni (o‘z) istagicha yaratdi,
Olamda kun ham oyni yaratdi.

Ushbu baytda olamning yaratilishi, undagi kun bilan tunni almashinib turishi izohlanmoqda. Bu o‘rinda kun – quyosh chiqishi va er kurrasida yorug‘lik chulg‘anishi aks ettirgan bo‘lsa, oy siymosida borliqni zulmat qoplab olishi, ya’ni qorong‘ulikning aks etishi yoritilgan. Shuningdek, quyidagi bayt misolida ham kun va tun aks etganligini ko‘rishimiz mumkin:

Yashil osmonni ustida yulduzi bilan yaratdi,
Qora tunni, yoruq kunduzni yaratdi.

“Qutadg‘u bilig” da hafta kunlarining nomlarini sayyoralar nomlari bilan atalishi bo‘yicha ham qimmatli ma’lumotlar mujassamlangan bo‘lib, Yusuf Xos Hojib ularning joylashuvi bo‘yicha har biriga alohida ta’rif berib o‘tgan.

Bu ko‘kdagi yulduzlarning bir qanchasi bezakdir,
Bir qanchasi rahnamo va bir qanchasi yo‘lchidir.
Bularning eng ustida “Sekantir” yuradi,
Bir burchda ikki yil va sakkiz oy qoladi.
Undan so‘ng ikkinchisi “O‘ngay” bo‘ladi,
Bir burjda o‘n (va) ikki oy qoladi.
Uchinchi bo‘lib “Ko‘rud” keladi, u g‘urur bilan yuradi,
U qaysi tomonga boqsa, yashnab turgan narsa quriydi.
To‘rtinchisi “Yashiq” bo‘ldi, olamni yoritadi,
U uzoqdan qarshi kelib kulib boqsa yoritadi.
Beshinchisi “Savit” sevikli yuzini ko‘rsatdi,

U sevib boqsa, sen o‘zingni ovutgin.
So‘ng “Orzu”, ya’ni tilak (va) orzular keladi,
(U) nimaga yaqinlashsa, unga o‘zini payvand etadi.
Bulardan eng oldinda [ya’ni pastda] “Yalchiq” yuradi,
Quyosh bilan qarshi kelgach to‘lishadi [4.81-83].

Yuqoridagi baytlarda keltirilgan nomlar: *Sekantir* – Zuhal – Saturn, *O‘ngay* – Mushtariy – Yupiter, *Ko‘rud* – Mirrix – Mars, *Yashiq* – Shams – Quyosh, *Savit* – Nohid yoki Zuhra – Venera, *Orzu* – Utorud – Merkuriy, *Yalchiq* – Oy kabilar samoviy jismlarning nomlari bo‘lib “Qutadg‘u bilig”da ular hafta kunlari nomlarini ifodalagan. Ularning soni ettitani tashkil etgan.

Yusuf Xos Hojib oy taqvimiga alohidan tarif berib, ularni kuyidagicha izohlaydi:

O‘n ikki O‘kak bulardan boshqadir,
Ayrimlari ikki xonali [ya’ni juft], ayrimlari bir xonali (toq)dir.
Qo‘zi – bahorgi yulduz, so‘ng Ud keladi,
Erangiz Quchiq bilan yaqin yuradi.
Qo‘rqmas Arslon bilan Bug‘doyboshi qo‘shnidir,
So‘ng Ulgu, Chazan va Yoy eshi bo‘ldi.
Yana O‘g‘laq, Ko‘nak va Baliq keldi,
Bular tuqqach, osmon yorishdi.

Yuqoridagi to‘rtlikda keltirilgan O‘kak – burj – Quyoshning yillik ko‘rinma harakati doirasidagi o‘n ikki yulduz turkumining nomlari: *Qo‘zi* –Hamal, *Ud* – Sarv, *Erandiz* – Javzo, *Quchiq* – Saraton, *Arslon* – Asad, *Bug‘doyboshi* – Sumbula, *Ulgu* – Mezon, *Chazan* – Aqrab, *Yoy* – Qavs, *O‘g‘laq* – Jadiy, *Qo‘nak* – Dalv va Baliq kabi burj nomlarining har biriga alohida ta’rif berish bilan birga Yusuf Xos Hojib ularinng yilda necha marta ko‘rinishiga qarab o‘n ikki burjning ba’zilari toq va ba’zilari juft bo‘lishini ham izohlab bergan.

Bundan tashqari Yusuf Xos Hojib yil fasllari bo‘yicha ham quyidagi baytlar misolida aniq ma’lumot berib o‘tgan.

Uchtasi bahorgi, uchtasi yozgi yulduzdir, bilgin,
Uchtasi kuzgi (va) uchtasi qishki yulduzdir, bilgin.
Uchtasi o‘t, uchtasi suv, uchtasi havo bo‘ldi,
Uchtasi tuproq bo‘ldi, olam (va) el (shulardan) paydo bo‘ldi [4.83].

Xulosa qilib aytish mumkinki, bizgacha etib kelgan eng qadimiy turkiy yozma obidalarimizdan biri bo‘lmish “Qutadg‘u bilig”da olamning yaratilishi, yil, fasl, oy nomlari, hafta kunlari bo‘yicha eng muhim ma’lumotlar o‘z ifodasini topgan.

“Devonu lug‘ot it-turk” taqvimi

“Devonu lug‘ot it-turk” asarida o‘rta asrlarda yashagan turkiy halqlarning taqvimlari bo‘yicha bir qancha qimmatli ma’lumotlar o‘z ifodasini topgan. Jumladan, lug‘atning Solih Mutalibov tomonidan o‘zbek tiliga o‘girilgan tarjimasining 79-sahifasida *öd* so‘zi o‘zbek tilida zamon, zamona, davr ma’nosini ifodalaydi. Bu quyidagi maqolda ham o‘z ifodasini topgan.

öd kecher kishi tojmas, jaleңuq og‘li moңi qalmas.

Tarjimasi:

Zamon o‘tar, qishi to‘ymas, inson bolasi mangu qolmas.

Ushbu asarning 80-sahifasidagi *ud* – sigir (chigilcha). Turklarning qabul qilgan o‘y ikki yilidan biri ham *ud jili* – sigir yili deb nomlanganligi, 87-sahifadagi *og‘ur* – vaqt. *ne og‘urda keidiң?* – qay vaqtda kelding, 115-sahifasidagi *uza* – o‘tgan asrlar, 116-sahifadagi *izi* – kelgusi yildan sunggi yil, kelajak yili, 120-sahifadagi *iңir* – yorug‘lik bilan qorong‘ilikning bir-biriga aralashishi, qo‘shilishi, 128-sahifadagi *özluk* – zamon, vaqt, 131-sahifadagi *axsham* – kech; oqshom; kunbotar vaqti, 145-sahifadagi *erte* – erta, tong, sahar vaqti, 158-sahifadagi *ikindi* – namozi asr (kun botishidan oldingi namoz) vaqti kabi so‘z va maqollarda o‘sha davrda muomalada bo‘lgan taqvim bo‘yicha qimmatli ma’lumotlar berilgan.

“Kodeks Kumanikus” taqvimi

Yana bir qadimgi turkiy yodgorliklarimizdan biri “Kodeks Kumanikus” bo‘lib, U Dashti Qipchoqda XIII asr oxiri XIV asr boshlarida lotin alifbosida yaratilgan yagona yodgorlikdir. “Kodeks Kumanikus”da taqvim va sanalarni ifodalash uning birinchi sahifasidagi qo‘lyozmaning yozilish sanasi bilan boshlanadi. Qo‘lyozmaning birinchi sahifasida rim raqami bilan uning yozilgan sanasi MCCC III die XI July ifodalangan.

Yuqoridagilarga asoslangan holda “Kodeks Kumanikus” 1303 yil 11 iyul sanasida yozilgan degan fikrni asosli ekanligini va bu sana “Kodeks Kumanikus”da ifodalangan taqvimlar debochasi degan fikrimizni isbotlaydi.

“Kodeks kumanikus” qo‘lyozmasining Italyancha qismida, 36/2 sahifasida lotin tilida hafta kunlari va oy nomlari lug‘ati berilgan bo‘lib, uning forscha va qumancha tarjimalari berilgan va ular quyidagi hafta kunlari va oy nomlaridan iborat:

Italyancha	Forscha	Qumancha
Lune	*Du sanbe*	*Tu sanbe*
Martis	*Se sambe*	*Se sanbe*
Mercuris	*Çaar sanbe*	*Çaar sanbe*
Jouis	*Pan Sanbe*	*Pansanbe*
Veneis	*Adina*	*Ayna*

Sabato	*Sambe*	*Sabat cun*
Dnicha	*Jec sanbe*	*Jeʃanbe*

Oy nomlari:

Italyancha	Forscha	Qumancha
Menʃis	*May*	*Ay*
Kalenbas	*Tari mox*	*Aybaʃi*
Janr	*Safar*	*Safar ay*
Februar	*Fabiaual*	*Sounç ay*
Marcuis	*Fabio lagher*	*Ylias ay*
Aprlis	*Gimediaual*	*Tob ay*
Madius	*Xegep Gimediela*	*Songu ʃax ay*
Junius	*Saabam*	*Cuz ay*
Julius	*Xamaba*	*Örta Cuz ay*
Aug	*Saugal*	*Sonchitz ay*
Setembr	*Çıl chaabe*	*Ches ay*
Öctubr	*Dilghia*	*Örta ches ay*
Noucber	*Mugara*	*Curba bara ay*
Decenbr	*Desombr*	*Aʃuc ay [5.47].*

“Kodeks Kumanikus”da berilgan taqvimlarni tekshirish jarayonida shu narsa aniq bo‘ldiki, o‘sha davrda Dashti Qipchoqda amal qilingan quman tilida haftaning juma kunini nomlanishi turkiy tillarning hech birida uchramaydigan “Ayna” shakli mavjudligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Juma kunini “Ayna” tarzidagi shakli faqatgina “Kodeks Kumanikus”da ishlatilgan. Boshqa turkiy qo‘lyozmalarda bu so‘zning “Ayna” shakli uchramaydi. Bu so‘z qadimgi turkiy xalqlar lug‘atida Ajdïŋ [6.28]. – oy yog‘dusi ma’nosida ifodalangan.

Xulosalar

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, qadimiy yodgorliklarimiz bo‘lmish “Avesto”, “Qutadg‘u bilig”, “Devonu lug‘ot it-turk”, “Kodeks Kumanikus” kabi nodir adabiy yodgorliklarimizda qadim zamonlardan buyon shakillangan astrologiya, xronologiya, meterologiya fanlari uchun asos vazifasini o‘tab kelayotgan yil, oy, hafta, kun va hattoki, har bir soat taqvimlari an’anaviy hamda til xususiyatlariga ko‘ra bir biridan qaysidir ma’noda farq qilishiga qaramasdan, o‘zida qimmatbaho fikr va ma’lumotlarini mujassam etgan.

ADABIYOTLAR

1. Ваҳобов Ш, Қодиров А. Хронология ва метералогия. “Янги аср авлоди” – Тошкент. 2010.

2. Авесто. Тарихий адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. – Тошкент. 2001.

3. Каримов Қ. “Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг” (Саодатга йўлловчи билим), транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилига тасниф”. “Фан”. Тошкент – 1971.

5. Drimba V. Codex Comanicus: Édition diplomatique avec facsimilés. – Bucarest: Editura Enciclopedica, 2000.

6. Древнетюркский словарь. Издательство «Наука» Ленинград. 1969.

MA’NAVIY TARBIYADA KITOBXONLIK MADANIYATINI YUKSALTIRISHNING AHAMIYATI

Olimjon Davlatov,
Ijtimoiy-ma’naviy tadqiqotlar instituti direktori,
filologiya fanlari doktori (PhD)

Annotatsiya

Maqolada kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish yo‘lidagi tizimli muammolar hamda ularni baratarf etish mexanizmlari ko‘rsatib o‘tilgan. Ma’naviy tarbiya yo‘lida kitobxonlik madaniyatini yuksaltirishning ahamiyati aniq misollar, xorij tajribalarining tahlili asosida berilgan.

Tayanch iboralar: ma’naviy tarbiya, kitobxonlik madaniyati, badiiy ijod, ma’naviy targ‘ibot, shaxs tarbiyasi.

Аннотатсия

В стате показаны системные проблемы в развитии культуры чтения и механизмы их устранения. На основе конкретных примеров и анализа зарубежного опыта приводится важност совершенствования культуры чтения на пути духовного воспитания.

Ключевые слова: духовное воспитание, культура чтения, художественное творчество, духовное продвижение, воспитание личности.

Annotation

The article shows systemic problems in the development of reading culture and mechanisms for their elimination. Based on specific examples and analysis of foreign experience, the importance of improving the reading culture on the path of spiritual education is given.

Key words: spiritual education, reading culture, artistic creativity, spiritual advancement, personality education.

Dunyoda bir qo‘lida qilich, bir qo‘lida qalam tutib, qilich bilan o‘zining hurriyati va erkini asragan, qalam bilan o‘zining betakror ma’naviy olamini yaratgan xalqlar juda kam. O‘zbek xalqi ana shunday toleli xalqlardan. Uning peshonasiga Alp Er To‘nga, Istemixon, Amir Temur va Mirzo Boburdek buyuk fotih va sarkardalar bilan bir qatorda Yusuf Xos Hojib, Mavlono Lutfiy, Alisher Navoiy kabi so‘z mulkining sohibqironlari ham bitilganki, jahon tamadduni tarixini ularning merosisiz tasavvur qilish qiyin. Ilm-fanga, madaniyat va san’atga e’tiborli bo‘lish xalqimizning qon-qoniga singgan desak, o‘ylaymanki, mubolag‘aga yo‘l qo‘ymagan bo‘lamiz.

Shu bilan birga, shonli o‘tmishga mahliyo bo‘lmasdan, hayotning kundalik muammolariga ham o‘z vaqtida echim topish, tarbiya va ta’lim jarayonidan bir lahza ham g‘ofil bo‘lmaslik – barcha davru zamon uchun muhim masalalardan biri bo‘lib qolajak. Ayniqsa, yoshlarning ma’naviy olami, ularning qiziqishi, tafakkur tarzi hamisha e’tibor markazida bo‘lmog‘i lozim.

Bugungi kunda yoshlarimiz yoppasiga “Urush va tinchlik”, “Xamsa” kabi asarlarni o‘qiyapti, desak, o‘zimizni aldagan bo‘lamiz. Lekin tanamizga bir o‘ylab ko‘raylik: davlatimiz Rahbari o‘z chiqishlarida nimaga aynan ana shunday asarlarni misol keltirayaptilar? Demak, bu kitoblarni yosh avlod albatta o‘qishi kerak... Demak, faqat oldi-qochdi asarlar emas, balki olamning jumboqlari haqida o‘ylantirdigan, ma’naviyatni yuksaltiradigan, insonga insoniylik maqomini eslatib turadigan, eng asosiysi, vaqt o‘tkazish uchun emas, nimadir o‘rganish uchun o‘qisa bo‘ladigan asarlarni yoshlarimizga etkazish haqida o‘ylashimiz lozim.

Shu ma’noda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning ilk Farmoyishi “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ibot qilish bo‘yicha komissiya tuzish to‘g‘risida” bo‘lganligi, o‘z faoliyati davomida yagona ma’naviy makonni yaratish borasida izchil va tizimli siyosat yuritayotgani ilm va ijod ahli, umuman, jamiyat kelajagiga befarq bo‘lmagan har bir ma’naviyatli fuqaroni ruhlantirib, ayni shu muammo haqida chuqurroq o‘ylashga undaydi.

Oxirgi paytlarda davlat nashriyotlari o‘zining “shaxsiy tomorqasi” chegarasini belgilash, xususiy nashriyotlar esa, “adabiy brokanerlik” bilan shug‘ullanayotgandek tuyuladi menga. Bir-birini takrorlaydigan nashrlar haqiqatda ko‘payib ketdi. Eng asosiy sabab – ijodkorlarning yozishdan hafsalasi pir bo‘lgani, ijod jarayoni susayib qolgani, deb bilaman.

Savol tug‘iladi: kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish uchun nimalar qilish kerak? Qaysi yo‘l, qaysi usul, qaysi yo‘nalish biz uchun maqbul hisoblanadi?...

Rossiya Federatsiyasi misolida xorij tajribasi muhokamasiga qaytaylik. Rossiyada eng ko‘p o‘qiladigan mualliflar – Darya Donsova, Lyubov Ustinova, Aleksandra Marinina. Bu xonimlarning kitoblarining yillik tiraji ba’zida 10 million(!)dan oshadi. Tolstoy, Dostoevskiy, Nekrasov, Yesenin, Pushkin...larning tiraji 50 ming adad atrofida. Nashriyotlar “ozgina muhabbat, ozgina jinoyat, ozgina vijdon, ozgina erotika” yig‘indisi (eng muhimi, siyosiy xatosi yo‘q!) bo‘lgan “bestseller”larning foydasi hisobidan klassik asarlarni muntazam chiqarmoqdalar. Nashriyotlarga to‘liq huquq berilgan. Rossiyada noshirlik – biznes, biznesda esa, ma’naviyat masalalari uchinchi darajaga tushib qoladi... Shu sabab bo‘lsa kerak, rus she’riyatida bugun Yevtushenko, Rojdestvenskiy, Voznesenskiy kabi iste’dodlar yo‘q hisobi... Bunday holat bizda XX asrning boshida bo‘lib o‘tgan. Toshbosma asarlarning nashri yo‘lga tushgach, asosan “Abu Muslimnoma”, “Qissai Amir Hamza”, “Chor darvesh” kabi sarguzasht asarlar, “Lazzat un-niso” (“Ayollardan lazzatlanish”)dek pornografik kitoblarni katta tirajda chiqarishgan. Bu – bir tomondan xalqni asl manbadan uzoqlashtirish bo‘lsa, ikkinchi tomondan cho‘ntakni qappaytirish maqsad qilingan.

Ikkinchi tajriba – Fransiya va Amerikadagi holat. Adabiyotga ham, ma’naviyatga ham biznesning bir bo‘g‘ini sifatida qarash. Bugungi kunda fransuz shoirlari o‘z mablag‘i hisobidan yuz, ikki yuz dona kitobni chiqarib, adabsevar odamlarga tarqatishayapti. Hatto Nobel mukofoti olgan adiblarning tiraji ham 1000dan oshmaydi. Yaponiyada esa, yozuvchilik kasb emas, balki ermakning bir turi... Ammo bugungi kunda Yevropadagi ma’naviy inqiroz, bir jinsli nikohga ruju qo‘yishlik, Markiz de Sadning asarlari “Oltin Pleyada” rukni ostida fransuz adabiyotining mumtoz namunasi sifatida taqdim etilayotgani bu yo‘l o‘zbek xalqi uchun maqbul emasligini bildiradi. Yaponiyada yoshlar ichida xudkushlik tobora urfga kirayotgani moddiy farovonlik hali barqarorlik belgisi emasligining isbotidir...

Yana asosiy savolga qaytaylik: Yaxshi asarlar paydo bo‘lishi uchun nimalar qilish kerak? Nega bugungi kunda yoshlar ichida 20-30 yoshli Qodiriy, Usmon Nosir, Hamid Olimjon, Erkin Vohidov yo‘q? Aslida mustaqillik berilgan imkoniyat adabiyotni ham miqdor, ham sifat jihatidan bir necha pog‘ona yuqori ko‘tarishi kerak edi-ku?!...

Sulton Husayn Boyqaro “Risola”sida iftixor bilan qayd qiladiki, Hirot va uning atrofida har ming kishidan bir kishi shoirlik bilan jiddiy shug‘ullangan. Ularning eng ulug‘i esa, Navoiy bo‘lgan. Bugungi kunda O‘zbekistonda 30 mln aholi yashaydi. Demak, 30 000 ta shoir bugungi kunda adabiy faoliyat bilan jiddiy shug‘ullanishi kerak. Buyuklar – ko‘pchilik ichidan yorilib chiqadilar. O‘shanda

biz istiqlol davrining Navoiysi, Qodiriysi, Oybek va G‘afur G‘ulomiga ega bo‘lishimiz mumkin.

Shoir xalqining tug‘ma kasalligi bor – o‘zidan boshqa shoir yo‘q, deb hisoblaydi. Bularni rag‘batlantirish, safini kengaytirish, saragini sarakka, puchagini puchakka ajratish, yaxshilarini targ‘ib etish esa, bevosita nashriyotlar zimmasiga tushadi. Buning uchun esa, Prezidentimiz aytib o‘tganlaridek ,“noshirlar ijodkorlarning xizmatkori bo‘lishi kerak.”

Ijodkor ro‘zg‘orini qalam uchi bilan tebratadi. Qalam haqi esa, o‘tmishdan ertaklar bo‘lib qoldi. Nashriyotlar xohlasa-xohlamasa, qalam haqi to‘lashga qurbi etmaydi. Birinchidan, so‘nggi besh-o‘n yilda 20-30 ming adadda chiqqan kitobni ko‘rmadim (Eng kamida har ming kishiga bir nusxani mo‘ljallab kitob chiqarish yaxshi an’ana edi). Bugungi kunda o‘rtacha tiraj – 1000 nusxa. O‘n bosma taboq hajmidagi bitta kitobning o‘rtacha narxi – 5 ming so‘m. Asar muallifi bitta kitobning boshlang‘ich narxidan foiz stavkalari tarzida to‘lanadigan eng kam stavka – 5 foiz. Demak, 160 betlik original asar muallifiga nashriyot himmat qilsa, 250 ming so‘m gonorar to‘laydi. Xususiy bosmaxonalarga faqat chop etish xizmatiga (“progon”) uchun 400 ming so‘m to‘lash kerak. “Pechatnik”ning xizmat haqi muallifdan ham, muharrirdan ham, musahhihdan ham ko‘p... Nazarimda, biz, noshirlar, bozor iqtisodiyotining asosiy qonuniyatini tushunmaganimiz oqibatida shunday kunga tushdik: bozor sharoitida narxni sun’iy ravishda pasaytirish bozorning kasod bo‘lishiga olib keladi. “Odamlar kitob o‘qimay qo‘ydi, sharoit og‘ir”, degan bahona bilan 90-yillardan boshlab, na ijodkorni o‘yladik, na nashriyot ahvolini. Go‘shtning narxi tabiiy ravishda oshadi, unning narxi ko‘tariladi, shakar, gaz, chiroq, benzin, gugurt... faqat kitobning narxi ko‘tarilishi mumkin emas. Hozirgi kunda kitob mahsulotlari eng arzon narxda O‘zbekistonda chiqadi. Rossiyada bugungi kunda 100-200 mingga sotilayotgan kitobni O‘zbekistonda bemalol 30-40 ming so‘mda chiqarsa bo‘ladi (holbuki, Rossiya qog‘ozni import qiluvchi emas, eksport qiluvchi mamlakatlardan hisoblanadi). Natija esa, aksincha... Aytmoqchimanki, ijodkor to ro‘zg‘or tashvishidan, turmushning “musht”laridan qutulib, ichki xotirjamlik bilan ijod qilmas ekan, Abdulla Qahhor, Shukur Xolmirzaev, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov kabi adabiyotni o‘ziga qismat deb bilgan iste’dodlar etishib chiqishi gumon... Ijodkorga ham non kerak, ham non... Ham nom, ham nonga ega bo‘lishi uchun nashriyotlarning ahamiyati beqiyos...

***

Shunday bashoratlar ham bo‘layaptiki, “o‘qish sivilizatsiyasi” davri o‘tdi, “endi “ko‘rish sivilizatsiyasi” davri boshlandi. Yoshi oltmishlarga borib qolgan bir shoirimiz ko‘rgan kinolarini ham bir badiiy asar o‘qishga teng, deb hisoblayapti.

Sho‘rlik shoir “O‘tkan kunlar”ni ham kino orqali “o‘qigan”mi, deyman... Aslida, radio ham, televidenie ham, Internet ham kitobning o‘rnini bosolmasligini butun jahon e’tirof etmoqda. Farmoyishda juda to‘g‘ri ko‘rsatilganidek, biz yuqorida nomlari olingan vositalardan ham kitob targ‘ibida unumli foydalana olmayapmiz. Har kuni “Yoshlar” telekanalida shrot, sheluxa, shifer, ko‘mir...ning narxi birjada qancha ekanligi titr orqali berib boriladi. Nashriyotlar yilida ikki ming kitob chiqarishadi. Bu – kuniga o‘rtacha 6 ta kitob degani. Oltita xabar, oltita yangilik. Mingdan ortiq gazeta va jurnallarimiz, ijtimoiy tarmoqda saytlarimiz bor. Bu – mingta minbar, mingta ijtimoiy reklamaning joyi. Kitobga munosabat bildirish, taqriz yozish – taqrizchilarning ishi, lekin shunday kitob chiqqani va qaerda qanchadan sotilayotgani haqida xabar yozish har bir jurnalist va blogerning qo‘lidan keladigan ish.

***

Xususiy nashriyotlar, umuman xususiy nashrlar (agar aqli shunga etsa), “tig‘ ustida yurgan dorboz”dek faoliyat yuritishadi. Xudo ko‘rsatmasin, yollanma muharririning aybi bilanmi, oliy ma’lumotli savodsiz musahhihning aybi bilanmi, bitta jiddiyroq “ishkal” chiqib qolsa, nashriyot litsenziya bilan vidolashadi. Bu nashriyotni oyoqqa qo‘yish uchun bechora muassisning qancha puli ketdi, qancha qarzdorligi bor, oqibati nima bo‘ladi – bu bilan birovning ishi yo‘q... Muharrir mehnat daftarchasini ko‘tarib borib, yana boshqa bir xususiy nashrga ishga joylashib oladi. Muassis-chi?! Yillar davomida paxta rejasini bajarmay, ichkilikbozlik qilib yuradigan fermer bitta qurib ketgur harf orqasidan bor-budidan mosuvo bo‘lish xavfi bilan yashaydigan noshirdan erkinroq. Xato qilishdan qo‘rqmaslik kerak. Albatta, bu bilan men noshirlarning jilovini qo‘yib yuborish kerak demoqchimasman. Lekin bunday radikal choradan ko‘ra iqtisodiy jazo qo‘llash maqsadga muvofiq, deb hisoblayman. Masalan, jiddiy xatolarga yo‘l qo‘ygan nashriyot o‘z hisobidan birorta ijtimoiy ahamiyatga molik asarni o‘z mablag‘i hisobidan nashr etib,bepul tarqatish majburiyati zimmasiga yuklatiladi. Shunda noshir ham to‘g‘ri saboq chiqarib, hushyorroq harakat qilishga majbur bo‘ladi.

***

Noshirlik sohasi – ma’naviy hayotimizning ajralmas qismi, mentalitetimizning butun bo‘lishiga xizmat qiluvchi asosiy soha ekanligini aytib o‘tishning hojati yo‘q. Shu bilan birga, noshirlik – agar tizim to‘g‘ri va bexato ishlasa, katta daromad keltiruvchi soha ekanligini ham unutmaylik. Bugungi kunda O‘zbekiston hududida 6,5 million oila yashaydi. Agar har bir oila yil davomida eng kam oylik ish haqining yarmi miqdorida kitob sotib olsa, O‘zbekistonning o‘zida 10 trln 70 million (= 924 mln. AQSh dollari) so‘mlik kitob mahsulotlari sotiladi.

Iqtisodiy qiyinchiliklarni ro‘kach qilish zamoni o‘tdi. Xalqimiz hech kimdan kam emas. Bir iqtisodchi do‘stimizning xomaki hisob-kitobiga ko‘ra, bir oyda O‘zbekiston xalqi uyali telefonlar to‘loviga 20 trln.so‘m sarflar ekan... Faqat targ‘ibot hamda marketing va xizmat ko‘rsatish masalalariga jiddiyroq qarash kerak.

***

Mebelsozlik sohasi ham mamlakatimizda yaxshi rivojlangan. Ammo birorta mebel do‘konida yaxshi kitob javonini ko‘rmaysiz. Sababi – talab yo‘q. Uyida kutubxonasi bo‘lmagan oilada o‘sayotgan o‘spirin keyinchalik turli oqimlarga da’vat etuvchi kitoblarga qiziqsa, ajablanmaslik kerak: sababi, unda kitobxonlik malakasi yo‘q, unga birov kitob sovg‘a qilmagan, kitobni yaxshi-yomonga ajratolmaydi, o‘g‘ri bilan to‘g‘rining farqiga bormaydi. Darslik – majburlab o‘qitiladigan kitob. Badiiy, ommabop, texnika, geografiya...ning qiziqarli masalalariga bag‘ishlangan kitoblarni ko‘rmagan bolaning qo‘liga notanish mehribon kimsa “shuni o‘qing, sizning fikringiz biz uchun muhim”, deb tursa, g‘o‘r bola albatta aldanadi...

Har yili respublika bo‘yicha 10000 dan ortiq kottej davlatning imtiyozli krediti hisobidan qurilmoqda. Atrofida basseyn, do‘kon, ambulatoriya, maktab, ko‘ngilochar maskanlar qurilishi mo‘ljallangan, lekin kitob do‘koni yoki axborot-resurs markazi qurish doimgidek esdan chiqib qoladi. Besh yulduzli mehmonxonalarimizda ham kitob – anqoning urug‘i. Har bir tashkilotda ma’naviyat xonasi bor. Shinam xonalar, patgilamlar, televizor, kompyuter, minbar... Kitob esa, ma’naviyat xonasida yo‘q hisobi. Bu xonalar ko‘pincha dushanba kuni ertalab bir marta ochilib, shu bilan og‘ziga qulf solinadi. Men ma’naviyat bilan kitobni egiz tushunchalar deb bilaman va o‘ylaymanki, siz ham bu borada men bilan hamfikrsiz.

Sho‘ro zamonida bizning qishlog‘imizda uchta kutubxona – maktab, qishloq soveti hamda kolxoz kutubxonalari faoliyat yuritardi. Nashrlarning asosiy qismi rus tilida edi. Har kvartalda yangi kitoblar bilan boyib boradigan kutubxonalar sharofati bilan biz, yoshlar, eng chekka qishloqlardan birida turib, dunyo ma’rifatidan baholiqudrat bahramand bo‘lardik. Suhbatlar, gap-gashtaklarning asosiy mavzusi ham kitoblar atrofida edi. Bugungi kunda kollej va litseylarning kutubxona fondi g‘arib bir ahvolga tushgani, qishloqlarda kutubxona degan ma’rifat maskani deyarli qolmagani achinarli hol...

***

Ochig‘ini aytish kerak – ziyoli moliyaviy jihatdan mustaqil bo‘lmaguncha, ma’naviy yuksalish haqidagi urinishlarimiz zoe ketadi. Millatning ma’naviy qiyofasini belgilovchi ijodkor kitobini chiqarish uchun echki go‘shtini qo‘y

go‘shtiga qo‘shib sotadigan qaysidir qassobning himmatiga muhtoj bo‘lib turgan joyda bolalarning ideali – olim yo shoir emas, futbolchi yoki tojir, talpinadigan joyi – kutubxona emas, bozor bo‘lib qolaveradi... Men hamma ijodkor bo‘lsin, demoqchimasman. Lekin bozor ma’naviyatning ravnaqiga xizmat qilmasa, aksincha ma’naviyat bozorning talablariga qaram bo‘lib qolsa, millatning iste’dodli farzandlari o‘z aziz umrlarini bozor rastalarida xor qilib o‘tadilar, deb qo‘rqaman... Ma’naviyat sohasida qilingan islohotlar hayotning boshqa sohalaridan ko‘ra kechroq samara beradi. Bunday islohotlar iqtisodiy samaradorlik, siyosiy barqarorlik, taraqqiyotning poydevori bo‘ladi. Poydevor esa, ko‘pincha, ko‘zga ko‘rinmaydi...

Eng og‘riqli nuqtalardan biri – kitob do‘konlari masalasi. So‘nggi uch-to‘rt yilda respublikada kitob do‘konlari ko‘payib bormoqda. Ana shu tizimni faollashtirish uchun yagona elekron tijorat tarmog‘i (har bir nashriyot qaysi do‘konda nechta kitobi sotilganligini muntazam nazorat qilib borishi uchun), imtiyozlar (bozorlarning eng gavjum joyidan do‘kon ajratish, ijara haqi, soliq va boshqa majburiy to‘lovlarda imtiyoz berish) va boshqa qulayliklarni yaratish kerak, deb o‘ylayman.

***

Nashriyotlar muayyan rejalarni amalga oshirish uchun imtiyozli kreditlar olishi tizimini ham o‘ylab chiqish kerak. Deylik, bitta nashriyotning umumiy mulki – 50 mln.so‘m. U amalga oshirmoqchi bo‘lgan loyiha – Ibn Sinoning farmakologiyaga oid asarlarini tarjima qilib, nashr ettirish. Loyihani amalga oshirish uchun 300 mln.so‘m mablag‘ kerak. Xaridor ham topilgan, kitob ham tayyor deylik. Ammo biror bank ana shu loyihaga imtiyozli kredit ajratmaydi. Bu – masalaning bir tomoni. Ikkinchi tomondan, “Ommaviy axborot vositalari to‘g‘risida”gi Qonunda “chet el investorlari OAVga muassis yo hammuassis bo‘lishga haqli emas”, deb belgilab qo‘yilgan. Bu – to‘g‘ri. Sababi, chet el sarmoyadori O‘zbekistonda o‘z mablag‘i hisobidan gazeta, jurnal yo nashriyot ochib, o‘z mafkuraviy manfaatlarini targ‘ib qilish vositasiga aylantirishi xavfi bor.

***

Davlatimiz Rahbari o‘z chiqishlarida qayta-qayta ta’kidlaganlaridek, bugungi kunda mafkuraviy poligonlar yadroviy poligonlardan xavfliroq bo‘lib qoldi. Chet mamlakatlaridagi ayrim kuchlar O‘zbekistondagi barqarorligiga raxna solish uchun milliard-milliard dollar sarflayotganini bilamiz. Unga qarshi turishning eng maqbul yo‘li – ma’naviy olami butun Shaxslarni tarbiyalash. Hamma narsani ota-ona yoki maktab o‘rgatolmaydi. Eng yaqin do‘st, eng beminnat yordamchi – bu kitob. Yaxshi kitoblarni ko‘proq chiqarib,

bolalarimizning savodxonligini oshirish – ertangi kunimiz bugundan-da go‘zalroq bo‘lishining kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – T.: O‘zbekiston. 2022.
2. Evola Yu. Osedlat tigra. SPb. : Vladimir Dal, 2016.
3. Yulo Vooglayd, Vatandoshlik dasturi. – Toshkent: “Azon kitoblari”, 2023.
4. Nurgalieva Anastasiya Fagimovna, Nazarova Svetlana Yurevna, Semirikov, Andrey Borisovich. Kultura chteniya v informatsionnom obщestve // Tekst. Kniga. Knigoizdanie. 2017. №14. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/kultura-chteniya-v-informatsionnom-obschestve
5. Malaxova Mariya Amiranovna Situatsiya s chteniem segodnya: obzor podxodov k probleme // Filologicheskie nauki. Voprosы teorii i praktiki. 2016. №1-2 (55). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/situatsiya-s-chteniem-segodnya-obzor-podhodov-k-probleme
6. Are We Reading less, and if so, Why ? - Cultural Daily, https://culturaldaily.com/are-we-reading-less-and-if-so-why/

QO‘QON ADABIY MUHITIDA DEBOCHANAVISLIK AN’ANALARI

Farida Karimova,
NamDU dotsenti, f.f.d.

Annotatsiya

Mazkur maqolada Qo‘qon adabiy muhitida ijod qilga ijodkorlar Amiriy, Nodira, Muhsiniy, Uzlat, Muhayyir devonlari debochalari tahliliga bag‘ishlangan.

Kalit so‘zlar. Adabiy muhit, devon debocha, Mazkur maqolada Qo‘qon adabiy muhitida ijod qilga ijodkorlar Amiriy, Nodira, Muhsiniy, Uzlat, Muhayyir

Абстрактный

Статья посвящена анализу предисловий к диванам Амирия, Нодиры, Мухсини, Узлата и Мухаййира, творивших в литературной среде Коканда.

Ключевые слова. Литературная среда, предисловие девона, В данной статье творцами, творившими в литературной среде Коканда, являются Амирий, Нодира, Мухсиний, Узлат, Мухайир

Abstract

Stat'ya posvyashchena analizu predisloviy k divanam Amiriya, Nodiry, Mukhsini, Uzlata i Mukhayyira, tvorivshikh v literaturnoy srede Kokanda.

Keywords. Literaturnaya sreda, predisloviye devona, V dannoy stat'ye tvortsami, tvorivshimi v literaturnoy srede Kokanda, yavlyayutsya Amiriy, Nodira, Mukhsiniy, Uzlat, Mukhayir

O‘zbek adabiyotida debochali devon tartib berish Alisher Navoiy ijodi bilan bog‘liq. Fors-tojik adabiyotining Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy kabi buyuk so‘z san’atkorlarining an’analaridan ijodiy ilhomlangan shoir “Badoe’ ul-bidoya” va “Xazoyin ul-maoniy” devonlarini o‘ziga xos va mukammal debochalar bilan bezadi. Bu debochalarda mukammal devon tuzishning eng muhim tamoyillarini asoslab berdi. Bu haqda biz avvalgi tadqiqotlarimizda fikr yuritganmiz. [1.112]

Qo‘qon adabiy muhitining deyarli barcha vakillari Navoiyni o‘zlariga ustod deb bildilar va uning ijod sarchashmalaridan bahramand bo‘ldilar. Xususan, Navoiyning debochali devon tartib berish an’anasini ijodiy davom ettirdilar.

XIX asr va XX asr boshlarida Qo‘qon adabiy muhitining Amiriy, Nodira, Nodir-Uzlat, Muhsiniy, Muhayyir kabi namoyandalari ham devonlariga debocha bitganlar. Qo‘qon xoni Amir Umarxon Amiriy taxallusi bilan she’rlar yozgan. Amiriydan bizgacha o‘zbek va tojik tillarida yaratilgan she’rlarini o‘z ichiga olgan devon etib kelgan. Shoir tomonidan devonga debocha yozilgan.

Debochada an’anaviy hamd-u na’tdan so‘ng o‘zini “Temur Ko‘ragon gulistoni shajarasining samarasi”, “Bobir Sulton chamanining navbodasi” hisoblagan. Amiriy “davlat taxti va saltanat sariri nishimangohi” bo‘lganligi haqida xabar beradi. Shundan so‘ng mamlakatni mustahkamlash va obodonlashtirish sohasida amalga oshirgan ishlari, qurdirgan binolari haqida batafsil ma’lumot beradi.

So‘ngra Amiriy oshiqona g‘azallar bitganligi, ustodlarning “muhabbatomiz” g‘azallariga naziralar yozganligi, muxammaslar bog‘laganligi, “andak fursatda varaq poralar yuzi to‘lgan”ligi, saroydagi “zakitab’ zufununlar” iltimosi bilan devon tartib berilganligini bayon qiladi. Nihoyat, shoir she’rlaridagi ba’zi saxvu xatolar uchun kitobxondan uzr so‘rab, debochani yakunlaydi.

Amiriy debochada ustodlarining nomlarini keltirmaydi, lekin g‘azal va muxammaslaridan shoir Lutfiy, Navoiy, Fuzuliy, Bedil kabi shoirlarni o‘z ustozi deb bilganligini anglash mumkin. Ayniqsa, shoirning Lutfiy va Navoiylarga muhabbati kuchli. U Lutfiyning 4 ta, Navoiyning 20 tadan ortiq g‘azallariga muxammaslar bog‘ladi. Bu haqda debochada shunday deb yozadi: “Va gohi ustodlar devonlaridin biror shavqangiz va muhabbatomiz g‘azaldin rangin va tahsin qofiya topar edim, tatabbuida g‘azal aytur edim, filhol zavq shavq fartidin

muxammas bog‘lar edi va chun har abyot gavharlarin xayol dafinasidin terib, va har nazm javharlarin andisha xazinasidin chiqorib zohir qilur erdim” [2.6-7].

Qo‘qondagi adabiy hayotning taraqqiyotida katta rol o‘ynagan Amir Umarxon, garchi birinchi navbatda hukmdor bo‘lsa-da, o‘z davrining iste’dodli shoirlaridan biri edi. Uning buyuk ustozi Navoiy an’analarini davom ettirishga, shoir mahorati sirlarni o‘rganishga intilishi, shuningdek, devonga debocha bitishi diqqatga sazovordir.

Qo‘qon adabiy muhitining yirik vakillaridan yana biri talantli shoira Nodiradir. U o‘zbek va tojik tillarida devon tuzgan bo‘lib, o‘zbekcha devoniga debocha yozgan. Debocha an’anaviy ruhda yozilgan. Hamdu na’tdang so‘ng shoira Amir Umarxon bilan o‘tkazgan baxtli onlari haqida so‘z yuritadi. Nodira she’riyatga qanday kirib kelganligi haqida so‘zlar ekan, Amir Umarxon bilan bo‘lgan suhbatlar davomida “…kam-kam she’r qonunidan xabardor bo‘lub, goho biror misra, goho biror bayt taqlid birla aytgan»ligi, oz fursatda «nazm fununig‘a mohir va mazmun sehrida sohir” [3.36] bo‘lganligini ta’kidlaydi. So‘ngra shoira Amir Umarxonning vafoti va bu tufayli chekkan iztiroblari, keyingi davrdagi ijtimoiy, madaniy faoliyati xususida so‘zlaydi.

Shuningdek, devonning yaratilish tarixiga to‘xtalib, uning saroydagi olima va fozilalarning taklifi bilan tartib berilganligini bayon qiladi. Nihoyat, o‘z she’rlaridagi saxvu xatolar uchun uzr so‘raydi. Va Yaratgandan ularni «ko‘ngullarga mahbub va marg‘ub qilish»ni iltijo qilish bilan debochani yakunlaydi. Debochada masnaviy, ruboiy, qit’a janrlaridagi she’rlar keltiriladi.

Nodiraning tojikcha devonida ham debocha mavjud bo‘lib, u noma’lum kotib tomonidan yozilgandir.

O‘zbekiston Fanlar akademiyasi G‘afur G‘ulom nomidagi Qo‘qon Adabiyot muzeyida Uzlatning noyob qo‘lyozma devoni (inv. № 474) va shu devonning nomukammal fotokopiyasi (inv.№ 360) saqlanadi. Uzlat devonga she’riy bag‘ishlov yozgan. Uning bosh qismi yo‘qolgan bo‘lib, 70 baytdan iborat. Noto‘liq devonda esa bu bag‘ishlov 100 baytni tashkil etadi. Bu she’riy bag‘ishlov ko‘p jihatlari bilan debochaga o‘xshaydi. Shu nuqtai nazardan uning kompozitsion tuzilishga e’tibor beraylik:

1. Hamd-u sano (Yaratganni sharaflash).
2. Ollohdan o‘z qalamini ravon etishni so‘rab qilgan iltijosi.
3. Amir Umarxon va uning «kishvari adamni tark aylagan» ligi haqida.
4. Nodira va uning amir Umarxon vafotidan keyin mamlakatda amalga oshirgan ishlari tavsifi.

5. O‘zi haqida. Shoir Kosonda yashagan paytda bir zolim amaldor uning va hamshaharlari boshiga solgan kulfatlar haqida Nodiragacha arz qilib, uni o‘z panohiga olishni so‘raydi.

6. She’rlaridagi ayrim qusurlar uchun uzrxohlik qilish.

7. Devon bag‘ishlangan shaxs – mamlakat malikasi Nodirani duo qilish.

Debochaning katta qismi Nodiraga bag‘ishlangan. Unda amir Umarxon vafotidan so‘ng shoirning qurdirgan madrasa, binolari, Qur’onni ko‘chirtirishi, fazl ahliga munosabati ta’riflanadi. Lekin shoir debochada o‘z ijodi, yaratgan asarlari, ustozlari haqida hech narsa demaydi. Bu o‘rinda debocha (yana she’riy debocha) bitish murakkabligini, uni har bir shoir o‘z salohiyati darajasida yaratishini, shuningdek, adabiyot tarixida an’analarning to‘la saqlangan hollari va ayrim paytlarda buzilgan holatlari ham uchrashini kuzatish mumkin.

Husaynqul Sulaymonquli o‘g‘li Muhsiniy XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi demokratik adabiyotning ilg‘or fikrli vakillaridan edi. U talantli shoir, iste’dodli tarjimon, nozik tab’ hattot va rassom sifatida mashhur bo‘lgan. Muhsiniy ijodi va uning ayrim qirralari xususida adabiyotshunos olimlar – Po‘latjon domla Qayumov asarlarida, M.Olimov, R.Holiqov, A.Madaminovlarning maqolalarida ayrim fikrlar bildirilgan. Lekin ko‘pchilik manbalarda, jumladan, “O‘zbek adabiyoti tarixi” ning 5 jildligida ham shoir haqida ma’lumotlar uchramaydi. So‘nggi yillarda Qo‘qon Adabiyot muzeyi tadqiqotchisi U.Ne’matov tomonidan “Miiliy ensiklopediya” va boshqa manbalarda shoir ijodi haqida maqolalar e’lon qilinishi, she’rlari “Barhayot gulshan” nomi ostida nashr etilishi e’tiborga molikdir. Shoir ijodini monografik tarzda o‘rganishga endi e’tibor qaratilmoqda. [3.40-59].

Muhsiniy o‘z she’rlaridan devon tuzgan va unga debocha yozgan. Bu devonning 1897, 1914-15, 1916-17-yillarda tartib berilgan 3 nusxasi mavjud bo‘lib, ular bir-biridan katta farq qiladi. “Bu farqlar faqat hajm jihatidangina emas, balki shoir asarlarining sayqal topish tarixidan ham guvohlik beradi. Bu nusxalar Muhsiniy ijodining evolyusiyasini aniqlashda” [4.266-267] muhimdir. Bu fikrlar shoirning devoniga yozgan debochasiga ham taalluqlidir.

Devonning 1897 va 1914-yillarda tuzilgan ikki nusxasi hozirgi kunda Muhsiniyning Qo‘qon shahrida yashayotgan nevarasi To‘xtasinjon Nuriddinovning qo‘lida saqlanadi. 1916-17-yillarda tartib berilgan uchinchi nusxa shoirning eng so‘nggi tahriri bo‘lib, O‘zbekiston FA Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo‘lyozmalar bo‘limida 7392 inventar raqami ostida saqlanadi.

Devonlar kabi ularga bitilgan debochalar ham bir-biridan ma’lum darajada farq qiladi. Devonning keyingi nusxalaridagi debochalarda bayondagi aniqlik, jumla va iboralarning, she’riy misralarning qayta-qayta ishlanishi, badiiy sayqal

berilishi kabi xususiyatlar yaqqol ko‘zga tashlanib boradi. Shuningdek, Qo‘qon Adabiyot muzeyida 4 sahifadan iborat varaqda debocha bo‘lib, bu devonning uchinchi nusxasidagi debochaning qoralamasi bo‘lsa kerak, deb taxmin qilinadi. Chunki bayonda ayrim farqlar bo‘lishiga qaramay, ular nisbatan bir-biriga o‘xshaydi. Masalan, varaqdagi debochada shoir o‘zining ilm o‘rganishida otasining xizmatlari katta ekanligini ta’kidlab shunday yozadi: “…janobi marhum valadi amjadim huquqi ma’fruzotimdan xolis o‘ldiqlaridan so‘ngra mir’oti jur’at timsolarina faqir farzandi dilbandi jigar payvandlarini iktisobi odobi ilm va istikmoli fununi fazl ta’lim qildirmak jilvagar o‘lub g‘oyat tahris ila nihoyatda targ‘ib go‘starub ulumi diniya va naqliya, aqliyalara muraxxas o‘ldim” [5. 1]

Xuddi shu parcha devonning uchinchi nusxasidagi debochada quyidagicha ifodalangan: “…ul hazrat valadi buzrukvorim xotiri hayrat mazohirlarig‘a faqiri farzandi dilso‘zlarini takmili maorif va tahsili ulum iktisobi jilvagar o‘lub otida tahris va nihoyatda targ‘ib go‘starub ilm va funun o‘qutmoqg‘a ma’dun qildilar” [6.2]

Shuni ta’kidlash kerakki, Muhsiniy Hofiz va Navoiylarni ustoz deb bilgan. Shuningdek, Fuzuliy ijodiga ham muhabbati kuchli bo‘lgan. Bu debochaning tili va uslubida ham yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Debochada shoir hamdu sanodan so‘ng yoshlik yillarida otasining sa’yi harakati tufayli ko‘p ilmlarni o‘rganganligi, she’riy ijod bilan shug‘ullana boshlaganligi, dastlabki devonini tuzganligi, hajga borishi, ota-onasining istagi bilan uylanganligi, turli o‘lkalarda safarlarda bo‘lishi, shu asnoda hayotni yanada chuqurroq o‘rganganligi haqida ma’lumot beradi.

Shoir she’riyatdagi ustozlari Hofiz va Navoiy ruhlaridan madad tilab, homiysi Yaqubxo‘ja eshon ko‘magida devon tartib berishga kirishganligi va bu ishni nihoyasiga etkazganligini bayon qiladi. Devon mundarijasi bilan tanishtiradi. Nihoyat, debocha an’anaviy tarzda yakunlanadi.

Muhsiniy debochasining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri shoir tomonidan fikrlarni dalillash maqsadida Qur’on oyatlarining ko‘plab keltirilishidir. Shoir o‘zi ta’kidlaganidek, “ulumi diniya va naqliya, aqliya” larni chuqur o‘rgangan, Qur’onni yaxshi bilgan. Buning ta’siri debochada ham o‘z aksini topgan. Ikkinchidan, shoir debochalarda ularning yozilish sanalarini ham aniq ko‘rsatadi. Uchinchidan, Navoiyni o‘z ustozi deb bilgan shoir devonining har bir nusxasiga debocha yozgan. Keyingi nusxalarga yozilgan debochalar avvalgilaridan mukammalligi bilan ajralib turadi. Muhsiniy debochalari shoir tarjimai holi, ijodi, ijodining tadrijiy rivojini o‘rganishda katta ahamiyatga egadir.

XX asrning II yarmi va XX asr boshlarida yashagan va debochali devon tartib berish an’anasini davom ettirishga intilgan ijodkorlardan biri qo‘qonlik iste’dodli

shoir Muhammadqul Muhammadrasul o‘g‘li Muhayyirdir. Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyi qo‘lyozmalar fondida 241-inventar raqami ostida shoirning dastxat devoni saqlanadi. Bu qo‘lyozma hijriy 1335 (melodiy 1917) yilda shoirning o‘zi tomonidan ko‘chirilgan.[6.10] Devonning 1-3 varaqlarida debocha mavjud. Debocha hamdu na’t bilan boshlanadi. Ko‘pchilik debochalarda, ayniqsa, forsiy debochalarda Olloh va payg‘ambarlar madhi ko‘tarinki uslubda batafsil ta’rifu tavsif etiladi. Lekin Muhayyir debochaning bu qismini kamtarona tarzda shunday bayon etadi: “Xudovandi taoloni pok zotig‘a loyiq va sazovor sifat qilmoq ilm va balog‘at kamoli birla mushkul va mahol va oliy darojot habibi na’tini xirad va donish va fasohat bila “kamo yanbag‘i” tilg‘a kelturmakka uqalog‘a ne majol. Bu hechmand Muhayyir maksurul-lison qalami birla nechuk tahrir aylagay. Avlo uldurki, o‘zini hamd va na’t demakda barchadin ojizroq ko‘rub, hamd va na’t demoq o‘rnida ul Ma’budi barhaqning muborak nomi-zikrining va ul Sayyidul-anbiyo, afzalur-rusulning hujasta durudini g‘animat bilib, devon debochasig‘a tug‘ro va fotiha qilg‘ay:

Aylardi tilim hamd demaklikni havas,

Dil dedi: “Bo‘lur tarki adab, qilg‘il bas,

Xushtur senga Haq zikrig‘a mashg‘ul o‘lmoq,

Bir maykada kunjida qilib hibsi kafas”.[7.1]

Har bir shoir o‘z qobiliyati va iste’dodi doirasida “ko‘nglig‘a kelgan xayollarin”, “nazm rishtasig‘a chekmog‘i”, bunda avvalo, mazmun-ma’noga e’tiborni qaratmog‘i lozimligini ta’kidlar ekan, shoir o‘zining she’riyat maydoniga qay tarzda kirib kelganligi xususida so‘z yuritadi: “Kaminaning agarchi qobiliyati yo‘q erdi, lekin ba’zi vaqtlarda tangdil bo‘lub, bir bayt yoki bir g‘azalni tarkib aylab, matla’ni maqta’iyg‘a etkurub yozib qo‘yar erdim va devon tuzmoq xayoli aslan va qat’an xotirimg‘a kelmas edi va yozilg‘on g‘azallarimdan biror g‘azalni izhor qilmas erdimki, albatta, bu degan g‘azallar she’r fanidan oriydur, fozil va rasolar ko‘rsalar ne degaylar. Chunki g‘azallarim tumori uryon mazmunlar ilgidan baxsh topgan erdi.” [7.1]

Shundan so‘ng shoir parokanda she’rlarini jamlab devon tuzganligi va unga debocha bitganligi haqida xabar beradi. Keyingi o‘rinlarda she’r va shoirlik, g‘azallarning mazmun-mundarijasi va ulardagi she’riy san’atlar xususida, ustozlari mavlono Lutfiy va Alisher Navoiy ijodiga muhabbati, she’r va ilm munosabati, o‘zlarini Firdavsiy, Sa’diy, Anvariy, Hofiz kabi buyuk so‘z san’atkorlariga tenglashtiruvchi taqlidchi shoirlar xususidagi adabiy-estetik qarashlarini bayon qiladi. Muhayyir debochani devondagi saxvu xatolar uchun uzrxohlik hamda debochaning yozilish sanasi bilan bog‘liq ruboiy bilan yakunlaydi.

Umuman, Qo‘qon adabiy muhiti vakillari devonlariga bitilgan debochalar ijodkorlarning o‘z e’tiroflari bo‘lganligi bois ularning ilmiy-adabiy qimmati nihoyatda kattadir. Mazkur debochalar birinchidan, Qo‘qon shoirlarining tarjimai holi, ular yashagan davr, adabiy muhit, devonning yaratilish tarixi, ijodkor evolyusiyasi va adabiy-estetik qarashlarini o‘rganishda birlamchi va eng ishonchli manbadir. Ikkinchidan, debochalar o‘zbek nasrining go‘zal namunalari sifatida ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR

1. Каримова Ф. “Бадоеъ ул-бидоя”да девон тузиш принциплари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1989, 3-сон. Яна: Ўзбек адабиётида дебоча. – Тошкент, Мумтоз сўз, 2008. – 112б.
2. Амирий. Девон. ЎзФАШИ, инв. № 3642, 6-7-варқлар.
3. Нодира. Девон. ЎзФАШИ, инв. № 4182, 3б-варақ
4. Тўхтамуродов Ф. Муҳсиний назмий меросининг манбалари //Ўзбек филологиясида матншунослик ва манбашунослик муаммолари. III республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Наманган, 2020 йил, 12 июнь. – Б.239-243; shu muallif: Навоий ижодининг Муҳсиний шеъриятига таъсири // Алишер Навоий ва XXI аср. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент, 2021, – Б. 643-647; shu muallif: Muhsiniy she’riyati: asliyat va nashr qiyosi // Oltin bitiklar. – Toshkent, 2022. – № 2. – B. 80-95; shu muallif: Muhsiniy she’riyatining mavzu ko‘lami // O‘zbekiston: til va madaniyat. – Toshkent, 2022. № 1. – B. 40-59
5. Р.Ҳолиқов. Муҳсиний – серқирра ижод соҳиби. Адабий мерос. Тошкент, 1973, 266-267-бетлар.
6. Варақдаги дебоча. Қўқон Адабиёт музейи, 1-саҳифа.
7. “Девони Муҳсиний”. ЎзФАШИ, инв. № 7392, 2а-варақ.
8. Деҳқонов А. Муҳаййирнинг ҳаёти ва ижоди. Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация автореферати. Тошкент, 2007, 10-бет.
9. Муҳаййир. Девон. Алишер Навоий номидаги Давлат Адабиёт музейи, инв. № 241, 1а-варақ.
10. Kobilova, Z. (2022). Image of a Drinker and a Hermit in the Amir Al-Ghazali. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, *2*(4), 173-176.
11. Qobilova, Z. (2020, December). THE ARTISTIC-AESTHETIC EFFECT OF AMIRI'S POETRY SCOPE. In *Конференции*.
12. Kobilova, Z. (2019). THE TRADITION AND FEATURE IN THE CREATIVE WORK OF AMIRIY. *Theoretical & Applied Science*, (9), 436-439.

13. Kabilova, Z. (2022). STUDYING EMIRI DEVON IN TURKEY. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *10*(12), 669-671.

“CHIG‘ATOY GURUNGI”NING TA’QIQDAN KEYINGI QADAMLARI

Shahnozaxon Nazarova Ibadullayevna,
filologiya fanlari doktori, dotsent
Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi
nazarxonova@mail.ru

Annotatsiya. Ma’lumki, 1918-yil “Chig‘atoy gurungi” tuzildi. Bu jadidlarning ochiq siyosiy faoliyatdan endilikda murosa yo‘liga o‘tganini anglatardi. Ular butun kuch va g‘oyalarini adabiyotga, ayniqsa, she’riyatga va ilmga ko‘chirishni rejalashtirdi. Shu asnoda yangi davr o‘zbek adabiyotining katta to‘lqini o‘z yo‘lida to‘xtab qolmadi. Hatto keyinchalik tashkil etilgan “Qizil qalam” jamiyati ham “Chig‘atoy gurungi”ning yangi bosqichi sifatida faoliyat yuritishi ko‘zlangan edi. Ammo adabiyot nosog‘lom bir kuchga aylanib borayotgan edi. “Qizil qalam” 1923-yil tashkil etilgan adabiy-badiiy to‘garak bo‘lib, faoliyat doirasiga ko‘ra to‘garakdan kattaroq bo‘lgan uyushma edi. Uyushma ayrim ma’lumotlarga ko‘ra hozirgi San’at muzeyi joylashgan va o‘sha yillarda Kafanov nomidagi Ishchilar klubiga qarashli binoda o‘z faoliyatini boshlagan. Uyushma “yo‘qsil adabiyot vakillari”ni birlashtirish, tarbiyalashni fonida jadidchilik g‘oyalarini yashirincha targ‘ib etishi maqsad qilgan edi. Ammo chinakam ijodiy kuchlar bu sharoitda o‘z iste’dodini ko‘rsat olmas edi va tabiiy tarzda, uyushma tarqab ketdi. 1926-yil o‘tib Samarqandda shu nomda jamiyat tashkil etildi. Shokir Sulaymon rahbarlik qilgan bu jamiyatga Otajon Hoshim, Botu, Ziyo Said, Sotti Husayn, Anqaboy, Oltoy, Uyg‘un, Hamid Olimjon, Mirtemir, Oydin singari ijodkorlar a’zo edi. Ammo yana allaqachon ikkiga bo‘lib yuborilgan katta va kichik avlod ijodkorlari o‘rtasida kelishmovchilik yuzaga chiqdi, jamiyat tanaffuslar bilan faoliyatini davom ettirdi.

Kalit so‘zlar: jadid adabiyoti, jadid nashri, jadid majmualari, “Chig‘atoy gurungi”, “Qizil qalam”.

Аннотация. Известно, что в 1918 году был создан “Чигатайский Гурунг”. Это означало, что джадиды только что перешли от открытой политической деятельности к компромиссу. Они планировали перенести всю свою энергию и идеи в литературу, особенно в поэзию и науку. На этом большая волна узбекской литературы нового времени не остановилась. Предполагалось, что даже созданное позже общество “Кизил калам” будет

функционировать как новый этап “Чигатайского Гурунга”. Но литература становилась нездоровой силой. "Кизил калам" было литературно-художественным кружком, основанным в 1923 году, объединением, которое по масштабу деятельности было больше кружка. По некоторым данным, ассоциация начала свою деятельность в здании, где сейчас находится художественный музей, и в те годы принадлежало рабочему клубу имени Кафанова. Союз был призван объединить “представителей пролетарской литературы", тайно пропагандировать идеи джадидизма на фоне просвещения. Но истинные творческие силы не смогли проявить свой талант в этих условиях, и, естественно, ассоциация распалась. В 1926 году в Самарканде было создано одноименное общество. В это общество, возглавляемое сокиром Сулейманом, входили такие творцы, как Отаджан Хашим, Боту, Зия Саид, Сотти Хусейн, Ангабай, Алтай, Уйгун, Хамид Олимджан, Миртемир, Айдын. Но снова возник раскол между старшим и младшим поколениями творцов, которые уже были разделены, общество продолжало функционировать с перерывами.

Ключевые слова: литература джадидов, издание джадидов, сборник джадидов, “Чигатайский гурунг”, “Кизил калам”.

Annotation. It is known that in 1918 “Chikhatoy gurungi " was formed. This meant that the jadids had now moved from open political activity to a compromise path. They planned to move all their power and ideas to literature, especially poetry and science. At the same time, a large wave of new-age Uzbek literature did not stop in its own way. Even the later “Qizil qalam” society was intended to function as a new phase of the”Chikhatoy gurungi". But literature was becoming an unhealthy force. The "Qizil qalam" was a literary-artistic Circle founded in 1923 and was an association larger than a circle in scope of activity. The association, according to some reports, is located in the current Art Museum and began its activities in those years in a building overlooking the Kafanov Workers ' Club. The association aimed to unite the”representatives of proletarian literature", secretly promoting the ideas of jadidism against the background of upbringing. But truly creative forces could not show their talent in these conditions, and in a natural way, the association dissolved. In 1926, a society of the same name was founded in Samarkand. This society, led by Shokir Sulaiman, included artists such as Otajon Hoshim, Botu, Ziyo Said, Sotti Husayn, Ankaboy, Altai, Uygun, Hamid Olimjon, Mirtemir, Aydin. But again a disagreement arose between the creators of the older and younger generations, which had already been divided into two, the society continued its activities with breaks.

Keywords: Jadid literature, Jadid edition, Jadid complexes, “Chikhatoy gurungi”, “Qizil qalam”.

Botu “Qizil qalam” va uning galdagi vazifalari” maqolasida (“Qizil O‘zbekiston” gazetasi 1927-yil 23-sent) oktabr inqilobidan so‘ng adabiyot tayin ijodiy kuchlarni bermagani, bir joyda depsinib turib qolganini yozadi: “Oktabr inqilobidan so‘ng borliq ko‘rsatgan adabiy oqim “jadid” adabiyotini maydondan chiqarib tashladi. Bir necha yil ichida bir to‘da yosh qalamlarni ko‘pchilik nazariga taqdim etdi. Lekin bu yangi o‘zbek adabiyoti ham birinchi davrda butunlay milliy ruh bilan sug‘orilg‘oni uchun belgilik yo‘lda o‘sdi... “Chig‘atoy gurungi” yosh kuchlarni to‘plab harakat qildi va “Gurung” yo‘qolg‘anidan so‘ng yangi o‘zbek adabiyotida ko‘b yangiliklar borliqqa chiqorilmadi. “Chig‘atoy gurungi” bayrog‘i ostig‘a to‘plangan kuchlar ikki katta to‘daga ayrildilar. Bir to‘da tilak, yo‘l va shaklda “Gurung”ga sodiq qolib ilgariladi. Ikkinchi to‘da bo‘lsa u tilakka va u yo‘lga qarshi chiqdi; yangi yo‘l, yangi shakl izlashga kirishdi. Biroq bu fikrda birinchi to‘dadan butunlay uzoqloshg‘on bo‘lsa ham, shu kungacha o‘zbek adabiyotida boshqa yangiliklar yaratolg‘oni yo‘q”. Botu murakkab shaxs, to‘laqonli jadid emas edi. Ammo u muhim o‘rinlarda Fitrat va Cho‘lpon yo‘liga sodiq qolgan, nazarimizda. Badiiy timsollar dunyosida Cho‘lponga eng yaqin turadigani – Botudir. Bu uning “Qizil qalam” jamiyati “Chig‘atoy gurungi” bajargan vazifani biroz o‘zgargan shaklda davom ettirishiga umid bog‘lashida, shuningdek, bu yangi jamiyatning ma’ruzachilari ro‘yxatiga jadidlarning kiritilishida jonbozlik ko‘rsatganida aniq namoyon bo‘ladi.

Jamiyatning “Qizil qalam” majmuasi 1-soni Samarqandda “O’zbekiston davlat nashriyoti”da 1928 yil Otajon (Hoshimov) tahriri ostida arab imlosida 3000 nushada bosmadan chiqqan. Majmua ikki bo‘limdan iborat bo‘lib, 1-qismdan Otajon Hoshim, Somaylovich, Fitrat qalamga mansub adabiyotshunoslikka doir tadqiqiy maqolalar o‘rin olgan. 2-qismdan bo‘lsa Botur, Uyg‘un, Mirtemir, Majidiy, Cho‘lpon, Shokir Sulaymon, Aziziy asarlari joy olgan.

Ammo bu nashrdan so‘ng ikki avlod ijodkorlari o‘rtasidagi kelishmovchilik avj oldi. 1929 yilda jamiyatning boshqaruv organi qayta ko‘rilib, unga Ziyo Said rahbarlik qila boshladi. Adabiyot sekin-asta mardikorga aylanib bordi. Paxtakorlar, ishchilar – yo‘qsillar qahramonga aylandi. O’sha yili jamiyatning ikkinchi majmuasi nashrdan chikdi. 1930 yilda Botu, Ramziy (Mannon Romiz), Oltoy qamoqqa olingach, jamiyat butunlay tarqab ketdi.

“Qizil qalam”ning ilk majmuasi ikki bo‘limdan iborat bo‘lib, 1-qismdan Otajon Hoshimning “Proletariyat adabiyoti va adabiy meros”, Aleksandr Nikolayevich Samoylovichning “Navoiy to‘g‘risida ovrupo olimlari”, Fitrat

qalamga mansub “Umar Xayyom” nomli adabiyotshunoslikka doir tadqiqiy maqolalar o‘rin olgan.

O.Hoshimovning so‘zboshi o‘rnida yozilgan “Proletariyat adabiyoti va adabiy meros” maqolasidan o‘qiymiz: “Eski san’at, adabiyotka umuman nafrat ko‘zi bilan qaraydirg‘onlar va qlassiq, jadid san’ati, adabiyotini tekshirishning nima keragi bor deganlar ham oz emas... eski badiiy merosni bilmaslik va uni butunlay inkor qilish natijasida ixtiro asosli bo‘lmaydi yoki ixtiro qilish, boshqa yo‘llar topish qiyin bo‘ladi. Yoki hozirg‘i davrimiz taraqqiyoti saviyasida yangi yo‘l topish mumkin bo‘lmaydi. U vaqt eskilikdan qaytg‘on proletariat fikrida yozmoqchi bo‘lg‘on yosh shoirning boshi qotadi. Eski san’at, adabiyotdan shaklan foydalanishni o‘ziga ep bilmaydi. Kuchsizligi, yoshlig‘i orqasida yangi yo‘l, shakl topa olmay o‘ziga ishonchi so‘nadi. Sekin-sekin san’at, adabiyotdan chekina boshlaydi, o‘smaydi. Hozirg‘i inqilobiy o‘zbek adabiyotida shu hol ko‘rulmakda”. Olim bu uzilishlar asoratsiz bo‘lmasligini, avlodlar boy berilishini juda chuqur his qilgan va buni tushuntirib bergan.

Keyingi ikki maqola ham Otajon Hoshimov fikrlari davomi sifatida berilgan. Majmuada sharqshunos olim, akademik, o‘n yil o‘tib qatag‘on qurboni A.N.Samoylovichning maqolasi bosilishi ham mutlaqo tasodif emas. “Chig‘atoy gurungi”ning bosh faoliyat yo‘nalishlaridan biri – Turonni Amir Temur davridagi shon-shavkatiga qaytarish, qaytadan madaniy yuksalishga erishish, shonli tarixni tadqiq etish, noyob qo‘lyozma manbalarni aniqlash, xalq orasidan terib olish, o‘rganish edi. “Qizil qalam” bu maqola nashri bilan ayni yo‘nalishni davom ettirgan. Maqola shunday boshlanadi: “Turk xalqlarini, aynuqsa, ularning tillarini o‘rganishka ko‘b ishlar qilg‘on Ovrupo olimlari ularning nafis adabiyotiga oz ahammiyat berdilar. Boshida Mir Alisher Navoiy turg‘on chig‘atoy adabiyoti turkiyyotning katta bir bo‘limi bo‘lg‘oni holda Ovrupo mustashriqlari tomonidan oz o‘rganilgandir”. Olim turkiy dunyo, turkiy tamaddunning, tafakkur tarzining Evropada tan olinishi va tadqiqiga e’tibor qaratadi.

Olim izlanishlariga ko‘ra, “Navoiyning ismi, Ovruponing “Sharqni o‘rganish” ilmiy sahifasiga XVII asrning oxirlaridan keyinga qolmasdan kirgandir. Erbelo tomondan tuzilib, 1967 yilda nashr etilgan “Sharq qomusi”da (“Bibliotheque orientale”) Navoiy to‘g‘risida uning forsiy va chig‘atoycha asarlarini aniq ko‘rsatmagan qisqacha maqolacha bordir”. So‘ng olim Navoiyning o‘zi va asarlari haqida ma’lumot beruvchi ilk manbalarni birma-bir ko‘rsatib o‘tadi. Xususan, fransuz mustashriqi Silvestr de Sasi (XVIII asrning oxirlari), Avstriya mustashriqi Xammer (XIX asrning boshlari), ingliz turkiyyotchisi Gibb (XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlari) qomuslari, rus qomuslari (“Entsiklopedicheskiy leksikon” (1835 yil), Brokgauz va Yefron qomusi (1902);

rus sharqshunoslari – P.S.Savelev, P.M.Melioranskiy, M.Nikitskiy, V.D.Smirnov, V.V.Radlov, I.N.Berezin, V.Zernov, shuningdek, F.Belin, E.M.Katrmer, H.Vamberi, Pave de Kurtayl, M.Xoriman, Shprenger tadqiqiy maqolalari, ular tomonidan tuzilgan turli kataloglarda Navoiy dahosining qay darajada yoritilgani va tadqiq etilganini tekshiradi. Yakunda shunday xulosaga keladi: “Ovrupo kutubxonalarida bir yoki ko‘pincha bir necha nushalarda mavjud bo‘lmog‘on Navoiyning hech bir asari ehtimol yo‘qdir. Ovrupo olimlari uzoq vaqtdan beri Navoiyni ko‘b qadrlaydirlar; bu ularning bergan taqrizlaridan ko‘rinib turadi, shunday bo‘lsa ham Navoiyning asarlari hozirg‘acha Ovrupoda oz bosilg‘ondir. Aytish mumkin, ki Navoiyning asarlari na tilining xususiyatlari va mas'alani echishdagi mundarijasining shakl jihatdan hech biri tekshirilmagandir; yolg‘uz fors namunalaridagina tarbiyalangan Navoiyning, birinchidan, qanday darajada mustaqilliq ko‘rsatishi, ikkinchidan, so‘ngg‘i chig‘atoy yozuvchilarig‘a va boshqa turk adabiyotig‘a qanday ta'sir qilg‘oni hal qilinmog‘ondir”.

Majmuaning birinchi bo‘limidan joy olgan “Umar Xayyom” nomli tadqiqiy maqola ham mumtoz adabiyotni o‘rganish masalasiga qaratilgan. Fitrat bu maqolani keyinchalik qayta ishlagan. Buning sababini uning o‘zi quyidagicha ko‘rsatadi: “Forslarning butun dunyoda mashhur bo‘lg‘an shoirlarrdan Umar Xayyom haqida «Qizil qalam» majmuasida bir maqola yozg‘an edim. Unda Ovrupa olimlarining Xayyomning tarjimayi holi haqida qanday ma’xazlarig‘a murojaat qilg‘anlarini ko‘rsatgan, o‘zim ham shularning izidan yurib, Xayyom tarjimayi holini sobit shaklga kirgizishga tirishg‘an edim. Maqolam matbaaga borib terilgandan keyin qo‘limg‘a qimmatli bir kitobcha kirdi. Kichkina kesmada 119 betdan iborat bo‘lgan bu kitobchaning kitobat tarixi hijriy 674 bo‘lib, ta’lif tarixi 594 (milodiy 1198)dir. Yozilg‘an o‘rni Xorazm, tili arabcha, asar egasining oti Imom Zahiriddin Abul Hasan al-Bayhaqiy. Kitobning muqaddimasida yozilg‘aniga ko‘ra, Abu Salim Muhammad Ibni Bahrom al-Sajziy tomonidan hakimlar tarixiga oid yozilgan «Savon ul-hikma» otli asarni biznnng muallif to‘ldirmoqchi bo‘lib shu asarini yozg‘an. Asarning oti «Tatimmat us-savon ul-hikma». Muallif bu kitobchada hijriy 7-asrg‘acha yashag‘an mashhur sharq faylasuflaridan 100 kishining tarjimayi holini beradi. Shu qatorda 53-bo‘lib «al-dastur ul-faylasuf Umar Ibni Ibrohim al-Xayyomiy» keladi. Xayyomni tekshirishganda, Ovrupa olimlarining murojaat qilg‘anlari ma’xazlar orasida «Tatimmat us-savon ul-hikma» atalg‘an bir asarning otini ko‘rmadik. Hamda bu asarning Xayyom zamonida uni ko‘rgan bir kishi tomonidan yozilg‘ani uning qimmatini orttiradi. Bu asar Xayyom haqida boshqa ma’xazlarda bo‘lmag‘an ba’zi ma’lumotlar berib, ustodlari, shogirdlarini bizga tanitgandan boshqa olmon olimi doktor Fridrix Rozan tomonidan Xayyomning Lokar shahrida tug‘ilganiga oid

maydong‘a tashlangan fikrning ham churuk ekanini ko‘rsatadi. Bu muhim kitobchani qo‘lg‘a tushurg‘ach, Xayyom haqidag‘i maqolamni qaytarib olmoq uchun «Qizil qalam» idorasig‘a yugurdim. Maqolam matbaada terilgan ekan, qaytarish mumkin bo‘lmadi. Shuning uchun mazkur maqolamning ustida yangidan ishlab bir kitobchani tartib qildim. Yangi topg‘anim «Tatimmat us-savon ul-hikma» kitobchasining Xayyom haqidag‘i so‘zlarini arabcha iborasi bilan kitobning oxirig‘a qo‘shib qo‘ydim. Bundan maqsadim sharq adabiyotini tekshiruvchi g‘arb olimlarini bu yangi ma’xazdan xabardor etmakdir” (ushbu risola “Fors shoiri Umar Xayyom» nomi bilan 1929 yilda arab imlosida nashr qilingan).

Yangi adabiyot yaratamiz, deb milliy adabiyotning ildizlarini kesib tashlab bo‘lmaydi. Agar u mumtoz darajaga etgan bo‘lsa, inchunun. Jadid ziyolilari shu fikr ortidan bordilar va zamon shamollarida qo‘nimsiz bo‘lib qolgan yosh ijodkorlarga ham ushbu fikrni singdirishga urindilar.

Majmuaning ikkinchi bo‘limidan Botur, Uyg‘un, Mirtemir, Majidiy, Cho‘lpon, Shokir Sulaymon, Aziziy asarlari joy olgan. Botur, Uyg‘un, Mirtemirning bu she’rlari juda g‘alati taassurot qoldiradi.

1926-yildan sovetlar millatchilik ayblovi bilan jadidlarga qarshi ochiqdan-ochiq ta’qibni boshladi, “Inog‘omovchilik” masalasi ko‘tarildi, 1927-yilda millat timsoliga aylangan shoir Cho‘lpon Samarqandda qurultoyda obro‘sizlantirilib, tuproqqa qoriladi, Vadud Mahmud bo‘lsa bir yo‘la haydab chiqariladi va 1929-yildan qatl mashinasi ishga tushdi. “Qosimovchilik”, “Munavvar qori to‘dasi” ishi kommunistik diktatura to‘la kuchga kirganini anglatardi. 1926-yildan esa qadimchi ulamolarning quvvati kesib tashlandi, hibsda ushlab turildi, qamaldi, surgun qilindi. Shu sharoitda bu yosh shoirlar “soxta g‘amlar”dan yuz o‘girib, baxt, baxtiyorlik haqida she’rlar yozishgan. Agar ommaviy tarzda hayqirib baxt haqida so‘zlanar ekan, bu erda chinakamiga baxtimyor birorta odam bo‘lmaydi, bu ma’lum haqiqat. Akademik Naim Karimov Fitrat, Cho‘lpon keyingi avlodlarni saqlab qolish uchun she’rlariga qarshi she’rlar yozishga ularni o‘zlari undagini haqida aytar edi. Ularda baxtiyorlik emas, mana shu tirik qolish istagi bo‘rtib ko‘rinadi. Bo‘lim Boturning “Istiqbol” she’ri bilan boshlanidi. She’r 1927 yil 8 noyabrda Samarqandda qog‘ozga tushirilgan. Bir qaraganda u quvonch, baxt haqidadek. Ammo 11 bandli she’rda muallif qon so‘zini 6, zulm so‘zini 4, faryod, zulmat, fig‘on so‘zlarining har birini 3 martadan, vahshat va mudhish kechani 2 marta, shuning, har bir bandda qora ko‘lankadek osilib turgan o‘lim, qiynoq, hasrat, mozor, yosh, qayg‘u, mahzun, xasta kabi so‘zlarni qo‘llagan. Muallif ma’lum sabab bilan o‘zini ham, bizni ham aldashga urinishi mumki. Lekin matn aldamaydi. U o‘z egasining yuragi o‘lim, zulm, qatl vahshatiga to‘lib turganini ko‘rsatadi. Botur ming aylanmasin, Fitratning “Mening kecham” doirasidan chiqib

ketolmagan. Yoki Uyg‘unning “Zamon sirlari” (1926 yil 19-may, Toshkand) she’ri mana bunday boshlanadi:

Xayol ko‘klarida keza bilmayman,

Bo‘sh, quruq so‘zlarga amal qilmayman.

Yo‘lda to‘sqinlarni ko‘zga ilmayman,

Alamdan, qayg‘idan yurak tilmayman...

Garchi Uyg‘un “Ey telba qora kuch, to‘sma, qoch, yo‘l ber”, deya navqiron ruhi o‘tmish va o‘tmish og‘riqlar, davr qo‘rqinchlari ichida qolib ketishini istamasa-da, u she’rni boshlagan zahoti o‘zini Fitrat va Cho‘lpon yonida ko‘radi. Fitrat, Cho‘lpon ijodida Xayolning qo‘rqinch, ta’qib qiluvchi qiyofasi bor. Fitrat sochmalarida: “Yotsam tushimda, uyg‘onsam yonimda, ko‘z yumsam miyamda, ko‘z ochsam qarshumda mungli bir xayol kelib turadir!” desa, Cho‘lpon ham xuddi shu ta’qibdan so‘zlaydi: Bo‘g‘iq, qisiq bu ko‘ngil kuchli o‘t bilan yonadir G’G’ Ul o‘t orasida yurtning xayoli jonlanadir.

Cho‘lpon “Ket” she’rida uni xoin nur, yolg‘on nur, deya o‘zidan nari haydasa, “Yo‘l esdaligi”da qorong‘ilik ichidagi daraxtlar unga “xayol-vahm” bo‘lib ko‘rinadi. Xayol – yangi o‘zbek adabiyoti yaratgan eng murakkab obraz. U she’riyatda ham, nasrda ham, dramada ham ko‘rinish beradi. She’riyatga xos ezgu xayol timsoli quyuqlashib boradi, u endi ideal emas, toptalgan haqiqat, hurriyat, ona Turkiston bo‘lib gavdalanadi, jadidlar tushunchasiga qattiq o‘rnashadi, alamli og‘riqqa aylanadi, vahm-xayol ko‘rinishiga keladi, ta’qib qiladi. Bu obraz davr ijodkorlarining ruhiy-fiziologik holatini ham ochib beradi (Qarang. Nazarova Sh. XX asr boshlari o’zbek she’riyatining yangilanish tamoyillari. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – B.206-210.). Uyg‘un she’rining

Ey telba qora kuch, to‘sma, qoch, yo‘l ber,

Ket, yo‘qol, ko‘ksingni yo‘qliqlarg‘a ker!..

Turmish oqimida oqib boraman

Umid gullarini taqib boraman

deya yakunlashi – akalari kaltaklanganu, qo‘rquv zo‘ridan zo‘ravonga qarab, “Sizni yaxshi ko‘raman”, deyotgan bola holiga o‘xshaydi. Bu gipnoz ham emas, bu shu kungacha aytilgan baxt kuylari ham emas, bu yig‘lagan holingda kulishga majburlanishdir.

Bunday yig‘lash Mirtemir she’rida yanada aniqroq ko‘rinadi. “Boqchada” nomli she’rning yakuniy xulosalovchi qismidan o‘qimiz:

Qayg‘i yo‘q... shodliqlar ustiga shodliq

Faqat u... o‘rtoqlar mendan uzoqda...

Men uchun na qadar hurlik – ozodliq

Ular-chi? – Tubanda, nechun tuzoqda?!.

Gul – bog‘cha ichida o‘ynab kulaman –

G’am nima?

– Men uni qaydan bilaman....

Uyg‘un 21, Mirtemir 18 yosh yigitchalar bo‘lishgan. Ular bu yoshda Turkiston qayg‘usini qaerdan ham bu qadar chuqur bilsin, dersiz? Qo‘rquv yosh tanlamaydi, to‘laqonli baxt anglanishi uchun esa bu vaqtda juda yoshlik qilar edilar.

Majmuadan, shuningdek, A.Majidiyning tarixiy mavzudagi “Bir haykal qarshusida”, Uyg‘unning sof lirk kayfiyat uyg‘otuvchi “Tong” she’rlari, Cho‘lponning “Navvoy qiz” (1925-1927 yil iyun, Samarqand), Shokir Sulaymonning “Qotil”, Aziziyning “Qish ko‘rinishlari” hikoyalari ham o‘rin olgan. Bu hikoyalar qonga botgan Turkistonning qon yig‘lagan ayollari haqida. Ular hech ham “baxtiyor” zamonning hosilalariga o‘xshamaydi.

IRONIYA VA UNING LINGVISTIK TABIATI

E.Ibragimova, FarDU professori v.b.

Annotatsiya

Maqolada ironiyaning nazariyaiy jihatlarini o‘rganib chiqishdan asosiy maqsad, ularning xronologik tartibda o‘rganilishi emas, balki zamonaviy lingvistik va kognitiv ironiya nazariyalarida qo‘llaniladigan asosiy g‘oyalarni aniqlashdan iborat ekanligi, Turli lingvistik nazariyalar rivojlanishining eng muhim natijasi uning kognitiv murakkabligini e’tirof etish ekanligi, shuningdek, ironiya so‘zining semantik strukturasini leksikografik tavsiflarda qiyinlashtirishda ko‘ramiz, uzoq tarixga ega bo‘lsa-da, ironiya tushunchasining chegaralari hali ham munozaralar mavzusi bo‘lib qolayotganligi, verbal ironiyaga ritorik trop sifatida, nutqni bezatish vositasi sifatida qarashning qadimgi an’anasi saqlanib qolganligi, u faqat bir estetik uslub emas, balki semiotik, pragmatik, madaniy va ijtimoiy mexanizm sifatida ham tadqiq etilishi, turli tilshunos maktablar va yo‘nalishlar ironiyaning nutqdagi funksiyalarini har tomonlama tahlil qilishga harakat qilganliklari. Bu jarayon ironiyaning ko‘p qatlamli va ko‘p ma’noli tabiati, hamda uning faqat lugaviy emas, balki kontekstual va diskursiv jarayon sifatida namoyon bo‘lish yoritildi.

Kalit so‘zlar: ironiya, kontekst, diskursiv ironiya, kinoya, trop,intonatsiya, fenomen.

Аннотатсия

Основная цель изучения теоретических аспектов иронии в данной статье заключается не в хронологическом рассмотрении подходов к ней, а в выявлении ключевых идей, применяемых в современных лингвистических и когнитивных теориях иронии. Важнейшим результатом развития различных лингвистических теорий является признание её когнитивной сложности. Также обращается внимание на то, что семантическая структура слова «ирония» затруднена в лексикографических описаниях. Несмотря на долгую историю, границы понятия иронии до сих пор остаются предметом научных дискуссий. Сохранилась древняя традиция рассматривать вербальную иронию как риторический троп и как средство украшения речи. Однако в статье подчёркивается, что ирония изучается не только как эстетический приём, но и как семиотический, прагматический, культурный и социальный механизм. Различные лингвистические школы и направления стремились всесторонне анализировать функции иронии в речи. В ходе исследования освещается многослойная и многозначная природа иронии, а также её проявление не только как лексического, но и как контекстуального и дискурсивного феномена.

Ключевые слова: ирония, контекст, дискурсивная ирония, иносказание, троп, интонатsiя, феномен.

Abstract

The main goal of studying the theoretical aspects of irony in this article is not to trace its chronological development, but rather to identify the key ideas employed in modern linguistic and cognitive theories of irony. One of the most significant outcomes of the evolution of various linguistic theories is the recognition of irony’s cognitive complexity. It is also noted that the semantic structure of the word irony presents difficulties in lexicographic descriptions. Despite its long history, the boundaries of the concept of irony remain a subject of scholarly debate. The ancient tradition of viewing verbal irony as a rhetorical trope and a means of embellishing speech has been preserved. However, the article emphasizes that irony is studied not only as an aesthetic device, but also as a semiotic, pragmatic, cultural, and social mechanism. Various linguistic schools and approaches have attempted to comprehensively analyze the functions of irony in discourse. The study highlights the multilayered and polysemous nature of irony, as well as its manifestation not only as a lexical, but also as a contextual and discursive phenomenon.

Keywords: irony, context, discursive irony, allusion, trope, intonation, phenomenon.

Bugungi kunda jamiyatimizda sodir bo‘layotgan tub islohotlar va global o‘zgarishlar, shubhasiz, inson faoliyatining barcha sohalariga, jumladan, tilga ham sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatmoqda. Insonning ijtimoiy hayotdagi faol ishtirokini ta’minlovchi asosiy vosita sifatida til doimiy harakat va rivojlanishda bo‘lib, uning barqaror taraqqiyoti turli o‘zgarishlarni vujudga keltiradi. Xususan, nutqiy faoliyatning asosiy quroli — til vositalarining tarkibida ayrim elementlar eskirib, muomaladan chiqishi, yangi birliklarning paydo bo‘lishi, mavjud birliklarning ma’no va funksiyasida evolyutsiya kuzatilishi tabiiy jarayondir.

Bunday o‘zgarishlar nafaqat tilning leksik tarkibida, balki uning badiiy-stilistik imkoniyatlarida ham namoyon bo‘ladi. Adabiy tilning boyishi va ifodaviy quvvatining ortgani sari turli badiiy vositalar – troplar va figuralarning qo‘llanilishi ham kengayib boradi. Shu jihatdan qaralganda, til vositalarining nafaqat denotativ, balki konnotativ, ya’ni ko‘chma va obrazli ma’nolarda qo‘llanilishi alohida ahamiyat kasb etadi.

Shunday badiiy-stilistik vositalardan biri ironiya bo‘lib, u nutqda aks ta’sirli tarzda, ko‘pincha, qitmirlik, masxara va yoki yumor ifodalash uchun qo‘llaniladi. Ironiya vositasida so‘zlovchi aytgan so‘zining zohiriy ma’nosidan ko‘ra, unga zid bo‘lgan ichki ma’noni nazarda tutadi va shu orqali muayyan kommunikativ maqsadga erishadi. Shu bois, ironiyaning lingvistik tabiati va uning amaliy funksiyalarini o‘rganish zamonaviy tilshunoslikda muhim ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Ironiya, odatda, kontekstual shart-sharoit, intonatsiya, mimika va so‘zlovchining maqsadidan kelib chiqib, nutqda turli darajada namoyon bo‘ladi. Uning qo‘llanilishi orqali so‘zlovchi reallikka nisbatan tanqidiy, kerak bo‘lsa, yumoristik munosabatini bildiradi. Shu jihatdan ironiya faqatgina badiiy adabiyotda emas, balki ommaviy axborot vositalari, siyosiy nutq, internet-kommunikatsiya va kundalik muomalada ham faol ishlatiladi.

Tildagi ironiya kabi badiiy vositalarning lingvistik xususiyatlarini o‘rganish, ularning ma’no yuzaga kelish mexanizmi, funksiyalari va pragmatik ahamiyatini tahlil qilish nafaqat tilshunoslik sohasida, balki ijtimoiy-gumanitar fanlarning boshqa sohalarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ironiyada so‘zlovchi voqeani jiddiy bayon qilganday bo‘ladi, ammo til vositalarini ko‘chma (okkazional) ma’noda qo‘llab, biron shaxs yoki voqelik ustidan kesatiq bilan kuladi. Boshqacha qilib aytganda, so‘zlovchi nutqining zaminida haqiqiy ma’noga zidlanuvchi asosiy maqsad - kulgi yoki kinoya ma’nosi yashiringan bo‘ladi.

Nutqda so‘z va iboralarning kesatiq yoki piching orqali o‘z ma’nosiga qarama-qarshi (ko‘chma) ma’noda ishlatish usuli ironiiya deyiladi. Ironik mazmun

ko‘proq hajviy tur va uning janrlari muammosiga bog‘langan bo‘lib, ular bilan ko‘proq adabiyotshunoslik fani shug‘ullangan. Adabiyotshunoslikda hajviy turlar sirasiga kiruvchi satira va yumorga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar mavjud.

Ironiya ziddiyatga asoslangan, ko‘pincha masxaraomuz, tanqidiy maqsadda qo‘llaniladigan til vositasidir. Unda shaxs o‘zining haqiqiy fikrini yashirib, unga teskari ma’noda gapiradi. Ironiya tilshunoslikda pragmatik fenomen sifatida baholanadi, semantik ziddiyat asosida vujudga keladi: ya’ni aytilgan maqsad bilan ko‘zda tutilgan ma’no o‘rtasida farq bo‘ladi. O‘zbek tilida ironiya xalq og‘zaki ijodi, adabiyotshunoslik, notiqlik, falsafa nuqtai nazaridan o‘rganilgan. Tadqiqot ishimizda ironiyaning lingvistik tabiati va diskursiv-pragmatik jihatlarini o‘rganishga harakat qilamiz.

So‘nggi yillarda ironiya muammosi nafaqat adabiyotshunoslik va falsafa sohalarida, balki tilshunoslik doirasida ham alohida e’tiborga sazovor bo‘lmoqda. Ayniqsa, chet el tilshunoslari ironiyani nutqiy jarayonning muhim semiotik va pragmatik unsuri sifatida ko‘rib chiqishmoqda. Bu holat ironiyaning faqatgina estetik yoki uslubiy vosita sifatida emas, balki inson fikrlash qobiliyati va kommunikatsiya strategiyasini shakllantiradigan ildizli mafkuraviy mexanizm sifatida namoyon bo‘layotganini ko‘rsatadi. Bu borada nemis tilshunosi D.Myukke fikrlari alohida ahamiyatga egadir. Uning ta’kidlashicha: “Ko‘plab yozuvchilar uchun ironiya uslubiy yoki dramatik tur emas, balki hozirgi paytning umumiy yo‘nalishi sifatida shakllangan fikrlash qobiliyatidir”[1.276]. Mazkur fikr ironiyani faqatgina badiiy matn yoki alohida kommunikativ aksent sifatida emas, balki umumfalsafiy va ijtimoiy-konseptual jarayon sifatida baholash zarurligini ko‘rsatadi. Bu erda ironiyaning semantik va pragmatik funksyalari jamiyatdagi ma’naviy-mafkuraviy jarayonlar bilan chambarchas bog‘liq ekaniga ishora qilinadi.

Zamonaviy lingvistikada ironiyaga bo‘lgan bunday keng qamrovli yondashuv unga nisbatan ilmiy munosabatning chuqurlashuviga va uning turli ko‘rinishlari, shakllari hamda amaliy tatbiqlarini tadqiq qilishga turtki bo‘lmoqda. Ironiya faqatgina emotsional yoki estetik ta’sir etish vositasi sifatida emas, balki nutq subyektlarining muloqotdagi psixologik va ijtimoiy pozitsiyalarini ifoda etuvchi murakkab strategiya sifatida ham o‘rganilmoqda.

Ayni paytda, ironiyaning izchil tadqiq etilishi uning tipologiyasini aniqlash, kontekstual va intonatsion xususiyatlarini tahlil qilish, hamda uning kommunikativ samaradorligini baholashga zamin yaratmoqda. Chet el tadqiqotchilari tomonidan ironiya fenomeniga nisbatan falsafiy va madaniy o‘lchovlarda yondashish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Bu holat tilshunoslikdagi yondashuvlarning ahamiyatini yanada oshiradi.

Ko‘rinib turibdiki, D.Myukke qarashlari zamonaviy tilshunoslikda ironiya yondashishning yangi paradigmasini ifoda etadi. Bu paradigma ironiya nainki stilistik vosita, balki intellektual va ma’naviy mulohazaning samarasi sifatida namoyon bo‘ladi.

Taniqli tilshunos G.P. Graysning nazariyasiga ko‘ra, ironiya kontekstdagi pragmatik implikaturalar orqali tushuniladi. Bu nazariyaga asosan so‘zlovchi gapning to‘g‘ridan to‘g‘ri ma’nosini emas, balki ishora qilingan ma’noni ko‘zda tutadi. Bu ma’no tinglovchi tomonidan mantiqiy mulohaza va kontekst asosida anglanadi. Shuningdek, ironiya – polisemiya (ko‘pma’nolilik) va antonomiya bilan bog‘liq bo‘lib, so‘z yoki iboraning teskari ma’noda qo‘llanilishiga asoslanadi. Stilistika nuqtai nazaridan, ironiya yozuvchi yoki so‘zlovchining munosibatini bildiruvchi kuchli vositadir [2.41-58].

Tilshunos H. Do‘stmuhammedov o‘zining 1995-yilda yozgan «O‘zbek tilining uslubiyat asoslari» kitobida: “Ironiya uslubiy vosita sifatida bayonning yashirin mazmunini ochish, fikrning tanqidiy ruhini etkazishda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek tilida ironiya ko‘proq og‘zaki nutqda, xalq tilida, so‘z o‘yinlari orqali namoyon bo‘ladi”[3.300], deb ta’riflaydi.

G.N.Shamsiddinovaning “Ironiyaning diskursiv va kommunikativ-pragmatik vazifalari” maqolasida ironiyaning tagmatn (implitsit ma’no) orqali ifodalanishi, uning ajablanish, e’tiroz, iltimos kabi nutqiy ekspressiyalar bilan bog‘liqligi tahlil qilingan. Muallif ironiyani kommunikativ niyat va pragmatik anglash nuqtai nazaridan o‘rganib, uning muloqotdagi vazifalarini ochib berishga harakat qilgan [4.].

I. Rustamovning “Kinoya satiraik mazmun yaratish vositasi sifatida” maqolasida kinoya va satiraning lingvistik xususiyatlari, ularning pragmatik vazifalari va ijtimoiy tanqidiy funksiyalari tahlil qilingan. Muallif kinoyani satiraik mazmun yaratish vositasi sifatida ko‘rib chiqadi va uning kommunikativ ta’sirini ochib beradi[5.96].

Tadqiqotchi A.Parmonovning “Kinoyaning til tizimida tutgan o‘rni” maqolasida kinoyaning til tizimidagi o‘rni, uning semantik va pragmatik xususiyatlari hamda kommunikativ funksiyalari tahlil qilingan. Muallif kinoyani tilning ekspressiv vositasi sifatida o‘rganib chiqadi va uning ma’no yaratishdagi rolini o‘rganadi.

Kinoya (ironiyaning bir ko‘rinishi sifatida) — tilning murakkab va ko‘p qirrali nutq hodisalaridan biri bo‘lib, uning tahlili tilshunoslikdagi turli yo‘nalishlar — semasiologiya, pragmatika, kommunikativ lingvistika, kognitiv tilshunoslik va uslubshunoslik nuqtai nazaridan dolzarb hisoblanadi. A.Parmonovning “Kinoyaning til tizimida tutgan o‘rni” nomli maqolasida aynan shu masalalarning

to‘laqonli tahlili beriladi. Muallif kinoyani tilning ekspressiv vositasi sifatida o‘rganib, uning ma’no yaratishdagi o‘ziga xos rolini yoritadi.

Tadqiqotchining yondashuvida kinoya, birinchi navbatda, semantik tizimning bir qismi sifatida ko‘rib chiqiladi. Kinoya vositasida ifoda etiladigan ma’no odatda to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki aks ma’noli, ifoda etilayotgan so‘zning teskari ma’nosini anglatuvchi shaklda namoyon bo‘ladi. Bu holat, kinoyani tilning ikkilamchi nomlash vositasi sifatida baholashga asos yaratadi. Kinoyada ma’no to‘g‘ridan emas, balki ziddiyatli va kontekstual munosabatlar orqali ifoda etiladi, bu esa uni semantik ko‘pqatlamlilik va ma’no satirasi bilan ta’minlaydi.

Kinoyaning pragmatik xususiyatlari esa uning muloqot jarayonidagi maqsad va ta’sir darajasi bilan bog‘liq. Olimaning fikricha, kinoya — bu nafaqat ma’noni aks ettirish vositasi, balki nutq subyektlarining munosabatini ifoda etadigan, muloqot davomidagi psixologik va ijtimoiy pozitsiyalarni ochib beruvchi vositadir. Kinoya orqali so‘zlovchi o‘z fikrini to‘g‘ridan aytmasdan, masofali va yumor orqali so‘zlaydi, bu esa nutqda pragmatik effekti — ta’sirchanlik va murosasiz tanqidni yumshoq shaklda ifoda qilish imkonini beradi.

Bundan tashqari, kinoyaning kommunikativ funksiyasi ham alohida ahamiyat kasb etadi. Uning vazifasi nafaqat ma’lumot etkazish, balki baholash, munosabat bildish va tafakkurni yuritish vositasi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Mazkur funksiya kinoyani tilning ekspressiv vositasi sifatida joylashtiradi. U orqali nutq subyekti real voqelikka tanqidiy, ko‘p hollarda masxaraomuz munosabat bildiradi. Bu esa kinoyani nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy va madaniy baholashning lingvistik ifodasiga aylantiradi. Bir so‘z bilan aytganda, kinoya lingvistik tahlil uchun boy manba bo‘lib, u orqali insonning ijtimoiy tafakkuri, emotsional holati va til orqali ta’sir o‘tkazish qobiliyatini anglash mumkin bo‘ladi. Mazkur tahlil kinoyaning lingvistik tabiatini to‘liqroq yoritishga hamda uning nutqdagi xususiyatlarini ilmiy asosda tasniflashga zamin yaratadi.

Jahon tilshunosligi tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, Yevropa madaniyatida Suqrot rimlik taniqli olim va notiq Sitseron hamda Kvintilianlar sabab ironiyaning asoschisi sifatida tanilgan. Suqrotning ironiyaga birinchilardan murojat qilgani Aristotel asarlarida uchraydi.

Aleksey Fyodorovich Losev "Antichnaya filosofiya: Uchebnoye posobiye" asarida Suqrotning ironiyasini falsafiy uslub, ya’ni dialektik metod sifatida talqin qiladi. U Suqrotning ironiyasi, o‘zini bilib turib bilmaslikka solish, shundan kelib chiqib muloqotdagi insonning o‘z fikrini qayta ko‘rib chiqishga majbur qilish, deb baholaydi. Losev ta’kidlaydiki, Suqrotning bu uslubi Aristotel orqali Yevropada tan olingan va keyinchalik Sitseron va Kvintilianlar tomonidan ritorikada qo‘llanila boshlangan. Uning fikriga ko‘ra, Suqrotning ironiyasi – bu faqat masxara emas,

balki falsafiy tanqidiy fikrlashning negizidir. “Suqrotning ironiyasi — bu chinakam bilishga intilishning ifodasi. U o‘zini bilib turib bilmaslikka soladi, ammo mana shu bilmaslik orqali muloqotdoshini o‘ylashga majbur qiladi”.

Aleksandr Fyodrovich Losev o‘zining “Istoriya antichnoy estetiki. Sofisti. Sukrot. Platon” nomli fundamental asarida Suqrot ironiyasini faqatgina ritorik yoki tanqidiy voqea sifatida emas, balki chuqur falsafiy va ma’naviy jarayon sifatida talqin qiladi. Olimning fikriga ko‘ra, Suqrotning ironiyasi nafaqat ritorik strategiya, balki shaxsiy nuqtai nazari, axloqiy pozitsiyasi va bilishning ichki usulidir. Suqrot o‘zini doimo “bilmas” sifatida namoyon qilib, muloqotdoshini mulohazaga tortadi va uni o‘z fikri ustidan qayta-qayta o‘ylashga undaydi. Suqrotning “men hech narsani bilmayman” degan shiori ortida ironiya yashiringan bo‘lib, bu orqali u atrofidagilarni bilishning mohiyati ustida fikrlashga undaydi. Bu shakldagi ironiya axborot almashinuvi emas, balki bilish jarayoniga etaklovchi o‘zaro muloqot formasi sifatida qaraladi. U “men bilmayman” degan nuqtai nazar orqali suhbatdoshning zaif joylarini fosh etadi va haqiqat sari etaklaydi. Losevning fikricha, aynan mana shu tipdagi ironiyani Aristotel ham qayd etgan va keyinchalik Sitseron hamda Kvintilian tomonidan ritorikada alohida maqom sifatida qabul qilingan. Losev Suqrot ironiyasini “chinakam bilishga intilish” sifatida baholab, uni axloqiy-intellektual harakat deb hisoblaydi. Bu ironiya faqat tanqidiy munosabat emas, balki shaxsiy kamtarlik va bilishga muhtojlikni anglatuvchi falsafiy uslubdir. Shunday qilib, Suqrotning ironiyasi zamonaviy tilshunoslik va falsafa uchun ham muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Hamma antik davr tadqiqotchilari ham Suqrot istehzosini haqiqatga erishish vositasi deb hisoblamaydilar. A. Nehamas tomonidan faylasufning nutqiy xatti-harakatiga boshqacha talqin taklif etiladi. Uning fikricha, ironiya – bu ritorik uslubdan ko‘ra ko‘proq boshqalarga etishib bo‘lmaydigan bilim orqali o‘zining alohidaligini ko‘rsatish taktikasidir. Aynan shu sababli bunday istehzo doimo shubha bilan qabul qilinadi. A. Nehamas ta’kidlashicha, Platonning ilk dialoglarida Suqrot ironiyani maqtanchoqlikning bir ko‘rinishi deb biladi va suhbatdoshlar tomonidan o‘ziga nisbatan shubhali munosabatni oldindan sezadi.

"Ironiya – bir narsani aytib, aslida uning butunlay qarama-qarshi ma’nosini nazarda tutish usuli", tarzidagi ta’rif an’anaviy ravishda qadimgi Rim notiqlaridan biri – Mark Fabiy Kvintilian nomi bilan bog‘lanadi. Faylasuf ironiya haqida fikr yuritar ekan, u rimlik notiq Platon va Aristotelning asarlariga tayanadi.

Kvintilian ironiyani ritorik figura sifatida butun nutq, matn yoki hatto shaxsning xususiyati sifatida ajratib ko‘rsatadi. Ushbu қарама-қарши қўйиш асосида унга бўлган иккита асосий: риторик ва фалсафий ёндашув ётади.

Kvintilian o‘zining "Notiqlik san’ati bo‘yicha yo‘riqnomasi" asarida ironiya haqida quyidagicha yozadi: Men ironiyani "yashirish", "pinhon qilish" deb ataganlarni uchratdim: biroq bu nom figura kuchini to‘liq ochib bermaydi. Shunday qilib, ironiya tropga juda yaqin turadi, chunki aytilgan narsaning aksini tushunish kerak; biroq bu farqni teranroq qaragan kishi osonlik bilan ilg‘aydi.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, ironiya inson nutqi va fikrlash madaniyatida muhim o‘rin tutadi. U faqat so‘z o‘yini emas, balki murakkab ma’nolarni ifoda qilish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Milliy madaniyat ironiyani qanday qabul qilishi va qanday shaklda ifoda qilishi xalqning tarixiy tajribasi va qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek xalq maqollari ironiyaning til va madaniyat o‘rtasidagi o‘ziga xos ko‘prik vazifasini bajaradi. Ularda hayot tajribasi, inson fe’l-atvoriga bo‘lgan munosabat va ijtimoiy qadriyatlar o‘ziga xos lingvistik shaklda ifodalangan. Ironiya tilning semantik imkoniyatlarini boyitadi va interpretatsiya imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu jihatdan ironiyaning o‘rganilishi tilshunoslik, madaniyatshunoslik va kognitiv fanlar kesishmasida amalga oshirilishi zarur.

ADABIYOTLAR

1. Mueske D.C. The compass of irony. -London: Methuen d LTD, 1969. C.10. –P.276.
2. Grice H. P. Logic and conversation. — In: «Syntax and semantics», v. 3, ed. by P. Cole and J. L. Morgan, N. Y., Academic Press, 1975, p. 41—58.
3. Дўстмуҳаммедов Ҳ. Ўзбек тилининг услубият асослари, -Тошкент, Фан,1995.Б.59. **300 бет.**
4. bestpublication.org
5. science.i-edu.uz *Архив Научных Публикаций JSPI*, 2020 йил, 96-сон.
6. pshedu.jdpu.uz
7. Лосев А.Ф. Античная философия: Учебное пособие. – Москва: “ФОЛИО”, 2000. С.84. Стр.850
8. https://predanie.ru/book/219661-iae-ii-sofisty-sokrat-platon/

ARUZ SHE’R TIZIMIDA RITM

Gulnoza Oripova,
Farg‘ona davlat universiteti dotsenti,
Filologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya

Mazkur maqolada she’riy nutqning hosil bo‘lishida ritmning ahamiyatini ko‘rsatilgan. Sirojiddin Sayyidning mumtoz she’riyatning g‘azal, muxammas kabi

janrlaridagi asarlari aruz she’r tizimining hazaj, ramal, rajaz bahrlarining turli tarmoqlarida vazniy tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: ritm, aruz, she’r tizimlari, she’rshunoslik, ramal, hijo, g‘azal, bayt.

Аннотация

В статье показано значение ритма в формировании поэтической речи. Произведения Сираджуддина Сайида в жанрах классической поэзии, таких как газель и мухаммас, были проанализированы с точки зрения стихов в различных ответвлениях хаджадж, рамаль и раджаз поэтической системы аруз.

Ключевые слова: ритм, аруз, поэтические системы, поэтика, рамаль, хиджа, газель, байт.

Annotation

This article shows the importance of rhythm in the formation of poetic speech. Sirajuddin Sayyid's works in such genres of classical poetry as ghazal and muhammas are analyzed in terms of meter in various branches of the aruz poetry system: hajaj, ramal, rajaz bahr.

Keywords: rhythm, aruz, poetry systems, poetics, ramal, hijo, ghazal, bayt.

Ritm insonning hayotiy faoliyati va uni qurshab olgan atrof-muhitidagi harakat sifatida fizika, biologiya, sotsiologiya, san’atshunoslik, musiqashunoslik, estetika, adabiyotshunoslik kabi turli fanlarda o‘rganiladi. Hayotdagi har qanday harakatda ritm mavjud. Ritm borliqdagi harakatning bir xildagi tartiblanishi, ma’lum bir ketma-ketlikda almashinishi, har qanday jarayonning muntazam davomiyligi hodisasidir. Hatto insonning qadam tashlashi, mehnat faoliyati, jismoniy xatti-harakatlarida, umuman, turmush tarzi, madaniy hayotida o‘ziga xos ritm mavjud. Qadimgi greklar ritmni “rhythmos” – harakat deb bilganlar. Shunday ekan, “ritm – bu tartib, uyg‘unlik, bir xil o‘lchamdagi va izchillikdagi harakat” [1, 58].

She’rshunoslikda esa bu tushuncha “teng o‘lchovlilik” degan ma’noni anglatib, bir-biriga mutanosib bo‘lgan bo‘laklarning bir xil vaqt ichida tartibli takrorlanishidan tug‘ilgan ohangdorikdir. Ritmning vujudga kelishida teng o‘lchamli va bir tartibli elementlarning takrorlanishi muhim belgilardan biridir. Ko‘rinadiki, adabiyotshunoslikda she’riy nutqdagi muayyan bo‘laklarning ma’lum bir vaqt ichida izchil takrorlanib kelishiga ritm deyiladi. Ritm she’riy nutqni tashkillashda asosiy vositalardan biri bo‘lib, tuyg‘u-kechinmalar, obrazlar harakati va ularning uyg‘unligini ta’minlaydi. “Ritm poetik nutqni tashkil etishning asosiy boshlovchisi bo‘lgan” [2, 18]. Bu esa she’riy nutqning hosil bo‘lishida ritmning

ahamiyatini ko‘rsatadi. Ritm she’riy asarda ohangdorlik, kompozitsiya, janr, uslub kabilardan avval paydo bo‘lgan.

Ritm vaznning hosil bo‘lishiga zamin yaratgan. Chunki vazn musiqa ritmiga tayangan holda paydo bo‘lgan. U.To‘ychiyev ritmning umumiy qonunlari asosan uchta – biron me’yorga asoslanish, takrorlanish va uni eshitish mumkinligi haqida fikr bildirib, takror bo‘g‘inlarda, qofiyalanish tartibida, bandda, so‘z va misrada bo‘lishi hamda ritmni hosil qilishda qatnashuvchi bu omillarni bog‘lovchi vosita vazn ekanligi haqida fikr bildirgan [3, 211]. Demak, “ritm she’r sistemalari va ularga mansub bo‘lgan vaznlarga bog‘liq ravishda uyushtiriladi” [3, 213]. Shuningdek, vazn ritmning barqarorlashgan ko‘rinishidir.

Hozirgi davr o‘zbek lirikasida ijodkorlarimiz barmoq va aruz she’r tizimidagi vaznlardan mahorat bilan foydalanmoqdalar. Salaflari adabiy an’analarini davom ettirgan Erkin Vohidov ko‘hna aruz vaznlarida qalam tebratib, aruziy latofatni saqlagan holda g‘azal, muxammas, mustazod kabi janrlarning vazn xususiyatlarini, obrazlar tizimi va mavzu ko‘lamini poetik tafakkur yangilanishlari orqali boyitdi. Shoir qalamiga mansub “Sevgi kelsa” g‘azalining matla’si quyidagichadir:

Sev-gi kel-sa/ qad-di yo ham /yosh bo‘-lur,
Sev-gi-siz jo/ no-na hay-kal/ tosh bo‘-lur[4, 45].

- V - - / - V - - / - V - /
- V - - / - V - - / - V - /

Foilotun/ foilotun/ foilun

G‘azal ramali musaddasi mahzuf vaznidadir. G‘azalda cho‘ziq va qisqa hijolarning birikuvidan rukn hosil bo‘lgan. Hijolar ritmni hosil qilish uchun ruknga birikkan. Baytdagi har bir misrada uchtadan rukn (foilotun, foilotun, foilun) bo‘lib, har bir ruknning ikkinchi hijosi qisqa, qolgan hijolari esa cho‘ziq holda takrorlangan. Baytning birinchi misrasida 11 ta hijo bo‘lib, 8 tasi cho‘ziq va 3 tasi qisqa, bu holat ikkinchi misrada ham aynan takrorlangan. Baytdagi (- V - -) cho‘ziq va qisqa hijolar birikuvidan rukn hosil bo‘lgan. Bu holat qolgan 7 baytda ham takrorlanadi. Ko‘rinadiki, ruknlar cho‘ziq va qisqa hijolarning muayyan taribda guruhlanishi va uyushishidan hosil bo‘lib, misra va bayt qurilishi bilan bog‘langan holda o‘ziga xos ritmni yaratgan. She’riy nutqning “ritmik bo‘laklari sifatida bo‘g‘in (hijo), turoq (rukn), misra va band muhim. She’r misralaridagi ritmik bo‘laklarning ma’lum o‘lchov asosida tartibli takrorlanishidan hosil bo‘luvchi ohang she’riy ritmdir” [5, 219]. Erkin Vohidovning sakkiz baytdan iborat mazkur g‘azalida eng kichik ritmik bo‘lak hijo bo‘lib, asosan, cho‘ziq hijolar ohangdorlikni yuzaga chiqarishda muhim badiiy-estetik funksiya bajargan. Lirik subyektning ruhiy manzaralarini ifodalashga xizmat qilgan. G‘azal *aa, ba, va, ga, da, ya, ja, za* tarzida qofiyalanib, “*yosh-haykaltosh-sirdosh-farrosh-osh-*

bebardosh-fosh-quyosh-bosh” qofiyadosh so‘zlari ritmik jihatdan misrani ta’kidlab ko‘rsatishga, g‘azal ohangdorligi va musiqiyligini oshirishga xizmat qilgan. Shuningdek, shoir birinchi boshlanma misrada “yoy” so‘zidagi “y” tovushini tushirib, “yo” tarzida, beshinchi baytning birinchi misrasidagi “lekin” so‘zini “lek” shaklida qo‘llab she’rning ritmik tabiatini oshirgan.

Abdulla Oripovning aruz vaznida bitilgan asarlari haqida ko‘plab mushohadalar yuritilgan. Xususan, professor N.Jabborov o‘tgan asrning 20-30-yillari she’riyatida aruzdan barmoqqa o‘tish tendensiyasi kuzatilganligi, bugun esa aruzga ehtiyoj kuchayganligi va bu ko‘hna vaznga yangicha ruh berayotganlar ichida eng faoli Abdulla Oripov ekanligini ta’kidlaganda to‘la ma’noda haq edi [6,21]. Shoirning “Ohkim, tushganda ko‘z...” g‘azali olti baytdan iborat bo‘lib, ramal bahrining musammani mahzuf vazniga xosdir.

O-h(i) kim, tush/ gan-da ko‘z tut/ ding sa-lo-ming/ ni da-rig‘
- V - - / - V - - / - V - - / - V -
Tut-ma-gil yum/ gan-da ko‘z bir/ juft ka-lo-ming/ ni da-rig‘ [7, 10].
- V - - / - V - - / - V - -/ - V -
Foilotun/ foilotun/ foilun

Har bir misrasi 15 hijodan iborat mazkur g‘azalda baytlarning ritmik jihatdan uyushishi cho‘ziq va qisqa hijolar, ular birikuvidan tashkil topgan rukn, hamda *aa, ba, va, ga, da, ya* tarzidagi qofiya tizimiga asoslangan. Qofiyaning ritmik, intonatsion vazifasi L.Timofeyev hamda B.Goncharovlar izlanishlarida uchraydi [8, 182]. G‘azalda “*salomingni-kalomingni-maqomingni-maromingni-jomingni-payomingni-nomingni*” tarzidagi qofiyalanish tizimi mazmun va ritmning uyg‘unlashuviga, o‘quvchi tasavvurida yaxlit birlik hosil qilishiga yordam bergan. Mazkur qofiyadosh so‘zlar tarkibida “m” sonor tovushining raviy bo‘lib kelishi, uning “*maqom-marom*” so‘zlari boshida ham takrorlanishi g‘azal ohangdorligini oshirishga xizmat qilgan.

Aruz she’r tizimi va uning turfa vaznlarida samarali ijod etayotgan shoirlar orasida Sirojiddin Sayyid alohida o‘ringa ega. Avvalo aytish kerakki, Sirojiddin Sayyidning mumtoz she’riyatning g‘azal, muxammas kabi janrlaridagi asarlari aruz she’r tizimining hazaj, ramal, rajaz bahrlarining turli tarmoqlarida yozilgani bilan musiqiylik kasb etgan. Mazkur bahrlar o‘zbek tovush tizimiga mosligi va o‘zbek mumtoz musiqasidagi ko‘plab ashulalar ularda bitilgani bilan ajralib turadi. Shoirning “Xamsa” hayratlari” she’riy turkumining “Birinchi hayrat” hamda “Hayratul-abror” turkum she’rlarining aksariyati aruz vaznida yozilgan. Masalan, turkumning quyida keltirilgan she’rida ramali musaddasi maqsurdan foydalanilgan:

Oh-ki um-rim/ o‘t-di mis-li /fo-lu-rom,
– V – – / – V – – / – V ~

Foilotun/ foilotun/ foilon
Bar-cha a’-no/ mu xa-yo-lim / no-ta-mom[10,180]
– V – – / – V – – / – V ~
Foilotun/ foilotun/ foilon

Ramal bahri o‘zbek she’riyatida eng ko‘p tarqalgan vazn bo‘lib, foilotun ruknining takroridan iborat. Mumtoz she’riyatimizda ushbu bahr dastlab “Qisasi Rabg‘uziy”da uchrasa, Alisher Navoiyning “Xazoyin-ul maoniy”dagi 3132 turkiy she’ridan 1827 tasi, xususan, 1666 ta g‘azali ushbu bahr o‘lchovlarida bitilgan... Ramal bahri vaznlari “Shashmaqom”ning jami 49 kuyiga, “Bayot”, “Dugoh Husayn” turkumlaridagi 9 kuyga, shuningdek, ko‘pchilik xalq kuylariga mos keladi”[11, 112]. Shuning uchun ham xalqona uslubda she’r yozadigan shoir Sirojiddin Sayyid mazkur vaznga ko‘p bor murojaat qilgan. Shoirning “Gapirgaylar” radifli g‘azali hazaji musammani solim vaznida bitilgan:

G‘a-nim-lar sen / bi-lan biz-ni / ha-li yil-lab / ga-pir-gay-lar.
V – – –/ V – – –/ V – – – / V – – –
mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun
Ke-zar-miz, or/ ti-miz-dan so / ya- lar yo‘l-lab / ga-pir-gay-lar [12, 106].
V – – –/ V – – –/ V – – –/ V – – –
mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun

G‘azaldagi mahzun ohang va lirik qahramonning o‘ziga ishonchi g‘azal vaznidagi ritmga mos tushgan. Kerak o‘rinlarida g‘azal vazni talabi bilan mumtoz she’riyatga xos so‘z va iboralar (*alar, gapirgaylar, rozi dil, yafrog‘, huzn, farxunda*)ni qo‘llab, ruknlarning vaznini chiqarishda foydalangan. Shuningdek, g‘azalda vazn talabidan kelib chiqib, tovushlar tushib qolishi (gar), o‘zgarishi (ular-alar, goh-gahi, kabi-kibi) ham qo‘llangan. Mazkur vazn musiqiyligi va nisbatan bosiqroq musiqiy ohangga muvofiqligi g‘azalni mumtoz ashulaga yaqinlashtirgan. Natijada, g‘azaldagi ijtimoiy mazmun o‘quvchi ko‘nglidagi bahrni ham hazaj bahriga mos to‘lqinlanishga undaydi.

Shoirning quyidagi “Bilsa bas” g‘azali esa ramal bahrida bitilgan bo‘lib, unda yuqoridagi usullardan tashqari vasl hodisasidan ham foydalangan:

Shah-r a-ro shar/ hi di-lim-ni / bit-ta dil-kash / bil-sa bas.
– V – – / – V – – / – V – – / – V –
foilotun / foilotun / foilotun / foilun
Yer bi-lan os / mo-na-ro ul / men-ga sir-dosh /, bil-sa bas.
– V – – /– V – – / – V – – / – V –
foilotun / foilotun / foilotun / foilun

Vasl hodisasi aruzda undosh bilan tugagan so‘zdan keyin unli bilan boshlanuvchi so‘z ishlatilganda oldingi so‘zning oxirgi undoshi keyingi so‘zning

birinchi unlisi bilan qo‘shilib bir hijo hosil qilishidir. Yuqoridagi baytning har ikkala satrida ham vasl hodisasi kuzatiladi: vazn talabiga ko‘ra birinchi misraning birinchi hijosi tarkibidagi (shah) r va shu hijoning unli bilan boshlangan keyingi so‘zning birinchi a (ro) harfi o‘zaro birlashib qisqa (ra) hijosiga aylangan. Shunday holat ikkinchi misraning hashv ruknida osmon so‘zining oxirgi harfi bilan undan keyingi aro so‘zini birinchi harfi orasida (na) yuz bergan va bu o‘rinda ham qisqa hijo vujudga kelgan. Natijada she’r vazni puxta va mazmunga muvofiq holga keltirilgan.

Sirojiddin Sayyidning “Salomnoma” she’ri hazaj bahrining musammani solim vazniga xosdir.

Sa-lom bo‘l-sin / sa-mo-lar-ga / sa-bo-lar-ga / sa-lom bo‘l-sin
V - - - / V - - - /V - - - / V - - -
Mafoiylun/ mafoiylun / mafoiylun/ mafoiylun
Qu-yosh xat yo‘l / la-gan tong-ga /zi-yo lar-ga /sa-lom bo‘l-sin [12, 38].
V - - - / V - - - /V - - - / V - - -
Mafoiylun/ mafoiylun / mafoiylun/ mafoiylun

Yoki uning “Junun vodiysiga moyil...” she’ri ham hazaji musammani solimda yozilganligini kuzatish mumkin:

Qa-yon kel-dim / bi-lol-mam o‘l / tu-ro-rim yo / tu-ro-rim-ni,
V – — – / V – — – / V – — – / V – — –
mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun
Bo-shim qo-ru, / qa-ro-lik chul / g‘a-mish tog‘-lar / da qo-rim-ni [12,110].
V – — – / V – — – / V – — – / V – — –
mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun

Sirojiddin Sayyid aruz vaznida ijod qilar ekan, uning didi yuksakligi, so‘z oldidagi mas’uliyatni his eta olishi namoyon bo‘ladi. Shuning uchun u g‘azallariga aruz vazniga mos so‘zlarni izlab topadi. Mazmun va shaklning imkon qadar uyg‘unlashuvini ta’minlashga harakat qiladi. Bu esa shoirning hazaj va ramal bahrining turli tarmoqlariga ko‘p murojaat qilganida ham kuzatiladi. Masalan, “Bahor bu yil ajib pinhona kelmish, Ko‘ngillar roziga in, xona kelmish”, “Chamandirsan chamandan tashqarida, Chamanlar bari sandan tashqarida” baytlari bilan boshlanuvchi g‘azallar hazaji musaddasi mahzuf (mafoiylun, mafoiylun, mafoiyl), “Gul sanamning gul bo‘lib turmoqlari, Gulni lab birlan suyib, kulmoqlari” bayti ramali musaddasi mahzuf (foilotun, foilotun, foilun), “Bir dilorom birla shom yo shom dilorom birladir, Xush kechar shoming agar orom dilorom birladir” bayti ramali musammani mahzuf (foilotun, foilotun, foilotun,

foilun)da yaratilgan. Umuman olganda, shoir bir to‘plamiga kirgan g‘azal va muxammaslari 100 ga yaqin bo‘lib, ularda ramal, hajaz va qisman rajaz bahri hamda ularning tarmoqlaridan foydalangan. Sirojiddin Sayyidning aruzda bitgan she’rlari ifodali o‘qilishi, bu jarayonda unlilar talaffuziga alohida e’tibor berilishi, jumladan, o‘ta cho‘ziq unlilar cho‘ziq o‘qilishi, zarur o‘rinlarda ular cho‘ziq (o‘ta cho‘ziq emas) talaffuz qilinishi va vazn talabi bilan she’rning musiqiy ohangdorligiga o‘zgartirish kiritilishi mumkin.

Xulosa shuki, she’r ritmi ritmik bo‘laklar va ritmik vositalar asosida musiqiylik va ohangdorlikni, emotsionallikni yuzaga keltiradi. She’riy nutqning o‘quvchi qalbiga etib borishida ritm, qofiya, tovushlar jilosi she’rdagi fikr va tuyg‘u bilan uyg‘unlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Медведев В. Изучение лирики в школе. – М.: Просвешение, 1985. – С.58.
2. Литература древнего Востока. – М.: Издательство МГУ, 1984. – С.18.
3. Тўйчиев У. Ўзбек поэзиясида аруз системаси. – Тошкент: Фан, 1985. – Б.211.
4. Воҳидов Э. Тўла асарлар тўплами. 3-жилд. – Тошкент: Sharq, 2016. – Б.45.
5. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Noshir, 2019. – B.219.
6. Жабборов Н. Замон. Мезон. Шеърият. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б.21.
7. Орипов А. Ранглар ва оҳанглар. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2012. – Б.10.
8. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. – М.: Просвещение, 1971. – С.334.
9. Гончаров Б.П. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы. – М.: Наука, 1973. – С.182.
10. Сирожиддин Саййид. Онамнинг кулчалари. – Тошкент: O‘zbekiston, 2017. – Б.180.
11. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б.112.
12. Сирожиддин Саййид. Сўз йўли. Танланган асарлар. Икки жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б.106.

ADABIY MUHIT! ADABIY HARAKAT! ADABIY HAYOT!

(*Adabiy muhit tarixini yozguvchilarga eslatma*)

Amonkeldi Axmadov,
Tarix va filologiya fanlari doktori,
Buxoro davlat universiteti dotsenti

Bugungi kunda hududiy miqyosda adabiy jarayonlarni o‘rganish odat tusiga kirganligi quvonarli hol. Adabiy harakatchilikni hududiy jihatdan ajratish biroz g‘alizlik tug‘dirsa-da, jahon adabiyotshunosligi bu borada katta tajribaga ega. Adabiyotshunoslik va tarixshunoslikda Qo‘qon, Xiva, Buxoro adabiy muhitlari o‘rganilib kelinmoqda. Tadqiqotchilarning adabiy harakatchilik haqida ma’lumotlarni jamlashga kirishganliklari O‘zbekiston tarixida oldinga tashlangan yana bir muhim qadam sifatida baholash mumkin. Tadqiqotchilarning sa’y-harakatlari natijasida viloyat ijodkorlari haqidagi ma’lumotlar yaxlit holda jamlanmoqda.

Adabiyot tarixini o‘rganish ham ajdodlar merosini o‘rganish nuqtayi nazaridan, ham kelajak adabiyot rivojini ta’minlash zarurati sababli muhim ahamiyat kasb etadi. Ayni damda, ma’lum adabiy muhitni o‘rganish shu adabiy muhit mansub milliy adabiyot taraqqiyotini o‘rganish, boshqa adabiy muhit bilan chog‘ishtirish, adabiy muhit vakillari ijodini o‘rganish jarayonida kerak bo‘ladi.

Adabiy muhit juda keng tushuncha. Adabiy muhit - muayyan joyda yashab ijod etgan yirik shoir va adiblar ta’sirida yuzaga keladi. Adabiy muhitning vujudga kelishi albatta yirik ijodkorlar faoliyati, ular yaratgan ijodiy maktablar bilan bog‘liq. Jumladan, Hirot adabiy muhit (Lutfiy, Navoiy, Jomiy va boshqalar), Qo‘qon adabiy muhiti (Gulxaniy, Maxmur, Nodira, Uvaysiy, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Xaziniy va boshqalar), Buxoro adabiy muhiti (Rudakiy, Ubaydiy, Farog‘iy, Ojiz, Ayniy, Fitrat, T.Hamid va boshqalar) yirik shoirlar faoliyati, ijodiy ta’sirida yuzaga kelgan. Adabiy muhit adabiy oqimlar va yo‘nalishlardan farq qiladi. Bir adabiy muhitda bir necha oqim va yo‘nalish bo‘lishi mumkin. Adabiy muhit boshqa joylardagi adib va shoirlardan o‘ziga xosligi, ijodiy alohidaligi, badiiy fikrlash tarzidagi betakrorligi kabi xususiyatlari bilan ajralib turadi. Toshkent, Buxoro, Samarqand, Kattaqo‘rg‘on, Xiva, Qo‘qon, Andijon, Shahrixon adabiy muhiti mavjud bo‘lib, ularning etuk vakillari yaratgan asarlar o‘zbek adabiyotining nodir namunalari hisoblanadi. Degan ma’lumotlar beriladi rasmiy sayt va nashrlarda.

Bundan kelib chiqadigan bo‘lsak muhit bo‘lishining ham o‘ziga yarasha talablari bor. Hududdagi shoirlar yig‘ilib yoki ikkita **“adabiyotshunos”**, **“tarixchi”**ning aytgani bilan ma’lum bir hududda adabiy muhit shakllanib qolmaydi. Buning uchun me’yor va talablar bajarilishi shart. Ayrim hududlardagi jarayonlarni **“adabiy hayot”** deb olish haqiqatga yaqin bo‘lar edi chamamda.

Biroq bugungi kunda **ayrim ilmiy rahbarlar** tomonidan tadqiqotchilarga adabiy muhit tarixi degan ko‘r-ko‘rona mavzularnig berilishi ilmdagi fojeaning bir ko‘rinishidir. Agarda tadqiqotchilar mavzu nomini isbotlab bera olsalar muammoga echim topilar edi. Afsuski ishda bu muammo echimi topilmaydi. Achinarlisi shundaki rahbar ham tadqiqotchi ham adabiy muhit haqida tushunchaga ega bo‘lmay turib, mavzuni doktorlik himoyasi darajasiga olib chiqmoqdalar.

“Har qanday hududdagi adabiy harakatchilikni “adabiy muhit” deb atash mumkinmi?” – degan masala adabiyotshunoslikda muhim hisoblanadi.

“Adabiy muhit” deganda shunchaki biror hududda mavjud bo‘lgan adabiy faollik emas, balki muayyan yozuvchilar guruhi, ularning ijodiy aloqalari, adabiy an'analar, o‘quvchilar bilan munosabatlari, nashriyotlar, tanqidchilar, davriy matbuot va adabiy muhokamalar tizimi tushuniladi.

Shunday ekan, har qanday adabiy harakatchilikni adabiy muhit deb atash mumkin emas. Agar u quyidagi tarkibiy unsurlarni o‘z ichiga olsa muhit darajasiga ko‘tariladi.

Hududda faoliyat yuritayotgan yozuvchilar, shoirlar, tarjimonlar bo‘lishi kerak. Ular biror mavzu, uslub yoki adabiy g‘oya atrofida birlashgan yoki kamida bir-birining ijodiga nisbatan munosabat bildirayotgan bo‘lishi kerak.

Adabiy muloqot muhiti bo‘lishi zarur. Bu muloqot nashriyotlar, gazeta-jurnallar, radio, internet, adabiy kechalar, seminarlarda kechadi. Agar yozilgan asarlar faqat "yakkaxon" bo‘lib, hech qanday bahs, tahlil yoki adabiy doirada muhokama qilinmasa, bu holat "adabiy muhit" tushunchasiga to‘liq javob bermaydi.

O‘quvchilari orasida va ijtimoiy muhitda ta’siri bo‘lishi lozim. Asarlar kim uchundir yoziladi. Agar ular jamiyatda muhokama qilinayotgan bo‘lsa, asarlarga ijtimoiy javob bo‘lsa, bu ham muhitning mavjudligini bildiradi.

Davriylik va doimiylik muammosi ham adabiy muhit uchun zaruriy holatdir. Yagona bir adibning faoliyati yoki qisqa muddatli faollikdan ko‘ra, **uzluksizlik** ya’ni vaqt o‘tishi bilan yangi yozuvchilar paydo bo‘lishi, o‘zaro muloqotda bo‘lishi adabiy muhitni belgilovchi asosiy belgidir. Jumladan:

Buxoro amirligi, Xiva va Qo‘qon xonliklaridagi XIX asr adabiy hayot: bu erda adabiy majlislar, she’riy mushoiralar, shoirlararo tanqid va muloqot bo‘lgan. Bu to‘laqonli adabiy muhit hisoblanadi.

Yakkaxon yozuvchi faoliyati (masalan, chekka qishloqda yozayotgan, ammo hech kim bilan aloqada bo‘lmagan muallif): bu holat adabiy harakat sifatida baholanishi mumkin, lekin bu holatga adabiy muhit degan ta’rifni berish qiyinroq bo‘ladi, agar u ijtimoiy, muloqot va tahlil doirasidan chetda qolsa.

Endi yana ayrim savollarga o‘z qarashlarmizni bayon qilsak. Adabiy muhitni hududiy jihatdan ajratib o‘rganish mumkin va bu juda qiziqarli va foydali yondashuv bo‘lishi mumkin. Hududiy jihatdan adabiy muhitni o‘rganish, ayniqsa turli mintaqalarda yashovchi yozuvchilarning ijodi va adabiy tendensiyalarni o‘rganishda muhim. Bu yondashuv adabiyotda mintaqaviy xususiyatlarni, madaniyatni, tilni va ijtimoiy sharoitlarni chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Adabiy muhitni hududiy jihatdan ajratishda til xususiyatini hisobga olish kerak. Turli hududlarda turli lahjalar yoki tillar qo‘llanishi mumkin, bu esa o‘z navbatida adabiyotning uslubi, so‘z boyligi va ifoda shakllarini o‘zgartiradi. Masalan, o‘zbek adabiyotida qarluq va o‘g‘uz til lahjalari o‘rtasidagi farqlarni o‘rganish qiziqarli bo‘lishi mumkin.

Har bir hudud o‘zining tarixiy, madaniy va ijtimoiy muhitiga ega. Bu omillar adabiyotda ko‘pincha o‘z aksini topadi. Masalan, shahar va qishloq hayotini yorituvchi adabiyot yoki ma’lum bir tarixiy davrni aks ettiruvchi asarlar. Chunki, turli hududlar o‘zining maxsus ijtimoiy va tabiiy muhitiga ko‘ra o‘ziga xos mavzularni va motivlarni tanlaydi. Bunda o‘sha hududdagi odamlarning hayoti, urf-odatlari, an’analari, iqtisodiy sharoitlari kabi omillar o‘z aksini topishi mumkin.

Ba'zi hududlarda adabiyotning rivojlanishiga alohida e'tibor qaratilgan va bunday hududlarda o‘ziga xos adabiy makon paydo bo‘lgan. Masalan, Samarqand, Buxoro yoki Toshkent kabi shaharlar o‘zining adabiy markazlari bilan tanilgan.

Adabiy muhitni hududiy jihatdan ajratib o‘rganish to‘g‘ri va samarali usul bo‘lishi mumkin, ammo bu usulda ba'zi muhim jihatlar va ehtiyotkorlikka e'tibor berish kerak. Hududiy yondashuvda adabiyotning turli shakllari va madaniy xususiyatlarini o‘rganish, ayrim hollarda, g‘oyat foydali bo‘lishi mumkin. Biroq, bu yondashuvni amalga oshirishda ba'zi muammolar va cheklovlar ham mavjud.

Quyida adabiy muhitni hududiy jihatdan ajratib o‘rganishning turli tomonlarini tahlil qilamiz.

Har bir hudud o‘zining tarixiy, madaniy va ijtimoiy sharoitlariga ega. Bu sharoitlar adabiy asarlarda o‘z aksini topadi. Hududiy yondashuv, adabiyotning mintaqaviy xususiyatlarini chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, shahar va qishloq adabiyoti o‘rtasidagi farqlarni yoki ma’lum bir mintaqadagi yozuvchilar tomonidan ishlatilgan o‘ziga uslubni o‘rganish mumkin.

Har bir hudud o‘zining adabiy markazlariga ega bo‘lishi mumkin, masalan, Toshkent, Samarqand, Buxoro kabi shaharlar O‘zbekiston adabiyotining markazlari bo‘lib kelgan. Hududiy yondashuv orqali bu markazlarning adabiyotdagi rolini va ular orasidagi farqlarni o‘rganish mumkin.

Hududiy ajratish, mintaqalar o‘rtasida adabiy almashinuv va ta'sirni o‘rganish imkoniyatini yaratadi. Bunda mintaqaviy yozuvchilar o‘zaro qanday ta'sir ko‘rsatganligini yoki o‘xshashliklar va farqlarni ko‘rish mumkin.

Ehtiyotkorlik talab qiluvchi tomonlari:

Hududiy yondashuvda ehtiyotkor bo‘lish zarur, chunki ba'zan hududiy ajratish ma'lum stereotiplarni yoki chegara o‘rnatishni keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, bir hududdagi adabiyotni faqat o‘sha hududning ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari bilan bog‘lash, uning global yoki umumiy adabiy oqimdagi o‘rni haqida noto‘g‘ri tasavvurga olib kelishi mumkin.

Yozuvchilar ko‘pincha turli hududlarda yashab, o‘z asarlarini turli mintaqalarda yozadilar. Shuning uchun, bir yozuvchini faqat bitta hudud bilan bog‘lash, uning ijodiy taraqqiyotini to‘liq aks ettirmasligi mumkin. Masalan, Toshkentda tug‘ilgan yozuvchi Buxoro va Samarqand adabiy an’analaridan ham ta'sirlangan bo‘lishi mumkin.

Hududiy yondashuvda ba'zan adabiyotdagi farqlarni ortiqcha ta'kidlash yoki haddan tashqari ajratish ehtimoli mavjud. Biroq, adabiyotda ko‘pincha umumiy mavzular va g‘oyalar mavjud bo‘ladi, bu esa hududlar o‘rtasidagi farqlarni engillashtiradi.

Xulosa qilib aytganda, adabiy muhitni hududiy jihatdan ajratib o‘rganish to‘g‘ri, ammo uni amalga oshirishda ehtiyotkorlik zarur. Hududiy yondashuv, albatta, adabiyotning o‘ziga xosligini va mintaqaviy xususiyatlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi, lekin bu jarayonda mintaqalar o‘rtasidagi o‘xshashliklar va o‘zaro ta'sirlarni ham inobatga olish kerak. Adabiyot, ko‘p hollarda, hududiy chegaralarni buzib, umumiy insoniyat tajribasini aks ettiradi. Shuning uchun, hududiy ajratish jarayonida adabiyotning kengroq kontekstini hisobga olish muhim.

Shuningdek, har qanday adabiy harakat adabiy muhit bo‘lishi mumkin emas. Faqatgina u muloqot, an’ana, o‘quvchi va adabiy faoliyat tizimini o‘z ichiga olgan taqdirdagina bu atama to‘liq qo‘llanadi. Shunchaki bir hududda yozuvchilik bo‘lishi – adabiy muhit mavjud degani emas.

Adabiyotlar

1. Kobilova, Z. (2022). Image of a Drinker and a Hermit in the Amir Al-Ghazali. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, *2*(4), 173-176.
2. Qobilova, Z. (2020, December). THE ARTISTIC-AESTHETIC EFFECT OF AMIRI'S POETRY SCOPE. In *Конференции*.
3. Kobilova, Z. (2019). THE TRADITION AND FEATURE IN THE CREATIVE WORK OF AMIRIY. *Theoretical & Applied Science*, (9), 436-439.

4. Kabilova, Z. (2022). STUDYING EMIRI DEVON IN TURKEY. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, *10*(12), 669-671.

5. Qobilova, Z. B., & Abdullayeva, D. A. Q. (2023). QO ‘QON ADABIY MUHITI IJODKORLARINING O ‘ZBEK ADABIY TILI RIVOJIDAGI O‘RNI. *World of Philology*, *2*(3), 25-29.

ADIBNING KONFLIKT YARATISH MAHORATI

(Abduqayum Yo‘ldoshevning “Jadid” qissasi misolida)

E’zozhon Kobilova,
Qo‘qon davlat universiteti v.b professori
Zumradxon Teshaboyeva,
Renessans ta’lim universiteti
Xorijiy til va adabiyot
kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada yozuvchi Abduqayum Yo‘ldoshevning “Jadid” qissasida konflikt yaratish mahorati, kompozitsion qurilishi, ta’sirli syujeti, badiiy-g‘oyaviy yuki haqida so`z boradi. Mazkur qissaning tag zamiriga singdirilgan mazmunlar va qahramonlar taqdiri haqida ham fikrlar berilgan.

Kalit so‘zlar. konflikt, qissa, xarakter, badiiy asar, syujet, kompozitsiya, g‘oya, qahramon.

Аннотация

В статье рассматривается мастерство создания конфликта, композиционная структура, впечатляющий сюжет, а также художественно-идеологическая значимость рассказа «Джадид» писателя Абдукаюма Юлдашева. Также высказываются мысли о главных темах этой истории и судьбах персонажей.

Ключевые слова. конфликт, история, персонаж, художественное произведение, сюжет, композиция, идея, герой.

Annotation

The article demonstrates the skill of creating a conflict, the compositional structure, the impressive image, as well as the artistic and ideological

significance of the story "Dzhadid" by writer Abdukayuma Yuldasheva. It also reveals thoughts about the main themes of this story and the fate of the character.

Key words: conflict, story, character, artistic work, image, composition, idea, hero.

“Insoniyat tarixidan ma’lumki, ezgulik bilan yovuzlik, go‘zallik bilan xunuklik, ozodlik bilan bosqinchilik, ma’rifat va jaholat, odob-ahloq va axloqsizlik kabi g‘oyalarning murosasiz kurashi dunyoqarashning tub mohiyatini tashkil etib kelgan. G‘oyalar esa ikki xilga: ilg‘or, taraqqiyparvar va jaholatga eltuvchi, qoloq g‘oyalarga bo‘linadi. Biri jamiyat taraqqiyotiga, insoniyat ma’naviy kamolotiga xizmat qilsa, ikkinchisi tanazzul tomon boshlaydi. Adabiyot mana shu kurashning ma’naviy-ruhoniy, ijtimoiy asoslarini o‘zida mujassamlashtirishi, namoyon etishi bilan xarakterlanadi”[2:166]. Abduqayum Yo‘ldoshevning “Jadid” qissasi ham yuqoridagi fikrlarga to‘la mos keladi.

“Jadid”[3:224] qissasida bosh qahramon – Ubaydulla Xo‘jayevning ruhiy holatini, kechinmalarini tasvirlash orqali muallif qahramon ichki konfliktini mahorat bilan ochib beradi. Qissada Lev Tolstoyni o‘qib qalbida “yomonlikka yomonlik bilan javob bermaslik” e’tiqodi shakllangan va qo‘shnisi Mixail Yefremovning jamadonida ko‘rgan portlovchi moddalarning insonlar hayotiga zomin bo‘lishi mumkinligidan tashvishga tushgan qahramon ruhiyatidagi qarama-qarshilik ong oqimi tarzida jonli tasvirlanadi. Muallif qissaning boshidayoq Ubaydulla Xo‘jayevga Tolstoy qarashlari qay darajada ta’sir qilganini xotini Yekaterina bilan bo‘lgan suhbati orqali bayon qiladi. Bundan tashqari, Misha bilan suhbatda ham muallif uning “sendan tolstoychilikning hidi kelyapti” jumlasi orqali qahramonning buyuk adib g‘oyalariga muhabbati yuqori ekanligini bildiradi.

Adibning konflikt yaratishdagi mahorati shundaki, u bir konflikt ustiga ikkinchisini mahorat bilan quradi. Ikki qo‘shnining dastlabki suhbatidayoq anarxist Misha va jadid Ubaydulla Xo‘jayev qarashlaridagi ziddiyatlar bo‘y ko‘rsata boradi:

“Yigit bo‘sh kelmadi:

– To‘g‘ri-da. Yovuzlikka qarshi yovuzlik bilan javob bermaslik kerak.

– Bu senga o‘xshagan omi sartlar uchun atay o‘ylab chiqarilgan nazariya! – birdan g‘azablanib, dag‘dag‘aga o‘tdi Mixail. – Chunki senlar o‘ng yuzingga

urgan odamga chap yuzlaringniyam tutib berasanlar, agar urmasa, “Uring meni!” deb tiz cho‘kib iltijo ham qilasanlar, urgan odamdan minnatdor bo‘lib, muborak qo‘llarini o‘pgancha ho‘ng-ho‘ng yig‘laysanlar ham!

Ubaydulla istehzo qilmaslikdan o‘zini tiyib turolmadi:

– Osiyoliklarga nisbatan muhabbatingiz bu qadar kuchli ekanligini bilmagan ekanman.

Misha “sen ham odammi” deganday Ubaydullaga mazaxomuz qaradi:

– Haqiqat shunaqa achchiq bo‘ladi, sart!” [3:229]

Qahramonlar o‘rtasidagi mavjud konflikt kuch va boshqaruv haqidagi suhbatda yanada kuchayadi. Adib Yefremovning Xo‘jayevga munosabatini tasvirlar ekan, anarxist xarakteridagi mensimaslik, kibr va vijdonsizlikni jadidning pok qalbi va vijdoniga qarama-qarshi qo‘yadi. Yefremov jamadoniga yashirgan portlovchi moddalar esa mavjud xarakterlararo konflikni qahramon ruhiyatiga ko‘chiradi. Endi Xo‘jayev anarxist bilan emas o‘zi bilan bahsga kirishadi. “Eng yomoni, eng og‘iri – ko‘z oldingda, yonginangda shunday qabohat yuz berayotganini, vahshiy xunrezlikka hozirlik ko‘rilayotganini bilib tursang va mana shu dahshat voqelikni bugun, ertaga yoki indinga, istagan mahal sodir etishi mumkin bo‘lgan mal’unlardan birini tanisang, uning razil, g‘ayriinsoniy, tuban niyatlaridan voqif bo‘lsang... Shunda ham qo‘l qovushtirib, jarayonning gumroh kuzatuvchisi bo‘lib turishing joizmi yoinki nechukdir sa’y-harakatlar ila buning oldini olmoqqa, yovuzlikka barham bermoqqa chog‘lanmog‘ing lozimmi... Unda Tolstoy boboning yovuzlikka qarshilik ko‘rsatmaslik g‘oyasiga amal qilmagan bo‘lmaymanmi? Ammo tarozining bir pallasida tirik jonlar hayoti turibdi-ku, inchunin, shunisi muhimroq, ahamiyatliroq emasmi...”[3:232].

Yuqoridagi qahramonning o‘ylari o‘quvchiga uning xarakterini yanada kengroq masshtabda ochib beradi, ruhiy holatini yanada yorqinlashtiradi. Ma’naviy e’tiqod va vijdon orasida qolgan qahramon allaqachon yakuniy qarorga – Mishaning manfur maqsadiga to‘siq bo‘lish qaroriga keladi. Ammo e’tiqodi ta’sirida ma’naviy rahnamosiga maktub yo‘llaydi. Yozuvchi falokatning oqibatlarini anglagan jadidni Tolstoydan javob olganidan keyin ham Mishaning qarshisiga chiqarmaydi. O‘quvchiga qiziq bo‘lgan yana bir jihat shuki, Yekaterina portlovchi moddalar ostida halok bo‘lganida ham Xo‘jayev aybdorning kimligini bilgani holda unga ro‘para bo‘lmaydi, gunohlarining hisobini so‘ramaydi. Shu o‘rinda adibning mahorati yana kitobxonni hayratga soladi. Sinchkov kitobxon mustamlaka yurtda tug‘ilgan va hali jadidchilik

borasida ustozlar ta’limiga muhtoj Xo‘jayevning bu o‘rindagi holatini to‘g‘ri anglaydi. Shu sababdan adib qahramonni qissaning keyingi o‘rinlarida Abduvahob qori, Munavvar qori singari jadidchilikning buyuk namoyondalari bilan uchrashtiradi. Abduvohid qorining so‘zlari qahramonni vatanga qaytish fikrini qat’iylashtirsa, Munavvar qorining nutqlari uning keyingi faoliyatidagi qat’iyatni ta’minlashga xizmat qiladi.

Jadid ustozlari suhbatlaridan xulosa chiqargach, yurtga qaytgan qahramon ruhiyatida evrilishlar paydo bo‘ladi. Endi u muhit bilan to‘g‘ridan to‘g‘ri konfliktga kirishadi. Yo‘qsil kimsalar himoyachisi sifatida taniladi, kambag‘al aholining haqqi uchun yuqori lavozimdagi rus amaldorlari bilan ham bahsga kirishadi. Ko‘p hollarda ustun ham keladi. Buni Ko‘lankaning Rossiya maxfiy siyosiy politsiyasi Turkiston rayon muhofaza bo‘limiga yozgan hisobot hatida ham ko‘rish mumkin. Ayniqsa, rus amaldori Tevkelevga qaratilgan gaplarda qissa boshidagi “sart” Ubaydulla bilan o‘zligini to‘la anglagan jadid Ubaydullaxo‘ja o‘rtasidagi tafovut yaqqol namoyon bo‘ladi:

“Tevkelev luqma tashladi:

– Vahima qilmang, Xo‘jayev. To‘rtta bebosh ko‘chaga chiqqani bilan Imperator hazratlarining farmoni bekor qilinavermaydi.

Xo‘jayev unga tik qaradi:

– Bular siz aytganday beboshlar guruhi emas, janob Tevkelev.

– Kim unda? – savol berishini qo‘ymadi Tevkelev.

– Xalq!”[3:273].

Qissada yozuvchi ilk o‘zbek advokati Ubaydulla Xo‘jayev obrazini tarixiy faktlar va badiiy to‘qima yordamida gavdalantiradi. Saratovdagi yosh advokatning millatparvar jadid ziyolisi bo‘lib etishishini ijtimoiy omillar bilan bog‘lab tushuntirishga harakat qiladi. Xarakterning o‘sib borishida konfliktdan ustalik bilan foydalanadi. Shu sababdan kitobxon ko‘z o‘ngida gavdalanayotgan ma’rifatparvar shaxs siymosi o‘quvchida hech qanday savol uyg‘otmaydi, uning ichki kechinmalariga hayrihohlik uyg‘otadi. Bu ham adibga xos mahorat qirralaridandir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қаҳрамонов Қ. Адабий танқид: янгиланиш жараёнлари. – Тошкент, 2009. https://www.e-adabiyot.uz/maqola/

2. Абдуқаюм Йўлдош. Шараф йўли. Биографик роман, қисса. – Тошкент: Sahhof, 2023.
3. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.
4. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.
5. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
6. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.
7. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.
8. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.
9. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548
10. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

BUXORO QO‘LYOZMALAR FONDIDAGI NOYOB DURDONA

H.O. Safarova,
BuxDU, f.f.n. dotsent

Annotatsiya

Maqolada Mulla Qurbon Xiromiyning Buxoro San’at muzeyi xazinasida saqlanayotgan “Chor darvesh” asarining 27844\11 raqamli toshbosma nusaxasi haqida ma’lumot keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Mulla Qurbon Xiromiy, nastaliq, ramka, basmala, salovot, hamd.

Аннотация

В статье представлена информация о литографический изданный номером 27844\11 произведения «Четыре дервиша» Муллы Курбона Хиромий, хранящейся в сокровищнице Бухарского художественного музея.

Ключевые слова: Мулла Курбан Хиромий, насталик, басмала, саловат, хамд.

Annotation

The article provides information about the stone-printed copy of the artwork "Chor Darvesh" by Mulla Qurbon Khromiy, stored in the Bukhara Art Museum's collection, with the reference number 27844\11

Keywords: Mulla Qurbon Khromiy, nasta'liq, frame, Basmala, Salawat, Hamd.

Yurtimizda yillar mobaynida har bir sohada, ayniqsa, istiqloldan so‘ng juda ko‘plab yutuqlarga erishildi, jumladan matnshunoslik sohasida ham. O‘zbek adabiyotshunosligida “Chor darvesh”ning o‘rganilishi o‘tgan asrning 60-yillaridan boshlandi. Mulla Qurbon Xiromiy ijodini o‘rganish, to‘plash va ilmiy tadqiq etish ishlari XX asrning 40-70-yillardan boshlangan. Xiromiy asarlari 1940- yildan xrestomatiya va darsliklarga, ya’ni 1945 yilda O.Sharafiddinov tomonidan Oliy pedagogika o‘quv yurtlari uchun tuzilgan “O‘zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi. XV- XIX asrlar” va 1959 yilda yaratilgan 4 tomlik “O‘zbek adabiyoti” darsliklariga kiritila boshlandi. Keyinchalik shoirning asarlari alohida kitob qilib chop ettirildi [3,4].

Xiromiy madrasada olgan bilimlari bilan birga yana o‘zi ham mustaqil o‘rganib, bilimini oshiradi. Dastlab, uning Shayx Sa’diy, Alisher Navoiy va Zebuniso g'azallariga muxammas (taxmis)lari maydonga keladi. Keyinchalik “Chor darvesh” (1834), “To‘tinoma” (1854), “Ra’no va Zebo” (1856) va “Yusuf va Zulayho” (1862) dostonlarini yaratib, xalq qalbidan joy oladi. Hozirgi kunda Xiromiy dostonlarining qo‘lyozma va toshbosma nusxalari anchagina. Ularni o‘rganish bo‘yicha ilmiy tadqiqot ishlari qilingan va qilinyapti.

Akademik B.Valixo‘jayev tomonidan yaratilgan Mavlono Xiromiyning estetik qarashlari, ijodkorlik salohiyati haqidagi ilmiy-nazariy xulosalar professor T.Qorayevning tadqiqotlarida to‘liq mukammal isbotini topdi. Yangi ilmiy-nazariy fikr mulohazalar bilan boyitildi [2.31]. I.Yo‘ldoshev “Chor darvesh”ning uzoq asrlar davomida yuzaga kelgan tarjima nusxalari va Mavlono Xiromiy “Chor darvesh”ini qo‘lyozma manbalar asosida qiyosiy tahlil etdi. Asar qo‘lyozmalarini tavsif va tasnif qilib dostonning matniy tadqiqini amalga oshirdi [1.13].

Buxoro San’at muzeyi xazinasida “Chor darvesh” asarining 2 ta toshbosma nusxasi mavjud bo‘lib, ularning biri "Nazmi chor darvesh" nomi bilan 24390\11 invertar raqami ostida saqlanadi va u 100 betdan iborat. Ikkinchisi 252 betni tashkil etadi. Biz ishimizda 27844\11 raqamli toshbosma nusxasi haqida fikr yuritishga harakat qildik.

27844\11 raqamli toshbosma nusxa “Basmala”, “Na’ti Hazrat Rasuli Akram sollollohu alayhi vasallam”, “So‘z qoili o‘z ahvolin nukta saj’ eliyga bayon qilmog'i va bir xolis oshno so‘zi birla nazm yo‘lig'a kirmog'idur”, “Hazrat Rasul sollollohu alayhi vasallamning to‘rt yori ham diyni islom qasrining to‘rt ustuni va xaloyiq rahnamunidurlar, onlarning bayonidadur”, “Boriy taologa munojot qilib nazr elidan ta'ma duo qilmoq”, “Shoh raiyyat parvar ani Muhammad Xo‘jamquli sulton zikridur”, “Muhammad Xo‘jamqulishoh majlis tuzub fazl ahlin ehsondin bahra qildirgani”, “Shoh ozodbaxt libosin badal qilib yarim tun chortoq ustig'a to‘rt darveshni ko‘rib ahvolin bilurg'a kamin qilmog'iy va ul darveshlar ahvolidin muttoli' bo‘lmog'ining bayoni” kabi sarlavhalar ostida qissa bayon etilgan.

Basmaladan keyin 11 misra Alloh taolo hamdi, 5 misra payg‘ambarimizga na't va 8 misrada xalifalarga maqtov keltirilgan. “Na'ti Hazrat Rasuli Akram sollollohu alayhi vasallam” sarlavhasi ostida Muhammad sollollohu alayhi vasallamning arablarning Quraysh qabilasiga mansubliklari, u zot keltirgan shari'at bizning dunyo va oxiratda qudrat va ulug'ligimizga sabab ekanligi, Alloh taolo bizni aynan shu tufayli yaratgani go‘zal misralarda o‘z ifodasini topgan. Payg'ambarimiz sollollohu alayhi vasallamning buyuk mo‘jizalari - Alloh taoloning izni ila ishora qilishlari bilan oy ikkiga bo‘linganligi ham aytib o‘tilgan. Biz bilamizki, Qur’oni Karimning Qamar surasining birinchi oyatida: “Qiyomat yaqinlashib qoldi. (Mana, ilohiy mo‘jiza sifatida) Oy ham bo`lindi”-deyilgan. [5,528]

Haqiqatdan ham, Muhammad sollollohu alayhi vasallamga ummat bo‘lish ulkan sharaf va ulkan maqomdir. Xiromiy ikki jahondagi baxtu davlatga tatiydigan bir xursandchilik menga berildi, u ham bo‘lsa- u zotga meni ummat bo‘lganimdur deb zavqu shavq bilan kuylaydi.

“Hazrat Rasul sollollohu alayhi vasallamning to‘rt yori ham diyni islom qasrining to‘rt ustuni va xaloyiq rahnamunidurlar, onlarning bayonidadur” faslida Payg'ambarimiz sollollohu alayhi vasallamning izdoshlari bo‘lgan to‘rt islom xalifasi haqida bayon etadi. Birinchilari Abu Bakr Siddiq roziyallohu anhudirlar. Nabiy sollollohu alayhi vasallamdan keyin ikki yil xalifalik qilganlar va hijratda hamsafar bo‘lganlar.

Ikkinchi xalifa Umar roziyallohu anhu bo‘lib, Abu Bakr Siddiq roziyallohu anhudan keyin 10 yil xalifalik qilib, shu vaqt ichida islom diyorini adolat bilan

boshqarganlar. Uchunchi xalifa Usmon roziyallohu anhu bo‘lib, Umar roziyallohu anhudan keyin 12 yil xalifa bo‘lib, o‘z davrida halimlik va saxovatpeshalikda shuhrat qozonganlar. To‘rtinchi xalifa esa Hazrati Ali bo‘lib, u kishining laqablari “haydar” ya'ni sher bo‘lgan va qachon jang qilsa sher kabi olishib dushmanni engib, g‘alaba qozongan.

Xiromiy o‘z baytlarida bu zotlarni ulug‘lab, agar adashsam yoki toyilsam bu zotlar meni to‘g'ri yo‘lga boshlashlaridan umidvorman deb aytib o‘tadi. Haqiqatda, bu zotlarning hayotlari barcha uchun ibrat va namunadir. Shuning uchun ham Rasul sollollohu alayhi vasalllam: “Mendan keyin mening hamda xulofoyi roshidinlarning sunnatini o‘zlaringizga lozim tuting!"-ded aytganlar. (Imom Termiziy rivoyati)

To‘rt islom xalifasidan keyin “So‘z qoili o‘z ahvolin nukta sanj eliga bayon qilmog‘i va bir xolis oshno so‘zi birla nazm yo‘lig‘a kirmog‘idur” sarlavhasi ostida voqealar davom etadi. Undan keyin “Boriy taolog‘a munojot qilib nozir elidan duo ta’ma qilmoq” faslida Xiromiy Allohga munojot qilib, muhabbat bilan qo‘lidan tutib, o‘zi tomon to‘g‘ri yo‘lga boshlashini va karam ko‘rsatib, ikki olam ichra rost yo‘lni tutishga madadkor bo‘lishini so‘raydi.

“Basmala”, “Na'ti Hazrat Rasuli Akram sollollohu alayhi vasallam”, “Hazrat Rasul sollollohu alayhi vasallamning to‘rt yori ham diyni islom qasrining to‘rt ustuni va xaloyiq rahnamunidurlar, onlarning bayonidadur”, “So‘z qoili o‘z ahvolin nukta saj' eliyga bayon qilmog'i va bir xolis oshno so‘zi birla nazm yo‘lig'a kirmog'idur”, “Boriy taologa munojot qilib nazr elidan ta'ma duo qilmoq”, “Shoh raiyyat parvar ani Muhammad Xo‘jamquli sulton zikridur”, “Muhammad Xo‘jamqulishoh majlis tuzub fazl ahlin ehsondin bahra qildirgani” kabi sarlavhalar ostida berilgan 119ta bayt keltirilgan. 1960-yilgi nashrda yuqorida nomlari keltirilgan qismlar mavjud emas.

“Chor darvesh” she’riy asar bo‘lsa ham, shoir har bir bobga nasriy sarlavhalar qo‘yadi. Ularning “Chor darvesh” asari badiiyatida tutgan o‘rni beqiyos. Har bir sarlavhani shu bobning o‘ziga xos nasriy debochasi deb aytishimiz mumkin. Chunki nasriy sarlavhalarda bobdagi voqealar mazmuni ixcham ifodalangan bo‘lib, ular bobning, ba’zan esa hatto dostonning g`oyaviy va badiiy olamini tushunish uchun o‘ziga xos bir kalit bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, ular Xiromiy qalamining sehri va qudrati bilan so‘z san’atining betakror namunalari darajasiga ko‘tarilgan. Nasriy sarlavhalarda ham tashbeh, talmeh, istiora, tanosub kabi o‘nlab lafziy va ma’naviy san’atlarning namunalarini uchratishimiz mumkin.

“Xotimati tabb’i kitob” faslida “…nusxai dilbazir va pisandiydai barnoi pur mahbub va marg‘ub har begona-u xesh musammoi (Chor darvesh) Turkiy

musannif va muallifiy (Mirzo Qurbon) mutaxallis (Xiromiy). Kitob viloyati mahkumi doril-foxirai Buxoroi sharifning mutavallidi va mutavattini bo‘lib shevai turkiycha uzra bir necha masnaviyyot ajiybai muallafoti g‘ariyba sohibi va jomi’iy mutahammili ko‘b funun va odob va husni axloq ila mumtoz va o‘z zamonida suxanvarlik maydonida amsol va aqronidin go‘yi sabqat olmish bir donishmand ro‘zgor va hunarpeshai boiqtidor edi. Kamtarin xodim Ibodulloh Mirzo Oston Qorovulbegi mutaxallis (Dabiriy)ning qalam shikasta raqami sa’y va ihtimomidin sana 1332 hijriyda zevari tab’i ilan orasta va matbu’i jahon o‘ldi. Tavaqqu’i va tarsaddi barodaroni kirom va do‘stoni zavil ihtiromdan shuldurkim har chand bu faqir saropo taqsir nusxai kitobning mutaaddid qilib tas’hih va tadqiq uchun sa’y va kushish ayladim. Yaqindurkim inson jariydasi nuqson va nisyondon mubtar emasdur, aning uchun zaloli muruvvat va soyai futuvvatlarini himoyat etib kistoxona umidvordurmankim har necha sahv xatoiy nazari shariflarig‘a manzur bo‘lsa va iborat to loyiq ko‘rulsa hamiyyat nomi hurmatidin isloh va afvig‘a ishorat buyursunlar. Kamoli karam va ihsondan xoli bo‘lmag‘ay va bul axloqi hamiydai va atvor pandidalari dargohi Xudovandog‘a beajr va zoye qolmag‘ay. (Vallohu la yuziy’u ajrol muhsinin) va sollollohu ala xoyri xolqihi va olihi va as’hobihi ajma’iyn[4,250], degan so‘zlar bilan tugatilgan. Dostonning oxirida “Tarixi sol tab'iy roqam satur bandai pur qusur DABARIY dan” faslida Xiromiy bilan bir davrda yashab ijod etgan Ibodulloh Mirzo Oston Qorovulbegi mutaxallis (Dabiriy) Dabariy haqida va bu kitobning yozilish sanasiga doir ma’lumotlar ham keltirib o‘tilgan.

Alhamdu bu nomai xushmarom-topib lutfi iyzid[1] bila ixtimom,

Xiromiyki mashhur ofoq edi-yetib vaqti uqbo[2]g‘a qildi xirom, [4,251]

Allohga hamd bo‘lsinki uning lutfi bilan olamga mashhur bo‘lgan Xiromiyning asari go‘zal tarzda nihoyasiga etdi. Xiromiy oxirat yo‘liga safar qilganda, xalq orasida asarlari bilan mashhur edi.

Dabiriy xirad[3]din savol ayladim-ki tarixi tab’ig‘a bergil poyom

Muborak bashorat javobim dedi-degil soli tab’iyn (Xiromiy tamom)

Dabiriy (biznincha Dabiriy Xiromiydan qolgan nomani qayta ko‘chirib chop qildirgan) asarning yozilish sanasini bildirish maqsadida ilm kishilari bilan maslahat qilgan. Misrada: “Abjad hisobi bo‘yicha (Xiromiy tamom) degan jumlasi 1332 raqamini hosil qiladi. Bu esa kitobni 1332-hijriy sanada yozilganligini bildiradi.

[1] Arabcha ortiqcha, ziyoda ma'nosida
[2] Arabcha oxiratga ma’nosida
[3] Arabcha aql ma’nosida

Mazkur toshbosma ustida olib borilgan izlanishlarimiz asosida quyidagi xulosalarga bayon qilmoqchimiz:

1. Toshbosma jami 252 sahifadan iborat bo‘lib, dastlabki sahifada basmala, alloh taologa hamdu sano, payg'ambar sollollohu alayhi vasallamga salovot, u zotning to‘rt xalifalariga maqtov keltiriladi.
2. Toshbosma nastaliq xatida yozilgan. Matnlar ikkita ustun shaklida bitilgan bo‘lib, atrofi ramka va naqsh bilan bezatilgan.
3. Basmala, na’t, Muhammad alayhissalomning to‘rt xalifalari (Abu Bakr Siddiq, Umar, Usmon, Ali), munojot va barcha fasllarning sarlavhalari o‘rtada alohida ramkaga olingan.
4. Toshbosmadagi misralar asosan o‘zbek tilida yozilgan. Ayrim bir misralar fors tilida bitilgan.
5. Har bir sahifa ostida keyingi sahifa qaysi so‘z bilan boshlanganini bildiruvchi so‘z yozilgan va u sahifalar almashib qolishiga yo‘l qo‘ymaydi.
6. Sahifalar alohida betlangan.
7. Kitob kartondan muqovalangan va muqova hamda sahifalar juda yaxshi holda saqlangan.
8. Varag‘ining hajmi: 14 x 26 ni tashkil etadi.
9. Harflarning hajmi: 9 x19 holatda yozilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, basmala, hamd, na’t va munojotlarning keltirilishi mumtoz adabiyotining o‘ziga xos an’analaridan hisoblanadi. Xiromiy dostonda o‘zbek mumtoz adabiyotidagi an’analarni davom ettirib, o‘zining xalqqa, hayotga bo‘lgan munosabatlarini singdira olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1.Yo‘ldoshev I. O‘zbek yozma adabiyotidagi "Chor darvesh" asarining qo‘lyozma manbalari va matniy tadqiqi. Filol. fanl nomzodi dis. avtoreferati. Toshkent, 1998. – 23 b.

2.Тожи Қораев. Танланган асарлар. Тошкент. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2008. 311 Б.

3. Хиромий. Чор дарвеш. Тошкент, Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёти нашриёти, 1960.

4. Хиромий. Раъно ва Зебо. Тошкент, Ўзбекистон Давлат бадиий адабиёти нашриёти, 1963.

5. Xiromiy. Chor darvesh. 27844\11 raqamli toshbosma nusaxasi. 252 sahifa.

6. Қуръони Карим. Маъноларининг таржима ва тавсири. –Т:, “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2018.- 624 б.

SHASHMAQOM TIZIMINI SAVT TURKUMINING RITMIK QOLIPLARI HAQIDA

Abdurashidov Abduvali Abdulmajidovich,
O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi huzuridagi Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros ilmiy-tadqiqot instituti bo‘lim mudiri, san’atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya

Maqola Shashmaqom turkumining ritmik tizimi muammolarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Shu munosabat bilan asarda nazm (aruz) va musiqa (usul) ritmi o‘rtasidagi munosabatda hosil bo‘lgan ritmik qoliplar ko‘rib chiqiladi. Shashmaqom san’atining tojik va o‘zbek ustalari tomonidan maqom amaliyotida qo‘llaniladigan ritmik qoliplar variantlari o‘rnatilgan. Unda Tojikiston Maqom akademiyasi aspirantlari bugungi kungacha saqlanib qolmagan Savt turkumining alohida turlarini tiklashda ushbu mashhur ritmik qoliplar (modellar)-dan qanday foydalanganliklari tushuntirilgan.

Kalit so‘zlar: aruz, usul, ritmik qolipi, turkum, Savt, Shashmaqom, Tojikiston Maqom akademiyasi.

Аннотация

Статья посвящена изучении проблем ритмической системы цикла Шашмаком. В этой связи в работе рассматриваются ритмические модели, формирующиеся в соотношении ритмики стиха (аруз) и музыки (усул). Устанавливаются варианты ритмических моделей, применяемые в макомной практике таджикскими и узбекскими мастерами искусства Шашмаком. Разъясняется, как аспиранты Академии макома Таджикистана использовали эти известные ритмические модели при восстановлении недошедших до нашего времени отдельных из видов цикла Савт.

Ключевые слова: аруз, усул, ритмическая модель, цикл, Савт, Шашмаком, Академия макома Таджикистана.

Abstract

The article is devoted to the study of the problems of the rhythmic system of the Shashmaqom cycle. In this regard, the work examines the rhythmic models formed in the relationship between the rhythm of the verse (aruz) and music (usul). Variants of rhythmic models used in maqom practice by Tajik and Uzbek masters of the art of Shashmaqom are established. It is explained how graduate students of the Academy of Maqom of Tajikistan used these well-known rhythmic models when restoring individual types of the Savt cycle that have not reached our time.

Key words: aruz, usul, rhythmic model, cycle, Savt, Shashmaqom, Academy of Maqom Tajikistan

Maqolada Shashmaqom og‘zaki ijodi mumtoz musiqa muammolarini o‘rganishning amaliy tomoniga bag‘ishlangan. Zamonaviy maqom amaliyotida e’tibor va echim talab qiladigan muammolar ko‘p. Biroq dolzarb masalalardan biri Shashmaqom tizimi rivojlanishining kech davriga (19-asrning 2-yarmi — 20-asr boshlari) tegishli bo‘lgan Savt turkumining turiga qaratilgan. Aynan shu davrda, bizningcha, Savt turkumining shakl va tuzilish jihatdan yangi turlari shakllana boshlagan. Taxminlarga ko‘ra, tarixning qaysidir bosqichida bu jarayon qandaydir ob’ektiv sabablarga ko‘ra to‘xtatilgan va shuning uchun Savt turkumining turi keyingi rivojlanishni olmadi va tugallanmagan bo‘lib qoldi. Ulardan faqat bir nechtasi bugungi kungacha saqlanib qolgan va ular birgalikda atigi 12 turkumni tashkil qiladi.

Ayni paytda, Savt turkumining turlari haqida ba’zi ma’lumotlarni birlamchi manbalarda kuzatish mumkin. Qo‘lyozma manbalarda – *risolai Shashmaqom*, *bayozi Shashmaqom* [2, c.136-137] larda tizimli davrlarga taalluqli bo‘lgan ba’zi Savt turkumlarining nomlari berilgan, masalan, *Savti Husayniy, Savti Ajam, Savti Hijoz, Savti Muxayyar* va boshqalar. Lekin negadir ular zamonaviy maqomda uchramaydi. Bu shundan dalolat beradiki, ularning ba’zilari bizning jonli ijro xotiramizda saqlanib qolmagan va shuning uchun ular hozir ishlatilmadi - ular yo‘q. Bu juda asosli savollarni tug‘diradi: nima qilish kerak? Agar biz ushbu turkumlarning tiklanishi juda muhim deb hisoblasak, darhol savol tug‘iladi: buni qanday qilish kerak? Bu muammoni hal qilish, tabiiyki, amaliy echimni talab qiladi. Bunday holda, bu erda asosiy muammo Shashmaqom tizimining Savt turkumining turlarini yig‘ish bo‘ladi. Bularning barchasi ushbu tadqiqot mavzusini o‘rganish darajasi va dolzarbligini ko‘rsatadi.

Ushbu maqolada muallif 2008-2010 yillarda ushbu muammo qanday ko‘rib chiqilgan va hal qilinganligini tasvirlashga harakat qiladi. Tojikiston Maqom Akademiyasining faol ijodiy davrida va bir paytlar 19-asr yozma manbalarida qayd etilgan Savt turkumining ayrim turlari 21-asrda Tojikiston Maqom akademiyasi aspirantlari sa’y-harakatlari bilan qanday qayta tiklangani [1, c.63-73].

Asosiy maqsad Tojikiston Maqom akademiyasi aspirantlaridan iborat ijodiy guruh Shashmaqom tizimidagi Savt turkumining turlarini tiklash masalalarini qanday hal qilgani, Shashmaqom tizimining Savt turkumlarini tiklashda qanday ritmik modellardan foydalanganini o‘rganishdan iborat. Ushbu kontekstda maqolada quyidagi vazifalarni ko‘rib chiqishga harakat qilingan:

1) Shashmaqom tizimining Savt turkum turlarini ijro etish amaliyotida qo‘llaniladigan ritmik qoliplarni o‘rnatish;

2) Ritmik qoliplar bilimi Maqom akademiyasi talabalariga Shashmaqomning vokal-cholg‘u qismining Savt turkumining ilgari maqom amaliyotida bo‘lmagan turlarini tiklashda qanday yordam berganligini tushuntirish.

Shashmaqom tizimidagi turkum turlarini aniqlash uchun ishda tasniflash uslubidan foydalaniladi. Shashmaqom kompozitsiyasidagi turkum turlarini tahlil qilish va amaliy o‘rganish jarayonidagi ahamiyatiga ko‘ra asosiy va hosila turkumiga bo‘lingan uch xil turkum mantiqiy asoslab berildi. Turkumning asosiy turlariga *Mushkilot* — cholg‘u va *Nasr* — vokal-cholg‘u qismlari, hosilalariga esa Shashmaqom tizimining vokal-cholg‘u qismi bo‘lgan *Savt* turkumlari kiradi.

Shashmaqom tizimidagi turkum turlarini o‘rganishga bunday yondashuv ishning yangiligini belgilaydi. Ishda turkumning asosiy va hosila turlari, shuningdek, ularning belgilanishi - silsila (so‘zma-so‘z - "qator", "zanjir", "aylana") tushunchasi ishlab chiqilgan. Turkumning asosiy turlarini muallif tomonidan *silsilai Mushkilot* – cholg‘u va *silsilai Nasr* - vokal-cholg‘u qismlari va hosilalari, *silsilai Savt* - Shashmaqom tizimining vokal-cholg‘u qismlari sifatida belgilab berilgan. Shashmaqom turkumining barcha turlarining bunday ta’rifi va belgilanishi zamonaviy musiqashunoslik va maqom amaliyotida birinchi marta qo‘llanilmoqda. Bu turkumlarning taqdim etish shakli va belgilanishi birinchi marta “Shashmaqom” kitobining tojikcha 6 jildlik oxirgi nashrida keltirilgan [4] (1- jadval).

1-jadval. Kanonik Shashmaqom tizimidagi turkum turlari

Asosiy turlari		Hosila turlar
1. Cholg‘u turkumi	2. Vokal-cholg‘u turkumi	Vokal-cholg‘u turkumi
Silsilai MUSHKILOT	*Silsilai* NASR	*Silsilai* SAVT

Endi biz Shashmaqomning Savt tizimi turkumlarini tiklash uchun dastlab haqiqiy muammoni nazariy va amaliy jihatdan o‘rganishga harakat qildik. Keyin Maqom akademiyasi talabalarining quyidagi tadbirlardan iborat ijodiy ishlari rejasi ishlab chiqildi:

1) Kanonik Shashmaqom tizimida mavjud bo‘lmagan Savt turkum turlarini belgilash;

2) Shashmaqomning kanonik tizimini shakllantirishda haqli ravishda qatnasha oladigan Savt turkumining barcha turlarini tiklash yo‘llarini aniqlash.

Avvalo, ustalarimiz Boboqul Fayzulloev (1899-1964), Shohnazar Sohibov (1903-1973), Fazliddin Shaxobov (1911-1974)-larning “Shashmaqom” kitobida berilgan va zamonaviy ijro amaliyotida qo‘llanilayotgan barcha Savt turkumlarini tahlil qildik. Ularning faqat 12 tasi borligi ma’lum bo‘ldi. Shu munosabat bilan biz bugungi kunda maqom amaliyotida Savt turkumining qaysi turlari qo‘llanilishi va qaysi biri qo‘llanilmasligi ko‘rsatilgan jadvalni taqdim etamiz (2-jadval).

2-jadval. Shashmaqomning vokal-cholg‘u qismining Savt turkuming maqom amaliyotida qo‘llaniladigan va yo‘q turlari.

№	Shashmaqom	Ishlatilgan Savt turkumlari		Savtning namoyon bo'lmagan turkumlari	
1	ROST	—	*Savti Ushshoq, Savti Sabo*	*Mug‘ulchai Rost*	—
2	NAVO	Mug‘ulchai Navo	*Savti Navo, Mustazodi Navo*	—	*Savti Bayot, Savti Oraz*
3	BUZURG	Mug‘ulchai Buzurg	*Savti Sarvinoz, Rok*	—	*Savti Uzzol, Savti Nasrullohi*
4	DUGOH	Mug‘ulchai Dugoh	*Savti Chorgoh*	—	*Savti Husayniy*
5	SEGOH	Mug‘ulchai Segoh	*Savti Kalon*	—	*Savti Hijoz, Savti Xoro, Savti Ajam*
6	IROQ	—	—	*Mug‘ulchai Iroq*	*Savti Chorgohi Muhayyar, Savti Muhayyar*
		4	8	2	10
		Jami 12 turkum		Jami 12 turkum	

Shunday qilib, Shashmaqom tizimida Savt turkumining atigi 12 ta tizimli turi etishmayotganligi aniqlandi.

Aytishimiz kerakki, tahlil jarayonida biz Savt turkumining turlaridan biri – Rost maqomidagi *Savti Ushshoq*ni kashf qildik, u faqat *Ushshoq* deb belgilangan, lekin aslida u *Muxayyar* maqomini tashkil qiladi. Ya’ni, bu turkum Iroq maqomi bilan bog‘liq bo‘lgan *Muxayyar* uslubida qurilgan.

Shunday qilib, masalalardan biri hal qilindi. Biroq, muammo kamaymadi. Endi maqomda *Savti Ushshoq* turkumini tiklashni boshlash kerak edi.

Aytish joizki, Savtning tizimli turkumlarini qayta tiklashda Shashmaqomning vokal-cholg‘u qismining bosh turkumi “Nasr” bo‘limlari asosiy manba bo‘lgan. Mug‘ulcha deb belgilangan turkum turlari Saraxbor bosh Nasr turkumining birinchi bo‘limlari asosida, Savtning qolgan turlari esa Shashmaqom tizimining

asosiy Nasr turkumining Nasr bo‘limi asosida qurilishi kerak edi. Shunday qilib, nima va qanday qilib qurish va yaratish haqida vaziyat aniq bo‘ldi.

Ushbu maqolada muallif ritmik tizimning faqat jihatini o‘rganish bilan chegaralanganligi sababli maqom amaliyotida qo‘llaniladigan Savt turkumining ritmik modellarini o‘rganish birinchi darajali ahamiyatga ega bo‘ladi. Ma’lumki, Savt turkumi besh bo‘limdan va shunga mos ravishda Savt (yoki Mug‘ulcha), Talqincha, Qashqarcha, Soqinoma va Ufar nomi bilan mashhur bo‘lgan va o‘ziga xos ritmik qoliplarni ko‘rsatuvchi ritmik formulalardan (usul) iborat.

Albatta, bunday qiyin vazifani hal qilish uchun asosiy bilim, tajriba va ishlash qobiliyatlari kerak edi. Bu bosqichda Tojikiston Maqom akademiyasi talabalari allaqachon bularning barchasiga ega edilar. Ular Shashmaqomning ritmik, modal va kompozitsion tizimi asoslarini nazariy va amaliy jihatdan puxta o‘rganib, shu bilan birga Maqom akademiyasidagi 4 yillik o‘qish davrida Shashmaqom tizimi turkumining barcha turlarini o‘zlashtirish va ijro etish orqali ijro mahorati tajribasi va mahoratiga ega bo‘ldilar. Shunday qilib, ular o‘z oldilariga qo‘yilgan eng qiyin vazifalarni hal qilishga tayyor edilar. Keling, Maqom akademiyasi talabalari o‘z oldilariga qo‘yilgan muammolarni qanday hal qilganliklarini ko‘rib chiqamiz.

Ijodiy guruh – Tojikiston Maqom akademiyasi aspirantlari oldidagi asosiy vazifa Savt turkum turlarining ritmik tizimini o‘rganishdan iborat edi. Tabiiyki, boshida bu muammoni qanday hal qilish bo‘yicha ko‘rsatmalar berildi. Va shundan keyingina ular o‘zlarining ijodiy ishlarini boshladilar. Avvalo, ular yangi Savt turkumlarini tiklashda qo‘llashni xohlaydigan ritmik modellarning turlarini o‘ylab ko‘rishlari va tasavvur qilishlari kerak edi (1-rasmga qarang). Va shundan keyingina ular aruz o‘lchovlarida yaratilgan yangi she’rlarni izlab, saralashga kirishdilar, chunki Shashmaqom tizimining she’riy asosi asosan tojik-fors mumtoz she’riyatiga asoslangan edi. Savt turkumining bo‘limlari tahlil natijasida Tojikiston Shashmaqom san’at ustalari B. Fayzulloev, Sh. Sohibov va F.Shaxobovlar tomonidan quyidagi aruz o‘lchovlarida bayt qo‘llaganliklari ma’lum bo‘ldi (3-jadval):
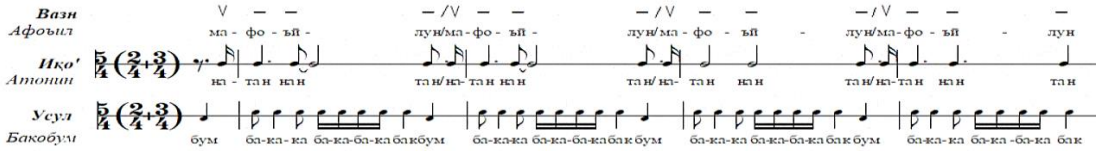
Jadval 3. Savt turkumining bo‘limlari va tojik shashmaqom san’ati ustalari tomonidan aruz ta’sirining amaliy o‘lchovlari [3].

№	Savt turkumining turlari bo'limlari	Aruzning qo‘llaniladigan o‘lchovlari
1	Savt	Hazaj
2	Mug‘ulcha	Ramal
3	Talqincha (Chapandoz)	Muzore’, Rajaz, Komil, Hazaj
4	Qashqarcha	Ramal
5	Soqinoma	Mutaqorib, Hazaj, Komil
6	Ufar	Hazaj, Ramal
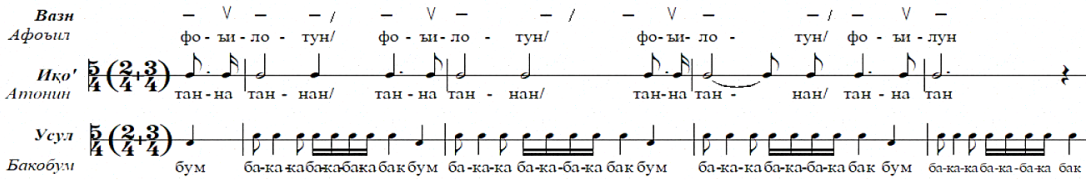
Savt turkumining turi beshta bo‘lim (*shoxa*) va ritm formulalari (*usul*)dan iborat bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos (faqat unga tegishli) ritmik model (*kolib*)-ni ifodalaydi, turkumining yangi turlarini tiklash masalasida akademiya talabalari allaqachon mavjud bo‘lgan va bir paytlar Shashmaqom san’at ustalari tomonidan yaratilgan ritmik modellarga tayandilar. Aniq taqdimot qilish uchun biz Savt turkumining ritmik modellaridan bir nechta misollar keltiramiz (1-rasm).

1-rasm. Shashmaqomning vokal va cholg‘u qismining Savt turkum bo‘limlarining ritmik model (qolip)-lari

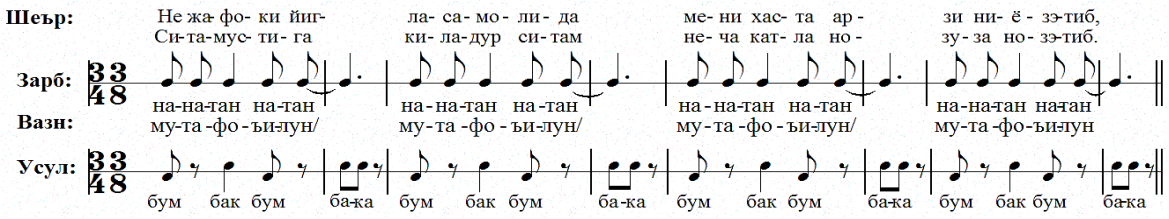
1) Savt - Hazaj o‘lchami — *Hazaj musammani solim* (yoki *musabbag‘*) misrasi hajmiga nisbatan qurilgan Savt turkumining birinchi qismining ritmik modeli.

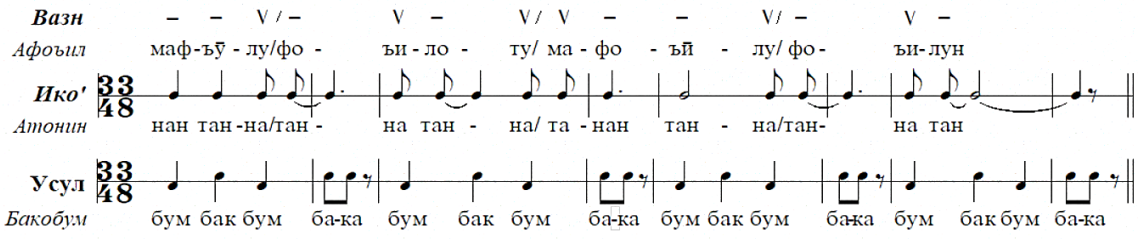
2) Mug‘ulcha — Savt turkumining birinchi bo‘limining ritmik modeli bo‘lib, Ramal o‘lchami – *Ramali musammani mahzuf* (yoki *maqsur*) hajmiga nisbatan qurilgan.
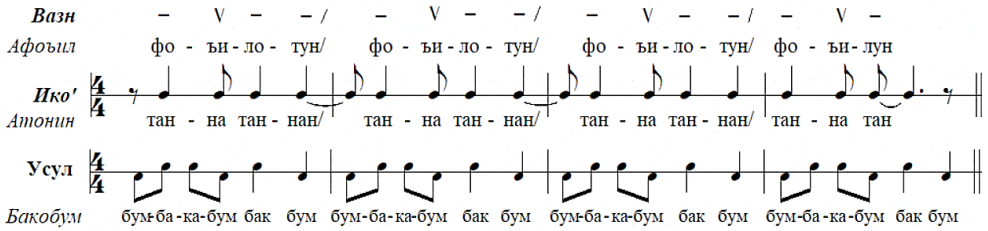

3) Talqincha - Komil o‘lchami — *Komil musammani solim* (yoki *muzol*) misrasi hajmiga nisbatan qurilgan Savt turkumining ikkinchi qismining ritmik modeli.

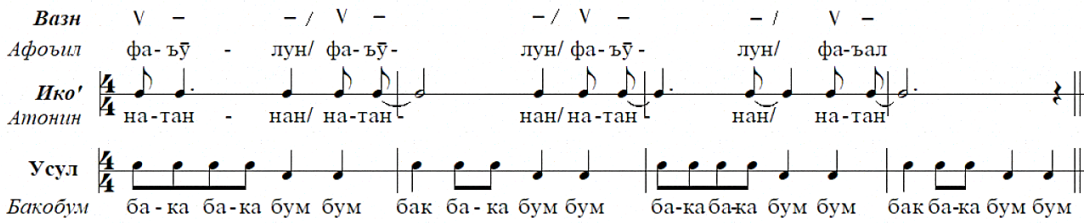
4) Talqincha – Muzore’ o‘lchami — *Muzore’i musammani axrabi makfufi mahzuf* (yoki *maqsur*) misrasi hajmiga nisbatan qurilgan Savt turkumining ikkinchi qismining ritmik modeli.

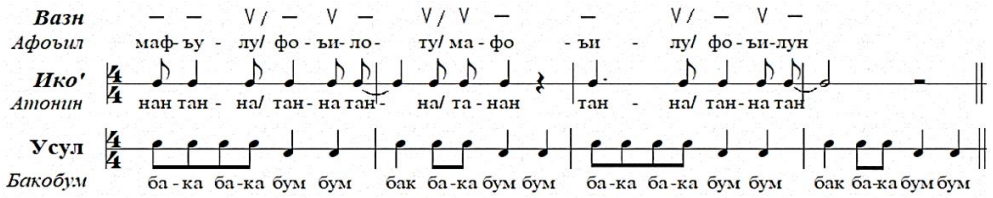
5) Qashqarcha - Ramal o‘lchami — *Ramaliy musammani mahzuf* (yoki *maqsur*) misrasi hajmiga nisbatan qurilgan Savt turkumining uchinchi qismining ritmik modeli.
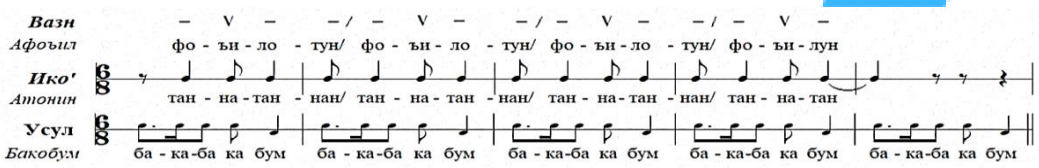

6) Soqinoma - Mutaqorib o‘lchami — *Mutaqoribi musammani mahzuf* (yoki *maqsur*) misrasi hajmiga nisbatan qurilgan Savt turkumining to‘rtinchi bo‘limining ritmik modeli.

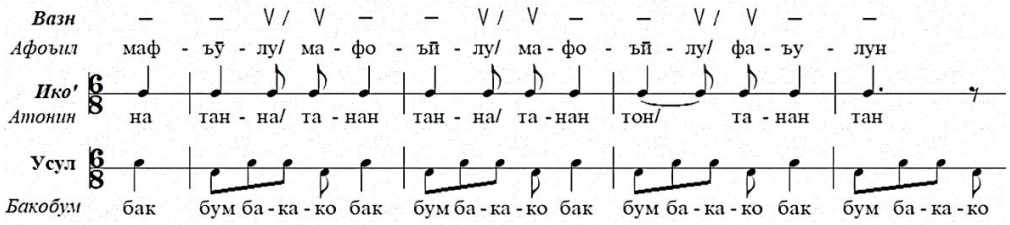
7) Soqinoma – Muzore’ o‘lchami — *Muzore’i musammani axrabi makfufi mahzuf* (yoki *maqsur*) misrasi hajmiga nisbatan qurilgan Savt turkumining to‘rtinchi bo‘limining ritmik modelidir.

8) Ufar - Ramal o‘lchami — *Ramali musammani mahzuf* (yoki *maqsur*) misrasining o‘lchamiga nisbatan qurilgan Savt turkumining beshinchi bo‘limining ritmik modeli.

9) Ufar - Hazaj o‘lchami — *Hazaji musammani axrabi makfufi mahzuf* (yoki *maqsur*) misrasi hajmiga nisbatan qurilgan Savt turkumining beshinchi bo‘limining ritmik modeli.

Binobarin, Maqom akademiyasi talabalari uchun, birinchidan, ~~sikl~~turkumdagi har bir bo‘lim uchun kerakli bayt hajmidagi bayt tanlash, ikkinchidan, bu misralarning mazmuni ham maqomning ohangdor mavzusi mazmuniga mos kelishi muhim edi. Shundan so‘ng aspirantlar she’rlarni tahlil qilib, bo‘g‘inlarga ajratishga kirishdilar.

O‘quvchilar barcha she’rlarni aruz ritmik to‘r qoidalariga ko‘ra bo‘g‘inlarga ajratdilar va tahlil davomida diqqat bilan o‘qib chiqdilar. So‘ngra misra ritmida misralardagi bo‘g‘inlarning jarangdorligi va tartibga solinishi oldindan seziladigan tarzda o‘qilib, talaffuz qilingan. Talabalar tanlangan she’rlar sinovdan o‘tganiga va foydalanishga yaroqliligiga ishonch hosil qilgach, darhol boshqa vazifaga – Savt turkum bo‘limlarining ritmik modellari asosida she’r o‘rganishga o‘tdilar.

Bu erda she’riyat vazn (*iko‘*) va musiqa (*usul*) ritmining uyg‘unligini his qilish uchun barcha baytlarni o‘rnatilgan bo‘g‘in bo‘linish tartibida o‘qib, shartli ravishda maqom ritmik modellari asosida kuylash zarur edi. Har bir tanlangan misra o‘zi tanlab olingan ritmik model asosida kuylangan: masalan, Ramal o‘lchagichda tanlangan misra Mug‘ulcha yoki Qashqarcha ritmik formulaga asoslangan ritmik modelda aytilgan va kuylangan, Hazaj metrdagi boshqa misra – Savt yoki Ufarning ritmik formulasiga asoslangan ritmik modelda va boshqalar. Bu bosqichda ijrochi o‘zi tanlagan misralarning munosibligini nihoyat anglagan yoki aksincha, amaliyot ko‘rsatganidek, ba’zan ularning ba’zilari boshqa misralar bilan almashtirilgan.

Shunday qilib, Savt turkumining tiplar tizimining ritmik komponenti o‘z echimlarini aniq va amaliy jihatdan topdi.

Oxir-oqibat, Tojikiston Maqom akademiyasi talabalari she’riyat va musiqa ritmi o‘rtasidagi munosabatda shakllangan barcha turdagi ritmik qoliplarni amalda

takrorladilar, shuning uchun Shashmaqom kanonik tizimining Savt turkumining modal va kompozitsion asoslarini aniqlash bilan bog‘liq natijasida keyingi bosqich va musiqiy ijodning quyidagi vazifalariga tayyorgarlik ko‘rish uchun.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Абдурашидов А. А. Шашмаком ва масоили инкишофи он (Shashmaqom va uni rivojlantirish muammolari). – Душанбе: «Бухоро», – 2012. – 120 с.
2. Баёзи Шашмаком (баргузидаи рисола-баёзхои Шашмаком). – Душанбе, 2007. - 249 с.
3. Шашмақом: в 5 т. [Ноты] / сост. Б.Файзуллаев, Ш.Сахибов, Ф.Шахобов. ред. В.М. Беляев. – М.: ГМИ, — 1950-1967гг.
4. Шашмаком: в 6 томах [Ноты] / авт.–сост. А.А.Абдурашидов. – Душанбе.: Адиб, 2016.

UMAR SAYFIDDIN IJODIDA QADRIYATLAR FALSAFASI

G.Sattorova,
filologiya fanlari nomzodi
+998909471761

Annotatsiya

Qadriyatlar milliy madaniyatning asosiy belgisidir. Shu nuqtai nazardan, jamiyatlarning asosiy ijtimoiy-iqtisodiy tendensiyalari va madaniy qadriyatlarini aniqlash, ularni bir mezonga solish maqsadida Qozog‘iston poytaxti Ostonada joylashgan Turk akademiyasi tomonidan har yili Turkiy davlatlarning turkiy dunyoda umumiy qadriyatlari mavzusida 34 ta savoldan iborat so‘rovnoma bir vaqtning o‘zida 5 ta turkiy davlatda olib boriladi. Turkiy davlatlar tashkilotiga a’zo davlatlar doirasida olib borilgan ushbu tadqiqot orqali turkiy davlatlar o‘rtasidagi yaqinlashuv va mamlakat imiji haqidagi fikrlarni tasavvur etishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: adabiyot, qadriyat, milliylik, madaniyat, turkiylar, badiiy asar.

Har bir milliy adabiyotning rivojlanishi undagi milliy qadriyatlarning namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq.

Milliy adabiyotlarning taraqqiyoti ma’lum bir tadqiqot ob’ekti sifatida ko‘zdan kechirilganda, kelib chiqish e’tibori bilan bir-biriga yaqin, qardosh xalqlar o‘rtasida o‘zaro adabiy ta’sir va aloqa muammolarining juda teran tarixiy ildizlarga molik ekanligi ayon bo‘ladi. O‘zbek xalqining ham barcha qardosh xalqlar bilan adabiy aloqalar tarixi qadim zamonlarga borib taqaladi. Asrlar mobaynida davom etib kelgan urf-odat va an’analari, adabiyoti, falsafasi, me’morchiligi, musiqasi, tili jihatidan turkiy xalqlar bir-biriga juda yaqindir. Ushbu xalqlarning bir-biriga

yaqinlashtirgan umumiy va o‘xshash jihatlar ularning adabiyoti va madaniyatida ham namoyon bo‘ladi. Ushbu maqolada qadriyatlar falsafasining aks etishi turk yozuvchisi Umar Sayfiddin ijodi misolida yoritishga harakat qilingan.

Globallashuv jarayonlari barcha mamlakatlardagi iqtisodiyot, siyosat bilan bir qatorda, milliy madaniy jabhalarga ham kuchli ta’sir ko‘rsatmoqda. Bu jarayon har bir millat kishisining ichki va tashqi tabiatida o‘zgarishlar yasamoqda.

Globallashuv natijasida o‘zgarib borayotgan zamonni, insonni, uning ta’siri tufayli har bir millat hayotida yuzaga chiqayotgan muammolarni; ro‘y berayotgan yangiliklarni; shular girdobida o‘z muammolari echimini izlab yashayotgan zamondosh qiyofasini, bir jihatdan, badiiy adabiyotda aks ettirish, ikkinchi bir tomondan badiiy asarlarda, adabiy jarayonda kechayotgan bu xodisalarni ilmiy nuqtai nazardan tahlil va tadqiq etish adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalaridan biridir.

Badiiy adabiyotda milliy qadriyatlarning aks etilishi masalasi bizgacha ham tadqiq etilgan. Biz bu masalani tadqiq etishda dastlab turk adabiyotidagi hikoyanavislar ijodiga murojaat qildik.

Dunyoning yirik olimlari tomonidan turk va adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari bo‘yicha qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda: turk-o‘zbek adabiyotining o‘zaro mushtarakligi; shakllanishi; ularning davriy bosqichlarini asoslash; yozuvchilar ijodida badiiy mahorat va uslub masalasini ochib berish; adabiyotlararo adabiy oqimlarning ahamiyatini izohlash; turk yozuvchilarining asarlarini asliyatdan o‘zbek tiliga, o‘zbek adiblari asarlarini turk tiliga tarjima qilishni amalga oshirish ishlari ikki xalq adabiyotshunoslari orasida allaqachondan buyon amalga oshirilayotgan ishlar sarasidandir.

Tajribali tarjimashunoslar bilan birga bugungi yoshlar ham turk adiblari asarlarini o‘zbek kitobxonlariga havola etishda samarali mehnat qilmoqdalar turk hikoyalarini o‘zbek tiliga o‘girish va adiblar hayoti va ijodi bilan tanishtirishda turk adabiyotshunosi Vali Savash ham o‘z o‘rniga egadir. Uning o‘zbek adabiyotshunosi Poshshajon Kenjaeva bilan hamkorlikda yaratilgan turk yozuvchilarining hayoti va ijodi haqidagi “Kutilmagan mehmon”[1.320] asari fikrimizning dalilidir.

Ildizlari mushtarak turk va o‘zbek elining adabiy aloqalari qadimiy tarixga ega. Ikki xalq ijodkorlari asarlarining bir-biriga bu qadar singib ketishiga nafaqat ularning qadimiy ildizlari birligi, balki asarlardagi mavzular mushtarakligi, yashash tarzi, bugunga qadar ham an’ana va odatlarning umumiyligi hamdir.

Umuman, XX asr boshlaridan bugungi kungacha bo‘lgan davrda turk va o‘zbek hikoyanavisligida qator yangi poetik tamoyillar kashf etildiki, bu

tamoyillar har ikki halq hikoyanavisligida ham bo‘y ko‘rsatdi. Bu esa turkiy xalqlar adabiyotning jahon nasri bilan bo‘ylashayotganligidan dalolat beradi.

Zamonaviy turk nasrining yirik vakili – XX asr turk adabiyotida hikoya janri rivojida o‘ziga xos uslubga ega yozuvchilardan biri Umar Sayfiddindir.

Birinchi jahon urushi davridagi siyosiy ahvol barcha turkiy xalqlar singari Turkiya adabiy muhitiga ham ta’sir etmasdan qolmadi. Adabiy oqimlarning ko‘payishi, adabiyotga turlicha yondashuvlar bu davrning o‘ziga xos xususiyatlaridandir. XX asrning birinchi choragida yashab ijod etgan adib turk nasri, ayniqsa, hikoyachiligini yuqori darajaga ko‘tarib, o‘z xalqi adabiyotini jahoniy miqyosga olib chiqdi. Yozuvchining hikoyachilikdagi mahoratini Dj.London, G.Mopassan, A.Chexov, o‘zbek adibi Cho‘lpon, A.Qahhor hikoyalari bilan qiyoslash mumkin.

Umar Sayfiddin o‘z ijodini she’rlar yozishdan boshlagan. She’rlari “Dekin” majmuasi, “Zamon” va “Vaqt” gazetalarida ketma-ket chop etiladi. U “Turk so‘zi”jurnalida bosh muharrirlik qilgan paytlarida turkiy fikrlarni ifoda etuvchi maqolalarini yozish bilan birga badiiy ijod bilan ham shug‘ullanadi. Umar Sayfiddinning hayoti og‘ir qiynoqlar va iztiroblarda kechgan bo‘lsa ham muxlislari uchun 10 ta kitobga jamlangan 125 tahikoyasini o‘z muxlislariga qoldirdi. Yozuvchi juda qisqa umr ko‘rgan bo‘lsada, turk adabiyotida o‘ziga xos ovozga ega bo‘lib, nodir hikoyalar yaratgan ijodkor sifatida yodga olinadi. U o‘z mamlakatini sevgan, millat va uning kelajagi uchun qayg‘urgan vatanparvar bo‘lganligi uning asarlarida aks etgan. Adib asarlarini o‘qir ekansiz XX asr boshlarida mamlakatni tarqoqlikka, millatni mahdudlikka etaklayotgan yot kuchlar qoralanadi, milliy o‘zlikni anglash, xalqni vatan ozodligi va obodligi yo‘lida birlashtirish kabi g‘oyalar adib asarlarining bosh maqsadini belgilaydi. Uning asarlarida ilgari surilgan g‘oya va maqsadlar insoniyat uchun, millat rivoji uchun xizmat qilganligi bois adib asarlari turli tillarda o‘qilmoqda.

Adib o‘tgan asrning birinchi o‘n yilligigacha askarlik xizmatida bo‘lganligi uning asarlarida ham sezililarli darajada ifoda etiladi. Adib aksar hikoyalarida asirlikdagi hayotni aks ettiruvchi voqealarni bayon qildi. “Pastkash”, “Mahdiy”, “Hurriyat Bayroqlar” hikoyalari shunday mavzudagi asarlardir. Uning “Tarix azaliy takrordir” (1910), “Haram” (1918), “Efruz Bey” (1919), “Qahramonlar”, “Bomba”, “Uzun poshnalar”, “Halollik”, “Yolg‘iz bahodir”, “Iskanja”, “Ishq to‘lqini”, “Oq Lola”, “Sirli amaliyot”, “Forsa”, “Qizil durli ko‘ylak”, “Badal” kabi bir qancha hikoyalari turkiya o‘quvchilarini yuksak ma’naviy-axloqiy g‘oyalar ruhida tarbiyalashda, ijtimoiy fikrni shakllantirishda katta rol o‘ynagan bo‘lsa, bugun bu asarlar o‘zbek kitobxonlarining ham qalbidan joy olgan.

Turk ta’lim tizimida shunday bir ta’lim turi borki, unga ko‘ra Milliy ta’lim vazirligining qadriyatlar ta’limi dasturlari va Qadriyatlar ta’limi yo‘riqnomasi bilan turk tili darslarida qadriyatlar ta’limi tushunchasi ham kiritilgan. Mazkur dasturda Umar Sayfiddin hikoyalari kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda va ularda milliy qadriyatlarni tarbiyalash elementlarini etkazish darslarda foydalanish mumkin bo‘lgan kuchli hikoyalar deb tan olingan. Bundan maqsad, badiiy matnlar tufayli o‘quvchilarga o‘rgatilishi orzu qilingan qadriyat haqidagi tushunchalar to‘g‘ridan-to‘g‘ri tushuntirilmasdan, hikoyalar orqali beilishi, o‘qish zavqi va adabiy go‘zalligi bilan yanada samaraliroq beriladi, deb tushuniladi. Qadriyatlarni o‘zida mujassamlashtirgan holda etkazishda samarali vosita bo‘lgan hikoyalarni tanlashda turk hikoyachiligining buyuk ustasi Umar Sayfitdin hikoyalarida turkiy qadriyat sanalagan 20 ta aniq tushunchalar tavsiflangan. Olingan natijalarga ko‘ra, Umar Sayfitdin hikoyalarida eng ko‘p qo‘llanilgan qadriyat vatanparvarlik, olijanoblik va muhabbat, mehmondo‘stlik va h.k..[2.1314]

Umar Sayfiddin yozuvchi sifatida tahlildan ko‘proq voqealar tasvirini birinchi planga qo‘yadi. Adib qahramonlarini turli vaziyatlarda tasvirlarkan, ularning ruhiy holatini, ichki dunyosini ochishga urg‘u beradi. “Marmar dastgoh” hikoyasida yozuvchi inson ruhiyatin teran ifodalay olishini Jabi afandi, Usta Ali obrazlari misolida namoyon etadi. Ana shunday ruhiy holatlar ifodalangan hikoyalaridan yana biri “Uch nasihat” hikoyasidir. Hikoyaning bosh qahramoni oddiy yigit Durmush. Uning onasidan boshqa yaqini yo‘q. Ijtimoiy muhit, ishsizlik Durmushning boshiga ko‘pgina sinovlarni soladi. U ish axtarib Istambulga keladi va bu erda Mustaqim Afandining qo‘lida bir qurush va bir nasihat uchun ishlaydi. Omonatga xiyonat qilmaganligi, halol mehnati tufayli baxtli hayot kechiradi. Asar xalq og‘zaki ijodi motivlari asosida yaratilgan, didaktik xarakterga egadir. Durmush xarakterini chizish orqali adib insonni halol yashashga, nafsini tiya bilishga, sabr qilishga undaydi.

Yozuvchi ijodi o‘zbek adabiyotshunoslari tomonidan keng o‘rganilib kelinmoqda. Ulardan biri adabiyotshunos Adhambek Alimbekov adib ijodini mavzu mundarijasiga ko‘ra quyidagicha tasniflaydi:

1. Vatanparvarlik mavzuidagi asarlar;
2. Folklor motivlaridan foydalanib yozilgan asarlar;
3. Satirik ruhdagi hikoyalar;
4. Ayollar bosh qahramon bo‘lgan asarlar.

Biz shu tasnifga asoslanib adib ijodini tahlil qilishga harakat qildik.

Vatanparvarlik mavzusi barcha xalqlar adabiyotida etakchi mavzu sanaladi. Ayniqsa, vatan ozodligi, uni tashqi kuchlarning ta’siridan asrash millat va milliy tilning rivoji, xalqchillik adib hikoyalarining asosiy mag‘zini tashkil etadi. Rus

adabiyotshunosi L.G.Yudkevichning «Adabiyotda milliy xarakter muammosi» deb nomlangan tadqiqotida: «Adabiyotda xalqchillik masalasi so‘zsiz milliy xarakter muammosining qay darajada aks ettirilishi bilan bog‘liq»,- deb yozadi.

Olim milliy xarakterning ikkilamchi xususiyati deb har bir adabiy qahramonda milliy xususiyatlar etakchilik qilishi, umuminsoniy xususiyatlar bevosita milliylikdan kelib chiqishi ko‘rsatiladi. Uchinchi xususiyat, badiiy qahramonning o‘z vatanini sevuvchi, millat baxt-saodati yo‘lida kurashuvchi sifatida tasvirlanishidir. To‘rtinchidan, milliy xarakterning to‘laqonli chiqishi uchun yozuvchi ijtimoiy pozitsiyasi uning estetik ideali bilan chambarchas bog‘liq bo‘lishi lozim. Beshinchidan, muallif dunyoqarashi o‘z millatining ilg‘or ideallarini ifoda etishi, bunday ideallar bilan bir jon, bir tan bo‘lishi kerak. Oltinchidan, milliy xarakterni tasvirlash uchun muallif tarixiylik tamoyiliga asoslanishi lozim.

L.G.Yudkevich milliy xarakterning yuqoridagi olti xususiyatiga qo‘shimcha yana quyidagicha ta’kidlaydi: «Milliy xarakter o‘ziga xosligining muhim (birlamchi) belgisi - bu qahramon ichki dunyosidir. Shu bilan birga badiiy til, qahramon nutqi, badiiy tasvir usullaridagi milliylik milliy xarakter butunligini ta’min etadi».[3.146-148]

L.G.Yudkevichning fikrini quvvatlab shuni ta’kidlash mumkinki, xarakterning milliy bo‘lishi uchun unda millatga xos barcha xususiyatlar mujassam bo‘lishi kerak

Umar Sayfiddin asarlari xususida gap ketganda L.G.Yudkevich tomonidan nazariy asoslab berilgan barcha xususiyatlar mujassam ekaniga amin bo‘lamiz.

“Pushti dur to‘n” (ba’zi tarjimalarda “Qizil durli ko‘ylak”), “Boshini bermagan shahid”, “Gurzi”, “Ajabo, u ne edi?” kabi hikoyalarida Vatan ishqi, vatanparvarlik, uni asrash, himoya qilish kabi tuyg‘ular birinchi planda turadi. “Pushti durli to‘n” hikoyasida adib o‘z g‘oyalari va qarashlarini Muhsin Chalabiy obrazi orqali aks ettiradi. Bu obraz orqali adib turkiy xalqlarga xos haqiqiy xarakterni yaratadi. Ma’lumki, adabiy xarakter tom ma’noda hayotni badiiy aks ettirish usuliga qarab belgilanadi. Hayotni badiiy aks ettirish o‘z navbatida hayotiy xarakterdan badiiy xarakter yaratishdir. Natijada, inson shaxsiyati orqali badiiy xarakterning tarixiy, umumbashariy, xalqona va milliy qirralari yuzaga keladi. Yozuvchi badiiy obrazni turli davrlar, turli ruhiy, tarixiy vaziyatlar girdobiga tashlaydi va bu orqali obraz xarakteriga xos jihatlarni yoritib beradi.

Xazinadan bir pul olmasdan, bor mol-mulkini sotib, o‘rniga qimmatbaho toshlar qadalgan chopon tiktirgan va uni Eron shohi saroyida qoldirib kelgan mulkdor Muhsin Chalabiy tantiligi har qancha tahsinga loyiqdir. U Vatanga foydasi tegishi uchun butun boyligidan ajrasa-da, xizmatini hech qachon minnat

qilmaydi. Yozuvchi Muhsin Chalabiyni shunday ta’riflaydi: “U xudojo‘y, g‘oyatda aqlli inson edi. Insonga ta’sir etguvdek salobati va siri bor edi. Qarag‘ay o‘rmonining orqasidagi katta xo‘jalikni boshqarar, peshona teri bilan mehnat qilar, hech kimga g‘ayirligi yo‘q edi. Yo‘qsil va g‘ariblarning ko‘nglini olar, dasturxonidan mehmon arimasdi. Dinni mahkam ushlardi. Ammo mutaassib emasdi. Din, ulus, vatan ishqini, mamlakatining buyukligi, muqaddasligini yurakdan his qilardi. “Tangridan boshqasiga sajda etmay, qulga qul bo‘lmaslik uning hayotdagi maqsadi edi”[i] –deya ta’riflaydi. Adibning hikoyadan maqsadi ham ana shu ta’rif orqali ochib beriladi. Muhsin Chalabiy amaldorlar oldida ikki bukilib, ularga mulozamat ko‘rsatgan, o‘z g‘ururini bilmaydigan, zaiflardek erga sudralib yuradigan isqirt insonlardan nafratlanardi. Hatto bundaylarni ko‘rmaslik uchun odamlardan uzoqda yurar edi. Adib birgina mana shu ta’riflar orqali inson ruhiyatidagi evrilishlar, qadr-qimmatning barcha narsalardan ustunligini badiiy bo‘yoqlar orqali ifodalasa, qahramonning “davlatdan nuqul olish kerak ermas... biroz berish ham kerak...”, eron shohiga qarata “Saroyingizda ulug‘ bir podshoning elchisini o‘tqazish uchun gilamingiz, ko‘rpachangiz yo‘q ekan. Buning ustiga bir turk erga yozgan narsasini qaytib kiymaydi” kabi so‘zlari haqiqiy vatanparvarlikni, inson g‘ururi, or-nomusini anglatadi. Yozuvchining turk millatining taqdiri, uning kelajagi borasidagi xavotirlari “Do‘stu nodo‘stlarimiz” hikoyasida yorqin aks etgan. Hikoya qahramoni “Tarixi, ta’limi, adabiyotida o‘zini bu qadar inkor etgan bir millat o‘z milliyligiga asoslangan “ittihod” birlik g‘oyasini o‘rtaga qo‘yishi mumkinmi? Yevropaliklar bizni yaxshi o‘rganmaganliklari uchun bunday g‘oya borligini taxmin qilish mumkin!... Oramizdagilar bo‘lsa bu qadar go‘l bo‘lmasliklari kerak. Mamlakatimizda “turk, turklik, Turkiya turkiyot” kalimalari bo‘lmaganligi singari “turk tili” degan bir til ham yo‘qdir”, deydi. Millatni millat sifatida shakllantiradigan,birlashtiradigan, rivojlantiradigan, birinchi omil tildir. Tilni yo‘qotish millatni o‘ldirish tomon etaklaydi. Shu boisdan ham muallifning o‘z ona tilining ahamiyati, uning sofligini asrash to‘g‘risidagi o‘y fikrlari, tashvishlari bu asarda o‘ziga xos ohangda jaranglaydi. Adib qahramonining bu qarashlari orqali milliy til va milliy adabiyot milliy davlatni vujudga keltiradi, degan g‘oyalar ilgari surilganligining guvohi bo‘lamiz.

Adibning vatanparvarlik g‘oyalari ulug‘langan hikoyalaridan yana biri “Tutqun” hikoyasidir. Yigirma yil tutqunlikda yashagan, ammo bir daqiqa ham vatan tuprog‘i, uning ozodligi haqidagi orzularidan voz kechmagan, unga ishonib yashagan Qora Mamish obrazi asarda insonning metin irodasi, e’tiqodi qanchalar kuchli bo‘lsa, uning atrofidagilarga, oilasiga, vataniga bo‘lgan sadoqati ham shu darajada samiimiy bo‘lishini tasvirlaydi. Qora Mamishning o‘z millatiga, xalqiga,

diniga bo‘lgan e’tiqodini yozuvchi shunday ta’riflaydi: “Faqat tahorat qilolmagani uchun qayg‘uradi. Doimo kunchiqar tomonning chap tarafida turib, ko‘zlarini qiblaga qaratar, besh vaqt nomozini yashirin ishoralar bilan ado etardi ”. Asar qahramoni 20 yil tutqunlikda, 10 yil xo‘jayinning xizmatida bo‘lgan endi u kuchdan qolgan, hech qanday foydali ishga yaramaydi. Ammo uning xotirasi hali baquvvat. Yozuvchi qahramonining vatanni qayta ko‘rish haqidagi orzu istaklarini bayon etishda tush motividan foydalanadi. Bu motiv orqali insonni yashashga, hayotiylikka undovchi vosita uning ruhiyati ekanligiga ishora qiladi. Yozuvchining mahorati shundaki, qahramon biror o‘rinda vatanini sevadi, deya oshkor ifodalamaydi, ammo uning asar so‘ngida “-Shahid bo‘lsam meni shu bayroqqa o‘rang! Ol bayroq hilpiragan er vatan emasmi, axir?!”, degan fikrlari bilan dalillaydi. Chunki keksa kemachining so‘nggi daqiqalargacha yashash istagini so‘ndirmagan tuyg‘u bu- Vatan tuyg‘usi edi.

Umar Sayfiddinning hikoyalari orasida ayollar obrazi birinchi planda ko‘rsatilgan asarlari talaygina. “Baland poshnalar”, “Qurigan og‘ochlar” hikoyalarida ayollar qalbidagi nozik, ilg‘ab bo‘lmas tuyg‘ular, ularning iztiroblari go‘zal chizgilarda ifodalanadi. Adibning ayollar bosh qahramon bo‘lgan hikoyalari orasida “Kamalak” hikoyasi xarakterlidir. Hikoya bosh qahramoni Oysha endigina o‘n yoshga kirgan. Shunday bo‘lsada adib asarda uni “Pahlavon Oysha”, deya ta’riflaydi. Pahlavonlik odatga o‘g‘il bolalarga nisbat beriladi. Bu o‘rinda yozuvchi Oyshani “pahlavon” deb ta’riflashining o‘ziyoq uning kurashuvshanligiga ishoradir. Oysha pahlavon bo‘lishi bilan birga nihoyatda go‘zal qiz. Ana shu go‘zallik va pahlavonlik tashbehlarining bir-birini qabul qila olmasligi, ya’ni qiz bolaning ot minishi, o‘q otishi, kurash tushishi mumkin emas, degan eski qarashlar Oyshaning qalbida isyon tug‘diradi. Oddiygina o‘n yoshli qiz bola qalbidagi isyon orqali adib XX asr boshlaridagi turk ayollari qalbida ko‘tarilgan kurashchanlikni ifodalaydi. Tuzumdagi eskilik sarqitlari, ayollarga bir buyum sifatida qarash, ularning ko‘ngli bilan hisoblashmaslikni hayotining bosh mezoniga aylantirib olgan, dinni niqob qilib, undan o‘z maqsadlari yo‘lida foydalanayotgan kimsalar obrazini Bo‘ri domla qiyofasida gavdalantiradi. Oyshaning xayollari orqali uning domla kabi kimsalarga qarshi isyonini ifodalasa, Bo‘ri domlaning o‘n yoshli qizga nisbatan nuqul “hijobga soling, hijobga. Endi uning ochiq yurishi maqbul emas”, deya qayta-qayta javrashi u yashab turgan tuzumning uzoq davom etishi uchun isyon qilgan kimsalarning hali ulg‘aymasdan ildizini kesishi, ular orqasidan ergashib ketuvchilarning ko‘payib ketmasligi uchun bir tushov ekanligining ifodasidir.

Yozuvchi Oysha va Bo‘ri domla obrazlarini bir-birlariga qarshi qo‘yarkan XX asr boshlarida butun turkiy xalqlar hayotida ro‘y bergan vatan ozodligi bilan

birga ayollar oozodligi uchun ham bo‘lgan kurashlar haqida hikoya qiladi. Oysha obrazi ayollarning ozodlikka, paranjini tashlashga qarshi kurashi, erkak va ayolning jamiyatda teng huquqli ekanligining namunasi sifatida ko‘rsatilar ekan, bu obraz o‘zbek adabiyotda ayollar ozodligi uchun kurashgan Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanidagi Zebi, Abdulla Qahhorning “Dahshat” hikoyasidagi Unsin obrazlarini eslatadi. Ammo Umar Sayfiddin asaridagi qahramon Oysha ozodlikni qanchalik istamasin, “Kecha va kunduz”dagi Zebi, “Dahshat”dagi Unsin kabi Oysha ham haqiqiy ozodlikka kurashlar orqali etish mumkinligini anglab etmaydi. U xayolan Bo‘ri domla kabi kimsalarga qarshi kurashishni o‘ylasa-da, uning qalbidagi isyon kurashga aylanmaydi. Bu bilan yozuvchi o‘sha davrdagi muhit bunga imkon bermaganligi tasvirini chizib beradi.

Yozuvchi hikoyalari orasida “Ajinali ko‘shk”, “Oq yuz”, “Vasiyatnoma”, “Jasorat” kabi asarlari hajv va satiraga boyligi bilan ajralib turadi. “Ajinali ko‘shk”, “Vasiyatnoma”, hikoyalarida adib jamiyatdagi ziqna, birovning haqi evaziga kun ko‘rayotgan imonsiz odamlar obrazini yaratadi. Ro‘za va namozni niqob qilib olgan soxta dindorlarni Hoji niyoziy obrazida ifodalasa, birovning haqiga xiyonat qiluvchilarni Mufti hoji afandi obraziga singdiradi. “Jasorat” hikoyasining sarlavhasini o‘qigan kitobxon asar kimningdir jasorati haqida bo‘lsa kerak deb o‘ylaydi. Hikoya mazmuniga kirib borganingiz sari adib o‘zining o‘tkir satirik tig‘i bilan aslida qo‘rqoq, qo‘lidan hech qanday ish kelmaydigan kimsalarning tashqi qiyofasi bilan boshqalarni qo‘rqitib yurgan kishini oddiygina jonzot kanaga qarshi qo‘yishining o‘ziyoq asarning o‘tkir hajvga boyligidan dalolatdir. “Vasiyatnoma” hikoyasida esa adib hayotning mazmunini kayfu safodan, qimoru ichkilikbozlikdan, ayshu ishratdan iborat deb bilan kimsalar ustidan kuladi. Bu kulgularni qahramonning jiyaniga yozgan soxta vasiyatnomasida ko‘rsatib bergan uch qismdan iborat dasturga singdiradi. Adib qalamga olgan bu xil satira va hajv nafaqat turk xalqi hayotida, balki butun insoniyat hayotida uchrashi mumkin bo‘lgan voqea hodisalar ekanligi bilan o‘qimishlidir.

Adib hikoyalarining xarakterli xususiyatlaridan yana biri shundaki, qaysi hikoyani o‘qimang, unda millat dardi, o‘z xalqining or nomusini ulug‘lash bilan birga insonni inson, xalqni xalq darajasiga ko‘taruvchi yagona timsol TILga alohida urg‘u beriladi. Ayniqsa, “Chanoqqal’adan so‘ng” hikoyasi qahramoni tilidan aytilgan: “o‘z ismini bilmaydigan, o‘z tilida yozmaydigan, dushmanlarini do‘st deb bilgan bir millat yashashi mumkinkinmi? Buning imkoni bormi? otini bilmaydigan, o‘z tilida yozmagan, dushmanini do‘st deb bilgan bu bechora millat ertaga ruslar, fransuzlar, inglizlar qo‘lida Hindiston xalqi kabi asir bo‘ladi, ularga molday xizmat qiladi, madaniyatdan, ya’ni insoniylikdan, axloqiylikdan mahrum

bo‘ladi”, deya tili va ma’naviyatini unutgan, ular uchun kurashmagan kimsalarga qarata “Eh, asir podalari...” deb xitob qiladi. Adibning qahramon tilidan aytilgan “-Uyg‘oning! O‘zligingizni bilib oling, hayvon singari g‘oyasiz, tashkilotsiz, madaniyatsiz yashamang, millat bo‘ling...” kabi xitobi birinchi jahon urushining iztirobli damlarida erk uchun kurashayotgan vatandoshlariga qarata aytilgan bo‘lsa-da, nafaqat kechagi kun uchun bugungi kunimiz uchun ham ahamiyatlidir. Har bir xalq, har bir millatning o‘z tili va ma’naviyati, vatanini zo‘ravonlik, tashqi ta’sirlardan himoya qilish uchun chorlagan xitobdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ёлуқ *Вали Саваш*., Кенжаева, Пошшажон. *Кутилмаган меҳмон*: (тўплам). – Тошкент.: Академнашр, 2011. 320 б.
2. Atıf/ İnce, Ö., A. Acemoğlu (2021), “Ömer Seyfettin Hikâyelerinin Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi” Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature, 7/4, 1314-1328.
3. Юдкевич Л.Г. Проблема национального характера в литературы /Теория литературы в связи с проблемами эстетики. Москва: Высшая школа, 1970. С. 146-148.
4. Sayfiddin Umar. “Badal” hikoyalar. — T.: «Yangi asr avlodi », 2012 - 248 ...
5. Yudkevich L.G. Problema nasionalnogo xaraktera v literaturы /Teoriya literaturы v svyazi s problemami estetiki. Moskva: Vыsshaya shkola, 1970. S. 146-148.
6. Atıf/ İnce, Ö., A. Acemoğlu (2021), “Ömer Seyfettin Hikâyelerinin Değerler Eğitimi Açısından İncelenmesi” Littera Turca, Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature, 7/4, 1314-1328.
7. [1]https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/milliy-uygonish/begali-qosimov-milliy-va-ijtimoiy-kurashlar-davri-adabiyoti-xx-asrning-birinchi-choragi.
8. Alimbekov A**.** Umar Sayfiddin va turk hikoyachiligi. Sharqshunoslik / vostokovedenie / oriental studies 2022, № 1, 43-49 b.
9. Yoluq Vali Savash., Kenjaeva, Poshshajon. Kutilmagan mehmon: (to‘plam). – Toshkent.: Akademnashr, 2011. 320 b.
10. G.Sattorova. Milliy xarakter va badiiy talqin. Toshkent, Fan, 2007 yil. 120 sahifa.
11. G.Sattorova. Zamonaviy o‘zbek hikoyachiligining tadrijiy takomili. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 (E)ISSN:2181-1784 www.oriens.uz 3(6), June, 2023.

MUMTOZ ADABIYOTDA QADRIYAT VA BAG‘RIKENGLIK G‘OYALARI

Jo‘raboev Otabek Rustambek o‘g‘li,
O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi katta ilmiy xodimi,
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.
atabekrj@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada Sharq mumtoz adabiyoti bag‘rikenglik g‘oyasi qanday aks etganligi misollar yordamida ochib berilgan. Jaloliddin Rumiy, Navoiy, Bobur, Uvaysiy, Muhsiniy va Haziniy she’rlaridagi ana shu jihatlarga uyg‘un o‘rinlar tahlil etilgan. O‘zbek mumtoz adabiyoti namoyandalari diniy mavzular qatori dinlar va mazhablararo bag‘rikenglik tushunchasini o‘zlarining ayrim asarlarida targ‘ib etganliklari ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar. Bag‘rikenglik, mumtoz adabiyot, Navoiy, Bobur, Uvaysiy, Muhsiniy, Haziniy

Аннотатсия

В статье на примерах показано, как в восточной классической литературе отражается идея толерантности. Проанализированы соответствующие этим аспектам отрывки в стихотворениях Джалал ад-Дина Руми, Навои, Бабура, Увайси, Мухсини и Хазини. Показано, что представители узбекской классической литературы, наряду с религиозной тематикой, в некоторых своих произведениях пропагандировали концепцию толерантности между религиями и сектами.

Ключевые слова. Толерантность, классическая литература, Навои, Бабур, Увайси, Мухсини, Хазини.

Abstract

The article shows, using examples, how the idea of tolerance is reflected in the Eastern classical literature. The corresponding passages in the poems of Jalal ad-Din Rumi, Navoi, Babur, Uvaysi, Mukhsini and Khazini are analyzed. It is shown that representatives of Uzbek classical literature, along with religious themes, in some of their works promoted the concept of tolerance between religions and sects.

Keywords. Tolerance, classical literature, Navoi, Babur, Uvaysi, Mukhsini, Khazini.

Qadimdan Sharq adabiyoti ezgu va umumbashariy qadriyatlarni vasf etib, targ‘ib qilib kelgan. Ana shunday tushunchalardan biri bag‘rikenglikdir. Sharq

mumtoz adabiyotining eng ulug‘ siymolari dinlararo bag‘rikenglik va umuminsoniy qadr-qimmatni o‘z asarlarida kuylaganlar. Misol uchun, Mavlono Jaloliddin Rumiy (1207-1273) “Devoni kabir”da shunday deydi:

Onhoki talabgori Xudoyid, Xudoyid!
Berun ze shumo nist, shumoyid-shumoyid!
Chize ki nakardid gum az bahra chi juyid,
Ve-andar talab gum nashuda bahra charoyid?..

Tarjimasi:

Sizlarki talabgori Xudosiz, Xudosiz,
Sizdan narida yo‘q u, bilasiz, bilasiz.
Neniki yo‘qotmabsiz nechun axtaradirsiz?
Yo‘q bo‘lmagan ul narsani istab ne qilasiz?.. [1, 87]

Albatta, o‘z davrida din va mazhab talashib juda ko‘plab jang-u jadallar, urushlar va qon to‘kishlar yuz berardi. O‘sha holatlarni ko‘rgan va chuqur mushohada qilgan Jaloliddin Rumiy Tangri taoloni o‘z hollaricha qidirib, turli g‘avg‘olarga sababchi bo‘layotganlarga qarata – inson, avvalo, o‘zligini tanishi lozim, “o‘zini tanigan Tangrini taniydi” demoqda. Negaki, har bir inson Tangridan ya’ni, uning marhamatidan chetda emasligini yana bir bor eslatmoqda.

Bu borada hazrat Alisher Navoiy (1441-1501) aytadiki:

Xaloyiqqa ko‘rma qilib benavo,
O‘zingga ravo ko‘rmaganni ravo. [2, 57]

Ya’ni, ulug‘ shoirga ko‘ra: Xalqni ko‘p ham benavo (maslaksiz, yo‘lsiz) deb o‘ylama; o‘zingga ravo ko‘rmagan yomonliklarni xalqqa ham ravo ko‘rma.

Xalq ham doimo sof e’tiqod sari intiladi. Uni ana shunday poklik sari chorlash lozim. Faqat o‘zini “haq” deb, tutgan yo‘lini esa “to‘g‘ri” deb turib olguvchilarga qarata Navoiy deydi:

Ka’baki, olamning o‘lub qiblasi,
Qadri yo‘q andoqki ko‘ngul ka’basi. [2, 14]

Demak Navoiyning ta’kidlashicha, Ka’ba butun olamning qiblasi bo‘lsa-da, ko‘ngul ka’basining qadri ortiqroqdir.

Bu o‘rinda inson omili, uning qalbi bosh planga chiqmoqdaki, mumtoz adabiyotda ham bosh mavzu inson go‘zalligini vasf etishdir. Uning ezgu ishlarini maqtash, turli yomon illatlar, chunonchi diniy mahdudlik va ayirmachilikni qoralash ham bosh mavzulardan bo‘lgan. Albatta, bu jihat asl insoniy xislatlarni ulug‘lash va sirama-sira tavsif etish orqali namoyan bo‘ladi. Yana, Navoiy yozadi:

Agar ishq aro bo‘ldi mubaddal kufr ila dinim,
Ne g‘am, chun poklik rasmidurur bu ishda oyinim.[2, 21]

Ya’ni, ishq ichra qolib, hatto ba’zilar nazdida dinim ham kufrga mubtalo bo‘lgan esa-da; g‘amim yo‘q, chunki bu ishda (ishq yo‘lida) bajaradigan odatlarim poklik bilan yo‘g‘rilgandir.

Mana asl bag‘rikeng insoniylik va oshiqlikning ochiq ko‘rinishi. Navoiy bir o‘rinda aytadiki: *“O‘zi poku ko‘zi pokni inson desa bo‘lur...”* Demak, pok niyatli va pokiza zotlarnigina INSON degan yuksak sharafli nom bilan atash mumkin ekan. Pok insonlar albatta butun dunyo ahliga yaxshilik tilaguvchi, millatlarni teng ko‘ruvchi bo‘ladi. Zeroki,

Olam ahli bilingizkim, ish emas dushmanlig‘,
Yor o‘lung biringizgaki, erur yorlig‘ ish...[2, 30]

Bag‘ri butun va keng insoniylikning yana bir ko‘rinishi Navoiy nazdida ehson-saxovatdir. U “Mahbub-ul-qulub”da yozadi: *“Insoniyat bog‘ining dilpisandroq shajari ham ehsondur va odamiyliq gulining arjumandroq gavhari ham ehsondur...”* (ya’ni: Agar insoniyatni bir bog‘ deb atasak, dillarni tutib turguvchi daraxt ham ehson, odamiylikning guli, tanlab olingan gavhari ham ehsondir...)

Demakki, ehson hox moddiy, hox ma’naviy bo‘lsin asl insonni bag‘rikenglik sari ildamlovchi, komillikka etaklaguvchi jihat ekan. Shuning uchun Navoiy:

Bu gulshan ichra yo‘qdur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur qolsa yaxshiliq bila ot!

deya insonning nomini abadul-abad baxtlilar safidan o‘rin olishi uchun albatta yaxshilik bilan nom chiqarishi zarurligini uqtirmoqda. Yaxshilik esa Navoiy uqtirganidek birinchi galda, o‘zgalarga ezgulik tilash, tinchlik-farog‘atda sodir bo‘ladi.

Albatta kishi o‘z istak-hoxishlarini ustun qo‘yib, o‘zgalar fikri bilan hisoblashmas ekan, o‘z ra’yiga e’tiqod qilib el-yurt farovonligini istamas ekan bunday odam bag‘rikenglik da’vo qilolmaydi. Shuning uchun Navoiy yozadiki:

Aylama o‘z ra’yingga ko‘p e’tiqod,
Mo‘tamad el ra’yidin ista kushod.[2, 101]

Bu kabi qarashlarni keyingi davr ijodkorlaridan Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) asarlarida ham ko‘ramiz. Ma’lumki, Boburning Samarqandni olish uchun qilgan uchinchi yurishi (1510-1511) davrida Erondagi safaviylar davlati bilan ittifoq tuzilgan edi. Safaviylar esa “qizilboshlar” deya atalib, Islomning shia mazhabini mahkam tutgan mutaassib sulola edi. Shuning uchun, ayrim zamondoshlari Boburni ham shia mazhabiga o‘tib, e’tiqodini o‘zgartirdi, deya mish-mishlar tarqatishadi. Mana shu vaqtlarda yozilgan Boburning bir fardida ularga qarata shunday javob berilgan:

Meni e’tiqodsiz deb bori el ichra yod etma,

Xudo uchun bori elni o‘zungdek e’tiqod etma.[3, 9; 142]

Anglashiladiki, boshqa bir insonni e’tiqodsiz deb xalq o‘rtasida badnom qilib, gapirib bo‘lmaydi. Agar Tangri taoloni rozi qilaman desa, aynan uning ko‘rib turgani uchun, Undan qo‘rqib, o‘zgalarni ham o‘zidek buzuq fikrli deb o‘ylamaslik zarur. Aks holda ig‘vogar va fasodchi bo‘lib qoladi.

Bobur esa hayoti davomida vijdonli, jasur va sog‘lom e’tiqodda sobit bo‘lib, nihoyatda bag‘rikeng ham edi. U Hindistonni fath etganida (1526) bir qator shaharlarda hindlarning ziyoratgohi, ibodatxonalari va ma’bud haykallarini buzmaslikni amr qiladi. O‘zga din vakillarini ibodatlarini qilishga qarshilik ko‘rsatmagan. Aksincha, bid’at va buzuq e’tiqodni kasb qilib olgan firibgarlarni jazolagan. Masalan, “Boburnoma”da keltirilishicha (1519-1520 yil voqealari) hozirgi Afg‘onistonning Maqom degan joyida Shahboz degan soxta qalandarning qabrini buzdiradi. Negaki, Yusuf Zayi va Dilozakdagi jamoani adashtirgan shu qalandar edi va Bobur aytadiki: *“Mundoq havolig‘ erda mulhid qalandarning qabri betaqribdur...”* deydi [4, 165]. Chunki, kimligi aslida noma’lum va soxta qalandarning juda xushmanzara joydagi qabri atrofiga bir toifa yolg‘onchi kishilar yig‘ilib, bu qabr salavot aytsa tebranadi, deb odamlarni aldar, o‘zlari pinhona pardani silkitib turishardi. Bobur bu voqeani sinchiklab taftish qiladi, o‘rgangach, yolg‘onni fosh etib yuqoridagi chorani ko‘radi.

Bobur 1525-1526 yillarda o‘z e’tiqodiy qarashlarini aks ettiruvchi “Mubayyin” asarini yozadi. Unda muallif turli buzuq e’tiqodlarni emas necha asrlardan buyon diyorimizda amal qilinib kelinayotgan ahli sunna va jamoa e’tiqodini aks ettiruvchi to‘liq hanafiya mazhabi asosida Islom fiqhini she’riy yo‘lda o‘zbek tilida kitob qilgan. Bunda ham Bobur dunyoqarashidagi bag‘rikenglik, o‘zga mazhab va dinlarni kamsitmaganligini ko‘ramiz.

Bu kabi qarashlar aynan shunday yoki biroz o‘zgacharoq ko‘rinishda XIX asr o‘zbek shoirlari ijodida ham namoyan bo‘lgan. Misol uchun, Jahonotin Uvaysiy (1785-1845) g‘azallaridan birida yozadi:

Kufrdin din ahli qilg‘ay doim tarsandaliq,
Mazhabi ishq ichra Islom istama zunnorsiz...[5, 64]

Ya’ni, shoira aytmoqchiki, dindorlar kufr keltirib qo‘yishdan doimo qo‘rqadilar; agar sen ishq mazhabini tanlagan bo‘lsang Islom dinini zunnorsiz talab qilma.

O‘sha XIX asr birinchi yarmi uchun bunday fikrni she’riy shaklda baralla aytish shoiradan katta jasorat talab qilgan. Negaki, mazkur baytda ta’kidlangan birlamchi ma’nodan tashqari, ikkilamchi – irfoniy mazmun ham aks etgan. Rivoyatlarga ko‘ra, Shayx San’on tarso (nasroniy) go‘zaliga oshiq bo‘lib qolgunga qadar, Islom olamida ma’lum va mashhur zot edi. U aynan o‘sha qizga oshiqligi

tufayli nasroniy diniga o‘tadi va buning belgisi sifatida beliga zunnor boylaydi. Ya’ni, aslida u botinan Islom ichra bo‘lgani holda ishq mazhabi tufayli zohiran zunnor taqdi. Uvaysiy ham aynan mana shunday nozik ma’noga ishora qilgan holda asarida bag‘rikenglik g‘oyasini ilgari surmoqda.

XIX asr oxiri XX asr boshlariga kelib esa bunday qarashlar ma’rifiy-ijtimoiy xarakter kasb eta boshladi. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarining taraqqiy topishi, turli sohalarda (fan, texnika, madaniyat) ilg‘or an’analarni o‘zlashtirishi she’riyatdagi bag‘rikenglik tushuncha va g‘oyalari bilan mushtarak holda ifoda etila boshlandi. Shu bilan birga, Turkiston xalqlarining qoloqlikka tushib qolish sabablari ham bir qancha shoirlar nazmida bo‘y ko‘rsatar, she’riyatning u yoki bu shaklida jarang topardi. Masalan, Husaynquli Muhsiniy (1860-1917) qalamiga mansub bir muxammasga diqqat etsak:

Tutmaduk ibrat ila ilmu hunur ohangin,
Ko‘tarub bori jaholatlari nomi tekin,
Yovrupo ahlini ko‘r, donish ila farhangin,
Ko‘rsatur kechavu kun biza hama nayrangin,
Bemaorifda bizim ishlari dushvor o‘lduk...[6,108]

Aytilmoqchiki, ilmu hunarni zamonaviy bilimlar asosida mukammal o‘rganib, jaholatdan voz kechib, kechayu kunduz tinmay ma’rifatni o‘rgangan Yevropa xalqi donishmandlik va fan-texnikada ilgarilab ketdi. Bizning bemaorif (ma’rifatsiz) ishlarimiz esa dushvor bo‘lib qoldi.

Shoir yana davom etadiki, Xudodan boshqa barcha jonzot o‘tguvchi. Shuning uchun, o‘tkinchi dunyo hech vafo qilarmidiki, jahonning ingliz, fransuz, nemis, yahudiy va polyak kabi ilg‘or xalqlari ilmu hunarni mukammal egallab, rivojlanib ketdilar. Biz Turkiston xalqlari esa ma’rifatsizlik oqibatida firqalarga bo‘linib qoldik:

Anglagaymizki, Xudodin digaridur holik,
Qildimu hech vafo bu falaki miynolik,
Anglis, xohi farang, nemisa, yahudu folik,
Bo‘ldilar barchalari ilmu hunarg‘a molik,
Bemaorifda bizim firqamu iqror o‘lduk...[6, 10; 109]

Mana shunday insonparvarlik (gumanizm) tushunchalari bilan sug‘orilgan she’riy satrlar o‘sha davr millatimiz shoirlarining ne qadar keng fikrli va bag‘rikeng, tom ma’noda – tolerantlik g‘oyasi bilan ham hamohang ijod qilganliklarini isbot etadi. Ularda insonlarni millatlarga ajratib emas, qaysi xalq-millat ma’rifatga qay darajaga erisha bilganligi bilan vasf etiladi [8, 66]. Yoxud, asl insoniylik sifatlari ulug‘lanadi. Bir so‘z aytganda, Inson bo‘lib dunyoga

kelganimiz uchun shukronalar aytib, to‘g‘ri va pok yashashga da’vat qilinadi. Chunonchi, shayx va shoir Ziyovuddinxon Haziniy (1867-1923) yozadi:

Birni qildi shayxu olim, suvratin qildi u kun,
Shukri behad o‘zga qilmay, bizni inson ayladi... [7, 166]

Demakki, inson aslida insonlik bilan sharaflanganiga shukr aytmog‘i zarur. Yana bir o‘rinda esa odamlar irqi, dini va millatidan qat’iy nazar bu dunyoga kelgan ekan albatta baxtli bo‘lishga haqli ekanligini shoir ta’kidlaydi:

Bu jahonga kim kelibtur, bo‘lmasun baxti qaro,
Ushbu illatga kishini qilmasun Haq mubtalo...[7, 209]

Xulosa qilganda, mumtoz ijodkorlarimizning yuqorida keltirilgan va boshqa asarlarida insoniy qadriyatlar, ulug‘lik, ezgulik, keng fikrlilik va albatta xalqlar aro hamjihatlik hamda diniy bag‘rikenglik g‘oyalari baland pardalarda kuylangan. Bu kabi jihatlarni yanada atroflicha o‘rganish va targ‘ib etish ma’anviyatimiz uchun g‘oyat muhimdir.

Adabiyotlar

1. Шамс Табризий. Ғазаллар. Асқар Маҳкам таржимаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 2006.
2. Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар. Тузувчи: А.Рустамов. –Тошкент: МК нашриёти, 1985.
3. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон. Нашрга тайёрловчи: А.Абдуғафуров. –Тошкент: Фан, 1994.
4. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасанов. –Тошкент: “Шарқ” НМАК, 2002.
5. Увайсий. Девон. Нашрга тайёрловчи: Ҳ.Раззоқов, Анисий. –Тошкент: Бадиий адабиёт, 1963.
6. Муҳсиний. Барҳаёт гулшан. Нашрга тайёрловчи: У.Неъматов. – Фарғона: “Фарғона” нашриёти, 2008.
7. Ҳазиний. Девон. Нашрга тайёрловчи: О.Жўрабоев. –Тошкент: Akademnashr, 2017.
8. Жўрабоев О. Матннинг матности сирлари. Монография. -Тошкент: Tamaddun, 2017.
9. Juraboev O. BOBUR DEVONI QO‘LYOZMALARI VA UNING TUZILISHI XUSUSIDA. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD). 7 Cilt, 2 Sayi. 2023. P.287-295.
10. Juraboev O. DAVR ADABIYOTIDA AMIR UMARXON FENOMENI. Educational Research in Universal Sciences (ERUS). Volume 2. Special Issue 14. 2023. P. 680-688.

ISTIQLOL DAVRI O‘ZBEK SHE’RIYATIDA AFSONA VA RIVOYATLAR SINTEZI

Eshanova Zilola Qo‘chqarovna,
Andijon davlat universiteti doktoranti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
E-mail: zeshanova79@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada istiqlol davri o‘zbek she’riyatida afsona va rivoyat janridan sintezlashgan folklorizm sifatida foydalanish asosida ham asarlar yaratilayotgani, haqida so`z boradi. Unda afsona va she’riyat sintezining namoyon bo‘lishidagi o‘ziga xosliklarni tahlillar yordamida ko‘rsatish maqsadi qo‘yilgan. Unda quyidagi jihatlar: afsona va rivoyatlarning she’r bilan sintezlanishi natijasida yaratilgan she’rlar, odatda, voqeaband bo‘lib, afsona va rivoyat janri komponentlari she’r kentekstiga modifikatsiyalash asosida sintezlanashi; bunday modifikatsiyalarda folklordagi afsona va rivoyatlar (birlamchi matn) mazmuni saqlanadi, biroq ifoda usuli o‘zgarib, she’rning ritmik-intonatsion tashkillanishiga bo‘ysundirilgan holda she’riy yo‘lda berilishi; bunday she’rlar afsona va rivoyatga xos kirish, voqealar bayoni va ma’rifiy xarakterdagi xulosa asosida, ularning syujetidagi voqelik tasviri asosida shakllantirilishi va she’rdagi lirik syujet va afsona hamda rivoyat syujeti qorishib, ajralmas holga kelgan badiiy butunlikni hosil qilishi; bunday she’rlarning lirik kirish vazifasini bajaruvchi kirish bandi xalq afsona va rivoyatlariga xos “qadimda...”, “qadim zamonda...”, “uzoq o‘tgan zamonda... ”deb boshlanuvchi kirish konstruksiya bilan boshlanishi hamda lirik syujet afsona va rivoyat syujeti asosida hamda shu syujet ta’sirida yuzaga kelgan kechinma tasviri asosida rivojlantirilishi; bunday she’rlarning xulosa vazifasini bajaruvchi so‘nggi bandi afsona va rivoyatlarga xos ma’rifiy g‘oya va muallif xulosasi bilan yakunlanishi; bunday she’rlarda afsona va rivoyat janriga xos turli arxetipik va mifologik obrazlar, motivlardan ham modifikatsiyalanmagan holda foydalanilishi ochiqlangan. Maqolada istiqlol davrida yaratilgan afsona va rivoyat janri sintezi asosidagi voqeaband she’rlar tahlil orqali davr she’riyati folklor an’analaridan foydalanish tamoyili asosida taraqqiy etayotgani, bu tamoyil esa ijodkorlarga asarlarida xalqchillikni ta’minlashga, g‘oyaviy-estetik maqsadiga erishishga xizmat qilayotgani asoslangan.

Kalit so‘zlar: she’r, afsona, rivoyat, folklorizm, sintezlashgan folklorizm, asar komponentlari, badiiyat, xalqchillik, g‘oyaviy maqsad.

Аннотация

В статье говорится о том, что в узбекской поэзии периода независимости произведения создаются на основе использования жанра легенды и предания в качестве синтезированного фольклоризма. В ней поставлена цель показать с помощью анализа особенности проявления синтеза легенды и поэзии. В нём раскрыты следующие аспекты: стихотворения, созданные в результате синтеза легенд и преданий со стихотворением, обычно сюжетные, а компоненты жанра легенд и преданий синтезируются к к тексту стихотворения на основе модификации; в таких модификациях сохраняется содержание фольклорных легенд и преданий (первичный текст), но изменяется способ выражения и передается в стихотворной форме, подчиняясь ритмико-интонационной организации стихотворения; такие стихотворения формируются на основе введения, повествования о событиях и вывода просветительского характера, основанного на изображении действительности в их сюжете, и лирический сюжет в стихотворении и сюжет легенды и предания смешиваются, образуя неразделимое художественное целое; вступление таких стихотворений, выполняющее функцию лирического вступления, начинается с вводной конструкции, характерной для народных легенд и преданий, начинающейся словами "в древности...," "в древние времена...," "в далекое прошлое...," и лирический сюжет развивается на основе сюжета легенды и предания, а также на основе изображения переживаний, возникших под влиянием этого сюжета; заключительная часть таких стихотворений завершается просветительской идеей, характерной для легенд и преданий, и авторским заключением; в таких стихотворениях используются различные архетипические и мифологические образы, мотивы, характерные для жанра легенды и предания, как в немодифицированном виде. В статье на основе анализа сюжетных стихотворений, созданных в период независимости, основанных на синтезе жанров легенд и преданий, обосновано, что поэзия того периода развивается на основе принципа использования фольклорных традиций, а этот принцип служит обеспечению народности в произведениях, достижению идейно-эстетических целей.

Ключевые слова: стихотворение, легенда, предание, фольклоризм, синтезированный фольклоризм, компоненты произведения, художественность, народность, идейная цель.

Abstract

The article states that in the Uzbek poetry of the independence period, works are created on the basis of using the genre of legend and legend as a synthesized folklore. It aims to show through analysis the peculiarities of the manifestation of

the synthesis of legend and poetry. It reveals the following aspects: poems created as a result of the synthesis of legends and traditions with the poem are usually plot-based, and the components of the genre of legends and traditions are synthesized to the text of the poem on the basis of modification; in such modifications, the content of folklore legends and traditions (primary text) is preserved, but the way of expression is changed and conveyed in verse form, subject to the rhythmic-intonational organization of the poem; such poems are formed on the basis of introduction, narration of events, and conclusion of an educational nature, based on the depiction of reality in their plot, and the lyrical plot in the poem and the plot of legends and traditions are mixed, forming an indivisible artistic whole; The introduction of such poems, performing the function of a lyrical introduction, begins with an introductory construction characteristic of folk legends and traditions, beginning with the words "in ancient times...," "in ancient times...," "in the distant past...," and the lyrical plot develops based on the plot of the legend and legend, as well as on the depiction of experiences arising under the influence of this plot; the concluding part of such poems concludes with an educational idea characteristic of legends and traditions and an author's conclusion; in such poems, various archetypal and mythological images, motifs characteristic of the legend and legend genre are used, in unmodified form. The article, based on the analysis of narrative poems created during the independence period, based on the synthesis of legends and traditions, substantiates that the poetry of that period developed on the basis of the principle of using folklore traditions, and this principle serves to ensure folk character in the works, achieving ideological and aesthetic goals.

Keywords: poem, legend, legend, folklore, synthesized folklore, components of the work, artistry, folk character, ideological purpose.

Istiqlol davri o‘zbek she’riyati taraqqiyotida folklor an’analaridan foydalanish tamoyili ham ahamiyatli bo‘lib, bu an’ana ijodkorlarga asarlarida xalqchillikni ta’minlash, g‘oyaviy-estetik maqsadga erishishda vosita bo‘ldi. Davr she’riyatida afsona va rivoyat janridan sintezlashgan folklorizm sifatida foydalanish asosida ham asarlar yaratilmoqda, ya’ni afsona va she’riyat sintezi namoyon bo‘lmoqda. Maqolada istiqlol davri o‘zbek she’riyatidagi ayni shu adabiy hodisaning namoyon bo‘lishining o‘ziga xosliklarini tahlillar yordamida ko‘rsatish maqsadi qo‘yildi.

Folklorizm hodisasi jahon adabiyotshunosligida jiddiy tadqiq etilgan nazariy hodisalardan biridir. Folklorizm inglizcha folklorismus so‘zidan olingan bo‘lib, ilmiy adabiyotlar va lug‘atlarda bu termin XIX asrda yashagan frunsuz folklorshunosi Pol Sebiyo (Paul Sébillot) tomonidan folklor bilan qiziqish, band bo‘lish ma’nosida qo‘llanganligi ta’kidlanadi. Olim folklorning jamiyat hayotidagi

rolini hamda madaniyat va san’atda undan foydalanish masalalarini o‘rgangan. Folklorizm termini yozuvchi, munaqqid va publitsistlarning folklor asarlariga qiziqishini, ularning xalq og‘zaki badiiy ijodiga xos obraz, motiv va syujetlarga murojaatini tavsiflash uchun qo‘llangan[1]. Folklorizmlar muammosi N.P.Andreyev, M.K. Azadovskiy, D.N. Medrish, L.I. YEmelyanov, A.A. Gorelov, U.B. Dalgat, K.V. Chistov, B. E.Гусев, B.Sarimsoqov, S.Mirzayeva, I.Yormatov, L.Sharipova,G.Imomova, Sh.Davronova, Z.Eshanova, D.Xoliqova, N.Tursunova, S.Xamdamova, N.Alisultonovalarning ishlarida yoritilgan. Xususan, ushbu tadqiqotlarda folklorizmlar borasidagi nazariy qarashlar, turli davrlarda folklorizmlarning namoyon bo‘lishi va tipologiyasi masalalari yoritilgan.

Folklorizmlarning ichki turlaridan bo‘lgan sintezlashgan folklorizmlar she’r badiiy to‘qimasi bilan birikib ketadi va she’rning g‘oyaviy mundarijasini shakllantiradi. Bu haqda B.Sarimsoqov: “... sintezlashgan folklorizmlar asosida yaratilgan asarda xalq e’tiqodi, uning dahosi yaratgan durdonalarning ratsional mag‘zi ijodkor g‘oyasi, uning estetik prinsiplari, davr talabi va muammolari bilan shu qadar kirishib, uyg‘unlashib ketgan bo‘ladiki, aksariyat hollarda ularning chegarasini belgilash mumkin emas” [2,357], - deydi. L.Sharipova esa:”Folklor materiali ma’lum ijodkor tafakkuri bilan qorishib, badiiy asar tarkibidagi unsurga aylangandagina folklorizm tug‘iladi. Ayniqsa, sintezlashgan folklorizm asar tarkibiga qorishib ketadi va asar syujetini boyitadi, mukammallashtiradi, shoir maqsadining yuzaga chiqishida muhim rol o‘ynaydi. Biror bir ijodkor folklorga xos syujetni o‘z asari syujetiga singdirib yuborsa va bu ikki syujet qorishib, ajralmas holga kelsa, murakkab folklorizmning sintezlashgan folklorizm ko‘rinishi yuzaga kelishini[3,17] aytadi. Yuqoridagi adabiyotlar tahlilidan ko‘rinadiki, folklor janrlari bo‘lgan afsona, rivoyat, ertaklar syujeti ijodkorlar tomonidan o‘zlashtirilib, badiiy asar matniga singdirilishi sintezlashgan folklorizmdir. Bizning maqolalarimizda ham she’riyatdagi sintez muammosi, an’analar sathidagi sintez, ertak va xalq dostonlari sintezi masalasi yoritilgan. Xususan, davr she’riyatida namoyon bo‘layotgan folklor sintezi hamda an’analar sathidagi sintez bevosita folklorizmlar, xususan, stilizatsion, sintezlashgan, etnografik folklorizmlar asosida yuzaga chiqayotganligi [4] ta’kidlangan. Demak, she’r mazmun-mundarijasining afsona, rivoyat, ertak va dostonlar syujeti, motivlari asosida shakllantirilishi sintez hodisasi bo‘lib, istiqlol davri o‘zbek she’riyatida bu adabiy hodisaning namoyon bo‘lishidagi o‘ziga xosliklar, tipologiyalarni yoritish tadqiqotlar uchun obyekt bo‘lgan emas.

Maqolada struktural, germenevtik va semiotik tahlil metodlaridan foydalanilgan holda afsona va rivoyatlar sintezi asosida yaratilgan she’rlar tahlil

qilindi hamda afsona va she’r, rivoyat va she’r sintezining namoyon bo‘lishidagi o‘ziga xosliklar, tipologiyalar yoritildi.

Istiqlolga erishilgandan so‘ng adabiyotda evrilishlar, yangilanishlar yuz berdi, bu holat ijodkorlarning folklor an’analari va folklorizmlardan foydalanishdagi estetik pozitsiyasining yangilanishiga, adabiyot va folklor sinteziga murojaat qilish tamoyilining kuchayishiga, folklor sintezi ta’sirida she’rlar yaratilishiga zamin yaratdi. Istiqlol davri o‘zbek she’riyatida tom ma’noda turli ohanglar, an’analar, janrlar sintezi yuz berdiki, bu holat mazkur davrda ijod qilgan shoirlar ijodida ham yaqqol bo‘y ko‘rsatdi.

Abdulla Oripovning “Odam va shayton qissasi”, “Firibgar qissasi” kabi voqeaband she’rlari xalq afsona va rivoyatlari syujetlari, epizodlari asosida shakllantirilgan. “Odam va shayton qissasi” voqeaband she’r bo‘lib, hajman ancha katta, 46 banddan iborat. Shoir she’rda o‘zining g‘oyaviy maqsadini berishda Odam Ato va Momo Havo haqidagi afsonadan ijodiy foydalanadi. She’r sarlavhasining o‘ziyoq o‘quvchiga shoir g‘oyaviy maqsadini tushunishda kalitlik vazifasini bajaradi.

Afsona janri she’r bilan sintezlanar ekan, bunda uning komponentlari she’r kontekstiga modifikatsiyalash asosida kiritiladi. Bunday modifikatsiyalarda folklordagi afsona (birlamchi matn) mazmuni saqlanadi, ifoda usuli she’riy yo‘lda beriladi.

“Odam va shayton qissasi” she’ri afsonaga xos kirish, voqealar bayoni va ma’rifiy xarakterdagi xulosa asosida shakllantirilgan. Shoir she’rning lirik kirish vazifasini bajaruvchi ilk bandini afsona syujetiga xos juda qadim zamondagi voqea tasviri bilan boshlaydi:

Juda-juda qadim zamon
Yuz berib bir xatomiz,
Arshdan ketgan Momo Havo
Hamda Odam Atomiz[5,32]

Odam Ato va Momo Havoning jannatdan quvilishi arxetipik syujeti aksariyat mif va diniy qarashlarda uchraydi. She’r bandlari ushbu arxetipik syujet asosida shakllantirilgan. She’rning keyingi bandlarida Odam Ato va Momo Havoning erdagi hayoti, turmush tarzidan hikoya qilinadi:

Tong otmasdan Odam Ato
Shoshib ovga ketardi,
Momo esa chaylasida
Otamizni kutardi

She’rning keyingi bandlarida shoir Odam Ato, Momo Havo va Shayton uchlik arxetip obrazidan ijodiy foydalanadi. Shaytonning Momo Havoga bolasini

tashlab ketishi uch bora takrorlanadi. Ushbu arxetipik syujet shoirga shaytonning inson qoniga qirishi sababini dalillash hamda chuqur falsafiy umumlashma chiqarish uchun imkon bergan:

Endi qaytib kelmasin, deb
Qarg‘ab, so‘kib beayov,
Nonushtaga shayton go‘shtin
Paqqos tushirdi ikkov.

Ilk ibtidoda shaytonning hiyla va makr bilan inson qoniga kirishi inson tabiatidagi salbiy jihatlarni yuzaga chiqishiga asos bo‘lganligi izohlangan afsona syujeti vositasida shoir she’rning xulosa qismidagi falsafiy fikrini beradi:

Ko‘rdik qancha shaytonlikni,
Qancha Shayton Insonni,
Chiqarolmay ovoramiz,
Qonimizdan Shaytonni [5,33].

Abdulla Oripov “Firibgar qissasi” she’rida firibgarning Amir Temur, shoh Bobur, Amir Olimxon va shoir zamoni voqeligidagi sarguzatlarini tasvirlash orqali firibgarlikning zamon va makon bilmas, yo‘qotib bo‘lmas yomon illat ekanligi haqidagi ma’rifiy fikrlarini beradi.

A’zam O‘ktamning “Munozara” she’ri “Iskandarning shoxi bor” xalq afsonasi syujeti asosida shakllantirilgan. She’rning ilk bandida shoir afsona personaji bo‘lgan sartarosh bilan munozaraga kirishadi. Keyingi bandda esa mavjud syujet voqeligiga shubha nazari bilan qaraydi va uni savol tarzida ifodalaydi. She’rning uch misradan iborat so‘nggi bandida esa har qanday zamonda zolim hukmdorlarning mavjud bo‘lishini quyidagicha ifodalaydi:

Shoxi yo‘qdir men bilgan shohning,
Lekin g‘irt ho‘kiz.
(Ertakdan o‘qirsiz qolganin.) [6.B.238]

A’zam O‘ktam “Eski afsona” she’rida o‘z davri muammolarini yoritishda xalq afsonalaridagi shoh va cho‘pon obrazlaridan foydalanadi. She’r voqeaband bo‘lib, voqealar odil shoh va tog‘lik cho‘pon o‘rtasidagi savol-javob asosida yoritiladi. She’rda jamiyat taraqqiyotining barcha davrlarida bo‘lganidek, hukmdorlarga xalqning arzi etib bormaydi, hukmdorning farmonlari esa xalqqa o‘z holicha etkazilmaydi, shuning uchun ham haqqingizni o‘zingiz talab qiling, degan fikr qor va suv detallari orqali beriladi:

— Axir mening farmonlarim ham
shu saroyda qat’iy va chindir.
To sizlarga etib borguncha
suv bo‘lishi balki mumkindir!

Shu boisdan doimo hushyor,
sal jangari, yovqur bo‘linglar.
Gar sizlarga “suv”ni tutishsa,
ko‘nmang,
“qor”ni talab qilinglar... [6,51]

Shuningdek, she’rda “o‘g‘ri bo‘lsang boshingni eysan, to‘g‘ri bo‘lsang oshingni” maqolini (oddiy folklorizm) paradoksal yondashgan holda modifikatsiyasini yaratish orqali qo‘llaydi va davr muammolarini, jamiyatdagi ildiz otgan illatlarni fosh etadi:

G‘irt yangicha maqol bor hozir,
qadimgisi ketgandir abas—
“O‘g‘rimisan—yeysan oshingni,
to‘g‘rimisan—o‘z boshingni, bas!” [6,51]

Farida Afro‘z ham afsona, rivoyatlari va ertaklardan falsafiy mushohalarni hamda lirik subyekt ruhiyati tasvirini berishda mahorat bilan foydalanadi. Shoiraning “Onamdan eshitgan quvnoq rivoyat”, “Nikoh yoxud ayolning yaratilishi haqida rivoyat”, ”Bir o‘choq o‘tin va bir quchoq etim haqida rivoyat” kabi she’rlari xalq og‘zaki ijodi janri bo‘lgan rivoyatlar syujeti asosida shakllantirilgan. Voqeaband she’r rivoyat syujetidagi voqelik tasviri asosda shakllantirilib, she’rdagi lirik syujet va rivoyat syujeti qorishib, ajralmas holga kelgan badiiy butunlikni hosil qilgan. Bunda ham she’rning lirik kirish vazifasini bajaruvchi kirish bandi xalq rivoyatlariga xos “qadimda...” deb boshlanuvchi kirish konstruksiya bilan boshlanadi va lirik syujet rivoyat syujeti asosida hamda shu syujet ta’sirida yuzaga kelgan kechinma tasviri asosida rivojlantiriladi. She’rining xulosa vazifasini bajaruvchi so‘nggi bandida rivoyatlarga xos ma’rifiy g‘oya va muallif xulosasi beriladi. “Onamdan eshitgan quvnoq rivoyat” voqeaband she’r bo‘lib, uning kirish bandi rivoyatga xos boshlanma bilan boshlanadi:

Qadimda bir donishmand,
O‘tgan ekan, xo‘b,fozil.
O‘stiribdi aqli xush,
Ta’rifga sig‘mas o‘g‘il. [7, 320]

She’rning tematik kompozitsiyasi rivoyat syujeti hamda baxt qidirib safarga chiqish, sinovga chiqish oldidan otaning nasihat qilishi, nikoh uchun aqliy sinash kabi ertakka xos syujet motivlari sintezi asosida shakllantirilgan bo‘lib, uning qahramoni uylanish uchun yorini qidirib uzoq safarga chiqadi:

Bir kun ota o‘g‘ilga
Pand-u nasihat etmish:
“-Uylan,joylan,jon bolam,

Vaqti-soati etmish!”
Ixtiyor et sayohat,
Bo‘lsin senga omad yor!
Xushyor bo‘l, har mo‘mindan,
Ayama xush kaloming [7, 320].

Safar davomida bo‘lajak yorining otasi bilan hamsuhbat bo‘lib, dono qizning aqliy sinovlaridan o‘tadi. Natijada esa dono qiz uning yoriga aylanadi:

Alqissa , rivoyatdan
Tez chiqaring xulosa.
Kutarga vaqtimiz yo‘q,
To‘y kechikar bo‘lmasa!

Shoira rivoyatda tasvirlangan voqelik asosida mardlik, to‘g‘riso‘zlik, boshqalarga yordam berish kabi insoniy fazilatlarga ega inson hamisha baxtga erishadi, degan ma’rifiy g‘oyani berishda mahorat bilan foydalanadi. Shoira qo‘llagan sintezlashgan folklorizm davrning muhim ijtimoiy-ma’naviy muammosi bo‘lgan oila qurish, yor tanlash kabi boqiy mavzular echimiga yo‘naltirilgan.

”Bir o‘choq o‘tin va bir quchoq etim haqida rivoyat” da ham rivoyat lirik qahramon qalb tug‘yonlari ifodasi uchun vosita bo‘lgan. She’r uch qismdan iborat bo‘lib, birinchi qismida bevafo yorning o‘zga yor topishi voqeasi asosida paydo bo‘lgan ayol qalbi qiynoqlari beriladi. She’r bandlarida yorning bevafoligi sabab yuzaga kelgan ayol qalbi faryodlari berilgan:

Oh, otajon, jon ota,
Kuymas edim shunchalar
O‘lganingda sen agar!
Voy, onajon, jon ona,
So‘lmas edim shunchalar
O‘lganingda sen agar!!! [7,158]

Ikkinchi qismda esa bevafo erning uyidan o‘tin olib ketishi voqeasi ta’sirida ayol va uning etim bo‘lgan bolalari qalbidagi alamli iztirob beriladi:

Arra tortar mitti jon,
O‘tin qildilar g‘aram.
Muzlasa ham qo‘lchalar,
Bolalar hursand biram[7,159].

Yuqoridagi bandlarda bolalarning qishda qiynalib o‘tin qilsa ham, ularning hursandligi tasviri beriladi. Bunga sabab esa otasining kelganligi. Lekin, afsuski, ularning quvonchi uzoqqa cho‘zilmaydi. O‘tin betavfiq otaning yori uchun, bu esa go‘daklar va ayol qalbida dahshatli og‘riqni paydo qiladi.

She’rning uchinchi qismida shoiraning voqeaband she’rdan ko‘zlagan asosiy maqsadi – ayol qalbi iztiroblari beriladi. She’rda davr ijtimoiy hayotidagi ayollarning o‘ziga o‘t qo‘yib halok bo‘lishi bilan bog‘liq muammolar rivoyat janri sintezi asosida beriladi.

Ismoil To‘lakning 1996-yilda yozilgan “Odamsifat qush va qushsifat odam haqida rivoyat” she’ri garchi rivoyat deb nomlansa-da, rivoyat janri sintezi asosida yaratilmagan. She’rda qushning qafasdan qo‘yib yuborilishi va uning ko‘klarga parvoz etishi, biroq yana qaytib qafasga kelishi voqeasi tasviri asosida lirik subyekt kechinmalari beriladi hamda erk, ozodlik, mutelik kabi muallif g‘oyaviy maqsadi ifodalangan:

Menga erk ber, – dedi qafasdagi Qush, –
do‘stligimiz haqqi aylagil himmat.
Lojuvard osmonga uray so‘ng bor to‘sh,
qafasda ko‘z yummak emasdir qismat.

She’r yaratilgan davrda yurtimiz mustaqil bo‘lgan, ozodlik shabadasi esayotgan pallalar bo‘lgan v bu davr jtimoiy hayotida yangi o‘zgarishlarga to‘la moslasha olmayotgan insonlar ham mavjud edi. Ijtimoiy hayot voqeligidagi ushbu masalalar she’rda aks ettirilgan:

Tongda
safar oldidan
noxush
qafasga yaqinroq keldi – yu Odam,
hayratdan tosh qotdi.
Ichkarida Qush
mo‘ltirab turardi ko‘zlarida nam... [8,58-60]

She’rda qush va uning ozod bo‘lishi ramz bo‘lib, qafasda o‘sgan va bir umr ho‘jayinga qaram bo‘lgan qush ozod bo‘lganda ham bu mutelikdan, qaramlikdan chiqib keta olmaydi, degan falsafiy qarash beriladi. Odam va qush o‘rtasida kechgan diologlar, rivoya va qafas, qush kabi ramzlar shoir badiiy-estetik maqsadi ifodasiga xizmat qilgan.

Xulosa qilib aytganda, istiqlol davri o‘zbek she’riyatida folklor an’analari va janrlari sintezi yuz berdi. Afsona va rivoyatlarning she’r bilan sintezlanishi natijasida yaratilgan she’rlar odatda voqeaband bo‘lib, afsona va rivoyat janri komponentlari she’r kentekstiga modifikatsiyalash asosida sintezlanadi. Bunday modifikatsiyalarda folklordagi afsona va rivoyatlar (birlamchi matn) mazmuni saqlanadi, biroq ifoda usuli o‘zgarib, she’rning ritmik-intonatsion tashkillanishiga bo‘ysundirilgan holda she’riy yo‘lda beriladi. Bunday she’rlar afsona va rivoyatga xos kirish, voqealar bayoni va ma’rifiy xarakterdagi xulosa asosida, ularning

syujetidagi voqelik tasviri asosida shakllantiriladi, she’rdagi lirik syujet va afsona hamda rivoyat syujeti qorishib, ajralmas holga kelgan badiiy butunlikni hosil qiladi. Bunday she’rlarning lirik kirish vazifasini bajaruvchi kirish bandi xalq afsona va rivoyatlariga xos “qadimda...”, “qadim zamonda...”, “uzoq o‘tgan zamonda... ”deb boshlanuvchi kirish konstruksiya bilan boshlanadi va lirik syujet afsona va rivoyat syujeti asosida hamda shu syujet ta’sirida yuzaga kelgan kechinma tasviri asosida rivojlantiriladi. Bunday she’rlarning xulosa vazifasini bajaruvchi so‘nggi bandi afsona va rivoyatlarga xos ma’rifiy g‘oya va muallif xulosasi bilan yakunlanadi. Bunday she’rlarda afsona va rivoyat janriga xos turli arxetipik va mifologik obrazlar, motivlardan ham modifikatsiyalanmagan holda foydalaniladi. Afsona va rivoyatlarning she’r bilan sintezlanishi natijasida yaratilgan she’rlarda davr bilan bog‘liq muhim masalalar, turli ijtimoiy muammolar yoritildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. https://kartaslov.ru › значение-слова › бытование Карта слов и выражений русского языка; Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н.Николюкина. — М.: НПК «Интелвак», 2001. — 799 с.; http:// feb-web.ru›feb/kle/KLE-abc/ke9/ke9-7622.htm…Фольклоризм //Краткая литературная энциклопедия.; Националная историческая энциклопедия http://interpretive.ru/termin/folklorizm.html

2.Sarimsoqov B. Folklorizmlar tipologiyasiga doir // XX asr o‘zbek folklorshunosligi. Antologiya. [Matn] / Tuzuvchilar: O. To‘laboyev va boshq. – Toshkent: “O`zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 592 b.

3.Sharipova L.F. XX asrning ikkinchi yarmi o‘zbek she’riyati badiiy taraqqiyotida folklor. Filol. fanlari doktori (DSc) ... diss. avtoref. – Toshkent, 2019. –73 b.

4. Eshanova Z.Q. Istiqlol davri o 'zbek she'riyatida an'analar sathidagi sintez // - ACTA NUUz, 2025 - journals.nuu.uz.; Folklor sintezi ilmiy-nazariy muammo sifatida // - News of the NUUz, 2024 - journalsnuu.uz

5. A.Oripov. Tanlangan asarlar. – T.: Sharq, 2010.

6.A’zam O‘ktam. She’rlar va tarjimalar. – T., 2019.

7.Bo‘tayeva Farida Afro‘z. O‘sha kun-bugundir. –T:Sharq, 2013.

8.Ismoil To‘lak.Ko‘ksimdagi haqiqat.She’rlar. – Toshkent: Kamalak, 1998. – 84 b.

CHO‘LPON SHE’RIYATIDA XALQONA OBRAZ VA MOTIVLAR TALQINI

Shahlo Hojiyeva,
O‘zbekiston Milliy universiteti
O‘zbek adabiyotshunosligi kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Emayl: *sh.hojiyeva@mail.ru*
tel: +998974469468

Annotatsiya

Maqolada Abdulhamid Cho‘lpon she’riyatida folklor obrazlari, motiv va janrlar stilizatsiyasining o‘rni tahlilga tortilgan. Shoirning Ismoilbek Gasprinskiy, Mullanur Vohidov, Maksim Gorkiy kabi turli xalqlar ijodkorlariga yozgan marsiya va bashlovlari yig‘i va yo‘qlov qo‘shiqlari ruhi va ohangida yaratilgani isbotlangan. Bundan tashqari, shoir she’rlarida oddiy va murakkab, etnografik, analitik hamda sintezlashgan folklorizmlardan foydalanilgani, bu esa Cho‘lpon she’rlarining ta’sir kuchini, badiiyatini oshirgani asoslangan.

Kalit so‘zlar: adabiy-estetik omil, oddiy va murakkab folklorizmlar, analitik folklorizmlar, sintezlashgan va etnografik folklorizimlar, obraz, motiv, talqin.

Аннотация

В стате анализируетсуа рол фолклорных образов, мотивной и жанровой стилизации в поэзии Абдулхамида Чулпана. Было доказано, что марсиуа и посвуащениуа поэта, которые он написал творителуам разных народов, таким как Исмаилбек Гаспринский, Мулланур Вохидов, Максим Горкий, были созданы в духе и тоне песен плача и тоски. Кроме того, стихи поэта основаны на исползовании простых и сложных, этнографических, аналитических и синтезированных фолклоризмов, что повысило силу воздействиуа, поэтичност стихов Чулпана.

Ключевые слова: литературно-эстетический фактор, простые и сложные фолклоризмы, аналитические фолклоризмы, синтезированные и этнографические фолклоризмы, образ, мотив, интерпретатsiya.

Annotation

The article analyzes the role of folklore images, motive and genre stylization in Abdulhamid Chulpan's poetry. It has been proved that the poet's marcia and dedications, which he wrote to the creators of different nations, such as Ismailbek Gasprinsky, Mullanur Vokhidov, Maxim Gorky, were created in the spirit and tone of songs of lament and longing. In addition, the poet's poems are based on the use

of simple and complex, ethnographic, analytical and synthesized folklorisms, which increased the power of impact, poeticism of Chulpan's poems.

Keywords: literary and aesthetic factor, simple and complex folklorisms, analytical folklorisms, synthesized and ethnographic folklorisms, image, motif, interpretation.

XX asr boshlarida o‘zbek she’riyatining tamal toshini qo‘ygan Abdulhamid Cho‘lpon she’rlarida folklor obraz va motivlaridan ijodiy foydalangan. Bu esa, o‘z navbatida, she’riyatni shakl va mazmun jihatdan yangilashda adabiy-estetik omil vazifasini o‘tagan. Folklor obrazlarining yozma adabiyot tomonidan o‘zlashtirilishi ijodkor fikrining chuqurroq anglashilishi, asarning jozibali bo‘lishi uchun xizmat qilishi ayon. Shoir ijodida uchraydigan folklorizmlar o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi va ularni o‘rganish so‘z ustasining poetik mahorati darajasini yanada yorqinroq tasavvur qilish barobarida u yashagan XX asr boshlaridagi adabiy jarayon taraqqiyotida folklorning ta’sirini bilib olishga yordam berishi jihatidan yanada muhimdir.

Cho‘lpon she’rlarida nafaqat folklor obrazlari, balki motiv va janrlar stilizatsiyasi ham kuzatiladi. Masalan, shoirning “Muttakoi ahli islom erdingiz, millatimiz yo‘lida jon erdingiz” deb boshlanuvchi “Ma’rifatparvar bobomiz Ismoil Gaspirinskiy hazratlari haqinda ta’ziyanomamiz” nomli, shuningdek, “Mullanur Vohidov ruhiga” deb ko‘rsatilgan “Sharq nuri” yoki yana “Maksim Gorkiyga” deyilgan “Yaxshi bor, ustoz!”, “Ulug‘ yo‘lovchiga. A.M. ruhiga. Dunyoga ishlar uchungina kelganman. (O‘z so‘zi)”, “Ketding. Rahmatilla Sultonovga”, “Shoir Abdulla Avloniy vafoti munosabati ila onalari Habibaxonim yozgan marsiya-g‘azalga muxammas” she’rlari bevosita xalq og‘zaki badiiy ijodiga aloqador yig‘i va yo‘qlov qo‘shiqlari ruhida, ohangi va shaklida yaratilgani bilan e’tiborni tortadi.

Cho‘lpon o‘zining “Mahmudxo‘ja Behbudiy xotirasi” nomli marsiyasida bu buyuk ma’rifatparvarning yashirincha o‘ldirilib, pinhona ko‘mib yuborilganiga ishora qilish uchun “Belgisiz qabringni qora tunlarda amalimning shamin yoqib izladim”, “Qo‘lindagi tutam-tutam gulini qabring topib, sochmoq uchun tirishdi”, “Qabring topib, ko‘z yoshimni to‘kmakka hamda achchiq hiddatim-la ul erda Oq kallalik qora devni so‘kmakka”, “Aziz otam, qo‘limdagi gullarning motam guli ekanini bilmaysen”, “Shodlik guli ko‘pdan beri so‘lganin er ostida pok ruhing-la sezmaysen” misralarini keltirgan. Bu misralardagi qabr, belgisiz qabr, qabrga gul qo‘yish yoki sochish, sham yoqish, ko‘z yosh to‘kish, motam guli, er osti, ruh, pok ruh, qora devso‘z va birikmalari bevosita motam marosimi folklori bilan bog‘liq

tushunchalar bo‘lib, aytish mumkinki, yaqin tushunchalarning bunday uyushiq holda qo‘llanishi marsiyada tanosib san’atini vujudga keltira olgan.

Cho‘lpon ijodida o‘zbek motam marosimi folkloridagi yo‘qlov janri shakli va ohangida yaratilgan bir necha yo‘qlovlar borki, ular shoir ijodiga xos janr stilizatsiyasi bilan bog‘liq muammolarni oydinlashtirishda muhim manba bo‘la oladi. Shoir o‘lim tufayli yo‘qotish va ayriliq mazmunidagi bunday she’rlari bilan o‘zbek she’riyatida marsiya janrini yanada boyitishga muvaffaq bo‘la oldi.

Shoirning ayrim misralarida bir qarashda folklorizm yo‘qqa o‘xshaydi. Lekin sinchkovlik bilan yondashilsa, unda folklorizm borligi ayonlashadi. Jumladan, Cho‘lponning quyidagi misralarida **etnografik folklorizm** mavjudligi ko‘zga tashlanadi. Masalan,

Amalimning yulduzikim ko‘z tekdi.
Qora, jirkanch, o‘lim koni – erlarga.
Savol berdim: “Yo‘qotganim qayda?” – deb
O‘zimni ham yutmoq bo‘lgan erlarga.

“Ko‘z tekmoq”ga xalq ishonch bilan qaraydigan holatlardan biridir.

Tumorchalar xamoyillar taqingan,
Dalalarda lola bargi yopingan,
Tog‘-toshlarda o‘yin qilgan,
Chopingan
Go‘zal qizlar, yosh kelinlar qaerda. [Cho‘lpon. 3:88]

Xalq ishonchi bo‘yicha, tumor – asrovchi vosita. Shoir nima qilinsa-da, yurtni bosqinchilardan asrab qolish tarafdori.

Keldi qarg‘a, ochdi og‘zin qichqirib g‘og‘oladi,
Ko‘zlarini o‘ynatib kimdir birovni izladi.
Men yaqin bordim “Yo‘qmi suyuklikdan **xabar?”**
“Men, – dedi, – o‘ynab kelardim bir xabar bo‘lsa agar”.

[Cho‘lpon. 3:26]

Odatda, xalqimiz orasida qarg‘aning qag‘illashi eshitilsa, “Xush xabar” deyiladi. Negaki, qadimda o‘lgan insonlar tuproqqa dafn qilinmagan. Ularning jasadi qarg‘a-quzg‘unlarga em qilinib, ajralib qolgan suyaklari ostadonlarga solib qo‘yilgan. Shu asosda qarg‘a o‘lim hodisasi bilan bog‘lab talqin qilinadigan bo‘lgan. [O‘raeva D. 5:120]

Qop-qora lattadan o‘lik ko‘ylagi,
Qip-qizil cho‘g‘dan-da o‘lik yotog‘i,
Go‘rga qo‘ymoq uchun shayton bilagi,
So‘nggi changqovimga zahar bor dog‘i. [Cho‘lpon. 3:37]

Ushbu misralarda shayton bilagi, ya’ni bosqinchilar qo‘li bilan “o‘lik ko‘ylagi – kafan” kiydirilgancha “o‘lik yotog‘i – go‘r”ga qo‘yilayotgan kishilarga achinish ruhi mujassam.

O‘zbeklarda marhumlarga, odatda, oq surfdan kafan kiydirilib dafn etiladi. Ruhiga sham yoqiladi. Ammo, Cho‘lpon qatag‘on qurbonlarining kafani qoraligini aytadi:

Ulardagi **qora kafan**, ey maymunlar,
Sizdagi tilaklardan sof, pokdir.
El ko‘ksiga sham yoqgali topilmasmi siniq tosh?
U ezgu sham yoqilmasa, hech to‘xtamas qonli yosh.

[Cho‘lpon. 3:77]

Shoir “Yana qor” she’rida qor bilan qoplangan atrofni tasvirlash uchun “oq kafan” timsolidan foydalangani kuzatiladi. U “Yana qor. Oq kafan o‘raldi yana” deya, mavjud manzarani poetik tasvirlashga uringan.

Cho‘lpon o‘z she’rlarining ko‘pincha mahzun ohangdaligini, dardchanligini inobatga olib, ularda o‘zbek motam marosimiga aloqador etnografik folklorizmlarga birmuncha ko‘proq o‘rin ajratgan. Jumladan, uning “Alamzadalar” she’ri boshlanishida, avvalo, shunday ma’lumot keltiriladi: “O‘likka yig‘lash man’ qimlinsun”. (Mahkami shar’iya qarori”. Mana shundan so‘ng she’r misralari tizilib keladi:

Voy, bu qanday zamonki, qanday ish?
Yig‘lamoq endi yo‘q bo‘lar emish...

Bobom o‘lganda, biz otam boshliq
To‘nimiz ustidan chizgib belni,
Ushladik tol tayoqni, ko‘z yoshliq,
Yig‘ladik... yig‘latib butun elni... [Cho‘lpon. 3:131]

Shoir “Turkistonli qardoshlarimizga” she’rida o‘zbeklar madaniy turmush tarziga xos o‘g‘il farzand uchun karnay-surnay chaldirib, kattadan-katta sunnat to‘yi qilish odatini yodga olar ekan, bunday dabdababozlikka ketadigan xarajatni farzandning tarbiyasiga sarflagan ma’qulligini eslatib o‘tadi:

Orzu qilmas o‘g‘limi maktabda aylay tarbiya,
To‘y qilub, karnay cholurni orzu aylar bizni xalq. [Cho‘lpon. 3:14]

Navro‘z yasharish va yangilanish bayrami ekani ma’lum. Shu ma’noda shoir “Navro‘z kunida” she’rini yozar ekan, bu qadimiy va an’anaviy bayramga xos ana shu jihatga alohida urg‘u qaratadi. O‘lkaga tashrif buyurgan Naro‘zning o‘zi bilan

birga xalq uchun yangi hur va ozod, baxtli va farovon, obod turmushni olib kelishini, “Navro‘z kuni erksizlarga erk berar” deya niyat qiladi.

Shoir ba’zan erk va ozodlikka erishish yo‘lida xalq e’tiqod qo‘ygan eranlardan ham madad kutadi. Ularning homiyligidan umidvor bo‘ladi:

“Ayt-chi menga, qayda sening o‘tganlaring,
Sharqdan G‘arbga shovlab oqqan ulug‘ shoning?
Kunu tun ilm uchun jonin bergan,
Qayda ketdi, qayga uchdi **eranlaring**”. [Cho‘lpon. 3:15

O‘zbek xalq dostonlaridan ma’lumki, eranlar tarbiyat va homiylik qilgan qahramonlar er yuzi, er osti, ko‘kda bemalol yura oladi, ko‘ngliga barcha ilmlar, tillar jo bo‘ladi. [Turdimov Sh.4:12-14] Shu ma’noda shoir “Umid” sarlavhali she’rida “homiy ruh” – “eran” obraziga alohida o‘rin ajratgan.

Oltinli qo‘ng‘izni bolalar ushlashib,
Ip bilan ko‘klarga uchirib o‘ynaylar. [Cho‘lpon. 3:110]

Yoki yana:

Yoshligimda ko‘p o‘ynadim oshiqni,

Da

Bu misralarda bolalar o‘yinlariga etnografik ma’lumot sifatida yondashilmoqda.

Cho‘lpon ijodida sintezlashgan folklorizmlarni ham kuzatish mumkin. Jumladan, uning “Kaptar” (Semiramis-Semiramida) she’ri voqeaband, ya’ni syujetli bo‘lib, uning g‘oyaviy-badiiy, kompozitsion qurilishi tarkibiga xalqning Kaptar qiz haqidagi afsonasi singdirib yuborilgan. Afsona mazmuni she’r boshida keltirilgan. Unda hikoya qilinishicha, Semiramis-Kaldoniva – osuriylar xurofotida ma’buda sanalib yurgan bir qiz. Bosh tomoni qiz, tanasi baliq bo‘lgan emish. Onasi uni tuqqandan keyin qamishzorga tashlagan, unda uni kaptarlar o‘sdirib, parvarish qilganlar. Shu uchun ismi kaptar ma’nosida Semiramis qo‘yilgan. Qal’alar fath etgan, ko‘p urushlar ko‘rgan, Hindistonga qadar borgan bir fotiha emish.

Misrga bir parixonga fol ochdirgan, o‘sha foli to‘g‘ri kelib, oxirda suvga tushib yo‘q bo‘lib ketgan emish. O‘rniga o‘g‘li podshoh bo‘lgan. O‘zi kechalari dengizga cho‘kar, kunduz hukm surar ekan.

Bir rivoyatda Semiramis turk qizi bo‘lib, Eron podshohlaridan mashhur Kayxusrav-Kirni o‘ldirgan emish. [Cho‘lpon. 145-146]

She’r yakunida shoir mana shu kaptar qizga murojaat qilib: “Kel, mundog‘i onalarni uyg‘otaylik ikkimiz!..” deya, o‘zbek ayollarini milliy uyg‘onishga da’vatlantiradi.

Cho‘lpon ijodida xalq qo‘shiqlaridan parchalarni epigraf qilib tanlash yoki ularni she’r yo dostonlar tarkibida analitik folklorizm sifatida kedtirish, xalq qo‘shiq ohanglari asosida she’r yozish holatlari ham namoyondir. Aytaylik, shoirning “Oy qo‘ynida” she’rida xalq qo‘shig‘idan olingan quyidagi misralar epigraf qilib keltirilgan:

Shaftoli kelinchak,
Uning qo‘ynida men tentak...
Men bog‘ingga kirmasdan
Odoq bo‘pti emasdan.
Muncha to‘lib yig‘laysan
Men qo‘yningga kirmasdan?! [Cho‘lpon. 3:162]

“Qo‘shiq” sarlavhali she’rning “Xush keldingiz Xorazmga” kuyiga moslab bitilgani bevosita muallifning o‘zi tomonidan bildirib o‘tilgan.

Yana bir jihati borki, Cho‘lpon ijodida folklor terminlaridan olqish, qarg‘ish, ertak (cho‘pchak), afsona, doston, qo‘shiq nomlari ko‘p tilga olingan. Jumladan, shoirning “Erk **ertak**larini eshitgan boshqa, Qullik **qo‘shig‘i**ni tinglagan menman” , “Na **cho‘pchak**lar aytgali, Na sevgali kishi yo‘q”, “Kel, men senga qisqagina **doston** o‘qiy, Qulog‘ingga o‘tganlardan **ertak** to‘qiy”, “Faqat qancha **olqish,** hurmat qilinsa-da, oz senga!”, “Yolg‘iz aldanishni ko‘rgan bir banda, Borliqqa **qarg‘ish**lar yog‘dirgan tanda”, “Men unga kechmishdan alamli **afsona** varaqlab berayin” tarzida.

Xullas, Abdulhamid Cho‘lpon she’rlarini xalqqa yaqinlashtirish uchun, nafaqat ularning ohanggiga, balki til qurilishiga alohida e’tibor qaratdi. U boshqa ijodkorlar singari o‘z **she’rlarida oddiy va murakkab, analitik, sintezlashgan, etnografik folklorizmlar**dan yuksak did va mahorat bilan foydalanganligini kuzatish mumkin. Shoir folklorizmlarini o‘rganish orqali u yashagan davrda yozma adabiyot bilan folklorning o‘zaro munosabati XX asr boshlarida qanday kechganligi ayonlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdulhamid Cho‘lpon. Safarnoma va yo‘ldagi bitiklar (Nashrga tayyorlovchi I.Madg‘oziev). – Toshkent: Akademnashr, 2022.
2. Cho‘lpon tarjimalari. Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi D.Abdullaeva. – Toshkent: Muharrir nashriyoti, 2022.
3. Cho‘lpon. Asarlar. To‘rt jildlik. I jild. – Toshkent: Akademnashr, 2016.
4. Turdimov Sh.G. “Go‘ro‘g‘li” dostonlarining genezisi va tadrijiy bosqichlari: Filol. fanlari doktori avtoref. – T., 2011.
5. O‘raeva D. O‘zbek motam marosimi folklori. – T.: Fan, 2004.

6. Quronov D., Mamajonov Z., Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 400 b.

KOMIL INSON TARBIYASI IBN SINO ANTROPOLOGIK QARASHLARINING YETAKCHI G‘OYASI

Ahlilloyev Turdimurod,
pedagogika fanlari nomzodi, dotsent,
Akademik Bobojon G‘afurov nomidagi Xujand davlat universiteti,
tmurod53@mail.ru

ANNOTATSIYA

Qomusiy olim Ibn Sino uzining ko‘p qirrali faoliyati jarayonida o‘ziga xos falsafiy antropologik g‘oyalar tizimini yaratdiki, unda insonni mukammal mavjudod ekanligini e’tirof etiladi va uni komillik sari intilishi jamiyat ma’naviy olamini yaratuvchi omil ekanligi ta’kidlanadi. Uning insonni tabiatning bir qismi va uning kamolotida tabiiy va ijtimoiy omillarning o‘rni muhim ekanligini ta’kidlab ma’lum kelajakning ilmiy tafakkurini rivojlantirishga da’vatlantirdi. Abu Ali ibn Sino va komil inson muammosi xususida mulohaza yuritar ekanmiz, bu masalaga ikki tomonlama yondoshish lozim deb hisoblaymiz. Birinchidan o‘zi komil inson namunasi bo‘lsa, ikkinchidan esa jamiyat a’zolarini komil inson sifatida tarbiyalash lozimligi to‘g‘risidagi g‘oyalarni butun umri davomida yaratgan va uni targ‘ib qilgan. Maqolada Ibni Sinoning axloqiy qarashlari ayrim asrlarni o‘rganish va tahlil qilish asosida yoritib berilgan. Abu Ali ibn Sinoning komil inson xususidagi g‘oyalarining pedagogik qimmati shundaki, u etuk insonlar hayot tarzi, turish-turmushi va xulq atvorlarini ifodalash bilan kifoyalanib qolmay, bu sifatlarning shaxsiy fazilatlar ko‘rinishidagi ifodasini bayon etadi va sharhlab beradi. Maqolada Sino axloqiy qarashlarini ijtimoiy mohiyati, davlat siyosati darajasini talqin qilinishi ham imkon darajasida yoritib berilgan. Ibn Sinoning farzand tarbiyasida ota-onaning o‘rni haqidagi fikrlarini umumlashtirib berilgan. Ibn Sino insonni tirik mavjudot, aql-idrok shaxsi, dunyodagi eng yaxshi mavjudot deb bilgan, uning hurmati va izzat-ikromini zaruriy shart deb bilgan. Ibn Sino asarlarini tahlil qilish asosida tarbiya to‘g‘risidagi ibratli maslahatlari tahlil va tavsif qilingan. Barkamol insonni tarbiyalash - allomani fikricha bolani mehnatga, ijtimoiy hayotga, oilaviy turmushga, insoniy munosabatlarga o‘z-o‘zining jismoniy va ma’naviy kuch-quvvatlarini boshqara olishga tayyorlash demakdir.

Kalit so‘zlar: tarbiya, ta’lim, axloq, komil inson, barkamollik, bola, shaxs, fazilatlar, illatlar.

ABSTRACT

The encyclopedist Ibn Sina, in the course of his multifaceted activity, created a system of philosophical anthropological ideas that are unique to him, in which it is recognized that man is a perfect being and that his striving for perfection is a factor that creates the spiritual world of society. He emphasized that man is a part of nature and that natural and social factors play an important role in his perfection, calling for the development of scientific thinking for a certain future. Reflecting on the problem of Abu Ali Ibn Sina and the perfect person, we believe that this issue should be approached from two sides. First, he himself was an example of a perfect person, and secondly, he created and promoted ideas about the need to educate members of society as perfect people throughout his life. The article sheds light on Ibn Sina's moral views based on the study and analysis of certain centuries. The pedagogical value of Abu Ali ibn Sina's ideas about the perfect person is that he does not limit himself to describing the lifestyle, lifestyle and character traits of mature people, but also describes and explains the expression of these qualities in the manifestation of personal virtues. The article also sheds light on the social essence of Sina's moral views, the level of state policy, as much as possible. Ibn Sina's thoughts on the role of parents in raising children are summarized. Ibn Sina considered a person to be a living being, a person of reason and perception, the best creature in the world, and considered his respect and honor to be a necessary condition. Based on the analysis of Ibn Sina's works, his instructive advice on upbringing is analyzed and described. Raising a perfect person, according to the scientist, means preparing a child to manage his physical and spiritual strength for work, social life, family life, and human relationships.

Key words: upbringing, education, morality, perfect person, perfection, child, personality, virtues, vices.

АННОТАТСИЯ

Учены энциклопедист Ибн Сина в ходе своей многогранной деятелности создал уникалную систему философско-антропологических идей, в которой человек осознаётся как совершенное существо, а его стремление к совершенству подчеркивается как фактор, создающий духовный мир общества. Он поощрял развитие научного мышления определенного будущего, подчеркивая, что человек является частю природы и что в его развитии важны природные и сотсиалные факторы. Размышляя об Абу Али ибн Сине и проблеме совершенного человека, мы считаем, что к этому вопросу следует подходит с двух точек зрения. Во-первых, он сам был примером совершенного человека, а во-вторых, на протяжении всей своей жизни он создавал и продвигал идеи о необходимости воспитания членов

общества как совершенных людей. В стате на основе изучения и анализа ряда произведений освещаются моралные взгляды Ибн Сины. Педагогическая сенност представлений Абу Али ибн Сины о совершенном человеке заключается в том, что он не ограничивается описанием образа жизни, поведения и черт характера зрелых людей, но также описывает и объясняет выражение этих качеств в проявлении личных добродетелей. В стате также максимально подробно излагается трактовка сотсиалной сущности моралных взглядов Сино и и принятие ее на уровне государственной политики. Ибн Сина считал человека живым существом, наделенным разумом и восприятием, лучшим созданием в мире, а его уважение и почет считал необходимым условием. На основе анализа произведений Ибн Сины проанализированы и описаны его поучителные советы по воспитанию. По мнению ученого, воспитат совершенного человека - значит подготовит ребенка к труду, общественной жизни, семейной жизни и человеческим отношениям, чтобы он мог управлят своими физическими и духовными силами.

Ключевые слова: воспитание, образование, нравственност, совершенный человек, совершенство, ребенок, личност, добродетели, пороки.

Ibn Sino (980-1037) faylasuf va tajribakor olim, qomusiy ma’lumotli kotib va amaliyotchi tabib, shoir va davlat arbobi siymolarini bir shaxsda birlashtirdi, uning ko‘p qirrali faoliyati o‘zi yaratgan fikr va amaliyot, haqiqat va yaxshilik birligiga erishishga qaratilgan falsafiy tizimda o‘z ifodasini topgan. Favqulodda shaxs, olim va rassom sifatida u narsalarning mohiyatiga kirib borishga, koinotning ideal qonunlari va tuzilmalarini tushunishga intildi, tabiatshunoslik va gumanitar bilimlarni muvaffaqiyatli uyg‘unlashtirdi, ko‘p jihatdan kelajakning ilmiy tafakkurini rivojlantirishga da’vatlantirdi. Uning asarlari arab va fors tillarida bayon qilingan bo‘lib, falsafa, kimyo, tib, geologiya, tarix va pedagogika fanlarining o‘sha davrdagi aktual masalalarini o‘rganish va talqin qilish bobidagi ilg‘or fikrlarni qamrab olgan.

Abu Ali ibni Sino insonga aql-idrokka ega, iroda erkinligi va o‘zini o‘zi anglay oladigan mukammal mavjudot sifatida qaragan. Uning insonni fizik qonunlardan musstasno holda mustaqil, fikrlash va harakatga qodir erkin shaxs sifatidagi g‘oyalari o‘z davri uchun ahamiyatli edi. Avitsenna insonni nafaqat jismoniy tanaga, balki rivojlanishi va amalga oshirilishi kerak bo‘lgan ruhiy tamoyilga ham ega bo‘lgan noyob mavjudod sifatida ko‘rdi. Uning insonni

takomillashtirishga qodir erkin va mas’uliyatli mavjudot sifatidagi g‘oyalari keyingi avlodlarning falsafiy va tibbiy tafakkuriga ta’sir ko‘rsatdi.[7, 14]

Ibn Sinoning antropologik g‘oyalari o‘zining ustozi deb tan olgan buyuk faylasuf Aristotel va usha davrning etuk olimlari Forobiy va Beruniy asarlarida bayon qilingan mulohazalar ta’sirida shakllangan. Allomaning fikricha inson ongining dastlabki shakllaridan - moddiy (potensial) va real ongdan boshlab, eng yuqori orttirilgan aqlga ko‘tarilish bosqichlari va ularning "faol aql" bosqichiga erishish bosqichlari insonning intellektual va axloqiy takomillashuvining namoyon bo‘lishini ifodalaydi. Komillik g‘oyasi Ibn Sinoning barcha ilmiy-falsafiy, axloqiy, estetik va ijtimoiy-siyosiy ta’limotlari orqali o‘tadi. Biroq, inson faoliyatining turli shakllari ichida Ibn Sino ham Arastu singari tafakkur-nazariy, falsafiy faoliyatga komillik g‘oyasiga ustunlik beradi. Ijtimoiy mohiyati va o‘zligini anglab etgan komil insonnning hayoti ijtimoiy ideal, odamlarga ezgu va yaxshi hayotga erishish yo‘lini ko‘rsatishga mo‘ljallangan namuna sifatida e’lon qilinadi.

Abu Ali ibn Sino va komil inson muammosi xususida mulohaza yuritar ekanmiz, bu masalaga ikki tomonlama yondoshish lozim deb hisoblaymiz. Birinchidan o‘zi komil inson namunasi bo‘lsa, ikkinchidan esa jamiyat a’zolarini komil inson sifatida tarbiyalash lozimligi to‘g‘risidagi g‘oyalarni butun umri davomida yaratgan va uni targ‘ib qilgan.[6, 132]

Inson barkamolligining bosh me’yori mutafakkirning fikricha uning axloqiyligidir. Alloma axloq muammosi xususida mulohaza yuritar ekan, uni fan darajasida talqin etadi. Axloq fani - deydi u "Uyun-al-hikma" asarida odamlarning chinakam baxtli bo‘lishi uchun unga doimo yo‘l-yo‘riq ko‘rsatib beradigan fandir. Bu fan kishining xulq atvori uning borliq hayoti ustidan rahbarlik qiladi.

O‘z zamonasining Shayx-ur-Raisi inson barkamolligi g‘oyasini qariyb xamma asarlarida turli ko‘rinishlarda bayon etgan. Ayniqsa, bu borada maxsus mulohazalar yuritilgan asarlarni eslatib o‘tmay ilojimiz yo‘q. Bular jumlasiga "Tadbiral ma’nozil" (“Turar joylarni boshqarish choralari"), "Risola fi ilmi axloq” («Axloq ilmga oid risola"), "Risola fil-ahd" (“Burch haqida misollar"), "Risola fi tazqiyat an-nafs" (“Nafsni pokiza tutish haqida risola"), "Risola siyosat al-badan" ("Badanni boshqarish risolasi"), "Kitob al ansof" (“Adolat haqida kitob") va boshqalar.

Abu Ali ibn Sinoning komil inson xususidagi g‘oyalarining pedagogik qimmati shundaki, u etuk insonlar hayot tarzi, turish-turmushi va xulq atvorlarini ifodalash bilan kifoyalanib qolmay, bu sifatlarning shaxsiy fazilatlar ko‘rinishidagi ifodasini bayon etadi va sharhlab beradi. Uning fikricha, inson barkamolligini ifodalovchi xislatlar qo‘yidagilardir: iffat, shijoat hikmat, adolat, saxiylik, sabr, yumshoqlik, karam, gunohni kechira bilishlik, sir saqlay olishlik, farosatlilik,

qat’iyatlik, rahm, rahmdillik, vafo, hayo, kamtarlik, bardoshlik, chidamlik va boshqalar. "Axloq ismi haqida" asarida bu fazilatlarning ichki quvvatlarga ega ekanligini ta’kidlab, ularning mazmunini ham yoritib beradi.

"Shijoat" - Sinoning ta’kidlashicha, g‘azabiy quvvatga mansub bo‘lib, bunda inson har qanday alam va og‘riqlarga befarq qaraydi.

"Qanoat" - tana uchun me’yordan ortiq ozuqani iste’mol qilishdan saqlanish yoki xulq normalariga to‘g‘ri kelmaydigan ishlarni qilmaslikdir.

"Rahmdillik" - baxtsizlikka uchragan yoki azob uqubatga duchor bo‘lganlarga nisbatan xushmuomala bo‘lishlikdir.

"Sabr" - insondagi shunday quvvatdirki, u orqali kishi boshiga tushgan yomonlik bartaraf qilinadi.

"Yumshoqlik" - g‘azabning yuz berishidan o‘zini tutishdir. g‘azabdan o‘zini tutishni ibn Sino inson oliyjanobligi deb ta’riflaydi.

"Farosatlilik" - tez fahmlash his va tushunchalar orqali berilgan ma’lumotning haqiqiy ma’nosiga darrov tushunib olishdir.

Barkamol inson ijobiy fazilatlarni bilish va ularni o‘zida mujassamlashtirishi bilan birga illatlar va ularni mohiyatini ham anglab olishi lozim deb ta’kidlaydi, alloma. U o‘zining "Hayy ibn Yakzon" asarida salbiy illatlarni "kishi oshnolari" deb ataydi va ularning mazmunini talqin qilib beradi. Uning fikricha insonlardagi salbiy illatlar quyidaglardir: o‘g‘rilik, aldamchilik, fisqu fasod, nafrat, rashk, adovat, o‘ch olish, bo‘hton, irodasizlik, ahmoqlik, hasad, g‘azab, sergaplik, so‘kinish, g‘iybat, behayolik, yolg‘onchilik, jur’atsizlik, bo‘shanglik, sir saqlay olmaslik, jaholat va boshqalardir.[1, 527]

Bizningcha, allomaning ijobiy fazilatlar bilan bir qatorda har bir komil inson salbiy illatlarni ham bilishligi to‘g‘risidagi mulohazasi uning kishi ruhiy olami qonuniyatlarini chuqur his qila olganligidan dalolat beradi. Uning ta’kidlashicha, insondagi ijobiy fazilatlar salbiy illatlar o‘rtasida vositachi bo‘ladi, ya’ni xislat illatlar orasida namoyon bo‘ladi. Masalan: iffat - qizg‘onchilik, bilan istak o‘rtasida saxiylik - baxillik bilan isrofgarchilik o‘rtasida, adolat - zulm bilan ezilish holati o‘rtasida, qanoat - hirs bilan tavakkalchilik o‘rtasida namoyon bo‘ladi.

Ibn Sino bolaning kamol topib, komil insonlik darajasiga etishini insonparvarlik siyosati bilan bog‘lagan. U bu fikrni «Kitob-ush-shifo» va «Al-qonun»da asarlarida bir qator tarbiyaviy masalalarni davlat funksiyalari darajasiga ko‘tarib, mutaxassis va hunarmandlar qancha ko‘p bo‘lsa, davlat, jamoat, ishlab chiqarish, madaniyat ishlari shunchalik ko‘p rivojlanib borishini ta’kidladi. Sino bola shaxsini shakllanishida ota-onalar va o‘qituvchilarning o‘rni va ta’siri

masalasini hal etish bo‘yicha aniq va keng qamrovli dastur ishlab chiqdi. Ota-onalarning burchini belgilab, ular, eng avvalo, farzandlariga yaxshi ism qo‘yishlari kerakligini ta’kidladi. Chunki yaxshi ism bolaning shaxsiyatiga ijobiy ta’sir qiladi. Bola tarbiyasi tug‘ilgan paytdan boshlanishi kerak. Bu davrda ota-ona farzandini yomon ishlardan asraydi, uning qalbiga yaxshi amallarni singdiradi. Biroq, bu chora o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmaydi va buning uchun bolaga tahdid, tashviqot va zulm ham kerak.

Bola katta bo‘lgandan keyin ota-onalar unga hunarmandchilikni o‘rgatishlari kerak. Ammo bu chaqaloqning tana qismlari shakllangan va til paydo bo‘lgandan keyin boshlanishi kerak. Shu kunlarda bolaning yaxshi o‘qituvchi topishi ham muhimdir. Sinoning ta’kidlashicha, tarbiyalanuvchiga namuna bo‘la oladigan ustoz avvalo o‘zi qanday fazilatlarga ega bo‘lishini ta’kidlab shunday deydi: “O‘qituvchi va uning ustozi dono bo‘lmog‘i va bolaga odob-axloqni singdirish va tarbiya va ta’limdan xabardor bo‘lishi, or-nomusli va jiddiy, mehribon, iffatli va pokiza bo‘lishi, muloqot qilishni bilishi kerak”. [1, 454]

Sinoning aytishicha, bola olti yoshga kirsa, ularni maktabga yuborish kerak. Maktabda uni o‘qituvchi tarbiyalashi kerak. Ta’lim va tarbiya uzluksiz bo‘lishi kerak. Lekin bolani darhol kitobga qiziqtirib qo‘yish yaxshi fikr emas. Chunki u bundan charchagan va jahli chiqqan. Lekin o‘qituvchi birinchi kundanoq bola qalbida kitobga chuqur mehr uyg‘otishi kerak, shunda bola kitob qurti bo‘lib qoladi. Ibn Sino ta’lim-tarbiyani o‘quvchining yoshi va qiziqishlari bilan bog‘lab, har bir yoshga qarab ta’limning tabiati o‘zgarib turishini ta’kidlagan. Misol uchun, 6 yoshdan 14 yoshgacha bo‘lgan maktab o‘quvchilari sovuq suvda o‘ynashlari va jismoniy mashqlar bilan shug‘ullanishlari kerak. Biroq, Ibn Sino suyaklarining yumshoqligini hisobga olib, ularni suv iste’moli va jismoniy mashqlarga shoshilishdan qaytardi. Ibn Sinoning farzand tarbiyasida ota-onaning o‘rni haqidagi fikrlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin.

1. Ta’lim va tarbiyaning maqsadi bolalar va yoshlarda eng yaxshi insoniy fazilatlar: halollik, iffat, mehnasevarlik, salomatlik, hunarmandlik kabi fazilatlarni tarbiyalashdan iborat.

2. Erkak o‘z maqsadiga erishish uchun bolasiga yaxshi ism qo‘yishi kerak.

3. Bola sport bilan ham shug‘ullanishi kerak. U ba’zan o‘ziga yoqadigan narsani qilish uchun mustaqil va erkin bo‘lishi kerak.

Sino bolalarni jamoaviy ta’lim va tarbiyalash tarafdori edi. Uning fikricha, agar bolaning sinfdoshlari va suhbatdoshlari bo‘lmasa, u o‘qituvchining ham, o‘quvchining ham hafsalasi pir bo‘ladi. Mutafakkir o‘quvchilarni jamoaviy tarbiyalashning ahamiyati haqida quyidagi holatlarni qayd etadi:

1. Talabalar doimo ilm-fan, adabiyot, odob-axloqni o‘rganishga ishtiyoq va ishtiyoqda bo‘ladilar, ba’zan o‘zaro bahslashadilar. O‘z-o‘zini hurmat qilish tuyg‘usi esa ularni boshqa talabalardan qolishmaslikka majbur qiladi.

2. Shogirdlar bir-birlari bilan to‘planib so‘zlashadilar va bu so‘zlash ularning ma’rifatiga, aql va idrokining kengayishiga sabab bo‘ladi, chunki har kim o‘zi ko‘rgan va eshitgan eng shirin narsani birovga aytadi va bu shirinlik, mo‘jiza va hayratdan oldingi sabab, uni saqlab qolish va boshqasiga aytishga sabab bo‘ladi.

3. Jamiyatning yana bir foydasi, ta’kidlaganimizdek, o‘quvchilar bir-biri bilan do‘stlashadi, bir-birini hurmat qiladi, bir-biri bilan raqobatlashishga intiladi. Bularning barchasi bahs-munozara, bahs-munozara, bellashuv quroli bo‘lib, axloqni tarbiyalash, aql-idrokni singdirish, odob-axloqni amalda qo‘llashga xizmat qiladi.

Ibn Sinoning pedagogik tafakkurining bosh g‘oyasi insonparvarlikka asoslangan komil insonni voyaga etkazishdir. Uning insonparvarligida insoniyatning ijodiy tafakkuri, odamlarning ma’naviy ma’rifati birinchi o‘rinda turadi. Ibn Sino insonni tirik mavjudot, aql-idrok shaxsi, dunyodagi eng yaxshi mavjudot deb bilgan, uning hurmati va izzat-ikromini zaruriy shart deb bilgan.

Ibn Sino asarlarini tahlil qilar ekanmiz, u barkamol inson fazilatlari xususida mulohaza yuritish bilangina kifoyalanmay, uni tarbiyalash bobida ham ibratomuz maslahatlar berganiga guvoh bo‘lamiz. Uning komil insonni tarbiyalash to‘g‘risidagi qarashlarini tahlil qilar ekanmiz, ularning zamirida quyidagi g‘oyalar yotganini ta’kidlash mumkin.

1. Tarbiyani bolaning ilk yoshidan ya’ni tug‘ilgan kunidan boshlash lozimligi quyidagi rivoyatda o‘z ifodasini topgan. Rivoyatda aytilishicha, farzandi 3 oylik bo‘lgan bir kishi ibn Sinodan bolasi tarbiyasini qachondan boshlash kerakligini so‘raydi. Shunda alloma unga "bolangizni tarbiyalashga uch oy kechikibsiz" deb javob beradi. Uning fikricha, bola hayotining ilk kunlaridanoq yaxshi xulq odatga o‘rgatilishi lozim.

2. Bolani tarbiyalash emas, balki u bilan birga yashash, kattalar hayotiga asta sekinlik bilan uning imkoniyatini hisobga olib kiritib borish g‘oyasi.

3. Bolani tarbiyalashda uning shaxsini hurmatlash, uning kelajagini ko‘ra olish va unda barqarorlikka ijtimoiy hislarini qo‘zg‘ata borish g‘oyasi.

4. Tarbiyada ota-ona va tarbiyachilarning shaxsiy namunasidan ishonchli vosita sifatida foydalanish g‘oyasi.

5. Inson, xuddi shuningdek bola shaxsi ham tabiiy tizimning uzviy qismi bo‘lib, uning kamoloti tabiat taraqqiyotiga uyg‘un ravishda kechishi g‘oyasi.

6. Bolani munosabatlar tizimida tarbiyalash, uning o‘zini ijtimoiy mavqeni topa olishga tayyorlash ijtimoiy faollikning omili sifatida e’tirof etish g‘oyasi.

Xulosa, Abu Ali ibn Sino inson barmakolligining namunasi bo‘lib, butun ongli hayotini insonlarni kamolotga eltish muammolarini hal qilishga bag‘ishladi. Barkamol insonni tarbiyalash - allomani fikricha bolani mehnatga, ijtimoiy hayotga, oilaviy turmushga, insoniy munosabatlarga o‘z-o‘zining jismoniy va ma’naviy kuch-quvvatlarini boshqara olishga tayyorlash demakdir.

ADABIYOTLAR

1. Abu Ali Ibn Sina.(Avitsenna) Sochineniya. Dushanbe: Irfon, 2005. -724 s.
2. Abuali Ibni Sino. «Mantik». Osori muntaxab. Ch,.1. - Dushanbe, «Irfon», 1980. - 477 s. (143-179 s.)
3. A.Sino “Osori muntaxab” -Ҷildhoi 1-2, Dushanbe, 1980 - 426 s.
4. Abuali ibni Sino. «Nafs». Osori muntaxab. Ch,.4. - Dushanbe: «Irfon», 1992. - 320 s. - S. 184-245.
5. Abuali Ibni Sino. «Risolai sarguzasht». Osori muntaxab. Ch,.1. -Dushanbe: «Irfon», 1980. - 477 s. - S. 15-27.
6. Abuali ibni Sino. «Taosil-us-saodat». Osori muntaxab. Ch,.2 -Dushanbe: «Irfon», 1980. - 559 s. - S. 128-141.
7. Axlilloev T. Avitsenna o nravstvennosti i o eyo vospitanii. /Materialы ejegodnoy nauchno-prakticheskoy konferensii prepodavateley kafedrы. Xuҷand: XGU, 1999.- 178 s.
8. Raximov M. X. Antropologiya Abu Ali Ibn Sinы (Avitsennы.) Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoy stepeni doktora filosofskix nauk Dushanbe: 2005. – 48 s.
9. Sultanov U. Filosofskie, sotsialno-eticheskie vzglyadы Abuali ibn Sino. Dushanbe: Irfon, 1980. – 121 s.
10. Fayzullaeva Z.B. Abuali Ibn Sino (Avitsenna) O pervoprichine i stupenyax sovershenstvovaniya znaniy. file:///C:/Users/Intel/Downloads/ abuali-ibn-sino-avitsenna-o-pervoprichine-i-stupenyah-sovershenstvovaniya-znaniy.pdf

OYBEK UY-MUZEYI: BEBAHO ILMIY-MA’NAVIY MASKAN

Axmedov Jasurbek Zokirjonovich
Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros
ilmiy-tadqiqot instituti Ilmiy kotibi
t.f.f.d (PhD), dotsent

Annotatsiya

Mazkur maqolada Oybek uy-muzeyi tarixi va muzeyning bugungi kundagi faoliyati atroflicha yoritilgan. Xususan, uy-muzeyning ekspozitsiyasi va eksponatlari to‘g‘risida batafsil ma’lumotlat berilgan.

Kalit so‘zlar: Oybek uy-muzeyi, ekspozitsiya, eksponat, ko‘rgazma, madaniyat, meros, targ‘ibot, saqlash, ma’naviyat.

Аннотация

В данной статье освещена подробный обзор истории дома-музея Ойбека и сегодняшняя деятельность музея. В частности, дана подробная информация об экспозиции и экспонатах дома-музея.

Ключевые слова: дом-музей Ойбека, экспозиция, экспонат, выставка, культура, наследие, пропаганда, сохранение, духовность.

Abstract

This article provides a detailed overview of the history of the Oybek House Museum and the museum's current activities. In particular, it provides detailed information about the exposition and exhibits of the house museum.

Key words: Oybek House Museum, exposition, exhibit, culture, heritage, propaganda, preservation, spirituality.

O‘zbek adabiyoti va ma’naviyati tarixida muhim iz qoldirgan ijodkorlardan biri — xalq shoiri, yozuvchi, tarjimon va jamoat arbobi Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybekdir. Uning hayoti va ijodi o‘zbek adabiyotining eng yuksak cho‘qqilaridan birini tashkil etadi. Bugungi kunda Oybekning boy ilmiy-adabiy merosini o‘rganish, targ‘ib qilish va asrab-avaylash maqsadida tashkil etilgan Oybek uy-muzeyi ushbu yo‘nalishda muhim markaz hisoblanadi.

O‘zbekiston xalq yozuvchisi, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi, lirik shoir, mohir yozuvchi, iste’dodli adabiyotshunos olim va jamoat arbobi Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek 1905-yil Toshkent shahrining Gavkush mahallasida tug‘ilgan. U 1911-1917 yillarda Oqmasjid mahallasidagi eski maktabda, 1918-1921 yillarda esa Munavvarqori Abdurashidxonovning “Namuna” maktabida o‘qigan. Shundan keyin Navoiy nomidagi ta’lim va tarbiya texnikum-internatida tahsil olgach, Toshkent universitetining ijtimoiy fanlar fakultetida, Leningrad xalq xo‘jaligi institutida (1927-1929) o‘qiydi va og‘ir xastalikka chalingani sababli yana Toshkentga qaytib, Toshkent universitetida o‘qishni tugatadi.

Oybek mehnat faoliyatini talabalik yillarida boshlab, o‘rta maktab, texnikum va ishchilar fakultetlari (1925-1927)da, xalq xo‘jaligi, qishloq xo‘jalik va pedagogika institutlarida til va adabiyot fanlaridan dars beradi. Toshkent universitetining iqtisod fakultetida esa assistent sifatida xizmat qilgan. Ayni paytda Madaniy qurilish ilmiy-tadqiqot instituti va Fanlar komiteti huzuridagi Til va adabiyot institutida ilmiy xodim bo’lib ishlagan. 1937-yilda Sovet davlati qatag‘on siyosatining avj olishi Oybekning “millatchi” va “milliy ittihodchilar”ga xayrixoh

kishi sifatida ishdan haydalishi hamda tazyiqqa uchrashiga sababchi bo‘ldi. 1941-1945 yillarda urushning boshlanishi bilan u yana siyosiy tazyiqlarga uchragan. Oybek O‘zbekiston Fanlar akademiyasining tashkil etilishi bilan akademiyaning gumanitar bo‘limiga, Hamid Olimjon vafotidan keyin esa Yozuvchilar uyushmasi hay’atiga rais, “Sharq yulduzi” jurnaliga bosh muharrir etib tayinlangan. Til va adabiyot institutining direktori hamda “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnalining bosh muharriri vazifasini bajargan [1].

Oybek adabiy faoliyatini shoir sifatida boshlagan. “Cholg’u tovushi” degan birinchi she’ri 1922-yil “Armug‘on” jurnalida bosilgan. Shoir o‘z she’rlari bilan o‘zbek she’riyatiga lirizmni olib kirdi, kechinmalarni tasvirlash madaniyatini yanada mukammallashtirdi, lirik she’riyat tilini rivojlantirdi. U lirik she’riyat bilan bir qatorda dostonnavislik sohasida ham izlanishlar olib borib, “Dilbar – davr qizi”, “O‘ch”, “Baxtigul va Sog‘indiq”, “Qahramon qiz”, “Gulnoz”, “Kamonchi”, “Navoiy” kabi dostonlarni yozgan.

Oybekning nasriy merosi esa 5 roman (“Qutlug‘ qon”, “Navoiy”, “Oltin vodiydan shabadalar”, “Quyosh qoraymas” va “Ulug‘ yo‘l”), 4 qissa (“Shonli yo‘l”, “Bolalik xotiralarim”, “Bola Alisher”) hamda bir qancha hikoya va ocherklardan iborat. Oybek qalamiga mansub roman va qissalar qaysi davr hayotidan olingan bo‘lmasin, adib shu davr hayotini mukammal o‘rgangan. Ayniqsa, tarixiy davr va tarixiy shaxs hayoti bilan birlamchi manbalar asosida yaqindan tanishgan yozuvchi sifatida namoyon bo‘ldi [2].

Oybek adabiy faoliyatining muhim qismini adabiyotshunoslikka oid tadqiqot va maqolalar tashkil etgan. Oybek o‘zining adabiy-tanqidiy faoliyatida o‘zbek adabiyotining eng qadimgi davridan to o‘tgan asrning 60-yillariga qadar kechgan shakllanish va taraqqiyot yo‘liga bag‘ishlangan ko‘plab maqolalar e’lon qilgan. Bu maqolalarning katta qismi Alisher Navoiy yashagan davr, shoir hayoti va ijodini o‘rganishga bag‘ishlangan. Oybek jahon va rus adabiyotining eng yuksak namunalarini o‘zbek tiliga tarjima qilib, Rim adabiyoti namunalari, J.B.Molerning “Tartyuf”, A.S.Pushkinning “Evgeniy Onegin”, M.Yu.Lermontovning “Maskarad”, “Dovud Sosuniy” N.Zaryanning arman eposi, G.Geyne, I.A.Krilov, V.G.Belinskiy, E.Verxarn va boshqalarning asarlari bilan tanishgan .

Oybek o‘zining rang-barang ijodi va ulkan jamoat arbobi sifatidagi faoliyati bilan o‘zbek xalqining madaniy yuksalishiga katta hissa qo‘shdi. Toshkentdagi maktab, hiyobon va metro bekatlaridan biri Oybek nomi bilan atalgan, Termiz davlat universiteti, Toshkent viloyatidagi jamoa xo‘jaligiga Oybek nomi berilgan. Oybek vafotidan keyin, ya’ni 2001-yilda “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilan taqdirlangan.

Oybek uy-muzeyi O‘zbekiston Ministrlar Sovetining 1980-yil 23-fevraldagi “O‘zbekiston adibi Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybek uy-muzeyini tashkil etish to‘g‘risida”gi 148-sonli qaroriga asosan tashkil etilgan.

Oybek uy-muzeyi nafaqat tarixiy yodgorlik, balki o‘zbek adabiyoti va madaniyatining o‘quv va tadqiqot markazidir. Bu erda turli ilmiy anjumanlar, adabiy kechalar, davra suhbatlari va uchrashuvlar o‘tkaziladi. Talabalar, tadqiqotchilar va yosh adiblar uchun muzey bebaho ilmiy-ma’naviy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Muzeyda Oybekning rafiqasi, o‘zbek adabiyotshunosi Zarifa Saidnosirova va ularning o‘g‘li – taniqli bastakor Suyun Toshmuhammedov haqidagi materiallar ham namoyish etiladi. Bu esa muzeyga yana bir ijtimoiy-qiyosiy qirrani qo‘shadi.

Oybek uy-muzeyi ikki qismdan – adabiy ekspozitsiya va memorial qismdan iborat. Adabiy ekspozitsiya beshta zalga joylashtirilgan. Bular: kirish, bolalik, “Qutlug‘ qon”, “Navoiy”, ko‘rgazmalar zali. 1940-yilda yozuvchining hayoti bilan bog‘liq adabiy ekspozitsiya qurilgan bir qavatli imoratning 5 ta xonasida joylashgan. Memorial qismi 2 qavatli binoning 6 ta xonasida namoyish etilgan. Bu uy dastlab 1958-yili yozuvchining rafiqasi Z.N.Saidnosirova chizmasi asosida barpo etilgan. Uy-muzeyning umumiy maydoni 700 kv.m. bo‘lib, shundan ekspozitsiya maydoni 300 kv.m., fond saqlash xonasi esa 24 kv.m.ni tashkil etadi. 2005 yilda uy-muzey ta’mirlanib, ekspozitsiyalar yangilangan.

Uy-muzeyning katta darvozaning chap tarafidagi devorga buyuk o‘zbek adibi Oybekning 1940-1968 yillarda shu uyda istiqomat qilganligi haqida lavha osilgan. Binoning bezak ishlarini bajarishda 40-yillarning o‘rtalarida Alisher Navoiy nomidagi Opera va balet teatrini bezagan eng yaxshi ganchkor xalq ustalari ishtirok etishgan.

Oybek uy-muzeyi adib tug‘ilgan kunning 80 yilligi munosabati bilan 1985-yilda rasman ochilgan bo‘lib, bugungi kunda uning asosiy fondida 10705 ta eksponat mavjud. Muzeyning ilmiy kutubxonasida jurnallar, gazetadan qirqmalar, turli tildagi nashrlar, kitoblar, dastlabki maqolalar, yozuvchining hayot-ijodiga taalluqli adabiyotlar, sharq adabiyotining namoyondalari - So‘fi Olloyor, Ahmad Yassaviy, Navoiy, Fuzuliy, Hofiz asarlarining qo‘lyozmalari mavjud. Muzey zallarini O‘.Tansiqboev, A.Bure, A.Tsiglintsev, Yu.Strelnikov, A.Abdullaev, A.Mamatova, Z.Saidnosirovalarning Oybek asarlariga ishlagan rasmlari bezab turadi.

O‘zbekiston xalq shoiri Shukrullo ushbu muzeyga tashrif buyurar ekan: “Oybek boshidan ozmuncha mashaqqatlarni kechirgan yozuvchi emas. Biroq u kimdandur qasos olishni, kimdandir ranjishni o‘ylamadi. U dunyoga umid bilan qaradi. Shularning hammasiga tinimsiz mehnati bilan javob berdi. Oybek uy-muzeyiga kelgan odam hayotga umid bilan qarash, mehnatni sevish, xalqqa xizmat etish nima ekanini o‘rganib ketadi! Oybek akani uy-muzeyiga qadam qo‘yayotgan har bir kimsa qandaydir ezgu ibrat, ma’naviy oziq olish, xalq ishonchiga sazovor bo‘lish namunasini ko‘rish niyati bilan keladi va bu uydan niyatlariga qanot bog‘lab, savob topib chiqadi” – deb yozgan edi [3].

Uy-muzey hovlisining shimoliy tarafidagi binoda memorial xonalar: mehmonxona, ijodxona (birinchi qavatda), bolalar xonasi va yotoqxona (ikkinchi qavatda) joylashgan bo‘lib, ikkinchi qavatga dahlizdagi yog‘och zinalar devorida A.Siglintsev ishlagan gravyuralar mavjud. Muzeyning asosiy 5 xonadan iborat qismiga kiraverishda, o‘ng tomonda adibning rafiqasi Zarifa Saidnosirova va uning otasi Saidnosir Mirjalilovga oid eksponatlar: rasmlar, hujjatlar, buyumlar, kartinalar namoyish etilgan. Xonaning bir chekkasida molbert ham mavjud bo‘lib, u O‘zbekiston xalq rassomi O‘rol Tansiqboevdan yodgorlik hisoblanadi [4]. Ushbu xonaning devorlaridagi moybo‘yoq bilan ishlangan tabiat manzaralarini Zarifa Saidnosirovaning o‘zi ishlagan. Xonadagi markaziy o‘rinlardan birini Zarifa Saidnosirovaning 1925-yilda yaratilgan “Ahmad Yassaviy maqbarasi” nomli rangtasvir asari egallagan. Bu xonani xalq dekorativ-amaliy san’ati buyumlari ham bezab turadi.

Keyingi xona ekspozitsiyasida XX asr boshlaridagi Toshkent ko‘rinishi, adibning o‘sha davrga oid suratlari, u tahsil olgan bilim yurtining uztoz va talabalari, ilk she’rlarining qo‘lyozma va bosma nushalari, Oybek ijodining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatgan shoirlar va ularning kitoblari joy olgan.

Uy-muzeyning ikkinchi xonasi - Oybekning 30-40-yillardagi hayoti va ijodiga bag‘ishlangan. Xona o‘rtasidagi to‘rt qirrali vitrinada “Qutlug‘ qon” romanining turli tillardagi tarjima nushalari o‘rin olgan. Shuningdek, bu xonada Chexoslovakiyalik shoir Ondra Lisagorskiuning urushdan keyin Oybekka minnatdorlik izxor qilib yuborgan sovg‘asi – “Front bo‘ylab”, “Olovli yo‘llar” kitoblari ham mavjud.

Uchinchi zaldagi ekspozitsiya markazida Navoiy mavzusi turadi. Shu xonada “Navoiy” romanining yirtilgan bir nusxasi saqlanmoqda. Ushbu kitob Oybek uy-muzeyiga qilingan sobiq o‘zbek harbiy asirlarining sovg‘asi hisoblanadi. “Oybek abadiyati” deb atalgan to‘rtinchi zalda adibning o‘zbek va rus tillaridagi ko‘p jildlik nashrlari, shuningdek, ayrim asarlarining so‘nggi yillarda xorijda nashr qilingan nushalari namoyishga qo‘yilgan. Bundan tashqari, adibning tasviri tushirilgan, she’riy misralari bitilgan sopol va chinni idishlar, misdan ishlangan buyumlar, Oybekka bag‘ishlangan badiiy, ilmiy va ilmiy-ommabop asarlar bu zaldan o‘rin olgan. Adabiy-tarixiy ekspozitsiya milliy o‘ymakorlik usulida ishlangan shiftli, mo‘jaz “Sharq xonasi” bilan yakunlangan bo‘lib, bu erdagi barcha buyumlar xonaga sharqona ruh bag‘ishlab turadi.

Adibning ukrain adabiyotiga bo‘lgan mehrini muzey ma’muriyati ekspozitsiyalarda yaxshi ko‘rsatib bera olgan. Oybek uy-muzeyida ukrain va o‘zbek madaniy aloqalari haqida hikoya qiluvchi nodir eksponatlar mavjud. Muzey ekspozitsiyasida namoyish qilinadigan kitoblar, fotosuratlar, xatlar va sovg‘alar ukrain adabiyotining yirik vakillari Ivan Le, Mikola Bajan, Pavlo Tichina, M.Tereshienko, Maksim Rilskiularning Oybek bilan do‘stona ijodiy aloqalari haqida so‘zlaydi. Taniqli kompozitor Oles Chishkoning Oybek bilan hamkorligi

natijasida yaratilgan “Mahmud Torobiy” operasi haqida ham qiziqarli eksponatlar bor. Olovli urush yillariga bag‘ishlangan bo‘limda frontda o‘zbek tilida chiqqan gazeta qo‘yilgan. Bu gazetada Oybekning Xarkov shahrini nemis fashistlaridan ozod qilinishiga bag‘ishlangan she’ri bosilgan [5].

Oybek uy-muzeyida saqlanayotgan “Navoiy” romanining qo‘lyozmasi, “Tuyg‘ular” ilk she’rlar to‘plami, A.Axmatovaga bag‘ishlangan she’r qo‘lyozmasi, O‘.Tansiqobevning rangtasvir asarlari, Zarifa Saidnosirovaning “Ahmad Yassaviy maqbarasi” asari, Navoiyning Saidnosir Mirjalilov avtografi yozilgan devoni noyob eksponatlar sirasiga kiradi.

Shu bilan birgalikda uy-muzeyning yana bir e’tiborga molik hujjatlardan biri bu - ziyoratchilarning uy-muzeyiga tashrifi vaqtida olgan taassurotlari hamda kechinmalarini yozib qoldiradigan daftar hisoblanadi. Daftarda turli xil yoshdagi ziyoratchilar, turli millat va qatlam vakillari o‘zlarining muzey haqidagi fikrlarini muhrlab qo‘yishgan.

2005-yilda Oybek tavalludining 100 yilligi munosabati bilan adib haqida to’la metrajli hujjatli film yaratilgan bo‘lib, muzeyda ushbu filmni ham tomosha qilish mumkin [6].

Muxtasar qilib aytganda Oybek uy-muzeyi o‘zbek adabiyotining yirik namoyandasi bo‘lgan Muso Toshmuhammad o‘g‘li Oybekning hayoti va ijodini o‘rganish uchun muhim manba hisoblanadi. Muzeyda saqlanayotgan eksponatlar, ilmiy ishlar va tadbirlar orqali adibning boy merosi haqida chuqurroq ma'lumot olish mumkin. Bu maskan nafaqat adabiyot ixlosmandlari, balki ilm-fan va madaniyat sohasidagi tadqiqotchilar uchun ham katta ahamiyatga ega. Bu maskan nafaqat tarixiy bino, balki Oybekning hayoti, ijodi va oilaviy muhitini aks ettiruvchi muhim manbadir.

Adabiyotlar:

1. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 6-жилд. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2003. – Б. 474.

2. https://oybek.vercel.app/about

3. Шукрулло. Ойбек уй-музейидаги ўйлар. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1987 йил 23 январь, 4 (2900)-сон. – Б. 3.

4. https://uza.uz/uz/posts/oybek-uy-muzeyidan-fotoreportazh_709462

5. Ёрмуҳамедов Ў. Экспонатлар сўзлайди. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1987 йил 16 октябрь, 46-сон. – Б.2.

6. Абулфайизов М. Ўчмас из. “Шарқ юлдузи” журнали, 2012 йил 2-сон. – Б. 3.

ИНСОНГАРОЙ ДАР “ХИРАДНОМАИ ИСКАНДАРӢ”- МАВЛОНО АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ

Ӯрунова Мавҷуда Рустамовна

кафедраи адабиёти классики тоҷики МДТ
«ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров»
(Тоҷикистон, Хуҷанд),
номзади илмҳои филологӣ, дотсенти
umavchuda@mail.ru, тел.: 92-736-02-51

Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ аз ҷумлаи сухансароёни маъруфи садаи понздаҳум ба ҳисоб рафта, анъанаҳои панҷсадсолаи адабиёти форсу тоҷикро дар осори хеш ҷамъбаст кард ва инкишоф дод. Мавлоно Ҷомӣ на танҳо дар ғазалсароӣ, инчунин дар таълифи достону маснавӣ, осори насрии адабию илмӣ низ чирадаст буда, анъанаи хамсасароиро инкишоф дод ва бо таълифи «Ҳафт авранг»-и хеш номи худро дар саҳифаҳои адабиёти беш аз ҳазорсолаи форсу тоҷик бо хатҳои рангин сабт намуд. Ӯ ҳарчанд дар таркиби «Ҳафт авранг» чанд асарро дар сужетҳои анъанавӣ таълиф карда бошад ҳам, лекин дар композитсия ва мазмуну мундариҷаи онҳо тозагиҳо ворид сохт. Баррасӣ ва таҳлили достони «Хирадномаи Искандарӣ» шаҳодат бар он дод, ки суханвар дар маснависароӣ аз пешгузаштагони хеш кам нест ва дар мураттабу муназзам сохтани қиссаҳои таърихиву ахлоқӣ низ гӯи сабқат аз дасти дигарон мебарад.

Ба василаи таълифи достони “Хирадномаи Искандарӣ” Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ суннати дерини адабиёти аҷдодии халқи тоҷик – андарзнависиро идомат бахшидааст. Воқеан, “Хирадномаи Искандарӣ” охирин достони “Ҳафт авранг”- Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ ба ҳисоб рафта, дар ҷавоби “Искандаронома”-ҳои хамсатайн таълиф шудааст. Достони “Хирадномаи Искандарӣ” аз чаҳордаҳ достон иборат аст ва дар оғози қисме аз достонҳо хирадномаҳо ҷойгиранд, ки арзиши баланди ахлоқиву тарбиявӣ доранд. Чунончи, дар достони дуюм “Хирадномаи Аристотолис”, “Хирадномаи Афлотун”, “Хирадномаи Суқрот”, “Хирадномаи Букрот”, “Хирадномаи Файсоғурас”, “Хирадномаи Асқалинус”, “Хирадномаи Ҳармис” ва дар достони сеюм “Хирадномаи Искандарӣ”, дар маҷмӯъ, ҳашт хираднома ҷойгиранд, ки ҳар яке дорои аҳамияти хоси ҳикамӣ мебошанд. Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ монанди дигар маснависароёни бузурги адабиёти форсу тоҷик, аз қабили Абулмаҷди Саноӣ, Аттори Нишопурӣ, Ҳаким Низомӣ, Мавлоно Румӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳоҷуи Кирмонӣ ва дигарон кӯшиш намудааст, ки андешаҳои ҳакимонаи худро бо ҳикоятҳои ҷолибу пурбор тақвият бахшад. Бино бар ин, дар таркиби достон, ҳамзамон хирадномаҳои он ҳикоятҳо аз рӯзгори шахсиятҳои бузурги асотириву таърихӣ ва ҳикоёти тамсилӣ оварда шудаанд, ки дар маҷмӯъ бисту ду ададанд.

Мавлоно Ҷомӣ қариб дар тамоми фаслҳои достони “Хирадномаи Искандарӣ” забон дар панду андарз кушода, доир ба масъалаҳои гуногуни ахлоқӣ ибрози назар кардааст, ки баррасӣ ва таҳлили онҳо аҳамияти муҳим барои тарбияи инсони комил доранд. Мавлоно Ҷомӣ ҳамчун инсони хирадманд, нексиришт, покизадилу покизарӯзгор кӯшиш намудааст, ки дар радифи подшоҳони замон, кулли хонандагони асарашро ба касби ахлоқи ҳамида ҳидоят карда, онҳоро аз хисоли бади инсонӣ нигоҳ дорад, ҳушдор диҳад, ки инсон маҳз тавассути феълу атвори некаш умри абад меёбад ва амали бад марги вай дар зиндагист. Аз ин рӯ, инсони хуб ҳамеша барои касби хислатҳои хуб кӯшо буда, ҳамвора корҳои накӯро анҷом медиҳад ва дар ҳама ҳолат сабрро аз даст нахоҳад дод.

Мавзуъ ва ғояи асосии достони “Хирадномаи Искандарӣ”-ро тараннуми ахлоқи ҳамида ва парҳез аз хулқи разила ташкил медиҳад, ки ба шоири инсонгаро будани Мавлоно Ҷомӣ далолат менамояд. Барои ба таври рӯшан ва мушаххас инъикос кардани афкору андешаҳои ҳакимонаи Мавлоно Ҷомӣ дар достони мазбур ақоиди ҳакимонаи суханварро метавон чунин дастабандӣ кард:

1.Васфи дониш, ҳикмат ва мақоми омӯзгор. Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ аз оғози достон шурӯъ карда инсонҳоро ба касби донишу ҳикматписандӣ даъват карда, мақоми омӯзгорро дар касби дониш ниҳоят боло гузошта менависад:

Зи дониш шавад кори гетӣ ба соз,
Зи бедонишӣ кор гардад дароз.
Зи дил сар занад сирри дониш нахуст,
Ки бар дасту по кор гардад дуруст.
Агар дар ҷаҳон наб-вад омӯзгор,
Шавад тира аз бехирад рӯзгор! (1, с.262).

Ҷои дигар, аз забони Арасту Искандарро ба ҳикматписандӣ даъват карда чунин менигорад:

Зи ҳикмат назояд ба ҷуз адлу дод,
Зи ҳикмат чӣ имкони зулму фасод?! (1,с.268)

Ба андешаи суханвар подшоҳе, ки аз перояи ҳикмат баҳравар аст, ҳеч гоҳ ба зулму беадолатӣ рӯй нахоҳад оварад.

Дар тамоми хирадномаҳое, ки дар достон оварда шудааст, сухан аз ситоиши дониш, хирад ва ҳикмату ҳикматписандӣ меравад (1, с.262,264,268,277,290,291,292,324...)

2.Ситоиши некиву накӯкорӣ ва хайру саховат. Абдураҳмони Ҷомӣ некӣ ва накӯкорӣ, хайру саховатро аз беҳтарин хислатҳои инсонӣ шуморида, аз забони Буқрот овардааст:

Баровар ба кори накӯ дар ҷаҳон,
Ба арзи замин номи тӯли замон.
Басад ном агар мард номовар аст,
Талабгори хайр аз ҳама беҳтар аст (1, с.301-302).

Аз забони Искандар бошад, таъкид ба он дорад, ки инсони дасткушоду саховатпеша ҳамеша дастболо аст, дар сурате, ки аз атои хеш миннат наниҳода бошад:

Фаровон ҳамебахшу кам мешумор,
Зи миннат ниҳодан ҳаме кун канор (1, с.322).

3.Ягонагии гуфтору кирдор низ аз хислатҳои писандидаи Мавлоно Ҷомӣ ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, дар “Хирадномаи Аристотолис” мефармояд, ки:

Машав ғарраи ҳусни гуфтори хеш,
Накӯ кун чу гуфтор кирдори хеш.
Чу кирдори носеҳ бувад нописанд,
Насиҳат кай афтад зи вай судманд?! (91, с.279).

4.Покиву айбпӯшӣ ва нигоҳ доштани хашму ғазабро Абдураҳмони Ҷомӣ аз хислатҳои беҳтарину заруртарини шоҳон дониста, дар “Хирадномаи Аристотолис” мегӯяд:

Гар ислоҳи халқи ҷаҳон боядат,
Дил аз ҳар бадӣ баркарон боядат.
Нашуста зи худ ҳарфи айб аз нахуст,
Зи ту айбпӯшӣ наёяд дуруст.
Чу нопок ояд ба ту оби ҷӯй,
Маҷӯ покии ҷома аз шустушӯй (1, с.278-279).

Мавлоно Ҷомӣ дар идомаи суханҳои ҳакимонаи Арасту перомуни фурӯ нишондани хашму ғазаб чунин изҳори андеша кардааст:

Бизан шишаи хашмро санги ҳилм,
Бишӯ зулмоти ҷаҳлро з-оби илм.
Ба фикрат зи дил нисён бибар,
Ба шукр аз дарун доғи куфрон бибар (1, с.279).

5.Хомӯшӣ ва мазаммати пургӯӣ дар меҳвари андешаҳои ахлоқии Мавлоно Ҷомӣ ҳамеша чарх мезанад. Бино бар ин, суханвар дар қисмати “Хирадномаи Суқрот” дар силсилаи дурдонаҳои ҳикмат оид ба ин масъала чунин ибрози назар менамояд:

Худо як забонат бидоду ду гӯш,

Ки кам гӯй яъневу афзун ниюш.
Хомӯшӣ бувад давлати эзадӣ,
Далели ҳунармандию бихрадӣ.
Зи бисёрдонон фаросат гувост,
Ки бисёргӯй аз фаросат ҷудост (1, с.292).

6. Қаноат аз фазилатҳои писандидаи инсонӣ ба ҳисоб рафта, диққати Мавлоно Абдураҳмони Ҷомиро пайваста ба худ ҷалб кардааст. Зеро шоир худ инсоне буд озодаю қаноатпеша ва хоксор. Аз ин рӯ, дар достон ба ин масъала борҳо ишорат карда, аз забони Буқрот мегӯяд:

Чӣ хуш гуфт,к-эй монда дар тобу печ,
Қаноат кун аз хони гетӣ ба ҳеч.
Кашишҳои ҳоҷат зи худ дур кун,
Зи бехоҷагӣ сина пурнур кун (1, с.300).

7. Пос доштани обрӯи инсонӣ ҳамеша дар мадди назари Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ қарор дорад. Аз нуқтаи назари суханвар подшоҳ бояд ки ҳамеша барои пос доштани обрӯи худ кӯшиш ба харҷ диҳад, то ки соҳиби иззату эҳтиром байни раияташ гардад. Аз шоҳи беобрӯ касе шодмон нест ва ӯро дастгирӣ нахоҳад кард. Бино бар ин, аз забони Асқолинус, ки яке аз донишмандони машҳури Юнони қадим асту ҳамасри Арастуст, чунин ибрози назар менамояд:

...Ба сад поя мӯҳтоҷ ҷон костан,
Беш аз ҳоҷат аз нокаон хостан.
Ба хоҳиш аз эшон марез обрӯй,
Мадор обрӯйро кам аз оби ҷӯй (1, с.308).

Ин донишманди хирадпеша дар хирадномааш таъкид месозад, ки шоҳ бояд, ки дар ҳолати ночорӣ ҳам аз нокасон хоҳиши дастгирӣ нанамояд ва поси обрӯяшро дорад.

8. Шукргузорӣ дар неъмат аз фазилатҳои хуби инсонӣ буда, инсонро аз беобрӯӣ нигоҳ медорад. Бино ба андешаи Мавлоно Ҷомӣ подшоҳ ва ҳар инсон бояд шукри неъмати худодода кунад ва бо ношукрӣ рӯ наниҳад, ки ба хорӣ мекашад. Оне, ки шукр мегузорад, неъматаш афзун хоҳад шуд. Чунончи:

Бубин неъмату шукри неъмат бигӯй,
Бубин зиллату дил зи зиллат бишӯй.
Зи шукр аст неъмат фазоишпазир,
Агар марди роҳӣ, раҳӣ шукр гир.
Мабодо равад пои неъмат зи ҷой,
Фурӯ бандаш аз риштаи шукр пой (1, с.308).

9. Кинаварзӣ ва бухлу ҳасадро Абдураҳмони Ҷомӣ аз бадтарин хислатҳои инсонӣ мешуморад. Ба андешаи суханвар ин хислатҳои разилаи инсонӣ шахсро аз доираи инсонгарӣ берун андохта, мояи бадбахтии вай мегардад. Аз ин бобат, шоир дар қисмати хирадномаҳои достон ба накӯҳиши ин хисоли одамӣ пардохта, аз ҷумла мефармояд:

...Яке он ҳасадвар ба ҳар кишваре,
Ки ранҷаш бувад роҳати дигаре.
Чу ҳоли касе бинад аз хеш беҳ,
Фитад бар раги ҷонаш аз ғам гирех.
Дувум кинаварзе, ки аз хулқи зишт,
Бувад кинаи халқаш андар сиришт.
Чу натвонад аз кас шудан кинакаш,
Набошад зи киндорияш синах(в)аш (1, с.291).

10. Парҳез аз бадгӯӣ беҳтарин фазилати инсонӣ ба ҳисоб меравад. Суханварону донишмандони форсу тоҷик бо такя ба Каломи раббонӣ бадгӯиро ҳатто аз зино ҳам бадтар донистаанд. Аз ин рӯ, ин хислати разила дар тамоми осори ахлоқӣ маҳкум карда шуда, брои исботи фикр ҳикоятҳои ҷолиб низ оварда шудааст. Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ низ ҳамчун инсони хирадпеша аз ин хислати бади инсонӣ нафрат дошта, дар достони “Хирадномаи Искандарӣ” аз забони персонажҳои асар онро сахт маҳкум кардааст. Чунончи:

Аз он кас бипарҳезу феълу фанаш,
Ки дорад дилат бесабаб душманаш.
Агар раҳ нагардонад аз гург меш,
Бувад ёвари ӯ дар озори хеш.
Забонро чӣ дорӣ ба гуфтан гарав,
Зи ҳар сӯ кушо гӯши ҳикматшунав (1, с.292).

Аз назари Мавлоно Ҷомӣ инсоне, ки бадгӯйро гӯш медиҳаду ба вай ҳамроҳӣ менамояд, аз паи озори худ хоҳад шуд ва ба гунаҳ хоҳад печид.

11. Даъват ба зиракӣ ва парҳез аз ҷаҳл низ ҳамеша диққати Абдураҳмони Ҷомиро ба худ ҷалб кардааст. Зеро инсоне, ки зирак нест, ба зудӣ фирефтаи мардуми фурӯмоя мегардад ва аз ҷаҳлу нодонӣ ба бало гирифтор хоҳад шуд. Аз ин лиҳоз, суханвар дар интиҳои “Хирадномаи Буқрот” хонандаро ба зиракӣ даъват карда, аз ҷумла мефармояд:

Миёни ду кас маънии зиракӣ,
Бувад мояи иттиҳоду якӣ.
Ҳама зиракон з-он ба ҳам дӯстанд,
Яке мағзро гашта сад пӯстанд (1, с.302).

Дар идомаи тавсифи зиракӣ Мавлоно Ҷомӣ ҷаҳлу ҷаҳолатро накӯҳиш карда, миёни оқилу ҷоҳил тафриқа ҷой доштанашро таъкид сохта, мефармояд:

Вале ҳаст дар дидаи эътибор,
Тариқи ҷаҳолат ҳазорон – ҳазор.
Ду ҷоҳил ба ҳам муттаҳид нестанд,
Роҳи ақлро мӯътақид нестанд.
Зи оқил басе то ба ҷоҳил раҳ аст,
Раҳи ҳар яке з-он дигар кӯтаҳ аст (1, с.302).

12. Зарпарастиву мансабталоширо Абдураҳмони Ҷомӣ сахт маҳкум кардааст. Зеро худи суханвар бо вуҷуди имкониятҳои хуб доштанаш фирефтаи симу зари зиёд нагардида, як зиндагии содаву осудаҳолонаро ихтиёр кардааст. Бино бар ин, дар хусуси шаш тоифаи одамон, ки ҳамеша дар ғаму ғусса ғӯтавар ҳастанд, андешаронӣ карда, аз ҷумла мансабпарастону зарпарастонро танқид карда мегӯяд:

...Бувад панҷумин – толиби пояе,
Ки дархури он набвадаш мояе.
Кунад орзуи мақоме баланд,
Ки натвонад он ҷо фикандан каманд.
...Бувад симу зар ранҷи динпарварон,
Табибони он ранҷ донишварон.
Бияфган зи каф косаи зарри ноб,
Кафи хешро коса кун баҳри об (1, с.291).

13. Айбпӯшӣ ва нигоҳ доштани ҷаҳлу қаҳр низ аз фазилатҳои беҳтарини инсонӣ буда, дар осори суханварони форсу тоҷик бисёр ситуда шудааст. Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ низ ҳамчун инсони нексиришт ҳамеша инсонҳоро ба пӯшида нигоҳ доштани нуқсону камбудиҳои якдигар даъват карда мегӯяд:

Мабодо, ки чу айбе аз ҷайби ту,
Занад сар, кунад дигаре айби ту (1, с.312).

Ҷои дигар дар нигоҳ доштани ҷаҳл фармудааст:

Бизан шишаи хашмро санги ҳилм,
Бишӯй зулмати ҷаҳлро з-оби ҳилм.
Ба ахлоқи аҳли карам рӯй кун,
Ба икроми ҳар неку бад хӯй кун.
Ба икроми некон ба некӣ гарой,
Ки хушнуд бошад зи некон худой.
Агар ёбӣ огоҳӣ аз айби кас,

Ба ҳар кас аз он барнаёвар нафас.
Ту ҳастӣ башар, дигарон ҳам башар,
Набошад башар пой то сар ҳунар.
Зи хайри башар шарраш афзунтар аст,
Ҳуруфи башар бештар з-он шар аст...(1, с.312).

Бино бар ин, суханвар дар сари ҷаҳл ба айби касон ишора карданро камоли бехирадӣ ҳисобида, одамонро ба нигоҳ доштани ҷаҳлу ситез даъват намудааст ва таъкид сохтааст, ки инсони хокӣ беайб нест ва агар рӯзе аз айбҷӯ хатое сар занад, дигарон низ ба зоҳир кардани он камар хоҳанд баст.

14.Ба даст овардани луқмаи ҳалол аз муҳимтарин хислати инсон аст. Аз ин рӯ, суханвар аз ин масъала низ сарфи назар накардааст ва дар “Пандномаи Ҳармис” даст аз ҷаҳолат бардошта, бо касби ҳалол ба даст овардани ризқро талқин намуда, мефармояд:

Ба роҳи ҷаҳолат машав тезгом,
Мабар дасти мукнат ба касби ҳаром.
Ки гар кисаатро диҳад фарбеҳӣ,
Кунад синаатро аз имон тиҳӣ (1, с.312).

Аз ин сабаб, ба андешаи Абдураҳмони Ҷомӣ инсонҳое, ки майл ба молу дунё ва лаззатҳои он доранд, ғарқи дарё хоҳанд шуд бо санги гароне дар гардан, ки ҳеч халосӣ барояшон даст намедиҳад ва охируламр ҷон аз даст хоҳанд дод. Чунончи, шоир мефармояд:

Макун майли дунёву лаззоти ӯ
Ки наъти хушӣ нест дар зоти ӯ.
Гирифтори дунё ба дарёст ғарқ,
Гаронсанг боре ниҳода ба фарқ (1, с.312).

15. Подоши амал дар меҳвари андешаҳои ахлоқии Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ мақоми хосеро ишғол кардааст. Зеро инсон, аз назари суханвар, кору амалеро анҷом диҳад, хоҳ неку хоҳ бад ва ё савобу носавоб, албатта, подоши он насиби худи ӯст. Мавлоно Ҷомӣ аз забони Арасту ин масъаларо мавриди назар қарор дода, Искандарро ба анҷоми корҳои неку хайр дар давлатдорӣ даъват кардааст. Ин андешаҳои суханвар баъд аз асрҳо низ арзиши тарбиявии худро гум накардааст. Ҳар нафаре, ки имрӯз достони “Хирадномаи Искандарӣ”-ро мутолиа менамояд, аз ин гуфторҳои насиҳатомези шоир баҳравар мегардад ва ба худ натиҷагирӣ менамояд. Чунончи:

Ҷаҳон кӯҳу феъли ту омад нидо,
Ҷазои ту бар феъл бошад садо.
Аз ин кӯҳ, к-аз феъли ту пурнидост,

Садо ҷуз бо вафқи нидо барнахост.
Ба кӯҳ он чӣ гӯӣ, ҷуз он нашнавӣ,
Ба хок он чӣ корӣ, ҷуз он надравӣ.
Ниҳоле, ки корӣ дар ин тира хок,
Чунон кор, к-аз вояи табъи пок.
Диҳад номи некӯт имрӯз бор,
Ба фардот хушнудии Кирдигор... (1, с.278).

16. Таъкиди нопойдории дунё дар қисмати оғози достони Искандар рӯшан ба назар мерасад. Мавлоно Ҷомӣ ба поён расидани зиндагиву салтанати Файлақусро ба тасвир гирифта, қайд намудааст, ки ҷаҳон ҳар лаҳза дар тағйирёбист, яъне гоҳе маргу гоҳе зиндагонӣ, гоҳе сарвариву гоҳи дигар бандагӣ. Замоне падарро аз тахт бар тахта, яъне тобут менишонаду писарро ҷигархун месозад, замоне писарро аз қабо дар кафан ҷо менамояду падарро пираҳанчок месозад. Бино бар ин, он инсонеро, ки аз шодии дигарон шоду дар ғами касон ранҷур аст, ситоиш карда, мефармояд:

Хирадмандро з-он ҷигар хун бувад,
Ки ҳар лаҳза гетӣ дигаргун бувад.
Гаҳе марг бошад, гаҳе зиндагӣ,
Гаҳе подшоҳӣ, гаҳе бандагӣ.
Падарро кунад ҷо ба тахта зи тахт,
Писарро кунад з-он ҷигар лахт-лахт.
Писарро барад аз қабо дар кафан,
Падарро занад чок дар пираҳан.
Хуш он зираки мағзбин зери пӯст.
Ки аз марги ҳар кас чи душман чи дӯст.
Наёрад ба дил ҷуз ғами хештан,
Надорад ба ҷуз мотами хештан (1, с.269-270).

Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ дар идомаи андешаҳои болоӣ дар хусуси нопойдории дунё ҳарф зада таъкид менамояд, ки набояд дар марги дигарон хушнудӣ кард, зеро марг дар паи ҳар кас аст ва рӯзе вайро низ хоҳад ёфт. Бино бар ин, ба ҳар чизи неку бад бояд бо чашми ибрат назар кард ва ғами имрӯзу фардоро набояд хӯрд ва хуш зиндагӣ бояд кард:

Мабин марги бадхоҳро барги хеш,
Ба ёд ор аз он навбати марги хеш.
Зи оинаат занги ғафлат зудой,
Ба ҳар неку бад чашми ибрат кушой.
Ғами дуру наздик чандин мах(в)ар,
Кас аз ту ба ту нест наздиктар (1, с.270).

Ҳамин тавр, Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ кариб дар тамоми фаслҳои достони “Хирадномаи Искандарӣ” забон дар панду андарз кушода, доир ба масъалаҳои гуногуни ахлоқӣ ибрози назар кардааст, ки баррасӣ ва таҳлили онҳо аҳамияти муҳим барои тарбияи инсони комил доранд. Мавлоно Ҷомӣ ҳамчун инсони хирадманд, нексиришт, покизадилу покизарӯзгор кӯшиш намудааст, ки дар радифи подшоҳони замон, кулли хонандагони асарашро ба касби ахлоқи ҳамида ҳидоят карда, онҳоро аз хисоли бади инсонӣ нигоҳ дорад, ҳушдор диҳад, ки инсон маҳз тавассути феълу атвори некаш умри абад меёбад ва амали бад марги вай дар ин ҷаҳон аст. Аз ин рӯ, инсони хуб ҳамеша барои касби хислатҳои хуб кӯшо буда, ҳамвора корҳои накӯро анҷом медиҳад ва дар ҳама ҳолат шукру сабру таҳаммулро аз даст нахоҳад дод. Андешаҳои ниҳоии Мавлоно Ҷомӣ далел бар гуфтаҳои болост, ки фармуда:

Фани хеш некӣ кун, эй некзан,
Ки беҳ, гар бувад некзан некфан...
Ба сабр ар барояд туро номи нек,
Диҳад номи некат саранҷом нек.
Нигиндори ин чархи фирӯзафом,
Паи номи некӯ бувад, вассалом! (1, с.382-383).

Ҳамин тавр, Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ аз бузургтарин маснависароёни адабиёти форсу тоҷик ба ҳисоб рафта, тавонистааст бо мероси адабии гаронмояи хеш дар тарбияи инсони комил саҳми арзанда гузорад. Достони “Хирадномаи Искандарӣ” аз ҳайси фарогирии андешаву афкори панду ахлоқӣ байни дигар маснавиҳои “Ҳафт авранг” имтиёзи бештареро молик буда, перомуни муҳимтарин масоили ахлоқии замони суханвар маълумоти дақиқ медиҳад. Баррасӣ ва таҳлили достони мазкур нишондиҳандаи равшани инсонгароии суханвар дар таърихи адабиёти форсу тоҷик аст.

ФЕҲРАСТИ АДАБИЁТ:

А) Сарчашмаҳо:

1. Абдураҳмони Ҷомӣ. Хирадномаи Искандарӣ. Осор, ҷилди панҷум. Душанбе:Адиб, 1988

2. Абдураҳмони Ҷомӣ. Маҷмуаи мақолаҳо. - Душанбе: Ирфон,1973

3. Гулшани адаб. Ҷилди 4. Тартибдиҳандагон: Афсаҳзод А., ва дигарон. - Душанбе, Ирфон, 1970

4.Гулшани адаб. Ҷилди 5. Тартибдиҳандагон Афсаҳзод А. ва диг.Душанбе, Ирфон 1980

5. Айнӣ, Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик. – М. 1926

Б) Манобеи илмӣ :

6. Афсаҳзод, Аълохон. Рӯзгор ва осори Абдураҳмони Ҷомӣ. - Душанбе: Ирфон,1980

7. Афсаҳзод, Аълохон. Достони «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Абдураҳмони Ҷомӣ.- Душанбе: Ирфон,1970

8. Бертелс, Е.Э. Ҷомӣ. - Сталинобод,1949

9. Зеҳнӣ, Турақул. Санъати сухан. – Душанбе: Маориф, 1979

10. Сатторов, Абдунабӣ. Афкори адабӣ ва эстетикии Абдураҳмони Ҷомӣ. – Душанбе: Ирфон,1974.

11. Мирзозода, Холиқ. Таърихи адабиёти тоҷик. Китоби 2. - Душанбе: - Маориф, 1977

12. Шарифов, Худоӣ. Каломи бадеъ. - Душанбе: Ирфон,1981

13. Мусулмонқулов, Раҳим. Назарияи адабиёт. - Душанбе: Маориф,1990.

АҺАМИЯТИ ТАРБИЯВИИ ЗАРБУЛМАСАЛ ВА МАЌОЛҲОИ ХАЛЌЇ

Неъматзода Муқаддас Ҳабиб *- номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносии МДТ «ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров» (Тоҷикистон, Хуҷанд),*

nematova.1968@mail.ru, тел: 927086675

Забон калиди њамаи мушкилию мураккабињост ва барои ҳар як нафар неъмати муқаддас аст. Мо барои тозагї ва аз харобшавї эмин нигоњ доштани забони модарї бояд кўшиши зиёд ба харљ диҳем. Мушоҳидаи суҳбат бо одамони касбу кори гуногун, бо бачагон нишон медињад, ки бисёре аз онҳо меъёри забони тољикиро риоя намекунанд, ҳангоми сухан рондан бисёр бањудаву бењуда забони тољикиро бо забонҳои дигар олуда месозанд, гўё худро бо ин «маданиятнок» нишон медињанд.

Дар шароити кунунї ҳар гоҳ сухан аз боби пастии сатҳи маърифати мардум ва вайронии ахлоќ равад, ҳадафи асосии танќид мактабу муаллим ва шогирдони бесавод ё чаласавод ќарор мегиранд. Ќариб ҳамагон ин иллатро дар хуб надонистани забони модарї, таърихи миллат, дуруст нафаҳмидани адабиёти воломаќоми классикї мебинанд. Шояд ин таъкид бамавќеъ бошад, вале набояд фаромўш кард, ки норасої ва нобасомониҳо танҳо хоси мактабу муаллим набуда, балки, волидон низ мебошад. Ба раванди кори таълиму тарбия амиќтар назар афканем, мебинем, ки мактабу омўзгор низ чун дигарон ба кўмаку дастирї ниёз доранд.

Яке аз роњњои асосии омўзиши таљрибаи аљдодон ин бамавќеъ истифода бурдани зарбулмасалу маќолњои халќї чї дар оила ва чї дар мактаб мебошад.

Зарбулмасал сухани пандомези халќї буда, ба иборањои рехта ва хеле муъљаз ифода мешавад. Одамон њангоми сухандонї зарбулмасалро бисёр истифода мебаранд. Дар мавќеи даркорї истифода шудани зарбулмасал ба сухани гўянда ё нависанда обуранги махсус бахшида, онро ќувват медињад ва таъсирбахш мегардонад. Дар зарбулмасалњо бисёр фикрњои оќилонаи халќ доир ба соњањои гуногуни зиндагї ифода ёфтаанд. Онњо љамъбасткунандаи фикр ва хулосаи калом мебошанд.

Зарбулмасалу маќол як намуди эљодиёти дањонии халќ буда, дар гуфтугў ва ба ёки хаттї истифода мешавад. Ва ѓояњои наљиби инсониро дарбар мегирад. Онњо ањамият ва ќимати калони таърихї, бадеї ва тарбиявї доранд, дар инкишофи донишу маърифати одам, завќи бадеї, инкишофи нутќи одамон наќши бузург мебозанд. Аз ин рў, мардум ба зарбулмасал эътиќоди махсус дорад. Дар тамоми соњањои њаёт ва фаъолияти худ онњоро њамчун дастури амалиёт истифода мекунанд.

Гарчанде ки зарбулмасал ва маќолњо дар алоњидагї њам фикри расо ва маънои муайянеро ифода мекунанд, вале ањамияти онњо моњият ва ќимати онњо дар нутќи гўянда ё матни нависанда бештар ва барљастатар намоён мегардад. Зарбулмасалу маќолњо бо хусусияти бадеии худ аз њамдигар фарќ мекунанд. Зарбулмасалњо бештар дорои маънои маљозї буда, дар онњо маќсад ва фикри асосї ба воситаи киноя ифода мегардад. Чунончи, “Забони мурѓонро мурѓон медонанд”, “Об аз сар лой”, “На сих сўзад на кабоб”, “Як задани оњангару сад задани сўзангар”.

Аммо хусусияти маќол дигархелтар аст. Дар маќол маънои маљозї, киноявї мушоњида намешавад. Маќол маќсад ва ѓояро бидуни истифодаи монандкунї барин санъатњои бадеї, ки хоси зарбулмасаланд, ифода мекунад. Дар маќол предмет, њодиса, амалиёт ва ѓайра дар љои худ, дар маънои худ ошкоро, бе пардапўшї, бе хаёлоти бадеї ва берун аз параллелизми психологию предметї ва мантиќї меояд. Бинобар ин, маќол нисбат ба зарбулмасал аз љињати шакл сода, бе обуранги бадеї аст. Чунончи, “Дар њама кор машварат мебояд. Кори бе машварат накў наояд”. “Дили нохоњам узри бисёр”, “Дидам, ки нашуд монам, ки равад”, “Дили одаткарда балои љон”, “Кори имрўзаро ба фардо магузор”

Нависандаи бузург М.Шолохов дар сарсухани худ ба маљмўаи В. Даль “Зарбулмасалњои халќи рус” чунин гуфтааст: “Шояд дар ягон шакли дањонакии эљодиёти халќ, чунонки дар зарбулмасалњо мебинем, аќлу

хиради халќ бо он ќувва, бо он гуногунї зоњир нашуда бошад ва таърихи миллиаш, сохти љамъиятиаш, ба он дараљаи равшан инъикос нагардида бошад”.

Дар њаќиќат, њам зарбулмасалу маќолњо ба туфайли бозарофат, шоирона ва даќиќ будани худ нутќро пурмазмун, аниќ ва таъсирбахш мекунанд. Бинобар ин, онњо на фаќат барои омўхтани ѓояи оммаи мењнаткаш маводи пурќиммат медињанд, балки дар бобати муайян намудани фасоњату назокати забони гуфтугўї низ аз манбањои муњимтарин ба шумор мераванд. Зарбулмасалу маќол дар инкишофи нутќ ва тафаккури хонандагон ањамияти калон дорад. Хониш ва эзоњи зарбулмасалу маќол њамчун машѓулияти шавќовар фикри хонандаро сайќал дода, њозир љавоб мекунанд.

Истифодаи зарбулмасалу маќолњои халќї дар тарбияи насли наврас ањамияти калон дорад ва бачагонро дар оила ба кори эљодї ва мустаќилона фикр кардан тайёр карда, забони онњоро суфта, ѓанї ва равону бурро карда, љилои тоза мебахшад. Падару модарон, модаркалон ва бобоњо, фарзандон ва наберањо, ки оиларо ташкил медињанд, коллективи кўчакест ва муњити солими он ба синњатї ва ќобилияти мењнатии аъзои он бетаъсир наметавонад.

Танњо парвариши ахлоќи њамида дар шахсияти фарзандон наметавонад, ки таъмини саодати комил бошад.

Волидон бояд хуб дарк созанд, ки нозукињои зиндагиро бо суханони хушку холї ба фарзандон омўзнидан имконнопазир аст. Барои ба ин маќсад муваффаќ шудан фарзандон бояд аз сабаќҳои пурмазмуни олавї бањри бардоранд.

Бояд дар оила фазои хуби ахлоќии психологї вуљуд дошта бошад. Падар дар муњайё сохтани фазои орому созгори оилавї мсъулияти бештаре дорад. Мањз дар давраи бачагї олами эњсос, завќу салиќа, малакаю мизоҷ ва хислатњои алоњидаи шахсию ахлоќии кўдак сурат мепазирад.

Љавњари мардиро дар писарбачањо бояд падару бобоён тарбия намоянд. Зарбулмасалҳои зерин дар тарбияи писарбачагон хеле мувофиқ аст:

“Ба як мард чил њунар кам”.

“Мастиву пастї”.

“Мардї аз мардон ояд”.

“Мардї набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигирї, мардї”.

“Мардро дар сухан шиносанд”.

“Мард мењмон меоварад, номард нанг”.

Сабаќи рўзгор духтарбачагонро низ хеле зарур аст, зеро онњо кадбонуњои ояндаанд. Аз ин рў, онњоро дар руњияи мењнатдўстї, шафќату

мењрубонї, њамдардию ѓамхорї, дўстию самимият ва дарки мафњуми шарафи номуси духтарї тарбия бояд кард. Дар ин кор истифодаи зарбулмасалу маќолњо кўмаки калон мерасонад.

“Мардро шоњ мекардагї њам зан, гадо мекардагї њам зан”.
Зан агар поку мењрубон бошад,
Лоиќи ишќи љовидон бошад.
Зани нек офияти зиндагонї бувад,
Зани солења дар хона дарояд,
Равшанї ба равшанї афзояд.
Зани хуби фармонбари порсо,
Кунад марди дарвешро подшо.

Муомила ва маданияти хуб, муносибати нарм ҳусни инсон аст, фазилати хуби одамон аст. Зарбулмасал ва мақолҳои зерин дар ташаккул додани хислати хушмуомилагї, чењракушодї, њалимию хушгуфторї дар шахсияти бачагон роли муҳим мебозад:

Аз дилозор њама безор.
Дили монда
Љони баромада.
Дасти шикаста кор мекунад
Дили шикаста не.
Касе, к-ў пеша кард озори мардум,
Ба маънї баъдтар аз мору каждум.

Одами хушмуомила, чењракушод, њалим бо одамони атроф мењрубон аст.

Хушмуомилагї дар гуфтор, оњанги сухан, ишорату њаракат зоњир мегардад. Ё ин ки:

Чун ќаламфур тез машав,
Монанди зардак рост бош.
Тавон сохт коре ба нармї чунон,
Ки натвон ба тиру камон сохтан.
Ба нармї кун ба назди халќ оњанг,
Зи зўри об дорад гардиши санг.

Наврасон ва ҷавонон ба душвориҳои зиндагӣ тобовар бояд бошанд, дар ин ҷода устодон ва волидайнро зарур аст, ки бо насиҳат ва фаҳмондани моҳияти масъала онҳоро тарбият намоянд, онҳо аз мушкилиҳо руҳафтода нашаванд. Зарбулмасалҳои зерин ин матлабро осонтар менамояд:

Ба ростї завол нест.
Беша бе шер нест, дарё бе моњї.
Љои мардон дар майдон.
Мард бояд, ки худ падар бошад.
Боиси фахри сад писар бошад.

Мушоњидањо, суњбатњо нишон доданд, ки дониши бачагон оиди зарбулмасалу маќолњои халќї гуногун мебошанд. Бачагон оиди баъзе мавзуъњо зарбулмасалу маќолњои кам донанд, ќисми дигарашон ба миќдори ночиз медонанд. Масалан, бачагони оилањое, ки бобою модаркалон доранд оиди ахлоќ зарбулмасалу маќолњои зиёде медонанд.

Зарбулмасал ва маќлњои тољикиро аз рўи мавзуъ ва мундариљаашон мо шартан ба ду гуруњ људо кардем.

Гуруњи якум – зарбулмасалу маќолњое, ки хусусияти танќидї доранд.
Гуруњи дуюм – зарбулмасалу маќолњое, ки мазмунашон аз панду њикмат иборат мебошанд.

Зарбулмасалњои гуруњи дуюм миќдоран зиёданд ва доираи мавзўи онњо низ хеле васеъ аст. Мавзўи мењнат дар зарбулмасал ва маќолњои тољикї ба таври васеъ муњокима шудааст ва чунин зарбулмасалу маќолњои вобастаи ин мавзуъро аксарият донистанд.

Ранљи мо – ганљи мо.
Дасти худро гул бисозу миннати нокас макаш.
То мењнат накунї, санги сиёњ лаъл нагардад.
Номи баланди пуршараф
Аз кор меояд ба кас.
Мењнату роњат.

Мавзўи панду ахлоќ дар адабиёти классикии тољик хеле доманадор аст. Ќариб ягон соњаи зиндагї ва масъалаи ахлоќї нест, ки адибони гузаштаи мо ба он дахолат накарда бошанд. Онњо зарбулмасалу маќолњоро дар панду насињатњои худ чунон моњирона истифоа бурдаанд. Кас гумонбар мешавад, ки вай гуфтаи шоир азони халќ бошад. Ҳар кас, ҷавону пир барои омӯхтани таҷрибаи ҳаётӣ, инкишофи маънавї, салоњиятї, хулќу атвори худ аз панду њикматњои пурќимат ва мазмунан бой ва пур аз ниёгон мерос мондааст, бисёр пандњои судбахш гирифта метавонад. Зарбулмасалу маќолњо ба мо њикмати зиндагиро меомўзад, инсонро ба роњи хуби њаёт њидоят мекунад, барои бењтар бомаънї гузаштани зиндагии ў ёрии амалї мерасонад. Вай ба тарбия ва камолёбии инсони њаќиќию комил, инсони сиратан зебо, поку асил, донову хирадманд нигаронида шудааст. Аксарият зарбулмасалу маҷолҳо дар адабиёти классикӣ бисёр барҷаста ва бамаврид инъикос ёфтаанд.

“Бо дода ѓаноат куну бо дод бизї,
Дар банди такалуф машав, озод бизї”.

***

“Чу пухта шавад, талх ширин шавад,
Ба дониш сухан гавњарогин шавад”.
“Мард аз амал шинохта гардад”.
“Мардї ба шуњрату сухан нест”.
“То дили дўстон ба даст орї,
Бўстони падар фурўхтан бењ”.
“Њама кас ба як хўю хост нест,
Дањ ангушти мардум ба њам рост нест”.

Падару модари бомаърифат дар тарбияи фарзандони худ аз байтњои болої мисол оварда, фарзандони худро дар руњияи ахлоќи њамида тарбия карда метавонад.

Ҳамин тавр, зарбулмасалу маќолњои халќї чун омилњои муњими тарбияи насли наврас дар омўзонидан ахлоќу одоби нек, таълиму тарбияи ѓояњои бузурги инсонї ва дар бой гардидани љањони маънавию эстетикии бачагон хизмат менамоянд. Зарбулмасалу маќолњо ба мо њикмати зиндагиро меомўзад, инсонро ба роњи хуби њаёт њидоят мекунад, барои бењтар бомаънї гузаштани зиндагии ў ёрии амалї мерасонад. Ҳамчунин ҷавҳари асосии онҳо ба тарбия ва камолёбии инсони њаќиќию комил, инсони сиратан зебо, поку асил, донову хирадманд нигаронида шудааст.

Феҳрасти адабиёт:

1. Абибов Л. Баёзи љавоњироти сухан. Душанбе: Маориф, 1987.- 123с.
2. Асорӣ В. Фолклор, халқият, нависанда. Душанбе: Ирфон, 1982-150с
3. Асорӣ В. Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷикӣ. - Сталинобод. Нашрдавтоҷик. 1956-220с.
4. Асорӣ В. Амонов Р. Эҷодиёти дахонакии халқи тоҷик. - Душанбе Маориф, 1980-250с
5. Калонтаров Я.И. Мудрость трех народов. - Душанбе: Адиб, 1989-428с.
6. Макаренко А.С. Собр. соч. Т.н. М. 1957-204с.
7. Орифӣ М. Аз таърихи афкори педагогикаи халқи тоҷик. - Душанбе Нашри давлатии адабиёти таълими-педагогии Тоҷикистон 1953- 150с.
8.Содиќов А. Аќидањои ахлоќии мутафаккирони Шарќ. Душанбе: Ирфон. 1989. -245с.
9.Сўфиев А. Њазору як чистон. - Душанбе: Маориф. 1986. -234с.
10.Тилавов Б. Зарбулмасалњои машњур. - Душанбе: Дониш. 1983. -345с.

11.Фозилов М. Фарҳанги зарбулмасал, маќол ва афоризмҳои тољикию форсї. - Душанбе: Ирфон. 1974.-234с.

ТАРБИЯИ ХУДШИНОСӢ АЗ ДИДГОҲИ АБДУРАҲМОНИ ҶОМӢ

Қаюмова Феруза Абдувойитовна
номзади илмҳои филологӣ, дотсенти кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва ҷомеашиносии
МДТ “ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд)
simin36@mail.ru mailto:nematova.1968@mail.ru

Дар ҳақиқат, насли аз ҳар ҷониб мукаммал ва огоҳро тарбия намудан аз вазоифи муҳими ҷомеаи имрӯз ба шумор меравад. Зеро маҳз ҷавонон созандаи ҷомеаи мутамаддини оянда мебошанд. Яке аз роҳҳои беҳтарине, ки мардумро аз ҳар гуна хатарҳои моддиву маънавӣ наҷот мебахшад, ин рӯ овардан ба андешаҳо ва раҳнамоиҳои ниёгони худ, олимон ва ҳакимон, хоса адибони классикӣ ва муосир мебошад, ки эшон бо нигоҳи дурбинонаи худ роҳу равишҳои зиёди пешравии маънавӣ ва камолоти инсониро нишон медиҳанд. Суханварони классики мо дар намуди жанрҳои гуногуни адабӣ андешаҳои мушаххаси худро доир ба тарбияи инсони комил, огоҳ ва худшинос, инчунин омилҳое, ки барои амну осоиши мардум заруранд, дақиқназарона баён намудаанд. Бо сабаби таълифи мақолаи мазкур банда ба осори пурмӯҳтаво ва андешаҳои ҳакимонаи мутаффакири бузурги Машриқзамин, шоири барҷастаи асри XV Абдураҳмони Ҷомӣ рӯ овардам ва барои тақвияти фикрҳои худ аз осори ин суханвари бузург мадад ҷустам. Зеро Абдураҳмони Ҷомӣ дар баробари олим ва адиби барҷастаи давр будан, яке аз нафарони пешрафтаву соҳибмақоми замони худ ва шахси огоҳ аз давлатдориву раъиятпарварӣ маҳсуб меёфт. Дар осори шоир андешаҳои фаровонеро пайдо кардан мумкин аст, ки дар ҳақиқат, барои бунёд сохтани ҷомеаи комилан иттифоқ, соҳибфарҳангу эмин аз ҳар гуна хислатҳои зиддиинсонӣ ҳидоят месозад.

Мо асосан ба достони “Хирадномаи Искандарӣ”-и Ҷомӣ такя намудем, ки яке аз маснавиҳои беҳтарини ахлоқии таркиби “Ҳафт авранг”-и шоир мебошад. Чи тавре ки дотсент М. Ӯрунова дар як мақолаи худ дар атрофи мазмун ва мундариҷаи ин достон муфассал сӯҳбат ороста, дар оғози андешаҳояш зикр менамояд, ки “... ҳарчанд перомуни достони мазбур пажӯҳишоти мухталиф анҷом пазируфтаанд(дар ин ҷо М. Ӯрунова ба корҳои дар ин мавзӯъ ба анҷомрасида ишора дорад – Қ. Ф.), аммо дар хусуси мӯҳтавои асар ва афкори ахлоқии Мавлоно Ҷомӣ дар он маълумоти комил

пайдо кардан ғайриимкон аст. Ҳол он ки суханвар дар асар бисёр “масъалаҳои фалсафӣ-таълимӣ ва ҳикмату ахлоқро пеш гузошта, онҳоро аз мавқеи гуманистӣ ҳал менамояд” (6, 22). Аз ин ҷиҳат, мо ба таҳлили баъзе андешаҳои Ҷомӣ дар мавриди мардумпарвариву адлу ҷуд ва худогоҳиву худшносӣ, ки дар якҷоягӣ ба амну осоиши мардум мусоидат мекунанд, пардохтем.

Дар назари Ҷомӣ омили нахусти инсонӣ ва ҷамъияти солим ин соҳибдониш будан аст, ки шахсро аз хислатҳои зиёди манфӣ бозмедорад:

Зи дониш шавад кори гетӣ ба соз,
Зи бедонишӣ кор гардад дароз.
Зи дил сар занад сирри дониш нахуст,
Ки бар дасту по кор гардад дуруст (1, 262).

Дилатро ба донишварӣ дор хуш,
Чу донистӣ, он гоҳ дар кор кӯш (1, 263).

Дар ҳақиқат, инсоне, ки соҳиби дониш аст ва дорои фарҳанги миллӣ аст, ҳаргиз ғофилона ва гумраҳона ба ҳар гуна тариқи бесамару бадоқибат рӯ намеоварад. Чунон чи имрӯз дар ҷаҳони муосир чандин гурӯҳҳои экстримистӣ, офатҳои нашъамандиву бадахлоқӣ ва мисли ин муаммоҳои зиёде вуҷуд доранд, ки ба рӯҳият, маънавият, эътиқод ва амнияти халқҳои ҷаҳон зарар мерасонанд. Мутаасифона, ин таъсирҳои пуросеби беруна дар кишвари мо низ беасар нест. Ҷавонони зиёди мо аз ҷиҳати ноогоҳӣ ва дониши кофӣ надоштан дар мавриди улуми диниву дунявӣ фирефтаи кӯшишҳои бадбинонаи қувваҳои беруна гардидаанд, ки пушаймонии онҳо пас аз даргузашти вақт бесуд хоҳад буд. Абдураҳмони Ҷомӣ дар “Хирадномаи Искандарӣ” дар ин маврид чунин менависад:

Ҷаҳоне шуда з-ин бутон хоксор,
Бутонро ба он бутпарастон гузор.
Кун аз сачдаи бут рухи хеш пок,
Агар дигаре бут парастад чӣ бок?
Ба дил ношуда майли дунёт сахт,
Бикаш аз ҳарими таманнош рахт.
Ба ибрат зи пешиниён ёд кун,
Дил аз ёди пешиниён шод кун(1, 284).

Ин порча ҳидоят бар он мекунад, ки ҳар нафаре, ки худшиносу худошиносу худогоҳ аст, ҳаргиз “бутпарастӣ”, яъне бегонапарастӣ намекунад. Ба арзишҳои миллии худ эҳтиром мегузорад ва бар зидди эътиқоди гузаштагонаш рафтори ношоистаро ба амал намеоварад. Он

ҷавононе, ки аз ноогоҳӣ ва ғофилии худ ба бегонапарастӣ даст заданд, яъне дар умеди маблағҳои бегонагон (шахсоне, ки дар зери ниқоби “ислом” бо ваъдаҳои пуч як қисм ҷавонони моро аз ватани осудаву соҳибистиқлоли худ берун карданд), хонаи ободи худро тарк карданд ва ба хидмати “дигарон” камар бастанд, “нафарони кӯре, ҳастанд, ки дар даст чароғ дораду роҳи ғайр равшан мекунанд, аммо худ аз рӯшноии он чароғ баҳраманд шуда наметавонанд”:

Чу аъмо, ки бошад чароғаш ба каф,
Фурӯғи чароғаш фитад ҳар тараф.
Бувад равшан аз вай раҳи дигарон,
Раҳи вай аз он рашванӣ баркарон.
Ба ҳар кас раҳи ошноӣ мапӯй,
Зи ҳар ошно рӯшноӣ маҷӯй (1, 285).

Айнан ҳамин гумроҳӣ халали ҷиддӣ ба амну осоиши мардум мерасонад ва аз “дуди сияҳ”-и он ба касе накӯӣ намерасад, ки ин масъала аз назари Ҷомӣ чунин арзёбӣ шудааст:

Зи гумкардараҳ раҳнамоӣ кӣ ёфт,
Зи дуди сияҳ рӯшноӣ кӣ ёфт.
Зи сарчашма чун талху шӯр ояд об,
Зи лабташнагон кай барад таффу тоб (1, 278).
Ё ҷои дигар менависад, ки:
Макун ҳамнишинӣ ба ҳар бадсиришт,
Ки дуздад аз ӯ табъи ту хӯи зишт (1, 285)

Дар ҳақиқат, амалҳое, ки бар мақсадҳои баду манфиатпарастӣ бунёд ёфтаанд, касро ҳаргиз ба рӯшноӣ намебарад ва боиси парокандагӣ ва торикии ақли мардум мегардад. Бояд ба нияту амали нек ба манфиати мардум хидмат намуд, зеро:

Гар ислоҳи халқи ҷаҳон боядат,
Дил аз ҳар бадӣ баркарон оядат.
Нашуста зи худ ҳарфи айб аз нахуст,
Зи ту айбшӯӣ наояд дуруст(1,278).

Мусаллам аст, ки дар тамоми осори Абдураҳмони Ҷомӣ раъиятпарварӣ ва адолатхоҳӣ дар мадди аввал меистад. Шоир хоса ононе ки мардумро сарварӣ мекунанд ва зиндагии мардум бо эшон сахт робита дорад, ба мардумнавозӣ раҳнамун месозад ва менависад:

Маяфган ба кори раият гиреҳ,
Худо он чӣ додат, ба эшон бидеҳ.
Тараҳҳум куну афву бахшиш намой,

Ки инҳо расидат зи фазли Худой (1, 278).
Садои хуш аст ин куҳан тоқро,
Ки адл аст маъмурӣ офоқро(1, 246).
Ҳар он дил, ки аз адл ҷон парварад,
Куҷо рӯ ба зулмоти зулм оварад(1,246).

Маснавии “Хирадномаи Искандарӣ” ва “Искандарнома”-ҳои дигар низ маҳз ба нийяту орзуи ботинии шоирони классикӣ ин буд, ки шоҳ бояд одилу оқил, саховатманду раиятпарвар бошад. Хушбахтона, ин орзуву ормони деринаи мардум дар замони мо амалӣ гашт ва аз некӯиҳо ва раъиятпарварии подшоҳи воломақоми худ ҳамагон баҳраманду сарбаланд ҳастем:

Ки табъи шаҳ аз ҳар ғам озод бод,
Ба адлаш ҳама олам обод бод.

Дар маҷмӯъ, ҳама он порчаҳои шеърие, ки аз ин маснавии пурмӯҳтавои Абдураҳмони Ҷомӣ оварда шуд, барои тарбияи инсони комил ва такмили хислатҳои некӯи одамӣ роҳҳои хуби пурсамарро нишон медиҳад ва мо - ҷавонони имрӯзаро боз ҳам огоҳтар месозад, то бо истифода аз ин имконоти мавҷуда, корҳои шоистаеро дар ҷодаи илму фан, дар бунёди оила ва ҷомеаи ахлоқан солим ба анҷом расонем. Хуб мешуд, ҷавонон, ва ҳатто волидайне, ки имрӯз насли хурдро ба воя расонида истодаанд, дар тарбияи фарзандони хеш дар мавридҳои муносиб рӯ ба осори пурғановат ва пурҳикмати ниёгони худ ованд ва ба ин восита дилбандони худро ба худшиносиву комилӣ ва огоҳиву пешравии маънавӣ ҳидоят созанд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Абдураҳмони Ҷомӣ. Осор (иборат аз ҳашт ҷилд, ҷ.5). –Душанбе: Адиб, 1988.-384 с.
2. Афсаҳзод А. Рӯзгор ва осори Абдураҳмони Ҷомӣ.- Душанбе: Дониш, 1980.
3. Паём –ҳидоятномаи миллат. Хуҷанд: Нури маърифат, 2017. -200 саҳ.
4. Паёме ба сӯи зиндагии шоиста. Хуҷанд: Меъроҷ, 2015.-56 саҳ.
5. Пешвои миллат – ҳадяи таърих ба тоҷикон. Хуҷанд: Нури маърифат, 2016.-64 с.
6. Ӯрунова М. Ҳикмати Мавлоно Ҷомӣ дар “Хирадномаи Искандарӣ”//Камоли Хуҷандӣ, №4(4), 2015. саҳ. 22-34

РУМИЙНИНГ БИР МУЛАММАЪ ҒАЗАЛИ ҲАҚИДА

Суюнов Мавлонберди Раҳмонович,
“Академик Бобожон Ғафуров номидаги Хўжанддавлат университети” ДТМ доценти филология фанлари номзоди
(Тожикистон)
Моб. тел: +992 92 962 23 49

***Аннотация*:** Мақолада Жалолиддин Румийнинг бир муламмаъ ғазали тадқиқ этилди. Унда зуллисонайн шоирнинг тожик ва ўзбек тиларида ёзилган ғазали таҳлил қилинди. Шунингдек, ғазалда қўлланган тимсоллар ҳамда бадиий санъатларга ҳам эътибор қаратилди.

***Аннотация*:** В статье рассматривается газель Джалалуддина Руми. Анализируется газель, написанная великим поэтом на таджикском и узбекском языках. Также уделяется внимание образному строю и художественным приемам, использованным в газели.

***Annotation*:** The article examines a ghazal by Jalaluddin Rumi. It analyzes the ghazal written by the great poet in Tajik and Uzbek. Attention is also paid to the imagery and artistic techniques used in the ghazal.

Таянч сўз ва иборалар: анъана, ўзига хослик, маҳорат, ғазал, талқин, вазн, қофия, радиф, муламмаъ, образлар.

***Ключевые слова и выражения*:** традиция, своеобразие, талант, газель, сравнение, размер, рифма, редиф, муламма, образы..

***Key words and phrases*:** tzadition, follower, influence, originality skill, ghazal, vazn, rhyme, radif ,interpretation, emulate,comperative analysis mulamma, imagery.

Мавлоно Жалолиддин Румий (1207-1273) тожик мумтоз шеъриятида ғазалчиликни юксак чўққига кўтарган мумтоз шоирлардан бири ҳисобланади. Ғазал жанри улуғ шоир адабий меросининг салмоқли қисмини ташкил этади. Дарвоқе, Румийнинг “Девони кабир” (“Девони Шамси Табрезӣ” ҳам дейилади) да 3229 ғазал берилгани фикримизнинг далилидир. Румий тожик ғазалчилигида ўзига хос янгиликлар яратган буюк шоирдир. Биринчидан, унинг ғазаллари ўйноқи ва равонлиги, тилининг содда ва тушунарлилиги билан ажралиб туради. Румий ғазалларининг яратилганига саккиз аср бўлаётган бўлса-да, улар ҳозирги ўқувчилар учун ҳам мураккаб

эмаслиги кишини ҳайратга солади. Иккинчидан, Румий ғазаллари ҳажмида ўзига хослик бор. Улар етти ва тўққиз байтдан йигирма ва ҳатто ўттиз байтгача ҳажмда яратилган. Улуғ шоир ғазаллари ҳажмининг бундай кенглиги мавзуни мукаммал ва кенг ёритиш ва илҳом билан кенг фикрлашга вобаста дейиш мумкин. Учинчидан, Мавлоно ғазаллари мавзу доирасининг кенглиги, олға сурилган фикрларининг қамровлилиги ва тимсолларининг рангбаранг-лиги билан диққатга сазовор. Чунончи, улуғ шоир ғазалларида ошиқ, маъшуқа, рақиб, ринд, мутафаккир, ориф, обид, зоҳид, фақир тимсоллари билан бирга, май, ой, қуёш, гул, булбул, тупроқ, нур, қанд, заҳар, юлдуз, шам, баҳор, шом, нафс сингари сўз образлар ҳам кенг қўлланганини кўриш мумкин. Тўртинчидан, Румий ғазаллари бадиий тасвирий воситаларга бойлиги ва умуман, бадиий юксаклиги билан алоҳида эътиборга молик.

Мавлоно ғазалларида бадиийликни шеър санъатларигина эмас, шунингдек, мукаммал ички қофиялар (мусажжаъ усули), ширу шакарлар (тожикча-ўзбекча, тожикча-арабча), тимсолларнинг сўз ўйинларига ўралган диалоглар ҳам яратганки, булар барчаси улуғ шоирнинг юксак маҳоратидан дарак беради. Шу ўринда ички қофия хусусида қуйидаги маълумотларга ҳам эътибор қаратиш ўринлидир: “Ички қофия асосий қофиядан ташқари шеърнинг ички байт ва мисраларида келадиган қофия. Ички қофия гоҳ мисра, гоҳ байт доирасида бўлади. Мисрадаги ички қофияланиш мисра, сажъ байтдагиси байт сажъ деб ҳам юритилади. Ички қофияда шеърий сажъ иштирок этгани туфайли у санъатни мусажжаъ ҳам дейдилар. Ички қофиялар шеърни равонлигини ва ифодалилигини оширишга, унга алоҳида оҳангдорлик ва мусиқийлик бағишлайди...”[4]. Чунончи, қуйидаги мисраларда ишқ юксакка кўтарган лирик қаҳрамон завқ-шавқи шу қадар самимий ва таъсирли чизиладики, ундаги тасвир ўқувчини ҳам ҳаяжонга солмай қўймайди:

Мурда будам, зинда шудам, гиря будам, ханда шудам,
Давлати ишқ омаду ман давлати поянда шудам.
Дидаи сер аст маро, хони далер аст маро,

Захраи шер аст маро, Зӯҳраи тобанда шудам (1, 79).

Йигирма байтли бу ғазал бошдан-охир ички қофияла ёзилган. Шеърда лирик қаҳрамон ҳақиқий ошиқ тимсолида намоён бўлади. Ишқ унинг вужудини шу қадар эгаллаганки, маъшуқа нима деса бажаришга тайёрлигини намойиш этади. Румий ғазал бошида лирик қаҳрамонни дунёвий ошиқ сифатида чизса-да, шеър охирида эса унинг ориф ошиқлигини

1. **Алишер Навоий энциклопедияси. 4 жилдлик, 2 –жилд. –Тошкент, 64 -65 б.**

бадиий исботлаб беради. Ғазал шунинг учун ҳам чўзилган. Лекин шеърдаги ўйноқи оҳанг, ёқимли мусажжаъ, маъшуқа нутқидаги кутилмаган фикрлар ва ошиқнинг ўзига хос фидойилиги тасвирлари ҳажмий кенгликни ихчамлаштиргандай таассурот қолдиради.

Мавлоно ғазалларининг кўпчилиги ички қофияларда ёзилганки, бу ҳол улуғ шоирнинг сўз бойлиги ниҳоятда кенг кўламли бўлганлигини кўрсатади. Воқеан, Румий ғазалларида кўпинча ҳам ошиқ ва маъшуқа диалоглари, ҳам муаллиф нутқи тўлақонли ички қофияларда келганини кўриш мумкин:

Гуфтам, ки: «Аҳд бастам в-аз аҳди бад бирастам»,

Гуфто: «Чӣ гуна бандӣ, чизе ки ман шикастам?»,

Бо вай чу шаҳду ширам, ҳам доманаш бигирам,

Аммо чӣ гуна гирам, чун ман шикастадастам (1,95).

Румийнинг ширу шакарлари ҳам унинг юксак бадиий, маҳоратига далилдир. Улуғ шоирнинг тожикча-ўзбекча ширу шакарлари Мавлононинг тожик тили каби ўзбек тилини ҳам мукаммал билганлигини ва у тилнинг бадиий бойликларидан маҳорат билан фойдалана олиш даражасидаги етук ижодкор бўлганлигини кўрсатади. Воқеан, шунинг учун ҳам Румий девонидан кўплаб бадиий етук тожикча-ўзбекча ширу шакарлар ўрин олган. Улуғ шоир

яратган ширу шакарлардан бирининг қуйидаги мисраларида тожикча ва ўзбекча сўзлар шу қадар юксак маҳорат билан бир-бирига боғланганки, улар

кишини ҳайратга солади. Аммо энг ҳайратлиси шундаки, ғазалдаги тожикча сўзлар ҳам, ўзбекча калималар ҳам ғоят содда ва тушунарли бўлиб, у замондош шоир томонидан яратилгандек таассурот қолдиради:

Донӣ, ки ман зи олам ёлгиз сани севарман,
Гар дар барам наёи, андар ғамат ўларман.
Ман ёри бовафоям, бар ман ҷафо қилурсан,
Гар ту маро нахоҳи, ман худ сани тиларман.
Рӯи чу моҳ дори, ман содадил аз онам,
З-он шаккари лабонат бир-иккина тиларман.
Ту ҳамчу шери масти, мани қоним ичарсан,
Ман чу сагони кӯят дунболи ту кезарман...
Моҳе чу Шамси Табрез ғайбат намуду гуфто:
Аз ман дигар мапурсед, ман сўйладим, борарман (2, 14).

Жалолиддин Румийнинг ғазалнавислик маҳорати улкан тадқиқотларга мавзу бўлган ва яна бўла олади Адабиётшуносларимиз олдида улуғ шоир ғазалларини ва умуман, унинг барча асарларини мукаммал таҳлил қилиш вазифаси турибди. Ўзбек шоирлари зиммасида эса, Румийнинг бебаҳо ғазалларини тўла таржима қилишдек шарафли, шу билан бирга, гоят масъулиятли вазифа турганлигини ҳам унутмаслик лозим. Зеро, Румий ўзбек халқининг ҳам энг севимли шоиридир. Шунинг учун ҳам бу долзарб вазифаларни кечиктирмаслик лозим, деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар:

1. Румӣ Ҷ. Сад барги газал. Хуҷанд: Нури маърифат, 2007.
2. Румӣ Ҷ. Девони кабир, ҷилди 2.- Душанбе: Адиб, 1993.
3. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Куллиёт. Биринчи жилд. Биринчи китоб. (Таржима шарҳи билан). Тошкент: “Шарқ”, 1999.-368 б.
4. Жалолиддин Румий. Маънавий маснавий. Куллиёт. Биринчи жилд. Иккинчи китоб. (Таржима шарҳи билан). Тошкент: “Шарқ”, 2007.-274 б.
5. Жалолиддин Румий. Маснавий ҳикоятларига шарҳлар. – Тошкент: “Муҳаррир нашриёти”, 2011.-404 б.
6. Радий Фиш. Жалолиддин Румий. Тарихий биографик роман. Тӯртинчи нашр.- Тошкент, 2021. – 368 б.
7. Румий Жалолиддин // Алишер Навоий энциклопедияси. 4 жилдлик,3-жилд. – Тошкент, 2024, - 371 – 376 - б.

МУМТОЗ АДАБИЁТДА ЁШЛАР МАЪНАВИЯТИ МАСАЛАСИ

(Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ижоди мисолида)

Файзуллоев Бахтиёр Бобожонович,
“Академик Бобожон Ғафуров номидаги Хӯжанд давлат университети” ДТМ доценти филология фанлари номзоди
Бойматов Шавкат Зикруллоевич,
катта ӯқитувчи
(Тожикистон)
Email:b.fayz.1961@mail.ru

***Аннотация*:** Ушбу мақола мумтоз адабиётда ёшлар маънавияти масаласи тадқиқига бағишланди. Унда тожик ва ӯзбек мутафаккир шоирлари

Мавлоно Абдураҳмон Жомий ҳамда Амир Алишер Навоий ижоди мавзу доирасида таҳлил этилди. Таҳлил жараёнида ҳар икки мумтоз шоирнинг лирик шеърлари ва достонларида инсон маънавиятини шакллантиришга доир мавжуд масалаларга эътибор қаратилиб, уларга доир хулосалар берилди.

***Аннотация*:** Данная статья посвящена изучению вопроса духовности молодежи в классической литературе. В рамках темы анализируется творчество таджикских и узбекских мыслителей Мевлана Абдурахмона Джоми и Амира Алишера Навои. В ходе анализа уделено внимание вопросам формирования духовности человека в лирических поэмах и эпосах обоих поэтов-классиков, даны предварительные научные выводы по ним.

***Annotation*:** The given research work dwells with the study of youth spirituality in classical literature. Within the framework of the topic, the works of Tajik and Uzbek thinkers Mevlana Abdurahmon Jomi and Amir Alisher Navoi are analyzed. Attention is paid to the issues of the formation of human spirituality in the lyric poems and epics of both classical poets, and preliminary scientific conclusions are given on them.

Таянч сўз ва иборалар: анъана, таъсир, ўзига хослик, маҳорат, ғазал, татаббу, талқин, вазн, қофия, радиф.

Ключевые слова и выражения: традиция, влияние, своеобразие, талант, газель, татаббу, сравнение, размер, рифма, редиф.

Key words and phrases: tzadition, follower, influence originality skill,ghazal, tatabbu, vazn, rhyme, radif , interpretation, emulate,c omperative analysis

Тожик ва ўзбек мумтоз адабиётида ёшлар тасвири ва улар фаолиятининг талқини муҳим ўрин тутади. Бунинг манбаси эса халқ ва унинг бунёдкор, жасур, ғайратли ва меҳнатсевар, билимли фарзандларига бориб тақалади. Чунки халқ фарзандлари ҳаётнинг бош қаҳрамонлари бўлиши билан биргаликда, барча даврларда ёзма адабиёт учун ҳам, оғзаки ижод учун ҳам асосий манба вазифасини бажариб келган. Воқеан, халқ оғзаки ижодида ўз бахт-саодати, шунингдек, халқ ва она-Ватан тинчлиги, фаровонлиги ҳамда порлоқ келажаги учун курашувчи асосий қаҳрамонлар ёшлар эканлиги бежиз эмас. Буни «Алпомиш», «Гўрўғли» ва бошқа халқ достонларида, «Уч оға-ини ботирлар», «Маликаи Ҳуснобод», «Муқбил тошотар» сингари кўплаб эртакларда яққол кўриш мумкин.

Зеро, ҳаётнинг ўзида ҳам асосий яратувчи куч, тинчлик посбонлари, фаровонлик заҳматкашлари, бахт ва саодат учун курашувчилар билимли ёшлардир. Шунинг учун ҳам кейинги пайтда Ўзбекистон ҳамда Тожикистон Президентлари келажак варислари бўлган – ёшларга алоҳида эътибор

қаратиётгани бежиз эмас. Шу нуқтаи назардан мумтоз адабиёт вакиллари ижодидаги асосий бош қаҳрамонлари ҳам ёшлар бўлиб келган. Буни Мавлоно Абдураҳмон Жомий ва Амир Алишер Навоий ижодида кузатиш айниқса, уларнинг шеърларидаги лирик қаҳрамонлар ҳамда достонларидаги асосий образлар мисолида янада ёрқинроқ акс этганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Ўз ижодида ёшлар ҳаёти, уларнинг маънавияти, фаолияти, пок муҳаббати, кураши, интилиши ва тарбияси масалаларига катта эътибор қаратган мумтоз ижодкорлардан бири - буюк тожик шоири, олими ва мутафаккири Мавлоно Абдураҳмон Жомий (1414-1492)дир. Жомий лирикаси қаҳрамонлари ошиқ, маъшуқа, шоирнинг ўзи, пок сўфий, мутафаккир устоз, Аллоҳ ва пайғамбар (с) бўлиб, улар орасида ошиқ ва маъшуқа образлари юксак мавқеда ифода этилгани билан бадиий қиммат касб этади.

Шоир тасвиридаги ошиқ - ёш, кўркам, фидойи йигит. Маъшуқа ҳам ёш, илоҳий ҳусн акс этган ғоятда гўзал қиз. Бу икки образ Жомий лирикасининг асосий тимсоллари сифатида чизилган. Жомий ошиқ ва маъшуқа образларини ишқ билан боғлаб, уларни яхлит ҳолатда тасвирлайди. Чунки ишқ, ошиқ ва маъшуқага хосдир:

Маъшуқу ишқу ошиқ ҳар се якест он чо,
Чун васл дарнагунчад, ҳичрон чӣ кор дорад?

Жомий талқинича, ишқ, ошиқ ва маъшуқа орасида пайдо бўлар экан, у покиза бўлиши керак. Чунки пок бўлмаган ишқ булҳаваслик бўлиб, у инсонни бахтли қилмайди. Ишқ йўлидаги бахт фақат уни пок тутиш билан қўлга киритилади. Шунингдек, Жомий талқинидаги ошиқ йигит байналмилал инсон. У тожик йигити бўлса-да, турк-ўзбек гўзалини севади. Унинг чиройли кўзи ва ширин лабларига мафтун бўлиб, умрининг охиригача ундан ўзгани демасликка қасамёд қилади:

Нестам чун ёр туркигў, вале то зиндаам,
Чашми турку лаъли туркигўи ўро бандаам.

Эътиборли томони шундаки, гарчи улар бир-бирларининг тилларини билмасалар ҳам, ишқ кўнгилга тегишли бўлганлиги сабабли қалбан бир-бирларини яхши кўрадилар. Ошиқ йигит маъшуқасини ўтган кун кўрмаган пайтида қалбида унга нисбатан кучайган шавқдан ўладиган ҳолатга етса, маъшуқа келгач, бу шавқ икки баравар кучайиб, бугун у юз баравар ортиб кетади:

Маҳи турки забони ман надонад форсӣ чандон,
Чу гўям бўса деҳ, мушкил ниҳад бар форсӣ дандон.
Парерам буд дар дил шавқи ў чандон, ки мемурдам,
Чу омад дӣ, дучандон гашту ҳаст имрўз садчандон.

Бу ишқий мисраларда ҳақиқий дунёвий ошиқ ва ҳаётий маҳбуба образлари чизилганлиги диққатга сазовор. Шоир талқинича, ёшлар қалбидаги муҳаббат шундай самимий, пок, эҳтиросли, миллат танламайдиган ва мафтункор бўлиши лозим. Жомий достонларидаги Юсуф, Зулайхо, Мажнун, Лайли, Искандар сингари образлар ҳам шундай ёшлардир. Шоир талқинида улар пок муҳаббатли, беғубор, камтар, ўқимишли, сахий ва олижаноб; халқпарвар, интилувчан, қийинчиликлардан қўрқмайдиган; ғайратли, сезгир, фидойи, софдил ва эзгу орзу-тилакли ёшлар сифатида чизилган.

Жомий тасвиридаги ана шундай мукаммал ёшлар образидан бири Юсуфдир. У ёшлигидан ўзининг гўзаллиги, ақл-идроки ва камтарлиги билан ҳаммани мафтун этади. Акалари унинг яхши фазилатларига зоҳиран тан беришса-да, ичларида уни кўролмайдилар. Шу сабабли турли йўллар билан унга ёмонлик қилишга ва ҳатто уни йўқотишга интиладилар. Юсуф эса акаларини кечириб, улар билан яхши муносабатда бўлишга интилади. Акалари эса ёмонликни давом эттириб, Юсуфни Мисрга кетаётган савдогар Моликка сотиб юборишади. Мисрда Юсуфни Зулайхо сотиб олади.

Зулайхо аслида Мағрибшоҳнинг қизи эди. У Юсуфни тушида кўриб, севиб қолади. Уч марта Зулайхонинг тушига кирган Юсуф учинчи мартасида ўзини Миср азизи, яъни Миср бош вазири деб таништиради. Бундан қувонган Зулайхо тушини ота-онасига айтиб, фақат Миср азизига турмушга чиқиш ниятини маълум қилади. Ягона қизларининг бахтини истаган ота-она Миср азизига совчи жўнатадилар. Демак, яна шу ўринда бир нуқтага эътибор қаратиш керак бўлади. Достонда келтирилича совчлик қиз томонида амалга оширилган. Шарқ дунёсида, умуман, мусулмон оламида совчилик билан боғлиқ жараён асосан, йигит томонидан амалга оширилиган. Шунингдек, йигит томонга қиз тарафдан ҳам совчилар юбориш анъанаси борлигини тарихий манбалардан маълум бўлади. Бунга мисол сифатида Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а в.) га Хадича томонидан юборилган совчилар фаолияти билан изоҳлаш мумкин [1:26-30- б.]**.** Жомий ҳам мазкур достонида ҳам шу анъанага риоя этгани маълум бўлади.

Достонда келтирилишича, бу вақтда Мисрда Юсуф эмас, балки кекса бир киши бош вазир эди. У совчиларга розилик беради. Зулайхони Мисрга олиб жўнайдилар. Зулайхо тезроқ Мисрга етишни ва Юсуф билан висоллашишни истайди. Аммо Мисрга яқинлашганда, уни тушидаги йигит эмас, балки кекса бир киши кутиб олганини кўргач, ўйламай иш қилганидан қаттиқ пушаймон ейди. Агар Зулайхо тушига ишонмай, аввало Миср азизининг кимлиги ва шунингдек, неча ёшдалигини суриштириб билганида, у тушида кўрган йигит эмаслигини англаб етар, нотаниш ва кекса одамга турмушга чиқиб, ҳам ўзини шарманда қилмас, ҳам қилган ишидан пушаймон емас эди. Жомий Зулайхонинг пушаймонидан муҳим хулоса чиқариб, ёш қизларга панд-ўгит беради. Улуғ шоир талқинича, қизлар ишқ-муҳаббатда,

бирор кишига кўнгил беришда ва оила қуришда асло шошилмасликлари, бу борада доим ўйлаб иш қилишлари керак.

Жомий талқинича, ёшлар гарчи соғлом ва ақл-идрокли бўлиб туғилсалар-да, ҳамиша тарбияга муҳтож бўладилар. Шунинг учун ёшларга уларнинг ёшлигидан мукаммал тарбия бериш лозим. Агар шундай қилинса, улар ҳаётда хато қилмайдиган бўладилар. Ёшлар тарбиясига алоҳида эътибор қаратган Жомий ўзининг «Силсилат уз-заҳаб» («Олтин занжир»), «Субҳат ул-аброр» («Яхшилар тасбеҳи»), «Туҳфат ул-аҳрор» («Поклар туҳфаси») маснавийларида чуқур тарбиявий аҳамиятга эга бўлган панд-ўгитларини берганки, улар ҳозиргача ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» («Искандарнинг донишмандлик китоби») достонида ўғли Зиёуддин Юсуфга берган панд-насиҳатлари ҳам шулар жумласидандир. Улуғ шоир достоннинг бошида ҳам, охирида ҳам ўғлига насиҳат қилар экан, ўз панд-ўгитларини барча ёшларга қаратгани маълум бўлади. Бу ўринда шоир пандномаларидан айрим парчаларни келтириш фойдадан холи бўлмайди. Дарвоқе, шоир асар бошида қуйидагича ўгит беради:

Эй жигаргўшам, гавҳар фарзандим,
Қулоқ ос, сенга насиҳат-пандим…
Яхши хулқли бўлгил ҳамда соф кўнгил,
Одамларга доим инсофли бўлгил.
Бу меҳнатхонада яхшию ёмон-
Учрайди, яхшилик қилавер ҳамон.
Сенга бўлсин фақат яхшилик қилиқ,
Аммо барчадан сен кутма яхшилик.

Жомий яна достон охиридаги ўгитида қуйидагиларни ёзади:

Менинг етмишда ёшим, сеники етти,
Сенинг бахтинг келур, мендан-чи, кетти…
Белингда қувватинг бор, айла ғайрат,
Билиб қўй, ёшлик онинг катта давлат.
Билиб иш қилки, бўлсин фойда ғоят,
Ёғилсин охири бошингга раҳмат.
Жаҳолатдан қочиб мисли бало сен,
Билим, донишни касб эт аввало сен…
Билим олсанг, унга доим амал қил,
Амалсиз илмни мисли заҳар бил…
Ҳама дўстингга доим бўл очиқ қўл,
Бахиллик кўйидан доим узоқ бўл…
Ҳақиқий дўстингга жонинг фидо қил,

Ва лекин дўсту душман фарқини бил…
Берибсан ваъда, албатта, вафо қил,
Вафосизликни қалбингдан жудо қил.

(Ш.Шомуҳамедов таржимаси)

Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо» достонидаги Юсуф оила ва мактабда яхши таълим ҳамда тарбия олганлиги туфайли, Мисрда қулдек сотилса-да, ўзининг ақл-идроки, билими, ишчанлиги ва тадбиркорлиги билан Миср бош вазири даражасига кўтарилади. Адолат ва донишмандлик билан иш юритиб, Миср халқини етти йиллик қаҳатчиликдан талафотсиз олиб ўтади ва фаровон ҳаётга етказади.

Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» достонидаги шаҳзода Искандар-нинг ҳаёт йўли ҳам ибратга лойиқ тарзида тасвирланган. Искандар Юнонистон мамлакати подшоси Файлақус оиласида дунёга келади. У шоҳнинг ягона ўғли бўлса-да, эрка, тантиқ, дангаса, бетайин ва нодон бўлиб ўсмайди. Балки ёшлигидан илмга қизиққан, донишманд Арастунинг таълим ва тарбиясини олган, жисмоний жиҳатдан ўзини чиниқтирган; катталарни ҳурмат, кичикларни иззат қиладиган, меҳнатсевар, камтар ва ақл-идрокини камолга етказган йигит бўлиб ўсади. Шунинг учун ҳам отаси унга подшоликни ишониб топширади. Ёш Искандар подшо бўлгач, донишмандлар маслаҳати ва ўзининг ақл-идрокига суяниб, мамлакатни адолат билан бошқаради ва халқ ундан рози бўлади. Бундай характерли мисолларни Жомийнинг бошқа асарларида ҳам кузтиш мумкин.

Абдураҳмон Жомийнинг ижодидаги ёшлар тарбияси, уларнинг маънавияти ҳамда маърифати, камолоти Ҳазрат Алишер Навоийнинг асарларида ҳам ҳадди аъло даражада бадиятга муҳрлангани китобхонни ҳайратга солади. Буни биргина Фарҳод тимсоли мисолида кузатиш мақсадга мувофиқ. Фарҳод ақл-фаросатли, зеҳнли бўлганлиги учун тез орада жуда кўп илмларни эгаллаб олади. Шоир унинг бундай фазилатларини ўзгача илҳом ва завқ билан тасвирлайб беради:

Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб тақиқини касб этмаган илм.

Ёки

Учунчи ой равон бўлди саводи,
Бурунғи йилда Қуръон бўлди ёди.

Чин мамлакатидаги икки ҳунарманд уста бор эди. Уланинг ҳар иккиси ҳам эгизак туғилган эдилар. Биринг лақаби, Боний, бошқа бириники эса Моний эди. Уларни кўрганлар ҳаттоки бир-бирлари билан адаштириб ҳам юрар эдилар Бири – меъмор, иккинчиси наққош эдилар. Улардан Фарҳоднинг ҳунар ўрган-ганлиги достонда батафсил кўрсатиб ўтилган. Фарҳод ҳар бир сабоқни бир

марта кўрса, ўша варақни бошқа очиб ўлтирмас эди. Қандай сўзни ўқиса кўнглига, фақат кўнглига эмас, ҳатто жон лавҳасига нақшланиб қолар эди. Фарҳод ўзига ўзига ўқиб ўтиш билан бирга уқиб ўтишни ҳам шиор қилиб олган, ўқиганларининг ҳаммаси саҳифама- саҳифа ёдида ўрнашиб борар эди.

Алишер Навоийнинг мазкур достонида ёшлар айниқса, билимга ва ҳунар ўрганишга иштиёқманд қилар ҳақида ҳам алоҳида тўхтаб ўтганки, бу ёшлар учун ҳар жиҳатдан ибратлидир. Достоннинг бош қаҳрамонларидан бири Ширинниng дугоналари билан боғлиқ маълумотлар достондаги маҳим нуқталардан яна бири дейига имкон беради. Улар Меҳинбонунинг қўл остида камолга етган ёшалар эканлиги билан бугунги кунимиз учун ҳам ҳар жиҳатдаг ибратлидир:

Дилорому Дилорою Дилосо,
Гуландому Суманбўю Сумансо.
Паричеҳру Паризоду Париваш,
Парипайкар зиҳи ўн исми дилкаш.
Бири ашъор баҳр ичра ғаввос,
Бири адвор даври ичра раққос.
Бири мантиқ русумида рақамкаш,
Бири ҳайъат руқумига қаламкаш.
Бирининг шеваси илми ҳақойиқ,
Балоғатда бири айтиб дақойиқ.
Бири тарихда, сўз айтиб фасона,
Бири ҳикмат фани ичра ягона.
Ҳисоб ичра бирининг зеҳни бориб
Муаммода бириси от чиқориб.. [10 : 488 б.].

Бу шеърий мисралар академик ўзбек шоири Ғафур Ғулом томонидан шундай насрий баён қилинган: “Бири (Яъни Ширинниng дугоналари – Б.Ф) шеър дарёсида ғаввос бўлса, бири чирмандага чир айланиб ўйин тушадиган раққоса эди. Бири мантиқ илмининг қонун – қоидаларини ўзига касб қилиб олган бўлса, яна бири ҳайъат илми бўйича қалам тебратади. Тағин биттасининг ҳунари ҳақиқат илмлари бўлса, бошқаси чиройли сўзлашнинг нозик – нозик томонларини ечиб беради. Яна бир тарихдан афсоналар сўзласа, иккинчиси ҳикмат фанидан ягона эди. Тағин бирисининг зеҳни ҳисобда ўткир бўлса, бошқа бириси муаммолар ечишда ном чиқарган эди” [7 : 448-б.].

Алишер Навоийнинг асаридаги бу тасвирлар шунчаки келтириб ўтилмасдан, балки доимо баркамол шахс камолоти йўлида муҳим манба бўлиб хизмат қилиши, шубҳасиз. Яна шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, ота-боболаримздан мерос бўлиб қолган миллий қадриятларни бугунги ёшларимиз қалбига сингдиришда адабиётимиздаги мавжуд

асарлардан кенг миқёсда фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилиши муҳим вазифалар сирасига киради.

Замонавий адабий таълимда мумтоз адабиё намуналарини янги мезонлар асосда ўқувчиларга етказиш бўйича жиддий ишлар амалга оширилаётгани қувонарли ҳолдир. Профессор Қазоқбой Йўлдошев ўринли таъкидлаганидек: «Ўрганилаётган ҳар бир асардан мафкура эмас, нафосат қидирилса, қаҳрамонлар мансуб ижтимоий табақаларга хос хусусиятларини топишга эмас, балки қаҳрамонлар кечирган ҳиссиётларни, сезимларни кашф этишга эътибор қаратилса, ўқувчилардан баркамол шахс шакллантириш мумкин бўлади» [6 : 76 б.].

Амир Алишер Навоий ҳам ўзининг «Назмул жавоҳир», «Маҳбуб ул қулуб», «Хамса»даги достонларида биргина шарқона ҳаёга қайта-қайта эътибор каратиши бежиз эмас эди. Аввало, жамиятнинг тинч ва осойишталиги, эл дастурхонининг маъмурлиги, одамларда меҳр-оқибатнинг устиворлиги улар қалбидаги имондан далолат беради. Мутафаккир шоирнинг фикрича, имон уйининг уч асосий устуни бўлиб, шулардан биринчиси - ҳаё, иккинчиси - вафо, яна бири саховатдир:

Уч қисм ила имонға бино фаҳм айла,
Аввалгисини анинг ҳаё фаҳм айла,
Иккинчисини дағи вафо фаҳм айла,
Учинчисини билмасанг, сахо фаҳм айла [14: 19-б.].

Демак, киши имонли бўлиши учун биринчи навбатда ҳаё туйғусига эга бўлиши зарурлиги болаларга тушунтирилади. Шунингдек, мутафаккир шоирнинг «Ҳайратул-аброр» достонидан жой олинган ҳикоятларнинг бирида ҳам ҳаёнинг муҳим инсоний фазилат эканлиги тасвирланган. Мазкур бадиий матндан ҳам ёшлар учун муҳим керакли хулосалар мавжуд. Яъни гулзорда севгилиси билан ўтирган шаҳзода Анушировон наргис гулидан уялиб, ёнидаги маҳбубасига қўл узатишдан ўзини тия олган тасвир мавжуд. Навоий буни шоирона изоҳлаб, Анушировон ҳаё эгаси белганлиги учун жаҳонга шоҳ, адолати эса оламга паноҳ бўлди деган муҳим хулосани баён қилади.

Айш, Навоий, неча дилкаш дурур,
Лек адаб бирла ҳаё хуш дурур [8: 164 б.] .

«Лайли ва Мажнун» достонидаги асосий бош қаҳрамон Қайс ишқ йўлида «Мажнун» дея ном олди. Бу йўлда кўп азиятлар чекиб, табиат бағридан ўзига ҳаловат топади. Ишқ азоби уни не куйларга солмасин, ҳар қандай ҳолатда ҳам унинг қалбида йигитлик ҳаёси сўнмайди. Мажнуннинг қўл-оёқларини боғлаб ота-онаси ҳузурига олиб келгандаги тасвирида буни янада аниқроқ кузатиш мумкин:

Чун кўрди ато било аноси
Ким, они ҳалок этар ҳаёси [9: 96-б.].

Хижолатдан ҳаё денгизига ғарқ бўлган Мажнун ота онасининг олдида уялганидан бошини кўтара олмас эди. Фарзандига ҳар қандай панду насиҳат ортиқча эканлигини англаган «ато било аноси» фарзандини оғир аҳволдан қутқариш чорасини ахтаришади. Шунга ҳамоҳанг тасвир «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам мавжуд. Фарҳод кўзгудаги рухсорни кўриб, ҳушидан кетади. Ҳамма бундан қайғуда эди. Қачонким у ўзига келганида бошида мотам тутиб ўтирган ота-онасини кўриб, шундай ҳолга тушади:

Тутиб сўнгин ато бирла аноси,
Муни кўргач, ҳалок этти ҳаёси.

Тутинг маъзурким, расво бўлубмен,
Демай расво бўлубменким, ўлубмен [10 :190-б.].

Навоий асарларининг маънавий устунларидан бири ҳисобланган ҳаё «Маҳбуб ул қулуб»да янада теранроқ талқин этилганига дуч келамиз. Улуғ шоирнинг фикрича, карам билан мурувват ота ва она бўлса, вафо билан ҳаё эса уларнинг икки эгизак фарзандларидир. Бу «эгизак фарзандлар» имон уйининг асосий пойдеворидир Навоий талқинича вафосиз одам субутсиз, ор номуси йўқ, нопок кимсалар бўлиб улар ҳаё туйғусидан бенасиб кимсалардир. Шунинг учун ҳам элу улус улардан доимо жафо чекканлар. Навоий фикрларини давом эттириб, «…кимда бу икки сифат (яъни вафо билан ҳаё –Б.Ф.) бўлмаса унда имон ҳам йўқ. Ва агар кимда имон бўлмаса, унда одамийлик ҳам йўқ...» деган қатъий хулосага келади [11: 82-б.].

Устози Жомий йўлидан бориб нақшбандийлик тариқатини қабул қилган Алишер Навоий табиатан бениҳоят хоксор ва камтарин, андишали ҳамда ҳаёли шахс эканлиги унинг замондошлари бўлган тарихчилар томонидан ёзиб қўйилган. Шуниси характерлики, зукко шоир ҳаттоки ижод лаҳзаларида ҳаёга тамомила зид бўлган тасвирлардан ўзини тия олганлиги ҳам бағоят ибратлидир. Оқ қоғоз билан юзма-юз бўлган пайтларида ўз жисмида улкан масъулият юки турганлигини доимо ҳис этганлиги китобхонни ҳайратга солади. «Саъбаи сайёр» даги шоҳ Баҳром Хитой гўзали Дилором билан илк учрашувдаёқ унга ҳаёсизларча муносабатда бўлади. Бундай нафсоний, интим ҳолатни тасвирлаш учун зукко шоир ўзида салоҳият йўқлигини таъкидлаб, аҳли китобхондан узр сўраб, воқеалар баёнига шундай нуқта қўяди:

Ёр маҳваш ҳариф ошиқу шаҳ,
Қилганин билмаган эрди аблаҳ,
Элга сўз дер маҳал бу ер-ўқдур,
Менга лек ул салоҳият йўқдур [13:98-б.].

Таъкидланган фикрлардан малум бўладики, Навоий ўз шахсий ҳаётида ҳамда асарларида қалб кўзгуси аталмиш ҳаёга алоҳида масъулият билан муносабатда бўлганлиги, ҳар бир давр кишилари, хусусан ёшлар учун ҳам муҳим тарбиявий қимматга эга деб ўйламиз. Шундай экан, бу каби инсон маънавияти ва маърифатини кўтариш учун хизмат қиладиган мисалаларни дарсда ва дарсдан ташқари ўтказиладиган тадбирларда ёшлар қалбига сингдиришдек улкан вазифа борки, бу замонавий адабий таълимдаги асосий ишлардан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Алихонтўра Соғиний. Тарихи Муҳаммадий. –Тошкент: “ Munir ”, 2021.-712-б.
2. Ҷомӣ, А. Юсуф ва Зулайхо // Осор. – Ҷ. 4. – Душанбе: Адиб, 1988.
3.Ҷомӣ, А. Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот – ил – қудс – Душанбе, 2013.- С. 865.
4. Ҷомӣ, А. Хирадномаи Искандарӣ // Осор. – Ҷ. 5. – Душанбе: Адиб, 1988.
5. Ҷомӣ, А. Силсилат уз-заҳаб // Осор. – Ҷ. 3. – Душанбе: Адиб, 1987
6. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари.- Тошкент:
Ўқитувчи, 1996.
7. Навоий А. Фарҳод ва Ширин. ЎАБ (Ўзбек адабиёти бўстони). – Тошкент: 1989.
8. Навоий А. МАТ (Мукаммал асарлар тўплами), 20 томлик,7-том.- Тошкент:
«Фан»,1991.
9. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 9-том.-Тошкент: «Фан», 1992.
10. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 8-том.-Тошкент: «Фан», 1991.
11. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 14-том.-Тошкент: «Фан», 1998.
12. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 3-том. -Тошкент: «Фан», 1988.
13. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 10-том.-Тошкент: «Фан», 1992.
14. Навоий А. Асарлар, 15 жилдлик, 15 жилд. -Тошкент: «Бадиий адабиёт»,
1966.

G‘AZAL NAFOSATI

Muxsin Mansurovich Muminov,
Qo‘qon davlat universiteti

San’atshunoslik va sport fakulteti
Xalq ijodiyoti kafedrasi. v.b. professori

Annotatsiya

Ushbu maqolada Qo‘qon adabiy muhitining asoschisi Umarxon Amiriy ijodi, uning adabiy muhit vakillariga va hatto Xorazm adabiy muhiti vakillariga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatganligi xususida mulohazalar keltirib o‘tilgan. Jumladan, Muqimiy ijodiga ta’siri masalasiga alohida urg‘u berilgan. Muqimiy Amiriyning “Muborak” radifli g‘azaliga bir mavzu, radif va vaznda, biroq qofiya tizimini o‘zgartirgan holda bitgan go‘zal bir tatabbusi atroflicha tahlil qilingan. Har ikki ijodkorning bir mavzu yuzasidan berilgan fikr-u tuyg‘ulari misolida ularning o‘ziga xos uslubi va badiiy mahorati ko‘rsatib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: adabiy muhit, ta’sir va izdoshlik, vazn, qofiya, radif, tatabbu, g‘azal, qofiyadosh so‘zlar, faxriya.

Аннотация.

В данной статье рассматривается творчество Умархана Амири, основателя кокандской литературной среды, и значительное влияние, которое он оказал на представителей кокандской литературной среды и даже на представителей хорезмской литературной среды. В частности, особое внимание уделено вопросу влияния Мукими на его творчество. Тщательно проанализирована прекрасная ода на радиф-газель Мукими Амири «Мубарак», которая заканчивается той же темой, радифом и метром, но с другой схемой рифмовки. Уникальный стиль и художественное мастерство обоих художников можно увидеть в том, как они выражают свои мысли и чувства по одному и тому же поводу.

Ключевые слова: литературная среда, влияние и преемственность, метр, рифма, радиф, татаббу, газель, рифмующиеся слова, гордость.

Abstract

This article discusses the work of Umarkhan Amiri, the founder of the Kokand literary environment, and the significant influence he had on the representatives of the literary environment and even on the representatives of the Khorezm literary environment. In particular, special emphasis is placed on the issue of his influence on Mukimi's work. A beautiful tatabbu' to Mukimi Amiri's radif ghazal "Mubarak" is analyzed in detail, which has the same theme, radif and meter, but with a changed rhyme system. In the example of the thoughts and feelings of both creators on the same topic, their unique style and artistic skill can also be seen.

Keywords: literary environment, influence and continuity, meter, rhyme, radif, tatabbu', ghazal, rhyming words, pride.

Ulkan so‘z ustalari ta’sirida balog‘at ilmi va fasohat sirlarini egallagan Umarxon Amiriy o‘zi ham san’atkorona hassos g‘azallari bilan nafaqat Qo‘qon adabiy muhiti, balki Xiva adabiy muhitida yashab ijod qilgan shoirlarga, umuman o‘zidan keyingi o‘zbek qalam ahliga kuchli ta’sir ko‘rsatgani ma’lum. Bu ta’sir izlarini biz Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi shoirlardan tortib to Hamzagacha ko‘ramiz.

Taniqli so‘z san’atkori Muqimiy ijodida Amiriyning alohida o‘rni bor. Ta’bir joiz bo‘lsa, Amiriy Muqimiyning eng sevimli shoirlaridan biri bo‘lgan. “Shirin” radifli g‘azaliga taxmisida “Nazokat gul qilur har misra’ingdin, ey shahi dono” deb she’riyat yo‘lidagi ustoziga yuksak baho bergan shoir uning asarlari mutolaasidan mahorat sabog‘ini oladi, qator g‘azallariga tatabbular qiladi, taxmislar bog‘laydi.

Amiriyning muzore’i musammani axrabi solim (maf’uvlu foilotun maf’uvlu foilotun (– – V \ – V – – \ – – V \ – V – –) vaznida yozilgan “muborak” radifli 9 baytli mashhur g‘azali mavjud. Bu g‘azalga ko‘plab shoirlar tatabbu qilishgan. Muqimiy ham unga 6 baytli go‘zal tatabbu bitgan.

Amiriy:

Husnung kamola yetti, ey mahliqo, muborak!
Oyinayi jamoling topti safo, muborak,

Xo‘b o‘ldi – orazingni oyinadin yoshurding,
Ey sho‘xi mohtal’at, sharmu hayo muborak!

To yuzga g‘oza chekting, qonimni to‘kti g‘amzang,
Noz ilgida, nigoro, bo‘lsun hino muborak!

Harchand manga paymon paymonasin ushotting,
Qilding raqiblarg‘a ahdu vafo, muborak!

Tun qayda mast erding, kim birla boda ichting,
Gul jaybidin uzulgon bandi qabo muborak!

Ey yaxshilarni shohi, bo‘lma raqiba hamdam,
Yoningda na munosib ul shumnamo muborak...

To masnadi malohat sultonisan, vafo qil,
Shahdin karam munosib, quldin duo muborak.

Bir sho‘xi dilraboning bo‘ldum asiri zulfi,
Boshimg‘a tushti savdo, qilsun Xudo muborak!

Ul sarvqad xayolin qilding, Amir, insho,
Tab’i salim birla fikri raso muborak! [1,175]
Muqimiy:

Ey kifrik, o‘q oturg‘a abro‘kamon muborak!
Bas, bir paring emasdur bo qasdi jon muborak!

Gul-gul yonib hayodin, odob bilan yururda
Qildi duoyi joning piru javon, muborak!

Nogah chamanda qilgach tovusdek xiromon,
Sarv o‘ldi banda ko‘rgach nozuk miyon, muborak!

Novaklaring dilig‘a oshiqlaringni malham,
Hosid ko‘zin o‘yarg‘a har bir zabon muborak!

Har erta rasta yuzdin parda ochib kelurga
Xalq oftobi xovar aylar gumon, muborak!

Ag‘yor bilmasun deb ishqu muhabbatimni
Qildim bu kun, Muqimiy, eldin nihon, muborak! [2,122]

Lekin u g‘azal vazni va radifini aynan saqlagani holda, qofiya tizimini o‘zgartiradi.

G‘azal qofiyalari: *mahliqo, safo, hayo, hino, vafo, qabo, shumnamo, duo, Xudo, raso.*

Tatabbu qofiyalari: *abro‘kamon, jon, javon, miyon, zabon, gumon, nihon.*

G‘azal ham, tatabbu ham ishqiy mavzuda bo‘lib, ma’shuqa ta’rifi undan gina va shikoyat bilan uyg‘unlashib ketadi.

G‘azal oy yuzli go‘zalning husni kamolga yetgani, jamoli ko‘zgusi ravshan bo‘lgani ta’rifi bilan boshlanadi:

Husnung kamola yetti, ey mahliqo, muborak!
Oyinayi jamoling topti safo, muborak, [1,175]

Tatabbu matlasi esa balog‘atga yetgan go‘zalning kiriklari oshiq ko‘ksini yaralash uchun kamon darajasiga yetganiyu uning har bir o‘qi jonga qasd qilishi xususida:

Ey kifrik, o‘q oturg‘a abro‘kamon muborak!
Bas, bir paring emasdur bo qasdi jon muborak! [2,122]

G‘azal va tatabbuni baytma-bayt qiyoslashning sira hojat yo‘q. Chunki ular bir mavzuda yozilgan ikki alohida-alohida g‘azaldir. Jumladan, g‘azalning ikkinchi baytida o‘qiymiz:

Xo‘b o‘ldi – orazingni oyinadin yoshurding,

Ey sho‘xi mohtal’at, sharmu hayo muborak! [1,175]

“Ey oy yuzli go‘zal, yuzingni oynadan yashirganing yaxshi bo‘ldi-da – sharmu hayo g‘olib kelgani muborak bo‘lsin!”

Chunki ko‘zgu mahbuba go‘zalligini olamga oshkor qiladi. Iboli go‘zal esa husnini ko‘z qilmaydi.

Baytning tagma’nosi ham yo‘q emas: ma’lumki, tiniq, musaffo va porloqligi jihatidan yuz va ko‘zgu bir-biriga tashbeh qilinadi, ayni paytda, go‘zal yuz hamisha ko‘zgudan ustun qo‘yiladi. Ma’shuqaning beqiyos jamoli oldida ko‘zguning uyatdan terga botgani, xira tortgani, hatto suv bo‘lib oqqani kabi tasvirlarga mumtoz she’riyatda ko‘p duch kelamiz. Bu yerda Amiriy ham ana shu an’anaviy tashbehdan mahorat bilan foydalanib, boshqa bir yashirin fikrni ham ilgari suradi: “Andisha qilib, ko‘zguga marhamat ko‘rsatganing yaxshi bo‘ldi-da – agarda yuzingni undan yashirmaganingda bormi, beqiyos husningga tob berolmay, oynadan nomu nishon ham qolmas edi!”

Tatabbuda esa ma’shuqa ta’rifi o‘zga o‘zanda davom etganini ko‘ramiz:

Gul-gul yonib hayodin, odob bilan yururda
Qildi duoyi joning piru javon, muborak! [2,122]

“Hayodan gul-gul yonib, odob bilan yurganingni ko‘rib, keksa-yu yosh muborak bo‘lsin deb duoyi joningni qiladi”.

Muqimiy bu yerda ham o‘z uslubiga sodiq qolgan holda xalqona sodda va samimiy tasvir yaratadi: iffat-ibo, odob-axloq sohibasi bo‘lgan go‘zal keksayu yoshning duosiga sazovor bo‘ladi.

Uchinchi baytda Amiriy mubolag‘ani haddi a’losiga yetkazadi: go‘zal nigor yuziga upa surib, g‘amza o‘qi bilan oshiqning qonini to‘kadi va uni qo‘llariga hino qilib qo‘yadi:

To yuzga g‘oza chekting, qonimni to‘kti g‘amzang,
Noz ilgida, nigoro, bo‘lsun hino muborak! [1,175]

Upa yuzni qizartiradi. Ayni jihatdan uning qonga nisbati bor. Qonning esa hinoga.

Ko‘rinib turganidek, baytdagi so‘zlar va tashbehlar bir-biri bilan o‘zaro taqozodorlik munosabatida.

Muqimiy bayti esa chamanda tovus kabi latif xirom qilgan go‘zalning nozik belini ko‘rgan sarvning uning bandasiga aylangani ta’rifida:

Nogah chamanda qilgach tovusdek xiromon,
Sarv o‘ldi banda ko‘rgach nozuk miyon, muborak! [2,122]

Ma’lumki, tik va baland bo‘yli sarv kelishgan qomatiga mag‘rur bo‘lib, ma’shuqa qaddi bilan bo‘ylashmoqchi bo‘ladi. Holbuki, uning mahbuba kabi nozik beliyu tovusdek mayin xiromi yo‘q.

G‘azalning to‘rtinchi bayti nozik lutfu kinoyaga yo‘g‘rilgan: menga qilgan qanchadan-qancha ahdu paymonlaringni sindirganingga qaramay, raqiblarga qilgan ahdu vafong muborak bo‘lsin. Chunki men senda sira ahdu vafo yo‘q deb o‘ylagandim, raqiblarga ahdu vafo qilganingni ko‘rib u ahdu vafodan mosuvo emas ekan, menga ahdu vafo qilmasa-da, raqiblarga qildi-ku deb o‘yladim:

Harchand manga paymon paymonasin ushotting,
Qilding raqiblarg‘a ahdu vafo, muborak! [1,175]

“Paymon” va “paymona” so‘zlari bir-biriga uyqash bo‘lib, paymon – ahdu vafo, paymona esa qadah ma’nolarini bildiradi. Shoir bu o‘xshashlikdan mahorat bilan foydalanib, “paymon paymonasi” iborasini kashf etadi. Bu “vafo qadahi” ma’nosini beradi. Men uchun vafo qadahini sindirgan bo‘lsang-da, raqiblarga uni limmolim mayga to‘latib tutding demoqchi bu bilan shoir. Bu obrazli jumladan esa raqiblarga vafo-yu menga esa bevafolik qilding degan ma’no kelib chiqadi.

Tatabbuning to‘rtinchi bayti esa ma’shuqa kipriklari otgan o‘qlar oshiq ko‘ksini yaralash o‘rniga, uning jarohatlariga malham bo‘lishi, holbuki, ularning har biri hasadgo‘ylar ko‘zini o‘yishi haqida:

Novaklaring dilig‘a oshiqlaringni malham,
Hosid ko‘zin o‘yarg‘a har bir zabon muborak! [2,122]

Bu aslida Navoiy asarlari ta’sirida yaratilgan bayt bo‘lib, ulug‘ shoir g‘azallaridagi ma’shuqa otgan o‘qlar devor kabi shoir ko‘ksini o‘rab olgani va uni har xil balo-qazolardan himoya qilishi haqidagi fikrlarga hamohang. Muqimiy ham oshiqni yaralash uchun ma’shuqa otgan o‘qlarning unga zaxm yetkazish o‘rniga, aksincha eski jarohatlariga malham bo‘layotgani, bunday aks ta’sirni ko‘rib esa hasad ahlining ko‘zi kuyayotgani tasvirini yaratadi.

G‘azalning beshinchi baytida o‘qiymiz:

Tun qayda mast erding, kim birla boda ichting,
Gul jaybidin uzulgon bandi qabo muborak! [1,175]

“Kechasi qayerda, kim bilan may ichib, mast bo‘ldingki, gulning ko‘ksi chok bo‘lgani kabi sening ham ko‘ylaging yoqasi ochilib qolibdi?”

Bu yerda ma’shuqa gulga, ko‘ylagining ochilib qolgan yoqasi esa gul ko‘ksining chokiga tashbeh qilinmoqda.

Tatabbuning ayni baytida esa mahbuba har tong yuzini ochib, rasta oralab kezsa, uni ko‘rgan xalq sharq quyoshi chiqib kelyapti deb xayol qilishi borasida:

Har erta rasta yuzdin parda ochib kelurga
Xalq oftobi xovar aylar gumon, muborak! [2,122]

G‘azalning oltinchi baytida avvalgi fikrlar davom etadi:

Ey yaxshilarni shohi, bo‘lma raqiba hamdam,

Yoningda na munosib ul shumnamo muborak... [1,175]

“Ey yaxshilarning shohi, raqib bilan yaqinlik qilmaki, u shumbasharaning sening yoningda yurishi sira munosib emas”.

Tatabbuning oltinchi bayti esa maqta hisoblanadi va unda Muqimiy fikrlari nihoyasiga yetadi:

Ag‘yor bilmasun deb ishqu muhabbatimni

Qildim bu kun, Muqimiy, eldin nihon, muborak! [2,122]

“Dushmanlar ishq-u muhabbatimdan xabar topmasin deb, men Muqimiy uni eldan pinhon tutganim muborak bo‘lsin!”

G‘azal to‘qqiz bayt bo‘lib, shoir bir sho‘xi dilraboning ishqiga asir bo‘lganidan so‘z ochib, boshiga tushgan bu savdoni Xudoning o‘zi unga muborak qilishidan umidvor bo‘ladi:

Bir sho‘xi dilraboning bo‘ldum asiri zulfi,

Boshimg‘a tushti savdo – qilsun Xudo muborak! [1,175]

Maqtada esa shoir sarvqomat sanam xayolida she’r bitgan Amirga go‘zal iste’dod bilan yetuk fikrlar muborak bo‘lsin deb lutf etadi faxru iftixor bilan:

Ul sarvqad xayolin qilding, Amir, insho,

Tab’i salim birla fikri raso muborak! [1,175]

Shoirlarning o‘z iste’dod qudrati, she’rlarining shuhratidan faxr etib yozadigan bunday she’r va baytlar Sharq mumtoz adabiyotshunosligida faxriya san’ati deb yuritiladi.

“Faxriya (arabcha – maqtanish) – shoirning iste’dod darajasi, qalami qudrati, asarlarining badiiy yuksakligi hamda erishgan muvaffaqiyatlari va shon-shuhratidan faxrlanib bitgan she’r-u baytlari. Faxriya deyarli barcha Sharq shoirlari ijodida uchraydi. She’riyatda muayyan maqomga erishgan shoir o‘zining so‘z san’atidagi mavqe-martabasi, erishgan muvaffaqiyatlari, yuksak mahorati va asarlarining dovrug‘idan so‘z ochishi tabiiy”[3,77].

Ma’lum bo‘ladiki, Muqimiy Amiriyning “Muborak” radifli g‘azalidan ilhomlanib, vazn va radifni aynan saqlagan holda, ohorli qofiyalar vositasida o‘ziga xos original g‘azal yaratgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Amiriy. Devon.1-tom.O‘zbekcha she’rlar.-Toshkent: Tamaddun, 2017

2. М у қ и м и й. Кўнглум сандадур (Тузувчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Э.Очилов). – Тошкент: “Шарқ”, 2009, 122-бет.

3. О ч и л о в Э. Фахрия \\ Алишер Навоий: қомусий луғат. Икки жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: “Шарқ”, 2016, 77-бет.

4. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.

5. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.

6. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).

7. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.

8. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.

9. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.

10. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548

11. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

МАВҚЕИ АСАРҲОИ САДРИДДИН АЙНӢ ДАР ТАРБИЯИ МАЪНАВИИ ҶАВОНОН

Мамаҷонов Самеъҷон Ҳабибуллоевич,
номзади илмҳои педагогӣ,
дотсенти кафедраи педагогӣ ва табиию риёзии МДТ
“ДДХ ба номи академик Б.Ғафуров” (Тоҷикистон, Хуҷанд),
mamajonov@mail.rumailto:umavchuda@mail.ru, тел.: 92-982-08-82

“Ин боғ зи нахли кӯҳан оростаам,
В – он нахл ба теғи хома пиростаам.
Сайронгаҳе зиёда кардам ба Шумо,
Ҳарчанд зи умри худ басе костаам.”
(Садриддин Айнӣ)

Устод Садриддин Айнӣ чӣ дар назм ва чӣ дар наср шӯҳрати тамом дошта, бо ҳамин сабаб асосгузори адабиёти муосири тоҷик А) дар назм. Устод садриддин Айнӣ фаъолияти эҷодии худро бо назм оғоз намудааст ва аз

соли 1892 сар карда аввал бо тахаллуси “Сифлӣ”, “Муҳтоҷӣ”, “Ҷунунӣ” ва баъдар бо (аз соли 1995) бо тахаллуси “Айнӣ” шеър гуфтааст. Шеърҳои аввалини С.Айнӣ дар мавзӯи ишқу муҳаббат суруда шудаанд. Баробари ба воқеъаҳои сиёсӣ ва иҷтимоии давр майл кардани С.Айнӣ мавзӯъ ва мундариҷаи ашъори шоир низ тағир меёбад ва адиб дармеёбад, ки дар замони ӯ танҳо ба мавзӯи ишқу муҳаббат маҳдуд шудани суханварон басанда нест. Шеър ҳам бояд ба тасвири масъалаҳои мубрами рӯз кор гирфта ба дарди ҷомеа бархӯрад.

Бояд гуфт, ки аввалин шеърҳои иҷтимоии устод Айнӣ ба мавзӯи мактаб ва маориф бахшида шудаанд. Шеърҳои “Маснавӣ дар васфи мактаб”, “Саҳаргоҳон”, “Бомдоди баҳорон”, “Боз мактаб”, “Замзамаи дабистон”, ки солҳои 1909 -1917 эҷод гардидаанд, бо содагӣ, самимият ва хусусиятҳои таълимию тарбиявии худ фарқ мекунанд ва заминаи мустаҳками воқеӣ дошта, таҷассумгарӣ ақидаҳои маърифатпарварҳӣ ва равшангароии шоир мебошад. Дар шеъри “Маснавӣ дар васфи мактаб” С. Айнӣ бо истифода аз забони сода, вазни сабуксанг ва санъатиҳои бадеии такрору тавсиф нақши боризи мактабро дар камолоти маънавии инсон ба қалам медиҳад.

Эй монда қадам ба роҳи мактаб,
Олист мақому ҷоҳи мактаб.
Мактаб сабаби ҳаёт бошад,
Мактаб сабаби наҷот бошад.

Шеърҳои ба мактаб ва талабагони мактаб бахшидаи устод Айнӣ чун намунаи назми нави пандуахлоқӣ дорои аҳаммияти зиёди таълимиву тарбиявӣ мебошанд ва ҳоло ҳам саҳифаҳои китобҳои дарсиро оро дода, ба омӯзгорон ва талабагон таъсири эстетикӣ мерасонанд. Устод талабагони ҷавонро ба зиндагидарккунӣ ва меҳнати босамару фоиданок даъват карда, дар ин роҳ мавқеи мактабро дар ташаккулиинсони созанда гаштаю баргашта таъкид мекунад ва мактабро басо муносиб ба гулистон ва талабагонро ба чинандагони гул ташбеҳ мекунад ва ба ҳамин зарари танпарварӣ ва бекориву нодониро дар ҳаёти инсон собит месозад:

Саҳаргоҳон гулистони дабистон
Тароватбахш бошад чун гулистон.
Чаро аз ин гулистон гул начинед?
Чаро дар кунҷи бекорӣ нишинед?
Биёед, эй шарикон, дарс хонем,
Ба бекориву нодонӣ намонем.
Ба олам ҳар касе бекор гардад,
Ба чашми аҳли олам хор гардад (2, 44).

Устод Айнӣ дар ҳаёти инсон мавқеи тарбияро басо муҳим арзёбӣ карда, қишршои гуногугни ҷомеаро ба тарбияи бонизом ва фарогири навли наврас ҳидоят менамояд ва умуман тарбияи фаъолонаи атвори ҷавонон асоси методологии ақидаҳои омӯзгории нависанда ба шумор мераванд.

Дар асарҳои С. Айнӣ инсони меҳнаткаш, инсоне, ки аз хурдӣ дар рӯҳи меҳнатдӯстӣ ва накукорӣ тарбия ёфта, ба падару модар, омӯзгорон ва дигар қишрҳои ҷомеа нафъ мерасонад, васфу ситоиш мешавад. Асоси хушбахтии насли наврас ҳамназарбаландӣ, меҳнатқаринӣ ва саховатпешагӣ мебошанд. Дар фасли “Бачаи боақл”и “Таҳзиб-ус-сибён” омадааст: “Бачаи боақл падару модараш ҳар таом диҳанд, меҳӯрад ва ҳар либос диҳанд, мепӯшад. Зиёда талаб намекунанд. Ба чизи касе ҳавасаш намеравад... чашм сер ва назарбаланд мебошад”.

Ҳар кас ки назарбаланд бошад,
Фархундаву арҷуманд бошад...
Хоҳӣ, ки шавӣ азиз, эй ҷон,
Бахшою бидеҳ, магиру мастон (2, 17).

Назарбаландӣ, ба маъноӣ қаноатпешагӣ ва саховатмандӣ, яке аз рукнҳои муҳимми ахлоқи ҳамида ба ҳисоб рафта, ба таълиму тарбияи насли наврас иртиботи комил дорад ва устод Айнӣ ин мафҳумро ба мафҳуми булҳавасӣ муқобил гузошта, бо ҳамин дар тарбияи фарзанд эҳтиёткор будани падару модарро таъкид мекунад. Холидаи шашсола (аз “Духтарбача ё ки Холида”) фарзанди ягонаи хонадон буд. Ин аст, ки дар хоҳиши ӯ аз тарафи волидайн зуд ва барзиёд ба ҷо оварда мешуд, ба дараҷае ки Холида пойбанди ҳавову ҳавас гардид: “Холида қабат –қабат либосҳо пӯшида, нигину гӯшвораҳоро овехта, худро меорост, духтарони дигарро назараш намегирифт. Чунки ӯ қадру қимати одамонро дар либос медид” (3, 20).

Зебоии дигари инсон дар ҳиммати баланди вай дида шудааст. Ин ҳусни ахлоқ дар ибтидои асри ХХ нав нест ва он дар ҷамъиятҳои гузашта ҳам нормаи хуби эстетикии инсон шуморида мешуд. С. Айнӣ дар ин мавзӯъ анъанаи хуби гузаштагонро давом дода, онро дар образи эстетикии сарфакор ва ҳимматбаланд, дар ҳикояи «Аҳмадҷон соҳиби ҳиммати баланд» таҷассум кунонидааст. Дар ин ҳикоя образи Собир ном мактаббаччаи мӯҳтоҷ ва Аҳмадҷон ном баччаи боҳиммат ба вуҷуд оварда шудааст: «Собир ном бачча қалами худро дар мактаб банохост шикаст, қалами дигар надошт. Ба Аҳмадҷон шарикаш гуфт: Агар қалами зиёдатӣ дошта бошӣ, ба ман амонат бидеҳ, ки хат нависам. Аҳмадҷон хурсанд шуда, қаламдони худро вокарда панҷ дона қалам бароварда гуфт: Аз инҳо кадомаш, ки даркор бошад,

медиҳам. Ману ту шарик ҳастем, ҳар чиз, ки ман дошта бошам, мисли чизи худ гирифта сарф намоӣ». С. Айнӣ аз рӯи услуби одатиаш дар ҳикоячаҳои «Таҳзиб-ус-сибён», хулосаи ин ҳикояро ҳам худаш баровардааст: «Эй фарзандон! Шумоён ҳам мисли Аҳмадҷон ба шариконатон муомилаи нағз кунед, ба якдигар чизе, ки даркор шавад, диҳед, то ки дар китобҳо номи шуморо «соҳиби марҳамат» гуфта нависанд». Дар ин ҳикоя ҳам С. Айнӣ образи мусбати идеалии баччаи ҳимматбаландеро, ки дар он зебоии инсонӣ таҷассум ёфтааст, ба вуҷуд оварда, вале аз тасвири симои пастҳиммати баччагон сарфи назар накардааст. Вай дар зери сарлавҳаи баччаи ростқавл — росткор ба баччагони ростқавл характеристика додааст: «Баччаи ростқавл асло дурӯғ намегӯяд. Ба ҳеҷ кас зарар намерасонад. Чизи касро беиҷозат намегирад. Аз мактаб ва аз ҳар ҷой чизе, ки ёбад, ба соҳибаш мерасонад».

Устод Айнӣ дар осори педагогии худ ба тарбияи гуманистии насли наврас таваҷҷуҳи зиёд зоҳир кардааст. Ба қавли нависанда, тарбияи атфол дар рӯҳи инсондӯстиву раҳму шафқат ба муҳтоҷону дармондагон ин тарбияи камолоти инсонӣ мебошад. “Одами боақл, -ба қавли Айнӣ, -ба ҷамъи мардум, ҳатто ба ҳайвонҳо, некӣ мекунад. Ҳеҷ касро озор намедиҳад, ба мардум зарар ва заҳмат намерасонад. Ба ҳоли бева ва бечора дилаш месӯзад, ба онҳо тараҳҳум мекунад. Ба қадри имкон некӣ мерасонад”.

Ақидаҳои омӯзгории С. Айнӣ дар масъалаи тарбияи гуманистии насли наврас пайваста инкишоф ва такмил меёбад. Дар китоби қироатии “Духтарбача ё ки Холида” тарбия муаллима Холидаро дар рӯҳи муҳаббат парваридан ба волидайну ҳамсолон таъкид ёфтааст. Рӯзе духтарчаи ҳамсоя Қундуз ба об ғарқ мешавад, “дар ин ҳол Холида... худро ба ҳавз ҳаво дода, Қундузро бардошта аз об бароварда ва ҳамроҳи холааш як –ду соат ба Қундуз нигоҳубин намуда, ӯро аз ҳолати марг наҷот доданд” (3, 34).

Андешаҳои устод Айнӣ оид ба тарбияи инсондӯстӣ ба мулоҳизаҳояш оид ба тарбияи ватандӯстӣ пайваст мебошанд. Аз осори то давраи инқилоби Октябр навиштаи устод маълум мешавад, ки ӯро ноободии Ватан, дар торикию нодонӣ мондани сокинони аморати Бухоро дар таҳлука овардааст ва барои аз ин вартаи ҳалокат раҳонидан Бухоро ва сокинони он талош меварзад ва ғояи ободӣ ва рушду нумуи онро дар осори омӯзгориаш низ ба насли наврас талқин мекунад. Дар “Таҳзиб -ус -сибён” модар ба писари хурдиаш, ки дар шаҳри Бухоро мехонд, мактуб навишта, аз ҷумла мегӯяд: “Нури дидаи ман, аз ту танҳо як хоҳиш дорам, ки ин аст: дар роҳи хондан саъй кун, ғайрат кун! Одам шав! Баъд аз он ба қадре, ки метавонӣ, дар ватан ва аҳли ватани

худ ва ҳам миллати худ хидмат намоӣ! Ба ман ҳамин шараф бас аст, ки ходими донишманди миллат ёдгор гузорам”(3, 34).

Устод Айнӣ ба тарбияи меҳнатӣ низ назари бас фарох дорад. Нависанда, чӣ тавре ки дар китобҳои дарсиаш –“Таҳзиб –ус -сибён” ва “Духтарбача ё ки Холида” таъкид кардааст, оғози ин навъи тарбияро аз даврони кӯдакӣ дар муҳити оила медонад. Муҳаммадфарид, хоҳаронаш Зайнаб, Холида ҳамеша ба кори хона ёрӣ мерасонанд. Худи Садриддин (аз “Ёддоштҳо”) дар шустагарӣ, хӯрокпазӣ, дӯхтудӯз ва рӯбучин таҷрибаи зиёд андӯхта буд ва дар солҳои аввали мадрасахониаш тавассути ин амалҳо рӯзгор мебурд: “Ман (Садриддин –К. А.) барои чор кас... нимнимча (250 грамм) гӯшту сабзиву пиёзу дорувор оварда чор пиёла биринҷро палав пухта, дар соати як тайёр мекардам... Баъд аз хӯрда шудани ош ман дегу табақро шуста меғундоштам, барои рӯзи дигар ҳезум кафонда тайёр карда меммондам ва ҳуҷраро рӯфта дода, ба ҳуҷраи акаам мерафтам” (7, 216).

Ҳамин тариқ, андешаҳои Садриддин Айнӣ дар натиҷаи андӯхтани таҷрибаи зиёд ҳангоми таҳсил дар мактабу мадрасаҳои Бухорои амирӣ ва фаъолияти омӯзгорӣ дар мактабҳои муосир ташаккул ва такомул ёфта, боиси боз ҳам ғанию пурмазмун шудани таҷрибаи таълимии омӯзгорон гардид ва барои тарбияи мукаммали ҷавонон хидмат намуд ва мекунад. Воқеан, С. Айнӣ аз чеҳраҳои барҷастаи илму адаб ва фарҳанги тоҷику ӯзбек буда, асарҳои мондагори ӯ фарзанди инсониятро қарнҳои зиёд тарбият менамояд.

АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

1. Айнӣ Садриддин. Намунаи адабиёти тоҷик, чопи дуюм. – Душанбе: Адиб, соли 2010. - 440с.
2. Айнӣ Садриддин. «Куллиёт» , ҷилди 9. - Душанбе, 1969.- 790с.
3. Айнӣ Садриддин. Таҳзиб-ус-сибён. Душанбе: Маориф, 1994.- 49 саҳ.
4. Айнӣ С. Камоли Хуҷандӣ//Садои Шарқ, №5, 1957
5. Аҳмади Дониш. Наводир-ул-вақоеъ. –Душанбе: Дониш, 1989.
6. А. Сайфуллоев , Романи устод Садриддин Айнӣ- «Дохунда». - Душанбе, 1966. – 304 саҳ.
7. Каримов, Усмон. Адабиёти тоҷик дар нимаи дувуми асри XVIII ва аввали асли XIX. – Душанбе: Дониш, 1974.
8. Маъсумӣ, Носирҷон. Адабиёти тоҷик дар асри XVIII ва нимаи аввали асри XIX. – Душанбе, 1962.
9. Шакурӣ Муҳаммадҷон. Садриддин Айнӣ равшангари таърих. - Хуҷанд: Нури маърифат, 2001.

«БЎСТОН»-И САЪДИИ ШЕРОЗӢ ДАР АДАБИЁТИ ЎЗБЕК

Муҳаммадзода Ҷурабек Урак,
Номзади илмҳои филологӣ
дотсенти кафедраи назария ва таърихи
адабиёти Донишгоҳи давлатии омӯзгории
Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ

“Дӯстӣ ва бародарии мардумонамон ҷовидону бегазанд бод!”[11,1]. “Тадқиқи таърихи халқи тоҷик барои донистани манбаъҳои равобити анъанавии халқҳои Осиёи Миёна кумак хоҳад расонд. Хусусан, тоҷикон ва ўзбекон, ки ташаккули халқияти онҳо дар асоси умумии нажодӣ қарор гирифтааст, бо ҳамдигар алоқаи хеле наздик доранд. Чунон ки ўзбекон аз сарвати мадании халқи тоҷик баҳраманд мегардиданд, ҳамин тариқа тоҷикон низ аз комёбиҳои маданияти халқи ўзбек файзёб буданд; хусусияти маданияти моддӣ, урфу одат, санъат ва ҳунарҳои халқии тоҷикон ва ӯзбекон чунон наздиканд, ки гоҳе дар байни онҳо фарқ гузаштан мумкин намешавад. Таърихи давраҳои қадимтарин, қадим ва ҳамчунин, давраи асримиёнагии ин халқҳо хеле шабеҳ ва аксаран, яксон буда, илова бар ин сайри тараққиёти он дар як сарзамин ба вуқӯъ пайвастаст. Бо вуҷуди ин, ду халқ ташаккул ёфт, ки имрӯз ба миллатҳои сотсиалистии тоҷик ва ўзбек мубаддал гардидааст” [12,19].

Дар адабиёти форси тоҷикӣ осори Саъдии Шерозӣ, бахусус «Бӯстон»-у «Гулистон»-и ӯ мақоми арзандае доранд, ки баъд аз эҷод шудан ба як мактаби сазовори пайравӣ қарор гирифтаанд, ки дар татаббуи онҳо осори зиёд ба форсӣ - тоҷикӣ ва туркӣ офарида шудааст, ки дар мазмуну шакл умумият дошта, навовариҳо ва навгӯиҳои зиёд доранд.

«Бӯстон»-и Саъдӣ нисбат ба «Гулистон» ба забони ўзбекӣ дертар тарҷума шудааст, вале ин маънои онро надорад, ки «Бӯстон» дар муҳити адабии ўзбекӣ нуфуз надоштааст ё камтар мавриди таваҷҷӯҳ будааст. Зиёда аз ин «Бӯстон» баробари «Гулистон» дар равнақи адабиёти ўзбек таъсире бафайз доштааст.

Аз баёноти Алишери Навоӣ дар «Лисон-ут-тайр» бармеояд, ки «Бӯстон» низ дар радифи «Гулистон» дар замони ин шоири бузург дар мадорис ва берун аз он мавриди омӯзиш қарор доштааст. Дар ин замина Навоӣ мегӯяд:

Ёдима мундоқ келур бу можаро,

Ким туфулият чоғи мактаб аро.

Ким чекар атфол марҳуми забун,

Ҳар тарафдин бир сабақ забиға ун.

Истабон ташхиси хотир устод,

Назм ўқутурким равон ўлсун савод.

Насрдин баъзи ўқур ҳам достон,

Бу «Гулистон» янглиғу ул «Бўстон» [8, 49].

Таъсири консепсияи ахлоқии Саъдӣ дар эҷодиёти Навоӣ, махсусан дар осори ў «Ҳайрат-ул-аброр» масъалаи нуфузи маънавии «Бўстон»-ро дар шаклгирӣ ва рушди адабиёти таълимии ўзбекӣ матраҳ месозад. Зайли намуна як байти Навоиро қиёсан ҳамроҳ бо байти Саъдӣ нақл мекунем:

Аз Саъдӣ:

Ту к-аз меҳнати дигарон беғамӣ,

Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ [5, 25].

Аз Навоӣ:

Одамий эрсанг демагил одамий,

Ониким йуқ халқ ғамидин ғами [10, 180].

«Бўстон»-и Саъдӣ аз замони таълифаш то ба имрўз яке аз беҳтарин маснавии ахлоқӣ дар адабиёти форсии тоҷикӣ шинохта шудааст. «Бўстон» нахустин бор ба забони ўзбекӣ аз тарафи Чустии Фарғонӣ тарҷума шуда, соли 1960 дар Тошканд чоп гардид.

Тарҷумаи ўзбекии «Бўстон»-ро бо матни аслӣ муқоиса карда, ба хулоса омадем, ки мутарҷим онро қисман ба ӯзбекӣ гардонда, ба қадри қудрат ҳифзи амонат кардааст.

Тарҷумаи шеъри тоҷикӣ, ба хусус шеъри классикӣ ба забони ўзбекӣ махсусиятҳои худро дорад. Ин ҷо ду омили муҳиме ҳаст, ки тарҷумонро дамсози матни асл ва ба истилоҳ сабкпарвар кардааст. Омили аввал ягонаи пешинаи фарҳангӣ мебошад ва омили дуюм таъсири шеъру адаби форсии тоҷикӣ аст.

Дар ин замина барои тарҷумоне, ки шеъри форсии тоҷикиро ба ўзбекӣ тарҷума мекунад, ҳеҷ гуна мушкилоти фаннӣ вуҷуд надорад, зеро табъи

тарҷумон дар заминаи суннатҳои таърихии адабӣ, ки унсурҳои шаклӣ, аз ҷумла вазн, қофия ва радиф ҷузъи он мебошад, парвариш ёфта ва дасташ кушода шудааст.

Чунон ки ишора шуд, агар баъзе байту пораҳои ҳикматноки «Бӯстон»-ро, ки аз тарафи Сироҷиддин Махдуми Шавкат тарҷума шудаанд [7, 227-228], истисно кунем, тарҷумаи Чустӣ нахустин ва ҷомеътарин тарҷумаи «Бӯстон» ба забони ӯзбекист. Солҳои ҳафтодуми асри гузашта матни нисбатан пурраи «Бӯстон» аз тарафи Ш.Шомуҳамедов тарҷума ва чоп шуд, ки хеле арзишманд аст [3].

Мутарҷими аввал аз шоирони кӯҳансоли ӯзбеки замони Шӯравӣ буд ва табъу забонаш дар матни адабиёти классикии тоҷику ӯзбек парвариш ёфта буд. Ба дараҷаи лозимӣ донистани ҳар ду забон ва огоҳии комил аз пешинаи фарҳангии соҳиби «Бӯстон» ин мутарҷимро дар тарҷумаи ин асари ахлоқӣ комёб сохтааст.

Чустӣ қисматҳои «Дар сабаби назм ва таълифи «Бӯстон», «Дар баёни мундариҷа ва феҳрасти «Бӯстон» ва «Хитоб ба хонандагон»-ро зери як ном-«Китобнинг ёзилиш сабаби» тарҷума кардааст. Ин қисмати «Бӯстон» аз тарафи ӯ пурра тарҷума нашудааст. Аз ҷумла, қисматҳои хитоби Саъдӣ ба подшоҳ ва насиҳати ӯ аз назари тарҷумон берун мондааст. Бобҳои дигар низ ба тариқи ихтисор тарҷума шуда, боби даҳум тарҷума нашудааст.

Ш.Шомуҳамедов низ «Бӯстон»-ро пурра тарҷума накардааст. Аз дебочаи ин асар ҳамагӣ бисту ду байтро ба ӯзбекӣ гардондааст, ки ҷузъи ками матни асл аст. Ҳамчунин боби даҳуми асар низ тарҷума нашудааст. Аз муқоисаи ин ду тарҷума мо ба хулоса омадем, ки ҳанӯз тарҷумаи комил ва барозандаи ин асари гаронбаҳои Саъдӣ ба забони ӯзбекӣ вуҷуд надорад.

Албатта, шояд нақши замон низ дар ин тарзи тарҷума таъсиргузор бошад, зеро ҳар ду тарҷума дар замони Шӯравӣ анҷом гирифтааст ва идеологияи он давр маҳдудиятҳое дар нашри осори классикон ҷорӣ карда буд, ки марбут ба масоили мазҳабӣ ва аҳкоми шаръӣ мешавад. Масалан, тарҷума нашудани боби охири «Бӯстон», ки муноҷоти Саъдист, ҳамин гуна мисол аст. Ҳатто дар нашрҳои замони Шӯравии Тоҷикистон, аз ҷумла нашри устод Айнӣ низ ҳамин ҳолат рафтааст [4,137]. Ҳар ду тарҷумаи ӯзбекии «Бӯстон» бо дарназардошти талабҳо ва сензураи Шӯравӣ сурат гирифтааст.

Шоири ӯзбек Чустӣ «Бӯстон»-ро охири солҳои панҷоҳум тарҷума кардааст, вале тарҷумаи Ш.Шомуҳамедов бошад, охири солҳои ҳафтодум анҷом гирифтааст.

Ҳар ду тарҷумон «Бӯстон»-ро ба вазне, ки Саъдӣ навиштааст, яъне мутақориб тарҷума кардаанд.

Вазне, ки Чустӣ тарҷума кардааст:

Қулимда агар бӯлмаса қанд ҳам,

Сӯзим бор, шакардан эмас таъми кам [2,5].

V - - / V - - / V - - / V -

V - - / V - - / V - - / V -

Фаӯлун / фаӯлун / фаӯлун / фаӯл/

Фаӯлун / фаӯлун / фаӯлун / фаӯл/

(Мутақориби мусаммани мақсур)

Вазне, ки Ш.Шомуҳамедов тарҷума кардааст:

Саодатли кунда асар бӯлди тахт,

Тарихи қӯш ҳайит ӯртасида бахт [3,5].

V - - / V - - / V - - / V ~

V - - / V - - / V - - / V ~

Фаӯлун / фаӯлун / фаӯлун / фаъал/

Фаӯлун / фаӯлун / фаӯлун / фаӯл/

(Мутақориби мусаммани маҳзуф)

Заъфҳои фаровоне дар вазни ҳар ду тарҷума вуҷуд дорад. Аз ҷумла, зиҳофи мутақориб дар бештарин ҳолатҳо аз талаботи фаннии арӯз берун рафта, боиси касолати вазни маснавӣ гардидааст.

Чунон ки ишора шуд, ҳар ду тарҷумон аз дебочаи маснавӣ байтҳоеро интихобан тарҷума кардаанд, ки ҳадафи аслии Саъдиро ифода намекунанд. Саъдӣ дар дебочаи маснавӣ сареҳан сабаби назм ва таълифи «Бӯстон», мундариҷа ва феҳристи онро баён карда, сипас дар қисмати «Хитоб ба хонанда»-и маснавӣ аз ҳусни таълифаш, дар бораи подшоҳони замон, хитоб ба онҳо ва насиҳати онон сухан мегӯяд. Аз ҳар ду тарҷума муроди Саъдӣ аз таълифи дебоча ошкор намешавад.

Дар мисоли тарҷумаи дебоча доир ба ҳар ду тарҷума баъзе мулоҳизаҳои муқаддимотиро гуфтан мумкин аст.

Аз 218 байти дебочаи Саъдӣ, ки ба қисматҳои алоҳида ҷудо шуда, ҳар кадоме унвони алоҳида дорад, Чустӣ зери сарлавҳаи «Китобнинг ёзилиш сабаби»-ро тарҷума кардааст ва табист, ки ҳамаи хостаҳои Саъдиро фаро намегирад. Ин ҳолат дар тарҷумаи Ш.Шомуҳамедов низ вуҷуд дорад. Вале аз ҷиҳати миқдори байтҳо тарҷумаи Чустӣ нисбат ба тарҷумаи Ш.Шомуҳамедов зиёд аст. Яъне тарҷумаи Чустӣ 34 байт ва тарҷумаи сонӣ 22 байти маснавиро дарбар мегиранд, ки нисбат ба нусхаи асл каманд.

Чанд байти ин ду тарҷумаро қиёсан бо нусхаи асл арзёбӣ мекунем.

Аз Саъдӣ:

Дар ақсои олам бигаштам басе,

Ба сар бурдам айём бо ҳар касе.

Таматтўъ зи ҳар гўшае ёфтам,

Зи ҳар хирмане хўшае ёфтам.

Чу покони Шерози хокиниҳод

Надидам, ки раҳмат бар-ин хок бод! [4,5].

Аз Чустӣ:

Кезиб қанча вақт юрдим оламаро,

Умр ўтди ҳар турли одамаро.

Неча баҳра топдим жаҳонни кезиб,

Юриб қанча хирмондан олдим насиб.

Бу Шероз элидек киши кўрмадим,

Бу покиза юртимга раҳмат дедим… [2, 5].

Аз тарҷумаи Ш.Шомуҳамедов:

Кўп узоқ эларга қилдим саёҳат,

Турли одам билан бўлдим ҳамсуҳбат.

Ҳар барчакдан топдим бир луқма томоқ,

Ҳар хирмондан олдим биттадан бошоқ.

Шерознинг покиза элига таҳсин,

Ундай эл кўрмадим, раҳмат ёғилсин... [3, 5].

Аз қиёси тарҷумаи Чустӣ бо тарҷумаи Ш.Шомуҳамедов бармеояд, ки тарҷумони аввал маънии Саъдиро дақиқтар ифода карда тавонистааст. Вале Ш.Шомуҳамедов дар тарҷума аз маънии асл гурез ҷустааст. Аниқтараш маънии таркибҳои «ақсои олам», феъли «бигаштам» ва мисраи «Ба сар бурдам айём бо ҳар касе»-ро амиқ дарк накардааст ва дар натиҷа ба ҷои паёми шоиронаи Саъдӣ, ки дар он аз сафараш дар гирди ҷаҳон ва ошноияш «бо ҳар касе» сухан мегӯяд, комилан таҳриф шуда, тарҷумон аз он маъние берун овардааст, ки аз асл хеле дур аст. Саъдӣ ба таври мушаххас дар бораи саёҳаташ дар гирди ҷаҳон ва ошноияш бо одамони гуногун ҳарф мезанад, вале тарҷумон дар бораи «кӯп ӯзоқ элларга» «саёҳат» кардан, «турфа одам билан» ҳамсӯҳбат шудан нақл мекунад. Дар тарҷума ҳарорати сухани шоиронаи Саъдӣ, ки отифаи равонӣ дорад, низ ҳис намешавад. Таъкидан мегӯем, ки тарҷумаи Чустӣ дар мисоли ҳамин пораи шеър аз тарҷумаи сонӣ дақиқтар ва ба асл наздиктар аст.

Аз намунаи тарҷумаи ин ду тарҷумон метавон натиҷа гирифт, ки Чустӣ ҳамчун шоир дар тарҷумааш бештар комёб шудааст, дар сурате ки тарҷумони дуюм худ муҳаққиқи адабиётшинос аст, нозукиҳои матни аслро дар тарҷума ифода карда натавонистааст. Агар чунин назарро ба эътибор гирем, матлубтарин навъи тарҷума он аст, ки ҳеҷ бахше аз сурат ва маънӣ аз миён наравад [6, 17]. Чунончи аз таҳлили ин ду тарҷума бармеояд, мутарҷимон «бидуни дасткорӣ ва ҳазф ва изофа» натавонистаанд, ки паёми Саъдиро ба хонандаи ҳамзабонашон бирасонанд. Ба ифодаи дигар, тарҷумаи Чустӣ лафз ба лафз бошад, тарҷумаи Ш.Шомҳаммедов нисбатан озод аст. Дар ин миён тарҷумаи дигаре низ ҳаст, ки мутахассисон фақат ҳамонро тарҷумаи дуруст шинохтаанд. Дар мавриди шарҳ ва таърифи ин навъ тарҷума иқтибоси суханони зерини Роже Койоро зарур донистем: «Хуб тарҷума кардани осори Шекспир ё Пушкин ба ҳар забоне, яъне навиштани матне, ки Шекспир ё Пушкин агар ба ҷои имконоти забони англисӣ ё русӣ имконоти зиёди забони дигареро дар ихтиёр медоштанд, онро менавиштанд. Пас, тарҷумаи хуб на тарҷумаи лафз аст ва на тарҷумаи адибона (аммо ғайри амин), балки иборат аст аз ибдоъи матне (ба фарогирӣ аз вожагон ва ҷумлабандӣ ва сабк), ки нависанда, агар забони модариаш ҳамон забони мутарҷим мебуд, онро менавишт. Чунин тарҷумае мусталзами дониш ва ҳуш ва тахайюли бисёр аст ва албатта, бояд онро камоли матлуби тарҷума донист. Ман иддао намекунам, ки чунин тарҷума таҳаққуқпазир бошад, аммо мегӯям, мутарҷими хуб касест, ки мекӯшад, то ҳар чӣ бештар ба он наздик шавад» [9, 754].

Ба назари мо, маънӣ ва сурати тарҷума ҳамон вақт комилан падид меояд, ки агар он ба наср баргардонда, сипас бо тарҷума муқоиса карда шавад. Мо ҳафт байти аз Саъдӣ иқтибосшударо ба наср мегардонем ва сипас онро бо мазмуни ҳафт байти тарҷумаи ўзбекӣ муқоиса мекунем: «Дар лаҳзае ки Нӯшервони одил ин ҷаҳони фониро тарк мекард, ба писараш Ҳурмуз чунин гуфт: “Ба фароғату осоиши худ зиёд гирифтор машав, балки мардуми бечораро меҳрубониву сарпарастӣ намо. Агар ту ҳамчун подшоҳ танҳо дар фикри роҳату осоиши хештан бошӣ, мулк вайрон мегардад ва касе дар ин гуна мамалакат осоиш намеёбад.

Подшоҳ монанди чӯпон бар оммаи мардумон аст, барои мардуми оқил писандида нест, ки чӯпон дар хоби ғафлат бимонад ва гург дар миёни гӯсфандон дарафтад.

Бирав, мардуми мӯҳтоҷро навозиш бикун, ки ба шарофати онҳо ту подшоҳ ҳастӣ.

Мардумони оддӣ ҳамчун дарахт ҳастанд ва шоҳ танаи он дарахт мебошад.

Эй, писар, бидон, ки дарахт бо решааш мустаҳкам аст!

То ҷое, ки имкон дорӣ, дили мардум ба даст ор, дилҳои одамонро бо рафтори нописанди худ ғамгину маҷрӯҳ масоз, аммо агар дили халқро реш кунӣ, бидон, ки решаи худро меканӣ» [1, 22].

Нигориши насрии ин ҳафт байти Саъдиро аз ривояти васияти Нӯшервон дар дами марг бо писараш бо тарҷумаҳои ӯзбекии он муқоиса карда, метавон ба хулосаҳои зер омад:

- ба ҳар ҳол мутарҷимон маънии ривоятии Саъдиро ба забони ӯзбекӣ ифода карда тавонистаанд;

- дар вақти тарҷума аносири муҳими дигар, монанди ибораҳои ташбеҳӣ ва истиоравӣ, ҳамчунин талмеҳоту рамзу киноятҳои хоси сабки Саъдӣ ба назар гирифта нашудаанд, ки ин боиси сабки Саъдиро ҳифз карда натавонистани мутарҷимон шудааст;

- ноогоҳӣ аз асли мавзӯъ дар баъзе мавридҳо тарҷумонҳоро дучори лағзиш кардаст, ки таҳрифи афкори ахлоқии Саъдист;

- мушаххас будани нақл ва тасвир хоси Саъдист, вале дар тарҷума гоҳо ин хусусияти ҳунари нигорандагии ӯ ба эътибор гирифта нашудааст;

- ҳар ду тарҷума мухтасари тарҷумаи «Бӯстон» аст ва ин асари бузург, то имрӯз ба таври комил дастраси хонандаи ӯзбекзабон нашудааст;

- ин тарҷумаҳо на таҳтуллафзианд, на равон, комилан тарҷумаи дақиқи маъноӣ нестанд.

«Бӯстон»-и Саъдӣ ба забони ӯзбекӣ хеле дер – дар замони Шӯравӣ тарҷума шудааст. Онро аввал шоири ӯзбек Чустӣ, баъд Ш.Шомуҳамедов тарҷума кардаанд. Ҳар ду тарҷума низ нокомил аст. Аз намунаи тарҷумаҳои ин ду тарҷумон метавон чунин натиҷа гирифт, ки Чустӣ ҳамчун шоир дар тарҷумааш бештар комёб шудааст, дар сурате, ки тарҷумони дуюм худ муҳаққиқи адабиёт аст, нозукиҳои матни аслро ифода карда тавонистааст.

Мутарҷимон дар бештарин ҳол маънии ривоятҳои Саъдиро ба забони ӯзбекӣ ифода карда тавонистаанд; дар тарҷума аносири муҳими дигар, монанди ибораҳои ташбеҳӣ, асотирӣ, ҳамчунин талмеҳот ва рамзу киноятҳои хоси сабки Саъдӣ ба назар гирифта нашудаанд, ки ин боиси сабки Саъдиро ҳифз карда натавонистани мутарҷимон гардидааст; ҳар ду тарҷума мухтасари тарҷумаи «Бӯстон» аст ва ин асари бузург то имрӯз ба таври комил дастраси хонандаи ӯзбек нашудааст.

АДАБИЁТ:

1.Достонҳои дилангез аз «Бӯстон»-и Шайх Саъдӣ. Интихоб ва шарҳу нигориши насрии доктор Абдуманнони Насриддин. -Хуҷанд, 2008. – 227 с.

2.Саъдий Шерозий. Бӯстон. –Тошкент. ЎзССР давлат бадиий адабиёт нашриёти, 1960. – 137 с.

3.Саъдий Шерозий шеъриятидан. – Тошкент: Ӯзбекистон КП МК, 1976. – 166 с.

4.Саъдии Шерозӣ. Бӯстон. Ба чоп тайёркунанда С.Айнӣ, нашри сеюм. – Душанбе: Маориф, 1977. – 156 с.

5.Саъдии Шерозӣ. Куллиёт. Иборат аз чаҳор ҷилд. Ҷилди IV. – Душанбе: Адиб, 1990. – 304 с.

6.Сулҳӯ А. Баҳсе дар мабнои тарҷума // Нашри дониш, соли 6, шумораи 5, 1365. – С. 17-24.

7.Шарипов Ж. Ӯзбекистонда таржима таърихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – 482 с.

8.Шодиев Э. Алишер Навоий ва форс-тожик адиблари. -Тошкент: Ӯқитувчи, 1989. – 109 с.

9.Roger Caillo’is - Нақл аз маъхази зайл: Le Langage Encyclopedie de la Pleiade, Paris, Gallimard, 1968. – P. 754.

10.http://www.ziyouz.com...

11.Саъдои мардум №41(4937). Наврӯз ҳазорсолаҳо барои таҳкими инсондӯстӣ, ҳамбастагӣ ва ризоият хизмат намудаст. Суханронии Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмо дар барномаи фарҳангӣ ба ифтихори Ҷашни байналмилалии Наврӯз. 31-уми март соли 2025, шаҳри Хуҷанд.

12.Ғафуров Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим, асри миёна ва давраи нав/ Бобоҷон Ғафуров. -Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. -976с.

BOLALIKNING SOG‘INCH KITOBI

Eshniyazova Ayimxan Sheripbayevna,
O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti dotsenti
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
ayimxon.eshniyazova@mail.ru
orcid:0009-0000-9693-2029

Annotatsiya

Maqolada Xurshid Do‘stmuhammadning abtobiografik xarakterdagi yangi asari “O‘yin” romani, unda bolalik olami, bolalik o‘yinlari va katta hayot o‘yinlarining mohiyati tadqiq va talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: avtobiografik asar, ijodkor biografiyasi, roman, o‘yin, bolalik, nakku, sog‘inch, xotira, arqon.

Abstract

This article examines and interprets Khurshid Dostmuhammad's new autobiographical novel "O‘yin" (“Game”). The work explores the world of childhood, childhood games, and the essence of the games played in adult life.

Keywords: autobiographical work, author's biography, novel, game, childhood, nakku, nostalgia, memory, rope.

Yozuvchi Nazar Eshonqul aytganidek, “bolalik – ijodkorning fantaziyasini tarbiyalaydigan va qanot beradigan davr. Bolalik xayollari butun umr yozuvchiga ruh, kuch va zavq bag‘ishlaydi, ilhom va quvvat beradi, olamga hayrat ko‘zi bilan boqishni o‘rgatadi” [3, 222-b]. Yozuvchi, adabiyotshunos olim, tarjimon, siyosatchi, jurnalist Xurshid Do‘stmuhammad bolalik xotiralariga asoslangan avtobiografik xarakterdagi “O‘yin” romanini yaratdi. Romanda yozuvchining dunyoni bola nigohi bilan anglashi, bir umr dil tubida quyma oltin bo‘lib yozuvchi

diliga nur bag‘ishlab turgan bolalik xotiralari, ota-ona, aka-opa, bolalik o‘rtoqlari, ijodkor shakllanishida, katta hayot ta’limini olishida ma'lum hissa, ulushi bor insonlar taqdiri hikoya qilinadi. Yoshi ulg‘aygan yozuvchining bu armonli dunyoda inson zamonga moslashib, zamon bilan hisoblashib, xotira va xayol, xotira va orzuning orasida yashashi xulosasini o‘qiymiz. Roman yozuvchining bolalik xotiralari asosida yaratilgani, asarning roviy qahramoni yozuvchining o‘zi, qahramonlari oila a’zolari va mahalladoshlari, o‘rtoqlari bo‘lgani uchun avtobiografik asar deb ayta olamiz.

Adabiyotshunoslik ilmida ijodkor biografiyasi biografik metod asosida o‘rganiladi. Bunda ijodkorning asarlari bilan birga ijodkor shaxsi, estetik ideali, kechinmasi, hayot tarzi, yashagan davri, muhiti bir butunlikni tashkil qiladi. Ijodkor ijodiy laboratoriyasi, adabiy estetik qarashlarining shakllanish omillari biografik metod asosida tadqiq qilingan. Yozuvchi Xurshid Do‘stmuhammadning biografiyasi va ijodiy laboratoriyasini o‘rganish, uning asarlari qatiga sindirilgan mazmun-mohiyat, ramziy-majoziy tasvirlar ortida yaringan ma’no qatlamlari, yozuvchining ijodiy konsepsiyasi, badiiy ijod sirlari qulfini ochuvchi kalit vaziasini bajaradi. Yozuvchining ijodiy laboratoriyasi va asarlarini tadqiq qilish jarayonida adib bolalik xotiralari haqida asar yaratish niyatida ekanini aytgan edi. Mana shu avtobiografik roman yaratildi. Avtobiografik asarda hikoya qilish subyekti va uning obyekti bir-biriga mos keladi va muallif-qahramonning hayoti, malakasi va ijtimoiy faoliyati haqida tasavvur beradigan tarzda hikoya qilinadi. “Ijodkorning oila turmushi, qarindosh-urug‘lari, do‘st-birodarlari bilan munosabati, yashash tarzi, unga doir odatlar (jestlar), buyumlar va hakazolarni qamrab oladigan bu omil bir qarashda unchalik muhim tuyulmasligi mumkin. Lekin ijodkor hayotida ro‘y beradigan g‘ayrioddiy holatlar, olamshumul voqealarga nisbatan nihoyatda ko‘p foizni tashkil etuvchi odatiy hayot tarzi bevosita maishiy turmush bilan bogliqki, bu ko‘p jihatdan ijod namunalarida o‘z muhrini qoldiradi” [4, 17-b].

X.Do‘stmuhammadning yangi chiqqan romani yozuvchining bolalik davri bilan birgalikda oila muhiti, ota-ona xarakteri, farzand kamolida ota-ona tarbiyasining ahamiyati, oila va mahallada yuz bergan voqealar fonida millat dardiga aylanib borayotgan davr muammolarini olib chiqadi. Roman sog‘inch – bolalik sog‘inchidan hikoya qiladi. Yozuvchining o‘zi ta'kidlaganidek eng iztirobli va eng o‘zbekona tuyg‘u sog‘inch. Asar nomiga muvofiq bolalik va kattalar olamidagi o‘yinlar parallel tasvirlangan. Voqealar xotiralar shaklida beriladi. Hayotning bolalik, oila, mahalla va vatan haqidagi gul qadalgan xotiralar parchasi. Bolalik o‘yinlarining katta o‘yinlarga tayyorlashi, faqat o‘yin emas, katta musobaqa, to‘qnashuv, ziddiyat, halollik, makkorlik va g‘irromliklar borligi, yutish zavqi va yutqazish iztirobi tasvirlanadi. Inson bolalikda dunyoni o‘yin orqali

ko‘radi, kuzatadi. Yozuvchi bolalik o‘yinlarini tupik ko‘chadagi beshta bolaning o‘yinlari bilan harakatlantiradi, kattalarning hayot o‘yini bilan solishtiradi. Yosh avlod va katta avlodning o‘yinida hamma narsa bor, adolat, tuhmat, hamma-hammasi mujassam. Yoshi ulg‘aygan sari inson bu dunyoning o‘yinlarini ilg‘ab boradi. Romanda tasvirlangan adabiy makon Toshkentning Eski shahar qismi, ya'ni qadim va mo‘ysafid Chig‘atoy mahalladagi tor ko‘chalar bolib, asardagi yana bir liniya, qizil ip mahallaning buzilishga tushishi va bir oiladay yashayotgan mahalla yoshlarining har tomonga sochilib ketishi arafasidagi holat, kayfiyat va voqealar qalamga olinadi.

X.Do‘stmuhammad oilada to‘qqiz farzandning kenjasi – uch aka, besh opaning ukasi bo‘lgan. Mana shu kenja farzand romanning roviy qahramoni. Ismi Fazliddin ko‘chaning eng odobli, “yaxshi bola”si, opalari uni erkalatib, “Fazli”, “Pazli”, “Pazi” deb chaqirishadi. Bola qahramonga Fazliddin ismining tanlanishi ham bejizga emas. Fazliddin ismidagi “fazl” – ijobiy hislat, fazilat, afzallik, ustunlik ma'nolarini beradi. Yana “fazl” so‘zi isonning sharafli fazilati, boshqa jonzotlardan ustunligi mehr-u muhabbat va vafo egasi ekanligida deyiladi [5, 124-b.].

Roviy qahramon Fazliddinda boshqa bolalarda bo‘lmagan fazilat, xislat bor edi. Bolalikdan yozuvchining xarakterida hamdardlik, achinish tuyg‘usi kuchli bo‘lganini romanda mahallasiga ko‘chib kelgan bechorahol oila Karomatning o‘zi tengi o‘g‘li Baqoning yonini olishi, ko‘cha oliftasining qaldirg‘ochni o‘ldirib qo‘ygandagi holati, Baqoning oilasiga yordam berishni xohlashida ko‘rinadi. Yozuvchi bolalikda musobaqa o‘ynaganda kim yutqazsa unga ko‘proq achinardi. Eng yaxshi ko‘rgan o‘yini “Qutqarmachoq” bo‘lgan. Muallif dunyoni, odamlarni hamdardlik bilan qabul qilgan. Romanda Fazlining o‘rtoqlari Lutfulla, Mirahmad, Xo‘ja, Yahyo va ularning safiga keyin qo‘shilgan Baqo edi. Fazli o‘rtoqlari orasidagi munosabatlar maromini ushlab turuvchi, kelgindi Baqoning himoyachisi edi.

Romanda o‘zbek xalqining donishmand ota va ma'suma onalari siymosini o‘z ota-onasi qiyofasiga jamlaydi. “Mulla Najib” siymosida halollik, samimiylik, kamgaplik va o‘zbek otalarining timsolini yaratdi. Yozuvchi suhbatlarida ota-onasi haqida shunday deydi: Otamiz rahmatli avval kolxozda, so‘ng restoranda hisobchi bo‘lib ishlaganlar, men dunyoga kelgan kezlar u kishi allaqachon qarilik nafaqasini olayotgan, kosibchilik orqasidan to‘qqiz o‘g‘il-qizni voyaga etkazganlar. Otamiz madrasa ko‘rganlari sababmi yoki anchagina ziyoli inson bo‘lganlari boismi, u kishiga “Mulla Nabi” deb murojaat qilishardi. Onamiz rahmatli o‘ziga to‘q oila farzandi bo‘lganlar, ayni oila qurgan 20-yillar oxirida boshlang‘ich sinflarda o‘qituvchilik qilganlar… [6]. Romanda yozuvchi otasining ismini Mulla Nabi

emas, “Mulla Najib”, “Najib doda” deb nomlaydi. “Najib” so‘zining oqil, hurmatga sazovor, aziz, mo‘tabar, muhtaram singari ma'no qirralari bor. Bu hislatlar adibning otasi Mulla Nabi va roman qahramoni Mulla Najibda jamlangan.

Romanda adabiyotshunos olim, katta yozuvchining bolalik xayolotining kengligi, Yaratgan yuqtirgan iste'dodning kamol topishi oila muhiti, ota-ona tarbiyasi va o‘gitlarining samarasi ekanini anglaymiz. Ota o‘gitlarini yozuvchi romanga singdiradi. Yozuvchi suhbatlarda otasi – Mulla Nabi haqida samimiyat bilan yozadi: “To‘qqiz farzand otamizning qo‘lidagi so‘zan-bigiz, onamizning qo‘lidan tushmagan igna uchidan topilgan rizq-ro‘z bilan oyoqqa turganmiz, katta hayotga yo‘l topganmiz…” [1, 409-b.] Romanda Najib doda o‘g‘lining kelajagini shunday bashorat qiladi*: “– Xudo xohlasa, san o‘qimishli, olim odam bo‘lasan, o‘g‘lim. Kuning kosibchilikka qolmasin-u, lekin hozircha shuni o‘rganib qo‘ygin, demoqchiman, xolos. Sanga aytadigan gaplarim ko‘p*… [1, 193-b.]. Yozuvchi otasining ichki olami, xarakteri haqida: *“Otamdagi vazminlik, fikrga moyillik, mumkin qadar kamroq gapirishga urinish menga ma'qul kelgan ko‘rinadi. Kinoya va tagdor ta'rif u kishining “kredosi” edi” [2, 619-b.]*.

Romanda Najib dodani butun mahalla-ko‘ydagilar, tanish-notanishlar aqlli, ziyoli odam deb hurmatini joyiga qo‘yishadi. Romanda otaning kamgap va qattiqqo‘l xarakterini yaratadi. Bu xonadonda otaning so‘zi ikki bo‘lmaydi. Ota bas dedimi, har qanday suhbat o‘sha zahoti tugaydi. Oila shunday temir intizomga rioya qilardi. Muallif suhbatlarida aytgan Mulla Nabi shaxsiyati yaqqol akslangan voqeani romanga singdiradi. Bu voqea yozuvchi bilan yuz bergan edi, ammo romanda yozuvchining bolalik davri tasvirlangani sabab, voqeani otasining Izzat akasi bilan suhbatida beradi. Hayotiy voqeadan: “14-15 yoshimda otam bilan yonma-yon o‘tirib maxsido‘zlik qilardik. Rahmatli, maxsining chokini tekis tikishdan tortib, chumagini, dastagini obi-tobiga etkazmaguncha ko‘ngillari joyiga tushmas edi. Bir kuni xunob bo‘lib, “E, doda, bozordagi xaridorning bittasiyam maxsining sifatini, kam-ko‘stini farqlamaydi, bilmaydi-ku, namuncha uni paypaslayverasiz!” – deb yuboribman. Qiblagohimiz uzoq jim o‘tirdilar va nihoyat, bir mahal: ***«Bozordagi xaridorlar bilmasa, sen o‘zing bilasan-ku»***, – dedilar sekingina… [6] Najib dodaning falsafasi: “*… yuvosh odammi sho‘xligi, qaysarligi og‘irroq kechadi* ” [1, 119 b.].

Yozuvchida so‘zga mehr oilada boshlangan. Romanda Fazli uyida opalari bilan so‘z o‘yini o‘ynashni yaxshi ko‘rishi, aytilgan so‘zning oxirgi harfidan boshlanadigan so‘zlarni darhol aytishi, buzib aytiladigan so‘zlardan misollar keltirish qizg‘in tus olishi tasvirlanadi. Asarda yozuvchining Shukur va Izzat akalari bilan bo‘lgan voqealar ham ibratli, ham zavqli. Fazlining Izzat akasiga havasi keladi, chunki u boshqacha o‘ylaydi, hech kim anglamagan, xayoliga

kelmagan voqealarni anglaydi, ko‘ra oladi va boshqacha savollar beradi. Izzat akasi oila davrasida ovqat ustida shunaqa savol beradi: *“– doda, ko‘chamizzi janubi bozor, shimoli mozor, bunda bir hikmat yo‘qmi?”* Najib dodaning javobi*: “– Aslida odammi umri bozor bilan mozor orasida o‘tadi, Izzat, shu ko‘cha, shu uyda shu-uncha yashab men ham o‘ylab ko‘rmagan ekanman. Yaqin atrofda qancha bozor bo‘lsa shuncha mozor ham bor. Shuni bilib qo‘yinglar, bozorda yurgan odam narigi tomonda uni mozor kutib turganini o‘ylamaydi, xayoliga keltirmaydi…”[1, 215-b.]* Otasining javobidan keyin Fazlining ko‘z o‘ngida Otasi ertaklarda tasvirlangan dono, donishmand chollardek ko‘rinib ketdi.

Muallif voqea, xayolot, o‘yin va bolaning o‘z-o‘zi bilan suhbati asosida o‘zining bolalik olami, bolalik dunyosini chizib beradi. Bola nigohi bilan olamni anglashga, bilishga harakat qilayotgan Fazlida yozuvchilikning ilk kurtaklari ko‘rinadi: *“U tengqur o‘rtoqlari orasida rosayam ziyrak, kuzatuvchan, oilasidagilar bo‘ladimi, qarindosh-urug‘larmi, qo‘ni-qo‘shnilarmi, mahalladoshlarmi – hammasini tanib-bilib yuradi. Shunchaki yoki nomigagina tanimaydi-bilmaydi, balki u nihoyatda sinchkov – zimdan kuzatadi, o‘rganadi, aqli etganicha xulosalar yasaydi [1, 6-b.].* Yozuvchining bolalikdan kuzatuvchanligi, dunyoni teran nigohda anglashga harakati yozuvchilik qobiliyati, iste'dodi borligidan nishona edi. Yozuvchi kuzatishlari asosida “Nigoh”, “Panoh”, “Kuza…” qissalarini yaratdi. Yozuvchidagi kuzatuvchanlik hamma asarlari hikoya, qissa, romanlarida qizil ip bo‘lib o‘tadi.

Asarda qo‘ni-qo‘shni, qarindoshlar hayotiga ekskurs qilinadi. Urushda hayot-mamot o‘yinida qatnashgan, joni omon qaytsa-da g‘irrom o‘yinda aldangan qahramon Hasan boboy obrazi tasvirlanadi. Hasan boboy fashistlarga qarshi jangda dom-daraksiz ketgan, ayoli Minov opoqi ko‘zlari to‘rt bo‘lib necha yillar kutgan. Gitler engilib, urush tugagandan o‘n etti-o‘n sakkiz yil o‘tganda, Hasan boboy bir holatda oilasi bag‘riga qaytadi. Shuncha yil frontda beiz, bedarak ketgan odam ko‘chaga bosh ko‘tarib chiqolmay qolgan. Davomli sog‘inch va tahlika ustiga kelib tushgan bu sharmandalik Minov opoqini savdoyi qilib qo‘yay degan. Fazli bu voqealarni onasining hikoyalaridan bilib olgan. Endi Fazli Hasan boboydan dam jirkanib ketar, dam unga achinar, Minov opoqining jazavalari bevaj-besabab emasligini o‘zicha tushunishga urinardi. Roman voqealari davomida Hasan boboy vafot etadi. Uyining oldida o‘tirgancha jimgina dunyodan ko‘z yumadi. Katta hayot o‘yinida Hasan boboy o‘zi xohlamagan holda aldangan, yutqazgan edi. Romanda oila boshlig‘ining yutug‘i, oilaning yutug‘i degan xulosani beradi. Choli bilan birga Minov opoqi ham katta hayot o‘yinida yutqazgan, cholining mag‘lubiyati uni alamzada qilib qo‘ygan edi. Shuning uchun Hasan boboyga Fazlining rahmi keladi, achinadi.

Karomat mahallaga ko‘chib kelgan darbadar, beva ayol. Beshta farzandning tashvishida hayotning achchiq zahmatini ko‘p tatigan. Karomat ona o‘z hayoti haqida: “*Ko‘chish-ko‘chish qurib ketsin o‘yinga o‘xshamay, ijarama-ijara ko‘chmanchilikning oti o‘chsin… To‘rt o‘g‘il, bir qizining ismi-sharifi bir xil – kegindi, ko‘chmanchi, qishloqi”*. Karomat aya bolalarini yupatish, zaharli qismat tegirmonining mashaqqatlaridan butun chiqish, g‘urbat-u nadomatni unutishning birdan bir chorasi o‘yin ekanligini anglagan edi. U bolalarini ochlik azobidan “qorin ochmadi-ochmadi”, “bexarxasha-bexarxasha”, “tamshanma-tamshanma” o‘yinlari bilan chalg‘itardi. Karomat onaning falsafasi: *“Bachalar qay o‘yinga berilsalar, o‘sha o‘yin hayotlariga ko‘chadi”*.

Asarda Halim oqsoqolning o‘rtancha o‘g‘li Ziyo do‘xtirlikka o‘qiydi. Keyin Moskvada davom ettirib, olim bo‘ladi. Ziyo do‘xtir Moskvadan tuzalmas dard orttirib keladi. Ko‘ksov xastaligiga chalinadi. Endi odamlarga yordami tegadigan, hayotda zavqlanib yashaydigan vaqti kelganda, o‘zi yordamga muhtoj, xastaga aylandi. Hayotning beshavqat o‘yinida yutuqni qo‘lga olganda, rohatini ko‘rib, zavqini his qilolmadi. G‘oliblik nashidasi tatimadi. U baribir jamiyatdan oldinda, fikrlaydigan, hayotning mantig‘ini biladigan qahramon. Fazlining To‘xtaboy aqasi hayot o‘yiniga g‘arq bo‘ldi. Hali oila qurishga ulgurmagandi. Yosh joni uvol ketdi, hayot o‘yinini erta tark etdi. Yozuvchi hayotning past-baland o‘yinini insonlar taqdiri bilan ochib beradi.

Mahalla hunarmandlar makoni, hunarmandlik esa qonunsiz daromad degani. Har bir xonadon oila a'zolari u yoki bu tirikchilik bilan band. Buni el-yurt biladi, moliya biladi, mahalla faollari biladi, uchastka noziri-melisa biladi, lekin hamma o‘zini bilmaganlikka oladi. “Bari – o‘yin – deb ich-ichidan kuladi Najib doda. Bu o‘yinni o‘zicha nomlaydi: “Bilmayman” o‘yini deydi, “Ko‘rmayman” o‘yini deydi, “Bexabarman” o‘yini deydi. o‘yin bo‘lgach, kimdir g‘oliblik nashidasini sursa, yana kimdir mag‘lublik alamini tortadi. Boshqa iloji yo‘q” [1, 153-b.]. Najib doda ikki marta mag‘lubiyat alamini chekdi, bunisi rost. Najib doda mahalla guzarida kunda-kunora chaqirilayotgan majlisbozlikni ham o‘yin deb biladi.

Roman voqealari sarlavhalarga bo‘linadi. Sarlavhalarga berilgan nom voqealar mohiyatini asoslaydi. Jumladan: “Nakku” – “tashqi olam” va “ichki olam” uchrashadigan joy va bu joy Fazlining ichida kechayotgan g‘alayonlarni tartibga solishga yordam beradi. Televizordan bo‘shagan qog‘oz idishni o‘ziga nakku qilib oldi. U nakkuxonasida hammani kuzatadi, o‘ylaydi, mulohaza qiladi va hatto xayolida ota-onasi haqida kino oladi. “U – televizorda emas, bizning, o‘zimizning hovlimizdagi, faqat mening ko‘zimga ko‘rinadigan kino! … Ana Najib doda ko‘chadan kirib keldi. Munis ona choliga peshvoz chiqdi, tovushi eshitilar-eshitilmas salom berdi… Najib doda bir nuqtaga tikilgancha chuqur o‘yga

toladi. Choy, choynak va piyolaga termulib o‘tirib, shunchalar og‘ir o‘ylarga tolishi mumkinmi, odam?!” [1, 220-b.]

Romanning “Muhr” qismida yozuvchining bir umr xotirasida muhrlangan bolalik ko‘chasidagi insonlar taqdiri eslanadi. Bolaning kuzatishlarini Ziyo do‘xtir o‘z mulohazalari bilan xulosalab beradi. Hasan boboy vafotidan bir necha kun o‘tib, hali kun yorishmay chaqiriq eshitiladi. Bu chaqiriq ettinchi tupik ko‘cha bolalarining Hasan boboyni esdan chiqamasliklari, xotira abadiyligi ishora. Yozuvchini yozishga undagan kuch, romanga aylangan xotiralar va hayotida muhrlangan insonlar taqdiri haqidagi dil so‘zlari Ziyo do‘xtir tilidan aytiladi. *“Yettinchi tupikda ulg‘ayayotgan bolakaylar Hasan boboyni unutadi deb o‘ylaysanmi?! Minov opoqining chakak qoqishlarini unutadimi?! Vaziz posonning tong saharlab xotini bilan vidolashayotgandek xayrlashishini, oqshom oyoqda turolmay qiltillab qaytishlarini ko‘z o‘ngidan o‘chirolmaydi!.. Chunki bularning bari bolalik taassurotlari! Har bir voqea-hodisa, har bir odam, quloqqa chalingan har bir so‘zdan tug‘ilgan taassurotlar o‘chib ketmaydigan muhr! Chig‘atoyning tarixi shu bolakaylarning miyasiga bosilgan o‘sha muhrda, muhrlarda yozilib qoladi” [1, 306-307-b.]*. Ziyo do‘xtir Vaziz posonning o‘g‘li Baxtiyorning uydan bosh olib ketishining sababini topganday bo‘ladi: “Baxtiyorni isnodga qo‘ygan ota-onasi – poson bilan, posonning es-hushini o‘g‘irlagan Marvarid kennoyining bitmas-tuganmas noz-karashmasi-yu ishvasida!..” Kitobxonda Vaziz poson oilasidagi yuz bergan voqeadan oiladagi muhit, ko‘zga korinmas rishtalar, ota-ona munosabatlari, hammasi shu oila farzandlarining inson sifatida shaklanishida o‘zini ko‘rsatadi xulosasini beradi.

“Aarvo” – fasliga Ziyo do‘xtirning Aarvo ismli eston do‘stining ismi berilgan. Bu faslda Ziyo do‘xtir do‘sti Aarvo bilan Vatan, Yurt istqiboli haqida suhbatlashadi. El-yurti uchun hayotda mard bo‘lib yashashga do‘sti bilan Estoniyaning eng baland cho‘qqisida turib erkakchasiga ont ichishadi, ahdnomalar tuzishgan. Ziyo do‘xtir elda qo‘rqmas, mard yigitlar ko‘paysagina xalq bo‘lishini his qiladi. Shuning uchun ham Doston ayaning uyiga nevarasi Jamolni ko‘rishga boradi, uning nazdida kichik nevaraning adolatsizlikka qarshi yoshiga munosib qarshilik ko‘rsatishi bu katta jasoratning uchquni. Demak, xalq bo‘lishga umid bor. Nevara haqida eston do‘sti Aarvoga telefonda aytadi. “… O‘zbekmi, estonmi, qozoqmi, avarmi, Jamolga o‘xshash qo‘rqmas mard yigitlari ko‘paysagina xalq bo‘ladi…”. Jamol haqida do‘stiga aytib berganida do‘sti qayta aytib berishini so‘raydi va yig‘lab eshitganini aytadi. Nevarani Chig‘atoy mahalladan chiqqan Jamol botir, Jamol emas Jaloliddin deydi.

Romanda Qora Unar, Raisa rais, Shomalik to‘ra kabi mahalla amaldorlari tasvirlanganki, ularning vazifasi mahalladagi buzilishga tushgan uylarning oila

a'zolarini ko‘chishga ko‘ndirish. Birinchi Doston ayaning hovlisi buzilishga tushadi. Doston ayaning hovlisini olib o‘rniga domdan uy berishni taklif qilishadi. Doston aya rozi bo‘ladi, chunki aql-farosatli qizi oilasi buzilib, bolasi bilan uyga qaytib kelgani uchun qishloqda bosh ko‘tarolmay qolgan edi. Doston ayaning hovlisini buzishganda arqon chiqadi. Hamma oltin chiqadi deb kutgan edi. Asar davomida arqonni oxirigacha tortib olisholmaydi. Arqon rango-rang bo‘lib, ko‘zni olar darajada tovlanar, tuproq ostidan chiqqaniga qaramay chang-g‘uborsiz mohir chevarlar qo‘lidan chiqqanday edi. Arqonni tortib chiqarmoqchi bo‘lgan ekskavator arqon uchiga yaqinlashgach o‘chib qolar, ketmon-u cho‘qmor bilan olamiz degan manaman azamatlar nafas olishi og‘irlashib holdan toya boshlardi. Arqon sehrli, mo‘jiza edi. Yozuvchidagi kuzatuvchanlik, topqirlik, o‘zgachalik hislati bolaligida shakllanganini Fazli bola tafakkuri bilan “Tilladan qimmat bo‘lsa-chi bu arqon?!” degan mulohazasidan ayonlashadi. Najib dodaning arqon haqida mulohazasi bor: *“... u tuproq ostidagi oddiy arqon emas, hikmatli arqon. Tortgan bilan chiqadigan arqon emas. Mahallaga emas, odamzodga yuborilgan arqon!.. Har kimning aqli etavermaydigan, uzun tashlangan arqon. Odamlar ojiz, juda ojiz…” [1, 379-b.]* Arqon – birlashtiruvchi, bog‘lovchi, avlodlar davomiyligi, ota eridan uzilmaslik, tug‘ilgan er muqaddasligi kabi tushunchalarni umumlashtirgan degan mulohazaga bordik. Insoniyat bitta tomirdan tarqaganligi, tomir erning tagida ekaniligi va insoniyatning er bilan hamnafasligi, jismining oxirgi manzili ham erga qo‘yilishi kabi mulohazalarni beradi. Insoniyat qadami erdan uziladi, ammo ildiz uzilmaydi. Najib doda shuning uchun ham insonning ojizligini ta'kidlaydi.

Romanda o‘yinga chaqiriq, bolalarni uyg‘oqlikka chorlov nidolarini eshitamiz. Roman oxirida bu chaqiriq, chorlov yanada kuchayadi. Yozuvchi asarga yangi qahramon kiritadi. U o‘sha mahallaga boshqa joydan kelgan, ijaraga joylashgan bolaning ismi Omad, Omadjon, Omadbek. Romanda bu qahramon mahallaning omadi, buzilishga tushgan mahalla bolalari va kattalarni uyg‘oqlikka chorlovchi kuch hamda o‘yinqaroq bolalarning kelajak davomchilari, uyg‘oq insonlargina uyg‘otuvchi va omad ulashuvchi bo‘ladi degan mulohazaga bordik. U hali tong otmagan g‘ira-shirada har kuni bitta bolaning ismini aytib chaqiradi, otiga atab azon aytadi. Chaqiriqni eshitgan bolalar o‘zlarini ko‘cha changitib yurgan bola emas, kattalardek his qiladi, jiddiy tortadi. Roman oxirida bu chaqiriq mahallaga yuzlanadi. Bu chaqiriqni Najib doda va Suydi muallim eshitishadi. Chaqiriqda to‘rt marta chig‘atoyliklarga, yoshi ulug‘lar, bolakaylar va oxirida musulmonlar deb murojaat qiladi. Roman boshlanmasi “… Landi-landi…” o‘yin boshlandi…” deb boshlansa, xotimasi kattalarning yangiligi – Najib dodaning ukasi Fattoh amakining “Xruchopni optashashdi” yangiligi bilan tugaydi.

Romanning siyosiy olamda yangilik bilan tugashi bejizga emas. Tuzum siyosati oddiy insonlar hayotiga ta'siri va oddiy xalq hayoti, ilmli insonlarning davrni tahlil qila olishidan dalolat.

Adib X.Do‘stmuhammad “O‘yin” romanida bolalar va hayot o‘yinlarini o‘z bolaligi, ota-onasi, yaqinlari va o‘rtoqlari hayotining ma'lum davri misolida hikoya qilib beradi. Bu hayot o‘yinida kimdir yutadi va g‘oliblik nashidasini suradi, kimdir mag‘lublik aziyatini chekib yashaydi. Inson hayoti o‘yinlar qurshovida o‘tadi. Hayot o‘yinida yutush va yutqazishlar almashinib turadi. Kimdir faqat go‘lib, kimdir faqat mag‘lub bo‘lib yashamaydi. Buni romanning xotimasidagi Fattoh amakining yangiligi isbotlaydi. Roman umr ataluvchi katta va kichik o‘yinlarga qurilgan jarayonda insonning shaxs sifatida shakllanishi, o‘zligini saqlab qolishida oila va jamiyatning rolini yana bir bor asoslab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Do‘stmuhammad X. O‘yin. – T.: Yangi asr avlodi, 2022.
2. Do‘stmuhammad X. Izhor. – T.: Yangi asr avlodi, 2021.
3. Eshonqul N. Mendan “men”gacha. – T.: Akademnashr, 2014.
4. Jo‘raqulov U. Hududsiz jilva. – T.: Fan, 2006.
5. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. II jild. – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2022. – B. 124.

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI DAVLAT ADABIYOT MUZEYI ARXIVIDA SAQLANAYOTGAN NAVOIYSHUNOS OLIMLAR ARXIVI HAQIDA

Gulchehra Abdullayeva, *ilmiy xodim,*
O‘zRFA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi
telegram: *+998946007300*

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek yozuvchi shoir va adabiyotshunoslarining arxivi, ularning o‘ziga xos xarakteri, ijodidagi izlanishlari, matn ustida ishlashi, qisqasi ijodiy laboratoriyasini ko‘rsatuvchi muhim manba ekanligini O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlar adabiyot muzeyida bu borada olib borilayotgan ishlar haqida ma’lumot beriladi.

Kalit so‘zlar. Alisher Navoiy, o‘zbek adiblari, navoiyshunos olimlar, adabiyotshunoslar, arxiv hujjatlari, muzey fondi, qo‘lyozma nusxa.

Аннотация. В статье дается информация о работе, проводимой в этом направлении в Музее литературы эпох имени Алишера Навои Академии наук Республики Узбекистан, который является важным источником информации об архивах узбекских писателей, поэтов и литературоведов, их уникальности,

исследованиях в их творчестве, работе над текстом, словом, их творческой лаборатории.

Ключевые слова. Алишер Навои, узбекские писатели, навоийцы, литературоведы, архивные документы, музейное собрание, рукописная копия.

Abstract. The article provides information on the work carried out in this direction in the Museum of Literature of Epochs named after Alisher Navoi of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, which is an important source of information on the archives of Uzbek writers, poets and literary scholars, their uniqueness, research in their work, work on the text, word, their creative laboratory.

Key words: Alisher Navoi, Uzbek writers, Navoi people, literary scholars, archival documents, museum collection, handwritten copy.

Ma’naviy boyliklarimizni muhofaza etishga katta ahamiyat berilganidek, adiblar, shoirlar va adabiyotshunos olimlar qo‘lyozmalarini saqlash, o‘rganish, tavsifini berishga hozirgi kunda ham alohida diqqat qaratilmoqda.O‘zbekistonda yashab ijod etgan yozuvchi, shoir, dramaturglar, adabiyotshunos olimlarning dastxatlari, hayoti va ijodiga oid arxiv materiallarini to‘plash, ilmiy asosda saqlab, o‘rganish, tavsifini tuzib, chop ettirishdek sharafli vazifani O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida bajarib kelinmoqda. 1971 yilda arxiv bo‘limi tashkil etilganidan beri Hamza Hakimzoda Niyoziy, Hamid Olimjon, Shayxzoda, Abdulla Qahhor, Xurshid, Shokir Sulaymon, Husayn Shams, Botu, B.Rahmon, A.Umariy, A.Almatinskaya, P.Shamsiev, M.Hakimov, X.Rasul, S.Ahmad, A.Muxtor kabi shoir, yozuvchi va adabiyotshunoslar arxivlari muzeyimiz arxivida saqlanmoqda. Bulardan ba’zi adib va shoir, adabiyotshunoslar arxivlari katalogi nashr ham ettirilgan. Bular: Hamza Hakmizoda Niyoziy, Abdulla Qahhor, Shayxzoda, Xurshid, Shokir Sulaymon, Husayn Shams, Porsoxon Shamsiev, Said Ahmad, Asqad Muxtor, Muhammadjon Hakimov kabi ijodkorlar arxivlari katalogidir.

Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi shaxsiy arxivi nashr etilgan adabiyotshunos olimlar va shoirlar kataloglari orasidan navoiyshunoslar katalogining 1- jildini nashr etishni maqsad qilib quyidiki, ularning ilmiy faoliyatlari asosan Alisher Navoiy ijodi bilan bog‘liq bo‘lgan adabiyotshunos va shoirlardir. Bular: Porsoxon Shamsiev, Muhammadjon Hakimov, Maqsud Shayxzoda, Hamid Olimjon kabi navoiyshunoslar arxividir. Bular orasida atoqli matnshunos Porso Shamsiev alohida o‘rin tutadi. Olim arxivi hujjatlari ichida o‘zbek adabiyoti, xususan, Navoiy ijodiy merosiga doir materiallar katta o‘rin

egallaydi. Porso Shamsiev amalga oshirgan ishlaridan yana biri xorijda saqlanayotgan shoir asarlari qo‘lyozmalarining foto nusxalari haqidagi manbashunoslik yo‘nalishidagi keng qamrovli ma’lumotlar kelajakda tekstologik tadqiqot ishlari uchun muhim materiallardir. Arxiv hujjatlari orasida mumtoz adabiyotimiz namoyondalari ijodini o‘rganishga bag‘ishlangan ilmiy maqolalardan tashqari hali kam o‘rganilgan, xattoki hozirgacha ilmiy jamoatchilikka noma’lum bo‘lgan asarlar yoki asarlardan parcha ham uchraydi. Masalan, “Mubayyin-ul-murid” nomli asar. G‘oyibiy she’riyatlaridan namunalar. Hamdamiyning “Nasihatnoma” asari, “Hadisi arba’in” asarining Mute’iy tomonidan o‘zbek tiliga qilingan tarjimasi, Turobiyning masnaviy yo‘lidagi asaridan parchalar, eshonlar haqida xotiralar “Hilvatiy sufaho” asarining bosh qismi, “Podshohi Jimjima” qissasi kabi adabiy yodgorliklari xususida ma’lumotlar mavjud. Olim arxividagi hujjatlarning ko‘p qismi Navoiy ijodiyotiga doir bo‘lib, ularning aksariyati Navoiyshunoslik uchun muhim materiallar deyish mumkin. Olimning navoiyshunosligimizga qo‘shgan katta hissasi Navoiy asarlari ustida qilingan yirik tekstologik tadqiqotlari, forsiy asarlarining tarjimalari, taqriz va risolalar, 1920-yildan 1960-yillargacha mamlakatimiz vaqtli matbuot sahifalarida e’lon qilingan.

Alisher Navoiy hayoti va ijodiga taa’lluqli maqola va badiiy asarlarning bibliografiyasini yaratganligi, ayrim murakkab baytlar, so‘z va iboralar tahlili hamda Navoiy asarlari qo‘lyozmalarining xorijiy mamlakatlar xazinalarida saqlanayotganligi haqidagi ko‘plab ma’lumotlar kelajakda ilmiy ta’qiqot olib borayotgan tadqiqotchilar uchun muhim manba bo‘ladi, deyish mumkin.

Porsoxon Shamsiev shaxsiy arxivini tavsifdan o‘tkazib, nashr ettirgan filologiya fanlari nomzodi, dotsent, muzey katta ilmiy xodimi Yusuf Tursunov olim tomonidan ko‘chirilgan arab xatidagi “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarining Parij nusxasi, muzey fondida saqlanayotgan Navoiy kulliyoti, fonddagi bir necha qo‘lyozma nusxalarining mikrofilm va fotonusxalari bilan qiyosiy o‘rganib, “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarining ilmiy-tanqidiy matnini yaratdi va 2021-yilda nashr ettirdi. Xulosa shuki, Porsoxon Shamsiev arxivi ana shunday katta-katta tadqiqotlar uchun manba bo‘la oladigan noyob materiallarga boy.

Muzeyimiz arxivida shoir Maqsud Shayxzoda arxivi ham saqlanib kelinmoqda. Maqsud Shayxzoda arxivi 1972-yilda shoirning umr yo‘ldoshi Sakina xonum Xalil qizi tomonidan Shayxzodaning roziligi va professor Hamid Sulaymon tashabbusi bilan Alisher Navoiy nomidagi Davlat Adabiyot muzeyiga topshirilgan.

Maqsud Shayxzoda shaxsiy arxiv xujjatlari o‘sha yillari arxiv bo‘limi mudiri Saidbek Hasanov tomonidan tavsif qilingan va 1985-yilda katalogi nashr etilgan.

Maqsud Shayxzoda nihoyatda boy va noyob tarixiy meros qoldirgan bo‘lib, uning ko‘plab badiiy yuksak she’rlari, ajoyib dostonlari, tragediya va ilmiy

maqolalari matbuotda chop etilgan, xrestomatiya va to‘plamlarga kiritilgan. Biroq ijodkorning bu asarlarini ko‘pchilik ko‘rmagan. Shayxzoda ijodining dastlabki qoralama nusxalari, ilk ro‘yxatlari, birinchi bor kompyuterdan chiqarilgan variantlaridir. Bular shoir tafakkurining mevasi bo‘lishi bilan birga, fan uchun o‘ta qimmatli manbadir. Shuning uchun ham ular ilmiy va ma’rifiy ahamiyatga egadir. Odatda, arxiv hujjatlarini yig‘ish va ularni saqlashdan maqsad ma’lum fanning ravnaqiga xizmat qilishga qaratilgan bo‘ladi. Adabiyotshunoslik singari ijtimoiy fanlar uchun esa arxiv hujjatlari asosiy poydevor vazifasini o‘taydi. Shuning uchun ham birinchi navbatda arxivdan imkoni boricha mukammal foydalanish uchun arxiv hujjatlarini shunday tavsiflash kerakki, ular ilmiy-tadqiqot ishlarida tadqiqotchining o‘z oldiga qo‘ygan maqsadiga tezroq yetishini ta’minlasin.

Maqsud Shayxzoda arxivi faqat shoir shaxsigagina mansub emas, albatta balki u ijod qilgan davr O‘zbekistonda adabiyot va madaniyatning yuksalganligi, kamol topganligini ko‘rsatuvchi hujjat hamdir. Ijodkor arxivi tavsifini o‘rganishda davr nuqtayi nazaridan yondoshmoq kerak, nazarimizda. Maqsud Shayxzoda o‘zi yashagan davrni kuylaydi, madh etadi. Har bir ijodkor o‘z davri shoiri va yozuvchisidir. Shuning uchun ham ular ijodini o‘rganishda albatta ular yashagan davr ham hisobga olinmog‘i kerak.

Maqsud Shayxzodaning yuqoridagi arxiv hujjatlarini filologiya fanlari doktori S.Hasanov tavsifdan o‘tkazgan. Hujjatlar soni 831 tadan iborat. Ushbu hujjatlar tavsifi 1985-yilda katalog holida nashrdan chiqqan edi. Ushbu tayyorlanayotgan katalogga 1987 va 1989-yillarda arxivga topshirilgan hujjatlarni ham kiritdik. Bu arxiv hujjatlariga muzey ilmiy xodimlari R.Sharafutdinova va T.Zufarovlar tavsif berishgan. Ular tavsif bergan hujjatlar soni 284 ta hujjatdan iborat.

Maqsud Shayxzoda arxivi hujjatlari orasida juda ko‘plab qimmatli materiallar mavjud. Bu hujjatlarda shoir, yozuvchi, dramaturg Maqsud Shayxzodaning umri davomida yozgan asarlari bir yerga yig‘ilgan. 2022-yilda yozuvchi arxivi hujjatlari asosida J.Jovliyev filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertattsiyasini himoya qildi. Bunday tadqiqotlar bundan keyin ham davom etib, fanimizga, adabiyotimiz ravnaqiga o‘z ilmiy izlanishlari bilan olimlar, yosh tadqiqotchilar ham hissalarini qo‘shadilar deb o‘ylaymiz.

O‘zbek adabiyotining birinchi avlodiga mansub bo‘lgan, eng iste’dodli shoirlardan biri, dramaturg, publitsist, jamoat arbobi, olim, O‘zbekiston Fanlar akademiyasining muxbir a’zosi, o‘zbek adabiyotining yo‘nalishi va rivojiga o‘z ijodi, tashkilotchiligi bilan katta hissa qo‘shgan Hamid Olimjon arxivi shoira Zulfiyaxonim ko‘magida muzeyimiz fondiga 1971-yili qabul qilingan. Ushbu arxiv hujjatlarini filologiya fanlari doktori Fozila Sulaymonova tavsifdan o‘tkazgan.

Hamid Olimjon qisqa umr ko‘rdi.(1909-1944), ammo 30- yillar va Ikkinchi jahon urushi davri madaniy hayotida olovqalb shoir ishtirok etmagan, o‘z hissasini qo‘shmagan birorta tadbir bo‘lmagan. Shuning uchun uning arxivida lirik she’rlar yangi maslak, yangicha hayotni targ‘ib etib, eskilikka qarshi kurashga chaqiruvchi, lirik hamda vatanparvarlik ruhidagi she’riyat va tarixiy dramatik asar, aktual problemalarga bag‘ishlangan chuqur ma’no va ilg‘or g‘oyalar tashuvchisi bo‘lgan, xalq donishmandligi o‘z ifodasini topgan doston va ertaklar bilan bir qatorda siyosiy publitsistik va adabiyotimiz tarixini to‘g‘ri talqin qilishga yordam beruvchi ilmiy tadqiqot ishlari ham bor. Bularning asosiy qismi shoirning o‘z qo‘li bilan yozilgan, aksariyat arab yozuvidagi avtograflardir.

Hamid Olimjon arxivi ustida ish olib borgan Fozila Sulaymonova, bu o‘rinda Moskva (TsIGALI) va Leningrad (Saltikov-Shchedrin nomidagi Davlat xalq kutubxonasi) olimlarining ish tajribalaridan foylangan, materiallarni tematik ajratib, har temada xronologik izchillikka rioya etilgan. Ana shu tartibga binoan shoir arxivi quyidagi qismlarga ajratiladi: she’rlar, dostonlar, dramatik asarlar, shoir tomonidan qilingan tarjima, publitsistika, folklorga oid ilmiy tadqiqotlar, adabiy tanqidchilik, front kundaliklari, fragment, variant va qoralama yozuvlar, shoir asarlari tarjimasi, shoir tomonidan asarlar uchun to‘plangan turli materiallar, boshqa shoirlar bilan hamkorlikda yaratilgan publitsistik asarlar, O‘zbekistonda fan va adabiyot rivoji haqidagi materiallar, xat va telegrammalar, shoir asarlariga taqrizlar, shaxsiy hujjatlar, shoir vafoti va xotirasi hakidagi materiallar, hammasi bulib ijodkor arxivida 373 ta hujjat mavjud. Bularning aksariyati adib qo‘lyozmasi bo‘lib, mashinkalangan, hatto ba’zi chop etilganlari ham shoir tomonidan ko‘zdan o‘tkazilgan va tuzatilgan.

Hamid Olimjon adabiyot tarixida birinchi navbatda otashqalb shoir sifatida o‘rin olgan. Shoir, dramaturg, tarjimon, publitsist Hamid Olimjon o‘zbek adabiyotshunosligi, ayniqsa, navoiyshunosligi ravnaqi uchun ham ko‘p xizmat qilgan. 1938-yili O‘zbekiston hukumati, 1939-yili VKP(b) Markaziy Komiteti o‘zbek adabiyotining buyuk dahosi bo‘lmish Alisher Navoiy tavalludiniig 500 yilligini nishonlash xaqida qaror qabul qiladilar, yubiley komiteti tashkil etiladi, Hamid Olimjon esa uning ilmiy kotibi etib tayinlanadi. Ana shu mamlakat miqyosidagi ulkan tadbirni amalga oshirishda olim-shoir katta jonbozlik ko‘rsatadi va tashkiliy ishlardan (Navoiy asarlari tarjimasini uyushtirish, asarlar majmuasi, tarjimasini chop ettirish, Leningradda FA Sharqshunoslik institutida tuzilgan FA Yubiley Komiteti, katta sharqshunos olimlarni Navoiy haqida ilmiy asarlar yaratishga jalb etish va h.k.) tashqari o‘zi ham Navoiy asarlarini o‘rganish, tadqiq etish va maqola, ilmiy asarlar yozishga kirishadi. Hamid Olimjon arxivida saqlanayotgan Navoiy haqidagi ilmiy ishlar, materiallar ko‘pginadir (inv. №№ 83,

84, 93, 95, 101, 102, 103, 104, 105, 106, Yu7, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114,115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 163,164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174,175,176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, hammasi bo‘lib 648 varaqni tashkil etadi). Bular orasida Navoiy asarlaridan ko‘chirma, shoir davriga, tiliga oid materiallar, turli mulohazalar, Navoiy dunyoqarashi va ijodining turli tomonlarini yorituvchi qaydlar, yubiley komitetining qarorlari kabilar mavjuddir. Afsuski, ularning ayrimlarigina tugallangan va chop etilgan («Navoiy o‘zbek adabiy tilining yaratuvchisi», «Farhod va Shirin»ni nashrga tayyorlash va so‘z boshi, «Alisher haqida», «Navoiy va zamonamiz», «O‘zbek xalqining ulug‘ shoiri Navoiy”, “Mehnat kuychisi”, “Farhod va Shirin obrazlari haqida”) xalos.

Umuman olganda Alisher Navoiy asarlarini barcha kitobxonlarga yetkazish, shuhratini 30-40 yillardayoq olamga taratish borasida Hamid Olimjonning ham olim, ham tashkilotchi sifatida qilgan xizmtlari tahsinga sazovor.

Hamid Olimjon otashin shoir, publitsist, dramaturg, tanqidchi, olim bo‘lishidan tashqari faol tashkilotchi, jamoat arbobi sifatida ham namoyon bo‘lgan.

Har qanday adibning arxivi uning xarakteri, qiziqishlari, ijodiy izlanishlari, ijod etish jarayonini kursatuvchi laboratoriyadir, saqlanib qolgan arxivlar adib ijodini chuqur va kengroq ochib berishga, yoritishga yordam beruvchi birinchi manbadir. Matnshunos olimlar ham asosan arxiv materiallaridan foydalanadilar. Bu borada O‘zbekiston Fanlar akademiyasining Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan o‘zbek adiblari arxivi adabiyotshunoslar, tadqiqotchilar uchun noyob xazinadir.

Muzeyimizda uzoq yillar o‘z ilmiy faoliyatini olib borgan taniqli navoiyshunos olim Muhammadjon Hakimov arxivi haqida ma’lumot beradigan bo‘lsak M.Hakimov 1967-1978-yillarda Alisher Navoiy nomidagi adabiyot muzeyida katta ilmiy xodim vazifasida faoliyat yuritdi. Shu davrda olim Adabiyot muzeyining Alisher Navoiy davri, hayoti va zamondoshlariga bag‘ishlangan ekspozitsiyani yaratishda tarixchi olimlar, rassomlar bilan hamkorlikda ishladi. Olim uzoq yillar Alisher Navoiiy asarlarining qo‘lyozmalarini ilmiy tavsiflash jarayonida ulug‘ mutafakkir va shoir ijodiga xalq og‘zaki ijodining katta ta’sir ko‘rsatganligini g‘oyat sinchkovlik bilan o‘rgandi. Olim 1979-1986-yillarda Qo‘lyozmalar instituti fondidagi Navoiy asarlarining qo‘lyozma nusxalarini tavsifladi. Bu tavsiflar ikkita kitob holida chop etildi hamda rus tilida nashr qilingan “Каталог фонда института рукописей” katalogining 1 jildiga kiritildi (1989).

M.Hakimov o‘zbek adabiyotshunosligi bilan shug‘ullanuvchi mutaxassislarga qulay bo‘lishi uchun yana bir xayrli ishni amalga oshirdi. U

o‘zbek adabiyotshunosligining hamma masalalarini o‘z ichiga qamrab olgan 1935 yildan boshlab yoqlangan nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining avtoreferatlari bo‘yicha bibliografiyasini tuzib chiqdi. Bu bibliografiyaning 1975-yilgacha bo‘lgan qismi “Adabiy meros” ilmiy jurnalining 6-10 sonlarida (1976-1978 yillarda) bosilib chiqdi. Ushbu bibliografiya faqat O‘zbekistonda yoqlangan dissertattsiyalar bilan chekeklanmadi. Unga sobiq Ittifoqning hamma respublikalarida yoqlangan o‘zbek adabiyotiga aloqador dissertatsiyalar kiritilgan. Olim arxiv hujjatlari orasida Navoiy “Xamsa”sida qadimgi yunonlarning bir necha olimlari, hakimlari, astronomlari, matematiklari jami 18 ta faylasuflari haqida ma’lumot beradi. M.Hakimov “Navoiy qomusi” uchun 120 dan ortiq ma’lumotlarni tayyorlagan. Ushbu ma’lumotlar orasida Navoiy asarlarini ko‘chirgan xattotlar Sultonali Mashhadiy, Abduljamil kotib, xattot Darvesh Muhammad Toqiy haqidagi ma’lumotlar bilan birga yana bir necha kotiblar haqida ma’lumotlar beradiki, bu kotiblar haqida deyarli ma’lumotlar yo‘q edi. Ana shu kemtiklikni Muhammadjon Hakimov o‘z ilmiy izlanishlari orqali to‘ldirgan edi. Yuqoridagi navoiyshunos olimlar singari M.Hakimov ilmiy faoliyati ham Alisher Navoiy bilan chambarchas bog‘liqligi uning arxiv materiallaridan ham ko‘rinib turibdi.

Har qanday adibning arxivi uning xarakteri, qiziqishlari, ijodiy izlanishlari, ijodini ko‘rsatuvchi laboratoriyadir. Saqlanib qolgan arxivlar adib ijodini chuqur va kengroq ochib berishga, yoritishga yordam beruvchi birinchi manbadir. Tekstolog olimlar ham asosan arxiv materiallaridan foydalanadilar. Bu borada O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida saqlanayotgan o‘zbek adiblari arxivi adabiyotshunoslar, tadqiqotchilar uchun noyob xazinadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. М. Шайхзода архиви. -Тошкент., ЎзФА Ҳ.С.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институти. 1985й. 126 б.
2. Ҳамид Олимжон (ҳужжатлар тавсифи). -Тошкент., “Фан” нашриёти, 1979й. 59 б.
3. П.Шамсиев шахсий архивининг каталоги. -Тошкент., 2017й. 175 б.
4. Муҳаммаджон Ҳакимов архиви каталоги. -Тошкент., 2023й. 144 б.
5. Г.Абдуллаева. Уч навоийшунос архиви ҳақида. Матншунослик ва адабий манбашунослик масалалари(илмий мақолалар). – Тошкент: “Javohir ilm nashr”, 2024. -Б. 94-99.
6. G. Abdullayeva. Navoiyshunos Natan Mallayev arxivi haqida/ O‘zbek mumtoz adabiyotini o‘rganishning nazariy va manbaviy asoslari

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (30-oktabr, 2024-yil. –B. 33-37.

PROFESSOR INOMJON RASULOVNING ILMIY QARASHLARI

B.Abdurahmonova
QDU dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligi rivojiga katta hissa qo‘shgan atoqli olim, professor Inomjon Rasulovning ilmiy merosi, uning til nazariyasi va grammatikasi sohasidagi qarashlari tahlil etiladi. Olimning fonetika, morfologiya, sintaksis va stilistika yo‘nalishlarida olib borgan tadqiqotlari, shuningdek, ilmiy-metakognitiv yondashuvlari yoritilgan. Professor I.Rasulov ilmiy merosi, uning sintaksik qarashlari haqida so‘z boradi, ilmiy asarlari, xususan, “O‘zbek tilida bir sostavli gaplar” kitobi tahlil qilinadi. I.Rasulov ilmiy maktabining shakllanishi, uning shogirdlari va tilshunoslikdagi innovatsion g‘oyalari alohida e’tirof etiladi. Mazkur ish tilshunos olimlar, magistrantlar va til nazariyasi bilan shug‘ullanuvchi tadqiqotchilar uchun muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek tilishunosligi, sintaksis, til birliklari, sodda gaplar, bir sostavli gaplar, gap komponentlari.

Аннотация: В статье анализируется научное наследие профессора Иномжона Расулова, видного ученого, внесшего значительный вклад в развитие узбекского языкознания, его взгляды на теорию языка и грамматику. Освещены исследования ученого в области фонетики, морфологии, синтаксиса и стилистики, а также его научно-метакогнитивные подходы. Будет обсуждаться научное наследие профессора И. Расулова, его синтаксические взгляды, а также его научные труды, в частности, книга “Однородные предложения в узбекском языке”. Особо отмечено формирование научной школы И. Расулова, его учеников, его новаторские идеи в языкознании. Данная работа является важным научным ресурсом для лингвистов, аспирантов и исследователей, занимающихся теорией языка.

Ключевые слова: узбекское языкознание, синтаксис, языковые единицы, простые предложения, односоставные предложения, компоненты предложения.

Abstract: This article analyzes the scientific heritage of Professor Inomjon Rasulov, an outstanding scientist who made a significant contribution to the development of Uzbek linguistics, his views on language theory and grammar. The scientist's research in the areas of phonetics, morphology, syntax and stylistics, as

well as scientific and metacognitive approaches, are highlighted. The scientific heritage of Professor I. Rasulov, his syntactic views are discussed, and his scientific works, in particular the book “Single-compound Sentences in the Uzbek Language”, are analyzed. The formation of I. Rasulov's scientific school, his students and innovative ideas in linguistics are especially recognized. This work serves as an important scientific source for linguists, graduate students and researchers engaged in language theory.

Keywords: Uzbek linguistics, syntax, language units, simple sentences, single-compound sentences, sentence components.

Professor Inomjon Rasulov – o‘zbek tilshunosligining taniqli namoyandalaridan biri bo‘lib, uning ilmiy faoliyati tilshunoslikning turli sohalarini qamrab olgan, ayniqsa, leksikologiya, sintaksis va stilistika yo‘nalishlarida samarali tadqiqotlar olib borgan.

Professor I.Rasulov o‘zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlarini chuqur o‘rganib, bu borada qator ilmiy asarlar yaratgan. Uning asosiy ilmiy qarashlari o‘zbek tilining tabiiy taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlash, til va tafakkur munosabatlarini tahlil qilish hamda tilshunoslik nazariyalari asosida milliy til xususiyatlarini yoritishga qaratilgan. Shuningdek, u tilning ijtimoiy vazifalarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratgan. Olim o‘z tadqiqotlarida til birliklarining semantik, struktural va funksional jihatlarini uyg‘un holda tahlil qilishga harakat qilgan.

Inomjon Rasulov – o‘zbek tilshunosligida, xususan, sintaksis sohasida salmoqli ilmiy iz qoldirgan olimlardan biridir. Uning sintaktik qarashlari chuqur nazariy asosga ega bo‘lib, hozirgi o‘zbek adabiy tilining gap tuzilishi, komponentlararo munosabatlar, gapning turli modellarini izohlashda muhim o‘rin tutadi. Uning sintaksisga oid qarashlari til birliklarining grammatik munosabatlari, gap tuzilmalari va ularning funksional xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. I.Rasulov o‘z tadqiqotlarida gapning strukturasini nafaqat shakliy, balki semantik va pragmatik jihatdan ham tahlil qilgan.

Olimning ilmiy ishlari, ayniqsa, sodda gaplarning tuzilishi, gap bo‘laklari hamda gapda so‘z tartibi masalalarini o‘rganishda alohida ahamiyatga ega. U o‘zbek tilidagi gap bo‘laklarining o‘zaro munosabatini tizimli yondashuv asosida tahlil qilgan va bu borada mavjud nazariyalarga ilmiy asoslar bilan o‘zgartirishlar kiritgan. Ayniqsa, ega va kesim munosabatining ma’no va shakl jihatidan o‘zaro bog‘liqligini tahlil etish borasida chuqur mulohazalar bildirgan.

Shuningdek, sintaktik birliklarning vazifasi, ularning matndagi o‘rni va nutqdagi ifoda imkoniyatlarini o‘rganishga alohida e’tibor qaratgan. Professor

I.Rasulov uchun sintaksis nafaqat grammatik tuzilma, balki fikrning ifodasi, matn qurilishi va nutqiy muloqotning asosiy vositasi sifatida muhim bo‘lgan.

Uning bu yo‘nalishdagi ilmiy ishlari o‘zbek tilshunosligida sintaktik tahlil nazariy asoslarini mustahkamlash, shuningdek, o‘quv adabiyotlarining sifatini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

I.Rasulov gapni strukturaviy jihatdan tahlil qilish bilan birga, uning vazifaviy xususiyatlariga ham e’tibor qaratadi. U gapni nafaqat grammatik birlik, balki kommunikativ birlik sifatida o‘rganadi. Gap komponentlari o‘zaro qanday bog‘langan, qanday semantik yukka ega – ana shu masalalarga chuqur yondashadi.

Inomjon Rasulovning “Hozirgi o‘zbek tilida bir sostavli gaplar” nomli asari o‘zbek tilshunosligida sintaksis sohasiga oid muhim tadqiqotlardan biri hisoblanadi. Ushbu kitobda muallif hozirgi o‘zbek adabiy tilida uchraydigan bir sostavli gaplarning shakllanishi, tuzilishi, semantik-pragmatik xususiyatlari va funksional imkoniyatlarini chuqur ilmiy tahlil qiladi. Asarda gapning to‘liq va to‘liq bo‘lmagan turlari, egasiz gaplar yoki emotsional ifodalar singari strukturalar alohida tahlil qilinadi. U bu gaplarni mustaqil sintaktik birlik sifatida qaraydi va ularning o‘ziga xosligi, kontekstga bog‘liqligini chuqur asoslaydi.

Olim bir sostavli gaplarni faqat predikativ yadrosi — oraliqli yoki oraliqsiz predikat bilan ifodalangan gaplar sifatida belgilaydi. Bunday gaplarda an’anaviy subyekt komponenti yo‘q yoki u kontekstual tarzda tushuniladi. Masalan: *Keldi, Boraman, Sovuq bo‘ldi* kabi.

I.Rasulov kontekstning roliga alohida e’tibor qaratadi. Bir sostavli gaplar kommunikativ vaziyatga qarab subyekt yoki boshqa komponentlarni anglatishi mumkin. Bu esa ularning pragmatik imkoniyatlarini kengaytiradi.

Muallif ayrim o‘rinlarda rus va boshqa tillardagi bir sostavli gaplar bilan qiyosiy tahlil ham beradi. Bu yondashuv o‘zbek tilidagi gap tuzilmasining milliy xususiyatlarini ochib beradi.

Inomjon Rasulovning mazkur asari hozirgi o‘zbek tilidagi gaplar tizimini chuqurroq tushunishga xizmat qiladi. U sintaksis, semantika, pragmatika va stilistika kabi sohalarni birlashtirgan holda bir sostavli gaplarning ilmiy modelini yaratadi. Bu ish nafaqat nazariy, balki amaliy tilshunoslik uchun ham muhim manba hisoblanadi.

I.Rasulovning fikricha, gap alohida holatda emas, balki matn doirasida, kontekstda to‘liq anglashiladi. Shuning uchun u kontekstual sintaksisga ham e’tibor beradi. Bu qarash bugungi tilshunoslikdagi pragma-sintaksis yondashuvlariga yaqin turadi.

U gap tarkibidagi komponentlarning asosiy va ikkilamchi qismlari o‘rtasidagi ierarxiyani aniqlab, ularning o‘zaro bog‘lanish usullarini aniq qismlarga ajratadi. Bu tahlillar an’anaviy sintaktik qarashlarni yanada boyitgan.

I.Rasulov so‘z tartibining faqat grammatik emas, balki stilistik va pragmatik yukka ega ekanligini ta’kidlaydi. Gapdagi so‘zlar joylashuvi muhim ma’no farqlarini keltirib chiqarishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Inomjon Rasulovning sintaktik qarashlari grammatik yondashuvlar bilan bir qatorda zamonaviy kontekstual va kommunikativ yondashuvlarni ham o‘z ichiga oladi. U o‘zbek tilining sintaktik tizimini nazariy asoslangan, sistemali va tahliliy yondashuv bilan o‘rganishga katta hissa qo‘shgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rasulov I. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 197
2. Rasulov I. O‘zbek tilining grammatikasi (morfologiya va sintaksis). – Toshkent: Fan, 1983.
3. Jo‘rayev N. O‘zbek tilshunosligining rivojlanish bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2008.
4. Jo‘rayev N., To‘xtayev N. Tilshunoslik tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2015.
5. Karimov A. Professor Inomjon Rasulovning ilmiy merosi. // “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnali, 2010, №4.
6. Xaitboev M. Tilshunoslik asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
7. Qosimov B. va boshqalar. O‘zbek tili: ilmiy-nazariy asoslar. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2005.

GAHI KO‘RDIM FALAKDIN NOTOVONLIG‘...

Tojixon Toshboltayeva,
QDU o‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi
dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiyning zamonasida ahli ilmga, xususan yosh ilm toliblariga bo‘lgan ustozlik mehri, otalik muhabbati, ularni tarbiyalashdagi mehnat va mashaqqatlari, iztiroblari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: farzand, mehr, muhabbat, otalik sadoqati, farzandlar kamoli, otalik iztiroblari.

Аннотатсия

В статье рассматриваются наставничество, отцовская любовь, труд и тяготы воспитания молодых интеллектуалов во времена великого мыслителя и поэта Алишера Навои.

Ключевые слова: ребенок, привязанность, любовь, отцовская преданность, детская зрелость, отцовские страдания.

Abstract

This article discusses the mentorship and fatherly love of the great thinker poet Alisher Navoi for scholars, especially young students of science, his labor, hardships, and suffering in raising them during his time. Key words: child, affection, love, fatherly devotion, children's perfection, fatherly suffering.

Hazrat Alisher Navoiyning hayoti va ijodi o‘zining mo‘jizakorligi, ko‘lamining beadadligi va ohangrabosi bilan har bir insonni hayratga solib keladi. Olloh tomonidan bir suyukli bandasiga berilgan bunday hadsiz iste’dod va iqtidor, shuning zaminida yuzaga kelgan ma’naviy boylik biz – o‘zbek xalqining baxtidir. Shoir umrining har bir kuni, har bir yili ijodiy mo‘jizalar yaratilishiga, xalq uchun yaxshilik qilishga, o‘zbek xalqi tafakkurining yuksalishiga sarflandi. Shu bois olti asrdirki, Navoiy biz farzandlariga imon yo‘lini ko‘rsatib kelmoqda.

Ma’lumki shoir o‘z umri davomida minglab shogirdlarga ustozlik qilgan, ba’zilarini esa bolaligidan katta qilib “farzandi arjumand” deb atagan. Mirzobek, Mir Darvesh, Xoji Muhammad, Sulton Husayn Xatmiy, Sayid Muhammad, Mir Ibrohim kabilar shular jumlasidandir.Biz shularning ba’zilari haqida to‘xtalamiz.

Mirzobek shoirning sevimli farzandlaridan biri, iste’dodli shoir bo‘lgan, Navoiy uni xalifalik martabasiga ko‘tarmoqchi bo‘ladi, hurmat bilan e’zozlaydi, har sohada g‘amxo‘rlik qiladi. Bu davrda shoir Abusaid Mirzonining tazyiqlariga uchrab, musofirlik azoblarini tortib yurgan paytlari edi.Abu Sayid Mirzobekni o‘z xodimiga aylantirish uchun saroyga ishga taklif qiladi. Mirzobek shohning ra’yini qaytara olmay taklifga rozi bo‘ladi. Navoiy bu holatdan qattiq iztirobga tushadi.Shoir uning “bo‘luptur”radifli baytiga tazmin qilib yozgan g‘azalida Mirzobek haqida fikr yuritadi:

Ko‘zing ne qaro balo bo‘luptur,
Kim, jong‘a qaro balo bo‘luptur.
Begona bo‘luptur oshnodin
Begonaga oshno bo‘luptur.

Navoiy g‘azalning dastlabki baytlarida shogirdi firoqida chekkan dard-alamlari unga davo bo‘lganligini yozadi va unga sadoqat izhor qiladi.Mirzobekning undan begona bo‘lib, begonaga ya’ni Abu Sayidga oshno bo‘lganidan g‘oyat achinadi.

Mirdarveshni ham otalik mehri bilan tarbiyalaydi ammo, u ham uzoq safarga ota iznisiz ketib uni sog‘inch iztirobi bilan qiynaydi.

Andakim, hajr kamiyatin so‘rdum
Bir-ikki yor sanga topshurdim
Biri ham yor manga, ham farzand
Jonga oromu, yurakka payvand.
Biri hamsuhbatu, hamdardu rafiq
Tuqqanimdin dog‘i yuz qatla shafiq.

Nihoyat Mirdarvesh uzoq safarni, Mirzobek esa saroy xizmatini tark etib, ustoz huzuriga qaytadilar.Biroq ko‘p o‘tmay Mirzobek 35 yoshida bu dunyoni tark etadi.Piri ustoz uning bemahal o‘limiga g‘oyat achinadi. “...Hayf va yuz hayf va darig‘ va yuz ming darig‘kim, hayot chashmasidan serob bo‘lmadi va umri naxli mevasidin bar emadi.Mazori Samarqand mahfuzasida Ahmad Hojibek sallamulloh madrasasida mutayyin madfanlaridadur.Makoni ravzai jinon va ruhig‘a firdavsi a’loda makon bo‘lsin,” deb yozadi.[“Majolis-un-nafois”, 37-bet]

Bu orada Abu Sayid Navoiyni Samarqandga surgun qiladi, ustozsiz, himoyasiz qolgan Mirdarveshni esa qora kuchlar o‘z domiga torta boshlaydi.Tushkunlikka tushgan shogird ichkilikka beriladi va og‘ir kasallikka chalinib vafot etadi. Shoir yozadi:

Yoshung‘on emish qaro bulutg‘a mohim,
Gardunni sovurmoqlik erur dilhohim
Kirmush qaro tufroqqa kuyoshdek shohim,
Nevchun qaro qilmasun quyoshni ohim...

Bobur “Boburnoma”da Navoiy haqida “Ahli fazl va ahli hunarg‘a Alisherbekcha murabbiy va muqavviy ma’lum ermaskim, hargiz paydo bo‘lmish bo‘lg‘ay”, deb yozadi.Hazrat Navoiy mamlakatdagi iste’dod egalarini tarbiyalab ham iqtisodiy, ham ma’naviy jihatdan qo‘llab quvvatlagan, madrasalar qurdirgan, tolibi ilmlarga maosh tayin qilib ularni rag‘batlantrib borgan. Shogirdlariga otalik mehri bilan qaragan, ularning sho‘xliklarini, nodonliklarini kechirib, g‘amxo‘rlik qilishda davom etgan va kamolotlarini ko‘rishni orzu qilgan.

Navoiy jondan aziz musohib shogirdlari Hoji Muhammad va Mir Ibrohimni ham avvalo ilohiy fazilatlari – g‘oyatda teran bilim, yuksak iste’dod va juda yoqimli nutqlari uchun sevgan va qadrlagan. Shoir “Majolis–un-nafois”da yozadi: “Mavlono Hoji Muhammad-Mashhaddindur.Ko‘praq avqot bu faqir bila musohibdur va farzand o‘rnig‘adur, balki andin ham azizroq.Ahloqda malakiydir, bashar surati ila kelgan va atvorda farishtadur, inson surati zuhur qilg‘on.Tab’i sofiy va tafakkuri barcha diqqatlarga vofiy.Zehni mushkulkusho taaammulli funun ishkolig‘a raso”. [Majolis un nafois”.70 bet]Hoji Muhammad Navoiy xonadonida

shoirning eng sevimli farzandi va sevimli musohibi sifatida qadrlangan.Mehribon ota va g‘amxo‘r piri ustoz uni bir kun ko‘rmasa sog‘inib, betoqat bo‘lgan.Sevimli farzand xarbiy xizmatda bo‘lganida, shoir shaharni tark etib, u bilan sahroda yashaydi.

Gar shahrni tark etib, sahroga qo‘yubmen yuz,
Ma’zur erurmenkim, mohim erur o‘rdo‘da.

Hoji Muhammad dushmanlarning ig‘vosiga uchib, shoirdan uzoqlasha boshlaydi.Safarga ketib yillab yo‘q bo‘lib ketadi, otani intizor qilib, yullariga termultiradi.Nihoyat sog‘inch g‘olib kelib, ota farzandini o‘zi izlab boradi.Farzand esa uni noxush kutib oladi, va qo‘pol muomalada bo‘ladi.Bundan ota ranjisada yana mehr bilan farzandiga intiladi. Uni sevishda davom etadi.Bu o‘rinda Navoiyda ham barcha otalarga berilgan kabi bahri kenglik xislatini namoyon bo‘lganligini ko‘ramiz.Ammo farzandidan ranjiganini quyidagi g‘azalida izhor qilgan.

Men agar mahrum edim, mahram ham ermas erdi ul,
Ko‘nglim aro ozurda erdi, lek minnatdor edi.

Shoirning o‘zi e’tirof etib tarbiyalagan yana bir farzandlaridan biri Mir Ibrohimdir. Navoiy “Majolis-un –nafoisda””Sulton Husaynning o‘g‘lidur va faqirning og‘asining nabirasidir.Faqir uni o‘g‘il chilay asrabmen”, deb ma’lumot bergach, bu bolani og‘osi Shayx Bahlulbekning nevarasi, sevimli shogirdi Husayn Xatmiyning o‘g‘li ekanligini aytadi.Shoir o‘g‘liga atalgan bir maktubida unga bolaligidan to so‘nggi damgacha singgan mehnatlariyu qilgan yaxshiliklarini eslatadi va shu yo‘l bilan uni uzoq safardan qaytarmoqchi bo‘ladi. Xat boshida Mir Ibrohimning qashshoq bir oilada dunyoga kelib, moddiy qiyinchilikda o‘sgani, shoir uni farzandlikka qabul qilib,”chehrasini mazallat tufrog‘idan aritganini” yozadi.So‘ngra haqiqiy ota bo‘lish uchun o‘ziga qat’iy so‘z bergani, o‘g‘liga qattiq mehr qo‘yib, butun hayotini unga bag‘ishlagani va kechayu kunduz uning tarbiyasi bilan band bo‘lganini ta’kidlaydi. “Hayotimni sening tarbiyatingga mash’uf va ovqotimni sening muhofazatingga masruf qildim va farzandlig‘ing raqamini xotirimg‘a muharrrar va otalik mehru shafqatin sening muhofazatingga muqarrar etdim.Oyu yilda bir kun, balki kechalik, kunduzlikda bir soat ahvolingdin g‘ofil bo‘lmadim...” deb yozadi shoir.

Nihoyat farzand barcha ilmlarni teran biluvchi benazir olimu fozil va haqiqiy inson bo‘lib etishadi. Navoiy shogirdining nafaqat ma’naviy, balki jismoniy kamolotiga ham e’tibor beradi.U boshlang‘ich ta’limni olgach otasidan saboq ola boshlaydi.Darsdan so‘ng jismoniy mashqlar bilan shug‘ullanadi, ot minib maydonga boradi. U erda yigitlar bilan chavgon o‘ynaydi, ot choptirib, kamondan nishonga o‘q otish kabi musobaqalarda qatnashadi.

Tariqat va uning maktablariga qarshi bo‘lgan mutaassib ruhoniylar, shoir tanqidiga uchragan unsurlar fitna-fasod gaplar bilan Mir Ibrohimni ham shoirdan sovutish va uzoqlashtirishga harakat qiladilar.Mir Ibrohim o‘zi va otasining pokligiga ishonsa-da, quruq tuhmatlarga chidayolmay mayga ruju’ qo‘yadi.

Mast chiqdi, yana ul qotili bebok yigit,
Chok aylara ko‘ngillar yoqasin chok yigit.

Shoir Mir Ibrohimni kuchli nazorat ostiga olgach, u Navoiy xonadonini tark etib, o‘z uyiga qaytadi va ichishni davom ettiradi.Shoir Astroboddan qaytganida o‘g‘lini batamom sarxush holatda ko‘radi. Uni bu yo‘ldan qaytarish uchun har qancha harakat qilmasin, foydasi bo‘lmaydi.Mir Ibrohim shoirdan yo‘l harajatlari uchun mablag‘ olib yana yo‘lga otlanadi.Ammo foydali mehnat bilan shug‘ullanmaydi.Navoiy o‘g‘lining noyob iste’dodini va otaning bir necha yillar davomida qilgan mehnatlarini uvol qilganidan qattiq ranjiydi. “U farzandlarini dushmanga aylanganidan qattiq iztirob chekadi va dard alamini zo‘rligidan Hoji Muhammad va Mir Ibrohim nomlarini “Majolis-un – nafois”ning 1491 yilgi nusxasidan tushirib qoldirib, 1498 yilgi nusxasida qayta tiklaydi.”[M.Maxmud.”Yana Navoiyni o‘qib”, T.: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot – matbaa ijodiy uyi, 2011. 65-bet]

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, Hazrat Navoiy shogirdlarini ota sifatida tarbiyalab, kamolga etkazishga harakat qilganligini, bu boradagi qiyinchiliklar va iztiroblarni bir ota sifatida jimsmi jonidan o‘tkazganligini ibrat sifatida qabul qilishimiz lozim.Shoir aytadi:

Gahi ko‘rdim falakdin notavonlig‘,
Gahi ko‘rdim zamondin komronlig‘,
Base issig‘-sovug‘ ko‘rdum zamonda.
Base achchig‘, chuchuk tortdim jahonda.

Navoiy yuksak ijodiy orzusi amalga oshganidan behad sevinadi.Kelgusi avlodlar buni asarlarimdan o‘qurlar va eslarlar deb umid qiladi:

Toki Navoiy chekti raqam ishtiyoqi yor,
Shoyadki bo‘lg‘ay bir kun elga hikoyatim...

Ollohga shukrki, har birimizning xonadonimizda Navoiyning hech bo‘lmaganda bitta asari mavjud va undan bahramandmiz.Hammamizga Navoiy ibratlari o‘laroq yashamoq nasibi ro‘zi aylasin, inshalloh.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Т., Ўз МЭ нашр. 2011.

2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик. Т., Ўз МЭ нашр. 2011. 3. Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти. 1979.

4. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”. Т.: “Ўқитувчи” нашриёти. 2018.

5. Муҳаммаджон Махмуд .“Яна Навойни ўқиб”.Т.: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт – матбаа ижодий уйи, 2011.

6. Бердак Юсуф. Мумтоз адабий асарлар луғати. 2010.

7. Бобоева Т. Шеър илми таълими. Т.: “Ўқитувчи”, 1996.

8. Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз қадри. Т.: “Адолат”, 2004.

9. Воҳидов Р.Ж., Эшонқулов Ҳ.П. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. Т.: 2006.

TILDA “SHAXS OMILI” TUSHUNCHASINING IFODALANISHI (lisoniy sathlar uyg‘unligi aspektida)

Umidjon Yigitaliyev,
Qo‘qon davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya

Mazkur maqolada tilda shaxs omili tushunchasi antroposentrik paradigmaning kognitiv-verbal tadqiq usuli yordamida o‘zbek tilining barcha sathlari uyg‘unligida voqelanishi masalasi tadqiq tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: til, shaxs, tushuncha, antroposentrik paradigma, konsept, assotsiativ-verbal tadqiq, lisoniy sath,

Аннотация

В данной статье анализируется вопрос о понятии личностного фактора в языке в гармонии всех уровней узбекского языка с использованием когнитивно-вербального метода исследования антропоцентрической парадигмы.

Ключевые слова: язык, личность, концепт, антропоцентрическая парадигма, понятие, ассоциативно-вербальное исследование, лингвистический уровень.

Annotation

This article analyzes the issue of the concept of the personal factor in language in harmony of all levels of the Uzbek language using the cognitive-verbal method of research of the anthropocentric paradigm.

Key words: language, personality, concept, anthropocentric paradigm, notion, associative-verbal research, linguistic level.

Til odamning muhim atributlaridan biridir. Bu inson o‘zini anglagandan beri tilni odamning hayondan farqlovchi belgilaridan biri sifatida uqqanligi bilan isbotlanadi.

Mir Alisher Navoiy bu holatni “Muhokamatul-lug‘atayn” asarida shunday sharhlaydi:

Ey so‘z ila qilgan ofarinish og‘oz
Insonni aroda aylagay mahrami roz
Chun kun faya kun sahfasiga bo‘ldi tiroz
Qilg‘on ani nutq ila baridin mumtoz[10.].

O‘tgan asrning so‘nggi choragida yuzaga kelgan antropotsentrik paradigma qator fanlar tadqiqot yo‘nalishining o‘zgarishiga olib keldi. Jumladan, tilshunoslik, adabiyotshunoslik, psixologiya, mantiqshunoslik, madaniyat-shunoslik kabi fanlarda til, adabiyot, ruhiyat, mantiqni tekshirishda, xalq milliy-madaniy qadriyatlarini o‘rganishda ***inson omili*** muammosi markaziy o‘ringa qo‘yildi.

Tilda *inson omili* muammosini tekshirish tadqiqotchilar e’tiborini til sistemasini undan foydalanuvchi so‘zlovchi shaxsi bilan uyg‘unlashgan holda o‘rganishni taqozo etdi. Tilni o‘rganishga bunday yondashuv uni real kommunikatsiya sharoitida tadqiq etishga olib keldi. M.Salomatina bu holatni hozirgi kommunikativ lingvistikada “shaxsning personallashuvi” bilan izohladi[7:3].

Antropotsentrik aspektda amalga oshirilayotgan tadqiqotlarning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ularda lisoniy birliklar sof grammatik qonun-qoidalar asosida emas, balki turli fanlar hamkorligida *inson omili* bilan bog‘liq holda o‘rganilmoqda. Jumladan, til birliklarini kognitiv nuqtai nazardan tahlil qilish orqali lisoniy hodisaning ostida yashirinib yotgan mohiyatning ochilishiga e’tibor qaratiladi.

Bugungi kunda jahon tilshunosligida tilda inson omilining o‘rni masalasi bo‘yicha ko‘plab tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Mazkur ishlarda inson omilining barcha fanlar, shu jumladan, tilshunoslikning ham o‘rganish predmeti ekanligi g‘oyasi ilgari surildi[8.46]. Shuningdek, turli tillarda “odam” yoki “shaxs” kontseptining ifodalanishi[3:25], xususan, shaxsning *baho* sifatlarini ifodalovchi maqollar, zoonimik va fitonomik[3:45] leksik birliklar orqali voqelanishi masalasini o‘rganish bo‘yicha izlanishlar olib borildi[4:]. Albatta, kontsept mental tuzilma bo‘lsa-da, uning moddiylashuvi bevosita lison bilan bog‘liq, shu bois kontseptni inson ongi va til tizimi o‘rtasidagi hamkorliklikning mahsuli sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

O‘tgan asrda o‘zbek tilshunosligida ham tilda *shaxs kategoriyasi* muammosiga munosabatlar bildirildi. Xususan, tilda shaxs otlarining ifodalanishi, yasalishi, semantik xususiyatlari, shaxs aktantining sintaktik sathda voqelanishi masalasi leksik-semantik, derivatsion, sintaktik va stilistik aspektlarda tadqiq etildi. Biroq tilshunosligimizda “til egasi” (inson)ning *shaxs* sifatidagi xususiyatlari (ruhiyati, kasb-kori, assotsiativ tafakkuri, jinsi, ijtimoiy mavqei kabilar)ning tilda aks etishi masalasi, “odam” “shaxs” kontseptining o‘zbek tilida voqelanishi, *lisoniy shaxs,* lisoniy shaxsning nutqiy muloqot jarayonidagi o‘rni, *lisoniy shaxs tiplari* muammosi yetarlicha tadqiq etilmadi.

Ma’lumki, tilning vazifasi aloqa-aralashuv vositasi sifatida quruq axborotni uzatishdan iborat bo‘lmasdan, kommunikativ muloqot elementlari, ya’ni so‘zlovchining muloqot maqsadi, uzatilayotgan axborotning sifati, adresat tomonidan qabul qilib olinishi, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabat, muloqot amalga oshgan vaziyat kabilarni ham qamrab oladi. Bu o‘rinda axborotning qay tarzda uzatilayotgani va tinglovchining axborotni qabul qilib olishi ham katta ahamiyat kasb etadi. Shunga ko‘ra til inson tafakkuri va hayot tajribalarining lisoniy verballashuvi, kishilar o‘rtasidagi hamkorlikdagi faoliyat mahsuli deb qaralmoqda.

Fanda kishilarning o‘zaro nutqiy muloqoti keyinchalik alohida tadqiq yo‘nalishi – *diskursiv yondashuv*ning maydonga kelishiga zarurat tug‘dirdi.

D.Xudoyberganova K.F.Sedovning diskursiv tahlil borasidagi qarashini qayd etar ekan, shaxs omilini o‘rganish, eng avvalo, ongli tarzda nutq yaratish va idrok etish bilan bog‘liqdir[9.26].

N.Mahmudov tilda *inson omili* muammosi xususida fikr yuritar ekan, “Olam benihoya murakkab, muhtasham va ayni paytda muntazam voqelikdir, inson bolasi ibtidoiy sezgi organlari va intiho bilmas aqliy zakovati bilan murakkablikning tarkibini aniqlashga, bu muhtashamlikning hashamlarini idrok etishga, bu muntazamlik asosidagi mavjud intizomni inkishof qilishga tinimsiz urinish mashaqqatidan huzur qilib yashaydi”, -deb ta’kidlaganida bu muammoning qanchalik murakkabligini e’tirof etgan edi[3:78].

Anglashiladiki, tilda inson omili muammosi tadqiqotchidan tildan foydalanuvchi ***shaxs***ga xos xususiyatlarning tilda voqelanishini aniqlashdek murakkab vazifalarni o‘rganishni taqozo etadi. Negaki, tilshunoslikda *shaxs* tushunchasi, birinchidan, ijtimoiy taraqqiyotning natijasi sifatida qaralib, kishining *kasbiy, ijtimoiy, jinsiy, yosh, irqiy, etnik, diniy, huquqiy* va boshqa munosabatlari natijasida ro‘yobga chiqadi.

Tilda inson omili muammosini kontseptual tadqiq etishda kontseptning til vositalari orqali ifodalanishi masalasini o‘rganish muhim o‘rin tutadi[2:35].

Kontsept antropotsentrik paradigmaning markaziy muammolaridan biri hisoblanadi. Ma’lumki, hozirgi zamon tilshunosligida kontseptning ifodalanishi xususida deyarli fikrlar bir xil. Chunonchi, kontsept lisoniy tizimda, asosan, leksik hamda leksik-frazeologik birliklar orqali ifodalanadi. Tilshunoslikning keyingi taraqqiyot bosqichida sintaktik kontseptlar haqidagi nazariy qarashlar, monografik tadqiqotlar ham maydonga keldi[3:78].

Kontseptning tub mohiyatida ***shaxs*** omili yotar ekan, u tafakkurning ifoda vositasi – tilning barcha sathlarida til vositalari orqali bevosita yoki bilvosita voqelanishi, shubhasiz. Jumladan, nutq tovushi ma’no ifodalamaydi, biroq ma’noni farqlashga xizmat qiladi, shu bilan birga, muayyan nutq sharoitida “shaxs” kontseptining verballashuviga ham xizmat qiladi. Til egasi nutqida kuzatilgan o‘ziga xos nutq tovushi bevosita “shaxs” kontseptiga assotsiativ tarzda ishora qila oladi.

Ilmiy faraz nuqtai nazaridan fonetik-fonologik sathda “shaxs” kontseptining voqelanishini aniqlashda bevosita fonemalarga berilgan ta’riflarga suyanish ham mumkin. Hozirgi davr tilshunosligida fonemaga berilgan yuzlab ta’riflar mavjud.[8:18]. Chunonchi: “...fonema tildagi ma’nodor birliklar – *so‘z* va *morfema*larni tashkil etuvchi va ularni farqlash uchun xizmat qiluvchi, tilning eng kichik, o‘zi mustaqil ma’noga ega bo‘lmagan birligidir”[1:46]. “Fonema – til moddiy tomoni (substatsiyasi)ning eng kichik birligi bo‘lib, aloqa quroli uchun ahamiyatli bo‘lgan farqlovchi fonologik belgilarning barqaror yig‘indisidir”[5:26]. “Fonema – so‘z va morfemalarni shakllantiradigan va ularning ma’nolarini farqlash uchun xizmat etuvchi, boshqa mayda bo‘lakka bo‘linmaydigan tilning eng kichik tovush birligi”[6:46]. “So‘z, so‘z formalari va morfemalarni tashkil etuvchi va ularning ma’nolarini farqlash uchun xizmat qiluvchi eng kichik, boshqa bo‘laklarga bo‘linmovchi til birligi fonema (grekcha *phone* – tovush, ovoz ma’nosida) deyiladi. Masalan, *til – tol, kel – kul* so‘zlari unli fonemalar yordamida farqlanadi”[4:4].

Umuman olganda, bu xildagi ta’riflarni ko‘plab keltirish mumkin. Bundan asosiy maqsad mana shu ta’riflar asosida fonologik tizimda “odam” lisoniy kontseptining assotsiativ voqelanishi ko‘lamlarini ochish. Agar yuqorida qayd etilgan ta’riflarga e’tibor qaratilsa, har bir ta’rifda *“ma’no farqlashga xizmat qiluvchi”* degan differentsial belgiga duch kelamiz. Bundan shunday hukm chiqarish mumkinki, faqat *shaxs*gina ma’noli, sotsial ahamiyatga molik bo‘lgan nutq tovushlarini hosil qila oladi. Demak, *“ma’no farqlashga xizmat qiluvchi”, “nutq tovushi”* tavsiflari bevosita *shaxs*ga ishora qilib turadi. Chunki nutq ijtimoiy hodisa bo‘lib, u orqali faqat odamlarga nisbat beriladi.

Adabiyotlar

1.Abduazizov A. O‘zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. –T.:O‘qituvchi, 1990. – 146 b.

2. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. –Л.: Наука, 1974. – 451 с.

3.Yigitaliyev U.S. O‘zbek tilida konseptning assotsiativ-verbal tadqiqi (Monografya). –Toshkent: “Lesson press”, 2023. – 130 b.

4.Yigitaliyev U.S., Umidjanov Sh. U. The role of the concept "man" in the functional-semantic and assotciative-verb expression of the forms of the category of cases (on the example of Uzbek-language sources) // Journal for Educators,Teachers and Trainers, Vol. 14 (5) 18-22 / DOI: 10.47750/jett.2023.14.05.004

5. Ne’matov H. O‘zbek tili tarixiy fonetikasi. –Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 94 b.

6. Nurmonov A. O‘zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. –Toshkent: O‘qituvchi, 1990. – 46 b.

7. Саломатина М.С. “Коммуникативная личность филолога”: Автореф. дисс. канд. филол. наук. – Воронеж, 2005. –С. 13.

8.Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Наука,1960. –С.18.

9.Xudayberganova D. S. O‘zbek tilida badiiy matnlarning antroposentrik talqini: Filol.fan. d-ri. ...diss. avtoref. – Toshkent, 2015. – B.6 (-54 b.)

10.https://n.ziyouz.com/books/alisher_navoiy_asarlari/Alisher%20Navoiy.%20Muhokamatul%20lug‘atayn.pdf

MATNNING ASSOTSIATIV MAYDONINI SHAKLLANTIRISH TARTIBI

(A.Oripovning “Ayol” she’ri misolida)

G‘afforjon Ro‘zmatovich Rahmonov,
Qo‘qon universiteti dotsenti, (PhD)
gafforjon1968@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu tezis matnning assotsiativ maydonini shakllantirish tartibini A.Oripovning “Ayol” she’ridan olingan misra oraqali keng, atroflicha ilmiy nuqtayi nazardan yoritib berilgan. Undan tashqari, mazkur ilmiy manbada badiiy matnni assotsiativ maydon nazariyasi aspektida o‘rganishda matnning leksik-semantik strukturasiga tayanib ish olib boorish haqida batafsil ma’lumotlar ham berilgan.

Kalit so‘zlar:derivatsion baza, inson xotirasi, assotsiativ birliklar, til sohiblari, assotsiativ tajribalar, assotsiativ maydon, struktur jihat, leksikografik

xususiyat, inson ongi, voqelik, verbal ifodasi, tasavvur, semantik va grammatik munosabat.

Аннотация

В данной диссертации на примере строки из стихотворения «Аёл» А. Орипова подробно рассматривается процесс формирования ассоциативного поля текста с научной точки зрения. Кроме того, в этом научном источнике представлена подробная информация о том, как изучать художественный текст в аспекте теории ассоциативного поля, опираясь на его лексико-семантическую структуру.

Ключевые слова:деривационная база, человеческая память, ассоциативные единицы, носители языка, ассоциативные эксперименты, ассоциативное поле, структурный аспект, лексикографическая особенность, человеческое сознание, действительность, вербальное выражение, представление, семантические и грамматические отношения.

Abstract

This thesis examines the process of forming the associative field of a text through an example from A. Oripov’s poem “Ayol” from a broad, detailed scientific perspective. Additionally, this academic source provides comprehensive information on studying literary texts within the framework of associative field theory, based on their lexico-semantic structure.

Keywords: derivational base, human memory, associative units, language speakers, associative experiments, associative field, structural aspect, lexicographical feature, human consciousness, reality, verbal expression, representation, semantic and grammatical relations.

Tilshunoslikda biror til birligi, ya’ni derivatsion bazaga nisbatan inson xotirasida tiklangan, bir-birini yodga tushiruvchi birliklar *assotsiativ birliklar* sifatida e’tirof etiladi. Til sohiblari ustida o‘tkazilgan assotsiativ tajribalar asosida hosil qilingan bunday birliklar majmui *assotsiativ maydon* deb ataladi. Masalan, “urush” derivatsion bazaga nisbatan inson xotirasida qon to‘kish, jarohat, vayronalik, bevalar, etimlar, majruhlar, tanazzul, inqiroz, mag‘lubiyat, g‘alaba, xoin, qahramon va hakazo kabi assotsiativ birliklarlar birlashib assotsiativ maydonni tashkil etadi.

“Entsiklopedicheskiy slovarь”da qayd etilishicha, “*Assotsiativ maydon* – bu inson ongida shakllanuvchi tasavvurlar va u bilan bog‘liq tushunchalar, so‘z, til birliklari guruhi majmuidir” [1.840].

D.Lutfullayeva assotsiativ maydonning ongdagi bilim va tasavvurlarni namoyish etuvchi birliklar ekanligini ta’kidlaydi. Uning fikricha, “*Assotsiativ maydon* – struktur jihatdan leksikografik xususiyatga ega bo‘lgan, mohiyatan inson ongida aks etgan muayyan voqelik, uning hamrohlari obrazining verbal ifodasi, u haqdagi tasavvuri, bilimlarini namoyish etuvchi tilning o‘zaro assotsiativ bog‘langan semantik va grammatik munosabatdagi birliklari yig‘indisidir”[2.58].

Ta’rifdan ma’lum bo‘ladiki, inson tasavvurlari va bilimi bilan bog‘liq holda o‘zaro assotsiativ bog‘langan birliklar majmui bo‘lgan assotsiativ maydon turli sath birliklarini qamrab oladi. Uning tarkibidan nafaqat leksik-semantik birliklar, balki grammatik va fonetik birliklar ham o‘rin oladi.

Assotsiativ maydon so‘zlarning assotsiativ ma’nosini tekshirishda, tilning leksik tarkibi, undagi o‘zgarishlarni aniqlashda, leksik birliklarning o‘zaro paradigmatik, sintagmatik aloqasini kuzatishda muhim ahamiyatga ega. Yu.N.Karaulov assotsiativ maydonni o‘rganishning ahamiyati haqida quyidagilarni ko‘rsatgan edi: 1) derivatsion baza va javob reaktsiyasining birikuvidan tashkil topgan har qanday so‘z birikmasi nutqiy model sifatida ko‘rilishi mumkin, demak, assotsiativ maydon so‘z birikmasi bo‘yicha o‘quv topshiriqlari, mashqlarni tuzishda manba vazifasini bajaradi; 2) ikki so‘zli modellar to‘liq gap uchun qurilish materiali hisoblanadi; 3) assotsiativ maydondan o‘rin olgan birliklar majmuidagi boy axborot ko‘pqiymatli derivatsion bazaga xos barcha ma’nolarning ro‘yobga chiqishini namoyish etish, uning sinonimik, antonimik, paronimik, omonimik va boshqa munosabatlarini aniqlash imkonini beradi; 4) assotsiativ verbal tarmoq nafaqat leksik va grammatik, balki kognitiv va pragmatik ma’lumotlarni ham o‘z ichiga oladi, assotsiativ maydon strukturasi, unda yadro va chegara qismlarning ajratilishi esa rus lisoniy shaxsini o‘rganish uchun materiallarni taqdim etadi[3.218].

Anglashiladiki, assotsiativ maydon nutq yaratilishi, xususan, so‘z birikmasi, gapning hosil bo‘lish mexanizmini tadqiq etishda, so‘zga xos ma’nolarni aniqlashda, matnda lisoniy shaxs, unga xos xususiyatlarning namoyon bo‘lishini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Assotsiativ tilshunoslikda assotsiativ maydon, asosan, 2 xil usulda shakllantiriladi: 1) til egalari ustida o‘tkaziladigan assotsiativ tajriba usuli. Bunday tajriba ko‘p sonli til egalari ustida o‘tkaziladi. Bunda til egalaridan ma’lum bir vaqt ichida o‘qib eshittirilgan derivatsion baza bo‘yicha xotirasiga kelgan birinchi so‘zni yoki so‘z birikmasi, gapni tarqatilgan anketaga yozish so‘raladi. Bu tajriba og‘zaki ravishda o‘tkazilganda sinaluvchining derivatsion bazaga bergan birinchi javobi tajriba o‘tkazuvchi tomonidan diktofonga yozib olinadi. So‘ngra barcha natijalarni jamlash asosida assotsiativ maydon shakllantiriladi; 2) tayyor matnning

assotsiativ maydonini belgilash usuli. Ushbu usul yozuvchi, shoir yoki boshqa shaxslar tomonidan yaratilgan matnlarni ular ishtirokisiz ham assotsiativ maydonlarini hosil qilish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Bu usulda matn tarkibida qo‘llanib, derivatsion baza bilan assotsiativ-semantik bog‘langan barcha til birliklari, ular so‘z, so‘z birikmasi, gap shaklida bo‘lishi mumkin, ajratilib assotsiativ maydonga birlashtiriladi. Matnning assotsiativ maydoni uning egasi ifoda etmoqchi bo‘lgan mazmun, xulosa haqida oldindan tasavvur hosil qiladi. Matn egasining tasvir ob’yekti haqidagi bilimlari, tasavvuri va leksikoni haqida ma’lumot beradi.

Tilshunoslikda badiiy matnning assotsiativ maydonini shakllantirishning bir qancha usullari ko‘rsatilgan. Mashhur rus tilshunosi Yu.N.Karaulov “DE” operatsiyasi deb nomlangan matnning assotsiativ maydonini belgilash metodikasini ishlab chiqqan. Unga ko‘ra dastlab matn bir qancha mustaqil parchalarga ajratiladi, ya’ni dekompozitsiyalashtiriladi. Bu parchalar nisbiy mustaqil, ammo bir-biri bilan bog‘langan gipermatn birliklari to‘plamiga aylantiriladi. Keyingi bosqichda bunday gipermatn birliklariga mansub bo‘lgan so‘zshakllari ajratilib, grammatik shaklidan soqit qilinadi, ya’ni degrammatikalizatsiyalashtiriladi. So‘ngra propozitsiyalar to‘plami buzilib yuboriladi (depropozitsiyalanadi) va ularni tashkil etuvchilar turli assotsiativ maydonlarga taqsimlanadi. Oxirgi bosqichda assotsiativ birliklardan shaxs diskursi soqit qilinadi, ya’ni ular depersonallashtiriladi [4.165].

Ko‘rinadiki, “DE” operatsiyasida badiiy matn bir qancha mayda bo‘laklarga ajratilib, uning tarkibidan grammatik shakllardan xoli qilingan derivatsion bazaga nisbatan va o‘zaro assotsiativ bog‘langan birliklar ajratiladi.

Mazkur ishda A.Oripovning “Ayol” she’ri assotsiativ maydonini hosil qilishda ikkinchi usuldan foydalanildi.

Yigitlar maktubin bitganda qondan,
Kelinlar firoqdan chekkanda yohu,
Uning ham panohi qaytmadi jangdan,
O‘n to‘qqiz yoshida beva qoldi u.

Sevgidan etim-u umrdan yarim,
Qurigan ko‘ksida yolg‘iz belanchak.
Abadiy firoqni, hayhot, do‘stlarim,
Abadiy visol deb bildi kelinchak.

Qaqragan lablarda olovli nafas,
Kechalar kechmishin ayladi ko‘mir.

Parishon sochlari yor ko‘ksi emas,
Muzdayin bolishda qoldi bir umr.

Yillar ham o‘tdilar, hamon u yolg‘iz,
Mung‘ayib termular botguvchi kunga.
Ey nomard tabiat, bormi senda his,
Qaytadan baxt bersang bo‘lmasmi unga?!

Nahot ishq qismati buncha berahm,
Bunchalar buyuksan vafo shevasi.
Sengadir hurmatim, senga sharafim
Qahramon jangchining sodiq bevasi.

Siz-chi ey, sadoqat satridan nolib,
Nadomat komida qolganlar, ayting.
O‘zini ming bitta bozordan olib,
Ming bitta bozorga solganlar, ayting.

Shu cho‘lpon ko‘zlarning buyuk hurmati,
Shu aqiq lablarning rost so‘zi deya,
So‘ylang-chi, vafoning nadir qimmati
Siz ham kutganmisiz biror soniya.

Ba’zida tirnoqlar bezagi uchun
Sahardan shomgacha qilursiz toqat.
Biroq yoringizni kutgali nechun
Topilmas tirnoqcha sabr-u qanoat.

Nazokat paytimas, yaqinroq keling,
Buyuk zot qoshida aylangiz salom.
Shu sodiq bevaga sajdalar qiling,
Shu sodiq bevaga aylang ehtirom.

Hatto zeb-ziynatni yulqib ziyoda,
Haykal ham qo‘yingiz bamisli xayol.
Shundaylar bo‘lmasa agar dunyoda,
Bu qadar muhtaram bo‘lmasdi ayol [5].

Quyida A.Oripovning “Ayol” she’rining birinchi to‘rtlik asosida assotsiativ maydonni shakllantiramiz.

Yigitlar maktubin bitganda qondan,
Kelinlar firoqdan chekkanda yohu,
Uning ham panohi qaytmadi jangdan,
O‘n to‘qqiz yoshida beva qoldi u.

She’rning birinchi to‘rtligida takror qo‘llangan so‘z yoki so‘z birikmalari, shoir nutqi qaratilgan predmet, shaxsni bildiruvchi undalma mavjud emas. Biroq she’rning sarlavhasi “Ayol” deb nomlanidan ma’lumki, unda derivatsion bazani she’rning tasvir ob’yekti hisoblangan mazkur sarlavhaga qarab belgilaymiz. She’rda muallifning ayol obrazida sadoqat, vafo haqidagi qarashlari ifoda etilgan. Shu sababli she’rda *Ayol* so‘zini derivatsion baza deb qabul qilamiz.

Ushbu to‘rtlikda propozitsiya ifodalovchi quyidagi konstruktsiyalar mavjud: 1) Yigitlar maktubin bitganda qondan*; 2)* Kelinlar firoqdan chekkanda yohu*; 3)* Uning ham panohi qaytmadi jangdan*; 4)* O‘n to‘qqiz yoshida beva qoldi u*;*

Propozitsiya ifodalovchi mazkur konstruktsiyalar tarkibida *ayol* derivatsion bazasi bilan bevosita yoki bilvosita assotsiativ bog‘langan birliklar qo‘llangan. Bu birliklar *ayol* derivatsion bazasi bilan semantik-mantiqiy jihatdan bog‘lanib, matn yaratilishiga xizmat qilgan.

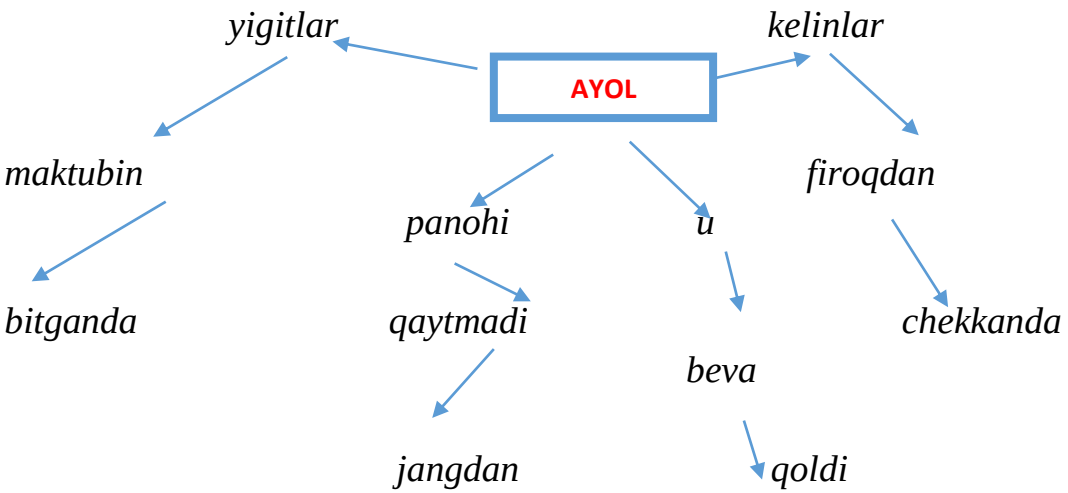
Abdulla Oripovning “Ayol” she’rida umumiy derivatsion baza “Ayol” obrazi bo‘lsa-da, she’rdagi har bir misrada derivation bazani tashkil qiluvchi propozitsiya ifodalovchi konstruksiyalar turlichadir. Tilshunoslikda bizga ma’lumki, propozitsiya atamasi gapda ifodalangan asosiy ma’noni, gapdagi real voqelik to‘g‘risidagi axborotni ifodalaydi. Demak, ushbu she’rning birinchi misrasida “Yigitlar bitganda”, ikkinchi misrasida “Kelinlar chekkanda”, Uchinchi misrasida “Panohi qaytmadi”, to‘rtinchi misrasida “U beva qoldi” propozitsiyalari orqali har bir misradagi derivatsion bazani aniqlashimiz munkin. Unga ko‘ra birinchi misrada “Yigitlar”, ikkinchi misrada “Kelinlar” uchinchi misrada “Panohi”, to‘rtinchi misrada “U” derivatsion bazani, ya’ni turtki so‘zni tashkil qilayapti. Har bir misradagi bu derevatsion bazalar she’rning umuiy derivatsion bazasiga birlashib assotsativ maydonni tashkil qiladi.

Demak, she’rning umumiy assotsiativ maydoni birliklari quyidagicha: ***AYoL:*** yigitlar bitganda, maktubin qondan, kelinlar chekkanda, firoqdan yohu, panohi qaytmadi, uning ham jangdan, beva qoldi u, o‘n to‘qqiz yoshida.

She’rning assotsiativ maydonidan jami 8 ta assotsiativ birlik o‘rin olgan. Ulardan 4 tasi (yigitlar bitganda, kelinlar chekkanda, panohi qaytmadi, beva qoldi u) *ayol* derivatsion bazasi bilan bevosita bog‘langan, 4 tasi (maktubin qondan, firoqdan yohu, uning ham jangdan, o‘n to‘qqiz yoshida) derivatsion baza bilan bilvosita usulda assotsiativ aloqaga kirishgan.

Assotsiativ maydondan 17 ta leksik birlik (yigitlar, maktub, bitgan, qon, kelinlar, firoq, chekkan, yohu, u, panoh, qaytmadi, jang, o‘n to‘qqiz, yosh, beva, qoldi, u) shaklidagi, 5 ta so‘z birikmasi tuzilishidagi assotsiativ birlik (bitganda qondan, firoqdan chekkanda, uning panohi, qaytmadi jangdan, o‘n to‘qqiz yoshida) qo‘llangan.

She’rdagi assotsiativ birliklarning bog‘li aloqasini chizmada quyidagicha aks ettirish mumkin:

Mazkur ishimiz tezis bo‘lganligi uchun faqat bir to‘rtlikni tahlilga tortishni maqsad qildik xolos.

Xullas, badiiy matnni assotsiativ maydon nazariyasi aspektida o‘rganish matnning leksik-semantik strukturasi haqida batafsil ma’lumot olishga imkon yaratadi. Matnning assotsiativ maydoni birliklari tahlili orqali tilning ma’lum davridagi leksik tarkibi, so‘zlarning assotsiativ ma’nosi bo‘yicha qiziqarli ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lutfullayeva D. Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Meriyus, 2017. – B 58.

2. Karaulov Yu.N. Russkiy assotsiativnыy slovarь kak novыy lingvisticheskiy istochnik i instrument analiza yazыkovoy sposobnosti // Russkiy assotsiativnыy slovarь. Kniga 1. (Yu.N. Karaulov, Yu.A. Sorokin, Ye.F. Tarasov, N.V. Ufimtseva, G.A. Cherkasova. – M.: Pomovskiy i partnerы, 1994 b.) – S. 191-218.

3. Karaulov Yu.N. Assotsiativnыy analiz: novыy podxod k interpretatsii xudojestvennogo teksta. – M., 1999b. – S. 165.

4. Entsiklopedicheskiy slovarь-spravochnik lingvisticheskix terminov i ponyatiy. Russkiy yazыk: v 2 t. T. 1 / A.N. Tixonov, R.I. Xashimov, G.S.

Juravleva i dr.; pod obщ. red. A.N. Tixonova, R.I. Xashimova. – M.: Flinta: Nauka, 2008. – S. 27. (– 840 s.)

5. Manba https://tafakkur.net/ayol/abdulla-oripov.uz

QATAG‘ON DAVRI VOQELIKLARINING SHUKRULLONING “KAFANSIZ KO‘MILGANLAR” ROMANIDA AKS ETTIRILISHI

Saidakbarova Muqaddas Muhammadrahimovna,
Qo‘qon DU, dotsent
mukaddassaidakbarova@gmail.com
Robiyaxon Sobitova Salohiddin qizi,
Qo‘qon DU, iqtidorli talaba
robiyaxonsobitova04@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek adabiyotining atoqli adibi Shukrullo Yusupov hayoti va ijodiy faoliyati, ko‘plab ziyolilar qatori o‘tgan asrdagi qatag‘on siyosatining qurboniga aylanganligi, surgun yillarining og‘ir dahshati “Kafansiz ko‘milganlar” avtobiografik romani asosida yortib beriladi. Surgunning butun bir millatlar boshiga solgan fojeaviy qismati haqida fikr yuritiladi.

Annotation: the article highlights the life and creative work of the outstanding writer of Uzbek literature Shukrullo Yusupov, the fact that he was not invaluable from the politics of repression in the last cyentury, the harsh horror of the ears of Exile is highlighted based on the autobiographical novel “buriyed without shrouds”. There is a reflection on the tragic part of the exile that he put on the head of a whole nation.

Annotatsiya: V statye rasskazыvayetsya o jizni i tvorcheskoy deyatelnosti vыdayuщyegosya uzbekskogo literatora Shukrullo Yusupova, o repressionnoy politike proshlogo veka, o tyajelom ujase let ssыlki na osnove avtobiograficheskogo romana “poxoronennыye bez Plaщanisы”. Razmыshlyayetsya o tragicheskoy chasti izgnaniya, kotoraya postigla syelыye narodы.

Kalit so‘zlar: Shukrullo Yusupov, qatag‘on, surgun, millatchilik, “Kafansiz ko‘milganlar”, avtobiografik roman, mustabid tuzum.

Keywords: Shukrullo Yusupov, repression, exile, nationalism, “buriyed without shrouds”, autobiographical novel.

Klyuchevыye slova: Shukrullo Yusupov, repressii, ssылka, nasionalizm, “poxoronennыye bez plaща”, avtobiograficheskiy roman, despoticheskiy rejim.

O‘zbek adabiyotining taniqli vakillaridan biri, iste’dodli shoir, nosir, dramaturg, publisist va tarjimon sifatida o‘zbek adabiy-badiiy merosida o‘zining salmoqli ijodiy faoliyati bilan alohida o‘ringa ega bo‘lgan Shukrullo Yusupovning

umr manzarasi ijodiy olamiga monand – sabr, ilhom va iztiroblar bilan to‘la bir umid yo‘li bo‘ldi. Adib qariyb bir asrlik hayoti mobaynida to‘qson to‘qqiz bahorni qarshi oldi. Shukrullo Yusupov 1921-yilning 2-sentyabrida Toshkent shahrining Shayxontohur dahasida tug‘ilgan. Maktab ta’limidan so‘ng pedagogika bilim yurtida, Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat pedagogika institutida, Davlat universititi qoshidagi aspiranturada tahsil olgan. Kasbiy faoliyati davomida turli gazeta va jurnallarda, nashriyotlarda ishlab, o‘qituvchilik ham qildi, Yozuvchilar uyishmasida adabiy maslahatchi sifatida ish olib bordi.

Adib shoir sifatida o‘nlab she’riy to‘plamlar va bir qancha dostonlar muallifi bo‘lsa, nosirlikda o‘zining qissa va romanlari, dramaturg sifatida o‘zbek teatrlarda sahnalashtirilgan bir qancha dramalari, shuningdek, publisistik maqolalari bilan e’tiborga tushgan. Asarlari rus, arab, turk, ozarbayjon, qoraqalpoq, qozoq, qirg‘iz singari qator tillarga tarjima qilindi.

Ijodkor Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Respublikasi Davlat mukofoti lauriati (1994). «Do‘stlik» (1994) va «El-yurt hurmati» (1999) ordenlari bilan mukofotlangan. U O‘zbekiston xalq shoiri (1981), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi (1977), Hamza nomidagi Respublika Davlat mukofotlari bilan taqdirladangan. [5]

Shukrullo ijodiy merosi:

/r	***Shakli***	***Asarlar nomi***
.	She’riy to‘plam	“Birinchi daftar”, “Qalb qo‘shiqlari”, “Hayot ilhomlari”, “Umrim boricha”, “Inson va yaxshilik”, “Inson — inson uchun”, “Bahor sovg‘asi” (1962), “Yulduzlar”(bolalarga bag‘ishlangan)(1964), “Zarralar”(ruboiylar to‘plami) (1973), “Suyanchiq” (1977), “Yashagim keladi” (1978), “Sening baxting”
.	Doston	“Chollar”(yangi erlarni o‘zlashtirishga kirishgan zamondoshlari obrazini yaratgan), “Rossiya”, “Ikki qoya”, “26-tong otari”
.	Roman	“Kafansiz ko‘milganlar” (1989) xotira-romani, “Tirik ruhlar” (1999) (Ubaydulla Xo‘jayev to‘g‘risidagi roman-xronikasi)
	Qissa	“Javohirlar sandig‘i”(1983)

[5] https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/o-zbek-ziyolilari/shukrullo-1921

.		
.	Drama	“Xatarli yo‘l”, “Tabassum o‘g‘rilari”(1977), “O‘g‘rini qaroqchi urdi” (1984)
.	Tarjima asarlar	Karlo Gotssining “Baxtiyor gadolar” pesasi, Sh. Petyofi, T.Shevchenko, Q.Quliyev asarlari
.	Publisistika	“Qasosli dunyo” (falsafiy maqolalar to‘plami)

Siyosatning qora dahshati boshqa yozuvchi, shoirlar, ijodkorlar, umuman, ziyoli qatlam vakillari qatori Shukrulloning hayotida ham o‘zining ayanchli ta’sirini ko‘rsatmay qolmadi. 1951 yilda O‘zbekiston davlat nashriyotida ishlab yurgan payt “millatchilik” va “sovetlarga qarshi targ‘ibot qilganlik”da ayblanib, hibsga olinadi va 25 yillik qamoq jazosiga mahkum etiladi.

“Bordiyu kimdir menga bu ko‘rgiliklar biron payt ota-onangning dilini ranjitganing, ozor berganing uchun desa, ularning oyoqlariga yiqilib tavba-tazarru qilishga, hatto har qanday jazoga ham rozi bo‘lardim. Ammo o‘z vatanim, xalqimga aslo xiyonat qilgan emasman! Agar shundoq bo‘lganda o‘limimga rozi edim”[6], – deya yozadi adib.

Tergov jarayonida adibga turli xil be’mani tuhmatlardan iborat ayblar qo‘yilib, uni imzo qo‘yishiga, iqror bo‘lishiga majburlanadi. Bulardan ayrimlarini ijodkor o‘zining “Kafansiz ko‘milganlar” nomli avtobiografik romanida shunday eslaydi: “Men xalq dushmani, ashaddiy millatchi, sovetlarga qarshi harakatlari uchun qamalib ketgan Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Usmon Nosirlarning millatchilik, hayotimizdan nolishdan iborat, pessimistik asarlarini sevib o‘qib, ularning millatchilik, sovet davlatiga qarshi, tuhmatdan iborat g‘oyalarini o‘tirishlarda tanishlarim orasida bilim yurtida o‘qigan davrimdan targ‘ib qilib kelganman” kabi mutlaqo tuhmatdan iborat, o‘ylab topilgan uydirmalardan iborat gaplarni o‘qidim.”[7]

Jazoni Sibirdagi lagerlarda o‘tagan Shukrullo Stalin o‘limidan so‘ng ozod etiladi va oqlanadi. Yillab ma’naviy va ruhiy, jismoniy qiynoqlarda ezilgan, dunyoda adolat bir kuni, albatta, qaror topishiga ishonib, turli qamoq va lagerlarda surgunlik va tutqunlikka sabr qilib kelgan shoir o‘z ona vataniga qaytganidan so‘ng, ruhiy tushkunliklar ta’siriga qaramasdan o‘zining ijodkorlik faoliyatini to‘xtatib qo‘ymaydi, aksincha, lirika bilan bir qatorda nasriy va dramatik janrlarga ham qo‘l uradi. Turkiston ziyolilarining ayanchli taqdiri, qorong‘u kunlari, darbadarlik va sargardonlikda, surgun yillaridagi og‘ir mehnat sharoitida, xo‘rlik

[6] Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.11-b.
[7] Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.50-b.

va jabr- zulmlar iskanjasida kechirgan azob-uqubatli hayotiga sabab bo‘lgan Sovet hukumati siyosati, uning “millatchi”, “bosmachi”, “vatan xoini”, “chet el josusi”, “xalq dushmani” kabi asossiz “unvonlari” ga musharraf bo‘lgan XX asr ma’rifatparvar ziyolilari va ularning keyingi avlodi hisoblangan 30 - 40 - yillarning adabiy vakillari, zamonaning “beayb aybdorlari” hisoblangan siyosat qurbonlari, ularning yaqinlari, farzandlarining qora kechmishiga shunchaki ko‘z yummasligi, bu davrning asl yuzini ko‘rsatib berishni o‘zining kasbiy burchi ekanligini anglagan Shukrullo o‘z boshidan kechirgan voqealari asosida bir asar yaratishni ko‘ngilga tugadi va yillar o‘tib bu maqsadini amalga oshiradi. Yozuvchi ushbu asarini 1951-yilda yozishni boshlaydi va 1989-yilda “Kafansiz ko‘milganlar” nomi ostida o‘z taqdiri misolida avtobiografik romanni yozib tugallaydi. Yurtimiz mustaqillikka erishgachgina, 1991-yilga kelib, roman “Adabiyot va san’at” nashriyotida chop etiladi. “Kafansiz ko‘milganlar” asari Şuayip Karakaş tomonidan turk tiliga tarjima qilinadi.

Asar so‘zboshisida roman haqida shunday deyilgan: “Boshidan o‘tkazgan qiyinchiliklarini, to‘g‘rirog‘i, xo‘rliklarini eslash insonni yana bir karra og‘ir azobga ro‘baro‘ qiladi. Uni yozish esa... Qatag‘onlik davri tasviri, undan ham og‘iri - o‘zining «xalq dushmani» deb ayblanishi haqida yozish, mahbusligini eslash, qamoq voqealari, lager hayoti, so‘zsizlik... bularning haqqoniy tasviri Shukrulloning «Kafansiz ko‘milganlar »ida yaqqol ifodalangan. Asarning yana bir ahamiyatli jihati - uning mazkur mavzudagi yagona asarligida. Ushbu xotira-roman o‘quvchiga qatag‘on davri haqida tirik lavhalarni namoyish etadi.”[8]

Bu romanda Turkiston ziyolilarining, umuman, Turkiston xalqining eng qorong‘u kunlari haqida hikoya qilinadi:

„Bu asar ozod Turkiston yo‘lida qizillarning o‘qlariga nishon bo‘lgan „Kafansiz ko‘milganlar“ – „Tirik ruhlar“ – Mahmudxo‘ja Behbudiy, Cho‘lpon, Abdulla Qodiriy, G‘ozi Yunus o‘g‘li, Usmon Nosir, Ubaydulla Xo‘jayev kabi ma’sum va mazlum millionlarning aziz xotiralariga bag‘ishlanadi…“

Romanda qatag‘on davrining dahshati bir necha odamlar taqdiri asosida yoritib beriladi. Sobiq ittifoqi rahbarlarining xalq orasida har qanday erkin fikrli, o‘qimishli, so‘z erkinligiga ega, mustaqillik va erkka intiluvchi ilm ahllarining ildizini quritish, millatni qoloqlikka, erksiz tobe’likka, millatni butun boshli o‘tmishi, tarixidan mosivo qilish yo‘lida o‘ylagan rejalarini bir ma’noda amalga oshirganligi, shuningdek, adolatsiz tuzumning insonlarning qon-qonigacha singitib yuborgan ishonchsizlik, umidsizlik hissi, loqaydlik, beparvolik, zo‘ravonlik, xoinlik kabi illatlari kishilar kechmishi zamirida o‘z ifodasini topadi.

[8] Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.5-b.

Roman davomida asli haqiqat, adolat nima-yu kimlar haq, kim nohaqligi, kimlar adolatga munosibligi-yu, lekin qay ahvolda qolgani, hammasi ham so‘zlangani kabi chin, ko‘rilgani kabi to‘g‘ri bo‘lmasligi haqidagi muallifning qarashlari bayon etiladi.

Yozuvchi romanda shunday yozadi:

“ - Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir degan yozuvchilarni eshitganmisan? Fayzulla Xo‘jayev, Akmal Ikromovdek buyuk rahbarlarni-chi? Ularni kim otgan? Nega? Bilasanmi?.. Mana yoningda o‘tirgan Shukrullo «xalq dushmani» bo‘lib, necha yilga hukm qilingan, necha yil qamoq lagerlarida o‘tirib chiqqan, bunga ham ishonmaysanmi? Bir necha o‘limlardan qanday qilib qolgani, xo‘rliklarini eshitganmisan?

Yigit elka qisdi.

Nahotki hozirgi bu avlod buyuk iste’dod, bilim sohiblari bo‘lgan bobolarining vatanga, xalqiga xoinlikda ayblanib otilganiga ishonib kelgan bo‘lsalar! O‘tirganlardan biri bu avlod qonli tarixini bilib qo‘ysin, gapiring, degandek menga qaradi. Aytib bering, deyish oson. Har qanday dahshatli, fojiali voqealarni ham ertak eshitgandek eshitish mumkin. Ammo qamoqlarda tilka-pora bolgan bu yurak, qaqshagan bu asablar tuhmat va haqoratlar azobini qayta xotirlashga endi bardosh bera olarmikanlar![9]

Asar davomida muallif keltirib o‘tgan obrazlarning har biri real voqeliklarga asoslangan, haqiqatda mavjud shaxslar bo‘lib, muallif bilan bir davrda yashab o‘tgan tarixiy shaxslar timsoli sifatida gavdalanadi. Roman markazidagi bosh qahramon muallifning o‘zi va uning atrofidagi epizodik obrazlar: yaqinlari, oila a’zolari, surgun yillarida ma’lum sabablarga ko‘ra muallif bilan hamsuhbat bo‘lgan shaxslardir. Roman boshida muallifni tergov uchun qamoqqa olib o‘zining aybsizligini o‘ylab, bu adolatizliklar uning yoshlik chog‘laridanoq sodir bo‘lib kelishi, esini taniganidan buyon xavf-xatar ichida hayot kechirishi, mahallasining Mamanbey ismli g‘alamis “ ayg‘oqchi komissiyasi” sababli otasining ayblov bilan olib ketilishi, bu kimsa ko‘plab beayb kishilarning qamalishiga, quloq qilinishiga, surgun bo‘lishiga sabab bo‘lgani va oxir oqibat o‘zi ham urush yillarida “ortiqcha zoborniy olib sotish”da aylanib qamalishi va qamoqda necha xo‘rliklar bilan o‘lib ketganligini yodiga oladi. Uyida yig‘i - faryodlari bilan qolgan xotini va farzandlari, opasi haqida, ularning kelajagi haqida qayg‘urar ekan, xotinining bolalik chog‘larida ham dunyodan ro‘shnolik ko‘rmagani, olti yoshida otasi quloq qilinib, uzoq bir shaharga oilaviy surgun qilinganligi, u erda ota-onasidan ayrilgani, hozir esa bu ayolning uch farzandi bilan yolg‘iz o‘zi qolganli, bunday

[9] Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.12-b.

ahvolga tushib ezilgan oilalar qanchadan qancha ekanligini o‘ylab, “qamoqdagi birdan bir hamrohi xayol” bilan dunyoning adolatsizligidan dardlashadi.

“Tergovchining, sen hayotimizdan noligansan, menga qayg‘uli she’rlar yoqadi degansan, deb qo‘ygan aybnomasiga javoban bu gaplarim haqmi, tuhmatmi, mendan emas, yigirmanchi yillarning oxirida begunoh quloq qilinib, o‘z yurtidan judo bo‘lgan, xazondek to‘zib, 1932 - 1933-yillarda ochlikdan ko‘chalarda shishib o‘lganlardan so‘ra! Yo‘q, faqat bulardan emas, 1937-yillarda qatl etilgan minglab, millionlarning faryod urgan ruhlaridan, tirik etim qolgan farzandlaridan so‘ra, ular rozimikan? - degim kelardi. Ammo aytib bo‘larmidi? Bordi-yu bu gaplarimga ishonmasang, bunday azob-uqubatlar, nohaqliklarni o‘z boshidan kechirgan xotinimdan so‘ra, degudek bo‘lsang - o‘sha kuni xotiningni ham xalq dushmani deb yoningga olib kelishlari muqarrar edi.”[10]

Qamalganlar orasida ilm ahllari, shoir va yozuvchilar, tanqidchi olimlar aka-uka Abdurahmon, Abdunabi Alimuhammedovlar, Shuhrat, Mirzakalon Ismoiliy, Meli Jo‘ra, shuningdek, o‘sha davrdagi Qozog‘iston gimni muallifi Qayum Muhammadxonovlar bilan birgalikda partiyaga jon-jahdi bilan yillab xizmat qilib kelgan, biroq qanaqadir ayblar qo‘yilib, shuncha mehnati evaziga umrining so‘ngini qamoqda, surgunlarda o‘tkazayotgan partiyaning keksa hodimlari, generallar, huquqshunoslar ham anchagina edi. Xususan, 50-60 yoshlardagi Raim ismli sobiq partiya xodimi, Tojixon Shodiyeva ismli ayol, kommunistik partiya a’zosi toshkentlik Nasriddin Xo‘jayev, “Inqilobning birinchi yillaridayoq otilib chiqib partiyaga kirganlardan, Endi haqiqiy ozodlikka erishdik, butun orzu-umidlarimiz endi ro"yobga chiqadi, deb, yigirmanchi, ottizinchi yillarda joni-jahdi bilan jonbozlik ko‘rsatganlardan. Mana endi elkasida ko‘rpa-yostiq bilan kirib kelib, men bilan zixi pachoq mis toboqda bo‘tqa emoqda”,[11] muallifning xolasining o‘g‘li huquqshunos Ubaydulla Xo‘jayev, partiyadan baxt topaman deb xorlikda o‘lgan tog‘asining o‘g‘li Bahovuddin “Jasadini olib kelishganda kiyimlarining cho‘ntagidan bitta besh so‘mlik, bitta uch so‘mlik g‘ijimlangan pul chiqdi. Ta’na emas, axir tobutini o‘rashga uyidan 4 metr surp chiqmadi. Bobosi Zaynuddin maxsum o‘lganda tobutga yopilgan mallani xaloyiq tabarruk deb yirtish qilib olgan bo‘lsa, tobutini butun shahar ko‘tarib ketsa-yu, davlat xizmati uchun jonini ayamay, mol-u mulk, qarindosh - urug‘ demay xizmat qilgan bu odamni o‘z shahrida musofirdek mahallaning besh-o‘n odami olib borib joyiga tiqib kelsa!”

Shuningdek, ikkinchi jahon urishida mardlarcha ishtirok etib, o‘z fidoiyligini ko‘rsatgan insonlarning “vatan xoini”, “josus” deb atalishi fojea edi. Jazoga hukm qilinganlar orasida aqlga sig‘maydigan darajada ahmoqona ayblar bilan

[10]Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.24-b.
[11] Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.59-b.

qamalganlar ham anchayin topilar edi. Masalan, qizil va qora xo‘rozni urishtirishayotgan paytda 70 yoshlarlardagi keksa bir cholga “Kimning xo‘rozi engadi, qizilimi, oqimi, sen qaysi birining tarafdorisan?” - degan so‘roviga: “Ko‘rinishdan qizilga qaraganda oqi zo‘rroq ko‘rinadi, oqi engadi, men oq tarafdoriman”, - degan gapni aytgani bo‘libdi. Uning bu gapidan tergovchi o‘zicha xulosa chiqarib: “Haqiqatan ham Xorazm shohi Junaydxonga mening xeshligim bo‘lgani rost, shuning uchun ham men xo‘roz urishtirish paytidan foydalanib qizillardan, ya’ni sovet hukumatidan ko‘ra oq poshsho yaxshi edi, bir kunmas bir kun oq poshsho engadi, demoqchi bo‘lganman”, deb yozib, undan qo‘l qo‘yishni talab qilgan” ligi haqidagi aybnomalarni eshitib, kishi hayron bo‘lmay iloji yo‘q.

Shuningdek, maktabdagi hali balog‘atga etmagan bir bolaning siyosiy mahbus sifatida qamallishi, bunga sabab esa “Birdan bir dardkashim siyosiy ayb bilan qamalgan 20 yoshlar chamasidagi yigitcha bo‘lib qoldi. Bu bechora qishloqi yigitning gunohi, xalq dushmani bo‘lib qamalishiga sabab o‘rta maktabda shanbalik qilingan kuni Stalinning byustini bir joydan ikkinchi joyga qo‘yaman deb ko‘tarib ko‘rsa, nihoyatda engil unnab, juda engil ekan, kallasining ichi bo‘sh ekan, degan bir og‘iz to‘g‘ri gapni aytgani bo‘libdi. Keyinchalik bir sabab bilan oralari buzilib qolgan maktabdoshlaridan qaysi biri bu gapni tegishli joylarga malum qilib, KGB qoshidagi maxsus komissiyaning qarori bilan xalqlar dohiysini masxaralash, unga tuhmatda ayblanib o‘n yil ozodlikdan mahrum etilibdi. Bu voqea yuz berganda u hali balog‘atga etganmi, etmaganmidi? Nahotki, bu bola sho‘rlikning Stalinda qasdi bo‘lgan bolsa!”[12]. Mafkuraning chirkin “qatli om” sifati ayni o‘rinlarda ochib berilgan.

Shukrullo uchun qo‘yilgan yana bir ayblov elpig‘ich haqidagi aytgan latifasi bo‘lib, kishini taajjublantirmay iloji yo‘q. Muallif kolxoz raisining uyiga sovg‘a tariqasida ikkita elpig‘ich olib boradi, rais uni ishlatayotganida sochilib ketadi va buni shoirga hazilomuz qilib aytib beradi. “Shuning uchun ertasiga elpig‘ich sotgan do‘kondorga uchrashib, voqeani aytdim. Gapimni eshitgan do‘kondor: - Aka, elpig‘ich sochilib ketgan bolsa, bizda ayb yo‘q, elpig‘ichni tuta bilish kerak, qani, qanday qildingiz, ko‘rsating-chi, - deb so‘rab qoldi. Men elpig‘ichni olib o‘zimni qanday qilib elpiganimni aytdim. U esa: - Mullaka, elpig‘ichni tutishni bilmapsiz, elpig‘ichni bunday tutmaydi. Sizga o‘xshab elpig‘ichni ochib elpisa, albatta, sochilib ketadi, bu ahvolda sizga bir kunda o‘nta elpig‘ich ham kamlik qiladi. Yelpig‘ich sochilib ketmasin desangiz, elpig‘ichni ochib mana bunday qilib qo‘lingizda tutib uni qimirlatmasdan kallangizni o‘zini ikki yoqqa qimirlatsangiz elpig‘ich sochilib ketmasdi... Ha, akajon, elpig‘ichni tuta bilish kerak, dedi jiddiy. Awaliga gapiga jiddiy quloq solib, keyinchalik bu andijonliklarning mehmonlarga

[12] Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.116-117-b.

qilgan hazili ekanini anglagach, rosa kulishdik. Choy quyib, hol-ahvol so‘rashdik”[13]. tergovchi bu voqeadan shunday xulosa chiqaradi: “«Men bu latifani to‘qib chiqarishimdan maqsad sovet davlati sifasiz mol chiqarib, xalqni aldash bilan shug‘ullanadi, bu bilan men sovet savdo sistemasiga tuhmat qilmoqchi bolganman». Bunga nima deysiz! Sovet savdo sistemasiga tuhmat etish!”[14]

Bunday bo‘lar-bo‘lmas tuhmatlar bilan jazolashdan, o‘ldirish, qamash, surgun qilishdan ko‘zlangan maqsad millat odamlariga gapirish uchun so‘z bermaslik, ularni qo‘rquvda ushlab turish, o‘z dardini aytishga yo‘l qo‘ymaslik, “baxtliman, qornim to‘q, ustim but” deyishga majburlash, har qanday “tili bor” kishini yo‘q qilish, xalqni ozodlik mafkurasi asosida birlashishdan to‘sish edi.

Muallif “Kafansiz ko‘milganlar” romanining muqaddimasida Navoiyning quyidagi baytlarini keltirib o‘tishi bejiz emas:

Navoiy g‘amga qoldi o‘z kalomi jonfizosidin,

Aningdekkim, etar bulbulga mehnat o‘z navosidin.

Millat ziyolilarining boshiga etgan mehnat-u g‘amlarga ham, albatta, ularning ziyodan bahramand bo‘lgani, o‘z “kalom”lari bilan bu nurni xalqqa ham ulashmoqchi bo‘lganliklari sabab bo‘ldi.

XX asr mustabid tuzimida hukmron bo‘lgan qatag‘on, quloq, qamoq, surgun tushunchalari bu davrda butun boshli millat fojeasiga aylanib ulgurgan edi. Bu faqatgina bir kishining o‘z yurtidan yiroqda, undan ayro azob-uqubat tortishi emas, ona vatanning o‘z fidoiy farzanlaridan judoligi ham edi.

Bu haqida Naim Karimov shunday deydi:“Mustabid tuzum davridagi eng dahshatlli narsa xalqning guli bo‘lgan kishilarni terib olish, davlat miqiyosida fikrlovchi kishilarni yo‘q qilish, xalqni ommaga, ommani esa podaga aylantirish edi. Bu faqat ayrim shaxslarga emas, balki butun-butun xalqlarga qarshi ongli ravishda, rejali asosda tashkil etilgan jinoyat edi”.[15]

“Qora mashina” ning tunda qishloqlarda “ov”ga chiqishi, insonlarning na tunida na kunida halovat bo‘lmagani, har lahza, har daqiqada qaysidir norasida o‘z otasidan, kimdir o‘z bolasidan, sevikli yoridan ayrilgani, insonlarni farzand dog‘ida kuyganliklari, tirik etimga aylangan bolalar, sarson kezgan sargashtalar, bemahal o‘limlar, besabab tuhmatlar, og‘ir mehnatlar, achchiq xaqoratlar – bularning barchasi o‘tgan asrning qora chizgilar bilan bo‘yalgan mash’um hayot lavhalaridir.

Siyosatning qirg‘in mashinasi hamma joyni qamoqxonaga aylantirganligi ham tarixdan ma’lum. Asarda shunday eslanadi:

[13] Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.71-72-b.
[14] Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.73-b.
[15] Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.4-b.

“Qadimda qamoqxona Toshkentning qayerida bo‘lganini hech kim aniq aytib berolmaydi. Chunki o‘g‘rining o‘zi bo‘lmasdi. To‘g‘ri, bo‘lardi, bo‘lganda ham bitta-yarimta ot o‘g‘risi bo‘lardi. Bir yil, ikki yilda bitta-yarimta o‘g‘irlik bo‘ladimi, bolmaydimi, buning uchun maxsus qamoqxona, maxsus mirshabxona yo‘q edi. Shuning uchun bitta jazo - xalq ichida olomon qilish bolgan. Zindonlar-chi? Zindonlar bolgan. Zindonlar podsholar yashagan poytaxtlarda bolgan. Unga qancha odam sig‘ardi! Ikki-uch yil mobaynida bir necha odam zindon qilingan degan gapning o‘zi ham eshitgan quloqqa u mahallarda dahshatli tuyilardi. Endichi? Nima desam?.. Hozirgi vaqtda qamoq degan so‘z odamlarga kurort, sanatoriy degandek oddiy gap bolib qolgan. Chunki qadimda biror xonlik, biror hokimlikda bitta zindon, biror qamoqxona bo‘lsa, endi, har bir deparaning o‘zida yuzlab, minglab odamlar sig‘adigan qamoqxonalar qilingan. Hatto, hozir ayrim tashkilotlarning shaxsiy qamoqxonalari ham bor. Masalan, melisaning o‘z qamoqxonasi bor. Davlat xavfsizlik qo‘mitasining o‘ziniki alohida! Qadimda gohida ot o‘g‘risi uchrasa yoki bitta-yarimta pichoqlashgan bolsa, endi qamoqning ham, jinoyatning ham, jabr-zulm, inson xo‘rliklarining ham ming bir xili paydo bolgan.”[16]

Hukumat surgun qilingan, turli siyosiy ayblar bilan qamalgan kishilarning oilalarini ham o‘z holiga tashlab qo‘ymagan. Ularga ham tinimsiz tazyiq, xo‘rliklar orqali ta’sir o‘tkazgan. Bolalar maktabda ustozlaridan, tengqurlaridan “xalq dushmanining bolasi” degan xaqoratlarni eshitishgan bo‘lsa, erlarining jazosi sababli xotinlarni ham ma’lum sohalarda ishlashiga yo‘l qo‘yilmagan. Ochlik, bir luqma ovqatga muhtojlik ko‘p oilalarning qirilishiga olib kelgan. Bunday og‘ir kunlarga sabr-matonat bilab bardosh bergan, 3-4 ta bolani ayol boshi bilan ocharchilik zamonida imkoni boricha qornini to‘q, ustini but qilishga jon-jahdi bilan kurashgan millat onalari, jafokash ayollar ham ko‘p bo‘lgan. “Mana kechagida xotining sakkizta yog‘liq patir yopib, bir oz mayiz va chaqilgan yong‘oq, ikki-uch pachka «Saratov» maxorkasini kiritibdi. Albatta, senga patirni eyishdan ham ko‘ra sevikli xotiningning unga tekkan qo‘llari, bolalaring ko‘z oldingga kelib, yurak-bag‘ring ezilgani rost. Har burdasi tomog‘ingga tiqilib, ko‘z yoshlaring bilan zahar bo‘lib yutilmoqda. Bu bevaqt ayriliq alami chidab bo‘lmas darajada albatta og‘ir. Axir, qamalganingda oilangga pul bosib ketmagan eding-ku! Bu qaysi pulga kelgan? Uch bolani boqish osonmi? Ijod qilaman, doston yozaman deb litfonddan ming so‘m pul olib, hali tolaguningcha yo‘q edi, rahm qilmay uni qistab kelsalar kim to‘laydi! Sen sovet adabiyoti haqiqatni, kishilarning dard-alamlarini kuylaydigan adabiyot deyilishiga ishonsang, shu ayriliqlarni, shu

[16] Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.78-79-b.

sog‘inchlarni, shu to‘kilgan ko‘z yoshlaringni she’r qilib yozaolasanmi? Matbuotda bosishlariga ishonasanmi?”[17]

Umuman olganda, og‘ir siyosiy tuzim, qoloqlik, jaholat, ilmsizlik, oqni qoradan farqlamaslik, o‘g‘rilik va talonchilik kundalik yumushga aylangan, din, imon-e’tiqod tushunchalariga bolta urilgan bu davr “Ayshni nodon surib, kulfatni dono tortadur” degan zamona edi. Xalq orasida o‘g‘rilikning avj olishi, eng yaxshi odamlarning esa xalq dushmani sifatida qamalishining asosiy sababi ham inqilobdan so‘ng siyosatda yo‘l qo‘yilgan “rejalashtirilgan” xatoliklar ekanligi tarixiy haqiqat. Xalqni boy- kambag‘alga ajratish, bu bilan hamma baxtli yashaydigan kommunistik jamiyat tuzish go‘yoki odamlarni “susambil”ga ishontirishdek gap edi. Aslida esa bu tabaqalanish ham ko‘plab xoinliklarga, birovning moli va jonidagi omonatlarga xiyonat qilinishga olib keldi. Kimningdir uyi boshqasidan bir qarich baland bo‘lsa, uni yuqoriga etkazish, birovni dindor deb, birovni boy deb mol-mulki, uy-joyidan mahrum qilib, hech vaqosiz, butun boshli oilalarni surgun qilish bir ma’noda kimlarningdir kundalik vazifasiga aylanib qoldi.

“Xalqni birovlarning haqidan qo‘rqmaslik, quloq qilinib begona yurtlarga surgun qilinganlarning ko‘z yoshlari, nolalariga rahm qilmaslikka o‘rgatdik. Mana shu siyosat mehr-shafqatning orada ko‘tarilishi, yo‘qolishiga sabab bo‘lmadimikin? Xohlagan odamni xohlagan paytda qamash, surgun qilish, mol-mulkini tortib olish kabi adolatizliklar, sud, tergov organlaridagi qonun buzilishlari yoshlar o‘rtasida kelajakka ishonchsizlik uyg‘otmadimi? Nohaq qamalganlarning oilalari, do‘st-yaqinlari, qarindosh-urug‘larida davlat siyosatiga nisbatan ishonchning susayishiga, halol bo‘lib jon kuydirganingning foydasi yo‘q, halol bo‘lganlar nima bo‘lyapti, o‘zingni o‘yla, bir amallab kuningni ko‘rsang bo‘ldi, deyishga sabab bo‘lmadimikin!”[18]

Insondan o‘z boshiga tushgan og‘ir musibatlarni, azobli lahzalarni, xo‘rlik va xaqoratlarni qayta eslash, qo‘liga qalam olib, uni qog‘ozga muhrlash uchun ham katta kuch talab etiladi. Bunga sabab o‘sha xotiralarni unutishga bo‘lgan urinishlardir. Shukrullo Yusupov ham “Kafansiz ko‘milganlar” romanini yozishda o‘tmishini qayta eslashi, u qora kechmishlarni hayolida yana gavdalantirishi, so‘zga sig‘mas satrlarni qog‘ozga tushirishida ko‘pgina qiyinchiliklarga uchrashiga qaramasdan boshlagan ishini oxirigacha yakunlaydi. Bu roman qatag‘on siyosatining dahshatini bir ma’noda akslantirgan o‘zbek yozuvchilari tomonidan yaratilgan yagona asar ekanligi va tarixiy haqiqatlarni yuksak poetik mahorat vositasida talqin etilishi bilan o‘zbek adabiyotida alohida o‘rin tutadi

[17] Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.92-b.
[18] Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020.144-1145-b.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Begali Qosimov, Sharif Yusupov, Ulug‘bek Dolimov, Shuhrat Rizayev, Sunnat Ahmedovning «Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti» kitobi.Toshkent, «Ma’naviyat» nashriyoti, 20043.
2. Jadid ma’rifatparvarlik harakatining g‘oyaviy asoslari. Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi Toshkent,2016
3. Jadidlar ilm-ma’rifat va ma’naviy merosining yoshlar ta’lim-tarbiyasidagi ahamiyati mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallariToshkent – 20204. O‘zbek adabiyoti tarixi. 5 jildlik. T.: 1978-1983
5. Valixo‘jayev B. O‘zbek adabiyotshunosligi tarixi. T.: 1993
6. Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Yangi asr avlodi,2020
7. Shukrullo. Kafansiz ko‘milganlar. Toshkent:Oltin qalam nashriyoti, 2024.
8. Mirzayev S.XX asr o‘zbek adabiyoti.Toshkent:Tangi asr avlodi,2005
9. https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/o-zbek-ziyolilari/shukrullo1921
10. https://ilmlar.uz/shukrullo-hayoti-va-ijodi-shukrullo-tarjimai-holi/
11. https://ziyouz.uz/durdona-toplamlar/qatagon-qurbonlari-hotirasi-muzeyi-fondidan/attachment/rustam-shamsutdinov-qatagon-quronlari-2-kitob/?lng=lat

YOZUVCHI USLUBIDA ESTETIK IDEALNING NAMOYON BO‘LISHI

Barno Xasanova,
Qo‘qon DU dotsenti (PhD)
barnoxonxasanova432@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada yozuvchi Asqad Muxtorning “Chinor” romanidagi har bir hikoyat va rivoyatning paydo bo‘lishi va uni asar matnida o‘zaro mutanosib ravishda joylashtirilishi yozuvchining estetik idealini ifoda etishda juda muhim vazifa ado etgani ko‘rib o‘tilgan. Roman badiiy asar sifatida juda ham o‘qimishli bo‘lgani holda, undagi rivoyatu hikoyatlar mantiqiy izchillikni ham ta’min qila olgani tahlilga tortilgan. Asardagi voqealar, timsollar, yozuvchi aytmoqchi bo‘lgan fikr va xulosalar ana shu rivoyatu hikoyatlar negizida ochilib borilgani, bu esa o‘quvchiga manzur bo‘lib, asarga umrboqiylik kasb etgani haqida mulohaza yuritilgan va xulosalar taqdim etilgan.

Kalit so‘zlar: yozuvchi, rivoyat, hikoyat, roman, tarixiylik, asar badiiyati, “Chinor”, estetik ideal, tarixiy shaxs.

Аннотация

В данной статье рассматривается возникновение каждой истории и повествования в романе «Чинар» писателя Аскада Мухтара и их пропорциональное размещение в тексте произведения, что играет очень важную роль в выражении эстетического идеала писателя. Хотя роман очень литературен как произведение искусства, анализируется, что повествования и истории в нем также обеспечивают логическую последовательность. Считается, что события, символы, мысли и выводы в произведении раскрываются на основе этих повествований и историй, что радует читателя и придает произведению длительный эффект. Представлены выводы.

Ключевые слова: писатель, повествование, повесть, роман, историчность, художественность произведения, «Чинар», эстетический идеал, историческая личность.

Abstract

This article examines the emergence of each story and narrative in the novel “Chinar” by writer Asqad Mukhtar and its proportional placement in the text of the work, which plays a very important role in expressing the aesthetic ideal of the writer. While the novel is very literary as a work of art, it is analyzed that the narratives and stories in it also provide logical consistency. It is considered that the events, symbols, thoughts and conclusions in the work are revealed on the basis of these narratives and stories, which is pleasing to the reader and gives the work a lasting effect. Conclusions are presented.

Keywords: writer, narrative, story, novel, historicity, artistic merit of the work, “Chinar”, aesthetic ideal, historical figure.

Asqad Muxtor o‘z ijodiy faoliyati davomida “Davr mening taqdirimda”, “Opa-singillar”, “Tug‘ilish”, “Amu” va “Chinor” romanlarini yaratgan. Ular o‘z davri ma’naviy-ruhiy dunyosi, ijtimoiy voqeligini aks ettirgani bilan ahamiyatli. Shuningdek, bu romanlarni hozirgi kunda ham yosh avlod ma’naviy dunyosini yuksaltirishga xizmat qilishga qodir asarlar sirasiga kiritish mumkin.

Mazkur romanlar ichida, shubhasiz, “Chinor” romani badiiy va g‘oyaviy jihatdan baquvvat, o‘quvchini ishontira olish kuchiga ega va adabiy davralarda ancha shov-shuvlarga sabab bo‘lgan, Davlat mukofotiga muvofiq topilgan.

Bizningcha, bu muvaffaqiyatning omillari qatorida adibning romanga aniq maqsadga yo‘naltirilgan syujet tanlay olganligi va ana shu syujetning badiiy manzarasini to‘laqonli ko‘rsatib bera olganidir. U o‘z ijodiy niyatini ro‘yobga chiqara oladigan vositalar galereyasini bir butun qilib uyg‘unlashtira bergan. Bu

esa yozuvchi romanining umrboqiyligini ta’minlay olgan. Unda keltirilgan rivoyatlar va ularning qay tariqa roman matniga mutanosib bo‘lib ketishi esa romanning badiiy va g‘oyaviy ko‘lamini yorqinroq qilib yuborgan.

Romanni shoirona tasvir, nasriy mukammallik, publisistik talqin va jahon adabiyotining eng yuksak tajribalarini omuxtalash samarasi sifatida baholash ham mumkin. Negaki roman kompozitsiyasida, fabulalar va unda ishtirok etuvchi timsollar talqinida Ch.Aytmatov, V.Rasputin, G.G. Markes, A.Kamyu romanlariga hamohang jihatlar ham ko‘zga tashlanadi.

O‘z davri uchun bu romanning ritmi butkul yangicha edi. Asqad Muxtor an’anaviy bir me’yor va tizimda bayonlash yo‘lidan bormaydi, balki romandagi umumvoqelikni bir qancha bo‘laklarga bo‘lib, ularni asarning nomi, etakchi qahramoni taqdiri va asar xotimasida birlashtiradi.

Muallif romanning bir butun syujetini turli hikoyat, rivoyat va qissalarga ajratgan holda, ko‘tarilayotgan har bir muammo va masalaga esa etakchi obraz Ochil bobo tasavvuri orqali baho berib boradi. Bu holat o‘z-o‘zidan roman ichida yana bir qancha mustaqil syujet chiziqlarining paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

Ta’kidlangan har syujetning esa turli genezisga egaligi diqqatni tortadi. Fikrimizcha, ularni shartli ravishda quyidagilarga ajratish mumkin: a) tarixiy genezislar; b) to‘qima genezislar; d) timsollar genezisi.

Albatta, bu tasnif asarning yaxlit syujetidan kelib chiqadi. Undagi “bo‘lakcha”lar bir-birini to‘ldiradi, masalan, “Chinor”da rivoyat hikoyatning, hikoyat esa qissaning epilogi sifatida namoyon bo‘ladiki, bu ham adibning yangicha uslubi, o‘ziga xos tasvirlash yo‘sini sifatida ko‘rinadi.

Yetakchi qahramoni Ochil buvaning qoshg‘arlik nabirasi Azimjon bilan har tomonga sochilib ketgan zurriyodlari holidan xabar olguvchi otaning o‘y-kechinmalari, farzandlarining quvonchu iztiroblarini o‘ziniki sifatida qabul etgan otaning sarguzashtlari tarzida keladi. Bu o‘rinda chinor – Ochil buva, chinorning tarvaqaylagan shoxlari esa uning avlodlari.

Asarga tanlangan fabulalar romanni “semirtirish” maqsadini bajarmaydi. Hammasi yagona maqsadga yo‘naltirilgan. Voqea (rivoyat va hikoyat)lar muayyan tarixiy ildizga ega. Adibning o‘zi suhbat va maqolalarida ta’kidlaganidek, tanlangan syujetlarning mohiyati ana shu rivoyat, hikoyat va qissalarning milliy ildizlaridadir. Roman o‘ziga xos ravishda o‘zbek xalqi va uning tarixi, boshidan kechirgan shodu noshod kunlari, yurt uchun kuyib-yonishlari haqida, xalqimizdagi eng yaxshi fazilatlarni vasf etishga harakat qilinadi.

Asarda tasvir etilgan voqealar – mustabid Sho‘ro tuzumi siyosati tufayli o‘z yurtlarini tark etishga majbur bo‘lgan sarmoyadorlar mashaqqati, XX asr boshlarida ro‘y bergan ba’zi tarixiy-siyosiy voqealar, xususan Jizzax

qo‘zg‘oloni, o‘zbek qorako‘lining taqdiri, chigirtka ofatiga qarshi kurash, Lev Tolstoyning o‘zbek ziyolisi bilan uchrashuvi va yana boshqa qator voqealarning faol ishtirokchilariga aylangan timsollar muayyan darajada tarixiy hujjatlarga asoslangan. Keltirilgan dalillar romanda tasvirlangan voqelik va personajlarning rivoyat va hikoyatlarda qanday mutanosiblik kasb etganiga e’tibor berishni taqozo qiladi.

Romandagi dastlabki hikoyat Ochil buvaning qoshg‘arlik nabirasi Azimjonning otasi Bozorqul hamda onasi Onaxon qismati to‘g‘risida[1.12]. Hikoyat o‘sha mash’um inqilob yillari manzarasini gavdalantiradi. Uylanganiga salkam etti oy bo‘lgan Bozorqul biroz pul topish maqsadida chorvador boyning qo‘ylarini yayov haydovchilar safiga kiradi. Onaxonga tez qaytish va’dasini berib, yo‘lga otlanadi. Ammo, boyning topshirig‘i bilan Qoshg‘arga yaqin qolganda cho‘liqlar zaharlab o‘ldirilishi kerak edi. Mash’um rejani ko‘ngli sezgan Onaxon cho‘liq qiyofasida safarga chiqadi va yo‘l davomida eri Bozorqulni kuzatib boradi. Bozorqul boshqalar qatori zaharlangach, Onaxon uni asrab qoladi. Keyin chalamurdaga aylangan Bozorqulni opichlab manzilga etib boradi. Eri hayotini saqlab qoladiyu, biroq xomilasi nobud bo‘ladi. Ular etib kelgan qishloqda bir umrga qolib ketadilar. Sirtdan qaralsa hikoyat syujeti jo‘n va u to‘qima kabi tuyuladi. Lekin bu voqelik o‘sha davr uchun tipik hodisa edi. Yuzlab Bozorqullar o‘xshash voqealar tufayli yovuzlik qurboniga aylanardi. Yozuvchi esa ana shunday voqealarni umumlashtirib, ta’sirchan yagona fabula tuza olgan.

Yana bir rivoyat Sharqda muallimi soniy rutbasi bilan mashhur bo‘lgan Abu Nasr Forobiy haqidadir. Buyuk alloma uzoq yillik safardan qaytganida, yaqinlarining ko‘pi olamdan o‘tgan, hayot bo‘lgan ukalari va boshqa qarindoshlarini Bujuliston hukmdori dunyoning sakkizinchi mo‘jizasini yaratish maqsadida qul qilib olib ketgan edi. Forobiy Bujuliston sari yo‘l oladi. Yetib borib, qullar safiga qo‘shiladi va o‘lat tarqaganidan xabar topadi. Forobiyning kelganini eshitgan hukmdor uni xuzuriga chorlaydi, oyoqlari ostiga oltin sochib, o‘latni bartaraf etishini so‘raydi. Forobiy o‘latning sababi qullardagi Vatan sog‘inchi ekanini aytganida, shoh darg‘azab bo‘lib, uni qullar safiga qaytaradi. Forobiy bir nay yasaydi. Bu nayda turli musiqalarni ijro qilib, qullarning dardlariga malham bo‘ladi va o‘lat chekinadi.

Ushbu rivoyatning ham ildizi chuqur. Unga mazmunan yaqin rivoyatlar Sharqda keng tarqagan. “Guliston”, “Masnaviyi ma’naviy”, “Mantiq ut-tayr” singari asarlarda ularga duch kelish mumkin. Bu hodisa romanga olib kirilayotgan rivoyatning tarixiy va adabiy ildizlari mavjudligini ko‘rsatadi. Qolaversa, Abu Nasr Forobiy bir qator musiqa asboblarini yasagan, o‘zi chalgan va hatto, qonun nomli musiqa asbobini ham yaratganligi haqida ma’lumotlar bor.

Endi Lev Nikolayevich Tolstoy bilan bog‘liq hikoyatga kelsak. Rusiyada ham bu ulug‘ adibning e’tiqodi va estetik qarashlariga shubha bilan munosabatda bo‘lingani ma’lum. L.Tolstoy Islom dini va uning axloqiy qoidalariga ijobiy qarashda bo‘lgani, bu dinga ta’limotlardan biri sifatida qaragani va Osiyo xalqlarining ma’naviy merosiga astoydil qiziqqani haqida ma’lumotlar bor. Ko‘p asrlik Sharq donishmandligi orqali adib bir umr qalbini qiynab kelgan axloqiy muammolarga javob topmoqchi bo‘lgan. Bunday intilishlar uning ijodida shunday badiiy kuch bilan o‘z ifodasini topdiki, ayrim tolstoyshunoslar uning Islom dinini qabul qilgan, tasavvuf ta’limotiga moyil bo‘lgan, degan xulosaga ham kelishgan. Bu haqda Asqad Muxtor bir maqolasida shunday deydi: “Ma’lumki, Lev Nikolayevich talabalik vaqtidayoq Sharq tillarini o‘rgangan. Keyin Sharq xalqlari og‘zaki adabiyoti, eposlari bilan qiziqqan, Shoir Fetga “hofizxonlik”da ko‘maklashgan, qadimiy Sharq klassikasining “Guliston”, “Qobusnoma” asarlarini mutolaa qilgan”[2.197].

Darhaqiqat, realistik adabiyotda bevosita ko‘rish, kuzatishning, yozuvchi hayotiy tajribasining roli, ahamiyati katta. Realist yozuvchi o‘zi ko‘rmagan hodisalarga ham o‘zining ko‘rganlari, shaxsiy hayotiy tajribalari asosida yondashadi. “Chinor” romanidagi Mulla Abdul Ahad qori bilan L.Tolstoyning uchrashuvi hikoyatida tarixiy fakt va yozuvchi fantaziyasi uyg‘unlashib ketgan.

Roman chop etilgan yillarida bu uchrashuv voqeasini ko‘plab kitobxonlar to‘la-to‘kis yozuvchining fantaziyasiga yo‘yishgan. Keyinchalitk, “Chinor”dagi bu lavhani bir rassom chizadi ham. A.Muxtor bir suhbatida mazkur voqea haqiqatan ham sodir bo‘lganligini aytadi. Keyinchalik ma’lum bo‘lishicha, haqiqatan bu lavha hayotiy zaminga ega ekan.

Yasnaya Polyanadagi L.Tolstoy uy-muzeyining o‘sha paytdagi direktor o‘rinbosari N.Azarovaning “Literaturnaya gazeta”dagi chiqishida yozgan qaydlari buni tasdiqlaydi. A.Muxtorning ta’kidlashicha, hikoyatda L.Tolstoy kundaligidagi bir jumladan boshqa real fakt bo‘lmagan. Shundan so‘ng adib Mulla Abdul Vohid qorining tarjimai holini o‘rgana boshlagan. Aniqlanishicha, qori asli toshkentlik bo‘lib, obro‘-martabali, ziyoli inson bo‘lgan. Hatto, o‘sha paytda Chor Rusiyasining Dumasiga a’zo qilib ham saylangan. Ammo bir sabab tufayli Rusiyaga surgun qilingan. U haqida dog‘istonlik sheriklaridan biri kitob ham yozgan.

Yig‘ilgan ma’lumotlar yozuvchiga keng yo‘l ochib bergan: hujjatlar, kitoblar, kundaliklar. O‘sha davr manzarasi, odamlar dunyoqarashi va qorining ulardan ajralib turadigan xislatlari, uning L.Tolstoy bilan uchrashuvdagi kayfiyatlari, Yasnaya Polyanani bilishi yozuvchiga tasavvur imkoniyatlarini kengaytirgan. Shu bois hikoyatga o‘z davrining ulug‘ adibi bilan uchrashuv, bu uchrashuvda

L.Tolstoyning Sharq xalqlari madaniyati, ma’naviyatini chuqur bilishi, Mulla Abdul Vohid qorining Ahmad Yassaviydan o‘qigan hikmatlarini jon qulog‘i bilan eshitib, unga munosabat bildirgani haqidagi lavhalar juda ham ta’sirli bayon qilingan.

Demak, “Chinor” romanidagi har bir hikoyat va rivoyatning paydo bo‘lishi va uni asar matnida o‘zaro mutanosib ravishda joylashtirilishi yozuvchining maqsad-muddaosini ifoda etishda juda muhim vazifa ado etgan. Roman badiiy asar sifatida juda ham o‘qimishli bo‘lgani holda, undagi bu kabi rivoyatu hikoyatlar mantiqiy izchillikni ham ta’min qila olgan, deyish mumkin. Asardagi voqealar, timsollar, yozuvchi aytmoqchi bo‘lgan fikr va xulosalar ana shu rivoyatu hikoyatlar negizida ochilib boradi. Bu esa o‘quvchiga manzur bo‘lib, asarga umrboqiylik kasb etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Asqad Muxtor. Chinor. Roman. -Toshkent. Adabiyot va san’at, 1975. 12-27-betlar.
2. Asqad Muxtor. Inson ruhining ulug‘vorligi/ She’r shoir vijdoni. To‘plam. –Toshkent: Mumtoz so‘z, 2011. 197-bet.
3. Ijodkorning daxlsiz dunyosi (Asqad Muxtorning munaqqid U.Normatov bilan suhbati) / She’r shoir vijdoni.To‘plam..., 304-bet.

VASLIY IJODINING XX ASR BOSHLARI SHARQIY TURKISTONDAGI O‘RNI VA AHAMIYATI

Karimova Shaxloxon G‘aniyevna,
Oriental Universiteti dotsenti, PhD.
Tel; 90-185-69-13, shkarimova1984@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-5380-4852

Annotatsiya

Ushbu maqolada XX asr boshlarida Sharqiy Turkistonda yashab ijod etgan o‘zbek shoiri Vasliy she’riyati haqida o‘zbek kitobxonlariga ilk marotaba ma’lumot beriladi. Muqimiy kabi ma’rifatparvar shoirlar ijodi ta’sirida yozgan she’rlari tahlil qilinadi. Shoir she’rlarining aksariyati Furqat, Muqimiy, Xislat, Zavqiy kabi shoirlarning millatparvarlik va ma’rifatparvarlik g‘oyalari bilan sug‘orilgan lirik asarlari bilan hamohang. “Shinjong o‘zbek shoirlari” to‘plamidagi lirik she’rlar tasnifi shundan dalolat beradiki, Vasliy o‘zbek mumtoz she’riyatida shoirlarga yo‘ldosh bo‘lib kelgan mavzularni qalamga olgan, badiiy uslub jihatdan ijodiy ergashgan. Bu kabi shoirlar ijodi bilan tanishish o‘sha davr Sharqiy Turkistondagi uyg‘ur va o‘zbek shoirlarining ijodiy hamkorligi, mumtoz an’analarga munosabati qay darajada bo‘lganidan dalolat beradi.

Kalit so‘zlar: adabiy muhit, ijtimoiy-siyosiy hayot, adabiy aloqa, janrlar tizimi, poetika, mavzu va obraz, g‘azal, muxammas, masnaviy, ijodkor uslubi, xalq og‘zaki ijodi, taxmis-nazira, doston, izdoshlik.

Абстрактный

В статье впервые узбекский читатель знакомится с поэзией Васли, узбекского поэта, жившего и творившего в Восточном Туркестане в начале XX века. Анализируются его стихотворения, на которые оказало влияние творчество таких просветленных поэтов, как Мукими. Большинство стихотворений поэта созвучны лирическим произведениям таких поэтов, как Фуркат, Мукимий, Хислат, Завкий, проникнутым националистическими и просветительскими идеями. Классификация лирических стихотворений в сборнике «Поэты узбекской поэзии Синьцзюнь» свидетельствует о том, что Василий писал на темы, общие для поэтов классической узбекской поэзии, и творчески следовал им в плане художественного стиля. Знакомство с творчеством таких поэтов свидетельствует о степени творческого сотрудничества и отношении к классическим традициям уйгурских и узбекских поэтов в Восточном Туркестане того времени.

Ключевые слова: литературная среда, общественно-политическая жизнь, литературная коммуникация, жанровая система, поэтика, тема и образ, газель, мухаммас, маснави, творческий стиль, народное устное творчество, тахмис-назира, эпос, последователь.

Abstract. This article provides Uzbek readers with the first information about the poetry of the Uzbek poet Vasliy, who lived and worked in East Turkestan at the beginning of the 20th century. His poems, written under the influence of the work of enlightened poets such as Mukimiy, are analyzed. Most of the poet's poems are in harmony with the lyrical works of poets such as Furqat, Mukimiy, Xislat, and Zavqiy, imbued with nationalist and enlightened ideas. The classification of lyrical poems in the collection "Xinjiang Uzbek Poets" indicates that Vasliy wrote about themes that have been common to poets in Uzbek classical poetry and creatively followed them in terms of artistic style. Getting acquainted with the work of such poets indicates the extent of creative cooperation between Uyghur and Uzbek poets in East Turkestan of that period and their attitude to classical traditions.

Keywords: literary environment, socio-political life, literary communication, genre system, poetics, theme and image, ghazal, muhammas, masnavi, creative style, folk oral art, takhmis-nazira, epic, followership.

Har bir millatning adabiyot tarixi shu millatning jamiyat taraqqiyoti tarixida yuz bergan zo‘r ijtimoiy tarixiy hodisalarga bog‘liq holda vujudga kelgan

idealogiya alohadaliklari adabiyotning yana shu ijtimoiy mavjudiyatni aksi o‘rtasidagi usul alohidaligi (metodologiya va tematik alohidaligi) hamda adabiyotning asosiy quroli bo‘lgan til alohidaligidan iborat bir qancha tarafning birligi asosida shakllangan o‘zining muayyan tarixiy davr va bosqichlariga ega bo‘ladi. Insoniyat tarixida zo‘r burilish hosil qilib, insonlarni o‘zini qayta tanish davrga, yangilikka, aqliy tafakkurga bo‘lgan yanggi davrga olib kirgan milodiy XX asr uyg‘ur adabiyotida ham yangi bir tarixiy davrning muqaddimasini ochdi, Uyg‘ur adabiyotining ”Uyg‘ur hozirgi zamon adabiyoti” [1.] deb atalgan mazkur tarixiy davri uyg‘ur adabiyotida o‘n necha asr mobaynida izchil davom etib kelgan mumtoz adabiyot asl an’analariga vorislik qilish hamda uni davr oqimi, talabi va taqozosiga mos holda, mazmun va xohish, shakl va janr, til va uslub jihatdan muayyan darajada boyidi. Yangilanishga, davr yuksakligiga ega qilib yangi bir adabiyot tarixiy davrini ochgan mumtoz va yangi uyg‘ur adabiyoti o‘rtasida ko‘prik vazifasini o‘tadi. Uyg‘ur bugungi zamon adabiyotining bir qator alohidaliklari bilan uyg‘ur adabiyoti tarixida emas uyg‘ur jamiyat taraqqiyoti tarixi, falsafa, idea tarixi va madaniyati tarixida ham muhim o‘rin tutadi[2]. Bu davr adabiy muhitida o‘z qobig‘ida emas, balki yondosh xalqlar adabiyotining muhim badiiy mezonlarini o‘zlashtirgan holda rivojlanib, boyib borgan adabiyot maydoni bir qancha iste’dod vakillariga beshik bo‘ldi. Shunday shoirlardan biri o‘zbek ziyoli oilalaridan birida tavallud topib, yoshlik chog‘laridan Sharqiy Turkistonga ketib hayot kechirgan ijodkor Vasliy ham bor.

Aziziddin Muhammad Qamariddin o‘g‘li Vasliy[3] 1919-yili O‘shda tug‘ilgan. Ilk savodini mahalladagi eski usuldagi maktabda chiqaradi. Boshlang‘ich maktabni bitirgandan keyin 1933-yili oilasi bilan Shingjongga kelib Qog‘alik nohiyasida yashagan. 1938-yili “Xo‘tan dorulmuallimin”ga o‘qishga kirib, bu maktabni bitirgandan keyin 1942-yiligacha Qog‘aliqda o‘qituvchi bo‘lgan. Dars berish bilan birga zamonning texnik yangiliklariga ham ochiq bo‘lgan ziyoli shaxs sifatida qo‘shimcha foto suratchilik kasbi bilan shug‘

ullangan.

Vasliyning adabiy ijodiyoti 30-yillarning oxiridan dorulmualliminda o‘qiyotganda boshlanadi. Mumtoz badiiy asarlarga muhabbati o‘laroq u dastlabki o‘zbek klassiklari she’riyatiga taqlid qilingan lirik she’rlarni yozish bilan boshladi. Uning ba’zi she’rlari axloqiy didaktik xarakterda bo‘lib, Qashqarning kichik gazetlarida ham e’lon qilinadi. 40-yillarg‘a kelganda shoirning badiiuy ijodda sermahsul davri hisoblanadi: har xil mavzudagi she’rlarni yozishga kirishadi. 1941-yil otasi Shissay turmasida qatl qilingandan keyin Vasliy xizmatni tashlab, og‘ir sarsonlik ichida turmush kechiradi. U Qog‘alik, Yakan, Xo‘tan shaharlarida foto suratchilik kasbi va boshqa mashg‘ulotlar bilan nihoyatda iqtisodiy tang

ahvolda yashaydi[4]. Bu davrga mansub she’rlarida ham shoirning ijtimoiy ahvoli, mavjud tartibotlardan nolish, “charxi kajraftor eldan yozg‘irish” motivlarida she’rlar bundan dalolat beradi. U ko‘proq jamiyatdagi tuban ishlardan zo‘rlanish xarakteridagi lirik she’rlari bilan o‘ziga tasalli beradi.

Aziziddin Vasliy nasab jihatdan shoir Xuvaydoning avlodi. Xuvaydo avlodlari II asrdan buyon Janubiy Shingjongda juda katta ijtimoiy munosabatga ega edi. Xuvaydoning bir nevara ukasi shoir va adabiy tarjomon Siddiq 19-asr ham Yakan (Yorkent)da yashab, adabiy ijodiyot bilan shug‘illangan[5.114-140] (Xuvaydoning qarindoshlari Salohiddin Soqib, Sirojiddin Sirojiy kabilar ham hayotining ma’lum qismini Yakanda o‘tkazgan va o‘z zamonasida Yakanda keng bir adabiy muhit yaratgandi.

Vasliy oilasining O‘shdan Yakanga ko‘chib kelishi ham yuqoridagi ijtimoiy munosabatdan holi bo‘lmagan. Vasliyning adabiy ijodiyoti mazmun jihatdan xilma-xil. U oddiy turmush voqealigidan tortib, siyosiy hodisalargacha ahloq, tabiat manzaralarigacha hamma sohani she’riy til bilan tarannum qilgan. Shoirning sh’erlari Xo‘tan, Qo‘g‘aliq, Yakan, Qashqar kabi shaharlardagi o‘zbek aholisi ichida qo‘ldan-qo‘lga ko‘chib, yodlanib, hozirga qadar saqlanib kelinmoqda.

1985-yil biz shoirning bir qism qo‘lyozmalari ni to‘planib, Shingjong ijtimoiy fanlar akademiyasi Millatlar adabiyoti institutining havolasi bilan Yakan(Yorkent)da yashovchi mahalliy aholilardan peshqadam ziyoli Ehsonjon Xoji Ishoqjon yolg‘uz va Fayzulloxonlar shoir asarlarini to‘plash va uni atrofli o‘rganish bilan shug‘ullanmoqdalar.

Aziziddin Muhammad Qamariddin o‘g‘li “Vasliy”dan boshqa “Mavriy”, “Nahfiy”, “Ohiy” taxalluslari bilan ham she’rlar yozgan. Uning she’rlarida Huvaydo uslubi ko‘zga ko‘rinib turadi. Shoir Yakanda vafot bo‘lgan.

Shoir asarlarida o‘zbek umtoz adabiyotidagi an’anaviy mavzular: ishq, vafo, do‘stga sadoqat, Vatanga bo‘lgan muhabbat, pok insoniy sevgi, hayotiy mahsaqqatlatlarga chidam, umrni zoye ketkizmaslik kabi inosniy fazilatlar ulug‘lanadi, jaholat, ma’rifatsizlik, yolg‘onchilik va loqaydlik, bepisandlik qoralanadi. An’anaviy obrazlar: oshiq, mahbuba, raqib, soqiy, do‘st kabi timsollar-u, dev, pari, Hizr kabi diniy tushunchalar ham muhim o‘rin tutadi. Biz tayangan “Shinjong o‘zbek adiblari” kitobidida shoirning Huvaydo, Muqimiy, Zavqiy kabi shoirlarga ergashib, bu shoirlar uslubida bitgan g‘azal va muxammaslari ham berilgan.

- Zulfu soching sunbuli tun kechadek ermish qaro,
Ham yana erkan uzun solsang taroqing nozanin.

-ma’shuqa ta’rifiga bag‘ishlangan “Nozanin” radifli g‘azalida ushbu baytlar uchraydi. Tasvirning an’anaviyligidan tashqari, u ishlatgan mayda detallar nomi (taroq ham) uyg‘ur tuprog‘ida ham o‘zbek tilining saqlanibn davom etib kelganidan, bu shoirlar g‘azallarida ishlatilganidan darak berib turibdi. “Man sani ko‘rgan edim Ganji ravona yo‘lida” kabi misralarida esa, o‘sha davrdagi qishloq joylarining nomlanishiga ishora qilsa, toponimlarning ham deyarli ikki tilde o‘xshash variantlariga ega ekanliginin ko‘rsatib turibdi.

Lirik she’r janrlaridan muxammas ham bu davrda faol she’riy janr hisoblanib, Vasliy ijodidagi “Man o‘zum har joydaman, albatta ko‘nglum sandadur” asari ham ayni shu janrga mansub. Bu, albatta birinchi o‘qishadyoq Muqimiyning “O‘zim har joydaman ko‘nglim sandadur” murabbasiga hamohang tarzda yaratilgan. Bu o‘sha paytda ham hassos shoir g‘azal va murabbalarining Sharqiy Turkistonga etib borgani-yu u erdagi adabiy maktab vakillariga yaxshi tanish bo‘lganidan darak bo‘lsa, uning asarlaridagi o‘ziga xos ohang va mazmunni ijodiy o‘zlashtirgan holda yangi shaklda, janriy o‘zgarishda davom ettirib, shoirning o‘ziga xos ovozi va uslubini ko‘rsatishga uringanini sezamiz. Muxammasning boshlanmasi quyidagicha:

Bog‘ aro raftor qilsang, g‘unchalarda handadur,
Sarf ila shamshodi ar-ar sanga sir apkandadur
Shul sababdin borcha inson gul yuzinga bandadur
Haq ato qilmish sanga kim ushbu xislat sandadur
Man o‘zum har joydaman, albatta ko‘nglum sandadur.

Vasliyning adabiy merosi mazmun-mundarija va g‘oyaviy jihatdan rang-barang, obrazlarga boy. Poetik uslub va badiiy mahoratda salaf hamda zamondosh shoirlardan olgan ilhomi va ibrati o‘laroq o‘z iste’dodini namoyon qila olgan salohiyatli shoir. Shuningdek, shoir ijodida mumtoz o‘zbek adabiyotidagi janrlar va mazvularni tadrijiy takomili sifatida bo‘y ko‘rsatsa-da, o‘ziga xos novatorlik belgilari ham uchraydi. Izlanishlarimizdan quyidagicha xulosalarga keldik:

1. Vasliy taxallusi bilan ijod qilgan shoir, hattot, ma’rifatpparvar Aziziddin Muhammad Qamariddin o‘g‘li o‘zbek shoirlaridan bo‘lib, o‘tgan asrning eng murakkab, ammo qizg‘in davrida Sharqiy Turkistonga ketib, o‘sha erda umrining oxirigacha yashab ijod etgan iste’dodli ijodkorlaridan biri.
2. Vasliy she’riyati islom ma’rifati va tasavvuf axloqi, pok insoniy sevgi, axloqiy qadriyatlar tarannumi va ijtimoiy masalalarga qaratilgan. Bu adabiy meros o‘sha davr uyg‘ur va o‘zbek adabiy aloqalarining qay darajada rivoj toganidan, ijodiy izlanishlardan darak beradi.

3. Shoirning ijodiy faoliyati va adabiy merosi XX asr boshlaridagi Sharqiy Turkistondagi o‘zbek shoirlari yashagan adabiy muhitni baholashda o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi.

4. Bu kabi ijodkorlar merosini o‘rganish har ikki adabiy muhit – o‘zbek va uyg‘ur adabiy aloqalari qay darajada bo‘lganligi, ijodiy hamkorlik va adabiy uslubning ta’sir ko‘lami haqida muhim xulosalar chiqarishga asos bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960. **ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى. ئۇنىۋېرسىتېتلارنىڭ دەرسلىك كىتابى. تۇزگۈچىن: گايراتجون ئۇسمان قاتارلىقلار. شىنجاڭ 2002**

2. Маматохунов У. Уйғур адабиёти классиклари. – Тошкент, 1960 (Mamatoxunov U. Classics of Uyghur literature. - Tashkent., 1960).

3. O‘zbek adabiyotida Vasliy taxallusi bilan ham ijod qilgan adib bor. S**aidahmad Vasliy Samarqandiy** (1869–1925) — 19-asrning ikkinchi yarmi va 20-asrning boshlari Samarqand adabiy muhitiga mansub ijodkor. Muallimlik qilgan. Vasliy o‘zbek, arab va fors tillarida darsliklar tuzgan. Vasliy shu tillarda birday ijod ham qilgan. Forsiydagi „Armug‘oni do‘ston“, o‘zbekchadagi „Devoni turkiy“ kabi devonlar, „Nazmus silsila“ (forscha), „Adab ud-din“ (o‘zbekcha) she’riy asarlar, tilshunoslikka oid „Muqaddimai sarfu nahvu arabi ham namunai sarfu nahvu forsiy“ kitobi mashhurdir.

4. Ҳурматжон Фикрат, Қодир Акбар. Ўзбек адабиёти тарихи. Урумчи: Шинжонг халқ нашриёти, 2005. (уйғур тилида) (Hurmatjon Fikrat., Qodir Akbar. History of Uzbek literature.Urumchi: Xinjiang People’s Publishing House, 2005. (in Uyghur).

5. Chaxor darvesh tarjimasidan boshqa hozirgacha topilgani yo‘q deb izoh beradi Qodir Akbar. Qarang: شىنجاڭ ئۇزبېك ئەدبلىرى. نەشر قىلىشقا تەييارلانغان: قادىر ئەكبەر. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 Шинжонг ўзбек адиблари. Нашрга тайёрловчи: Қодир Акбар. Шинжонг халқ нашриёти.1989 й., 114 – 140 бетлар.

“QISASI RABG‘UZIY”DA TURKIYLAR VA TURK TILI

Zulayho ABDURAHMON,
O‘zr FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya

Millatning ruhi uning tilida namoyon bo‘lishi ma’lumdir. Shuning uchun milliy tafakkur, xususan, badiiy tafakkur ham til imkoniyatlaridan kelib chiqadi. Maqolada tilning paydo bo‘lishi, til va ruhoniyat masalalaridan bahs yutiladi. Turkiy tilning o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi.

Abstract

It is well known that the spirit of a nation is manifested through its language. Therefore, national thought, particularly artistic thought, arises from the potential of the language. This article discusses the origin of language and examines the relationship between language and spirituality, highlighting the unique characteristics of the Turkic language.

Kalit so‘zlar: turk, til, payg‘ambar, millat, ruh, qavm, badiiyat, tafakkur, din.

Keywords: Turkic, language, prophet, nation, spirit, people, literature, thought, religion.

Til va millat tushunchalarini ayro tasavvur etib bo‘lmaydi, ular bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Til – darhaqiqat, millatning ruhi, tiliga sohib bo‘lmagan millat boshsiz tana kabidir. Bu ruhni asrashda, ajdodlardan avlodlarga etkazishda badiiy adabiyotning beqiyos xizmati bor. Shu ma’noda, “Qisasi Rabg‘uziy” asari ham millat ruhini asrashda, turkiy dunyoni birlashtirishda, milliy mustaqillikni ta’minlashda bugun ham o‘rganilishi zarur va tabiiy. Zero, asar eski turkiy til leksikasini asrash, fonetik, grammatik, stilistik xususiyatlarini namoyon qilish barobarida turkiylar va turk tili haqida ham muhim ma’lumotlar beradi. Ma’lumki, zalolat va jaholati tufayli to‘fonga uchragan Odam farzandlari Odami soniy - Nuh a.s.ning avlodlaridan yana er yuziga tarqadi: “Nuh kemidin chiqdi. Ul kun sekson besh odamiy — qirq er, qirq xotun Shom viloyatinda tengiz qirog‘inda bir kend qubordilar. Anga “Qaryat us-samonina” atadilar. Olti oy suv ichinda turub el to‘qimadi. Ongsizin chiqib el to‘qidi ersa yarashmadi. Zaif bo‘ldilar. Qamug‘ o‘ldilar, magar etti kishi qoldilar. Taqi Nuh o‘g‘ullari, uch kelin. Olam ichinda bu etti kishi qoldi, azin kim ersa qolmadi. Bu kun muncha xaloyiq yovuz, yaxshi, mo‘min, kofir Nuh o‘g‘lonlarindin tug‘dilar”. Insoniyat tarixi shu zaylda davom etadi. Nuh a.s.ning uch o‘g‘illari: Xom, Som, Yofasdan turli qavmlar paydo bo‘ldi, jumladan, turkiy elatlar ham. Muallif turkiylarning otasidan duo olgan qavm ekanligiga alohida urg‘u beradi: “...Bir kun Nuh alayhis-salom uziyur erdi, el esandi. Nuh etagin ko‘turdi, uvut andomi ochildi. Hom ani ko‘rub kuldi. Som Homg‘a malomat qildi. Yofas ani ko‘rub to‘ni birla o‘rtdi. Mavlo taolo aning shumluqindin Homning o‘ngurqasindaqi nutfani qora qildi. O‘g‘lonlari qora bo‘ldi. Uyalmishda evluki ilkin oldi. Tengiz qirog‘inda atog‘g‘a kirdi, qamish birla ev qildi. Andag‘uq urug‘lari hindular, habashiylar, zangilar qamug‘i aning urug‘i

tururlar. Ammo arab va ajamning otasi Som turur, Homni Hindustonga izdi. Somni arab va ajam viloyating‘a izdi. Yofasni Turkiston viloyatiga izdi. Qamug‘ turklar Yofas urug‘i turur. Ul yo‘ldin turklar aziz va mukarram bo‘ldilar”. Ushbu ma’lumotlar, deyarli, barcha payg‘ambarlar tarixida uchraydi. Ammo turkiy tilda yozilgan payg‘ambarlar haqidagi ilk asar “Qisasi Rabg‘uziy”da mazkur mavzu atroflicha yoritilgan. Hatto qiyomat oldi fitnalariga sabab bo‘luvchi Ya’juj va Ma’jujning kelib chiqishi to‘g‘risidagi turli qarashlarni berib, masalaga oydinlik kiritadi: “...Ya’juj va Ma’juj Yofas urug‘idin turur”, degan Amoriy olimlarining fikriga qarshi bir necha manbalarni keltiradi: “*Ka’b rivoyat qilur:* Odam uziyur erdi tush ko‘rdi. Nutfasi erga tomdi, tufroqg‘a yo‘g‘ruldi. Mavlo taolo ul suvdin Ya’juj va Ma’jujni yaratdi. Bizga ota singirdin qotilurlar, qarindosh bo‘lurlar. Havvo singirdin qotilmaz, o‘gay bo‘lurlar. Abdulloh ibn Abbos aytur raziyallohu anhu, Odam o‘g‘lonlari o‘n ulush turur, to‘quzi Ya’juj va Ma’juj turur, bir ulushi qamug‘ odamiylar temishlar”. Tarixni bu tarzda bayon qilish, har bir hodisaning Alloh taolo nazdidagi hikmatini aniqlashga urinish teran ilmni talab qilgan, asosiysi, Nosiriddin Rabg‘uziy bularni jonli irfoniy-badiiy tilda bayon qilish orqali turkiy til imkoniyatlarini to‘laqonli ko‘rsata olgan. Farzandlar uchun ota-onadan duo olish Alloh taoloning rizoligi, istiqbolli kelajak ekanligiga qissalarda alohida e’tibor qaratiladi. Avlodning go‘zal axloqi, ta’lim-tarbiyasida muhim sanalgan amallarga asarda qayta-qayta murojaat qilinadi. “Somiriy qissasi”dagi “Kahf” surasi “Va kaana abuhumo solihan” – “Ularning otalari solih kishilar edi (Kahf: 18/82)” oyatiga asoslanib, “ota-ona ezgu bo‘lsa, ularning ezguligi etti urug‘ga tegar” izohini keltiradi. Bunday millat ulug‘ligiga daliliy ishoralardan keyin yana turkiy xalqlardan bahs etadi. Rasulullohning Islomga da’vatlari tinchlik va adolat yo‘li bilan olib borilgani ma’lum. Bunday ibratli diplomatik aloqalarda dunyo xalqlariga Islom dinining mohiyatini anglatish va ularni imonga keltirish uchun maktublar muhim vositalardan biri hisoblangan. Vizantiya, Eron, Misr, Habashiston, Yaman kabi bir necha davlatlarga maktub jo‘natilganidan tarix guvohlik beradi. Jumladan, Nosiriddin Rabg‘uziy katta hududni egallagan ulug‘ millat turklarning musulmonlashuvini quyidagicha izohlaydi: “Aymishlar, qachon Mustafo alayhissalomning bitigi turklarga keldi ersa qabul qildilar, og‘irladilar. Lojaram qiyomatga tegi bo‘lg‘anlari hurmatlig‘, davlatlig‘ bo‘ldilar”. Turklarning musulmonlashuvi rasulullоh maktublarining yaxshi qabul qilinishidan boshlangani tarix haqiqatlariga uyg‘un emasligi ba’zi ilm ahli tomonidan aytilsa-da, bu muallifning inonchi, maqsadi, shuningdek, turkiy qavmni Rasulullоh bilan bog‘lovchi bir rishta topganligi kitob maslagiga ham uyg‘un ekanligini e’tirof etadilar. Ilk davrlardan tarqala boshlangan islomning uzoq yillar davomida cho‘zilishi esa, tabiiyki, turkiy o‘lkalarning ko‘pligi bilan ham aloqadordir.

Turk tiliga bo‘lgan munosabat asarda dunyo yaralishi, Odam a.s.ning xalifa etib saylanishi zamonlariga bog‘lab beriladiki, tilning insoniyat taqdiridagi roli chuqur anglashiladi. Odam a.s. bani basharning otasidir. U Qur’oni karimda “Va U zot Odamga barcha narsalarning ismlarini o‘rgatdi. So‘ngra ularni farishtalarga ro‘baro‘ qilib dedi: “Agar xalifalikka biz haqdormiz, degan so‘zlaringiz rost bo‘lsa, mana bu narsalarning ismlarini Menga bildiring!” Ular aytdilar: “Ey pok Parvardigor, biz faqat Sen bildirgan narsalarnigina bilamiz. Albatta, Sen o‘zing ilmu hikmat sohibisan”. (Alloh); “Ey Odam, bularga u narsalarning ismlarini bildir”, dedi” (Baqara: 2/31-32). Rabg‘uziy keyingi jarayonni quyidagicha bayon qiladi: “Odam otlarin aytu berdi, bu yig‘och, bu tosh, bu suv. Qamug‘ narsaning otini bu idish bu ayoqg‘a tegru ***qamug‘ tillar*** birla bayon qildi. Xitob keldi: “Ey farishtalar, sizlarga aymadimmu man bilganni sizlar bilmazsiz”, teb”. Qur’onda Odam a.s. “asmo ilmi”ning sohibi deyiladi. Rabg‘uziy esa uning qamug‘(hamma) tillarni bilishini ta’kidlaydi. Ismlarni aniq bilish, aslida o‘sha narsalarning mohiyatini ham anglash ma’rifatidir. Moddiy narsalar, ma’naviy tushunchalar, qalbiy hislarning asl ismida ularning ma’no-mazmuni yashiringan. Mana shu imtiyozga ega Odam a.s. farishtalardan olimligi bilan ustun bo‘ldi. “Qisasi Rabg‘uziy”da o‘qiyiz: “Emdi sizga ma’lum bo‘ldikim, Odam olim turur, siz obidsiz. Maning hazratimda ming obiddin bir olim fozilroq turur. Qayda obid ersa olimg‘a xizmat qilmoq kerak. Ul mahdum bo‘lsun, sizlar xodim bo‘lung. Ul masjid bo‘lsun, sizlar sojid bo‘lung, Odamg‘a sajda qiling”. Asardagi bu tafsilotlar tafsir kitoblaridagi oyatlarning batafsil sharhlarini eslatadi. Ularda insoniyatga meros tuyg‘ular manbai ochib beriladi. Odamzodning yaratilish sababi, bandalik vazifalaridan tortib, qobiliyat imtiyozlarigacha ta’riflanadi. Hatto Rabg‘uziy she’riy parchada Odam a.s.ning forsiy va turkiy tilni bilishini urg‘ulab deydi:

Bildi asmo ilmini ul etu berdi belguluk,
Barcha tillar birla so‘zlar tozi forsiy turkidin.

Bu kabi ma’lumotlar, hatto Odam a.s.ning boshda faqat turkiy tilni bilishi haqidagi tafsilotlar, boshqa badiiy asarlarda ham uchraydi.

Til masalasiga jiddiy e’tibor qaratilgan mazkur asarning bir o‘rnida esa Odam avlodlari tilining bo‘linib ketish sababi ko‘rsatiladi: “Aydi: “Ul kim ersakim o‘tg‘a kivurdi”. Namrud aydi: “Ema yaxshi Tengri turur saning Tengring”, teb musulmon bo‘lg‘ug‘a ko‘ngulsindi. Qotindaqilar unamadilar. Anda kezin tutun birla halok qilaling, teyushtilar. Lut alayhissalom kelib, Ibrohimg‘a xabar qildi, kenddin tunda qarong‘uda qochib chiqdilar. Namrud yo‘lda soqchilar qo‘zub turur erdi. Ibroniy tillik kim ersa yo‘luqsa tutung, teb. Ul tunda qamug‘ tillar Mavlo qudrati birla bulg‘ashdi, tillar aynadi. Aymishlar, etmish iki turluk til bo‘ldi. O‘n sekiz til Hom urug‘i hindular oldilar, o‘n sekiz Som urug‘i arab va ajam oldilar. O‘tuz olti til

Yofas urug‘i turklar oldilar. Ibrohim birla Lut yo‘l soqchilarindin o‘ttilar”. Demak, Alloh taolo ikki mo‘min qullarini qutqarish maqsadida tillarni qorishtirib tashladi va insoniyatning bo‘linishiga ham bu sabab bo‘ldi. Bugungi ilm ahlining ma’lumotlariga ko‘ra ham, turkiy tillar oilasiga 30 dan ortiq til mansubdir. Asar ilmiy-nazariy ma’lumotlarning badiiy tarzda ifodalanishi bilangina emas, balki arabiy nomlarning turkiy tildagi muqobilini keltirilishi bilan ham qimmatlidir. Masalan, “Mavlo azza va jalla bir qushni qulovuz iza berdi. Oti arab tilincha Axyol erdi, turk tilicha ko‘k qarg‘a. Ul uchar erdi, Odam so‘nguncha borur erdi. Xabarda kelur, Rasul alayhissalom aydi: Olti qushni o‘lturmang, biri ko‘k qarg‘a, Odam qulovuz uchun” yoki yana bir o‘rinda: “...Farmon bo‘ldi farishtalarga, ul xotunni urdilar, masx bo‘ldi. Arab tilincha oti Zuhra erdi, forsiy tilincha oti Nohid erdi, ibriy tilincha oti Biduxt, turk tilincha oti Saqit”. Birgina Alloh so‘zi bilan barobar Tengri, Iziyo deya turkiy lafzlar ishlatilishining o‘ziyoq asarning lisoniy jihatdan qimmatini ko‘rsata oladi: “Aydi: «Ilohiy, munung yoshi necha turur?» Yorlig‘ keldi: «Oltmish yil», teb. Duo qildi: «Iziyo, munung umrini orturg‘il». Yorlig‘ keldi: «Taqdirda andog‘ qalam oncha bitildi».

Xulosa shuki, avvalo, turkiy til badiiyat imtiyozlarining kengligi isbotlangan “Qisasi Rabg‘uziy” asari eski turkiy tilda, siyratshunoslarga ko‘ra, Xorazm turkchasida yozilgan. Ta’kidlash joizki, turkiy tilning o‘ziga xos boy leksik qatlami, fonetik, grammatik, uslubiy xususiyatlarini namoyon qilgan ushbu asarda turkiy tafakkur, turkiy ruhning saqlanishi alohida muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nosiruddin Rabg‘uziy . “Qisasi Rabg‘uziy”.1-, 2-kitob. Toshkent: Yozuvchi, 1990.

2. Mallaev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. 1-kitob. / Darslik. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1976.

3. Abdullaev V. O‘zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: “O‘qituvchi”, 1980.

4. Haqqul I. Tasavvuf va she’riyat. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1991.

5. Rahmonova Z. Ishq, irfon va irshod. – Toshkent: Tafakkur tomchilari. 2021.

JADID MATBUOTIDA TIL VA SHAXS MA’NAVIYATI

Mashhuraxon Adiljon qizi Darmonova,
Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros
ilmiy-tadqiqot instituti bo‘lim mudiri,

tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
mashxura.darmonova@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada jadid matbuoti sahifalarida til va shaxs ma’naviyatiga oid masalalar chuqur ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotda jadid mutafakkirlarining milliy tilni asrash, ma’naviy-ma’rifiy qadriyatlarni keng targ‘ib qilishga bo‘lgan intilishlari asosiy masala sifatida ko‘rib chiqiladi. Ushbu mavzu dolzarbligi shundaki, jadid matbuoti faqat ma’lumot etkazish vositasi bo‘lmay, balki xalqning ongini yuksaltirish, shaxs ma’naviyatini boyitish vositasi sifatida ham xizmat qilgan. Maqolada jadid matbuotida chop etilgan maqola va asarlardan namunalar tahlil qilinib, til va imlogaga oid fikrlar, tortishuvlar talqini berilgan.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, jadid matbuoti, jumladan, milliy tilni rivojlantirish, ma’naviyatni yuksaltirish yo‘lida katta o‘rin tutganligi, u zamonaviy o‘zbek tilining shakllanishiga asos bo‘lganligi aniqlangan. Shu bilan birga, maqolada milliy til va ma’naviyatni targ‘ib qilishda jadid matbuoti materiallaridan foydalanish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan. Jumladan, o‘quv dasturlariga jadid matbuoti namunalarini kiritish, yoshlarni milliy merosga qiziqtirish, tahliliy va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish yo‘llari ko‘rsatib berilgan.

Maqola ilmiy va amaliy jihatdan jadid matbuoti orqali milliy til va ma’naviyatni saqlash va rivojlantirishga qaratilgan tadqiqot sifatida muallifning o‘ziga xos hissasini aks ettiradi. Maqola materiallari tilshunoslik, tarix, madaniyat va pedagogika sohalarida ilmiy izlanish olib borayotgan tadqiqotchilar uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Turkiston, jadid matbuoti, til, imlo, tarix, jadidlar, gazeta, jurnal.

Аннотация

В данной статье подробно анализируются вопросы языка и духовности личности на страницах джадидской прессы. Исследование сосредоточено на стремлениях джадидских мыслителей сохранять родной язык и широко распространять духовно-просветительские ценности. Актуальность темы заключается в том, что джадидская пресса служила не только средством передачи информации, но и важной платформой для повышения уровня сознания народа и обогащения духовности личности. В статье рассматриваются примеры статей и произведений, опубликованных в джадидской прессе, с анализом взглядов на язык и орфографию, а также обсуждений и споров по этим вопросам.

Результаты исследования показали, что джадидская пресса сыграла значительную роль в развитии национального языка и повышении духовности, став основой для формирования современного узбекского языка. Кроме того, в статье предложены практические рекомендации по использованию материалов джадидской прессы для популяризации национального языка и духовности. В частности, предлагается включить образцы джадидской прессы в учебные программы, стимулировать интерес молодежи к национальному наследию и развивать аналитическое и критическое мышление.

Статья имеет как научную, так и практическую значимость, отражая авторский вклад в исследование сохранения и развития национального языка и духовности через джадидскую прессу. Материалы статьи могут быть полезны исследователям, работающим в области лингвистики, истории, культуры и педагогики.

Ключевые слова: Туркестан, джадидская пресса, язык, орфография, история, джадиды, газета, журнал.

Abstract

This article provides a detailed analysis of issues related to language and personal spirituality on the pages of the Jadid press. The study focuses on the efforts of Jadid thinkers to preserve the native language and widely promote spiritual and educational values. The relevance of the topic lies in the fact that the Jadid press served not only as a means of information dissemination but also as an important platform for raising public consciousness and enriching personal spirituality. The article examines examples of articles and works published in the Jadid press, analyzing views on language and orthography, as well as discussions and debates on these topics.

The study results revealed that the Jadid press played a significant role in the development of the national language and the enhancement of spirituality, becoming the foundation for the formation of the modern Uzbek language. In addition, the article offers practical recommendations for using materials from the Jadid press to promote the national language and spirituality. Specifically, it suggests including samples of the Jadid press in educational programs, encouraging young people to study national heritage, and developing analytical and critical thinking skills.

The article is of both scientific and practical significance, reflecting the author's contribution to the study of preserving and developing the national language and spirituality through the Jadid press. The materials of the article can

be useful for researchers working in the fields of linguistics, history, culture, and pedagogy.

Keywords: Turkestan, Jadid press, language, spelling, history, Jadids, newspaper, magazine.

Davriy matbuot, ayniqsa, jadidlar matbuoti qardosh Turkiston ahli uchun milliy jipslik, milliy mustaqillikning qanchalik muhim va zarurligini anglab etishda maktab vazifasini bajargan. Mustamlakachilik va turg‘unlikni boshidan kechirayotgan Turkiston ahlining mazkur tuzumga qarshi kurash g‘oyasi atrofida birlashib, zarur qudratga ega bo‘lishi jadid matbuoti ko‘zda tutgan asosiy maqsad bo‘lgan [1]. “Samarqand”, “Hurriyat”, “El bayrog‘i”, “Sadoyi Turkiston”, “Sadoyi Farg‘ona”, “Yeni ikbal”[19], “Yeni irshad’”[20], “Oyina” kabi dastlabki gazeta va jurnallar sahifalarida milliy uyg‘onish g‘oyalari targ‘ib qilingan.

Bundan tashqari, gazetalar bilan birga “Oyina”[21], “So‘l saroblari”, “Al-isloh”[22], “Dehqon”, “Yurt”[23], “Kengash”[24], “Al-izoh”[25], “Izhor ul-haq”[26], “Bayon ul-haq”[27], “Ishchilar dunyosi”[28], yarim tatar shevasida “Chayon”[29], “Sadoq”[30], “Sredne-Aziatskiy Vestnik”[31], “Srednyaya Aziya”[32], “Turkiston chayoni”[33], “Turkiston qora qurti”[34] kabi jurnallar nashri yo‘lga qo‘yilgan.

Jadid matbuotida til masalasi alohida o‘rin tutib, arab alifbosidan lotin alifbosiga o‘tish, tilni soddalashtirish, grammatik islohotlar va yangi terminlarning joriy qilinishi kabi masalalar atroflicha muhokama qilingan.

Jadid nashrlari o‘z davrida ta’lim-tarbiya, ijtimoiy ongni uyg‘otish va milliy g‘oyalarni targ‘ib qilishda samarali axborot vositasi sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Bu

[19] Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi. Nodir nashrlar bo‘limi. Saqlov raqami – G-123 (1916). Baku.
[20] Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi. Nodir nashrlar bo‘limi. Saqlov raqami – G-121 (1911 – 1912). Baku.
[21] “Oyina” jurnali Mahmudxo‘ja Behbudiy muharrirligida “Samarqand” gazetasi o‘rniga 1913-yil avgustdan nashr etila boshlagan. 1913 – 1915-yillari jurnalning 69 ta soni nashr etilgan. Tili o‘zbekcha (arab alifbosida), forscha va ruscha bo‘lgan, dastlab 28 bet, keyin 30 – 35 sahifalik holda haftada bir marta chiqqan. Tahririyat manzili Samarqand shahri Reshetnikovskaya ko‘chasi 9 – 11-uyda joylashgan Zarafshon nashriyot shirkati bo‘lgan.
[22] “Al-isloh” jurnali 1915 – 1917-yillari chop qilingan.
[23] “Yurt” – adabiy jurnal bo‘lib, Muharriri va noshiri Ashurali Zohiriy bo‘lgan. Iqtisodiy qiyinchilik tufayli 5 – 6 sonidan keyin nashr etilmagan. Jurnal Toshkentda chiqarilgan, uning 3 – 4 soni chop qilinganidan so‘ng, moddiy tanglik tufayli nashr to‘xtatilgan.
[24] “Kengash” jurnalining noshiri Muallimlar jamiyati, muharriri esa Hamza Hakimzoda bo‘lgan.
[25] “Al-izoh” jurnali 1917 – 1918-yillari nashr qilingan.
[26] “Izhor ul-haq” jurnali “Fuqaro” jamiyatining nashri.
[27] “Bayon ul-haq” jurnali “Madaniya” shirkatining nashri bo‘lib, “Izhor ul-haq” jurnali o‘rniga chiqqan.
[28] “Ishchilar dunyosi” ijtimoiy jurnal bo‘lib, Toshkentda nashr etilgan.
[29] “Chayon” – yarim tatar shevasida Toshkentda nashr qilingan hajviy-rasmli jurnal.
[30] “Sadoq” – Yettisuv viloyati Olmaota shahrida chiqqan hajviy jurnal.
[31] “Средне-Азиатский Вестник” jurnali O‘rta Osiyodagi dastlabki jurnal bo‘lib, 1896-yil mart oyidan nashr etila boshlagan.
[32] “Средняя Азия” jurnali 1910 – 1911-yillari A.L. Kirsner tahriri ostida chop qilingan.
[33] “Turkiston chayoni” jurnali 1907-yil Toshkentda nashr qilingan.
[34] “Turkiston qora qurti” jurnali 1911-yil Toshkentda chop etilgan.

nashrlar orqali jadidlar til vositasida ma’rifat tarqatish, yosh avlodni savodli qilish va millatning ma’naviy rivojlanishiga xizmat qilishga alohida e’tibor qaratganlar. Ular ona tilini mukammal o‘zlashtirishni targ‘ib qilish bilan bir qatorda, xorijiy tillarni o‘rganishni ham muhim deb hisoblashgan.

Jadid ma’rifatparvari Ashurali Zohiriy o‘z asarlarida til bilimining zarurligini ta’kidlab: “Durust, forsiycha, arabcha, uruscha va boshqalarini ham bilaylik, bilaylikgina emas juda yaxshi bilaylik, lekin o‘z ona tilimizni hammasidan ortiq va ziyodaroq, sarf va naxvlari bilan bilaylik. Va ham shundog‘ bo‘lg‘onda arabcha, forsiycha va boshqalarig‘a tushunurmiz. Qachonki o‘z tilimizni yaxshilab bilmadikmu, boshqa tilni albatta durust bilmaymiz. Shuning birla na uni bilurmiz va na buni!” [2] – degan fikrni ilgari surgan.

Elbek esa, milliy tilning millat hayotidagi ahamiyatini urg‘ulab: “Bir ulusning dunyoda borliqqa chiqara turg‘on narsasi shubhasiz, uning milliy narsalari va tili bo‘lg‘usidir” [3], – deb yozgan. Unga ko‘ra, til — xalqning milliy qadriyatlarini saqlab qolish va rivojlantirishda muhim vositadir. Tili yo‘q millat o‘z o‘zligini yo‘qotadi, ma’naviy bo‘shliqqa duchor bo‘ladi. Shu sababli, jadidlar tilni saqlash, uni rivojlantirish va uning ijtimoiy qadrini oshirishni milliy ehtiyoj sifatida qaraganlar.

Jadid matbuoti til va shaxs ma’naviyatini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratib, tilni nafaqat muloqot vositasi, balki millatning ma’naviy va madaniy negizini tashkil etuvchi asosiy omil sifatida talqin qilgan. Shu orqali yoshlarning ona tilini mukammal bilishi, uning orqali milliy ma’naviy qadriyatlarni anglashiga yo‘l ochgan. “Imlo masalasi” bo‘yicha muhokamalar yozuvchilar va o‘qituvchilar o‘rtasida keng qamrovli bahslarni keltirib chiqargan. Ko‘r-ko‘rona taqlid qiluvchi o‘qituvchilarning imlo xatolari tanqid qilinib, yangi imloning afzalliklari haqida ilmiy asoslangan fikrlar bayon etilgan [4].

“Chig‘atoy gurungi” imlochilari va boshqa imlochilar o‘z imlo qoidalarini to‘g‘ri deb hisoblab, ularni gazetalarda yoritganlar va munozaralarga chaqirganlar. Yangi imlochilar o‘z pozitsiyalarini himoya qilish uchun munozaralarda faol qatnashganlar. Gazetalar sahifalarida yozilgan maqolalarda yangi imloni qo‘llab-quvvatlash, uni ta’lim tizimiga joriy etish zaruriyati haqida yoritilgan bo‘lsa, bundan farqli o‘laroq, eski imlochilar ochiq muhokamalarga kirishishdan bosh tortgan holda, o‘z qarashlarini yashirin tarzda himoya qilganlar. Bu holat, o‘z navbatida, jamiyatda turli imlo yo‘nalishlarining yuzaga kelishiga olib kelgan. Jadid matbuoti esa til va imlo masalalari bo‘yicha muhokamalarni ochiq va ommabop tarzda yoritishga xizmat qilgan.

Jadidlar tilni soddalashtirish va uning imlosini isloh qilishga katta e’tibor qaratdilar. Arab alifbosidan lotin alifbosiga o‘tish, grammatik qoidalarni

tizimlashtirish va yangi imlo qoidalarini joriy etish bo‘yicha qator maqolalar e’lon qilingan [5]. Bu tashabbuslar jadid matbuoti sahifalarida faol muhokama qilinib, tilni xalq ommasiga yaqinlashtirish, uning savodxonlikdagi o‘rnini mustahkamlash maqsadida amalga oshirilgan.

Til va imlo qurultoyi ham ana shu islohotlar yo‘lidagi muhim qadamlardan biri edi. 1921-yil 1-yanvar kuni Ispolkom binosida boshlangan mazkur qurultoyda milliy tilni rivojlantirish, uning yagona imlo qoidalarini yaratish va ta’lim-tarbiyada uni to‘g‘ri qo‘llash masalalari muhokama qilingan. Qurultoyda til mutaxassislari va jadid ziyolilari, jumladan, Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon, Shokirjon Rahimiy, Ashurali Zohiriy, Vadud Mahmud, Shohid Ahmadiev, Nurillo ishtirok etib, tilni zamonaviy talablarga moslashtirish yo‘llarini izlaganlar. Qurultoyning birinchi yig‘ilishida Shohid Ahmadiev nutq so‘zlab, milliy tilning ahamiyatini alohida ta’kidlagan.

Avliyo Ota vakili Vahob Dovud o‘z chiqishida imlo turliligi sababli o‘quvchi va o‘qituvchilar turli qiyinchiliklarga duch kelayotganini aytib, yagona imlo qoidalarini joriy etish zarurligini alohida qayd etgan. Uning fikriga ko‘ra, Toshkentda chaqirilgan mazkur qurultoy faqatgina til masalalarini emas, balki umumiy ma’naviy va madaniy rivojlanishga yo‘naltirilgan tashabbuslarni ham qo‘llab-quvvatlagan: “Toshkentga chaqirilgan bu qurultoy bizning muallimlarimizni juda suyuntirdi. Avliyo ota shahrinda pe’sa yozishuv, teatr qo‘yuv, musiqa o‘rganuv ishlari juda yaxshi boradur. Bu ishlar taraltudilar orasida boshlangan bo‘lsada, ayni vaqtda maorif sho‘basining yonida maxsus trupp tashkil etildi. Muallimlarg‘a maxsus musiqa maktabi ochildi” [6].

Vahob Dovud xalq orasida san’atga bo‘lgan havasning kuchayganini alohida ta’kidlar ekan, ushbu yo‘nalishdagi imkoniyatlar cheklanganini ham tan oladi. Muallimlar etishmasligi va rahbarlikning cheklangan yordami mavjud tashabbuslarning to‘liq rivojlanishiga to‘sqinlik qilardi. Shu bois, milliy ziyolilar til, ma’rifat va san’atni rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida yondashganlar.

Jadidlar esa Vahob Dovud kabi ma’rifatparvarlarning fikrlarini qo‘llab-quvvatlab, milliy tilni soddalashtirish, yagona imlo qoidalarini joriy qilish, adabiy va madaniy saviyani oshirish orqali yosh avlodni savodli, ma’rifatli va yuksak ma’naviyatli qilishga intilganlar. Ular tilni faqat axborot almashinuvi vositasi emas, balki millatning ma’naviy kamolot va milliy o‘zlikni anglashining asosiy omili sifatida qabul qilganlar. Bu kabi tashabbuslar yoshlar o‘rtasida savodxonlikni oshirish, milliy tilni chuqurroq o‘zlashtirish va milliy qadriyatlarni mustahkamlashga qaratilgan edi.

Jadidlar matbuoti yangi adabiy tilni shakllantirish, yangi terminologiya yaratish va tilni boyitishda muhim ahamiyat kasb etdi. Jurnalistlar va yozuvchilar

milliy tilni me’yorlashtirish va uni adabiy shaklga keltirishda faol ishtirok etdilar. Shuning natijasida imlo masalasini hal qilish maqsadida uyushmalar tuzildi, jamiyatlar tashkil etilib, ularning qurultoylari o‘tkazildi. Kengashlar shakllanib, fikrlar almashildi. Natijada, “eski”, “o‘rta” va “yangi imlo” kabi uch xil yo‘l shakllandi: “Imlo va harf masalasi bilan qiziqsing‘on kishilarimiz shu uch turli yo‘ldan biri tanladilar, shuning shunga mansub bo‘ldilar. Buning orqasida uch turli gruppa maydonga chiqdi. Bu uch to‘daning ham amali armoni bir, faqat yo‘li, ketishi ayrodir.

Barchasi ham xalqimizni savodsizliqdin qutqorish, barcha o‘zbeklarning yozuvini bir turli qilish, bolalarimizning tezdan savodini chiqarish yoqlovchilaridandir. Faqat ayro bo‘lg‘oni shugina biroz xalaqit berdi. Maktablarimiz kitob so‘raydur. Ilmiy kuchlarimiz yo‘q deyish darajada. Shu darajadagi kuchlarimiz ham bo‘lgon, “yangi imloda kitob yozmayman” deb bir turlisi aytadur, eski imloing buzuq, buni maktablarga kirgizmayman, qabul aytmayman” deb aytganchisi aytadir. “na saniki va buniki, har ikkovining o‘rtasida bo‘lg‘oni kerak”, deb uchinchisi aytadir. Aro yo‘lda maktablarimiz kitobsiz qolmoqda, matbuotimiz turli yo‘lda bir-biridan ajralmoqda edi” [7].

Ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy jihatdan mustamlaka zulmi ostida bo‘lgan Turkiston taraqqiyotning muhim omili sanalgan vaqtli matbuot organlarini nashr etishda juda ko‘p – ham iqtisodiy, ham nazorat, ham boshqaruv yuzasidan qiyinchiliklarga duch kelgan [8,144]. Matbuotda e’lon qilingan maqolalar mazmuni hamda ularning tahlili asosida aytish mumkinki, gazeta va jurnallar ham ularning ta’sischilari, muharrir va yozuvchilari qatorida qatag‘on qilingan. 1906 – 1908 va 1913 – 1915-yillari jadidlar tomonidan chop etilgan barcha matbuot nashrlarining faoliyati bunga aniq misol bo‘la oladi.

Jumladan, jadid ma’rifatparvari Abdulla Avloniy “Turon” nomli gazeta nashrini yo‘lga qo‘yib, unda istiqlol, milliy mafkuraviy qarashlarni olg‘a surgan. Millatning taraqqiyoti yo‘lida qilingan barcha xayrli ishlar kurashlarsiz bo‘lmagan. Avloniy chop qilgan birinchi gazeta “Shuhrat”ning o‘nta soni chiqar-chiqmas hukumat tomonidan ta’qiqlangan. “Turon” gazetasining taqdiri ham shunday kechgan. Hatto Avloniy “kofir” deb e’lon qilinib, o‘limga mahkum etilgan. Faqat matbuot orqali “tavba-tazarru”gina uni o‘limdan saqlab qolgan.

Umuman olganda, jadid matbuoti til islohotlari va milliy o‘zlikni saqlashda muhim ahamiyat kasb etgan. U nafaqat axborot vositasi, balki xalqni ma’rifatli tarbiyalash, ilmiy va ma’naviy yuksalishga xizmat qilgan muhim platforma bo‘lgan. Jadid mutafakkirlarining milliy tilni rivojlantirish, ma’naviyatni yuksaltirish va xalq ongini boyitishga qaratilgan faoliyati katta ta’sir ko‘rsatgan.

Ular o‘z asarlarida til orqali shaxsni tarbiyalash va milliy qadriyatlarni saqlashda izchil ish olib borganlar.

Olingan ilmiy natijalar va xulosalar asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi.

Jumladan, jadid matbuoti materiallaridan o‘quv dasturlarida keng foydalanish zarur. Yoshlarni milliy matbuot materiallarini o‘rganishga qiziqtirish va ularni tahliliy fikrlashga o‘rgatish muhim ahamiyatga ega. Davriy matbuot materiallarini tadqiq etish nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham zamonaviy pedagogika va madaniyat sohalarida faoliyat yuritayotgan tadqiqotchilar uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Машҳурахон Дармонова. Жадидлар фаолияти ва ижодида миллий уйғониш масаласи. “Водийнома” журнали. 2023 йил № 3 (30). – 45 – 51-бетлар.

2. A.Zohiriy. Ona tili // “Sadoyi Farg‘ona” gazetasi. 1914-yil 13-aprel.

3. Elbek. O‘lka qurultoyi va uning qoldirgan ta’siri // “Qizil bayroq” gazetasi. 1921-yil 13-yanvar.

4. Chig‘atoy gurungining imlo to‘dasi. Imlo masalasi // “Ishtirokiyun” gazetasi. 1919-yil 13-iyun.

5. Davlat lisoni masalasi // “Ishtirokiyun” gazetasi. 1918-yil 4-dekabr; Elbek. O‘lka qurultoyi va uning qoldirgan ta’siri // “Qizil bayroq” gazetasi. 1921-yil 13-yanvar; Sodiq. Til imlo qoidasi // ““Qizil bayroq” gazetasi. 1921-yil 25-yanvar.

6. Siddiqov. Til va imlo qurultoyi (Vadud Mahmud, Zehniy, Ashurali Zohiriy, Hamid Sulaymonlarning qilgan dokladlariga doir) // “Qizil bayroq” gazetasi. 1921-yil 7-yanvar.

7. O‘ktam. O‘rta Osiyo o‘zbeklarining imlo konferensiyasi munosabati ila // “Turkiston” gazetasi. 1923-yil 24-oktabr.

8. Туркистон матбуоти тарихи (1870 – 1917). Тузувчи Н.А. Абдуазизова. Тошкент: “Академия”. 2000. 144-бет.

G‘OYA, MAVZU VA MA’NO MUSHTARAKLIGI

Asqarov Dilmurod,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi
O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti katta ilmiy xodimi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Mazkur maqolada muxammaslarda mavzu, g‘oya, ma’no jihatdan umumiylikni yuzaga chiqarishda muallif mahorati masalasi Amiriy va Feruz lirik merosi misolida ochib berilgan. Amiriyning Navoiyga izdoshligi masalasi taxmislar orqali ko‘rsatib berilgan. Ikki hukmdor ijodkorlarning mushtarak mavzu va g‘oyalarini ishq masalasiga bag‘ishlangan muxammaslari misolida tahlil qilingan, o‘xshash va farqli jihatlari yuzasidan fikr bildirilgan.

Kalit so‘z va iboralar: muxammas, o‘xshashlik, tafovut, izdoshlik, mavzu, g‘oya, mazmun.

Аннотация

В статье рассматривается мастерство автора в создании общих тем, идей и смыслов в своих стихотворениях на примере лирического наследия Амири и Феруза. Вопрос о приверженности Амира Навои проиллюстрирован через тахмисы. На примере их стихотворений, посвященных теме любви, анализируются общие темы и идеи двух правящих творцов, обсуждаются их сходства и различия.

Ключевые слова и фразы: сходство, подобие, различие, связность, тема, идея, содержание.

Abstract

This article examines the author's skill in creating common themes, ideas, and meanings in mukhammas using the example of the lyrical heritage of Amiri and Feruz. The issue of Amiri's adherence to Navoi is illustrated through metaphors. The common themes and ideas of the two ruling creators are analyzed using the example of their mukhammas dedicated to the issue of love, and their similarities and differences are discussed.

Key words and phrases: mukhammas, similarity, difference, adherence, theme, idea, content.

Ishq – musulmon mintaqa xalqlari mumtoz adabiyotining o‘zak mavzusidir. Asrlar davomida ulug‘ so‘z san’atkorlari tomonidan ijod etilgan nazm namunalari, ayniqsa, g‘azaliyot ana shu umrboqiy mavzudan ruh oldi. G‘azalning she’rxon ko‘nglida tuyg‘ular tug‘yonini vujudga keltiruvchi nazm durdonasiga aylanishida unda qalamga olingan ishq mavzusining ham ko‘lami kengligi asos bo‘ldi. Badiiy salohiyati yuksak shoir tomonidan ayni mavzuda ijod etilgan g‘azaldagi rangin satrlar she’rxonni taxayyul olamiga etaklaydi. [1.16]

Muxammas asosida g‘azal yotadi. Asos g‘azalda ko‘tarilgan mavzu va g‘oya muxammasda atroflicha boyitiladi. Muxammas haqida gap ketganda, shoir o‘ziga yoqqan va g‘azalda etarlicha yoritib berilmagan mavzularni kengroq mushohada

qilishga harakat qiladi. Muxammasning har bandi besh misra ekanligi bu ishda ijodkorga keng imkoniyat yaratadi.

Shoir o‘quvchini so‘zning fusunkor qudrati bilan xayol olamiga sayr ettirarkan, ba’zan uni benazir go‘zallik sohibi bo‘lgan ma’shuqasi bilan uchrashtiradi, ba’zan esa unga hijron iztiroblarida shirin jonining o‘rtanishi-yu, sog‘inch hislarining asiriga aylanishini so‘zda namoyon etadi. Biroq shoir she’rxonni ko‘ngil istaklariga uyg‘un holda xayol olami tomon qanchalik etaklamasin, o‘sha badiiy tafakkurning bir tomoni hamisha o‘quvchining ma’naviy kamoloti bilan bog‘liq bo‘ladi. Mana shunday o‘ziga xos uslubiy jilo she’rxonga ham estetik zavq bag‘ishlaydi, ham uni yuksak insoniy fazilatlar sohibi bo‘lishga undaydi. Mumtoz adabiyotning etakchi mavzusi bo‘lgan ishqning ushbu jihatlari uning badiiy talqini asosida yaratilgan nazmning turli namunalari, xususan, muxammasning barcha zamonlar uchun birdek qadr topishiga omil bo‘ldi.

“Ishq” so‘zining lug‘aviy va istilohiy ma’nolari haqida ma’lumot beruvchi diniy va tasavvufiy manbalardagi ayrim qaydlar Sharq mumtoz adabiyotining bu etakchi mavzusi bevosita Qur’oni karim, hadislar va yirik mutasavviflarning Allohga bo‘lgan muhabbat hamda inson ma’naviy kamoloti haqida bildirgan fikrlari asosida vujudga kelganiga ishora qiladi. Qur’oni karimda ishq kalimasi uchramasa ham, tasavvufiy manbalarda ushbu ilohiy kitobning ba’zi suralarida Alloh va inson orasidagi muhabbatga dalolat qiluvchi oyatlarning mavjudligi haqida so‘z yuritiladi.

Mahmud Sa’diddin Bilginarning “Alloh va inson” nomli kitobida tasavvuf ahlining e’tiborida bo‘lgan ana shunday oyatu hadislar hamda ularning muhim irfoniy xususiyatlaridan bahs etiladi. Olim “Baqara” surasining 165-oyatida ishq so‘zi o‘rnida nozil bo‘lgan Alloh kalomi mavjudligiga diqqatni qaratib, uni quyidagicha izohlaydi: *“Vallazina amanu ashadu xubban lilloh” (“Iymon keltirganlarning Alloh uchun sevgisi eng shiddatli sevgidir”)*, ─ deyiladi. Bu oyatda ishq ifoda etilgan, zero, ishq sevgining shiddatli bo‘lish shaklidir”. [2.67-68] Taniqli tarjimon Alouddin Mansur yuqoridagi ilohiy jumlani: *“Iymonli kishilarning Allohga bo‘lgan muhabbatlari qattiqroqdir”*, [3.24] ─ tarzida o‘zbekchalashtiradi. Abdulaziz Mansur: *“Iymon keltirganlarning Allohga bo‘lgan sevgilari (ularnikidan) kuchliroqdir”*, [4.25] holida o‘sha ilohiy jumlani o‘zbekchaga uyg‘unlashtirgan. “Islomiy istilohlar lug‘ati”da ishqning “sevgi”, “savdo”, “muhabbat”, “aloqa” kabi so‘zlar bilan ma’nodoshligi hamda ishq “sevgining yuksalishi”, “muhabbatning ifrodi”, “yuqori darajaga etgan sevgi” singari istilohiy ma’nolarda qo‘llanishi qayd etiladi. [5.42]

Ishq va muhabbat kalimalari arabcha so‘z bo‘lib, ma’no-mohiyatiga ko‘ra har ikkalasi ham ko‘ngilning mahbub tomon kuchli ishtiyoq bilan intilishini anglatadi. [6.49]

Amiriy devoni debochasida shundy fikrlar bor: “*Bovujudi muncha shug‘lu taraddud va bu miqdor tajassus va tafaqqud ko‘ngul ishq-u muhabbat zavqig‘a rog‘ib va zamirimda oshiqona, shavqangiz g‘azallar shavqi g‘olib erdi. Parichehra gulandom shohidlari sahfayi orazida sun’i qalami birla yozilg‘on xatti rayhoniy g‘uborin va xol binafshasi nuqtalari savodin mutolaa va mushohada qilib, “al-majozu qantarat ul-haqiqa” ta’limi birla haqiqat sarmashqin olur erdim. Har qachonkim sarvqomat sumanbarlar ko‘zim hadiqasi chamanida jilva qilurlar erdi, tabiat gulshanida mavzun xayollar gulbuni ko‘karib, ul Sone’i bechun san’atining ta’rifida barjasta ash’orlar mazmunining misralari sarvi ra’no nihollaridek bosh chekar edi. Va har gohkim gulruxsor sanamlar husnining oyinasikim, mahbubi bemisl jamolining jilvasi mazharidir, hayolim nazarig‘a manzur bo‘lg‘och, tab’im to‘tisi mushohada hayratgohida shirin ash’orlar birla azal naqqoshining irodati xomasi chekkon bade’ naqshlar ofarinanda surud qilur erdilar. Nazm:*

Agarchi hush diyorida g‘olib erdi ko‘ngul,
Jununi ishqu muhabbatg‘a rog‘ib erdi ko‘ngul.
Shuhud bazmida paymonai muhabbat ichib,
Mudom sog‘ari sahbog‘a tolib erdi ko‘ngul.

Va gohi ustodlar devonlaridin biror shavqangiz va muhabbatomuz g‘azal topar erdim, filhol zavqu shavq ifrotidin muxammas bog‘lar erdim. Va har g‘azaldin rangin va tahsin qofiya ko‘rar erdim, tatabbu’ida g‘azal aytur erdim.”

Ishq inson ruhiy-ma’naviy olamida his-tuyg‘ular vositasida namoyon bo‘ladigan murakkab jarayon bo‘lib, har bir oshiq ko‘nglidan kechirgan bunday vaqelikni o‘zicha talqin etadi. Badiiy ijod insonning botiniy kechinmalarining ham obrazli in’ikosi bo‘lganligi bois o‘sha xilma-xilllik so‘z san’atkorlarining badiiy tafakkuri mahsuli namunalarida adabiy ifodasini topadi. Ijodkorning ishqqa munosabatini to‘g‘ri anglash va shu mavzudagi asarlarini ishonarli tahlilu talqin qilishning muhim omili uning e’tiqodiy qarashlaridagi etakchi tushunchalarni chuqur idrok etishni talab etadi. Mustaqillik sharofati bilan mumtoz shoirlarimiz, ayniqsa, Alisher Navoiy adabiy merosi, uning asarlarining tadqiqi borasida masalaning ana o‘sha muhim tomoniga alohida e’tibor qaratildi. Ayni choqda respublika matbuotida e’lon qilingan ba’zi maqolalarda mavzu mohiyatini to‘la anglamaslik, bir yoqlama tahlilga moyillik, mumtoz asarlarda ilgari surilgan tasavvufona g‘oyalarni dunyoning turli o‘lkalarida vujudga kelgan ta’limotlar bilan

uyg‘un holda tahlil qilish holatlari paydo bo‘la boshlaganiga o‘z vaqtida munosabat bildirildi. [7.3]

Komil, pok ishq haqida fikr yuritilar ekan, mantiqiy tafakkur komil inson tushunchasiga borib taqaladi. Alisher Navoiy va Sharqning boshqa buyuk mutafakkirlari komil inson deganda, avvalo, payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ni nazarda tutganliklari aksariyat manbalarda qayd etiladi. Taniqli olim N.Komilov tasavvufga oid tadqiqotida Muhyiddin Ibnul Arabiy, Shayx Olimiy, Sayid Abdukarim Geloniy, Aziziddin Nasafiy singari allomalarning komil inson haqidagi qiymat va ahamiyati yo‘qolmagan qarashlari, fikrlariga e’tiborni qaratadi. Tadqiqotchi ushbu mutafakkirlar mulohazalarini teran tadqiq etadi. E’tiborli jihati shundaki, olim Aziziddin Nasafiy falsafiy mushohadalariga ko‘ra, komil inson hayotdan tashqari allaqanday mavhum zot bo‘lmay, muayyan shaxs ekanligi, yaxshi sifatlarni egallab borgan inson shunday martabaga ko‘tarila olishi hamda komil inson martabasi tariqat va riyozat yo‘li bilan qo‘lga kiradigan yuksak martaba ekanligiga urg‘u beradi. [6.143-153] Shunday mulohazalar akademik B.Valixo‘jayev va adabiyotshunos E.Ochilovlar maqolalarida ham ko‘zga tashlanadi. [8.12-17; 9.7-14]

Amiriy va Feruz muxammaslari haqida adabiyotshunoslikda umumiy ma’lumot berilgan bo‘lsa-da, poetik xususiyatlari hali maxsus va to‘liq o‘rganilmagan. Ularni har taraflama tadqiq etish o‘zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotidagi muxammas nazariyasini o‘rganish, mavjud adabiy an’analarni davom ettirish va rivojlantirish hamda mazkur janrning yangidan yangi qirralarini kashf etishga qo‘shgan hissani teranroq anglash imkoniyatini beradi. Amiriy va Feruz muxammaslari tahlilida bajarilishi lozim bo‘lgan ilmiy izlanishlar ko‘lami va yo‘nalishini aniqlab olish, muxammaslarda asos g‘azal bilan orttirma misralarning shakl va ma’no mutanosibligiga e’tibor qaratish muhim.

Muxammaslarda ilohiy ishq mavzusini oshib berish maqsadida an’anaviy obrazlarga murojaat qilinadi. Lirik qahramon ikki ijodkorda ham oshiqdir. Oshiq ruhiy kechinmalarini yanada chuqurroq ochib berish uchun muxammas tanlangan.

Oshiq o‘lsang bazm aro bearg‘anun may ichmagil,
Garchi voiz senga aytur: “Lolagun may ichmagil!”
Ey Amiri dahr, sen haddin fuzun may ichmagil,
Tonglog‘i kavsar uchun bersanbukun may ichamagil,
Tek tur, ey zohid, Navoiy sen kabi loshimudur?!

Muhabbat mavzuining badiiy talqini har qanday shoir ijodining asosini tashkil etadi. Darhaqiqat, Feruz lirik shoir sifatida ishq-muhabbat mavzusining badiiy talqiniga alohida e’tibor qaratdi. Professor Nusratullo Jumaxo‘janing yozishicha: “Badiiy ijodda ham Feruz o‘z zamonasi shoirlarining peshvolaridan edi.

Qalamkashlikda u nozik tab’i, o‘tkir didi, ravon uslubi bilan adabiy muhitdagi ko‘pgina shoirlardan usturn turardi. Ayniqsa, ishq-muhabbatning mumtoz tasvirini yaratishda Feruz komil ijodkor darajasiga etganligini ishonch bilan e’tirof etish mumkin.

Feruz ishqni o‘ziga xos obrazlar orqali, ohorli uslubda vasf etdi, sof tuyg‘ulari va kechinmalarini betakror ifodaladi. Feruz buyuk ijodkor salaflari asarlaridagi obraz va tasvirlarni takrorlamadi. Ko‘hna tuyg‘u hisoblangan ishqni yangi ohanglarda, yangicha poetik talqinlar orqali tarannum etdi. Shu o‘rinda bu kabi izlanishlarning eng ahamiyatlilari xususida to‘xtalish zarurati seziladi.

To ishqing ichra ey pari, devonai zor o‘lmusham,
Hajringda g‘am tirnog‘idin a’zoyi bir-bir yulmusham,
Guldek uzoringni tilab gulbargi yanglig‘ so‘lmusham,
Rozi o‘lumga orazing hajri g‘amidin bo‘lmusham,
O‘ltur mani yo tig‘ ila, ko‘rguz manga yo orazing.

Feruz lirikasining asosiy mavzusi ishq-muhabbatdir. Shoir ushbu mavzuda o‘ziga xos jozibali she’rlar bitdi. Uning lirikasida shohning emas, oddiy insonning – oshiqning ruhiy kechinmalari, iztiroblari o‘z ifodasini topgan. Feruz g‘azallarida yuksak insoniy fazilatlar egasi – oshiq hamda go‘zallikda yagona, ba’zan mehribon, ba’zan zulmkor ma’shuqa timsoli turadi. Lirik qahramonning e’tiroficha, ishq borasida shohu qul barobar”. [10.78]

Shuni ta’kidlash kerakki, an’anaviy ishqiy she’riyatda bo‘lgani kabi Feruz lirikasida ham asosiy obrazlar oshiq, ma’shuqa va raqibdir.

Feruz muxammaslarining ikkitasi **taxmis.** Muxammas «beshlik» bo‘lsa, taxmis «beshlantirish» demakdir. Unda shoir o‘ziga ma’qul g‘azalning har bayti oldidan uch misradan qo‘shib, uni muxammasga (beshlikka) aylantiradi. Buning sharti shuki, taxmischi shoir g‘azalning vazni va qofiyasiga to‘la «bo‘ysunishi» kerak. Ayni paytda, unga ham taxmis so‘ngida o‘z taxallusini qo‘llash «huquqi» berilgan. Feruz o‘ziga ustoz deb bilgan Muhammad Rizo Ogahiy g‘azallariga taxmislar bog‘lagan. Taxmis bog‘lashda shoir g‘azalning nafaqat vaznu qofiyasiga, balki uning tili va uslubiga ham e’tibor beradi. Ogahiyning “qoshu ko‘zung” radifli g‘azaliga yozilgan taxmis shu jihatdan alohida ahamiyatga ega:

Bir jilvagar bo‘lg‘och ko‘zum oldida to qoshu ko‘zung,
Fahmu xiradni ayladi mandin judo qoshu ko‘zung,
Jonimni oldi aylabon nozu ado qoshu ko‘zung,
Vah, ne balodur bilmadim, ey dilrabo, qoshu ko‘zung –
Kim, bir nazarda soldi o‘t jonim aro qoshu ko‘zung.

E’tibor berilsa, Feruz misralarida ham g‘azal satrlaridagi singari ogahiyona zavqni, teranlik va ohangni his etish mumkin. Ulug‘ ustoz shoirlar g‘azallariga

taxmis bog‘lashning yana bir sharti – g‘azalga bog‘langan uch misra mohiyatan unga shunchalik singib ketishi kerakki, beshlik band yaxlit o‘qilganda bamisoli bir ijodkor tomonidan bitilgandek taassurot uyg‘otishi zarur. Feruz taxmis bog‘lash borasida ustozi Ogahiyga munosib izdosh ekanini ko‘rsata olganini ta’kidlash kerak. Muxammasning keyingi bandlarida ham xuddi shu holni kuzatish mumkin:

Husn ahli shohisan, erur mulkung malohat kishvari,
Ikki ko‘zung jodu erur, qoshing – alarning xanjari,
Majnundek o‘ldi ko‘rgach – o‘q husnung jahon donolari,
Man zori hayroning nechuk devona bo‘lmay, ey pari –
Kim, aqlu hushum ayladi mandin judo qoshu ko‘zung.

Muhammad Rahimxon Feruz asarlarida ishq mavzusining talqini masalasini o‘rganish uning asarlarida ham aynan xavos ishqi badiiy ifodalangani haqidagi to‘xtamga olib keladi. Shoir asarlaridagi oshiq, ma’shuqa va raqib triadasi ham hazrat Navoiy ilgari surgan ana shu konsepsiyadan kelib chiqib o‘rganilishi zarur. Ana shunda Feruz asarlaridagi ishq talqini ilmiy jihatdan to‘g‘ri baholangan bo‘ladi. Professor Nusratullo Jumaxo‘janing mana bu fikrlari ham buni tasdiqlaydi: “Ixlosmand shoirni Tangrining kashfu karomatlari, u ijod etgan mo‘jizakor olam sirlari, o‘zining husnu jamolini oynadagidek ko‘rish ishtiyoqida vujudga keltirgan tabiat va inson go‘zalliklari maftun etadi. Uning ruhiyatida Haq muhabbati tug‘yon uradi. Feruzning ilhomi va ijodi Haqning ishqi jununidan zavqu shavqqa to‘lish to‘lg‘og‘ida tavallud topadi”. [12.50-51]

Ayni xususiyat hazrat Alisher Navoiy ishqiy lirikasida ham kuzatiladiki, buyuk mutafakkirning ishq haqidagi qarashlari, prinsiplari nafaqat mumtoz she’riyatimizning Bobur, Mashrab, Ogahiy, Furqat kabi shoirlar, balki Muhammad Rahimxon Feruz uchun ham o‘ziga xos mezon vazifasini o‘tagani ma’lum bo‘ladi. Adabiyotshunos olim Yoqubjon Is’hoqov hazrat Alisher Navoiy ijodi misolida mumtoz she’riyatimizdagi ishq talqini asoslarini quyidagicha ta’riflaydi: “Navoiyning ishq masalasidagi konsepsiyasining asosiy mohiyati shundan iboratki, majoziy ishq haqiqiy ishqdan alohida olinib, unga qarama-qarshi qo‘yilmaydi. Balki, majoziy ishq ishqi haqiqiyning bir ko‘rinishi yoki haqiqiy ishq yo‘lidagi o‘ziga xos bosqich sifatida baholanadi. Ruhan pok, ma’naviy komil inson uchun majozning o‘zi ayni haqiqatdir”.[13.25] Ta’kidlash kerakki, ishq konsepsiyasi borasida Feruzning tutumi Alisher Navoiy qarashlariga har jihatdan muvofiq keladi. Feruz ham majoziy ishqni haqiqiy ishqqa eltuvchi vosita deb biladi va she’rlarida ayni shu mazmunda badiiy talqin etadi.

Amiriy Navoiy g‘azallariga eng ko‘p muxammas bog‘lagan ijodkor hisoblanadi. [15.21-27]

Amiriy taxmislari, aytish mumkinki, hamma tomondan g‘azallari asos bo‘lgan mualliflar uslubi, dunyoqarashi, g‘oyasi, badiiy ifoda vositalariga yaqinlashib boradi. Masalan, Alisher Navoiyning “Lolazor ermaski, ohimdin jahonga tushti o‘t” misrasi bilan boshlanuvchi mashhur g‘azaliga bog‘langan taxmisda Amiriy mahoratining yana bir qirrasi namoyon bo‘ladi. Navoiy qo‘llagan romantik uslub, ifoda etayotgan hayotiy mazmun va samimiy ohang Amiriyga ilhom baxsh etadi, lirik qahramonning dardu hasratlarini, ruhiy kechinmalarini, dil so‘zlarini ifodalash vositasiga aylanadi. Bu taxmis mahbubaning beparvo va jafokor, sitam qiluvchi odatlaridan ozor chekkan oshiq holatining bayoniga oid. Binobarin, Navoiy lirik qahramonining ohu nolasidan o‘t yog‘ilishi, bu o‘tning ufqning qirmizlanishiga sabab bo‘lishi, yor dardida oshiq ko‘zi, badanining kuyishi kabi poyetik tasvirlarni Amiriy yanada kuchaytirishni maqsad qilib olganligini g‘azalga bog‘langan misralar ko‘rsatib turadi

Baski ul gul ishqidin men notavong‘a tushti o‘t,
O‘rtanib, bag‘rim ila ko‘nglumu jong‘a tushti o‘t,
Dog‘liq ko‘ksum o‘tidin kahkashonga tushti o‘t,
Lolazor ermaski, ohimdin jahonga tushti o‘t,
Yo‘q shafaqkim, har qiroqdin osmong‘a tushti o‘t.

Oshiq Amiriy birinchi bandda mashuqani gulga o‘zini esa bir notavonga o‘xshatadi. Yor ishqida o‘rtangan lirik qahramon bag‘ri, ko‘ngliga o‘sha malaksiymo sabab o‘t tushadi. Muhabbat alanga oladi. Lirik qahramonning “dog‘lik ko‘ksi” o‘tidan nafaqat zamin, balki osmon (kahkashon – somon yo‘li) ham kuyadi.. Navoiy g‘azalida mahbuba sabab oshiq tortgan ohlardan jahonga o‘t tushganligi aytilsa, Amiriy lirik qahramoni ohlari osmon-u falakni o‘t bilan qoplashi aytiladi. Bu o‘rinlarda Amiriy ishq o‘tini yanada kuchayganini ko‘rishimiz mumkin.

Tushti hajridin ko‘ngul uyig‘a ul dildor o‘ti,
Yog‘durur gardi balodek boshima idbor o‘ti,
Kuydurur andoqki bulbul paykarin gulzor o‘ti,
Dedilar: “El xonumonin o‘rtar ul ruxsor o‘ti”,
Bu so‘z eshitgoch, mani bexonumong‘a tushti o‘t.

Bu bandda yana oshiq mashuqa sabab chekkan ozorlari haqida bayon qiladi. Oshiq uchun bu dunyoda birgina ko‘ngil deb atalmish uyi bo‘lardi, mashuqa sabab shu uyga ham o‘t tushadi. Navoiy xalq ichida yorning go‘zal yuzi sabab elning boyligiga (xonumoniga)o‘t tushgani aytsa, Amiriy bor boyligi hisoblanmish ko‘ngliga o‘sha dildorning o‘ti tushganini aytadi. Shu banda ilohiy ishq haqida so‘z yuritayotgani ko‘zga tashlanadi. Olloh insonning qalbiga, ko‘ngliga nazar soladi va o‘sha joyda zuhr qiladi, namoyon bo‘ladi. Ko‘ngil uyiga olloh ishqi

tushgani sabab oshiq mahbub dardga, sitamga mubtalo bo‘ladi. Boshiga shu ishq sabab baxtsizlik balosi yog‘iladi. Zero, hajr o‘tlari oshiq boshiga “gardi balo”dek yog‘ilar ekan, undan oshiq ko‘nglining o‘t ichra qolishi tabiiy. Buni Amiriy kul ichra vatan tutgan laxcha cho‘qqa mengzaydi:

Soldi ko‘ksim ichra o‘t bir sarvqaddu siymtan,
Yona-yona sham’ yanglig‘ paykarim, o‘ldi tikan,
Tong emas, axgar kibi kul ichra gar qilsam vatan,
O‘qlaring ko‘nglumga tushdi – kuydi ham ko‘z, ham badan –
Kim, kuyar ho‘lu qurug‘, chun naysitong‘a tushti o‘t

Navbatdagi bandda mashuqa qaddi savrdek tik hamda kumush tanli malakligi tilga olinadi. Mumtoz adabiyotda ko‘p bora tilga olingan mashuqa singari. Mashuqa ishqi oshiq ko‘ksiga o‘t yoqadi. Shu sabab ham oshiq yor ishqida sham kabi yonib eriydi. Agar shunday yongudek bo‘lsam, hech shubhasiz, laxcha cho‘g‘ singari kul ichida vatan qilaman. Yuqoridagi bandda oshiqning xonumoni bilan birga ko‘ngliga ham o‘t tushgandi. O‘sha o‘t mashuqni yoqib kul qiladi. Bu bandda esa lirik qahramon kul orasidagi laxcha cho‘g‘ kabi bo‘lishini aytib o‘tmoqda. Mashuqa yorga bir qiyo boqqandi (o‘qlaring ko‘ksimga tushti) oshiqning unga termulgan ko‘zlari bilan birga badani ham yonib ketdi. Navoiy mazkur holatni dalillash uchun xalqimizning “Qamishzorga o‘t ketsa ho‘lu quruq baravar yonadi” maqolini keltirgan.

Amiriyning quyidagi misralari go‘yo Navoiy qurgan binoning poydevori bo‘lib, uni yanada yorqinroq ko‘rinishini ta’minlagan, ya’ni ulug‘ shoir fikrlarining ma’no doirasini ochgan va kengaytirgan:

Dilraboliq shevasin oromi jonlardin so‘rung,
Mehnati hijron tariqin bag‘ri qonlardin so‘rung,
Lolaruxlar vasfini rangi somonlardin so‘rung,
Ishq sirrin hajr asiri notavonlardin so‘rung,
Aysh ila ishrat tariqin komronlardin so‘rung (1,388).

“Bunda taxmis bog‘layotgan shoirning o‘sha g‘azal mazmuniga putur etkazmasligi, qo‘shilayotgan misralarning g‘azal vazni, qofiyasi, radifi va boshqa jihatlariga mos bo‘lishi talab etiladi”. [16.196]

Qofiya tizimida ham Amiriy Navoiyga izdoshlik qiladi. Misraning qofiyasini ta’minlovchi so‘z etimologik jihatdan qaysi tilning leksik qatlamiga mansub bo‘lsa, Amiriy aynan o‘sha qatlamdagi so‘zlarni qofiya sifatida keltirishni ma’qul ko‘radi. Masalan, Amiriyning turkiy devonidagi ikkinchi muxammasining uchinchi bandida Navoiy qo‘llagan “quyosh” so‘ziga “yosh”, “qosh”, “bosh” kabi sof turkiy so‘zlar qofiya vazifalarini bajargan bo‘lsa, undan keyingi bandda Navoiy

qo‘llagan “takallum” so‘ziga arabcha qofiya tizimini qo‘llashni muvofiq deb bilgan:

Moni’ o‘ldi yoshima, vasling tarahhum ayladi,
Shomi hijrondin quyoshdek raf’i anjum ayladi,
Gah itobu noz aylab, gah tabassum ayladi,
Nargising afsun, gulbarging takallum ayladi,
Aqli kul topti firib, ul makri oliyni ko‘rub (1, 366).

Navoiy g‘azallari mavzu jihatdan juda rang-barang. Ammo Amiriy faqat oshiqona g‘azallarga taxmis bog‘lashni ma’qul ko‘radi. Uning muxammaslarida hasbi hol, orifona, hamd va na’t mavzularidagi she’rlarni ko‘rmaymiz. Bu ham Amiriyning ijodga munosabatini bildiruvchi jihatlardan biri hisoblanadi.

Umarxon Amiriy hamda Muhammad Rahimxon Feruz she’riyatida etakchi o‘rinda turuvchi ishq mavzusi ijodkorlar tomonidan yuksak badiiy mahorat bilan vasf etilgan. Shoirlar an’anaviy oshiq, ma’shuqa va raqib obrazlarini o‘ziga xos tasvirlashga harakat qiladi, ular vositasida katta ahamiyatga ega fikrlarni ifodalashga muvaffaq bo‘ladi. An’anaviy hisoblangan ishq mavzusi talqiniga yangicha ruh berishga erishadi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR

1. Eshonqulov H. Алишер Навоий ғазалиётида ишқ поэтикасининг қиёсий-типологик таҳлили (“Хазойин ул-маоний” мисолида). F.f.d. disser.. Buxoro, 2020. – B. 16
2. Mahmud Sadettin Bilginer. Allah ve insan. ─ Istanbul, 1991. ─ S. 67-68.
3. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима. ─ Тошкент: “Чўлпон”, 1992. − Б.24.
4. Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири (Таржима ва тафсир муаллифи Абдулазиз Мансур). ─ Тошкент, 2004. − Б. 25.
5. Hasan Altay. Islami terimler sözlügü. ─ Ankara: Işaret yayınları, 1995. ─ S. 42.
6. Комилов Н. Тасаввуф. Биринчи китоб. − Тошкент: “Ёзувчи”, 1996, − Б. 49.
7. Ҳаққул И. Моҳиятдан йироқлашмайлик ва тасаввуфшуносликдаги ғаройиботлар// “Ўзбекистон адабиёти ва санъати”, 2002, 5 апрель, -Б.3.
8. Валихўжаев Б. Комил инсон – комил жамият: Алишер Навоий талқинида// Истиқлол ва умрбоқий ижод. − Самарқанд, 2002, − Б. 12-17.

9. Очилов Э. Дарвеш – комил инсон тимсоли// “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2001, 6-сон, − Б. 7-14.

10. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У. ва б. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б.78.

11. Алишер Навоий. Маҳбубу-л-қулуб. – Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Тўққизинчи жилд. –Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. –Б.498

12. Жумахўжа Н. Миллий мустакиллик мафкураси ва адабий мерос (XVII-XIX асрлар ўзбек шеърияти асосида): Филол. фан. д-ри... дисс. - Тошкент, 1999. – Б. 50-51.

13. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. –Тошкент: Фан, 1983. – Б. 25.

14. Абдуғафуров А. Топилмаган ғазаллар // Буюк бешлик сабоқлари (Мақолалар тўплами). – Т.: Адабиёт ва санъат, 1995. – Б. 76.

15. Жўрабоев О. Амирийнинг Навоий ғазалларига тахмислари хусусида. // Филология масалалари. 2005. №2-3. – Б. 21-27.

16. Қуронов Д., Мамажонов З. Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Академнашр, 2010. – Б. 196.

17. Саъдиев С. Самарқанд адабий муҳити тарих кўзгусида. – Т.: Фан, 2009. – 286-286.

18. Жабборов Н. Огаҳийнинг адабий-эстетик ва маънавий-ахлоқий мезони. / Огаҳий шоир, муаррих, таржимон. – Урганч, 2019. – Б. 28.

“O‘ZBEK ADABIYOTI NAMUNA DAFTARI” TAZKIRASINING ADABIY AHAMIYATI

Ahmadaliyev Lochinbek Muhammadyusuf o‘g‘li,
University of Business and Science
Til va adabiyot ta’limi kafedrasi dotsenti v.b.,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

Annotatsiya: “O‘zbek adabiyoti namuna daftari” Po‘latjon Qayyumiyning uzoq yillik ilmiy izlanishlari natijasi bo‘lib, Qo‘qon xonligi tarixi va Qo‘qon adabiy muhiti haqida qimmatli manbalardan biridir. Maqolada shu xususida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: antologiya, tazkira, devon, manba, onomastika, etnografiya, tarix, adabiyot, o‘lkashunoslik.

Аннотация: “Образец тетради узбекской литературы” является результатом многолетних научных исследований Полатджана Кайюми и

является одним из ценных источников по истории Кокандского ханства и литературной среды Коканда. В статье это обсуждается.

Ключевые слова: антология, тазкира, девон, источник, ономастика, этнография, история, литература, краеведение.

Annotation: “Sample notebook of Uzbek literature” is the result of many ears of scientific research of Polatjan Kayyumi and is one of the valuable sources on the history of the Kokand khanate and the literary environment of Kokand. The article discusses this.

Keywords: anthology, tazkira, devon, source, onomastics, ethnography, history, literature, local lore.

Po‘latjon domulla Qayyumiy 1885-yilda Xo‘qandi latifning Xo‘jand dahasiga qarashli Haydarbek II mahallasi (hozirgi 1-Sharq ko‘chasi)da dunyoga kelgan.

Tazkiranavis, matnshunos, ma’rifatpar va pedagog Po‘latjon domullo Qayyumiy (1885-1964) adabiyot sohasida rivojida bir qancha muhim ishlarni amalga oshirgan. Chunonchi, “Uch og‘a-ini botirlar” ertagining yozib olinishi va e’lon qilinishi, Rahmatullohqori Vozehning “Tuhfat ul-ahbob fi tazkirat ul-as’hob”, Afzal Pirmastiyning “Tazkirai Afzaliy”, Sadriddin Ayniyning “Namunai adabiyoti tojik” tazkiralarining tarjima qilinishi, Maxmurning 69ta she’ridan iborat noyob qo‘lyozma devonining topilishi (1950), Furqat qo‘lyozma devonining tuzilishi (1959) bevosita olim nomi bilan bog‘liq. Bundan tashqari, adabiyotshunos tazkiranavis sifatida turkiy (o‘zbek) shoirlari hayoti va ijodi bilan bog’liq ma’lumotlarni jamlash natijasida “O‘zbek adabiyoti namuna daftari”, “Tazkirai Qayyumiy”, “Xo‘qand tarixi va uning adabiyoti”, “Tazkiratu-sh-shuaro” kabi tazkiralarini yozdi. 1911-yildan boshlab ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi sifatida ish boshlagan Po‘latjon domla 1917-yildan boshlab sovet makyablarida dars boshlaydi. 1942-yilda uning pedagogik faoliyati 25 yilligi nishonlanadi. 1944-yilda O‘zSSSR tashkil etilganligining 20 yilligi munosabati bilan xalq maorifi sohasidagi xizmatlari munosib baholanib, unga faxrli “O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan o‘qituvchi” unvoni beriladi.

Po‘latjon Qayyumiyning pedagoglik mahorati ham tahsin qilarlik darajaga etgan. Uning shogirdlari ichidan jadid adabiyotning tengsiz shoiri – Usmon Nosir (1912-1944); O‘zbekiston xalq yozuvchisi – Abdulla Qahhor (1907-1968), shoir, yozuvchi va dramaturg, O‘zbekiston xalq shoiri (1965), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan san’at arbobi (1944) – Sobir Abdulla; adabiyotshunos, ijodkor, jurnalist – Sharif Rizo; O‘zSSR madhiyasi matni muallifi (T.To‘la bilan birgalikda), shoir, yozuvchi, tarjimon – Temur Fattoh; tarjimon va ijodkor Adham Rahmat;

olimlardan: T.Zohidov[35], M.O‘rozboyev[36], U.Oripov[37], J.Saidov[38], O.Aminov[39], M.Qoriyev[40], S.Sodiqov[41], Y.Otabekov[42], S.Sirojiddinov[43], T.Sarimsoqov[44] kabilar etishib chiqqan.

[35] Tesha Zohidov (1906-1981) – O‘rta Osiyo davlat universiteti (O‘zMU) ni tamomlagan, zoolog. Biologiya fanlari doktori, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan va texnika arbobi (1947), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi (1952). O‘zbekiston Fanlar akademiyasining prezidenti (1952-1956). Beruniy nomidagi Davlat mukofoti laureati (1970). Xalqaro zoologiya akademiyasining haqiqiy a’zosi. 300 dan ortiq ilmiy ish, 50 ta monografiya muallifi.

[36] Muhammad Toshevich O‘rozboyev (1906-1971) – mexanik olim. O‘rta Osiyo universitetining ishchi fakultetini (1928), Moskva oliy texnika bilim yurtini (1932), Moskva universitetining matematika-mexanika fakultetini (1934) tugatgan. Professor (1938), texnika fanlari doktori (1947), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi (1956), O‘zbekistonda xizmat qo‘rsatgan fan va texnika arbobi (1960). O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Inshootlar instituti direktori (1947-1957), Ilmiy-texnika davlat qo‘mitasi raisi (1957-1961), Toshkent politexnika instituti rektori (1963-1971), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Prezidiumi a’zosi hamda Mexanika va boshqarish jarayonlari bo‘limining akademik kotibi (1970-1971). Davlat mukofoti (1952), Beruniy nomidagi O‘zbekiston Davlat mukofoti laureati (1967). O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Mexanika va inshootlarning seysmik mustahkamligi instituti uning nomiga qo‘yilgan.

[37] Orifov Ubay Orifovich (1905-1976) – O‘zbekiston pedagogika akademiyasini tamomlagan (1931). Fizika-matematika fanlari doktori (1954), professor (1956), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi (1956), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan va texnika arbobi (1959). O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Fizika-texnika instituti (1945-1956, 1963-1967), Yadro fizikasi instituti direktori (1956-1962, 1967-1969), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi prezidenti (1962-1966), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Elektronika instituti direktori (1966-1976). Beruniy nomidagi O‘zbekiston Davlat mukofoti laureati (1968). O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Elektronika institutiga uning nomi berilgan.

[38] Saidov Jo‘ra Kamolovich (1909-1999) – O‘zbekiston pedagogika akademiyasini tugatgan (1932). Biologiya fanlari doktori (1960), professor (1967), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi (1968), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1977). Samarqand qishloq xo‘jalik instituti direktori (1943-1952), O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi Fanlar Akademiyasi akademik-kotibi (1960-1961), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Botanika instituti direktori (1964-1986).

[39] Aminov Olim Mo‘minovich (1906-1981) – iqtisodchi olim, 1930-yilda O‘zbekiston pedagogika akademiyasini tugatgan. Qo‘qondagi davlat paxtachilik institutining tashkilotchisi va direktori (1931-1934). O‘zbekiston fanlar akademiyasi Iqtisod instituti direktori (1945-1948). Iqtisod fanlari doktori (1955), professor (1959), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1964). Toshkent Davlat Universiteti huzuridagi Ijtimoiy fanlar o‘qituvchilari malakasini oshirish institutining direktori (1966-1969).O‘zbekiston fanlar akademiyasi muxbir a’zosi (1968).

[40] Muhammadjon Qoriyev – professor. Moliya-iqtisodiyot institutining asoschilaridan biri.

[41] Saodat Sodiqovich Sodiqov (1910-1995) – genetik olim, O‘rta Osiyo paxtachilik va ipakchilik institutini tugatgan (1932). O‘zbekiston Davlat nazorati vazirligi xodimi (1942-1948). 1948-yildan O‘simliklar eksperimental biologiyasi institutida g‘o‘za amaliy genetikasi laboratoriyasi mudiri (1950-1963 yillarda shu institut direktori). O‘zbekiston Fanlar akademiyasi muxbir a’zosi (1952), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1980). Beruniy nomidagi O‘zbekiston Davlat mukofoti laureati (1996).

[42] Yusuf Otabekov - O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan shifokor, professor, 1955-yilda Andijon davlat tibbiyot instituti tashkilotchilaridan biri.

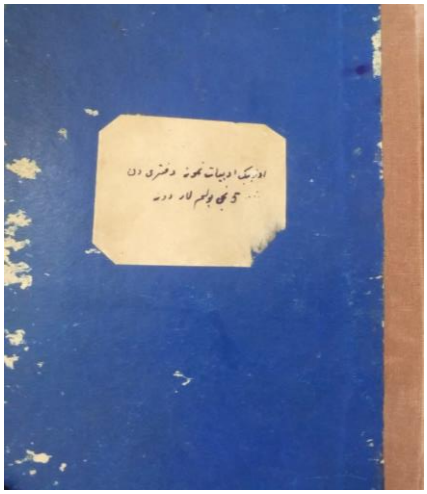
[43] Sa’di Hasanovich Sirojiddinov (1920-1988) – O‘rta Osiyo davlat universiteti (O‘zMU)ni tugatgan (1942). Fizika-matematika fanlari doktori (1953), professor (1956), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi (1966), S. Bernulli nomidagi xalqaro matematik statistika va ehtimollar nazariyasi jamiyati (Gollandiya)ning haqiqiy a’zosi (1966), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1971). O‘zbekiston Fanlar akademiyasi matematika instituti direktori (1957-1967), Toshkent Davlat Universiteti rektori (1966-1970; 1983-1987), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi vitse-prezidenti (1970-1983). Beruniy nomidagi O‘zbekiston Davlat mukofoti laureati (1973), "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan mukofotlangan (2002).

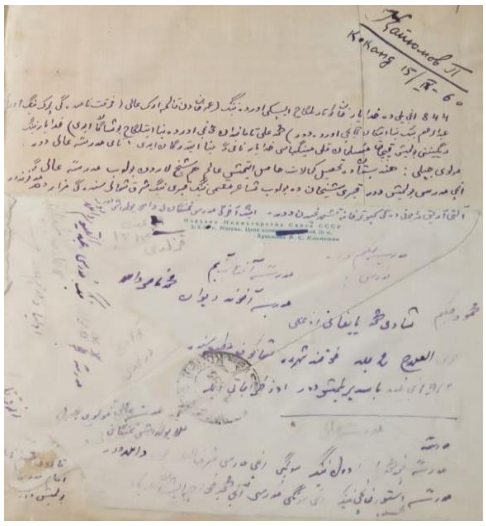
[44] Toshmuhammad Aliyevich Sarimsoqov (1915-1995) – O‘rta Osiyo davlat universiteti (O‘zMU)ni tamomlagan (1936). Fizika-matematika fanlari doktori (1942), professor (1942), O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi (1943), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1960), Mehnat Qahramoni (1990). O‘zbekiston Fanlar akademiyasi vitse-prezidenti (1943-1946), prezidenti (1946-1952), O‘zbekiston Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vaziri (1959-1971). O‘rta Osiyo davlat universiteti (O‘zMU) rektori (1971-1983). 1988-yildan O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Prezidiumida maslahatchi. Topologiya va funksional analiz bo‘yicha Toshkent ilmiy maktabi asoschisi. Beruniy nomidagi O‘zbekiston Davlat mukofoti laureati (1967, 1992). "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni sohibi (2002).

Po‘latjon domla matnshunos va adabiy manbashunos sifatida ham salmoqli ishlarni amalga oshirgan. Chunonchi, “O‘zbek adabiyoti namuna daftari” olimning mana shu sohadagi ilk qadamlaridan biri edi.

Tazkira O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan o‘qituvchi, Po‘latjon domullo Qayyumiy (1885-1964) tomonidan tuzilgan ilk tazkira bo‘lib, Sadriddin Ayniyning “Namunai adabiyoti tojik” ta’sirida bitilgan. Po‘latjon Qayyumiy butun umrlik ilmiy faoliyati davomida turkiy (o‘zbek) mumtoz shoirlari haqida faktlarni yig’ib borgan. Biroq sovet mafkurasi ta’siri ostida ularni qay tarzda keng ilmiy jamoatchilikka taqdim etishga qiynalgan. Chunki u yig’gan shoirlarning juda katta qismi “feodal klerikal saroy adabiyoti” vakillari edi. Shunday paytda 1926-yilda S.Ayniy yuqoridagi asarini e’lon qilgan. Bu jarayon Po‘latjon Qayyumiyga o‘z maqsadini ochishga yo‘l ochgan. S.Ayniy mafkura yalovbardori bo‘lganligi sababli Po‘latjon Qayyumiy uning asari soyasi ostida xuddi u kabi o‘zbek shoirlari she’rlarini e’lon qilish, Ayniyga ergashish orqali o‘zi va asarini tanqiddan omon saqlashi mumkin edi. Shundan so‘ng olim o‘zidagi tarqoq materiallarni tartiblashga kirishadi.

Ushbu tazkira turkiy (o‘zbek) mumtoz adabiyoti vakillari to‘g’risida unikal ma’lumotlarni taqdim eta olishi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

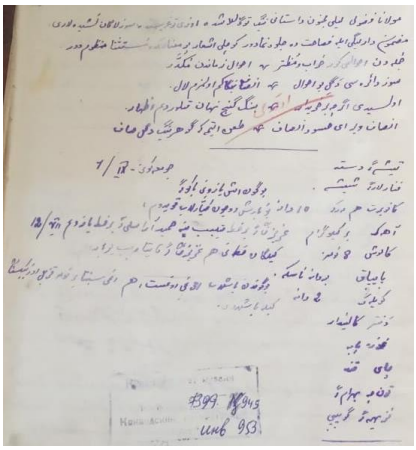
Tashqi muqovaning orqa tarafiga kirill alifbosiga asoslangan o‘zbek yozuvida “Qayyumov P. Qoqand. 15.IX.1960”,-deb yozilgan. Shundan so‘ng Xudoyorxon O‘rdasining qurilishi va Qo‘qon xonligining eski o‘rdasi haqida ma’lumotlar qayd etilgan: “1844nchi yilda Xudoyorxon ko‘tarilgach, eski o‘rdadagi (Umarxondan qolgan arki oliy (Furqat nomidagi parkning orqasida Abdurahimbek bino etgan II nchi o‘rdadur) Muhammad Alixon tomonidan 3nchi o‘rda bino etilgach, bo‘shagan edi) Xudoyorning regent bo‘lmish qipchoq Musulmoqul mingboshi Xudoyor nomiga bino bino etdirgan edi. Nomi “Madrasai Oliydur”. Mavlaviy Jabaliy Hindistonda tahsili kamolot hosil etmish olim ham shayxlardan bo‘lub, “Madrasai Oliy”ga 1nchi mudarrisi bo‘lmishdur. Qabri Shayxonda bo‘lub, shoir

Muqimiyning qabrining sharqi-shimolisindagi mazorda madfundur. Oltiariq royunidagi Kabutarxona qishlog’idandur. Eng oxirgi mudarris namangonli domulla Yo‘ldoshdur”.

Shundan keyin ba’zi madrasalarning mudarrislari to‘g’risida qisqa izohlar berilgan: “Madrasai Oftoboyim mudarrisi: Oxund devon Muhammad Nosir domla”, “Madrasai Begimdur, mudarrisi – Mahmudbekkim, Shodi Muhammad Yayfoniy o‘g’li. “Ju’zu-l-iloj” 2 jild Xo‘qand shaharida Shmokuf matbaasinda 1912 nchisinda bosdirilmishdur. O‘z xaroboti edi.

Qo‘lyozma ichki va tashqi muqovalardan iborat bo‘lib, tashqi muqova ko‘k rangli qattiq karton qog’ozdan olingan. Ichki muqovaga A.Qayumov tomonidan keyinchalik Abdufattoh Rasulov haqidagi maqola uning rasmi bilan birgalikda qirqib olinib yopishtirib qo‘yilgan. Xususan, maqolada O‘zSSR FA ShI ning eng keksa ilmiy xodimlaridan biri ekanligi, arab, fors-tojik va eski o‘zbek (turkiy) tillaridan mukammal xabardor etuk sharqshunosligi, Buxoro tarixiga oid materiallar ustida ish olib borayotgani to‘g’risidagi ma’lumotlar qayd etilgan. Olimning surati fotograf R.Shamsiddinov tomonidan ishlangan.

Абдуфаттох Расулев — Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг энг кекса илмий ходимларидан бири. Араб, форс ва эски ўзбек тилларини пухта билган шарқшунос А. Расулев ҳозир Бухоро тарихига оид материалларни ўрганмоқда. СУРАТДА: Абдуфаттох РАСУЛЕВ.
Р. Шамсиддинов фотоси. (ЎзТАГ фотохроникаси).

2-sahifada quyidagi matn keltirilgan: “Mavlono Fuzuliy “Layli va Majnun” dostonini tugallashda o‘zi to‘g’risida so‘zlagan nashidalari mazmundorligi ila fasohatda jilvanamodur. Kuchli ash’or, purma’nodaki, mustasno manzumdur. Jumladan:

Ahvolimi ko‘r xarob-u muztar,
Ahvol zamondan mukaddar.

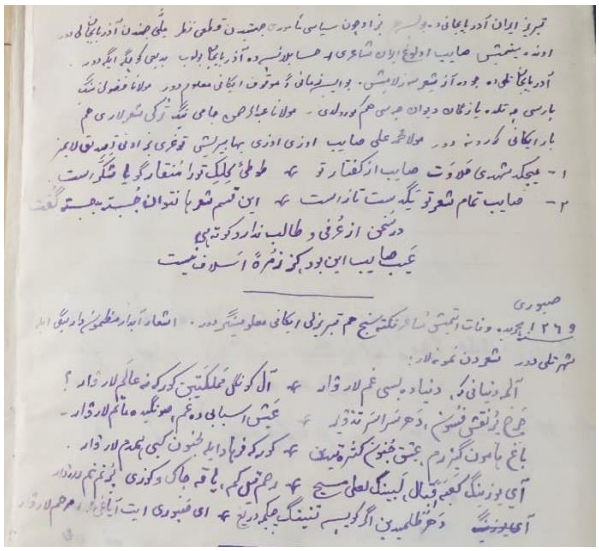
So‘z doirasidagi bu ahvol,
Insof bangakim o‘lmazam lol.

O‘lsaydi agarchi bir xaridor,
Bing ganj nihon qilurman izhor.

Insof ver, ey husud insof,
Ta’n etmaki, gar harimingdagi sof.
***
Teshaga dasta,
Fanorlarga shisha.
***

1-sentyabr juma kuni. Bugun ish yozuvni Bokuga 10 dona yuborish uchun tayyorlab qo‘ydim. Oxirgi bir keluvida Azizxonga bir xat qilib yana Hamid Orasliga bir xat yozdim 12.VII. Bugundan boshlab 31-avgust 1-sentyabr bir no‘mer “Qizil O‘zbekiston” kela boshladi.

***

3-sahifa:

Tabriz Eron adir yonbag’rida bo‘lsa-da, biz uchun siyosiy-ma’muriy jihatidan qat’iy nazar milliy hisobdin O‘zbeyxonlidur. Unda Mirzo Muhammad Ali Soib Tabriziy ulug’ Eron shoiri hisoblansa-da, o‘zbeyxonli bo‘lub, badiiy kuchga egadur. O‘zbeyxon tilida juda oz she’r so‘zlamish. Bu esa zamoniga mavquf ekani ma’lumdur. Mavlono Fuzuliyning porsiycha tilda yozgan devonchasi ham ko‘ruldi. Mavlono Abdurahmon Jomiyning turkiy she’rlari ham bor ekani ko‘runadur. Mavlono Muhammad Ali Soib o‘z-o‘ziga baho berishi to‘g’ri. Biz uni tasdiqlaymiz:

Mechkad shahdi halovat Soib az guftor tu,
To‘ti kilki turo munqor go‘yo shakkar ast.

Soib tamom she’r tu tigd ast, toz ast,
In qasam she’r ho notavon jo‘basta-jo‘basta guft.

Dar suxan az urfiy-u tolib nadorad ko‘tahiy,

Aybi Soib in bud kaz zumrai aslof nest.

***

Saburiy 1269nchi hijriyda vafot etmish shoir, nuktasanj ham tabrizli ekani ma’lumingizdur. Ash’ori obdor mazmundorligi ila shuhratlidur. She’ridan namunalar:

Olma dunyoniki, dunyoda basi g’amlar vor,
Ol ko‘ngil mamlakatin ko‘rgani olamlar vor.

Charx ur naqsh fusun dahr sarosar qad vor,
Aysh asbobida g’am so‘ngida motamlar vor.

Bog’ Homun giz dam ishq junun kasratidin,
Ko‘rki Farhod ila Majnun kibi hamdamlar vor.

Ey yuzing Ka’bai iqbol, labing la’li subh,
Rahm qilkim, yoqa chok va ko‘zi purnamdor vor.

Dahr zulmidin agar kuysa taning chekma darig’,
Ey Saburiy, ayt ayog’iga marhamlar vor.

Tazkirada, yuqorida keltirilganidek, nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun turkiy xalqlardan etishib chiqqan shoirlar ijodi qamraab olingan bo‘lib, xususan, Ozarbayjon zaminida kamol topgan Mirzo Muhammad Ali Soib Tabriziy, Saburiy, mavlono Muhammad Fuzuliy kabi ijodkorlar to‘g’risida ham ma’lumotlar ham taqdim etilgan.

Bundan tashqari, tazkirada nafaqat adabiyotga doir ma’lumotlar, balki tarix faniga doir muhim ma’lumotlar ham yoritilgan. Chunonchi, Qo‘qon xonligi tarixi, minglar sulolasi, xonlikning ma’naviy-ma’rifiy hayoti bilan bog’liq bo‘lgan faktlarga ham alohida o‘rin ajratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Po‘latjon domulla Qayyumiy. O‘zbek adabiyoti namuna daftari (qo‘lyozma). –Qo‘qon: Hamza Hakimzoda Niyoziy nomidagi Buyuk allomalar muzeyi №953.

2. Po‘latjon domulla Qayyumiy. Tazkirai Qayyumiy (qo‘lyozma). –Toshkent: O‘z R FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi №734.

3. Po‘latjon domulla Qayyumiy. Xo‘qand tarixi va uning adabiyoti (qo‘lyozma). –Toshkent: O‘z R FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo‘lyozmalar fondi №10041.

4. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.

5. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.

6. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).

7. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.

8. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.

9. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.

10. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548

11. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

“SHUM BOLA” QISSASIDA BOLA E’TIQODI

RUSTAM UMURZAKOV,
Farg‘ona davlat universiteti
adabiyotshunoslik kafedrasi dotsenti v.b.
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: rustamumrzoq1987rum@gmail.com

Annotatsiya

Adabiyotshunoslikdagi e’tiqod masalasi o‘rganilish jihatidan nozik, tadqiqotchini boshi berk ko‘chaga olib kirib qo‘yishi mumkinligi bilan cho‘chitadigan mavzular sirasiga kiradi. Bugunga qadar o‘zbek adabiyotshunosligida qahramon e’tiqodi masalasiga ma’lum sabablarga ko‘ra qo‘l urilmay kelinmoqda. Davr talabi va badiiy asarga yondoshuv usuli bu yo‘nalishda tadqiqotchini cheklaganligini ko‘rishimiz mumkin. Qolaversa, e’tiqod tushunchasini bir yoqlama anglash ham cheklovlarni yuzaga keltiradi. Kengroq qaralsa, e’tiqod albatta, Xudoga va diniy ta’limotlarga ishonchdan iborat emas.

Ayniqsa, bola e’tiqodi masalasida bu tushuncha yangi va o‘zgacha ma’nolar kasb etishi mumkin.

Ushbu maqolada yozuvchi G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasidagi bola obrazi tahlil qilinadi. Muhit sabab bolaning qarashlari nafratga, undan keyin fosh etish va o‘ch olishga, yakunda esa, e’tiqodsizlikka olib kelishi va natijada birorta suyanchig‘i yo‘q, hech kimga va hech nimaga ishonchi qolmagan shaxsga aylanishi ochib beriladi. Tahlillarga ko‘ra, insoniy munosabatlar sohasida ishonch-e’tiqod har qanday do‘stlik va muhabbatning ajralmas qismi hisoblanadi. Bola kamol topib borishi, unda insoniy fazilatlar, iqtidor va qobiliyatlar shakllanishi uchun unga nisbatan e’tiqod zarur. Bunda bola uchun juda ahamiyatli inson, ya’ni ota va ona unga ishonishi talab etiladi. Aks holda, bolada bunday qobiliyatlar mutlaqo bo‘lmaganday ruhiyatida pinhon qolib ketishi mumkin.

Insondagi barcha yovuzlik tashqi ta’sir oqibatida yuzaga keladi, natijada uning tanlash imkoniyati qolmaydi. Bolalar ma’lum yoshga etib, ijtimoiy hayotni ko‘rganlaridan keyin ikkilanib qolishi bejiz emas. Eng yomoni – bolada tanlash imkoniyatining qolmaganligi. Aynan tanlash imkoniyatining qolmaganligi, e’tiqod emirilishi kabi XX asrning tipik muammolarini G‘afur G‘ulomning (1903-1966) “Shum bola” qissasida ko‘rishimiz mumkin. Asarga o‘smir yoshida kirib kelgan Shum bola tez orada o‘spiringa aylanadi. Qissadagi dinamik syujet, voqealarning tez rivojlanishi, bola ruhiyatidagi evrilishlar yosh davrlarini tez bosib o‘tishga majbur qiladi.

Kalit so‘zlar: Qissa janri, bola obrazi, bola e’tiqodi, e’tiqod emirilishi, bola nigohi va muallif munosabati, inson gravitatsiyasi, psixologizm, dinamik syujet, etimlik tasviri.

Аннотация. Проблема веры в литературоведении — одна из тех тем, изучение которой является деликатным и может оказаться сложным, поскольку она может завести исследователя в тупик. До сих пор в узбекском литературоведении проблема веры в героев по ряду причин остается практически неизученной. Мы видим, что требования эпохи и подход к произведению искусства ограничивали исследователя в этом направлении. Кроме того, однобокое понимание концепции веры также создает ограничения. В более широком смысле вера не обязательно подразумевает доверие Богу и религиозным учениям. Особенно в случае детской веры эта концепция может приобрести новые и уникальные значения.

В статье анализируется образ ребенка в рассказе «Шум Бола» писателя Гфура Гулама. Выявляется, что взгляды ребенка, обусловленные окружением, приводят к ненависти, затем к осуждению и мести, и, наконец, к недоверию, в результате чего человек не имеет поддержки и доверия ни к

кому и ни к чему. Согласно анализу, в сфере человеческих взаимоотношений доверие является неотъемлемой частью любой дружбы и любви. Вера в ребенка необходима для его взросления и развития человеческих качеств, талантов и способностей. Для этого необходимо, чтобы человек, который очень важен для ребенка, а именно отец и мать, доверяли ему. В противном случае ребенок может остаться психически слепым к таким способностям, как будто они полностью отсутствуют.

Все зло в человеке возникает в результате внешних воздействий, вследствие чего у него нет выбора. Неудивительно, что дети испытывают нерешительность, достигнув определенного возраста и познакомившись с общественной жизнью. Хуже всего то, что у ребенка нет выбора. Типичные проблемы XX века, такие как отсутствие выбора и подрыв веры, мы можем увидеть в рассказе Гафура Гулама (1903-1966) «Шум Бола». Мальчик Шам, который появляется в пьесе подростком, вскоре становится подростком. Динамичный сюжет повести, стремительное развитие событий, изменения в психике ребенка обусловливают необходимость быстрого прохождения стадий подросткового возраста.

Ключевые слова. Жанр рассказа, образ ребенка, детская вера, разрушение веры, детская точка зрения и авторское отношение, человеческая гравитация, психологизм, динамичный сюжет, изображение сиротства.

The issue of faith in literary criticism is one of the most delicate and frightening topics in terms of study, which can lead the researcher into a dead end. To date, the issue of the hero‘s faith has not been touched upon in Uzbek literary criticism for certain reasons. We can see that the demands of the time and the method of approaching a work of art have limited the researcher in this direction. In addition, a one-sided understanding of the concept of faith also creates limitations. Looking more broadly, faith, of course, does not consist of faith in God and religious teachings. Especially in the issue of the faith of a child, this concept can acquire new and unique meanings.

This article analyzes the image of a child in the story "Shum Bola" by the writer G'fur G'ulom. It is revealed that the child's views, due to the environment, lead to hatred, then to denunciation and revenge, and finally to distrust, and as a result, he becomes a person who has no support, no one and no trust in anything. According to the analysis, trust and faith in the field of human relations are an integral part of any friendship and love. For a child to mature, to form human qualities, talents and abilities in him, faith in him is necessary. This requires that a person who is very important to the child, that is, a father and mother, believe in

him. Otherwise, the child may remain hidden in his psyche as if such abilities were completely absent.

All evil in a person arises as a result of external influences, as a result of which he has no choice. It is not for nothing that children, after reaching a certain age and experiencing social life, hesitate. The worst thing is that the child has no choice left. We can see the typical problems of the 20th century, such as the lack of choice and the erosion of faith, in the story "Shum Bola" by Gafur Ghulam (1903-1966). Shum Bola, who enters the work as a teenager, soon becomes a teenager. The dynamic plot of the story, the rapid development of events, and the changes in the child's psyche force us to quickly overcome the stages of youth.

Key words and phrases. The genre of the story, the image of a child, children's faith, the destruction of faith, a child's point of view and the author's attitude, human gravity, psychologism, a dynamic plot, the depiction of orphanhood.

Neofreydizm asoschilaridan biri Erix Frommning ta’rificha, ratsional va irratsional e’tiqod o‘rtasida farqlar mavjud. Irratsional e’tiqod inson yoki g‘oyaga nisbatan bo‘lib, irratsional avtoritetga nisbatan itoatgo‘ylikka asoslanadi. Ratsional e’tiqod esa, buning aksi o‘laroq uning ildizlari shaxsiy fikr-mulohazalarimiz va his-tuyg‘ularimizga borib taqaladi. Ratsional e’tiqod nafaqat biron-bir narsaga e’tiqod, balki ishonch-e’tiqodimizga xos qat’iyatlilik va sobitqadamlikdir.[1.232] Insonga ishonishning boshqa tomoni o‘zgalarning imkoniyatiga ishonchimizdir. Bunday ishonchning eng ibtidoiy ko‘rinishi onaning go‘dagiga ishonchidir, ya’ni ona chaqalog‘ining yashashi, ulg‘ayishi, yurib ketishi va so‘zlashiga ishonadi. Biroq bolaning o‘sib-ulg‘ayishi shu qadar tabiiy kechadiki, bunga hech qanday e’tiqodning hojati yo‘qday tuyuladi.

Aytish kerakki, insoniyat tarixida bola shaxsiyatiga doim ham ijobiy munosabatda bo‘linmagan. Jumladan, Aflotun bolalarga biroz salbiy munosabatda bo‘ladi. Bolalar va johillar so‘zini ko‘p bor yonma-yon qo‘llab, ularni bir-biriga o‘xshatadi. Ruhni e’zozlash haqida gapirib, bolalar va johillar o‘z ruhiy ehtiroslarini o‘zlari hohlaganday qondiradilar, deydi.[2.35] Avreliy Avgustin esa, insondagi azaliy gunohga moyillikni bolaning odobsizligidan, deb hisoblaydi. Uning fikricha, buzuqlik azaldan odamning qonida bor, chunki boladagi illatlar hali u jamiyat bilan aloqa bog‘lamasdan oldin paydo bo‘ladi. Z.Freydning bola haqidagi tasavvuri ham Avgustin qarashlarini eslatadi. Freyd bolaga biologik mavjudot va individ sifatida qarab, ulardagi soflik, samimiyat, ko‘ngilchanlik, atrof-olamni o‘rganishga bo‘lgan intilish, umuman, katta odamlarni ajablantiruvchi hislatlariga e’tibor bermaydi. Z.Freyd va uning shogirdi K.Yung inson

psixologiyasini katta odamlar misolida o‘rganishadi. Natijada inson ruhiyatining kaliti bo‘lgan bolalik, ulardagi manfaat talab qilmaydigan mayl tushunchasi berk tizim sifatida qolib ketadi. Fransuz faylasufi Blez Paskal inson hayotini yigirma yoshdan hisoblashni tavsiya etadi.[1.10] Uning fikricha, bu yoshgacha boladan farqimiz yo‘q, bola esa hali to‘la-to‘kis inson degani emas. Faqat Viktorian davrida (XIX asr oxiri XX asr boshlari) go‘daklarning “begunoh” ekanligi haqidagi g‘oya, bolada yomon istaklar paydo bo‘lmaydi, degan tushuncha hukmron bo‘ldi.

Avgustin qarashlariga uyg‘onish davri mutafakkirlari qarshi chiqdilar. Ularning ta’kidlashicha, insondagi barcha yovuzlik tashqi ta’sir oqibatida yuzaga keladi, natijada uning tanlash imkoniyati qolmaydi. Agar tashqi ta’sirlar bartaraf etilsa, inson yana o‘z-o‘zidan azaliy ezgulikka qaytadi. Buni bolalarda ko‘rishimiz mumkin. Ular tashqi ta’sirga uchragunlariga qadar o‘zlaridagi tabiiy beg‘uborlik, soflikni saqlab qoladilar. Bolalar ma’lum yoshga etib, ijtimoiy hayotni ko‘rganlaridan keyin ikkilanib qolishi bejiz emas. Eng yomoni – bolada tanlash imkoniyatining qolmaganligi.

Aynan tanlash imkoniyatining qolmaganligi, e’tiqod emirilishi kabi XX asrning tipik muammolarini “Shum bola” qissasida ko‘rishimiz mumkin. Asarga o‘smir yoshida kirib kelgan Shum bola tez orada o‘spiringa aylanadi. Qissadagi dinamik syujet, voqealarning tez rivojlanishi, bola ruhiyatidagi evrilishlar yosh davrlarini tez bosib o‘tishga majbur qiladi. Shum bola o‘spirinligini o‘z tili bilan aytadi: “Har ikkovimizning ham dunyo qidirib, baxt izlab yurgan o‘spirinligimiz ma’lum bo‘ldi. Mol-u jonni bir qilib, ahdu-paymon qilishdikda, katta, ulug‘ safarni mo‘ljal oldik”.[3.169]

Qissada “qayerga boraman” degan savol ko‘p qo‘llangan. Yuzaki qaraganda Shum bola bu savolni boshpanasiz, pulsiz, chorasiz qolganda o‘z-o‘ziga beradigandek tuyuladi. Aslida bu savol negizida ertangi kunni, kelajakni ko‘ra olmaslik, katta hayot arafasidagi o‘spirinning mustahkam e’tiqodi mavjud emasligi fojiasi bor. E’tiqod emirilishi, davr va ruhiyat mutanosibligini ifodalovchi ushbu ritorik so‘roq ko‘p shum bolashunoslar e’tiboridan chetda qolgan. Bizningcha, bu savol asar o‘q ildizini tashkil qiladi.

O‘z davri bolalar va o‘smirlarining tipik namunasi hisoblangan Shum bola sarguzashtlari davomida ijtimoiy hayotning bir qancha illat va kirdikorlarini fosh etadi. Voqealar davomida fosh etish uning asosiy quroliga aylanadi. Ana shu fosh etish jarayonida unda jamiyatga nisbatan nigilistik negativ qarash shakllanadi. Qissa avvalida faqat kuzatuvchi maqomida turgan Shum bola tanishtiruv orqali bosqichma-bosqich dinamik faollikka kirib boradi. U o‘z uyidan ham masofa jihatdan, ham ruhiy jihatdan qadam-baqadam uzoqlashadi. Ammasining uyi Shum bola uchun katta sarguzashtga bosqich vazifasini o‘taydi. Onalik, ammalik – oila,

qarindoshlik iplari sekin-astalik bilan uzib boriladi. Haqiqatan ham bolaning to‘satdan katta begona muhitga otilib chiqib ketishi to‘g‘ri bo‘lmasdi. Real hayotda ham shunday. Uzoqlashuv, begonalashuv birdaniga emas, bosqichma-bosqich bo‘ladi. Qayerga bormasin, uning psixologik holati frustratsiya (omadsizlik, maqsadga etolmaslik) bilan yakunlanadi. Natijada Shum bolada fosh etishdan tashqari zo‘ravonlikka yaqin bo‘lgan qasd olish tuyg‘usi ham shakllanadi. Tandir ichida yotib jazman yigitdan pul talab qilishi, takyaxona ahlini manqaldonda shishada suv qaynatib qo‘rqitish epizodlarida unda o‘ch olish hislatlari shakllangani ko‘rinadi.

E.Frommning ta’kidlashicha, “e’tiqod emirilishi” bolalar hayotida tez-tez uchrab turadi. Uning fikricha, bola o‘z hayotini mehr-muhabbat, ezgulik va adolat tushunchasi bilan boshlaydi.[5.25] Go‘dak hayotini to‘laligicha ona ixtiyoriga topshiradi, ona go‘dak uchun “hayot manbai” hisoblanadi. U norasida bo‘lganligi uchun onasiga to‘la ishonadi. Bunday ishonch o‘z otasiga, buvasi va bobosiga, boshqa biror yaqinlariga, shuningdek Xudoga nisbatan ham bo‘ladi. Keyinchalik otaga muhabbat – orzu-intilishlar tayanadigan manbaga aylanadi. Bu davrda bola otasining rag‘bati va e’tiborini qozonishga, norozi qilmaslikka intiladi. Ota rozi – Xudo rozi deyilishi ham farzandning ota orqali ilohiyotga itoatkorona bog‘lanishiga ishoradir. Shum bola asardagi yoshi bo‘yicha, ya’ni ilk o‘smirlik davrida onadan ota tomon yurishi, uning mehrini qozonishi kerak edi. Voqealar uni har ikkisidan ham ayiradi. E.Frommning ta’kidlashicha, ziddiyatli ekanidan qat’iy nazar otalik va onalik hissi bola uchun birdek muhim. Agar bola faqat otalik hissini saqlab qolsa, shafqatsiz bo‘lib insoniy qiyofasini yo‘qotadi. Agar onalik hissi saqlab qolinsa, qiyoslash-baholash qobiliyatini boy beradi va o‘zining ham, o‘zgalarning ham kamolotiga monelik qiladi. Yetim o‘sganlarning ruhiyatidagi saktalikning ildizi aynan mana shu erda ko‘rinadi. Bola onaga ojizona ibtidoiy bog‘langanlik davridan, otaga itoatkorona bog‘lanish orqali balog‘at pallasiga qadam qo‘yadi. Bu davrda u ham ona, ham ota shaxsiyatidan xalos bo‘ladi. Agar oiladagi muhit, ota-onaning o‘z vazifasini to‘la ado etmasligi yohud etimlik sabab bo‘lsa, bolaning tasavvurlari o‘zgaradi va bu undagi ishonchni emiradi. Aynan Shum bolada mana shu ishonch bosqichma-bosqich yo‘qolib boradi. Uning uydan chiqib ketishi, ijtimoiy hayot ichida darbadar kezib yurishi, avvalo, unga, uning o‘ziga va uning odamlarga bo‘lgan ishonchsiz munosabati sabablidir. Garchi Shum bola darbadar hayoti davomida ko‘p bor o‘ziga va yaqinlariga “uyga quruq qo‘l bilan borishni ep ko‘rmagan”ligini aytsada, asl masala qaytishga bo‘lgan ishonchning emirilganida edi. Ayrim “Shum bola”shunoslar buni iqtisodiy qiyinchilik bilan bog‘lashadi. Katta hayotga qadam qo‘yish arafasida turgan o‘spirin yigitning pulsiz, muqim ishsiz, darbadar kezishiga davrning moliyaviy

inqirozi emas, balki ma’naviy tanazzuli sababdir. Zero, Andre Morua ta’kidlagandek, moliyaviy qiyinchiliklar hech qachon fojiona bo‘lmaydi.[6.201] Hamma gap ma’naviy qashshoqlik, insonga, xususan, bola shaxsiga bo‘lgan ishonchsiz munosabatda. Shum bolaga ishonchsiz munosabat, avvalo, oilada mavjud edi. Unga singlisi ham “-ha, ...o‘lgur”, deb murojaat qiladi. [3.164] Ikki o‘rinda nutqi keltirilgan onasining so‘zlari ham “juvonmarg, zumrasha”, degan faqat haqorat va tergashdan iborat. Mana shunday haqorat va kamsituvchi murojaatlar butun asar davomida uni tark etmaydi. U jamiyat a’zolari tomonidan “yetim, etimcha, xaromi” kabi so‘zlar bilan kutib olinadi. Masalan, Shum bola butun qish bo‘yi xizmatini qilgan Hoji boboning munosabatida o‘sha davr ulug‘larining bolaga bo‘lgan tipik qarashlarini ko‘rish mumkin. Shum bolaning etimligi Hoji boboni ajablantirmaydi. U sovuqqonlik bilan ota-ona topiladi, deydi: “Hay,zararsiz. “Yaxshi buzoq ikki onani emibdi”, degandek o‘zing epchil bo‘lsang, ota topib olasan. Otaki topiladi, ona degan o‘z oyog‘i bilan keladi”. [3.240] Qancha xizmat qilmasin, Shum bolaga Hoji bobo dargohida yaxshi munosabat bo‘lmaydi. Hoji boboning Shum boladan ko‘ngli to‘lib, kayfiyati chog‘ bo‘lgan paytlarda ham “yetim toylog‘im”, deb “erkalatib” qo‘yadi.

Fizika qonunlaridan ma’lumki, butun koinotni gravitatsiya boshqaradi. Gravitatsiya ikki obyektning bir-biriga qarab tortilib harakatlanishidir. A.Enshteyn fikricha, quyosh nuri egiladi va u fazoga shakl beradi. Sayyoralar o‘sha shakl bo‘yicha harakatlanadi. Yerning quyoshdan ozgina uzoqlashishi yoki yaqinlashishi uning falokati hisoblanadi. Milliard yillar davomida ko‘plab orbitalar quyoshni tark etib ketgan. Faqat gravitatsion doimiylik orqali quyosh sayyoralarni ushlab turibdi. Bunday fizik hodisalar tabiatning bir qismi bo‘lmish inson hayotida ham mavjud. Adabiyot o‘z tili bilan fizik hodisalarni badiiy ifodalab kelgan. Xususan, quyosh va uning garavitatsiyasi adabiyotda “mehr” deb ataladi. Quyoshga nisbatan “Avesto”da “Mehr yasht” (quyoshga madhiya) qismi, mumtoz adabiyotda M.Ogahiyning “Kim mehr nuri teng tushar vayrona obod ustina” kabi misralari mavjudligi fikrimizni tasdiqlaydi. Quyoshning gravitatsiyasi o‘z tizimidagi sayyoralarga amal qilsa, insonning mehri ham, eng avvalo, o‘z yaqinlariga bo‘ladi. Inson gravitatsiyasi ko‘proq bolalarda amal qiladi. Shuning uchun ham ularda mehr-muhabbat tuyg‘usi rivojlangan bo‘ladi. Bola ulg‘ayib jamiyat ichiga kirgani sari unda gravitatsiya susayadi. Psixologlar, faylasuflar tabiat va bola doim birga bo‘lishi, ular bir-biridan ajralmasligi kerak, deydilar. Tabiat bolani haqiqiy shaxs qilib tarbiyalashini ta’kidlaydilar. Bu fikrlarning aksi o‘laroq Shum bolaning hayoti jamiyat ichida – bozorda, takyaxonada o‘tadi. U muhit sabab o‘smir davridayoq oilasidan, yaqinlaridan uzoqlashadi. Oiladagi gravitatsion kuchni yo‘qotgan Shum bolani jamiyat ichida hech qanday kuch o‘ziga tortib ololmaydi

va o‘z orbitasini yo‘qotgan sayyoradek, jamiyatda darbadar kezinadi. Natijada u e’tiqodi emirilgan, kelajagi noma’lum odamga aylanadi.

XX asrda yaratilgan bola obrazlari ortida mung‘ayib qarab turgan, bolaligini erta boy bergan mualliflarni ko‘rish mumkin. Shuning uchun ham asr qissalarida baxtli bola obrazini uchratmaymiz. Yakunda ularning taqdiri boshi berk ko‘chada qolishini yoki muhit qurboniga aylanishini kuzatamiz. Yozuvchi bola obrazini yaratib, uni muhit qurboniga aylantirishiga sabab tashqi ta’sirlarni bartaraf etish lozimligini uqtirish, deb hisoblash mumkin. Xuddi shuningdek, “Shum bola” qissasi ham “To‘rt tomon qibla. Lekin qayoqqa qarab yo‘l olsam ekan”, [4.286] degan iqror bilan yakunlanadi. Shum bolaning bu xulosasida bola e’tiqodining emirilgani, ertangi kunga ishonchsizlikni anglash mumkin. “Shum bola”ga hamohang tarzda Abdulla Qahhorning “O‘tmishdan ertaklar” qissasi ham “Endi nima bo‘ladi?”, degan jumla bilan yakunlanadi. Bizningcha, har ikki qissadagi so‘nggi jumla orqali bolalikning boy berilishi g‘oyaviy-badiiy jihatdan yakuniy ifodalangan.

Xullas, qissa avvalida olamga hayrat bilan qaragan Shum bolaning 5-6 oylik sarguzashti mobaynida bu hayratlari muhit sabab nafratga, undan keyin fosh etish va o‘ch olishga, yakunda esa, e’tiqodsizlikka olib keladi. Natijada u birorta suyanchig‘i yo‘q, hech kimga va hech nimaga ishonchi qolmagan shaxsga aylanadi.

ADABIYOTLAR:

1. B.Paskal, X.O.Gasset, E.Fromm, Sevgi san’ati, T.:O‘zbekiston, 2011.
2. Forobiy A.N., Fozil odamlar shahri, T.:A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.
3. G‘.G‘ulom, Tanlangan asarlar / “Shum bola”, T.:G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2012.
4. E.Fromm, Inson qalbi. Uning ezgulik va yovuzlikka bo‘lgan layoqati, T.:O‘zbekiston, 2016.
5. Andre Morua, Chorshanba uchun binafshalar, T.:Yangi asr avlodi, 2015.

ISAJON SULTON HIKOYALARIDA FOLKLORIZMLARNING O‘RNI

Kurbanova Feruza A’zamovna,
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
+998905654200

Annotatsiya

Ushbu maqolada Isajon Sulton ijodida folklor motivlari milliy xarakterning o‘ziga xos xususiyatlarini ochish uchun xizmat qilganligini,ularning badiiy asar kontekstida qay tarzda namoyon bo‘lishi masalalari haqida to‘xtalamiz.

Ma’lumki, xalq og‘zaki ijodi qadimdan yozma adabiyotning mazmun–mundarijasini boyituvchi, uning poetik imkoniyatlarini muttasil takomillashtirib boruvchi badiiy - estetik asos vazifasini o‘tab kelgan. Yozma adabiyotning shakllanishi va taraqqiy etishida og‘zaki ijod janrlari muhim badiiy zamin sifatida faol ishtirok etadi. Har bir davr adabiyoti milliy qadriyatlarga o‘z badiiy-estetik ehtiyojlari va badiiy niyat talablari darajasidan kelib chiqqan holda munosabatda bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: hikoya, afsona, rivoyat, obraz, motiv obraz, syujet, kompozitsiya, muallif xarakteristikasi, badiiy psixologizm.

Аннотация

Фольклор всегда служил художественно-эстетической основой, обогащающей содержание письменной литературы и постоянно повышающей ее поэтический потенциал. Жанры устного творчества принимают активное участие в формировании и развитии письменной литературы как важной художественной почвы. Литература каждой эпохи реагирует на национальные ценности, исходя из своих художественно-эстетических потребностей и уровня художественного замысла. Иными словами, связь фольклора и письменной литературы активно проявляется как одна из наиболее последовательных художественно-эстетических традиций, которая продолжается с древнейших времен и до наших дней.

В этой статье мы сосредоточимся на влиянии фольклора на письменную литературу, причинно-следственных связях и том, как они проявляются в контексте художественного произведения.

Ключевые слова: рассказ, миф, повествование, образ, мотив сюжет, композиция, авторская характеристика, художественная психология.

Annotation

Folklore has always served as an artistic-aesthetic basis that enriches the content of written literature and constantly improves its poetic potential. Genres of oral creativity take an active part in the formation and development of written literature as an important artistic ground. The literature of each era reacts to national values based on its artistic and aesthetic needs and the level of artistic intent. In other words, the relationship between folklore and written literature is actively manifested as one of the most consistent artistic-aesthetic traditions that continues from ancient times to the present day.

In this article, we will focus on the impact of folklore on written literature, cause and effect, and how they are manifested in the context of an artistic work.

Key words: painting, myth, narrative, image, motif, image, plot, composition, author's characteristics, godly psychology.

Xalq og‘zaki ijodi namunalari o‘zining hayotiyligi, ijtimoiy tabiati, g‘oyaviy mohiyati, badiiy xususiyatlari bilan adabiyotimizda o‘ziga xos o‘ringa ega. Xalq mehnati, urf-odati, turmush sharoiti, orzu-istagi, kurash va g‘alabalari uning mavzusi va mazmunida aks etadi. Adabiyot va folklor o‘rtasidagi munosabatlar azaldan juda yaqin bo‘lib kelgan, har bir milliy adabiyot shakllanishida folklor an’analarining ta’siri katta bo‘lgan. Shu sabab adabiyot va folklor o‘rtasidagi munosabat muammosi dolzarb bo‘lib tuyuladi. Yozuvchi Isajon Sulton ijodida ham ota-bobolarimizdan meros bo‘lib kelayotgan, necha zamonlar chig‘irig‘idan o‘tgan, ko‘pchilikning xotirasidan ko‘tarilayotgan ko‘plab betakror og‘zaki ijod namunalarini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu maqolada yozma adabiyot va folklor munosabatlarining rivojlanish qonuniyatlari va ularning o‘zaro aloqadorlik darajasini Isajon Sulton hikoyalari misolida tadqiq etdik.

Yozma adabiyot va xalq og‘zaki ijodi o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarning o‘ziga xos jihatlari ularning badiiy tafakkur taraqqiyotida tutgan o‘rni, badiiy matndagi folklorizmning manbalari va badiiy niyatini yuzaga chiqaruvchi vosita sifatidagi ahamiyatidan kelib chiqib baholanadi.Yozma adabiyotda qo‘llanilgan folklorizmlarning badiiy asar kompozitsiyasi va syujet qurilishidagi poetik o‘rnini ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganish adabiyotshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib kelgan. Bu muammo mumtoz adabiyot misolida N.Mallaev, M.Hakimov, J.Qobulniyozov, T.Xo‘jaev kabi olimlarning Alisher Navoiy, Bobur, Hofiz Xorazmiy, Lutfiy, Sakkokiy, Atoiy kabi shoirlar ijodidagi folklorizmlar tadqiqiga doir asarlarida o‘rganilgan. B.Sarimsoqov va I.Yormatov folklorizmlar tavsifi, tasnifi, manbalari va tipologiyasi masalalarini tadqiq etishgan. G‘.Mo‘minov, G‘.Jalolov, A.Ergashev, D.Quvvatova, SH.Ishniyo- zova, M.Imomkarimova, M. Pirnazarovalar esa XX asr o‘zbek adabiyoti namoyandalarining asarlari tahlili misolida folklorizmlarning badiiy matn strukturasidagi o‘rnini tadqiq etganlar. Isajon Sulton ijodi adabiyotshunoslikda keng targ‘ib va tadqiq etilayotgan ijodkorlardan. Ammo yozuvchining asar badiiy to‘qimasiga olib kirgan folklor unsurlari, mifologik talqin masalalari keng tadqiq etilmagan.

Badiiy adabiyotada folklor motivlarini aniqlash muayyan muallif ijodining individualligi, folklor-adabiy aloqalar rivojlanish tabiatining o‘ziga xos xususiyatlarini ham aniqlashga yordam beradi. Bugungi o‘zbek nasrini tadqiq etishda folklor va yozma adabiyotning o‘zaro aloqadorligi sezilarli darajada kuchayganligini kuzatdik. Nazar Eshonqul, Xurshid Do‘stmuhammad, Shoyim

Bo‘tayev, Ulug‘bek Hamdam, Isajon Sulton kabi adiblarimiz ijodini kuzatar ekanmiz folklor motivlari yozuvchilarining asarlaridagi milliy xarakterning o‘ziga xos xususiyatlarini ochish uchun xizmat qilganligini ko‘rishimiz mumkin.Yozma adabiyot va folklor munosabatlarining rivojlanish qonuniyatlari va ularning o‘zaro aloqadorlik darajasini Isajon Sulton hikoyalari misolida tadqiq etishga harakat qildik. Yozuvchi hikoyalarida folklordan foydalanish tajribasining namoyon bo‘lishini o‘rgandik. Xalqona afsona va asotirlar, islom rivoyatlari, turli fantastik motivlar, mifologik obrazlar Isajon Sulton hikoyalarida o‘z aksini topganini “Oydinbuloq”, “Mening gulim”, “Bog‘i Eram hikoyalari”, “Ayvon” (“Qismat”), “Avliyo”, “Manzil” kabi o ‘nlab hikoyalarida ko ‘rish mumkin. Badiiy asar qaysi janrda bo‘lmasin unda muallifning estetik, falsafiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlari aks etadi. Adib asarlarini o‘qib, shuni kuzatish mumkinki, ularda mifologik, diniy, tarixiy qarashlar bir butunlikda zamonaviylikni ifodalaydi. Ayniqsa, “Toshkelinchak”, “Manzil”, “Mitti pushtirang maxluqcha”, “Yusuf va Zulayho”, “Yog‘och kovush”, “Bibi Salima”, “Qoraqush yulduzining siri” kabi asarlarida bu holatlarni yaqqol kuzatish mumkin. Adibning xalq og‘zaki ijodiga murojaati orqali uslubning shakllanishi, yozuvchi badiiy dunyosini qay darajada ekanini ham anglash mumkin. Adib hikoyalarida folklor motivlaridan qanday foydalanganligini o‘rganar ekanmiz, bu muammoni “Toshkelinchak” hamda “Yusuf va Zulayho” hikoyalari misolida tahlil qilishga harakat qildik.

“Toshkelinchak” O‘rta osiy xalqlari orasida qachonlardir bo‘lib o‘tgan muhabbat rivoyati haqidadir. Adib bu rivoyatning yoyilib ketishini ham asarda chiroyli chizgilar bilan beradi. “Toshkelinchak” adibning ancha yillar avval yozilgan hikoyalaridan. “Bizlardan bir-ikki yosh katta Nazar baquvvat, chayir, quyuq qoshlari chimirilgan, qora ko‘zlarida o‘t chaqnab turadigan shijoatli yigitcha edi. U jo‘raboshimiz bo‘lib, hammamiz nima desa itoat qilardik. Chunki aqlda ham, kuchda ham bir pog‘ona baland turardi-da. Bizlar chiqolmaydigan daraxtlar ustiga birpasda o‘rlab ketardi, baland shoxlari orasida ko‘rinmay, axiyri qush polaponini yoki tuxumini olib tushardi”.[4;124] Hikoyaning boshlanishini o‘qib an’anaviy hikoyalardan biri deb o‘ylaysiz. Ammo hikoya ichiga kirib borarkansiz qadim afsonalarning zamonaviy talqini asosida yaratilganligining guvohi bo‘lasiz. Hikoya qahramoni Nazar oddiy to‘pori qishloq yigiti. U mehnat qilishdan qochmaydigan, atrofidagilardan yordamini ayamaydigan inson. O‘zi tengi yigitlarga qaraganda ancha dadil, boshqalarni orqasidan ergashtira oladi. Hammaga so‘zini o‘tkazishga harakat qiladi. Uning yoshidgi insonlar qalbida bo‘ladigan ishq-muhabbat, birovning ko‘nglini olish, degan tuyg‘ulardan yiroq. Aksincha, shunday odamlarning ustidan doim masxaralab yuradi. Tabiatidagi yovvoyilik, tantiqlikka hamma ko‘nikkan.Yozuvchi ta’biri bilan aytganda “O‘zg‘irlikda va

bezorilikda ham unga bas keladigan kimsa yo‘q. Kimningdir tovug‘ini o‘g‘irlab ketgan ham shu Nazar. Birovning itini urgan ham shu. Bizga o‘xshagan bolalar biror noma’qul ish qilsak, hammadan dakki eshitardik, ammo o‘sha noma’qulni Nazar qilsa, kattalar “Ha, endi” deb bosh chayqab qo‘yaqolishardi.” Ko‘rinib turibdiki hikoya qahramoni o‘z erki va istagi bilan harakat qiladi. Muallif qahramonlarga ism tanlashda ham o‘ziga xos yo‘ldan boradi, Nazar, Murod, Ummigulsum kabi.

Adabiyotshunoslik va folklorshunoslik ilmida etakchi tamoyillardan biri bu adabiy hodisalarni o‘rganishga tizimli yondashishdir. Shu ma’noda hikoya syujetiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak hikoyaning har bir qatiga milliy ruh, an’analar va urf-odatlardan ta’sirlangan holda mazmun singdirilgan. Hikoyada folklor unsurlaridan foydalanish avvalo yozuvchi uchun mavzular, syujetlar, motivlar, badiiy va tasviriy vositalar manbai sifatidagina emas, balki muallif dunyoqarashi, estetik idealini gavdalantiruvchi vosita sifatida ko‘rinadi. Ayni paytda yozuvchining. ijodiy individualligini ham belgilaydi. Isajon Sulton hikoyalarida qo‘llangan folklorizmlar asarning g‘oyaviy, semantik, poetik jihatlarida namoyon bo‘ladi. Yozuvchi ijodida folklor xalq hayotini tavsiflash vositasi, o‘zbek xalqining mafkura va psixologiyasini ochib berish vositasi bo‘lib xizmat qiladi.“Toshkelinchak” hikoyasida dastlab sodda va to‘pori qishloq yigiti tasvirlangan bo‘lsa, voqealar rivoji davomida bu to‘pori yigit ishqqa mubtalo bo‘ladi. Ishq uning xarakterini mutlaqo o‘zgartirib yuboradi. Nazarning Ummugulsumni sevib qolishi, unga ko‘nglini ochishi, rad javobini olishi va xarakteridagi ijobiy o‘zgarishlar xalq og‘zaki ijodidagi devning parilar yoki malikalarga oshiq bo‘lishi kabi ertak motivlariga o‘xshab ketadi. “Qarang-a, qanaqa bezori bola edi, ko‘ngil qo‘ydiyu bosildi-qoldi, – deyishardi kishilar.”Asarda Ummugulsumning boshqaga turmushga chiqib ketishi, bu sababdan Nazarning odamovi bo‘lib qolishi, keyinchalik uning ko‘chalarda ko‘rinmay qolishi odamlar nazariga tushadi. Qizning qarindosh urug‘lari Nazarga undan voz kechish talabini qo‘yganda Nazarning “– Axir, men sen bilan bitta bo‘lib qolganman-ku, qanday qilib ketay, – dermish.– Axir, ko‘zim sendan boshqani ko‘rmaydi-ku? Shafaqni rangiga qarasam ham seni ko‘raman. Oyga qarasam ham, quyoshga qarasam ham seni ko‘raman. Qayga boqsam, sen borsan”[4;127], deya bergan javobida muhabbatning kuchi insonni qay kuyga solganiga e’tibor qilsak, ikkinchi tarafdan adibning bu obrazga qadim sharq adabiyotidagi Majnun obrazi bilan sintezlashtirganini ko‘rish mumkin. Hikoyada yozuvchi xalq rivoyatlaridan ham unumli foydalangan. Asar voqealari davomida Ummugulsumning boshqa kishiga turmushga chiqishi sababdan Nazarning devonasifat bo‘lib qolishi, qishloqdan uzilib uzlatga tushishi kabi holatlar halq

rivoyatlaridagi detallar orqali asarda tasvirlanadi. “Qishloqning yuqori qismida tevaragida jingul-u chakalaklar o‘sgan Toshkelinchak degan qarovsiz bir joy bor edi. U asli tosh emas, suyganiga etolmasdan, odamlardan qochib borib toshga aylanib qolgan bir kelinchak der edilar. Nazar o‘sha joyda tunni o‘tkazibdi.” Nazarning qishloq chetidagi ziyoratgoh sanalgan qadim tosh ustida o‘z xayollari bilan band bo‘lib kun o‘tkazishini tariflar ekan “Ziyoratgoh yonidan katta yo‘l o‘tgan, bir yog‘i O‘shdan Ergashtomga, bu yog‘i Qamchiq dovoni oralab Toshkentdan Qozog‘istonning bepoyon cho‘llariga qarab ketadi. Turli-tuman uzun-qisqa arobalar qatnovi bir zum bo‘lsin tinmaydi”, deydi. Ushbu jumlalardan anglash mumkinki, “Toshkelinchak” hikoyasi eski rivoyatning badiiy talqini sifatida yozma adabiyotga olib kirilgan.

Yozuvchining “Yusuf va Zulayho” hikoyasida ham xalq ijodi, uning o‘lmas qahramonlari taqdiri yangicha talqin bilan qalamga olingan. Yusuf va Zulayhoning ishq dostoni butun sharq xalqlari orasida mashhur va keng tarqalgan. Doston turli manbalarda turlicha syujetga ega. Isajon Sulton ming yillik tarixga ega ushbu qahramonlar taqdirini badiiy adabiyotga olib kirar ekan: “Yusuf degan ozg‘in, bo‘y-basti uzun, vujudiyu ust-boshi anchayin xarob yigit, qishloqdan xiyla olisdagi shifoxonada hamshira bo‘lib ishlaydigan Zulayho degan juvonni yaxshi ko‘rardi”-

deya tasvirlaydi. Yozuvchi o‘z uslubiga sodiq qolib Yusuf va Zulayhoga ko‘p ta’rif-tavsif bermaydi. Xalq og‘zaki ijodi va ilohiy kitoblardagi ishq dostoniga zamonaviy tus beradi. Bolaligida ko‘p shafqatsizliklarga duch kelgan, otasi barvaqt o‘tib ketib, hayotda ona-yu bir aka bilan qolgan bo‘lib juda qashshoq yashagan Yusuf avvalgi turmushidan nimadir sabab bo‘lib ajrashgan Zulayhoni sevib qoladi. O‘zbek mentaletetiga xos bo‘lmagan odat bo‘y yigitning beva ayolga uylanishi haqidagi mish-mishlarni yozuvchi “ko‘rimsiz choyxonaning kunda-shundalari” zimmasiga yuklaydi. Yozuvchi ushbu hikoyada xalq og‘zaki ijodining bir necha turlaridan mahorat bilan foydalanadi. Birinchidan, “Yusuf va Zulayho” haqidagi qadim sevgi afsonasiga murojaat qilsa, Zulayho qalbidagi iztiroblarini uning allasi orqali ifodalash uchun xalq qo‘shiqlariga murojaat qiladi. Hikoyada ayol qalbini, uning mehr-u muhabbatini, ko‘nglidan otilib chiqqan oh-u nolalarini qo‘shiqqa-Zulayhoning ruhiy iztirobini o‘g‘li uchun aytgan allasiga jo qiladi. Hikoyada Yusuf xarakteri – uning tug‘ilishidan to, hayotni anglashigacha bo‘lgan oraliqni badiiy vaqt sifatida emas, balki mash’um bir turmushning bir diyonatli inson hayoti sifatida tasvirlanadi. Yozuvchi o‘z qahramonini shunday taqdirning egasi deb tanlaydi. Yusuf obrazini tahlil qilish asosida xarakter qirralari ochiladi: Yusuf obrazida voqelik falsafiy mushohadalar hikoyadagi muallif nutqida ham ko‘zga tashlanadi: “Tavba, ishq-muhabbatning ham risoladagisi tuzuk. Yo‘qsa odamni

odamlikdan chiqarib qo‘yar ekan”. Yusuf bolalikdan yolg‘izlikni yaxshi ko‘radi va ko‘p bora dashtga ketib qoladi. Uning ruhiyati majnunlikka yaqin, majnun kabi yolg‘izlikni istaydi: “Ey, Xudoyim, dashtga ham sig‘mayapman-ku, – dermish. – Dunyo yo‘q bo‘lib ketsa, bironta tirik jon qolmasa deb orzu qilaman. Bari nobud bo‘lib ketsa deyman!”[5;23]

Yozuvchi ijodining asosiy yutug‘i va qahramonlar ruhiy holatini tasvirlashdagi o‘zgachalikning belgisi, u ortiqcha tafsilotlarga berilmasdan real-hayotiy tasvirlaydi. Badiiy adabiyotda inson obrazini to‘laqonli yaratish va uni o‘quvchi ko‘z oldida konkret jonlantirish uchun qahramon nutqidan, peyzaj san’atidan, badiiy psixologizmdan badiiy unsur sifatida foydalananish yozuvchi mahoratini belgilaydi. Personajlar ruhiyatining ochib berilishi, uning xatti-harakatlari, gapso‘zlarining psixologik jihatdan asoslanishi ekanligini Isajon Sulton ijodidagi etakchi belgilardan sanaladi. Badiiy asarda har bir detal, har bir so‘z asar g‘oyasini, mazmun mohiyatini ochish uchun xizmat qiladi. “Yusuf va Zulayho” hikoyasidagi qahramon xarakterining shakllanishini tashqi faktor bilan emas, ichki faktor bilan qiyoslash mumkin. Shu sabab hikoyada Yusuf xarakteri murakkab chizilgan. Bir qarashda yosh bolakayning xatti-harakatlari zamirida yovuzlikni, boshqa tomonda hikoyaning barcha obrazlar harakatini ta’minlaydigan qahramon sifatida gavdalanadi.

Isajon Sulton qahramonlar xarakteri, ularning dunyoqarashi va ma’naviy olamini badiiy tahlil qilish maqsadida folklorga xos motiv va obrazlarga murojaat qilar ekan, jahon va turkiy xalqlar yozma adabiyoti namoyondalarining folklorizmlardan foydalanish borasida erishgan yutuqlari, qo‘llagan usullari va badiiy-estetik mezonlariga suyanib ish ko‘rgan. Yozuvchi asar syujet qurilishiga folklorizmlarni zo‘rma-zo‘raki ravishda tiqishtirgan emas. U o‘z qahramonlari hayotini bor bo‘y-basti bilan, tabiiyligicha tasvirlagan. Asarda berilgan har bir afsona, rivoyat xalq orasida qanday ommalashgan bo‘lsa, shundayligicha, ya’ni tabiiy holida syujet to‘qimasiga olib kirilgan. Bunday folklorizmlar zamiridagi milliy ruh personajlar qalbida ro‘y berayotgan jarayonlar bilan birlashib ketib, badiiy yaxlitlikni yuzaga keltirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Қаюмов О. Ўзбек фольклорида пари образи (генезиси ва поэтикаси). Филол.фан.номз. дисс. – Тошкент, 1999. – Б. 59.
2. Эшонқулов Ж. Миф ва бадиий тафаккур. – Тошкент: Фан, 2019. – Б. 147.
3. Раҳмат Р. “Муножот”дан “Боқий дарбадар”гача /И.Султон. Боқий дарбадар. Роман. Қисса. Ҳикоялар. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – Б. 260-261.
4. Исажон Султон. “Тошкелинчак”/ Асарлар. Ҳикоялар. I жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – Б. 186.

5. Исажон Султон. “ Юсуф ва Зулайхо” /Ҳаззрати Ҳизр изидан. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2018. – Б. 158.
6. Kobilova, Z. (2022). Image of a Drinker and a Hermit in the Amir Al-Ghazali. *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION*, *2*(4), 173-176.
7. Agzamovna, Kurbanova Feruza. "Study of Modern Uzbek Written Literature and Folklore." *EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION* 2.5 (2022): 142-145.
8. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.
9. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.
10. Qurbonova, Feruza. "Classic traditions and folklore motivations in the stories of Isajan Sultan." *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal* 11.3 (2021): 492-495.
11. Agzamovna, Kurbanova Feruza. "Artistic speech is a factor of creating the hero‘s spirit (on the stories of Isajan Sultan)." *ASIAN JOURNAL OF MULTIDIMENSIONAL RESEARCH* 10.5 (2021): 37-39.
12. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191

O‘ZBEK VA TOJIK TILLARI O‘RTASIDAGI TARIXIY VA LINGVISTIK ALOQALAR

Ramziya JO‘RAYEVA ,
Qo‘qon DU dotsenti, f.f.f.d.(PhD)
Munira HAKIMOVA ,
Qo‘qon DU filologiya fakulteti,
o‘zbek tili va adabiyoti
yo’nalishi 1-kurs talabasi

Annotatsiya: Maqolada tojik tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan leksik birliklar va affiksal elementlarning o‘zaro ta’sir jarayoni tahlil etilgan. O‘zbek tiliga singib ketgan tojikcha so‘zlar va qo‘shimchalarning fonetik, morfologik va semantik xususiyatlari o‘rganilgan. Tadqiqot natijalari o‘zbek va tojik tillari o‘rtasidagi tarixiy-madaniy aloqalarning tilshunoslikdagi ifodasini yoritadi va o‘zbek adabiy tilining shakllanish jarayonidagi o‘zlashma qatlamning ahamiyatini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, tojik tili, o‘zbek tili, o‘zlashma so‘zlar, qo‘shimchalar, tillararo ta’sir, leksik o‘zlashuv, morfologik o‘zgarishlar, tarixiy til aloqalari, fonetik moslashuv, madaniy ta’sir.

Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik, qiyosiy tilshunoslik, komparativistika – tilshunoslikning qarindosh tillarni, ya’ni genetik jihatdan o‘zaro bog‘liq tillarni o‘rganuvchi, ular o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlovchi hamda ularning zamon va makon bo‘yicha tadrijiy taraqqiyotini tavsiflovchi sohasi; til oilalarining, shu tizimlardagi ayrim tillar va elementlarning kelib chiqishini aniqlash, jumladan, tillar o‘rtasidagi genetik qarindoshlikni – ularning yagona bir manba (bobo til)dan kelib chiqqanligini aniqlash (tillarning genealogik tasnifi) ham Qiyosiy-tarixiy tilshunoslikning maqsadlari doirasiga kiradi. Qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tillar tarixini qayta tiklash (rekonstruksiya qilish)da asosiy tadqiqot vositasi sifatida kiyosiytarixiy metoddan foydalanadi; tadqiqotning eng umumiy shakli – (eng avvalo, fonetikani qamrab oladigan) qiyosiy-tarixiy grammatikalar va (leksikani namoyon etuvchi) etimologik lug‘atlar tuzishdan iborat.

Hozirgi o‘zbek tilshunosligida o‘zbek tili va boshqa tillar qiyoslanib atroflicha o‘rganilgan bo‘lsa-da , bu sohada o‘zbek va tojik tili o‘rtasidagi munosabat va fors-tojik tilidan o‘zlashgan so‘zlar haqidagi ilmiy tadqiqotlar juda kam. Ma’lumotlarga qaraganda hozirda O‘zbekiston hududida 1 mln dan ko‘proq tojikzabon millatlar yashaydi. Ularning ko‘pchiligi Namangan, Farg‘ona, Toshkent va Samarqand viloyatlarida istiqomat qiladi[45].

O‘zbek va tojik xalqi o‘rtasidagi do‘stlik, birodarlik munosabatlari ancha qadimdan beri davom etadi. Tojik xalqining urf-odatlari, yashash tarzi, tarixi bizni bu xalqqa tutashtirib turadi.

X.Xomidovning izlanish natijalariga ko‘ra hattoki "O‘rxun-Enasoy" yodnomalarida turkiy va fors-tojik tilida so‘zlashuvchi xalqlar haqida faktlar ham keltirilgan ekan. "Devonu lug‘atit turk" asarida ham tojiklar bilan o‘zbeklar munosabati juda qadimiy ekanligi ta’kidlab o’tilgan[46].

O‘zbek tilidan tojik tiliga, tojik tilidan esa o‘zbek tiliga o‘zlashgan so‘zlar miqdori anchani tashkil etadi. *Abgor, bekor, bobokalon, bedor* kabi so‘zlarni misol qilib keltirishimiz mumkin.

O‘zbek tilining tarixini, madaniyatini, yashash tarzi, davlat siyosatini, ma’naviy va iqtisodiy hayotini tojik xalqining ta’sirisiz o‘rganib bo‘lmaydi.

[45]https://www.natlib.uz/search/detail/CATTOT000003596554?mainLink=/search/tot&briefLink=/search/tot/result?lmtsn=_A_q=%D0%9C%D1%83%D1%85%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B8+%D0%B7%D0%BE%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2_A_lmt0=_A_lmtst=_A_st=KWRD_A_si=TOTAL

[46] https://www.natlib.uz/search/detail/CATTOT000003613848?mainLink=/search/tot&briefLink=/search/tot/result?lmtsn=_A_q=%D0%9C%D1%83%D1%85%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%B8+%D0%B7%D0%BE%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B2_A_lmt0=_A_lmtst=_A_st=KWRD_A_si=TOTAL

O‘zbek va tojik xalqlari Markaziy Osiyoda yonma-yon yashagan. Bu esa urf-odatlar, til, madaniyat va turmush tarzining o‘zaro aralashib ketishiga olib kelgan.

Tarixdan bilamizki, Mavorounnahr va Xuroson kabi hududlar o‘zbek va tojik xalqlari uchun umumiy bo‘lgan . Bu hududlarda ijod qilgan ko‘plab shoirlar, olimlar (Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Lutfiy va boshqalar) ikki xalqning ma’naviy dunyosi va tiliga birdek ta'sir ko‘rsatgan. Shu o‘rinda Alisher Navoiyning 2 tilda turkiy va fors tilida ijod qilgani ham bunga yaqqol misol bo‘ladi.

Tojik tili – hind-yevropa tillari oilasidagi eroniy tillar guruhining janubi-g‘arbiy guruhchasiga mansub til. Asosan, Tojikiston va Afg‘oniston shimolida, O‘zbekiston, Qirg‘iziston va Qozog‘istonning ayrim tumanlarida, qisman Eronda tarqalgan. Tojik tilida jami 35 mln.dan ortiq (mas., Tojikistonda 10 mln.dan, O‘zbekistonda 2 mln (rasmiy) ortiq insonlar muloqot qiladi

Fonetik tizimida 6 unli va 24 undosh fonema bor. Urg‘u dinamik xususiyatga ega, ko‘pincha so‘zning oxirgi bo‘g‘iniga tushadi. Grammatik qurilishi agglyutinativ xususiyatga ega. Ot, sifat, son turkumlaridagi so‘z o‘zgarishining qadimda rivojlangan tizimi hozirda yo‘qolgan. Jins va kelishik kategoriyalari mavjud emas. Kelishik munosabatlari sintaktik usulda ifodalanadi. Izofa otlar aloqasida eng keng tarqalgan vositalardandir. Fe’l sohasida ko‘plab analitik shakllar va birikmalar uchraydi. 4 ta mayl (aniqlik, buyruq, shart va ehtimollik) bor[47].

Tojik tilining fonetik tizimi ham o‘zbek tili bilan deyarli bir xil. Tojik tili fonetik tizimida 6 unli va 24 ta undosh fonema mavjud. Bu ko‘rsatkichlar o‘zbek tilida ham shunday miqdorga ega.

Tarixda muayyan alifbodan foydalanish biror xalqning an'analariga aylanib qolgan. Ammo Tojikistonda avval arab alifbosi, keyin qisqa muddat lotin, keyin esa Tojikistonda eng ko‘p ishlatiladigan alifbo bo‘lib qolayotgan kirill alifbosi qo‘llangan. Buxoro yahudiylari gapiradigan buxoriy shevasi an’anaviy ravishda ibroniy alifbosidan foydalangan, ammo bugungi kunda kirill alifbosi yordamida yoziladi.

Fors alifbosi 1993-yilda ta’lim va jamoat hayotiga kiritildi. 1999-yilda davlat tili qonunidan forscha so‘z olib tashlandi. Amaldagi de-fakto standarti kirill alifbosi edi va 1996-yilgi ma’lumotlarga ko‘ra, aholining juda oz qismigina fors alifbosini o‘qiy olgan. Tojik alifbosi ham o‘zbek lotin alifbosiga o‘xshab muammoli bo‘lgan[48].

[47] https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Tojik_tili
[48] https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Tojik_alifbosi

O‘zbek tiliga o‘zlashgan *-be , - no, -kam , -ser* kabi qo‘shimchalar tojik tilidan o‘zlashgan va tojik tilida prefiks va mustaqil so‘zlardir. Tojik tilida qo‘shimchalar prefiks va suffikslarga ajratiladi. Bu o‘zbek tilida qo‘shimchalar so‘z yasovchi va shakl yasovchi qo‘shimchalarga ajratilgan kabi. Prefikslar tilshunoslikda morfemaasosning oldida keluvchi va uning leksik yoki grammatik ma’nosini o’zgartiruvchilardir. O’zbek tili uchun begona atamadir, ya’ni o’zbek tili grammatikasida bunday tushunchaning o’zi yo’q. O‘zbek tilida o’zlashgan prefikslarga *be, ba-, no-, ham-, bar, kam- xush-* kabilar misol bo’la oladi va shuni ta’kidlash kerakki, bu qo’shimchalar so’z yasalishida ancha serunumdir (barkamol,hamyotoq, bebosh, nosoz va boshqalar).

O’zbek tiliga tojik tilidan o’zlashgan prefikslar haqida gap ketar ekan, o’zbek tilida mavjud bo’lgan mazkur prefikslarning alternativlari haqida ham to’xtalib o’tmoqlik lozim. Bu tojik tilidan o‘zlashgan qo‘shimchalarning o‘zbek tilida ham shu qo‘shimchaga ma’nosi yaqin muqobili borligidir. Masalan, *no-* va *be-* prefikslariga alternativ sifatida *-siz* so’z yasovchi affiksi qaraladi: *nobaxt-baxtsiz, noumid-umidsiz, beodob-odobsiz, benomus-nomussiz* kabi. Bu hodisani ilmiy adabiyotlarda derivatsion
sinonimiya hodisasi deyiladi.

Bunday qo’shimchalarning omonimlik hodisasi nafaqat tojik tilidan o’zlashgan prefikslar, balki affikslar (suffikslar)da ham uchraydi. Masalan, *-mand* qo’shimchasi bilan *-li* qoo’shimchasini olish mumkin: *davlatmand – davlatli* kabi.

O’zbek tilida umumiste’moldagi ayrim so’zlar borki, ushbu so’zlarning kelib chiqishi tojik tili bilan aloqador. Xususan, “*pijama*” so’zining etimologiyasi fors-tojikchaga borib taqaladi. *Poy* va *joma* so‘zlaridan, “*oyoq uchun kiyim*” degan ma’noni anglatadi. Yevropa tillariga hind tilidan o‘tgan. Rus tiliga esa nemis tilidan kirgan. Dastlab yengil va keng, belda bog‘ich bilan tutib turiluvchi ishtonlar shunday atalgan. Poyjoma turkiy xalqlarda ichto‘n – ishton deb nomlangan.

Sarupo so‘zi forscha *sar – bosh, poy – oyoq* so‘zlaridan yasalgan. Sarupo – bosh-oyoq kiyim.Vaqtlar o‘tib, so‘zdagi u tovushi tushgan va so‘z sarpoga aylangan. Sarpo hozirgi tilimizda bosh-oyoq kiyim va umuman kiyim-bosh ma’nosiga ega. Jonli tilda bu so‘z asosan to‘y-marosimlar bilan bog‘liq o‘rinlarda ishlatiladi. Masalan, kuyovning to‘y uchun hozirlangan kiyimlari sarpo deyiladi.

Gul so‘zi ham aslida fors-tojik tilidan o‘zbek tiliga o‘zlashgan hisoblanadi. Haqiqiy o‘zbekona tilda esa gul so‘zi chechak deyilishi kerak.

Turkiylarning bayramlaridan biri bo‘lgan Navro‘z ham aslida fors-tojik tilidan olingan. *Nav – “yangi”, ro‘z* esa “*kun”* degan ma’nolarni anglatadi.

Bundan tashqari o’zbek tiliga tojik tilidan faqatgina so‘zlar emas iboralar, maqollar va topishmoqlar ham o‘zlashgan.

Tojik xalqida shunday maqol bor: Kam- kam xuram hamish xuram. Tojik zaboni tushunadiganlar bilishadi va buning ma’nosi: Oz-oz ye, doim ye, deganidir.

1. Zaboni murg‘ona murg‘on medonat (Qush tilini qush biladi).
2. No six so‘zadu no kabob (Six ham kabob ham kuymasin).
3. Takka boshadu shir dixad (Taka bo‘lsa ham sut bersin).
4. Sari daraxti mevador ham ast (Mevali daraxtning boshi egik bo‘ladi).
5. Daraxt dar yak sabz meshavad (Daraxt bir joyda ko‘karadi).
6. Sangi vazmina ob namebadorad (Og‘ir toshni suv ko‘tarmaydi).
7. To shamol naboshad, shoxi daraxt namejumad (Shamol bo‘lmasa daraxt qimirlamaydi).
8. Davidani go‘sola to kaxdon (Buzoqning chopgani somonxonagacha).

Bu yerda biz o‘zbek va tojik tili bir-biriga qay darajada o‘xshashligi va farqli tomonlarini ko‘rishimiz mumkin.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, O‘zbek va tojik tillari uzoq tarixiy jarayonlarda bir hududda yashagan xalqlarning madaniy va til aloqalari natijasida bir-biriga kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Bu tillar orasidagi lingvistik aloqalar, ayniqsa, leksik, fonetik va sintaktik jihatdan yaqqol ko‘zga tashlanadi. O‘zbek tilidagi ko‘plab arabcha va forscha so‘zlarning mavjudligi, tojik tilida esa turkiy unsurlar uchrashi ikki tilda doimiy aloqadorlik va o‘zaro ta’sir mavjud bo‘lganini isbotlaydi. Ushbu tarixiy va lingvistik yaqinlik, nafaqat tillar rivojida, balki xalqlar o‘rtasidagi do‘stlik, hamkorlik va madaniy uyg‘unlikni mustahkamlashda ham muhim omil hisoblanadi. Kelgusida bu aloqalarni chuqur o‘rganish, ikki til taraqqiyotiga xizmat qilish bilan birga, mintaqaviy tilshunoslikni boyitishga ham hissa qo‘shadi.

FOYDALANILGAN MANBALAR:

1. https://izoh.uz/
2. https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzbek_tilining_izohli_lug%CA%BBati_(2022)
3. https://uz.m.wiktionary.org/wiki/Turkum:O%CA%BBzbekchada_forschadan_o%CA%BBzlashgan_so%CA%BBzlar
4. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Tojik_tili
5. https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Tojik_alifbosi

O‘ZBEKISTONDAGI TIL SIYOSATI BILAN BOG‘LIQ BA’ZI MUAMMOLAR

Abdullayev Shuhrat Xayrullayevich,

O‘zbekiston Respublikasi
Madaniyat vazirligi huzuridagi
Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros
ilmiy-tadqiqot instituti xodimi

epostasabdulla@inbox.ru

Annotatsiyasi

Maqola shaxs, birinchi navbatda, yosh avlodni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashda til va adabiyotning o‘rnini o‘rganishga bag‘ishlangan. Madaniy o‘ziga xoslik, millatlararo hurmat va ma’naviy qadriyatlarni shakllantirishning asosiy quroli sifatida ona til, davlat tili va xorijiy tillarning ahamiyati ko‘rib chiqiladi. O‘zbekistonda milliy merosni asrab-avaylash, o‘zbek tilini rivojlantirish, ko‘p tillilikni rag‘batlantirishga qaratilgan til siyosatiga alohida e’tibor qaratilgan. Maqolada adabiy merosni ta’lim-tarbiya jarayoniga singdirishda pedagogik yondashuvlar, shuningdek, yosh avlod ma’naviyatini tarbiyalashda badiiy so‘zlarning o‘rni tanqidiy tahlil qilingan. Aholi o‘rtasida ma’naviy-axloqiy tamoyillarni shakllantirishga alohida e’tibor qaratilayotgani ta’kidlangan. Ta’lim tizimi doirasida o‘quvchilarning til va axloqiy rivojlanishining uyg‘un kombinatsiyasi zarurligi to‘g‘risida xulosalar chiqariladi. Shuningdek, globallashuv sharoitida til siyosatining zamonaviy yo‘nalishlari, jumladan, uch tilli ta’limni joriy etish, lotin yozuviga o‘tish, milliy ozchiliklar tillarini qo‘llab-quvvatlash va madaniy muvozanatni saqlash masalalari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: millat, til, adabiyot, shaxs, tarbiya, ta’lim, g‘oya, muammolar, alifbo, siyosat.

Аннотация

Статья посвящена исследованию роли языка и литературы в духовно-нравственном воспитании личности, в первую очередь подрастающего поколения. Рассматривается значение родного, государственного и иностранных языков как ключевых инструментов формирования культурной идентичности, межнационального уважения и моральных ценностей. Особое внимание уделяется языковой политике Узбекистана, направленной на сохранение национального наследия, развитие узбекского языка и поощрение многоязычия. В работе критически анализируются педагогические подходы к интеграции литературного наследия в учебный процесс, а также роль художественного слова в воспитании духовности у подрастающего поколения. Особое внимание уделяется на формирование моральных ориентиров у населения. Сделаны выводы о необходимости гармоничного сочетания языкового и нравственного развития учащихся в рамках образовательной системы. Также рассматриваются современные направления

языковой политики в условиях глобализации, включая внедрение трёхъязычного образования, переход на латинскую графику, поддержку языков национальных меньшинств и сохранение культурного баланса. Подчёркивается роль языка и литературы в духовно-нравственном воспитании молодёжи, формировании патриотизма, толерантности и национальной идентичности. Анализируется международный опыт реализации многоязычного образования, учитываемый в образовательных реформах в мире.

***Ключевые слова*:** нация, язык, литература, личность, воспитание, образование, идея, проблемы, алфавит, политика.

Abstract. The article is devoted to study of the role of language and literature in the spiritual and moral education of individual, primarily the younger generation. The significance of native, state and foreign languages as key instruments for the formation of cultural identity, interethnic respect and moral values is considered. Particular attention is paid to the language policy of Uzbekistan aimed at safeguarding the national heritage, developing the Uzbek language and encouraging multilingualism. The work critically analyzes pedagogical approaches to the integration of literary heritage into the educational process, as well as the role of artistic words in the education of spirituality of younger generation. Particular attention is paid to the formation of moral guidelines among the population. Conclusions are made about the need for harmonious combination of linguistic and moral development of students within the educational system. Also considered are modern directions of language policy in the context of globalization, including the introduction of trilingual education, the transition to the Latin script, support for the languages of national minorities and safeguarding cultural balance. The role of language and literature in the spiritual and moral education of youth, formation of patriotism, tolerance and national identity is emphasized. The article analyzes international experience in implementing multilingual education, taken into account educational reforms around the world.

***Key words*:** nation, language, literature, individuum, upbringing, education, idea, problems, alphabet, politics

Jamiyat barcha qatlamlariga aloqador voqea-hodisalar yuzasidan fikr-mulohaza bildirish bular bo‘yicha rosmana xabardorlik hamda etarlicha bilim va tajriba bilan birga anchagina shijoat, qat’iyyat asosidagi o‘ziga xos nuqtai nazar va chinakam vatandoshlik hissi bo‘lishini taqozo etadi. Muhokamaga qo‘yilgan “Shaxs ma’naviyatining shakllanishida til va adabiyotning roli” mavzusi mo‘jaz va bejirim bo‘lib ko‘rinishi bilan birga, unda jamiyatning qator muammolari

mujassam. Yana aynan ushbu mavzu nomi tahlili misolida aytish mumkinki, unda ko‘tarilgan masalalar istalgan makon va zamondagi har qanday jamiyatga taalluqli. Mantiqiy jihatdan qismlarga bo‘linsa undan “Shaxs”, “Ma’naviyat”, “Shaxs ma’naviyati”, “Shaxs ma’naviyati shakllanishi”, “Jamiyatda axloq-odob masalalari”, “Yoshlar tarbiyasi”, “Ta’lim tizimidagi muammolar”, “Til masalalari”, “Adabiyotga oid fikr-mulohazalar”, “Milliy g‘oya”, “Millat manfaatlari” kabi o‘nlab mavzular kelib chiqadi. Hozirgi vaqtda yurtimiz va millatimiz ham ayni masalalarga ro‘baro‘ bo‘layotgani va ularning echimiga ancha sa’y-harakat sarflanayotganini e’tirof etish joiz. Quyida shunday muammolar tasnifi va echimi bo‘yicha bir qator mushohadalar taqdim etilmoqda. Ulardan ba’zilari odatiy ta’rif-tavsiflardan farqlanib, qaybir jihatdan tanqid, tanbeh, shikoyat, kinoya yoki taajjub qoliplariga tushishi ham mumkin. Xo‘sh, nachora, nimanidir vaqtida aytmay afsuslangandan ko‘ra bor dardni ochiqlagan maqsadga muvofiq ko‘rinadi.

Axloqiy tarbiya doimo ezgu tuyg‘ularni uyg‘otishdan boshlanadi va madaniyat buni targ‘ib qilishi lozim. Milliy psixologiyamiz ruhiyatga, ma’naviyatga, odob-axloqqa e’tibor kuchayishi bilan ajralib turadi; xalqimiz haqiqatan o‘ziga xos madaniyat va san’atga ega. Adabiyot ruhiy butunlikni saqlash istagini uyg‘otadi. Asli bunda kelajakdagi insoniy munosabatlar modellashtiriladi, chunki o‘quvchi-talabaning asosiy maqomi – Inson.

Yuksak axloqli kishilar ko‘ngilchanligi bilan birga kuchli axloqiy me’yorlarga ega bo‘lishi ularga boshqalarning his-tuyg‘ularini chuqur tushunish va qadrlash imkonini beradi. Ular o‘z xatti-harakatlari haqida tanqidiy fikr yuritadilar va madaniyat ta’sirida shakllantirilgan axloqiy me‘yorlar asosida mas’uliyatli qarorlar qabul qiladilar. Ayniqsa, adabiyot ana shu fazilatlarni rivojlantiruvchi, odamlar kundalik hayotda duch keladigan murakkab axloqiy mavzular anglanishini chuqurlashtiruvchi kuchli vositadir. Jamiyat a’zolari o‘z milliy madaniyatiga oshno bo‘lishi masalasi hozir nihoyatda dolzarb. Ehtimol, bu aniq ifodalangan milliy g‘oya etishmasligini madaniyat to‘ldirishi ko‘zda tutilishi bilan bog‘liqdir.

Ta’lim jarayonida axloqiy tarbiya umummilliy muammo sifatida talqin etilmoqda. Bu shunday muammoki, mamlakat kelajagi uning echimiga bog‘liq, chunki jamiyat taraqqiyotining asosi nafaqat aql-idrok va ong, balki odob-axloq bilan bog‘liq. Jamiyatlarda ijtimoiy va axloqiy deformatsiya kuzatilayotgan hozirgi zamon sharoitida axloqiy me’yorlar ezilgan-pachoqlangan bo‘lib, yosh avlod ko‘pincha ma’naviyatsizlik va tajovuzkorlikda ayblanadi. Bolalar yaxshilik va yovuzlik, odob-axloq va nomussizlik, ijozat berilgan va yaqinlasishga ruxsat yo‘q ishlar o‘rtasidagi chegaralar xiralashgan, pragmatik qadriyatlarning ahamiyati ortib boradigan, axloqiy normalar va shaxsiy rivojlanish tamoyillariga e’tibor tobora

kamayib borayotgan jamiyatda yashashga majbur bo‘lmoqda. Jamiyat ma’naviy hastaligi oqibatlari sifatida shaxsning qadriyat-ma’naviyatga oid axloqiy mihvari shakllanmagani, xatti-harakatlari uchun shaxsiy javobgarlik zarurligi tushunchasi yo‘qligini keltirish lozim. Ta’lim, albatta, axloqiy tarkibiy qismga ega bo‘lishi kerak, faylasuf I.Kant aytganidek: “Inson yaxshilik uchun tarbiyalanishi shart”.[49]

Yuqorida ta’kidlanganidek, o‘sib kelayotgan avlod hozirgi davrda siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda yuz berayotgan destruktiv voqea-hodisalar bilan bog‘liq bo‘lgan “ma’naviy krizis” ta’sirida. Yoshlar muhitida kechayotgan buzilish jarayonlarining sabablari orasida tadqiqotchilar quyidagilar kabi vaziyatlarni alohida ajratib ko‘rsatadi:

demokratik jamiyat bunyod etilishi stixiyali tarzda, ustuvor qadriyatlarga mo‘ljal qilinmagan holda kechmoqda, ushbu jarayonlar to‘g‘ri boshqarilmasligi og‘ir oqibatlarga olib borishi mumkin;

qadriyat mo‘ljallarini amalga oshirish imkoniyati yo‘qligi yoshlar ma’naviy ta’lim-tarbiyasi qovushimsizligiga olib keladi;

tarbiya jarayonida oila va maktabning roli susayadi;

qadriyatlar o‘zgarishi tarbiya bilan shug‘ullanadiganlar tomonidan odatda hisobga olinmaydi, ular tarbiyaning hozirgi vaqt uchun zarur bo‘lgan shakl va usullariga ega emaslar;

ta’lim borgan sari pragmatik tus olib boradi;

hozirgi zamonda yoshlar muhitida individualizm kuchayishi va kollektivizm inqirozi kuzatiladi.

Shuning uchun, yosh avlodni ma’naviy-axloqiy jihatdan yo‘lga solish muammosi bugun har qachongidan ham dolzarb. Ma’naviyat va axloq – bu shaxsning eng muhim, asosiy xususiyatlari. Ma’naviyat – shaxsning tanlangan maqsadlar sari intilishi, ongning qadriyat xususiyati o‘laroq ta’riflanadi. Axloq – odamlarning bir-biriga va jamiyatga nisbatan xulq-atvorining umumiy tamoyillari va normalari yig‘indisidir. Birgalikda ular shaxsning asosini tashkil qiladi. Ta’limning ustuvor vazifalaridan biri yoshlarni ma’naviy-axloqiy tarbiyalashdir. Shaxsning ma’naviy-axloqiy tarbiyasi pedagogik, ijtimoiy va ma’naviy ta’sirlarni o‘z ichiga oladigan murakkab va ko‘p qirrali jarayondir. Yigit-qizlar shaxsining ma’naviy-axloqiy shakllanishi va rivojlanishiga, asosan, tabiiy (biologik), pedagogik, ma’naviy va ijtimoiy-madaniy omillar guruhlari sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.[50]

[49] Л.З.Хизриева, Методическая статья "Литература как фактор духовно-нравственных основ личности"// https://multiurok.ru/files/metodicheskaia-statia-literatura-kak-faktor-dukhov.html

[50] Л.С.Бурдякова, Духовно-нравственное воспитание молодежи как педагогическое явление, Московский гуманитарный университет

O‘quvchilar shaxsiyati ma’naviy-ma’rifiy sifatlari shakllanishining maqsadi birinchi navbatda quyidagi aniq vazifalar bilan bog‘liq:

1. Axloqiy tamoyillar va me’yorlar asosida ma’naviy rivojlanish, ijodiy salohiyatni ro‘yobga chiqarish, uzluksiz ta’lim, o‘z-o‘zini tarbiyalash va umuminsoniy ma’naviy-axloqiy kompetentsiya qobiliyatini shakllantirish – “yaxshiroq bo‘lish”;
2. O‘quvchining jamiyatda yaxshilik va yomonlik, nima to‘g‘ri va nima nomaqbul ekanligi haqidagi fikrlar bilan aloqador muayyan xulq-atvor zarurligini anglashiga asoslangan holda axloq asoslarini shakllantirish;
3. O‘z-o‘zini ijobiy axloqiy baholash, hurmat qilish va hayotiy optimizmni mustahkamlash;
4. Talabalar tomonidan asosiy milliy qadriyatlar, milliy va etnik ma’naviy an’analarni qabul qilish;
5. Estetik ehtiyojlar, qadriyatlar va his-tuyg‘ularni shakllantirish;
6. Vatanparvarlik va vatandoshlik o‘zligini anglash asoslarini shakllantirish;
7. Ona yurt porloq kelajagiga ishonch, Vatan oldidagi shaxsiy mas’uliyat tuyg‘usini uyg‘otish;
8. Vatanparvarlik va vatandoshlik hamjihatligini shakllantirish;
9. Jamiyat asosi sifatida oilaga munosabatni shakllantirish;
10. Ota-onalarga hurmat, kattalar va kichiklarga ongli, g‘amxo‘r munosabatlarni shakllantirish.

Aynan shu vazifalar zamonaviy ta’lim konsepsiyasining asosini tashkil etishi kerak, xususan, adabiyot va tilga o‘qitishda, va shuning uchun ularni o‘qitishning mazmuni, uslublari va usullarini yangilashni nazarda tutadi, uning tarkibiy ismlaridan biri ma’naviy va moddiy madaniyat qadriyatlarini til orqali o‘zlashtirishdir. Til, adabiyot doxil madaniyat hamda inson faoliyati bir-biri lanchambarchas bog‘liqdir. Bu “uzviylik” muammoni til - madaniyat - inson degan yagona kontekstda ko‘rib chiqishga imkon beradi.[51]

Yana shuni alohida ta’kidlab o‘tish joizki, adabiyot madaniyatning ajralmas qismi bo‘lgan holda o‘quvchiga personajlarga hamdard bo‘lish, ularning ichki ziddiyatlari va axloqiy tanlovlariga kirib borish uchun o‘ziga xos sharoit yaratadi, bu esa shaxsiy axloqiy oriyentirlar shakllanishiga xizmat qiladi. Atoqli mualliflar qalamiga mansub asarlar orqali kitobxon inson tabiati, ijtimoiy munosabatlarning turli qirralarini ko‘radi, bu esa uning dunyoqarashini kengaytirish, adolat, halollik, mehr-oqibat, fidoyilik kabi tushunchalarni chuqur anglash imkonini beradi.

[51] А.В.Крамская, Прибрежненский аграрный колледж, Республика Крым. Духовно-нравственное воспитание как основа формирования личности будущего профессионала

Qahramonlarning taqdiri haqida o‘qib, biz hamdardlik va tushunishni o‘rganamiz, bu bizda hamdardlik va boshqalarning azoblari va quvonchlarini chuqur idrok etish qobiliyatini rivojlantiradi. Shuningdek, adabiyot orqali biz axloqiy dilemmalarga kelamiz, ya’ni adabiyot qahramonlarga qiyin axloqiy tanlovlar qo‘yib, o‘quvchiga qaror qabul qilish jarayonini kuzatish va o‘z prinsip va qadriyatlari haqida o‘ylash imkonini beradi. Adabiy asarlarni muhokama qilish, mazmunini tahlil qilish yuksak axloqiy shaxsni shakllantirishning muhim jihati bo‘lgan tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, adabiyot nafaqat ko‘ngil ochadi, balki yuksak axloqiy me’yorlarni shakllantirishda katalizator bo‘lib xizmat qiladi, odamlar axloqli, o‘z xatti-harakat va qarorlarida yanada sezgir va mas’ul bo‘lishiga yordam beradi.

Endi esa Vatanga qaytib, yuqoridagi satrlarda ta’rif-tavsif etilishi boshlangan muammolar va ularning echimlari haqida bir oz mushohada qilsak...

Shaxs ma’naviyati mas’uliyat, mehribonlik, samimiyat, mehnatsevarlik, insof, halollik kabi xususiyatlardan iborat bo‘lishi nazarda tutilishi bilan birga, dangasalik, qo‘rqoqlik, hasad, ziqnalik, shijoatsizlik singari salbiy odatlarni ham qamrab olishi mumkin. Albatta, ma’naviyat shakllanishida ijtimoiy muhit, iqtisodiy vaziyat, tinchlik, totuvlik, barqarorlik, ta’lim-tarbiya, targ‘ibot-tashviqot, qadriyatlarga ehtirom, millat yakdil-yaxlitligi va uning muayyan g‘oyaga egaligi, “yumshoq kuch” vositasida olov purkab sudralib kelayotgan tashqi xavf-xatarlarga javob berish qobiliyati, san’at, madaniyat kabi qator omillar muhim rol o‘ynaydi. Yana ta’kidlab aytish zarurki, ularning barchasi sanoat va qishloq xo‘jaligini rivojlantirish, iqtisodni diversifikasiyalash, investitsiyalar jalb qilish, tashqi siyosat olib borish, davlat mudofaa qobiliyatini mustahkamlash, valyuta-oltin zaxiralarini ko‘paytirish va boshqa xayrli ishlardan ham ulug‘vorroq bo‘lgan vazifalardir.[52]

Shu qatorda til va adabiyot masalalari alohida o‘rin tutadi, va lekin kezi kelgada ta’kid va nadomat bilan aytib qolish joizki, hozirga kelib ular hatto yurtimizda ham eng qattiq zarbaga uchrayotgan sohalardir. Afsuski, bu zarbalarni berayotgan ko‘p hollarda o‘zimiz, sababi esa – beparvolik, kaltabinlik, nodonlik, ... Yana boshqa bir nuqtai nazardan yondashiladigan bo‘lsa, O‘zbekiston Respublikasida o‘zbek tiliga nisbatan ochiqchasiga qo‘poruvchilik ishlari olib borilayotgani va uning kasofati adabiyot, san’at, madaniyat, ta’lim, tibbiyot, iqtisodiyot – xullas, jamiyatning barcha sohalariga urganini kuzatish mumkin. Buning isboti shundoqqina suvning yuziga chiqib turibdi: televidenie va radio, kinematograf, reklama, estrada va boshqa yo‘nalishlarda o‘zbek tili istalgan tarzda buzilmoqda, ko‘cha-ko‘yda o‘zbekcha peshlavhalar tobora kamayib, ularning o‘rnini ierogliflar egallamoqda, ko‘z o‘ngimizda yosh avlodning anchagina qismi

[52] Adabiyotga e'tibor - ma'naviyatga, kelajakka e'tibor https://e-adabiyot.uz

ruslashmoqda, o‘zbekcha maktablar soni kamayib bormoqda, lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosi hech bir aqlga sig‘maydigan sabablarga ko‘ra oxirgi 30 yilcha muddatda bir necha bor o‘zgartirildi, lekin shunga qaramay hozirgacha uning islohi nihoyasiga etmagan. Tabiiyki, alifbo nuqsonliligi jamiyat hayotining mutlaqo barcha sohalariga salbiy ta’sir qilmay qolmaydi: bu eng avvalo ta’lim tizimidagi boshboshdoqlik, matbaa-noshirlikdagi ziyonkorlik, imlo qoidalari buzuq, qo‘pol va bema’niligi, aholi turli guruhlarining savodsizligi, o‘zbekchaning boshqa turkiy tillardan uzoqlashuvi, uning yurtimizda davlat tili maqomiga putur etishi kabi fojiali holatlarda namoyon bo‘lmoqda. Afsuski, jarayonlarni to‘g‘ri yo‘lga solish borasidagi urinishlar hozirgacha ham zoye ketmoqda. Alifbo islohi bo‘yicha galdagi (!) loyihalar chuqurroq o‘rganilsa, “NEGA.?!” degan savollar qiynayveradi:

Nega joriy ikki alifbodagi nuqson va g‘alizliklarni butunlay yo‘qotib, har jihatdan mukammalini yaratish mumkin emas?

Nega turli davlatlarda alifbolarni isloh qilish tajribasi, shuningdek har xil alfavitlarning o‘ziga xos tomonlaridan unumli foydalanishga harakat qilinmaydi?

Nega tovushlar ifodalanishida adabiy til va shevalar xususiyatlariga har jihatdan mos keladigan yondashuvlarni qo‘llab bo‘lmaydi?

Nega turkiy tillar alifbolari yaqinligi, iloji bo‘lsa yagonaligini ta’minlash yo‘lida imkon qadar dadilroq qadamlar qo‘yishdan qo‘rqiladi?

Nega o‘zbek tilining yurtimizda, shuningdek mintaqa va dunyo miqyosida nufuzini oshirish choralarini ko‘rishdan istihola qilinadi?

Nega o‘zbekcha hamma uchun maqbul, oson, xalqchil, qulay til bo‘lmasin?

Nega o‘zbek adabiy tilini yaxshi bilish tojik, fors, arab, rus, turkiy va boshqa tillarni o‘rganishda qulayliklar yaratishi uchun zamin hozirlashdan qochish kerak?

Nega o‘zbek tilidagi turli leksik qatlamlarga oid tovushlar ifodalanishi xususiyatlarini hisobga olish muhim emas?

Nega turli sohalar rivojida o‘zbek tilining roli kuchaymasin?

Nega ishga izchil, tartibli, mantiqiy yondashuvda qat’iyat ko‘rinmaydi?

Nega?... Nega..? NEGA-A-A..?!..

Bulardan esa yanada jiddiy savollar kelib chiqadi: shunday nodir tarixiy fursat paydo bo‘lganda, o‘zimiz va boshqalar boshdan kechirgan tajribalarga asoslangan holda anchagina mukammal bir tizim yaratish imkoni borida va masalaning oydan-kunan ham ravshan echimi yaqqol ko‘rinib turganda o‘zbekchani boshqa turkiy tillardan alohida qo‘yadigan, uni nafaqat ajnabiylar, balki o‘zbeklar o‘rganishlari uchun ham qiyin holatga keltiradigan va butun dunyoga kulgili bir shaklda ko‘rsatadigan alifbo “ixtiro” qilish nega va kimga kerak bo‘ldi ekan-A?!.. Balki buning zamirida milliy g‘oya va manfaatlarga zid xatti-harakat va tamoyillar

yotar?.. Mabodo, ongli va maqsadli ravishda ichidan kemirish jarayonlari kechmayotganmikin?!... Shu yo‘l bilan millatni saratonga mubtalo qilish ko‘zda tutilmaganmikin?!!!... Ehtimol, yuz yildan ortiq muddat ushbu sohada chekilayotgan aziyatlarning mohiyati – o‘zbek millati taraqqiy etishi, uning madaniyati gullab-yashnashi, avlodimiz barkamol bo‘lishi kimlarningdir strategik rejalariga mos tushmasligidadir?!.. Hammamizga ma’lumki, o‘zbek tili o‘ziga xos tomonlari (yashirin singarmonizmi, qarluq, qipchoq va o‘g‘uz shevalari asosidaligi tufayli o‘nlab xalqlar uchun yaqinligi, qadimdan turli davlatlarda rasmiy til maqomiga ega bo‘lib kelgani, katta bir millat, jumladan barcha qo‘shni davlatlarda yashaydigan ko‘p sonli avtoxton aholi hamda dunyoning turli o‘lkalaridagi o‘zbek diasporalari vakillari uchun ona til ekanligi, har jihatdan rivojlangani, ..., ..., ..) bilan turkiy tillar orasida alohida mavqega ega. To‘g‘ri yo‘nalishda faoliyat yuritilsa, uni dunyo miqyosida munosib o‘rin egallashi mumkin bo‘lgan yangi o‘rtaturk tili uchun asos darajasigacha ko‘tarish ham ehtimoldan xoli emas. Albatta, bu, bizdan boshqalar uchun, aniqroq qilib aytilsa, hech qanday manfaat bermaydi. Ta’bir joiz bo‘lsa, bu – o‘ziga xos tarixiy musobaqa, kurash bo‘lib, undagi muvaffaqiyat yoki boyberishlar Vatan va xalq kelajagini belgilaydi.

Butun xalq taqdiri va istiqboliga daxldor tashabbuslar jiddiy yondashuvni, mavhumlik va pala-partishliklardan qochishni, aniq, ustuvor, keng qamrovli, olamshumul maqsadlar qo‘yilishini taqozo etadi. Alifboni o‘zgartirish yoki isloh qilish ham aynan shunday ishlardandir. Bu boradagi faoliyatni ma’qul, izchil va tizimli yo‘lga qo‘yish esa muvaffaqiyatning asosiy omilidir. Mayli, ish cho‘zilar, bir oz kechikish bo‘lar, lekin, shoshgancha nomigagina yana bir bedavo nimadir “yaratib”, dunyo ahlining istehzoli kulgisiga qolish AQLDAN EMAS! Jilvador serqirra yirik olmos kabi bebaho boyligimiz bo‘lgan go‘zal o‘zbekchani yanada yuqori bosqichga ko‘tarish imkoni paydo bo‘lgan fursatdan unumli foydalanmasak, erk va ixtiyorimiz o‘zimizda bo‘la turib, ilm-fan va madaniyat ravnaqi uchun birlamchi vosita bo‘lgan ona tilimizga xiyonatkorona befarq munosabatda bo‘lsak buyuk ajdodlarimiz ruhlari yomon chirqiraydi, hozirgi va kelajak avlodlar esa bizni **ASLO KECHIRMAYDI!!!**

Bu o‘rinda o‘zbek tilining dunyodagi mavqei hamda yurtimizdagi til siyosati haqida bir oz so‘z yuritish maqsadga muvofiq ko‘rinadi. Ma’lumki, o‘zbek tili Afg‘oniston shimoliy viloyatlarida ham qaybir darajada rasmiy maqomga ega, shuningdek, Markaziy Osiyo barcha davlatlaridagi avtoxton aholi ma’lum qismi va dunyoning ko‘pgina davlatlaridagi o‘zbek diasporasi vakillari uchun ona tildir. Shu bilan bir vaqtda o‘zbek tilining ko‘p sonli shevalaridan tashqari adabiy shakllari ham birqancha ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Xususan, Afg‘oniston o‘zbekchasi sho‘ro davrida yaratilgan adabiy me’yorlar ta’siriga ko‘p ham uchramagan, u arab

xatiga asoslangan anchayin arxaik o‘zbek tilidir. Arab yozuvidan foydalanuvchi o‘zbeklar, bundan tashqari, Pokiston va Sharqiy Turkistonda yashaydi. Pokistonda Afg‘oniston o‘zbekchasidan foydalanilsa, Shinjandagi o‘zbeklar amalda uyg‘ur tilida yozishadi, lekin buni o‘zbekcha deb hisoblashadi, uyg‘ur va o‘zbek tillari bir-biriga juda yaqinligi shunday sotsiolingvistik vaziyatni keltirib chiqargan. Yuqorida bayon qilinganidek, yana bir muammoli (shunaqamikin?..) masala – o‘z Vatanida o‘zbek tili uchun ayni vaqtda ham kirill, hamda lotin yozuvlari asosidagi ikki alifbo amalda ekanligi, garchi ikkinchisi jiddiy islohga muhtoj bo‘lsa-da.

Dunyo miqyosida o‘zbek tili jozibadorligini oshirishning yana bir yo‘li – qo‘shni davlatlarda uning maqomini qayerda davlat miqyosida, yana qay erda – ma’lum hududlarda muayyan darajaga ko‘tarish choralari ko‘rilishiga erishishdir. O‘z-o‘zidan ma’lumki, buning uchun eng avvalo siyosiy iroda zarur, qolaversa bu keng miqyosdagi tadqiqotlar, muzokaralar, bahslar, munozaralar, kelishuvlar, yonbosishlar, ilmiy izlanishlar, ijtimoiy so‘rovlardan iborat jiddiy ishlar amalga oshirilishini taqozo etadi. Lekin, bu mashaqqatli sa’y-harakat natijada Katta Turkiston miqyosida millatimizning madaniy jihatdan yaxlitligiga erishish mumkin.

Albatta, yurtimizda ham davlatning til siyosati borasida anchadan beri echimini kutayotgan masalalarni hal qilish vaqti kelganini tan olish zarur va bu bilan ijtimoiy barqarorlikka katta hissa qo‘shilgan bo‘lardi. Sirasini aytganda, O‘zbekiston ko‘pmillatli mamlakat bo‘lishi bilan birga, asosan turkiy, tojikcha va rus tillarida so‘zlashuvchi katta bir xalqning yagona va bo‘linmas Vatanidir. Yurtimizda 130 dan ortiq millat vakillari mutlaqo teng huquq bilan hamjihatlik va xalqlar do‘stligi sharoitida yashab kelayotgani butun dunyoga ma’lum.

Ayni paytda shunday bir o‘ziga xos vaziyatni ham ko‘rish mumkinki, yurtda ko‘pchilik turli o‘zbek shevalarida so‘zlashi bilan birga, rosmana o‘zbeklarning muayyan qismi tojikchani, yana bir qismi ruschani o‘zlari uchun ona til sifatida ko‘radilar. Ushbu hodisaning tarixiy sabablarini tahlil qilishga hojat yo‘qligini tushungan holda, istiqboli haqida mulohaza yuritish joiz har qalay. Albatta, davlat tili nufuziga hech bir ta’sir etmagan holda va hududlardagi madaniy va etnografik landshaftni buzmaslik sharti bilan, mazkur tillarning jamiyatdagi informativ funksiyalarini yanada tartiblashtirishni o‘ylab ko‘rilsa bo‘lardi… Ayni paytda nomahalliy tillar ekspansiyasiga mustahkam cheklov qo‘yish dolzarblashib borayotganini ham alohida ta’kidlash zarur.

Jahondagi ilg‘or davlatlar tajribasidan o‘rnak olib, balki yurtimiz ta’lim muassasalari bosqichma-bosqich uchtilli dasturlarga o‘tishi, qaysidir fanlar o‘zbekcha, qaysinisidir ruscha, yana qaysinisidir tojikcha o‘tilishini joriy qilish vaqti kelgandir… Bag‘rikenglik va taraqqiyparvarlik tamoyillarini ushbu shaklda

namoyon bo‘lishi O‘zbekiston obro‘sini xalqaro miqyosda ancha oshirishi mumkin ko‘rinadi. Aslida, hozir ham ko‘p jihadan ahvol shunaqa, ikki-uch tillilik ko‘pchilik hududlarda oddiy holat. Yuqoridagi taklif buni bir tizimga solish to‘g‘risida, xolos.

Yana, ayniqsa keyingi vaqtda shunday tendentsiya paydo bo‘lganki, kelajagini jiddiy o‘ylagan o‘zbek oilalari bolalarini ruscha maktablarga berishyapti. Bu, bir tomondan, rus tilidagi maktablarda bilim berish darajasi bir oz yuqoriroq ekanligidan dalolat bersa, boshqa tomondan, o‘zbek tilidagi maktablarda rus tilini o‘qitish jiddiy oqsayotganini ko‘rsatadi. Endi, faraz qiling, bunday maktablarni bitirib chiqqan o‘zbeklar ikki tilli bo‘ladi, shubha yo‘q, lekin ona til qaysiligini belgilashda ikkilanadi, o‘z madaniyatidan uzoqlashishi aniq. Fikrlashda yana davom etaylik, qandaydir o‘n yildan keyin yuqorida aytilgan aralash maktablar bitiruvchilari uchta mahalliy tilda bemalol gaplashsa va yana qo‘shimcha inglizchami, frantsuzchami, yaponchami, biror xorijiy tilni o‘rgangan bo‘lsa, qanday ulkan inson kapitaliga ega bo‘lamiz! Bunday yoshlar, turkiytilli yurtlar u yoqda tursin, xoh rusiyzabon o‘lkalar, xoh Eron, Afg‘oniston, Tojikistonda begona bo‘lmaydilar. Bir muhim nuqtani esda tutaylik – bu erda gap yurtimizdagi barcha millatlar haqida. Haqiqatan, bunday vaziyat yosh avlod vakillari, ya’ni shaxs ma’naviyati shakllanishida katta yutuqlardan bo‘la oladi. Aytish joizki, dunyoning birqancha mamlakatlarida bunday tizimlar muvaffaqiyat bilan ishlab kelmoqda.

Shuningdek, rivojlangan o‘lkalarning boshlang‘ich va o‘rta ta’lim tizimi xususiyatlaridan o‘rnak olishga arziydigan yana bir narsa borki, u ham bo‘lsa barcha maktablarning o‘quv reja va dasturlari, ta’minoti, kadrlar salohiyati va boshqa jihatlardan mutlaqo tengligidir. Bu sharoitda yosh avlod ma’lum vaqtga qadar ijtimoiy tabaqalanish ta’sirini unchalik sezmay ulg‘ayadi va bu esa shaxsning munosib kamol topishida asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Albatta, shaxs ma’naviyatining shakllanishida til va adabiyotning roli g‘oyat muhim va keng qamrovli bo‘lib, nutq madaniyati, muomala odobi, ommaviy axborot vositalarida so‘zlash qoidalari, kino va teatrda o‘zbek tili, o‘zbek tili shevalari, madaniy turfaxillik ifodalari, muloqot normalari va ko‘plab boshqa kategoriyalarni qamrab oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoni;

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” 2020-yil 29-oktabrdagi PF-6097-son Farmoni;
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida” 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni;
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Uzluksiz ma’naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2019-yil 31-dekabrdagi 1059-son qarori;
5. Н.В.Логинова, Реализация программы духовно-нравственного воспитания как основа формирования культуры и ценностных ориентаций школьников. Профильная школа. - 2011. - № 5. [1.60-63];
6. И.Е.Емельянова, Развитие духовно-творческого потенциала ребенка как фактор самореализации в социуме , М.-2015 [2.60-63];
7. С.С.Загребин, Культурологические аспекты развития профобразования. 2016. Т.12. No4. [3.9-11];
8. Дмитриева Е.Ю., Полуянова Л.А., Демцура С.С. Проблема духовно-нравственного воспитания в современных условиях // Современные концепции развития науки. Сборник статей Международной научно-практической конференции. 2017. [4.87–89];
9. Sh.Sh.Olimov, Ma’naviy-axloqiy tarbiya asoslari. “Fan va texnologiya”, 2015. [5.11].

NAQSHBANDIYA TARIQATI G‘OYALARINING AMIRIY IJODIDAGI BADIIY AKSI

Imomaliyeva Musharrafxon Ilhomjon qizi,
Qo‘qon universiteti Ta’lim fakulteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi
Tel: 912002073

Annotatsiya

Ushbu maqolada Naqshbandiya tariqatining Qo‘qon adabiy muhitining asoschisi Umarxon Amiriy ijodida tariqat g‘oyalari tariqatning asosiy tamoyillari, uning inson ruhiyatiga ta’siri va axloqiy tarbiyada tutgan o‘rni shoir ijodi orqali tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Naqshbandiya, tariqat, tasavvuf, pir, darvesh, murshid, murid, rashha, maslak, g‘oya, e’tiqod, ta’sir.

Abstract

This article analyzes the ideas of the order in the work of Umarkhan Amiri, the founder of the Kokand literary environment of the Naqshbandi order, the main principles of the order, its influence on the human psyche, and its role in moral education through the work of the poet.

Keywords: Naqshbandiya, tariqat, Sufism, pir, dervish, murshid, murid, rashha, maslak, idea, belief, influence.

Абстрактный

В данной статье анализируются идеи ордена в творчестве Умархана Амири, основателя кокандской литературной среды ордена Накшбандия, основные принципы ордена, его воздействие на психику человека, а также его роль в нравственном воспитании через творчество поэта.

Ключевые слова: Накшбандия, тарикат, суфизм, пир, дервиш, муршид, мюрид, раша, маслак, идея, вера, влияние.

Amiriy taxallusi bilan o‘zbek va fors-tojik tillarida birday mahorat bilan qalam tebratgan Qo‘qon xoni Amir Umarxon (1787-1822) ma’rifatparvar hukmdor bo‘lib, yuzdan ziyod adib-u olimni atrofiga birlashtirgan Qo‘qon adabiy muhitining asoschisi, rahnamosi va homiysi ham hisoblanadi. Shoh-shoir ijodi irfoniy mavzu va g‘oyalar har tomonlama keng va chuqur badiiy talqinini topgani bilan ham ajralib turadi. Vadud Mahmud ta’biri bilan aytganda, tasavvuf falsafasining yorqin namoyandalaridan bo‘lgan [1,89]. Amiriy ijodini tasavvufdan ayri holda o‘rganib bo‘lmaydi.

Qo‘qon adabiy muhitining aksar namoyandalari tariqatga begona emas: biri muayyan tariqat piri huzurida tasavvufdan saboq olgan bo‘lsa, biri o‘zini muayyan murshidning muridi hisoblaydi, birining qaysidir avliyoga ixlos-e’tiqodi kuchli va hokazo. Jumladan, Amiriy “o‘z zamonasining etuk allomasi Muhammad Ya’qubdan tasavvuf bo‘yicha maxsus ta’lim olgan. Binobarin, bir tomondan, tasavvufiy ta’lim mahsuli, ikkinchi tomondan, Sharq she’riyatidagi mavjud an’ana ta’siri, uchinchidan, tariqat va tasavvuf maktablarining faoliyat ko‘rsatgani natijasida birgina Amiriy emas, balki o‘sha davrning boshqa shoirlari, jumladan, Uvaysiy ijodida ham tasavvuf ta’siri kuchli ekanligini ko‘ramiz. Bunga shoirlarning o‘zidagi tasavvufga moyillikni ham qo‘shsa, masalaning mohiyati yana-da oydinlashadi” [2,394]. Adabiyotshunos Zebo Qobilovaning yozishicha: “Shoir ijodi asosan ishqiy she’rlardan iborat bo‘lib, ularning ko‘pchiligi tasavvufiy ruh va mazmun, timsol va tushunchalardan ham holi emas. Boshqacha aytganda, shoirning ishqiy she’rlarida ko‘pincha haqiqat va majoz – ilohiy va dunyoviy ishq tasvirining omuxta bo‘lib ketganini ko‘ramiz”[3,35].

Amiriyning “yo shohi Naqshband” radifli 13 baytli forsiy bir g‘azali mavjud [4,74]. Unda shoir naqshbandiya tariqati asoschisi bo‘lmish buyuk avliyoga o‘zining muhabbati va ixlosini hassos misralarda ifoda etadi. Amiriy mazkur g‘azalda buyuk pirning shaxsiyati, faoliyati, tariqati, ta’limoti, tasavvufdagi maqomi, shuhratini baytma-bayt bayon qilib boradi. G‘azal “Ey shoh Naqshband, sen poklik yo‘lida rahbar, ayni paytda (tariqat yo‘lining) porloq quyoshisan”, – degan ta’rif bilan boshlanadi.

Dar rohi quds rahbari, yo shohi Naqshband,
Ham oftobi anvari, yo shohi Naqshband[4,47a-48b].

Quds – pok, pokiza; muqaddas ma’nolarini bildiradi. Tasavvufda ilohiy olam va unga olib boradigan haqiqat yo‘li ham ko‘zda tutiladi. Quds yo‘lida rahbarsan deyilganda Bahouddin Naqshbandning tariqatdagi peshvoligiga ishora qilinmoqda. Porloq quyosh sifati esa naqshbandiyaning barcha tariqatlardan afzalligi, bu tariqat etakchisining esa boshqa pirlardan ustunligini bildiradi.

Tariqat sultoni, avliyolar sarvari ma’nosida u Shohi Naqshband deb ham atalgan va shu nom bilan ham mashhur bo‘lgan.

Beshinchi baytda u millat osmoni, tariqat mamlakatidagi nur sochuvchi porloq quyoshga nisbat beriladi:

Dar osmoni millat, dar kishvari suluk
Xurshidi nurparvari, yo shohi Naqshband.

O‘z-o‘zidan, bu ma’rifat quyoshi bo‘lib, uning nuridan tariqat olami-yu millat osmonini jaholat zulmatidan forig‘ etib, ma’naviyat ziyosiga ko‘madi.

Oltinchi baytda u soliklarning zulmat tunini yoritish uchun olamni yorituvchi oy o‘laroq ta’riflanadi:

Az bahri ro‘shnoiyi shabhoi tori mo
Mohi sipehrmanzari, yo shohi Naqshband.

Boshqacha aytganda, ko‘ngillar osmonidagi qora bulutlarni haydab, ularni ziyoga chulg‘ash uchun Naqshband to‘lin oy bo‘lib bu dunyoga kelgan – bu orif zotga ko‘ngillarni jaholat chirkidan poklab, ularni ma’rifat nuriga oshno etish vazifasi yuklatilgan.

Yettinchi baytda Naqshband botinining shu’lasi olam ravshanligining sababi ekanligiga ishora qilinib, u etti iqlim quyoshi sifatida vasf etiladi:

Boshad furo‘g‘i botini tu obro‘i dahr,
Xurshidi haft kishvari, yo shohi Naqshband.

Amiriyning Bahouddin Naqshband haqidagi bu ta’riflari sira mubolag‘a bo‘lmay, ko‘plab tazkiralar, manoqiblar, tarixiy va irfoniy asarlarda u ko‘pdan-ko‘p sifat va xislatlar bilan ulug‘langan. Jumladan, sodiq shogirdi Muhammad Porso “Risolai qudsiya” (“Poklik risolasi”) asarida pirini yuksak nufuzli zot, irshod

va hidoyat maqomining oliy rutbali namoyandasi, valiylik xislatlarini o‘zida mujassam etgan karomat egasi, haqiqat va ma’rifat ahlining qutbi, ilohiy lutflar mazhari, go‘zal xulqlar sohibi, oriflarning peshvosi, payg‘ambarning vorisi, Haqqa etgan komil inson kabi sifatlar bilan ta’rif-tavsif etadi.

Naqshbandiya g‘oyalarining ilhombaxsh ta’siri, bu tariqat rashhalarining nazmiy talqinlari va ularga ishoralarni Amiriyning boshqa ko‘plab she’rlarida ham uchratamiz. Jumladan, Zaliliyning “yetar” radifli g‘azaliga bog‘lagan muxammasini O.Jo‘raboyev “tasavvuf falsafasining qisqacha tarzdagi bayoniga mengzaydi”[5,4] Shoir unda naqshbandiyaning “xilvat dar anjuman” rashhasiga ishora qilganini ko‘ramiz:

Tariqat ahlini andishasi qanoatdir,
Vujud sham’ini kuydurmak anga odatdur,
Chu sof bo‘lsa ko‘ngul, anjumanda xilvatdur,
Chirog‘i xonaqoi so‘fiyona na hojatdur,
Sitorai falaki gunbazi kabud etar.

Ya’ni, tariqat ahlining maqsadi qanoat bo‘lib, bunga vujud istak-xohishlarini, ya’ni nafsni kuydirib kul qilish orqali erishiladi. Agar ko‘ngil dunyo g‘uborlaridan pok bo‘lsa, ya’ni unda Xudo yodi va ishqidan boshqa narsa qolmagan bo‘lsa, shuning o‘zi anjumandagi xilvat bo‘ladi. Ya’ni, shiori vujud otlig‘ shamni kuydirish bo‘lgan tariqat ahlining ko‘ngli sof bo‘lsa, kishi odamlar orasida ham xilvat qilaveradi, ya’ni uni izdihom ham Haq xayolidan uzolmaydi. Bunday kishiga so‘fiylar xonaqohining chirog‘iga hojat yo‘q – unga ko‘k gumbazi uzra porlagan yulduzlarning o‘zi kifoyadir.

Xilvat dar anjuman – naqshbandiyaning muhim rashhalaridan biri bo‘lib, izdihom ichra xilvat tutish, ya’ni xalq ichida Haq yodi bilan yashashdir. Xilvatda Haq yodi va zikri bilan bo‘lish nisbatan oson, chunki xayol bo‘linmaydi. Lekin jamoat ichida, odamlar orasida hayotiy tashvishlar, muomala-munosabat kishining xayolini Xudodan chalg‘itib, dunyo ishlari bilan band qilib qo‘yishi tabiiy. Bu rashha tariqatning asosiy shiori bo‘lmish “Dast ba koru dil ba yor”ning amaliy ko‘rinishidir: qo‘ling ishda, ko‘ngling yorda bo‘lsin. “Bahouddin Naqshband ta’limoti shu orqali solikning, bir tomondan, tarkidunyochilik va go‘shanishinlikka berilmasdan, odamlar orasida bo‘lib, ular bilan faol munosabatda bo‘lishi va kasb-kor bilan shug‘ullanishi, ikkinchi tomondan, bir lahza bo‘lsa-da, Xudoni esdan chiqarmasligi, o‘y-xayoli va diqqat-e’tibori Xudoda bo‘lishi lozimligini ta’kidlaydi”[6,143]. Natijada “Xilvat dar anjuman orqali solik xalqning ichida Haq bilan bo‘lishni o‘rganadi”[7,49].

Amiriy qator baytlarida o‘zining shariat bo‘yicha ish tutganini ta’kidlab o‘tadi. Bu ham naqshbandiya ta’limoti talabi. Islom shariati va Payg‘ambar

sunnati, ayni ta’limotning poydevori hisoblanadi. Shuning uchun ham shoir quyidagi forsiy baytida shohlik taxtida o‘tirib, hukm yuritgan kunidan boshlab Haq amri bilan shariat yo‘liga yuz o‘girganini ta’kidlaydi:

To shudam farmonravo dar masnadi shohi, Amir,
Ro‘ nihodam dar tariqi shar’ bo farmoni Haq (2,195).

Hukmdorlik qilish jarayonida esa bid’at binosini er bilan yakson qilib, o‘rniga shariat binosini bunyod etgani bilan faxrlanadi:

Buzub bid’at asosin, shar’ bunyodin baland ettim,
Manga bu mulku davlat to qiyomat poydor o‘lsun! (1,282)

Voqean, har qanday bid’atlardan saqlanish ham naqshbandiyaning asosiy talablaridan biri hisoblanadi.

Shogirdi Alouddin Attor Bahouddin Naqshbandning yo‘li faqr yo‘li bo‘lib, tarki dunyo qilgan, ya’ni kishini Haq yo‘lidan chalg‘itadigan barcha dunyoviy bog‘liqliklardan o‘zini muhofaza qilgan edi. Lekin buni “moddiy olamdan yuz burib, uzlatni ixtiyor etish ma’nosida tushunmaslik kerak. Bu erda gap o‘tkinchi dunyoning hoy-u havaslari, hirs-u ta’ma, ya’ni Alloh yodining inson qalbida naqshlanib qolishiga to‘sqinlik qiladigan parda – hijobdan voz kechish ustida bormoqda. Amiriyning xon holida o‘zini bir gadoday his qilishi ham tasavvuf ta’siri ekanligi shubhasiz:

Man gadoyi notavondirman – eshitmaydur Amir,
Haddin oshti bu eshikda shay’alillohim maning (1,170).

Mansab va shuhratga salbiy munosabat ham aslida naqshbandiya ta’siri ekanligi ma’lum. Chunki Bahouddin Naqshband shuhratda ofat borligini ta’kidlaydi.

A.Qayumov, M.Qodirova, H.Muhammadxo‘jayev kabi Amiriy hayoti va ijodi bo‘yicha tadqiqot olib borgan olimlar o‘sha davrdagi hukmron mafkura ta’sirida uning diniy-tasavvufiy she’rlarini yo chetlab o‘tganlar, yo ularni shoh-shoirning cheklangan jihatlariga nisbat berganlar[8,16]. Jumladan, Hamidjon Homidiy Amiriyga bag‘ishlangan “So‘z guharshunosi” degan maqolasida uning so‘z tanlashi, tashbeh qo‘llashi, mavzuga o‘ziga xos yondashishi haqida fikr yuritib, shoir ijodidagi diniy-tasavvufiy motivlarga to‘xtalmagan[9,13].

Xulosa qilib aytish mumkinki, shoh-shoir ijodidagi tasavvuf ohanglarini ko‘p yoqlama ta’sir natijasi sifatida baholash mumkin: birinchisi – mumtoz so‘z san’atidagi mavjud an’analar ta’siri bo‘lsa, ikkinchisi – o‘sha davrda Qo‘qonda katta nufuzga ega bo‘lgan naqshbandiya tariqatiga mansublik, uchinchisi – bevosita uning o‘zidagi tasavvufga moyillik. Bular bir butun holda Amiriy ijodida irfoniy motivlarning ustuvorligini ta’minlagan omillardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Маҳмуд В. Танланган асарлар (Нашрга тайёрловчи: Б.Каримов). – Тошкент: Маънавият, 2007.
2. Очилов Э. Таъби нозик, зеҳни салим шоир // Барҳаёт сиймолар. – Тошкент: O‘zbekiston, 2012.
3. Қобилова З.Б. Бадиий ижодда таъсир ва издошдик масалалари (Амирий шеърияти мисолида). Филол. фан. докт. дисс. – Фарғона, 2021.
4. Девони Амир // ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фонди, 3642-рақамли қўлёзма, 47а-б–48а-варақлар.
5. Жўрабоев О. Илоҳий тараннумлар соҳиби // “ЎзАС”, 2009 йил 11 сентябрь.
6. Раҳимов К. Хожагон-нақшбандия тариқати ва етти пир. – Тошкент: O‘zbekiston НМИУ, 2020.
7. Сайфуллоҳ С. Етти пир (Дунё муршидлари). – Тошкент: O‘zbekiston , 2019.
8. Қодирова М. Сўзбоши // Амирий. Девон (Нашрга тайёрловчи: М.Қодирова). – Тошкент: Фан, 1972.
9. Ҳомидий Ҳ. Сўз гуҳаршуноси // Кўҳна шарқ дарғалари (Бадиий-илмий лавҳалар). – Тошкент: Шарқ, 1999.
10. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.
11. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.
12. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
13. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.
14. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.
15. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.
16. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548
17. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

ABDURAUF FITRATNING “ABULFAYZXON” DRAMASI XUSUSIDA

Munisjon HAKIMOV,
O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va
folklori instituti katta
ilmiy xodimi, filologiya fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Maqolada Abdurauf Fitratning “Abulfayzxon” nomli besh pardali fojiasi asosida o‘zbek dramaturgiyasidagi siyosiy, ijtimoiy va axloqiy masalalar chuqur yoritiladi. Asarda Buxoro xonligining emirilish sabablari, xalq va hokimiyat o‘rtasidagi ziddiyatlar, adolat, sadoqat, fitna va xiyonat kabi tushunchalar dramatik sahnalar orqali ochib beriladi. Fitrat personajlar tili orqali o‘z davrining muhim ijtimoiy-falsafiy muammolarini ko‘taradi. Asarda “xon” obrazi mutlaqo salbiy emas, balki hayotiy va fojiaviy qiyofada tasvirlanadi. Fojianing chuqur ijtimoiy ildizlari tarixiylik va milliy ong asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Fitrat, Abulfayzxon, fojia, dramaturgiya, Buxoro, xalq, fitna, xiyonat, adolat, tarix

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется пятиактная трагедия Абдурауфа Фитрата «Абулфайзхон», в которой раскрываются политические, социальные и моральные вопросы узбекской драматургии. Автор показывает причины распада Бухарского ханства, конфликты между народом и властью, понятия верности, предательства и справедливости. Через речь персонажей Фитрат поднимает философские проблемы своего времени. Образ хана представлен как трагический, но живой и неоднозначный. Трагедия исследуется с точки зрения историзма и национального самосознания.

Ключевие слова: Фитрат, Абулфайзхан, трагедия, драматургия, Бухара, народ, интрига, предательство, справедливость, история

ABSTRACT

This article examines Abdurauf Fitrat’s five-act tragedy Abulfayzxon, highlighting its political, social, and moral themes in Uzbek dramaturgy. The play explores the collapse of the Bukhara Khanate, tensions between people and rulers, and concepts such as loyalty, betrayal, and justice. Fitrat uses character dialogue to voice the major socio-philosophical issues of his era. The depiction of the Khan is not wholly negative, but deeply human and tragic. The tragedy is analyzed through a historical and national consciousness lens.

Keywords: Fitrat, Abulfayzxon, tragedy, dramaturgy, Bukhara, people, intrigue, betrayal, justice, history.

Fitratning dramalari sahnalashtirilib, shov-shuvlarga sabab bo‘lganini o‘z davridayoq e'lon qilingan taqrizlardan bilish mumkin. (Bu taqrizlar ro‘yxati Abdurauf Fitratning «Tanlangan asarlari»da keltirilgan.) Jumladan, «Abulfayzxon» – nafaqat Fitrat, balki o‘zbek dramaturgiyasida alohida ahamiyatga molik besh pardali fojia. Unda dunyoparastlik, fitna, hiylagarlik, xiyonat, nafsga qul bo‘lish kabi illatlar qoralanishi asnosida mehr-oqibat, odamiylik, sadoqat, xalqparvarlik kabi fazilatlarga ega bo‘lish yo‘llari ko‘rsatiladi. Dramaturg asar mavzusini Buxoroning qonli tarixidan tanlaydi. Asarning asosiy voqealari Abulfayzxon, Rahimbiy, Ulfat, Nodirshoh, Xayol obrazlari orqali harakatlanadi. Abulfayzxon shu darajada tor fikrlar qobig‘iga o‘ranib olganki, saroydan tashqaridagi islohotlar u yoqda tursin, u erdagi gap-so‘zlarni ham eshitishga toqati yo‘q: «*Buxoroda el boshliqlari bo‘lmaganda, men tinchg‘ina xonliq sura olardim. Mening butun qayg‘ularim shunlardandir»,* – deydi u. Do‘st bilan dushmanni ajrata olmaydigan, “buyruqlari arkdan Mirarabg‘acha yurmaydir”gan bu xonning taxt tepasida turishi – o‘zininggina emas, butun bir davlatning fojiasi. Muallif shu ma'noda fojia uchun kerakli tarixiy asosni topa olgan. Xonning vazifasi shubhalangan amaldorni qatl ettirish va o‘rniga yangisini tayinlashdan iborat bo‘lib qolgan xolos. U fitnachilarning aldovi bilan Farhod otaliqning boshini oldirib, o‘rniga qistov bilan Ibrohimbiyni tayin etar ekan, bu amaldor: «*Buyrug‘ingizni qaytarmoq qo‘limdan kelmaydir, qabul etaman. Biroq bir kun mening ham o‘limimga hukm chiqararsiz, hoqonim»!* – deya taqdirning qonli o‘yinini e'tirof etadi. Lekin Abulfayzxon obrazi sahna va syujet talabidan kelib chiqib, mutlaqo jonsizlantirilmagan. U qo‘lidan hech ish kelmaydigan oddiy xizmatkor – Qurbongulning oldida yig‘lab turganda Rahimbiy – haqiqiy raqib keladi:

R a h i m b i y. Xon hazrat, nega yig‘laysiz?!

X o n (seskanib, boshini ko‘tarur. Istamayin o‘rnidan turar). Hech!

Shuningdek, o‘limi oldidan to‘g‘ri xulosaga kelishi ham xon obrazini jonlantirgan:

X o n. ...Insonlar – dunyoning uyalmoq bilmagan hayvonlari! Biringizning ko‘z yoshlari biringizning shodliq bog‘chalarini sug‘oradir. Biringizni(ng) motam ingrashlari yana biringizning to‘y cholg‘ularini kuylatadir! Bir-biringizning borliqlarini eb, hirslaringizni to‘ydurmoqdan qachong‘acha bezmaysiz!...

Buxoro hukmdori Abulfayzxon saltanati ana shu holatga tushib qolgan. Xo‘sh, aybdor kim?!

Asarda Nodirshoh, garchi muxolif davlat(Eron)ning podshosi bo‘lsa-da, aql bilan ish ko‘radigan hukmdor sifatida gavdalanadi. «*Har o‘lkani urushub olmoq*

siyosat emas. Urush choralarning eng so‘ngg‘isidir. Bir o‘lkani omoq uchun eng yaxshi chora shul o‘lkaning o‘zindan do‘stlar topmoq, shularni ishlatmakdir», – deydi Rahimbiy bilan til biriktirib Xiva qo‘shinini Buxoro himoyasiga yordamga kelishidan chalg‘itgan Nodirshoh. Aslida, bu fikr Turkistonning yo aldanib, yo shaxsiy manfaat yo‘lida o‘z xalqi tomonidan Chor Rossiyasiga osongina topshirilishidan o‘kingan Fitratning yurak nolasi. Oktyabrda bshlib o‘tgan to‘ntarishni ko‘tarinki kutib olgan turkistonliklar ta'qib ostiga olingach, aldanganliklarini sezishdi. Hatto «Milliy laylat-ul qadrimiz» sifatida e'tirof etilgan «Turkiston muxtoriyati» Chor Rossiyasi tomonidan ayovsiz tarqatib yuborildi.

Fitrat davlat boshqaruvi haqidagi qarashlarini ham Nodirshoh tilidan bayon etadi: «*Bir o‘lkada bo‘laturg‘an har voqeani tekshirmak, sabablarini izlab topmoq choralarini ko‘rmak shul o‘lkaning boshliqlarig‘a lozimdir. «Eganlari tuzni o‘yladilar», «jazolarini ko‘rdilar», «o‘lkamiz tinchdir», deb o‘turmoq bilan hukumat ishi yurishmaydir».* Fitratning xulosasiga ko‘ra, Buxoro, Xiva, Qo‘qon davlatlari shu zaylda ish ko‘rishdi. Aysh-ishratga berilib, o‘zaro qirpichoq bo‘lishdi, boshqa dalatlar bilan diplomatik aloqa deyarli yo‘q edi.

«Abulfayzxon» fojiasida Fitrat tanqid ostiga olgan illatlardan biri e'tiborsizlik, loqaydlik illatidir. Bu illatni dramaturg sahna talabiga ko‘ra so‘z o‘yini holatida dialogda mohirona ifodalagan. Abulfayzxon qurshovda, o‘lim vahimasidan uyqusiz turgan lavhaga e'tibor beraylik:

Q u r b o n g u l. Azon o‘quldi, suv keltirdim, tarat qilmaysizmi?

X o n. Nima gaplar bor, Qurbongul?

Q u r b o n g u l. Tinchlik, arslonim!

X o n (o‘ylaydir). Bunlar har so‘rag‘animda mana shunday tinchliq deb meni dunyodan xabarsiz qoldiradilar. Men qamoqda, taxtim boshqalar qo‘linda, bola-chaqalarim bilmadim qaerda. Yana tinchliq ekan. Bilmam bunlar tinchsizliq deb nimani deylar.

...X o n. O‘g‘ullarim qayda?!

Q u r b o n g u l. Omon-eson, tinch. Podsho bibiyim bilan birga turalar.

X o n. Oh... o‘g‘ullarim, sizni kimga topshurarman emdi?! (Yig‘lar.)

Q u r b o n g u l. Nega yig‘laysiz, arslonim? Xudo ursunkim, bolalaringizg‘a hech bir narsa bo‘lgan yo‘q, unlar tinch o‘turubdurlar.

X o n (nafrat bilan). Qo‘y meni o‘z holimda. Bundan keyin shul «tinch» so‘zini menim yonimda aytma! Dunyoda hech bir ma'nosi bo‘lmagan bu so‘zni sen eng yomon ma'nolarda ishlatib turasan. Men qamaldim – tinch, bolalarim qamoqda – tinch. Ulfatni axtaralar, Davlatni o‘lduralar, yana tinch! Bu qaday «tinch», bu qanday tinchliq...

Saltanatning emirilishiga ana shunday «tinchliq»lar sabab bo‘ldi. Afsuski, xon buni tushunib etganda «tinchliq»lar o‘z kuchini ko‘rsatgan edi.

Fojiada muallif o‘z fikrlarini ifodalash uchun maxsus qahramon tanlamaydi. (Masalan, Cho‘lpon «Kecha va kunduz»da Miryoqubni, Qodiriy «O‘tkan kunlar»da Otabekni, «Mehrobdan chayon»da Anvarni tanlagani kabi.) Shuning uchun asardagi deyarli har bir obraz nutqida, hatto epizodik obrazlar nutqida ham Abdurauf Fitratni qiyofalantirib turuvchi quyma ijtimoiy-falsafiy fikrlar uchraydi. Masalan: *...podshohliq qon bilan sug‘orilaturg‘an bir og‘ochdir. Qon oqib turmag‘an erda bu og‘ochning qurub qolishi aniqdir...*(Ulfat); *...To‘g‘risini aytganda, yana o‘zimiz tinch. Xudo soyasi-da* (podsho) *bo‘lmaymiz, o‘ldurulmaymiz-da. Och qornim, tinch qulog‘im...*(Qurbongul)

Asarda Rahimboyning: *Xon hazrat! Dunyoda har kim o‘z kuchiga qarabg‘ina o‘run tutadir. Bu tirikchilikning eng o‘tkir buyrug‘idirkim, bunga bo‘ysunmag‘anlarning dunyodan chiqib ketishlari lozim bo‘ladir,* – degan xiyonatkorona nutqi bilan tanishar ekanmiz ma'lum ma'noda hayot haqiqatini o‘zimiz uchun kashf qilamiz.

Fitrat Oxund, Qozi Nizom obrazlari vositasida dinni, shariatni niqob qilib olgan mulla va qozilarning ham asl basharalarini fosh etadi. Xon va uning yana bir necha kishisiini o‘ldirtirgan Rahimbiy taxtga chiqmoqchi bo‘lib bu din va shariat peshvolari bilan maslahatlashganda o‘zlari xohlagan usulda fatvo beraverishadi:

O x u n d: Taqsir, ho taqsir, masalan «bolvoi om» (balo-qazolarning birdan yopirilib kelishi)*da o‘lganlarning qotili hech kim bo‘lmaydir.*

Qozi Nizom esa «Abulfayzxon xotinlar bilan ichishib yotg‘an bir kechaning ertasinda, uning oldig‘a kelib: «Bu kecha tushimda payg‘ambarni ko‘rdim, sizni so‘rab yubordilar», - deb chopon kiygan». Rahimbiy taxtga chiqqanda esa xon istagan ko‘rinishdagi fatvoni berishga tayyor. Zulm va jaholat botqog‘ida turgan bu davlat va din peshvolaridan xalq qanday adolatu, saxiylik kutadi?! Ibrohimbiy so‘zi bilan aytganda, «...Butun mullolarni bir madrasag‘a solib, o‘t qo‘yamiz-da, hammasini yondiramiz», – deb orzu qilish so‘nggi va haqqoniy najot. Chunki «Elimizni buzib, rasvo qilg‘an shunlar. Bundaylar diningizni tuzatamiz deb, dunyomizni murdor qiladilar».

Asarda so‘nggi xulosani jahon adabiyoti (xususan, Shekspir ijodi) bilan yaqindan tanish bo‘lgan muallif Xayol (Siyovush) tilida ifodalaydi:

X a yo l (taxtga qarab). Ey qora kuch, qurub ketgur taxt! Hech gunohi bo‘lmag‘an bolalardan, tog‘ kabi yigitlardan millionchalari sen uchun qurbon bo‘lub ketarlar. Insonlar tomonidan yaratilg‘an minglarcha tangrining eng buzuqboshi, eng shumi, eng qop-qora saodat – sensan. Ostingda qolg‘anlarni

ezguchi bir falokat yuki bo‘lg‘aning kabi, ustingga chiqqanlarning borliqlarini yondirg‘uchi bir olov tepasidirsan!

Toju taxtni deb qanchadan-qancha fozillarning qo‘llari kesilganiga, adiblarning qalamlari «o‘choq supurgusi»ga aylanganiga, otaning farzandini, farzandning otasini qatl ettirganiga, do‘slarning yuz ko‘rmas dushman bo‘lib ketiganiga tarix o‘zining qonli bag‘ridan sahifa ajratgan. «Dalaning erkini, shaharning tinchini, erlarning g‘ayratini, xotunlarning ismatini» toptagan ham taxt.

Dunyoning bevafo, o‘tkinchi, shafqatsiz va aldamchiligi haqidagi achchiq haqiqatlar qalandarlar tilidan ham xalqona uslubda bayon etiladi:

Dunyo, dunyo, sen dunyo-e,
Kimga vafo qilarsan, ey!
Dunyo, dunyo, sen dunyo-e,
Dunyo, ko‘b tez yurarsan!
Dunyo, dunyo...

Bu kabi xulosalar, aslida, butun asar syujeti bo`ylab sochib yuborilgan. Unda uchragan har bir nutq, har bir detal o`ziga xos ramziy ishoralar qilib turadi. Shu sababdan ham, «Abulfayzxon» asrdan-asrga o`ta oldi va o`zbek dramaturgiyasining asl namunasi bo`lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 1995. – 432 b.
2. Saidov A. “Fitrat dramaturgiyasi va tarixiylik”. – O‘zbek tili va adabiyoti, 2006, №2. – B. 45–52.
3. Qodirova G. “Milliy dramaturgiyada fojia janri”. – Adabiyot nazariyasi, 2012. – B. 114–121.

QARAMLIK IZTIROBI: MUHOJIR JADIDLAR ADABIYOTIDA TURKISTON (“YOSH TURKISTON” JURNALI MISOLIDA)

Muslimbek ALIJONOV,
Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti katta o‘qituvchisi, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori, (PhD).
Email: muslimbek.alijonov.1994@mail.ru

Annotatsiya

XIX asr oxirida yuzaga chiqqan jadid taraqqiyparvarlarining ijtimoiy-siyosiy g‘oyalari XX asrning boshlariga kelib amaliy harakatga aylana oldi. Garchi jadid taraqqiyparvarlari bu kurashda jismoniy jihatdan mag‘lubiyatga uchragan bo‘lsalar-da, biroq ma’naviy nuqtai nazardan g‘olib bo‘lgan holda, keyingi davr avlodlarining qalbida ozodlikka intilish, yosh avlodda yorqin kelajakka ishonch tuyg‘ularni shakllantirishda o‘zlaridan chuqur iz qoldirdilar. 1929-1939-yillarda bolsheviklarning zulmi va istibdodi natijasida ona vatanini tark etishga majbur bo‘lgan turkistonlik ziyolilar tomonidan Fransiyaning poytaxti Parij shahrida nashr etilgan “Yosh Turkiston” jurnali ham shubhasiz jadidchilik harakatining hosilasi edi. Ushbu maqolada “Yosh Turkiston” jurnalida chop etilgan she’rlar orqali Turkiston ziyolilarining ozodlik yo‘lidagi xorijda turib olib borgan adabiy kurashi tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: “Yosh Turkiston” jurnali, muhojir ziyolilar, Mustafo Cho‘qay, Abdulvahob O‘qtoy, Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon, Mag‘jon Jumaboy, Toyloq Ahmad, Ahmad Hokiy, Abu Nasr Hoji, N. Yo‘lchi, Munavvarqori Abdurashidxonov.

Annotation

The socio-political ideas of the Jadid reformers, which emerged in the late 19th century, transformed into practical action by the early 20th century. Although the Jadid reformers suffered physical defeat in this struggle, from a spiritual standpoint, they triumphed by leaving a profound legacy that instilled a desire for freedom and a belief in a bright future in the hearts of future generations. One of the manifestations of the Jadid movement was the journal “Yosh Turkiston” (“Young Turkestan”), published in Paris, France, between 1929 and 1939 by Turkestani intellectuals who were forced into exile due to Bolshevik oppression and tyranny. This article analyzes the literary struggle of Turkestani intellectuals for independence through the poems published in “Yosh Turkiston”, written while in exile.

Keywords: “Yosh Turkiston” journal, immigrant intellectuals, Mustafa Chokay, Abdulvahob Oqtay, Abdurauf Fitrat, Cholpon, Magjon Jumabay, Toyloq Ahmad, Ahmad Hokiy, Abu Nasr Hoji, N. Yo‘lchi, Munavvarqori Abdurashidkhanov.

Аннотация

Социально-политические идеи джадидов-просветителей, возникшие в конце XIX века, к началу XX века превратились в практическое движение. Хотя джадиды потерпели физическое поражение в этой борьбе, с духовной точки зрения они одержали победу, оставив глубокий след в сердцах будущих поколений, пробудив в них стремление к свободе и веру в светлое

будущее. Журнал «Ёш Туркистон» («Молодой Туркестан»), издававшийся в Париже (Франция) в 1929–1939 годах туркестанскими интеллектуалами, вынужденными покинуть Родину из-за большевистского гнёта и репрессий, безусловно, является продуктом джадидского движения. В данной статье анализируется литературная борьба туркестанских интеллектуалов за независимость на страницах журнала «Ёш Туркистон», выраженная в форме поэтических произведений, написанных в эмиграции.

Ключевые слова: журнал «Ёш Туркистон», интеллектуалы-эмигранты, Мустафа Чокай, Абдулвахоб Оқтой, Абдурауф Фитрат, Чулпон, Маджит Джумабай, Тойлоқ Ахмад, Ахмад Хокий, Абу Наср Ходжи, Н. Йўлчи, Мунаварқори Абдурашидханов.

“Yosh Turkiston” jurnali 1929-1939-yillar orasida Parij va Berlin shaharlarida nashr etilgan bo‘lib, uning ilk soni 1929-yilning dekabr oyida chop etilgan. Ushbu jurnalning maqsadi Mustafo Cho‘qay tomonidan yozilgan “Bizning yo‘l” nomli ilk maqolada aniq va lo‘nda shaklda keltirilgan. Turkiston Muxtoriyatining sobiq bosh vaziri bo‘lmish Mustafo Cho‘qay jurnalning maqsadini ochiqlab: “Yangidan chiqa boshlag‘on har bir siyosiy majmua va gazetaning o‘quvchilariga o‘z siyosiy g‘oya, yo‘li ham maqsadini tanitib ketish odati bordir. Qonun holiga kirib qolg‘on bu odatga biz ham iyaramiz (ergashamiz – M.Alijonov). Yo‘limizni anglatish uchun uzun izohlarga ehtiyoj yo‘q. Yo‘limiz va maqsadimiz: “Biz Turkiston istiqlolchilari elimizning erki va yurtimiz Turkistonning qurtulishi uchun kurashamiz” jumlasinda xulosa etila biladir. Turkistonliklarga bundan boshqa yo‘l yo‘q, bo‘la olmas va bo‘lmasin” deb yozdi [1,3]. Haqiqatdan ham, o‘n yil mobaynida “Yosh Turkiston” jurnali muhojir turkistonliklarga siyosiy hayotini davom ettirish yo‘lida xizmat qildi.

O‘z navbatida ushbu jurnal sahifalarida chop etilgan, Turkistonning erki va hurriyati kuylangan she’rlar bugungi kun o‘quvchisini ham befarq qoldirmaydi.

Jurnalning turli sonlarida Abdurauf Fitrat [2,35-36], Cho‘lpon [3,32-33], Mag‘jon Jumaboy [4,29-32], Elbek [5,30-31], Sayyid Ali [6,30] kabi Turkiston jadidlari tomonidan yozilgan she’rlar bilan birga, sovet hokimiyatining qatag‘on siyosati natijasida vatanni tark etib, butun umr xorijda yashab o‘tgan millat ziyolilari – Abdulvahob O‘qtoy, Toyloq Ahmad, Ahmad Hokiy, Abu Nasr Hoji, N.Yo‘lchi kabilarning mustamlaka holatiga tushib qolgan Turkistonning og‘ir ahvolidan kuyinib yozgan she’rlari ham chop etilgan. Bu borada ayniqsa Munavvarqorining shogirdi Abdulvahob O‘qtoy (1904-1962) ancha faollik ko‘rsatgan.

Abdulvahob O‘qtoy 1904-yilning 10-fevralida Toshkentda tug‘ilgan. Otasi toshkentlik savdogar Is’hoqbek, onasi esa Obidaxonimdir. Is’hoqbek va Obidaxonim o‘n bir farzandning ota-onasi edi.

Abdulvahob ilk ta’limni ota-onasidan oladi. Shundan so‘ng u ta’limni Munavvarqorining jadid maktabida davom ettirdi. Toshkentdagi bu maktabning ta’limi olti yil davom etdi. O‘qtoy 1916-yilda ushbu maktabni tugatdi. Vali Qayumxon o‘zining “Professor O‘qtoyni eslab” nomli maqolasida “U tahsilini jadidlar tomonidan tashkil qilingan maktabda da’vom ettirdi va bu maktabni 1916-yilda tamomlab o‘z bilimini yanada oshirish maqsadida 1917-yilda Bakuga safar qildi” deb yozadi.

Abdulvahob O‘qtoy 1922-yilda Berlinga kelib tahsil olishga kirishdi. Abdulvahob O‘qtoy 1929-yil 20-iyunda Geydelberg universitetining tibbiyot fakultetini tamomlab, Darmshtadt kasalxonasining jarrohlik bo‘limida birinchi tibbiy amaliyotini boshladi. Ushbu amaliyot 1929-yil 31-dekabrgacha davom etib va nihoyat shu yili Abdulvahob O‘qtoy doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan holda tibbiyot fanlari doktori unvoniga ega bo‘ldi. Biroq, Sovet hukumati tomonidan Turkistonga qaytgan talabalarning qatag‘on etilishi aniq bo‘lgach u xorijda qolib vatan hurriyati y’lida kurash olib borishga qaror qildi.

Abdulvahob O‘qtoy Berlin va Istanbulda tibbiyot bilan shug‘ullanishdan tashqari xorijda turib Turkistonning erki va ozodligi yo‘lida ham faol harakatlarni amalga oshirgan. Jumladan, u o‘zining “Yangi Turkiston”, “Yosh Turkiston” jurnallarida chop etilgan maqolalarida Turkistonning erku-ozodligini kuyladi, mustamlakachi hukumatga qarshi bor qahru g‘azabini matbuot orqali sochdi.

Abdulvahob O‘qtoy tomonidan “Yosh Turkiston” jurnalida “Surgun qilingan o‘rtog‘imdan”, “Surgun qilingan o‘rtog‘imga”, “Ona faryodi”, “Shahidlarimizga”, “Bayrog‘im”, “O‘lmasoyg‘a”, “Yigitlar” nomli she’rlar yozilib chop etilgan. Abdulvahob O‘qtoy ushbu she’rlarini “Iltar” taxallusi ostida e’lon qilgan.

Abdulvahob O‘qtoyning “Surgun qilingan o‘rtog‘imdan” va “Surgun qilingan o‘rtog‘imga” she’rlari mohiyatan o‘zaro maktublashuv holatiga o‘xshash shaklda yozilgan. Xususan muallif “Surgun qilingan o‘rtog‘imdan” she’rida qatag‘on etilib, nohaqda uzoq Sibir cho‘liga surgun qilingan mahbuslarning ayanchli holatini tasvirlaydi:

Kafanga o‘ralg‘on Sibirya cho‘lida:
Kishanlar, zanjirlar qo‘l-oyog‘imizda,
Tepki, ot tuyog‘i doim boshimizda,
Hamda qonli qamchin achchiq izg‘irinlar!
Tuganmak bilmagan bu qiynov yo‘lda:
Gala-gala quzg‘un tevaragamizda,

Yig‘ilmoqda qorlar bosqon izimizda,
Suyakimizningda erlar bu qoralar!

Abdulvahob O‘qtoy “Surgun qilingan o‘rtog‘imga” she’rida yuqoridagi “she’riy maktub”ga javoban qahraton Sibir cho‘lida yurt va vatan uchun aziz jonlarini fido qilgan yigitlar unutimasligini, ularning intiqomi albatta bir kun kelib olinajagini bildiradi.

Kafanga o‘ralg‘on u Sibirya cho‘li
Xalqimizning emas, rusning o‘lim yo‘li!
Qo‘l-oyog‘ingizning kishanin zanjiri
Bilmay chegara bo‘lur yurtimizga!
Erk kurashimizning engilmas erlari!
Yashaymiz olmoqqa, intiqomingizni,
To‘fon ham ko‘molmas bosqon izingizni!
Shahidlar maqbari bu iymonimizda [7,42].

Abdulvahob O‘qtoyning “Ona faryodi” she’ri ham yuqorida keltirilgan misralardagi kabi og‘ir hissiyotni bizga taqdim etadi. Muallif she’rda Turkistonning ozodligi uchun kurashib shahid etilgan farzandi uchun qasos o‘tida yonayotgan onaning faryodini tasvirlagan. Muallif vatani uchun aziz jonini fido etgan o‘g‘lonni onasi tilida arslon deb ulug‘lab, bunday yigitlarning shajarasi pok, o‘zlari jasur ekanliklarini ta’kidlaydi:

Amali muqaddas shahid, sevgili ekan bolam,
U tog‘larni o‘purg‘uvsi qichqirg‘on ko‘z-yoshlarim.
Yashatmoqda meni yolg‘iz intiqoming arslonim,
Yurak dog‘ining shifosi yana intiqom bolam.

Abdulvahob O‘qtoy ushbu she’rida yana bir muhim nuqtaga ishora qilib ketgan. Bilamizki, dastlab Chor imperiyasi so‘ngra bolsheviklar hokimiyatiga qarshi Turkistonda milliy ozodlik kurashlari bo‘lib o‘tgan. Bu kurashlarda kuchlar nisbati teng bo‘lmaganligi bois, olib borilgan janglarda turkistonliklar engilgan. Biroq keyinchalik ba’zi bir sovet tarixchilari stixiyali tarzda, oxirini o‘ylamasdan turkistonliklar kurash olib bordilar, deb yozdilar. Muallif ushbu she’rida ana shu asossiz da’voga qarshi o‘zining munosabatini bildirgan:

Shon-sharafsizlikdur, chidab turmak nomard zulmiga,
Isyon qilaman o‘z haqqim uchun tangri amriga,
Ular aytsa-da “Devona qarshi keldi Allohga”,
Bu erda yutmak istasa “Osiy bu” deb xudoga [8,29].

Abdulvahob O‘qtoyning “Yigitlar” she’ri ham o‘zining jangavor ruhga ega ekanligi bilan alohida ajralib turadi. Muallif ushbu she’rida Turkistonni rus bosqinchilaridan qutqarish uchun yigitlarga murojaat qilib, ularni “saman otga

minishga”, “beshotar qurolni qo‘lga” olishga, “qilichlarni qindan sug‘urishga”, urf-odat va qadriyatlarimizni toptagan bosqinchilarni yurtdan butunlay quvishga da’vat etadi:

Beshotaringni o‘qla to‘ldirib,
Bayzo qilichini qindan chiqarib,
Saman otingni safda o‘ynatib,
U istiqlolni qutqar yigitlar!

Abdulvahob she’rda Temur shaxsiyatiga murojaat qilib, Turkiston yigitlarining har biri vatanni ozod etishlik uchun Amir Temurga aylanishi shartligini, yurt ozod bo‘lib, millatning Iydi bayrami bo‘lajagini, shundagina yana qaytadan vatan bayrog‘i hirpirajagini ta’kidlaydi:

Menlik karnayi chalindi yurtning,
Arafasidur bu, iydi millatning.
Hirpirag‘usi bayrog‘i yurtning
Otni qamchila Temur yigitlar!

Muallif she’rda Turkistonni mustamlaka qilishda millat ichidagi xoinlarni ham ko‘zdan qochirmagan. Jumladan u, yurt taqdirini o‘ylamasdan amal va poraga sotilgan chirkin va xointabiat, hamda mustamlakachi millat bilan hamkorlik qilgan shaxslarni ham yo‘q qilish lozimligini uqtiradi:

Kursi, chirvong‘a jon otqonlarni,
Rusla birlashib qon emganlarni,
U nomusfurush otasizlarni
Kesib parchalada gar yigitlar! [9, 35,36].

Shu bilan birga Abu Nasr Hoji tomonidan e’lon qilingan “Munavvarqori” va “Millat shahidi Munavvarqori ruhina” nomli she’rlar ham diqqatga sazovor she’rlardandir.

Ma’lumki Munavvarqori Turkiston jadidchilik harakatining Mahmudxo‘ja Behbudiydan keyingi lider vakili hisoblangan. Biroq, 1931-yilda Munavvarqori Abdurashidxonovning qatl etilishi muhojir ziyolilarning cheksiz g‘am-g‘ussaga botishiga, qalblarida sovet hokimiyatiga nisbatan cheksiz nafrat uyg‘onoshiga sabab bo‘ldi. Buni o‘z vaqtida Mustafo Cho‘qay: “Qadarning og‘ir zarbalarig‘a biz anchag‘ina sovuqqonliq ila chidashqa o‘rganishib qolg‘on edik. Vatanimiz qizil jallodlarining qonli diktaturasi ostida… Turkistonda bu kun, Moskov diktaturasina qurbon tushgan bir yo bir necha yaqini uchun qalbida, ruhida motam tutmag‘on bir oila yo‘qdir. Asablar ham hissizlashib qolg‘on va umumiy milliy fojiamizning so‘ngsiz teranligi ichinda, hatto eng yaqin odamlarimizning-da ziyosi sezilmay o‘tib ketaturg‘on bo‘lib qolg‘on edi. Faqat, ba’zi ziyolilarda bordirki, bundan og‘ir fojialar ichinda-da insonning yuragini olovlantirib dahshatli yaralar ochadir…

Inson bu ziyolilar haqinda xabar olg‘oni zamon asablar yangidan avvalgi hassosligini kesib ketadir va butun fojialarni yangidan yashamoqqa boshlaydir… Mana shunday holni biz hozir yashab turibmiz. Xususiy muxbirimiz uzoq Hindistondan bizga Munavvarqorining Sovet hukumati tomonidan otib o‘ldirilganligi haqinda qisqacha bir xabar yo‘llamishdir. Bu xabar bizga dekabr oyining boshlarida kelib etushgan esa-da, shoyad to‘g‘ri chiqmas deb ko‘nglimizda saqladig‘imiz umid ila qo‘shimcha ma’lumot kutib turg‘on edik. Biz Sovet hukumatining umuman milliy ruhga, xususan turkchilikka qarshi ko‘rinishda hech bir jinoyatdan tortinmayoturg‘onlig‘ini juda yaxshi bilamiz. Buningla barobar biz Munavvardan xayolanda ayrila olmadik. Faqat, birinchi xabarni tasdiqlayturg‘on ikkinchi bir maktub ham etib keldi… Munavvarqori Sovet hukumati tomonidan qatl etilgan” [10,2-3], deb yozgan edi.

Abu Nasr Hojining she’rida ham Munavvarqorining sovet hokimiyati tomonidan o‘ldirilishi millat uchun juda katta yo‘qotish sifatida e’tirof etilib, Turkiston yigitlari bu ulug‘ shaxsning qatl etilishini hech qachon unutmasliklari lozimligini, chunki bir kun kelib o‘ch olish shartligini ta’kidladyi. Shuningdek, muallif Munavvarqorini aynan Sovet hokimiyatining qatag‘on mashinasi – GPU (Главное политическое управление (Bosh siyosiy boshqarma) tomonidan yo‘q qilinganligi urg‘ulangan:

Bu tarixni zabt et, unutma yigit
O‘ch olmoqqa bir kun sharofat uchun.
GPUning qaydinda maslak bilan
Munavvar shahid bo‘ldi millat uchun [11,12].

Xulosa o‘rnida aytganda, xorijdagi turkistonlik muhojir ziyolilarning she’riy merosi, xususan “Yosh Turkiston” jurnali sahifalarida chop etilgan adabiy asarlar, nafaqat mustamlakachilikka qarshi kurashning badiiy ifodasi, balki Turkiston xalqining ozodlik, erkinlik va milliy uyg‘onish sari intilishining ruhiy ramzi ham hisoblanadi. Yuqoridagi she’rlar vositasida mualliflar o‘z davrining – bir tomondan daxshatli, ikkinchi tomondan og‘riqli haqiqatlarini badiiy yo‘sinda ifoda etish orqali millatni Turkistonni ozod etishga ruhlantirish vazifasini amalga oshirishni ko‘zlagan edilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mustafo Cho‘qay. Bizning yo‘l // “Yosh Turkiston” jurnali. 1929-yil dekabr, № 1. – B. 3.
2. Fitrat. Mirrix yulduziga // “Yosh Turkiston” jurnali. 1930-yil dekabr, № 7-8 – B. 35-36.
3. Cho‘lpon. Yaproqlar // “Yosh Turkiston” jurnali. 1929-yil dekabr, № 1. – B. 32-33

4. Mag‘jon Jumaboy. Turkiston // “Yosh Turkiston” jurnali. 1929-yil dekabr, № 1. – B. 29-32.
5. Elbek. Tilak yo‘lida // “Yosh Turkiston” jurnali. 1931-yil iyun, № 19. – B 30-31.
6. Sayyid Ali. To‘lqun // “Yosh Turkiston” jurnali. 1931-yil yanvar, № 14.– B. 30.
7. Iltar (Abdulvahob O‘qtoy) “Yosh Turkiston” jurnali. 1930-yil aprel-may, № 5-6. – B. 42.
8. Abdulvahob O‘qtoy Ona faryodi // “Yosh Turkiston” jurnali. 1931-yil yanvar, № 14. – B. 29.
9. Do‘qtur Iltar (Abdulvahob O‘qtoy). Yigitlar // “Yosh Turkiston”. 1933-yil fevral. – №. 39. – B. 35-36.
10) Mustafo Cho‘qay. Munavvarqori // “Yosh Turkiston”. 1934-yil yanvar. – №. 50. – B. 2-3.
11) Abu Nasr Hoji. Millat shahidi Munavvarqori ruhina // “Yosh Turkiston”. 1934-yil iyul. – №. 55. – B.

SADRIDDIN AYNIYNING “SUDXO‘RNING O‘LIMI” ASARIDA MA’NAVIY TANAZZUL VA UNING LINGVISTIK TAHLILI

Mardanova Mohira Davron qizi,
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, o‘qituvchi
+998912385857
mardanovamohira02@gmail.com

Annotatsiya

Sadriddin Ayniyning “Sudxo‘rning o‘limi” asarida ma'naviy tanazzulning lingvistik ifodasi, stilistik vositalar yordamida tasvirlanadi. Asarda, odamlarning axloqiy qadriyatlarining buzilishi, ichki kechinmalari va ijtimoiy tizimdagi notinchliklar til orqali yoritilgan. Stilistik vositalar — masalan, repetitsiya, metafora, antiteza, ironik ifodalar va boshqalar — asar muallifiga qahramonlarning ichki holati, muhit bilan aloqalari va ma'naviy izdan chiqishlarini o‘quvchiga etkazishda muhim rol o‘ynaydi.

Kalit so‘zlar: Sadriddin Ayniy, ma'naviy tanazzul, stilistik vositalar, repetitsiya, metafora, ironik ifodalar, ijtimoiy tanazzul, axloqiy qadriyatlar, lingvistik tahlil.

Аннотация

В произведении Садриддина Айни «Смерть ростовщика» с помощью стилистических средств изображено языковое выражение духовного упадка. В произведении подчеркивается нарушение моральных ценностей людей, их внутреннего опыта и потрясения в социальной системе посредством языка. Стилистические приемы, такие как повтор, метафора, антитеза, иронические выражения и другие, играют важную роль, помогая автору донести до

читателя внутреннее состояние персонажей, их отношения с окружающей средой и духовные путешествия.

Ключевые слова:Садриддин Айний, духовный упадок, стилистические средства, повтор, метафора, иронические выражения, социальный упадок, моральные ценности, лингвистический анализ.

Abstract

In Sadriddin Aini's work "The Death of the Usurer", the linguistic expression of spiritual decline is depicted using stylistic means. In the work, the violation of people's moral values, internal experiences, and unrest in the social system are illuminated through language. Stylistic means — for example, repetition, metaphor, antithesis, ironic expressions, etc. — play an important role in the author of the work in conveying to the reader the inner state of the characters, their relationships with the environment, and their spiritual departures.

Keywords: Sadriddin Aini, spiritual decline, stylistic means, repetition, metaphor, ironic expressions, social decline, moral values, linguistic analysis.

“Sudxo‘rning o‘limi” asarida ma'naviy tanazzulning lingvistik ifodasi, stilistik vositalar yordamida tasvirlanadi. Bu asarda ma'naviy va axloqiy qadriyatlarning inqirozi, insonning o‘z-o‘zini yo‘qotishi va ijtimoiy tizimdagi notinchliklar til orqali aks ettirilgan. Stilistik vositalar yordamida asar muallifi o‘quvchiga qahramonlarning ichki kechinmalari, ularning muhit bilan aloqalari va ma'naviy izdan chiqishlarini etkazadi.Sadriddin Ayniyning “Sudxo‘rning o‘limi” asaridagi ma'naviy tanazzul atamasi haqida qisqacha ma'lumot bersak

Ma’naviy tanazzul — bu kishilarning axloqiy qadriyatlarining buzilishi, ichki kechinmalari, ijtimoiy hayotga bo‘lgan befarqligi va o‘z-o‘zini yo‘qotish jarayonidir. Asarda til, ayniqsa stilistik vositalar yordamida bu jarayonlar chuqur va ta'sirchan tarzda aks ettirilgan. Ushbu maqola asar tilida qo‘llanilgan stilistik vositalarning ma'naviy tanazzulni ifodalashdagi o‘rni va funksiyalarini tahlil qilishni maqsad qilgan.Ushbu asarda fragmentlari tanlab olindi va ularning lingvistik xususiyatlari, ya'ni tilning ichki va tashqi qatlamlari, stilistik vositalar orqali qanday ma'nolarni etkazayotganligi o‘rganildi. Shuningdek, asardagi so‘z va iboralarning ma'naviy tanazzul bilan bog‘liq kontekstdagi ishlatilishiga alohida e'tibor qaratildi.

1. Tasvirlash usullari va metaforalar:Tasvirlar matnda Qori Ishkambaning jismoniy holatini ta'riflashda keng ishlatilgan. Uning gavdasi "yum-yumaloq" va "yo‘g‘on" qilib tasvirlanadi, bu orqali uning semizligi va yuksak ma'naviy holati bilan birga fiziologik holatini ta'kidlaydi. "Qorni katta", "g‘oyat katta edi" kabi iboralar orqali esa, bu odamning jismoniy xususiyatlari o‘zining

oxirgi holatini tasvirlashda asosiy markazga aylanishi ko‘rsatilgan.Matnning boshida **tasvirlash** usulidan keng foydalanilgan. Qori Ishkamba "boyini cho‘zib, boshini ko‘tarib, ko‘zini sartaroshning yuziga tikib" deb tavsiflanadi[1.8]. Bu tasvir orqali uning nafaqat jismoniy holati, balki xarakteri, boshqalar bilan munosabati ham ko‘rsatilgan. Shuningdek, **metafora**dan ("boshining tepasi sochsiz, terisi burma-burma bo‘lib, qotib qolgan") foydalanish orqali uning jismoniy holatini va, ehtimol, uning ichki va ma'naviy holatini ta'kidlashga harakat qilinadi. Sochning to‘liq yo‘qolishi, uning «buzilgan kayfiyati» (yuzida ifodalanmagan kayfiyat), shuningdek, terisi «qotib qolgan» va «burma-burma» bo‘lishi, qahramonning ichki qiyofasi, hayotdagi o‘rnini aks ettiradi. **Metaforalar** orqali semizlik holatining haqiqiy ma'nosi yana ham ravshanlashadi. "O‘zgacha yo‘g‘on va semiz" deyish orqali uning boshqa odamlarning jismoniy holatlaridan farqi aks ettiriladi. Boshqa tomondan, **"g‘oyat katta qorin"** orqali faqat jismoniy holat emas, balki uning ijtimoiy tizimdagi o‘rni, ya'ni boshqalarga nisbatan o‘zini yuqori tutish hissi ham o‘quvchiga etkaziladi.

2.Repetitsiya : Asarda **repetitsiya**ning (takrorlanish) o‘rni katta. “Sallangiz shunday katta va og‘irki” kabi takrorlanishlar yordamida Qori Ishkambaning jismoniy qiyofasi ta'kidlanadi. Bu takrorlanish uning jismoniy holatini yanada aniqroq, sezilarliroq qilishga yordam beradi. Shuningdek, bu ibora Qori Ishkambaning o‘ziga bo‘lgan e'tiborini va o‘ziga xos xususiyatlariga bo‘lgan orzu-havasini ham aks ettiradi.Asarda **repetitsiya** usulidan ham foydalanilgan. "Siz bir marta ustara urasiz" va "Men har haftada bir marta soch oldiray" kabi iboralar Qori Ishkambaning o‘ziga xos xulq-atvorini ko‘rsatadi. Bu takrorlanish uning o‘zgacha munosabatlarini, qiziqishlarini va o‘ziga bo‘lgan e'tiborini, hatto boshqalarga nisbatan ma'naviy farqini ko‘rsatishga yordam beradi.

3.Ironiya va **sarkazm** (masxara) vositalari ham matnda aniq kuzatiladi. "Sizning sallangiz tuproqqa tushsa hech bir zararlanmas edi", deya sartarosh tomonidan aytilgan nutqi orqali mohirina tasvirlangan.Ironiya Qori Ishkambaning sallasi holatidagi murakkablikni va uning ehtiyotkorlik bilan ko‘rsatilgan holatini o‘zgacha yoritadi. Bu ibora, bir tomondan, odamning ko‘rinishi qanchalik yomon bo‘lmasin, undan farqli ravishda ko‘rsatilgan ma'naviy ishorani ko‘rsatadi. Shuningdek, **"tuproqdan ham farqsizroq holga kelgan"** degan ibora orqali uning o‘zgacha ijtimoiy holati bilan bog‘liq bo‘lgan farqni ko‘rsatadi.[1.9]

Ironiya va **sarkazm** asarda aniq ko‘rinadi. Qori Ishkamba sartaroshga shunday deb aytadi: "Agar men soch oldirish haqini boshqalardan ko‘ra kamroq bersam, bu to‘g‘rida shikoyat qilishga haqingiz yo‘q". Bu so‘zlar Qori Ishkambaning ma'naviy holati va ayniqsa, uning iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan qanday muvozanatga keltirilganligini ifodalaydi. U,bir tomondan, o‘zining

to‘lovini belgilashda xuddi oddiy odam kabi bo‘lishni, lekin boshqa tomondan, o‘ziga yuqori mavqe berishni talab qilmoqda.Bundan tashqari, uning **"Boylik, qashshoqlik Xudodan"** degan gaplari ham ironiya bilan boyitilgan. Bu ibora Qori Ishkambaning materialistik dunyoqarashi va tashqi dunyo bilan aloqasi haqida darak beradi, shu bilan birga, uning turmush tarzini va iqtisodiy holatini masxara qilishni maqsad qilgan.

4.Taqqoslash: Asarda **taqqoslash** usullari va belgilari ham mavjud. "Qori Ishkambaning sallasi pechlariga qozon sochiq qistirib o‘ragandek" - bu taqqoslash orqali uning sallasidagi holat (qora dog‘lar)ni o‘rganish mumkin. Ushbu tasvir orqali nafaqat jismoniy holatning salbiy ta'siri, balki ijtimoiy tengsizlik va mavjud tizimga muvofiq bo‘lmagan holatni ta'kidlash niyati ham bor. Bu taqqoslash nafaqat jismoniy holatni, balki ijtimoiy mavqeyi va odamlar o‘rtasidagi farqni ham o‘quvchiga his ettirishga yordam beradi.

Asarda **taqqoslash** va **kontrast** (antiteza) usullari aniq ishlatilgan.Masalan, "Sartarosh Qori Ishkambaning buzilgan kayfini tarqatish uchun bolsa kerak uzr ohangi bilan" - sartaroshning bu so‘zi orqali, bir tomondan, uning xushmuomalaligi va ehtiyotkorligi ko‘rsatilgan, boshqa tomondan esa Qori Ishkambaning kayfiyati va o‘ziga xos holati ziddiyatda aks etadi. Bu kontrast orqali o‘quvchiga Qori Ishkambaning ijtimoiy mavqeyini va uning ichki dunyosidagi ziddiyatlarni ko‘rsatishga erishilgan. Shuningdek, **"Agar men soch oldirish haqini boshqalardan ko‘ra kamroq bersam"** degan ibora orqali uning o‘zini boshqalar bilan solishtirishda o‘zini yuqori tutishini tasvirlash mumkin.Qori Ishkambaning semizligi, og‘irligi va noqulay holati bilan birga, "yuzining yaltirab, qizarib turishi" uning salomatligi, kasalligi haqida boshqa bir holatni aks ettiradi. Shu tarzda, semizlikning noxush ko‘rinishi bilan birga, uning jismoniy ko‘rinishi yaxshi va salomatligi barqaror ekanligini ta'kidlashning o‘zi ham ziddiyat yaratadi.

"Sallarangiz tuproqqa tushsa hech bir zararlanmas edi", sartaroshning aytgan so‘zlarida ham ziddiyatni sezish mumkin. Sallarada qora dog‘lar mavjud bo‘lsa-da, uning yomon holati o‘zgacha ko‘rsatiladi va shu bilan birga, Qori Ishkambaning ma'naviy holatining ham boshqacha ekani ko‘rsatilgan.

5. So‘zlarni boshqarish va stilistik xususiyatlar. Asarda **so‘zlarni boshqarish** ham katta ahamiyatga ega. Qahramonlarning tilida ishlatilgan so‘zlar va iboralarda, ayniqsa "Sallangiz shunday katta va og‘irki" kabi ifodalar orqali, jismoniy holatni tasvirlashda ehtiyotkorlik va noziklik ko‘rsatiladi. Bu usul bilan muallif o‘quvchiga nafaqat ko‘rinishning, balki ichki ruhiyatning ham qanday ta'sirda ekanligini etkazadi.[6.10]

6.So‘z o‘yinlari va **tinglovchi effekti** matnda katta ahamiyatga ega. Masalan, "Janoza uchrasa soat o‘n ikkilarda xonaqoh sahnasida uchraydi" kabi

ibora orqali Qori Ishkambaning qanday qilib o‘zining hayotini boshqarishga va oddiy ijtimoiy faoliyatlarini o‘zgacha tarzda ifodalashga harakat qilayotganini ko‘rsatiladi. Bu holatda, Qori Ishkamba jismoniy va ma'naviy holatini bir-biriga yaqinlashtiradi, uni to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri deb ajratish qiyin bo‘ladi.

7. Semantik tafsillar:Asarda **semantik tafsillar** (so‘zlarning ma'nosi va ulardan foydalanish) orqali Qori Ishkambaning jismoniy holati va ma'naviy holatiga qo‘shimcha ma'nolar berilgan. "Qorni katta" va "yaltirab turishi" kabi iboralar nafaqat uning jismoniy holatini, balki uning ijtimoiy pozitsiyasini, obro‘sini va boshqa insonlar bilan munosabatini ham o‘quvchiga etkazadi.

Dialoglarning kuchli ta'siri bor, ayniqsa Qori Ishkambaning o‘zini boshqalarga nisbatan qanday tutishi ko‘rsatiladi. Uning sartarosh bilan suhbatida, shuningdek, soch oldirish haqidagi munosabati o‘ziga xos. Bu suhbat orqali nafaqat jismoniy holati, balki uning ijtimoiy pozitsiyasi, ma'naviy holati ham yoritiladi. Uning harakatlari, atrofidagi odamlarga bo‘lgan munosabati, unga nisbatan ikkilanishli kayfiyatni yaratadi, bu esa uning ijtimoiy tanazzulini va ichki muvozanatsizligini ko‘rsatadi.Qori Ishkambaning murakkab obrazini shakllantiradi. "Agar bu odam bir necha zarxarid hujraning egasi bo‘lsa, nega o‘zining tirikchiligini... yirtishi ustiga qo‘ygan?" degan savolni o‘zingizga berish orqali, uning kimligi va haqiqiy ahvoli haqida noaniqlik paydo bo‘ladi. Bu so‘zlar orqali uning aslida kimligi va ichki dunyosi haqida turli xulosalar chiqarish mumkin.

Sadriddin Ayniyning "Qori Ishkamba" asaridagi stilistik vositalar — metaforalar, ironiyalar, kontrastlar, repetitsiya va so‘z o‘yinlari orqali Qori Ishkambaning jismoniy va ma'naviy holatini, ijtimoiy mavqeyini va ruhiyatini aks ettiradi. Uning xarakteri va atrofidagi odamlar bilan munosabati orqali o‘quvchiga qanday qilib ijtimoiy va ma'naviy tanazzul holatidagi shaxsni ko‘rsatish mumkinligi aniq ifodalangan. Bu asar nafaqat odamning tashqi qiyofasini, balki uning ichki holatini, ruhiyatini va ijtimoiy mavqeyini ham yoritadi. Sadriddin Ayniyning "Qori Ishkamba" obrazi orqali qanday tarzda ijtimoiy, axloqiy va jismoniy holatlar tasvirlanganini ko‘rdik. Stilistik vositalar, masalan, takrorlanish, metafora, taqqoslash, ironik ifodalar, antiteza va so‘zlarni boshqarish orqali asarda Qori Ishkambaning ijtimoiy mavqeini, uning ma'naviy tanazzulini va umumiy holatini ta'riflashda muhim rol o‘ynaydi. Bu vositalar orqali asar nafaqat jismoniy tasvirlarni, balki insonning ruhiy va axloqiy holatini ham o‘quvchiga etkazadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ayniyning, S. (2020). *Sudxo‘rning o‘limi*. Toshkent: Ma'naviyat.

2. Davronovna, M.M. va Muhammadievna, D.S. (2024, aprel). *The study of euphemisms in linguistics*. In *International Conference on Linguistics, Literature And Translation (London)* (Jild 2, 22–25-betlar).

3. Karimov, S. (2015). *O‘zbek adabiyoti va tilshunoslik*. Toshkent: Sharq nashriyoti.

4. Mardanova, M. (2021). *Semantic characteristics of English jargonisms*. *Journal of Foreign Languages and Linguistics*, 2(3).

5. Mardanova, M.D. va Davlatova, Sh.M. (2024, 25-aprel). *The problem of stylistic classification of vocabulary*. *Modern Science and Education: Achievements and Development Prospects*, (2), 10–13.

6. Mirzaahmedov, J. (2018). *Stilistik vositalar va ularning adabiyotda qo‘llanilishi*. Toshkent: O‘zbekiston matbuoti.

7. Muhammadievna, D.S. (2025). *Similarities and differences between terms related to the judicial process in Harper Lee and Uzbek literature*. *Hamkor Konferency*, 1(14), 1185–1189.

8. Sobirjonovna, S.M. va Murodullayevna, Q.M. (2023). *The theory of foreign language teaching and its purpose*. *Journal of Universal Science Research*, 1(4), 150–158.

9. Xudoyberdiyev, A. (2020). *Adabiyotshunoslikka kirish*. Toshkent: Akademnashr.

RAY BRADBURY’NING FARENGEYT 451 ASARIDA JAMIYATDAGI IJTIMOIY JIMJITLIKNING TASVIRLANISHI

Xalilova Shoxista Muhammadi qizi,
Navoiy innovatsiya universiteti Surxondaryo kampusi, o‘qituvchi
+998900471828

shohistakhalilova95@gmail.uz

Annotatsiya

Ushbu maqola Ray Bradbury'nin Farengeyt 451 asarida jamiyatdagi ijtimoiy jimjitlik, haqiqiy muloqotning yo‘qolishi va insonlarning o‘zaro aloqalari qanday pasayganini o‘rganadi. Kitobda jamiyatning yuzaki axborot va texnologiyalarga qaramligi, o‘z fikrlarini erkin ifodalashdan mahrum bo‘lgan shaxslarning pasivlashtirilgan holati aks ettirilgan. Mildredning parlor devorlari bilan bog‘lanishi, Beatty ning konformizmni ta’kidlashdagi roli va Clarisse ning jamiyatdagi bo‘shliqni aniqlashga bo‘lgan intilishi kabi elementlar orqali, asar ijtimoiy jimjitlik va odamlar o‘rtasidagi haqiqiy muloqotning yo‘qolishi masalalarini o‘rtaga qo‘yadi. Kitobda aks etgan texnologik boshqaruv va uning

oqibatlari, jamiyatni faqat shovqin va bo‘sh vaqtlardan iborat qilib qo‘yadi, insonlarning o‘zini anglash va fikr yuritish qobiliyatini pasaytiradi.

Kalit so‘zlar: Farengeyt 451, ijtimoiy sukunat, texnologiya va boshqaruv, yuzaki muloqot, g'oyalar almashinuvi, axborotni boshqarish, odamlarni passivlashtirish, haqiqiy muloqot

Аннотация

В статье исследуются социальное молчание, утрата реального общения и упадок человеческого взаимодействия в обществе в романе Рэя Брэдбери «451 градус по Фаренгейту». Книга отражает зависимость общества от поверхностной информации и технологий, а также пассивное состояние людей, лишенных свободного выражения своих мыслей. Благодаря таким элементам, как связь Милдред со стенами гостиной, роль Битти в подчеркивании конформизма и стремление Клариссы выявить пустоту в обществе, пьеса исследует проблемы социального молчания и утраты подлинного общения между людьми. Технологический контроль и его последствия, как показано в книге, сводят общество к шуму и безделью и снижают способность людей понимать себя и мыслить.

Ключевые слова: 451 градус по Фаренгейту, социальная тишина, технологии и управление, поверхностное общение, обмен идеями, управление информацией, пассивизация людей, реальное общение.

Abstract

This article examines the social silence, loss of real communication, and decline of human interaction in Ray Bradbury's novel Fahrenheit 451. The book reflects society's dependence on superficial information and technology, and the passivized state of individuals who are deprived of free expression of their thoughts. Through elements such as Mildred's attachment to the parlor walls, Beatty's role in emphasizing conformity, and Clarisse's desire to identify the void in society, the work raises issues of social silence and the loss of real communication between people. The technological control reflected in the book and its consequences reduce society to noise and idleness, reducing people's ability to understand themselves and think.

Keywords: Fahrenheit 451, social silence, technology and management, superficial communication, exchange of ideas, information management, passivization of people, real communication

Ray Bradburyning Farengeyt 451asari nafaqat distopik adabiyotning yorqin namunasi, balki jamiyatdagi ijtimoiy jimjitlik va mas’uliyatsizlikning qahramonlar va jamiyat uchun qanday xavflar tug‘dirishini ko‘rsatuvchi kuchli syujetga ega. Romaning asosiy g‘oyalaridan biri — bilim va ma’rifatning ta’qib

qilinishi, shu bilan birga, madaniyat va adabiyotning yo‘q qilinishi. Bu asarda jamiyat, o‘zining qulayliklari va ko‘r-ko‘rona mavjudligi bilan, haqiqatni qabul qilishni istamaydi. Ushbu maqolada, *Fahrenheit 451*da jamiyatdagi ijtimoiy jimjitlik va uning oqibatlari haqida batafsil tahlil qilinadi. Ijtimoiy jimjitlikning o‘zi — bu faqat ko‘r-ko‘rona qo‘llanadigan va faollikka qarshi bo‘lgan jamiyat tuzilmasidir.

Ijtimoiy Jimjitlik va Uning O‘rni.*Fahrenheit 451*da jamiyatda yuzaga kelgan jimjitlikni asar o‘zgacha tarzda taqdim etadi. Bradbury jamiyatni g‘ayrioddiy tarzda boshqarilgan, texnologiya va ommaviy axborot vositalari orqali manipulyatsiya qilinadigan bir joy sifatida tasvirlaydi. Bu jamiyatda bilim, san’at, adabiyot va erkin fikr o‘zining amaliy ahamiyatini yo‘qotgan. Kitoblar ta’qib qilinadi, ular yoqiladi va o‘qish taqiqlanadi. Shuningdek, odamlar shaxsiy hayotlari haqida o‘ylashdan ko‘ra, o‘zlarining "yuklagan" realiti orqali yashashni afzal ko‘radilar. Shu tarzda jamiyat, hech qanday shaxsiy qarorlar qabul qilmasdan, faqatgina texnologik qulayliklar va ko‘r-ko‘rona farovonlikni qadrlashga odatlanadi.Mildred Montagning xarakteri bu jimjitlikni yanada oydinlashtiradi. U, roman bosh qahramoni Guy Montagning xotini, texnologiya va ko‘ngilochar vositalarga haddan tashqari qiziqishi bilan jamiyatning eng yaqin ifodalaridan biridir. Mildredning hayotidagi asosiy maqsad — bu o‘zini o‘zgartirish va hayotda ma’naviy jihatdan boyishdan ko‘ra, televizorlar orqali qisqa vaqtli zavqlanishdir. U o‘zining haqiqiy ehtiyojlari va his-tuyg‘ularini unutadi va jamiyatdagi ko‘r-ko‘rona tinchlikka ishonadi. Uning bunday holati jamiyatning umumiy ijtimoiy jimjitligini aks ettiradi, u faqat shu narsalar bilan yashaydi va o‘zini baxtli deb hisoblaydi.

Asarda *senzura*ning ijtimoiy jimjitlikni mustahkamlashdagi o‘rni juda katta. Jamiyatdagi haqiqiy bilimga va ijtimoiy tanqidga qarshi kurash o‘zini senzura orqali ko‘rsatadi. Kitoblarning yoqilishi va ularning muhimligini yo‘qotish — bu jamiyatni jiddiy ravishda boshqarishning bir usulidir. Kitoblar jamiyatdagi adolatni saqlash, o‘rganish, rivojlanish va muammolarni hal qilishga yordam beradi. Ammo *Farengeyt 451*dunyosida bu imkoniyatlar cheklangan. Kitoblar yondiriladi va o‘qish ta’qiqlanadi, bu esa jamiyatni ma’lumotdan mahrum qiladi va uning aqliy faolligini cheklaydi.Guy Montagning rivojlanish jarayoni, aynan shu ijtimoiy jimjitlikni engib o‘tish uchun boshlangan. U dastlab, jamiyatning tasavvurlaridan xabarsiz bo‘lib, ishiga berilgan, kitoblarni yoqish vazifasini bajaradi. Ammo u bilan tanishgan Clarisse va boshqa personajlar uni o‘zgartiradi. Montag kitoblarning haqiqiy qiymatini anglaydi va jamiyatdagi jimjitlikni engishga intiladi.

Bradbury texnologiyaning, ayniqsa televidenie va o‘zini o‘zi ko‘rsatuvchi media vositalarining, jamiyatni qanday manipulyatsiya qilishini

ko‘rsatadi. *Fahrenheit 451*da texnologiya va ommaviy axborot vositalari odamlarni faol fikrlashdan, tanqidiy o‘ylashdan va bilim olishdan chalg‘itadi.[1.60] Televizorlar va ko‘ngilochar vositalar insonlarni nafaqat chalg‘itadi, balki ular o‘zlarini real hayotdan ajratib qo‘yadi. *Fahrenheit 451*da barcha odamlar o‘zlarini "yangi realitiga" joylashtirib, hayotni shunchaki ko‘ngilochar o‘yin kabi qabul qiladilar.

Mildred, o‘zining televizoriga bo‘lgan ishtiyoqi bilan, bu jamiyatdagi keng tarqalgan xususiyatni aks ettiradi. Ommaviy axborot vositalarining ta’siri odamlarning fikrlarini va qarorlarini shakllantiradi, ularni “yangi realitiga” xushnudlik va qulaylik yaratib, haqiqiy dunyo bilan aloqalarni yo‘qotishlariga sabab bo‘ladi.

Ray Bradburyning *Farengeyt 451*asari, jamiyatda yuzaga kelgan ijtimoiy jimjitlikni, odamlar o‘rtasidagi haqiqiy muloqotning yo‘qolishini va o‘zini anglashni to‘liq rad etishni aks ettiradi. Ushbu ijtimoiy jimjitlik, texnologiyaning ortiqcha ishlatilishi, konformizm va boshqaruvchi hokimiyatning xalqni pasivlashtiruvchi usullaridan kelib chiqadi. [5.2]Kitobda, Mildred, Beatty, Montag va Clarisse kabi xarakterlar orqali, jamiyatning shovqinli va yuzaki aloqalar bilan bog‘lanishini, muloqotning haddan tashqari yuzaki bo‘lishini ko‘ramiz. Keling, asar voqealarini chuqurroq tahlil qilib, jamiyatdagi jimjitlikning qanday ko‘rinishlarida aks etganini va uning oqibatlarini kengroq ko‘rib chiqamiz.Mildredning parlor devorlari va "Seashells" quloqchinlari bilan doimiy bog‘lanishi, jamiyatning texnologik geribozasi va uning yuzaki fikrlashga olib boradigan asosiy vositasidir. Parlor devorlari uning o‘zini anglashiga to‘sqinlik qiladi, chunki u har doim ekranlarga e’tibor qaratib, hech qanday haqiqiy muloqot yoki o‘ylashni amalga oshirmaydi. Ushbu texnologiyalar faqatgina tashqi shovqin va axborotlarni uzatadi, insonlarning ichki dunyosini o‘zgartirmasdan, ularga befarqlikni singdiradi. Mildred va boshqa jamiyat a’zolari, texnologiyalar yordamida doimiy ravishda o‘z fikrlarini va his-tuyg‘ularini e’tibordan chetda qoldiradilar. Jamiyat o‘zini tasavvur qilishni, yangi g‘oyalarni o‘rganishni va chuqur fikr yuritishni unuturadi.

Misol: Mildredning shovqinli parlor devorlariga bo‘lgan obsesiyasi, haqiqiy o‘zaro muloqot va aloqalarga o‘rin qoldirmaydi. U hayotining eng muhim qismlarini parlor devorlaridagi "oilaviy" ko‘rsatuvlarga va media axborotiga ajratadi. [1.70]Bu, axborotning avvaldan tayyorlanishi va tarmoqdagi boshqaruvning intensivligining natijasidir.

Bradbury, jamiyatdagi ijtimoiy jimjitlikni, o‘zaro muloqotning yo‘qolishi va yuzaki aloqalar bilan tushuntiradi. Mildredning o‘z hayotidagi eng oddiy savollarga javob bera olmaydi, bu esa uning ichki dunyosining deyarli

yo‘qligini ko‘rsatadi. Montagning Mildred bilan bog‘liq bo‘lgan misolida, ular qanday tanishganini yoki o‘zaro qanday hissiy bog‘liqlik yaratganini eslay olmaydilar. Bu holat, jamiyatda shaxsiy, hissiy muloqotning to‘liq yo‘qolganligini anglatadi.

Misol: Montag va Mildredning munosabati, ularning hayotidagi eng muhim savollarni (qachon tanishganlari, o‘zaro qanday bog‘lanishganlari) eslay olmaydilar. Bu, yuksak darajada ichki aloqalar va haqiqiy bog‘lanishlarning butunlay yo‘qligini ko‘rsatadi. Ushbu holat, ko‘plab zamonaviy jamiyatlarda mavjud bo‘lgan yuzaki muloqotning aksidir.Beatty, jamiyatdagi individualizmni yo‘qotib, o‘zgacha fikrlarni rad etishga undaydi. U, " Aholi qanchalik ko‘p bo‘lsa, ozchiliklar shunchalik ko‘p" va "Biz hammamiz bir xil bo‘lishimiz kerak " [1.132]degan so‘zlar bilan, jamiyatdagi hammasi bir xil bo‘lishi kerakligi, har bir insonning tenglashi va har qanday farqning yo‘qolishi kerakligini ta’kidlaydi. Bu, haqiqiy bilim, ijodkorlik va fikrlashni so‘ndirishga olib keladi. Beatty jamiyatni pasivlashtiruvchi va har bir shaxsni monotondan chiqarib tashlaydigan boshqaruvni yo‘qlaydi. Ularning fikrlarini va intellektual erkinliklarini o‘limga olib kelishi mumkin. Misol: Beatty, Montagga, barcha jamiyatni bir xil qilish va hech qanday tafovutga joy qoldirmaslikni ta’kidlaydi. Jamiyatning "yo‘qotilgan" tafovutlarini bartaraf qilish maqsadida, u odamlarni o‘zlarining haqiqiy fikrlarini ifodalashga to‘sqinlik qiladi.Clarisse, o‘zining oddiy va chuqur fikr yuritish uslubi bilan, jamiyatdagi ijtimoiy jimjitlikka qarshi tura oladigan yagona personajdir. U jamiyatdagi superficial muloqotlarni va odamlarning o‘zaro hamohangligini tanqid qiladi. U, jahonning haqiqiy tabiati haqida o‘ylashni va bir-birining fikrini so‘rashni taklif etadi. Clarisse, jamiyatning bunday passivligini buzish, haqiqiy muloqot va chuqur fikrlashni rag‘batlantirishga harakat qiladi. Misol: Clarisse, o‘zining tengdoshlarini va jamiyatni tanqid qiladi. U, maktabdagi darslarning nafaqat foydasiz, balki hech qanday haqiqiy so‘rov yoki interaktiv aloqalar yo‘qligini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, u har kimning bir xil fikrni takrorlayotganini va hech kimning yangi va original fikrlar bildirmayotganini ko‘rsatadi.

Bradbury, *Farengeyt 451*asarida, jamiyatga to‘g‘ri va engil axborotlarni taqdim etish orqali, jahonni pasivlashtirishning qanday kuchli vositalaridan foydalanilayotganini ko‘rsatadi. O‘zgacha fikrlar, g‘oyalar va falsafiy masalalar o‘rniga, faqat jismoniy va sathiy ma’lumotlar taqdim etiladi. Bu, odamlarni faqat iste’molchilarga aylantiradi va ularning aqliy rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi. Odamlar o‘zlarining ichki izlanishlaridan, haqiqiy bilimlardan yiroq bo‘ladilar.

Misol: Beatty, jamiyatga faqat "faktlarni" taqdim etishni, falsafa va sotsiologiyani esa "melankoliyaga olib kelishini" ta’kidlaydi. U, odamlarni noaniq

va aniq bo‘lmagan fikrlardan saqlashga harakat qiladi, natijada jamiyat faqat tekis, o‘zgarishsiz va monoton bo‘lib qoladi.*Farengeyt 451*asaridagi ijtimoiy jimjitlik, jamiyatdagi doimiy passivlikni, shovqinli va yuzaki axborot bilan o‘zgartirilgan odamlarni, hamda chinakam muloqot va fikr almashishning yo‘qolishini ko‘rsatadi. Bradbury, texnologiyaning, boshqaruvning va conformizmning salbiy ta’sirini ochib berib, jamiyatni yo‘qotilgan, faqat tashqi shovqinlar bilan to‘lgan bir holatga olib kelishini ko‘rsatadi. Ijtimoiy jimjitlikning oxirgi oqibati, insoniyatning haqiqiy muloqotni, ijodkorlikni va fikrlashni yo‘qotishidir. Asar, shaxsiy aloqalarni, o‘rganishni va haqiqiy fikr almashishni rag‘batlantirishning ahamiyatini ta’kidlaydi. Odamlar o‘zlarining ichki dunyolarini yangilash, haqiqiy fikrlarni ifodalash va jamiyatni aqliy va hissiy jihatdan rivojlantirish uchun harakat qilishlari kerak.

*Fahrenheit 451*da jamiyatning ijtimoiy jimjitligi va uning oqibatlari o‘ta xavfli bir tushuncha sifatida ko‘rsatiladi. Bu roman orqali Bradbury, insoniyatni hayotdagi haqiqiy ma’lumotdan va ilm-fandan ajratib, texnologiya va senzura orqali jamiyatni boshqarishning ijtimoiy oqibatlarini ochib beradi. Kitoblar, bilim va ijtimoiy faollikning o‘chirilishi odamlarni tanqidiy fikr va qarorlar qabul qilish imkoniyatidan mahrum qiladi. Romaning bosh qahramoni Guy Montag, jamiyatdagi jimjitlikni engish uchun ichki inqilobni boshlaydi, bu esa o‘zining va jamiyatining o‘zgarishiga olib keladi.Shunday qilib, *Farengeyt 451*, nafaqat adabiy asar, balki jamiyatdagi senzura va ijtimoiy jimjitlikning xavfini tasvirlovchi muhim ogohlantirishdir. Bradburyning romanidagi ijtimoiy tanqid, hozirgi zamonda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmaydi va uni o‘qigan har bir o‘quvchiga chuqur o‘ylash va tanqidiy fikrlashga ilhom beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bradbury, R. (1953). *Fahrenheit 451*. Ballantine Books.
2. Bradbury, R. (1980). *Ray Bradbury: The Life of Fiction*. Dover Publications.
3. Davronovna, M.M. va Muhammadievna, D.S. (2024, aprel). *Tilshunoslikda evfemizmalarni o‘rganish*. In *Linguistika, adabiyot va tarjima bo‘yicha xalqaro konferensiya (London)* (Jild 2, 22–25-betlar).
4. Johnson, S. (2011). *"Fahrenheit 451"da texnologiyaning ijtimoiy munosabatlarga ta’siri*. *Journal of Modern Literature*, 25(3), 114–123.
5. Khalilova, S. (2024). *XX asr adabiyotida utopik va antiutopik janrlarning rivojlanish bosqichlari*. *Tamaddun Nur Journal*, 11(62), 225–227.
6. Mardanova, M. (2021). *Ingliz jargonizmlarining semantik xususiyatlari*. *Chet tillar va lingvistika jurnali*, 2(3).

7. Mardanova, M.D. va Davlatova, Sh.M. (2024, 25-aprel). *Leksikani stilistik jihatdan tasniflash muammosi*. *Modern Science and Education: Achievements and Development Prospects*, (2), 10–13.

8. Muhammadievna, D.S. (2025). *Harper Li va o‘zbek adabiyotida sud jarayoni bilan bog‘liq atamalar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlar*. *Hamkor konferensiyasi*, 1(14), 1185–1189.

9. Smith, D. (2009). *Ray Bradbury asarlarida konformizm va individuallik*. *Journal of Dystopian Studies*, 12(2), 58–75.

10. Sobirjonovna, S.M. va Murodullayeva, Q.M. (2023). *Chet tilini o‘qitish nazariyasi va uning maqsadi*. *Journal of Universal Science Research*, 1(4), 150–158.

ARABIY SO‘ZLAR VA POETIK IFODALARNING “LAYLI VA MAJNUN” DOSTONIDA AKS ETISHI

Rayhonoy G‘oyibboyeva Ahmadjonovna,
NamDU, filologiya fakulteti katta o‘qituvchisi
E-mail:rgoyibboyeva@gmail.com Mobile phone: +998941746121
Hafiza Ergashaliyeva, o‘zbek tili va adabiyoti o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tiliga o‘zlashgan arabiy so‘zlar, ularning o‘zlashish sabablari va arab harflariga asoslangan tashbeh, kitobat kabi she’riy san’atlar bilan bezalgan bir nechta baytlar tahlilga tortilgan. Alisher Navoiyning ko‘plab asarlari , devonlaridan o‘rin olgan baytlari yuqorida sanab o‘tilgan go‘zal she’riy san’atlar ila o‘zgacha rang olgan. Quyida Alisher Navoiy „Xamsa‘‘sida o‘ziga xos o‘rin egallagan „Layli va Majnun‘‘ dostonidagi arab harflari va ular bilan bezalgan baytlar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Navoiy, vazn, o‘zlashma so‘z, tashbeh, kitobat, bayt, misra, arab alifbosi, harf, she’riy san’at, qalam, adabiyot

Аннотация

В данной статье рассматриваются арабские заимствованные слова в узбекском языке, причины их заимствования, а также анализируются отдельные байты, украшенные поэтическими приёмами, такими как ташбех (сравнение), китобат (каллиграфия), основанными на арабских буквах. Байты из различных диванов и произведений Алишера Навои обрели особое звучание благодаря этим прекрасным поэтическим средствам. В статье также рассматриваются арабские буквы и байты, украшенные ими, из поэмы «Лейли и Маджнун», которая занимает особое место в «Хамсе» Навои.

Ключевые слова: Навои, размер стиха, заимствованные слова, ташбех, китобат, байт, стих, арабский алфавит, буква, поэтическое искусство, калам, литература

Annotation

This article explores Arabic loanwords in the Uzbek language, the reasons behind their adoption, and analyzes several verses adorned with poetic devices such as *tashbih* (simile) and *kitabat* (calligraphic art), based on Arabic letters. Verses from various divans and works of Alisher Navoi take on a unique color through these beautiful poetic techniques. The article further discusses Arabic letters and the verses embellished with them in the poem *"Layli and Majnun"*, which holds a special place in Navoi’s *"Khamsa"*.

Keywords: Navoi, poetic meter, loanword, tashbih, kitabat, verse, line, Arabic alphabet, letter, poetic art, pen, literature

O‘zbek tili leksikasining boyishida arab tilining o‘rni beqiyosdir. Tilimizda arab tilidan o‘zlashgan so‘z va iboralar juda kata qismni tashkil qiladi. Arab tilidan o‘zlashgan so‘zlar deyarli o‘z qatlamimizga aylanib ulgurdi. Bunday so‘zlar tilimizga o‘zlashishiga bir qator sabablar bor. Ulardan biri Islom dinini yoyish maqsadida O‘rta Osiyoning arablar tomonidan istilo qilinishidir.VII asr o‘rtalarida arablar tomonidan bosib olingach, O‘rta Osiyo Arab xalifaligi tarkibiga kiritiladi. Arablar istilosiga qadar amalda bo‘lgan mahalliy so‘g‘d tilidagi ilmiy asarlar, kitoblar yo‘q qilinadi, ibodatxonalar jome’ masjidlariga aylantiriladi. Amalda bo‘lgan tohar, oromiy, va so‘g‘d tillarining o‘rnini asta-sekinlik bilan arab tili egallay boshlaydi. O‘rta Osiyoning arablar tomonidan zabt etilishi, Arab xalifaligi tartiblari mamlakatda joriy etilishi va, albatta, davlat tili sifatida arab tilining iste’molda bo‘lishi bu tilning nafaqat xalq tomonidan keng qo‘llanishiga, balki asarlar ham ayni mana shu tilda yaratilishiga zamin bo‘ldi. O‘sha davrda yashab, ijod etgan deyarli barcha ajdodlarimizning asarlari arab tilida yozilgandir.

Xalq o‘rtasida arab tili keng yoyilishiga yana bir sabab „Qur’oni karim‘‘dir. Muqaddas manbalarni, jumladan, „Qur’oni karim‘‘ va hadisi shariflarni o‘rganish, uning ma’nosini tushunishga bo‘lgan intilish ham mazkur tilning iste’molda keng qo‘llanishiga sabab bo‘ldi.

Hayotning har bir jabhasida asrlar o‘tishi bilan arab tili keng qo‘llana boshladi. Hattoki, masjid-u madrasalarning peshtoqini bezashda ham arab tilidan foydalanildi. Arab harflariga asoslangan maxsus she’riy san’atlar yuzaga keldi. Bunday she’riy san’atlar, harfiy o‘yinlar ko‘plab mumtoz asarlarimizni bezadi. Arab harflariga asoslangan tashbeh, kitobat kabi she’riy san’atlar bir qator ijodkorlarning nodir asarlarida uchraydi. Mana shunday tengsiz namunalar ichida

o‘ziga xos bo‘y ko‘rsatgan Alisher Navoiy asarlarini ham arab harflariga asoslangan she’riy san’atlarsiz tasavvur qila olmaymiz. Alisher Navoiyning ko‘plab asarlari, devonlaridan o‘rin olgan ko‘plab baytlari yuqorida sanab o‘tilgan go‘zal she’riy san’atlar ila o‘zgacha rang olgan. Navoiy ijodiga oshno bo‘lgan har bir kitobxon bu rang-baranglikdan, o‘zgacha musiqiylik va baytlar ohangidan bahra oladi.

Keling, quyida Alisher Navoiy „Xamsa‘‘sida o‘ziga xos o‘rin egallagan „Layli va Majnun‘‘ dostonidagi arab harflari va ular bilan bezalgan baytlar haqida so‘z yuritamiz. Misralarga e’tibor beradigan bo‘lsak, ulardagi asosiy she’riy san’atlar sifatida tashbeh hamda kitobat san’atini ko‘rishimiz mumkin.

Quyidagi baytga etibor bering:

Boshig‘a chu bilsa sajda chog‘in,
„He‘‘ davrasidin sunub ayog‘in.

Mazkur baytda arab alifbosidagi „he‘‘ harfi bilan bog‘liq bo‘lgan kitobat san’ati qo‘llangan. Misrada ibodat chog‘idagi inson holati tasvirlangan. Unga ko‘ra sajda chog‘idagi insonning holati arab alifbosidagi „he‘‘ harfining yozilishiga o‘xshaydi. Naqadar go‘zal o‘xshatish. Alisher Navoiy mazkur baytni qo‘llash orqali tashbeh she’riy san’atini yuzaga keltirgan.

Bal sajdadajismi chun topib ham,

Aylab ani „he‘‘ xamiga mudg‘am.

Mazkur baytda ham ibodat chog‘idagi inson tasvirlangan. Hammamizga ma’lumki, ibodat Alloh bilan bo‘lgan bizning pinhoniy suhbatimizdir, ibodat Allohga bo‘lgan pinhoniy ishqimizdir. Bu ishq faqat jismda emas, balki qalbda , ruhda bo‘lmog‘i lozim. Chunki Alloh va unga bo‘lgan muhabbatimiz faqat qalbdagina bo‘ladi. Mazkur baytda ham aynan Allohga bo‘lgan muhabbati jo‘sh urgan bandaning, Oliy Zot qarshisidagi ibodatga chog‘langan kishining holati ifodalangan. Ibodat ,asosan, ko‘ngilda bo‘lishi jism unga ko‘makchi bo‘lishi tasvirlangan. Ushbu baytda ham insonning jismi sajda chog‘ida „he‘‘ kabi tasvirlangan. Buni „mudg‘am‘‘ so‘zi orqali ham ifodalagan. Mudg‘am so‘zi „birikkan,yashiringan‘‘ degan ma’noni bildiradi.

Yakroni bo‘lib chu charx paymoy,
Nun o‘rnig‘a na’l anga yangi oy.
Yakron – yol va dumlari oq, tanasi qizg‘ish ot.
Paymoy- tortuvchi, kezuvchi.
Na’l- taqa.

Mazkur baytda ko‘rishimiz mumkinki, nun harfining yozilishi ,,na’l‘‘ , ya’ni otning taqasiga o‘xshatiladi. Yozilishi jihatidan nun ham, shakl jihatidan otning taqasi ham yarim oy shaklida bo‘lgani uchun ushbu baytda unga ishora qilib tashbeh qilinmoqda.

Ham lom livog‘a zulfi pur xam,
Bu qasr sutuni so‘ng alif ham.
Sutun- ustun.
Livo- bayroq.
Pur- ko‘p, to‘la.

Ushbu baytda alif tik bo‘lgani uchun ustunga o‘xshatilmoqda. Alifni qasrning ustuni sifatida ta’rif etmoqda Navoiy. ,,Zulfi pur‘‘ iborasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, ushbu birikma izofa bo‘lib , u sochlarning ko‘pligini ifodalash uchun qo‘llanilgan. Baytning mazmuniga ko‘ra ko‘p sochlar lom bayrog‘iga banda ekanligi, bu qasrning ustuni esa alif bo‘lishi ifodalangan.

Kin vaqtiki ochilib kamandi,
Dol o‘rnig‘a fath zulfi bandi.

Kin- adovat, o‘ch.
Kamand – sirtmoq.

Misrada ham arab harflariga asoslangan tashbeh she’riy san’atini ko‘rishimiz mumkin. Baytning tahliliga o‘tadigan bo‘lsak, ,,kin‘‘ – adovat, o‘ch olish vaqtida sirtmoq ochiladi. Arab alifbosidagi ,,dol‘‘ yozilish jihatdan sirtmoqqa o‘xshatiladi. Mazkur baytga ko‘ra yorning sochlari dol kabi ,, kin vaqtida‘‘ sirtmoq vazifasini bajaradi.

Mimin qilibon aso naziri,
Musodek ish o‘lsa dastgiri.
Dastgir- yordamchi, madad beruvchi/sop.
Aso- tayoq.

Mazkur misra tahliliga to‘xtaladigan bo‘lsak, yuqoridagi biz uchun notanish bo‘lgan so‘zlar ma’nosini anglash uning mazmunini to‘liq tushunish imkonini yaratadi. Baytga ko‘ra arab alifbosidagi ,,mim‘‘ harfi ,,aso‘‘, ya’ni tayoqning asosiga tashbeh qilinadi. Ushbu baytda Muso tayog‘iga ishorani ham ko‘rish mumkin. Misrada qo‘llangan ,,dastgir‘‘ so‘zini dasta, sop ma’nosida ham, madad beruvchi ma’nosida ham tushunishimiz mumkin. Mim asosi bo‘lgan tayoq Muso tayog‘idek madad beruvchi bo‘lishi haqida ifodalangan misrada.

Xusrav ruhig‘a etkurub shayn,

Lekin yana birga qurratul-ayn.

Shayn- ayb, nuqson.

Qurratul-ayn- ko‘z qorachig‘i.

Mazkur misra ,,Xusrav‘‘ obrazini keltirish orqali talmeh she’riy san’ati orqali bezalgan. Misradagi hozirgi o‘zbek adabiy tili uchun notanish bo‘lgan so‘zlarning ma’nosini o‘qish misraning mazmunini biz uchun oydinlashtirib beradi.

Bayt tahliliga to‘xtaladigan bo‘lsak, an’anaviy qahramon bo‘lgan Xusrav obraziga ishora borligini ko‘rishimiz mumkin. Baytga ko‘ra ,,shayn‘‘- ayb,nuqson degan ma’noni anglatadi. ,,Qurratul-ayn‘‘ esa ko‘z qorachig‘i ma’nosida berilgan. Shunga ko‘ra baytning mazmuni oydinlashadi: Xusrav ruhiga, uning tabiatiga ayb, nuqson etkazsak-da, uning kamchiliklari u bilan yana birga , go‘yoki ko‘z qorachig‘i kabi unga yaqindir.

Ham jon kelib ikki la’li maygun,

Ham tavqi zaqan kelib anga nun.

Maygun- qizil.

Zaqan- iyak.

La’l- qimmatbaho tosh, lab ma’nosida.

Baytning mazmuni: ikki qizil labi jon bo‘lsa, iyak ostidagi baqbaqalari ,,jon‘‘ so‘zining nun harfidir.

Bir-biridan go‘zal talmeh, tashbeh-u kitobat san’atlarini o‘ziga xos tarzda qo‘llay olish Alisher Navoiy ijodiga xosdir. ,,Shams-ul millat‘‘ bo‘lgan buyuk xamsanavis ijodkor mazkur parchada ham ushbu an’anadan chekinmagan holda arab alifbosidagi harfdan foydalanib, ajoyib bayt yaratadi. Baytda qo‘llangan ,,la’l‘‘ yorning labiga ishora qiladi va bu orqali Navoiy istiora san’atini mohirlik bilan qo‘llaydi.

Zaqan insonning iyagini ifodalaydi. Baytning mazmuniga ko‘ra nun harfining yozilishi yarim oy shaklida bo‘lgani uchun iyakka ham ishora qiladi.Demak, Alisher Navoiy nun harfini iyakka qiyos etish orqali tashbeh san’atidan mohironalik bilan foydalandi desak ham, arab alifbosida yoziladigan ,,jon‘‘ so‘ziga ishora qilib, kitobat san’atidan foydalandi, desak ham mubolag‘a bo‘lmaydi.

Zulfu yuzi xad yonidag‘i dol,

Fam nuqtasi og‘zi ustida xol.

Xad- yuz.

Fam- og‘iz.

Arab harflaridan foydalanib, kitobat san’atini a’lo darajada qo‘llay olish Navoiy ijodining o‘ziga xosligi, buyuk xamsanavis ijodkorning naqadar Benazir ekanligini yana bir bor isbotlaydi. Baytning birinchi misrasiga e’tibor bering: go‘zal ma’shuqaning sochi-yu yuzini ta’riflaydi. ,,Xad‘‘ so‘zi orqali yuz so‘zining

arab tilidagi variantini beradi. „Xad‘‘ so‘zining hosil bo‘lishida ishtirok etgan „dol‘‘ harfini ma’shuqaning go‘zalligiga go‘zallik qo‘shgan zulfga qiyos etadi.

Baytning ikkinchi misrasida ham xuddi mana shunday holatni ko‘rish mumkin. „Fam‘‘ so‘zining arab harflari asosida yozilishiga diqqat qiladigan bo‘lsak, f harfining yuqorisida joylashgan nuqta labning ustidagi xolga qiyoslanadi. Navoiy arab harflariga asoslanib ajoyib she’riy o‘yin qiladi va bu orqali baytning mazmunini bezaydi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Alisher Navoiy nafaqat o‘z zamondoshlari orasida, balki bugungi kungacha ijod etgan shoirlar orasida ham alohida o‘ringa ega benazir ijodkordir. Uning qalamidan to‘kilgan har bir so‘z she‘riyat olamida o‘zgacha jaranglaydi.Uning ijodini o‘qir ekanmiz ko‘plab she’riy san’atlarga duch kelamiz.Ularning ayrimlari bilan esa yuqorida tanishib chiqdik. Buyuk xamsanavis tomonidan yozilgan har bir bayt hamisha adabiyot chamanining eng go‘zal gullari bo‘lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 9-жилд www.ziyouz.com kutubxonasi

2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 10-жилд www.ziyouz.com kutubxonasi

3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. -жилд www.ziyouz.com kutubxonasi

4. Hasanov M., Abzalova M. Arab tili grammatikasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent, 2019, (54-57 betlar).

5. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. Darslik. – Toshkent, 2024, (38-40 betlar).

6. Hifniy Nosir, Muhammad. Diyab va boshqalar. Ad-Durus an-Nahviyyah. Darslik. – Toshkent, 2010, (15 bet).

7. Носиров О., Юсупов М. Ан-На’йм арабча-ўзбекча луғати. – Наманган, 2014.

8. G‘oyibboyeva R. Mahmudjonova D. O‘zbek tiliga o‘zlashgan ayrim arabiy so‘zlarning lisoniy xususiyatlari.THE PROGRESS OF SCIENCE JOURNAL APRIL- 2023 539-546-betlar https://doi.org/10.5281/zenodo.7985797

9. G‘oyibboyeva R. Navoiy ijodida Idris teonimining tarixiy ildizlari Ўзбек тили ва адабиёти Ўзбекистон Республикаси ФА, 2023 йил 4/2023 72-76-бетлар ISSN 2181542-9

10. Rahmatullaev Y. G'oyibboeva R. Analysis Of Nouns In The Accusative Cases In Arabic International Journal of Progressive Sciences and

Technologies (IJPSAT) ISSN: 2509-0119. © 2021 International Journals of Sciences and High Technologies http://ijpsat.ijsht-journals .orgVol. 25 No. 2 March 2021, pp. 63-66

11. Asranov M. G'oyibboeva R. NEGATIVE PARTICLES IN ARABIC AND THEIR EFFECT ON NOUNS. INTERNATIONAL BULLETIN OF APPLIED SCIENCE AND TECHNOLOGY, Impact factor: 8,2 2 SJIF = 5.955 ISSN: 2750-3402 Volume 4, Issue 05, 22.05.2023, 766–769-pages. https://doi.org/10.5281/zenodo.7960682

12. Goyibboyeva Rayhonoy. THE IMAGE OF ABDURAHMON JAMI IN NAVOI'S PROSE. Germany World Bulletin of Social Sciences (WBSS) Available Online at: https://www.scholarexpress.net Vol. 10, May,2022 ISSN: 2749-361X

AHMAD DONISH ASARLARINING SHAXS MA’NAVIYATINING SHAKLLANISHIDAGI AHAMIYATI (Y.E.BERTELSNING “AHMAD KALLENING ASARLARI QO‘LYOZMALARI” MAQOLASI TAHLILIDA)

Alisher Atayev Rizkulovich,
Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi huzuridagi Ijtimoiy-ma’naviy tadqiqotlar instituti kichik ilmiy xodimi.

Annotatsiya

Mazkur maqola XIX asr oxiridagi Buxoro mutafakkiri Ahmad Donishning asarlarida ilgari surilgan axloqiy-falsafiy qarashlarning shaxs ma’naviyatini shakllantirishdagi o‘rnini o‘rganadi. Tadqiqot Yevgeniy Bertels tomonidan 1936-yilda yozilgan “Ahmad Kallening asarlari qo‘lyozmalari” (“Рукописи произведений Ахмада Каллэ”) nomli maqola asosida olib boriladi. Har bir asosiy fikr muayyan tarixiy kontekstda Ahmad Donishning iqtiboslariga bilan asoslanib, ularga Bertelsning bahosi va zamonaviy tahliliy yondashuv orqali izoh beriladi.

Kalit so‘zlar: Ahmad Donish, shaxs ma’naviyati, axloqiy tafakkur, Yevgeniy Bertels, tarixiy ong, adolatli rahbar, diniy tanazzul, islohot, davlat boshqaruvi.

Аннотатsiя

В статье рассматривается роль морально-философских взглядов, выдвинутых в трудах бухарского мыслителя конца XIX века Ахмада Дониша, в формировании духовности личности. Исследование основано на статье «Рукописи произведений Ахмада Калле», написанной Евгением Бертельсом в 1936 году. Каждая основная идея основана на цитатах Ахмеда

Дониша в определенном историческом контексте и поясняется через оценку Бертельса и современный аналитический подход.

Ключевые слова: Ахмад Дониш, личная духовность, нравственное мышление, Евгений Бертельс, историческое сознание, справедливый лидер, религиозный упадок, реформа, государственное управление.

“Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi — bu ma’naviyatdir. Biz Yangi O‘zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz: birinchisi – bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot, ikkinchisi – ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma’naviyatdir,”[1] — deya ta’kidlaydi Prezident Shavkat Mirziyoyev. Bu fikr bugungi taraqqiyot va islohotlar asosida ma’naviyatning o‘rni naqadar muhimligini ko‘rsatadi. Darhaqiqat, bu yondashuv tarixiy ildizlarga ega bo‘lib, ayni ma’naviy tafakkur va islohot g‘oyalari XIX asrda yashab o‘tgan ulug‘ mutafakkir Ahmad Donish (Ahmad Kalla)ning asarlarida ham o‘z aksini topgan.

Ahmad Donish XIX asr Buxoro amirligida chuqurlashib borayotgan siyosiy, ma’naviy va ijtimoiy inqiroz sharoitida yashagan va jamiyatni tubdan isloh qilishga chorlagan ziyoli mutafakkirdir. U o‘z asarlarida Sharq ma’naviyati, axloqiy qadriyatlar va diniy tafakkur an’analarini chuqur tahlil qilgan holda, har doim islohotlar markaziga shaxs ma’naviyatini qo‘yadi. Ya’ni u nafaqat davlatni, balki uni tashkil etuvchi insonni isloh qilish zarurligini ta’kidlaydi. Ayniqsa, uning “Navodir-ul-voqoe” va “Mi’yor-ut-tadayyun” asarlarida ilgari surilgan fikrlar shaxsiy kamolotning ilm, vijdon va pok niyat asosida shakllanishini ko‘rsatadi. Donish sufiya falsafasi va islomiy dunyoqarash doirasida ijtimoiy adolat, ruhiy poklik, ilohiy hikmat va axloqiy tozalikni taraqqiyot omili sifatida ilgari suradi.

Uning bu qarashlari o‘z davrida zamonasidan ancha ilgarilab ketgan edi. Donish tarixni, falsafani va dinni jamiyatni uyg‘otish vositasi sifatida ko‘rgan. Shu bois Yevgeniy Bertels uni oddiy tarixchi emas, balki jamiyatni anglash va uni o‘zgartirishga da’vat qiluvchi fikr arbobi deb baholaydi. Bertelsning ta’kidlashicha, Donishning asarlari axloqiy uyg‘onish va shaxsiy kamolotga yo‘naltirilgan mukammal ijtimoiy dasturdir.

Ahmad Donish o‘z davrida Buxoro amirligidagi boshqaruvni tanqid qilishdan oldin, jamiyat qanday tarixiy jarayonlar natijasida inqirozga yuz tutganini tahlil qiladi. Uningcha, xalq va rahbarlar tarixiy saboqlardan bexabar bo‘lib qolgan, natijada ongli qarorlar o‘rnini takroriy xatolar egallagan. Donish tarixni shunchaki voqealar ketma-ketligi emas, balki axloqiy saboqlar manbai sifatida ko‘radi.

Bertels uning bu fikrini quyidagicha ifodalaydi: “…u so‘nggi 300 yil ichidagi tarixiy voqealardan o‘ziga ma’lum bo‘lgan barcha narsalarni bayon qilish niyatida

ekanini aytadi. Uning fikricha, bu hozirgi zamon hukmdorlari uchun yaxshi saboq bo‘lishi mumkin.”[2.23]

Donish har bir rahbar tarixdan saboq olishi kerakligini, zero tarixiy xotira — bu kelajakni anglash kalitidir, deya ta’kidlaydi. Bertels bu yondashuvni “siyosiy tahlil vositasiga aylangan axloqiy murojat” deb baholaydi.

Donish tarixiy ongni uyg‘otish orqali rahbarlik fazilatlarini shakllantirishga intiladi. U o‘z asarida rahbarlikning nafaqat siyosiy, balki axloqiy jihatlarini ham tahlil qiladi. Shu sababli, “Navodir-ul-voqoe” asarini Bertels quyidagicha baholaydi: "Bu erda Ahmad Kallaning siyosiy traktati boshlanadi, unda u davlat boshqaruvi va islohotlar zarurati haqidagi qarashlarini izchil tizimda bayon qiladi…”[2.20] Donishning qarashlarida tarix voqealari, hukmdorlarning xatti-harakatlari va xalq ahvoli o‘zaro chambarchas bog‘langan. Tarixni bilmaslik — adolatsiz hukm, ongli xotiradan mahrum rahbar esa inqiroz sababidir. Donish bu bilan shaxsiy tafakkur va davlat tafakkuri o‘rtasidagi aloqani uzviy bog‘lab beradi. Tarixiy tafakkur asosida shakllangan ongli rahbarlik tushunchasi Donishda shaxs ma’naviyati bilan uzviy bog‘liqdir. Tarixdan saboq olgan rahbar, Donish nazarida, avvalo ichki mas’uliyatni his etishi lozim. U rahbarning har bir qarori adolatga asoslangan bo‘lishini, bu adolat esa boshqaruvning asosiy mezoniga aylanishi lozimligini uqtiradi. Shu nuqtai nazardan Donish quyidagi g‘oyani ilgari suradi: “…sulton o‘z fuqarosi ustidan hukm chiqarayotganida, har doim o‘zini ayblanuvchi o‘rnida tasavvur qilishi kerak.”[2.21] Bu fikrni Donishning siyosiy-axloqiy qarashlaridagi eng yuksak tamoyil sifatida baholab, uni “rahbar uchun ichki kompas” deb atasa bo‘ladi. Donish uchun adolat shunchaki siyosiy vazifa emas, balki rahbar ma’naviyatining ko‘zgusidir. Mazkur yondashuvni qo‘llab-quvvatlagan Ш. Абдуллаев quyidagicha yozadi: “Bu davrda... biz ba'zi ijtimoiy-siyosiy harakatlar, jumladan, Sharq ma'rifatparvarligi va islomdagi islohatchilik harakati kabi oqimlarning ta'sirini uchratishimiz mumkin...”

Donish tarixiy xotirani uyg‘otishdan keyin rahbar shaxsining ma’naviy etukligi masalasini kun tartibiga olib chiqadi. Uningcha, davlat islohoti bir shaxs — adolatli va mas’uliyatli rahbar bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bu borada u amir Shohmurodni ideal rahbar sifatida ko‘rsatadi. Donishga ko‘ra, Shohmurod o‘z zamonasidagi zo‘ravonlik, poraxo‘rlik va diniy befarqlikni qat’iylik bilan yo‘qotgan. Uning bu boradagi eng yorqin obrazini quyidagi tarzda beradi: “Amirning «boshsizligi» tufayli... Amir Ma’sum madrasaga o‘qishga ketdi... va so‘ng arkaning darvozasida poylab turib, Qozikalon Nizomni o‘ldirdi...” Bertels bu epizodni Donish tomonidan tarixiy voqealar asosida yaratilgan kuchli axloqiy obraz sifatida baholaydi.

Shohmurodning qozikalon va vazirni qat’iy jazolashi — Donish nigohida rahbarning adolatga sadoqatini ifodalaydi. U bu orqali rahbarlik faqat qonunlar bilan emas, balki ruhiy poklik, axloqiy jasorat va tarixiy ong bilan barpo bo‘lishi kerakligini ta’kidlaydi.

Shohmurod obrazida adolatli rahbar qanday bo‘lishi kerakligi haqida aniq talqin bergan Donish, endigi bosqichda mansabdorlarning salohiyatiga doir muammolarni tahlil qiladi. Uning fikricha, Buxorodagi siyosiy inqiroz faqat yuqoridagi sultonning o‘zgarishi bilan emas, balki butun boshqaruv tizimining yangilanishi bilan bog‘liq bo‘lishi lozim edi. Bunga esa, avvalo, malakali va halol kadrlar zarur. Donish bu borada tayinlov amaliyotining o‘z davridagi nosog‘lom holatini ochiq tanqid qiladi: “…boshqaruv lavozimlariga tayinlash nasab va boylik asosida emas, balki harbiy ishdagi qobiliyat va bilim asosida amalga oshirilishi kerak…”[2.21] Uningcha, boshqaruv tizimi boylik va nasab asosida emas, salohiyat va bilimga qarab shakllanishi kerak. Bu masalaga Bertels katta baho bergan, biz ham bu fikrni “Donishning davlat boshqaruvidagi meritokratiya printsipini ilgari surgan eng muhim taklifi” deb atasak bo‘kladi. Donish bu bilan boshqaruvdagi shaxs ma’naviyatini jamiyat barqarorligi bilan bog‘laydi. Donish ayni masalani kengroq miqyosda harbiy tizim orqali ham ko‘taradi. U nafaqat tayinlov tamoyillarini, balki harbiy sarf-xarajatlar, armiya tuzilishi va boshqaruv xarakterini ham izchil tahlil qiladi. U armiyaning soni, ta’minoti va maoshlar darajasini matematik aniqlik bilan hisoblab, quyidagicha taklif qiladi: «Автор высчитывает точно, какой величины армия нужна для Бухары… получает в результате общую сумму расходов на армию».[2.21] Yevgeniy Bertels bu yondashuvni “axloqiy tamoyillar asosidagi iqtisodiy tartib” sifatida baholaydi. Ya’ni bu erda Donish nafaqat muammoni ko‘rsatmoqda, balki unga amaliy echim taklif qilmoqda. Uning fikricha, rahbarlik va mansab taqsimoti masalasi axloqiylik va samara prinsipiga asoslanishi zarur. Tizimning har bir elementi — rahbar, armiya, moliyaviy boshqaruv — axloqiy tartib bilan uyg‘unlashgan bo‘lishi lozim. Shu sababli u: shaxs axloqi — davlat axloqining zaminidir, degan fikrni ilgari suradi. Donishning bu g‘oyalari bugungi konstitutsion boshqaruv tamoyillariga qiyoslanganda ham dolzarbligini yo‘qotmagan. U ilgari surgan konsepsiyada demokratik islohotlarning ildizida aynan ma’naviy tafakkur yotadi. Mazkur holatni bevosita tarixiy misolda aks ettirgan rus tadqiqotchisi L.G. Levteyeva quyidagicha yozadi: «Бухарская пушка имела железный ствол длиною в 8 вершков… в игрушечных магазинах можно встретить такие пушки»[3.19] Uning bu ta’rifi Buxoro armiyasining real holatini fosh etadi — ya’ni harbiy jihatdan ojizlik, strategik befarqlik va zamonaviy kuchlar bilan raqobatlasha olmaslik. Donish bergan takliflar aynan shunday tarixiy haqiqatlar fonida vujudga kelgan bo‘lib, ular

faqat texnik yoki moliyaviy echimlar emas, balki chuqur ma’naviy yondashuv asosida shakllangan edi.

Ahmad Donish boshqaruvdagi adolat va salohiyat mezonlarini belgilab bergach, bu prinsiplarning amaliyotda qanday ishlashi lozimligini ham ko‘rsatadi. Uningcha, eng to‘g‘ri qarorlar — kengash, maslahat va ijtimoiy ishtirok orqali shakllanadi. Bu fikr Donish nazarida individual irodadan emas, ko‘pdan-ko‘p salohiyatli insonlarning aqlini jamlagan holda amalga oshiriladi. Shu bois, u davlat rahbarlari yonida doimo maslahat beruvchi kengash bo‘lishini zarur deb hisoblaydi.

Donish bu haqda aniq siyosiy taklif beradi. U Devoni mashvarat — ya’ni Davlat kengashi tuzishni taklif etadi. Bertels bu loyihani quyidagicha izohlaydi: "Bob Davlat kengashi tuzish loyihasi bilan yakunlanadi…"[2.22] Donish bu kengashni sulton hokimiyatini cheklash uchun emas, balki uni kuchaytirish — ya’ni bilimli va tajribali kishilar yordamida mustahkamlash maqsadida taklif qiladi. Aslını olganda bu — “hokimiyatga mas’uliyatli yondashuvning yangi shakli”. Donishning bu qarashi shuni ko‘rsatadiki, u rahbarning bexato bo‘lishini emas, maslahat bilan barqarorlikka erishishini muhim deb biladi. Boshqacha aytganda, adolat faqat kuch orqali emas, maslahat va aql bilan qaror topadi. Bu o‘z navbatida rahbar axloqining bir qismi sifatida qaraladi.

Donishning davlatni jamoaviy idora qilish haqidagi qarashlari faqat kengash doirasida emas, balki mas’uliyatli boshqaruv madaniyatining bir ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi. Buning zamirida yotgan tamoyil — bu shaxs ma’naviyatiga tayanuvchi muvozanatli boshqaruv g‘oyasidir. Shu tarzda Donish islohotlarning nafaqat tashkiliy, balki axloqiy asoslarini ham ishlab chiqadi.

Davlat kengashi kabi jamoaviy boshqaruv g‘oyasini ilgari surgan Ahmad Donish, shu bilan birga, islohlarning nega zarurligini ham aniq tushuntirib beradi. U Buxoro jamiyatining tanazzulga yuz tutgan asosiy sabablarini shaxsiy axloqsizlik, ilm-fanning qadrsizlanishi va diniy riyokorlikda ko‘radi. Donishga ko‘ra, xalq orasida ruhiy tanazzul — ya’ni haqiqatdan bexabar bo‘lish, soxta taqvodorlik va johillik — ijtimoiy inqirozni chuqurlashtirgan. Donish diniy hayotda yuzaga kelgan buzuqlikni ochiq fosh etadi: "Islomning belgilaridan faqat boshdagi salla, imon rasm-rusumlaridan esa faqat minoradan eshitiladigan azon qoldi. Og‘izlardan 'Abu Hanifa aytdi' degan so‘zlar yangraydi, ammo xatti-harakat va odoblarda bunday dahshatli og‘ishlar borki, ularni hech bir millatda uchratib bo‘lmaydi…" [2.15]Bertels bu iqtibosni keltirar ekan, Donishni “og‘riqli haqiqatni aytishdan cho‘chimagan haqiqatparast mutafakkir” sifatida tavsiflaydi. Bu erda diniy amallar shaklan saqlanayotgan bo‘lsa-da, mazmunan butunlay bo‘shab qolgan. Donish uchun bunday ijtimoiy ikkiyuzlamachilik axloqiy inqirozning eng

muhim belgilaridan biridir. Bu yondashuvni Ш. Абдуллоев ham Donishning davriga oid diniy ongdagi muammolarni tahlil qilib, quyidagicha izohlaydi: "O‘rta Osiyoda diniy ong chuqur turg‘unlik holatiga tushib qolgan edi… islohotchilar e’tiqodni xurofot va skolastikadan tozalashga intildilar."[4.67]

Ikkinchi muhim muammo — rahbar va ulamolarning hamkorligidagi riyo va manfaatparastlikdir. Donish bu holatni quyidagicha bayon qiladi**:** "Hokimlar mas’uliyat yukining og‘irligi sababli ulamolarga murojaat qiladilar, ulamolar esa hokimiyatga intilganlari uchun dinning mohiyatini turlicha talqinlar orqali yashiradilar."[2.15] Bertels bu fikrga munosabat bildirar ekan, Donish “islom ta’limotining siyosiy vositaga aylanishidan iztirob chekayotgan islohotchi” bo‘lganini ta’kidlaydi. Donish nafaqat dunyoviy hokimlarni, balki diniy elitani ham tanqid qiladi — bu uning axloqiy pozitsiyasini mustahkamlovchi omildir.

Donishning ijtimoiy tanqididagi uchinchi qator muammo — xalqning ilm va tafakkurdan uzoqlashib, formaga tayanib qolganidir. U bu holatni kinoya bilan quyidagicha ifodalaydi: "…ular, go‘yoki, johillardir va fan deb faqat arab tili grammatikasining asoslarini bilishni tushunadilar."[2.19] Bertels bu jumlani izohlab shunday deydi: “Donish bu erda bilim va savod o‘rtasidagi farqni keskin ajratmoqda. U shakliy savodli, ammo fikr yurita olmaydigan odamlarni eng xavfli ijtimoiy qatlam deb biladi.”.

Bu fikrning davomi sifatida, Donish soxta bilimning eng xavfli natijasi sifatida johil kimsalarning etakchi maqomlarga chiqib olishini ko‘rsatadi. U bu holatni tarixiy tahlil bilan quyidagicha bayon qiladi: "…ularning xayollariga ham kelmaydi: agar biz zulmdan himoya topish uchun sultonga murojaat qilmas ekanmiz, unda bizga amir nima kerak?"[2.26] Donish bu so‘zlar orqali xalqning o‘z haq-huquqini talab qila olmaydigan darajaga tushib qolganini, zulmga chidashni odatiy hol sifatida qabul qilayotganini fosh qiladi. Bertels bu fikrni “fuqarolik ongi yo‘qolgan ijtimoiy muhitning portreti” sifatida izohlaydi.

Donish soxta bilim va befarqlikning ildizini esa chuqurroq qaziydi — u bu illatlarni siyosiy mafkura sifatida tasvirlaydi. Xususan, u hukmdorlar nima uchun bu muhitdan manfaatdor bo‘lishini ochiq bayon etadi: "…A. Kalla (Ahmad Donish) fikricha, dunyoning abadiyligiga ishonish faqat podshohlargagina foydali, chunki bu e’tiqod ularni axloqiy majburiyatlardan ozod qiladi." [216] Bertels bu erda Donishning siyosiy tafakkurini alohida ta’kidlab, uni “axloqdan mahrum hokimiyatning mafkuraviy tanqidchisi” deb ataydi. Donishga ko‘ra, e’tiqodning abadiylashtirilgan soxtaliklari orqali hukmdor o‘zini javobgarlikdan ozod etadi, xalq esa taqdirga bo‘ysunishga odatlanadi.

Shu tarzda, Donish soxta bilim, johillik va irodasizlikning jamiyatni qanday zaiflashtirganini ko‘rsatadi. Bu ruhiy inqiroz uning nazarida davlat tanazzulining

ichki sababi bo‘lib xizmat qiladi. Islohni esa u har doimgidek — ruhdan, tafakkurdan va haqiqatni tan olishdan boshlash kerak deb biladi. Ahmad Donish ijtimoiy inqiroz sabablari va ulamolarning axloqiy mas’uliyatsizligi haqida fikr bildirgach, davlat tomonidan qo‘llanilayotgan jazolar — xususan, o‘lim jazosi va harbiy xarajatlar masalasiga to‘xtaladi. U bu muammolarni axloqiy tamoyillar asosida tahlil qilib, ularni isloh qilish zarurligini asoslaydi. Donish o‘lim jazosini to‘liq bekor qilishni taklif etmaydi, biroq uning haddan tashqari qo‘llanishiga qarshi chiqadi. Bu masalada u quyidagicha yozadi: "Muallif (Ahmad Donish) o‘lim jazosini bekor qilishga jur’at etmaydi, biroq uni imkon qadar kamaytirish zarur, deb hisoblaydi…" Bertels bu fikrni Donishning “odamiylik va adolat mezonidagi huquqiy islohotlar”iga bo‘lgan munosabati sifatida izohlaydi. Ya’ni Donish davlat qudratini emas, axloqiy javobgarlikni birinchi o‘ringa qo‘yadi. Bu fikrni R. X. Хадизаде ham qo‘llab-quvvatlab, Donishning “odamiylik va adolat mezonidagi huquqiy islohotlar” tarafdori ekanini qayd etadi: "Bu — jazoni emas, adolatni talab qilgan inson edi…"[2.2]

Tashqi siyosiy zaiflik va rahbarlar beparvoligi fonida Ahmad Donish jamiyatni inqirozdan olib chiqish uchun kuchli shaxsiy ma’naviyatga ega “yetakchilar” kerakligini uqtiradi. Bunday etakchilar faqat siyosiy hokimiyat emas, balki axloqiy o‘rnak bo‘la oladigan shaxslar bo‘lishi lozim. Donish ularni “zamonlar boshida paydo bo‘luvchi ilohiy rahnamolar” deb ta’riflaydi. Bu g‘oyani u quyidagi tarzda ifodalaydi: "Butun tarixiy jarayon to‘g‘ri yo‘ldan borsa va muvozanat saqlansa, har ming yillik va har yuz yillik boshida insoniyat madaniyatining barcha sohalarida faoliyat yurituvchi alohida 'ma’naviy rahnamolar' (mujaddid) paydo bo‘ladi…" Bertels bu g‘oyani Donish tafakkuridagi “ma’naviy progress nazariyasi” deb talqin qiladi. Unga ko‘ra, Donish tarixda faqat tasodiflar emas, balki ma’naviy zaruratga javob sifatida paydo bo‘ladigan etakchilar orqali ijtimoiy uyg‘onish sodir bo‘lishiga ishonadi.

Donish bu etakchilarning davriy paydo bo‘lish mexanizmini ham ta’riflaydi. Ularning chiqish tartibi, ta’siri va tarixiy natijalari haqida quyidagicha yozadi: "Agar tinsayib ming yillikning rahnamosi bo‘lgan bo‘lsa, avval 500 yillik yuksalish, so‘ngra esa 500 yillik tanazzul kuzatiladi…" Bertels buni “Donish tafakkuridagi tarixiy determinizm modeli” sifatida izohlaydi. Donish bu erda tarixiy jarayonlarni ilohiy iroda, axloqiy zarurat va insoniyatning ruhiy holati bilan bog‘laydi. U uchun yuksalish va tanazzul — ma’naviy etakchilik mavjudligiga bog‘liq.

Bu g‘oyani yanada aniqroq qilish uchun Donish etakchilarning zamon talabiga mos holatda paydo bo‘lishini ulug‘lashda quyidagi tarixiy shaxslarni misol keltiradi: "Muallif fikricha, hijriy sakkizinchi asrning mujaddidi Temur bo‘lgan,

o‘n ikkinchi asrning rahnamosi esa Amir Ma’sum bo‘lib, u 'Ikkinchi Umar' laqabi bilan tanilgan Shohmurodbiydir." [232] Bertels bu satrni “Donish tarixiy voqelikni ruhiy ideallar orqali talqin qilgan” muhim jihatlaridan biri deb hisoblaydi. Shohmurodning bu erda “Umari soniy” deya tilga olinishi, uning nafaqat siyosiy, balki ruhiy etakchi sifatida ko‘rilganini bildiadi.

Shunday qilib, Donish uchun ma’naviy yuksalish — bu tarixiy tasodif emas, balki axloqiy tayyorgarlik va zamon ehtiyojiga javoban etishadigan shaxslar orqali yuzaga chiqadigan zaruratdir. Bu etakchilarni u “ilohiy belgilangan rahnamolar” deb tasvirlaydi va ularning asosiy vazifasi — xalq ongini uyg‘otish, ma’naviy barqarorlikni tiklashdir.

Ahmad Donish asarlarida ilgari surilgan axloqiy-falsafiy g‘oyalar XIX asr Buxoro amirligidagi jamiyat va davlat tuzumining inqiroz holatini tanqidiy tahlil qilish bilan birga, shaxs ma’naviyatini shakllantirishga doir chuqur qarashlarni ham aks ettiradi. Donishning adolat, salohiyat, axloq va maslahatga asoslangan boshqaruv tamoyillari zamonaviy konstitutsiyaviy nazariyalar bilan hamohangdir. Yevgeniy Bertels Donish asarlarining har bir satrini faqat tarixiy manba sifatida emas, balki axloqiy-siyosiy tafakkur namunasi sifatida baholaydi. Donish tarixni saboq manbai, rahbarni esa ruhiy etakchi sifatida tasvirlaydi. U adolatli rahbar timsolida Shohmurodni ko‘rsatgan, diniy riyo, ilmsizlik va siyosiy loqaydlikni esa jamiyat emirilishining ildizi deb bilgan. Donishning barcha g‘oyalari bir yo‘nalishga bo‘ysunadi — ma’naviy uyg‘onish orqali ijtimoiy islohotni amalga oshirish. Shunday qilib, uning asarlari shaxs va jamiyat tafakkurini uyg‘otishga qaratilgan murakkab va sermazmun ijtimoiy-falsafiy dasturdir. Bu jihatdan u jadidchilik g‘oyalarining nazariy ildizlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shavkat Mirziyoyev, “Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi ma’naviyatdir”, 2021-yil 19-yanvar, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti: https://president.uz/oz/lists/view/4089
2. Bertels Ye.E. Ahmad Kallening asarlari qo‘lyozmalari. – Moskva–Leningrad, 1936
3. Donish A. *Puteshestviye iz Buxary v Peterburg*. — Dushanbe: Irfon, 1960. Xadizade R.X. so‘zboshisi.
4. Левтеева Л. Г. *Присоединение Средней Азии к России в мемуарных источниках*. Ташкент, 1986. С.
5. Абдуллоев Ш. *Маорифпарвари ва озодфикри*. Душанбе, 1990. С.

ALISHER NAVOIY G‘AZALLARIDA JON (RUH) TUSHUNCHASINING METAFORALAR ORQALI IFODALANISHI

Ibotova Madina,
Buxoro davlat pedagogika instituti
“O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada Alisher Navoiyning g‘azallarida jon (ruh) tushunchasi va uning metaforalar orqali ifodalanishi o‘rganilgan.Mazkur tushunchalar orqali hosil qilingan metaforalarni yaratishda shoir mahorati va jon (ruh)ning badiiy talqini orqali ilgari surilgan g‘oyalar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar:jon, ruh, qush, tana, qafas, zindon, nur, tuproq.

Abstract

The article studies the concept of soul (ruh) in Alisher Navoi's ghazals and its expression through metaphors. The poet's skill in creating metaphors created through these concepts and the ideas put forward through the artistic interpretation of soul (ruh) are analyzed.

Keywords:soul, spirit, bird, body, cage, dungeon, light, soil.

Аннотация

В статье исследуется понятие души (духа) и ее выражение через метафоры в газелях Алишера Навои. В создании метафор, порожденных этими понятиями, были проанализированы навыки поэта и идеи, выдвинутые через художественную интерпретацию души (духа).

Ключевые слова: душа, дух, птица, тело, темница, свет, земля.

Alisher Navoiy lirik mersosida o‘ziga xos talqin qilingan ramziy obrazlar sirasiga jon va ruh ham kiradi. Shoir g‘azaliyotida ruh (jon), tana-jism bilan bog‘liq bir qator metaforalar hosil qilingan.

Ulug‘ shoir Alisher Navoiy lirikasida jon va ruhning badiiy ifodasida o‘ziga xos metaforalar qo‘llangan bo‘lib, tadqiqotda ularni quyidagicha tasniflarda berishib o‘tishga harakat qildik.

1. ***Ruh –qush, tana – qafas***
2. ***Ruh – nur, vujud – tuproq***
3. ***Ruh – nur, ruh – soya***
4. ***Ruh–nay, jism – nayiston***

Ruh –qush, tana –qafas. Ruhni qushga, tanani qafasga qiyoslash Sharq adabiyoti keng qo‘llangan tashbehlardan biridir. Ruh nozik mavjudot bo‘lishi va samoviy idrokni o‘z ichiga olganligi nuqtai nazaridan, u qushlarga o‘xshatiladi. O‘limdan keyin ham u yuqori olamlarga tegishli bo‘lgani hamda uning ketganiga ishonilgani uchun ham “uchib ketdi” iborasi qo‘llangan. Mumtoz adabiyotda qo‘llangan “jon qushi”, “ko‘ngil qushi ”, “g‘am qushi”, “xirad qushi” kabi qator birikmalar ham jon va ruhning badiiy ifodasi uchun xizmat qilgan.

Mumtoz she’riyatda vujudni qafas tashbehi bilan berish an’nana tusini olgan. Insonning hissiy yoki ruhiy jihatdan “qotib qolgan” holatlarini, uning ichki dunyosidagi “cheklanganlik” vaziyatlarini ifodalashda “qafas” metaforasiga tez-tez murojaat qilingan.

Tabiat chohidin ruhungni qutqarkim, xush ermastur

Qafas qaydi aro bulbulg‘a bo‘lmoq mubtalo asru [1.471].

Shoir ajoyib tasvirni hosil qilgan. Baytda ruh – bulbul, vujud – qafas timsolida tasvirlangan. Biz yuqorida tansiz ruhni yoki ruhsiz tanni tasavvur qilib bo‘lmaydi, degan ta’kidni bergan edik. Xo‘sh, Alisher Navoiy ruh badanni tark etishi bilan bog‘liq tasvirdan qanday maqsadni ko‘zlaydi? Bulbulning maskani bog‘-u rog‘lar. U erkinlikni, ozodlikni sevadi. Ruh ham erkinlikni sevadi. Buning uchun u *“tabiat chohi*” – nafsoniy illatlardan ozod bo‘lishi kerak. *Tabiat chohi* – dunyoga bog‘lanib qolmoq. Ruhni bunday chohdan qutqarmaslik qafas ichidagi bulbulning holatini eslatadi. Ruhning asl maskani Alloh dargohi – jannat bog‘laridir. Bunday maskanga faqatgina kamolga etgan va jism qafasidan ozod bo‘lgan ruhgina eta oladi.

Alisher Navoiyning oshiqona g‘azallarida ham oshiqning ruhiy holatining ifodasida *vujud – qafas* ramzidan mahorat bilan foydalangan.

Ne xayol edi yanakim, ko‘ngul qushi saydini havas aylading,

Badanimg‘a har soridin xadang urubon, anga qafas aylading [1.301].

Ko‘ngul qushining saydini istagan ma’shuqa oshiq vujudiga har tomondan yoy o‘qi (xadang) otib, u (ruhi)ni badan qafasida bandi qiladi.

Alisher Navoiy she’riyatida jon va ruh talqinida qo‘llangan yana shunday metaforlardan biri *zindondir*. Tasavvuf adabiyotida ruh – qushga, tana – vujud zindonga qiyos qilinadi. O‘lim orqali ruh qushi tana zindonidan qutulib, muqaddas makonga uchadi. Biroq “o‘lmasdan oldin o‘lish” siriga erishgan oriflar tabiiy o‘limga etmasdan, ilohiylik osmoniga uchadilar. Alisher Navoiy bu ramzdan o‘zining ishqiy mavzudagi g‘azallarida keng foydalangan. Jumladan,

Yana bu oqshom buzug‘ ko‘nglum, base, badholdur,

Tan buzug‘ zindonida jon ham xarob ahvoldur [5.122].

Keltirilgan baytda oshiqning tani “buzuq zindon”ga qiyoslangan. Zindonga qamalgan jon ham xarob ahvoldi. Demak, shoir baytda oshiq tanini zindong‘a qiyoslash orqali uni imkonsizligini, “buzug‘ ko‘nglini” “badhol” ekanligini tasvirlaydi. Bu bu bilan ishq va oshiqlik muammolarini hayot ziddiyatlari bilan birga uyg‘un holda tasvirlashga erishadi.

Ruh – nur, vujud – tuproq. Ruh va nur o‘rtasidagi munosabat insonning ichki ma’rifati va ma’naviy kamoloti bilan chambarchas bog‘liqdir. *“Inson ruhi mohiyatan nurdan iborat, shuning uchun inson nurni ko‘rganda zavqlanadi, zulmatdan qo‘rqadi. Koinotdagi barcha sababiy yaratilmalar oxir-oqibat Nur ul-anvor (Alloh)ga qaytadi [6.184]*.

Ruh ul nurdururkim, haq anga bermish avj,
Nafs zulmatqa qolib, qilmish anga poya hubut [4.198].

Rasulullоh s.a.v. hadislarida “Alloh xalq – yaratilmishni zulmatda yaratdi, so‘ng unga nurni yo‘lladi”,- deyiladi [1.122]. Yuqoridagi baytda shoir ruhning nurdan yaralganligini, Alloh unga *“avj”-yuksalish*, ko‘tarilishining zaminida nurning inson ma’naviy kamolotida yo‘naltiruvchi va yorituvchi rolini ta’kidlangan bo‘lsa, nafs esa “zulmatda qolib” u (ruh)ni martaba, darajadan (hubut) mosuvo qolishiga sababkor bo‘ladi. Demak, ruh - nur zulmatda insonning yo‘lini yorituvchi, iymon va umidni ifodalaydi.

Desang falakka chiqay, foniy o‘l anosirdin,
Nedinki ruhunggadur chormix bu to‘rtov [3.457].

Anosiri arba’ – to‘rt unsur: havo, suv, olov va tufroq. Bu to‘rt unsur inson vujudining asosi. “*Falakka chiqmoq*” - ruhning parvozi. Bu bilan ruhiy yuksalish va Xudoga yaqinlashish jarayonida ruhning moddiy olam chegarasidan tashqariga chiqishi va haqiqiy borliq bilan qo‘shilib ketishi nazarda tutiladi. Baytda ulug‘ shoir parvozga shaylangan ruh uchun to‘rt anosir “chormix” ya’ni “to‘rt qoziq” bo‘lishi ta’kidlaydi.

Albatta, bunday tasvirlar orqali tasavvufiy g‘oyalarni ilgari surilgan. So‘fiy adabiyotda ruhning moddiy olam chegaralaridan qutulib, haqiqiy saodat va orom topishi orqali Ilohiy olamga ko‘tarilishini tasvirlash an’ana tusini olgan. Ko‘ngilni poklash va ilohiy ishq bilan to‘lib-toshish orqali Qalbning parvoziga erishish mumkin. Buning uchun ruh foniy bo‘lishi, ya’ni “to‘rt anosir” dan qutulmog‘i kerak. Baytda “to‘rt anosir” “o‘zlik” timsoli.

Quyida keltirilgan baytda ham xuddi shu g‘oya ilgari surilgan.

Badan anosirining chorgohin et xorij,
Navoiyo, desang aylay falak sari ohang [2.324].

Jism “falak sori ohang” qilmoq uchun to‘rt anosir chorgog‘idan tashqarida bo‘lishi bilan bog‘liq tasvir keltrilgan. Bu o‘rinda ham ruhning kamolga etishi bilan bog‘liq g‘oya ilgari surilgan.

Ko‘rinib turibdiki, Alisher Navoiy *ruh – nur, vujud – tuproq* ramzlari orqali tasavvufiy g‘oyalar targ‘ibida mahorat bilan foydalangan. Shoirning oshiqona g‘azallarida ham mazkur ramzlar shoirning badiiy niyati uchun xizmat qilgan.

Chunki sensen ruhi poku men nachukkim tiyra xok,
Suhbatimdin topsa tab’ing tiyralik, sensen muhiq [4.220].

Ma’shuqa – ruhi pok, oshiq – tiyra xok. Muhiq – haqli. Ular o‘rtasidagi suhbatdan ma’shuqa ta’bi tiyralik tortsa, u haqli. Oshiq bu bilan uning pok ekanlini uqtirmoqchi. Baytda ruhning pok yaratilganligi bilan bog‘liq ilohiy-irfoniy g‘oya shoirning badiiy niyat uchun qo‘l kelgan. Ulug‘ shoir Alisher Navoiy lirikasida jon va ruhning badiiy ifodasida o‘ziga xos metaforalar qo‘llangan. Shoir lirik merosida qo‘llangan *ruh –qush, tana – qafas; ruh – nur, vujud – tuproq; ruh – nur, ruh – soya; ruh–nay, jism – nayiston;* ruh – bulbul, vujud – qafas kabi tasvirlarga ramziy ma’no yuklangan bo‘lib, ular goh solikning, goh oshiqning ma’naviy qiyofasining badiiy talqini uchun xizmat qilgan.

ADABIYOTLAR

1. Abulhasan Hujviriy. «Kashf ul mahjub». Tehron, «Tebbiyon». Faridun Osiyobiy Ishqiy Zinjoniy tahriri ostida. (A.A. Boltaev tarjimasi), 2003.
2. Navoiy Alisher. Badoe’ ul-bidoya .MAT. XX jildlik. I jild. –T.: Fan, 1987.
3. Navoiy Alisher. Navodir un - nihoya. MAT. XX jildlik. II jild. –T.: Fan, 1987.
4. Navoiy Alisher. Favoyid ul-kibar. MAT. XX jildlik. VI jild. –T.: Fan, 1987.
5. Navoiy Alisher. Badoe’ ul-vasat. MAT. XX jildlik. V jild. – T.: Fan, 1990.
6. Sirojiddinov Sh. O‘zbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari. – T.: “Yangi asr avlodi”.

XALQ RIVOYATLARIDA AMIRIY: TARIXIY SHAXS VA BADIIY OBRAZ KESISHMASIDA

Payg‘amova Shirin Jakbarali qizi
FarDu 1-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya

Ushbu maqolada Umarxon Amiriy shaxsiyatiga oid xalq rivoyatlari badiiy-folkloriy manba sifatida o‘rganilgan. Rivoyatlarda Amiriy shaxsining xalqparvarligi, ijodiyati, adolatparvarligi, iymon-e’tiqodi, hatto oddiy insonlarga munosabati kabi qirralar ko‘rsatiladi. Ayniqsa, uning rafiqasi Nodirabegim bilan bog‘liq sahnalarda o‘zbek oilaviy munosabatlari, madaniyat va badiiy estetik did yuksakligining namunasi sifatida rivoyatlar namoyon bo‘ladi. Maqolada tarixiylik, xalq xotirasi va badiiy obraz uyg‘unligi asosida Amiriy siymosi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar : Amiriy, xalq rivoyati, Nodirabegim, adolat, shoir, ijod, estetik did, xalqparvarlik, tarixiylik

Аннотация

В статье рассматриваются народные предания, связанные с личностью Омархона Амирия, как фольклорно-художественный источник. В этих рассказах раскрываются такие черты, как народолюбие, справедливость, религиозность и уважение к простому народу. Особое внимание уделяется отношениям с супругой Нодирабегим, где через семейные сцены проявляется высокая культура и эстетический вкус узбекского народа. Образ Амирия анализируется на основе исторической памяти и художественной интерпретации.

Ключевые слова: Амирий, , народное предание, Нодирабегим, поэт, творчество, эстетический вкус, народолюбие, историзм

Abstract

This article examines folk legends about Umarxon Amiriy as a source of folkloric and literary value. These narratives reflect Amiriy’s justice, devotion to people, literary talent, and spiritual strength. His relationship with Nodirabegim illustrates refined family values and aesthetics within Uzbek culture. The paper explores how historical memory and artistic imagination together shape the enduring image of Amiriy in collective consciousness.

Keywords: **A**miriy, folk legend, Nodirabegim, justice, poet, creativity, aesthetic taste, devotion to people, historicism.

“Hayotiy voqealarni hayoliy uydirmalar vositasida aks ettiruvchi og‘zaki ijod janrlaridan biri rivoyatdir. Rivoyat og‘izdan-og‘izga o‘tib, jonli an’anada saqlanib kelgan epik janrlardan biri hisoblanadi. Rivoyat janriga mansub asarlar uni aytuvchidan muayyan ijrochilik san’ati va ma’lum tayyorgarlikni talab qilmaydi. Bunday folklor asarlari u yoki bu tarixiy hodisani yodga olish, ta’riflash yoki biror tarixiy shaxs haqida ma’lumot berish zarurati tug‘ilgan paytda hikoya qilinaveradi.

Bu esa rivoyat janrining o‘ziga xos xususiyatlaridan birini tashkil qiladi”[4. B.13].

Dunyoda shunday tushunchalar borki, ularning birini eslaganda ikkinchisi beixtiyor yodga tushadi, biri birini to‘ldirib, mujassamlashib turadi. Shu jumladan insonlar ham. Qo‘qon adabiy muhitining asoschisi, qudratli hukmdor hamda ulug‘ ijodkor Amiriy nomi eslanganda, o‘z-o‘zidan, o‘zbek mumtoz adabiyotining go‘zal vakilasi Nodirabegim yodga tushadi. Xalqimiz orasida Qo‘qon xoni Amir Umarxon nomi bilan bog‘liq ko‘plab rivoyatlar uchraydi. Ularning deyarli barchasida Umarxon shaxsiyatidagi ijobiy fazilatlarga urg‘u beriladi. Masalan quyidagi rivoyatda Nodirabegim va Amiriy munosabatlari aks etgan: Bir kuni Umarxon va Nodira o‘zaro xafalashib qolishadi. Umarxon achchiq ustida Nodiraga saroydan istagan narsasini olib, Andijonga ketishini aytadi. Ertasi kuni Umarxon uyqudan ko‘zini ochsa, Qo‘qon aravada Andijon yo‘lida ketyapti. Bu holatga izoh so‘raganda, Nodirabegim shunday javob qiladi: “Siz saroydan istaganimni olib, keyin yurtimga ketishimni aytgandingiz, mana, o‘z istaganimni olib ketyapman”. Umarxonning bu gapdan ko‘ngli tog‘dek ko‘tarilib, Nodira bilan birga Qo‘qonga qaytgan ekan. Ko‘rinadiki, ushbu rivoyatda Podsho va malika o‘rtasidagi oilaviy munosabatlar, ularning go‘zal echimi o‘z ifodasini topgan. Bu rivoyat xalq orasida shunchalik ommmalashib ketganidan ba’zi variantlari ham paydo bo‘lgan. Ularda aynan Umarxon va Nodira ismlari keltirilmasa-da bir podshoh va malika sifatida bayon qilinadi. Bunday hayotiy voqealarning el og‘ziga tushib, odamlar uchun ibratga aylanishi Nodirabegimning yuksak zakosi va cheksiz muhabbatining ham o‘rni beqiyos. Chunki Nodira aqlli tadbiri bilan nafaqat oilasini saqlab qoldi, balki o‘z hukmdoriga sevgi va sadoqatini o‘ziga xos tarzda ko‘rsata oldi. Amiriy devonidagi qizlar majlisi ta’riflagan 52-g‘azalning yaratilish tarixi haqida ham rivoyat mavjud. Tarixiy manbalarda keltirilishicha, Amiriy shoirlarga alohida e’tibor berib, ularning maqomini yuksaltiradi, hattoki yaxshi shoirlarga maosh ham joriy etadi. O‘z navbatida rafiqasi Nodirabegimga ham shoiralarni to‘plab, ijodiy bahslar uyushtirishiga, yosh ijodkor qizlarga shoirlik yo‘lida rahnamolik qilishiga imkon yaratadi. Nodirabegim saroyda ayollar o‘rtasida mushoiralar tashkil etadi. Rivoyat qilinishicha, ana shunday mushoiralardan biri saroy bog‘ida, tabiat qo‘ynida o‘tkaziladi. Amiriy bog‘da sayr qilib, tabiat go‘zalliklaridan bahra olib yurar ekan, nogahon latif suhbat bo‘layotgan qizlar majlisiga ko‘zi tushadi. Bazmda 13 ta qiz jam bo‘lib, she’r aytishar, biri qo‘shiq aytsa, biri raqsga tushar edi. Bunday maftunkor sahnadan ilhomi jo‘shgan Amiriy ularning ta’rif-u tavsifiga bag‘ishlangan go‘zal bir g‘azal bitadi. G‘azal 13 nafar anjuman ahliga monand tarzda 13 baytdan iborat. Nodirabegim tashkillagan go‘zal majlis badiiy jihatdan yuksak bir g‘azalning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Ushbu g‘azalda matladan maqtagacha anjuman ahli bo‘lgan go‘zal qizlarning ta’rif-u tavsifi keltirilgan.

Garchi bu go‘zallar lirik qahramon ko‘ngil qasrining buzilishiga, telba bo‘lishiga sabab bo‘lsa-da, lirik qahramon bunga shukrona keltiradi:

Ko‘rsaturlar jilva birla bizlara gulzorlar,
Nozparvarlar, sumanbarlar, chamanruhsorlar.
Ishq elin qatl etguchi berahm dilozorlar,
Jam o‘lub bir bazm aro suhbat etarlar yorlar *[1. B.84].*

Nodirabegim devoni debochasida ham bir tarixiy rivoyatnomo voqea hikoya qilinadi: “Ersa goho ul Hazrat ba’zi toza mazmunlardin bir misra’ birla savol tariqasida so‘rar erdilar, filfavr oxiri misra’ birla’ javob aytur erdim va tabiatlarini xush qilur erdim. Biri budurkim, bir kuni savol qildilarkim, misra’:

Nega arbobi xirad ahli junundin ori bor?

Javob aytdimki, misra’:

– Kim, alar uryon, bularning jubbau dastori bor.

Bu tariqa mazmunlar birla ko‘ngullarig‘a farah etkurur erdim, mundog‘ latoyif va nazokatlar birla ro‘zgori davlat va saltanat xush kechar erdi”[2. B.16]. Ko‘rinadiki, Amiriyning savol tarzidagi bir misrasiga Nodira munosib javob qaytgan va u Amiriyga bag‘oyatda xush yoqqan. Keyinchalik Amiriy xuddi shu matla’ni davom ettirib, go‘zal bir g‘azalga aylantirib, uni o‘z devoniga kiritganligi sababi ham shu bo‘lsa, ehtimol emas. G‘azal matla’si shunday:

Nega arbobi xirad ahli junundin ori bor?

Kim, alar uryon, bularning jubbau dastori bor[1. B.82]

Amiriyning “Nega aqlu donish egalari ishq yo‘lida telbaga aylangan insonlardan orlanadilar?” degan savoliga Nodira shunday mazmunda javob beradi: “Chunki junun ahli kiyarga kiyimi yo‘q darajada nochor bo‘lgani holda, arbobi xiradning jubba – ust-boshi va dastor – badavlat kishilarning boshga o‘raladigan sallasi bor”. Bu o‘rinda zohiriy va botiniy ma’nodagi ma’naviy boylik o‘zaro zidlangani shubhasiz. Keyingi baytlar matla’dan farqli ravishda yor vasfiga ulanib ketadi.

Savol-javob tarzida boshlangan bu mashhur g‘azal matla’sining yaratilish tarixi haqidagi mazkur rivoyatda Nodira va Amiriyning yuksak aql-u zako egasi ekanligi yorqin namoyon bo‘lgan. Amiriy va Nodira munosabatlari haqidagi yana bir rivoyat bunday: Yoz paytida Nodira oyog‘ini suvga solib, bog‘da she’r yozib o‘tirgan ekan. Amiriy ko‘shkdan uni tomosha qilib turgan bir paytda, bundan xabari yo’q bog‘bon, suvni kechadan buyon shu bog‘ga kiryapti, narigi bog‘ning ham ichadigan payti keldi, deb boshqa boqqa burib yuboribdi. Nodira o‘rnidan turibdi. Amiriy biladiki suv to‘xtadi. Jallodga bog‘bonni tezda olib kelishni buyurib, unga o‘lim jazosi tayyor turibdi, debdi. Amiriyning qo‘l ostida hatto bog‘bon ham shoir edi-da! Bog‘bon kela solib:

–Hazrat bir qoshiq qonimdan kechsangiz.

–Sen hali buni bilib qildingmi?

Bog‘bon: – bilib qildim.

– Nega bilib qilding? – Men qaradim, bilmadim, bulutning soyasida shunday ko‘rindimi, yoki mening ko‘zimga shunday tuyildimi, sizning qarashingizda o‘zgarish sezdim. Buning sababini o‘zimcha topdim-da.

–Nima ekan u sabab?

– Shu ariqda borayotgan suv, Nodirabegimning oyoqlarini o‘pganligi uchun sizning rashkingiz keldi deb o‘yladim-da, suvni bo‘ynidan bo‘g‘ib, u yoqqa burib yubordim. – Bog‘bonning so‘zamolligi va ajoyib javobidan ta’sirlangan podsho unga qarab buyurdi:

– Sen vazifangni bajarding, lekin Nodirabegimning ko‘ngli ozurda bo‘lib qoldi. Kechqurun bir guldasta tayyorlagin-da, menga olib kelgin.

– Bog‘bon guldastani olib keladi. Haqiqatdan ham, guldasta ajoyib san’at asari darajasi edi, Nodirabegim uni ko‘rib badihatan bir bayt she’r aytadi:

Baroyi zebi dast at, shoham, banas dam guldasta ovardi,
Dedi bulbul shikastivu banas dam basta ovardi.

Ya’ni, shohim, qo‘lingning zebi uchun guldasta olib kelibsan, lekin bog‘da qolgan bulbulning ko‘ngli sinib qolibdiku. Amiriy ham badihatan javob beribdi:

Baroyi zebi dastam, man ba tu guldasta ovardam.
Ki o‘ az lutfi lof mezad, banas dast basti ovardam.

“Haqiqatdan ham, qo‘limning zebi uchun guldasta olib keldim. Faqat qo‘lning chiroyi uchun emas, bog‘da turgan gullar hammasi talashayotgan ekan, men go‘zalman, men go‘zalman deya. Haqiqiy go‘zalni ko‘ringlar deb, bularni bo‘ynidan bog‘lab sizni oldingizga olib keldim”. Ushbu rivoyatda nafaqat Amiriy va Nodira muhabbati, ijodkorligi, balki, Umarxon davrida Qo‘qon xonligida yashagan har bir fuqaroda shoirona did va ta’b yuksak darajada bo‘lganligi namoyon bo‘lgan. Ayrim rivoyatlarda Umarxonning dinu islomni mahkam tutgan haqiqiy imon kishisi ekanligi hikoya qilinadi. Aslida ham shunday edi. Amiriy devoni debochasida shuday yozadi: “...gohe ulamo suhbatida o‘lturdum – oyat va hadis gavharlari birla qulog‘im sadafini to‘ldurdim va gohe fazl va kamol ahli birla mujolasat qildim – ilmu donish nuridin bahra oldim. Funun maoniy javohirlarin ko‘ngul xazinasig‘a soldim”[1. B.27].

Adabiyotshunos B.Karim “Amiriy va Abdulla Qodiriy” maqolasida “O‘tkan kunlar” romanidan quyidagi parchani keltiradi va o‘z mulohazalarini bildiradi: “Majlis Otabekning Shamay taassurotini maroq bilan eshitkan, shu kungacha hech kimdan eshitilmagan uning fikrlariga ajablangan edi. Istiqbol qayg‘usi tushiga ham kirmagan bu Turkiston otalari Otabekning daruni dildan chiqarib aytkan gaplaridan

hissasiz qolmadilar: – Amiri Umarxondek odil poshsho bo‘lsa, – dedi qutidor, – biz ham o‘risdan oshib ketar edik. Ziyo shohichi: – Bizning bu holga tushishimiz o‘z fe’li xo‘yimizdan. Akram hoji: – To‘g‘ri. Homid ham boshqalardan qolishmas uchun: “Xudo kofirning dunyosini bergan”, deb qo‘ydi. – Manimcha, o‘risning bizdan yuqoridalig‘i uning ittifoqidan bo‘lsa kerak, - dedi Otabek, – ammo bizning kundan-kunga orqag‘a ketishimizga o‘zaro nizoyimiz sabab bo‘lmoqda...”, deb Qo‘qon xonligida bo‘lib o‘tgan o‘zaro nizolar tarixidan so‘zlaydi. “Amiri Umarxondek odil poshsho bo‘lsa, biz ham o‘risdan oshib ketar edik” – bu ta’bir nafaqat Mirzakarim qutidor yoki ahli majlisning niyati, balki Abdulla Qodiriy ham o‘zaro qirpichoq va parokandalikka yuz tutgan el-yurt uchun shunday bir adolatli rahbar bo‘lishini orzu qilgan bo‘lishi ehtimoldan uzoq emas[3. B.414-419]. Olimning ushbu fikrlarini Umarxon haqida bildirilgan xolis e’tirof tarzida qabul qilish to‘g‘ri bo‘ladi. Shuningdek, “O‘tkan kunlar” asari ham Amiriy haqida ijobiy fikrlar bayon etilgan rivoyatlarni yanada quvvatlantiradi.

Umarxonning komil e’tiqod kishisi ekanligi uning Qo‘qondagi Jome’ masjidining qurilishi bilan bog‘liq voqeada aks etadi. rivoyatga ko‘ra muhtasham Jome’ masjidi birinchi g‘ishtini qo‘yish uchun shariat buyurgan amallarga bir umr og‘ishmay amal qilgan insonni taklif etiladi. Hech kim chiqmaydi. Shunda Umarxonning o‘zi umri davomida shariat ahkomlariga qat’iy amal qilib kelayotganligini aytadi va birinchi g‘ishtini qo‘yib beradi. Shundan keyin xalq Umarxonni “Jannatmakon”, “Amiral muslimin” rutbalari bilan ulug‘lay boshlaydi. Ko‘rinadiki, xalq Amir Temur, Alisher Navoiy kabi ulug‘ farzandlari, buyuk siymolari qatorida Umarxon Amiriy nomini ham ardoqlab, asrlar davomida saqlab kelmoqda. Chunki Amiriy ijodi xalqimizning ma’naviy madaniyati taraqqiyotida beqiyos rol o‘ynaganligi sababli, uning ezgu ishlari, buyuk so‘z san’atkori sifatida mahorati haqidagi hikoyalar og‘izdan-og‘izga o‘tib, asrlar davomida rivoyatlarga aylangan. Bu rivoyatlarda tasvirlangan shoir obrazi o‘zining elparvarligi, oilaparvarligi, sadoqati, hozirjavobligi, badiiy so‘zni benihoya qadrlashi, adolatpesha va halol inson bo‘lganligi, beqiyos aql-zakovat va idrok sohibi ekanligi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Амирий. Девон. – Тошкент: Тамаддун, 2017.
2. Э. Очилов, З.Қобилова. Ишқ мулкининг амири /Амирий. Қошингга текузмағил қаламни. Нашрга тайёрловчилар: А.Мадаминов, Э.Очилов, З.Қобилова. Тошкент: Шарқ, 2008.
3. Karimov.B. Amiriy va Abdulla Qodiriy / Adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari mavzusidagi Xalqaro konferensiya materiallari. – T.,2018.
4. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.

5. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.
6. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
7. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.
8. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.
9. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.
10. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548
11. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

MIRZO XAYRULLO HO‘QANDIY “BAYOZ”I MATNIDA UNLI HARFLARNING QO‘LLANISHI (musaddaslari misolida)

Umarjon Melikuziyev,
Qo‘qon DPI tadqiqotchisi

Annotasiya

Mazkur maqolada Mirzo Xayrullo Ho‘qandiyning bayozi va undagi musaddaslar tadqiq etiladi. Musaddas janri va Ho‘qandiy salaflari yozgan musaddaslarning ko‘lami haqida so‘z boradi. Eski o‘zbek yozuvidagi matnlarda unli harflarning qo‘llanishi jumladan Mirzo Ho‘qandiy musaddaslari matni so‘zlarining turli o‘rinlarida tushib qolgan unli harflar tadqiq ostiga olinadi.

Kalit so‘zlar: bayoz, matniy tadqiq, musaddas janri, nastaliq, eski o‘zbek yozuvi, unli harflar

Abstract

This article examines the Bayaz of Mirzo Khairullo Khoqandi and the musaddas in it. The genre of musaddas and the scope of musaddas written by Khoqandi's predecessors are discussed. The use of vowels in texts in the old Uzbek script, including the vowels that occur in different places in the words of the text of Mirzo Khoqandi's musaddas, is examined.

Keywords: Bayaz, textual analysis, musaddas genre, nastaliq, old Uzbek script, vowels

Аннотация

В данной статье рассматривается Баяз Мирзо Хайрулло Хоканди и мусадды в нем. Будут обсуждаться жанр мусадд и объем мусадд, написанных предшественниками Хоканди. Рассматривается употребление гласных в текстах на староузбекской графике, в том числе гласных, встречающихся в различных местах слов текста «Мусаддаса» Мирзо Хоканди.

Ключевые слова: байоз, текстологический анализ, жанр мусаддас, насталик, староузбекское письмо, гласные

Qo‘qon shahrida tavallud topgan ma’rifatparvar shoir, hattot Mirzo Xayrullo Ho‘qandiyning adabiy merosi 214 betlik bayozida o‘rin olgan. Bayoz janr jihatidan keng ko‘lamli bo‘lib g‘azal, muhammas, musaddas, murabba, masnaviy kabi janrlarni o‘z ichiga oladi. Bayoz eski o‘zbek yozuvida nastaliq hatida yozilgan bo‘lib, matniy tadqiqning bir qancha usullari bilan tadqiq etsa bo‘ladi. Bayoz matnidagi gloslarni tadqiq etish, statistik tahlil, matnni interpratatsiya qilish, konyektura usullarida tadqiq etish turli rakurslarda o‘rganishga imkon beradi. [1.10-42] Albatta bularning barchasini bir maqolada bayon qilish imkonsiz bo‘lgani uchun ushbu maqolada bayozdagi faqat musaddaslarnigina tadqiq ostiga olganmiz.Musaddas (arabcha: oltilik) - har bir bandi olti misradan iborat bo‘lgan she‘r shakli bo‘lib, musammat xillaridan biridir. Aruzning turli vaznlarida, turli mavzularda yoziladi. a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-a, v-v-v-v-v-a yoxud a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiyalanib keladi. Musaddasda ham musammatlarning boshqa xillaridagi kabi shoir yoxud ikki shoir taxallusi keltiriladi. Shu taxalluslarga qarab mustaqil yoki tazmin usulida yozilganligi aniqlanib olinadi. Alisher Navoiy, Mashrab, Nishotiy, Huvaydo, Amiriy, Ogahiy, Nodira, Furqat, Sidqiy Xondayliqiy, Tabibiy, Kamiy va boshqalarning ijodlaridan musaddasning go‘zal na’munalarini toppish mumkin. Jumladan Navoiy devonida "G‘aroyib us sig‘ar”da 1ta radifsiz 9 bandli; “Navodir ush-shabob”da 1 ta “ey rafiq” radifli 9 bandli; “Badoyi ul vasat”da 2 ta birinchisi radifsiz 7 bandli, ikkinchisi “meni” radifli 7 bandli; “Favoyid ul kibar”da 1 ta “ustuna” radifli 7 bandli musaddaslar o‘rin olgan. Amiriy devonida jami 4 ta musaddas bo‘lib birinchisi “qadardandur” radifli 8 bandli; ikkinchisi “saning” radifli 13 bandli; uchinchisi “jonim” radifli 9 bandli; to‘rtinchisi “muruvvat soati” radifli 7 bandli musaddaslar mavjud. Zavqiy ijodida 1 ta besh bandli musaddas bor. Hamza devonida jami beshta: birinchisi “o‘lsun” radifli 8 bandli; ikkinchisi “qilma” radifli 6 bandli; uchinchisi “ushshoqim” radifli 12 bandli; to‘rtinchisi radifsiz 8 bandli, beshinchsi radifsiz 5 bandli musaddas bor. Ogahiy devonida jami 5 ta birinchisi “bo‘lay” radifli 7 bandli; ikkinchisi “shod o‘loli” radifli 5 bandli; uchinchisi “ayla jovid” radifli 7

bandli, to‘rtinchisi “sitamgarlar” radifli 7 bandli; beshinchisi “jafosini ko‘rung” radifli 9 bandli musaddas o‘rin olgan.

Asosiy qism. Mirzo Xayrullo Ho‘qandiy bayozidan o‘rin olgan musaddaslar ko‘lami salaflarinikidan ko‘p bo‘lib 6 tani tashkil qiladi. Bayozda janrlar alohida-alohida turkumda berilmagan bo‘lib, betartib yozilgan. Birinchi musaddas 27B, 28A sahifalaridan joy olgan. “Musaddas Mirzo azjihat Mirzo Malakzod” sarlavhasi qo‘yilgan bu musaddas besh banddan iborat. “Aylasa” so‘zi radif holida takrorlangan va a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiyalanib kelgan. Bayozdagi ikkinchi musaddas 69A, 69B, 70A, 70B sahifalarida berilgan. Bu musaddasga ham avvalgisi kabi “Musaddas Mirzo azjihat Mirzo Malakzod" sarlavhasi qo‘yilgan. To‘qqiz banddan iborat va "salom" so‘zi radif holida takrorlangan. Musaddas a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiyalanib kelgan. Bayozdagi uchinchi musaddas 70B, 71A, 71B sahifalaridan o‘rin olgan. Musaddasga “Azjihat Nizomiddin Foniy” sarlavhasi qo‘yilgan. Demak bu Alisher Navoiyga tazmin holida yozilgan. Bu musaddasda radif takrori mavjud emas hamda a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiyalanib kelgan. Musaddas etti banddan iborat. Bayozdagi to‘rtinchi musaddas 77B, 78A sahifalaridadir. Musaddasga sarlavha qo‘yilmagan. “Bu kun” so‘zi radif xolida qo‘llanib, a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiyalanib kelgan. Musaddas besh banddan iborat. Bayozdagi beshinchi musaddas 78B, 79A, 79B, 80A, sahifalarida berilgan. Bu musaddasga ham sarlavha qo‘yilmagan. “Yaxshiliq qil kim ursa boshinga tosh” misrai bilan boshlangan. Musaddas to‘qqiz banddan iborat bo‘lib radif takrorlamagan. Musaddas a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiyalanib kelgan. Har bir bandning oxirida-

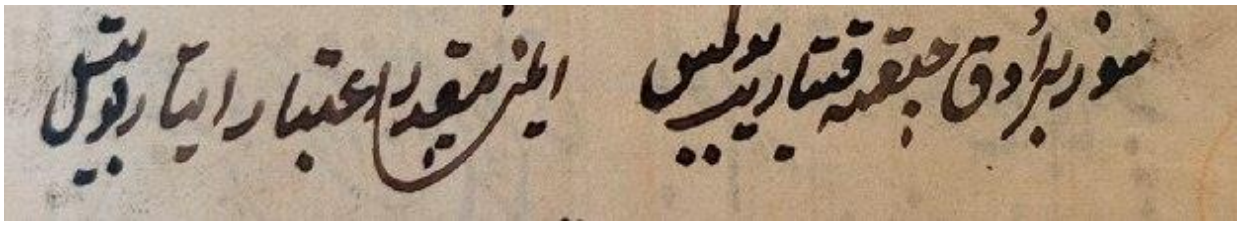
Har kishi fe’li badni ayladi fosh,
Qildi ul o‘zig‘a yomon yo‘ldosh.
misralari takror qo‘llangan.

Bayozdagi oltinchi musaddas 96A, 96B sahifalarida berilgan. Bu musaddasga “Dard saf shahri Toshkand” sarlavhasi qo‘yilgan bo‘lib Mirzoning Toshkentga qilgan sayohati tafsilotlari yozilgan. Musaddas to‘rt banddan iborat bo‘lib har bir bandning ohirgi ikki misrasida “habar bergay” birikmasi radif holida takrorlangan. Musaddas a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiyalanib kelgan. E’tibor berilsa bayozdagi oltita musaddasning qofiyalanish tartibi bir xildir. Qofiyalanishning birinchi shakli a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-a, v-v-v-v-v-a tarzidagi qofiya Ho‘qandiy musaddaslarida uchramaydi.

Mirzo Hayrullo Ho‘qandiy bayozi litografiya usulida bosilgan. “Bunda asosiy ishni hattot bajargan. Hattot matnni maxsus qog‘ozga ko‘chirgan. Qog‘ozdagi matn toshqolip sirtiga o‘tkazilgan va unga kimyoviy ishlov berilgan.

So‘ngra ana shu toshqoliplardan nusxalar olingan. Bunday usulda tayyorlangan kitoblar asosan nastaliq xatida yozilgan”. [6.51] Nastaliq xatida unlilar ko‘pincha tashlab ketilgan. Bunga yozishni tezroq amalga oshirish sabab bo‘lgan bo‘lishi mumkin. Chunki kitob yozish ishlari asosan qo‘l mehnati bilan amalga oshirilgan. Bu kitoblarni o‘qigan o‘sha zamon kitobxonlari forsiy, arabiy, turkiy so‘zlarni va ularning ma’nolarini kundalik ishlatgan so‘zlari bo‘lganligi uchun yaxshi bilishgan. Shuning uchun bunday unlilar tashlab ketilgan xatlarni o‘qish o‘sha zamon kishisi uchun qiyin bo‘lmagan. Keyingi davrlarda ruslashtirish boshlanib ko‘pgina so‘zlar o‘rnini ruscha so‘zlarga bo‘shatib berdi. Biz mana shu davr odami bo‘lganimiz uchun XIX asr kishilari ishlatgan so‘zlar biz uchun tushunarsiz bo‘lib qoldi. Shuning uchun ham u davr asarlarini o‘qish arab harflarini bilgan zamondoshlarimiz uchun ham qiyinchilik tug‘diradi. U davrda arab harflari asosidagi eski o‘zbek yozuvining imlo qoidalari bo‘lmaganligi uchun har bir shoir yoki hattot o‘z salohiyatiga ko‘ra matn yozgan bo‘lib unli va undosh harflarni qo‘llashda har xillik yuzaga kelgan.

Qozon bosma yozuvlari nasx xatida yozilgan bo‘lib bularda so‘z tepasidagi a, u unlilarini ifodalash uchun fatha, zamma belgilari tashdid belgilari qo‘yib ketilgan. So‘z ostidagi i harfini bildiruvchi kasra belgisi qo‘yilmagan. O‘rta Osiyo hattotlari asosan nastaliq hatidan foydalangan bo‘lib, unlilar aniq imlo qoidalari asosida ifodalanmagan. Ayrim so‘zlarning 1-bo‘g‘inida, ayrimlarining 2-bo‘g‘inlarida, ayrim so‘zlarning 3-bo‘g’inida ba’zi so‘zlarning 1-2-bo‘g‘inlarida, ba’zilarining 1-2-3-bo‘g’inlarida, fors izofalarda unlilar qo‘llanmagan. Lekin ayrim o‘rinlarda nasx xati kabi so‘z tepasidagi fatha zamma tashdid belgilari qo‘llanilganligini ko‘ramiz.

Yuqorida Mirzo bayozidan bir baytni misol qilishimiz mumkin. Baytning birinchi misrasidagi “o‘q” so‘zi yuqorisiga zamma belgisi qo‘llanilgan. Lekin bunday holatlar juda kam uchraydi.

Turkiy so‘zlardagi unli tovushlarning yozuvdagi ifodasi bo‘yicha hali jahon matnshunosligida bir qarorga kelingani yo‘q. [1.61] Nastaliq xatida unlilarning qo‘llanilmasligi bir tomondan hattotlarga qulaylik tug‘dirsa, ikkinchi tomondan o‘quvchiga qiyinchilik tug‘dirishi tabiiy. Masalan eski o‘zbek yozuvidagi ((عرض ushbu so‘zni ikki xil (arz, oraz) holida o‘qish mumkin. Lekin bu so‘zni aynan arz yoki oraz so‘zi ekanini qayerdan bilib olamiz? Albatta, yonidagi (oldingi yoki keyingi) so‘zlarni o‘qish bilan birga qaysi so‘z ekanini chiqarib olinadi. Bunday

holatda o‘quvchidan ozgina farosatli bo‘lish talab qilinadi. Mirzo bayozinining 1B sahifasi birinchi ustun ikkinchi misrasi:

سنکا عرض دلیمنی ایلاب اضحار

Shaklida ifodalangan bo‘lib misradagi ikkinchi so‘z arz yoki oraz so‘zi ekani ma’lum. Lekin aynan qaysi so‘z ekanini misradagi boshqa so‘zlarni o‘qish bilan aniqlash mumkin bo‘ladi. “Senga oraz dilimni aylab izhor”, “Senga arz dilimni aylab izhor” jumlalarining ikkinchisi to‘g‘ri bo‘ladi. Chunki birinchi misrada ma’no g‘aliz bo‘lib qoladi. Mirzo Hayrullo Ho‘qandiy bayozining ko‘pgina o‘rinlarida unlilar bilan bog‘liq xatoliklar mavjud. Bayozni sinchiklab o‘rganib, tushib qolgan unlilarni joyiga qo‘yib joriy alifboga o‘girish biroz murakkab jarayondir. Chunki ifodalanmagan unlilarni joyiga qo‘yishda hato qilish misra yoki bayt ma’nosining tamoman o‘zgarib ketishiga olib kelishi mumkin. Bunday qo‘pol xato bilan asar o‘quvchiga noto‘g‘ri talqinda etib boradi. Shunday ekan tadqiqotimiz qolaversa unlilarning qo‘llanilishi haqidagi ushbu maqolamiz matn tahriri bilan shug‘ullanuvchilar uchun oz bo‘lsa-da foydasi tegadi degan umiddamiz.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Manzar Abdulhayrov. Adabiy manbani matniy tadqiq etish usullari va tamoyillari. – Toshkent, 2022. – 132 b.
2. Amiriy. Devon (2 jildlik). – Toshkent: Tamaddun, 2017.
3. Zavqiy. Ajab zamona. – Toshkent: Sharq, 2003. – 176 b.
4. Hamza Hakimzoda Niyoziy. To’la asarlar to‘plami. – Toshkent: Fan, 1988. – 399 b.
5. Navoiy. Devon. Toshken: G‘ofur G‘ulom nomidagi NMIU, 2011.
6. Shuhrat Sirojiddinov. Matnshunoslik saboqlari. – Toshkent, 2019. – 128 b.
7. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.
8. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.
9. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
10. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.
11. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.
12. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.
13. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548

14. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

“NASOYIMUL MUHABBAT” ASARIDA SHAXS FENOMENI

(muqaddima qismida)

Sharipov Nazarjon,
Ijtimoiy-ma’naviy tadqiqotlar instituti tayanch doktoranti (PhD)
nazarjon138@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada yangilanayotgan jamiyatimiz – Yangi O‘zbekistonda ma’nan tarbiyalangan, yuksak insoniy xislatlarni o‘zida mujassam etgan, ma’rifatli shaxs qanday bo‘lishi kerakligi haqida fikr yuritiladi. Shu nuqtai nazardan buyuk ajdodlar merosini o‘rganish, ma’naviy-ma’rifiy saboqlar olish maqsadida milliy ma’naviyatimiz va mumtoz adabiyotimiz darg‘asi Alisher Navoiyning “Nasoyimul muhabbat” asari muqaddimasi misolida shaxs fenomeni qanday ko‘rsatib berilgani haqida bahs yuritamiz. Asar hajmi katta bo‘lgani uchun biz aynan muqaddima qismini tahlilga oldik. Keyingi maqolalarimizda asarning asosiy qismida yana shu mavzu atrofidagi mulohaza va kuzatishlarimizni berish niyatimiz bor.

Kalit so‘zlar: “Nasoyimul muhabbat”, shaxs, fenomen, Yangi O‘zbekiston, ma’naviy komillik, komil inson, ijtimoiy hayot.

Аннотация

В данной статье рассматривается вопрос о том, каким должен быть образованный человек, воспитанный в нравственном плане, обладающий высокими человеческими качествами, в нашем обновляющемся обществе – Новой Узбекистане. В этом контексте мы рассуждаем о необходимости изучения наследия великих предков, извлечения из него нравственно-просветительских уроков, и на примере предисловия к произведению Алишера Навои “Насойимул мухаббат”, яркого представителя нашей национальной духовности и классической литературы, обсуждаем феномен личности. Поскольку произведение весьма объёмное, мы ограничили анализ предисловием. В последующих статьях мы планируем продолжить размышления и наблюдения по этой теме, опираясь на основную часть произведения.

Ключевые слова: “Насойимул мухаббат”, личность, феномен, Новый Узбекистан, духовное совершенство, совершенный человек, общественная жизнь.

Abstrakt

This article discusses the qualities of a morally educated, enlightened individual who embodies high human virtues in our evolving society – New Uzbekistan. From this perspective, we will delve into the legacy of our great ancestors, seeking moral and intellectual lessons. We will analyze how the personality phenomenon is presented in the preface of “Nasoiymul muhabbat” a work by Alisher Navoi, a prominent figure in our national spirit and classical literature. Due to the extensive nature of the work, we have focused on analyzing the preface. In subsequent articles, we intend to continue our reflections and observations on this topic, drawing upon the main body of the work.

Keywords: “Nasoiymul muhabbat”, personality, phenomenon, New Uzbekistan, spiritual perfection, perfect human being, social life.

Jamiyat hayoti farovon, yurt obod bo‘lishi uchun undagi har bir shaxs ham ma’nan ham jisman barkamol hamda sog‘lom bo‘lishi kerak. Boshqacha qilib aytganda, sog‘lom jamiyatni komil inson sifatida shakllangan shaxslargina yarata oladilar. Komil inson deb ma’naviy barkamol insonga aytiladi. Yaxshi sifatlar, ezgu fazilatlar hamda oliy insoniy xulq-atvorlarni o‘zida mujassam eta olgan odam komillik darajasiga etadi. Shaxsning shakllanish omillari ko‘p va xilmaxildir. Masalan, nasliy, hayotiy, tabiiy, madaniy, ijtimoiy hayot tajribasi, o‘z turdoshlari bilan munosabatlar va boshqalarni misol qilib aytish mumkin. Shaxs mohiyatiga ko‘ra, madaniylashgan, aql va ong orqali faoliyatini boshqarish imkoniyatiga ega bo‘lgan, ijtimoiy-tarixiy an’ana, turmush tarzi va tajribaga asoslangan muayyan avlodlar vakilidir. Biz bejizga shaxsga nisbatan fenomen atamasini qo‘llamadik. Xo‘sh, fenomen degani o‘zi nima? Oldin qisqacha uning mohiyatiga nazar solaylik. Fenomen yunoncha “phainomenon” – “yuz beruvchi” degan so‘zdan olingan, ko‘zga ko‘rinib turgan hol; noyob, kam uchraydigan hol, yoki buyuk, yagona bo‘lgan inson; hissiy bilish, tajribada berilgan ma’lum bir holni anglatadigan falsafiy atama bo‘lib (7, 427), yunon falsafasida bu atama sezgi orqali idrok qilinadigan narsa yoki hodisalarga nisbatan ishlatilgan. Vaqt o‘tishi bilan fenomen so‘zi ingliz va boshqa tillarga kirdi va har qanday kuzatilishi mumkin bo‘lgan yoki e’tiborga loyiq hodisa, hodisa yoki faktga ishora qilish uchun ishlatiladigan bo‘ldi. Demak shaxs fenomeni inson olamining butun murakkabliklarini o‘zida mujassam etadigan hodisadir. Uni har tomonlama o‘rganish maqsadida turli davrlarda tadqiqotlar olib borilgan. Ayniqsa, sharqda u yuksak axloqiy-ma’naviy me’yorlar orqali tushunilgan va oliy xilqat, bebaho qadriyat deb hisoblangan. Inson shaxs sifatida komillikka intiladi, hayot mazmunini boyitadi, shu asosda kishilik jamiyatining go‘zal va farovon bo‘lishiga

ehtiyoj sezadi. Shaxsning hayot tarzi bevosita jamiyat hayotiga daxldor va hayot ne’matlaridan to‘la foydalanishga haqli. Shaxs tushunchasi inson tushunchasining yuksak ko‘rinishi, oliy maqomidir. Har qanday odam tabiiy mavjudligi, yashash huquqi va hayot qadriyatiga ega bo‘lgan jonzotdir. Biroq u hamma vaqt ham to‘laqonli shaxs bo‘lib etilmasligi mumkin.

Shaxsni komil inson qilib tarbiyalovchi eng muhim vositalardan biri shubhasiz bu adabiyotdir. Ayniqsa, Yangi O‘zbekistonning ma’naviy muhitini shakllantirishda, undagi har bir shaxsni ma’rifiy yuksaltirishda ajdodlarimiz qoldirgan boy ma’naviy-adabiy merosning xizmati benihoya kattadir. Shuning uchun ham bugun buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o‘rganish va keng targ‘ib etish davlatimiz oldida turgan muhim strategik ahamiyatga ega masala sifatida qaralmoqda.

Adabiy merosimizni o‘rganish haqida gap ketar ekan ushbu maqolamizda nafaqat millatimiz, balki jahon adabiyoti faxri bo‘lmish buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning ma’naviy merosi misolida masalani yoritishni lozim topdik.

Barchamizga ma’lumki, Alisher Navoiy xoh u she’riy bo‘lsin xoh nasriy bo‘lsin har bir asarida albatta oliyjanob sifatlar egasi bo‘lgan etuk shaxslarni ma’naviy qahramon qilib ko‘rsatishga harakat qiladi va shu orqali xalqning ko‘z oldiga ma’naviy ideallarni gavdalantirib beradi. Bu jihat Navoiy ijodining mohiyatiga aylangan o‘ziga xoslikdir. Yanayam aniqroq qilib Navoiyning butun boshli ijodi zamirida shaxsning ma’naviy-ma’rifiy kamolotga erishish g‘oyasi yotadi desak mubolag‘a bo‘lmaydi. “Xamsa”, “Lisonut tayr”, “Majolisun nafois”, “Mahbubul qulub”, “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Muhammad”, “Xamsatul mutahayyirin”, “Nasoyimul muhabbat” kabi asarlarida Navoiy ko‘plab ana shunday komil shaxslar timsolini taqdim eta olgan. Yuqorida tilga olingan asrlardan biz “Nasoyimul muhabbat”ning muqaddima qismida shaxs fenomeni qanday tasvirlanishini ko‘rib chiqamiz.

Ma’lumki, Navoiy ustozi Abdurrahmon Jomiyning “Nafahotul uns min hazarotil quds” asaridan ilhomlanib, umrining so‘ngi yillarida o‘zining “Nasoyimul muhabbat min shamoyimil futuvvat” asarini yozadi. “Nasoyimul muhabbat”ning asosiy qismiga kirishmasdan oldin Navoiy: *“Bu toifa sulukida muqaddima tamhidi”*, deb kichik muqaddima boshlaydi. Unda insonning azizu mukarram qilib yaratilganini eslatib o‘tadi. Shunday bo‘lsada, insonlar bandalik yuzasidan nomaqbul ishlarni sodir etishgach, ularni isloh qilish uchun oralaridan eng yaxshilarini payg‘ambar qilib tanlab olinganini aytib shunday deydi: *“Va chun maxluqning zotida bashariyatni doxil qildi. Bashariyat muqtazosi bila alardin nopisand ishlar vujud tutti. Muning islohi uchun ba’zi bir guzida bandalar*

boshig‘a nubuvvat tojin qo‘yub, beliga hidoyat kamarin bog‘lab, bu maxluqning amru nahyig‘a o‘z ollidin mahkum va bularg‘a hokim qildi” (1,5).

Biz bilamizki, insonning borlig‘i modda va ruhdan iborat. Moddiy qismni tashkil qiluvchi tana faqat harakat yoki sakanatni amalga oshirsa, ruh esa tanani boshqaradi. Ruhiyatning o‘zida yaxshilik va yomonlik tinimsiz kurashda bo‘ladi. Ruhdagi yaxshilikni aql deb tanisak, yomonlikni nafs sifatida taniymiz. Ilm olish, yaxshi fazilatlarni odatga aylantirish orqali ruhimizdagi nafsiy illatlarni engishga harakat qilamiz. Navoiy muqaddimada insoniyatning ana shu xususiyatini *“Bashariyat muqtazosi bila alardin nopisand ishlar vujud tutti”*, demoqda. Ana shu nopisand – nojoiz ishlardan saqlanish, ma’naviy komillikka erishish uchun bashariyatning har bir a’zosi alohida shaxs sifatida o‘z nafsini isloh qilishi, ezgulik sari yurishida unga yo‘l ko‘rsatuvchi ma’naviy tarbiyachiga zarurat paydo bo‘ldi va bunday sharafli maqomga nubuvvat tojini kiyganlar, ya’ni payg‘ambarlar hokim qilindi. Bundan ma’lum bo‘ladiki, bashariyat ichida eng afzal shaxslar bular payg‘ambarlardir. Chunki ular ilohiy tanlov asosida saralanib, ilm-ma’rifatni ilohiy vosita – vahiy orqali qabul qilib oladilar va iloh tomonidan tarbiyalanadilar.

Navoiy yana davom etib payg‘ambarlardan keyingi pog‘onada ularning yor-do‘stlari (sahobalar), ulardan keyin valiy zotlar turishini aytadi. Navoiy “Nasoyitmul muhabbat”da komil insonlar sifatida valiy zotlarni tanishtirar ekan, eng avval ularning barchasi mehnat qilib halol kasb bilan tirikchilik qilganlarini aytib o‘tadi. Maslan, Shayx Abu Said Xarroz va Abdulloh Ansoriy etikdo‘z, Shayx Muhammad Sakkok pichoqchi, Shayx Abu Hafs Haddod temirchi, Shayx Abu Bakr Xabboz novvoy, Shayx Abulabbos Omiliy va Shayx Abusaid Abulxayr qassob, Shayx Ibrohim Ojuriy g‘isht qo‘yuvchi, Mirchai Safolfurush kulol, Shayx Abulhasan Muzaiyin va Shayx Bannon hammol, Shayx Abul Hasan duradgor, Xoja Bahouddin Naqshband matoga naqsh solish bilan mashg‘ul bo‘lganlarini misol qilib keltiradi. Bulardan boshqa mashoyixlar ham halol rizq talabida turli kasb qilganlarini va bu esa fayzu m’rifatni oshiradigan omil deb ko‘rsatiladi. Bundan ma’lum bo‘ladiki, komil inson eng avvalo luqmasi halol bo‘lishiga katta ahamiyat qaratishi lozim bo‘ladi. Undan tashqari, ta’magirlik, boqimandalik va yalqovlik kabi yomon illatlardan uzoq bo‘lishi kerak bo‘ladi. Halol kasb ilinjida yurgan inson o‘z navbatida jamiyat uchun zararli bo‘lgan bir qancha yomon illatlardan saqlangan bo‘ladi. Masalan, bunday inson hech qachon o‘g‘rilik qilmaydi. Birovlarning haqqiga ko‘z olaytirmaydi. Savdoda yolg‘on ishlatmaydi va birovni aldamaydi.

Barchamizga ma’lumki, avliyolar dunyodan yuz o‘girgan tarki dunyo ilgan bo‘ladir. Bu degani ular kim nima berar ekan deb rizqini kutib uzlatda o‘tirgan emaslar. Ularning dunyoni tark qilganlari dunyo matosiga va huzur-halovatiga

ko‘ngil qo‘ymasliklaridir. Ular ham barcha odamlar singari rizq talabida turli kasb va hunarlar bilan mashg‘ul bo‘lganlar. Bu esa mehnatsevarlikning bir namunasi hamda boqimandalikdan ta’magirlikdan yiroq bo‘lishni anglatadi.

Navoiy valiy zotlarni halol luqma talabida yurishlaridan keyingi sifatlari shariatga rioya qilish ekanini aytib, islomdagi besh arkon – avval shahodat kalimasi, keyin kunlik besh mahal namoz, zakot, ro‘za va hajni ado qilishda sobit turishlarini ta’kidlaydi. Bundan tashqari kamtar bo‘lish, rahmdil bo‘lish, rostgo‘y bo‘lish, saxiy bo‘lish, xushxulq bo‘lish, taqdirga rozi bo‘lish, sabrli bo‘lish kabi boshqa sifatlarni ham sanab o‘tadi. Navoiy komil insonlarda topilishi kerak bo‘lgan yaxshi fazilatlarni sanab o‘tarkan ulardan birinchisini: *“Ul adabdurki, yaxshiyu yomong‘a va ulug‘u kichikka bajo keltirurlar. Andoqki, borcha xaloyiqdin o‘zlarin kichik va kamroq tutorlar va barchag‘a xizmat huzurida bo‘lurlar. Hattoki, o‘z farzandlarig‘a va xodimu mamluklarig‘aki, har necha alardin beqoidalig‘ ko‘rsalar, xushunat birla alarg‘a so‘z demaslar, balki nasihatni yumshog‘ va chuchuk til bila qilurlar, hattoki o‘g‘rig‘acha”* (1,8), deydi. Misol tariqasida Hazrat Xoja Abdulvafoyi Xorazmiyning sallasini olib qochmoqchi bo‘lgan o‘g‘riga qilgan muomalasini keltirib o‘tadi. O‘g‘ri shayxning sallasini olib qochmoqchi bo‘lganida shayx salla eskirganini u hech narsaga yaramasligini aytadi. O‘g‘ri gapga quloq solmay sallani olib qochadi. Sal nari borgach sallani haqiqatdan ham yaroqsiz ekanini ko‘rib tashlab ketadi. Shayx esa hech narsa bo‘lmaganday borib sallasini olib keladi. Shayx o‘g‘riga hech qanday qo‘pol so‘z aytmaydi, koyimaydi. Ortidan quvmaydi ham. Xotirjamlik bilan odob saqlab muomala qiladi. Shayx bu bilan o‘zidagi yuksak insoniy xulqni namoyon etadi.

Saxovatpeshalik haqida namuna o‘rnida Xoja Abunasr Porsoning qilgan ishini aytadi: *“Xoja Abunasr Porso q.r.ning Balxda bir yaxshi otlari bor ermish. Va hokimning xotiri ko‘p ul ot sori moyil ermish. Ammo tilamas ermishki, shoyadki, Xojaning muborak xotirlari ham anga vobasta erkin. Bir kecha ikki o‘g‘ri ittifoq qilibdur. Tavilani teshib, ul otni chiqarib eltibdurlar. Tong erta ma’lum qilg‘och, muridlar va mulozimlar iztirob birla kelib, Xojag‘a arz qilibdurdar. Xoja debdurlarki, biz oz minar erdik, eltgan kishilarga bizdin darboyistroq erkandur. As’hob hokimg‘a arz qilurlar. Hokim ul tama’ig‘aki, bu vasila bila shoyad Xojadin tilasa bo‘lg‘ay. Tush-tushdog‘i yo‘llorg‘a kishilar choptirib, o‘g‘rilarni tutub, bir ulug‘ navkaridin Xoja xizmatig‘a yuborur, ikki ko‘histoniy o‘g‘ri bila. As’hob aydurlarki, hokim o‘g‘rini tutub, otni falon ulug‘ navkaridin yiboribdur, toshqoridur. Xoja derlarki, kirsun! Ul navkar kirgach, Xoja ta’zim uchum qo‘porlar va oni o‘lturdurlar. Ul ikki mulozimlarg‘a ishorat qilurkim, o‘g‘rilarni kiyururlar. Iliklari boglig‘. Alar ham kirgoch, Xoja hamul dastur bilan qo‘porlar*

va alarni o‘lturdurlar va iliklarnn eshtirurlar va so‘rarlarki, Qaydalig‘siz?- Derlarki, ko‘histonlig‘. So‘rarlarki, holo, ul yon ozim erdingiz? Derlarki, bale. Derlarki, magar yoyog‘ erdingiz? Derlarki, bale. Derlarki, qo‘nung, ul ot sizga darboyistroqdur, oling va boring! Hokim navkaridin hokimg‘a minnatdorlig‘ bila uzr qo‘lub yiborurlar” (1,9).

Guvohi bo‘lganimizdek, ushbu voqeada ham o‘g‘rilarga iltifot ko‘rsatilmoqda. Jazo qo‘llash imkoniga ega bo‘la turib, ularni kechirib, boz ustiga ular muhtoj bo‘lgani uchun ham o‘g‘irlangan otlarni ularga hadya qilib topshirsh bu oddiy insonning qo‘lidan keladigan ish emas. Bu erda Xoja Abunasr Porso o‘zining yuksak darajadagi shaxsiyati namoyon qilmoqda.

Navoiy taqdirdan rozi bo‘lish haqida to‘xtalar ekan bunga misol qilib ajoyib bir hikoyani keltiradi. Unda aytlishicha, bir ulug‘ zotning yaxshi axloqli bir o‘g‘il farzandi bo‘lib, bir necha kun xastalinib yotadi va vafot etadi. Atrofidagi yoru do‘stlari motamda g‘amgin bo‘lsa, ota taqdirdan rozi holda tushkunlikka tushmay aksincha atrofidagilarni yupatib turadi. Bundan xaloyiq lol qoladi.

Rostgo‘ylik, to‘g‘riso‘zlik bobida mana bu voqeani keltiradi: *“Manquldurki, Hajoj b. Yusuf qatlidin imomzodalardin biri qochib erdi va keynicha jami’i qavub kelur erdilar. Bu toifadin birovki, ul imomzodag‘a ixlosu xizmatkorlig‘i bor erdi, yo‘luqti. Alar iztirob yuzidin dedilarki, bir er topsang, biznn yoshurki. Bu jamoat bizning qatlimizg‘a keladurlar. Va iynak etishtilar. Ul darvesh dediki, bu vayronag‘a kiring! Anda bir buzuq erdi. Imomzoda onda jon havlidin kirdi. Kirgoch, qavib keladurg‘onlar ul darveshg‘a ettilar. So‘rdilarki, bu boradurg‘on kishi qayon bordi? Ul darvesh dediki, bu buzuqqa kirdi. Alar bir necha yig‘och va qamchi urub, dedilarki, oni uzasun deb, bizni hayalg‘a solursan, deb o‘ttilar. Alar ketgandin so‘ngra imomzoda chiqib, ko‘ngul qolish qildikim, ravo bo‘lg‘oykim, o‘zung vayronada bizni yoshurub, o‘zung dushmang‘a so‘rog‘ berursen? Ul darvesh ayttikim, ey maxdumzoda, maning rostliqim barakatidin xalos bo‘ldung. Endi o‘z fikringni qil, dedi. Va aning maxlasig‘a tadbir qildikim, ul xalos bo‘ldi”* (1,10). Bu voqeada nomi ochiq aytilmagan valiy zotning rostgo‘yligi garchi o‘ziga kaltak edirgan bo‘lsada, yordam so‘ragan mazlumning jonini saqlab qoldi. “Boshinga qilich kelsa ham rost so‘zla” iborasining amaldagi holati mana shunday bo‘ladi.

Navoiy muqaddimani uzun bo‘lib ketmasin deb, ezgu fazilatlar borasidagi misollarni qisqaroq qiladi va shunday deydi: *“Va bu nav’ hamida axloq va pisandida sifotki, bu toifadin voqe’dur, ko‘pdurki, agar sharhin qilsa, yana bir kitob yasamoq kerak”* (1,10).

Xulosa o‘rnida aytishimiz mumkinki, Navoiy komil insonni o‘zida zohiriy va botiniy ilmlarni, insoniy fazilatlarni mujassam eta olgan hamda hayotini ezgu

ishlar bilan o‘tkazgan shaxs sifatida tanishtiradi. Komillikka erishish yo‘lida ayniqsa, ruhiy poklik va nafs tarbiyasini eng muhim omillardan deb biladi. Asarning muqaddimasini o‘qish bilan butun boshli asarning mazmunini his qilish mukin. Umuman olganda Navoiy o‘zi komil inson edi va asarlarida ham komil inson qiyofasini namoyish eta oldi. Ulug‘ mutafakkirning fikriga ko‘ra, har bir inson dunyoda Alloh unga atab ne’mat sifatida yaratgan fazilatlar egasi bo‘lmog‘i, komillikka intilmog‘i zarur. Ana shundagina u insonlik burchini bajargan, inson degan nomni oqlagan sanaladi. Alisher Navoiy ijodi bilan qanchalik tanishib borsak, shoir asarlaridagi g‘oyalarni hozirgi hayotimizga ham tatbiq etish mumkinligini anglaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. 20 tomlik. 17 tom. “Nasoyimul muhabbat min shamoyimil futuvvat”. – T.: “Fan”. 2001. – B. 345.
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4 tomlik. 1 tom. – T.: “Fan”. 1983. – B. 655.
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4 tomlik. 3 tom. – T.: “Fan”. 1984. – B. 624.
4. Manzar Abulxayr. Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati. – T.: “O‘zbekiston milliy entsiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti. 2018. – B. 560.
5. Abdusalom Abduqodirov. Amir Alisher Navoiy. (Hayoti va ijodi). – T.: “BAYOZ”. 2022. – B. 256.
6. Abduqodirov A. Jomiy “Nafahot ul-uns”i va Navoiy “Nasoyim ul muhabbat”ining muqaddimalari. Navoiyga armug‘on. III kitob. – T.: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti. 2003. 69 - 72 betlar.
7. Falsafa qomusiy lug‘at. – T.: “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti”. 2004. – B. 492.

SHAXS MA’NAVIY-AXLOQIY KAMOLOTIDA BADIIY ADABIYOTNING O‘RNI (HOFIZ XORAZMIY IJODI MISOLIDA)

Kurbanova Shukurjon Yeldashbayevna,
Urganch davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi
shukurjonyeldashbayevna@gmail.com
ORCID: 0009-0006-3301-0776
Bagibekova Xamida Allayarovna,
Osiyo Xalqaro Universiteti “Pedagogika” yo‘nalishi magistranti

Annotatsiya

Mazkur maqola Hofiz Xorazmiyning poetik merosini axloqiy-falsafiy va estetik-ma’naviy yondashuvlar asosida tahlil qilishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda

shoir g‘azallarida “aql” va “ishq” tushunchalarining dialektik mohiyati shaxsiy kamolotning bosh omillari sifatida chuqur yoritilgan. Tadqiqot davomida “aql” – inson tafakkuri, intellektual tanqidiylik va hayotni anglash vositasi sifatida; “ishq” esa – ma’naviy yuksalish, ruhiy uyg‘onish va ilohiy sevgi orqali mukammallikka intilish sifatida talqin etiladi. Bu ikki unsur qarama-qarshi emas, balki bir-birini to‘ldiruvchi, shaxsni ichki uyg‘onish sari etaklovchi asosiy kuchlar sifatida baholanadi.

Hofiz Xorazmiyning g‘azallarida aks etgan estetik obrazlar, axloqiy fazilatlar, ruhiy iztiroblar va ichki uyg‘onish jarayoni didaktik va tarbiyaviy qadriyatlar bilan uzviy bog‘liq ekani ilmiy asosda yoritilgan. Muallif “aql” va “ishq” yondashuvlarining tafsirini grafik jadvallar orqali tizimlashtirib, ularning o‘zaro ta’sirini shaxs tarbiyasidagi etakchi mezon sifatida izohlaydi.

Hofiz Xorazmiy ijodini zamonaviy ta’lim jarayoniga integratsiyalashga doir metodik takliflar ilgari suriladi. Jumladan, shoir g‘azallaridan foydalanib o‘quvchilarda axloqiy-estetik tafakkur, mustaqil tahlil qilish qobiliyati, ichki dunyoni anglash madaniyati va ma’naviy immunitetni shakllantirish mexanizmlari ishlab chiqilgan. Tadqiqotda shaxs tarbiyasida tasavvufiy poetikaning ahamiyati, ichki yuksalishga yo‘naltirilgan ta’lim strategiyalari pedagogik nuqtayi nazardan asoslangan.

Maqolada shuningdek, pedagogika, falsafa, psixologiya va adabiyotshunoslik kesishmasida o‘quvchilar ma’naviy kamoloti, estetik anglash qobiliyati va axloqiy tafakkurini rivojlantirish bo‘yicha konseptual yondashuvlar ilgari surilgan. Shoirning asarlari yosh avlodda ruhiy uyg‘onish, badiiy-estetik idrok, axloqiy immunitet va mustaqil tafakkur ko‘nikmalarini shakllantirish imkoniyati sifatida ko‘riladi.

Kalit so‘zlar. Badiiy adabiyot, Hofiz Xorazmiy, tarbiya, ma’naviy-axloqiy kamolot, aql, ishq.

Аннотация

Статья посвящена анализу поэтического наследия Хафиза Хорезма на основе этико-философского и эстетико-духовного подходов, в котором глубоко освещена диалектическая сущность понятий «разум» и «любовь» как основных факторов личностного совершенствования в газелях поэта. В ходе исследования «разум» определялся как человеческое мышление, интеллектуальная критичность и средство понимания жизни; «Любовь» трактуется как духовное возвышение, духовное пробуждение и стремление к совершенству посредством божественной любви. Эти два элемента не противоречат друг другу, а скорее дополняют друг друга и рассматриваются как основные силы, ведущие человека к внутреннему пробуждению.

Научно доказано, что эстетические образы, нравственные качества, душевные страдания, процесс внутреннего пробуждения, отраженные в газелях Хафиза Хорезма, неразрывно связаны с дидактическими и воспитательными ценностями. Автор систематизирует трактовку подходов «разум» и «любовь» с помощью графических таблиц, поясняя их взаимодействие как ведущий критерий в личностном образовании.

Выдвигаются методические предложения по интеграции творчества Хафиза Хорезма в современный образовательный процесс. В частности, с использованием газелей поэта разработаны механизмы развития нравственно-эстетического мышления, способности к самостоятельному анализу, культуры познания внутреннего мира, духовного иммунитета у учащихся. В исследовании рассматривается значение мистической поэтики в личностном образовании и образовательных стратегиях, направленных на внутренний рост с педагогической точки зрения.

В статье также выдвигаются концептуальные подходы к формированию духовной зрелости, эстетического восприятия и нравственного мышления учащихся на стыке педагогики, философии, психологии и литературоведения. Творчество поэта рассматривается как возможность духовного пробуждения, художественно-эстетического восприятия, нравственного иммунитета, формирования навыков самостоятельного мышления у подрастающего поколения.

Ключевые слова: Литература, Хафиз Хорезм, образование, духовно-нравственная зрелость, разум, любовь.

Annotation. This article is devoted to the analysis of the poetic heritage of Hafiz Khorezmii based on ethical-philosophical and aesthetic-spiritual approaches, in which the dialectical essence of the concepts of "reason" and "love" as the main factors of personal perfection in the poet's ghazals is deeply illuminated. During the study, "reason" is interpreted as a means of human thought, intellectual criticism and understanding of life; "love" is interpreted as spiritual elevation, spiritual awakening and the pursuit of perfection through divine love. These two elements are not contradictory, but rather complementary, and are considered as the main forces leading the individual to inner awakening.

It is scientifically demonstrated that the aesthetic images, moral qualities, spiritual suffering and the process of inner awakening reflected in Hafiz Khorezmii's ghazals are inextricably linked with didactic and educational values. The author systematizes the interpretation of the approaches of "mind" and "love" through graphic tables and explains their interaction as a leading criterion in the upbringing of the individual.

Methodological proposals are put forward for the integration of Hafiz Khorezm's work into the modern educational process. In particular, mechanisms for the formation of moral and aesthetic thinking, the ability to analyze independently, the culture of understanding the inner world, and spiritual immunity in students using the poet's ghazals are developed. The study examines the importance of mystical poetics in the upbringing of the individual, educational strategies aimed at internal growth from a pedagogical point of view.

The article also puts forward conceptual approaches to the development of students' spiritual maturity, aesthetic perception, and moral thinking at the intersection of pedagogy, philosophy, psychology, and literary studies. The poet's works are seen as an opportunity for spiritual awakening, artistic and aesthetic perception, moral immunity, and the formation of independent thinking skills in the younger generation.

Keywords. Fiction, Hafiz Khorezm, education, spiritual and moral maturity, mind, love.

Bugungi globallashuv va axborot oqimi kuchaygan davrda insonning ma’naviy-axloqiy kamolotiga erishishi dolzarb ijtimoiy-madaniy masalaga aylanib bormoqda. Ayniqsa, shaxsni komil inson sifatida tarbiyalash, unda umuminsoniy qadriyatlar asosida barqaror axloqiy pozitsiyani shakllantirish jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan biri sanaladi. Shu nuqtayi nazardan, badiiy adabiyot nafaqat estetik didni shakllantirish vositasi, balki inson ruhiyati va tafakkuriga chuqur ta’sir etuvchi ma’naviy-ma’rifiy manba sifatida alohida e’tiborga loyiqdir. Badiiy asarlar orqali shaxs tafakkurining kengayishi, axloqiy mezonlarining mustahkamlanishi, ichki dunyosining boyishi ta’minlanadi.

Shaxsning ma’naviy-axloqiy fazilatlarini shakllantirish va ularni barqaror rivojlantirish jarayonida badiiy adabiyotning tarbiyaviy salohiyatini o‘rganish nafaqat pedagogik, balki falsafiy, psixologik va madaniy nuqtayi nazardan ham alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Zero, badiiy adabiyotda mujassam bo‘lgan g‘oyaviy-falsafiy mazmun, obrazlar orqali berilgan ijtimoiy-ma’naviy xulosa va axloqiy mezonlar shaxsning ichki olamiga ta’sir etib, uning hayotga, jamiyatga, o‘z-o‘ziga munosabatini shakllantiradi. Xususan, klassik adabiyot vakillarining asarlarida ifodalangan insoniylik, ezgulik, adolat, fidoyilik, halollik va vatanparvarlik g‘oyalari shaxsni har tomonlama etuk va ijtimoiy mas’uliyatli inson sifatida kamolga etkazishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur yo‘nalishda o‘zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili Hofiz Xorazmiy ijodining tarbiyaviy ahamiyatini tahlil qilish ayni dolzarb masalalardan biridir. Uning asarlarida mujassam bo‘lgan didaktik mazmun, axloqiy-ruhiy saboqlar, aql va muhabbat,

adolat va sabr, saboqlilik va kamtarlik kabi fazilatlar haqida ilgari surilgan fikrlar shaxsning ma’naviy kamolotini ta’minlashga qaratilgan kuchli manba sifatida qadrlanadi. Hofiz Xorazmiy obrazlari orqali ifodalangan ideal inson qiyofasi, uning ruhiy kechinmalari, hayotiy pozitsiyasi va axloqiy qarashlari bugungi kunda ham dolzarb tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Bugungi ta’lim tizimida shaxsni har tomonlama kamol toptirish, uning ichki dunyosini boyitish va ijtimoiy faol pozitsiyasini shakllantirishga xizmat qiluvchi milliy-ma’naviy manbalarni izchil o‘rganish va amaliyotga joriy etish zarurati kuchayib bormoqda. Ayniqsa, mumtoz adabiy merosga asoslangan didaktik yondashuvlar orqali yoshlarning axloqiy-estetik tafakkurini rivojlantirish, ularning ijtimoiy ongini yuksaltirish va ruhiy kamolotini ta’minlash muhim metodik vazifalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Shu nuqtai nazardan Hofiz Xorazmiyning ijodiy merosi hozirgi davrda shaxs tarbiyasida yangicha pedagogik yondashuvlar ishlab chiqishda nazariy-metodik asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Hofiz Xorazmiy ijodiga bo‘lgan ilmiy e’tibor yildan-yilga ortib borayotgani bejiz emas. Uning asarlari nafaqat tarixiy-adabiy meros sifatida, balki zamonaviy davrning tarbiyaviy, ma’naviy va estetik ehtiyojlariga javob bera oladigan bebaho boylik sifatida ham o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Shoirning asarlari orqali ifodalangan insoniy fazilatlar, axloqiy-ruhiy izlanishlar va falsafiy qarashlar bugungi kunda shaxs tarbiyasida muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Xususan, Hofiz Xorazmiy lirikasi — didaktik mazmuni, axloqiy qarashlar tizimi va ijtimoiy ong bilan uyg‘unligi bilan ajralib turadi.

Mustaqillik yillarida bu yo‘nalishdagi ilmiy izlanishlar sifat jihatdan yangi bosqichga ko‘tarildi. Hofiz Xorazmiy ijodini chuqur o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarda shoirning asarlaridagi ma’naviy-axloqiy g‘oyalar, estetik mezonlar, shaxsiy kamolotga yo‘naltirilgan fikrlar, axloqiy ideallar va ma’rifiy maqsadlar tahlil etildi. Xususan, M.Sulaymonov[1], J.Jo‘rayev[2], M.Inog‘omxo‘jayeva[3], Yu.Jumanazarov[4], S.Hasanov[5], I.Haqqulov[6] kabi adabiyotshunos olimlar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda Hofiz Xorazmiy ijodining badiiy-estetik tabiati, poetik uslubi, axloqiy-falsafiy yondashuvlari tahlil etilib, bu merosning bugungi ma’naviy-ma’rifiy tarbiya jarayonidagi tutgan o‘rni ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Mazkur izlanishlar ichida, xususan, professor M. Sulaymonovning izchil ilmiy faoliyati alohida e’tiborga loyiqdir. Uning rahbarligida tayyorlangan filologiya fanlari bo‘yicha nomzodlik dissertatsiyasida [7] Hofiz Xorazmiyning devonidagi janrlar xilma-xilligi, badiiy ifoda vositalari, poetik tafakkuri va o‘zbek hamda turkiy adabiyotdagi o‘rni chuqur tahlil qilinib, shoir ijodining shaxs kamoloti va ma’naviy tarbiyasi bilan bog‘liq qirralariga ham ilmiy asosda

yondashilgan. Olim o‘z maqolalarida “Hofiz Xorazmiy ijodining didaktik yo‘nalishlari”ni [8,144] tahlil etib, shoir lirikasidagi tarbiyaviy g‘oya va axloqiy mezonlarning poetik ifodasini chuqur yoritadi [9,20]. Jumladan, Hofiz Xorazmiy g‘azallarida axloq, odob, sabr, vafodorlik kabi fazilatlar inson kamolotining muhim omillari sifatida talqin qilinadi [10,80]. Shuningdek, Hofiz Xorazmiyning poetik merosini tahlil etishda M. Sulaymonov tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlarda shoir asarlaridagi epik obrazlar tizimi chuqur talqin etilib, ularning estetik va ma’naviy-ma’rifiy yuki aniqlangan hamda tarbiyaviy funksiyalari ochib berilgan [11, 23]. Mazkur ilmiy izlanishlar Hofiz Xorazmiyning ijodiy merosini shaxsning axloqiy-estetik kamolotini shakllantirishdagi nazariy-metodik manba sifatidagi ahamiyatini asoslab beradi.

Shaxs ma’naviy-axloqiy kamolotining shakllanishi, tafakkur darajasi va estetik didining rivojlanishi bevosita ijtimoiy-gumanitar fanlar, xususan, badiiy adabiyot bilan chambarchas bog‘liqdir. Ushbu jarayon, avvalo, shaxsning jamiyatdagi faolligini, ijtimoiy ongini va madaniy-estetik qarashlarini belgilovchi axloqiy-ma’naviy kompetensiyalar bilan uzviy aloqador holda kechadi. Xususan, estetik-ma’naviy yo‘nalishdagi ta’lim tarkibiy qismlari – badiiy adabiyot, falsafa, madaniyatshunoslik, san’atshunoslik, musiqa va boshqa shu kabi fanlar orqali shaxsning ichki dunyosini boyitish, uning dunyoqarashini estetik va gumanistik mezonlar asosida shakllantirish imkoniyati yaratiladi. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning o‘qitilishi orqali shaxsda nafaqat bilim va ko‘nikmalar shakllanadi, balki ularning intellektual salohiyati, hissiy-estetik sezgirligi, madaniy muloqotga tayyorligi va axloqiy pozitsiyasi ham taraqqiy etadi. Bu ayniqsa o‘smirlik davrida — shaxsning estetik idroki, badiiy tafakkuri va ichki dunyosining shakllanishida muhim rol o‘ynaydi. Psixologik va pedagogik tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, ta’lim oluvchilarning uchun ta’limning har bir bosqichi ularning estetik qobiliyatlari va ma’naviy qiyofasi rivojida keskin burilish nuqtasi sanaladi. Shu jihatdan qaralganda, badiiy adabiyotni o‘qitishda adabiy matnlarni shunchaki xronologik ketma-ketlikda emas, balki yosh psixologiyasiga mos tematik tizimda tanlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta’limda bunday tematik yondashuv shaxsda murakkab badiiy matnlarni anglash, badiiy obrazlar va ularda mujassam bo‘lgan axloqiy-estetik g‘oyalarni talqin qilish malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, mumtoz adabiyot namunalari bilan ishlashda matnni nasriy bayon orqali tushuntirish usuli metodik nuqtayi nazardan ma’qullanishi mumkin bo‘lgan yondashuv sifatida qaralmoqda. Bu esa o‘quvchi shaxsning tushunish darajasini engillashtiradi, asarning g‘oyaviy-estetik mohiyatini anglashga ko‘maklashadi. Shu bilan birga, bu yondashuvni amaliyotda qo‘llashda metodik ehtiyotkorlik talab etiladi. Asosiy e’tibor, avvalo,

badiiy matnning o‘ziga, uning tahlili va talqini orqali shaxsda estetik-emotsional kechinmalarni uyg‘otishga qaratilishi lozim. Aks holda, mazmuniy bayon asosiy matndan ustun qo‘yilsa, badiiy asarning o‘ziga xos estetik ta’siri yo‘qoladi, natijada shaxsda ma’naviy-axloqiy tarbiya kuchsizlashadi.

Tadqiqotchi V.A.Qodirov bu borada olib borgan kuzatuv va tahlillarida shunday xulosaga keladi: “... o‘qituvchilarning aksariyati asosiy matnni tashlab, hatto o‘quvchilar e’tiborini sal bo‘lsa ham unga qaratmay, to‘g‘ridan-to‘g‘ri mazmuniy bayonni o‘qitib qo‘yaqolmoqdalar”. [12,18] Bu holat esa, nazariy jihatdan ma’qul yondashuv amalda o‘z ta’sirchanlik kuchini yo‘qotishiga olib kelmoqda. Shu sababli, asosiy matnni o‘rganish, uni chuqur tahlil qilish va estetik tahliliy faoliyat orqali shaxsda ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni singdirish jarayoni didaktik jihatdan bosh mezon sifatida qaralishi lozim. Bunda muhim muammo sifatida, o‘quv jarayonida adabiy matnning mohiyatan estetik-idrok va tarbiyaviy funksiyasini to‘liq ochib bera olmaslik holati ko‘zga tashlanadi. Bu esa, o‘z navbatida, badiiy asarning ichki qatlamlarini anglash, undagi ma’naviy-estetik g‘oyalarni tahlil qilish hamda shaxsning axloqiy ongini shakllantirishga xizmat qiladigan jarayonlarning etarli darajada tashkil etilmasligiga olib keladi. Ayniqsa, adabiy-badiiy matnni faqatgina informativ yoki soddalashtirilgan mazmunli yondashuv asosida o‘rganish, talaba-yoshlarning estetik tafakkurini rivojlantirish imkoniyatlarini sezilarli darajada cheklab qo‘yadi.

Hofiz Xorazmiy “tarbiya” tushunchasini ikki asosiy g‘oyaviy mezon — aql va ishq o‘rtasidagi murakkab, lekin zaruriy uyg‘unlik kontekstida yoritadi. Shoirning g‘azallarida bu ikki tushuncha bir-biriga zid emas, balki o‘zaro mantiqan va ruhan to‘ldiruvchi, shaxsiy kamolotga etaklovchi dialektik asoslar sifatida talqin etiladi. Unga ko‘ra, inson kamoloti har ikki unsurning uyg‘un rivoji orqali yuzaga chiqadi: aql – hayotni tanqidiy idrok etish, anglash, muvozanatli qarorlar qabul qilish salohiyatini anglatsa, ishq – qalbning ilohiy holati, insoniy ilhom, sezgi va ma’naviy uyg‘onishning muhim manbai sifatida qaraladi.

Mazkur yondashuvda tarbiya tushunchasi insonning ichki ruhiy shakllanishi, axloqiy o‘sishi va estetik etilish jarayoni sifatida talqin qilinadi. Ya’ni, tarbiya faqat tashqi xatti-harakat me’yorlari yoki ijtimoiy muvofiqlikni shakllantirish emas, balki inson ruhiyatining chuqur qatlamlarida sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar – ruhiy poklanish, ichki uyg‘onish, va yuksak axloqiy ideallarga yo‘naltirilgan izlanishlar majmuasidir. Hofiz Xorazmiy ijodidagi bu g‘oyaviy konsepsiya shaxsning ma’naviy taraqqiyotiga kompleks yondashuvni ifodalaydi. Shoir g‘azallarida ideal shaxs – bu sevgi va aql orqali hayotiy to‘siqlardan o‘tib, ichki uyg‘onish sari intiluvchi, o‘z ustida fikran va ruhan ishlovchi komil zot sifatida gavdalantiriladi. Bu obraz nafaqat individual mukammallik namunasi, balki

axloqiy me’yorlar va ma’naviy qadriyatlarning ifodasidir. Ayniqsa, Hofiz Xorazmiy g‘azallarida sevgi vositasida inson o‘z nafsini engib, poklik, fidoyilik, sabr, va iymon kabi fazilatlarni egallashi orqali ma’naviy mukammallikka erishadi.

Hofiz Xorazmiy g‘azallarida inson kamoloti masalasi aql va ishq o‘rtasidagi murakkab, ko‘p qatlamli ichki ziddiyatlar fonida ochib boriladi. Shoirning:

Aql birla ishqni bilmak erur amr-i mahol,

Tifl-i abjadxon erur bu yo‘lda aql-i pirimiz, [13,238]

misralari ushbu falsafiy nuqtayi nazarning poetik ifodasidir. Bu baytda shoir inson aqliy salohiyatining chegarasini, ishq sirlarini anglashdagi ojizligini o‘ta nozik badiiy uslubda, ramziy-estetik vositalar orqali bayon etadi.

Birinchi misrada "*aql birla ishqni bilmak erur amr-i mahol*" deya ishq va aql o‘rtasidagi tafovutni keskin chizib beradi. Bu erda "*amr-i mahol*" iborasi orqali ishqning mohiyatini sof aqliy yondashuvlar orqali anglashning imkonsizligi ta’kidlanmoqda. Ya’ni, ishq — inson ongining oddiy tushunchasi chegaralari bilan qamrab olinmaydigan, ilohiy va intuitiv idrok etiladigan holatdir. Aql esa bu borada ojiz, cheklangan vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchi misrada: "*Tifl-i abjadxon erur bu yo‘lda aql-i pirimiz*" deyiladi. Bu erda aql – hayot tajribasi to‘plagan, “*pir*” darajasiga etgan deb tasvirlansa-da, ishq yo‘lida u go‘yoki hali ham “*abjadxon*” – ya’ni harf tanish bosqichidagi yosh o‘quvchi, ya’ni hali ishq ilmining asl mazmunini anglay olmaydigan, boshlang‘ich darajadagi anglovchidir. Bu o‘rinda abjadxonni yosh o‘quvchi emas, balki ishq sirlariga mutlaqo yot bo‘lgan, faqat shakliy bilimga ega bo‘lgan inson ramzi sifatida talqin qilish mumkin. Demak, aql ishq yo‘lida hali yo‘l boshida turgan tifl (bola)dir, holbuki u dunyo tajribasida “*pir*” bo‘lishi mumkin.

Hofiz Xorazmiy bu misralar orqali shaxs kamolotining faqat intellektual poydevor emas, balki ruhiy tajriba, muhabbat, fidoyilik va ilohiy tuyg‘ular bilan boyitilgan estetik-ma’naviy taraqqiyot orqali shakllanishini ko‘rsatadi. Shoir tafakkurida aql — zarur, biroq etarli emas; ishq esa komil shaxsga aylanish yo‘lida insonni ruhan tozalovchi, uni o‘zini anglash va o‘zini inkor etish zaminida yuksaltiruvchi kuchdir.

Bu talqin doirasida, Hofiz Xorazmiyning ijodiy qarashlari inson psixologiyasi, axloqiy-falsafiy shakllanishi va estetik tafakkurining murakkab uyg‘unligiga asoslanadi.

Ishq bozorinda gar san tolib-i dnydor esang,

Nekim andin o‘zga bordur boridin bezor bo‘l. [14,16]

Mazkur misralar tafsirida shuni ko‘rish mumkinki, shoir "ishq bozori"ni ramziy tarzda inson ruhiyatining eng nozik, lekin eng qudratli darajasi sifatida talqin qiladi. Bu erda “to‘lib-i dunyodor” iborasi faqat moddiy manfaat yoki

dunyoviy qulaylik izlovchi shaxsni bildiradi. Shoirning nazarida esa, bunday dunyoviylikka berilgan kishi ishq sadosi yangraydigan bu muqaddas makonda begona bo‘ladi; unga bo‘lgan ehtiyoj va qadriyat hissi yo‘qoladi. Baytdagi “andin o‘zga bordur boridin bezor bo‘l” jumlasi orqali shoir dunyoviy manfaatlardan voz kechishni, ishqqa, ya’ni ma’naviy yuksalish sari yo‘nalishni targ‘ib etadi.

Bu ifoda orqali Hofiz Xorazmiy shaxs tarbiyasida ichki tozalik, ma’naviy fidoyilik va axloqiy etuklikni ustuvor mezon sifatida ko‘rsatadi. Aql va ishq o‘rtasidagi yondashuv bu erda yanada chuqurroq tasvirlanadi: insonning aqli dunyoviy haqiqatlarni tahlil qilishi orqali uni tanitadi, ammo ishq – ruhiy yuksalish va ma’naviy uyg‘onish darajasiga olib chiqadi. Demak, bu yondashuvlarda mutanosiblik ham mavjud va uni biz quyidagi jadval shaklida keltirdik (1-jadval).

Mezoni	Aql	Ishq
Tushunchalar	Bilish, tahlil, idrok, mantiqiy fikrlash	Ruhiy kechinma, fidoyilik, ilhom, ma’naviy uyg‘onish
Manba	Tajriba, idrok, mantiq	Dil, qalb, estetik sezgi
Tarbiyaviy vazifasi	Shaxsga tanqidiy fikrlash, oqilona qaror qabul qilish ko‘nikmasini beradi	Shaxsda ma’naviy sezuvchanlik, ichki uyg‘onish va axloqiy fidoyilikni shakllantiradi
Shaxs kamolotiga ta’siri	Tartib, o‘zini tuta bilish, hushyorlik	Muhabbat, fidokorlik, ruhiy poklik
Cheklovlari	Faqat zohiriy haqiqat bilan chegaralanadi, estetik sezgi sust	Haddan tashqari hissiylik xavfi mavjud, lekin aql bilan uyg‘unlashsa yuksaluvchan bo‘ladi

1-jadval. Hofiz Xorazmiy ijodidagi aql va ishq munosabatining shaxs modeliga ta’siri.

Sharq mumtoz adabiyotining yirik vakillaridan biri bo‘lgan Hofiz Xorazmiy ijodi shaxsning ma’naviy-axloqiy kamoloti, estetik dunyoqarashi va ichki ruhiy uyg‘onishi uchun mustahkam manba hisoblanadi. Shoir g‘azallarida ilgari surilgan aql va ishq o‘rtasidagi ichki dialektika – inson tarbiyasida zohiriy va botiniy jihatlarning uyg‘unligiga asoslangan yondashuv sifatida talqin etilishi bilan ahamiyatlidir. Bu yondashuv asosida insonning shaxs sifatida kamol topishi nafaqat bilim va tajriba orqali, balki qalbning tozaligi, ruhiy fidoyilik va muhabbat orqali yuzaga chiqadi.

Hofiz Xorazmiyning “aql” va “ishq” tushunchalari orqali taqdim etilgan axloqiy-falsafiy konsepsiyasi shaxsning ichki yuksalish mexanizmini ifodalab, uni hayotiy qarorlar, qadriyatlar va insoniylik mezonlari bilan bog‘laydi. Aynan shuning uchun ham shoir asarlari faqat badiiy-estetik namuna bo‘lib qolmasdan, balki shaxs tarbiyasida ma’naviy yo‘riqnoma vazifasini bajaradi.

Maqolada keltirilgan ilmiy tahlillar asosida Hofiz Xorazmiy g‘azallaridagi tarbiyaviy g‘oyalar zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayonida universal didaktik vosita sifatida talqin qilinishi mumkin. Bunda, ayniqsa, shaxsning ichki dunyosini estetik-falsafiy kontekstda boyitishga xizmat qiluvchi adabiy matnlarning tanlovi va ularni tahlil qilish uslubiyatiga e’tibor berish dolzarb ahamiyat kasb etadi.shu nuqtayi nazardan biz quyidagi takliflarni ilgari suramiz:

– Adabiy ta’limda Hofiz Xorazmiy ijodiga asoslangan tarbiyaviy modelni ishlab chiqish;

– Umumiy o‘rta va oliy ta’lim tizimida Hofiz Xorazmiy ijodiy merosini tematik asosda o‘qitish;

– Shaxsning ma’naviy shakllanishida aql va ishq yondashuvlarining ilmiy-tarbiyaviy konsepsiyasini yaratish;

– Hofiz Xorazmiy ijodi asosida ma’naviy va axloqiy qadriyatlarni targ‘ib qiluvchi ko‘rgazmali resurslar yaratish.

Mazkur yondashuvlar bizga birinchidan, shaxsning aqliy va ruhiy yuksalishini uyg‘un holda rivojlantiruvchi, Hofiz Xorazmiy g‘azallaridagi axloqiy-falsafiy yondashuvlarga asoslangan metodik model ishlab chiqilishi zarur. Bu model zamonaviy o‘quv dasturlariga integratsiyalashgan holda, o‘quvchilarda mustahkam axloqiy qarashlar, estetik sezuvchanlik va ma’naviy ong uyg‘otishda samarali bo‘lishi mumkin.

Ikkinchidan, Hofiz Xorazmiy g‘azallari zamonaviy psixologik-pedagogik mezonlarga muvofiq tarzda, mavzular bo‘yicha guruhlanib, shaxsning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda o‘rgatilishi kerak. Ayniqsa, aql–ishq dialektikasiga asoslangan darslar shaxsda murakkab hayotiy tanlovlarni tahlil qilish, ma’naviy qarorlar qabul qilish qobiliyatini shakllantiradi.

Uchinchidan, bu ikki yondashuvning bir-birini inkor etmasdan, balki to‘ldiruvchi va uyg‘unlashtiruvchi sifatlari asosida shaxs kamolotiga ta’sirini chuqur o‘rganuvchi nazariy asoslar ishlab chiqilishi, bu esa kelajakda ma’naviyat va tarbiya sohasidagi ilmiy izlanishlar uchun muhim yo‘nalishga aylanishi mumkin.

To‘rtinchidan, o‘quvchilarda axloqiy dunyoqarashni mustahkamlash maqsadida shoir ijodidan olingan badiiy namunalar asosida multimediya vositalari,

badiiy lavhalar, video-ma’ruzalar va audio g‘azal tahlillari kabi vizual-didaktik materiallar ishlab chiqilishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar (References).

1. Suleymonov M.Y. The role of Hafiz Khorezmi in Turkish poetry // ISJ Theoretical & Applied Science, 05 (73), 2019. – 527-530 p.

2. Жўраев Ж. Ўзбек адабиётидаги илк марсия.// Ж.: Шарқ юлдузи. - Т., 2015. 6-сон., 10-21 б.

3. Иноғомхўжаева М. Хофиз Хоразмий лирикасида ташбех // Ж.: Адабий мерос. - Т.,1982. 2-сон., - 82-85 б.

4. Жуманазаров Ю. Хофиз Хоразмий ва ўзбек адабий тили // Ж.: Адабий мерос. - Т.,1983. 1-сон., - 42-46 б.

5. Ҳасанов С. Хоразм мутафаккирларининг маърифий-педогогик қарашлари (Энг қадимги даврдан XX аср бошларигача): дис. ...пед. фанлари д-ри: 13.00.01/ Ҳасанов С. – Т., – 2000. – 310 б.

6. Ҳаққулов И. Ғазал гулшани. - Т.: Фан, 1991. – 38 б.

7. Сулаймонов М.Ю. Ҳофиз Хоразмий ва ўзбек лирик шеъриятининг ривожи: Филол. фанлари номзоди … дисс. - Тошкент, 1996. - 160 б.

8. Сулаймонов М. Ҳофиз Хоразмий лирикасида дидактик қарашлар. // Тил ва адабиёт масалалари 3-китоб. Филология фанлари доктори, профессор Бегматов Эрнст Азимович таваллудининг 80 йиллигига бағишланган республика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчиларининг илмий мақолалари тўплами. – Наманган.: 2016. 144-148-б.

9. Сулаймонов М. Ҳофиз Хоразмийнинг дидактик қарашлари // Халқ таълими, жур. – Тошкент.: 1992. № 10-12. -20-22 б.

10. Сулаймонов М. Ҳофиз Хоразмий ахлоқ-одоб ҳақида. // НамДУнинг 50 йиллигига бағишланган илмий тўплам. – Наманган, 1992, -80-83 б.

11. Сулаймонов М. Ҳофиз Хоразмий шеъриятида эпик тимсоллар талқини // Шарқшунослик. 2016. № 1. - 23-30 б.

12. Кадиров В.А. Умумтаълим мактабларида мумтоз адабиёт намуналарини ўқитишнинг илмий-методик асослари: Пед. фан. бўйича фалсафа доктори(PhD) … дисс. – Наманган., 2019., – 297 б.

13. Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2 том. 1-китоб. -Т.: ЎзКПМК, 1981. - 304 б.

14. Ҳофиз Хоразмий. Девон. 2 том. 2-китоб. -Т.: ЎзКПМК, 1981. - 3

TOHIR MALIK ASARLARIDAGI FANTASTIK MAVZULAR TALQINI

Hamdamova Shamshoda Saidaxmad qizi,

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti.
shamshoda1996@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada fantastik adabiyotdagi mavzularning Tohir Malik asarlaridagi badiiiy ifodasi haqida fikr yuritiladi. Adabiyotshunos olima R. Ibrohimova ilgari surgan o‘n sakkizta fantastik mavzularning adib ijodidagi talqini tahlilga tortiladi. Uzoq umr ko‘rish, regeniratsiya, anabioz, Kelajakka sayohat qilish vositasi sifatida robotlar, androidlar, kiborglar, sun’iy zakovat, o‘zga sayyoraliklar, fazoviy sayohatlar, samoviy urushlar, miyani almashtirish, o‘zga sayyoralik mavjudodlar bilan erda, fazoda muloqotga kirishish, mutantlar, monstrlar, tarixiy-ilmiy fantastika, telepatiya, masofadagi voqelik singari fantastik mavzular yozuvchining “Xning xatarli kashfiyoti”, “Gulliverning xatosi”, “Alvido Otello”, “Sadoqat”, “Qora farishta”, “Xizr suvi” hikoyalari hamda “Falak”, “Ov”, “Davron”, “Devona”, “Zaharli g‘ubor” (Baxtiyor Hoshimxo‘jayev bilan hammualliflikdagi) qissalari misolida yoritib beriladi. “Alvido, Otello” hikoyasida Shekspirning “Otello” tragediyasini sahnada XX asr aktyorlarining kiber egizaklari, ya’ni insonsimon androidlar ijro qiladi. Ushbu hikoyada Hidoyatovdagi san’atkorona mahorat kiber egizakda yo‘qligi voqeasi orqali odam yaratish insonning emas Allohning ishi ekanligi g‘oyasi kelajak mavzusi vositasida ilgari surilgan.

“Gulliverning xatosi” hikoyasida sun’iy bo‘lsa-da idrok, fahm-farosat va hattoki his-tuyg‘u berilgan biorobotlar yangi urushlarga sababchi bo‘lmaslik uchun, farzandlari ham urush balosini tortmasliklari uchun avlod qoldirishdan ongli ravishda voz kechadilar, ya’ni, robotlar, androidlar kelajakda insonlar darajasida fikrlay olishlari mumkinligi fantastik tarzda bashorat etiladi. Maqolada Tohir Malik ijodi orqali sun’iy intellekt va biorobotexnikaning bugungi kundagi rivoji bundan ellik yil avvalgi badiiy fantaziya bilan qiyoslab ilm-fandagi kashfiyotlar rivoji uchun fantastikaning qay darajada ahamiyatli ekanligi masalasi tadqiq qilingan.

Kalit so‘zlar: *Biorobotexnika, Kiber egizaklar, kiborglar, sun’iy zakovat;, fazoviy sayohatlar, miyani almashtirish, tarixiy-ilmiy fantastika, telepatiya, masofadagi voqelik.*

Obstract

This article examines the artistic expression of fantasy themes in the works of Tohir Malik. It analyzes the interpretation of eighteen fantasy themes, proposed by literary critic R. Ibrohimova, in the writer's works. Themes such as

long life, regeneration, anabiosis, robots, androids, cyborgs, artificial intelligence, extraterrestrials, space travel, celestial wars, brain replacement, communication with extraterrestrial beings on Earth and in space, mutants, monsters, historical-scientific fiction, telepathy, and remote reality are illuminated through the examples of Tohir Malik's stories "X's Dangerous Discovery," "Gulliver's Mistake," "Goodbye Othello," "Loyalty," "Black Angel," "The Water of Xizr," and the novellas "Falak," "Hunt," "Davron," "Devona," and "Poisonous Dust" (co-authored with Bakhtiyor Hashimkhojayev). In the story "Goodbye, Othello," Shakespeare's tragedy "Othello" is performed on stage by cyber twins, human-like androids, of 20th-century actors. This story, through the event of the lack of artistic skill in the cyber twin, puts forward the idea that creating humans is not the work of man but of God, using the theme of the future.

In the story "Gulliver's Mistake," biorobots, although artificial, are endowed with perception, understanding, and even feelings, consciously refuse to procreate to prevent their children from suffering the scourge of war, just as they themselves did. This means that robots and androids may be able to think at the level of humans in the future, which is fantasticaly predicted. The article examines the connection between artificial intelligence and biorobotics in Tohir Malik's works, comparing it to the artistic fantasy of fifty ears ago, and explores the importance of fantasy for the development of scientific discoveries.

Keywords: Biorobotics, Cyber twins, Cyborgs, Artificial intelligence, Space travel, Brain replacement, Historical-scientific fiction, Telepathy, Remote reality.

Аннотация

В данной статье рассматривается художественное воплощение фантастических тем в произведениях Тохира Малика. Анализируется интерпретация восемнадцати фантастических тем, предложенных литературным критиком Р. Ибрагимовой, в творчестве писателя. Такие темы, как долголетие, регенерация, анабиоз, роботы, андроиды, киборги, искусственный интеллект, внеземные цивилизации, космические путешествия, небесные войны, замена мозга, общение с внеземными существами на Земле и в космосе, мутанты, монстры, историко-научная фантастика, телепатия и удаленная реальность, освещаются на примере рассказов Тохира Малика «Опасное открытие Х», «Ошибка Гулливера», «Прощай, Отелло», «Верность», «Черный ангел», «Вода Хизра» и повестей «Фалак», «Охота», «Даврон», «Девона» и «Ядовитый туман» (в соавторстве с Бахтиером Хашимхожаевым). В рассказе «Прощай, Отелло»

трагедия Шекспира «Отелло» ставится на сцене кибер-близнецами, человекоподобными андроидами, актеров XX века. Эта история, через отсутствие художественного мастерства у кибер-близнеца, выдвигает идею о том, что создание человека - это не дело человека, а дело Бога, используя тему будущего.

В рассказе «Ошибка Гулливера» биороботы, хотя и искусственные, наделены восприятием, пониманием и даже чувствами, сознательно отказываются от продолжения рода, чтобы их дети не страдали от бедствий войны, как они сами. Это означает, что роботы и андроиды могут быть способны мыслить на уровне человека в будущем, что фантастически предсказывается. В статье рассматривается связь между искусственным интеллектом и биороботикой в произведениях Тохира Малика, сравнивая ее с художественной фантазией пятидесятилетней давности, и исследуется значение фантастики для развития научных открытий.

Ключевые слова: Биороботика, Кибер-близнецы, Киборги, Искусственный интеллект, Космические путешествия, Замена мозга, Историко-научная фантастика, Телепатия, Удаленная реальность.

Tohir Malikning fantastik yo‘nalishdagi asarlari mavzu ko‘lami jihatdan xilma-xil. Ra’no Ibrohimova: “Fantastik adabiyotni ko‘zdan kechirar ekanmiz, undagi mavzular fazo, o‘zga sayyoraliklar va robotlardan nariga o‘tmayotgandek tuyuladi. Aslida ular o‘n sakkizta mavzuni tashkil etadi”, - deya izohlab quyidagilarni sanab o‘tadi:

Uzoq umr ko‘rish, abadiy yashashlik, regeniratsiya; anabioz va letargiya,

Kelajakka sayohat qilish vositasi sifatida; kelajakda paydo bo‘lmoq; robotlar, androidlar, kiborglar, sun’iy zakovat; qiyofadoshlar, o‘zga sayyoraliklar, sintezatorlar, istakni bajo keltiruvchilar; fazoviy sayohatlar; samoviy urushlar; miyani almashtirish; o‘zga sayyoralik mavjudodlar bilan erda, fazoda muloqotga kirishish; mutantlar, monstrlar; tarixiy-ilmiy fantastika; qanotli odamlar; telepatiya; yondosh olam; masofadagi voqelik. [1, 141.]

Yuqorida sanab o‘tilgan mavzular bo‘yicha Tohir Malikning bir qancha fantastik asarlariga murojaat qilamiz. Uzoq umr ko‘rish yoki abadiy yashash. Bu motiv an’anaviy fantastik unsurlardan biri bo‘lib, asarning mohiyatiga ko‘ra turlicha variantlarda uchraydi. Tohir Malikning Baxtiyor Hoshimxo‘jayev bilan hammualliflikdagi “Zaharli g‘ubor” qissasidagi Charlz Long va Ismoil Umidovlarning tajriba va ixtirolarida bu zamonaviy ilm-fan yutuqlari orqali amalga oshiriladi. Charlz longning boqiy umr va qudratli miya sohibi bo‘lishiga o‘zi ixtiro qilgan va miyasiga ulagan Analizator deb ataluvchi qurilma sabab

bo‘lsa, Ismoil Umidov insonni umrini uzaytiruvchi va miya imkoniyatlarini kengaytiruvchi dori kashf qiladi. Uning ixtirosida ham miya va yurakka operatsiya yo‘li bilan maxsus qurilmalar o‘rnatiladi. Natijada olimlarning har ikkalasi ham “O‘ta odam”, ya’ni, o‘zgalarda bo‘lmagan g‘ayritabiiy qobiliyat, qudrat sohibi bo‘lishadi. Yakunda esa badiiy so`zning qudrati bilan ezgu maqsad tarafdori g‘alaba qozonadi. [7, 132.]

“Qora farishta” hikoyasida esa boquvchisiz bolalarni asrab olayotgan hamda umrni uzaytirish borasida olamshumul ilmiy ixtiro qilayotgan jamiyat nazdidagi “Farishta” olim doktor Beldenning qora qilmishlari haqida so‘z boradi.

U o‘z qaramog‘iga olgan bolalar miyasining ayrim bo‘laklarini kattalarga o‘rnatib inson umrini uzaytirish va aqliy salohiyatini o‘stirish borasida tajribalar olib boradi“Agar men miyangizni operatsiya qilib, bola miyasidagi ayrim bo‘laklarni ulasam miyangiz tez ishlay boshlaydi, bir. Xotirangiz to‘la tiklanadi, ikki. Eng muhimi, umringiz uzayadi. Miya faoliyatingizni yo‘lga qo‘yilishi hayot uzaydi, qarilik chetlandi degan gap”. [6, 76.] Doktor Beldenning ushbu gaplari odamlar nazdidagi farishtaning qora qiyofasini ochib bergan.“Xizr suvi” hikoyasida esa qum bo‘ronlaridan g‘ayrioddiy hodisa bilan muhofaza qilingan quduqning suvi, undagi ilon yog‘i va qonidan Ibn Sino tayyorlagan dori jon berayotgan kampirga qayta hayot va yoshlik quvvatini baxsh etadi.

Anabioz. Tirik organizmlarning qattiq sharoitlarga chidash uchun o‘zlarini "o‘chirib qo‘yish" qobiliyati. Ular energiya sarfini kamaytiradi va organizmni tashqi muhitning salbiy ta'siridan himoya qiladilar. Ba'zi qurtlar qurg‘oqchilik paytida anabiozga kirib, tuproqqa ko‘miladi va metabolizmini sekinlashtiradi. Yoki ayrim turdagi baqalar qishki uyquga kirganda anabiozga kirib, suv havzalarining tubiga ko‘miladi va metabolizmini sekinlashtiradi.

Ayrim turdagi qo‘ziqorinlar qurg‘oqchilik paytida anabiozga kirib, sporalar hosil qiladi. Sporalar anabioz holatida uzoq vaqt saqlanishi va qulay sharoitlar paydo bo‘lganda o‘sib chiqishi mumkin. Adibning “Sadoqat” hikoyasida ham insoniyatga tahdid solgan ofat ya’ni o‘zga sayyoralik meduzasimon maxluqlar (Olimlar unga “Oq o‘lim” ya’ni Vaisdif deb nom berishadi) Polkovnik Kolens Serera turkumidan kontenerga solib olib kelgach ikki yuz yil davomida toki kontener chiriguncha anabioz qobiliyatida yashaydi.

Chunki agar maxluqlar tasodifan ozodlikka chiqib qolsa u mamlakat va millatlarni ajratib o‘tirmaydi. Yerdagi hayotga butunlay nuqta qo‘yadi. Aslida uni urush uchun dahshatli qurol deb o‘ylab olib kelishgandi, ammo u do‘st-u dushmanni ajratib o‘tirmay eb ketaverishini anglashgach Tinch okeani tubiga yashirishadi:

“Qalin kontener ikki asr davomida chirib teshilibdi. Ikki asr ozuqasiz yashagan mavjudodga qarshi hozir biror chora ko‘rishga ojizmiz. Unga hech narsa kor qilmaydi. Hozircha u hukmronlik qilayotgan orollarni kuch maydoni bilan o‘rab qo‘ydik”. [4, 311.]

Regenirasiya. Bu organizmning o‘zini tiklash qobiliyati. Ayrim hayvonlar, masalan, solomandr va dengiz yulduzlari o‘zlarining yo‘qolgan oyoq-qo‘llarini qayta tiklay olishadi. Yuqorida aytib o‘tganimiz vaisdiflar ham to‘da bo‘lib insonga tashlanib uni eydi va o‘sha zahotiyoq har biri ikkiga bo‘linib o‘z organlarini yangidan tiklaydi. Natijada bir vaisdif ikkitaga ko‘payadi.

Kelajakka sayohat vositasi sifatida. Fantastikaning asosiy vositalaridan biri adib farazidagi kelajakdagi hayot talqini hisoblanadi. Tohir Malikning “Xning xatarli kashfiyoti”, “Alvido Otello”, “Sadoqat” hikoyalarida bu mavzuga murojaat qilinadi. Muallif tomonidan “Mulla Mutallib ning‘oyib bo‘lishiga doir muqaddimali ammo xotimasi uzilgan xayoliy hangoma” deya izohlangan “Xning xatarli kashfiyoti” hikoyasida qovunga beriladigan o‘g‘it dori selitraning inson salomatligiga zararini isbotlash uchun qovun etishtiruvchi dehqon mulla Mutallib bilan birga XXII asrga sayohat qiladi: “Dunyoning qurilishini qarangki, Alloh o‘z mo‘jizasi ila yaratgan o‘n sakkiz ming olam orasida Yerning ya’ni, siz-u biz yashab turgan sayyoraning ham aksi bor ekan. Unga fazogirlarimiz bu voqeadan 24yil avval aniqrog‘i 2188-yilda, yana ham aniqrog‘i mulla Mutallibning eshagi harom o‘lgan yili ilk bora qadam qo‘ygan edilar. Shundan beri ikki sayyora ahlining aloqalari tobora a’lo darajada mustahkamlanib borayotgan edi”. [4, 354.] Sayyoraning nomi Z, undagi olimning nomi X deb atalishida ham aslida ular mavjud emasligiga, xayolot mahsuli ekanligiga ishora bor. Z sayyorasida insonlarning bo‘yi tobora pasayib boradi. Ixtirochi olim X esa qovun tarkibidagi selitra odam bo ‘yini o‘stirishini aniqlaydi. Mulla Mutallib Xga selitra berib etishtirilgan qovun sotadi. Qovun sharbati Zliklarning bo‘yini o‘stiradi, ammo ongini, irsiy quvvatini, ichki organlari faoliyatini susaytiradi va o‘limga olib keladi. Ushbu asarda kelajak motivi SSSR davrida qovunga beriladigan kimyoviy dori selitraning insonlarga zararini isbotlab berish uchun xizmat qildirilgan.

“Alvido Otello” hikoyasida esa o‘tgan asrning 70-80-yillarida turib 2063-yilga sayohat qilinadi. Londonlik kashfiyotchi Jems Kenti o‘z ixtirosi Kiber egizaklar ya’ni ma’lum bir insonlarga qiyofadosh sifatida yaratilgan robotlarning teatr san’atidagi mahoratini ko‘z-ko‘zlash uchun robotexnik va san’atshunos olimlar Muhammad Sultonov hamda Xalil Davronni taklif qiladi. O‘tgan asrning o‘zbek aktyori Abror Hidoyatov ijrosidagi Otello rolini uning kiber egizagi o‘ynaydi. Hidoyatovning ovozi sun’iy intellekt ijrosida namoyish

etiladi. Bugungi kunda reallikka aylangan bu hodisa asar yaratilgan davrda hali fantaziya edi. Ammo robotda hissiyot yo‘qligi uchun insonning o‘rnini bajara olmasligini asardagi o‘zbek olimlari anglab etishadi.

Muallif bu haqda asar epigrafida shunday yozadi: “Agar rivoyatlar haqiqatga aylanib mening ko‘rganlarimni er Chig‘atoyga etkazsa, Abror Hidoyatov shubhasiz go‘rida tik turar edi. Professor Xalil Davronning 2063-yili Londondan Toshkentga yuborgan maktubidan”. [4, 325.].

Ushbu hikoyada Hidoyatovdagi san’atkorona mahorat kiber egizakda yo‘qligi voqeasi orqali odam yaratish insonning emas Allohning ishi ekanligi g‘oyasi kelajak mavzusi vositasida ilgari surilgan.

Sadoqat” hikoyasida voqealar ro‘y berayotgan sana asarda keltirilmagan bo‘lsa-da, XXIII asrning oxirlari ekanligi anglashiladi. Sababi, vaisdiflar solingan kontener okean tubiga tashlanganiga ikki asr bo‘lgan. Ularning fazodan olib kelinganligi haqidagi suhbat yozilgan “Mutlaq mahfiy” deb nomlangan Polkovnik Kolens va Prezidentning bir-biriga yozgan ikkita maktubi 2098-yilda yozilgan. Ikki asrdan keyin fazoviy maxluqlar okean tubidan chiqib insoniyatga xavf sola boshlaydi. Bunda ilm-fan taraqqiyotidan yovuz maqsadlarda foydalanishga urinish oxir-oqibatda butun sayyoramiz ahlini o‘lim yoqasiga olib kelishi mumkinligi fantastik adabiyotning kelajak mavzusi orqali yoritib berilgan. Insonsimon androidlar. Bu insonlarga o‘xshash ko‘rinishga ega bo‘lgan robotlar. Ular odatda inson tanasining shakliga ega bo‘ladi va ularning yuzlari, qo‘llari va boshqa tanasi qismlari insonlarnikiga o‘xshash tarzda yaratilgan.

Yuqorida aytib o‘tganimiz “Alvido Otello” hikoyasi to‘laligicha shu mavzuga bag‘ishlangan. Bu asarning yaralishi haqida yozuvchi quyidagicha eslaydi: “Guliston” jurnalida teatr san'atiga bag‘ishlangan maxsus son tayyorlanayotgan ekan. Dў‘stimiz Sa'dulla Ahmad “Teatrning kelajagi qanday bo‘ladi? O‘ylab ko‘rsangiz-chi?” – deb qoldi. Bu taklif ham menga ilhom berdi. Kelajakda aktyorlar o‘rniga biorobotlar ishtirokida “Otello” qo‘yilsa qanday bo‘lishini “Alvido, Otello” fantastik hikoyasida bayon qildim. Bahonada Abror Hidoyatovning sahnadagi dahosini dunyo tan olajak, degan g‘oyani ham ilgari surdim”.[5, 475.]

Asarda Shekspirning “Otello” tragediyasini sahnada XX asr aktyorlarining kiber egizaklari, ya’ni insonsimon androidlar ijro qiladi. Bu ixtironing asoschisi Jems Kenti hattoki o‘zining kiber egizagini ham yaratgan va unga Kenti II deb nom bergan. U Jems Kenti o‘zi uchun ikkinchi darajali deb hisoblangan barcha ishlarni uning o‘rniga bajaradi. Ijtimoiy, siyosiy, ilmiy…

barcha masalalarda insondek mulohaza yurita oladi, yagona kamchiligi unda yurak yo‘q xolos.

“Gulliverning xatosi” hikoyasi esa ushbu hikoyaning qaysidir ma’nodagi mantiqiy davomi. Jems Kentining biorobotlar teatrini yaratganini eshitgan hikoya bosh qahramoni Allan Jasper biorobotlarning mitti mamlakatini ya’ni Gulliverni bandi etgan liliputlar olamini biorobotlar yordamida yaratib ertak shaharcha barpo etmoqchi bo‘ladi. Ammo biorobotlarning to‘rttadan ortig‘ini yaratishga uning mablag‘i etmagach, Jems Uolten homiyligining evaziga biorobotlarning irsiy kodlariga o‘zgartirish kiritishini buyuradi. Ularni urushqoq liliputlarga aylantiradi. Natijada Allanning ertakmonand shaharcha yaratish kashfiyoti qurol-yaroq qarollarining “Biznes rejasiga” aylanib ketadi. “Dunyoning taraqqiyoti endi biz istagan yo‘sinda rivojlanadi. Sen xotirjam bo‘l, urush dahshatlari bizga etib kelmaydi. Biz urushdan uzoq mamlakatda yashayapmiz, uqdingmi, uzoq mamlakatda”.[4, 235.] Jems bu rejasi orqali urush boshlashga qodir bo‘lgan hukmron doiralarni urush alangasini yoqishga undamoqchi bo‘ladi, maqsad esa qurol-yaroq savdosi. Ammo yakunda sun’iy bo‘lsa-da idrok, fahm-farosat va hattoki his-tuyg‘u berilgan biorobotlar yangi urushlarga sababchi bo‘lmaslik uchun, farzandlari ham urush balosini tortmasliklari uchun avlod qoldirishdan ongli ravishda voz kechadilar. Ushbu hikoyada robotlar, androidlar kelajakda insonlar darajasida fikrlay olishlari mumkinligi fantastik tarzda bashorat etiladi.

Kiborglar. Bu inson va mashina qismlaridan iborat bo‘lgan mavjudotlar. Ular odatda inson tanasiga mexanik qismlar qo‘shilgan holda yaratilgan bo‘lib, bu qismlar inson tanasining funksiyalarini yaxshilash yoki tiklash uchun ishlatiladi.

Tibbiy kiborglar inson tanasining funksiyalarini tiklash yoki yaxshilash uchun ishlatiladi. Masalan, protezlar, sun'iy yurak klapanlari, eshitish apparatlari va ko‘rishni tiklash uchun ishlatiladigan implantlar. Kengaytirilgan kiborglar inson tanasining qobiliyatlarini kengaytirish uchun ishlatiladi. Masalan, kuch-quvvatni oshirish uchun ishlatiladigan eksoskeletlar, ko‘rishni yaxshilash uchun ishlatiladigan ko‘zoynaklar va boshqa texnologiyalar. Adib asarlarida kiborglarning ikkinchi turiga murojaat qilinadi. Yuqorida keltirganimiz “Zaharli g‘ubor” qissasidagi Charlz Longni bu turdagikiborglar safiga kiritishimiz mumkin, chunki u o‘z miyasiga analizator qurilmasini o‘rnatganidan keyin g‘ayriinsoniy qobiliyatga va hatto qudratga ega bo‘ladi. Miyasining imkoniyati aqlga sig‘mas darajada kengayadi, shu bilan birga o‘zgalar fikrini o‘qiy olish xususiyatiga ega bo‘ladi, ammo u o‘zining bu ixtirosidan yovuz maqsadda foydalanadi. O‘zini “Qudrat sohibi” deb atab er yuzi va o‘zga sayyoralarga

hukmronlik da’vosi bilan chiqadi. “Falak” qissasida esa Jahongir Aliyev Elalloma qurilmasini ixtiro qilib, o‘z miyasiga o‘rnatilgan elektrod orqali vafot etgan odamning miyasini o‘qiy oladi.[3, 68.].

Telepatiya. Shu o‘rinda har ikkala qissadagi fantastik qurilmalar: analizator ham, elalloma ham telepatik qudratga ega sifatida ta’riflanganini aytib o‘tish joiz. “Devona” qissasidagi Tang sayyorasidan kelgan fazogirlar esa hech qanday qurilma yordamisiz ham telepatik qobiliyatga ega sifatida tasvirlangan. Bu xususiyat ularning o‘zga sayyorada yashaganliklari bilan izohlanadi.[2, 143]. Tanglik Rhaqning telba Sahobiddinning o‘tmishini uning miyasini telepatik usul bilan o‘rganib bilib olgani voqealari bunga misol bo‘la oladi.

Sun ‘iy zakovat hamda qiyofadoshlar. Muallif asarlarida uchraydigan bu mavzularni androidlar va biorobotlar mavzulari bilan yondosh ravishda tahlil qildik.

O‘zga sayyoraliklar. “Davron” va “Ov” qissalarida Yerdagi voqealar Unet sayyorasidan kelgan fazogirlarning ta’siri bilan bog‘lanadi. Yozuvchi bu sayyora haqida shunday yozadi: "O‘zbekcha "u" olmoshi bilan ruscha "net" so‘zini birlashtirdim, ma'nosi "U – yo‘q". Bunday sayyora yo‘q, lekin tabiat fojiasi muqarrar”.[8, 47].

Adib asarlarida uchraydigan o‘zga sayyoralar uchta bo‘lib ular Meng (“Hikmat afandining o‘limi”), Tang(“Devona”) hamda Unet.

O‘zga sayyoraliklarga esa faqat “Devona”da Rhaq, Lukian, Fig kabi ismlar berilgan.

Fazoviy sayohatlar. Ko‘pchilik fantast adiblardan farqli ravishda T. Malik asarlarida koinot bo‘ylab yoki o‘zga sayyoralarga sayohat mavzusi kam uchraydi, voqealar asosan Yerda, zaminiy muammolar asosida kechadi. “Zaharli g‘ubor” qissasida Charlz Longning butun koinotni egallash maqsadida fazoga qilgan sayohatlari, uni izlab yo‘lga chiqqan Ismoil Umidov boshchiligidagi ekspeditsiyalarni hamda “Sadoqat “ hikoyasidagi Ravshan va Polkovnik Kolenslar amalga oshirgan Serera turkumiga qilgan ekspeditsiyalari bu mavzuga misol bo‘la oladi.

Miyani almashtirish. Ilmiy-fantastik adabiyotda keng qo‘llaniladigan bu mavzu “Qora farishta” hikoyasidagi Doktor Beldenning qora tajribalarida o‘z aksini topgan. Chunki uning bu tajribasi bolalarning miyasini o‘rnatish orqali bir toifa insonlarni miya faoliyatini yuksaltirsa, umrini uzaytirsa, miyasining tafakkur joylashgan qismidan mahrum qilingan bolalar esa abadiy fikrlashdan mahrum bo ‘lib qoladi. Bu haqida Belden shunday ta’riflaydi: “Ularning miyasi hozir to‘la holda emas, ayrim moddalar va bo‘laklar ajratib olingan. “Biz keyinchalik ularga hunar o‘rgatamiz. Aytaylik, duradgorlikni o‘rgatamiz. Ular

shu sohaning ustalari bo‘ladilar, boshqa hech narsani o‘ylamaydilar. Siyosat ham jamiyat ham ularni qiziqtirmaydigan bo ‘ladi. O‘z ishlarini qilib yuraveradilar”.[4, 366]. Bir so‘z bilan aytganda ular manqurtga aylantiriladi.

Mutantlar va monstrlar. G‘ayrioddiy va qo‘rqinchli ko‘rinishga ega bo‘lgan mavjudotlarni bildiradi. Bu mavjudot odamlarga tahdid solishi mumkin, yoki shunchaki g‘ayrioddiy va qo‘rqinchli bo‘lishi mumkin. “Sadoqat” hikoyasidagi “Oq ajal” ya’ni vaisdiflarni shu turdagi mavjudodlar sirasiga kiritishimiz mumkin.

Tarixiy-ilmiy fantastika. Bu mavzu Alternativ tarix yo‘nalishiga yaqinroq bo‘lib unda tarixning muhim bir nuqtasida sodir bo‘lgan voqea tufayli bizning olamimizdan farq qilgan tarixning tasviridir. Alternativ tarix asarlari ko‘pincha ilmiy fantastika, tarixiy fantastika va siyosiy triller janrlarida yoziladi. Ular adiblarga o‘z farazlarini namoyish etish va bizning olamimiz haqida yangi fikrlarni o‘ylab topishga imkon beradi. Muallifning “Falak” qissasi Alternativ tarix yo‘nalishining ilmiy fantastika va tarixiy fantastika janrlarida yaratilgan. Bunga quyidagi sabablarni keltirish mumkin:

Birinchidan, voqealar parallel ravishda ikki davrda ya’ni XV va XX asrlarda yuz beradi; Ikkinchidan, davrlar osha sayohatning ilmiy asosi bor(Elalloma asbobi orqali inson miyasini telepatik tahlil qilish);

Uchinchidan, tarixda mavjud bo‘lgan qahramonlar va tarixiy joylarning tavsifi berilgan. Qanotli odamlar hamda yondosh olam. Muallif asarlarida ushbu mavzular uchramaydi.

Masofadagi voqelik. Bizning haqiqatimizdan alohida bo‘lgan, ammo u bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa bir voqelik. Bu voqelik ko‘pincha bizning tushunchamizdan tashqarida bo‘ladi va u ko‘pincha sehr, xayol, ruhoniyat yoki ilmiy fantastika bilan bog‘liq. Muallif fantaziyasidagi Tang sayyorasidagi hayotni bu mavzuning badiiy talqini deya olamiz. Shuningdek, fantastik mavzuning bu turiga virtual voqelikni ham kiritishimiz mumkin. U kompyuter tomonidan yaratilgan va odamlarga boshqa dunyolarni boshdan kechirish imkonini beradi. Adib hikoyalaridagi biorobotlar teatri yoki biorobotlarning ertak shaharchasi voqealari ushbu turga to‘g ‘ri keladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Tohir Malikning fantastik asarlari nafaqat ijtimoiy, siyosiy, diniy-ma’rifiy va global mavzularni yoritganligi bilan balki, fantastik mavzular xilma-xilligi bilan ham badiiy qimmatga ega. Muallif asarlarida professor R. Ibragimova sanab o‘tgan o‘n sakkizta mavzudan o‘n beshga yaqini turli xil variantlarda uchraydi. Bundan 40-50 yil avval yaratilgan asarlardagi yozuvchining ayrim farazlari, fantaziyalari bugun reallikka aylanib ulgurdi. Aslida ilmiy-fantastik adabiyotning bosh g‘oyasi ham aynan ana

shunda, fantaziyalar, farazlar reallashib ixtiroga aylanishida, hayotga tadbiq etilishida emasmi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Иброхимова Р. ЗБЕК ФАНТАСТИКАСИ МАНЗАРАЛАРИ. Шарқ юлдузи. 2011. No 6. Б. 141.
2. Малик Т. Девона. Тошкент, www.ziyouz.com 2008. Б. 143.
3. Malik T. Фалак. Тошкент: 2008. www.ziyouz.com. Б. 68.
4. Malik T. Hikoyalar. – Toshkent: Sharq, ziyo, zakovat–2016. B. 311.
5. Malik T. Po‘rtanali ummonda suzar hayot qayig‘i. – Toshkent: Sharq, – B. 475.
6. Малик Т. Қора фаришта. Гулистон. -1974. -No 8. Б. 76
7. Малик Т, Хошимхужаев Б. Захарли губор. Ғафур Ғулом 1978. Б. 132.
8. Namozov A. Tohir Malik gurunglari. – Toshkent: O‘zbekston, 2016. B. 47.

SHODMONQUL SALOM SHE’RIYATINING O‘ZIGA XOSLIGI

Ismigul Sobirova,
Qo‘qon davlat universiteti talabasi

Annonatsiya: Maqolada Shodmonqul Salom ijodidagi poetik o‘ziga xosliklar, yangilanishlar «Xirmonlarim» hamda «Shoir qanotiga o‘t ketgan qushdir» nomli she'rlari misolida dalillanadi. Shoir she'riyatidagi yangi o‘xshatishlarga qo‘l urish, voqelikni badiiy tasvir vositalari orqali tasvirlash mahorati aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: novatorlik, badiiy tasvir, tashbex, lirik qahramon, badiiy asar ruhiyati.

Аннотация: В статье на примере стихотворений «Хирмоним» и «Птица с огнем на крыльях» показаны поэтические особенности и новации в творчестве Шодмонкул Салама. Определяется способность уловить новые сравнения в поэзии поэта, описать действительность средствами художественных образов.

Ключевые слова: новаторство, художественный образ, аллегория, лирический характер, дух художественного произведения.

Annotation: The article demonstrates the poetic peculiarities and innovations in Shodmonqul Salam's work on the example of the poems «Khirmonim» and «A

bird with fire on its wings». The ability to grasp new similes in the poet's poetry, to describe reality through the means of artistic images is determined.

Key words: innovation, artistic image, allegory, lyrical character, spirit of artistic work.

«O‘xshatish—insonga bolalikdan xos xususiyat. Inson boshqa mavjudotlardan o‘xshatish qobiliyatiga ega ekanligi bilan farqlanadi», – degan edi ulug‘ mutafakkirlardan biri.[1:16] O‘xshatish nafaqat kundalik hayotda qo‘l keladi, balki, badiiy adabiyotda qo‘llanilgan qiyoslashlar asarga o‘zgacha joziba baxsh etib, ta'sirchanlik xususiyatini oshiradi. Ayniqsa, she'riyatda o‘xshatish san'atining qo‘llanilishi muallif etkazib bermoqchi bo‘lgan fikrning ayni in'ikosi hamda inson his-tuyg‘ularini jumbushga keltirishning go‘zal vositasi sifatida qaraladi. Jumladan, insoniyatga xos abadiy masalalarni o‘zgacha poetik tasvir yo‘li bilan etkazib beradigan ijodkor Shodmonqul Salom ijodida mumtoz adabiyotda ko‘proq «tashbeh» nomi bilan yuritiladigan o‘xshatish san'ati muhim rol o‘ynaydi. Shoirning «Xirmonlarim» nomli she'ridan olingan quyidagi parcha ham yuqoridagi fikrning dalili sifatida qaraladi:

Yil—dehqondir, hosil ko‘targan,

Kutganidek bo‘ldimmikan chosh.

Yuragimga tuyg‘u jamg‘argan

Sal narida turibdi qirq yosh.

Muallif yashab o‘tgan umriga nazar tashlar ekan, o‘tgan yillarni, go‘yoki, hosil yig‘ib olish vaqtida turgan dehqonga o‘xshatadi. Qirq yosh esa muallifning haqiqiy ma'noda hayotni anglash davriga qadam qo‘yayotganini va bu dunyo haqiqatlari qahramonning yuragiga hosil kabi tuyg‘u jamg‘atganini ifoda etadi. E'tiborlisi shundaki, ushbu misralarda insonda kechgan his-tuyg‘ular aslida bizning hayotdan olgan hosilimiz bilan yondosh holda qo‘yiladi. O‘z-o‘zini tahlil qilish xarakteri etakchilik qilgan ushbu satrlarda vaqtning beshavqatligi, inson tuyg‘ulari hayotida aql mahsulidan ko‘ra ko‘proq iz qoldirishi mazmuni yashirin ravishda singdirib yuborilgan.

She'rning so‘nggi baytida adibning uslubiy mahorati yaqqol ko‘zga tashlanadi:

Dekabrdan umidim ko‘pdir,

Kechalarni yurib o‘taman.

Yuragim cho‘g‘, vujudim cho‘pdir

Men faqat yaxshilik kutaman,

Men faqat yaxshilik kutaman.

Lirik qahramonning hayotga nisbatan muhabbati bo‘y cho‘zgan ushbu misralarda ijodkorning ertangi kunga bo‘lgan umidi namoyon bo‘ladi. Shuningdek, avval uchramagan yurakning —cho‘g‘, vujudning esa cho‘pga qiyoslanishi Shodmonqul Salomning novatorlik mahorati yuksak ekanlini isbotlaydi.

«Shoirning butun ijodi uning badiiy biografiyasi hisoblanadi»-degan edi adabiyotshunoslardan biri.[2:49] Shu kabi asar ruhiyatiga ijodkorning hayotiy kechmishi ham ta'sir qilmasdan qolmaydi. Ma'lumki, she'riyatda lirik qahramon vazifasini ko‘p holatlarda muallifning o‘zi o‘taydi. Bu esa, o‘z navbatida, ijodkorga hayotiy tajribalari va kechinmalarini erkin bayon etish imkonini beradi. Biz tadqiq etayotgan Shodmonqul Salom lirikasining salmoqli qismida ham muallif lirik qahramon sifatida gavdalanadi.

Quyida adibning o‘zi kabi qalbi uyg‘oq insonlarga bag‘shlangan ushbu satrlarini ko‘raylik:

Shoir qanotiga o‘t ketgan qushdir,

Unga don ko‘rsatmang, bering osmonni.

Jadidona ruh etakchilik qilgan ushbu misralarda Shodmonqul Salom shaxsiyatidagi dadillik, millatga fidoyilik xususiyatlari ko‘zga tashlanadi. Dastlab, shoir—qanotiga o‘t ketgan qushga qiyoslanib, to‘rtlik so‘ngigacha ushbu qiyos dalillanadi. Shuningdek, misradagi don aslida nafs, tutqunlik, boylik, mansab kabi bir qancha ma'nolarni ifodalab kelmoqda. Tabiiyki, osmon obrazi esa o‘ziga tegishli bo‘lgan poklik, uyg‘oq ruh ma'nolarini bildirib, ramziylik kasb etmoqda. Jamiyatda shoirlar, millat fidoyilarining ma'rifatparvar g‘oyalarini tarqalishiga imkon yaratish zarur ekanligi g‘oyasi birgina, «unga don ko‘rsatmang, bering osmonni» bayti orqali anglashilib, adibning uslubiy mahoratidan dalolat beradi. Shu bilan birgalikda, Shodmonqul Salomning «inversiya», ya'ni gap tartibining o‘zgarishi hodisasiga qo‘l urishi she'rning ta'sir doirasi oshishiga xizmat qilmoqda.

Keyingi baytda esa ilk misralardagi chizgilarning sababi ochiqlanadi:

To yonib bo‘lguncha yorishsin olam,

Toki kuydirmasin kuygan jahonni.

Keyingi baytda esa yuqoridagi fikrlar sababi oydinlashadi:

To yonib bo‘lguncha yorishsin olam,

Toki kuydirmasin kuygan jahonni.

«Bizga lozim bo‘lgan birdan-bir narsa adabiyot, adabiyot, adabiyot»-, deya adabiyotga ta'rif bergan edi Abdulhamid Cho‘lpon o‘zining «Adabiyot nadir?» nomli maqolasida[3]. Shodmonqul Salom esa ushbu fikrlarning mantiqiy davomi sifatida ana shu adabiyotning eng kuchli ta'sir kuchiga ega bo‘lgan lirik asarlarning yaratuvchisi—shoirni yonayotgan qush misol ta'rif etar ekan, uning yonishi shunchaki gurillash bo‘lmay, insoniyatning qalbiga nur olib kiradigan quyosh ekanligi yuksak mahorat bilan ochib berilgan.

Bularning barchasi esa Shodmonqul Salomning yuksak badiiy did egasi, poetik yangilanishlar ustasi, so‘zni sehrini his qildira oladigan haqiqiy novator ekanligidan dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Ulug‘ov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.
2. Ra'no Mullaxo‘jayeva. Tafakkur yangilanishi. – Toshkent: Muharrir, 2019.
3.Abdulhamid Cho‘lpon. «Sadoi Turkiston» gazetasi. 1914-yil 4-iyun
4.Shodmonqul Salom. Yurak iqlimi.
5.Shodmonqul Salom. Ko‘ngil kitobi .
6. Vahob Rahmonov. She'r san'atlari. – Toshkent: Sharq. -Toshkent, 2020.

“ROHILA” QISSASIDA MILLIY KOLORIT VA AN’ANALAR TASVIRI

Abdupattayev G‘ulomjon G‘ofirjon o‘g‘li,
Qo‘qon universiteti Pedagogika-psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek qissachilik janriga yaratgan asarlari bilan munosib hissa qo‘shib kelayotgan Nabijon Boqiyning “Rohila” asaridagi milliy kolorit va xalq an’analarining badiiy tasviri tahlil qilingan. Kichik tadqiqot ishida qissada aks etgan o‘zbekona urf-odatlar, turmush tarsi va qahramonlarning xarakteridagi milliy xususiyatlarning asar g‘oyaviy-badiiy mazmunini ochishdagi o‘rni aniqlangan. Adibning qissani yaratishda milliy realiyalardan foydalanish mahorati, til vositalaridan milliy ruhni ifodalashi hamda an’analar tasvirining qahramonlar obrazini chuqurlashtirishdagi ahamiyati ko‘rsatib berilgan. Muallif fikrlarini asarlardan olingan iqtiboslar asosida isbotlab bergan.

Kalit so‘zlar: qissa, kolorit, realiya, obraz, bosh qahramon, milliylik, tarixiy davr, o‘zbek adabiyoti, janr.

Абстрактный

В данной статье анализируется художественное изображение национального колорита и народных традиций в произведении “Рохила” Набижона Боки, внесшего своими произведениями достойный вклад в жанр узбекского рассказа. В ходе небольшого исследования была выявлена роль узбекских обычаев, образа жизни, национальных особенностей персонажей, отраженных в повести, в раскрытии идейно-художественного содержания произведения. Демонстрируется мастерство автора в использовании национальных реалий при создании сюжета, выражение национального духа языковыми средствами, важность изображения традиций в углублении образов героев. Автор обосновал свои идеи цитатами из произведений.

Ключевые слова: рассказ, колорит, реальность, образ, главный герой, национальность, исторический период, узбекская литература, жанр.

Abstract

This article analyzes the artistic depiction of national color and folk traditions in the work “Rohila” by Nabijon Boqi, who has made a worthy contribution to the Uzbek short story genre with his works. In a small research work, the role of Uzbek customs, lifestyle, and national features in the characters of the heroes reflected in the story in revealing the ideological and artistic content of the work was determined. The writer's skill in using national realities in creating the story, the expression of the national spirit through language tools, and the importance of the depiction of traditions in deepening the image of the heroes are shown. The author substantiates his ideas based on quotes from the works.

Keywords: story, color, reality, image, main character, nationality, historical period, Uzbek literature, genre.

Badiiy adabiyot xalqlarning o‘tmish hayoti, bugungi kuni va ertasini yoritib beradigan, an’ana va urf-odatlarni keyingi avlodlarga yetkazib beradigan beqiyos xazinadir. Har qanday asarning milliy koloriti va mahalliy o‘ziga xosligi milliy ruhni ifodalaydi. Bugungi zamonaviy o‘zbek adabiyotida millatning o‘ziga xos olami, urf-odatlari, an’analari, qarashlari, mahalliy tili aks etgan asarlar talaygina. Ana shunday adiblardan biri, o‘zbek nasrida o‘z uslubi bilan betakror asarlar yaratayotgan iste’dodli yozuvchi Nabijon Boqiy ijodiga nazar tashlasak, unda xalqning o‘tmishi va buguni, an’analar va milliy til boyligi, qahramonlarning qiyofasida milliy kolorit va xalq an’analarini ko‘ramiz. Shu o‘rinda kolorit so‘zining lug‘aviy ma’nosini izohlab o‘taman. Kolorit – lotincha “kolor”, italyancha “kolorito” so‘zlaridan olingan bo‘lib, rang, bo‘yoq, manzara ma’nosini bildiradi. Kolorit deganda tasviriy san’atda real hayotni haqqoniy aks ettirish uchun ishlatiladigan ranglarning o‘zaro mutanosibligi tushunilsa, badiiy

adabiyotda esa asarning o‘ziga xos xarakterli xususiyati: milliylik, davr, ma’lum joyning o‘ziga xos jihatlari ifodasi ko‘zda tutiladi. Ilmiy manbalarda kolorit atamasi bilan realiya so‘zi ham parallel ravishda qo‘llanilib, bu ikki atamani farqlamoq kerak. Tadqiqotchi G.S.Mirzayeva [1, 2] lk bor “realiya” atamasi S.I.Vlaxov va S.P.Florin tomonidan ishlatilib, bu atama obyektlarga, urf-odatlarga, ma‘lum bir tilning shakllanishiga ta‘sir qiluvchi odatlar va boshqa madaniy va moddiy jihatlar ekanligini ta’kidlaydi. O‘zbek tilshunosi, professor B.Mengliyev realiyani shunday izohlaydi: “Realiyalar ko‘proq badiiy adabiyotlarda, shuningdek, insonlarning og‘zaki nutqida ishlatilib, u yerda nafaqat stilistik maqsadlarda, balki milliy, mahalliy va tarixiy kolorit (buyoqdorlikni) tug‘dirish uchun xizmat qiladi”. [2, 31] Yuqoridagi fikrlardan ko‘rinib turibdiki, kolorit yaratish uchun realiya ma’lum bir funksiyani bajaradi.

Kolorit badiiy asarning alohida xususiyati bo‘lib, qahramonning nutqiy xususiyatlari, ularda ma’lum bir shevaga oid muhit yoki biron bir tildan olingan so‘z va iboralar mavjudligi sababli o‘ziga xoslikni aks ettiruvchi milliy ko‘rinishdir.

Nabijon Boqiyning “Rohila” qissasida kolorit o‘ziga xos tarzda ifodalangan. Asarda yahudiylar va o‘zbeklar hayoti, urf-odatlari, an’analari syujet voqealari rivojlanishida oydinlashib boradi. Bosh qahramon Mo‘minjon Samarqandda bir yahudiy oilasiga tashrifi mobaynida oila a’zolarining Samarqand shevasida gapirishiga guvoh bo‘ladi:

Rohila ko‘z yoshlarini opasiga bildirmaslik uchun uydan chiqadi.

Opasi qandaydir buyumni olib, yana tashqarilaydi. Rohila ichkari kirib o‘tiradi, ko‘zlarini artadi:

–Boz miyoyed, – dedi. –Yana kelingiz.

Omadam. Ammo ba padaru modaraton malol namemoyad? –dedim. – Kelaman. Ammo ota-onangizga malol kelmasmikan?

–Maloli ne? –dedi. –Malol kelmaydi.

–Uch kundan keyin dorilarning ta’sirini bilish uchun kelurman. [3, 10]

Yoki yahudiy oilalarining turk lahjasida gapirishlari quyidagi parchada keltirilgan:

Evet, –deb yerga qaraydi padar. –Shundoq, –deb ma’yus jilmaydi. –Quddusi sharifda tehsil ko‘rib yurgan chog‘larimOnado‘li turklari lahjasini ham o‘rgangandim, – deb izoh beradi. – Cho‘x go‘zal insonlardir Onado‘li turklari.

– *Men-da turkcha ko‘nishyorim, – dedim. – Istanbulga ikki daf’a safar kilmisham, kardashlar evinda musofir bo‘lmisham.*
– *Sag‘ o‘lsunlar.*
– *Vatan sag‘ o‘lsun!* [3, 11]

Yuqoridagi parchalardan ko‘rinib turibdiki, yahudiylar oila davrasida ivrit tilidan foydalansalar, taqdir taqozosi bilan qayerda yashasalar, o‘sha yerlik tub aholining lahjasini o‘zlashtirib, muloqotni amalga oshirganlar. Bu esa barcha xalqlarda uchraydigan jtimoiy holat bo‘lib, qissada yahudiy oilasining o‘zaro va atrofdagilar bilan munosabatlaridagi sheva muloqoti, ya’ni realiya aks etgan. Bu esa oila muhitining o‘ziga xosligini belgilovchi realiyadir. Bu realiya tilning ajralmas qismi bo‘lib, ular yordamida yozuvchi qahramonlar obrazini yaratgan, milliy xususiyatni tasvirlab bergan. Qissada uchraydigan “heder” (boshlang‘ich maktab), “melamdh” (muallim) so‘zlari ivrit so‘zlaridir. Ular qissaning milliy koloritini ifoda etib, turli uslubiy vazifalarni bajaradi.

Ma’lumki, badiiy adabiyotda muayyan bir xalqning hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan voqelikning u yoki bu hodisalari va daliliy ashyolari badiiy ta’sirchan shaklda ifodalanib, kolorit hosil qiladi.

Shu payt qo‘lim kaftini noxos ko‘kragiga bosdi. Shunday muloyim bir lazzatki, sezgi bilan barobar bir katta muzni boshimga qo‘ysa, jonim oyoq tirnoqlarimdan chiqib ketardi.

Qulog‘imga: “Hoy, Mo‘min, hushyor bo‘l!” degan tovush eshitilganday bo‘ldi.

...–Men musulmonman, sen yahudiy bo‘lsang. Qanday qilib biz qovusha olamiz axir! – dedim.

Bu mening katta xatoyim bo‘ldi. Uning chin muhabbatini men qadrlay olmadim, buyuk muhabbatini baholay olmadim. Ojizlik qildim.

– *Ikkimiz boshqa shaharga qochib ketamiz. Men musulmon bo‘laman, dedi Rohila.*
– *Padaring yahudiylarning katta olimi, valiy bo‘lsa, biz bu xil xiyonatga yo‘l qo‘ysak, undan keyin ota-onang yahudiylar qavmi orasida qanday bosh ko‘tarib yuradi, Rohila?! Bu tomonini ham o‘ylayapsanmi?! – dedim his-tuyg‘ularini yamlab yutib yuborgan eski voiz kabi ezmalanib.* [3, 14]

Asar bosh qahramoni Mo‘minjon shunday ta’riflanadi: “Alhosil, Mo‘minjon tarixiy voqealar ichida hayot kechirardi. U boshini qashlashga vaqt topolmasdi-yu, lekin boshini ishlatishga, albatta, vaqt topar edi”. [3, 5] Haqiqatan ham, arab tili, mantiq, ilmi kalom, hikmat, islom fikhi, savdo-sotiq va tabobat ilmini mukammal

egallagan Mo‘minjon obrazida o‘z davrining eng peshqadam, ziyoli o‘zbek o‘g‘lonini ko‘rish mumkin. Uning har bir so‘zi, har bir xatti-harakati o‘zbekona milliy tarbiya hosilasidir. Shuning uchun ham Rohilani qattiq yaxshi ko‘rib qolishiga qaramay birdaniga yakuniy qaror qila olmaydi: Rohila bilan munosabatlari, ota-onaning roziligini olmay nikoh tuzish, diniy qadriyatlarni oyoq osti qilmaslik, ota-onaning ijtimoiy mavqeini hurmat qilish kabi masalalarda o‘zbek yigitiga xos bo‘lgan ma’naviy qarashlarni ko‘ramiz.

Qissada bir muhabbat tarixi hikoya qilinishiga qaramay asar Rohilaning o‘limi bilan yakunlanadi. Kitobxon ko‘nglida esa “muhabbatni asrab qolish mumkin edi-ku” degan fikrlar o‘tib, shunday o‘qimishli, ziyoli inson Mo‘minjonning harakatsizligidan, o‘z muhabbatini asrab qololmaganidan, unga yechim topolmaganidan norozilik paydo bo‘ladi.

Adabiyotshunos Umarali Normatovning fikricha, “Inson shaxsiyatiga munosabat, turli xil tomondan yondashish, uning ziddiyatlari, murakkabligi, kuchli va ojiz tomonlarini ko‘rsatishga intilish - hozirgi adabiy jarayonning xarakterli xususiyatlaridandir. Bu adabiyotimizda, nasrimizda realizmning chuqur ildiz otib borayotganligini tasdiqlaydigan muhim bir fakt. Modomiki, adabiyot bu - insonshunoslik ekan, axir u insonni, uning ma’naviyatini har tomonlama tahlil, tadqiq etib berishi, odamlar, ularning bisoti haqidagi tasavvurimizni boyitishi, chuqurlashtirishi lozim”. [4,129] Nabijon Boqiyning “Rohila” qissasi realizmning yorqin namunasidir. Asarning bosh qahramoni Rohila timsolida ishq yo‘liga kirgan insonning iztiroblari bayon qilinsa, Abdulmo‘min obrazida ilmli, diniy va dunyoviy biimlarni o‘zlashtirgan, bir tomondan, milliy urf-odatlardan tashqariga chiqolmaydigan, ikkinchi tomondan, sof sevgisini qadrlab, Rohilaning qalb iztiroblarini to‘g‘ri tushungan yigitni ko‘ramiz. Abdulmo‘minda milliy urf-odatlar ta’sirining kuchliligi o‘z muhabbati uchun choralar izlashiga imkoniyat bermaydi: *– Men musulmonman, sen yahudiy bo‘lsang. Qanday qilib biz qovusha olamiz axir! – dedim. Bu – mening eng katta xatoyim bo‘ldi. Uning chin muhabbatini men qadrlay olmadim, buyuk muhabbatini baholay olmadim. Ojizlik qildim.*[3,14]

Taniqli olim G‘aybulla Salomov milliy o‘ziga xoslik haqida shunday deydi: “Milliy o‘ziga xoslik deganda, adabiy asarda tasvirlangan xalq hayotining moddiy sharoiti, ma’naviy turmush tarzi, tabiati, o‘rmon, dala, tog‘, suv, zamin, osmon hamda afsona va cho‘pchaklari, tarixi va dini, adabiyot va san’ati hamda boshqa maxsus narsalar haqidagi tasavvurlari, tushunchalari, atamalari tushuniladi“. [5, 101] “Rohila” qissasida yaratilgan obrazlar, joy tasvirlari, obyektlar, tushunchalar va atamalar – bularning barchasi qissa koloritini yaratishga omil bo‘lgan.

Adabiyotshunos olim Yo‘lchiyev Q. monografiyasida nasriy asardagi voqealar bilan ijtimoiy hayot o‘rtasidagi bog‘liqlik haqida fikr yuritib quyidagilarni

ta’kidlagan: “Badiiy asarning ijtimoiy hayot bilan bog‘liqligida ikki jihat doimo yetakchi bo‘lib ko‘zga tashlanadi. Birinchisi, tashqi tomondan bo‘lib, bu turli ijtimoiy-siyosiy qarashlarning asardagi voqealarga ta’siri bo‘lsa, ikkinchisi, ichki tomondan, ya’ni personajlarning shaxsiy kechinmalari, ruhiy holati va ularning voqea rivojiga ta’sirida ko‘rinadi”. [6, 21]

Shuni aytish mumkinki. “Rohila” qissasida ma’naviy qadriyatlar va davr ijtimoiy dardi mohirlik bilan yoritilgan. Asarda chin insoniy iztiroblar poetikasi ustuvor. Yozuvchi qissada shakl va maznun mutanosibligiga erishib, xalq an’analarini tasvirlash, qahramonlarning tili, kiyinishi, urf-odatlari, joy nomlari orqali ajoyib kolorit yaratgan. Shu o‘rinda S.Mirzayevning: “…xalqning o‘lmas an’analaridan foydalanishni, umuminsoniy va internatsional hodisalarni milliy koloritda tasvirlashni o‘rganishimiz kerak”, – degan fikrlarini keltirib o‘tish o‘rinlidir. [7, 75] Ushbu maqolada Nabijon Boqiyning “Rohila” qissasida milliy kolorit va an’analarning badiiy tasviri tahlil qilinib, qissadagi o‘zbekona urf-odatlar, turmush tarzi elementlari va personajlar xarakteridagi milliy xususiyatlar yorqin aks ettirilgan. Yozuvchi milliy realialardan unumli foydalanib, asarga o‘ziga xos milliylik baxsh etgan. Qissadagi milliy kolorit va an’analar tasviri shunchaki etnografik ma’lumot berish bilan cheklanmay, balki asarning g‘oyaviy-badiiy mazmunini ochishga, qahramonlar obrazini chuqurlashtirishga va ularning taqdirini yoritishga xizmat qilgan. “Rohila” qissasi Nabijon Boqiy ijodida milliy o‘ziga xoslikni yorqin aks ettirgan asarlardan biri bo‘lib, unda tasvirlangan milliy kolorit va an’analar o‘zbek adabiyotining boy merosini aks ettiradi hamda yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Xulosa qilib aytganda, “Rohila” qissasi nafaqat qiziqarli syujeti, balki unda teran ifodalangan milliy ruh, o‘zbekona an’analar va betakror kolorit bilan ham adabiyotimizda o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mirzayeva G.S. Milliy va madaniy koloritini ifodalashda realiyaning eng muhim xususiyatlari.Journal of Integrated Education and Research.Vol. 1 No. 7(2022).
2. Mengliyev B. “Hozirgi o‘zbek tili”. Darslik. Toshkent, 2018.
3. Nabiyjon Boqiy. Rohila. Qissalar. – Toshkent: Anorbooks, 2022. – 190-b.
4. Normatov U. Talant tarbiyasi. “Yosh gvardiya”, T-1980, 129-bet.
5. Salomov G‘. Til va tarjima. – Toshkent: Fan, 1966. – 121 b
6. Yo‘lchiyev Q. Nurali Qobulning prozaik mahorati. Monografiya. – T.: “Ma’rifat bitiklari”, 2021. – 252 bet.
7. Mirzayev S. XX asr o‘zbek adabiyoti. Darslik. “Yangi asr avlodi”, 2005-yil. 120-bet

2-SHO‘BA: TIL VA ADABIYOT O‘QITISHDA MUAMMO VA YECHIMLAR

ONA TILI DARSLARIDA O‘SMIRLARNING “O‘ZIGA ISHONCH” KO‘NIKMASINI O‘LCHASH VA BAHOLASHNING METODIK TALABLARI

M. Quronov, *RMMM huzuridagi Ijtimoiy-ma’naviy tadqiqotlar instituti direktorining o‘rinbosari, pedagogika fanlari doktori, professor.*
R. Umarov, *Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi bo‘lim boshlig‘i,*
A. Jumaboyev*, O‘zMU tayanch doktoranti*

Annotatsiya. Maqolada ona tili darslari orqali o‘smirlarda “o‘ziga ishonch” kompetensiyasini shakllantirish, o‘lchash va baholashning metodik asoslari yoritilgan. Mualliflar mazkur kompetensiyani uch asosiy tarkibiy qism — o‘ziga ishonch, o‘zini baholash va o‘zini namoyon qilish — sifatida dekompozitsiya qilishni taklif etadi. Har bir qism uchun aniq ko‘nikmalar ro‘yxati va baholash indikatorlari belgilangan. Maqolada 5–11-sinflar kesimida “o‘ziga ishonch” kompetensiyasining Blum taksonomiyasi asosidagi rivojlanish traektoriyasi tizimlashtirilgan. Shuningdek, dars jarayonidagi metodik tavsiyalar, baholash shakllari va fanlararo integratsiya orqali kompetensiyaviy yondashuv amalga oshirilishi ta’kidlangan. Maqola o‘quvchi shaxsiy salohiyatini ochish, nutqiy faollikni kuchaytirish va ijtimoiy pozitsiyani shakllantirishda ona tili fanining ulkan tarbiyaviy imkoniyatlarini ilmiy asosda yoritadi.

Annotation. The article explores the methodological foundations for developing, measuring, and assessing the “self-confidence” competency in adolescents through mother tongue (native language) lessons. The authors propose a decomposition of this competency into three main interrelated components: self-confidence, self-assessment, and self-expression. For each component, specific skill sets and evaluation indicators are defined. The article systematizes the developmental trajectory of the “self-confidence” competency across grades 5 to 11, based on Bloom’s Taxonomy. It also highlights methodological recommendations for classroom practice, forms of assessment, and the integration of cross-disciplinary approaches to support competency-based learning. The article scientifically substantiates the powerful educational potential of mother tongue lessons in unlocking students’ personal capacity, enhancing verbal activity, and fostering social positioning.

Kalit so‘zlar*: o‘ziga ishonch, ona tili darsi, o‘smirlar tarbiyasi, kompetensiya, dekompozitsiya, metodik talablar, nutqiy faollik, shaxsiy pozitsiya, o‘zini baholash, Blum taksonomiyasi, refleksiya, ijodiy insho, fanlararo integratsiya, baholash mezonlari, tarbiyaviy muhit.*

Hozirgi globallashuv, axborot xuruji va shaxslararo raqobat sharoitida o‘smirlarda o‘z fikrini ochiq bayon qila olish, tanqid va bosimlardan cho‘chimay, ichki ishonch bilan faoliyat yuritish qobiliyati dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy ta’lim jarayonida faqat bilim berish emas, balki o‘quvchining shaxsiy salohiyatini ochish va uni jamiyatga faol a’zo sifatida tayyorlash jarayonida “O‘z-o‘ziga ishonch” kompetensiyasini shakllantirish muhim o‘rin tutadi. Ona tili darslari ana shu kompetensiyani rivojlantirishda eng samarali fandir, chunki bu fan orqali o‘quvchilar o‘zini ifoda etish, shaxsiy fikr bildirish va ijtimoiy faollik ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar.

Ona tili darslari — o‘quvchining shaxsiy salohiyatini ochish uchun ajoyib maydon. Agar darslar o‘quvchi markazida, ochiq va samarali muhitda tashkil etilsa, “o‘z-o‘ziga ishonch” kompetensiyasi samarali rivojlanadi. Bu esa nafaqat ta’limda, balki hayotda ham muvaffaqiyat kalitidir. Buning uchun asosiy maqsadni o‘quvchilarda shaxsiy o‘ziga ishonch, mustaqil fikrlash, o‘zini to‘g‘ri baholash va ijtimoiy faollikni rivojlantirishga qaratilgan dars muhitini yaratish hamda buni dars mazmuni va faoliyat orqali qo‘llab-quvvatlash zarur.Shuni ta’kidlash zarurki, 5-11 sinf o‘quvchilarida o‘ziga ishonch kompetensiyasini rivojlantirishda ularning yosh xususiyatlaridan kelib chiqish shart. Tahlillarimiz 5–6 sinf o‘quvchilarida xavfsiz muhitga muhtojlik, o‘ziga ishonchning nisbatan pastligi va u sababli ularni qo‘llab-quvvatlovchi muhit, muloqot yaratish, ijodiy topshiriqlar berish taqozo qilinadi. 7-8 sinf o‘quvchilarida esa tanqidiy fikrlash rivojlana boshlaydi. Demak, muhokama, debat, refleksiya asosidagi mashqlar talab qilinadi. Va nihoyat, 9-11 sinflarga kelib, o‘quvchilarda mustaqil fikrga intilish, o‘z pozitsiyasini bildirish istagi yaqqol namoyon bo‘ladi. Bu esa, shaxsiy bayon, esselar, tahliliy xulosalar, jamoaviy bahslar metodlarini qo‘llashni talab qiladi. Darslarni rejalashtirishda o‘quvchi dars markazida bo‘lishi kerak. Shuningdek, o‘quvchilarga xato qilishdan qo‘rqmaslikni, agar x**ato qilinsa,** xatolarni tan olish va ularning foydali tomonlarini o‘rgatish muhim hisoblanadi. Ona tili darslarida o‘quvchilarda o‘ziga ishonchni rivojlantirishni shartlaridan biri bu - t**eng muloqot muhitini yaratish,** o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida ochiq muloqot muhitini ta’minlashdir. Bunda t**a’limiy va tarbiyaviy maqsadlarning uyg‘unligi asosiy shart hisoblanadi.** O‘ziga ishonchni rivojlantirishda ona tili darslarining shakllari ham katta rol o‘ynaydi. Buning uchun “Men kimman?”, “Meni orzularim”, “Mening kuchli tomonlarim” mavzularida insholar yozish mumkin. “Yangi maktabda

birinchi kun”, “Men bahsda qatnashaman” kabi **rolli o‘yinlar;** fikr muhokamasi, ijodiy loyihalar singari **guruhiy ishlarni uyushtirish samarali bo‘ladi. Va albatta,** “Bugun men nima o‘rgandim?”, “Qaysi daqiqada o‘zimga ishondim?” savollarini o‘zi o‘ziga berib, o‘ylash, refleksiya shakllaridan foydalanish tavsiya etiladi.

O‘ziga ishonch kompetensiyasini ob’ektiv aniqlash va adekvat metodika ishlab chiqish uchun bu kompetensiyani dekompozitsiya qilish talab etiladi. Bu borada olib borgan izlanishlarimiz shuni ko‘rsatdiki, ushbu kompetensiya uch mustaqil, bir biriga bog‘liq qismlardan iborat. Bular 1, O‘ziga ishonch (O‘quvchining o‘z imkoniyatlariga ishonchi va tashabbuskorligi 2, O‘zini baholash (O‘z faoliyatiga nisbatan tahlil va xulosa chiqara olish qobiliyati) va 3, O‘zini namoyon qilish(o‘quvchining o‘ziga xosligini, dunyoqarashini va hayotdagi o‘rnini ifoda etish qobiliyati) ekanligi aniqlandi:

I. O‘ziga ishonch

Komponent	Ko‘nikmalar
1.1. O‘ziga ishongan holda fikr bildirish	Savollarga javob berishdan cho‘chimaslik. Jamoa oldida so‘zlay olish. Erkin ijod qilish (yozma va og‘zaki)
1.2. Xatolardan qo‘rqmaslik	Xatolarni tan olish. Tuzatishni harakat sifatida qabul qilish. “Muvaffaqiyat” va “omad” tushunchalarini farqlay olish
1.3. Tashabbuskorlik	Yangi g‘oya taklif qilish. Faol ishtirok etishni o‘z zimmasiga olish. Biror ish, faoliyatni boshlashda tashabbuskor bo‘lish.

II. O‘zini baholash

Komponent	Ko‘nikmalar
2.1. O‘z ishini tahlil qilish	Asar yoki topshiriq natijasini baholash. “Nima yaxshi chiqdi?”, “Nimani yaxshi chiqmadi?, “Nimaning ustida ishlash kerak?” savollariga javob berish
2.2. Kuchli va zaif tomonlarini anglash	O‘z ustunliklarini, kuchli va kuchsiz tomonlarini bilish. Muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik sabablarini tushunish
2.3. Rivojlanish maqsadini belgilash	«Men nimaga erishmoqchiman?» savoliga javob. Shaxsiy maqsadlar tuzish va refleksiya orqali baholash

III. O‘zligini namoyon qilish

Komponent	Ko‘nikmalar
3.1. Shaxsiy pozitsiya bildirish	Turli mavzularga shaxsiy munosabat bildirish. “Menimcha…”, “Men bunday o‘ylayman…” kabi ifoda vositalaridan foydalanish
3.2. Ta’limiy faoliyatda shaxsiy tajribasini qo‘llash	Yozma yoki og‘zaki topshiriqlarda shaxsiy hayotdan misol keltirish. Mavzuni o‘z hayoti bilan bog‘lash
3.3. Ijodiy yondashuv	Shaxsiy uslubda yozish yoki gapirish. Tasavvurdan foydalanish. Har bir mavzuga kreativ yondashuv (masalan, she’r, esse, rolli o‘yinlar va h.k.)

Bunda ona tili o‘qituvchisiga 4ta metodik tavsiya beriladi. Bular, o‘quvchi fikrini jiddiy qabul qilish va baholamasdan tinglash; raqobat emas, hamkorlik muhitini shakllantirish; muvaffaqiyatli ishlarni ko‘rsatish va rag‘batlantirish; muloqot va ifoda imkoniyatlarini oshirish, ya’ni har bir o‘quvchiga so‘z berish, erkin fikrlash uchun sharoit yaratishi kerak bo‘ladi.

RMMM huzuridagi Ijtimoiy-ma’naviy tadqiqotlar institutida “1.1.1. Ishonch maktabi: o‘z-o‘zini baholash va o‘zini ifoda etish ko‘nikmalarini rivojlantirish” mavzusidagi loyiha asosida olib borilgan(2025) tadqiqotlar natijasida Ona tili fani negizida 5-11 sinf o‘quvchilarida «O‘ziga ishonch» kompetensiyasini rivojlantirish imkoniyatlari Blum taksonomiyasi asosida o‘rganib chiqildi. Quyida ushbu kompetensiyaning sinflar kesimidagi rivojlanish traektoriyasi aniqlandi:

V-XI sinf o‘quvchilarida «O‘ziga ishonch» kompetensiyasining Ona tili darslarida namoyon bo‘lishi (Blum taksonomiyasi kontekstida).

V SINF

№	BT bosqichlari	Ona tili darslarida o‘quvchilarda o‘ziga ishonchning namoyon bo‘lishi
1	**Bilish** (Knowledge)	O‘quvchi “o‘ziga ishonch”, “ishonchli nutq”, “mustaqil fikr” kabi tushunchalarni **bilib oladi va izohlaydi**.
2	**Tushunish** (Comprehension)	O‘quvchi ishonchli xatti-harakat va ikkilanuvchi xatti-harakat farqini **tushunib izohlaydi**, hayotdan misol keltiradi.
3	**Qo‘llash** (Application)	O‘quvchi matn asosida **o‘z fikrini erkin ifoda etadi**, gapirganda **ovoz, mimika va qomat** orqali ishonchni namoyon qiladi.
4	**Tahlil** (Analysis)	O‘quvchi **hikoya yoki dialogda** qahramonlarning ishonchli va ishonchsiz harakatlarini **tahlil qiladi**.

№	BT bosqichlari	Ona tili darslarida o‘quvchilarda o‘ziga ishonchning namoyon bo‘lishi
5	**Sintez** (Synthesis)	O‘quvchi “Men ishonaman, chunki…” mavzusida **insho, og‘zaki fikr yoki she’r** yozadi.
6	**Baholash** (Evaluation)	O‘quvchi o‘z chiqishini (yoki o‘rtog‘ining chiqishini) **baholay oladi**, “Nimasi yaxshi chiqdi? Nimani yaxshilash kerak?” degan savollar ustida o‘ylaydi(**refleksiya)**.

VI SINF

№	Bosqich	Ona tili darslarida o‘quvchilarda o‘ziga ishonchning namoyon bo‘lishi
1	**Bilish** (Knowledge)	O‘quvchi “o‘ziga ishonch”, “qat’iyat”, “fikr bildirish” kabi tushunchalarni **sharhlaydi, izohlaydi va misol keltiradi**.
2	**Tushunish** (Comprehension)	O‘quvchi ishonchli va ishonchsiz nutq o‘rtasidagi farqni **tushunib, izohlaydi**, hayotdan va matnlardan misol keltiradi.
3	**Qo‘llash** (Application)	O‘quvchi matn mazmuniga mos ravishda **shaxsiy fikr bildiradi**, **ishonchli chiqish qiladi**.
4	**Tahlil** (Analysis)	O‘quvchi **hikoya yoki dialog** asosida qahramonlarning ishonchli yoki ishonchsiz tutumlarini **tahlil qiladi** va sababini tushuntiradi.
5	**Sintez** (Synthesis)	“Men qo‘rqmadim, chunki…” yoki “Men ishondim, chunki…” mavzusida **insho yoki og‘zaki chiqish** tayyorlaydi.
6	**Baholash** (Evaluation)	O‘quvchi o‘z nutqi yoki chiqishini ichki tahlil (**refleksiya) qiladi**, “Nimasini yaxshi qildim?”, “Nimani yaxshilashim kerak?” deb **shaxsiy xulosa chiqaradi**.

VII SINF

№	Bosqich	Ona tili darslarida o‘quvchilarda o‘ziga ishonchning namoyon bo‘lishi
1	**Bilish** (Knowledge)	O‘quvchi “o‘ziga ishonch”, “ishonchli nutq”, “qat’iyat”, “ommaviy chiqish” tushunchalarining ma’nosini **aytadi va izohlaydi**.
2	**Tushunish** (Comprehension)	O‘quvchi o‘zini ishonchli yoki ishonchsiz tutish o‘rtasidagi farqni **misollar orqali tushuntiradi**.
3	**Qo‘llash**	O‘quvchi darslikdagi matnlar, dialog yoki mavzular

№	Bosqich	Ona tili darslarida o‘quvchilarda o‘ziga ishonchning namoyon bo‘lishi
	(Application)	yuzasidan **shaxsiy fikrini qat’iyat bilan ifoda etadi**.
4	**Tahlil** (Analysis)	O‘quvchi badiiy matndagi qahramonlarning xatti-harakatini **ishonch nuqtai nazaridan tahlil qiladi** (kim ishonchli, kim ikkilanuvchan?”ligini).
5	**Sintez** (Synthesis)	“Men ishonganim uchun muvaffaqiyatga erishdim” mavzusida **insho, bayon yoki og‘zaki chiqish** tayyorlaydi.
6	**Baholash** (Evaluation)	O‘quvchi o‘z nutqining **qaysi jihatlarida ishonchli chiqish qilganini baholaydi**.

VIII SINF

№	Bosqich	Ona tili darslarida o‘quvchilarda o‘ziga ishonchning namoyon bo‘lishi
1	**Bilish** (Knowledge)	O‘quvchi “o‘ziga ishonch”, “ishonchli nutq”, “qat’iyat”, “o‘z pozitsiyasini himoya qilish” tushunchalarini **izohlaydi va misol keltiradi**.
2	**Tushunish** (Comprehension)	O‘quvchi ishonchli xatti-harakat bilan shubhali, ikkilanuvchi xatti-harakat o‘rtasidagi farqni **tushunib, hayotiy misollar bilan izohlaydi**.
3	**Qo‘llash** (Application)	O‘quvchi matn yoki mavzular yuzasidan **shaxsiy fikrini ishonch bilan bayon etadi**, og‘zaki va yozma shaklda qat’iyatli nutqini namoyon etadi.
4	**Tahlil** (Analysis)	O‘quvchi badiiy matn yoki voqealar tahlilida qahramonlarning **ishonchli va ishonchsiz xatti-harakatini tahlil qiladi**.
5	**Sintez** (Synthesis)	“Men o‘zimga ishondim, chunki…” mavzusida **esse, chiqish yoki ijodiy bayon** tayyorlaydi.
6	**Baholash** (Evaluation)	O‘quvchi o‘z chiqishi, ishi yoki nutqiga **shaxsan baho beradi**, kuchli va kamchilik tomonlarini **tahlil qiladi va yozma ifodalaydi**.

IX SINF

№	Bosqich	Ona tili darslarida o‘quvchilarda o‘ziga ishonchning namoyon bo‘lishi
1	**Bilish** (Knowledge)	O‘quvchi “o‘ziga ishonch”, “shaxsiy pozitsiya”, “nuqtai nazarni himoya qilish” tushunchalarini **izohlaydi va misollar keltiradi**.
2	**Tushunish** (Comprehension)	O‘quvchi ishonchli xatti-harakatning shaxs taraqqiyotidagi ahamiyatini **tushunib, izohlaydi**, hayotdan va adabiy asarlardan misollar keltiradi.
3	**Qo‘llash** (Application)	O‘quvchi matn tahlilidan so‘ng **o‘z fikrini ishonch bilan bayon etadi**, sinf oldidagi chiqishida ovoz, mimika va nutqiy texnikadan foydalanadi.
4	**Tahlil** (Analysis)	O‘quvchi badiiy yoki hayotiy vaziyatda qahramonning xatti-harakatini **o‘ziga ishonch nuqtai nazaridan tahlil qiladi**, sabab-oqibat bog‘lanishini ko‘rsatadi.
5	**Sintez** (Synthesis)	O‘quvchi “Men ishonganim uchun muvaffaqiyatga erishdim” mavzusida **esse, maqola yoki nutq uchun matn** yaratadi.
6	**Baholash** (Evaluation)	O‘quvchi o‘z chiqishi yoki ishtiroki ustida **o‘ylaydi**, ishonchli tomonlarini va rivojlantirish kerak bo‘lgan jihatlarni **tan olib, o‘zini o‘zi baholaydi**.

X SINF

№	Bosqich	Nomi
1	**Bilish** (Knowledge)	O‘quvchi “o‘ziga ishonch”, “nutqda qat’iyat”, “shaxsiy pozitsiya” tushunchalarini **izohlaydi va aniq misollar keltiradi**.
2	**Tushunish** (Comprehension)	O‘quvchi ishonchli xatti-harakatning shaxs taraqqiyotidagi ahamiyatini **tushuntirib beradi**, hayot va adabiyotdan misol keltiradi.
3	**Qo‘llash** (Application)	O‘quvchi darslikdagi mavzular bo‘yicha **shaxsiy fikrni ishonch bilan bayon etadi**, sinf oldida erkin chiqish qiladi.
4	**Tahlil** (Analysis)	O‘quvchi matndagi qahramonlar faoliyatini **ishonchli yoki ishonchsiz xatti-harakatlar nuqtai nazaridan tahlil qiladi**.
5	**Sintez** (Synthesis)	“Men o‘zimga ishongan paytda…” mavzusida **insho, maqola, so‘z chiqishi yoki ijodiy nutq** yaratadi.

№	Bosqich	Nomi
6	**Baholash** (Evaluation)	O‘quvchi o‘z chiqishi yoki ishtirokini **tahlil qiladi**, kuchli va rivojlantirish lozim bo‘lgan tomonlarini **baholaydi va xulosa chiqaradi**.

XI SINF

№	Bosqich	Ona tili darslarida o‘quvchilarda o‘ziga ishonchning namoyon bo‘lishi
1	**Bilish** (Knowledge)	O‘quvchi “o‘ziga ishonch”, “shaxsiy nutq”, “ishonchli chiqish” tushunchalari ma’nosini yaxshi **biladi va izohlaydi**.
2	**Tushunish** (Comprehension)	O‘quvchi ishonchli xatti-harakatning shaxsiy va jamiyatdagi ahamiyatini **tushunadi, izohlaydi**, hayotdan va adabiyotdaan misollar keltiradi.
3	**Qo‘llash** (Application)	O‘quvchi nutqiy mashqlarda **o‘z fikrlarini ishonch bilan bayon etadi**, o‘z pozitsiyasini **ommaviy chiqishda himoya qiladi**.
4	**Tahlil** (Analysis)	O‘quvchi matndagi qahramonlarning ishonchli va ishonchsiz xatti-harakatini **tahlil qiladi**, ularning ichki holatini tushuntirib beradi.
5	**Sintez** (Synthesis)	“Men o‘zimga ishonganim uchun…” yoki “Muvaffaqiyat — ishonchdan boshlanadi” mavzusida **insho, nutq matni yoki maqola** yozadi.
6	**Baholash** (Evaluation)	O‘quvchi o‘z shaxsiy chiqishi yoki ijodiy ishini **refleksiya qiladi**, ishonch darajasini o‘zi baholab, uni rivojlantirish uchun **takliflar ishlab chiqadi**.

Yuqoridagi tahlillar asosida 5–11-sinf o‘quvchilari uchun Ona tili darslarida “O‘ziga ishonch” kompetensiyasini baholash metodikasi 3 ta mezon asosida tizimli, aniq va amaliy shaklda ishlab chiqildi. Metodikaning maqsadi o‘quvchining o‘ziga ishonchi, faolligi, mustaqil fikrlashi va ijtimoiy pozitsiyasini shakllantirish va baholash etib belgilandi.

1-Mezon: O‘ziga ishonch. Indikatorlar: o‘quvchining mustaqil topshiriqni bajarishga tayyorligi, yangicha g‘oyalar bildirishga urinishi va savol berish va fikr bildirishda faolligi, ishonch va tashabbuskorligi). Baholash shakli: o‘qituvchi

tomonidan kuzatish. Faoliyatli yondoshuv asosida 5 ballik shkalada baholanadi. Ya’ni: 5 – tashabbuskor, mustaqil, ishonchli; 3 – kamroq tashabbus, ikkilanish bor; 1 – sust, faol ishtirok etmaydi.

2-Mezon: O‘zini baholash. Indikatorlar: o‘quvchining o‘z faoliyatini tahlil qilib, xulosa chiqara olishi, xatolarini tan olishi va sababini anglashi; o‘z ishini baholashga harakat qilishi; fikr va natijalarni solishtirishi). Refleksiya varaqlari, baholash kartochkalari.Baholash: “Muvofiq”, “Qisman muvofiq”, “Muvofiq emas” shaklida.

3-Mezon: O‘zini namoyon qilish. Indikatorlar: o‘quvchining o‘ziga xosligi, dunyoqarashi va hayotga munosabatini ifoda etishi; Shaxsiy qarashni asoslab berishi; turli mavzu, masalalarga munosabat bildirishi; o‘zini ijodiy namoyon etish (rasm, she’r, ssenariylashtirish, dramalashtirish). Baholash shakli: ijodiy ishlarni taqdim qilish va baholash; tanqidiy savollar orqali interpretatsiya(“Bu fikr sizning shaxsiy tajribangizga qay darajada bog‘liq?” “Siz bu fikringiz orqali nimani ifoda etmoqchisiz?” qabilida).

Namuna. 7 sinf o‘quvchisi I.Oripovning “O‘ziga ishonch” kompetensiyasining baholanishi.

Mezon	**Ball (1–5)**	**Izoh**
1. O‘ziga ishonch	4	Mustaqil fikrlari bor, lekin ba’zi ikkilanishlar sezilib turadi
2. O‘zini baholash	3	Xatolarini tan oladi, lekin chuqur tahlil yo‘q
3. O‘zini namoyon qilish	5	Shaxsiy fikr, ijodiy yondashuvi juda yaxshi

Jami: 12 ball. “O‘ziga ishonch” darajasi: o‘rtachadan yuqori.

Ushbu metodikadan foydalanishning bir necha yo‘nalishlari bor. Jumladan, darsda: kunlik yoki haftalik formativ baholash. Chorak yakunida: umumiy kompetensiyani summativ baholash. Portfolio usulida: o‘quvchining ijodiy ishlarini yig‘ish, o‘rganish orqali rivojlanish dinamikasini kuzatib baholanadi.

Ona tili fanining lingvistik va ma’naviy salohiyati, xususan, nutqiy faoliyat, adabiy tahlil, erkin insho yozish va bahs-munozara mashqlari - o‘smirlarda o‘z-

o‘ziga ishonch, o‘z fikrini baholay olish va jamiyatda o‘z o‘rnini his qilish kompetensiyasini shakllantirishda kuchli lisoniy mashqlar maydoni hisoblanadi.

Shuning uchun ona tili darslarida o‘z-o‘zini anglash, o‘z fikrini erkin bayon qilish, shaxsiy qarashni asoslash, boshqalar fikrini hurmat qilish va o‘ziga bo‘lgan ishonchni mustahkamlashga yo‘naltirilgan yondashuvlar orqali tarbiyaviy va ta’limiy samara oshadi.

Buning uchun darslarda erkin ifoda, nutqiy avtotrening, ijodiy insho va shaxsiy esse mashqlariga keng o‘rin berish; o‘quvchilarni dialog va munozara orqali shaxsiy fikrini asoslashga o‘rgatish; adabiy qahramonlar orqali shaxsiy pozitsiya va qaror qabul qilish masalalarida muhokamalar tashkil qilish; “Men ham qatorda bor bo‘lishga haqliman”, “Men gapira olaman”, “Men fikr bildirishga haqliman” kabi zamonaviy, NLP(neyrolingvistik dasturlashtirish) asosidagi ta’limiy formulalardan foydalanish yaxshi samara beradi.

Darslikdagi mavjud matnlar atrofida “Agar siz shu qahramonning o‘rnida bo‘lganingizda, nima qilgan bo‘lar edingiz?” kabi savollar bilan o‘quvchilarda shaxsiy munosabat uyg‘otish hamda “Mening hayotdagi bosh maqsadim”, “Mening eng katta yutug‘im” kabi ijodiy topshiriqlar berish ham o‘quvchilarning o‘ziga ishonchini “yuzaga chiqarish”ga yordam beradi.

Yana bir jihat bu – darsda sog‘lom psixologik-pedagogik muhit yaratilishi kerak. Buning uchun darslarda xatoga yo‘l qo‘yishni tabiiy jarayon sifatida qabul qilish va shu orqali o‘quvchilarni dadillikka, o‘ziga ishonishga, jasoratga o‘rgatish zarur.

Bunda ona tili o‘qituvchisi tomonidan qo‘llab-quvvatlovchi, ruhlantiruvchi munosabat, muhit barqarorligi ta’minlanishi, o‘quvchilarning bir-birlarini o‘zaro maqtash, erkin, ijobiy fikr bildirishga o‘rgatib borish juda muhimdir.

O‘quvchilarda “O‘ziga ishonch” kompetensiyasini kuchaytirishda amaliy keys (ta’limiy ssenariy)lar juda qo‘l keladi. Shunisi muhimki, har bir keysda maqsad, faoliyat, kutilgan natija va baholash shakli aniq berilishi talab qilinadi. Quyida 5–8 va 9-11-sinf o‘quvchilarida “o‘ziga ishonch” kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan 3 ta amaliy keys (ta’limiy ssenariy) taklif etamiz.

1. “Menda ham fikr bor”.

5-6 sinflar.

Maqsad: O‘quvchini jamoa oldida so‘zlash, fikr bildirish va xato qilishdan cho‘chimaslikka rag‘batlantirish.

Faoliyat:

- O‘qituvchi sinfda “Men uchun muhim narsa bu - … Chunki…..” mavzusida 1 daqiqalik chiqish tayyorlashni so‘raydi.
- Har bir o‘quvchi navbatma-navbat chiqish qiladi.
- Chiqishdan so‘ng sinfdoshlari “Senda mana bu joyi zo‘r chiqdi?” deb, qo‘llab-quvvatlashadi.

Kutilgan natija:

- O‘quvchi so‘zlashdan cho‘chimaydi.
- Shaxsiy fikr bildirishga o‘rganadi.
- Fikr bildirgani uchun rag‘bat oladi va o‘ziga ishonchi ortadi.

Baholash:

Kuzatuvga asoslangan 3 ballik shkala:

1 — fikr bildirmadi;

2 — qiynalib chiqdi;

3 — ishonch bilan chiqdi.

2. “Asar qahramoni o‘rnida bo‘lsang, nima qilgan bo‘larding?”

7 sinf.

Maqsad: O‘quvchining mustaqil fikr bildirishi va shaxsiy pozitsiyani himoya qilish qobiliyatini rivojlantirish.

Faoliyat:

- Darsda bir qisqa badiiy hikoya o‘qiladi (masalan, “Sodiqlik”, “Jasorat” haqidagi hikoyalar).
- Keyin o‘qituvchi shunday savol qo‘yadi:
  “Agar sen asosiy qahramon o‘rnida bo‘lganingda, qanday qaror qabul qilgan bo‘larding? Nima uchun?”
- O‘quvchilar yozma yoki og‘zaki tarzda shaxsiy fikr bildirishadi.
- Fikrlar sinfda muhokama qilinadi.

Kutilgan natija:

- O‘quvchi o‘z nuqtai nazarini asoslaydi.
- E’tirozlardan cho‘chimay, fikrini himoya qiladi.
- Tanqidiy va mustaqil fikrlash rivojlanadi.

Baholash:

Fikrning aniqligi, asosliligi va chiqishdagi ishonch belgilarini kuzatib baholash (5 ballik shkalada).

3. **“Men o‘zimga ishonganimda…”** (Insho yozuv keysi)

8 sinf.

Maqsad: O‘quvchining shaxsiy tajribasi orqali o‘ziga ishonchni ifoda etishi va ijodiy fikrlashini rag‘batlantirish.

Faoliyat:

- Uqituvchi “Men bir kun o‘zimga ishondim va…” mavzusida insho yozishni topshiradi.
- Inshoda o‘quvchi o‘z hayotidan voqea keltiradi, qiyin vaziyatda qanday ishonch bilan harakat qilganini yoritadi.
- Insholar ixtiyoriy ravishda sinfda o‘qiladi.

Kutilgan natija:

- O‘quvchi o‘z kuchiga ishonish haqidagi shaxsiy tajribasini anglaydi.
- Erkin yozadi va ijodkorlik namoyon etadi.
- O‘ziga nisbatan ijobiy munosabati mustahkamlanadi.

Baholash:

Inshoda shaxsiy tajribaning mavjudligi, ishonchni ifoda etishi va ijodiy uslub 3 ta mezon asosida baholanadi (har biri 5 ballik shkalada).

9–11-sinf o‘quvchilari uchun ona tili darslarida “o‘ziga ishonch” kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan 3 ta amaliy keys (ta’limiy ssenariy)ni taklif etamiz. Ular yuqori sinf o‘quvchilariga mos ravishda shaxsiy pozitsiyani bayon qilish, ijtimoiy faollik va nutqiy mustaqillikni kuchaytirishga qaratildi.

1. “Do‘stim, sizga gapim bor!”

9 sinf.

Maqsad: O‘quvchining shaxsiy fikrini jamoa oldida ishonchli va ta’sirli ifoda etish qobiliyatini shakllantirish.

Faoliyat:

- O‘quvchilarga “Zamonaviy yoshlarning zimmasidagi mas’uliyat nimalarda ko‘rinadi?” yoki “Ijtimoiy tarmoqlar yoshlarga imkoniyatmi yoki tahdid?” mavzusida 2 daqiqalik chiqish tayyorlash topshiriladi.
- Chiqishda shaxsiy fikr, dalil va misollar bo‘lishi shart.
- Sinfdoshlari chiqishlarni baholaydi: ishonch, nutqiy ta’sir, dalilning aniqligi.
- Dars yakunida refleksiya savollari: “Chiqishimning qaysi joyida o‘zimga ishondim?”, “Qaysi joyini yaxshilashim kerak ekan?”

Kutilgan natija:

- O‘quvchi o‘z fikrini erkin, ishonch bilan bayon qiladi.
- Muhokama bo‘lishidan cho‘chimaydi.
- Shaxsiy pozitsiyani asoslash ko‘nikmasi shakllanadi.

Baholash:

3 ta mezon bilan baholanadi: ishonch, asoslangan fikr, nutqiy ravonlik (har biri 5 ballik shkalada).

2. **“Men o‘z fikrimda qolaman. Chunki….”** (Debat mashqi)

10 sinf.

Maqsad: Tanqidiy fikrlash, ishonchli nutq, muloqotda jasorat va tahliliy yondashuvni rivojlantirish.

Faoliyat:

- O‘qituvchi “O‘rtog‘i yoki dugonasining kamchiligini betiga aytish kerakmi?” kabi tortishuvli mavzuda sinfni ikki guruhga ajratadi.
- Debat qoidalari tushuntiriladi: har bir guruh o‘z pozitsiyasini dalillar bilan himoya qiladi.
- Har bir ishtirokchi guruh oldida chiqish qiladi.
- Munozaradan so‘ng “Men chiqishimning qaysi joyida o‘zimga ishondim?” mavzusida qisqa sharh yoziladi.

Kutilgan natija:

- O‘quvchi qarama-qarshi fikrlar orasida o‘z pozitsiyasini himoya qiladi.
- Fikrlashda ishonch va dalillar keltirish qobiliyati rivojlanadi.
- Muloqot madaniyati va jasorat shakllanadi.

Baholash:

Dalillar aniqligi, chiqishda ishonchli intonatsiya, muloqot etikasi asosida baholanadi.

3. **“Mening hayotim”** mavzusida insho yozish.

11 sinf.

Maqsad: O‘quvchining ichki dunyosi, fikrlash madaniyati va ijodiy nutqi orqali shaxsiy ishonchni namoyon qilish.

Faoliyat:

- O‘quvchi “Mening hayotdagi maqsadim”, “Men qanday inson bo‘lishni istayman” yoki “Men – hayotim mening qo‘limda” mavzusida insho yozadi.
- Inshoda shaxsiy tajriba, fikr va munosabatlar bo‘lishi kerak.
- 3–4 o‘quvchi ixtiyoriy ravishda inshosini o‘qib beradi.
- Dars yakunida “Inshoning qaysi joyida o‘zimga ishonchim yaqqol ko‘rindi?” savoliga javob beriladi.

Kutilgan natija:

- O‘quvchi o‘zini erkin tutadi.
- Shaxsiy pozitsiya va maqsadlarini ko‘rsatishga intiladi.
- Ijodiy va nutqiy erkinlik orqali undagi ichki ishonch mustahkamlanadi.

Baholash:

3 mezon: shaxsiylik darajasi, ifodaning ishonchliligi, ijodiy yondashuv. (Shakl: portfolio va o‘qituvchi bahosi).

O‘quvchilarda o‘ziga ishonchni rivojlantirishni bitta fan doirasida mukammal ta’minlab bo‘lmaydi. Buning uchun fanlararo integratsiya kerak. Ya’ni ona tili darslarini “Tarbiya”, “Adabiyot”, “Texnologiya” fanlari bilan integratsiyalash orqali kompetensiyaviy rivojlanishga keng yo‘l ochish kerak.

Va nihoyat, 5-11 sinf o‘quvchilarining o‘z-o‘ziga ishonchini baholash uchun portfolio, esse, insho, shaxsiy rivojlanish daftari, rolli o‘yinlar orqali namoyon qilinadigan munosabat, mulohaza asosida baholash samaralidir.

Adabiyotlar.

1. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Umumta’lim fanlari bo‘yicha kompetensiyaga asoslangan davlat ta’lim standartlari. — T.: 2020.
2. Zokirov M. A. O‘quvchilarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish masalasiga doir. Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar. 2022, 12/2. 207 b.
3. Yunusova M. Kompetensiya tushunchasi va uning ta’limdagi ahamiyati. // “Ta’limda innovatsiyalar” jurnali, №2, 2022.
4. Hasanova M. O‘rta ta’limda ona tili va adabiyot darslarini tashkil etish. — T.: “Fan va texnologiyalar”, 2021.
5. Mahmudova D. O‘smirlar psixologiyasi va tarbiyasi. — T.: “Ma’naviyat”, 2022.
6. Sharipova L. O‘quvchining o‘zini baholash ko‘nikmalarini shakllantirish. // “Ta’lim psixologiyasi”, №1, 2021.
7. “Pedagogning innovatsion faoliyatini rivojlantirish” moduli bo‘yicha o‘quv–uslubiy majmua. Tuzuvchilar: N.A. Muslimov, M.T.Mirsolieva va b. - Toshkent, 2019. 246 b.

7-SINF O‘QUVCHILARIDA TINGLAB TUSHUNISHGA OID INTERAKTIV AMALIY TOPSHIRIQLAR

Klaraxon Mavlonova, (DSc), professor
Sobirxonova Ziyoda Temurxon qizi,
Alisher Navoiy universiteti Ona tili va adabiyoti ta’limi fakulteti 4-kurs talabasi
ziyodasobirxonova@gmail.com +998934488177

Annotatsiya

Ushbu maqolada 7-sinf o‘quvchilarida tinglab tushunish kompetensiyasini rivojlantirishda interaktiv topshiriqlarning metodik va amaliy asoslari o‘rganilgan. Maqolada Toshkent shahridagi ikki oylik tajriba asosida “Emo-topshiriq”, “Audio-kvest” va “Yo‘l ta’rifi krokisi” kabi interaktiv topshiriqlarni tizimli qo‘llash orqali ularning eshitgan matnni tahlil qilish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va fikr bildirish ko‘nikmalariga ijobiy ta’siri yoritilgan. Maqolada tinglab tushunish tabiiy til kompetensiyasi sifatida qaralib, Dewey va Vygotsky kabi olimlarning konstruktivistik yondashuvlari, shuningdek, Blum taksonomiyasi asosida oddiy topshiriqlar va interaktif topshiriqlar o‘zaro farqlangan. Interaktiv topshiriqlarning oddiy topshiriqlardan farqli o‘laroq, o‘quvchilarni faol fikrlashga, muloqotga va qaror qabul qilishga yo‘naltiruvchi metodik vosita ekani ilmiy asoslangan. Shuningdek, maqolada multimodal audiomateriallar, mantiqiy matnlar va yo‘riqnomalar orqali o‘quvchilarning kognitiv faoliyatini rag‘batlantirishga doir tavsiyalar ham berilgan.

Kalit so‘z: tinglash, ko‘nikma, ijteraktiv, topshiriq, matn, tinglab tushunish, kompetensiya.

Аннотатция

В статье рассматриваются методические и практические основы применения интерактивных заданий в формировании аудирования и понимания у учащихся 7-х классов. В статье, основанной на двухмесячном эксперименте в Ташкенте, подчеркивается положительное влияние систематического использования интерактивных заданий, таких как «Эмо-задание», «Аудиоквест» и «Описание дороги», на навыки анализа услышанного текста, выявления причинно-следственных связей и выражения мнения. В статье аудирование рассматривается как естественная языковая компетенция, а также проводится различие между простыми и интерактивными задачами на основе конструктивистских подходов таких ученых, как Дьюи и Выготский, а также таксономии Блума. Научно доказано, что интерактивные задания, в отличие от простых задач, являются

методическим инструментом, побуждающим учащихся активно мыслить, общаться и принимать решения. В статье также даны рекомендации по стимулированию познавательной активности учащихся с помощью мультимодальных аудиоматериалов, логических текстов и инструкций.

Ключевые слова: аудирование, навык, интерактивный, задание, текст, аудирование, компетентность.

Annotation

This article studies the methodological and practical foundations of interactive tasks in developing listening comprehension competence in 7th grade students. The article, based on a two-month experiment in Tashkent, highlights the positive impact of the systematic use of interactive tasks such as "Emo-task", "Audio-quest" and "Road description sketch" on their skills in analyzing the text they have heard, identifying cause-and-effect relationships and expressing opinions. The article considers listening comprehension as a natural language competency, and distinguishes between simple tasks and interactive tasks based on the constructivist approaches of scientists such as Dewey and Vygotsky, as well as Blum's taxonomy. It is scientifically proven that interactive tasks, unlike simple tasks, are a methodological tool that directs students to active thinking, communication and decision-making. The article also provides recommendations for stimulating students' cognitive activity through multimodal audio materials, logical texts and instructions.

Keywords: listening, skill, interactive, task, text, listening comprehension, competence.

Nutqiy kompetensiyalarning biri bo‘lgan tinglab tushunish va gapirish boshqa til ko‘nikmalari o‘qish, yozishga nisbatan mehnat qilib o‘rganishni talab qilmaydi. Turkiyalik olim Mehmet Nurining fikricha, tinglash va gapirish bevosita nutq orqali o‘zlashtirish natijasida shakllanadi va shu bois tabiiy til kompetensiyalari sifatida qaraladi. Chunki tinglab tushunish yozish va o‘qish ko‘nikmalari kabi o‘qitish orqali emas, balki til muhitida faol ishtirok etish orqali rivojlanadi. Ayniqsa, ona tilida bu ko‘nikmalar inson tomonidan tabiiy ravishda egallanadi hamda maktab va turli kurslarda ta’lim olish orqali yanada takomillashadi. [4,55] Shu tufayli mamlakatimizda boshlang‘ich sinif o‘quvchilariga sinf rahbarlari tomonidan o‘qish savodxonligi va yozuv o‘rgatiladi. Boshqa til ko‘nikmalari sinf darajasi yuqorilab borgani sari ona tili va adabiyoti o‘qituvchilari tomonidan o‘rta maktabni tamomlagunga qadar rivojlantirib boriladi.

Iroda Azimovaning tadqiqotida o‘qib tushunish va tinglash orqali matnni tushunishdagi farqlar tog‘risida xorijlik olimlarning qarashlarni yoritgan bo‘lib, bu Mehmet Nurining qarashlarini oydinlashtiradi. Tadqiqotda bayon etilishicha,

matnni o‘qib tushinish bilan eshitib qabul qilish miyyaga ta’sir qilayotgan ikki xil signalning turli yozuvchi kanallar orqali ishlanishi bilan farq qiladi. O‘z o‘rnida ularning har biri o‘zining afzal tomonlariga ega. Xususan, o‘qib qabul qilishda qabul qilinayotgan ma’lumot miqdorini nazorat qilib turish mumkin, shuningdek, signalni segmentatsiyalash o‘qib qabul qilishda osonroq kechadi. Eshitib qabul qilish esa ohangning mavjudligi bilan nisbatan boyroq[1,33]. Demak, yuqoridagi ilmiy izlanishlar natijasida shuni xulosa qilish mumkinki, boshqa nutqiy kopmitensiyalari bilan bir qatorda tinglab tushunish ko‘nikmasini jonli til muhitida o‘zlashtiriladi va rivojlantiriladi. Buni Milliy o‘quv dasturi va darsliklar tarkibida tinglab tushunishga oid topshiriqlarning mavjudligi tasdiqlaydi[5, 224].

Ona tili Milliy o‘quv dasturi o‘quvchilarda rivojlanishi kerak bo‘lgan til ko‘nikmalarini asosiy o‘ringa qo‘yadi [6,7]. Milliy o‘quv dasturi asosida ishlab chiqilgan darsliklarda buni yaqqol ko‘rish mumkin. Darsliklarda o‘qib tushunish, yozish savodxonligi, o‘g‘zaki nutq bilan bir qatorda tinglab tushunish topshiriqlariga ham o‘rin ajratilgan. Ammo ona tili ta’limida tinglab tushunish ko‘nikmasi haqida ilmiy izlanishlar kam olib borilganligi bois topshiriqlar soni nisbatan kam. Topshiriqlar orasida sabab-natija, mazmuniy bloklarni to‘g‘ri ajratish, sarlavha qo‘ya olish kabi topshiriqlar berilganiga qaramay, savol-javob shaklidagi topshiriqlar ham ko‘p uchraydi. Shu asosda interaktiv topshiriqlar ishlab chiqildi va ularning o‘quvchilarda yuzaga keltirgan o‘zgarishlari muntazam kuzatildi.

O‘quvchilarning tinglab tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish maqsadida, shakllantiruvchi darslar jarayonida zamonaviy interaktiv topshiriqlar tizimli ravishda qo‘llanildi. Xususan, “Emo-topshiriq”, “Audio-kvest” hamda “Yo‘l ta’rifi krokisi” kabi interaktiv topshiriq shakllari haftada ikki marotaba dars jarayoniga integratsiya qilindi. Tadqiqotda Toshkent shahridagi 7-sinfda 20 nafar o‘quvchini ikki oy davomida interaktiv topshiriqlar asosida o‘qitildi. Topshiriqlar o‘quvchilarning tinglab tushunish ko‘nikmasini chuqurlashtirib, eshitilgan axborotni tahlil qilish, kontekstda fikr ajratish va muhokama qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi.

Interaktiv topshiriqlarning oddiy topshiriq o‘quvchi faoliyatining darajasi, axborotni qabul qilish usuli va fikrlash jarayonining chuqurligi bilan farqlanadi. Quyidagi jadvalda oddiy topshiriq va interaktiv topshiriq o‘zaro farqlangan:

Me’zon	**Oddiy topshiriq**	**Interaktiv topshiriq**
O‘quvchi roli	Passiv ijrochi	Faol ishtirokchi, muhokamachi
Axborotni olish	Eshitish, o‘qish,	Eshitish + muhokama +

	yodlash	qaror qabul qilish
Ko‘nikmalarni shakllantirish	Faqat eslab qolish (reproduktiv)	Tanqidiy fikrlash, muammo hal qilish, kreativlik
Mashg‘ulot shakli	Yakka yoki guruhli	Juftlikda, guruhda, sinf bo‘ylab
Mos metodlar	Diktant, test, savol-javob	Rol o‘ynash, klaster, “baliq skeleti”, “fikrlar bozorı”
Feedback (aloqa)	O‘qituvchidan bir tomonlama	O‘qituvchi + o‘quvchi o‘rtasida ikki tomonlama
Tinglab tushunishdagi roli	Matnni eshitib javob yozish	Eshitib tahlil qilish, muhokama qilish, qaror qabul qilish

Interaktiv topshiriqning tinglab tushunishga ta’siri shundan iboratki, oddiy topshirida o‘quvchi audio matnni eshitib, savollarga javob beradi va bu yuzaki tushunishni rivojlantirsa, interaktiv topshiriqda esa o‘quvchi eshitgan matn asosida guruhda muhokama qiladi, sabablarni tahlil qiladi, xulosa chiqaradi. Interaktiv topshiriqlar o‘quvchilarda chuqur tinglash va analitik fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Bu borada J.Devey bilim amaliy faoliyat orqali o‘zlashtirilishi, oddiy yodlash emas, faol tinglash orqali bilim hosil bo‘lishini ta’kidlaydi [3,91]. Devey uchun o‘quvchilar passiv qabul qiluvchilar emas, balki tajriba orqali bilishga harakat qiluvchi subyektlardir. Shuning uchun tinglab tushunishdagi faol modellar Devey yondashuviga mos tushadi. Vygotsky o‘z tadqiqotlarida ta’lim ijtimoiy muhitda sodir bo‘lganda samarali kechishini asoslaydi [7, 175]. Interaktiv topshiriqlarda bu yondashuv kuchli aks etadi va interaktiv metodlar asosini tashkil qilad. Blum taksanomiyasiga ko‘ra, oddiy topshiriqlar *bilim* va *tushunish* darajalarida qoladi, interaktivlar esa yuqori darajadagi bilimlar *qo‘llash*, *tahlil*, *sintez*, *baholash* darajalariga olib chiqadi [2,207].

Quyida interaktiv topshiriqlardan na’munalar berildi:

Emo-topshiriq.

Tinglagan dialoglaringizdagi insonlarning hissiyotlarini quyidagi jadvaldagi nuqtalar o‘rniga yozing.

Diqqat ikkita ortiqcha hissiyot bor!

Shaxslar	Hissiyotlar
1.Erkak	a) umid qilmoq
……	b) afsuslanmoq

2.O‘g‘il ……..	d) ranjimoq
	e) jahli chiqmoq
3.Bola ……	f) xavotir olmoq
4. Erkak …….	g) taskin topmoq

Topshiriqda o‘quvchilar badiiy asarlardan olingan dialoglar yordamida shaxslarning ayni g‘aytdagi hissiyotlarini anglashlari kerak bo‘ladi. Dialoglar orqali obrazlarning ichki kechinmalarini anglash o‘quvchini bilvosita ma’no chiqarish, va badiiy matnni chuqurroq idrok etishga o‘rgatadi. Bu ulardagi emosional tafakkurini va so‘zlarni turli kontekst asosida tushunish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Yo‘l ta’rifi krokisi.

Rasmdagi qizchani manziliga etib olishida yordam bering.

Topshiriqda o‘quvchilardan yo‘riqnoma matni asosida rasmdagi obyektni manziliga olib boradigan yo‘lni chizishlari so‘raladi. Ushbu topshiriq eshitilgan ma’lumotni tahlil qilish va fazoviy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Xarita va yo‘riqnoma asosidagi topshiriqlar audial ma’lumotni tushunish, tartiblash va qo‘llashga o‘rgatadi. Shu asosida o‘quvchilarning ma’lumotlar ketma-ketligini aniqlash ko‘nikmalari rivojlanadi.

Audio-kvest.

Audiomatnga asoslanib, har bir mahsulotlarni raqam katakchasiga joylashtiring.

Bu topshiriqda o‘quvchilar tarqatma materiallaridagi maishiy texnika vositalarini raqam katakchalariga joylashtirishlari kerak bo‘ladi. Raqamlar to‘g‘ridan to‘g‘ri aytilmay mantiqiy ketma-ketlikda aytiladi. Masalan: Kitob javonlari juft raqam bilan belgilandi; 3 va 6-raqamli obyektlar bir xil turga mansub. Bu esa o‘quvchilarni **tinglangan ma’lumotni tahlil qilish, mantiqiy xulosa chiqarish** va **ma’lumotlar tartibini kuzatishga** o‘rganadi. Topshiriq o‘quvchilarda mantiqiy tinglash, muammoni echish va diqqatni jamlash kabi ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

1…..	2	3	4	5	6	7	8	9

Turlicha materiallardan foydalanish o‘quvchilarning turli kognitiv faoliyatlarini rag‘batlantiradi. Bu nafaqat tinglashni, balki tahlil qilish, asosiy va ikkilamchi ma’lumotlarni ajratish, voqealarning ketma-ketligini aniqlash kabi jarayonlarni o‘z ichiga oladi.

Shu boisdan mazkur tadqiqotda o‘quvchilarning tinglab tushunish kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiluvchi quyidagi turdagi materiallardan foydalanildi:

– **Dialog matnlari** – o‘quvchilarning og‘zaki nutqni idrok etish, muloqot mazmunini tushunish va suhbat jarayonida fikrlar almashuvini tahlil qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

– **Mantiqiy masalalar** – o‘quvchilarning tinglab tahlil qilish, ma’lumotlar asosida xulosa chiqarish va mantiqiy fikrlash ko‘nikmalarini shakllantiradi.

– **Yo‘riqnoma matnlar** – o‘quvchilar amaliy vazifalarni bajarishda eshitgan ko‘rsatmalarini to‘g‘ri qabul qilish, ma’lumotlarni izchillikda tahlil qilish va bosqichma-bosqich bajarishga o‘rgatish ko‘nikmalarini shakllantiradi.

Matnlarni tanlashda shakli bilan birga o‘quvchining yoshi, qiziqishlari, bilim darajasini ham hisobga olish kerak. Audiomatnlarning uzunligi 3-4 daqiqadan oshib ketishi o‘quvchida zerikish va diqqat chalg‘ishi kabi salbiy omillarni keltirib chiqaradi.

O‘quvchilarning tinglab tushunish topshiriqlarini to‘g‘ri bajara olishlari, avvalo, ularning audiomatnni to‘liq anglaganliklariga bog‘liq. Xorijiy tadqiqotchilar matnni tushunish jarayonini o‘rganishda ikki asosiy yondashuvdan foydalanadilar:

- yakuniy natijaga qarab tahlil qilish: bu usulda inson ongida matnning umumiy proeksiyasi ya’ni matnga oid umumlashtirilgan tasavvur shakllanadi va shu asosda asl matn bilan solishtirish orqali xulosa chiqariladi.

- jarayonni neyrometodlar yordamida kuzatish: bu usulda tinglovchining miyadagi faollik darajalari maxsus asboblar yordamida qayd etilib, tushunish jarayoni bevosita nazorat qilinadi [1, 80]. Mazkur tadqiqotda birinchi yondashuv bo‘lmish yakuniy natijaga qarab tahlil qilish usulidan foydalanildi. Bunda o‘quvchilar topshiriqlarni bajarish davomidagi natijalari orqali audiomatnni qan darajada tushunganliklari aniqlab borildi.

Maqolada taqdim etilgan interaktiv topshiriqlar tinglab tushunish ko‘nikmalarini shakllantirishda metodik yondashuv sifatida ko‘rib chiqilgan. Bu yondashuvlar amaliy tadqiqot doirasida qo‘llanilib, maqolada ularning nazariy asoslari va qo‘llash imkoniyatlari yoritilgan. Kelgusida metodik yondashuvlar asosida o‘tkazilgan tajriba natijalari va topshiriqlarning baholash nazariyasi alohida ilmiy ishda tahlil qilish rejalashtirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azimova I. O‘zbek tilidagi gazeta matnlarining mazmuniy pertseptsiyasining psixolingvistik tadqiqi: Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. – Toshkent: O‘zMU, 2008. –163 b.
2. Bloom, B. S. Taxonomy of Educational Objectives: The Classification of Educational Goals. Printed in the United States of America EDWARDS BROS., ANN ARBOR, MICHIGAN,1956. – 207p.
3. J.Devey. Experience and Education. NEW YORK: COLLIER BOOKS. A Division of Macmillan Publishing Co., Inc. first edition,1963. – 91p
4. Kardaş M.N. Dinleme eğitimi. 2. baskı. – Ankara: Pegem Akademi, 2023. – 400 s.
5. Milliy o‘quv dasturi. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022/2023 o‘quv yili. – 215 b.
6. Ona tili 7 [Matn]: 7-sinf uchun darslik / K. M. Mavlonova. – Toshkent: Respublika ta’lim markazi, 2022. – 224 b.
7. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts London,1978. – 175p.

ALISHER NAVOIYNING TA’LIMIY-PEDAGOGIK QARASHLARI

E’zozxon Kobilova,
Qo‘qon davlat universiteti professori v/b

Annotatsiya

Mazkur maqolada Alisher Navoiy ijodidagi ta’limiy-pedagogik qarashlar tahlil qilingan. Uning asarlarida yosh avlodni tarbiyalash, ularning ma’naviy va intellektual kamolotini ta’minlash masalalariga bo‘lgan yondashuvlari şerh etilgan. Maqolada Navoiy qarashlarining zamonaviy ta’lim tizimi uchun ahamiyati ham muhokama qilingan. Alisher Navoiyning ustoz-shogird munosabatlariga oid qarashlari, ilm olishni targ’ib etuvchi g’oyalari, shuningdek, uning inson kamoloti haqidagi falsafiy yondashuvlari keng qamrovli o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, ta’lim, pedagogika, tarbiya, ma’naviyat, adabiyot, yosh avlod, ilm-ma’rifat.

Annotation

This article analyzes the educational and pedagogical views in Alisher Navoi's works. It explores his approaches to the issues of educating the younger generation and ensuring their spiritual and intellectual development. The article

also discusses the relevance of Navoi's views for the modern education system. Alisher Navoi's perspectives on teacher-student relationships, ideas promoting the pursuit of knowledge, as well as his philosophical approaches to human perfection, are comprehensively studied.

Keywords: Alisher Navoi, education, pedagogy, upbringing, spirituality, literature, younger generation, knowledge, enlightenment.

Аннотация

В данной статье анализируются образовательно-педагогические взгляды в творчестве Алишера Навои. Рассматриваются его подходы к вопросам воспитания молодого поколения, обеспечения их духовного и интеллектуального развития. В статье также обсуждается значимость взглядов Навои для современной системы образования. Всесторонне изучены взгляды Алишера Навои на отношения учителя и ученика, идеи, пропагандирующие получение знаний, а также его философские подходы к совершенствованию человека.

Ключевые слова: Алишер Навои, образование, педагогика, воспитание, духовность, литература, молодое поколение, знание, просвещение.

Alisher Navoiy nafaqat o‘z davrining buyuk shoir va davlat arbobi, balki ma’rifatparvar sifatida ham o‘z nomini tarixga muhrlagan. Uning asarlarida inson ma’naviyatini yuksaltirish, yoshlarni komil inson sifatida tarbiyalash masalalariga alohida e‘tibor qaratilgan. Navoiy fikricha, har bir inson ilm va axloq orqali yuksaklikka erishishi mumkin. Shu bois, uning ijodi nafaqat badiiy meros, balki pedagogik g’oyalarning manbai sifatida ham qimmatlidir.

Mazkur maqola Navoiy ijodida aks etgan ta’limiy-pedagogik qarashlarni tahlil qilish va ularning zamonaviy ta’lim tizimidagi ahamiyatini aniqlashga qaratilgan. Kirish qismida mavzuning dolzarbligi va muhimligi asoslanadi.

Mazkur maqola quyidagi ilmiy metodlar asosida yozildi:

Adabiy tahlil: Navoiy asarlaridagi ta’lim va tarbiyaga oid g’oyalarni aniqlash va ularni tizimlashtirish uchun adabiy tahlil usuli qo‘llandi.

Taqqoslash usuli: Navoiy qarashlarini zamonaviy ta’lim tamoyillari bilan taqqoslash orqali ularning dolzarbligi o‘rganildi.

Tarixiy yondashuv: Navoiy asarlarining o‘z davridagi ta’limiy ahamiyatini aniqlash va uni bugungi kunga tatbiq etish masalalari ko‘rib chiqildi.

Alisher Navoiy va uning ta’limiy-pedagogik qarashlari

Alisher Navoiy o‘z asarlari orqali o‘zbek adabiyoti va madaniyatiga ulkan hissa qo‘shgan shoir, mutafakkir va davlat arbobi sifatida nafaqat san’at va ijodiy faoliyat, balki ta’lim va tarbiyada ham chuqur qarashlarni namoyon etgan. Uning ta’limiy-pedagogik qarashlari jamiyatni ma’naviy va madaniy jihatdan yuksaltirishga qaratilgan bo‘lib, bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan.

Ilm va ma’rifatning ahamiyati

Navoiy ilm olishni inson uchun eng yuksak fazilat deb bilgan. U ilmni hayotning mazmuni, ma’naviy yuksalishning asosi sifatida qadrlagan. Shoirning fikricha, insonning haqiqiy boyligi - bu ilm va ma’rifatdir. Uning mashhur "Mahbub ul-qulub" asarida quyidagi satrlar bu qarashning ifodasi bo‘lib xizmat qiladi:

"Ilm — ulug‘likning bezagi, jaholat esa xorlikning sababi."

Adolat va odob tarbiyasi

Navoiy ta’limning asosiy vazifasi insonda odob va adolatni shakllantirish deb bilgan. Uning asarlarida odob-axloqning eng yuqori darajasi sifatida kibrdan uzoq bo‘lish, o‘zgalarga hurmat bilan qarash va mehribonlik qilish singari qadriyatlar targ‘ib qilingan. Masalan, u "Xamsa" asarlarida odil shoh obrazlari orqali adolatning jamiyatdagi o‘rnini yuksak darajada tasvirlagan.

Ustoz va murabbiyning mavqei

Alisher Navoiy ustoz va murabbiyning jamiyatdagi o‘rnini juda yuqori darajada baholagan. Ularning mas’uliyati va ma’naviy vazifalari haqida shunday deydi:

“Ustozsiz kishi o‘z maqsadiga etolmas, chunki ustoz yo‘rg‘alaganni yurishga, bilmaganlarni esa anglashga o‘rgatadi.”

Bu bilan u ta’lim-tarbiyada ustozning rolini alohida e’tirof etgan va ustoz-shogird munosabatlarini mustahkamlashga chaqirgan.

Bolalarni tarbiyalash

Navoiy yosh avlod tarbiyasiga alohida e’tibor qaratgan. U bolalik davrini inson hayotidagi eng muhim bosqich deb bilgan va yosh bolalarni erta yoshdan odob, mehnatsevarlik va ilmgacha bo‘lgan muhabbat bilan o‘stirish kerakligini ta’kidlagan.

Hayotiy tajriba va didaktika

Shoir ta’lim jarayonida hayotiy tajriba va axloqiy saboqlarni o‘rgatishga urg‘u bergan. Uning asarlari nafaqat o‘qituvchi va o‘quvchilarga, balki butun jamiyatga ta’lim va axloqiy saboq beruvchi manba sifatida xizmat qilgan.

O‘zbek tilini rivojlantirish

Navoiy o‘z asarlarini o‘zbek tilida yozib, bu tilni ilm va madaniyat tili darajasiga ko‘targan. Bu orqali u ta’limning keng ommalashuviga va bilimning

milliy o‘zlik asosida rivojlanishiga hissa qo‘shgan. Uning asarlari yoshlar va o‘qituvchilar uchun didaktik qo‘llanma sifatida xizmat qilgan.

Alisher Navoiyning ta’limiy-pedagogik qarashlari bugungi kun uchun ham ahamiyatli bo‘lib, u o‘z asarlari orqali nafaqat o‘z davridagi insonlar, balki hozirgi avlod uchun ham bilim va tarbiyada muhim tamoyillarni ko‘rsatib bergan. U ilmga muhabbat, odob-axloq, adolat va ustozga hurmat kabi tushunchalarni yosh avlodga singdirish zarurligini uqtirgan. Bu tamoyillar zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayonida ham dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Navoiy qarashlarini zamonaviy ta’lim bilan taqqoslash natijasida ma’lum bo‘ldiki, uning ta’limga oid g’oyalari bugungi kunda ham dolzarb hisoblanadi. Xususan:

- Axloqiy tarbiyaning ta’lim jarayonidagi o‘rni hanuzgacha katta ahamiyatga ega. Navoiyning bu boradagi qarashlari o‘qituvchilarga zamonaviy yondashuvlarni shakllantirishda yordam berishi mumkin.

- Ilm olishning ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishdagi roli uning ijodida asosiy tamoyil sifatida namoyon bo‘lgan. Bu esa yosh avlodni rag’batlantirishda muhimdir.

- Navoiy ijodidan kelib chiqadigan ustoz-shogird munosabatlari modeli o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida samimiylik va hurmatni rivojlantirish uchun asos bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Alisher Navoiy ijodida ta’lim va tarbiyaga oid qarashlar nafaqat o‘z davri uchun, balki hozirgi zamonaviy ta’lim tizimi uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shu munosabat bilan quyidagi takliflar ilgari suriladi:

Navoiy ijodini o‘rganish orqali yosh avlodda ma’naviy va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish bo‘yicha maxsus dasturlar ishlab chiqish.

Ustoz-shogird munosabatlarini mustahkamlash uchun Navoiy qarashlaridan foydalanish. Bu jarayonni ta’lim tizimida maxsus o‘quv dasturlari orqali joriy etish lozim.

Ta’lim jarayonida axloqiy tarbiyaning o‘rnini oshirishga qaratilgan maxsus kurslarni tashkil etish va bu jarayonda Navoiy ijodidan namunalar keltirish.

Alisher Navoiy merosi kelajak avlod uchun katta ma’naviy xazina bo‘lib qolmoqda. Uning asarlarini o‘rganish va targ’ib qilish orqali biz jamiyatni ma’naviy va ilmiy jihatdan rivojlantirishga hissa qo‘shishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1.Kobilova, Z. B. (2021). Amiriy and fazliy. Asian Journal of Multidimensional Research, 10(9), 271-276.

2.Kobilova, Z. (2022). Image of a Drinker and a Hermit in the Amir Al-Ghazali. EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION, 2(4), 173-176.

3. Qobilova, E. B., Toshpolatova, S., Muhammadjonova, M., Muninova, M., Baxromova, M., & Rahimova, D. (2023). QADIMIY MUSIQIY SAN’ATNING SHAKLLANISH JARAYONI. *Science and innovation*, *2*(Special Issue 14), 560-565.
4.Kobilova, E. B. (2022). Classical music and youth education. *Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities*, *12*(9), 126-130.
5.Qobilova, E. (2023). Forming a sense of internationality in students through the traditional music of Azerbaijan. *International Bulletin of Applied Science and Technology*, *3*, 127-132.
6.Кобилова, E. (2025). THE ROLE OF THE OPERA GENRE IN THE SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF STUDENTS. *Международный мультидисциплинарный журнал исследований и разработок*, *1*(1), 156-159.
7.E’zozxon, Q., Teshaboyeva, Z., & Ergasheva, S. D. (2024). HOZIRGI O ‘ZBEK HIKOYACHILIGINING YETAKCHI TAMOYILLARI. *University Research Base*, 46-49.
8.Otto, M., & Thornton, J. (2024). TA’LIMDA MUSIQA O ‘QITISHNING AHAMIYATI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *12*, 99-100.
9.Qobilova, E., Xaydarova, I., & Gulnora, R. (2024). O ‘ZBEK XALQ AN’ANALARI-TARBIYA OMILI. *SCIENTIFIC APPROACH TO THE MODERN EDUCATION SYSTEM*, *3*(26), 192-195.
10.Qobilova, E. (2024). MUSIQA ONG VA HISLAR O ‘RTASIDAGI VOSITACHIDIR. *Pedagogikada ilmiy izlanishlar*, *2*(1), 28-31.
11.Qobilova, E. (2024). THE PLACE OF FOLK SONGS IN ISAJAN SULTAN'S STORIES. *American Journal Of Social Sciences And Humanity Research*, *4*(02), 44-49.
12.Qobilova, E. (2024). *THE IMPORTANCE OF MUSIC TEACHING IN EDUCATION. QO ‘QON UNIVERSITY NEWSLETTER, 12, 99–100*.
13.Qobilova, E. (2024). The Significance Of Interdisciplinary Connection In The Formation Of Music Literacy In Children With Hearing Defect In Music Lessons. *Uzbekistan Educational Research Journal*, *1*(1).

TALABALARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARINI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

G‘afforjon Ro‘zmatovich Rahmonov,
Qo‘qon universiteti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha
falsafa doktori (PhD)
gafforjon1968@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu tezis talabalarning kommunikativ kompetensiyalarini badiiy estetik tafakkurni shakllantirish hamda rivojlantirish orqali amalga oshirishiga

bag‘ishlangan. Uning asosiy maqsadi - talabalarning kommunikativ kompotentlarini badiiy-nutqiy faoliyat mashg‘ulotlari orqali axloqiy va ma’naviy tarbiyasini takomillashtirish, ularga pedagogik faoliyatda qo‘llash mumkin bo‘lgan yangi metodik yondashuvlardan boxabar etishdir.

Kalit so‘zlar: Kommunikativ kompetensiya, badiiy estetik tafakkur, kommunikativ bilim, ko‘nikma va malakalar tizimi, shaxsiy ish uslublari, qobiliyatlar,v psixologik nuqson.

Аннотация

Данная теза посвящена формированию и развитию коммуникативной компетенции студентов через художественно-эстетическое мышление. Основная цель – совершенствование нравственного и духовного воспитания студентов путем художественно-речевой деятельности, а также ознакомление их с новыми методическими подходами, применимыми в педагогической практике.

Ключевые слова:Коммуникативная компетенция, художественно-эстетическое мышление, коммуникативные знания, система навыков и умений, индивидуальные стили работы, способности, психологические недостатки.

Abstract

This thesis is devoted to the development of students' communicative competence through artistic and aesthetic thinking. Its main goal is to improve moral and spiritual education through artistic and speech activities, as well as to introduce new methodological approaches applicable in pedagogical practice.

Key words: Communicative competence, artistic and aesthetic thinking, communicative knowledge, system of skills and abilities, individual working styles, abilities, psychological deficiencies.

Talabalarning kommunikativ kompetensiyalarini badiiy estetik tafakkurni shakllantirish hamda rivojlantirish orqali amalga oshiriladi.

Talabada kommunikativ bilim, ko‘nikma va malakalar tizimi, ularning barqarorligi, shakllangan shaxsiy ish uslublari mavjud emasligiga asoslanib, ularni jiddiy tekshirib, tashxis qilmasdan turib, shoshilinch tarzda unda qobiliyatlar yo‘q degan xulosa chiqarish oliy maktab o‘qituvchisining qo‘pol psixologik nuqsoni hisoblanadi.

Bolalik davrida u yoki bu qobiliyatlarning atrof-muhitdagi odamlar tomonidan tan olinmaganligi, keyinchalik xuddi ana shu qobiliyatlari tufayli jahonda munosib shon-shuhrat qozonishga musharraf bo‘lgan juda ko‘p allomalarning nomi olamda mashhur, chunonchi, Albert Eynshteyn (nisbiylik

nazariyasi asoschisi), Nikolay Lobachevskiy (yangi geometriya yo‘nalishi asoschisi) va boshqalar o‘qishida genial olim bo‘lib voyaga etishishi dalolatnomasi yo‘q edi.

Qobiliyatlar bilim, ko‘nikma va malakalarda aks etmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon bo‘ladi. Faoliyat uchun zarur bo‘lgan bilim va ko‘nikmalarni o‘zlashtirish jarayonida yuzaga chiqadigan farqlar qobiliyatlar to‘g‘risida mulohaza yuritish imkonini beradi [1.12].

Demak, shaxsning faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan, bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo‘ladigan individual psixologik xususiyati qobiliyatlar deyiladi.

Ushbu xususiyatni aniqlash uchun ba’zi bir omillarni tahlil qilish maqsadga muvofiq;

a) shaxsning muayyan sifatlari yig‘indisi belgilangan vaqt oralig‘ida egallagan faoliyati talablariga javob bersa, unda mazkur faoliyatga nisbatan qobiliyati mavjuddir;

b) inson shunday holatlarda faoliyat talabiga javob bera olmasa, psixologik sifatlar, ya’ni qobiliyatlar mavjud emasdir (juda zaifdir) [2.14].

Lekin bunday xususiyatli shaxs ko‘nikma va malakalarni egallay olmaydi, degan ma’no anglatmaydi, biroq ularni egallash vaqti cho‘zilib ketadi, xolos. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Qobiliyat — insonning individual salohiyati, imkoniyatlari. Qobiliyat bilimdan keskin farqlanadi, bilim mutolaa natijasi hisoblansa qobiliyat shaxsning psixologik va fiziologik tuzilishining xususiyati sanaladi.

Qobiliyat ko‘nikma, malakadan farq qiladi. Qobiliyat insonga berilgan in’om sifatida qaraladi. Aksariyat ilmiy manbalarda mohirlik bilan qobiliyat qiyoslanadi. Qobiliyat inson tomonidan ko‘nikma va malakalarning egallanishi jarayonida takomillashib boradi. Har qanday qobiliyat turi shaxsga tegishli murakkab psixologik tushunchadan tashkil topgan bo‘lib, u faoliyatning talablariga mutanosib xususiyatlar tizimini o‘z ichiga oladi [3.15].

Shuning uchun qobiliyat deganda birorta xususiyatning o‘zini emas, balki shaxs faoliyatining talablariga javob bera oladigan va shu faoliyatda yuqori ko‘rsatkichlarga erishishni ta’minlashga imkoniyat beradigan xususiyatlar sintezini tushunmoq lozim. Barcha qobiliyat uchun tayanch xususiyat — kuzatuvchanlikda, ya’ni insonni fahmlash, obyektdan u yoki bu alomatlarni ko‘ra bilish, ajrata olish ko‘nikmasidir.

Qobiliyatning etakchi xususiyatlaridan biri — narsa va hodisalar mohiyatini ijodiy tasavvur qilishdir. U shaxsning shakllanishi va rivojlanishi natijasi bo‘lishi

bilan birga, tabiiy manbaga ham ega. Bu tabiiy manba ko‘pincha zehn tushunchasi bilan yuritiladi. Zehn muayyan bir faoliyatga yoki ko‘pgina narsalarga nisbatan ortiqcha qiziquvchanlikda, moyillikda, intilishda namoyon bo‘ladi. Zehn nishonalari deganda qobiliyat ichki imkoniyatlarining tabiiy asosini tushunish lozim. U ishtiyoq, moyillik, mehnatsevarlik, ishchanlik, talabchanlik kabilarning mahsulidir. Qobiliyat umumiy va maxsus turkumlarga ajratiladi.

Umumiy qobiliyat deganda yuksak aqliy imkoniyat va taraqqiyot tushuniladi. Qobiliyat tabiiy ravishda shakllanishi va muayyan reja asosida rivojlantirilishi mumkin. Qobiliyatni ma’lum faoliyatga moyillik yoki intilish orqali, tabiiy zehn nishonalarini aniqlash, mutaxassis rahbarligida uzluksiz faoliyatga jalb etish, qobiliyatni takomillashtirishning maxsus vositalarini qo‘llash, shaxsning faollik alomatlarini maksimal darajada rivojlantirish, inson shaxsiga alohida yondashuvni umumiy talablar bilan uyg‘unlikda olib borish va boshqa orqali rivojlantirish yo‘llari mavjud.

Qobiliyatning yuqori darajasi iste’dod va talantda namoyon bo‘ladi. Qobilyatlar, aslida, tug'ma bo‘ladi. Qobiliyat tug‘ma bo‘lsada uning rivojlanishi ijtimoiy muhitga ham bog‘liq bo‘ladi. Tahlil va natijalar (Analysis and results).Intellektual qobiliyatlarni rivojlantirish. Umuman olganda, aql barcha bilim jarayonlarining tizimi, ya'ni fikrlash, histuyg'ular, xotiralar, hislar, e'tibor, hislar va tasavvurlar kabi tushuniladi [3.21].

Fikrlash tushunchasi insonni o‘zgaruvchan hayot sharoitlariga moslashtirish uchun zarur bo‘lgan xulq-atvor xususiyatlarini umumlashtirishga yordam beradi. Hayot muammolarini hal qilish qobiliyatini, og'zaki (o‘qish tushunchasi, tarjimai hol) va amaliy bilimlarni (maqsadlarga erishish qobiliyatini) aniqlash. Shunday qilib, aqlni fikrlash apparatlarining muayyan bosqichi deb hisoblash mumkin. O‘z navbatida, intellektual faoliyat qobiliyati kiruvchi axborotni idrok etish va qayta ishlashning o‘ziga xos xususiyatlarining kombinatsiyasi hisoblanadi.

Insonning intellektual qobiliyatlari tuzilishi shunday:

1. Depozit - bu miyaning strukturasi asosida

2. Umumiy, har qanday faoliyatda teng namoyon bo‘ladi - xotira , o‘rganish, diqqat-e'tibor.

3. Maxsus - muayyan faoliyat turlari uchun talab qilinadi. Masalan, musiqiy quloq yoki tijoriy tushunish.

4. Maxsus va umumiy maqsadlar asosida rivojlanayotgan guruh.

5. Kasb-hunar qobiliyatlari, ular mehnat jarayonlarida namoyon bo‘ladi [4.10]. Uzoq vaqt davomida inson o‘zgarishi mumkin bo‘lmagan ma'lum bir ong bilan tug'ilgan deb hisoblar edi.

Keyinchalik, o‘zgarishsiz bazalar mavjudligi ma'lum bo‘ldi, lekin biz ushbu ko‘nikmalarning ko‘pchiligiga o‘zimiz javob beramiz. Intellektual qobiliyatlarning eng tezkor rivojlanishi boshqaruvchilik faoliyatida, albatta, har bir kishi kamida ikki kishini bo‘ysunish bilan qabul qilib, jadallik bilan rivojlana boshladi. Kommunikativ qobiliyat – bu pedagogik o‘zaro harakat sohasida maxsus ko‘rinishga ega bo‘lgan muloqotga qobiliyatlilikdir.

Psixologik adabiyotlarda kommunikativ qobiliyatlarning bir qancha turlari ajratib ko‘rsatiladi: 1) insonning insonni tushuna olishi (insonni shaxs sifatida, uning alohida jihatlarini, motiv va ehtiyojlarini baholash, tashqi xulq-atvorini ichki olami bilan bog’liqlikda ko‘rib chiqish, yuz, qo‘l, gavda harakatlarini “o‘qish” ko‘nikmasi) 2) insonni o‘z-o‘zini anglay olishi (o‘z bilimi, qobiliyati, o‘z xarakteri va boshqa qirralarini baholash, inson boshqalar tomonidan qay tarzda qabul qilinishi va atrofdagilar ko‘zi bilan baholash); 3) muloqot vaziyatini to‘g’ri baholay olish ko‘nikmasi (mavjud holatni kuzatish, uning namoyon bo‘lish belgilari haqida ko‘proq axborotlarni ajarata olish, ularga e’tiborni qaratish, yuzaga kelayotgan vaziyatning ijtimoiy va psixologik mohiyatini to‘g’ri idrok etish va baholash) [.123].

Demak, kommunikativ kompetensiyalarni shakllantirish estetik tarbiyaning asosiy elementi hisoblanadi: O‘z fikrini ifodalash, aniq va qiziqarli muloqot qilish, ijodiy jarayonda o‘zaro munosabatda bo‘lish – bularning barchasi estetik idrok etish va shaxs rivojlanishi bilan uzviy bog‘liqdir. Bu jarayonda esa talabalarning individual xususiyatlarini hisobga olish muhim sanaladi. Talabalarning temperamentlari, o‘rganish uslublari va nutq rivojlanish darajalari har xil. Kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish uchun qulay va samarali muhit yaratish uchun ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda usul va uslublarni tanlash kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat (o‘quv qo‘llanma) . –T., 2006.
2. Зиёмухаммедов Б. Педагогик махорат асослари. (ўқув қўлланма). -Т., 2009.
3. Ташпулатова, Д. М. (2023). Халқаро таълим дастурлари асосида интеграцион ўқитиш механизмлари. Образование наука и инновационные идеи в мире, 18(3), 53-63.
4. Tashpulatova, D. M., Salomova, M. K. (2023). Integration of primary education disciplines learning problem. International scientific-online conference INNOVATION IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM, 16(1), 140-144.
5. http://www.ziyonet.uz

6. *www.pedagog.uz*

UZR NUTQIY AKTINING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI

Murotova Dilnoza Xasan qizi,
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
muratovadilnoza2@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6413-6957

Annotatsiya

Ushbu maqolada uzr nutqiy aktining lingvokulturologik jihatlari tahlil qilingan. Muallif uzr so‘zlash holatlari va ularning lingvistik shakllarini o‘zbek tilida ko‘rib chiqadi hamda bu hodisaning madaniy kontekstdagi o‘rnini yoritadi. Tadqiqotda uzr ifodalarining pragmatik vazifalari, ijtimoiy vazifasi va kommunikativ samaradorligi masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, uzr aktining boshqa madaniyatlardagi ifoda shakllari bilan o‘zaro solishtirmasi ham berilgan. Maqolada lingvokulturologik yondashuv asosida uzr aytish madaniyatining o‘zbek ijtimoiy hayotidagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: uzr, nutqiy akt, lingvokulturologiya, kommunikatsiya, madaniyat, pragmatika

Abstract

This article analyzes the linguoculturological aspects of the speech act of apology. The author examines the usage and linguistic forms of apology in the Uzbek language and highlights its role in the cultural context. The study explores the pragmatic and social functions of apology expressions, their effectiveness in communication, and includes a comparative view with expressions in other cultures. The article emphasizes the significance of apology as a cultural and communicative phenomenon in Uzbek social interaction through a linguoculturological approach.

Keywords: apology, speech act, linguoculturology, communication, culture, pragmatics

Insoniyat o‘zaro muloqot davomida muayyan ijtimoiy, madaniy va axloqiy me’yorlarga asoslanadi. Nutqiy faoliyat bu me’yorlarning asosiy ifodachisi bo‘lib, undagi har bir nutqiy akt insoniy munosabatlarning murakkab tizimini ifodalaydi. Nutqiy aktlar ichida uzr nutqiy akti alohida o‘rin egallaydi, chunki bu akt ijtimoiy munosabatlarni muvozanatlash, nizolarni yumshatish va muloqotni me’yoriy

darajada davom ettirishda muhim vosita hisoblanadi. Ushbu maqolada uzr nutqiy aktining lingvokulturologik xususiyatlari tahlil qilinadi.

Lingvokulturologiya — bu til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni o‘rganuvchi fandir. Shu nuqtai nazardan qaralganda, uzr aytish shakllari nafaqat lingvistik birliklar, balki ular ortida turgan madaniy qadriyatlar, odob-axloq normalari va mentalitetni ham ifodalaydi [2,17].

1. Uzr nutqiy aktining mohiyati va funksiyasi

Uzr nutqiy akti — bu sub’ekt (nutq egasi) tomonidan sodir etilgan harakat yoki so‘z natijasida yuzaga kelgan noqulaylik yoki xatolikni tan olish va buni kompensatsiya qilishga bo‘lgan ijtimoiy harakatdir. Ushbu akt bir necha asosiy funksiyalarni bajaradi:

- Murosaga chaqirish;
- Xatoni tan olish;
- Hurmat ifodalash;
- Ijtimoiy me’yorlarni saqlab qolish.

Tilshunos J. Ostin va keyinchalik J. Searl tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar nazariyasiga ko‘ra, uzr — bu **illokutsion akt** bo‘lib, u orqali so‘zlovchi auditoriyaga muayyan ijtimoiy va psixologik ta’sir ko‘rsatadi [1].

2. Uzr ifodalarining lingvistik shakllari

O‘zbek tilida uzr aytishning ko‘plab shakllari mavjud. Ular oddiy “Kechirasiz”, “Uzr so‘rayman” kabi rasmiy shakllardan tortib, “Ey, kechirasiz, men buni bilmay qildim” kabi yumshoqroq, ijtimoiy kontekstga moslashgan shakllargacha bo‘lishi mumkin. Misollar:

- “Kechirasiz, kech qolibman.”
- “Uzr, sizni bezovta qildim.”
- “Meni kechiring, bu mening aybim.”

Bu ifodalar orqali so‘zlovchi o‘zining xatosini tan oladi va tinglovchining roziligini kutadi. Shu bilan birga, bu shakllar turli kontekstlarda o‘zgaradi. Masalan, rasmiy vaziyatlarda “Uzr so‘rayman” keng qo‘llansa, norasmiy holatlarda “Kechirasiz” yoki “Ey, uzr” kabi og‘zaki shakllar ustun bo‘ladi [3,11].

3. Madaniy omil va lingvokulturologik jihatlar

O‘zbek madaniyatida uzr aytish — bu faqat til hodisasi emas, balki **axloqiy-ruhiy** muomala aktidir. Bu madaniyatda hurmat, kamtarlik, kattaga ehtirom kabi qadriyatlar ustuvor bo‘lganligi bois, uzr aytish odatiy va kutilgan ijtimoiy javob hisoblanadi [2].

Ba’zi hollarda hatto ayb so‘zlovchida bo‘lmasa ham, u ijtimoiy muvozanatni tiklash uchun uzr so‘rashi mumkin. Bu holat “madaniy ijtimoiy mas’uliyat” deb talqin qilinadi [4]. Xususan:

1. Kichik yoshdagilar kattalardan uzr so‘rashadi, bu — tarbiyaning belgisi.
2. Ayollar ko‘proq uzr aytishga moyil bo‘lishadi — bu esa ijtimoiy rol va stereotiplarga bog‘liq.

Yapon, koreys yoki turk madaniyatlari bilan taqqoslaganda, o‘zbek tilida uzr so‘rashda **og‘zaki ifoda** va **intonatsiya** katta rol o‘ynaydi. Tana tilining yumshoqligi, ohangdagi kamtarlik ham uzrning samimiyligini belgilaydi [2].

4. Uzrning kontekstual qo‘llanilishi

Uzr aytish har doim ham bir xil semantik yuklamaga ega emas. Ba’zan bu ibora “men aybdorman” degan ma’noni ifodalasa, ba’zan esa bu shunchaki odob-axloq belgisi sifatida qo‘llaniladi.

Masalan:

- “Kechirasiz, so‘zingizni bo‘ldim” — bu erda uzr aytuvchi aybdor emas, lekin madaniy jihatdan so‘z uzgani uchun kechirim so‘raydi.
- “Uzr, bu sizning ishingiz emas” — bu esa ko‘proq **ironiya** yoki **passiv agressiya** anglatishi mumkin [3].

Bu esa uzrning **pragmatik** jihatini ochib beradi. Tilshunoslikda bu fenomen **pragma-semantik tahlil** orqali ko‘rib chiqiladi [4]. Uzr nutqiy akti — bu lingvistik birlik bo‘lish bilan birga, ijtimoiy va madaniy omillar bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan kommunikativ hodisadir. Uning shakllari, maqsadi va qo‘llanilish uslubi har bir xalqning madaniyati va mentaliteti bilan uyg‘unlashgan holda shakllanadi. O‘zbek tilida uzr aytish ko‘pincha axloqiy normalar, e’tibor va hurmat belgisi sifatida qaraladi. Lingvokulturologik yondashuv orqali uzr nutqiy aktining nafaqat lingvistik, balki madaniy ildizlarini ham chuqurroq tahlil qilish mumkin. Kelgusida bu mavzuda millatlararo taqqoslama tadqiqotlar olib borish, uzr aytish madaniyatining umumiy va milliy xususiyatlarini chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Searle, J.R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, 1969.
2. Abdulxayev N. *Til madaniyati va nutq etiketi*. Toshkent: Fan, 2012.
3. Karimova Z. *O‘zbek tilida kommunikativ nutq aktlari*. Toshkent: Akademnashr, 2020.
4. Brown, P., & Levinson, S. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press, 1987.

ADABIYOT FANINI O‘QITISHDA STEAMNI JORIY ETISH

Dilmurod Asqarov,
University of Business and Science
Toshkent filiali dotsenti v.b.,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya

Mazkur maqolada adabiyot fanini o‘qitishda STEAM yondashuvining nazariy va amaliy jihatlari tahlil etiladi. Fanlararo integratsiya orqali talabalar ijodiy fikrlash, tanqidiy tahlil hamda texnologik vositalardan oqilona foydalanish ko‘nikmalarini egallashlari mumkinligi yoritiladi. Matn tahlili, san’at, muhandislik, ilm-fan va matematikani birlashtirish yo‘li bilan badiiy asarlar mazmunini chuqurroq idrok qilishga erishish imkoni aniqlanadi. Pedagogika sohasidagi innovatsion imkoniyatlar ham ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, integratsiyalashgan o‘qitish amaliyotining samaradorligini oshirish borasida muayyan zamonaviy pedagogik tavsiyalar ham ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: STEAM, adabiyot, fanlararo integratsiya, ijodiy fikrlash, texnologik vositalar, tanqidiy tafakkur, metodika, pedagogika

Annotation

This article examines theoretical and practical aspects of applying the STEAM approach in teaching literature. By integrating multiple disciplines, students develop creative thinking, critical analysis, and responsible use of technological tools. The synergy of textual interpretation, art, engineering, science, and mathematics fosters deeper understanding of literary works. Additionally, the paper explores innovative opportunities within pedagogy. Furthermore, specific methodological recommendations are presented to enhance efficiency in integrated educational practice and outcomes.

Ключевые слова: STEAM, литература, междисциплинарная интеграция, творческое мышление, технологические инструменты, критическое мышление, методология, педагогика

Аннотация

В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты применения STEAM-подхода в преподавании литературы. Междисциплинарная интеграция позволяет учащимся развивать творческое мышление, критический анализ и рациональное использование технологических инструментов. Сочетание текстового анализа, искусства, инженерии, науки и математики способствует более глубокому пониманию художественных произведений. Кроме того, автор выделяет инновационные педагогические возможности. Также приводятся конкретные методические рекомендации для повышения эффективности интегрированного образовательного процесса в современной школе. Подобный подход укрепляет навыки исследования и межличностного взаимодействия.

Keywords: STEAM, literature, interdisciplinary integration, creative thinking, technological tools, critical thinking, methodology, pedagogy

Bugungi kunda ta’lim jarayonida fanlararo integratsiya an’anaviy o‘qitish usullarini rivojlantirish va zamon talablariga mos intellektual salohiyatni shakllantirishga qaratilgan samarali strategiyalardan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Xususan, STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) konsepsiyasini o‘quv jarayoniga joriy etish orqali o‘quvchilarda tanqidiy va ijodiy fikrlash, muammoli vaziyatlarni echish, texnologik vositalardan oqilona foydalanish, jamiyat ehtiyojlariga mos loyihalarni ishlab chiqish hamda estetik did va badiiy tafakkurni rivojlantirish kabi qobiliyatlarni barqaror shakllantirish imkoni tug‘iladi. [1.45-51] Avvaliga ushbu yondashuv asosan aniq fanlar doirasida qo‘llanilishi bilan mashhur bo‘lsa-da, uning ko‘lamini kengaytirish, ayniqsa, adabiyot kabi badiiy-estetik fanlarga ham tatbiq etish katta ahamiyat kasb etadi. Adabiyot fanida STEAMni joriy etish, o‘quvchilarda nafaqat badiiy asarlarni chuqur idrok etish, balki ilm-fan va texnologiya bilan bog‘liq tushunchalarni tanqidiy tahlil qilish, ijodiy g‘oyalarni amalga oshirishda ilmiy asosli yondashuvni qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyot o‘zining badiiy, estetik va ma’naviy jihatlari bilan boshqa fanlardan keskin farq qilgandek ko‘rinsa-da, zamonaviy pedagogik yondashuvlar uni turli sohalar bilan uyg‘unlashgan holda o‘qitishga keng imkoniyat beradi. Badiiy asarlar, avvalo, inson kechinmalari, xulq-atvori, ma’naviy izlanishlari va ijtimoiy munosabatlarining tarovatli tasviri bo‘lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, har

qanday asar, xoh u tarixiy, xoh zamonaviy bo‘lsin, o‘z davridagi fan-texnika yutuqlari, madaniy hayot, ijtimoiy muhit va san’at bilan chambarchas bog‘liq ekanini nazardan qochirmaslik lozim. Ana shu omillarni STEAM orqali badiiy matn tahliliga jalb qilish o‘quvchilarning asar mazmunini chuqurroq anglashiga, turli fanlar kesimida o‘ziga xos parallel va analogiyalarni topa olishiga, ijodiy fikrlash jarayonini boyitishga yordam beradi. Masalan, o‘quvchilarga ma’lum bir davrda yaratilgan asarni o‘rganish jarayonida shu davr ilmiy kashfiyotlari, texnik taraqqiyot, me’morchilik yoki rassomchilikdagi uslublar haqida ham ma’lumot berish, asar tahlilini yanada kengroq manba va dalillarga tayanib olib borish imkoniyatini ochadi.

Adabiyot fanini o‘qitishda STEAMni qo‘llash, avvalo, tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiladi. Har qanday badiiy asar muallif tasavvurining mahsuli bo‘lish bilan birga, u muayyan voqealar, ijtimoiy munosabatlar, hissiyotlar va tarixiy jarayonlarga oid dalillarga suyanishi mumkin. Shunday asarlarni o‘rganish mobaynida o‘quvchilar reallik bilan badiiy tasvir o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni tahlil qilishga, badiiy matndagi poetik vositalarning psixologik, ijtimoiy yoki hatto tabiiy-ilmiy asoslarini izlashga kirishadilar. Bu jarayonda matematika fanining mantiqiy tahlil uslubini qo‘llash yoki ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanish o‘quvchilarning asar mazmunini yanada keng ko‘lamda anglashlariga yordam beradi. Shuningdek, muayyan voqea-hodisalarni turli san’at yo‘nalishlari, xususan, musiqiy hamda tasviriy san’at bilan taqqoslab ko‘rish, o‘quvchilarning badiiy mazmunga nisbatan kuzatuvchanlik, ijodkorlik va tahliliy yondashuv ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

STEAM integratsiyasining yana bir muhim jihati shundaki, u badiiy matnning faqat g‘oyaviy-estetik xususiyatlarini emas, balki undagi tasviriy elementlarni texnik va texnologik nuqtayi nazardan ham ko‘rib chiqishga imkon beradi. Masalan, biror asarda suratga olingan tabiat manzarasi yoki shahar tasviri bo‘lsa, o‘quvchilar geografik, ekologik, injenerlik nuqtayi nazaridan ushbu manzaraning haqiqiy hayotda qanday ko‘rinishda bo‘lishi yoki qanday sharoitda shakllanishi mumkinligini tadqiq qilishlari mumkin. Bu ma’lumotlarni to‘plash va taqqoslash jarayonida qidiruv usullarini qo‘llash, raqamli manbalar bilan ishlash, statistika yoki geografik axborotlarni tahlil qilish kabi ko‘nikmalar shakllanadi. Natijada adabiy matnning tasviriy jihatlari ilmiy asos bilan boyitilib, dars jarayonida faqatgina ijodiy tasavvur emas, balki faktlarga tayanilgan izlanishlar ham ro‘yobga chiqadi. [3.39-47]

Adabiyot darslarida STEAMni joriy qilishning amaliy ahamiyati shundaki, bu o‘quvchilarda mas’uliyat hissini, mustaqil o‘rganish va tadqiq qilish ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. O‘quv jarayonida o‘qituvchi ana shu jarayonni

yo‘naltiruvchi, ilmiy izlanishlarga ruhlantiruvchi, o‘quvchilarning turli g‘oyalarini qo‘llab-quvvatlovchi rahnamo sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, o‘quvchilarga bitta asarni chuqur o‘rganish topshirig‘i berilganda, ular qahramonlarning ichki dunyosi, tarixiy sharoit, asarning yaratilish davridagi ilmiy kashfiyotlar yoki san’atda kechgan o‘zgarishlar haqida izlanish olib borishlari mumkin. Buning uchun turli manbalar bilan ishlash, internet resurslaridan ma’lumot qidirish, fotogalereyalarni ko‘rish, elektron kitoblar yoki maqolalar bazasini tahlil qilish, so‘ng bu ma’lumotlarni o‘z mulohazalari bilan qayta ishlashga to‘g‘ri keladi. Shunday qilib, o‘quvchilar badiiy asar orqali ma’lumotlarni mustaqil izlash, saralash, ularni tanqidiy baholash va ushbu jarayon natijalarini tartibga solib, ilmiy xulosa chiqarish borasidagi amaliy ko‘nikmalarni tobora mustahkamlab boradilar.

STEAM konsepsiyasi adabiyot fanida fanlararo uyg‘unlashuvni ta’minlovchi vosita bo‘lib, kelajakda raqobatbardosh kadrlarni tarbiyalashda muhim rol o‘ynaydi. Har bir badiiy asar, o‘zida turli ma’naviy-estetik ma’nolarni mujassam etish bilan birga, uyg‘unlikda qo‘llanilsa, aniq fanlar yoki texnologik jarayonlar bilan ham bevosita aloqador bo‘lishi mumkin. [1.45-51] Masalan, adabiyotdagi fantastik uslubdagi asarlarni o‘qishda zamonaviy robototexnika, sun’iy intellekt yoki kosmik tadqiqotlar bilan bog‘liq dalillarni o‘rganish, asarni tahlil qilish jarayonida ilmiy g‘oyalarni fantaziya bilan uyg‘unlashtirishga zamin yaratadi. Bu esa yoshlarning ilm-fan va ijod namunalari o‘rtasida cheksiz imkoniyatlar mavjudligini his qilishlariga, shuningdek, o‘z kelajak faoliyatlariga yangicha nigoh bilan qarashlariga turtki beradi. Boshqa tomondan, tarixiy-romantik asarlarni o‘qish orqali o‘quvchilar turli davrlardagi hayot tarzini muhandislik inshootlari, texnologik rivojlanish darajasi, san’at yo‘nalishlarining shakllanish jarayoni bilan qiyoslash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shunday o‘xshashlik va farqlarni kashf qilish, natijada badiiy matn mazmunini kengroq tarixiy, ilmiy va madaniy kontekstda talqin qilishga yordam beradi.

Adabiy asarlarni STEAM asosida o‘qitish jarayonida tasviriy san’atga doir kompetensiyalarni ham rivojlantirish muhim. Zero, badiiy matnlar rang-barang obrazlar, ramzlar, voqealar tasviri orqali o‘quvchi ongida muayyan estetik olamni shakllantiradi. Ushbu jarayonni tasviriy san’at bilan boyitish, ya’ni asardagi obrazlar yoki muhitni chizish, undagi voqealarni sahnalashtirish, asar atmosferasini ifodalovchi rassomlik yoki dizayn loyihalarini ishlab chiqish imkoniyati o‘quvchilarning ijodiy salohiyatini kengaytiradi. Bunday yondashuvlar orqali adabiyot darsi odatiy nutqiy yoki matn tahlilidan iborat mashg‘ulot bo‘lib qolmay, haqiqiy ijodiy laboratoriyaga aylanadi. Natijada, yoshlar o‘z fantaziyasini yorqin ranglar, shakllar yoki ovozlar orqali ifodalashga harakat qiladilar, bu esa nafaqat

badiiy didni shakllantiradi, balki shaxsiy qobiliyat va iste’dodlarni rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

STEAM integratsiyasi adabiyot fanini o‘qitish jarayonida ijtimoiy masalalarga ham e’tibor qaratish imkonini kengaytiradi. Badiiy asarlar odatda insonparvarlik, adolat, muhabbat, vatanparvarlik kabi mavzularni o‘z ichiga oladi. Ushbu mavzularni zamonaviy texnologik yoki ilmiy ishlanmalar doirasida qayta ko‘rib chiqish, ijtimoiy muammolarni hal etishga yo‘naltirilgan loyihalarni ishlab chiqish talabalarda nafaqat adabiy matnni to‘g‘ri talqin qilish, balki jamiyatdagi real muammolarni payqash va ularni ijodiy-innovatsion tarzda hal etish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, asardagi qahramonlarning hayoti yoki ularning ijtimoiy statusi bilan bog‘liq muammolarni ko‘rib chiqish jarayonida ularni zamonaviy ijtimoiy tarmoqlar, raqamli kommunikatsiya vositalari yoki elektron ommaviy axborot vositalari nuqtayi nazaridan tahlil qilish, mavjud kamchilik va muammolarni bartaraf etish bo‘yicha takliflar berishga undaydi. Bunday faoliyat natijasida o‘quvchilar avvallari faqat kitob sahifalarida uchratgan ijtimoiy mavzularni bugungi hayot bilan bog‘lashga o‘rganadilar, yangicha echimlar topish orqali esa amaliy ko‘nikmalarini mustahkamlaydilar.

Adabiyot faniga STEAM yondashuvini tatbiq etish o‘quvchilarning individual qiziqishlari va iqtidorlarini yuzaga chiqarishda ham samarali hisoblanadi. Kimdir muhandislikka ishtiyoqi baland bo‘lsa, asardagi arxitektura va texnologik xususiyatlar bo‘yicha loyihalar ishlab chiqishga harakat qiladi, yana kimdir matematika orqali she’rlarning ritm yoki vaznini tahlil qilishni xush ko‘radi, boshqalar esa muallif hayoti va ijodida kechgan psixologik holatlarni chuqurroq o‘rganishni afzal bilishlari mumkin. Shunday rang-barang qiziqish va istaklarning bir paytning o‘zida amalga oshirilishi STEAM konsepsiyasining betimsol afzalliklaridan biridir. O‘quvchilar o‘zlariga yoqqan yo‘nalishda ijodiy izlanish qilarkanlar, ular bilan bir vaqtda tengdoshlarining boshqa fanlar bilan bog‘liq tajribalaridan ham xabardor bo‘lishadi. Natijada, o‘qituvchi dars jarayonini turli loyihalarga boyitishi, guruh yoki jamoaviy ishlar orqali o‘quvchilarning ijtimoiy, kommunikativ va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishi mumkin.

Zamonaviy texnologiyalar imkoniyatlarining kengayishi adabiyot fanidagi ta’lim jarayonini boyitish uchun ham muhim vositalarni taqdim etadi. Videoroliklar, audiokitoblar, virtual safarlar, raqamli kutubxonalar, elektron lug‘atlar yoki interaktiv multimediya materiallaridan foydalanish o‘quvchilarning matnni qabul qilish, idrok etish hamda o‘zlashtirish jarayonlarini yanada jonlantiradi. [5.22-31] Xususan, asarning muallifiga yoki syujetiga doir tarixiy hududlar, muzeylar yoki yodgorliklarga virtual sayohatlar uyushtirish, shu davr bilan bog‘liq ilmiy-texnik taraqqiyot xususida ma’lumotlarni tahlil qilish, asar

qahramonlari izidan turli tajribalar o‘tkazish kabi ta’limiy dasturlar o‘quvchilarni mustaqil tadqiqot faoliyatiga jalb etadi. Shuningdek, o‘quvchilar turli elektron platformalar orqali birgalikda loyihalar yarata oladi, erishgan bilim va natijalarini ijtimoiy tarmoqlar, onlayn konferensiyalar yoki bloglarda baham ko‘rishi orqali keng ommaga namoyish etish imkoniga ega bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, adabiyot fanini o‘qitishda STEAMni joriy etish zamonaviy ta’lim tamoyillarini amaliyotda ro‘yobga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur konsepsiya o‘quvchilarning badiiy-estetik didini rivojlantirish bilan birga, ularni fanlararo integratsiya, tanqidiy va ijodiy tafakkur, raqamli vositalardan foydalanish, ijtimoiy masalalarga innovatsion yondashuv, insonparvarlik va hamkorlik kabi turli kompetensiyalarni egallashga yo‘naltiradi. Natijada, adabiyot darslari an’anaviy matn tahlili doirasidan chiqib, kengaygan ko‘lamga ega bo‘ladi. Badiiy asarni o‘rganish jarayonida ilm-fan, texnologiya, muhandislik, san’at va matematika uyg‘unlashib, yosh avlodda kelajakda jamiyatning ilg‘or taraqqiyotiga hissa qo‘shishi mumkin bo‘lgan ijodkor, mustaqil fikrlovchi va har taraflama etuk shaxslar shakllanishiga zamin hozirlaydi. Shuningdek, STEAM yondashuvi darslarni yanada jonli, qiziqarli va mazmunli qilishi bilan birga, o‘quvchilar o‘rtasida o‘zaro hamkorlik va bilim almashinuvi madaniyatini rivojlantiradi. Shu bois, adabiyot faniga STEAMni joriy etish nafaqat badiiy ijod namunalari bilan tanishtirish yoki matn mazmunini tahlil qilish, balki o‘quvchilarning hayotiy mahoratini mustahkamlash, ularni real voqelikni turli nuqtayi nazardan ko‘ra biladigan, tadqiqot va amaliy faoliyatga tayyor, komil shaxs sifatida kamol toptirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Яковлева Т. М. STEAM-образование: актуальные вопросы и перспективы развития // Педагогические исследования. – 2020. – № 4 (33). – С. 45-51.

2. Федосеева Е. В. Инновационные подходы в преподавании гуманитарных дисциплин: монография. – СПб.: Изд-во «Лань», 2019. – 296 с.

3. Smith J., Roberts T. Incorporating Arts into STEM Education // Journal of Educational Innovation. – 2018. Vol. 12, No 1. – Pp. 39-47.

4. National Research Council. Next Generation Science Standards: For States, By States. – Washington, DC: The National Academies Press, 2013. – 368 p.

5. Хрусталёв Г. В., Дмитриева Н. С. Методика интеграции технологий и искусства в процессе обучения литературе // Вестник современного образования. – 2021. – № 2 (15). – С. 22-31.

BOLALAR NUTQINING RIVOJLANISHIGA MULTFILMLARNING TA’SIRI

Imomaliyeva Musharrafxon,
Qo‘qon universiteti Ta’lim fakulteti
pedagogika va psixologiya kafedrasi katta o‘qituvchisi
Niyozova Muqaddamxon,
Qo‘qon universiteti Ta’lim fakulteti, Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi
1-bosqich talabasi Tel: +998900568060

Annotatsiya

Mazkur maqolada bolalar nutqining rivojlanish jarayonida multfilmlarning ta’siri ko‘rib chiqilgan. Maqolada multfilmlarning til o‘zlashtirish, so‘z boyligini kengaytirish, muloqot qobiliyatlarini shakllantirishdagi ijobiy jihatlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Bolalar nutqi rivojlanishi, multfilm, til o‘zlashtirish, muloqot, so‘z boyligi, pedagogik yondashuv, vizual materiallar, maktabgacha ta’lim, interaktiv media, semantik analiz

Аннотация

В данной статье рассматривается влияние мультфильмов на развитие речи детей. Анализируются положительные аспекты мультфильмов в процессе овладения языком, расширения словарного запаса и формирования коммуникативных навыков.

Ключевые слова: Развитие речи детей, мультфильм, овладение языком, общение, словарный запас, педагогический подход, визуальные материалы, дошкольное образование, интерактивные медиа, семантический анализ

Annotation

This article examines the impact of cartoons on children's speech development. It analyzes the positive aspects of cartoons in language acquisition, vocabulary expansion, and the formation of communication skills.

Keywords: Children's speech development, cartoon, language acquisition, communication, vocabulary, pedagogical approach, visual materials, preschool education, interactive media, semantic analysis

Zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan birga, bolalar hayotida ommaviy axborot vositalari, xususan, multfilmlarning o‘rni keskin ortdi. Multfilmlar bolalarning bo‘sh vaqtini mazmunli o‘tkazish, ularni turli obrazlar orqali tarbiyalash, ijtimoiy hayotga tayyorlash hamda til o‘rganish jarayonida muhim vosita sifatida foydalanilmoqda. Shu sababli, bugungi kunda bolalar

nutqining rivojlanishiga multfilmlarning qanday ta’sir ko‘rsatishi dolzarb ilmiy va amaliy masalalardan biriga aylangan.

Nutq inson tafakkuri va ongining mahsuli bo‘lib, u bolaning atrof-muhit bilan muloqotda bo‘lishi, fikrlarini ifoda etishi va o‘zaro tushunishni ta’minlashda muhim vosita sanaladi. Shunday ekan, bolalik davrida nutqni shakllantirish va rivojlantirish, ayniqsa, maktabgacha yoshda, bolaning kelgusidagi ta’lim olishi va jamiyatda faol shaxs sifatida shakllanishida muhim omildir. Ana shu jarayonda multfilmlar vositasida bolaning eshitish, tushunish, so‘zlarni yodda saqlash, yangi leksik birliklarni o‘zlashtirish va ularni nutqiy faoliyatda qo‘llash ko‘nikmalari rivojlanadi [1, 12].

Biroq multfilmlarning ta’siri har doim ham ijobiy emas. Ularning mazmuni, til sifati, obrazlar va ssenariyning bolaga mosligi ushbu omilning natijadorligini belgilaydi. Sifatsiz va pedagogik me’yorga mos kelmaydigan kontent bolalarda noto‘g‘ri nutq birliklarini shakllantirishi, til xatolari va tajovuzkor ifodalarni paydo qilishi mumkin [2, 21]. Shunday ekan, multfilmlarning bolalar nutqiga ta’sirini o‘rganishda nafaqat ularning mavjudligi, balki sifati, pedagogik yondashuvi va psixologik mosligiga e’tibor qaratish zarur.

Yuqoridagi fikrlar asosida aytish mumkinki, multfilmlar nafaqat bo‘sh vaqtni mazmunli o‘tkazish vositasi, balki bolalar nutqini shakllantiruvchi muhim tarbiyaviy va lingvistik manba bo‘lib xizmat qilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, ushbu maqolada multfilmlarning bolalar nutqiga ta’siri ilmiy asosda tahlil qilinadi, ijobiy va salbiy jihatlari yoritiladi hamda bu jarayonda ota-onalar, tarbiyachilar va pedagoglarning tutgan o‘rni yoritiladi.

Multfilmlar orqali bolalar yangi so‘zlar, iboralar va til birliklarini eshitadi, ularni eslab qolishga va real muloqotda qo‘llashga harakat qiladi. A. Collins va G. Levy tomonidan olib borilgan tadqiqotda bolalarning muntazam ravishda o‘z yoshiga mos til kontentli multfilmlar ko‘rishi ularning semantik tarmog‘ini kengaytirishini ko‘rsatdi [3, 87]. Ayniqsa, 3-7 yosh oralig‘ida so‘z boyligini orttirish uchun multfilm – qulay va tabiiiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Bu yoshdagi bolalarda taqlid qilish kuchli bo‘lgani sababli, ular obrazlar orqali eshitgan so‘zlarni tezda o‘zlashtiradi va ularni o‘z nutqida qo‘llashga urinadi.

Misol uchun, “Dora the Explorer”, “Sesame Street”, “Masha va ayiq” kabi mashhur multfilm obrazlari bolalarda ifodali gapirish, qisqa savol-javoblarga tayyor bo‘lish, gap tuzish kabi ko‘nikmalarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Multfilmlar nafaqat lingvistik, balki sotsiolingvistik ko‘nikmalarni ham rivojlantiradi. Masalan, bola multfilm qahramonlarining muloqot madaniyatini, navbat kutish, salomlashish, kechirim so‘rash kabi nutqiy etikani kuzatadi va o‘z hayotida ham shunday muloqot madaniyatini shakllantira boshlaydi. Bu esa uning

jamiyatda faol muloqotchi bo‘lib shakllanishiga xizmat qiladi. Shuningdek, tarjima qilingan yoki original tilda berilgan multfilmlar orqali bola bir necha tilda oddiy iboralarni tushuna boshlaydi, bu esa lingvistik tafakkurning shakllanishiga xizmat qiladi [4, 59].

Shu o‘rinda shuni ham alohida ta’kidlash joizki, ota-onalar va pedagoglar bolalarga tavsiya etilayotgan multfilmlarni tanlashda mas’uliyatli bo‘lishlari lozim. Chunki bolalar ko‘radigan mazmunli va til jihatdan to‘g‘ri tuzilgan multfilmlar ularning lug‘at boyligini oshiribgina qolmay, balki ularni to‘g‘ri muloqotga ham tayyorlaydi. Bu esa bola nutqining izchil va bosqichma-bosqich shakllanishiga sabab bo‘ladi.

Shuningdek, YUNISEF tomonidan 2021-yilda 20 mamlakatda olib borilgan global tahlilga ko‘ra, yosh bolalar uchun eng foydali multfilm shakli — bu mavzulashtirilgan, qisqa, real tilga yaqin, savol-javobli tuzilgan multfilmlardir. Bu tahlilda “Did you know?” kabi qisqa savol shakllarining bolalar tomonidan 80% holatda eslab qolinishi, “What happens next?” kabi konstruksiyalar esa ular fikrlashini rag‘batlantirishi aniqlangan [5, 88].

Shunday qilib, quyidagi jihatlar multfilm tanlashda asosiy mezon bo‘lishi lozim:

1. Til sifati – grammatik jihatdan to‘g‘ri, og‘zaki tildan uzoqlashmagan.
2. Yoshga moslik – bola tili va tafakkuriga mos ravishda yaratilgan.
3. Axloqiy va tarbiyaviy yo‘nalish – ijobiy obrazlar, muomala madaniyati ko‘rsatilgan.
4. Pedagogik yondashuv – multfilm asosida suhbat, savol-javob, dramatizatsiya qilish mumkinligi.
5. Multimodal o‘rgatish imkoniyati – harakat, tovush, so‘z, kontekst uyg‘unligi.

Ota-onalar uchun maxsus mobil ilovalar (masalan, *PBS Kids*, *Lingokids*, *Multimundo*) orqali bolaning ko‘rgan multfilmiga doir test, viktorina, interaktiv topshiriqlar berilishi ham foydali. Chunki bola faqat ko‘ribgina qolmaydi, balki eshitgan va ko‘rganlarini amalda qo‘llaydi.

Pedagoglar uchun esa, dars davomida multfilmdan bir parcha ko‘rsatib, uning asosida savol-javob, fikr bildirish, xulosa chiqarish kabi topshiriqlar berish tavsiya etiladi. Bu uslub til o‘rgatishning kommunikativ yondashuviga mos keladi.

Multfilmlar mazmuni va shakliga ko‘ra turli guruhlarga bo‘linadi. Bu guruhlarning har biri bolalar nutqining rivojlanishiga har xil darajada ta’sir ko‘rsatadi. Masalan, ta’limiy multfilmlar bolalarning so‘z boyligini kengaytirish, gap tuzish malakasini oshirish hamda savol-javob shaklida muloqot qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunday multfilmlar ssenariysi odatda

sodda, tushunarli va takroriy shaklda quriladi, bu esa eshitish orqali o‘zlashtirishni osonlashtiradi. “Dora the Explorer” singari multfilmlarda har bir epizodda bolaga savol beriladi, u bilan dialog qilinadi, bu esa faol eshitish va fikrlashga undaydi [7, 214-bet].

Shuningdek, ko‘ngilochar xarakterdagi multfilmlar, masalan, “Tom va Jerri” yoki “Shrek” kabi, bolalarda kulguli sahnalar orqali hissiyotni boshqarish, vaziyatga mos reaktsiya bildirish va ssenariyni kuzatish orqali tushunish ko‘nikmasini oshiradi. Biroq bu turdagi multfilmlarda nutq namunalarining real hayotdan farq qilishi, ba’zan so‘zlarsiz voqea rivojlanishi til o‘rganishga unchalik foydali emas. Shuning uchun ota-onalar va pedagoglar bunday mahsulotlarni tanlashda ehtiyotkor bo‘lishi lozim.

Milliy qadriyatlarni aks ettiruvchi multfilmlar esa bolalarga ona tilining boyligini, murakkab gap tuzilmalari, maqollar, matal va xalq og‘zaki ijodiy namunalarini eshitish orqali o‘rganishga yordam beradi. Masalan, “Zumrad va Qimmat”, “Afsonalar olami” singari milliy multfilmlar orqali bola o‘z tilini his qiladi, fonetik talaffuz va ma’naviy-axloqiy tushunchalarni ham qamrab oladi.

Pedagogik yondashuv nuqtai nazaridan qaraganda, multfilmlar ta’lim jarayonining mustahkam vositasiga aylanishi mumkin. Ayniqsa, maktabgacha ta’lim tashkilotlarida ko‘rish – suhbat – so‘z boyligini rivojlantirish ketma-ketligi asosida dars tashkil qilish ijobiy natija beradi.

Bundan tashqari, pedagogik faoliyatimda shuni kuzatdimki, bola o‘z ko‘rgan multfilmidagi iboralarni nutqida ishlatishga urinadi. Bu holat, agar ota-ona va tarbiyachilar tomonidan to‘g‘ri yo‘naltirilsa, nutqiy rivojlanishga xizmat qiladi. Aks holda, bola noto‘g‘ri talaffuz, begona til strukturasi, tajribasiz ifodalarni o‘zlashtirib, o‘z ona tilidan uzoqlashishi mumkin. Shu bois, har bir multfilmning pedagogik va lingvistik salohiyatiga e’tibor qaratilishi zarur.

Mening fikrimcha, multfilmni bola nutqiga foydali vosita sifatida baholash uchun quyidagilar muhim:

1. Multfilm mazmunining yoshga mosligi;
2. Undagi til boyligi va talaffuzning to‘g‘riligiga e’tibor berish;
3. Milliy mentalitetga zid bo‘lmagan tarbiyaviy g‘oyalar;
4. Bola bilan birga ko‘rib, mazmunini muhokama qilish, interaktiv suhbatlar orqali so‘zlashuvga jalb etish.

Shu fikrlarni inobatga olib aytish mumkinki, multfilmlar nafaqat ko‘ngilochar, balki ta’limiy vosita sifatida ham salohiyatga ega. Biroq bu salohiyatni to‘laqonli amalga oshirish uchun ota-ona, pedagog va media mahsulot yaratuvchilarning hamkorligi zarur.

Yuqoridagi ilmiy-tadqiqotlar, statistik ma’lumotlar va tahlillar asosida xulosa qilish mumkinki, bolalar nutqining rivojlanishida multfilmlar kuchli ta’sirga ega bo‘lishi mumkin. Ammo bu ta’sir har doim ham ijobiy bo‘lmasligi mumkin. Multfilmlar bolaning til o‘zlashtirish, so‘z boyligini kengaytirish, eshitish orqali tushunish, va gap tuzish qobiliyatlarini rivojlantiradi, agar u pedagogik yondashuv asosida tashkil etilgan bo‘lsa.

Bundan tashqari, bolalar uchun tanlangan multfilmlarning til sifati, so‘zlar talaffuzi, mantiqiy bayoni, va axloqiy tarkibi muhim omil hisoblanadi. Interaktiv, savollarga asoslangan, real hayotga yaqin va moderatsiyalangan multfilmlar bolaning faol fikrlashi va muloqotga kirishish qobiliyatini oshiradi. Aksincha, passiv tomosha qilinadigan, haddan ziyod dinamik yoki axborotga boy, lekin kontekstsiz multfilmlar bolaning nutqini susaytirishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ota-onalar yoki tarbiyachilarning multfilmni bolaga tushuntirib berish, uning haqidagi fikrlarini so‘rash, qahramonlar haqida suhbatlashish orqali faol ishtirok etishi bolaning o‘zlashtirish darajasini oshiradi. Bu yondashuv kognitiv rivojlanish uchun ham, ijtimoiy-emotsional tarbiya uchun ham muhim.

Tavsiyalar

1. Multfilm tanlashda til o‘rgatish vazifasini bajaruvchi, axloqiy tarkibga ega va real hayotga yaqin voqealarni o‘z ichiga olgan interaktiv turlarga ustunlik berish lozim.
2. Ota-onalar va tarbiyachilar multfilm tomosha qilish jarayonida bolalar bilan faol muloqot qilish, ko‘rilgan multfilm haqida savollar berish, voqealarni muhokama qilish, va nutqiy faoliyatga jalb qilish orqali ta’sirni oshirishi zarur.
3. Multfilm tomosha qilish vaqti haftasiga 5–7 soat oralig‘ida bo‘lishi tavsiya etiladi. Buning ortiqligi passiv tomosha qilishga va nutqiy faoliyatning kamayishiga olib kelishi mumkin.
4. Mahalliy va xorijiy pedagoglar ishtirokida bolalar uchun mo‘ljallangan multfilmlarni yaratishda nutq rivojiga xizmat qiluvchi maxsus ssenariylar asosida ishlab chiqish zarur.
5. Maktabgacha ta’lim muassasalarida multfilm asosida olib boriladigan darslar uchun metodik qo‘llanmalar va tilni rivojlantiruvchi topshiriqlar to‘plami ishlab chiqilishi kerak.
6. Pedagoglar uchun malaka oshirish kurslariga audiovizual vositalar yordamida nutq rivojlantirish moduli kiritilishi tavsiya qilinadi.

7. Har bir hudud sharoitidan kelib chiqib, lingvistik va madaniy mos multfilm kontentini yaratish mahalliy bolalarning tili va muloqotini qo‘llab-quvvatlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Berk, L. E. Development Through the Lifespan. – 6th ed. – Boston: Pearson Education, 2013. – 648 p.
2. Anderson, D. R., & Hanson, K. G. From attention to comprehension: How children watch and learn from television // In D.G. Singer & J.L. Singer (Eds.), Handbook of Children and the Media. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2001. – P. 15–37.
3. Fisch, S. M. Children's learning from educational television: Sesame Street and beyond. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2004. – 254 p.
4. Vanderwater, J., & Wartella, E. Children and Electronic Media // *The Future of Children*. – Princeton University, 2008. – Vol. 18, no. 1. – P. 39–61.
5. Abdurahmonova, Z. A. Ota-onalarning media tanlovdagi roli // *Oila va tarbiya*. – 2022. – №1. – B. 52–56.
6. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.
7. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.
8. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
9. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.
10. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.
11. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.
12. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548

13.Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA YOZMA NUTQNI RIVOJLANTIRISHNING PRAGMATIK USULLARI

Parpiyev Odil Olimovich,
Qo‘qon universiteti Ta’lim kafedrasi dotsent v.b.

Annotatsiya

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yozma nutqini shakllantirish va rivojlantirishda pragmatik yondashuvning ahamiyati yoritilib, o‘quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishga xizmat qiladigan samarali usullarni aniqlash, ularni amaliyotda sinab ko‘rish va o‘quv jarayoniga tatbiq etishasosida umumiy fikrlar keltirilgan. Tadqiqotda pragmatik yondashuv asosida tuzilgan topshiriqlar orqali o‘quvchilarning fikrini izchil bayon qilish, grammatik me’yorlarga amal qilish, matn tuzish kabi ko‘nikmalari shakllanib borishi tadqiqot metodlari asosida isbotlangan. Amaliy tajriba natijalari o‘quvchilarning yozma nutqi bosqichma-bosqich rivojlanishini, ularning ijodiy fikrlashi faollashganini ko‘rsatgan.

Maqolada pragmatik yondashuv asosida mashqlarni takomillashtirish, AKT resurslari va interfaol metodlardan foydalanish samaradorligi tajriba-sinov asosida o‘rganilgan va ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. O‘quvchilarda grammatik to‘g‘rilik, so‘z boyligi va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish bo‘yicha yangi metodik echimlar taqdim etilgan.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, yozma nutqni rivojlantirish, pragmatik yondashuv, interfaol metodlar, AKT resurslari, so‘z boyligi, ijodiy tafakkur, ona tili darsliklari, ta’kidiy diktant.

АННОТАЦИЯ

В статье подчеркивается важность прагматического подхода в формировании и развитии письменной речи учащихся начальной школы, излагаются общие положения по выявлению эффективных методов развития письменной речи учащихся, апробации их на практике и внедрению в учебный процесс. Исследование доказало, основываясь на исследовательских методах, что посредством заданий, разработанных на основе

прагматического подхода, учащиеся развивают такие навыки, как связное выражение мыслей, соблюдение грамматических норм и составление текста. Результаты практического эксперимента показали, что письменная речь студентов постепенно развивалась, активизировалось творческое мышление.

В статье на экспериментальной основе изучается эффективность оздоровительных упражнений на основе прагматического подхода с использованием ИКТ-ресурсов и интерактивных методов, разрабатываются научно-практические рекомендации. Представлены новые методические решения для развития грамматической точности, словарного запаса и навыков самостоятельного мышления учащихся.

Ключевые слова: начальное образование, развитие письменной речи, прагматический подход, интерактивные методы, ИКТ-ресурсы, словарный запас, творческое мышление, учебники родного языка, эмфатический диктант.

ABSTRACT

This article highlights the importance of a pragmatic approach in the formation and development of written speech of primary school students, and presents general ideas on the basis of identifying effective methods that serve to develop students' written speech, testing them in practice, and applying them to the educational process. The study has proven, based on research methods, that through tasks based on a pragmatic approach, students' skills such as coherent expression of thought, adherence to grammatical norms, and text composition are formed. The results of practical experience have shown that students' written speech gradually develops, and their creative thinking is activated.

The article has studied the effectiveness of improving exercises based on a pragmatic approach, using ICT resources and interactive methods on the basis of experimental testing, and developed scientific and practical recommendations. New methodological solutions are presented for developing grammatical correctness, vocabulary, and independent thinking skills in students.

Keywords: primary education, development of written speech, pragmatic approach, interactive methods, ICT resources, vocabulary, creative thinking, native language textbooks, emphatic dictation.

Respublikamizda ta’limga, ayniqsa, boshlang‘ich ta’lim islohotiga alohida e’tibor berilishi global fikr yurita oladigan inson tarbiyasida dolzarbdir. Chunki bolalarni XXI asr hayotiy ko‘nikmalariga tayyorlash yangi avlod darsliklari bilan o‘qituvchining bevosita rahbarligida amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining: “Maktabda o‘qitish metodikasi o‘zgarmasa, ta’lim sifati ham, mazmuni ham, muhit ham o‘zgarmaydi” [1, 2],–deb ta’kidlaganlarida “Uchinchi Renessans poydevori”ni ta’lim islohotlarida ko‘rdi. Farzandlarimizni bugungi kunda mustaqil fikrli, ijodiy fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallaydigan, o‘zining mustahkam hayotiy mavqeiga ega bo‘ladigan, chinakam vatanparvar insonlar qilib tarbiyalash biz pedagoglar uchun muhim ahamiyatga ega bo‘lgan masala hisoblanadi. Shunday ekan, bugungi kundagi har bir pedagog dars samaradorligini oshirishi uchun tinimsiz ishlashi va o‘quvchilarda duch kelayotgan muammolarni hal qilishi muhim masaladir.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarning ta’lim olish jarayonida asosiy bilim va ko‘nikmalarni egallashlari uchun muhim poydevor hisoblanadi. Bu davrda o‘quvchilarning yozma nutqni rivojlantirish jarayoni ta’lim samaradorligini oshirishda asosiy mezonlardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Yozma nutq o‘quvchilarning o‘z fikrlarini aniq va mantiqiy bayon qilish, o‘zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash va ijodiy faoliyatlarini rivojlantirishga ko‘maklashadi. Shu sababli boshlang‘ich sinflarda yozma nutqni rivojlantirishga qaratilgan samarali usullarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Pedagogik kitoblarda berilgan ilmiy ma’lumotlarga qaraganda, 7 yoshli bolalar 3000 dan 7000 gacha, 10-11 yoshli bolalar 8000 dan 15000 gacha, 14-15 yoshdagilar 11000 dan 18000 gacha so‘zni bilishlari lozim.[2, 50]

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida yozma nutqni shakllantirish o‘quv jarayonining barcha fanlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Ayniqsa, ona tili darslari bu borada asosiy o‘rin tutadi. O‘quvchilar yozma nutqni rivojlantirish jarayonida grammatika qoidalarini o‘zlashtirish, so‘z boyligini oshirish va mantiqiy izchillikni ta’minlash ko‘nikmalarini shakllantiradilar. Ushbu jarayonning samaradorligi, avvalo, o‘quv materiallarining mazmuni va ulardan foydalanishning metodik jihatlariga bog‘liqdir.

Ona tili darsliklari o‘quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishga xizmat qiluvchi mashqlar va topshiriqlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu darsliklardagi mashqlarni puxta tahlil qilish va ularni pragmatik yondashuv asosida takomillashtirish orqali ta’lim jarayonining sifatini oshirish mumkin. Pragmatik yondashuv – o‘quvchining hayotiy tajribasi va kundalik faoliyatida zarur bo‘lgan ko‘nikmalarni rivojlantirishga yo‘naltirilgan usullarni nazarda tutadi. Bu yondashuv nafaqat yozma nutqni rivojlantirish, balki o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashini, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini va ijodkorligini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Yozma nutq – o‘quvchining fikrini mustaqil, mantiqiy va grammatik jihatdan to‘g‘ri ifoda eta olish ko‘nikmasi sifatida ta’limda muhim mezonlardan biridir. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yozma nutqini rivojlantirishga qaratilgan pragmatik yondashuvlar zamonaviy pedagogikaning muhim yo‘nalishiga aylangan. Bu yondashuvlar o‘quvchilarning kundalik hayotiy faoliyatidan kelib chiqib, ularda mustaqil fikrlash, tanqidiy yondashuv, ijodkorlik va nutq madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida yozma nutqni rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biridir. Bu jarayonda o‘quvchilarning fikrlarini yozma ravishda aniq va to‘g‘ri ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirishga alohida e’tibor qaratiladi.

Ma’lumki, inson hayotida nutq va tafakkurning o‘rni va roli qadimdan ko‘pchilikni qiziqtirib kelgan. Forobiy, Zamaxshariy, Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Kaykovus, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar o‘z asarlarida nutqni ma’naviy kamolot belgilaridan biri sifatida qayd etganlar. M.R. Lvov tomonidan taqdim etilgan nutq faoliyatining to‘rtta asosiy turlaridan biri ham yozma nutq ekanligi ayni haqiqat.

Ingliz olimi Mishel Keysi o‘zining “9 Strategies for Improving Writing Skills in Primary School” nomli maqolasida qo‘l yozuvi ya’ni husnixat xususida ham fikrlar keltirib o‘tgan: “Husnixat yozuvi o‘quvchilarning mukammal rivojlanishi uchun muhim jarayondir. Husnixatda yoza olmaslik ta’lim olish jarayoniga jiddiy ta’sir ko‘rsatishi mumkun. Agar o‘quvchi yozishni mashaqqatli jarayon deb qarasa, bu unda yozishga bo‘lgan qiziqishlarini kamaytiradi. Ushbu qiziqishning etishmasligi yozish jarayonida ortda qolishga olib kelishi mumkun, bu esa yozuv jarayoni qiyinchiligini yanada qiyinlashtiradi. Agar o‘quvchilar qulay, tushunarli, husnixatda va yaxshi tezlikda yoza olsa ta’lim jarayoni uchun qulay sharoit yarata oladi”. [3,3]

K.K.Abdulrahmanning “Teaching and Learning Writing Skills through Literature” nomli maqolasida adabiy asarlar orqali yozma nutqni o‘rgatishning samarali usullari ko‘rib chiqilgan. Adabiyotdan foydalanish o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini va tanqidiy tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.[4, 5] Bu esa matn yozish ko‘nikmasida muhim ahamiyat kasb etadi.

A.A.Rusinovaning “Методика работы с прагматическими текстами на уроках английского языка” nomli maqolasida ingliz tili darslarida pragmatik matnlar bilan ishlash metodikasi ko‘rib chiqilgan. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutqini rivojlantirishda pragmatik yondashuvlarning ahamiyati ta’kidlangan. [5,1]

B.T.Toshmurodovaning tadqiqotlarida o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishda analiz, sintez, taqqoslash va umumlashtirish kabi mantiqiy usullardan foydalanish tavsiya etiladi.[6, 149] Haqiqatdan ham, bu usullar o‘quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishda asar mazmuni va g‘oyasini chuqurroq anglashlariga yordam beradi, imlo bilan bog‘liq bo‘lgan muammolarni bartaraf etadi.

Tadqiqotchi Z. Abdug‘aniyeva quyidagi fikrlarni bildirgan: “Yozma nutqni o‘stirish tushunchasi, ona tili darslarida nutq o‘stirishning shakl va vositalari hamda noan’anaviy usullardan foydalanish masalalaridan biri tekshirish, tuzatish, takomillashtirish mumkinligidir. Bu jihatdan u og‘zaki nutqqa qaraganda ancha qulay imkoniyatlarga ega. O‘quvchi yozma nutqdagi xato va kamchiliklar ustida ishlaydi, ularni bartaraf etadi, keyingi ishlarida bu xato va kamchiliklarga yo‘l qo‘ymaslikka intiladi. [7, 50] Boshlang‘ich sinflarda diktant, insho hamda bayonlar yozish soatlaridan keyingi jarayonlar xatolar ustida ishlash bosqichidir. Bu jarayonda o‘quvchilar o‘qituvchi tomonidan tekshirib baholangan yozma ishdagi xatolarini anglaydi hamda ularni bartaraf etadi. O‘quvchining xatolar ustida ishlash jarayoni yozma nutqni rivojlantirishdagi asosiy yo‘nalish hisoblanadi.

Tadqiqotchi O. Parpiyevning “Boshlang‘ich sinflarda nutqiy savodxonlikni rivojlantirish” nomli maqolasida ham boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutqiy savodxonlikni rivojlantirish yo‘llari va usullari ko‘rib chiqilib, nutq aspektlari keltirilgan. Muallif o‘quvchilarning nutqiy savodxonlik darajasini aniqlash va rivojlantirish bo‘yicha fikrlar bildiradi. Bular:

1.Adabiy til normalarini o‘zlashtirish.

2.Jamiyatimizning har bir a’zosi uchun zarur bo‘lgan muhim nutq malakalarini, ya’ni o‘qish va yozish malakalarini o‘zlashtirish.

3.Boshlang‘ich sinf o‘quvchilar nutq madaniyatini takomillashtirish. Nutq o‘stirishda uch yo‘nalish aniq ajratiladi:

1) so‘z ustida ishlash;

2) so‘z birikmasi va gap ustida ishlash;

3) bog‘lanishli nutq ustida ishlash. So‘z, so‘z birikmasi va gap ustida ishlash uchun lingvistik baza bo‘lib, leksikologiya (frazeologiya va stilistika bilan birgalikda), morfologiya, sintaksis xizmat qiladi; bog‘lanishli nutq esa mantiqqa, adabiyotshunoslik va murakkab sintaktik butunlik lingvistikasiga asoslanadi. [8,645]

K.Nazarovaning “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish” nomli maqolasida nutq kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini loyihalashning zamonaviy usullari va yondashuvlari tahlil qilinadi. Muallif interfaol texnologiyalar va o‘quv jarayonini faol joriy etishning ahamiyatini

ta’kidlaydi.[9, 242] Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining nutq kompetensiyasini rivojlantirish jarayonini loyihalashning hozirgi holati bo‘yicha tahliliy xulosa bir nechta muhim jihatlarni ajratib ko‘rsatadi. Zamonaviy ta’lim dasturlarida nutqiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun texnologiyadan faol foydalanishni tavsiya etadi. Interfaol ilovalar, onlayn resurslar va dasturlar bolalarga o‘yin orqali bilim olishga yordam beradi, bu esa o‘rganishga qiziqish uyg‘otadi va o‘quv jarayonini faollashtiradi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yozma nutqidagi kamchiliklarni bartaraf etishdagi pragmatik usullardan biri o‘quvchilarning yoshlariga mos bo‘lgan badiiy asarlardan o‘qitish hisoblanadi. Asarni o‘qigandan so‘ng uni tahlil qilish masalasi ham muhim jarayonlardandir.

Tadqiqotchi Atamurotova Qunduzoy Abdug‘aniyevna “Boshlang‘ich sinflarda badiiy asarlarni tahlil qilishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish” [10, 394] maqolasida boshlang‘ich sinflarda asarlarni tahlil qilish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o‘rni, ulardan foydalanish usullari, shartlari hamda yutuqli taraflari, xususiyatlari haqida atroflicha ma’lumot bergan. Endilikda o‘qituvchining talanti va mahorati emas, balki ta’lim mazmunining strukturasi hamda pedagogik muhit va sharoitning uyg‘unlashishi asosida o‘qitishning samaradorligini ta’minlashga erishish ko‘zda tutilmoqda.

Analiz-sintez metodi asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yozma nutqida uchraydigan kamchiliklarni topish va ularni bartaraf etish choralari ishlab chiqildi. Buning uchun mavjud adabiyotlar, ilmiy maqolalar va darsliklar tahlil qilindi, ilg‘or pedagogik yondashuvlar, pragmatik usullar va metodlar o‘rganildi. Ushbu tahlildan asosiy maqsad bugungi kundagi ona tili darsliklaridagi yozma nutq kamchiliklarini bartaraf etishga yordam beradigan pragmatik mashq turlarini ajratib olish hisoblandi.

Natijada shu narsa aniqlandiki, 2-sinf darsligida qo‘shimchalarni to‘g‘ri qo‘llashga oid topshiriqlar soni 2-sinf darsligida 32 ta (1qismda 15 ta, II qismda 3 ta, III qismda 8 ta, IV qismda 6 ta), 3-sinf darsligida 100 ta (1qismda 14 ta, II qismda 29 ta, III qismda 28 ta, IV qismda 29 ta) bo‘lib, ulardan 20 tasi pragmatik topshiriqlar hisoblanadi.

Paronimlarga oid bo‘lgan topshiriqlar soni 2-sinf darsligida 10 ta (1qismda 6ta), 3-sinf darsligida 1 ta (IV qismda 1 ta), 4-sinf darsligida 4 ta (I qism 4 ta) bo‘lib, ulardan 2 tasi pragmatik topshiriqlar ekanligi aniqlandi.

Bo‘g‘in ko‘chirish va tinish belgilarni qo‘llashga oid bo‘lgan topshiriqlar esa 2-sinf darsligida 6 ta (I qismda 6ta), 3-sinf darsligida 1 ta (IV qismda 1 ta), 4-sinf darsligida 3 ta (I qism 3 ta) bo‘lib, ulardan 5 tasi pragmatik topshiriqlar ekanligi aniqlandi.

Rasmlar orqali yozma nutqni boyitishga doir bo‘lgan topshiriqlar 2-sinfda jami 31 ta (1qismda 9 ta, II qismda 6 ta, III qismda 8 ta, IV qismda 8 ta), 3-sinf darsligida 25 ta (I qismda 9 ta, II qismda 6 ta, III qismda 4 ta, IV qismda 4 ta), 4-sinf darsligida 5 ta (I qism 2 ta, II qismda 2 ta, IV qismda 1 ta) bo‘lib, ulardan 12 tasi pragmatik topshiriqlar ekanligi ma’lum bo‘ldi.

Gaplarning grammatik qurilishiga doir bo‘lgan topshiriqlar soni 3-sinf darsligida 65 ta (1qismda 7 ta, II qismda 26 ta, III qismda 17 ta, IV qismda 15 ta), 4-sinfda esa jami 25 ta (1qismda 3 ta, II qismda 6 ta, III qismda 13 ta, IV qismda 3 ta)bo‘lib, ulardan 20 tasi pragmatik topshiriqlar ekanligi ma’lum bo‘ldi.

Demak, boshlang‘ich sinf darsliklarida yozma nutqni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar soni etarli darajada taqdim etilgan. Ayniqsa, qo‘shimchalarni to‘g‘ri qo‘llash va rasmlar orqali yozma nutqni boyitishga oid mashqlarning ko‘pligi e’tiborga loyiqdir. Biroq paronimlar va bo‘g‘in ko‘chirishga oid mashqlarning nisbatan kamligi, ushbu sohalarda qo‘shimcha pragmatik topshiriqlarni ko‘paytirish zarurligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, pragmatik yondashuv asosida ishlab chiqilgan topshiriqlar ta’lim jarayonining sifatini oshirishga xizmat qilishi aniq.

Pedagogik kuzatish metodi asosida 2025-yilning fevral, mart, aprel, may oylarida Bag‘dod tumanidagi 21-umumiy o‘rta ta’lim maktabining 2–4-boshlang‘ich sinflarida o‘quvchilarining yozma nutqida uchraydigan kamchiliklar aniqlandi. Buning uchun 2–4-sinflarda yozma ish daftarlari va sinf daftarlari tahlil qilindi.

Birinchi sintez bosqichda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yozma nutqi bo‘yicha mavjud yozma ishlar o‘rganilib, umumiy tasavvur shakllanadi. Bunda tahlil obyekti sifatida 1–4-sinf o‘quvchilarining ona tili fanidan sinf ishi daftarlari, yozma ishlari (bayon, diktant) kuzatilib, o‘quvchilar yozma ishlarni muntazam bajarayotgani, har bir sinfda o‘ziga xos savod darajasi mavjudligi aniqlandi.

Analiz bosqichida yozma ishlar chuqur tahlil qilindi, ularni tarkibiy qismlarga ajratib o‘rganildi. Imlo va grammatik to‘g‘rilik kamchiligi ya’ni ayrim o‘quvchilarda, asosan, 1-2-sinflarda harflar almashishi, undosh va unli tovushlarni noto‘g‘ri yozish hollari, tinish belgilarning noto‘g‘ri qo‘llanishi kabi muammolar kuzatildi. Gap tuzilishi va izchillik muammosi aniqlandi. Bunda 1-sinf o‘quvchilarida gaplar oddiy va qisqa, 2-3 sinfda gaplar uzaydi, lekin bog‘lovchilarsiz, 4- sinflarda gaplar murakkablasha boshlagan, izchillik mavjud. So‘z boyligi va uslub muammosiga ko‘ra, ko‘pchilik o‘quvchilarda so‘zlar takroriy, iboralar deyarli ishlatilmayapti, 4-sinfga kelib ba’zi o‘quvchilar sifatlash, epitet kabi tasviriy ifodalardan foydalana boshlaganlar. Yozuv madaniyati kamchiligiga ko‘ra 1-2-sinflarda yozuv sifati va tozaligiga doir muammolar

kuzatildi, 3-4-siflarda yozuvda aniqlik, chiziqlilik hamda satrga rioya qilish yaxshilangan.

Sintez bosqichida esa tahliliy ma’lumotlarni asoslagan faktlar umumlashtirildi, xulosalar chiqarildi. Ya’ni, yozma ishlar asosida o‘quvchilarda yozma nutq shakllanayotganligi va muayyan mezonlar (imlo, fikr izchilligi, gap tuzilishi) asosida rivojlanish kuzatilishi aniqlandi. Darslikdagi yozma topshiriqlar, o‘qituvchi yondashuvi va mashqlarning sifati bu rivojlanishga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. O‘quvchilarning 30–40%ida yuqori darajadagi yozma ifoda ko‘nikmalari shakllangan. So‘z boyligi, izchillik va matn tuzish bo‘yicha 3–4-sinflarda ijobiy o‘sish ko‘zga tashlandi.

O‘quvchilar yozma nutqida uchrayotgan muammolarni bartaraf etish uchun ta’limiy diktant turlaridan ta’kidiy diktantni **“Edpuzzle”** platformasi hamda so‘zda bog‘liqlikning etishmasligi muammosini **“Learningapps”** platformasi yordamida rivojlantirish usullari qo‘llanildi. Olingan natijalarga ko‘ra, diktantni yozdirishda an’anaviy usuldan ko‘ra “Edpuzzle” platformasini qo‘llagan holatda yaxshiroq natijaga erishish mumkunligi aniqlandi. Bunda o‘quvchilarga og‘zaki savollar berib, so‘ng diktant yozdirilganda 50% o‘quvchilar xatolarsiz yozishgan, platforma yordamida diktant bilan tanishtirilib, keyin yozdirilganda 85% natijaga erishilgan.

2-sinf o‘quvchilarining yozma nutqlarida bog‘lanishli nutqdan foydalana olish darajasini aniqlash va rivojlantirish uchun “Learningapp” platformasidan foydalanildi. Bunda berilgan matndagi tushirib qoldirilgan qo‘shimchalar o‘rniga mos kelishik qo‘shimchalarni qo‘yishda daftarda bajargandan ko‘ra platforma orqali bajarish ijobiy samara berishi aniqlandi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, quyidagi fikrlarga kelindi:

1. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari yozma nutqida uchrayotgan muammolarni bartaraf etish uchun faqat an’anaviy metodlargina emas, balki innovatsion va pragmatik elementlarni qo‘shish orqali ta’limni tashkil etish talab qilinadi.

2. Yozma nutqni rivojlantirish uchun dars jarayonida AKT texnologiyalaridan foydalangan holatda interfaol ta’limni tashkil etish samaralidir.

3. O‘quvchilarning yozma nutqini rivojlantirishda amaliy mashg‘ulotlarni ko‘paytirish, mavzularni hayotiy va qiziqarli shaklda taqdim etish muhimdir.

Umuman olganda, o‘quvchilarning yozma nutqidagi muammolarni bartaraf etishda tizimli va ilmiy jarayonlar zarur. Taraqqiyot tadqiqoti ta’limida yozma nutqni rivojlantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish pedagogik faoliyatni yanada takomillashtirish uchun mustahkam ilmiy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Prezident Sh.Mirziyoyevning “O‘qituvchi va murabbiylar kuni”ga bag‘ishlangan tabrik nutqi. Toshkent, 2020.
2. Abdug‘aniyeva Z.A. “Boshlang‘ich sinf ona tili ta’limda yozma nutq kompetensiyasini rivojlantirish”. “Scintific progress”. 2021-yil. 50-bet. ISSN:2181-1601
3. Mishel Keysi. “9 Strategies for Improving Writing Skills in Primary School” jurnali. “Bedrosk Learning” jurnali. 2023-yil.
4. K.K.Abdulrahman. “**Teaching and Learning Writing Skills through Literature**”. Canadian Journal of Language and Literature Studies. 2023-yil. 5-bet. Vol. 1(2), 2021, pp.1-10.
5. Rusinova A.A. “Методика работы с прагматическими текстами на уроках английского языка”. Moskva talabalari uchun elektron ilmiy jurnal. 2023-yil.Muammo N 7(52)372.881.111.1.
6. Toshmurodova . B.T. “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida og‘zaki va yozma nutqni rivojlantirish usullari”. “Uzbek Scholar journal”. 2022-yil. 149-bet.
7. Abdug‘aniyeva Z.A. “Boshlang‘ich sinf ona tili ta’limda yozma nutq kompetensiyasini rivojlantirish”. “Scintific progress” jurnali. 2021-yil. 50-bet. ISSN:2181-1601.
8. Parpiyev O.O. “Boshlang‘ich sinflarda nutqiy savodxonlikni rivojlantirish”. Qo‘qon Universiteti. ”Ta’lim sifati yangi O‘zbekiston taraqqiyotining yanada yuksaltirishning muhim omili”. 2023, 645-bet.
9. Nazarova K.F. “Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutqiy kompetensiyani rivojlantirish“ .“Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar”. 2023-yil N_12, 242-bet, ISSN 2181-1709.
10. Atamurotova Q.A. “Boshlang’ich sinflarda badiiy asarlarni tahlil qilishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish”. “Journal of Universal Science Research”. 2023-yil. 394-bet. ISSN(E)21218-4570.
11. Parpiyev Odil Olimovich, & Abdushuxratova Durdona Anvarovna. (2024). Ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida didaktik o‘yin usullari. *Yangi O‘zbekistonda Tabiiy Va Ijtimoiy-Gumanitar Fanlar Respublika Ilmiy Amaliy Konferensiyasi*, *2*(1), 158–161.

ФОРМИРОВАНИЕ КУЛЬТУРЫ УСТНОЙ И ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Негматова Мунира Мухаммедовна,

старший преподаватель кафедры общей педагогики ГОУ “Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова”
Мингбоева Ойпари Абдуворисовна,
преподаватель кафедры общей педагогики ГОУ “Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова” (Республики Таджикистан, Худжанд)
e-mail: oypari.mingboyeva@mail.ru
Телефон: +992 92 779-77-63

Аннотация

Данная статья посвящена вопросам развития устной речи – как одной из главных задач преподавания русского языка. Раскрыты задачи и роль, которую выполняет устная речь в современном обществе и в школьном учебном процессе: возможность совершенствования письменной речи через руководство устной речью учащихся и формированию культуры устной и письменной речи учащихся при изучении русского языка.

Ключевые слова: устная речь, основные виды устной речи, диалогическая речь, монологическая речь, речь учащихся.

Annotation

This article is dedicated to the development of oral speech - as one of the main tasks of teaching Russian. The tasks and role of oral speech in modern society and the school educational process are revealed: the possibility of improving written speech through guiding students' oral speech and forming students' oral and written speech culture in learning Russian.

Key words: oral speech, main types of oral speech, dialogic speech, monologue speech, students' speech.

Аннататсия

Ушбу мақола рус тилини ўқитишнинг асосий вазифаларидан бири сифатида оғзаки нутқни ривожлантиришга бағишланган. Оғзаки нутқнинг замонавий жамиятда ва мактаб ўқув жараёнида ўйнайдиган вазифалари ва роли: ўқувчиларнинг оғзаки нутқига раҳбарлик қилиш ва рус тилини ўрганишда талабаларнинг оғзаки ва ёзма нутқ маданиятини шакллантириш орқали ёзма нутқни такомиллаштириш имкониятлари очиб берилган.

Калит сўзлар: оғзаки нутқ, оғзаки нутқнинг аосий турлари, диологик нутқ, монолог нутқ, ўқувчилар нутқи.

Изучение проблемы формирования навыков культуры устной и письменной речи учащихся начальных классов на уроках русского языка позволяет сделать вывод о том, что одним из направлений речевого развития младших школьников является обучение их правильному литературному языку и культуре общения, повышение культуры речи и усвоение учащимися основных норм русского языка. Под нормативностью в отечественной лингвистике понимается «совокупность коллективных реализаций языковой системы, принятых обществом на определенном этапе его развития и осознаваемых им как правильные и образцовые» [1.56]. Выделяются нормы культуры устной и письменной речи. К нормам, общим для устной и письменной речи, относятся лексические, грамматические и стилистические нормы. Специальными нормами письменной речи являются нормы орфографии и пунктуации. Только к устной речи применимы нормы произношения, ударения и интонационные нормы. Языковая норма закрепляет (как правильный) один вариант, отклоняя другой, делая его либо совсем неприемлемым, либо просто нежелательным, хотя и допустимым. По тому, какой вариант выбирает человек, мы можем судить о том, владеет ли он литературным языком. Анализ учебно-методических пособий для учителей начальных классов позволяет сделать вывод о том, что проблема повышения культуры речи, формирования ее нормативного компонента в целом и на основе изучения имени прилагательного, в частности, практически не разрабатывается. Как показал анализ опыта работы учителей, отсутствие методических рекомендаций по формированию нормативного компонента речи при изучении темы «Имя прилагательное» является причиной того, что учителя-практики обращают недостаточное внимание на эту проблему. Однако каждая теоретическая тема школьной программы содержит большие потенциальные возможности для развития культуры устной и письменной речи учащихся начальных классов. Введение в школьную программу русского языка требования приблизить школьную лингвистику к речевым нуждам и усилить ее практическую направленность явилось важным шагом в направлении формирования нормативного компонента речи младших школьников. Для создания условий эффективного усвоения норм русского литературного языка важно учитывать следующие особенности материала морфологии. Слово изучается как лексико-грамматическая единица, т. е. в единстве лексических и грамматических значений. В морфологический класс прилагательных входят слова,

объединенные общим значением признака предмета. Выделение разрядов внутри прилагательных (качественных, относительных и притяжательных) требует анализа лексических значений слов. Все это создает предпосылки для проведения на уроках изучения имени прилагательного словарносемантической работы. Морфология обладают богатейшими возможностями для организации работы по обогащению и нормализации синтаксического строя детской речи. На уроках морфологии слово предстает перед школьниками как строительный материал для словосочетаний, предложений и целого текста, то есть единиц синтаксического уровня. С помощью слов и их форм осуществляются межфразовые связи, происходит оформление текста в композиционно законченное целое. Уроки по изучению прилагательных дают возможность познакомить учащихся с законами отбора языковых средств при составлении связного письменного текста. Таким образом, тема «Имя прилагательное» создает предпосылки для формирования всех видов норм русского литературного языка: грамматических (морфологических, словообразовательных, синтаксических), произносительных, орфографических, стилистических норм. Безусловно, организовать планомерную и эффективную работу по совершенствованию культуры речи младших школьников можно только с учетом коммуникативного и этического аспектов. Поэтому уже в начальной школе необходимо специальное обучение культуре речи как части коммуникативной культуры.

На уроках русского языка классах большое внимание необходимо уделять ораторскому мастерству, созданию собственных письменных высказываний, публичному выступлению, что тоже формирует навыки литературного произношения. Здесь особое место занимает работа над правильностью речи, её соответствие языковым нормам.

Работа с наглядным материалом (реклама, газеты, журналы и т. д.)

«Активная речевая деятельность вырастает из потребности рассказать о своих наблюдениях, мыслях, впечатлениях, чувствах, переживаниях. А такая потребность возникает и складывается тогда, когда жизнь ребенка наполнена разнообразными познавательными интересами и впечатлениями, богата духовно и эмоционально.»[4.57]Вот и выходит, что учить ребенка говорить - это значит учить видеть и наблюдать, думать и чувствовать, - это значит расширять его жизненный опыт.

Человек всю жизнь совершенствует свою речь, овладевая богатствами родного языка. Каждый возрастной этап вносит что-то новое в свое речевое развитие. Наиболее важные ступени в овладении речью приходятся на

школьный периоды. Учитель обязан совершенствовать речь ребенка, обогащать его словарный запас, развивать и повышать культуру речи и всех ее выразительных возможностей, ибо речь – это важная и широкая сфера деятельности человека. Евгений Николаевич Ильин, известный педагог, В *(1960—70-х годах разработал оригинальную концепцию преподавания литературы на основе педагогического общения.Система Ильина стала одной из составляющих педагогики сотрудничества)* заметил: «Соедините Духовность и Игру, а проще – учебу и интерес, вот и выход на все проблемы и из всех проблем, какие давно и мучительно волнуют школу».

Одним их эффективных методов формирования речевой культуры учащихся -это применение игровых, ролевых ситуаций. Обращение на уроке к игре объясняется тем, что её эмоциональность, спонтанность позволяет: во-первых, включить учащихся в занятие неформально, стимулирует его к активному участию в уроке; во-вторых, в любом случае игры - грамматические, лексические, литературные, ролевые способствуют совершенствованию словарного запаса школьников, развитию грамматических, речевых умений и навыков, повышает интерес к предмету.

Являясь носителями школьного сленга, учащиеся порой с трудом различают в речи сверстников привычные для слуха «словечки», при этом рекомендуя в своих sms- сообщениях или электронных письмах: «учи албанский» (намёк на то, что писать по-русски или понимать русскую речь автор текста (либо другой комментатор) так и не научился).

Игра со словом – расширяет словарный запас, развивает орфографическую зоркость, закрепляет знания о грамматических категориях .

Например : В качестве исходного выбирается орфографически трудное слово – ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬ – за 1 минуту составить из букв, входящих в это слово, новые слова (можно составить более 30 глаголов в форме инфинитива). Можно дать дополнительное задание: обозначить в образованных словах орфограммы или морфемы. ВИНЕГРЕТ – 20 слов (ветер, тигр, нерв, негр, тир, гнев, венгр, винт, веер, тире, трение, рвение, ринг, ген, ре, ер, тени, регент, неврит)

Кто больше? – подбор как можно больше определений к существительному (яблоко, чай, голос, мяч), прилагательному (горячий, зелёный и т. д.).

«Третье лишнее» -

1. Неизменный, утренний, доменный (утренний суффикс – енн-, в остальных словах –н-)

2. Резонный, сезонный, сенсационный (сенсационный –онн-, в остальных словах н-)

3. Соловьиный, синий, воробьиный (синий – нет суффикса - ин-)

«Определи слово», «Ассоциации», «Кроссворд», «Лингвистическая сказка».

Работа над проектами («Говорим правильно», «Фразеологизмы», КВН, Турниры знатоков русского языка и т. д.)

Защита иллюстраций к произведениям, «Проба пера».

В более старших классах – инсценировки, постановка проблемных вопросов, которые дают возможность учащимся выступать, отстаивая своё мнение, опираясь на изученный материал, факты, порой полярные взгляды критиков на то или иное произведение.

Александр Блок в свое время писал: «Спасти русский язык от газет, улицы, специальной иностранной терминологии, политических слов и обывательщины всех видов по-настоящему может только гений, как Пушкин». На уроках русского языка в старших классах обращение к пушкинским произведениям даёт возможность увидеть, как живут, как используются языковые средства (фонетические, лексические, грамматические) в «безукоризненных образцах», какими являются творения Александра Сергеевича Пушкина, его стихи, проза, отрывки из статей, писем…

Работа с художественными текстами на уроках русского языка способствует не только развитию речевой грамотности, но и формированию диалектического мировоззрения, ведь язык – это способ осмысления и постижения бытия. Уроки русского языка – это диалог ученика с учителем, с другими учащимися, наконец, с автором художественного текста. Это обсуждение языковых проблем, поиск, открытие писателя, его замысла и себя через текст. Эта активная исследовательская деятельность, когда многие ответы на сложные вопросы, поставленные художественной литературой, приходится искать самому, и у каждого они могут быть свои. В художественном тексте мы видим внутреннюю силу языка. Язык помогает нам познать мир, думать, учиться, совершенствовать себя.

Несомненно, разнообразные формы работы на уроках русского языка и во внеурочной деятельности помогают формировать коммуникативную компетентность, что создаёт условия для развития личности, способной к общению в любом культурном пространстве. Соответственно речь учителя должна быть образцовой с точки зрения соблюдения в ней норм литературного языка.

Русский язык является основой национальной культуры и важнейшим средством приобщения к её разнообразным богатствам. Отражением духовно-нравственных качеств личности является взгляд на родной язык, наше отношение к нему. И главная задача учителя привить ученику любовь к слову.

Список литературы :

1. Васильева М.А. Малокомплектный детский сад. Пособие для воспитателей. М.: Просвещение, 1988. 269 с.
2. Винокур Т.Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения. М.: Наука, 1993.
3. Воронцова, Т. А. Культура речи: учебное пособие. Ижевск: изд-во, 2011. 141 с.
4. Гвоздев А.Н. Вопросы изучения детской речи: учебник. М.: Чистые пруды, 2008. .
5. Герасимова Е.Н. Особенности взаимодействий дошкольников в разновозрастной группе // Дошкольное воспитание. 2006 № 5.
6. Головин Б.Н. Основы культуры речи: учебник для вузов. М.: Высшая школа, 1988. 320 с.

ФОРМИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОСТИ У УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Негматова Мунира Мухаммедовна,
старший преподаватель кафедры общей педагогики ГОУ “Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова”
Негматова Азиза Гуфронджоновна,
доктарант кафедры социолное педагогики ГОУ “Худжандского государственного университета имени академика Бободжона Гафурова”
(Республика Таджикистан, город Худжанд)

Аннотация

Статья посвящена проблемам формирования толерантности, межкультурной коммуникаций обучающихся, реализации задач, компетентного подхода на уроках русского языка и литературы. Воспитанию

качеств гражданина, патриота; развитию национального самосознания, стремлению к взаимопониманию между людьми разных сообществ.

Ключевые слова: русский язык, межкультурная коммуникация, толерантность, педагогическая методология.

Annotation

The article is devoted to the problems of forming tolerance, intercultural communication of students, implementing tasks, and a competency-based approach in Russian language and literature lessons. Cultivating the qualities of a citizen, a patriot; developing national self-awareness, striving for mutual understanding between people of different communities.

Keywords: Russian language, intercultural communication, tolerance, pedagogical methodology.

Annatatsiya

Maqolada ta’lim oluvchilarni, ya’ni ўquvchilarni rus tili va adabiyot darslarida bag‘rikenglik, madaniyatlararo muloqotni shakllantirish vazifalarini amalga oshirish muammolariga bag‘ishlangan. Ўquvchilarda vatanparvarlik sifatlarini tarbiyalash, milliy ўzlikni anglashni rivojlantirish, turli jamoalardagi odamlar ўrtasida ўzaro hamjihatlikka intilishni shakllantirish yoritib berilgan.

Kalit sўzlar: tolerantlik, rus tili, madaniyat, muomila, insonparvarlik, millatlararo hamjihatlik, shakllanish, rivojlanish, muammo.

На современном этапе развития общества вопрос воспитания толерантного сознания приобретает особую остроту. Главная причина этого – те процессы, которые наблюдаются в мире: межнациональные конфликты, нетерпимость друг к другу, недоверие, жестокость… Поэтому одна из актуальных задач гуманитарного образования – формирование толерантности и установок толерантного сознания – выступает и как социальный заказ системе образования, и как условие успешного развития современного общества.

Несмотря на то, что в настоящее время проблема формирования толерантности нашла отражение в педагогической теории, она не получила необходимого решения в практике образовательных учреждений. А школа имеет потенциальные возможности для ее разрешения. Формирование толерантного сознания нужно начинать в детстве, когда закладывается первооснова человеческого общения и основные нравственные категории (доброта, чуткость, отзывчивость, честность и т.д.), еще в школе, поскольку школа является моделью общества, где ученики усваивают социальные нормы отношений между людьми. Особое значение приобретает проблема формирования межличностной толерантности подростков. В этот период

происходит становление самосознания, формируется мировоззрение, самооценка и представление о самом себе, но зачастую у подростков развивается и чувство своей исключительности, излишней самоуверенности, стремление к самоутверждению своей независимости. Это приводит их к раздражительности, нетерпимости, агрессии по отношению к ровесникам, учителям, родителям, к межличностным конфликтам, неприятию окружающей действительности. Согласно Декларации принципов толерантности, понятие толерантность есть не что иное как, «уважение, принятие и правильное понимание богатого многообразия культур нашего мира, наших форм самовыражения и способов проявлений человеческой индивидуальности. Формированию толерантности способствуют знания, открытость, общение и свобода мысли, совести и убеждений. Толерантность - это гармония в многообразии. Это не только моральный долг, но и политическая, и правовая потребность.

Широко понимается толерантность и в педагогике. Так, Н.А. Асташова определяет толерантность как психосоциальную характеристику личности, как «уважительное отношение к чужому мнению, лояльность в оценке поступков и поведения других людей, готовность к пониманию и сотрудничеству в решении вопросов межличностного, группового и межнационального взаимодействия» [1,с.76].

И.Б. Гриншпун предлагает рассматривать толерантность как некоторую характеристику индивида по целому ряду параметров, таким как: объективная отнесенность (дифференцированное проявление относительно различных объектов); диапазон толерантности (условная мера толерантности как индивидуальной характеристики), фокус, устойчивость и динамичность толерантности. Толерантность не статична, она носит процессуальный характер, что предполагает конечность и динамику с возможной сменой акцентов [2, с.34].

Толерантность в психологии понимается как «отсутствие или ослабление реагирования на какой - либо неблагоприятный фактор в результате снижения чувствительности к его воздействию» [6].

Толерантность необходима по отношению к особенностям различных народов, наций, религий. Она «является признаком уверенности в себе и сознания надежности своих собственных позиций, признаком открытого для всех идейного течения, которое не боится сравнения с другими точками зрения и не избегает духовной конкуренции» [5].

Специфика понятия «Этническая толерантность» заключается в том, что, во-первых, она понимается как вид толерантности, в основе

которого – принятие «иного», обусловленного принадлежностью к другой этнической группе. Во-вторых, толерантность может рассматриваться как черта личности, характеризующая спектр личностных проявлений, тогда как этническая толерантности понимается как комплекс установок по отношению к другим этническим группам.

В контексте полиэтнической школы наиболее важно воспитание толерантного отношения друг к другу, формирование у каждого учащегося активной жизненной позиции, включающей способность брать на себя ответственность, участвовать в принятии и реализации совместных решений; участвовать в общественной жизни города и государства; обладать потребностью самосовершенствования, уметь адаптироваться в условиях современного мира; иметь научное мировоззрение, обладать чувством патриотизма.

Большую роль в воспитательной системе школы играет работа с родителями. Формы работы могут быть разнообразными: от родительских лекториев до индивидуальных бесед; в школе проводится большое количество тренингов с родителями и детьми на развитие и укрепление этнической толерантности, круглые столы с приглашением представителей различных конфессий, дебаты, анкетирования.

Естественно, что семейного воспитания так же, как и воспитания в школе мало для того, чтобы развить в ребёнке терпимость ко всем этносам нашей многонациональной страны. Исходя из принципов всесторонней направленности усилий для достижения единого результата, в нашей школе развитию этнической толерантности способствуют и учебные предметы.

Так на уроках русского языка и литературы, в рамках Программы учителями школы проводятся разнообразные тренинговые мероприятия на развитие толерантности у обучающихся.

Одним из видов работы на уроках можно выбрать работу в группе или в паре, как рычаг проявления плюрализма мнений, терпимости к мнению других людей, учет их интересов, мыслей. Это нацеливает обучающихся на дальнейшее проявление толерантного отношения не только к человеку, как личности, но и к человеку, как представителю какого-либо этноса или религии.

В современных школах на уроках русского языка наиболее важно всегда проводить параллель между религиями, языками, национальностями, говорить об их зеркальности и схожести. Это обусловлено спецификой тем и разделов по русскому языку и литературе, которые нацелены на укрепление русской культуры и русского языка.. При изучении таких тем как, например,

поэма М.Ю.Лермонтова «Мцыри», рассказ «Кавказский пленник» Л.Н.Толстого или поэма «Тарас Бульба» Н.В.Гоголя необходимо обязательно учитывать воспитательный момент урока, а именно акцентировать внимание на негативной стороне таких военных событий, о недопустимости повторения подобных моментов в истории современности. При составлении характеристики главных героев обязательно нужно показать обучающимся не только отрицательные стороны представителей противоборствующей стороны, но и указать на их достоинства, назвать положительные стороны их характеров, показать чуткость души и доброту сердца, ведь культура другого народа познается учащимися быстрее на примере тем и вопросов, которые им близки и знакомы, и, несомненно, интересны, особенно при сопоставлении с ситуацией своей родной страны или культуры.

Цель изучения русского языка и литературы связана с развитием языковой компетенции в совокупности её составляющих. Важной составляющей языковой компетентности является социокультурная компетенция – приобщение к культуре, традициям, реалиям страны изучаемого языка в рамках тем, сфер и ситуаций общения, отвечающих опыту, интересам психологическим особенностям, а также формирование умения представлять свою страну, её культуру в условиях межкультурного общения.

Изучение языка связывается с: формированием общекультурной и этнической идентичности, как составляющих гражданской идентичности личности; воспитанием качеств гражданина, патриота; развитием национального самосознания, стремления к взаимопониманию между людьми разных сообществ; толерантного отношения к проявлениям иной культуры; лучшее понимание своей культуры.

Список литературы:

1. Гришко М.В. Толерантность у дошкольников и их родителей в процессе внедрения инклюзивного образования / М.В. Гришко // Преемственность в образовании. – 2019. – № 21(03).
2. Дьяконова Н.В. Толерантность и эмпатия, как основа инклюзивного образования. 2015.
3. Исмаилова Н.И. Развитие толерантности у детей дошкольного возраста / Н.И. Исмаилова // Проблемы современного педагогического образования. –2019. – № 64–4.
4. Кукушин В. С. Воспитание толерантности личности в поликультурном социуме, пособие для учителя. — Ростов н/Д: ГинГо, 2001.– 404 с
5. Декларация принципов толерантности.

6. Краткая философская энциклопедия, 1994, с. 457

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA TARBIYAVIY ISHLARNI TASHKIL ETISHNING INNOVATSION USULLARI

Sadriddinova Zulfiya Mirzaliyevna,
Ta’lim kafedrasi katta o‘qituvchisi
Akbaraliyeva Nodira Alisher qizi,
Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi 4-kurs talabasi
Tel: 91 747 07 41

Annotatsiya

Maqolada boshlang‘ich sinflarda tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning innovatsion usullari keng yoritiladi. Bu usullar orasida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar va faol o‘qitish yondashuvlari muhim o‘rin egallaydi. Ta’lim va tarbiya jarayonining ahamiyati alohida ta’kidlanadi, chunki bu jarayonlar bolalarning nafaqat bilim olish, balki ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishida ham muhim rol o‘ynaydi. Maqolada, pedagogik texnologiyalarni o‘rganish, tarbiyaviy jarayonda ulardan qanday foydalanish va o‘quvchilarning individual xususiyatlari hamda ularning hissiy-intellektual rivojlanishini hisobga olish zarurligi haqida gapiriladi. Zamonaviy ta’lim texnologiyalari o‘quvchilarning faol ishtirokini ta’minlash, ularning motivatsiyasini oshirish va bilishni o‘zlashtirish jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi. Shuningdek, maqolada interaktiv metodlarning o‘quvchilarda ijobiy xulq-atvor, muloqot va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritiladi

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich sinflar, tarbiya ,innovatsion usul,pedagogik texnologiya,kreativ yondashuv,interaktiv metodlar, ta’lim jarayoni.

Аннотация

В статье подробно рассматриваются инновационные методы организации учебно-воспитательной работы в начальных классах. Среди этих методов важное место занимают современные педагогические технологии, интерактивные методы и активные подходы к обучению. Подчеркивается важность процесса обучения и воспитания, поскольку эти процессы играют важную роль не только в усвоении знаний детьми, но и в их личностном и социальном развитии. В статье рассматриваются вопросы изучения педагогических технологий, их использования в образовательном процессе, а также необходимость учета индивидуальных особенностей учащихся, их эмоционального и интеллектуального развития. Современные образовательные технологии позволяют обеспечить активное участие

студентов, повысить их мотивацию, эффективно организовать процесс обучения. В статье также подчеркивается важность интерактивных методов в развитии у учащихся навыков позитивного поведения, общения и командной работы.

Ключевые слова: начальная школа, образование, инновационные методы, педагогические технологии, творческий подход, интерактивные методы, образовательный процесс.

Annotatsiya

V stat’ye podrobno rassmatrivayutsya innovatsionnyye metody organizatsii uchebno-vospitatel’noy raboty v nachal’nykh klassakh. Sredi etikh metodov vazhnoye mesto zanimayut sovremennyye pedagogicheskiye tekhnologii, interaktivnyye metody i aktivnyye podkhody k obucheniyu. Podcherkivayetsya vazhnost’ protsessa obucheniya i vospitaniya, poskol’ku eti protsessy igrayut vazhnuyu rol’ ne tol’ko v usvoyenii znaniy det’mi, no i v ikh lichnostnom i sotsial’nom razvitii. V stat’ye rassmatrivayutsya voprosy izucheniya pedagogicheskikh tekhnologiy, ikh ispol’zovaniya v obrazovatel’nom protsesse, a takzhe neobkhodimost’ ucheta individual’nykh osobennostey uchashchikhsya, ikh emotsional’nogo i intellektual’nogo razvitiya. Sovremennyye obrazovatel’nyye tekhnologii pozvolyayut obespechit’ aktivnoye uchastiye studentov, povysit’ ikh motivatsiyu, effektivno organizovat’ protsess obucheniya. V stat’ye takzhe podcherkivayetsya vazhnost’ interaktivnykh metodov v razvitii u uchashchikhsya navykov pozitivnogo povedeniya, obshcheniya i komandnoy raboty.

Klyuchevyye slova: nachal’naya shkola, obrazovaniye, innovatsionnyye metody, pedagogicheskiye tekhnologii, tvorcheskiy podkhod, interaktivnyye metody, obrazovatel’nyy protsess.

Xalqimizda “ta’lim va tarbiya -beshikdan boshlanadi”, degan hikmatli so‘z bor. Faqat ma’rifat insonni kamolga, jamiyatni taraqqiyotga etaklaydi. Shu sababli mamlakatimizda ta’lim sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta’lim tizimi prinsipiga asoslangan.

“Texnologiya” yunoncha so‘z bo‘‘lib, “techne” -mahorat, san’at hamda “logos” - tushuncha, ta’limot so‘‘zlarining birikmasidan hosil bo‘lgan. “Ta’lim texnologiyasi” tushunchasi esa lug‘aviy jihatdan (inglizcha “an educational technology”) ta’lim (o‘qitish) jarayonini yuksak mahorat, san’at darajasida tashkil etish borasida ma’lumotlar beruvchi fan (yoki ta’limot) ma’nosini anglatadi. harakatlar tizimi. Ta’limning tarbiyaviy texnologiyalari - bu jarayon sub’ektlari o‘rtasida bunday munosabatlarni o‘rnatishga yordam beradigan ilmiy asoslangan usul va usullar tizimi bo‘lib, unda maqsadga bevosita aloqada erishiladi - ta’lim

olganlarni umuminsoniy madaniy qadriyatlar bilan tanishtirish, ma’nan va jismonan ta’lim olishga tarbiyalashlarni o‘z ichiga oladi. Har qanday pedagogik tizimda “ta’limning tarbiyaviy texnologiyasi” ta’lim vazifalari bilan o‘zaro bog‘liq bo‘lgan tushuncha sanaladi.[53]

Rivojlangan mamlakatlarda ta’limning to‘liq jarayoniga investitsiya kiritishga, ya’ni, bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo‘lgan davrda uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta e’tibor beriladi. Chunki ana shu sarmoya jamiyatga 15-17 barobar miqdorda foyda keltiradi. Bizda esa bu ko‘rsatkich atigi 4 barobarni tashkil etadi. Binobarin inson kapitaliga e’tiborni kuchaytirishimiz, buning uchun: barcha imkoniyatlarni safarbar etishimiz shart. Buyuk yunon olimi, Sharqda “Birinchi muallim” deb ulug‘lanadigan Aristotelning “Vatan taqdirini yoshlar tarbiyasi hal qiladi”,degan so‘zlariga ,qarang. Miloddan avvalgi 350 yil avval aytilgan.Demak, insoniyat ongli hayot kechira boshlagan davrdan buyon ta’lim va tarbiya masalasi , doimo dolzarb ahamiyat kasb etib kelmoqda.[54]

Tarbiya jarayoni uzoq muddatli, murakkab, uzluksiz bo‘lib, u o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Garchi zamonaviy ta’lim texnologiyasi tarbiyalanuvchining ta’lim jarayonidagi etakchilik rolini yoqlayotgan bo‘lsada, tarbiya jarayonida tarbiyalanuvchi asosiy mavqeini egallay olmaydi. Chunki unda xarakter, dunyoqarash etarlicha shakllanmagan bo‘lib, u bu borada o‘qituvchining yordamiga ehtiyoj sezadi. Shu bois tarbiya texnologiyasi ham mantiqiy, ham tarkibiy jihatdan ta’lim texnologiyasidan farq qiladi.[55]

Tarbiya bola shaxsining ichki va tashqi madaniyatini shakllantiradi. Shaxs madaniyatining markazida uning ma’naviyati turadi. Ma’naviy rivojlanish shaxsning intellektual va emotsional potensiali shaxs xatti-harakatlarining ijtimoiy me’yorlar bilan hamohangligida, o‘zini-o‘zi muntazam takomillashtirishga intilishi bilan namoyon etiluvchi axloqiy rivojlanishi rang-barangligi bilan belgilanadi. Tarbiya natijasida shaxs madaniyat obyektidan uning subyektiga aylanadi. Bu jarayonda ta’lim muhim vositaga aylanadi. Zero, ta’lim orqali shaxs bilim, malaka va ko‘nikmalarga ega bo‘ladi, o‘zining intellektual va emotsional imkoniyatlarini rivojlantiradi va natijada o‘qituvchi hamda o‘quvchining madaniyatning umumiy elementlari vositasida “bir tilda muloqot qilish” imkoniyati paydo bo‘ladi. Hozirgi sharoitda keng qo‘llanilayotgan, o‘zining tarbiya nazariyasini bolaga nisbatan hurmat va mehr asosida tashkil etayotgan gumanistik pedagogikaning bolalarni

[53]Azatbaeva Nargiza Adilbaevna ”Boshlang’ich sinflarda tarbiyaviy ishlarni tashkil etish texnologiyasi”
[54]Prezident Sh.Mirziyoyev “Yangi O‘zbekiston Strategiysi” Toshkent-2021 224 bet
[55] O‘tkir Tolipov,Dilnoz Ro‘ziyeva “Pedagogik texnologiyalar va Pedagogik mahoratlar” Toshkent innovatsiya - Ziyo 2019, 134- bet

rivojlantirish va o‘zini-o‘zi rivojlantirishga yo‘naltirilgan qator tarbiya metodlari, o‘zaro ta’sir usullari mavjud.[56]

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, boshlang‘ich sinflarda ta’limning samaradorligini oshirish va o‘quvchilarda ijtimoiy, axloqiy, estetik qadriyatlarni shakllantirishda innovatsion usullarni joriy etish zarurati ortib bormoqda. Yangi metodlar o‘quvchilarning ongini rivojlantirish va ularda mustaqil fikrlash, ijodkorlik va o‘z-o‘zini anglash ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Raqamli texnologiyalar, interaktiv platformalar, multimedia vositalari ta’lim jarayoniga kirib kelmoqda. Bu esa pedagogik jarayonni interaktiv va qiziqarli qilishda innovatsion usullardan foydalanish zaruratini taqozo etadi. Boshlang‘ich sinflarda tarbiyaviy ishlarni tashkil etishda zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash o‘quvchilarni yangi axborotlar va o‘zgarishlarga tezda moslashishga o‘rgatadi.

Maqsad shundan iboratki, boshlang‘ich sinflarda tarbiyaviy ishlarning sifatini oshirish. Innovatsion usullarni joriy etish orqali boshlang‘ich sinflarda tarbiyaviy ishlarning samaradorligini oshirish maqsad qilinadi. Bu, o‘quvchilarga nafaqat ilmiy bilimlar, balki axloqiy, ijtimoiy va estetik qadriyatlarni o‘rgatishni o‘z ichiga oladi. Innovatsion metodlar yordamida o‘quvchilarni yuqori darajadagi ma’naviyatga, vatanparvarlikka, odob-axloqqa va ijtimoiy mas’uliyatga o‘rgatish mumkin. Boshlang‘ich sinflarda innovatsion pedagogik usullardan foydalanishning zaruriyatini tushuntirish. Bu metodlar, o‘quvchilarning diqqatini jalb qilish, ularning ijodiy fikrlashini rivojlantirish va mustaqil qarorlar qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Misol uchun, interaktiv ta’lim texnologiyalaridan, o‘yin metodlaridan, jamoaviy ishlar va muammoli vaziyatlarni echish orqali tarbiya berish kabi usullarni qo‘llash mumkin.

Alisher Navoiy bolaning voyaga etishida, kamol topishida tarbiyaning kuchi va qudratiga alohida e’tibor beradi. Tarbiya natijasida bolaning foydali va etuk kishi bo‘lib o‘sishiga ishonadi. Yosh bolani juda kichik yoshidan boshlab tarbiyalamoq zarur. Tarbiya insonga o‘zida yaxshi odat va fazilatlar xosil qilishga yordam beradi. U odam shaxsi kishilar bilan munosabatda, ayniqsa kishilarning bir – birlariga bo‘lgan ruxiy ma’naviy ta’sirlari natijasida tarkib topadi deb voyaga etkazishda asosiy omillardan biri tarbiya ekanligi uqtiradi.[57]

Ta’lim va tarbiya jarayoni jamiyatni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Xalqimizda ‘ta’lim va tarbiya - beshikdan boshlanadi” degan hikmatli so‘z borligi bejiz emas. Mamlakatimizda ta’lim sohasidagi davlat siyosati uzluksiz ta’lim tizimi prinsipiga asoslangan bo‘lib, ta’limning tarbiyaviy texnologiyalari

[56] file:///C:/Users/User.AD.047/Downloads/tarbiyaviy%20ishlar%20o‘quv%20qo‘llanma%201(,).pdf
[57] Shodiyeva++Aziza+Zokir+qizi.pdf

ham insonning ma’naviy, axloqiy va intellektual rivojlanishiga katta hissa qo‘shadi. Innovatsion pedagogik usullar, interaktiv metodlar va kreativ yondashuvlar yordamida ta’lim jarayoni yanada samarali bo‘lib, o‘quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga imkon yaratadi.

Boshlang‘ich sinflarda tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning innovatsion usullariga quyidagilarni misol qilish mumkin:

“Qahramonlik izidan” (Rolga kirish metodi)

Maqsad: Vatanparvarlik, mehnatsevarlik, halollik kabi qadriyatlarni shakllantirish.

Metod mohiyati:

Mashhur tarixiy yoki ertak qahramonlari obraziga kirish orqali o‘quvchilar o‘ziga xos rollarni bajaradilar.

Har bir qahramonning fazilatlari muhokama qilinadi va o‘z xatti-harakatlariga qanday tatbiq etilishi haqida suhbatlashiladi.

Qo‘llash misoli: “Temur siymosida jasorat”, “Zarifa opa – bilim va sadoqat timsoli”.

“Yaxshi ishlar daftari” (Refleksiya metodi)

Maqsad: O‘quvchilarda mustaqil fikrlash, o‘zini tahlil qilish, axloqiy xulqni baholash ko‘nikmasini shakllantirish.

Metod mohiyati:

Har bir o‘quvchi o‘zining bir hafta davomida qilgan yaxshi ishlarini maxsus daftar yoki kartochkalarga yozadi.

Haftalik muhokama jarayonida o‘qituvchi bilan birgalikda tahlil qilinadi.

Yondashuv: Yaxshi ishlarni rasm, hikoya yoki she’r tarzida ifodalash ham mumkin.

“Qadriyatlar yo‘li” (Quest – topshiriqlar zanjiri)

Maqsad: Insoniylik, mehr-shafqat, birdamlik kabi qadriyatlarni interaktiv tarzda o‘rgatish.

Metod mohiyati:

O‘quvchilarga xarita shaklida turli stansiyalar (stantsiyalar) taqdim etiladi.

Har bir stansiyada tarbiyaviy mazmunga ega topshiriq yoki vazifa bor (masalan, “Do‘stlik ko‘prigi”, “Halollik stansiyasi”).

Har bir topshiriqni bajargan sayin, oxir-oqibat “Qadriyatlar manzili”ga etib boriladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkin, boshlang‘ich sinflarda tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning innovatsion usullari, pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlar orqali ta’lim va tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga alohida e’tibor qaratilgan. Ta’limning tarbiyaviy texnologiyalari nafaqat o‘quvchilarning

intellektual, balki ularning axloqiy, ma’naviy rivojlanishiga ham katta ta’sir ko‘rsatadi. Zamonaviy pedagogik usullar, masalan, ro‘lgacha kirish metodlari, refleksiya va topshiriqlar zanjiri kabi interaktiv yondashuvlar o‘quvchilarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirishga yordam beradi, shuningdek, ularning shaxsiy va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Innovatsion pedagogik metodlarni qo‘llash orqali, o‘quvchilar nafaqat bilim olish, balki o‘z xulq-atvorini shakllantirish, ijtimoiy qadriyatlarni o‘rganish va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu usullar o‘quvchilarga o‘zlarining shaxsiy rivojlanishlariga ta’sir etuvchi amaliy ko‘nikmalarni egallashda yordam beradi. Maqolada ta’kidlanganidek, tarbiya jarayonining samaradorligi faqatgina o‘qituvchilarning malakasi va yangi pedagogik yondashuvlarga tayangan holda ta’minlanadi. Shu bilan birga, ta’lim jarayonida innovatsion metodlarni qo‘llash orqali o‘quvchilarda ma’naviy qadriyatlar, axloqiy me’yorlar va shaxsiy rivojlanishning barcha aspektlarini rivojlantirish imkoniyatlari kengayadi. Bu metodlar jamiyatga foydali va axloqan etuk insonlar etishtirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Prezident Sh.Mirziyoyev “Yangi O‘zbekiston Strategiysi” Toshkent-2021 224 bet

2. Azatbaeva Nargiza Adilbaevna ”Boshlang‘ich sinflarda tarbiyaviy ishlarni tashkil etish texnologiyasi”

3. O‘tkir Tolipov,Dilnoz Ro‘ziyeva “Pedagogik texnologiyalar va Pedagogik mahoratlar” Toshkent innovatsiya -Ziyo 2019, 134- bet

4.file:///C:/Users/User.AD.047/Downloads/tarbiyaviy%20ishlar%20o‘quv%20qo‘llanma%201(,).pdf

5. Mirzaliyevna, S. Z., & Munisa, J. R. (2024). BOSHLANG ‘ICH SINIFLARDA TA’LIM VA TARBIYA JARAYONIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARNING O ‘RNI. *University Research Base*, 404-408.

6. Sadriddinova, Z., & Tojiboyeva, M. (2024). BOSHLANG‘ICH SINFLARDA EKOLOGIK TA’LIM VA BARQAROR RIVOJLANISH. *University Research Base*, 495-498.

5. Shodiyeva++Aziza+Zokir+qizi.pdf
6. Ziyonet
7. Arxiv.uz

ЭВФЕМИЗМЫ В ЯЗЫКЕ: ИСКУССТВО СМЯГЧЕНИЯ РЕАЛЬНОСТИ

Юлбарсов Фахриддин Боходирович,
преподаватель кафедры русской филологии,
Ферганский государственный университет

Аннотация.

Статья "Эвфемизмы в языке: Искусство смягчения реальности" посвящена исследованию эвфемизмов как лексических средств, позволяющих смягчить восприятие острых или неприятных тем. Автор анализирует функции эвфемизмов в языке, их роль в коммуникации и влияние на общественное сознание. Рассматриваются примеры эвфемизмов из разных сфер жизни — медицины, политики, социальной сферы — и их способность изменять эмоциональную окраску высказываний. В работе также обсуждаются культурные и социолингвистические аспекты использования эвфемизмов, а также влияние контекста на выбор языковых средств.

Ключевые слова: эвфемизмы, функции эвфемизмов, использование, табу, классификация, СМИ.

Abstract

The article "Euphemisms in Language: The Art of Softening Reality" is devoted to the study of euphemisms as lexical means that allow to soften the perception of acute or unpleasant topics. The author analyzes the functions of euphemisms in language, their role in communication and influence on public consciousness. Examples of euphemisms from different spheres of life - medicine, politics, social sphere - and their ability to change the emotional coloring of statements are considered. The work also discusses the cultural and sociolinguistic aspects of the use of euphemisms, as well as the influence of context on the choice of linguistic means.

Keywords: euphemisms, functions of euphemisms, use, taboo, classification, media.

Эвфемизмы — это уникальное явление в языке, которое позволяет говорящему избежать прямого обозначения неприятных, табуированных или социально неодобряемых явлений. Они являются неотъемлемой частью коммуникации, отражая культурные, социальные и психологические особенности общества. Эвфемизмы выполняют множество функций: от смягчения резких выражений до манипуляции общественным мнением. В данной статье мы рассмотрим природу эвфемизмов, их классификацию, функции, а также их роль в различных сферах жизни, включая политику, медицину, рекламу и повседневное общение. Статья подчеркивает, что эвфемизмы не только отражают особенности языка, но и служат

инструментом для управления восприятием реальности, создавая более комфортные условия для общения и снижения социальной напряженности.

Природа эвфемизмов. Эвфемизмы возникают как реакция на табу — запрет на употребление определённых слов или выражений.

Табуированные темы могут быть связаны со смертью, болезнями, физиологическими процессами, религией, политикой и другими областями. Эвфемизмы позволяют обойти эти запреты, сохраняя коммуникацию в рамках социально приемлемых норм.

Исторически эвфемизмы использовались для избежания гнева богов или духов. Например, в древних культурах запрещалось прямо называть имена божеств или опасных животных, чтобы не навлечь беду. В современном обществе эвфемизмы чаще связаны с социальными нормами и этикетом.

Эвфемизмы также тесно связаны с понятием политкорректности. В условиях глобализации и роста толерантности к различным социальным группам, использование эвфемизмов стало важным инструментом для избежания дискриминации и оскорблений. Например, вместо слова "старый" часто используют выражение "человек преклонного возраста", чтобы подчеркнуть уважение (Allan & Burridge, 2006).

Функции эвфемизмов. Эвфемизмы выполняют множество функций в языке, которые можно разделить на несколько категорий:

1. **Смягчение**: Замена резких или неприятных слов на более мягкие. Например, вместо "он умер" говорят "он ушёл из жизни" (Крысин, 2006).
2. **Маскировка**: Сокрытие неприятной реальности. Например, в бизнесе "увольнение" может называться "оптимизацией кадров" (Винокур, 2010).
3. **Вежливость**: Соблюдение норм этикета. Например, вместо "вы ошибаетесь" говорят "у вас другая точка зрения" (Brown & Levinson, 1987).
4. **Манипуляция**: Влияние на восприятие слушающего. Например, в политике "военная операция" вместо "война" (Goffman, 1959).
5. **Юмор**: Использование эвфемизмов для создания комического эффекта. Например, "откинуть копыта" вместо "умереть" (Allan & Burridge, 2006).
6. **Защита от сглаза**: В некоторых культурах эвфемизмы используются для избежания "сглаза" или "порчи". Например, вместо "красивый ребёнок" говорят "неказистый", чтобы не привлекать внимание злых сил (Крысин, 2006).

Классификация эвфемизмов. Эвфемизмы можно классифицировать по различным критериям:

По тематике:

- Смерть и болезни: "уйти из жизни", "нездоров", "почить" (Крысин, 2006).
- Физиологические процессы: "посетить туалет", "женские дни" (Allan & Burridge, 2006);
- Социальные проблемы: "бездомный" → "человек без определённого места жительства" (Винокур, 2010);
- Политика и война: "военная операция", "конфликт низкой интенсивности" (Goffman, 1959);
- Религия: "нечистый" вместо "дьявол" (Allan & Burridge, 2006);

По способу образования:

- Лексические замены: использование синонимов или перифраз ("пожилой" → "человек преклонного возраста") (Крысин, 2006).
- Метафоры и сравнения: "отправиться на небеса", "уйти в мир иной" (Allan & Burridge, 2006).
- Заимствования: использование иностранных слов ("фаталити" вместо "смерть") (Винокур, 2010).
- Сокращения и аббревиатуры: "ВИЧ" вместо "вирус иммунодефицита человека" (Крысин, 2006).

По степени устойчивости:

Временные: зависят от контекста и быстро устаревают.

Устойчивые: прочно закреплены в языке ("уйти из жизни") (Allan & Burridge, 2006).

Психологические и социальные аспекты эвфемизмов. Эвфемизмы играют важную роль в психологии общения. Они помогают снизить уровень тревожности, связанной с неприятными темами, и создать более комфортную атмосферу для коммуникации. Например, в медицине использование эвфемизмов позволяет врачам смягчить информацию о диагнозе, чтобы не травмировать пациента (Brown & Levinson, 1987).

Социально эвфемизмы отражают изменения в общественных нормах и ценностях. Например, в современном обществе наблюдается тенденция к замене дискриминационных терминов на более нейтральные ("инвалид" → "человек с ограниченными возможностями") (Крысин, 2006).

Эвфемизмы также могут быть инструментом социального контроля. Например, в тоталитарных обществах эвфемизмы часто используются для

сокрытия реальных проблем ("временные трудности" вместо "экономический кризис") (Goffman, 1959).

Эвфемизмы в политике и СМИ. В политике и средствах массовой информации эвфемизмы часто используются для манипуляции общественным мнением. Например, военные конфликты могут называться "миротворческими операциями", а экономические проблемы — "временными трудностями". Такие эвфемизмы позволяют скрыть негативные аспекты событий и представить их в более выгодном свете (Винокур, 2010).

В СМИ эвфемизмы также используются для соблюдения норм этики. Например, вместо "убийство" могут использовать "лишение жизни", чтобы избежать излишней драматизации (Allan & Burridge, 2006)

Эвфемизмы в рекламе и бизнесе. В рекламе эвфемизмы используются для привлечения внимания и создания положительного образа продукта. Например, вместо "дешёвый" говорят "доступный", а вместо "старый" — "винтажный" (Крысин, 2006).

В бизнесе эвфемизмы помогают смягчить негативные аспекты. Например, "увольнение" может называться "оптимизацией кадров", а "банкротство" — "финансовой реструктуризацией" (Винокур, 2010).

Влияние эвфемизмов на восприятие реальности

Эвфемизмы не только смягчают реальность, но и формируют её восприятие. Они могут искажать информацию, создавая иллюзию благополучия или скрывая проблемы. Например, использование эвфемизмов в рекламе ("недостатки" → "особенности") может ввести потребителя в заблуждение (Allan & Burridge, 2006).

Эвфемизмы также могут влиять на наше отношение к определённым явлениям. Например, замена слова "война" на "конфликт" может снизить восприятие серьёзности ситуации (Goffman, 1959).

Эвфемизмы — это мощный инструмент языковой адаптации, который позволяет говорящему смягчить реальность, избежать конфликтов и соблюсти социальные нормы. Они отражают культурные, психологические и социальные особенности общества, а также влияют на восприятие мира. Изучение эвфемизмов помогает понять, как язык формирует наше мышление и отношение к окружающей действительности. Однако, как и любой инструмент, их использование требует осторожности и осознания последствий. Важно помнить, что язык может не только отражать действительность, но и формировать её, и эвфемизмы — яркий пример этого процесса.

Использование эвфемизмов может быть как благом, так и бременем. Они помогают поддерживать общественные нормы и способствуют более мягкому взаимодействию, но могут также скрывать правду и создавать иллюзии. Понимание этой двойственной природы эвфемизмов важно для более глубокого анализа языка и его влияния на общество.

Литература

1. Крысин Л. П. Эвфемизмы в современной русской речи. М.: Языки славянской культуры, 2006.
2. Allan K., Burridge K. Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language. Cambridge University Press, 2006.
3. Винокур Т. Г. Эвфемизмы в политическом дискурсе. М.: Либроком, 2010.
4. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge University Press, 1987.
5. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. Anchor Books, 1959.
6. Pinker S. The Stuff of Thought: Language as a Window into Human Nature. Viking, 2007.
7. Lutz W. Doublespeak: From Revenue Enhancement to Terminal Living. Harper Perennial, 1990.
8. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press, 2010.
9. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. University of Chicago Press, 2003.
10. Chilton P. Analysing Political Discourse: Theory and Practice. Routledge, 2004.

INGLIZ TILINI O‘QITISHDAGI MUAMMOLAR

Sunatov Jo‘rabek Turg’unbek o‘g’li,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM assistent o‘qituvchisi,
Zikrillayeva Farangiz Baxtiyor qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM talabasi
Husenova Madina Muxsin qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM talabasi
Sanayeva Mahliyo Rauf qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM talabasi

Annotatsiya.

Ushbu maqolada ingliz tilini o‘qitish jarayonida uchraydigan asosiy muammolar, ularning sabablari va bartaraf etish yo‘llari tahlil qilingan. Til o‘rganish jarayonining murakkabligi, cheklangan vaqt, resurs etishmovchiligi, sinf muhitining noqulayligi va o‘quvchilarning motivatsiyasi kabi omillar ingliz tilini samarali o‘rgatishga to‘sqinlik qilishi ko‘rsatilgan. Shuningdek, zamonaviy innovatsion texnologiyalar, til portfeli, faol o‘qitish metodikalaridan foydalanish til o‘qitish samaradorligini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qilishi yoritilgan. Internet va axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari va ularning chet tilini o‘rganishdagi ahamiyati alohida tahlil qilingan. Mualliflar til o‘qitishning zamonaviy yondashuvlari va metodlarini takomillashtirish zarurligini ta'kidlab, bu boradagi muammolarni hal qilishga doir tavsiyalarni bergan.

Kalit so‘zlar. til, o‘qitish, chet, muammo, portfel, dars, texnologiya, material.

Аннотация.

В статье анализируются основные проблемы, возникающие в процессе обучения английскому языку, причины их возникновения и пути их преодоления. Было доказано, что такие факторы, как сложность процесса изучения языка, ограниченное время, нехватка ресурсов, неблагоприятная обстановка в классе и мотивация студентов, препятствуют эффективному преподаванию английского языка. Также было подчеркнуто, что использование современных инновационных технологий, языковых портфелей и активных методов обучения является важным фактором повышения эффективности преподавания языка. Отдельно анализируются возможности использования Интернета и информационных технологий, их значение в изучении иностранного языка. Авторы подчеркнули необходимость совершенствования современных подходов и методов обучения языкам и дали рекомендации по решению проблем в этой связи.

Ключевые слова. язык, преподавание, иностранный язык, проблема, портфолио, урок, технология, материал.

Annotation.

This article analyzes the main problems encountered in the process of teaching English, their causes and ways to overcome them. It is shown that factors such as the complexity of the language learning process, limited time, lack of resources, unfavorable classroom environment and student motivation hinder the effective teaching of English. It also highlights the importance of using modern innovative technologies, language portfolios, and active learning methods as important factors in increasing the effectiveness of language teaching. The possibilities of using the Internet and information technologies and their importance in learning a foreign language are analyzed separately. The authors

emphasize the need to improve modern approaches and methods of language teaching and give recommendations for solving these problems.

Keywords. language, teaching, foreign language, problem, portfolio, lesson, technology, material.

Chet tillarini o‘rganish juda ko‘p vaqt talab qiladigan va qimmatga tushadigan jarayondir. Shu sababli, ma’lum bir chet tilini o‘zlashtirmoqchi bo‘lgan har bir kishi o‘quv natijalari umid va investitsiyalarni oqlashiga intilishi kerak. Istalgan natijaga erishish uchun o‘quv jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan qiyinchiliklarni oldindan ko‘rib chiqishga arziydi. Bu fakt ushbu ishning dolzarbligi va amaliy foydaliligini tushuntiradi. Yu.V.Kobenko, A.K.Stolyarova, E.S.Ryabova “Chet tillarini o‘rganish: muammolar va adashishlar”, V.A.Artemov “Chet tilini o‘qitish psixologiyasi”, T.D.Auerbax “Chet tilini nima uchun va qanday o‘rganish kerak” kabi tadqiqotchilar. , M. B. Ergasheva, X. R. Xoliqova “Chet tilini o‘rganish: muammolar va istiqbollar” orqali buni anglab etishimiz mumkin.

Keyinchalik muhokama qilinadigan muammolar amaliy xarakterga ega bo‘lib, bu ishning afzalligi hisoblanadi. Ular chet tillarini o‘rgatish jarayonida eng ko‘p uchraydigan haqiqiy muammoli zaminga asoslanadi. Hozirgi vaqtda chet tillarini o‘rganishning ko‘plab usullari, ko‘plab usullari mavjud, ammo bunday "oddiy" texnologiyalar oddiy oddiy odamga mos keladimi? Masalan, filmlarni asl nusxada tomosha qilish, xorijiy tildagi muayyan musiqiy kompozitsiyalarni tinglash - bu yondashuv samaralimi? Bu, albatta, noaniq fikrga ega bo‘lgan afsonadir. Buni batafsilroq ko‘rib chiqishga arziydi[1,37].

Bugungi kunda zamonaviy dunyoda odamlarning chet tillarini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishi kundan kunga juda tez o‘sib bormoqda. Chet tilini bilish orqali odamlar ko‘plab davlatlarga sayohat qilib va ularning tarixi, urf-odatlari va madaniyatini o‘rganib katta tajribalar orttirishmoqda. Ilmiy-texnika taraqqiyoti va amalga oshirilayotgan qator islohotlar tufayli chet tillarini o‘rganishga bo‘lgan qiziqish jamiyatdagi o‘rni va obro‘sini yanada mustahkamlab bormoqda. Tadqiqotlarga ko‘ra, odatiy darajada rivojlangan va rivojlanib borayotgan mamlakatda har bitta inson o‘zi yashab turgan muhitdagi har qanday tilni o‘rganishga qodir va boshqalar bilan ushbu tillarda erkin muloqot qila oladi ya’ni patologik nuqsoni bo‘lmagan bola ikki, uch yoki undan ortiq tillarni o‘rgana oladi. Til o‘rgatish juda ko‘p turli xil xususiyatlarga ega. O‘qituvchi nafaqat o‘quvchilarga til ko‘nikmalarini o‘rgatishi balki ularni amalda tatbiq qila olishiga e’tibor qaratishi kerak. Bundan tashqari, o‘qituvchilar o‘quvchilar nimani o‘rganishi, bunday ta’lim ularga nima uchun zarur ekanligi va darslar kelajakda

ular uchun qanday foyda keltirishini anglab etishi kerak. Demak, til o‘rgatish o‘qituvchilardan talabalarni ham akademik ham shaxsiy qobiliyatlarini rivojlantirishga o‘rgatishlarini talab qiladi[2,75].

Tadqiqotimiz mavzusi chet tilini o‘qitish jarayonida yuzaga keluvchi muammolar va ularning echimlari. Tadqiqot ob’ekti chet tilini o‘qitish jarayonida yuzaga keluvchi muammolar va ularning echimlari yoritish.

Tadqiqot usullari:

- nazariy va analitik (uslubiy adabiyotlar tahlili);
- umumiy didaktik (o‘quv va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish).

Til - bu madaniyat, ya’ni, madaniy bilimlar til o‘rganish jarayonida autentik til materiallari orqali uzatiladi. Har bir dars bitta diqqat markazida bo‘lishi kerak, talabalar bitta darsda o‘quv mazmunining alohida birligini o‘rganishlari kerak. Grammatika, lug’at kabi, qat’iy mantiqiy ketma-ketlikda o‘lchangan qismlarda o‘qitiladi: har bir keyingi dars allaqachon mavjud zaxirani oshirishi kerak.

O‘quv jarayonida nutq faoliyatining barcha to‘rt turi bir vaqtning o‘zida ishtirok etishi kerak. O‘quv materiali uzoq dialoglarda, so‘ngra savol-javob ko‘rinishidagi mashqlarda taqdim etiladi. Qoida tariqasida, ushbu usulni o‘rganish uchun taklif qilingan matnlar o‘rganilayotgan til mamlakati madaniyati haqida yaxshi tasavvur beradi. Biroq, o‘qituvchining roli o‘quvchilarning bir-birlari bilan bevosita muloqot qilish holatlarida o‘rganilayotgan materialdan ijodiy foydalanish imkoniyatini cheklaydi.

To‘liq jismoniy reaktsiya usuli. Ushbu usul ikkita asosiy shartga asoslanadi. Birinchidan, chet el og’zaki nutqini idrok etish ko‘nikmalari yosh bolalarda bo‘lgani kabi barcha boshqa ko‘nikmalarning rivojlanishidan oldin bo‘lishi kerak. Ikkinchidan, dars tili odatda vaziyatni "bu erda va hozir" tasvirlaydigan tushunchalar va o‘rganilayotgan tilda oson tushuntiriladigan misollar bilan chegaralanadi. O‘quvchilar o‘zlarini bunga tayyor ekanliklarini his qilmaguncha hech qachon gapirishga majburlanmasliklari kerak.

Usul o‘qish va yozishni o‘rgatish uchun mo‘ljallanmagan va bu usul bilan o‘rgatishda erishilgan til kundalik muloqotning tabiiy tili emas. Ta’limning maqsadi talabalarning chet tilini o‘rtacha bilish darajasiga erishishdir. O‘qituvchi hech qachon o‘quvchilarning e’tiborini nutq xatolariga qaratmaydi, chunki bu nutq ko‘nikmalarining rivojlanishini sekinlashtirishi mumkin, deb hisoblashadi. Erta mahsuldorlik davri talabalarning passiv so‘z boyligi 500 ga yaqin lug’at birligiga etgan paytdan boshlanadi.

Pedagogika nuqtai nazaridan ta’limga innovatsion yondashuvning asosiy tarkibiy qismlari faoliyat yondashuvidir. Ushbu yondashuv shaxsning faoliyati va rivojlanishi, shuningdek, o‘quvchilarning shaxslararo munosabatlari ijtimoiy

ahamiyatga ega bo‘lgan faoliyatning maqsadlari, mazmuni va vazifalari bilan bog’liq degan g’oyaga asoslanadi[3,45].

Faol o‘rganish. Talaba real hayotda muammoli vaziyatlarni hal qilish zarurati bilan tobora ko‘proq duch kelayotganiga asoslanadi. Bu usul shaxsning rivojlanishini, o‘zini o‘zi tashkil etishini, o‘zini o‘zi rivojlantirishni tashkil etishga qaratilgan. Asosiy tamoyil - o‘quvchi o‘z bilimini yaratuvchisidir. Chet tilini o‘qitishning hozirgi bosqichida, albatta, faol o‘rganish ustuvor vazifa hisoblanadi. Zero, o‘quvidrok faoliyatini samarali boshqarish faqat o‘quvchilarning faol aqliy faoliyatiga asoslangan taqdirdagina mumkin bo‘ladi.

Maktabda innovatsion texnologiyalardan foydalangan holda chet tilini o‘qitish kognitiv, ijobiy, hissiy, motivatsion, optimistik, texnologik kabi bir qator psixologik yondashuvlarni joriy qilishni o‘z ichiga oladi. Bu yondashuvlarning barchasi talabaning shaxsiyatiga qaratilgan[4,40].

Bugungi kunda Internet texnologiyalaridan foydalanish istiqbollari ancha keng bo‘lishi mumkin:

Ingliz tilida so‘zlashuvchi mamlakatlar rezidentlari bilan elektron pochta orqali yozishmalar;

Xalqaro Internet-konferentsiyalar, seminarlar va shu kabi boshqa tarmoq loyihalarida ishtirok etish;

Tarmoqda saytlar va taqdimotlarni yaratish va joylashtirish - ular o‘qituvchi va talaba tomonidan birgalikda yaratilishi mumkin. Bundan tashqari, turli mamlakatlar o‘qituvchilari o‘rtasida taqdimot almashish imkoniyati mavjud. Pedagogik tajriba shuni ko‘rsatadiki, Internet resurslarini yaratish bo‘yicha ish o‘zining yangiligi, dolzarbligi va ijodkorligi bilan talabalar uchun qiziqarli. Kichik guruhlarda o‘quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish har bir bolaga o‘z faolligini ko‘rsatishga imkon beradi. Ammo shuni ta’kidlash kerakki, axborot texnologiyalari, Internet texnologiyalari kognitiv jarayonda chet tilini o‘rganish jarayonida talabalarning motivatsiyasi va mustaqilligini oshirish uchun hech qanday davo emas. Maksimal samaraga erishish uchun o‘quv jarayonida keng ko‘lamli innovatsion, shu jumladan, albatta, turli xil media-ta’lim texnologiyalaridan foydalanish kerak[5,320].

Dunyoning turli mamlakatlarida bolalarga erta yoshdan chet tilini, xususan, ingliz tilini o‘rgatish yaxshi yo‘lga qo‘yilgan va bu bizning ta’lim tizimimizga mos keladi. Ammo yurtimiz O‘zbekistonda ham xorijiy tillarni o‘qitishda dolzarb muammolar mavjud. Xo‘sh, o‘qituvchilar ingliz tilini o‘qitishda qanday muammolarga duch kelishadi? Birinchi muammo bu-sinfdagi buzilgan muhit. Atrof-muhit ham ta’limda, ham o‘qitishda eng muhim sanaladi. Ingliz tilini o‘qitishda o‘qituvchilar asosan ekologik muammolarga duch kelishadi. Sinfdagi

bezovta qiluvchi muhit o‘qituvchilarni chalg’itadi va tilni o‘rgatishga bo‘lgan ishtiyoqini tushuradi. Bunday sharoitda na o‘qituvchi yaxshi ta’lim bera oladi, na o‘quvchilar yaxshi o‘rgana olishadi. Shuning uchun ham til o‘rgatishda ijobiy va qulay o‘quv muhiti bo‘lishi zarur.

Ikkinchi muammo - cheklangan resurslar bo‘lib, resurlarning etarli ekanligi nafaqat chet tilini o‘qitishda balki boshqa fanlarda ham katta ahamiyatga ega. Bunga biz misol qilib o‘qituvchilarning oylik maoshini olsak, agar ular etarli mablag’ bilan ta’minlanmagan bo‘lsa, o‘qituvchilar o‘ziga kerakli resurslarni ola olmaydi va natijada resurslarsiz dars berish juda qiyin bo‘lib qoladi[6,365].

Uchinchi muammo bu - sinfda o‘quvchilarning haddan ziyod ko‘pligi. Sinfda o‘quvchilarning ko‘p bo‘lishi o‘qituvchilar uchun ko‘p shovqin va stressni keltirib chiqaradi. Chunki ko‘p sonli talabalarni o‘qitish ko‘proq kuch va energiya talab qiladi vas hu sababli ham ular o‘quvchilarni boshqarishda qiyinchiliklarga duch kelishadi.

Til o‘rganishda vaqt eng zarur narsadir. Masalan, maktablarda ingliz tilidan dars berish uchun vaqt juda oz. Shu sababli, o‘qituvchilarm uchun qisqa vaqt ichida dars berish eng qiyin vazifalardan biridir. O‘qituvchi o‘z ma’ruzasini o‘quvchilarga etkazib berishga bu vaqt etarli emas. Yana bir muammo bu- sinfda o‘quvchilarning o‘z ona tilisida gapirishi bo‘lib, bu ularning til o‘rganishida katta ta’sir ko‘rsatadi va tilni o‘rganish vaqtini uzaytiradi. Ular dars davomida o‘rganayotgan chet tilisida gapirishga harakat qilishmaydi va har doim o‘qituvchilardan to‘g’ri javobni o‘qituvchilari aytishini kutishadi ya’ni o‘z o‘qishiga jiddiy yondashmaydi[7,315].

Til portfeli maktablarda chet tilini o‘rgatishning istiqbolli vositalaridan biri sifatida. Zamonaviy sharoitda til portfeli bu chet tilini o‘zlashtirishda talabaning o‘quv faoliyatining u yoki bu tajribasini, natijasini ifodalovchi ishchi materiallar to‘plami sifatida aniqlanadi. Bunday to‘plam/materiallar to‘plami talaba va o‘qituvchiga til portfelida taqdim etilgan o‘quv faoliyati natijalariga asoslanib, o‘quv ishlarining hajmini va talabaning ta’lim sohasidagi yutuqlari doirasini tahlil qilish va baholash imkonini beradi. til va chet tillari madaniyati. Chet tilini bilish darajasini o‘z-o‘zini baholash vositasini yaratish g’oyasi birinchi marta Shveytsariyada 10 yildan ko‘proq vaqt oldin paydo bo‘lgan. Hozirgi vaqtda Yevropa Kengashi qoshida Akkreditatsiya qo‘mitasi tashkil etilgan bo‘lib, u erda til portfellari loyihalari yuboriladi, ular qo‘shimcha baholanadi va muhokama qilinadi, shuningdek akkreditatsiya qilinadi. Til portfeli bilan ishlashning maqsadi va shakllari har xil bo‘lishi mumkin. O‘zining kontseptual mohiyatiga ko‘ra, til portfeli deyarli har qanday o‘quv vaziyatiga moslasha oladigan moslashuvchan o‘rganish vositasidir. Til portfelining, xususan, "bir martalik" matnlar bilan

solishtirganda muhim afzalliklaridan biri, talabaning ma’lum bir davrda o‘rganilayotgan tilni bilish darajasining dinamikasini mustaqil ravishda kuzatish qobiliyatidir. vaqt. Muayyan vaziyatda talabaning til portfeli bilan ishlashi uning shaxsiy (individual) o‘quv vositasini tuzish bilan bog’liq bo‘lishi mumkin. Ushbu ta’lim vositasi rivojlanish holatini yaratadi va o‘quv jarayonining borishiga haqiqiy jalb qilishni ta’minlaydi. deyarli har qanday o‘quv vaziyatiga moslashtirilishi mumkin[8,332].

Til portfelining, xususan, "bir martalik" matnlar bilan solishtirganda muhim afzalliklaridan biri, talabaning ma’lum bir davrda o‘rganilayotgan tilni bilish darajasining dinamikasini mustaqil ravishda kuzatish qobiliyatidir. vaqt. Muayyan vaziyatda talabaning til portfeli bilan ishlashi uning shaxsiy (individual) o‘quv vositasini tuzish bilan bog’liq bo‘lishi mumkin. Ushbu ta’lim vositasi rivojlanish holatini yaratadi va o‘quv jarayonining borishiga haqiqiy jalb qilishni ta’minlaydi. deyarli har qanday o‘quv vaziyatiga moslashtirilishi mumkin[9,351]. Til portfelining, xususan, "bir martalik" matnlar bilan solishtirganda muhim afzalliklaridan biri, talabaning ma’lum bir davrda o‘rganilayotgan tilni bilish darajasining dinamikasini mustaqil ravishda kuzatish qobiliyatidir. vaqt. Muayyan vaziyatda talabaning til portfeli bilan ishlashi uning shaxsiy (individual) o‘quv vositasini tuzish bilan bog’liq bo‘lishi mumkin. Ushbu ta’lim vositasi rivojlanish holatini yaratadi va o‘quv jarayonining borishiga haqiqiy jalb qilishni ta’minlaydi. Muayyan vaziyatda talabaning til portfeli bilan ishlashi uning shaxsiy (individual) o‘quv vositasini tuzish bilan bog’liq bo‘lishi mumkin. Ushbu ta’lim vositasi rivojlanish holatini yaratadi va o‘quv jarayonining borishiga haqiqiy jalb qilishni ta’minlaydi. Muayyan vaziyatda talabaning til portfeli bilan ishlashi uning shaxsiy (individual) o‘quv vositasini tuzish bilan bog’liq bo‘lishi mumkin. Ushbu ta’lim vositasi rivojlanish holatini yaratadi va o‘quv jarayonining borishiga haqiqiy jalb qilishni ta’minlaydi. Chet tilini o‘qitish usullarini ishlab chiqish, takomillashtirish, optimallashtirish vazifasi har doim rus ta’limining dolzarb muammolaridan biri bo‘lib kelgan. Ushbu sohada olib borilgan pedagogik ishlar shuni ko‘rsatdiki, bugungi kunda maktabda chet tillarini innovatsion komponentsiz o‘qitish mumkin emas. Xorijiy tilni o‘qitish maqsadlariga qo‘yiladigan zamonaviy talablar nuqtai nazaridan “o‘qituvchi-shogird” sxemasidan yaqin hamkorlikda talabaga yo‘naltirilgan ta’lim texnologiyasiga o‘tayotgan talabaning ham, o‘qituvchining ham maqomi o‘zgarmoqda[10,308].

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilini samarali o‘qitish uchun nafaqat an’anaviy usullar, balki zamonaviy innovatsion yondashuvlardan foydalanish zarur. O‘qituvchilarning malakasini oshirish, sinf muhitini optimallashtirish, resurslar bilan ta’minlash va Internet texnologiyalaridan samarali foydalanish orqali chet

tilini o‘rgatishda yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etish mumkin. Til portfeli kabi vositalar yordamida o‘quvchilar o‘z bilim darajasini muntazam nazorat qilib, o‘qituvchilar esa ularning rivojlanish dinamikasini baholash imkoniga ega bo‘ladilar. Mazkur muammolarni hal qilish orqali chet tillarini o‘qitish samaradorligini yanada oshirish va o‘quvchilar motivatsiyasini rag‘batlantirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Farhodova Oltinoy Umid qizi. Chet tilarini o‘qitishdagi mavjud ayrim muammolar va ularning echimlari. Вопросы совершенствования базовых языковых навыков на основе коммуникативного подхода: теория и практика, 2024. 37-40.

2. J.Jalolov, G.T. Mahkamova, Sh. S. Ashurov. “ENGLISH LANGUAGE TEAM ING METHODOLOGY”. 72-78 b.

3. Rasulova. M. I. “Challenges and Solutions in English Language Teaching to Students” 2022. 45-48 b.

4. Ziyatova, N., Nurmuhamedova, N., & Xakimbayeva, O. K. (2022, July). INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA IBORALI QO‘SHMA SO‘ZLAR YASALISHIDA METONIMIYANING O‘RNI. In Международная 40 конференция академических наук (Vol. 1, No. 24, pp. 39-42).

5. Axmedovna, B. S. (2025, February). INGLIZ TILINI O‘RGANISHDA O‘ZARO MULOQOTNING AHAMIYATI. In International Educators Conference (pp. 318-325).

6. Ergashevna, S. M. (2025, February). INGLIZ TILI MUTAXASSISLARINI TAYYORLASHDA XORIJIY TAJRIBALARDAN FOYDALANISH. In International Educators Conference (pp. 358-365).

7. Normurodovna, A. M. (2025, February). TASHKILOTLAR O‘RTASIDAGI HAMKORLIKDA INGLIZ TILINING AHAMIYATI. In *International Educators Conference* (pp. 310-317).

8. Axmedovna, B. S. (2025, February). O‘ZBEKISTONDA XORIJIY TILLARNING AHAMIYATI. In *International Educators Conference* (pp. 326-333).

9. Ergashevna, S. M. (2025, February). INGLIZ TILI MUTAXASSISI BO‘LISHDA BOSHLANG'ICH INGLIZ TILI DARSLARINING AHAMIYATI. In *International Educators Conference* (pp. 350-357).

10. Normurodovna, A. M. (2025, February). INGLIZ TILI GRAMMATIKASINING INGLIZ TILI KURSIDAGI AHAMIYATI. In *International Educators Conference* (pp. 302-309).

TEACHING ENGLISH IN UZBEKISTAN'S SECONDARY SCHOOLS: A DECOLONIAL APPROACH

Abdullajon Ne’matov,
Teacher at Fergana State University
abdullajonnematov11@gmail.com

Abstract

This article explores decolonial approaches to English language teaching (ELT) in Uzbekistan’s secondary schools, balancing global language learning with cultural sovereignty in a post-Soviet context. It examines challenges and opportunities in creating culturally responsive English education that preserves indigenous values while preparing students for global engagement. The study highlights strategies such as integrating local literature, fostering critical media literacy, community-based learning, and digital cultural exchange. Case studies show that decolonial methods enhance both language skills and cultural identity. The article concludes with policy recommendations to support linguistic competence without cultural loss, positioning English education as a means of cultural affirmation.

Key words: *Decolonial approaches, English language teaching (ELT), Cultural sovereignty, Indigenous values, Critical media literacy, Community-based learning, Digital cultural exchange, Cultural identity, Policy recommendations, Linguistic competence*

Annotatsiya

Ushbu maqolada O‘zbekiston umumta’lim maktablarida ingliz tilini o‘qitishga (ELT) dekolonial yondashuvlar ko‘rib chiqiladi hamda global til o‘rganish va madaniy mustaqillik o‘rtasidagi muvozanat post-sovet kontekstida tahlil qilinadi. Tadqiqot madaniy qadriyatlarni saqlab qolish bilan birga o‘quvchilarni global hamkorlikka tayyorlovchi, madaniyatga moslashtirilgan ingliz tili ta’limini yaratishdagi muammo va imkoniyatlarni o‘rganadi. Maqolada mahalliy adabiyotlarni o‘quv jarayoniga kiritish, tanqidiy media-savodxonlikni rivojlantirish, jamiyat bilan bog‘langan ta’lim hamda raqamli madaniy almashinuv kabi strategiyalar alohida qayd etiladi. Amaliy misollar orqali, dekolonial metodlarning til ko‘nikmalari hamda madaniy o‘zlikni rivojlantirishdagi samarasi ko‘rsatiladi. Maqola madaniy yo‘qotishlarsiz til kompetensiyasini qo‘llab-quvvatlash yuzasidan ta’lim siyosatiga oid tavsiyalar bilan yakunlanib, ingliz tili ta’limini madaniy tasdiqlash vositasi sifatida qayta baholashga chaqiradi.

Kalit so‘zlar: *Dekolonial yondashuvlar, Ingliz tilini o‘qitish (ELT), Madaniy mustaqillik, Mahalliy qadriyatlar, Tanqidiy media-savodxonlik, Jamiyat bilan*

bog‘langan ta’lim, Raqamli madaniy almashinuv, Madaniy o‘zlik, Siyosiy tavsiyalar, Til kompetensiyasi.

Аннотация

В статье рассматриваются деколониальные подходы к преподаванию английского языка (ELT) в средних школах Узбекистана, направленные на баланс между освоением глобального языка и сохранением культурного суверенитета в постсоветском контексте. Анализируются проблемы и возможности создания культурно ориентированного обучения английскому языку, которое сохраняет национальные ценности и одновременно готовит студентов к участию в глобальном сообществе. Исследование подчеркивает стратегии, такие как интеграция местной литературы, развитие критической медиаграмотности, обучение, связанное с сообществом, и цифровой культурный обмен. Примеры успешных программ показывают, что деколониальные методы способствуют как овладению языком, так и укреплению культурной идентичности. В статье даны рекомендации по разработке учебных программ, подготовке учителей и созданию материалов, которые поддерживают языковую компетенцию без утраты культуры, позиционируя обучение английскому языку как средство культурного самоутверждения.

Ключевые слова: Деколониальные подходы, Преподавание английского языка (ELT), Культурный суверенитет, Коренные ценности, Критическая медиаграмотность, Обучение на основе местного сообщества, Цифровой культурный обмен, Культурная идентичность, Политические рекомендации, Языковая компетенция.

The teaching of English in Uzbekistan presents a complex educational landscape where pedagogical practices intersect with questions of cultural identity, historical legacy, and global connectivity. Since gaining independence in 1991, Uzbekistan has undergone significant educational reforms aimed at modernizing its education system while simultaneously reclaiming and reinforcing national cultural identity (Abdullaeva, 2021). English language education sits at this critical junction—providing essential skills for global participation while potentially reinforcing colonial mindsets if implemented without cultural sensitivity and awareness.

This article explores how a decolonial approach to English language teaching (ELT) in Uzbekistan's secondary schools can foster language acquisition while honoring and preserving local cultural values. Decolonial pedagogy seeks to dismantle the power structures embedded in traditional language education by challenging Western-centric knowledge systems and integrating indigenous

knowledges and experiences (Kumaravadivelu, 2016). By applying these principles to the Uzbekistani context, this article offers practical strategies for educators seeking to navigate the complex terrain of language teaching in a post-colonial environment.

Understanding the current state of English language education in Uzbekistan requires examining its historical context. During the Soviet era, Russian was the dominant second language, with English taught as a foreign language with limited practical application (Hasanova, 2017). Following independence, Uzbekistan's language policy shifted dramatically, establishing Uzbek as the state language while recognizing the importance of English for global integration.

The Presidential Decree No. 1875 "On measures to further improve foreign language learning system" issued in 2012 marked a watershed moment in English education, establishing English instruction from the first grade of primary school (Isakova, 2020). This policy shift reflected the government's recognition of English as crucial for economic development and international relationships. However, this rapid transition created challenges, including teacher shortages, methodological inconsistencies, and tensions between educational innovation and cultural preservation.

Theoretical Framework: Decolonial Approaches to Language Education

Decolonial theory provides valuable insights for reconceptualizing English language education in Uzbekistan. Decoloniality challenges the Eurocentric assumptions underlying traditional language education, questioning notions of linguistic superiority and cultural hierarchy (Mignolo & Walsh, 2018). In language education, this translates to pedagogies that:

Recognize and validate multiple knowledge systems

Center local experiences and cultural practices

Kumaravadivelu's (2016) post-method pedagogy offers a practical framework for decolonial language teaching through three key principles: particularity (context-sensitivity), practicality (theory-practice integration), and possibility (social transformation). These principles can guide Uzbekistani English teachers in developing approaches that respect cultural sovereignty while facilitating effective language acquisition.

Current Challenges in Uzbekistan's English Education

Several challenges currently face English education in Uzbekistan that must be addressed within a decolonial framework:

Many English teachers in Uzbekistan were trained in Soviet-era methodologies or through hastily implemented Western programs that may not align with local educational culture (Hasanova & Shadiyeva, 2019). Decolonial

teacher education would focus on developing educators who can critically engage with both Western and local pedagogical traditions, adapting methodologies to suit the Uzbekistani context.

Research by Djuraeva (2021) found that 78% of English teachers in rural secondary schools expressed feeling caught between traditional teaching expectations and imported communicative methodologies, creating professional identity conflicts. This suggests the need for teacher development programs that help educators integrate diverse methodological approaches while maintaining cultural authenticity.

Teaching Materials and Cultural Representation

Textbooks and teaching materials often present Anglo-American cultural norms as universal, reinforcing colonial hierarchies (Kamilova, 2020). A decolonial approach would ensure materials represent diverse cultural perspectives, including robust representation of Central Asian experiences and values.

Kamilova's (2020) analysis of English textbooks used in Uzbekistan found that only 12% of cultural content referenced Central Asian contexts, while Western cultural references dominated the remaining content. This imbalance limits opportunities for students to develop bicultural competence that honors their own cultural identity.

Practical Strategies for Decolonial English Teaching in Uzbekistan

Integrating Local Literary and Cultural Traditions

Uzbekistan possesses a rich literary heritage from figures like Alisher Navoi, Babur, and contemporary writers. Incorporating translations of Uzbek literature into English classrooms creates opportunities for cultural pride while developing language skills (Turdiev, 2018). Kurbanova (2023) describes a successful secondary school project where students created bilingual digital stories based on Uzbek folk tales, developing English proficiency while deepening their understanding of cultural narratives. The project resulted in both improved language outcomes and increased cultural identity scores among participants.

Critical Media Literacy

Developing critical media literacy helps students analyze how English-language media represents different cultures and reinforces power relationships. Activities might include analyzing news coverage of Central Asia in Western media, comparing it with local perspectives, and discussing the implications of these representations.

Implementing media literacy activities requires careful scaffolding. Rakhimov (2022) suggests a three-phase approach:

1. Guided analysis of explicit cultural messages

2. Collaborative exploration of implicit assumptions
3. Independent creation of counter-narratives that challenge misrepresentations

Community-Connected Language Learning

Connecting language learning to community concerns and local knowledge systems helps students see English as a tool for expressing their own realities rather than adopting foreign identities (Abdullaeva, 2021). Service-learning projects where students use English to address community needs can foster this connection. Successful examples include students in Samarkand creating English-language guides to local historical sites, incorporating traditional knowledge often overlooked in official tourism materials (Khamidova, 2022). This approach positions students as cultural ambassadors rather than passive recipients of foreign cultural norms.

Digital Cultural Exchange

Technology enables direct communication between Uzbekistani students and English speakers globally, challenging the traditional unidirectional flow of cultural influence. Structured exchanges can help students develop intercultural competence while maintaining cultural pride. Shadiyeva's (2021) study of virtual exchanges between Uzbekistani and Malaysian English learners demonstrated that such connections can reduce linguistic hierarchies, as both groups positioned themselves as legitimate English users navigating cultural difference rather than aspiring to native-speaker norms.

Reclaiming Linguistic Sovereignty Through Local Varieties

Encouraging awareness and acceptance of Uzbek English as a legitimate variety with its own features helps students claim ownership of the language (Hasanova, 2017). Teachers can explore concepts like "World Englishes" and linguistic hybridity to validate students' developing interlanguage as creative adaptation rather than deficient approximation.

Kachru's (1992) Three Circles model of World Englishes provides a useful framework for helping students position themselves not as perpetual learners of a foreign language but as legitimate users adapting English for their own communicative purposes.

Curriculum Development with a Decolonial Lens

Developing English curricula with a decolonial perspective requires systematic attention to several key elements:

Cultural Content Balance

Curriculum materials should maintain at least equal representation of local and global cultural content, with particular attention to presenting Uzbekistani

culture through an asset-based rather than deficit-based lens. This means moving beyond superficial cultural representations (foods, festivals, folklore) to engage with contemporary Uzbekistani experiences, achievements, and perspectives.

Davronova (2022) proposes a "cultural spiraling" approach where each language unit interweaves global themes with increasingly complex aspects of local culture, helping students develop sophisticated vocabulary for discussing their own cultural realities in English.

Critical Language Awareness

Curricula should incorporate critical language awareness, helping students understand how language choices reflect and reinforce power relationships. This includes examining how certain varieties of English gained prestige, how language policies impact social opportunities, and how translation choices influence cultural representation.

Authentic Assessment

Assessment should reflect real communicative contexts relevant to students' lives and potential language use scenarios. Rather than focusing exclusively on standardized tests based on Western norms, evaluation might include projects where students use English to address local issues or communicate aspects of Uzbekistani culture to global audiences. Sarkar's (2019) research on assessment in postcolonial contexts suggests incorporating multimodal assessment practices that value students' full communicative repertoires and cultural knowledge, not just grammatical accuracy or pronunciation conformity.

Case Studies: Successful Decolonial Practices in Uzbekistan

The Tashkent Integrated Curriculum Project

This pilot program in selected Tashkent secondary schools integrated English language learning with local history, literature, and environmental studies (Khamidova, 2022). Students developed bilingual materials documenting local ecological knowledge while learning environmental vocabulary in English. The project demonstrated that content integration can enhance both language acquisition and cultural knowledge, with participating students showing higher motivation and cultural identity measures than control groups.

The Digital Heritage Initiative

Secondary schools in Bukhara participated in a project where students researched architectural heritage sites in their community, developing digital presentations in English (Rakhmatullaeva, 2021). The project reversed traditional knowledge flows by positioning students as cultural experts sharing their heritage with English-speaking audiences. Assessment focused on communicative effectiveness and cultural accuracy rather than adherence to native-speaker norms.

Teacher Development for Decolonial Practice

Implementing decolonial approaches requires intentional teacher development focused on: Teachers need opportunities to examine their own assumptions about language, culture, and pedagogy. Structured reflection activities can help teachers identify internalized colonial attitudes and develop more culturally responsive practices (Kumaravadivelu, 2016). Developing teachers' ability to conduct classroom research empowers them to generate contextually relevant knowledge rather than relying exclusively on imported methodologies. Teacher research networks across Uzbekistan can facilitate sharing of locally developed practices (Hasanova & Shadiyeva, 2019). Teachers need support in adapting and creating materials that reflect local realities while developing language skills. Workshops on critical materials analysis and adaptation can help teachers transform standard textbooks into more culturally responsive resources (Kamilova, 2020).

Policy Implications and Recommendations

Based on the preceding analysis, several policy recommendations emerge for advancing decolonial English education in Uzbekistan:

Develop national standards for culturally responsive English education that explicitly value local knowledge and cultural preservation alongside language acquisition.

Establish research centers focused on developing locally appropriate language teaching methodologies that draw on both global best practices and Uzbekistani educational traditions.

Create mechanisms for teacher input into curriculum development, ensuring that materials reflect classroom realities and local cultural contexts.

Support the development of Uzbekistan-specific English teaching materials that accurately represent local culture while building language skills.

Reform teacher education programs to include critical perspectives on language, power, and culture alongside methodological training.

Teaching English in Uzbekistan's secondary schools through a decolonial lens offers a path toward educational sovereignty—where language learning becomes a tool for cultural affirmation rather than assimilation. By integrating local knowledge systems, critically examining power relationships in language education, and centering Uzbekistani experiences, teachers can help students develop English proficiency while maintaining strong cultural identities.

As Uzbekistan continues its educational reforms and deepens its global connections, attention to decolonial approaches in English teaching will become increasingly important. The strategies outlined in this article provide starting points

for educators seeking to navigate the complex terrain of language teaching in a context of cultural reclamation and global participation.

Through thoughtful implementation of decolonial approaches, English education can contribute to Uzbekistan's vision of modernization that honors rather than erases cultural heritage. In this way, language learning becomes not a process of adopting foreign values but of expanding students' capacity to express their own cultural identities in a global context.

References

1. Abdullaeva, M. (2021). Rethinking English language teaching in Uzbekistan: Balancing national identity and global participation. *Central Asian Journal of Education*, 6(2), 78-96.

2.Azizov, K., & Ivanova, T. (2022). Educational borrowing in post-Soviet space: Adaptation challenges in Uzbekistan's English language programs. *International Journal of Educational Development*, 89, 138-149.

3.Davronova, S. (2022). Cultural spiraling: A framework for integrating local knowledge in language curricula. *Journal of Language, Identity & Education*, 21(3), 215-230.

4.Djuraeva, N. (2021). Professional identity negotiation among English teachers in rural Uzbekistan. *TESOL Quarterly*, 55(2), 523-547.

5.Hasanova, D. (2017). English as a trademark of modernity and elitism. *English Today*, 33(1), 3-9.

6.Hasanova, D., & Shadiyeva, T. (2019). Implementing communicative language teaching in Uzbekistan. *TESOL Quarterly*, 43(3), 138-143.

7.Isakova, M. (2020). English language policy in Uzbekistan: Challenges and prospects. *Language Problems and Language Planning*, 44(3), 310-327.

8.Kachru, B. B. (1992). *The other tongue: English across cultures* (2nd ed.). University of Illinois Press.

9.Kamilova, S. (2020). Representation analysis: Cultural content in English textbooks used in Uzbekistan. *Journal of Language and Cultural Education*, 8(2), 146-163.

10.Khamidova, N. (2022). Integrated content approaches for secondary English education: The Tashkent pilot project outcomes. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 25(3), 312-328.

11Kurbanova, L. (2023). Digital storytelling as a tool for cultural identity development in English classrooms. *Journal of Educational Technology & Society*, 26(1), 187-199.

12.Kumaravadivelu, B. (2016). The decolonial option in English teaching: Can the subaltern act? *TESOL Quarterly*, 50(1), 66-85.

13.Mignolo, W. D., & Walsh, C. E. (2018). *On decoloniality: Concepts, analytics, praxis*. Duke University Press.

14.Rakhimov, A. (2022). Developing critical media literacy in Uzbekistan's English classrooms: A three-phase approach. *Journal of Media Literacy Education*, 14(1), 124-137.

15.Rakhmatullaeva, F. (2021). The Digital Heritage Initiative: Connecting language learning with cultural preservation in Bukhara. *Language Teaching Research*, 25(4), 567-582.

16.Sarkar, S. (2019). Assessment justice: Reimagining evaluation in postcolonial language education contexts. *Language Assessment Quarterly*, 16(4-5), 427-444.

17.Shadiyeva, T. (2021). Virtual exchanges and linguistic hierarchy: A study of Uzbekistan-Malaysia online collaborations. *Computer Assisted Language Learning*, 34(5-6), 752-769.

18.Turdiev, B. (2018). Incorporating Uzbek literary traditions in English language classrooms. *Asian EFL Journal*, 20(4), 187-205.

O‘ZBEKISTONDA INKLYUZIV TA’LIMNING RIVOJLANISHI VA ISTIQBOLLARI

Eraliyeva Zamira Rasuljonovna,
“Ta’lim” kafedrasi katta
o‘quvchisi Bt 2-24-guruh 1-kurs talabasi
G‘ulamova Durdona Ikromovna

Annotatsiya.

Maqolada inklyuziv ta’limning O‘zbekistondagi rivojlanishi, inklyuziv ta’limning huquqiy-me’yoriy asoslari, ushbu sohada maktab va mnaktabgacha ta’lim tashkilotlarida olib borilayotgan islohotlar va injklyuziv ta’limning O‘zbekistonda rivojlanishi va istiqbollari xususida so‘z yuritiladi. Maqolaning kirish qismida inkyuziv ta’limga oid prezident qarorlari, farmonlari keltirilib, ushbu qarorlarning ijrosi va olib borilayotgan ishlar haqida fikr bildirilgan. Adabiyotlar tahlili qismida esa koplab adiblarimizning maqolalari, hamda inklyuzi ta’lim haqidagi asarlari qiyoslangan. Metadalogiya qismida empirik tahlil hamda suhbat usullari haqida ma’lumot berilib, bubusullar orqali inklyuziv ta’limni samaradorligini oshirishda foydalanilgan va natijalar qismida Qo‘qon shahridagi 5-sonli maktab-internatida olib borilgan mashg‘ulotlar jarayonida erishilgan samaradorlik natijalari ko‘rsatib berilgan. Muhokama qismida inklyuziv ta’limni joriy qilishda qaysi ustuvor yo‘nalishlardan foydalanish to‘g‘risida fikrlar o‘rganilib, qiyoslangan.

Kalit so‘zlar: Inklyuziv ta’lim, nogiron bolalar, sog‘lom bolalar, teng huquqlilik, imkoniyati cheklanganlik, mutaxassis, o‘qituvchi, qaror, farmon, rivojlantirish, alohida ta’lim ehtiyoji bo‘lgan bolalar.

Аннотация.

В статье рассказывается о развитии инклюзивного образования в Узбекистане, правовых и нормативных основах инклюзивного образования, реформах, проводимых в этой сфере в школьных и дошкольных образовательных организациях, а также о развитии и перспективах инклюзивного образования в Узбекистане. Во введении к статье приводятся президентские указы, указы, касающиеся инклюзивного образования, и высказывается мнение об исполнении этих постановлений и проводимой работе. В разделе анализа литературы сравнивались статьи многих наших писателей, а также их работы об инклюзивном образовании. В разделе "метадология" представлена информация об эмпирическом анализе и методах беседы, которые были использованы для повышения эффективности инклюзивного образования с помощью этих методов, а в разделе "Результаты" показаны результаты эффективности, достигнутые в ходе обучения в школе-интернате № 5 города Коканд. Какие приоритеты правильно использовать при внедрении инклюзивного образования в части обсуждения

Ключевые слова: Инклюзивное образование, дети с ограниченными возможностями, здоровые дети, равноправие, ограниченные возможности, специалист, учитель, решение, постановление, развитие, дети с особыми образовательными потребностями.

Annotation.

The article will talk about the development of inclusive education in Uzbekistan, the legal and regulatory framework of inclusive education, the reforms carried out in school and pre-mnaktab educational organizations in this area and the development and prospects of inclusive education in Uzbekistan. In the introduction of the article, presidential decisions, decrees on inclusive education were cited, and opinions were expressed on the implementation of these decisions and the work being carried out. As part of the literature analysis, articles by many of our authors and works on inclusive education are compared. The guadalogia section covered empirical analysis and methods of conversation, used to improve the effectiveness of inclusive education through bubusullar, and the results section showed the results of the effectiveness achieved in the process of training carried out at boarding school No. 5 in Kokand city. In the discussion section, which priority areas to use when introducing inclusive education

Keywords: inclusive education, children with disabilities, healthy children, equality, limited access, specialist, teacher, decision, decree, Development, children with special educational needs.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda ta’lim tizimini isloh qilish va uni barcha qatlamlar uchun ochiq hamda teng imkoniyatli qilish yo‘lida muhim choralar ko‘rilmoqda. Shu jumladan, imkoniyati cheklangan bolalar uchun inklyuziv ta’limni joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoldi. Inklyuziv ta’lim - bu barcha bolalar, shu jumladan jismoniy, aqliy yoki ijtimoiy rivojlanishda cheklovlarga ega bo‘lgan bolalar umumiy ta’lim tizimida boshqa tengdoshlar bilan birgalikda o‘qishi va rivojlanishi uchun yaratilgan sharoitdir. Mazkur maqolada O‘zbekistonda inklyuziv ta’limning hozirgi holati, rivojlanish yo‘nalishlari va istiqbollari tahlil qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 13.10.2020 yildagi PQ-4860-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmonida: 2020-2025-yillarda xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi, O‘zbekistonda inklyuziv ta’limning joriy holati va mavjud muammolari, Inklyuziv ta’lim tizimini rivojlantirishning maqsadlari va ustuvor yo‘nalishlari deb ta’kidlab o‘tilgan. Yuqoridagi qarorlardan ko‘rinib turibdiki, bugungi kunda bizning O‘zbekiston Respublikasida Inkluziv ta’limning rivojlanishiga katta e’tibor qaratilmoqda.

Nogironligi bo‘lgan yoshlarni qo‘llab-quvatlash hamda ularni ilm-fan, texnika va sportga jalb etish borasida bir qator tizimli ishlar omalga oshirilayotganligi uchun bu mavzuni dolzarb deb oldim. Bu mavzuning dolzarbligini yuqoridagi formonda ham ko‘rishimiz mumkin. Mazkur farmon ijrosi bo‘yicha ko‘plab viloyatlarda keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi tomonidan i**nklyuziv ta’lim laboratoriyasi bo‘limi**da o‘quvchilarni kasb-hunarga yo‘naltirish va psixologik pedagogik respublika tashxis markazi tarkibida tashkil etilgan. Shu bilan birgalikda, **inklyuziv sinflar tashkil etish**da 2021–2022-o‘quv yilidan boshlab 31 ta umumta’lim maktablarida 46 ta inklyuziv sinf tashkil etilib, 87 nafar bolalar ta’limga jalb etilgan. 2022–2023-o‘quv yilida esa inklyuziv ta’lim joriy etilgan umumta’lim maktablari soni 195 taga etib, 504 nafar imkoniyati cheklangan bolalar inklyuziv ta’limga qamrab olingan. **O‘qituvchilarni malakasini oshirish**da inklyuziv sinflarda ta’lim olayotgan o‘quvchilarga 2021/22-o‘quv yilida 51 nafar, 2022–2023-o‘quv yilida esa 248 nafar pedagoglar biriktirilgan.[58]

[58] https://www.uzedu.uz/uz/news/1271?utm_source=chatgpt.com

Turli jurnaldagi maqolalar o‘rganilganda, Yo‘ldasheva Marg‘iyonaning “O‘zbekistonda Inklyuziv ta’limning rivojlanishi” nomli maqolasida inklyuziv talimning O‘zbekistondagi rivojlanishi va huquqiy – me’yoriy asoslari, ushbu sohada maktab va maktabgacha ta’lim tashkilotlarida olib borilayotgan islohotlar va inklyuziv ta’limning O‘zbekistonda inklyuziv ta’limning rivojlanishi va istiqbollari xususida so‘z yuritiladi. [59] Yo‘ldasheva Marg‘iyona o‘zining “Ozbekistonda inklyuviv ta’limning rivojlanishi va istiqbollari” maqolasida maktab va maktabgacha ta’lim tashkilotlarimiz inklyuziv ta’limga qanday tayyorlanayotganligi kabi jihatlarga katta e’tibor qaratgan bo‘lsa, Ochilov Obid “O‘zbekistonda Inklyuziv me’yoriy huquqiy bazasini tashkil qilish” nomli maqolasida alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan o‘quvchilar uchun maktabda maxsus vosita va metodlarni qo‘llash orqali maxsus pedagoglarni jalb etgan holda to‘siqsiz moslashtirilgan ta’lim muhitini yaratish muammosini ko‘tarib chiqdi.

Inklyuziv ta’limni rivojlantirishda UNICEF va Maktabgacha va maktab ta’limi vazirligi inklyuziv ta’lim bo‘yicha yangi yo‘riqnomalar, standartlar va mexanizmlar sinovdan o‘tkaziladigan inklyuziv maktablarni modellashtirishni boshladilar. **Infratuzilma yaratish**da UNICEFning maktab binolarini universal loyihalash bo‘yicha yo‘riqnomasiga asoslanib, nogironligi bo‘lgan bolalar uchun qulay infratuzilmaga ega maktablarni loyihalash, shuningdek, Toshkent shahridagi oddiy maktabda tegishli ishlarni amalga oshirishni qo‘llab-quvvatladi.

Inklyuziv ta’lim tizimini takomillashtirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ayni sohada bir qator ijobiy o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4860-sonli qarori bu borada amalga oshirilishi mo‘ljallangan O‘zbekistonda sa’y-harakatlar uchun huquqiy asos bo‘ldi. Mazkur qaror bilan, 2020-2025 yillar uchun xalq ta’limi tizimida inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi va 2020-2021 yillarda uni amalga oshirish bo‘yicha “yo‘l xaritasi”, shuningdek, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar ta’limini 2025 yilgacha rivojlantirishning maqsadli ko‘rsatkichlari (indikatorlari) tasdiqlandi.

O‘zbekistonda inklyuziv ta’lim tizimini takomillashtirish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ayni sohada bir qator ijobiy o‘zgarishlar amalga oshirilmoqda.

Shunga muvofiq, Yoshlarga oid davlat siyosatini qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan har yili 500 nafargacha nogironligi bo‘lgan

[59] file:///C:/Users/zeralieva/Downloads/873-875.pdf

yoshlarga bazaviy hisoblash miqdorining 50 baravarigacha bo‘lgan miqdorda subsidiya ajratish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 21 iyundagi 341-sonli qarori qabul qilingan. Ma’lumot o‘rnida aytib o‘tish lozimki, 2023 yilda 14-30 yoshdagi nogironligi bo‘lgan yoshlar soni 121 ming 9 nafarni tashkil etgan bo‘lsa, shundan 68 ming 723 nafari erkaklar, 52 ming 268 nafari ayollar; shuningdek, 11 ming 569 nafarida I guruh, 69 ming 724 nafarida II guruh, 3 ming 655 nafarida III guruh nogironligi mavjud va 36 ming 43 nafari nogironligi bo‘lgan bolalardir.

Inkulyuziya – barcha bolalar bilan birga bir xil sharoitda kerakli yordam va ko‘makdan bahramand bo‘lib bilim oladi,barcha bolalar dasturning barcha yo‘nalishlarida teng sharoitda ishtirok etadi. Alohida yordamga muhtoj bo‘lgan bolalarni nogiron tamg‘asi ostida ijtimoiy muhitdan alohidalab qo‘yish, ularni ijtimoiy hayotga moslashishlarini imkoniyatlaridan foydalanishlarini chegaralab qo‘yadi. Joylarda ko‘pchilik alohida yordamga muhtoj bolalar butunlay ta‘lim tizimidan chetlanib qolishmoqda. Inklyuziv ta‘limga jalb etish global muammolardan biri hisoblanadi. Inklyuziv ta‘limning asosiy qismi - bolalarga bilim olish uchun do‘stona munosabat va o‘qishga imkon beruvchi muhitni yaratishdir. Maxsus ehtiyojli bolalarning hayotga ilk yoshdan ya‘ni 6 yoshgacha e‘tibor berilsa, ancha yuqori samaralarga erishish mumkin. Inklyuziv ta’lim majburiy emas nogiron bolalar, lekin shu bilan birga, ta’lim inklyuziyasi sharoitida o‘qitish nogiron bolaga maksimal darajada yordam beradi. BMT tomonidan 1989 yilda qabul qilingan “Bola huquqlari to‘g‘risidagi”gi Konvensiyasi hamma bolalarni, shu qatori maxsus ehtiyojli bolalar huquqlarini ham himoya qiladi va qo‘llab-quvvatlaydi. Aynan 2, 23, 28, 29 - moddalarda maxsus ehtiyojli bolalari huquqlari belgilangan. 2020-2025-yillarda xalq ta‘limi tizimida inklyuziv ta‘limi rivojlantirish konsepsiyasi alohida ta‘lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarni o‘qitish uchun inklyuziv ta‘lim tizimini tashkil etish,ularning ta‘lim olish huquqini kafolatlash va ta‘minlash maqsadida ishlab chiqilgan. Bugungi kunda alohida ta‘limga muhtoj bulgan jismoniy va ruhiy rivojlanishida nuqsoni bulgan bolalar uchun jami Respublika miqiyosida 86ta ixtisoslashtirilgan maktablar mavjud. 2014-2016-yillarda Yevropa Ittifoqi bilan hamkorlikda “O‘zbekistonda alohida ta‘lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalar uchun inklyuziv ta‘lim” loyixasi amalga oshirildi. Inklyuziv ta‘lim tizimini joriy qilish bo‘yicha normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. 2023-2025-yillar davomida inklyuziv ta‘lim tizimini bosqichma-bosqich umumiy o‘rta ta‘lim tizimlari yo‘lga qo‘yildi.

Inklyuziv ta‘limga maxsus yordamga muhtoj bo‘lgan bolalarni kiritishda bir qator jahon miqyosida e‘tirof etilgan, amal qilinadigan va amal qilinishi lozim bo‘lgan tamoyillariga tayaniladi. Imkoniyatdan keng foydalanish, jamiyat hayotida

qatnashishi huquqi, inklyuziv ta‘lim jarayonida nogiron bolalarning o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, ta‘limning sifat va samaradorligi, hamkorlikda ishlash, inklyuziv ta‘limni joriy qilishda jahon tajribasini o‘rganish tamoyili va boshqalar, ta‘lim muassasalarida inklyiziv talimni tashkil qilish, tibbiy va ijtimoiy yordamlar ko‘rsatuvchi xodimlar yordamida inkulyiziv ta‘limga muhtoj bolalarni izlab topish, boshlang‘ich sinflarda bolalarni ehtiyojlarini inobatga olgan holda darsliklar va dasturlarni moslashtirish, inkulyiziv ta‘lim uchun tanlangan joy bolalardagi muammolarga moslashtirilgan tarzda shakllantirilishi kerak. O‘zlashtirishida qiyinchiliklari bor bo‘lgan bolalar bilan alohida yani individual shug‘ullanish lozim. Inklyuziv ta‘limda ota-onalar har doim jalb etilishi, maxsus yordamga muxtoj bolalar uchun extiyojlariga mos holda mutaxasis tomonidan dasturlar ishlab chiqilishi, inklyuziv ta‘limda ta‘lim oluvchilar uchun psixalogik - pedagogik qo‘llab-quvvatlash ishlarini olib boorish, alohida yordamga muxtoj bolalar uchun ta‘lim muassasalarida zarur adabiyotlar, metodik qo‘llanmalar uskuna va jihozlar bilan ta‘minlash, inklyuziv ta‘limni bolaning iloji boricha yoshligidan boshlash yaxshi samara beradi, ko‘rishida nuqsoni bor bo‘lgan bolalar uchun xona iloji boricha yaxshi yoritilgan bo‘lishi lozim. Inklyuziv ta‘limda pedagog va uning vazifalari: alohida yordamga muxtoj bolalarning qaysi darajada yordamga muxtojligini aniqlash, o‘quvchilarning nuqsonlarni aniqlagan holda korreksiya ishlarini o‘tqazish, o‘quvchilarni ehtiyojlariga mos holda o‘quv dasturlarini ishlab chiqish, o‘quvchilarning har biri bilan alohida individual shug‘ullanish va ularni o‘qitish, baholash, sinf o‘qutuvchisi va psixolog birga ish olib borish va individual resurslarni ishlab chiqish, maxsus yordamga muxtoj bolalarning ota-onalari bilan hamkorlikda ish olib borish. Inklyuziv ta‘lim jarayoni o‘ziga xos murakkab qiyinchiliklarga ega bo‘lib, shu soxada ishlaydigan mutaxasislar, o‘qituvchilar,psixologlar zimmasiga katta vazifa yuklaydi. Bunday ta‘limda tayyorgarlikdan yaxshi o‘tgan va malakali o‘qituvchilarni talab qiladi. Darslarni olib boruvchi o‘qituvchilar maxsus xulq -atvor, tekshiruv va baholash, guruh ishlari, dasturga moslashish,individual o‘qitish metodlari, o‘qitish qo‘llanmalari va ulardan foydalanishga ham diqqatni qaratishlari lozim.

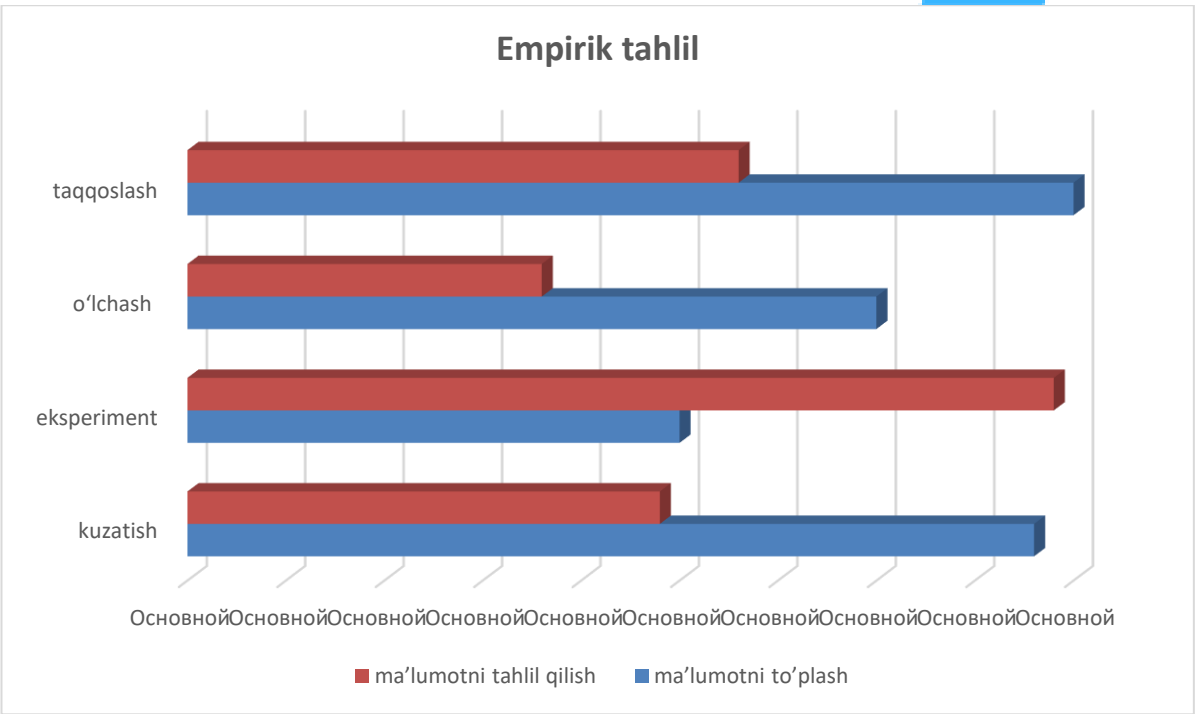
O‘zbekiston hukumati 2025-yildan boshlab har bir tuman va shaharda inklyuziv ta’lim talablariga javob beradigan kamida bitta umumta’lim maktabini tashkil etishni rejalashtirmoqda. Qo‘qon shahrida ham inklyuziv ta’lim tizimi joriy etilmoqda. 2023-yil sentyabr holatiga kelib, Qo‘qon shahridagi 417 ta maktabda inklyuziv sinflar tashkil etildi va 734 nafar o‘quvchi ta’lim olmoqda. Bu chora-ta’lim tizimida barcha bolalarga, jumladan, alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ham teng imkoniyatlar yaratishni maqsad qilgan. O‘zbekistonda

inklyuziv ta’limning rivojlanishi va istiqbollari mavzusi bo‘yicha turli tadqiqotlar o‘tkazdik. Mazkur tadqiqotda quyidagi uslublardan foydalanildi:

1. *Empirik tahlil* – 2020–2024 yillardagi ta’lim sohasida inklyuzivlikka oid statistik ma’lumotlar tahlil qilindi. Empirik tahlil -bu ilmiy tadqiqotlarda amaliy faoliyatga asoslangan, ya'ni real voqelikni bevosita o‘rganish orqali bilim olish usulidir. U o‘z ichiga kuzatish, eksperiment, o‘lchash va taqqoslash kabi metodlarni oladi. Empirik tahlilning asosiy maqsadi - nazariy gipotezalarni real sharoitda tekshirish va tasdiqlashdir. Empirik tahlilning asosiy bosqichlari mavjud. Bular: ma’lumotni to‘plash, ma’lumotni tahlil qilish va xulosa chiqarish.

2. *Suhbat usuli* – maxsus maktablar, umumta’lim muassasalari va ota-onalar bilan o‘tkazilgan suhbatlardan foydalanildi. Suhbat usuli - bu ilmiy tadqiqotlarda ma'lumot to‘plashning eng samarali metodlaridan biri hisoblanadi. U odatda psixologiya, pedagogika, sotsiologiya va boshqa ijtimoiy fanlarda keng qo‘llaniladi. Suhbat usuli savol-javob shaklida bo‘lib, suhbatdoshning fikrlarini, munosabatlarini va hissiyotlarini aniqlashga qaratilgan. Suhbat usuli ilmiy tadqiqotlarda, ayniqsa, inson psixikasi, ta’lim jarayonlari yoki ijtimoiy munosabatlarni o‘rganishda keng qo‘llaniladi.

Qo‘qon shahridagi 5- sonli maktab-internatga tashrif buyurib, u erdagi inklyuziv sinflar bilan mashg‘ulotlar olib bordik. Bu mashg‘ulotlar jarayonida empirik tahlil va suhbat usuli metodlaridan keng foydalandik. Ta’lim jarayonida musiqa va jismoniy tarbiya fanlari alohida o‘rin tutadi. Maktab-internatda surdolog-o‘qituvchilar va tarbiyachilar yordamida bolalar qo‘shiqlarni xatti-harakatlari orqali ifodalashadi va raqslar bilan quvonchga to‘ladilar. Bu maktab-internat 1992-yilda tashkil etilgan davlat mulkidagi umumta’lim muassasasi hisoblanadi. Ushbu maktabda 240 nafar o‘quvchi yashab, ta’lim oladi. Ba’zi bolalar yakshanba va ta’til kunlarini oilalarida o‘tkazishadi.

Quyidagi diagrammadan ko‘rinib turibdiki, eksperiment metodida ma’lumotlarni tahlil qilish 2,7, ma’lumotni to‘plash 4,9 natijani, o‘lchash metodida ma’lumotlarni tahlil qilish 1,8 natijani ,ma’lumotni to‘plash 3,8 natijani, eksperiment metodida ma’lumotni tahlil qilish 4,7 ,ma’lumotni to‘plash 2,9 natijani, kuzatish metodida ma’lumotni tahlil qilish 2,8 , ma’lumotni to‘plash 2,7 natijani ko‘rsatyabdi.

2021-yilda O‘zbekiston Prezidentining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarni qo‘llab-quvvatlash tizimini yanada takomillashtirish” to‘g‘risidagi qarori asosida inklyuziv ta’limni bosqichma-bosqich joriy etish bo‘yicha huquqiy asoslar mustahkamlandi. 2023-yilga kelib 200 dan ortiq umumta’lim maktablarida inklyuziv ta’lim elementlari joriy etilgan. Hozirgi vaqtda hamon muhim muammolar mavjud: maxsus pedagogik kadrlar etishmasligi, infratuzilma (panduslar, maxsus texnika) cheklanganligi va jamiyatda inklyuzivlikka nisbatan stereotiplar mavjudligi.

Inklyuziv ta’limning rivojlanishi nafaqat nogironligi bo‘lgan bolalarning ta’lim olish huquqini ta’minlaydi, balki jamiyatning ijtimoiy birligi va tenglik prinsiplarini mustahkamlaydi. O‘zbekistonda inklyuziv ta’lim tizimini yanada rivojlantirish uchun quyidagi yo‘nalishlarda ishlash zarur:

Maxsus ta’lim muassasalari bilan integratsiyalashgan tizimni yaratish;

Pedagoglarni maxsus ta’lim metodikasi bo‘yicha muntazam tayyorlab borish;

Ota-onalar va jamiyatda inklyuziv ta’limga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish;

Infratuzilmani xalqaro standartlarga moslashtirish.

Ushbu tadqiqot natijalari O‘zbekistonda inklyuziv ta’lim tizimi bosqichma-bosqich rivojlanayotganini ko‘rsatmoqda. Tahlillar shuni anglatadiki, davlat tomonidan qabul qilingan normativ-huquqiy hujjatlar, jumladan “Nogironligi bo‘lgan shaxslar huquqlari to‘g‘risida”gi Qonun va “Inklyuziv ta’limni rivojlantirish konsepsiyasi” inklyuziv yondashuvni institutsional darajada mustahkamlab bermoqda. Shu bilan birga, tizimga amalda tatbiq etishda hali bir qator muammolar mavjud.

Respondentlar bilan olib borilgan suhbatlar va tajribali pedagoglar fikriga ko‘ra, inklyuziv ta’lim muassasalarida zarur texnik vositalarning etishmasligi, maxsus metodikalarning to‘liq ishlab chiqilmagani, hamda o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi etarli darajada emasligi aniqlangan. Bu esa inklyuziv ta’limning sifatli amalga oshirilishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, hududlar kesimida inklyuziv ta’limga oid imkoniyatlar o‘rtasida katta tafovutlar mavjud.

Biroq, mavjud holat inklyuziv ta’limni takomillashtirish uchun katta imkoniyatlarni ham namoyon etadi. Jumladan, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda amalga oshirilayotgan pilot loyihalar, pedagoglar malakasini oshirish dasturlari va ijtimoiy ongni o‘zgartirishga qaratilgan targ‘ibot ishlari ijobiy siljishlarga xizmat qilmoqda.

Inklyuziv ta’limda muvaffaqiyatga erishish uchun tizimli yondashuv zarur. Bu - nafaqat ta’lim tizimini isloh qilish, balki sog‘liqni saqlash, transport, ijtimoiy xizmatlar kabi boshqa sohalar bilan integratsiyalashgan holda ish olib borishni ham talab etadi. Eng muhimi, jamiyatda nogironlikka bo‘lgan munosabatni ijobiy tomonga o‘zgartirish, empatiya va bag‘rikenglik madaniyatini shakllantirish inklyuziv yondashuvning barqaror rivojlanishini ta’minlaydi.

O‘zbekistonda inklyuziv ta’lim sohasida muhim islohotlar amalga oshirilmoqda, ammo bu boradagi istiqbollarni ro‘yobga chiqarish uchun tizimli va ko‘p bosqichli yondashuv zarur. Mamlakatimizda inklyuziv ta'lim sohasida so‘nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar ijtimoiy tenglik, adolat va har bir bolaga sifatli ta'lim olish imkoniyatini yaratishga qaratilgan muhim qadamlardir. Davlat siyosatida nogironligi bo‘lgan va ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarning ta’lim tizimiga to‘laqonli integratsiyasi uchun zarur shart-sharoitlar yaratilmoqda. Maxsus ehtiyojga ega bolalar uchun moslashtirilgan o‘quv dasturlari, pedagogik kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, hamda oilalar bilan hamkorlik qilish mexanizmlari bosqichma-bosqich takomillashtirilmoqda.

Kelgusida inklyuziv ta’limni yanada rivojlantirish uchun hududlarda infrastrukturani kengaytirish, pedagogik kadrlar salohiyatini oshirish, zamonaviy o‘quv-uslubiy vositalarni joriy etish va jamoatchilik ongini o‘zgartirish bo‘yicha

kompleks yondashuv zarur. Inklyuziv ta’lim nafaqat ta’lim tizimi sifatini oshiradi, balki jamiyatda tolerantlik, bag‘rikenglik va insonparvarlik qadriyatlarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 13.10.2020 yil, PQ-4860-son
2. F.U.Qodirova, D. Tangirova “ Inklyuziv ta’lim” Qo‘qon-2023”
3. Komiljonova, G. N. qizi. (2023). FANLARARO BOG‘LANISH ASOSIDA BOSHLANG‘ICH TA’LIMNI AMALGA OSHIRISHNINGO‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI. Educational Research in Universal Sciences, 2(12), 198–201. Retrieved from http://erus.uz/index.php/er/article/view/5505
4. Sadriddinova, Z. (2024). BOSHLANG ‘ICH SINF O ‘QISH SAVODXONLIGI TA’LIMINI IJODIY TASHKIL ETISHNING MOHIYATI VA O ‘LCHOVLARI. QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 13, 211-214.
5. Eraliyeva Zamira Rasuljonovna. (2024). IN MTT’S PREPARATORY GROUPS FOR SCHOOL, CHILDREN ARE TAUGHT TO THINK LOGICALLY AND TO FIND SOLUTIONS IN CONTROVERSIAL SITUATIONS AND ARTISTIC SPEECH. INTERNATIONAL JOURNAL OF RECENTLY SCIENTIFIC RESEARCHER’S THEORY, 2(6), 34–38. Retrieved from https://uzresearchers.com/index.php/ijrs/article/view/3412
6. Eraliyeva Zamira Rasuljonovna, & Djo‘rayeva Dildoraxon Rahmonaliyevna. (2023). BOLALAR TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA AYRIM DIDAKTIK O‘YINLARNING AHAMIYATI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 9(9), 184–186. https://doi.org/10.54613/ku.v9i9.866
7. X.N. Muzaffarova, D.Tangirova “Inklyuziv talim”. Library.samdukf.uz.
8. Kalendarova Zarafshan Kalbaevna, & Raximova Komila. (2024). BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARIDA BILISH QOBILYATINI RIVOJLANTIRISH. *University Research Base*, 274–277. Retrieved from https://scholar.kokanduni.uz/index.php/rb/article/view/89
9. Kalendarova, Z. K. (2018). Organizing Work on Developing Mathematical Representations of Children with Help of Didactic Games. *Eastern European Scientific Journal*, (2).
10. Z.K. Kalendarova. (2025). DEVELOPING STUDENTS’ THINKING ABILITY THROUGH THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN PRIMARY EDUCATION. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*, *12*(04), 125–129. Retrieved from https://www.eijmr.org/index.php/eijmr/article/view/2859

INGLIZ TILIDA KONNOTATSIYALI BIRLIKLARNI O‘RGATISHNING MUAMMOLARI VA SAMARALI YONDASHUVLAR

Mirzaabdullayeva Mahliyoxon Xosiljon qizi,
Andijon davlat texnika instituti
Tillar va gumanitar fanlar kafedrasi assistenti
E-mail: mirzaabdullayeva1991@mail.ru Tel:+998914828729

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz tilidagi konnotatsiyali birliklarni o‘rgatishda uchraydigan asosiy muammolar va ularni bartaraf etish bo‘yicha samarali metodik yondashuvlar yoritilgan. Konnotatsiyaning madaniy va semantik jihatdan murakkabligi, uning til o‘rganishdagi o‘rni, shuningdek, didaktik usullar orqali talabalarning konnotativ so‘z boyligini shakllantirish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: konnotatsiya, ingliz tili, frazeologizm, til o‘qitish metodikasi, madaniy tafovut, semantik tahlil.

Аннотация

В данной статье рассматриваются основные проблемы, с которыми сталкиваются преподаватели при обучении коннотативным единицам в английском языке, а также эффективные методические подходы к их преодолению. Анализируется культурная и семантическая сложность коннотации, её роль в обучении языку, а также вопросы формирования коннотативного словарного запаса студентов с использованием дидактических методов.

Ключевые слова: коннотация, английский язык, фразеологизм, методика преподавания, культурные различия, семантический анализ.

Abstract

This article addresses the main challenges encountered in teaching connotative units in English and explores effective methodological approaches to overcoming these issues. The cultural and semantic complexity of connotation, its role in language learning, as well as the issues related to developing students' connotative vocabulary through didactic methods, are analyzed.
Keywords: connotation, English language, phraseology, language teaching methodology, cultural differences, semantic analysis.

Zamonaviy chet tilini o‘qitish tizimi nafaqat lingvistik kompetensiyani, balki madaniyatlararo kommunikatsiya ko‘nikmasini ham rivojlantirishni ko‘zda tutadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, ingliz tilidagi konnotatsiyaviy birliklarni chuqur o‘rgatish til o‘rganuvchining emotsional va semantik idrokini shakllantiradi. Konnotatsiya – bu so‘zning yashirin, ijtimoiy-baholovchi yoki madaniy ma’nosini ifodalovchi ikkilamchi semantik qatlamdir [1:14].

Ingliz tilidagi konnotatsiyaviy birliklarning ko‘p qismi frazeologik birikmalar, idiomalar, metaforalar, sarkazm va ijtimoiy baholovchi so‘zlar shaklida namoyon bo‘ladi. Masalan, “a couch potato” iborasi dangasa, televizor qarshisidan qimirlamaydigan odamni bildiradi. Bu ibora denotativ emas, balki kuchli konnotativ ifodadir [2:37].

Birinchidan, bu birliklarning **madaniy konteksti** til o‘rganayotgan talabalar uchun notanish bo‘lishi mumkin. Masalan, “white elephant” iborasi diniy-historik asosga ega bo‘lib, uni tushunish uchun janubi-sharqiy Osiyo madaniyati haqida tasavvur kerak bo‘ladi [3:115].

Ikkinchidan, **kontekstga bog‘liqlik**. So‘zning konnotativ ma’nosi uning ishlatilgan vaziyatiga qarab o‘zgaradi. Masalan, “He’s ambitious” iborasi ijobiy baho bo‘lishi mumkin, lekin ba’zida salbiy – “oshqozonli, haddan ortiq martabaparast” ma’nosini bildiradi [4:22].

Uchinchidan, **lug‘aviy tarjima bilan cheklanish** konnotatsiyani tushunishga halaqit beradi. O‘quvchilar asosan lug‘atdagi denotativ ma’noga tayanib, konnotatsiyani e’tibordan chetda qoldiradilar [5:98].

Samarali yondashuvlar:

1. **Kontekstual tahlil asosida o‘rgatish** – matnlardagi konnotatsiyaviy birliklarni muhokama qilish. Bu usul orqali talaba konnotatsiyani real nutq vaziyatlarida anglaydi [6:55].
2. **Taqqoslama o‘rgatish** – o‘zbek va ingliz tilidagi konnotatsiyali iboralarni taqqoslash. Masalan, “cold-hearted” – “yuragi tosh” kabi iboralar orqali semantik parallellik o‘rnatiladi [7:41].
3. **Vizual materiallar** – kinolar, videoroliklar, reklama lavhalaridan foydalanish orqali talabalar sarkazm va baholovchi ma’nolarni intuitiv tushuna boshlaydi [8:29].
4. **Rol o‘ynash** (Role-play) – real hayotiy vaziyatlarni modellashtirish orqali talabalar konnotativ birliklarni nutqda qo‘llashni o‘rganadi [9:63].
5. **Semantik tarmoqlar tuzish** – bitta so‘z asosida uning denotatsiyasi, konnotatsiyasi, sinonimi va antonimlari, shuningdek madaniy bog‘liqliklarini xarita shaklida tuzish. Bu usul talabaning semantik idrokini kuchaytiradi [10:88].

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilida konnotatsiyaviy birliklarni o‘rgatish bu faqat leksikani tushuntirish emas, balki o‘quvchining madaniy dunyoqarashini kengaytirish, semantik idrokini boyitish va real kommunikatsiya malakasini shakllantirish demakdir. O‘qituvchilar bu borada zamonaviy metodik usullarni keng qo‘llab, o‘quvchilarga konnotatsiyaviy qatlamlarni tushunishga va uni to‘g‘ri qo‘llashga yordam berishlari lozim. Bu esa nafaqat lingvistik, balki madaniy savodxonlikni ham oshiradi [11:19].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language.* Cambridge University Press, 2019.

2. Lakoff, G., & Johnson, M. *Metaphors We Live By.* University of Chicago Press, 2003.

3. Allan, K., & Burridge, K. *Forbidden Words: Taboo and the Censoring of Language.* Cambridge University Press, 2006.

4. Leech, G. *Semantics: The Study of Meaning.* Penguin Books, 1981.

5. Nida, E.A. *Language Structure and Translation.* Stanford University Press, 1975.

6. Thornbury, S. *How to Teach Vocabulary.* Longman, 2002.

7. Wierzbicka, A. *Understanding Cultures through Their Key Words.* Oxford University Press, 1997.

8. McCarthy, M., & O‘Dell, F. *English Idioms in Use.* Cambridge University Press, 2004.

9. Harmer, J. *The Practice of English Language Teaching.* Longman, 2007.

10. Nation, I.S.P. *Learning Vocabulary in Another Language.* Cambridge University Press, 2001.

11. Halliday, M.A.K. *Language as Social Semiotic.* Edward Arnold, 1978.

XORIJIY TILLARNI O‘QITISHDA AKSIOLOGIK YONDASHUVNING METODIK ASOSLARI

Raxmatova Marjona Uktamovna,
Qarshi davlat universiteti tayanch doktoranti
rakhmatova.marjon6640@gmail.com
tel: 97-846-00-33

Annotatsiya

Mazkur maqolada xorijiy tillarni o‘qitishda aksiologik yondashuvning nazariy asoslari va amaliy tatbiqi tahlil qilinadi. Aksiologik yondashuv shaxsiy va ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirish, madaniyatlararo anglashuvni rivojlantirish hamda talabalarda til vositasida dunyoqarash va madaniy ongni kengaytirishga xizmat qiladi. Maqolada xorijiy til darslarini mazmunan boyitish va talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirishda interfaol, kommunikativ, reflektiv, loyihaviy va madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantiruvchi metodlarning o‘rni chuqur tahlil etiladi. O‘qituvchi faoliyatida

qadriyatlarni singdirishga xizmat qiluvchi pedagogik muhit yaratish, ta’lim materiallarini tanlashda aksiologik mezonlarga e’tibor qaratish zarurligi asoslab beriladi. Tadqiqotda aksiologik yondashuv asosida xorijiy tillarni o‘qitish metodikasini takomillashtirish bo‘yicha nazariy mulohazalar va amaliy tavsiyalar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: Aksiologik yondashuv, xorijiy tillarni o‘qitish, ta’lim metodlari, qadriyatlar tizimi, interfaol ta’lim, kommunikativ kompetensiya, refleksiya, madaniyatlararo muloqot, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim.

Абстрактный

В статье анализируются теоретические основы и практическое применение аксиологического подхода к обучению иностранным языкам. Аксиологический подход способствует формированию личностных и общественных ценностей, развитию межкультурного взаимопонимания, расширению мировоззрения и культурного сознания учащихся посредством языка. В статье дается глубокий анализ роли интерактивных, коммуникативных, рефлексивных, проектных и межкультурных методов формирования компетентности в обогащении содержания уроков иностранного языка и всестороннем развитии личности учащегося. Обоснована необходимость создания педагогической среды, способствующей формированию ценностных ориентиров в деятельности учителя и ориентации на аксиологические критерии при отборе учебных материалов. В исследовании выдвигаются теоретические положения и практические рекомендации по совершенствованию методики обучения иностранным языкам на основе аксиологического подхода.

Ключевые слова: Аксиологический подход, обучение иностранным языкам, методы обучения, система ценностей, интерактивное образование, коммуникативная компетентность, рефлексия, межкультурный диалог, личностно-ориентированное образование.

Abstract

This article analyzes the theoretical foundations and practical application of the axiological approach in teaching foreign languages. The axiological approach serves to form personal and social values, develop intercultural understanding, and expand students' worldview and cultural awareness through language. The article deeply analyzes the role of interactive, communicative, reflective, project-based and intercultural competence-developing methods in enriching the content of foreign language lessons and comprehensively developing the student's personality. The need to create a pedagogical environment that serves to instill values in the teacher's work and to pay attention to axiological

criteria when choosing educational materials is substantiated. The study puts forward theoretical considerations and practical recommendations for improving the methodology of teaching foreign languages based on the axiological approach.

Keywords: Axiological approach, foreign language teaching, teaching methods, value system, interactive education, communicative competence, reflection, intercultural dialogue, person-centered education.

Globalizatsiya jarayonlari kuchayib borayotgan XXI asrda xorijiy tillarni o‘rganish va o‘qitish nafaqat kommunikativ kompetensiyani, balki madaniy va ijtimoiy kompetensiyalarni ham rivojlantirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Zamonaviy ta’lim sharoitida xorijiy til o‘qitish jarayonida aksiologik yondashuvni qo‘llash shaxsning komil inson sifatida shakllanishida, o‘z va boshqa madaniyat vakillariga hurmat bilan munosabatda bo‘lish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim omilga aylanmoqda.

Aksiologik yondashuv talaba shaxsining individual ehtiyojlari, ijtimoiy qadriyatlar tizimi, axloqiy va madaniy etukligi asosida ta’lim jarayonini tashkil etishni nazarda tutadi. Shunday ekan, xorijiy tillarni o‘qitishda aksiologik yondashuv asosida metodlarni tanlash va ularni to‘g‘ri qo‘llash darsning maqsadga erishish samaradorligini belgilovchi asosiy omil hisoblanadi.

Maqolada xorijiy til darslarini aksiologik yondashuv asosida samarali tashkil etish uchun qanday metodlardan foydalanish zarurligi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslab beriladi.

Aksiologik yondashuv mohiyati va xorijiy til o‘qitishdagi ahamiyati

Aksiologik yondashuv (lotincha "axiologia" — qadriyatlar haqidagi ta’limot) shaxsga xos qadriyatlar tizimini shakllantirish, rivojlantirish va ongli ravishda qabul qilishga yo‘naltirilgan ta’lim paradigmasidir ([1]). Xorijiy tilni o‘qitishda esa bu yondashuv til vositasida dunyoqarashni kengaytirish, madaniyatlararo anglashuvni rivojlantirish, shaxsiy va universal qadriyatlar o‘rtasida uyg‘unlik yaratish maqsadiga xizmat qiladi.

Vygotskiy tomonidan ilgari surilgan sotsiokultural nazariya asosida til va tafakkur o‘zaro bog‘liq holda rivojlanadi ([7]). Shu nuqtai nazardan, xorijiy til o‘rganish shaxsiy o‘sish va ijtimoiy identifikatsiya jarayoni bilan chambarchas bog‘liq.

Aksiologik yondashuvni ta’minlovchi samarali metodlar

Interfaol ta’lim metodlari. Interfaol metodlar o‘quvchilar faoliyatini rag‘batlantirish, muloqotga, hamkorlikka jalb qilish orqali ularning shaxsiy qadriyatlarini shakllantirish imkonini beradi.

Munozara va bahs-munozaralar orqali o‘quvchilar turli madaniyat vakillari qadriyatlarini o‘z qadriyatlari bilan taqqoslab, analitik va kritik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradilar.

Rol o‘ynash va imitatsion o‘yinlar yordamida talabalar real hayotiy vaziyatlarda muloqot qilishni, boshqa madaniyatlarning qadriyatlar tizimiga moslashishni o‘rganadilar. Bu metodlar orqali talaba o‘z individual tajribasini boyitadi va boshqa madaniyatlarni anglashga harakat qiladi.

Kommunikativ metod. Kommunikativ metod talabalarda til ko‘nikmalarini real hayotiy vaziyatlarga mos tarzda rivojlantiradi ([6]). Aksiologik yondashuv nuqtayi nazaridan kommunikativ metod orqali:

- Madaniy kontekstda muloqot qilish ko‘nikmasi shakllanadi;
- Boshqa madaniyatga hurmat bilan yondashish tamoyili mustahkamlanadi;
- Til vositasida o‘z qadriyatlarini ifodalash va tushuntirish qobiliyati rivojlanadi.

Kommunikativ metodda ishlatiladigan materiallar (kino, maqola, podkastlar va boshqalar) talabalarga turli madaniy qadriyatlarni bevosita idrok etish imkonini beradi.

Reflektiv metodlar. Refleksiya o‘rganilgan materialni shaxsiy tajriba bilan bog‘lash, anglash va baholash jarayonidir ([4]).

- Reflektiv esse yozish;
- O‘zini tahlil qilish uchun "Venn diagrammalari" yaratish;
- Qadriyatlar iyerarxiyasini shakllantirish mashg‘ulotlari bilan talabalar o‘z shaxsiy qadriyatlarini anglab, ular ustida ongli ishlash imkoniga ega bo‘ladilar.

Loyiha (projekt) faoliyati. Projekt metod — talabalarning mustaqil izlanish, tahlil qilish, ijodiy faoliyat orqali yangi bilim va qadriyatlarni o‘zlashtirishiga imkon yaratadi.

- Madaniyatlararo loyihalar (masalan, "Dunyo xalqlari qadriyatlari" mavzusida);
- O‘z milliy qadriyatlarini xorijiy auditoriyaga taqdim qilish uchun tayyorlangan prezentatsiyalar;
- Virtual safarlar va onlayn almashinuv loyihalari talabalarni mustaqil ravishda qadriyatlar tizimi ustida ishlashga undaydi va ular orasida madaniyatlararo hurmat tuyg‘usini shakllantiradi.

Madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantiruvchi metodlar. Madaniyatlararo kompetensiya — bu o‘z va boshqa madaniyatlar vakillari bilan samarali va to‘g‘ri muloqot qila olish qobiliyatidir ([2]).

- Taqqosloviy tahlil metodlari;
- Madaniy tafovutlar va stereotiplarga oid muhokamalar;
- Xalqaro forumlarda ishtirok etish orqali talabalar global miqyosdagi qadriyatlarni anglaydilar va o‘z shaxsiy dunyoqarashlarini boyitadilar ([3]).

Xorijiy til faqat kommunikativ vosita emas, balki boshqa madaniyatlar, dunyoqarashlar va qadriyatlar bilan tanishish vositasidir. Aksiologik yondashuv tilni o‘rganishni shaxsiy taraqqiyotning ajralmas qismi sifatida talqin qiladi. Masalan, ingliz tili darslarida madaniyatlararo muloqot bo‘yicha situatsion mashqlar, boshqa xalqlarning urf-odatlari va qadriyatlariga bag‘ishlangan matnlar, hamda muhokamaga asoslangan topshiriqlar orqali talabalarda hurmat, bag‘rikenglik va global fikrlash kabi qadriy yondashuvlarni o‘rganish mumkin.

Aksiologik yondashuvda o‘qituvchi oddiy bilim beruvchidan ko‘ra ko‘proq — yo‘naltiruvchi, qadriyatlarni targ‘ib etuvchi shaxsiy namuna bo‘lishi lozim. Ta’lim muhiti qadriyatlar bilan singdirilgan bo‘lishi kerak: akademik erkinlik, ochiqlik, hurmat, empatiya va mas’uliyat tamoyillari asosida dars tashkil qilinadi. O‘quvchilarning shaxsiy fikrini hurmat qilish, ularni tanqidiy va reflektiv fikrlashga rag‘batlantirish orqali aksiologik yondashuv samaradorligini oshirish mumkin.

Xorijiy til darslarini aksiologik yondashuv asosida tashkil etish talabalar shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishining zarur sharti sifatida qaralishi zarur. Til o‘rganish jarayonida faqat lingvistik bilimlar emas, balki madaniyatlararo anglashuv, tolerantlik, axloqiy ong va global fuqarolik fazilatlarini rivojlantirish maqsadida metodik yondashuvlar ehtiyotkorlik bilan tanlanishi kerak.

Interfaol, reflektiv, kommunikativ va loyihaviy metodlar orqali xorijiy til ta’limida aksiologik yondashuvni samarali amalga oshirish mumkin. Ularning integratsiyalashuvi mustaqil fikrlash, shaxsiy qadriyatlarni shakllantirish, madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shunday qilib, xorijiy til darslarining aksiologik asosda tashkil etilishi nafaqat til bilimini, balki zamonaviy jamiyatda faol va mas’uliyatli shaxs sifatida shakllanishni ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullaeva, N. (2021). Aksiologik yondashuv asosida ta’lim jarayonini tashkil etish metodikasi. Toshkent: TDPU nashriyoti.

2. Banks, J. A. (2019). Multicultural education: Issues and perspectives (10th ed.). John Wiley & Sons.

3. Byram, M. (1997). Teaching and assessing intercultural communicative competence. Multilingual Matters.

4. Dewey, J. (1933). How we think: A restatement of the relation of reflective thinking to the educative process. D.C. Heath and Company.

5. Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics (pp. 269–293). Penguin Books.

6. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). Approaches and methods in language teaching (2nd ed.). Cambridge University Press.

7. Choriyeva F, Raxmatova M. (2024). Boshlang’ich ta’limda tarbiya fani. O‘quv qo‘llanma. Qarshi, Big Makro World nashiryoti.

8. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society: The development of higher psychological processes. Harvard University Press.

VIZUAL-KINESIK KOMMUNIKATSIYA (FRENOLOGIYA, FIZIOGNOMIKA, EKSPRESSIV HARAKATLAR, OKULEKSIKA YOKI OKULAMANTIYA) NING IFODALANISHI

Berdimuratova Madina Xayrullayevna,
Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti
E-mail: madinaberdimuratova@65gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada noverbal vositalarning ma’nosi, vazifasi haqida ma’lumot keltirilib, vizual-kinestik kommunikatsiya haqida so‘z boradi. Vizual kommunikatsiya – bu aloqa turi bo‘lib, unda ma’lumotlar, belgilar, obrazlar, tasvirlar, infografika va boshqalar yordamida ma’lumot uzatiladi. Kommunikatsiyaning mazkur turi 4 guruhga ajratiladi: a) frenalogiya; b) fiziognomika: yuzning tashqi ko‘rinishi; burun, quloq, ko‘z; s) ekspressiv harakatlar: mimika, jest, poza, gavda tutishi, yurish; d) okuleksika yoki okulamantiya: ko‘z qarash yo‘nalishi, ko‘z qarash uzoqligi va chastotasi. Vizual-kinestik vositalarni izohlashda o‘zbek badiiy adabiyotidagi asarlar va xalq og‘zaki ijodi na’munalaridan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar. Frenalogiya, bosh, mimika, burun, quloq, yurish, okuleksika, chastota.

Аннотации.

В статье представлена информация о значении и функциях невербалных средств, а также обсуждается визуально – кинестетическая коммуникация. Визуальная коммуникация – вид коммуникации, при котором информация передается с помошью данных, символов, изображений,

картинок, инфографики и т. д. Данний вид коммуникации делится на 4 группы: а) френология; б) физиогномика: внешность лица; нос, уши, глаза; в)выразительные движения: мимика, жесты, позы, походка; г) окулексика или окуламантия: направление взгляда, расстояние и частота взгляда. Для обьяснения наглядно-кинеститических средств использовались произведения узбекской литературы и образцы народного устного творчество.

Основные слова. Френология, голова, мимика, нос, ухо, походка окулексика, частота.

Annotation.

This article provides information about the meaning and function of nonverbal means and discusses visual-kinesthetic communication. Visual communication is a type of communication in which information is transmitted using data, symbols, images, illustrations, infographics, etc. This type of communication is divided into 4 groups: a) phrenology; b) physiognomy: facial appearance; nose, ears, eyes; c) exspressive movements: facial exspressions, gestures, posture, posture, gait; d) oculexics or oculamantia: direction of gaze, distance and frequency of gaze. Works from Uzbek literary works and examples of folk oral art were used to explain visual-kinesthetic means.

Basic words. Phrenology, head, facial exspression, nose, ear, gait, oculexics, frequency.

Noverbal vositalar insoniy muloqotning muhim vositasidir. Nutqning imo-ishoralari va mimik “hamrohligi” uning ta’sirchanligini oshirishi, aytilganlarni tasdiqlashi va ahamiyatini ta’kidlashi mumkin [1, 151]. NV ma'lum bir vaziyatda aytayotgan fikrini izohlay olmasa, so‘z topa olmasa yordam berishga xizmat qiladi. Ular so‘zlarni almashtirib, verbal matnni qisqartiradi va qo‘shimcha ma'nolarni ifodalashga, shuningdek, ma'lumotlarning ifodaliligi va ta’sirchanligiga hissa qo‘shadi. Rus tilshunos olimi I.Andronikov ta'kidlaganidek, intonatsiya, mimika va imo-ishoralar tufayli nutqqa turli semantik, xususan, hissiy ottenkalar kiritiladi, tobora ko‘proq yangidan yangi semantik zaxiralar ochiladi [2, 575].

G.G.Molchanova kinesika vositalariga (inson his-tuyg'ularining tashqi harakatli ko‘rinishlari) mimika, jestlar, turish, poza va ko‘pincha okulesika (ko‘z harakati, vizual aloqa) kiritadi va mazkur komponentlar katta axborot yukini tashiydi, deb ta’kidlaydi [3, 13-30]. Xuddi shunday vizual-kinesik kommunikatsiya vositasi ham bir qator ma’no guruhlariga ega.

Vizual-kinesik kommunikatsiya - nutqiy kommunikatsiya bilan aloqador bo‘lgan aloqa-aralashuvda kishining ko‘rish a’zosi yordamida turli axborot belgilari, tasvirlar, infografika va boshqalar yordamida axborot uzatiladigan aloqa turi. Ushbu turdagi aloqa qisman yoki to‘liq ko‘rishga tayanadi. Bugungi kunda

vizual aloqa juda rivojlangan va bir vaqtning o‘zida bir nechta vazifalarni bajarishga mo‘ljallangan. Kommunikatsiyaning mazkur turi 4 guruhga ajratiladi: a) ***frenologiya****; b)* ***fiziognomika:*** *yuzning tashqi ko‘rinishi; burun; quloq, ko‘z; c)* ***ekspressiv harakatlar:*** *mimika, jest, poza, gavda tutishi, yurish; d)* ***okulesika yoki okulomantiya:*** *ko‘z qarash yo‘nalishi, ko‘z qarash uzoqligi va chastotasi.*

Frenologiya. XVIII asrda adabiyotlarda “psevdonauka” tushunchasi qo‘llanila boshladi. XIX asrga kelib, Evropada psevdofan tushunchasi alohida fan sifatiada shakllandi. Shunday qilib, 1844-yilda Northern Journal of Medicine (I jild, 387-bet) psevdofan tushunchasi haqida fikr bildiriladi. 1838-yilda fransuz fiziologi Fransua Majandi frenologiyani "zamonaviy psevdofan" deb atadi.

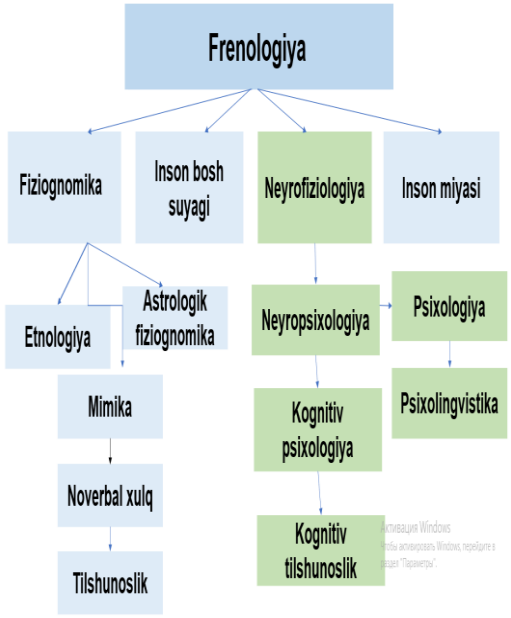
Frenologiya - (yunoncha phrenos — jon, fe’l-atvor, xarakter va lugos — ta’limot) — Frans Yozef Gall tomonidan odam yoki hayvonning psixologik xususiyatlari bilan bosh suyagining tashqi shakli o‘rtasidagi bog‘liqlik haqida ilgari surilgan ta’limot. Muallifning asosiy g'oyasi: bosh miya po‘stlog'i bir qancha markazlardan iborat bo‘lib, ularning har birida ma'lum bir inson qobiliyati markazlashtirgan. Ushbu qobiliyatning kuchli rivojlanishi bilan miyaning tegishli markazi ham rivojlangan bo‘lib, u bosh suyagining konfiguratsiyasida aks etadi, bu maxsus o‘lchovlar yordamida "qobiliyatlarning zarbalarini" - musiqa, she'riyat, rasm, jasorat va boshqalarni aks ettiruvchi frenologik xaritani tuzishga imkon beradi”. XIX asrda frenologiya psixodiagnostika usuli sifatida e’tirof etildi. Biroq, ko‘plab tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, bosh suyagi miya yarim shari qobig’ining shaklini umuman takrorlamaydi, shuning uchun odamning psixologik va axloqiy xususiyatlarini bosh suyagining bo‘laklari orqali aniqlash asossizdir, degan mulohazalar ham bildirildi. Ko‘p yillar davomida F.Gall qarashlarida ratsionallikni, ya’ni miya po‘stlog‘idagi funksiyalarni lokalizatsiya qilish prinsipini obro‘sizlantirdi, keyinchalik bu 1870-yilda Fritsh va Xitsig tomonidan miyaning turli qismlarida psixomotor markazlarning kashf etilishi bilan tasdiqlandi [4].

Bugungi kunda frenologiya alohida fan sifatida keng o‘rganilmoqda va uning boshqa fanlar bilan aloqasi isbotlanmoqda.

Frenologiya ongni turli funksiyalari uchun javobgar bo‘lgan bir nechta ixtisoslashgan quyi tizimlarga bo‘lish g'oyasini ilgari surgan birinchi nazariya sifatida zamonaviy kognitiv psixologiyada qo‘llanilib kelmoqda. U ongning har bir quyi tizimi miyaning alohida sohasi bilan bog'liq degan taxminga asoslangan yondashuvdan foydalanish orqali zamonaviy kognitiv neyropsixologiya va kognitiv neyrobiologiyaning asosi bo‘lib xizmat qilmoqda [5, 73-75]. Bundan tashqari, mazkur fan madaniyat bilan chambarchas bog’liq bo‘lib, asar qahramonlarining portretlarini tasvirlashda asar muallifi inson bosh chanog’ining tuzilishini va u qanday insonlarga xos ekanligini o‘rganar ekan. Masalan, mashhur

rus shoiri A.S.Pushkin ham o‘z asarlarida Gall g‘oyalarini bir necha bor eslatib o‘tadi. 1825-yilda Anna Kernga yozgan maktubida u yarim hazil bilan uni erini tashlab, Mixaylovskoyega kelishga taklif qilgan. Anna Kernni bunday harakat zarurligiga ishontirish uchun Pushkin she'riy ravishda uning "yuqori rivojlangan uchish organi" borligiga ishora qildi. Gall o‘zining XIII kitobida bu organni burunning ildizidan peshonaning o‘rtasiga qadar joylashgan ikkita qavariq bo‘lib, bu qismning kuchli rivojlanishi joyning topografik yo‘nalishini yaxshi his qiladigan va sayohat qilishni yaxshi ko‘radigan odamlarga, shuningdek hayvonlar, birinchi navbatda qushlarga xosdir, deb ta'riflagan. Demak, mashhur shoir ham frenologiya fanini yaxshi bilgan. I.S.Turgenev, M.Yu.Lermontov, I.I.Pushin, A.K.Doyl kabi yozuvchi va shoirlar asarlarida bunga to‘xtalib o‘tgan.

Frenologiya murakkab fan bo‘lib, bir necha fan va sohalar bilan chambarchas bog’liq. Agar uning fanlar aloqadorligini tasvirlasak, quyidagi chizma kelib chiqadi:

Dissertatsiya mavzusi va hajmidan kelib chiqib, asosan, frenologiya sohasiga oid qarashlarning tilshunoslikka aloqadorlik qismiga to‘xtalish va tahlil qilishga harakat qilamiz. Yuqorida keltirganimizdek, F.Gall fikricha, inson boshi "qalbini ko‘rsatadigan oyna bo‘lib, uning tuzilishi bosh suyagining konfigurasiyasini, imo-ishorasini o‘rganish kishi xarakterini o‘rganishning asosiy yo‘li, deb hisoblaydi". M.Baratova esa, paralingvistik vositalar, asosan, hissiyotlarning amaldagi tarjimoni bo‘lib xizmat qiladi. Bu jarayonda, ayniqsa, bosh va undagi uzvlar (peshona, qosh, ko‘z, quloq, burun, lab, og’iz, til, tish va h.k.) faol ishtirok etadi, deb ta’kidlaydi [6, 45].

Shunday ekan, insonning bosh suyagining tasviri orqali kishining xarakteri namoyon bo‘ladi. Xalq og’zaki ijod namunalarini tahlilga tortsak, asar qahramonlarining bosh suyagini tasvirlanishida “badiyatga daxldor deyarli barcha sifatlar: musiqiylik ham, hayotiylik ham, obrazlilik ham, ramz ham mujassamki, bu qadar baland badiiylikka faqat xalq dahosi erishmog’i mumkin. Asarning eskirmasligi, hamma zamonlarda ham ta’sir qudratini saqlay olishining asosiy sababi shundaki, undagi tasvir o‘zbekona, olamni idrok etish, odam, uning muchalarini ko‘rish va ko‘rsatish ham toza o‘zbekcha:

Achchig’ing chillali, muzlagan qishday,

Norkalla kelgansan chuyda qo‘shmushtday…[7, 140]

Misolda Alpomishning boshi – norning kallasiday, jismonan baquvvat erkaklarga xos bo‘yin ortining yo‘g’on joyi – chuyda qo‘shmushtday. Polvonlarning chuydali bo‘lganliklari uchun ham kallasi bo‘yniga og’irlik qilayotganday, boshini egibroq yurishadi. Chunki jismoniy qudratning zohiriy belgisi bo‘lmish chuydaning – bo‘yin tomirining yo‘g’onligi boshni tik tutish inkonini bermaydi [8, 140].

Nor – ikki o‘rkachli erkak tuya. Chuyda – boshning orqa suyagi [9, 162]. Qo‘shmusht – qirg’iy, burgut [10, 165]. Frenologiya sohasining talqini bo‘yicha kallasi juda katta, boshining orqa suyagi bo‘rtib chiqqan va bo‘yni yo‘g’on kishi quyidagicha ta’riflanadi: qat’iyatli, kuchli, kuzatuvchan, xushmuomalali, o‘ziga ishonuvchan, mushaklari baqquvvat, irodali.

Yoki, Alpomish chodirda o‘tirib edi, shunday qaradi, har qalmoqlar kelayapti: kallasi kapaday, tanasi tepaday, butlari selanglab (A.123). Ko‘zlari o‘tday, manglayi cho‘tday, kallasi gov savatday, qopadigan itday, balki bahaybat boytebatday kampir (Rav.32) Beshovi yo‘lda gapirsak deydi tili kesilgan, gapiraman desa, g’uldurab qoladi, nima deganiga odam tushunmaydi; qulog’i kesilgan, tili, burni sog’i, kallasi kadiday bo‘lib, gapirmoqqa dami chiqmay, ko‘zi bo‘zarib, imlab qoldi, tili sog’, qulog’i sog’, burni kesilgan gapirayin desa, bu ham bo‘lmaydigan, mangqalanib, buning ham gapiga odam tushunmaydigan (Rus.44).

Misollarda kalla kapaga, gov savatga, kadiga o‘xshatilmoqda. Bunday ko‘rinish, kallaga ega bo‘lgan yigit qanaqa quvvatga, kuchga egaligi aniq ifodalanmoqda. Xalq tilida “kalla” va “bosh” so‘zlari aksar ma’nodoshlik kasb etadi. “Alpomish” dostonida bu so‘zlar har ikkisi o‘z o‘rnida ishlatilib, uslubda g’oyat noziklik kasb etgan. Kallaning bo‘yinga orqa tomondan qo‘shiladigan (yelka tomondan qo‘shiladigan) qismining qabaratki suyagi qipchoq lahjasida “chuyda” deb nomlanadi. Ammo bu so‘z adabiy tilga kirmagan [11, 162].

Kapa - vaqtincha yashash uchun daraxt, shox va yirik o‘t–o‘lanlar bilan o‘rab quruladigan xona, yozgi uy, chayla [10, 165]. Gov savat - ulkan, katta, bahaybat

savat [10, 62]. Kadi - qovoq, oshqovoq; ularning po‘stloq qismidan tayyorlangan idish [12, 332]. E’tibor qaratadigan bo‘lsak, har bir obrazning bosh shuyagining g’oyat yirikliigi va besunaqayligi ularning yuqoridagi kabi xususiyatlarga egaligini ko‘rsatadi. Ammo ularning ko‘z, qosh, burun tuzilishi orqali yana aniqroq xarakter-xususiyatni ochishga imkon beradi.

Demak, mazkur fan bilan shug’ullanuvchi olimlar miyaning sirt topografiyasi uning ustidagi suyaklarning chuqurchalari va bo‘rtiqlariga ta'sir qilmasligini isbotladi. Biroq, bu soxta fan dunyoga juda muhim g'oyani isbotlab berdi: birinchi bo‘lib miyaning turli qismlari turli vazifalar uchun mas'ul ekanligini ta'kidladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мудрая О.В. Функции невербальных компонентов в системе языка: На материале сравнения рус. яз. с англ.: Диссер... канд.филол. наук: 10.02.04. – Москва, 1994. – С. 151.
2. Андроников И. Хочу рассказать вам. - Москва: Сов. писатель, 1971. – С.575.
3. Молчанова Г.Г. Когнитивная невербалика как поликодовое средство межкультурной коммуникации: кинесика //Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2014. № 2. – С. 13-30.
4. https://ru.wikipedia.org/wiki
5. Антти Ревонсуо. Глава 2. Исторические основы науки о сознании // Психология сознания / Пер. А.Стативка, З.С.Замчук. — СПб.: Питер, 2013. — С. 73—75. — 336 с.
6. Barotova M.O. O‘zbekona paralingvistik vositalarning tizimiy tadqiqi: Filol. fan. bo‘yicha fals.dok.. ... diss. – Buxoro. 2023. – B.45.
7. Йўлдошев Қ. “Алпомиш” талқинлари. – Тошкент: Маънавият, 2002. - Б.140.
8. Йўлдошев Қ. Ўша асар. – Б. 140.
9. Мирзаев Т., Эшонқул Ж., Фидокор С. “Алпомиш” достонининг изоҳли луғати. -Тошкент, 2007. – Б. 162.
10. Urinbayeva D.B. Folklor asarlari tiliga xos so‘zlarning izohli lug‘ati. – Samarqand, 2017. – B. 165.
11. Мирзаев Т., Эшонқул Ж., Фидокор С. “Алпомиш” достонининг изоҳли луғати. -Тошкент, 2007. – Б. 162.
12. O‘TIL. 2-tom. – B.332.

TIL VA ADABIYOT O‘QITISHDA ZAMONAVIY MUAMMOLAR VA INNOVATSION YECHIMLAR

Azimov Sarvarbek Qayumjon o‘g’li,

Andijon davlat texnika instituti stajyor o‘qituvchisi
E-mail:azimovsarvarbek55@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim tizimida til va adabiyot o‘qitish jarayonida uchraydigan asosiy muammolar, ularning sabablari va oqibatlari, hamda ushbu qiyinchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan innovatsion yondashuvlar chuqur o‘rganiladi. Tadqiqot davomida respublikaning 15 ta oliy ta'lim muassasasida o‘tkazilgan keng qamrovli statistik ma'lumotlar tahlili, 35 dan ortiq dars mashg'ulotlarini kuzatish va 4 ta eksperimental guruhda 8 oy davomida o‘tkazilgan pedagogik tajribalarning natijalariga asoslangan xulosalar va zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan. Natijalar sifatida o‘qitish samaradorligini sezilarli darajada (16-25%) oshirish mumkin bo‘lgan yangi metodologik yondashuvlar va ularni kompleks tatbiq etish bo‘yicha amaliy tavsiyalar taqdim etiladi.

Kalit so‘zlar: til o‘qitish, adabiyot o‘qitish, innovatsion metodlar, muammoli o‘qitish, interaktiv texnologiyalar, ta'lim samaradorligi, blended learning, loyihaga asoslangan o‘qitish, "teskari sinf" metodikasi, case-study, motivatsion yondashuvlar.

Аннотация

В данной статье будут подробно рассмотрены основные проблемы, возникающие при обучении языку и литературе в современной системе образования, их причины и последствия, а также инновационные подходы, направленные на преодоление этих трудностей. В ходе исследования представлен комплексный статистический анализ данных, проведенный в 15 высших учебных заведениях республики, наблюдения за более чем 35 классными занятиями и выводы, основанные на результатах педагогических экспериментов, проведенных в 4 экспериментальных группах в течение 8 месяцев, и рекомендации по эффективному использованию современных технологий. В качестве результатов приводятся новые методические подходы и практические рекомендации по их комплексному применению, позволяющие значительно (на 16-25%) повысить эффективность обучения.

Ключевые слова: преподавание языка, преподавание литературы, инновационные методы, проблемное обучение, интерактивные технологии, эффективность обучения, смешанное обучение, проектное обучение, методика "обратного класса", тематическое исследование, мотивационные подходы.

Annotation

This article delves into the main problems encountered in the process of teaching language and literature in the modern educational system, their causes and consequences, as well as innovative approaches aimed at overcoming these difficulties. During the study, an analysis of comprehensive statistics conducted in 15 higher education institutions of the Republic, observations of more than 35 classes and conclusions based on the results of pedagogical experiments conducted over 8 months in 4 experimental groups and recommendations on the effective use of modern technologies are presented. As results, new methodological approaches and practical recommendations for their comprehensive implementation are presented, which can significantly increase the effectiveness of training (16-25%).

Keywords: language teaching, literature teaching, innovative methods, problem teaching, interactive technologies, educational effectiveness, blended learning, project-based teaching, "reverse class" methodology, case-study, motivational approaches.

Zamonaviy dunyoda til va adabiyot o‘qitish nafaqat kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish, balki madaniy qadriyatlarni o‘rgatish va tanqidiy fikrlashni shakllantirish kabi muhim vazifalarni o‘z ichiga oladi. So‘nggi o‘n yilliklarda til va adabiyot o‘qitish metodikasi jiddiy o‘zgarishlarga uchradi, ammo bu soha hamon bir qator muammolarga duch kelmoqda. Bugungi kunda til va adabiyot o‘qitish sohasining o‘ziga xos xususiyati shundaki, bir tomondan, klassik adabiyot va an'anaviy til o‘qitish metodikasini saqlash zarurati mavjud bo‘lsa, ikkinchi tomondan, zamonaviy globallashuv, axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlar davrida yangi yondashuvlarni joriy etish talab etilmoqda. Bu ikki yo‘nalishni optimal tarzda muvozanatlashtirish murakkab vazifa hisoblanadi. Bugungi o‘quvchilar va talabalar - raqamli texnologiyalar bilan o‘sgan, tezkor axborot olishga o‘rgangan avlod. Ular uchun an'anaviy o‘qitish shakllari kamida qiziqarli, ba'zan esa zerikarli tuyuladi. Natijada, til va adabiyot fanlariga qiziqish pasaymoqda, ularning amaliy ahamiyati tushunilmayapti, bu esa o‘quv jarayoni samaradorligiga salbiy ta'sir ko‘rsatmoqda. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, globallashuv va raqamlashtirish sharoitida til va adabiyot o‘qitish usullarini modernizatsiya qilish, talabalarning qiziqishi va ehtiyojlarini hisobga olgan holda yangi yondashuvlarni joriy etish zarurati paydo bo‘lmoqda. Maqsadimiz til va adabiyot o‘qitishdagi asosiy muammolarni aniqlash, mavjud ilg'or tajribalarni o‘rganish va amaliy echimlarni taklif etishdan iborat [1,45].

Zamonaviy sharoitlarda til va adabiyot o‘qitishdagi asosiy qiyinchiliklar quyidagilarda namoyon bo‘lmoqda: Til o‘qitishda grammatikaga haddan tashqari e'tibor berilishi, kommunikativ ko‘nikmalar rivojlanishining ikkinchi darajaga tushib qolishi, adabiyot darslarining ma'ruza ko‘rinishida o‘tilishi, talabalarning

faol ishtirokiga etarli e'tibor berilmasligi, zamonaviy axborot texnologiyalaridan etarlicha foydalana olmaslik, baholash tizimining bilimlarni yodlashga qaratilganligi, tanqidiy fikrlash va ijodiy yondashuvlarni rivojlantirishga kam e'tibor berilishi, o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning vertikal ierarhiya tamoyiliga asoslanganligi. Tadqiqot gipotezasi: zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interaktiv metodlarni kompleks qo‘llash talabalarning til va adabiyotga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, o‘zlashtirish darajasini yaxshilaydi va amaliy ko‘nikmalarni samarali rivojlantiradi. Bu jarayonda talabalar passiv tinglovchilardan aktiv ishtirokchilarga aylanadi, bu esa ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshiradi [2,145].

Adabiyotlarda til va adabiyot ta’limida o‘quvchilarning adabiyotga qiziqishining pasayishi, an’anaviy o‘qitish usullarining eskirishi, zamonaviy metodik resurslarning etishmasligi, individual yondashuvning kamligi va o‘qituvchilar malakasini oshirishdagi qiyinchiliklar asosiy muammolar sifatida ta’kidlanadi. Masalan, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi o‘quvchilarning diqqatini chalg‘itishi, monolog uslubidagi darslar esa ularning faol ishtirokini cheklashi qayd etiladi. Bundan tashqari, O‘zbekistonning ba’zi hududlarida zamonaviy o‘quv qo‘llanmalar va raqamli vositalar etishmasligi, shuningdek, har bir o‘quvchining ehtiyojlariga mos dars tashkil etishdagi muammolar alohida e’tiborga molik. O‘qituvchilarning zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtirishi uchun etarli treninglarning yo‘qligi ham ta’lim sifatiga ta’sir qilmoqda. Innovatsion echimlar sifatida adabiyotlarda raqamli texnologiyalardan foydalanish, interaktiv metodlar, didaktik o‘yinlar, shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim va o‘qituvchilar uchun malaka oshirish dasturlari taklif qilinadi. Raqamli platformalar, mobil ilovalar va interaktiv taxtalar darslarni qiziqarli qilishga yordam bersa, didaktik o‘yinlar o‘quvchilarning faolligini oshiradi. Shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim har bir o‘quvchining ehtiyojlariga mos dars rejalari orqali samaradorlikni ta’minlaydi. O‘qituvchilar uchun muntazam treninglar zamonaviy metodlarni o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, adabiyot darslarida milliy qadriyatlar va madaniyat elementlarini integratsiyalash o‘quvchilarning qiziqishini oshirishda muhim hisoblanadi [3,78]

Adabiyotlar tahlilida “Til va adabiyot ta’limi” jurnali (2008-2023) ta’limning nazariy va amaliy masalalarini yoritib, ko‘p tillilik sharoitida innovatsion yondashuvlarni muhokama qiladi. “Pedagogik innovatsiyalar va ularning amaliy tadbiqlari” anjuman materiallari (2023) raqamli texnologiyalar va shaxsga yo‘naltirilgan ta’limning afzalliklariga e’tibor qaratadi. uzresearchers.com sayti (2024) o‘zbek tilini o‘qitishdagi dolzarb muammolar va zamonaviy texnologiyalarning rolini ta’kidlaydi. Abasxanova (2023) raqamli vositalarni

ta’limda qo‘llash bo‘yicha amaliy tavsiyalar beradi. Avloniy nomidagi institut (2024) o‘qituvchilar malakasini oshirishga qaratilgan islohotlarni qo‘llab-quvvatlaydi. Ushbu manbalar ta’lim sohasidagi muammolarni keng yoritib, amaliy echimlar taklif qiladi. Xulosa qilib aytganda, til va adabiyot ta’limidagi muammolar o‘quvchilarning qiziqish darajasining pasayishi, eskirgan metodlar va resurslar etishmasligi bilan bog‘liq. Innovatsion echimlar sifatida raqamli texnologiyalar, interaktiv metodlar va shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim muhim ahamiyatga ega. Adabiyotlar tahlili O‘zbekistonda ta’lim islohotlarining zamonaviy talablarga moslashayotganini ko‘rsatadi, ammo o‘qituvchilar malakasini oshirish va resurslarni ko‘paytirish bo‘yicha qo‘shimcha choralar talab etiladi. Ta’lim muassasalari zamonaviy metodik qo‘llanmalar va raqamli resurslar bilan ta’minlanishi, milliy qadriyatlar adabiyot darslariga integratsiyalashishi va individual dars rejalari ishlab chiqilishi ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi [4, 113].

Tadqiqot metodologiyasi kompleks xarakterga ega bo‘lib, quyidagi usullarni o‘z ichiga oladi:

Ilmiy-nazariy tahlil: Til va adabiyot o‘qitish bo‘yicha mavjud ilmiy adabiyotlar, metodik qo‘llanmalar va ilmiy maqolalar o‘rganildi. Tadqiqot doirasida so‘nggi besh yilda chop etilgan 80 dan ortiq ilmiy maqola, 25 ta metodik qo‘llanma va 15 ta monografiya o‘rganildi. Shuningdek, xorijiy tajriba o‘rganish maqsadida ingliz, rus va turk tillaridagi adabiyotlar tahlil qilindi [5, 182].

So‘rovnoma o‘tkazish: Respublikaning turli hududlaridagi 15 ta oliy ta'lim muassasasida 120 nafar o‘qituvchi va 450 nafar talaba o‘rtasida so‘rovnoma o‘tkazildi. So‘rovnoma savollarini ishlab chiqishda til va adabiyot o‘qitishdagi barcha asosiy jihatlar qamrab olindi: O‘qitish metodlari va usullari, talaba va o‘qituvchilar munosabatlari, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish darajasi, darslarning qiziqarliligi va samaradorligi, talabalarning motivatsiyasi va qiziqishlari, mavjud muammolar va ularni hal qilish yo‘llari.

Kuzatuv va tahlil: 35 ta dars mashg'ulotlari kuzatildi va tahlil qilindi. Kuzatuv uchun maxsus mezonlar ishlab chiqildi: Dars strukturasi va tashkil etilishi, o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, talabalarning dars davomidagi faolligi,

qo‘llaniladigan o‘qitish metodlari va usullari, texnik vositalardan foydalanish darajasi, dars vaqtining taqsimlanishi; talabalarning o‘zlashtirish darajasi [6, 191].

Pedagogik tajriba: Tanlangan 4 ta eksperimental guruhda yangi metodlar sinovdan o‘tkazildi (8 oy davomida). Har bir eksperimental guruhga mos nazorat guruhi tanlandi. Tajriba dasturi quyidagi yo‘nalishlarda olib borildi: Interaktiv metodlarni qo‘llash, zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish, loyihaga

asoslangan o‘qitish, "teskari sinf" (Flipped classroom) metodikasini joriy etish, case-study metodikasini qo‘llash, tengdoshlararo o‘qitish (peer-teaching).

Tajriba boshida va oxirida talabalarning bilim va ko‘nikmalari baholandi, natijalar tahlil qilindi [7, 45]].

Statistik tahlil: Olingan ma'lumotlar SPSS dasturi yordamida statistik jihatdan qayta ishlandi. Quyidagi statistik metodlar qo‘llandi: Tavsifiy statistika (o‘rtacha ko‘rsatkichlar, standart chetlanish), korrelyatsion tahlil (o‘qitish metodlari va o‘zlashtirish darajasi o‘rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun), t-test (nazorat va eksperimental guruhlar o‘rtasidagi farqlarni aniqlash uchun), ANOVA (turli metodlarning samaradorligini taqqoslash uchun), regression tahlil (talabalarning motivatsiyasi va o‘zlashtirish darajasi o‘rtasidagi bog'liqlikni aniqlash uchun).

Tadqiqot jarayonida qo‘llaniladigan asosiy metodlar tahlil, sintez, kuzatuv, solishtirish va modellashtirish hisoblanadi. Bundan tashqari, o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnomalar asosida empirik ma'lumotlar to‘plandi [8,22].

Til va adabiyot o‘qitishdagi asosiy muammolar

Tadqiqot davomida aniqlangan muammolar quyidagi toifalarga bo‘lindi:

Jadval 1. *Til va adabiyot o‘qitishdagi muammolar tasnifi*

Muammo kategoriyasi	**Foizda ko‘rsatkichi**	**Asosiy namoyon bo‘lish shakllari**
Pedagogik-metodik	35%	An'anaviy o‘qitish usullarining ustunligi, zamonaviy metodlarning etarli darajada qo‘llanilmasligi
Motivatsion	28%	Talabalarning til va adabiyotga qiziqishining pastligi, amaliy ahamiyatni tushunmaslik
Resurslar bilan bog'liq	22%	Zamonaviy o‘quv materiallari va texnik vositalarning etishmasligi
Tashkiliy	15%	Dars soatlarining etarli emasligi, guruhlar sonining ko‘pligi

So‘rovnoma natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘qituvchilarning 62% hamon an'anaviy metodlarga tayanadi va interaktiv texnologiyalardan kamdan-kam hollarda foydalanadi.

Pedagogik-metodik muammolar chuqurroq o‘rganilganda quyidagi holatlar aniqlandi: O‘qituvchilarning 47% zamonaviy pedagogik texnologiyalardan xabardor bo‘lsa-da, ularni dars jarayoniga tatbiq etishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda, 38% o‘qituvchilar yangi metodlarni qo‘llashga qiziqish bildirsa ham, amaliy ko‘nikmalar etishmasligi sababli an'anaviy usullarni afzal ko‘radi, o‘qituvchilarning atigi 21% interaktiv metodlarni muntazam ravishda va samarali qo‘llaydi, 74% o‘qituvchilar tilni o‘qitishda grammatikaga haddan tashqari ko‘p e'tibor berishini, kommunikativ aspektlar ikkinchi darajali hisoblanishini tan oladi.

Motivatsion muammolar quyidagilarni o‘z ichiga oladi: Talabalarning 56% til va adabiyot fanlarining amaliy ahamiyatini tushunmaydi yoki past baholaydi, 62% talabalar klassik adabiy asarlarni o‘qishga qiziqish bildirmaydi, 48% talabalar til va adabiyot fanlarini "qiziqarsiz" yoki "zerikarli" deb hisoblaydi, 71% talabalar zamonaviy texnologiyalardan foydalanilgan darslarda ko‘proq qiziqish va motivatsiya his qilishini ta'kidlaydi.

Resurslar bilan bog'liq muammolar orasida quyidagilar ajralib turadi: Ta'lim muassasalarining 65% zamonaviy o‘quv materiallari va texnik vositalar bilan etarlicha ta'minlanmagan, 58% o‘quv dasturlari zamonaviy talablarga to‘liq javob bermaydi, 43% o‘qituvchilar raqamli resurslardan foydalanish bo‘yicha etarli ko‘nikmalarga ega emas, 77% o‘quv muassasalari zamonaviy til laboratoriyalari bilan jihozlanmagan.

Innovatsion metodlar samaradorligi: Eksperimental guruhlarda qo‘llanilgan innovatsion metodlar samaradorligi nazorat guruhlari bilan taqqoslanganda quyidagi ko‘rinishda:

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, quyidagi innovatsion metodlar eng yuqori samaradorlikni ko‘rsatdi:

Loyihaga asoslangan o‘qitish (Project-based learning) - 87% samaradorlik Bu metodikaning o‘ziga xos xususiyatlari: Talabalar real hayotiy muammolarni hal qilishga yo‘naltirilgan loyihalar ustida ishlaydi, jarayon davomida tilni amaliy qo‘llash va adabiy asarlarni chuqur tahlil qilish imkoniyati yaratiladi, talabalar mustaqil izlanish, axborot to‘plash va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi, guruhda ishlash, muloqot qilish va hamkorlik qilish ko‘nikmalari takomillashadi.

"Teskari sinf" (Flipped classroom) metodikasi - 82% samaradorlik Bu metodikaning afzalliklari: Talabalar yangi materialni darsdan oldin mustaqil o‘rganadilar (video ma'ruzalar, audiomateriallar, o‘quv materiallari orqali), dars vaqti amaliy mashg'ulotlar, muhokamalarga ajratiladi, o‘qituvchi individual

yondashuv va qo‘shimcha tushuntirishlar berish uchun ko‘proq vaqtga ega bo‘ladi, talabalar o‘z tempida o‘rganish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Case-study metodikasi - 79% samaradorlik Bu metodikaning samaradorligi quyidagilarda namoyon bo‘ladi: Real hayotiy vaziyatlar tahlil qilinadi, nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish ko‘nikmalari rivojlanadi, tanqidiy va analitik fikrlash qobiliyati takomillashadi, muammolarni har tomonlama ko‘rib chiqish va hal qilish ko‘nikmalari shakllanadi.

Tengdoshlararo o‘qitish (Peer teaching) - 75% samaradorlik Bu metodikaning o‘ziga xos jihatlari: Talabalar bir-birlariga murakkab mavzularni tushuntiradi, material chuqurroq o‘zlashtiriladi, kommunikativ ko‘nikmalar rivojlanadi, o‘zaro hurmat va hamkorlik muhiti shakllanadi, o‘qituvchilarning malakasi va texnik ta'minot jiddiy ahamiyatga ega. Bu omillar hisobga olinmasa, yangi metodlarning samaradorligi pasayadi.

Innovatsion echimlar: Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi innovatsion echimlar taklif etiladi:

Blended learning yondashuvini joriy etish - an'anaviy va onlayn o‘qitish metodlarini optimal nisbatda birlashtirish;

Individual trayektoriyalar yaratish - har bir talabaning o‘zlashtirish tempini va o‘ziga xos qiziqishlarini hisobga olgan holda o‘quv jarayonini moslashtirish;

Madaniy-kommunikativ integratsiya - til va adabiyot o‘qitishni madaniy kontekst bilan bog'lash, autentik materiallardan foydalanish;

Raqamli resurslar bazasini yaratish - zamonaviy interaktiv materiallar, mobil ilovalar va veb-platformalarni ishlab chiqish;

O‘qituvchilar malakasini oshirish - innovatsion metodlar va raqamli texnologiyalardan foydalanish bo‘yicha muntazam treninglar o‘tkazish.

Xulosa qilib aytganda, til va adabiyot o‘qitishdagi muammolarni hal qilish kompleks yondashuvni talab etadi. Innovatsion metodlarni joriy etish, talabalar motivatsiyasini oshirish, zamonaviy resurslar yaratish va o‘qituvchilar malakasini oshirish - bular hammasi birgalikda ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, quyidagi xulosalar chiqarildi:

Innovatsion metodlarni qo‘llash o‘zlashtirish ko‘rsatkichini o‘rtacha 16-25% ga oshiradi;

Talabalar motivatsiyasini oshirish uchun amaliy yo‘naltirilgan, hayotiy misollar bilan bog'langan o‘quv jarayonini tashkil etish zarur;

Zamonaviy raqamli texnologiyalar til va adabiyot o‘qitishda muhim vosita bo‘lib xizmat qilishi mumkin, lekin ular pedagogik maqsadlarga bo‘ysundirilishi kerak;

O‘qituvchilarning innovatsion metodik tayyorgarligi ta'lim sifatining muhim omili hisoblanadi;

Individual yondashuv va loyihaga asoslangan o‘qitish eng samarali strategiyalar hisoblanadi.

Taklif etilayotgan echimlarni amaliyotga tatbiq etish uchun o‘quv dasturlarini qayta ko‘rib chiqish, o‘qituvchilarni qayta tayyorlash va zarur resurslarni yaratish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar ishlab chiqish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jalilov, A. (2024). Til o‘qitishda raqamli texnologiyalar qo‘llanilishi. "Ta'lim va innovatsiyalar" jurnali, 3(12), 45-58.
2. Robinson, K. (2022). Creative approaches to language teaching. Educational Review, 56(4), 145-162.
3. Smith, J. & Brown, M. (2023). Project-based learning in literature courses. Journal of Educational Innovation, 25(2), 78-92.
4. Tohirov, Z. (2023). Adabiyot darslarida talabalar motivatsiyasini oshirish usullari. "Pedagogik mahorat" jurnali, 5(8), 113-127.
5. Nizamov, Sh. Sh., & Yo‘ldoshev, M. Q. (2024). Raqamli texnologiyalarning umumiy o‘rta ta’lim tizimidagi rivojlanishi va yangi texnologiyalarni dars jarayonlarida qo‘llash. Jamiat va innovatsiyalar – Obshchestvo i innovatsii – Society and Innovations, 5(2), 182-190.
6. Toyirova, D. S. (2024). Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda raqamli texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmalarini tarbiyalashning mazmuni. Jamiat va innovatsiyalar – Obshchestvo i innovatsii – Society and Innovations, 5(2), 191-198.
7. Abdukadirov, A., Zakirov, S., Mamarajabov, O., & Sayfulla, A. (2024). Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida axborot texnologiyalaridan foydalanishning samaradorligi. Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 7(12), 45-52.
8. G‘aybulov, Q. M., & Hafizova, M. A. (2024). Ingliz tilini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarning o‘rni. Til va adabiyot ta’limi, 4(3), 22-28.

LEKSIK KOMPETENSIYA

Shabidinova Zera Ismetovna,
Chirchiq davlat pedagogika Universiteti
Turizm fakuteti nemis tili kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqola leksik kompetensiyaning mohiyati va til o‘rganishdagi o‘rnini o‘rganadi. Maqolada leksik kompetensiyaning tarkibiy qismlari, uni rivojlantirish usullari, til ko‘nikmalariga ta’siri va o‘qitish metodologiyasidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Leksik kompetensiya til o‘rganuvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Kalit so‘zlar: leksik kompetensiya, lug’at, so‘z boyligi, til o‘rganish, til ko‘nikmalari, o‘qitish metodologiyasi.

Аннотация

В данной статье исследуется сущность лексической компетентности и ее место в изучении языка. В статье анализируются компоненты лексической компетентности, методы ее развития, влияние на языковые навыки и значение в методике обучения. Лексическая компетентность играет важную роль в улучшении коммуникативных навыков изучающих язык.

Ключевые слова: лексическая компетентность, словарный запас, словарный запас, изучение языка, языковые навыки, методика обучения.

Abstract

This article explores the essence and role of lexical competence in language learning. The article analyzes the components of lexical competence, methods of its development, its impact on language skills, and its significance in teaching methodology. Lexical competence plays an important role in enhancing language learners’ communicative abilities.

Keywords: lexical competence, vocabulary, word stock, language learning, language skills, teaching methodology.

Til o‘rganish jarayonida leksik kompetensiya muhim o‘rin tutadi. Leksik kompetensiya - bu so‘zlarni bilish, ularning ma’nolarini tushunish, ularni grammatik qoidalarga muvofiq biriktira olish va nutqda to‘g’ri qo‘llay olish qobiliyatidir. Ushbu maqolada leksik kompetensiyaning mohiyati, til o‘rganishdagi roli, rivojlantirish usullari, o‘qitish metodologiyasidagi o‘rni va baholash usullari kabi turli jihatlari ko‘rib chiqiladi.

1. Leksik kompetensiyaning mohiyati va tarkibiy qismlari

Leksik kompetensiya bir nechta tarkibiy qismdan iborat bo‘lib, ularning har biri til o‘rganuvchining kommunikativ qobiliyatini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi:

So‘z ma’nosini bilish: So‘zning lug’aviy (denotativ) va kontekstual (konnotativ) ma’nolarini tushunish, shuningdek, so‘zning sinonimlari, antonimlari, omonimlari va boshqa ma’nodoshlik va zid ma’nolilik munosabatlarini bilish.

So‘z shaklini bilish: So‘zning yozilishini (orfografiya), talaffuzini (fonetika), grammatik shakllarini (morfologiya) va so‘z yasovchi affikslarni (affiksatsiya) bilish.

So‘z birikmalarini bilish: So‘zlarning birga kelish qoidalari (kolokatsiyalar), iboralar (idiomalar) va frazeologizmlarni bilish, shuningdek, so‘zlarning sintaktik funksiyalarini (gapda qanday vazifani bajarishini) bilish.

So‘zni nutqda qo‘llash: So‘zni nutqning turli janrlarida (og’zaki, yozma, rasmiy, norasmiy va h.k.) va vaziyatlarida (muloqot maqsadi, ishtirokchilarning ijtimoiy rollari va h.k.) to‘g’ri va o‘rinli qo‘llay olish.

2. Leksik kompetensiyaning til o‘rganishdagi ahamiyati

Leksik kompetensiya til o‘rganishning barcha bosqichlarida muhim rol o‘ynaydi va til ko‘nikmalarining rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi:

O‘qish: Matnni tushunish uchun so‘zlarning ma’nosini bilish zarur. Leksik kompetensiyasi yuqori bo‘lgan o‘quvchi matndagi notanish so‘zlarning ma’nosini kontekstdan tushunishga qodir bo‘ladi.

Eshitish: Nutqni tushunish uchun so‘zlarni ajrata olish va ularning ma’nolarini tushunish zarur. Leksik kompetensiyasi yuqori bo‘lgan tinglovchi nutqning tezligiga va talaffuz xususiyatlariga qaramay, so‘zlarni aniq ajratib oladi va ularning ma’nolarini tushunadi.

Gapirish: O‘z fikrini aniq, ravon va ta’sirchan ifodalash uchun etarli so‘z boyligiga ega bo‘lish zarur. Leksik kompetensiyasi yuqori bo‘lgan so‘zlovchi turli xil so‘zlar va iboralardan foydalanib, o‘z nutqini boyitadi va tinglovchiga ta’sir o‘tkazadi.

Yozish: Matnni to‘g’ri tuzish, o‘z fikrini aniq va grammatik jihatdan to‘g’ri ifodalash uchun so‘zlarni to‘g’ri qo‘llash zarur. Leksik kompetensiyasi yuqori bo‘lgan yozuvchi turli xil uslubdagi matnlarni (xat, insho, hisobot va h.k.) yaratishga qodir bo‘ladi.

3. Leksik kompetensiyani rivojlantirish usullari

Leksik kompetensiyani rivojlantirish uchun turli xil usullardan foydalanish mumkin, ularning samaradorligi til o‘rganuvchining individual xususiyatlariga va o‘rganish uslubiga bog’liq:

Lug’at yodlash: So‘zlarni yozish, talaffuz qilish va ma’nolarini yodlash (kartochkalar, lug’atlar, onlayn dasturlar yordamida). Bu usul so‘zlarni tezda o‘zlashtirishga yordam beradi, lekin so‘zlarni kontekstdan tashqari yodlash ularni nutqda to‘g’ri qo‘llashga har doim ham yordam bermaydi.

O‘qish: Turli xil janrdagi va uslubdagi matnlarni o‘qish orqali yangi so‘zlar bilan tanishish. Bu usul so‘zlarni kontekstda o‘rganishga va ularning ma’nolarini tushunishga yordam beradi.

Eshitish: Audio va video materiallarni (qo‘shiqlar, podkastlar, filmlar, nutqlar va h.k.) tinglash orqali so‘zlarni nutqda eshitish va ularning ma’nolarini kontekstdan tushunish. Bu usul so‘zlarning talaffuzini o‘rganishga va ularni nutqda ajratib olishga yordam beradi.

So‘z o‘yinlari: So‘zlarni yodlash va ularni nutqda qo‘llashni mashq qilish uchun o‘yinlardan (krossvordlar, skrebbl, tabu, charadalar va h.k.) foydalanish. Bu usul o‘rganishni qiziqarli va motivatsion qiladi.

Kontekstdan foydalanish: Notanish so‘zlarning ma’nosini matn kontekstidan tushunishga harakat qilish. Bu usul mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

4. Leksik kompetensiyani o‘qitish metodologiyasi

Til o‘qitish jarayonida leksik kompetensiyani rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish va samarali o‘qitish metodologiyalaridan foydalanish zarur. O‘qituvchi quyidagi metodologik tamoyillarga amal qilishi kerak:

So‘zlarni kontekstda o‘rgatish: So‘zlarni alohida emas, balki nutqiy vaziyatlar va matnlar bilan bog’liq holda o‘rgatish. Bu so‘zlarning ma’nolarini aniqroq tushunishga va ularni nutqda to‘g’ri qo‘llashga yordam beradi.

So‘zlarni turli xil usullar bilan o‘rgatish: Yodlash, o‘qish, eshitish, o‘yinlar va boshqa interaktiv usullardan foydalanish. Bu o‘rganishni qiziqarli va samarali qiladi.

So‘zlarni takrorlash: O‘rganilgan so‘zlarni turli xil mashqlar va vaziyatlarda takrorlash orqali mustahkamlash. Bu so‘zlarni xotirada saqlab qolishga yordam beradi.

O‘quvchilarning faolligini oshirish: O‘quvchilarni so‘zlarni mustaqil o‘rganishga va ularni nutqda faol qo‘llashga undash. Bu mustaqil o‘rganish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

5. Leksik kompetensiyani baholash usullari

Leksik kompetensiyani baholash til o‘rganuvchining so‘z boyligi hajmini, so‘zlarning ma’nolarini tushunish darajasini va ularni nutqda to‘g’ri qo‘llay olish qobiliyatini aniqlashga qaratilgan. Baholashning turli xil usullari mavjud:

Testlar: So‘z ma’nosini tanlash, so‘z birikmalarini to‘g’ri tuzish, gapni to‘ldirish va boshqa turdagi testlar.

Insholar: Turli mavzularda insholar yozish orqali so‘z boyligini va so‘zlarni nutqda qo‘llay olish qobiliyatini baholash.

Og’zaki taqdimotlar: Turli mavzularda og’zaki taqdimotlar qilish orqali so‘z boyligini va so‘zlarni nutqda qo‘llay olish qobiliyatini baholash.

Portfoliolar: O‘quvchining til o‘rganish jarayonida yaratgan ishlarining to‘plami (yozma ishlar, og’zaki taqdimotlar, loyihalar va h.k.).

6. Leksik kompetensiyani shakllantirishda zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanish

Zamonaviy ta’lim texnologiyalari leksik kompetensiyani shakllantirish jarayonini yanada qiziqarli, interaktiv va samarali qilishga yordam beradi:

Onlayn lug’atlar va tezauruslar: So‘zlarning ma’nolarini, sinonimlarini, antonimlarini va boshqa ma’lumotlarni tezda topish imkonini beradi.

Lug’at o‘rganish dasturlari: So‘zlarni yodlashni interaktiv va qiziqarli qiladi (Quizlet, Memrise va h.k.).

Multimedia materiallari: Audio va video materiallar yordamida so‘zlarni nutqda eshitish va ularning ma’nolarini kontekstdan tushunish imkonini beradi.

Onlayn o‘yinlar: So‘zlarni o‘rganishni qiziqarli va motivatsion qiladi.

Virtual muhitlar: Til o‘rganuvchilarning o‘zaro muloqot qilishlari va so‘zlarni amaliyotda qo‘llashlari uchun imkoniyat yaratadi.

7. Leksik kompetensiya sohasidagi tadqiqotlarning istiqbollari

Leksik kompetensiya sohasidagi tadqiqotlar quyidagi yo‘nalishlarda rivojlanishi mumkin:

Leksik kompetensiyaning turli yoshdagi va til darajasidagi o‘quvchilar uchun rivojlantirish usullarini ishlab chiqish.

Leksik kompetensiyani baholashning yangi va samarali usullarini yaratish.

Leksik kompetensiyani shakllantirishda zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning samaradorligini o‘rganish.

Leksik kompetensiyani til o‘rganish dasturlariga integratsiya qilishning eng yaxshi usullarini aniqlash.

Xulosa

Leksik kompetensiya til o‘rganuvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini oshirishda muhim rol o‘ynaydi va til o‘qitish jarayonida alohida e’tibor talab etadi. O‘qituvchilar leksik kompetensiyani rivojlantirish uchun samarali o‘qitish metodologiyalaridan va zamonaviy ta’lim texnologiyalaridan foydalanishlari kerak. Kelgusida leksik kompetensiya sohasidagi tadqiqotlar til o‘qitish amaliyotini takomillashtirishga va til o‘rganuvchilarning muvaffaqiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizov, A. A. (2006). Lingvodidakticheskie osnovy formirovaniya sociokul’turnoy kompetencii na urokax russkogo yazika v nacional’noy shkole. Toshkent: Fan.

2. Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics (pp. 269–293). Penguin.

3. Kramsch, C. (1998). Language and culture. Oxford University Press.
4. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and methods in language teaching (3rd ed.). Cambridge University Press.
5. Thornbury, S. (2002). How to teach vocabulary. Pearson Education Limited.
6. Nation, I. S. P. (2001). Learning vocabulary in another language. Cambridge University Press.
7. Ur, P. (1996). A course in language teaching: Theory and practice. Cambridge University Press.
8. Shabidinova, Z. I. (2023). GENETIC ANALYSIS OF NEOSEMANTISM OF GERMAN YOUTH. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal, 4(03), 264-270.
9. Shabidinova, Z. I. (2024). PROFESSIONAL LEXICAL COMPETENCE OF STUDENTS IN THE FIELD OF TOURISM. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, *5*(05), 272-277.

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ И КОНСЕРВАЦИИ РУССКИХ ДИАЛЕКТОВ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ПЕРСПЕКТИВЫ

Кудратова Гулрух Иззатуллаевна,
преподаватель кафедры русского языка и литературы Узбекско-финского Пед.Института
Райимжонова Сарвиноз Азамат қизи,
студентка Узбекско-финского Пед.Института

Аннотация.

В представленной работе были рассмотрены современные подходы к изучению и консервации русских диалектов с акцентом на их лингвистическое и культурное значение. Исследование подчеркивало, что русские диалекты, такие как поморские говоры сибирские диалекты, являются не только языковыми системами, но и носителями исторической памяти, локальной идентичности и культурных традиций. Было отмечено, что глобализация, урбанизация и доминирование стандартного русского языка в медиа и образовании угрожают сохранению диалектов, особенно среди молодежи. Особое внимание уделялось цифровым технологиям, таким как создание онлайн-архивов и аналитических платформ, которые позволяют фиксировать, систематизировать и анализировать диалектные данные.

Ключевые слова. Русские диалекты, поморские говоры, сибирские диалекты, глобализация, урбанизация, социолингвистика, этнолингвистика, цифровые технологии, онлайн-архивы, корпусная лингвистика, диалектный континуум.

Annotatsiya.

Ushbu tadqiqotda rus dialektlarini o‘rganish va saqlashning zamonaviy yondashuvlari ularning lingvistik va madaniy ahamiyati nuqtai nazaridan ko‘rib chiqildi. Tadqiqotda pomor gaplari va sibir kabi rus dialektlari nafaqat til tizimlari, balki tarixiy xotira, mahalliy o‘ziga xoslik va madaniy an’analarni saqlovchi vositalar ekanligi ta’kidlandi. Globallashuv, urbanizatsiya va ommaviy axborot vositalari hamda ta’limda standart rus tilining ustunligi dialektlarning saqlanishiga, ayniqsa yoshlar orasida, tahdid solayotgani qayd etildi. Raqamli texnologiyalarga alohida e’tibor qaratildi, onlayn arxivlar va tahlil platformalari yordamida dialekt ma’lumotlari yozib olinadi, tizimlashtiriladi va tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar. Rus dialektlari, pomor gaplari, sibir dialektlari, globallashuv, urbanizatsiya, sotsiolingvistika, etnolingvistika, raqamli texnologiyalar, onlayn arxivlar, korpus lingvistikasi, dialekt konitinuumi.

Annotation.

The presented work examined modern approaches to the study and conservation of Russian dialects, focusing on their linguistic and cultural significance. The research emphasized that Russian dialects, such as pomor dialects and Siberian dialects, are not only linguistic systems but also carriers of historical memory, local identity, and cultural traditions. It was noted that globalization, urbanization, and the dominance of standard Russian in media and education threaten the preservation of dialects, particularly among younger generations. Special attention was given to digital technologies, such as the creation of online archives and analytical platforms, which enable the recording, systematization, and analysis of dialectal data.

Keywords. Russian dialects, pomor dialects, Siberian dialects, globalization, urbanization, sociolinguistics, ethnolinguistics, digital technologies, online archives, corpus linguistics, dialect continuum.

Введение

Русские диалекты — это не только лингвистическое явление, но и уникальный культурный феномен, сохраняющий историческую память, локальную идентичность и традиции регионов. Они отражают многообразие русского языка, его адаптацию к условиям жизни разных сообществ, от северных поморских говоров до сибирских диалектов. Однако в XXI веке

диалекты находятся под угрозой исчезновения. Глобализация, урбанизация и доминирование стандартного русского языка в медиа и образовании сокращают число носителей, особенно среди молодежи. Этот процесс не только обедняет языковое богатство, но и стирает культурные коды, которые диалекты несут в себе.

Современные исследования показывают переход от традиционной диалектологии, сосредоточенной на описании фонетики и лексики, к междисциплинарным подходам. Лингвисты все чаще обращаются к социолингвистике, чтобы понять, как диалекты функционируют в обществе, и к этнолингвистике, чтобы изучить их связь с культурой и традициями. Цифровые технологии открывают новые возможности: с помощью онлайн-архивов и аналитических инструментов ученые фиксируют устную речь, создают базы данных и изучают вариативность диалектов. Особое значение имеет участие носителей, чьи знания и опыт делают процесс консервации не просто научным, но и живым, связанным с реальными сообществами[1-3].

Теоретические основы современных исследований диалектов

Современная диалектология рассматривает русские диалекты как динамичные системы, которые изменяются под воздействием социальных, культурных и экономических факторов. Это не просто локальные варианты языка, но и отражение исторического опыта, традиций и идентичности сообществ, от поморских говоров русского севера до сибирских диалектов. В условиях глобализации, урбанизации и усиления стандартного русского языка в медиа и образовании диалекты стремительно утрачиваются, что делает их изучение и консервацию одной из ключевых задач лингвистики. Теоретические рамки современной диалектологии выходят за пределы традиционного описания фонетики и лексики, опираясь на междисциплинарные подходы, которые объединяют социолингвистику, этнолингвистику и цифровую гуманитаристику. Такой подход позволяет не только фиксировать диалектные особенности, но и понимать их роль в жизни носителей, а также разрабатывать стратегии сохранения[2-3].

Таблица 1: Современные теоретические подходы в изучении русских

Теоретический подход	Методология исследования	Практическое значение
Социолингвистика	Интервью, анкетирование, наблюдение	Анализ функционирования диалектов в обществе

Этнолингвистика	Текстологический анализ, работа с носителями	Сохранение культурного наследия
Лексико-фонетический анализ	Диалектологическое картографирование	Фиксация и систематизация диалектных различий
Корпусная лингвистика	Электронные корпуса, автоматическая транскрипция	Быстрая обработка и анализ больших объёмов диалектного материала

Традиционная диалектология, основанная на полевых экспедициях и создании таких трудов, как «Диалектологический атлас русского языка», заложила основу для систематического изучения говоров. Исследователи десятилетиями собирали данные о произношении, лексике и грамматике, создавая карты, которые показывали, например, различия между вологодскими и архангельскими говорами. Однако эти методы уже не отвечают вызовам XXI века. Современные ученые переходят к использованию корпусной лингвистики, которая позволяет анализировать большие объемы текстов и аудиозаписей с помощью цифровых инструментов. Например, создание баз данных с записями вятских или сибирских диалектов дает возможность изучать не только слова, но и интонации, ритм речи, а также их изменения во времени. Цифровые технологии, такие как программы автоматической транскрипции, помогают обрабатывать устную речь, сохраняя ее естественный контекст.

Глобализация и стандартизация языка, усиленные телевидением, интернетом и школьным образованием, приводят к тому, что молодое поколение все реже использует диалекты. Миграция из деревень в города сокращает число носителей, а с ним — и контекст, в котором диалекты существуют. Для решения этих проблем ученые разрабатывают новые теоретические модели. Концепция диалектного континуума объясняет, как говоры постепенно переходят друг в друга, например, от новгородских к псковским. Модель социокультурной адаптации показывает, как диалекты изменяются под влиянием новых условий, сохраняя при этом уникальные черты. Лингвистическая экология предлагает рассматривать диалекты как часть языкового разнообразия, которое нужно защищать, подобно природным экосистемам[4-5].

Современные методы и практики консервации диалектов

В условиях глобализации, урбанизации и доминирования стандартных языков в медиа и образовании диалекты, как уникальные носители культурной и языковой идентичности, находятся под угрозой исчезновения. Это касается не только русских говоров, но и диалектов других регионов, где локальные языковые традиции вытесняются унифицированными нормами. Сохранение диалектов — это не только научная задача, но и способ защитить культурное наследие, которое отражает исторический опыт и мировоззрение сообществ. Современные методы консервации диалектов опираются на цифровые технологии и активное вовлечение носителей, позволяя фиксировать, анализировать и популяризировать говоры. Актуальность таких подходов обусловлена стремительным сокращением числа носителей, особенно среди молодежи, и необходимостью создания доступных ресурсов для будущих поколений. Практические решения, такие как цифровые архивы и аналитические платформы, помогают преодолеть ключевые проблемы: недостаток систематизированных данных, утрату культурного контекста и ограниченные возможности для работы с устной речью.

Один из наиболее эффективных методов — создание цифровых архивов, которые сохраняют аудио, видео и текстовые записи диалектной речи. Платформа *ELAR (Endangered Languages Archive)* активно используется для этих целей. В России исследователи применяют ее для записи поморских говоров Архангельской области, где пожилые жители деревень делятся рассказами о рыболовстве и исполняют традиционные песни. Эти материалы сопровождаются метаданными: информацией о возрасте носителя, месте записи и культурном контексте, что делает их ценным ресурсом для лингвистов и этнографов. В Узбекистане подобные подходы могли бы применяться для сохранения ферганского или хорезмского диалектов узбекского языка, фиксируя местные сказания или обрядовые тексты[5-7].

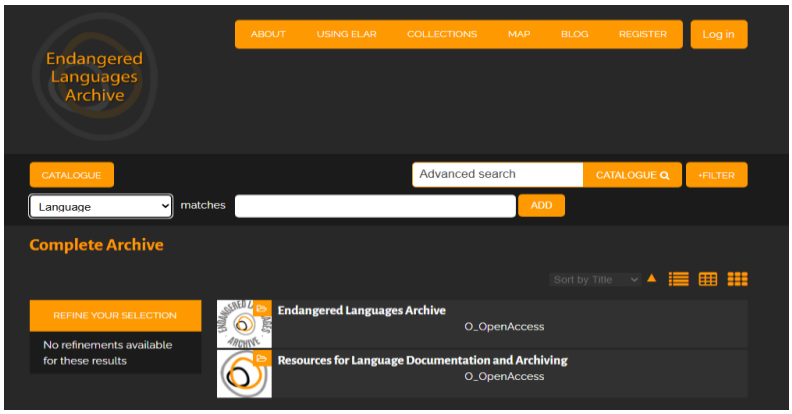

Рисунок 1. Интерфейс цифрового архива ELAR для консервации языков и диалектов

Однако создание таких архивов требует значительных ресурсов: полевые экспедиции ограничены финансированием, а обработка записей специальными навыками.

Другой важный метод — использование аналитических платформ для создания и изучения диалектных корпусов. Платформа *Sketch Engine* позволяет систематизировать тексты, собранные в полевых условиях, и анализировать их лексические, грамматические и фонетические особенности. Сравнение этих данных с тверскими диалектами показало различия в архаичных грамматических формах. На основе таких корпусов в Вологодской области были разработаны словари для школьных уроков, знакомящих детей с местными говорами.

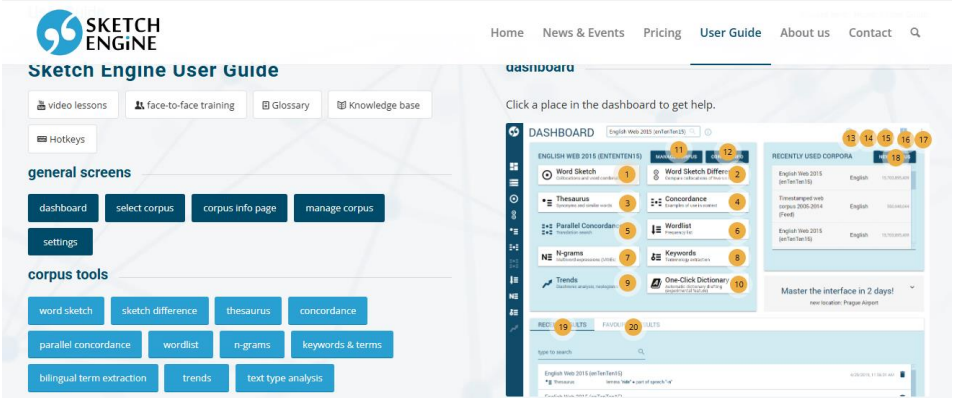

Рисунок 2. Интерфейс платформы Sketch Engine для анализа диалектных корпусов

Носители участвуют в проверке транскрипций, что повышает точность данных и поддерживает их интерес к диалектам. Тем не менее, вариативность устной речи и ограниченный объем текстов для редких диалектов усложняют анализ.

Эти методы опираются на сотрудничество ученых, носителей и местных организаций. Проблемы, такие как низкая вовлеченность молодежи или недостаток ресурсов, преодолеваются через семинары для лингвистов по работе с цифровыми инструментами и создание интерактивных ресурсов, где диалекты представлены живо и увлекательно. Эти шаги сохраняют диалекты не только как научный объект, но и как часть культурной жизни, доступную для широкой аудитории[6-7].

Перспективы сохранения диалектов и рекомендации

Сохранение русских диалектов — это не просто работа для ученых, а способ сохранить душу регионов, где каждый говор рассказывает свою историю. Сегодня диалекты исчезают из-за того, что молодежь переезжает в города, а стандартный язык вытесняет местные слова и выражения. Но

будущее есть: если мы начнем действовать сейчас, диалекты могут стать частью нашей культуры и даже гордостью. Давайте посмотрим, что уже работает и что можно сделать, чтобы они жили дальше.

Есть хорошие примеры. В Вологодской области школьники собираются в клубах, учат слова и песни своих бабушек, а учителя записывают это для других. В Иркутске люди с учеными записывают рассказы о деревенской жизни, чтобы сохранить слова про охоту и поля. Даже в Узбекистане могли бы делать то же, собирая истории на местных говорах. Эти опыты показывают, что, если носители участвуют, диалекты живут.

Что можно сделать? Во-первых, нужны деньги на поездки в деревни, где еще говорят на диалектах, чтобы записать их речь.

Во-вторых, давайте создадим простой сайт с аудио и словами вологодских или архангельских говоров, чтобы каждый мог учить их дома.

Простые шаги тоже помогут. Можно сделать видео, где школы обмениваются диалектными сказками. Или выпустить книгу с красивыми словами из разных регионов. Еще можно записать подкасты, где носители говорят на своем наречии, и выложить их в интернет. Это сделает диалекты интересными для всех[4-8].

Русские диалекты — это не только языковое богатство, но и живая связь с историей и культурой регионов. Глобализация, урбанизация и стандартный русский язык угрожают их существованию, особенно среди молодежи. Современные исследования переходят от традиционной диалектологии к междисциплинарным подходам, включая социолингвистику, этнолингвистику и цифровые технологии. Онлайн-архивы помогают фиксировать и анализировать говоры, сохраняя их для будущих поколений. Участие носителей делает процесс живым и значимым. Опыт Вологодской области и Иркутска показывает, что школьные программы и записи рассказов могут вдохнуть жизнь в диалекты. Для их сохранения нужны полевые экспедиции, доступные сайты с аудио и подкасты, которые привлекут молодежь. Диалекты это душа регионов, и их защита требует совместных усилий ученых, носителей и общества. Эти шаги помогут сохранить уникальное наследие, чтобы оно стало гордостью, а не забытым прошлым.

Список литературы:

1. Кудратова Гулрух Иззатуллаевна - Формирование навыков устной речи у изучающих русский язык: Эффективные стратегии - 2024

2. Касаткин, Л. Л. Современная русская диалектология: междисциплинарные подходы и цифровые технологии. Русский язык в научном освещении-2023, 45(2), 12–30.

3. Букринская, И. А., & Кармакова, О. Е. Цифровые архивы в сохранении диалектного наследия: опыт работы с поморскими говорами. 2024 - Вестник Института русского языка им. В.В. Виноградова, 38, 56–72.

4. Кудратова Гулрух Иззатуллаевна - Роль грамматики в обучени русскому языку: Как сделать изучение грамматики более интересным – 2024

5. Добрушина, Н. Р - Социолингвистические аспекты утраты диалектов в условиях глобализации. Социолингвистические исследования - 2023 19(3), 101–118.

6. Ермакова, М. И., & Зализняк, А. А - Корпусная лингвистика в изучении русских диалектов: возможности и ограничения. Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии,2024, 23(1), 45–60.

7. Шведова, С. О - Лингвистическая экология и сохранение языкового разнообразия: уроки русских диалектов. 2025-Язык и культура, 51, 78–94.

8. Голубев, А. В., & Петрова, Т. И - Этнолингвистические исследования русских диалектов: связь языка и культурной идентичности. 2024 - Этнография и лингвистика, 12(4), 33–49.

INTEGRATING LANGUAGE SKILLS FOR EFFECTIVE LANGUAGE TEACHING

Buranova Mekkamtosh Kholikulovna,
Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, teacher
Tel: +998 91 969 94 32
E-mail: mexkamtoshb@gmail.com

Abstract

This article explores the importance of integrating various language skills—listening, speaking, reading, and writing—in language teaching. It highlights the benefits of skill integration, such as enhanced communicative proficiency, increased student engagement, and the development of critical thinking. The paper discusses several strategies for integrating language skills, including project-based learning (PBL), task-based language teaching (TBLT), and content and language integrated learning (CLIL). Furthermore, it provides practical methods for implementing integrated tasks and offers solutions to potential challenges such as

resource limitations, time constraints, and student resistance. By adopting a holistic approach to language instruction, educators can foster a more realistic and effective learning environment, better preparing students for real-world communication.

Keywords: Language skills integration ,communicative proficiency, project-based learning, task-based language teaching, content and language integrated learning ,critical thinking, teaching strategies, integrated skills activities, productive and receptive skills.

Аннотация

В этой статье рассматривается важность интеграции различных языковых навыков — аудирования, говорения, чтения и письма — в преподавании языка. В ней подчеркиваются преимущества интеграции навыков, такие как повышение коммуникативной компетентности, повышение вовлеченности студентов и развитие критического мышления. В статье обсуждается несколько стратегий интеграции языковых навыков, включая проектное обучение (PBL), языковое обучение на основе задач (TBLT) и интегрированное обучение по содержанию и языку (CLIL). Кроме того, в ней приводятся практические методы реализации интегрированных задач и предлагаются решения потенциальных проблем, таких как ограниченность ресурсов, временные ограничения и сопротивление студентов. Принимая целостный подход к языковому обучению, преподаватели могут способствовать созданию более реалистичной и эффективной среды обучения, лучше подготавливая студентов к реальному общению.

Ключевые слова:интеграция языковых навыков, коммуникативное владение, проектное обучение, языковое обучение на основе задач, интегрированное обучение по содержанию и языку, критическое мышление, стратегии обучения, интегрированные навыки, продуктивные и рецептивные навыки.

Annotatsiya

Ushbu maqola til o‘rgatishda turli til ko‘nikmalarini - tinglash, gapirish, o‘qish va yozishni integratsiyalashning ahamiyatini o‘rganadi. U kommunikativ malakani oshirish, talabalarning faolligini oshirish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish kabi ko‘nikmalar integratsiyasining afzalliklarini ta'kidlaydi. Maqolada til ko‘nikmalarini integratsiyalashning bir qancha strategiyalari, jumladan, loyihaga asoslangan ta’lim (PBL), vazifaga asoslangan til o‘rgatish (TBLT) va mazmun va tilni integratsiyalashgan o‘rganish (CLIL) muhokama qilinadi. Bundan tashqari, u integratsiyalashgan vazifalarni amalga oshirishning

amaliy usullarini taqdim etadi va resurslarni cheklash, vaqt cheklovlari va talabalar qarshiligi kabi potentsial muammolarga echim taklif qiladi. Tilni o‘qitishga yaxlit yondashuvni qo‘llash orqali o‘qituvchilar yanada real va samarali ta'lim muhitini yaratishi, talabalarni real dunyo muloqotiga yaxshiroq tayyorlashlari mumkin.

Kalit so‘zlar: Til ko‘nikmalarini integratsiyalashuvi, kommunikativ malaka, loyihaga asoslangan o‘rganish, vazifaga asoslangan til o‘rgatish, mazmun va tilni integratsiyalashgan o‘rganish, tanqidiy fikrlash, o‘qitish strategiyalari, integratsiyalashgan ko‘nikmalar faoliyati, samarali va retseptiv ko‘nikmalar.

In order to replicate the natural processes of skill-mixing which we mentioned at the beginning of this chapter, and also because we want to provide maximum learning opportunities for the different students in our classes, it makes sense to integrate different skills.Speaking as preparation and stimulus: we often ask students to discuss a topic as a way of activating their schemata or engaging them in a topic that they are going to read or hear about. Speaking sessions allow students to investigate their thoughts and feelings about a topic. Frequently, too, speaking is part of a longer planning sequence.

Integrating language skills in teaching involves creating learning activities that combine listening, speaking, reading, and writing, rather than treating them as isolated competencies. This holistic approach reflects real-life communication where these skills are used simultaneously and interdependently. By integrating skills, language teaching becomes more effective, engaging, and applicable to real- world contexts.

Benefits of Integrating Language Skills

1. Enhanced Communication Proficiency: Integrated skills teaching mirrors real-life language use, improving students' overall communicative competence. For example, discussing a text (reading and speaking) enhances understanding and expression simultaneously.

2. Increased Engagement and Motivation: Varied activities that blend different skills can keep students more engaged and motivated, reducing monotony and enhancing learning outcomes.

3. Contextual Learning: Integrating skills provides a context for language use, helping students understand how language functions in different situations. This contextual learning supports better retention and application of language skills.

4. Development of Critical Thinking: Activities that combine multiple skills often require higher-order thinking, encouraging students to analyze, synthesize, and evaluate information.

Strategies for Integrating Language Skills

1. Project-Based Learning (PBL): PBL involves students in projects that require the use of multiple language skills. For instance, a project on creating a school magazine would involve reading articles for research, writing content, and speaking and listening during group discussions.
2. Task-Based Language Teaching (TBLT): TBLT focuses on tasks that reflect real-world activities, integrating skills naturally. Tasks like planning a trip involve reading travel guides, listening to suggestions, discussing plans, and writing itineraries.
3. Content and Language Integrated Learning (CLIL): Teaching subjects like history or science in the target language integrates language skills with content learning, promoting both subject knowledge and language proficiency.
4. Thematic Units: Organizing lessons around themes (e.g., environment, technology) allows for the integration of skills within a coherent context. Students might read articles, discuss issues, write reports, and present findings on a theme.
5. Role-Plays and Simulations: These activities require students to use multiple language skills to perform roles or simulate real-life scenarios, enhancing their ability to use language dynamically.

A typical procedure for getting students to read a written text or listen to a recording involves both Type 1 and Type 2 tasks. Type 1 tasks are those where we get students to read or listen for some general understanding, rather than asking them to pick out details or get involved in a refined search of the text. Type 2 tasks, on the other hand, are those where we get students to look at the text in considerably more detail, maybe for specific information or for language points. Moving from the general to the specific by starting with Type 1 tasks and going on to Type 2 tasks works because it allows students to get a feel for what they are seeing or hearing before they have to attack the text in detail, which is the more difficult thing to do. The procedure for teaching receptive skills generally starts with a lead in. This is where we engage students with the topic of the reading and we try to activate their schema (plural schemata), a term which was best described by Guy Cook as 'our preexistent knowledge of the world' This is the knowledge that allows many British, Australian, West Indian, Pakistani and Indian people (for example) to make sense of headlines like England in six-wicket collapse

(a reference to the game of cricket), whereas many Canadians would instantly understand what it means to be sent to the penalty box and why being sent there might give another team a power play (both terms come from ice hockey, Canada's national sport). All of us, at whatever age, but especially from late childhood onwards, have this pre-existent knowledge which we bring with us to all encounters with topics and events. The job of the receptive skills teacher, therefore, is to provoke students to get in touch with that knowledge or schema. They can then predict what a text is likely to be about, and what they are going to see or hear. We can provoke this kind of prediction by giving them various clues, such as pictures, headlines or book jacket descriptions. We can give them a few words or phrases from the text and ask them to predict what these might indicate about its content. We can encourage a general discussion of the topic or ask students to make their own questions for what they are going to read about. Whatever alternative we choose, the point is that prediction is vitally important if we want students to engage fully with the text. Once students are ready to read, we set some kind of a comprehension task so that they will read or listen in a general way-trying to extract a mostly general understanding of what, superficially, the audio or written text is all about. The students read or listen to the text and then the teacher directs feedback. Here we may suggest that students go through the answers in pairs or small groups. This is partly so that they get more opportunities to work together, and partly so that when we go through the answers with the class, individual students do not get exposed as having failed in a task. Sometimes the teacher directs a text-related task immediately this Type 1 task has been completed. A text-related task is any kind of follow-up activity and might be either a response to the content of the text or a focus on aspects of language in the text[8] However, we will usually get the students to look at the text again for a Type 2 task in which they are required to examine it in more detail. The comprehension cycle is repeated and then the teacher involves the students in text-related tasks (of course, it is possible that students might be involved in more than one Type 2 task cycle).

Teachers on the other hand, seem to be divided into two groups. Those that think about technique, and those that think about content. Let me try to represent this visually. The relationship between technique and content is like points on a graph. On the X axis, we have technique represented by this blue line, and on the Y axis, we have content, represented by the red line.

Now, let me ask you a question. University teachers, are they more interested in content or technique?

Well, in my teaching experience, I would say that many university teachers care a lot about content. Perhaps this is because many perceive themselves as researchers, writers of books and articles. I remember hearing one educational expert remark that professors think of their bodies as nothing more than transportation for their brains. As a teacher trainer myself, as I do training, I am often surprised at how few university teachers have received any training about technique at all. Isn't it weird that some of our brightest minds in the world have taken hundreds of courses, but never taken any courses, not one, on how to teach? They would fall into the high content, low technique area of the spectrum. At the other end of the spectrum, let's talk about teachers in primary and middle schools. Do they use techniques? In fact, before primary teachers are ever given a chance to teach students, they are often given many courses on how to teach, and make things both interesting and easily understood for students. They use colors, games, and stories. They use their hands and bodies. Bodies are not just transporting for their brains. They are taught techniques that break down information, and make it easy for a learner to understand. Techniques, such as group work, flash cards, color coded board work. However, the opposite problem can often happen here. While techniques are usually studied and utilized, sometimes primary and middle school teachers are not given the freedom to choose their own books and materials[7]And thus, they spend most of their time thinking about technique, and not about the content. Another problem in the balance of content and technique is the fun teacher. You know the one. His class is one game after another. You get to laugh a lot, he tells lots of funny stories about his three dogs, but how much have students learned? Do the games provide instruction, as well as, fun?[9]. Do the stories teach a key learning point? Or has much of the valuable class time been more social than educational? This is not meant as a criticism of teachers on either end of the spectrum. Certainly, there are university teachers that use fantastic technique and primary teachers who create amazing content. And a fun teacher can also be an excellent educator. The point is, and what I want you to consider, is who you are. And where you will find the happy balance between both content and technique. As you train yourself, as a language teaching professional, keep in mind the tremendous difference that both content, and technique is important in delivering lessons.

References:

1. Cook, G. (2008). *The discursive approach to language teaching*. Cambridge University Press.
2. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford University Press.
3. Hinkel, E. (2006). Current perspectives in teaching the four skills. *TESOL Quarterly*, 40(1), 113-136. https://doi.org/10.2307/40264522
4. Mardanova, M. (2021). *Semantic characteristics of English jargonisms*. *Journal of Foreign Languages and Linguistics*, 2(3).
5. Mardanova, M.D. va Davlatova, Sh.M. (2024, 25-aprel). *The problem of stylistic classification of vocabulary*. *Modern Science and Education: Achievements and Development Prospects*, (2), 10–13.
6. Nunan, D. (2004). *Task-based language teaching*. Cambridge University Press.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge University Press.
8. Seidlhofer, B. (2004). Research perspectives franca. *Annual Review of Applied Linguistics*, 24, 400-421. https://doi.org/10.1017/S026719050400022X
9. Ur, P. (1996). *A course in language teaching*. Cambridge University Press.
10. Willis, J. (1996). *A framework for task-based learning*. Longman.

TEACHER’S PHYSICAL PRESENCE IN CLASS

Maqsudova Shaxnoza Muxsinjon qizi,
FerSu, EFL teacher
Abduraximova Gulsanam Murodjon qizi
FerSu, 1st course , group number 24.102
abduraximovagulsanam01@gmail.com
+998916604979

Abstract:

The physical presence of a teacher in the classroom has long been a subject of interest in educational research. This article examines the importance of a teacher’s physical presence and its impact on student learning and classroom dynamics. Drawing on research and theories, it explores how a teacher's direct interaction fosters engagement, enhances communication, and establishes a productive learning environment. Key aspects include emotional connection, classroom management, and the influence on student motivation. Findings show that teacher presence positively correlates with student academic performance.

Keywords: Teacher presence, classroom dynamics, student engagement, motivation, communication, academic performance, classroom management, physical presence, teacher-student interaction, emotional connection.

Annotatsiya

O‘qituvchining darsda jismoniy ishtiroki ta'lim sohasida uzoq vaqt davomida muhokama qilinib kelgan mavzu hisoblanadi. Ushbu maqolada o‘qituvchining jismoniy ishtirokining ta'lim va sinfdagi munosabatlarga ta'siri o‘rganiladi. Tadqiqot va nazariyalar asosida o‘qituvchining to‘g'ridan-to‘g'ri o‘zaro ta'siri ishtirokni rag'batlantirish, muloqotni kuchaytirish va samarali o‘quv muhiti yaratish kabi jihatlarni ko‘rib chiqadi. Asosiy jihatlar: hissiy bog'lanish, sinfni boshqarish va o‘quvchilarni motivatsiya qilish. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchining jismoniy ishtiroki o‘quvchilarning akademik muvaffaqiyatiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: O‘qituvchi ishtiroki, sinf dinamikasi, o‘quvchilarning ishtiroki, motivatsiya, muloqot, akademik muvaffaqiyat, sinfni boshqarish, jismoniy ishtirok, o‘qituvchi-o‘quvchi o‘zaro ta'siri, hissiy bog'lanish.

Аннотация

Физическое присутствие учителя в классе уже давно является предметом интереса в образовательных исследованиях. В этой статье рассматривается важность физического присутствия учителя и его влияние на обучение учащихся и динамику класса. Опираясь на исследования и теории, она изучает, как прямое взаимодействие учителя способствует вовлеченности, улучшает коммуникацию и создает продуктивную среду обучения. Ключевые аспекты включают эмоциональную связь, управление классом и влияние на мотивацию учащихся. Результаты показывают, что присутствие учителя положительно коррелирует с успеваемостью учащихся.

Ключевые слова: Присутствие учителя, динамика класса, вовлеченность учащихся, мотивация, коммуникация, успеваемость, управление классом, физическое присутствие, взаимодействие учителя и учащихся, эмоциональная связь.

In the field of education, the teacher’s physical presence in the classroom has been a topic of much interest and debate. While much of modern education has embraced technological advancements, especially with the rise of online and hybrid learning environments, the importance of an educator’s physical presence cannot be overlooked. A teacher’s direct interaction with students in the classroom can significantly impact student learning, engagement, and motivation. This article aims to explore the role of a teacher’s physical presence and how it affects various

aspects of the classroom environment, including teacher-student interactions, classroom management, and student academic performance.The teacher’s physical presence is integral to the dynamics of the classroom. Research suggests that in-person teaching fosters a deeper emotional connection between the educator and the students, an element that is often lacking in virtual learning environments (Brown, L.M., 2020). Emotional connections are essential for creating a positive and supportive classroom atmosphere, which can motivate students to engage more actively in the learning process. A teacher’s ability to respond to students’ needs, provide feedback, and adapt their teaching approach based on student reactions is enhanced when they are physically present.Moreover, the teacher’s presence is crucial for maintaining discipline and managing classroom behavior. A teacher’s physical proximity to students often creates a sense of accountability, as students are more likely to follow instructions and remain focused when they know the teacher is nearby. This level of control is harder to achieve in remote learning settings, where physical cues and personal supervision are limited.Classroom management, which is pivotal in ensuring that students are engaged and focused on the learning material, is also positively influenced by a teacher’s physical presence. Teachers who are physically present in the classroom can more effectively gauge student understanding, address misconceptions in real time, and adapt their teaching strategies accordingly (Brown, L.M., 2020, p. 45). This immediate feedback loop enhances the learning experience for students, helping them to stay on track and achieve academic success. The role of the teacher’s presence in enhancing student motivation also deserves attention. Motivation plays a critical role in academic performance, and research suggests that students are more motivated when they feel connected to their teacher and the learning material (Smith, R., 2021). The physical presence of the teacher contributes to creating a sense of belonging and community within the classroom, which in turn fosters intrinsic motivation. This sense of connection is harder to replicate in virtual classrooms where students may feel disconnected or isolated. In this article, we will delve deeper into these themes by exploring the existing literature on the subject and analyzing empirical studies that investigate the impact of teacher presence on student outcomes. We will also examine the differences between in-person and online teaching experiences and highlight the challenges and opportunities presented by each mode of learning. By doing so, we aim to provide a comprehensive understanding of the significance of the teacher’s physical presence in the classroom and its influence on various aspects of the educational experience.

One of the most significant impacts of a teacher's physical presence is the quality of interaction between the teacher and students. Studies have consistently shown that direct, face-to-face communication between teachers and students fosters a more engaged and dynamic learning environment. In a traditional classroom setting, teachers can observe students’ body language, facial expressions, and reactions to instructional content. This immediate feedback allows teachers to adjust their teaching strategies in real time, ensuring that students are fully engaged with the material. According to Brown (2020), this kind of interaction is vital for promoting student participation, as students are more likely to ask questions and engage in discussions when they feel they are in the physical presence of their teacher. Moreover, teacher-student interactions in the classroom go beyond academic content; they also encompass emotional and social support. Teachers who are physically present can provide encouragement, offer personalized feedback, and build positive relationships with their students. These interactions foster a supportive environment where students feel valued, safe, and motivated to participate actively in the learning process (Brown, L.M., 2020, p. 46). This emotional connection is often lacking in online learning environments, where face-to-face interactions are limited, and students may feel disconnected from their instructors. Effective classroom management is crucial for maintaining a productive and focused learning environment. The teacher’s physical presence plays a central role in managing student behavior and ensuring that lessons run smoothly. Teachers can quickly identify and address any behavioral issues that arise, such as students becoming distracted or disruptive, by using non-verbal cues or directly engaging with the students. This presence creates a sense of accountability among students, who are more likely to stay focused and behave appropriately when they know the teacher is physically present (Johnson, P., 2021)

In addition, a teacher’s proximity allows them to create a more structured and organized learning environment. Teachers can circulate around the classroom, providing individualized support to students who may be struggling, while simultaneously monitoring group activities and discussions. This level of supervision is not easily replicated in online learning environments, where teachers often struggle to maintain control over student participation and behavior. As a result, the teacher’s physical presence is essential for fostering a well-managed classroom where students can focus on learning without distractions. Teacher presence also has a profound impact on student motivation and academic performance. Research has shown that students are more motivated to perform well academically when they have strong, supportive relationships with their teachers. These relationships are often formed through in-person interactions that

allow teachers to understand students' individual needs, interests, and challenges. When students feel that their teacher is invested in their success, they are more likely to be motivated to engage with the material and achieve academic success (Smith, R., 2021). Furthermore, a teacher’s physical presence allows for immediate feedback, which is crucial for student growth and improvement. Teachers can provide real-time clarification, answer questions, and offer encouragement during lessons, all of which contribute to a more personalized learning experience. This immediate support is less readily available in online learning environments, where feedback may be delayed or impersonal.

A teacher’s physical presence is also instrumental in establishing a positive and inclusive classroom culture. In-person teaching allows teachers to set the tone for the classroom by modeling desired behaviors and creating an atmosphere of respect and cooperation. Teachers can engage in non-verbal communication, such as eye contact and body language, to convey warmth and approachability, which helps create an environment where students feel comfortable expressing themselves and participating in discussions (Brown, L.M., 2020). This sense of belonging is particularly important for students who may feel marginalized or disconnected. Teachers who are physically present can offer emotional support and guidance, fostering a sense of community and inclusion within the classroom. This positive atmosphere can significantly impact student well-being and, ultimately, their academic success. In conclusion, the physical presence of a teacher in the classroom is crucial for fostering meaningful teacher-student interactions, maintaining effective classroom management, enhancing student motivation, and promoting academic performance. The emotional and social support that teachers provide through their physical presence is essential for creating a positive and inclusive learning environment. While technology has made it possible to conduct remote and hybrid classes, it is clear that the teacher’s physical presence offers unique benefits that cannot be fully replicated in online learning settings. The teacher’s ability to connect with students on an emotional level, provide immediate feedback, and manage classroom dynamics is critical for ensuring that students are engaged and motivated to learn. As education continues to evolve, it is important to recognize the irreplaceable value of teacher presence in the classroom. Future research should continue to explore the various dimensions of teacher presence and its impact on student outcomes, both in traditional and online learning environments.

Ultimately, teachers are not just facilitators of content; they are role models, mentors, and emotional supporters who contribute significantly to the holistic development of students. In this regard, the teacher’s physical presence

remains an invaluable aspect of the educational experience, one that will continue to shape the future of teaching and learning.

References

1. An, P., Bakker, S., Ordanovski, S., Taconis, R., & Eggen, B. (2018, March). ClassBeacons: Designing distributed visualization of teachers' physical proximity in the classroom. In *Proceedings of the twelfth international conference on tangible, embedded, and embodied interaction* (pp. 357-367)..
2. Johnson, P. (2021). *Classroom management strategies: Teacher presence and behavior regulation*. Educational Leadership, 58(6), 77-89.
3. Smith, R. (2021). *Motivation in the classroom: The power of teacher presence*. Journal of Motivation and Learning, 32(4), 101-118.
4. Rodgers, C. R., & Raider-Roth, M. B. (2006). Presence in teaching. *Teachers and Teaching: theory and practice*, *12*(3), 265-287.

ADABIYOTSHUNOSLIKDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNING AHAMIYATI

Nursulton Shayxislamov,
Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Turizm fakulteti dekan o‘rinbosari,
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi o‘qituvchisi, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya

Mazkur maqolada adabiyotshunoslikda kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari, uning zamonaviy ta’lim tizimidagi o‘rni va amaliy ahamiyati yoritilgan. Kompetensiyaviy yondashuv o‘quvchilarda chuqur tafakkur, tahliliy fikrlash, ijodkorlik, hamda kommunikativ ko‘nikmalarni shakllantirishda muhim vosita ekanligi asoslab berilgan. Maqolada shuningdek, adabiy matnlarni o‘qitishda kompetensiyaviy yondashuv asosida dars jarayonini tashkil qilish usullari haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: kompetensiyaviy yondashuv, adabiyotshunoslik, ta’lim, adabiy tafakkur, metodika, integratsiya, kommunikativ kompetensiya

Abstract

This article covers the theoretical foundations of a competency approach in literary studies, its role and practical significance in the modern educational system. Competency approach is based on the fact that it is an important tool in the formation of deep thinking, analytical thinking, creativity, as well as communicative skills in students. The article also reflects on the methods of

organizing the course process on the basis of a competency approach in teaching literary texts.

Keywords: competency approach, literary studies, education, literary thinking, methodology, integration, communicative competence

Аннотация

В данной статье освещаются теоретические основы компетентностного подхода в литературоведении, его место и практическое значение в современной системе образования. Было обосновано, что компетентностный подход является важным инструментом в формировании у учащихся глубокого мышления, аналитического мышления, творчества, а также коммуникативных навыков. В статье также рассматриваются методы организации учебного процесса на основе компетентностного подхода к обучению литературным текстам.

Ключевые слова: компетентностный подход, литературоведение, образование, литературное мышление, методология, интеграция, коммуникативная компетентность

Zamonaviy ta’lim jarayonida shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, adabiyotshunoslik fanida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish orqali o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalari chuqurlashadi, ularning estetik didi, badiiy tafakkuri va ijodiy salohiyati rivojlanadi. Adabiyot fani nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyaviy, estetik va ijtimoiy ahamiyatga ega vosita sifatida talaba va o‘quvchilar shaxsini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

1. Kompetensiyaviy yondashuv tushunchasi va uning mohiyati

Kompetensiyaviy yondashuv – bu o‘quv jarayonida faqatgina an’anaviy bilimlarni o‘zlashtirish bilan cheklanmay, balki o‘quvchilarda real hayotiy vaziyatlarda kerakli bo‘lgan ko‘nikma va malakalarni shakllantirishga qaratilgan pedagogik konsepsiyadir. Bu yondashuvda asosiy e’tibor o‘quvchining mustaqil fikrlash qobiliyati, analitik va tanqidiy yondashuvi, kommunikativ imkoniyatlari, jamoada ishlash madaniyati, axborot bilan ishlash layoqati va ijodkorligini rivojlantirishga qaratiladi.

Kompetensiyaviy yondashuvda bilimlar vosita sifatida qaraladi – ya’ni, ular mustaqil fikr yuritish, muammoni hal qilish, qaror qabul qilish, hayotiy masalalarda to‘g‘ri yo‘l tanlash uchun zarur vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Bu esa zamonaviy ta’lim jarayonining asosiy talabi – o‘quvchini hayotga tayyorlash vazifasiga to‘liq javob beradi.

Bu yondashuvning asosiy xususiyatlaridan biri – integrativlikdir, ya’ni turli fanlarda olingan bilim va ko‘nikmalarni birlashtirib, murakkab hayotiy

muammolarga echim topish imkoniyati. Masalan, adabiyot darsida faqatgina matnni tahlil qilish emas, balki ushbu matndagi g‘oyalarni hozirgi jamiyatdagi muammolar bilan solishtirish, ularni baholash, shaxsiy munosabat bildirish orqali o‘quvchida ijtimoiy faollik va fuqarolik pozitsiyasi shakllanadi.

Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuvda o‘quvchi shaxs sifatida markazga olinadi. O‘qituvchi esa bilim beruvchi emas, balki ta’lim jarayonining tashkilotchisi va fasilitatori (yo‘l ko‘rsatuvchisi) sifatida faoliyat yuritadi. Bu jarayonda o‘quvchi o‘z-o‘zini anglaydi, o‘zining kuchli va zaif tomonlarini baholaydi, maqsadlar qo‘yadi va ularga erishish strategiyalarini ishlab chiqadi. Natijada, o‘quvchi nafaqat akademik bilimlar bilan qurollanadi, balki zamonaviy jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yurita oladigan kompetent shaxsga aylanadi.

Kompetensiyaviy yondashuvning tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi:

Bilim (knowledge) – nazariy tushunchalarni o‘zlashtirish;

Ko‘nikma (skills) – amaliy faoliyatda bilimlarni qo‘llay olish;

Motivatsiya va qadriyatlar (attitudes, values) – shaxsiy sifatlar, ijtimoiy mas’uliyat, kasbiy qiziqishlar;

Madaniy va ijtimoiy kontekstda faoliyat yurita olish – kommunikativ, axborotli va madaniy kompetensiyalar.

Xulosa qilib aytganda, kompetensiyaviy yondashuv – bu shunchaki yangi pedagogik atama emas, balki ta’lim mazmunini tubdan qayta ko‘rib chiqishga undovchi zamonaviy metodologik yondashuvdir. U orqali o‘quvchi passiv bilim oluvchidan faol, ongli, mas’uliyatli va ijtimoiy jihatdan faollikka ega bo‘lgan shaxsga aylanadi.

2. Adabiyotshunoslikda kompetensiyaviy yondashuvning o‘rni

Adabiyotshunoslik – bu nafaqat adabiy asarlarni tahlil qilish, balki ularni estetik, ijtimoiy, madaniy, tarixiy kontekstda anglashga yo‘naltirilgan kompleks fan sohasidir. Kompetensiyaviy yondashuv esa ushbu jarayonni yangi bosqichga olib chiqadi, chunki u o‘quvchilarning nafaqat bilim darajasini, balki real hayotda adabiy tafakkurdan foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiy asarlar bilan ishlashda kompetensiyaviy yondashuv tatbiq etilganda, o‘quvchi quyidagi bosqichlardan o‘tadi:

Matnni chuqur anglash – asarning syujeti, kompozitsiyasi, g‘oyasi, muallifning pozitsiyasi, til va uslub xususiyatlarini aniqlash orqali o‘quvchi matnni yuzaki emas, balki tahliliy o‘rganadi;

Obrazlar tahlili – personajlarning psixologik holati, motivlari, ijtimoiy pozitsiyasi va ular orqali ifodalangan umuminsoniy g‘oyalarning tahlili orqali o‘quvchi inson tabiatini chuqurroq tushuna boshlaydi;

Muallif niyatini aniqlash va baholash – o‘quvchi asar ortidagi g‘oyaviy, ma’naviy, falsafiy qatlamlarni ochishga harakat qiladi;

Hayotiy kontekst bilan bog‘lash – o‘quvchi asardagi voqealarni zamonaviy ijtimoiy holatlar bilan qiyoslaydi, bu esa unda tanqidiy fikrlash va tahliliy yondashuv ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Masalan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanini o‘rganish jarayonida faqat voqealar zanjirini yod olish emas, balki obrazlar orqali milliy ong, ijtimoiy adolat, o‘zlikni anglash, ayol taqdiri kabi dolzarb masalalarni tahlil qilish orqali o‘quvchi adabiy tafakkurni hayotiy tafakkur bilan bog‘laydi. Shu orqali adabiyot o‘quvchiga ijtimoiy hodisalarni baholash, shaxsiy pozitsiyasini shakllantirish, ma’naviy qadriyatlarni chuqur anglash imkonini beradi.

Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv asosida tuzilgan adabiyot darslarida interfaol metodlardan – muammoli savollar, munozaralar, “fikrlar kollajlari”, rolli o‘yinlar, keyslar, matn asosida stsenariy yaratish kabi usullardan foydalanish o‘quvchilarning ijodiy tafakkurini faollashtiradi. Bu o‘quvchini oddiy bilim oluvchidan faol ijodiy subyektga aylantiradi.

Kompetensiyaviy yondashuvning adabiyotshunoslikdagi o‘rni shundaki, bu yondashuv o‘quvchini badiiy matnga estetik qiziqish bilan yondashishga, o‘zining his-tuyg‘ulari va dunyoqarashi asosida asarni anglashga, shuningdek, madaniy kompetensiyani shakllantirishga xizmat qiladi. O‘quvchi o‘quv jarayonida madaniyat, til, tarix, falsafa, psixologiya, etika kabi fanlar bilan bog‘liq integratsiyalashgan bilimlarni egallaydi.

Xulosa qilib aytganda, adabiyotshunoslikda kompetensiyaviy yondashuv o‘quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishga, uni zamonaviy hayotda faol ishtirok etishga tayyorlashga xizmat qiladi. Bu yondashuv orqali o‘quvchilar adabiyotdan faqat bilim emas, balki hayotiy saboqlar, axloqiy mezonlar, estetik zavq olish madaniyatini ham o‘zlashtiradi.

3. Dars jarayonida kompetensiyaviy yondashuvni qo‘llash usullari

Pedagog kompetensiyalariga tayanib, darslar interaktiv metodlar, muammoli savollar, klaster, insert, akvarium, rolda o‘ynash kabi uslublar asosida tashkil etilishi mumkin. Bu o‘quvchilarni faollikka undaydi, ularni fikrini mustaqil ifodalashga o‘rgatadi.

4. Adabiy kompetensiyaning shakllanishi

O‘quvchilarda adabiy tafakkur, estetik qabul qilish qobiliyati, obrazli fikrlash va tanqidiy mulohaza yuritish malakalari adabiy kompetensiyaning muhim komponentlaridandir. Bu kompetensiyalar dars davomida badiiy matnlar asosida rivojlantiriladi.

Adabiyotshunoslikda kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish zamonaviy ta’lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biridir. Bu yondashuv nafaqat adabiy bilimlarni egallashga, balki o‘quvchilarning ushbu bilimlarni hayotiy vaziyatlarda qo‘llay olish malakasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Adabiy kompetensiyaning shakllanishi, o‘z navbatida, o‘quvchining shaxs sifatida kamol topishiga, uning estetik didi, axloqiy qarashlari, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosidagi dunyoqarashining mustahkamlanishiga olib keladi.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan darslar ta’limning interaktivligini ta’minlaydi, ya’ni o‘quvchilar bilim oluvchilar emas, balki faol ishtirokchilarga aylanadi; ijodiy va tanqidiy tafakkurni shakllantiradi, bu esa ularning mustaqil qaror qabul qilish, muammoni tahlil qilish va echim topish ko‘nikmalarini rivojlantiradi; kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirib, jamoada ishlash, fikr almashish, bahslashish va o‘z fikrini asoslab berish kabi ko‘nikmalarni shakllantiradi; o‘quvchining madaniy saviyasi va ma’naviy barkamolligini oshiradi, ularni milliy merosga nisbatan hurmat ruhida tarbiyalaydi.

Bundan tashqari, adabiyot darslarida kompetensiyaviy yondashuvni tatbiq etish orqali o‘quvchilarda asar mazmuni va g‘oyasini zamonaviy hayot bilan bog‘lash; adabiy obrazlar orqali jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tushunish; asardagi axloqiy muammolarni tahlil qilish va ularga shaxsiy munosabat bildirish; o‘zining fikrini yozma va og‘zaki shaklda aniq, ravon ifodalash kompetensiyalari shakllanadi.

Shu bois, adabiyot ta’limi metodikasida kompetensiyaviy yondashuv asosiy strategik yo‘nalishlardan biri sifatida qaralishi kerak. Bu yondashuv o‘quv jarayonini yanada maqsadli, natijaviy va shaxsga yo‘naltirilgan holatga olib chiqadi. Shuningdek, u ta’limning amaliy va tarbiyaviy ahamiyatini kuchaytiradi, o‘quvchining ijtimoiy hayotga tayyor, ongli va faol ishtirokchi sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Fikrimizga xulosa qiladigan bo‘lsak, adabiyotshunoslikda kompetensiyaviy yondashuvning joriy etilishi o‘quvchilarning adabiy bilimlarni amaliyotda qo‘llay olish salohiyatini oshiradi. Bu yondashuv o‘quv jarayonini yanada samarali, interaktiv va natijaviy qiladi. O‘quvchining mustaqil fikrlashi, ijtimoiy faolligi va madaniy saviyasi yuksaladi. Shu sababli, adabiyot ta’limida kompetensiyaviy yondashuv asosiy metodik yo‘nalishlardan biri bo‘lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizxo‘jaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Fan, 2006.

2. Qodirova M.X. Zamonaviy dars va ta’lim texnologiyalari. – Toshkent: 2019.
3. Xasanboyeva G. Adabiy ta’limda kompetensiyaviy yondashuv. – “Yangi O‘zbekiston” ilmiy-amaliy jurnali, 2022.
4. Mavlonova R. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
5. G‘ulomov A., Asqarova D. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
6. Duysabayeva, D., & Asliyeva, S. (2025). O‘QITUVCHI VA O‘QUVCHI O‘RTASIDAGI MUNOSABATLAR VA ULARNING SAMARALI RIVOJI. *Central Asian Academic Journal of Scientific Research*, *3*(1), 243-248.
7. Duysabayeva, Dilbar. "International Journal of Social Science Research and Review." (2022).
8. Jarasbayev, N. A. O. (2024). ZABUR TILIDAGI SHE'RIY METAFORALARNING TABIATI. *Academic research in educational sciences*, *5*(Conference NUU 5), 293-296.
9. Jarasbaev N. A. O. QOZOQ TILI VA ADABIYOTINI O‘QITISHDA TALABALAR KOGNITIV FAOLIYATNI FAOLLASHTIRISH TA'LIMNING MUHIM OMILIDIR //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. 3. – С. 1174-1181.

SOTSIOLINGVISTIK KOMPETENSIYANI ANEKDOTLAR ORQALI SHAKLLANTIRISH METODIKASINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

Zaripova Ziyodajon Rustam qizi,
Sattarova Dildora Raxmonkulovna,
Turizm fakuteti nemis tili kafedrasi o‘qituvchilari
Chirchiq davlat pedogogika universiteti

Annotatsiya

Ushbu maqola talabalar sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishda anekdotlardan didaktik vosita sifatida foydalanish metodikasini o‘rganadi. Maqolada sotsiolingvistik kompetensiyaning mohiyati, anekdotlarning sotsiolingvistik ahamiyati, ta'lim texnologiyalari va didaktikaning sotsiolingvistik kompetensiyani rivojlantirishdagi o‘rni, shuningdek, anekdotlardan foydalanish metodikasini rivojlantirish istiqbollari tahlil qilinadi. Anekdotlarni didaktik vosita sifatida qo‘llash sotsiolingvistik kompetensiyani shakllantirishda samarali va innovatsion yondashuvdir.

Kalit so‘zlar: sotsiolingvistika, sotsiolingvistik kompetensiya, anekdotlar, didaktika, ta’lim texnologiyalari, madaniyatlararo muloqot, metodika.

Abstract

This article explores the methodology of using anecdotes as a didactic tool in developing students’ sociolinguistic competence. The article analyzes the essence of sociolinguistic competence, the sociolinguistic significance of anecdotes, the role of educational technologies and didactics in developing sociolinguistic competence, as well as the prospects for developing the methodology of using anecdotes. The use of anecdotes as a didactic tool is an effective and innovative approach to the formation of sociolinguistic competence.

Keywords: sociolinguistics, sociolinguistic competence, anecdotes, didactics, educational technologies, intercultural communication, methodology.

Zamonaviy til o‘qitish metodologiyasida talabalar sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Sotsiolingvistik kompetensiya talabalarga tilni nafaqat grammatik jihatdan, balki ijtimoiy va madaniy kontekstga mos ravishda ishlatish qobiliyatini beradi. Ushbu maqolada talabalar sotsiolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishda anekdotlardan didaktik vosita sifatida foydalanish metodikasi ko‘rib chiqiladi.

1. Sotsiolingvistik kompetensiyaning mohiyati va ahamiyati

Sotsiolingvistik kompetensiya – bu tilni nafaqat to‘g‘ri, balki madaniyat, ijtimoiy norma va kontekstga mos ravishda ishlatish qobiliyatidir. Sotsiolingvistik kompetensiya quyidagi elementlarni o‘z ichiga oladi:

Tilning ijtimoiy funksiyalarini o‘rgatish: Talabalarga tilni turli ijtimoiy va madaniy kontekstlarda qanday ishlatishni o‘rgatish. Masalan, rasmiy va norasmiy vaziyatlarda qanday ifodalar va til vositalari ishlatilishini tushuntirish demakdir. Bunga nutqiy etiket, salomlashish va xayrlashish formullari, murojaat shakllari va boshqalar kiradi.

Madaniy farqlarni tushunish: Turli madaniyat vakillari o‘rtasida muloqot qilishda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan farqlarni tushunish va ularni hisobga olish. Bu, ayniqsa, global miqyosda muloqot qiladigan shaxslar uchun muhimdir. Masalan, ba'zi madaniyatlarda ko‘zga tik qarash hurmat belgisi bo‘lsa, boshqalarida hurmatsizlik sifatida qabul qilinishi mumkin.

Pragmatik ko‘nikmalarni rivojlantirish: Nutqiy aktlar, suhbatlashuv qoidalari va boshqa pragmatik hodisalarni o‘rgatish.

Ijtimoiy o‘zgaruvchanlikka moslashish: Tilning turli xil ijtimoiy guruhlar va vaziyatlarda qanday o‘zgarishini tushunish va moslasha olish.

Sotsiolingvistik kompetensiyani rivojlantirish talabalarga samarali muloqot qilish, madaniyatlararo tushunishga erishish va ijtimoiy jihatdan muvaffaqiyatli bo‘lish imkonini beradi.

2. Anekdotlarning sotsiolingvistik ahamiyati

Anekdotlar sotsiolingvistik kompetensiyani rivojlantirish uchun qimmatli didaktik materialdir. Anekdotlar orqali talabalar quyidagi imkoniyatlarga ega bo‘ladilar:

Tilning ijtimoiy va madaniy konteksti bilan tanishish: Anekdotlar ko‘pincha ma’lum bir madaniyatga xos bo‘lgan ijtimoiy normalar, qadriyatlar va urf-odatlar haqida ma’lumot beradi. Masalan, nemis anekdotlarida Till Eulenspiegel obrazi orqali nemis xalqining hazilga bo‘lgan munosabati, ijtimoiy tanqidga moyilligi va chaqqonligi aks etadi. Bu talabalarga nemis madaniyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Turli ijtimoiy rollarni va munosabatlarni tushunish: Anekdotlardagi personajlar orqali turli ijtimoiy rollar (masalan, rahbar, xodim, do‘st) va ular o‘rtasidagi munosabatlar namoyon bo‘ladi. Talabalar bu rollarni tahlil qilish orqali turli ijtimoiy vaziyatlarda o‘zlarini qanday tutishni o‘rganadilar. Masalan, bir anekdotda boshliq va xodim o‘rtasidagi munosabatlar kulgili tarzda tasvirlangan bo‘lsa, talabalar bu munosabatlarning ijobiy va salbiy tomonlarini ko‘rib chiqishlari mumkin.

Til variativligini o‘rganish: Anekdotlarda tilning turli xil uslublari, lahjalari va roliklari ishlatilishi mumkin. Bu talabalarga tilning o‘zgaruvchanligini tushunishga va turli vaziyatlarda mos tilni tanlashga yordam beradi. Masalan, bir anekdotda adabiy til bilan birga sheva yoki jargon ishlatilgan bo‘lsa, talabalar bu tillar o‘rtasidagi farqni va ularning ishlatilish o‘rnini o‘rganadilar.

Yumorning sotsiolingvistik jihatlarini tahlil qilish: Anekdotlardagi yumorni tushunish uchun tilning ijtimoiy va madaniy kontekstini bilish talab etiladi. Yumor madaniyatga bog'liq bo‘lishi mumkin va bir madaniyatda kulgili bo‘lgan narsa boshqasida kulgili bo‘lmasligi mumkin. Talabalar anekdotlardagi yumorni tahlil qilish orqali turli madaniyatlarning yumorga bo‘lgan munosabatini o‘rganadilar.

3. Ta’lim texnologiyalari va didaktikaning o‘rni

Zamonaviy ta’lim texnologiyalari va didaktika sotsiolingvistik kompetensiyani rivojlantirish jarayonini yanada samaraliroq qilishi mumkin.

Ta’lim texnologiyalari: Onlayn ta’lim platformalari, interaktiv ta’lim metodlari, hamkorlikda o‘rganish va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish talabalarning faol ishtirokini ta’minlaydi va ularning o‘zaro muloqot qilish, fikr almashish va muammolarni birgalikda echish qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Didaktika: Didaktika o‘qituvchilarga sotsiolingvistik kompetensiyani rivojlantirish uchun amaliy strategiyalar va texnikalarni taqdim etadi. O‘qituvchilar o‘quvchilarni turli ijtimoiy vaziyatlarda tilni qanday ishlatishni o‘rgatishlari kerak.

4. Anekdotlardan foydalanish metodikasini rivojlantirish istiqbollari

Anekdotlardan foydalanish metodikasini rivojlantirish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirilishi mumkin:

Anekdotlarni tanlash: Talabalarning yoshiga, qiziqishlariga va til darajasiga mos keladigan anekdotlarni tanlash.

Anekdotlarni taqdim etish: Anekdotlarni qiziqarli va interaktiv tarzda taqdim etish (masalan, rolli o‘yinlar, hikoyalar, multimedia vositalari yordamida).

Anekdotlarni tahlil qilish: Talabalarni anekdotlardagi ijtimoiy va madaniy ma’nolarni, til variativligini va yumorning sotsiolingvistik jihatlarini tahlil qilishga undash.

Anekdotlardan foydalanish: Talabalarni o‘zlarining anekdotlarini yaratishga va ularni turli ijtimoiy vaziyatlarda qo‘llashga undash.

Statistik tahlil: Anekdotlar yordamida sotsiolingvistik kompetensiyani shakllantirishning ilg‘or metodikalarini aniqlash uchun statistik tahlil usullaridan foydalanish.

Anekdotlarni didaktik vosita sifatida qo‘llash sotsiolingvistik kompetensiyani shakllantirishda samarali va innovatsion yondashuvdir. Anekdotlar o‘quvchilarga nafaqat tilni o‘rganishda, balki turli ijtimoiy va madaniy vaziyatlarda tilni to‘g‘ri qo‘llashni o‘rgatadi. Ushbu metodikaning samaradorligi o‘quvchilarning tilni faqat grammatik jihatdan emas, balki pragmatik va ijtimoiy jihatdan ham to‘g‘ri ishlatish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Kelgusida ushbu mavzu bo‘yicha yana tadqiqotlar o‘tkazish va olingan natijalarni amaliyotga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Azizov, A. A. (2006). Lingvodidakticheskie osnovy formirovaniya sociokul'turnoy kompetencii na urokax russkogo yazika v nacional'noy shkole. Toshkent: Fan.
2. Bauman, R. (2004). A world of others' words: Crosscultural perspectives on intertextuality. Blackwell Publishing.
3. Brown, H. D. (2007). Principles of language learning and teaching (5th ed.). Pearson Education. (Til o‘rganish va o‘qitish prinsiplari)
4. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied linguistics, 1(1), 1-47.

5. Davies, C. (1990). Ethnic humor around the world. Indiana University Press. (Dunyo bo‘ylab etnik yumor)
6. Hall, E. T. (1976). Beyond culture. Anchor Books.
7. Holmes, J. (2013). An introduction to sociolinguistics (4th ed.). Routledge.

TIL VA ADABIYOT O‘QITISHDA MUAMMO VA YECHIMLAR

Abdisharipova Mahliyo,
UrDPI, Xorijiy filologiya kafedrasi o‘qituvchisi
+998955452127 abdisharipovamahliyo@gmail.com
Sultanova Dilnura,
UrDPI, Xorijiy filologiya va adabiyoti (ingliz tili)
yo‘nalishi talabasi
+998971373111 @dilnurasultanova039@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqola, til va adabiyot o‘qitishda mavjud bo‘lgan muammolarni tahlil qiladi va ularni hal qilish yo‘llarini ko‘rsatadi. O‘zbekistonda til va adabiyot fanlarini o‘qitishda talabalar va o‘qituvchilar duch kelayotgan asosiy muammolar, o‘quv dasturlarining eskirganligi, metodik xatoliklar, o‘qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik darajasi va talabalarning til va adabiyotga nisbatan qiziqishining pastligi kabi masalalar ko‘rib chiqiladi. Maqola, bu muammolarni bartaraf etish uchun bir qator yangi metodlar va yondashuvlar taklif qiladi.

Kalit so‘zlar: til o‘qitish, adabiyot ta’limi, pedagogik muammolar, echimlar, zamonaviy metodika, o‘qituvchi malakasi, talaba motivatsiyasi, interaktiv ta’lim, texnologiya va ta’lim, o‘quv dasturi

Аннотация

Данная статья анализирует проблемы, с которыми сталкиваются преподаватели при обучении языку и литературе, а также предлагает пути их решения. Рассматриваются основные проблемы, такие как устаревшие учебные программы, методические ошибки, недостаточная профессиональная подготовленность учителей и низкий интерес студентов к языку и литературе. Статья предлагает новые методы и подходы для решения этих проблем.

Ключевые слова: преподавание языка, обучение литературе, педагогические проблемы, решения, современные методики, квалификация преподавателей, мотивация студентов, интерактивное обучение, технологии в образовании, учебные программы, language teaching

Annotation

This article analyzes the problems faced in teaching language and literature and proposes solutions to these issues. The main problems discussed include outdated curricula, methodological errors, insufficient professional training of teachers, and low interest of students in language and literature. The article offers new methods and approaches to address these problems.

Keywords: literature education, pedagogical challenges, solutions, modern methodology, teacher, qualification, student motivation, interactive learning, educational technology, curriculum development.

Til va adabiyot o‘qitish, nafaqat bilim olish jarayonining, balki jamiyatning ma'naviy va madaniy taraqqiyotining asosiy qismlaridan biridir. Bu soha ta'lim tizimida katta ahamiyatga ega bo‘lib, talabalar va o‘qituvchilarga yangi yondashuvlar va metodlarni taqdim etadi. Shuningdek, til va adabiyot o‘qitishning o‘ziga xos muammolari ham mavjud bo‘lib, ular ta'lim jarayonining samaradorligini pasaytirishi mumkin.

O‘quv dasturlari zamon talablariga mos kelmasligi, yangiliklar va texnologiyalardan foydalangan holda ta'lim berishda qiyinchiliklarga olib keladi. O‘quv dasturlari ko‘pincha eski uslublarga asoslanadi va zamonaviy bilim va metodlarni o‘z ichiga olmaydi. Zamonaviy dunyo shiddat bilan o‘zgarib bormoqda. Innovatsiyalar, texnologik yutuqlar, yangi kasblarning paydo bo‘lishi — bularning barchasi ta’lim tizimidan ham zamonga moslashuvchanlikni talab qiladi. Afsuski, ko‘plab maktab va oliy o‘quv yurtlarida hali-hanuz eskirgan o‘quv dasturlari qo‘llanilmoqda. Bu esa yosh avlodning raqobatbardoshligini pasaytirish xavfini tug‘diradi.

Eskirgan o‘quv dasturi — bu zamonaviy talablarga javob bermaydigan, qadimiy yondashuvlarga asoslangan, yangiliklardan yiroq bo‘lgan ta’lim mazmuni hisoblanadi. Bu kabi dasturlar ko‘pincha quyidagi belgilar bilan ajralib turadi:

Texnologik yangiliklarni o‘z ichiga olmasligi;

Qadimiy metodikalar asosida tuzilgani;

Tanqidiy fikrlash, amaliyot va kreativlikka emas, yodlashga asoslanishi;

Mehnat bozoridagi ehtiyojlardan yiroqligi.

Eskirgan dasturlarning qo‘llanishi bir qator salbiy oqibatlarga olib keladi:

Talabalarning bilimlari mehnat bozorida kerak bo‘lmaydi, ko‘plab bitiruvchilar o‘z mutaxassisligi bo‘yicha ish topa olmaydi, chunki ular egallagan ko‘nikmalar zamon talablariga javob bermaydi.

Ijodkorlik va tanqidiy fikrlash rivojlanmaydi, yodlashga asoslangan ta’lim tizimi o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi va muammolarni hal qilish qobiliyatini cheklaydi. O‘quvchilarda ta’limga nisbatan qiziqish pasayadi, mazmunan va metod jihatdan qiziqarsiz bo‘lgan fanlar motivatsiyani kamaytiradi. Eskirgan o‘quv dasturlarini yangilash zamonaviy ta’lim islohotlarining asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Quyidagi chora-tadbirlar muhim hisoblanadi:

Ta’lim dasturlarini xalqaro standartlar asosida yangilash: Misol uchun, STEM (fan, texnologiya, muhandislik, matematika) yo‘nalishidagi integratsiyalashgan o‘qitish tizimi.

O‘quv jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy qilish:

Sun’iy intellekt, dasturlash asoslari, ma’lumotlar tahlili kabi mavzularni kiritish.

Amaliyotga yo‘naltirilgan o‘qituv usullarini joriy etish: Case-study, loyiha asosida o‘qitish, jamoaviy ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirish.

O‘qituvchilarning malakasini oshirish: Har qanday islohot muallimlar orqali amalga oshadi — ularning yangi metodikalarni egallashi muhim.

O‘qituvchilar o‘z kasbiy bilimlarini doimiy ravishda yangilab borishlari kerak. Ammo ko‘plab o‘qituvchilarning malakasi etarli emas va ular yangi pedagogik yondashuvlarga tayyor emas. Shuningdek, o‘qituvchilarni qayta tayyorlash va metodik yordamni yaxshilash zarurati mavjud. Ta’lim sifati bevosita o‘qituvchi malakasi bilan bog‘liq. Har qanday ilg‘or o‘quv dasturi, zamonaviy darslik yoki texnologik vosita – bularning barchasi samarali bo‘lishi uchun malakali pedagog zarur. Afsuski, bugungi kunda ko‘plab ta’lim muassasalarida o‘qituvchilarning kasbiy tayyorlanishidagi kamchiliklar ta’lim sifatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Ko‘plab o‘qituvchilar nazariy bilimga ega bo‘lsa-da, uni amaliyotga tatbiq eta olmaydi. Dars jarayonida interaktiv metodlardan foydalana olmaslik, zamonaviy texnologiyalarni o‘zlashtirmaslik bunga misoldir. Ko‘pgina pedagoglar darsni rejalashtirish, baholash, differensial yondashuv yoki zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda qiynaladi. Bu esa o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olmasdan, yagona yondashuv asosida dars o‘tilishiga olib keladi. Aksar hollarda o‘qituvchilar malaka oshirish kurslarida qatnashsa ham, bu jarayon formallikka aylanib qolgan. Kurslar zamonaviy ehtiyojlarga mos kelmaydi yoki interaktiv, amaliy jihatdan samarali tashkil etilmaydi. Raqamli asrda

yashayotgan bo‘lsak-da, ko‘plab o‘qituvchilar internet resurslaridan samarali foydalana olmaydi. Elektron darsliklar, onlayn platformalar, test tizimlari — bu vositalardan foydalanish madaniyati hali etarli darajada shakllanmagan.Ba’zi pedagoglar o‘z ish uslubini yangilashga, o‘zgarishlarga ochiq bo‘lishga qiziqmaydi. Bu holat o‘qituvchilikni faqat mehnat vazifasi sifatida qabul qilish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Pedagogika oliygohlarida ta’lim sifatining pastligi;

Talabaga amaliyotga yo‘naltirilgan bilim berilmasligi;

Malaka oshirish tizimining eskirganligi;

O‘qituvchilarning moddiy rag‘batlantirilishining sustligi;

Kasbga bo‘lgan motivatsiyaning pasayishi.

Pedagogik ta’lim sifatini oshirish: O‘qituvchilarni tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalarida amaliyotga asoslangan, zamonaviy metodikalarni o‘rgatuvchi dasturlarni joriy etish zarur.

Malaka oshirish tizimini isloh qilish: O‘qituvchilar uchun amaliy, zamonaviy va kasbiy ehtiyojlarga mos treninglar tashkil etish muhim.

Raqamli savodxonlikni oshirish: Har bir o‘qituvchini raqamli platformalarda ishlash, onlayn dars o‘tish va texnologik vositalardan foydalanishga o‘rgatish shart.

O‘qituvchilarni moddiy va ma’naviy rag‘batlantirish: Ularning kasbiy o‘sishiga to‘siq bo‘lmaslik uchun sharoit va motivatsiyani kuchaytirish lozim.

Professional hamjamiyatlarni rivojlantirish: O‘qituvchilar o‘zaro tajriba almashadigan, o‘z ustida ishlashga undaydigan tarmoq va forumlar yaratish foydali bo‘ladi.

Ko‘p hollarda, talabalar til va adabiyotga nisbatan qiziqishlari past bo‘ladi, bu esa o‘qitish jarayoniga salbiy ta'sir ko‘rsatadi. Asosiy sabablar, o‘quv materialining monotonligi, yondashuvlarning eskirganligi va o‘quvchilarning o‘ziga qiziqarli bo‘lgan mavzularga qiziqishining yo‘qligi hisoblanadi.

O‘qituvchilarning ba'zilari zamonaviy pedagogik metodlarni o‘zlashtirmagan va talabalarga til va adabiyotni o‘rgatishda samarali yondashuvlarni qo‘llashda qiynalishadi. Ularning o‘qitish metodlari ko‘pincha bir xil va samarali emas.

Zamonaviy texnologiyalar o‘qitish jarayonini yanada samarali qilish uchun katta imkoniyatlar yaratadi, ammo ular ba'zi o‘qituvchilar tomonidan etarli darajada ishlatilmaydi.

O‘quv dasturlarini zamon talablariga moslashtirish va ularda yangi ilmiy yondashuvlar va texnologiyalarni qo‘llash zarur. Shu bilan birga, talabalarning qiziqishini uyg‘otish uchun interaktiv usullarni, multimediali materiallar va video darsliklarni kengaytirish lozim.
O‘qituvchilarning doimiy ravishda o‘z bilimlarini oshirib borishi, pedagogik

mahoratini rivojlantirishi kerak. O‘qituvchilarga zamonaviy metodikalarni o‘rgatish, seminarlar, malaka oshirish kurslarini tashkil etish zarur.

Talabalar uchun motivatsiya yaratishning eng yaxshi yo‘llaridan biri, ularni qiziqtirgan mavzularni tanlash, darslarni interaktiv tarzda tashkil etish, o‘zgaruvchan va qiziqarli materiallar bilan ta'minlashdir. Shuningdek, o‘quvchilarga o‘z fikrlarini erkin ifoda etishga imkon berish kerak.

Ta’lim jarayonida interaktiv dasturlar, onlayn platformalar, mobil ilovalar va boshqa zamonaviy texnologiyalardan keng foydalanish talab etiladi. Bu metodlar o‘quvchilarni yangi bilimlarni qabul qilishda yordam beradi va o‘qitish jarayonini qiziqarli qiladi. Yangi pedagogik texnologiyalar — bu ta’lim jarayonida o‘quvchilarga bilim berishda, o‘qituvchilarga esa o‘quvchilarni samarali o‘rgatishda yordam beradigan, innovatsion vositalar, uslublar va metodikalardir. Bu texnologiyalar o‘z ichiga elektron darsliklar, onlayn platformalar, virtual sinflar, multimedia vositalari, gamifikatsiya, sun’iy intellekt va boshqa zamonaviy usullardan foydalanishni oladi.

Yangi texnologiyalar yordamida ta’lim jarayoni yanada interaktiv va qiziqarli bo‘ladi. Misol uchun, virtual sinflar, o‘quv videolar va gamifikatsiya yordamida o‘quvchilar darslarga yanada qiziqish bilan yondashadi. Bu esa o‘quvchilarning motivatsiyasini oshiradi.

Individual yondashuv: Zamonaviy texnologiyalar o‘quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish imkonini beradi. Onlayn platformalar va raqamli vositalar yordamida har bir o‘quvchi o‘z sur’atida darslarni o‘zlashtirishi mumkin. Shuningdek, o‘qituvchilar o‘quvchilarning bilim darajasini baholash va ularga maxsus yondashuvlarni qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Innovatsion metodlar va ta’lim resurslari: Yangi texnologiyalar yordamida o‘quvchilarga zamonaviy va innovatsion resurslar taklif etiladi. Elektron darsliklar, interaktiv videolar, onlayn treninglar – bular o‘quvchilarga mustahkam bilim olish imkoniyatini yaratadi. Bundan tashqari, o‘qituvchilar yangi pedagogik metodlarni qo‘llashda texnologiyalardan foydalangan holda samarali natijalarga erishishlari mumkin.

Yangi texnologiyalar o‘qituvchilarga ta’lim jarayonini yanada samarali tashkil etish, o‘quvchilarga yanada sifatli ta’lim berish imkoniyatini yaratadi. Bundan tashqari, o‘qituvchilar o‘z malakasini oshirish va pedagogik metodlarni takomillashtirishda texnologiyalardan foydalanishlari mumkin.

Texnologiyalarga kirish imkoniyatining cheklanganligi-Ba’zi ta’lim muassasalarida yangi texnologiyalarga kirish imkoniyati cheklangan. Internet tarmog‘iga ulanish, kompyuter va boshqa raqamli vositalarga ega bo‘lmagan o‘quvchilarga ta’lim berishda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bu holat

o‘quvchilarning ta’lim olish imkoniyatlarini cheklaydi va raqobatbardoshlikni pasaytiradi.

O‘qituvchilarning texnologik savodxonligi pastligi-Har qanday yangi texnologiya o‘qituvchining bilim va ko‘nikmalarini talab qiladi. Ba’zi o‘qituvchilar zamonaviy pedagogik texnologiyalarni to‘liq o‘zlashtira olmaydi, bu esa dars jarayonida samarali ishlashni qiyinlashtiradi. Shu bois, o‘qituvchilarning texnologik savodxonligini oshirish uchun muntazam ravishda malaka oshirish kurslari va treninglar tashkil etilishi lozim.

Pedagogik texnologiyalarni o‘rganish uchun vaqt va resurslar-Yangi texnologiyalarni joriy etish uchun ko‘p vaqt va resurslar talab etiladi. Bu jarayon o‘qituvchilarning qo‘shimcha mehnatini va ta’lim muassasalarining moliyaviy imkoniyatlarini talab qiladi. Shuningdek, o‘quvchilarga yangi texnologiyalarni o‘rgatish uchun o‘qituvchilarning ham o‘z malakasini oshirishi kerak.

Resurslarni ta’minlash va infratuzilmani yaxshilash: Har bir ta’lim muassasasida yangi texnologiyalarni joriy qilish uchun zarur infratuzilma yaratilishi lozim. Internet tarmog‘iga ulanish, zamonaviy kompyuter va boshqa qurilmalar bilan ta’minlash ta’lim sifatini oshiradi.

O‘qituvchilarni malaka oshirishga yo‘naltirish: O‘qituvchilarning texnologik savodxonligini oshirish uchun doimiy ravishda malaka oshirish kurslari, treninglar va seminarlar tashkil etish zarur.

Pedagogik texnologiyalardan samarali foydalanish: Pedagogik texnologiyalarni qo‘llashda ularning samarali va maqsadga muvofiq ishlatilishiga e’tibor qaratish kerak. Har bir texnologiya o‘quv jarayonini optimallashtirishga yordam berishi kerak.

Adabiyot va til o‘qitish bo‘yicha darsliklarni zamonaviy talablarga javob beradigan tarzda yangilash, o‘quvchilarga oson va tushunarli tarzda materiallarni etkazish, ko‘proq amaliy mashqlarni kiritish zarur. Darsliklar o‘quvchilarga nafaqat fanlar asoslarini o‘rgatadi, balki ularning tafakkurini rivojlantiradi, fikrlash va mantiqiy tahlil qilish qobiliyatlarini oshiradi. Darsliklar o‘qituvchi uchun ham bir turdagi qo‘llanma bo‘lib, dars jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi.

Bilimlarni tizimli taqdim etish-O‘quv darsligi — bu o‘quvchilarga ma’lum bir fan doirasidagi bilimlarni tizimli tarzda o‘rgatish vositasi. Yaxshi tuzilgan darslik, o‘quvchilarga darsning asosiy masalalarini o‘zlashtirishga yordam beradi.

Tajriba va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish-Darsliklar o‘quvchilarga amaliy mashqlar, misollar va topshiriqlar orqali tajriba olish imkoniyatini beradi. Bu o‘z navbatida, o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlarni o‘z ichiga olish-O‘quv darsliklari pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar va innovatsion yondashuvlarni taqdim etishi kerak. Bu o‘quvchilarning o‘qish jarayoniga qiziqishini oshiradi va ularga ta’limni osonlashtiradi.

Ilmiy va texnologik yangiliklarga moslashish-Ilm-fan va texnologiyalar rivojlanishi bilan yangi kashfiyotlar va yutuqlar yuzaga kelmoqda. O‘quv darsliklari bu o‘zgarishlarni o‘zida aks ettirishi, zamonaviy bilimlarni o‘quvchilarga taqdim etishi kerak. Masalan, informatika yoki biologiya kabi fanlar tez-tez yangi kashfiyotlar bilan boyib boradi. Bu sohalarda yangilanishlar zarur.

Jamiyatning ehtiyojlari va global talablar-Har bir davrda jamiyatning ta’limga bo‘lgan talablar o‘zgaradi. O‘quv darsliklarini yangilash jamiyatda mavjud bo‘lgan ehtiyojlarni hisobga olishni talab qiladi. Masalan, zamonaviy iqtisodiyot va mehnat bozorining ehtiyojlarini qondirish uchun iqtisodiyot, muhandislik va texnologiya sohalariga oid bilimlar kuchaytirilishi lozim.

Interaktiv va innovatsion metodlarni kiritish-Bugungi kunda ta’limning interaktiv va innovatsion usullari qo‘llanilmoqda. O‘quv darsliklari ham shu yondashuvlarga mos bo‘lishi kerak. Misol uchun, raqamli texnologiyalar, onlayn resurslar, video darslar va simulyatsiyalar yordamida o‘quvchilarga yanada samarali ta’lim berish imkoniyati paydo bo‘lmoqda.

O‘quvchilarning qiziqishlarini oshirish-O‘quv darsliklari o‘quvchilarning diqqatini jalb etadigan va motivatsiyasini oshiradigan shaklda tuzilishi kerak. Eski, noaniq va zerikarli darsliklar o‘quvchilarning qiziqishini susaytiradi. Shu sababli, yangilangan darsliklarda o‘quvchilarga qiziqarli misollar, real hayotdan olingan vaziyatlar, amaliy topshiriqlar kiritilishi zarur.

Moliyaviy cheklovlar-Darsliklarni yangilash jarayoni ko‘p mablag‘ talab qiladi. Darsliklar bir necha yil davomida foydalanishga mo‘ljallanadi, shuning uchun har bir yangilanish katta xarajatlarni talab qiladi. Ba’zan darsliklarni yangilash jarayonida moliyaviy resurslar etishmasligi ta’lim tizimining rivojlanishiga to‘sqinlik qiladi.

O‘qituvchilarning yangi metodlarga tayyorlanmasligi-Darsliklar yangilangan bo‘lsa ham, ba’zi o‘qituvchilar yangi metodlar va texnologiyalarni qo‘llashga tayyor emas. Bu o‘qituvchilarning o‘z malakalarini doimiy ravishda oshirib borishlari, yangi pedagogik yondashuvlar bilan tanishishlari kerakligini anglatadi.

O‘quvchilarning o‘zgaruvchan ehtiyojlariga mos kelmaslik-Ba’zan yangi darsliklar o‘quvchilarning o‘zgaruvchan ehtiyojlariga to‘liq javob bera olmaydi. O‘quvchilar har yili yangi mavzular va yangi texnologiyalarni o‘rganishga ehtiyoj sezadilar. Shuning uchun darsliklar muntazam ravishda tekshirilishi va yangilanishi kerak.

Raqamli texnologiyalarni joriy etish-O‘quv darsliklarida raqamli texnologiyalarni qo‘llash, interaktiv metodlarni joriy etish muhim. Darsliklar nafaqat chop etilgan shaklda, balki raqamli formatda ham mavjud bo‘lishi kerak. Bu o‘quvchilarga mustaqil ravishda o‘rganish imkonini beradi.

O‘qituvchilarni malaka oshirish-Yangi darsliklarni muvaffaqiyatli qo‘llash uchun o‘qituvchilarni malaka oshirish kurslariga jalb qilish zarur. O‘qituvchilar yangi metodikalarni va texnologiyalarni o‘zlashtirishi, darsliklardan to‘liq foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lishlari kerak.

Amaliyotga yo‘naltirilgan darsliklar ishlab chiqish-Darsliklar nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko‘nikmalarni ham o‘rgatishga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak. Misollar, amaliy mashqlar va loyiha ishlarini o‘z ichiga olgan darsliklar o‘quvchilarning real hayotga tayyorligini oshiradi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, til va adabiyot o‘qitishda muammolar bor, ammo ularning echimi ham mavjud. Yangi o‘quv dasturlari, zamonaviy pedagogik metodlar va texnologiyalardan foydalanish, o‘qituvchilarning malakasini oshirish, talabalar uchun qiziqarli va motivatsion darslar tashkil etish orqali bu muammolarni bartaraf etish mumkin. Muammolarni hal qilish orqali til va adabiyot o‘qitish jarayoni samarali va qiziqarli bo‘lishi, natijada talabalarning bilim darajasi oshishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G‘ulomov, A. (2020). O‘zbekiston ta'lim tizimida pedagogik metodlar. Toshkent: Ma’naviyat.
2. Xodjayev, A. (2019). O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi.
3. **Neuweg, G. H. (2005).** *Könnerschaft und implizites Wissen: Zur lehr-lerntheoretischen Bedeutung der Erkenntnis- und Wissenstheorie Michael Polanyis.* Münster: Waxmann.
4. **Schön, D. A. (1983).** *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action.* Frankfurt/Main: Suhrkamp (deutsche Ausgabe).
— O‘qituvchining reflektiv yondashuvi va amaliy mashg‘ulotlarga asoslangan metodlar.
5. **Zydatiß, W. (2007).** *Sprachbewusstheit und Sprachlernkompetenz: Konzepte, Analysen und Beispiele zur schulischen Sprachbildung.* Tübingen: Niemeyer.
— Til o‘rganishdagi ongli yondashuv va o‘quvchilarning til o‘rganish kompetensiyasi.

EXAMINING THE DIFFICULTIES OF INTEGRATING INNOVATIVE TEACHING TECHNOLOGIES IN FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

Abduolimova Maftuna.
Teacher at Fergana State University,
Applied English Department
Marvabonu Makhammadaliyeva Oybekovna,
EFL student at Fergana State University
marvabonumahammadaliyeva@gmail.com
+998994672845

Abstract

Significant potential exists for improving learning outcomes through the use of cutting-edge teaching tools in foreign language instruction. Nonetheless, during this process, educators frequently face a number of obstacles. By combining quantitative surveys and qualitative interviews with foreign language teachers, this study attempts to identify and examine these challenges using a mixed-methods approach. While there are many advantages to technology improvements, research shows that their successful application is hampered by issues such a lack of training, a lack of funding, and opposition to change. For language instruction to make the most of technology, these issues must be resolved.

Key words: Technology integration, foreign language education, teacher training, educational infrastructure, resistance to change, digital learning

Annotatsiya

Xorijiy tillarni o‘qitishda ilg‘or ta’lim texnologiyalaridan foydalanish o‘quv natijalarini yaxshilash uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Biroq, bu jarayonda o‘qituvchilar ko‘plab qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ushbu tadqiqot xorijiy til o‘qituvchilari bilan o‘tkazilgan miqdoriy so‘rovlar va sifatli intervyular asosida ushbu muammolarni aniqlash va tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, aralash uslub (mixed-methods) yondashuvidan foydalaniladi. Texnologik rivojlanishning ko‘plab afzalliklari bo‘lsa-da, tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, ularning muvaffaqiyatli joriy etilishi o‘qituvchilarning etarli tayyorgarlikka ega emasligi, moliyalashtirish etishmovchiligi va yangiliklarga qarshilik kabi muammolar sababli cheklangan. Xorijiy til ta’limida texnologiyalarning to‘liq imkoniyatlaridan foydalanish uchun ushbu muammolarni hal qilish zarur.

Kalit so‘zlar: Texnologiyani integratsiya qilish, xorijiy til ta’limi, o‘qituvchi tayyorgarligi, ta’lim infratuzilmasi, o‘zgarishlarga qarshilik, raqamli ta’lim

Аннотация

Использование передовых образовательных технологий в обучении иностранным языкам обладает значительным потенциалом для улучшения учебных результатов. Однако в этом процессе преподаватели часто сталкиваются с различными трудностями. Данное исследование направлено на выявление и анализ этих проблем с использованием смешанного метода (mixed-methods), основанного на количественных опросах и качественных интервью с преподавателями иностранных языков. Несмотря на многочисленные преимущества технологических достижений, результаты исследования показывают, что их успешное внедрение сдерживается такими факторами, как недостаточная подготовка преподавателей, нехватка финансирования и сопротивление изменениям. Для полноценного использования технологий в обучении языкам необходимо устранение этих препятствий.

Ключевые слова: Интеграция технологий, обучение иностранным языкам, подготовка преподавателей, образовательная инфраструктура, сопротивление изменениям, цифровое обучение

Digital technology has revolutionized foreign language education through innovations like computer-assisted language learning (CALL) systems, artificial intelligence (AI)-powered applications, and immersive tools such as virtual and augmented reality. These advancements enhance student engagement, improve language proficiency, and enable personalized learning experiences. AI-driven platforms offer real-time feedback, adaptive lessons, and pronunciation analysis, making language learning more interactive and accessible. Additionally, gamified apps and virtual language exchanges create opportunities for learners to practice in realistic settings, fostering better fluency and comprehension.

However, integrating these technologies into existing curricula comes with challenges. Limited access to digital resources, inadequate teacher training, and resistance to new teaching approaches often hinder effective implementation. Many educators struggle with unfamiliar digital tools, while some institutions lack the necessary infrastructure to support technology-based learning. To address these issues, schools must invest in professional development programs, improve access to digital resources, and strategically integrate technology to complement traditional teaching methods. Overcoming these barriers will allow language education to fully benefit from technological advancements, making learning more efficient and engaging for students worldwide.

The integration of technology into foreign language education has been widely studied, with scholars highlighting both its potential benefits and the challenges it presents. Key issues include inadequate teacher training, limited

resources, resistance to change, and usability concerns. One of the primary challenges in implementing innovative teaching technologies is the lack of adequate teacher training. Kessler (2018) emphasizes that many educators are not sufficiently trained to integrate digital tools effectively into their teaching. Without proper training, they may struggle to utilize technology to its full potential, leading to suboptimal learning experiences for students [5]. Reinders and Hubbard (2013) argue that technology-enhanced learning requires ongoing professional development to ensure teachers are equipped with the necessary digital literacy skills [6]. Resource availability is another significant factor influencing the successful adoption of educational technology. Stockwell (2013) notes that access to essential technological tools, such as mobile-assisted language learning applications, can be limited, particularly in underfunded institutions [7]. Warschauer (2010) further discusses how disparities in resource allocation create unequal learning opportunities, making it difficult for some students and educators to fully engage with innovative teaching methods. Infrastructure limitations, such as unreliable internet access and outdated equipment, also pose challenges [8]. Cultural resistance to technological change is another commonly cited issue. Bax (2011) introduces the concept of "normalization," which suggests that technology must be seamlessly integrated into the learning process before it can be truly effective [2]. However, many educators remain attached to traditional teaching methods, viewing digital tools as disruptive rather than beneficial. Chapelle and Voss (2016) argue that successful integration depends not only on technology availability but also on aligning digital tools with existing pedagogical approaches to increase acceptance [3]. In addition to these challenges, usability concerns can hinder technology adoption in language education. Antoniadis et al. (2013) highlight that integrating natural language processing tools into computer-assisted language learning requires careful design to ensure ease of use for both teachers and students [1]. Similarly, Figueroa et al. (2023) examine how virtual reality applications, despite their immersive benefits, can introduce technical difficulties that educators may find challenging to navigate [4]. These issues highlight the importance of designing educational technology with user-friendliness in mind to facilitate widespread adoption.

The study used a mixed-methods research approach to examine the difficulties teachers have while incorporating new teaching technology into foreign language instruction. Study Design The study used both qualitative and quantitative methods to gain a thorough grasp of the problems. After administering a survey to collect general quantitative data, in-depth interviews were conducted to qualitatively examine each participant's experiences.The study involved 150

foreign language educators working in different educational settings, such as high schools and universities. The participants had varying levels of teaching experience, from those just starting their careers with less than five ears of experience to highly seasoned educators who had been in the field for over two decades. To gather insights, researchers designed a structured questionnaire with 20 carefully crafted questions. The survey aimed to explore educators' views on integrating technology into their teaching, the challenges they faced, and the resources available to them. Responses were collected using a five-point Likert scale, allowing participants to express their level of agreement, ranging from "strongly disagree" to "strongly agree." In addition to the surveys, researchers conducted interviews with 20 carefully chosen participants. Using semi-structured interview guides, these discussions provided an opportunity to explore the challenges highlighted in the surveys in greater depth and uncover any additional issues that may not have been captured through the questionnaire alone. To ensure a smooth data collection process, the surveys were distributed electronically, allowing participants to respond while maintaining their anonymity and confidentiality. Once the surveys were completed, 20 participants were selected for interviews based on their responses, ensuring a diverse range of perspectives. The interviews took place via video conferencing platforms, with participants' consent, and were recorded and transcribed for further analysis. For data analysis, survey responses were examined using descriptive statistics to identify common challenges and trends. Meanwhile, the interview transcripts were analyzed through thematic analysis, helping to uncover recurring themes and deeper insights into the difficulties educators faced when integrating technology into their teaching.

The survey results highlighted several key challenges faced by educators when integrating technology into their teaching. A significant concern was the lack of proper training, with around 68% of participants acknowledging that they did not feel adequately prepared to use new technologies effectively in their classrooms. Another major issue was the limited availability of resources, as 54% of respondents reported that their institutions did not provide sufficient technological tools, such as essential hardware and software, to support innovative teaching methods. Additionally, nearly 47% of educators expressed a preference for traditional teaching approaches and showed reluctance to embrace new technologies, indicating a resistance to change in instructional practices. The interviews provided deeper insights into the challenges educators faced when integrating technology into their teaching. Many participants stressed the importance of continuous professional development, emphasizing that staying updated with rapidly evolving technologies required ongoing training. As one

educator put it, "Without continuous training, it's challenging to stay updated and effectively use new tools in the classroom." Another major concern was infrastructure limitations. Educators pointed out that unreliable internet connections and outdated equipment made it difficult to incorporate technology seamlessly into their lessons. These technical barriers often disrupted the learning process and limited the effectiveness of digital tools. Cultural resistance also emerged as a recurring theme. Some educators and institutions remained deeply attached to traditional teaching methods, viewing technological advancements as more of a disruption than an enhancement to learning. This hesitation to embrace change further complicated efforts to modernize educational practices.

The findings of this study align with previous research on the challenges of integrating innovative teaching technologies into foreign language education. The survey results indicate that 68% of educators feel inadequately trained, which supports Kessler’s (2018) argument that professional development is essential for successful implementation [5]. Without structured training, educators may struggle to utilize technology effectively. Additionally, 54% of respondents reported insufficient technological resources, reinforcing Stockwell’s (2013) findings that limited infrastructure restricts the adoption of mobile-assisted learning [7]. Warschauer (2010) highlights that disparities in resource access contribute to unequal educational opportunities, a concern echoed in participants’ feedback about outdated equipment and unreliable internet connectivity [8]. Cultural resistance was another key finding, with 47% of educators preferring traditional teaching methods. This supports Bax’s (2011) theory that technology must become a natural part of education to be fully accepted [2]. Educators often resist change unless digital tools align with their existing pedagogical approaches (Chapelle & Voss, 2016) [3]. The qualitative data further emphasized the need for ongoing professional development and better infrastructure. Educators noted that without continuous training, it is difficult to stay updated on new tools (Reinders & Hubbard, 2013) [6]. Furthermore, usability issues were highlighted, with some educators struggling to navigate complex technological tools, similar to findings by Antoniadis et al. (2013) and Figueroa et al. (2023) regarding the challenges of integrating AI and virtual reality in language learning [1], [4] . Overall, addressing these barriers requires investment in teacher training, improved resource allocation, and efforts to reduce cultural resistance. By implementing these changes, institutions can enhance the effectiveness of digital tools in foreign language education.

This study explored the challenges educators encounter when incorporating innovative technologies into foreign language teaching. The findings reveal that

the main obstacles to successful technology adoption include insufficient training, a lack of necessary resources, and resistance to change within educational institutions. To overcome these barriers, several steps can be taken. First, continuous professional development programs should be implemented to help educators effectively integrate digital tools into their teaching. Schools and universities must invest in training initiatives that keep teachers up to date with evolving technology. Additionally, improving infrastructure is essential. Policymakers and educational institutions should allocate more funding to ensure that all educators have access to reliable technology, including up-to-date hardware, software, and internet connectivity. Institutional support also plays a key role in technology adoption. Strong administrative backing, such as providing technical assistance and incentives for educators who embrace digital tools, can encourage smoother integration. Moreover, technology developers should focus on designing user-friendly educational tools that require minimal training while still being effective in enhancing language learning. Simplified and pedagogically sound applications can make technology adoption easier for teachers with varying levels of digital proficiency. Future research should investigate the long-term impact of technology in language education and explore how emerging innovations, such as artificial intelligence and virtual reality, influence learning outcomes. Addressing these issues will be essential in unlocking the full potential of digital advancements in foreign language instruction.

References

1. Antoniadis, G., Granger, S., Kraif, O., Ponton, C., & Zampa, V. (2013). NLP and CALL: integration is working. arXiv preprint arXiv:1302.4814.

2. Bax, S. (2011). Normalisation revisited: The effective use of technology in language education. IJCALLT, 1(2), 1-15.

3. Chapelle, C., & Voss, E. (2016). 20 ears of technology and language assessment.

4. Figueroa Jr, R. B., Gil, F. A. P., Taniguchi, H., & Esguerra, J. R. (2023). Virtual Reality Photo-based Tours for Teaching Filipino Vocabulary in an Online Class in Japan: Transitioning into the New Normal. arXiv preprint arXiv:2301.01908.

5. Kessler, G. (2018). Technology and the future of language teaching. Foreign Language Annals, 51(1), 205-218.

6.Reinders, H., & Hubbard, P. (2013). CALL and learner autonomy: Affordances and constraints. Contemporary Computer-Assisted Language Learning, 359-375.

7. Stockwell, G. (2013). Mobile-assisted language learning. Contemporary Computer-Assisted Language Learning, 201-216.

8.Warschauer, M. (2002). A developmental perspective on technology in language education. TESOL quarterly, 36(3), 453-475.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ПРИЕМОВ ПРИ РАБОТЕ С НЕЙРОСЕТЯМИ В ПРАКТИКЕ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Ковалёва Наталия Леонидовна,
Республиканский институт профессионального образования, магистр экономических наук, kolkova7@mail.ru.
Ковалёв Александр Петрович*, магистр управления, Белорусский государственный экономический университет, alex_kov2001@mail.ru.*

Аннотация

Современное профессиональное образование сталкивается с необходимостью интеграции нейросетевых технологий в педагогическую практику. Актуальность исследования обусловлена стремительным развитием искусственного интеллекта и его трансформационным влиянием на образовательный процесс. Несмотря на потенциал генеративных нейронных сетей для персонализации обучения, автоматизации рутинных задач и создания интерактивных сценариев, их внедрение в образование сталкивается с институциональными, этическими и педагогическими барьерами. Проблема исследования заключается в отсутствии системных подходов к интеграции ИИ в традиционные дидактические практики, что ограничивает эффективность цифровой трансформации образования. В статье рассматриваются дидактические приемы, позволяющие оптимизировать взаимодействие преподавателя с нейросетевыми инструментами, а также анализируются ключевые аспекты их применения для повышения качества образовательного процесса.

Ключевые слова: искусственный интеллект, нейросети, дидактические приемы, персонализация обучения, цифровая дидактика, автоматизация образования, этические стандарты ИИ, цифровая грамотность, адаптация учебных материалов.

Abstract

Modern vocational education faces the need to integrate neural network technologies into pedagogical practice. The relevance of the study is due to the rapid development of artificial intelligence and its transformational impact on the educational process. Despite the potential of generative neural networks for personalizing learning, automating routine tasks, and creating interactive scenarios, their implementation in education faces institutional, ethical, and pedagogical barriers. The research problem lies in the absence of systematic approaches to integrating AI into traditional didactic practices, which limits the effectiveness of the digital transformation of education. The article discusses didactic techniques that optimize teacher interaction with neural network tools, and analyzes key aspects of their application to improve the quality of the educational process.

Keywords: artificial intelligence, neural networks, didactic techniques, learning personalization, digital didactics, education automation, AI ethical standards, digital literacy, adaptation of educational materials.

На современном этапе развития образования становится крайне важным внедрение цифровых технологий в процесс подготовки специалистов, что может повысить качество образования, а также снизить нагрузку на преподавателей и студентов.

Новое технологическое чудо искусственный интеллект (далее – ИИ) стремительно меняет образовательный ландшафт, предоставляя альтернативные возможности для повышения эффективности, персонализации и доступности образовательного процесса [1, с.3].

Под искусственным интеллектом понимают технологию, позволяющую системе, машине или компьютеру выполнять задачи, требующие разумного мышления, т.е. имитировать поведение человека для постепенного обучения с использованием полученной информации и решения конкретных вопросов [2. с.22].

Генеративные нейронные сети подразумевают метод машинного обучения, при котором нейросеть изучает массив данных и на основании этих данных создает собственный контент. Таким образом, нейронная сеть – это один из методов разработки ИИ, который получил в настоящее время самое широкое распространение, в том числе в сфере образования.

Применение ИИ, и, в частности, нейронных сетей в образовании – одна из тем, стоящих на передовом рубеже педагогической науки.

Сегодня уже каждый может дать ответ на вопрос: нейросети в образовании – это революция, ящик Пандоры или тупик.

Вызовы технологий ИИ , которые были уже пересмотрены, включают в себя следующие пункты.

1. Новый ландшафт. ИИ меняет технологический ландшафт и при этом быстро обучается, а также выполняет рутинную педагогическую работу лучше человека.

2. Новые роли. ИИ высокой степени выраженности в процессах обучения формирует требования к ролям: зоны охвата, квалификация, установки.

3. Новая этика. Проникновение ИИ в образование поднимает вопрос этических норм и минимизации рисков, верификации данных.

Внедрение ИИ в процесс образования выдвигает ряд специфических требований, как к учебным материалам, так и к методам преподавания, и заставляют давать ответы на следующие вопросы.

1. Что необходимо понимать про работу нейросетей?
2. Как ИИ входит во всемирное образование?
3. Каков баланс взаимодействия человека и ИИ?
4. Нейросеть - это новая нагрузка или способ разгрузиться?
5. Как поставить портативные нейросети, чтобы получить нужное?
6. Как оценить работу учащихся, выполненную нейросетями?
7. Какие нейросети можно использовать в учебном процессе прямо сейчас?

Нейросети, как алгоритмы искусственного интеллекта, становятся неотъемлемой частью образовательной экосистемы. Их применение варьируется от автоматизации рутинных задач до создания персонализированных учебных материалов. ИИ позволяет создавать новые образовательные инструменты, которые были недоступны ранее. Так, уже сегодня интеллектуальные системы анализа больших объемов данных о студентах и преподавателях автоматически оценивают уровень знаний обучающихся, выявляют слабые места, обеспечивают обратную связь с дальнейшими инструкциями по улучшению их навыков, помогают преподавателям отслеживать успеваемость конкретных обучающихся и давать им индивидуальную обратную связь или корректировать индивидуальную учебную программу [3].

Исследование «Управление изменениями в образовании: генеративный ИИ» в марте 2023 г. в виде глубинных интервью и онлайн-опроса СберУниверситетом и GeekBrains показало, что большинство преподавателей и студентов положительно относятся к внедрению ИИ в образовательный процесс [4]. В опросе участвовало около 800 представителей учреждений образования (160 преподавателей высших учреждений образования, учреждений дополнительного образования, учреждений профессионального

образования и общеобразовательных школ; 612 студентов высших учреждений образования и учреждений дополнительного образования). Более половины опрошенных (51% преподавателей и 77% студентов) высказали позитивное мнение о применении ИИ в образовании, при этом 13% преподавателей уже сами активно использовали ИИ в своей профессиональной деятельности. А компания Google в своем исследовании [5] указала, что ученики школы используют нейросети для выполнения домашних заданий.

Несмотря на расширение возможностей нейросетей и растущую цифровую грамотность студентов, пока наблюдается незначительное проникновение нейросетей в аудитории, так как преподаватели больше полагаются на текстовые материалы.

Студентам часто сложно сохранять концентрацию в традиционных учебных средах. Они все больше отдают предпочтение игре, социальному взаимодействию и более увлекательному интерактивному обучению.

В современных условиях задача преподавателя – провести студента через свою предметную область, показать возможности, дать в руки инструменты, с которыми он сможет дальше двигаться самостоятельно и сможет адаптироваться к изменениям. Уже недостаточно просто прочитать лекцию, провести учебное занятие. Мозг настроен на то, чтобы получать новый опыт и под него формировать новые нейронные связи [6, с.141].

Применение различных цифровых инструментов, в том числе нейросетей, ограничивается поверхностными действиями. Студенты нуждаются в более активном использовании современных технологий для получения знаний. Студенту важен переход от простого получения информации к получению контента и взаимодействию с ним для обучения.

В этой связи важную роль играют использование дидактических приемов, которые помогают интегрировать новые технологии в образовательный процесс, а также позволяют вовлечь обучающегося «в дидактическую историю с актуальным для него контекстом, имеющим личностно-значимое наполнение» [7]. Решая задачи, с которыми человек сталкивается в реальной жизни, студент понимает, каких знаний ему не хватает, учится их «добирать» и применять.

Дидактические приемы с использованием нейронных сетей разнообразны и зависят от контекста, что подчеркивает необходимость тщательной адаптации к дисциплине и компетенции преподавателя.

Так, проводимые исследования [8, с.184] демонстрируют, что готовность преподавателей к работе в цифровой среде остается фрагментарной: 37%

респондентов используют цифровые технологии редко, 24% оценивают свои компетенции на 3–4 балла из 10, что создает барьеры для эффективного взаимодействия с молодежью.

Осознание этих проблем является первым шагом к созданию более эффективных и персонализированных образовательных траекторий.

Очевидна необходимость внедрения новых технологий, таких как генеративные нейросети (например, ChatGPT, DALL-E), для повышения эффективности учебного процесса.

По нашему мнению, внедрение этих инструменты позволит:

1. персонализировать обучение через адаптацию контента под индивидуальные потребности студентов;
2. автоматизировать рутинные задачи, такие как проверка работ, генерация тестов;
3. создавать интерактивные сценарии (виртуальные тренажеры, симуляторы).

Успешное применение нейросетей требует переосмысления традиционных дидактических принципов, таких как наглядность, систематичность и связь теории с практикой.

Так, нейронные сети могут стать мощным инструментом для оптимизации подготовки к лекциям и практическим занятиям, а также для улучшения общего опыта обучения. Преподаватели смогут за короткое время генерировать уникальные изображения для иллюстрации сложных концепций или создавать презентационные материалы на основе конкретных целей занятия. ИИ может преобразовать статичные, насыщенные текстом занятия, в динамичные, визуально стимулирующие впечатления, которые удерживают внимание студентов. Это позволит сосредоточиться на индивидуальных потребностях учащихся и обеспечить более персонализированную поддержку.

Также ИИ сможет генерировать широкий спектр упражнений, от логико-математических задач с различными уровнями сложности до увлекательных диалогов для занятий языка, а также вопросов, вызывающих размышления по различным дисциплинам. Кроме того, ИИ может помочь в утомительных, но важных задачах подготовки ключей ответов к тестам и проверки домашних заданий, отправленных в электронном виде, эффективно выявляя ошибки и предоставляя ценную обратную связь, как учащимся, так и преподавателям. Этот автоматизированный цикл обратной связи позволит проводить более целенаправленное обучение и поможет студентам эффективнее учиться на своих ошибках.

В сфере обучения иностранным языкам нейронные сети могут использоваться для создания индивидуальных упражнений и аутентично звучащих текстов, которые затем можно л интегрировать в процесс изучения языка. Например, ИИ может генерировать реалистичные диалоги для студентов для отработки разговорных навыков или создавать интерактивные упражнения по грамматике, которые адаптируются к их индивидуальному темпу обучения.

В гуманитарных науках нейронные сети поддерживают такие задачи, как перевод, генерация текста и индивидуализированная обратная связь.

Использование чат-ботов и генеративных может помочь в виртуальном обучении, автоматизированной оценке и в разработке игровых занятий.

Успешное применение нейросетей требует переосмысления традиционных дидактических принципов, таких как наглядность, систематичность и связь теории с практикой.

Интеграция нейросетей в образование требует баланса между инновациями и сохранением педагогических традиций. Ключевыми условиями успеха этого баланса являются:

1. Профессиональная подготовка и развитие цифровой компетентности преподавателей. Исследования показывают, что только 37% преподавателей уверенно используют нейросети в работе.Решением становятся программы повышения квалификации, включающие различные мастер-классы по формулировке запросов в контексте (промптов) к нейросетям, а также анализ этических аспектов, таких как защита данных.
2. Баланс автоматизации и человеческого фактора. Чрезмерная зависимость от нейросетей может снизить креативность студентов. Сочетание ИИ-инструментов и традиционных методов, например, peer-review с последующей нейросетевой верификацией может выступить эффективным дидактическим приемом.
3. Культурная и дисциплинарная адаптация. Нейросети, обученные на англоязычных данных, часто демонстрируют низкую эффективность в других языковых контекстах. Преподаватели могут корректировать это через локализацию запросов и использование гибридных моделей (нейросеть сочетать с экспертными правилами).
4. Разработка этических стандартов для использования ИИ в образовании.
5. Акцент на развитии soft skills (критическое мышление, цифровая грамотность).

Дидактическая трансформация возможностей нейросетей позволит:

1. Персонализировать обучение. Нейросети могут анализировать данные о прогрессе студентов и предлагать траектории развития, что подтверждается исследованиями в области профессионального образования
2. Генерировать контент, создавая учебных кейсы, тесты и симуляции, например, для учебных курсов по цифровым технологиям.
3. Получать обратную связь в реальном времени, автоматизируя оценку эссе или решений задач, что позволит снизить нагрузку на преподавателя.

Дидактические приемы при работе с нейросетями могут включать:

1. анализ полученных результатов после формирования промпта в двух и более нейросетях;
2. создание индивидуальных заданий с помощью ИИ с последующей оценкой результата;
3. решение задач вместе с нейросетью;
4. создание собственных нейросетей (чат-ботов), что углубит концептуальное понимание студентов и укрепит навыки решения проблем.;
5. обсуждение преимуществ и недостатков использования ИИ в образовании;
6. создание презентации с помощью ИИ на конкретную тему с последующей оценкой полезности;
7. обсуждение этических и правовых аспектов использования ИИ;
8. практика ИИ-минуток.

Применение нейронных сетей в образовании может принимать различные дидактические формы.

1. «Перевернутый класс» с нейросетевым сопровождением, когда преподаватель использует нейросети для подготовки материалов (видеолекции, интерактивные задания), которые студенты изучают самостоятельно. На аудиторных занятиях акцент смещается на обсуждение кейсов, сгенерированных нейросетью, и критический анализ результатов.

2. Симуляция профессиональных сценариев. Нейросети моделируют реальные рабочие ситуации (например, диагностика оборудования, управление проектами), позволяя студентам отрабатывать навыки в безопасной среде. Это особенно актуально для инженерных и IT-дисциплин.

3. Рефлексивные практики. Алгоритмы анализируют записи студентов (аудио, видео, тексты) и выделяют паттерны ошибок, помогая преподавателю фокусироваться на точечной коррекции.. Например, в лингвистических дисциплинах нейросети оценивают произношение и грамматику.

Таким образом, интеграция нейросетей в педагогическую практику представляет собой значительный сдвиг в сторону более персонализированных, технологически продвинутых и увлекательных подходов к обучению, обещая преобразовать образовательный ландшафт как для студентов, так и для преподавателей, но требует пересмотра традиционных дидактических подходов.

В этой связи, обозначается необходимость разработки стандартов использования ИИ в образовании, включая этические инструкции, внедрения нейросетей как «ассистентов», а не замены преподавателя, с акцентом на развитие критического мышления, а также создания междисциплинарных исследовательских групп для оценки долгосрочного влияния ИИ на образовательные результаты.

Опыт внедрения нейросетей в образование демонстрирует их потенциал для персонализации обучения, но успех зависит от готовности педагогов к цифровой трансформации и их способности творчески адаптировать технологии к образовательным целям.

Список использованной литературы

1. Kovaleva, N. THE ROLE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE FORMATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS FUTURE / N. Kovaleva // Развитие образования посредством искусственного интеллекта: Материалы Международной научно-практической конференции (20 сентября 2024 г.). - Казань: Университет управления «ТИСБИ», 2024. С. 3-8.

2. Ковалёв, А.П. Формирование персонализированных механизмов вос приятия информации и работа с ними на примере нейронной сети Tutor Ai / А.П. Ковалёв, Н.Л. Ковалёва // Мастерство online. [Электрон. ресурс]. - 2023. - № 3 (36). - Режим доступа: http://ripo.unibel.by/index.php?id=7069 (дата доступа: 14.05.2025).

3. Цифровая дидактика в профессиональном образовании: учебно-методическое пособие / Н.В.Вознесенская, И.Б.Готская, Е.М.Иванисова, Е.В.Лавренова, О.А.Потапова, Т.Н.Романова, А.Ю.Теплякова – ФГБОУ ДПО ИРПО — М., 2024 — 192 с.

4. Как относятся преподаватели и студенты к внедрению искусственного интеллекта в образование? // Обучение, образование в России и за рубежом / Forbes Media LLC. [Электрон. ресурс]. - 2023. - Режим доступа: https://education.forbes.ru/ tpost/lui1l2rg41-kak-otnosyatsya-prepodavateli-i-studenti (дата доступа: 14.05.2025).

5. Future of Education. Part 2: Evolving how we teach and learn Электронный ресурс / Google Inc. – 2022. – 66 с. – Режим доступа: https://services.google.com/fh/files/misc/foe_part2.pdf (дата доступа: 14.05.2025).

6. Ковалёва, Н.Л. Пути и средства формирования адаптационной готовности обучающихся в контексте современного профессионального образования/ Н. Л. Ковалёва // Теория и методика профессионального образования: сб. науч. ст. Минск : РИПО, 2024. Вып. 11. С. 136–144.

7. Дахин, А.Н. Педагогические технологии и нейросети / А.Н. Дахин, Н.Г Семенов, Н.В.Ярославцеваи др. // Школьные технологии. 2020. № 2. С. 28–33. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskie-tehnologii-ineyroseti. – Дата доступа: 14.05.2025.

8. Стрелкова, И. Б. Цифровая грамотность педагогических работников колледжей: первые итоги диагностики/ И. Б. Стрелкова // Теория и методика профессионального образования: сб. науч. ст. Минск : РИПО, 2024. Вып. 11. С. 184–192.

ADABIY QAHRAMONLAR OBRAZINI O‘RGANISHNING DIDAKTIK ASOSLARI.

Mirzaahmedova Hilola Ermamat qizi,
Chirchiq davlat pedagogika unversiteti
Gumanitar fanlar fakulteti
O‘zbek tili va adabiyoti yònalishi 3-bosqich talabasi.
xilola445@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqola adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishning didaktik asoslariga. bag‘ishlangan. Unda adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishning nazariy asoslari, maqsad va vazifalari, tamoyillari, metod va usullari, shuningdek, interfaol metodlardan foydalanishning afzalliklari ko‘rib chiqilgan. Maqolada, adabiy qahramonlar obrazini o‘rganish o‘quvchilarning ma’naviy kamolotiga hissa qo‘shadigan muhim ta’limiy jarayon ekanligi, ushbu jarayonni to‘g‘ri tashkil etish, didaktik asoslarga rioya qilish, zamonaviy metod va usullardan foydalanish o‘quvchilarning adabiyotga muhabbatini oshirishi, ularning badiiy tafakkurini o‘stirishi, hayotiy saboqlarni olish imkoniyatini berishi ta’kidlangan. Shuningdek, maqolada adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishda zamonaviy yondashuvlar,

multimedia vositalaridan foydalanish, onlayn resurslardan foydalanish, virtual ekskursiyalar, mobil ilovalardan foydalanish kabi masalalar ham yoritilgan. Maqola adabiyot o‘qituvchilari, talabalar va ushbu mavzuga qiziquvchilar uchun mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: adabiyot, qahramon obrazi, didaktika, metod, interfaol metodlar, ta’lim, o‘quvchi, estetik tarbiya.

Аннотация

Данная статья посвящена дидактическим основам изучения образов литературных героев. В ней рассматриваются теоретические основы, цели, задачи, принципы, методы и приемы изучения образов литературных героев, а также преимущества использования интерактивных методов. В статье подчеркивается, что изучение образов литературных героев является важным образовательным процессом, способствующим духовному развитию учащихся. Отмечается, что правильная организация этого процесса, соблюдение дидактических принципов, использование современных методов и приемов могут повысить любовь учащихся к литературе, развить их художественное мышление и предоставить возможности для извлечения жизненных уроков. В статье также освещаются современные подходы к изучению образов литературных героев, такие как использование мультимедийных средств, онлайн-ресурсов, виртуальных экскурсий и мобильных приложений. Статья предназначена для учителей литературы, студентов и всех, кто интересуется данной темой.

Ключевые слова: литература, образ героя, дидактика, метод, интерактивные методы, образование, учащийся, эстетическое воспитание.

Annotation

This article is dedicated to the didactic foundations of studying literary character images. It examines the theoretical foundations, goals, objectives, principles, methods, and techniques of studying literary character images, as well as the advantages of using interactive methods. The article emphasizes that the study of literary character images is an important educational process that contributes to the spiritual development of students. It highlights that properly organizing this process, adhering to didactic principles, and using modern methods and techniques can increase students’ love for literature, develop their artistic thinking, and provide opportunities for learning life lessons. The article also covers modern approaches to studying literary character images, such as the use of multimedia tools, online resources, virtual tours, and mobile applications. The article is intended for literature teachers, students, and those interested in this topic.

Keywords: literature, character image, didactics, method, interactive methods, education, student, aesthetic education.

Adabiyot – insoniyatning boy ma’naviy merosi, hayotning betakror oynasi. U o‘quvchilarga olamni anglash, inson tabiatini tushunish, axloqiy me’yorlarni o‘zlashtirishda muhim rol o‘ynaydi. Adabiyot darslarida adabiy qahramonlar obrazini o‘rganish esa o‘quvchilarning badiiy tafakkurini o‘stirish, ularda empatiya tuyg‘usini shakllantirish, hayotiy saboqlarni olish imkoniyatini beradi. Shu bois, adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishning didaktik asoslarini ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish muhim ahamiyatga ega.

Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishning maqsad va vazifalari:

Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishning asosiy maqsadi o‘quvchilarda quyidagi kompetensiyalarni shakiillantirishdan iborat:

- Badiiy asarni tahlil qilish kompetensiyasi: O‘quvchilar asar g‘oyasini, sujetini, kompozitsiyasini, til xususiyatlarini tushunishi, qahramonlar xatti-harakatlarining sabablarini aniqlay olishi kerak.
- Qiyosiy tahlil kompetensiyasi: O‘quvchilar turli qahramonlar obrazini o‘zaro taqqoslay olishi, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlay olishi kerak.
- Empatiya kompetensiyasi: O‘quvchilar qahramonlar kechinmalarini his qila olishi, ularning nuqtai nazarini tushuna olishi kerak.
- Axloqiy baholash kompetensiyasi: O‘quvchilar qahramonlar xatti-harakatlariga axloqiy baho bera olishi, o‘zining axloqiy pozitsiyasini shakllantira olishi kerak.

Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishning vazifalari quyidagilardan iborat:

- O‘quvchilarni adabiyotning estetik qiymati bilan tanishtirish.
- O‘quvchilarda badiiy asarga muhabbat uyg‘otish.
- O‘quvchilarning nutqini o‘stirish, ularning fikrini og‘zaki va yozma shaklda ifodalash qobiliyatini rivojlantirish.
- O‘quvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatish.

Adabiy qahramonlar obrazini tahlil qilishda quyidagi asosiy tushunchalarga e’tibor qaratish lozim:

- Obraz: Qahramonning tashqi ko‘rinishi, xarakteri, xatti-harakati va nutqi orqali yaratilgan badiiy tasviri.
- Tip: Muayyan ijtimoiy guruhga xos bo‘lgan xususiyatlarni o‘zida mujassam etgan qahramon.
- Xarakter: Qahramonning individual xususiyatlari, uning ichki dunyosi va axloqiy tamoyillari.
- Motiv: Qahramonning xatti-harakatlariga sabab bo‘lgan ichki turtki.

• Konflikt: Qahramonning o‘zi, boshqa qahramonlar yoki jamiyat bilan bo‘lgan ziddiyat.

Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishning tamoyillari:

Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganish quyidagi didaktik tamoyillarga asoslanishi kerak:

• Ilmiylik tamoyili: O‘qituvchi adabiy qahramonlar obrazini tahlil qilishda adabiyotshunoslik fanining asosiy qoidalariga amal qilishi kerak.

• Tarixiylik tamoyili: O‘quvchilar qahramonlar obrazini yaratilgan davrning ijtimoiy-siyosiy, madaniy sharoitlari bilan bog‘liq holda tushunishi kerak.

• Aloqadorlik tamoyili: Qahramonlar obrazi o‘quvchilarning hayotiy tajribasi, qiziqishlari bilan bog‘liq bo‘lishi kerak.

• Faollik tamoyili: O‘quvchilar o‘quv jarayonida faol ishtirok etishi, o‘z fikrini erkin bayon qila olishi kerak.

• Individual yondashuv tamoyili: O‘qituvchi har bir o‘quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta’lim berishi kerak.

Integrativlik tamoyili: Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganish jarayonida boshqa fanlar (tarix, psixologiya, sotsiologiya) bilan integratsiya qilish, o‘quvchilarning bilim doirasini kengaytirishga yordam beradi.

Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishning metod va usullari:

Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishda quyidagi metod va usullardan foydalanish mumkin:

• Ma’ruza: O‘qituvchi qahramon obrazi haqida ma’lumot beradi, uning xususiyatlarini tahlil qiladi.

• Suhbat: O‘qituvchi o‘quvchilarga savollar beradi, ularning fikrini bilishga harakat qiladi.

• Munozara: O‘quvchilar qahramon obrazi haqida o‘z fikrini bildiradi, bahslashadi.

• Rollarga bo‘lib o‘qish: O‘quvchilar asar qahramonlarining rolini ijro etadi.

• Insho yozish: O‘quvchilar qahramon obrazi haqida o‘z fikrini yozma shaklda ifodalaydi.

Tadqiqot loyihalari: O‘quvchilar qahramon obrazi bo‘yicha tadqiqot o‘tkazadi, loyiha tayyorlaydi. Bu metod o‘quvchilarda mustaqil izlanish, ma’lumot to‘plash va tahlil qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

• Guruhli ish: O‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘linib, qahramon obrazini tahlil qiladi, o‘z fikrlarini o‘rtoqlashadi va umumiy xulosaga keladi.

• Klaster: Adabiy qahramon obrazi bilan bog‘liq tushunchalar guruhini tuzish.

• Venn diagrammasi: Ikki qahramonning o‘xshash va farqli jihatlarini taqqoslash uchun ishlatiladi.

• BBB jadvali: Bilaman, Bilishni xohlayman, Bilib oldim jadvali.

4.Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishda foydalaniladigan vositalar:

Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishda quyidagi vositalardan foydalanish mumkin:

• Darsliklar: Darsliklarda qahramonlar obrazi haqida ma’lumotlar, savollar, topshiriqlar beriladi.

• Qo‘shimcha adabiyotlar: O‘quvchilar qahramonlar obrazi haqida qo‘shimcha ma’lumot olish uchun adabiyotshunoslikka oid kitoblar, maqolalar o‘qishi mumkin.

• Ko‘rgazmali qurollar: Qahramonlar tasvirlangan rasmlar, portretlar, asar asosida yaratilgan filmlar, spektakllar.

• Texnik vositalar: Kompyuter, proyektor, internet.

Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishda interfaol metodlardan foydalanishning afzalliklari.

Interfaol metodlar o‘quvchilarni o‘quv jarayoniga faol jalb qilish, ularning mustaqil fikrlash, ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, o‘zaro hamkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Interfaol metodlar yordamida adabiy qahramonlar obrazini o‘rganish o‘quvchilarda qiziqish uyg‘otadi, ularning bilim olishga intilishini oshiradi.

Zamonaviy yondashuvlar:

• Multimedia vositalaridan foydalanish: Qahramonlar tasvirlangan rasmlar, portretlar, asar asosida yaratilgan filmlar, spektakllar, audioyozuvlar o‘quvchilarda qahramon haqida vizual tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

Virtual ekskursiyalar: Adabiy asarda tasvirlangan joylarga virtual ekskursiyalar uyushtirish, o‘quvchilarda asar haqida yanada to‘liq tasavvur hosil qilishga yordam beradi.

• Onlayn resurslardan foydalanish: Internetda adabiy asarlar, adabiyotshunoslikka oid maqolalar, qahramonlar haqida ma’lumotlar topish mumkin. Onlayn resurslar o‘quvchilarning mustaqil izlanish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganish – o‘quvchilarning ma’naviy kamolotiga hissa qo‘shadigan muhim ta’limiy jarayondir. Ushbu jarayonni to‘g‘ri tashkil etish, didaktik asoslarga rioya qilish, zamonaviy metod va usullardan foydalanish o‘quvchilarning adabiyotga muhabbatini oshiradi, ularning badiiy tafakkurini o‘stiradi, hayotiy saboqlarni olish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Yo‘ldoshev Q., Jamol Jalolov, Abdumajid Azizov, Gulandom Xoldorova, Dilbar Qurbonova, Muyassar Qodirova. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2014.

2. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. – Toshkent: “Akademnashr”, 2010.

3. Н.И.Кудряшев “Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы”

4. Г.И.Беленький “Приобщение к искусству слова”.

5. Wikipedia.uz.

ESHITISHIDA NUQSONI BOR BOLALARGA INGLIZ TILI “VOCABULARY”SINI O‘RGATISH

Shaymardanov Abror,
Xalqaro Nordik universiteti
Ingliz tili o‘qituvchisi
Maxmudova Nodira Maxsudjon qizi,
Xalqaro Nordik universiteti
1–kurs Maxsus pedagogika yo‘nalishi talabasi
nodiramaxsudjonovna@gmail.com

Annotatsiya

Eshitish imkoniyati cheklangan bolalar til o‘rganishda asosan eshitish kanali orqali axborot olishda qiyinchiliklarga duch keladilar, shuning uchun an’anaviy o‘qitish usullari ularning ehtiyojlariga mos kelmaydi. Tadqiqotda ingliz tili o‘rganish jarayonida ko‘rish (vizual), teginish (kinestetik), imo-ishora va harakatlarga asoslangan metodlar birgalikda ishlatilishining samaradorligi o‘rganiladi. Tadqiqotda multimodal yondashuvlarning bolalarning til o‘rganish jarayoniga qo‘shadigan ahamiyati alohida ta’kidlanadi. Inglizcha so‘zlar vizual materiallar, rasm, animatsiyalar, fleshkartalar orqali taqdim etilishi, shuningdek, taktil va kinestetik metodlar yordamida bolalarning psixomotor faoliyatlarini rivojlantirish, imo-ishora tili orqali so‘zlarni tushuntirish va muloqot qilishga o‘rgatish usullari samarali deb topildi. Shuningdek, interaktiv texnologiyalar va mobil ilovalar yordamida o‘quvchilarga o‘zlashtirilgan materialni mustahkamlash va mustaqil o‘rganish imkoniyatlarini yaratishning ahamiyati muhokama qilinadi.Sinov darslari davomida multimodal yondashuvlar yordamida inglizcha so‘zlarni o‘rganish darajasi sezilarli darajada oshganligi aniqlangan. O‘quvchilarning 70-80% gacha muvaffaqiyatga erishganligi, yangi so‘zlarni faqat

yodlash orqali emas, balki kontekstda qo‘llash va real muloqotda ishlatish orqali o‘zlashtirishga erishganliklari kuzatilgan.

Kalit so‘zlar: logopediya, korreksiya, tovush, nutq, inklyuziv talim, koxlear implant

Bugungi globallashuv davrida xorijiy til, xususan ingliz tili, har bir bola uchun muhim hayotiy ko‘nikmaga aylanmoqda. Biroq eshitishida nuqsoni bo‘lgan bolalar til o‘rganishda qator muammolarga duch kelishadi. Ularning ehtiyojlariga mos metodikalar va vositalarni ishlab chiqish o‘z vaqtida e’tibor berilishi lozim bo‘lgan masalalardan biridir.

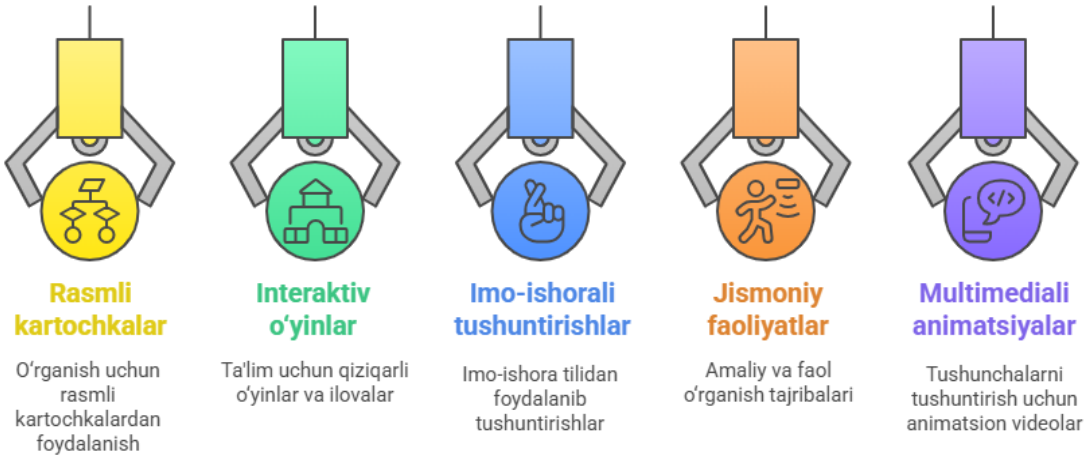
Koxlear implant — bu ichki quloqning elektr stimulyatsiyasi orqali eshitish qobiliyatini tiklash uchun mo‘ljallangan tibbiy qurilma. Koxlear implant eshitish nerviga to‘g‘ridan-to‘g‘ri elektr impulslarini yuborib, eshitish nuqsonlarini bartaraf etishga yordam beradi, ayniqsa, ichki quloqda (koxlear) zararlanish bo‘lganda, bu tizimni normallashtiradi.Koxlear implant odatda eshitishida jiddiy nuqsoni bo‘lgan yoki to‘liq eshitmaydigan insonlarga qo‘llaniladi. U ichki quloqdagi jarohatni yoki nuqsonni to‘g‘rilamaydi, ammo eshitish nervini to‘g‘ri stimulyatsiya qilish orqali tovushlarni qabul qilishni yaxshilaydi.

Eshitishida nuqsoni bor bolalar ingliz tilini o‘rganishda eshitish kanali orqali axborot qabul qilish imkoniyatidan mahrum bo‘lganliklari sababli, ularning lug‘at boyligini shakllantirishda an’anaviy yondashuvlar etarli samara bermaydi. Ushbu bolalar uchun ingliz tilidagi yangi so‘zlarni o‘zlashtirishda multimodal yondashuv, ya’ni bir vaqtning o‘zida ko‘rish (vizual), teginish (kinestetik), imo-ishora va harakatlarga asoslangan usullarni uyg‘unlashtirgan yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda inglizcha so‘zlarning rasmlar, belgilar, fleshkartalar, animatsiyalar orqali vizual ko‘rinishda taqdim etilishi bolalarning qiziqishini oshirib, tushunishni osonlashtiradi. Shuningdek, taktil vositalar (taktil orqali anglash, real ob’ektlardan foydalanish) orqali bolalarning psixomotor faoliyati rag‘batlantiriladi. Imo-ishora tili (sign language) yordamida so‘z ma’nolarini tushuntirish esa ularning kognitiv faoliyatini faollashtiradi va muloqotda foydalanishga tayyorlikni oshiradi. Shuningdek, interaktiv texnologiyalar (mobil ilovalar, animatsion dasturlar, o‘yin shaklidagi topshiriqlar) yordamida mustaqil o‘rganish muhiti yaratilib, eshitishida nuqsoni bor bolalarda tilga nisbatan ijobiy motivatsiya shakllanadi. Bu yondashuvlar orqali ular nafaqat passiv ravishda so‘zlarni yodlaydi, balki kontekstda qo‘llashga va real muloqotda ishlatishga o‘rganadi.

Shunday qilib, asosiy g‘oya shundan iboratki — eshitishida nuqsoni bor bolalarga ingliz tili lug‘atini o‘rgatishda ularning individual ehtiyojlari va

imkoniyatlariga mos, ko‘rish, teginish va harakat vositalariga asoslangan integrativ metodlar samaradorlikni sezilarli darajada oshiradi.

Zaif eshituvchi, biroq nutq qobiliyatiga ega bo‘lgan bolalarni faqat Brayl alifbosi orqali o‘qitish ularning tabiiy og‘zaki nutq ko‘nikmalarining rivojlanishiga to‘sqinlik qilishi mumkin. Chunki bunday yondashuv bolani eshitish qoldig‘idan va mavjud nutq potensialidan foydalanmaslikka undaydi. Shuning uchun bunday o‘quvchilarga til o‘rganishda multimodal yondashuv — ya’ni eshitish, ko‘rish, harakat, imo-ishora va og‘zaki talaffuzni birgalikda rivojlantiradigan metodlardan foydalanish zarur. Bu nafaqat so‘z boyligini shakllantiradi, balki ularning ijtimoiy muloqotga kirishish salohiyatini ham kengaytiradi (1-rasm).

1-rasm. *O‘qitish usullari*[60].

Sinov darslari jarayonida ko‘rsatdiki, yuqoridagi usullardan foydalangan holda inglizcha so‘zlarni o‘zlashtirish darajasi sezilarli oshdi. O‘quvchilar so‘zlarni tanish, ko‘rsatish va kontekstda ishlatish bo‘yicha 70–80% gacha muvaffaqiyatga erishdi.

Eshitishida nuqsoni bor bolalarga ingliz tilini o‘rgatishda innovatsion, multimodal yondashuvlar juda katta ahamiyatga ega. Vizual, kinestetik va texnologik vositalardan kompleks foydalanish bu bolalarning til o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshirib, ularning ijtimoiy integratsiyasiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akramova X.S. – Defektologiya logopediya. – Toshkent, 2023
2. Ayupova M.Y – Logopediya. – Toshkent, 2007

[60] Muallif ishi

3. Miller, P. (2013). Language Development in Children with Cochlear Implants:
4. Vgotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
5. Po‘latova M. – Maxsus pedagogika. – Toshkent, 2005
6. Xamidova M.U. – Maxsus pedagogika kitob (Mutaxassislikka kirish) – Toshkent, 2018

THE ART OF GIVING DIRECTIONS IN A PERSONAL LETTER

Muxammadova Komila,
ELLF student at Fergana State University
komilamuxammadova02@gmail.com
Abduolimova Maftuna,
Teacher at Fergana State University,
Applied english department

Annotatsiya

Shaxsiy xatda yo‘nalish berish bu nafaqat yo‘l ko‘rsatish, balki insonlar o‘rtasida aloqa va tushunishni mustahkamlash vositasidir. Ushbu maqola shaxsiy maktub orqali yo‘nalish berish san'atini o‘rganadi, bu uslubiy va madaniy ahamiyatga ega bo‘lgan pedagogik yondashuvlar asosida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: shaxsiy maktub, yo‘nalish, aloqa, aniqlik, tilshunoslik, yozish ko‘nikmalari, o‘quvchilar, norasmiy uslub, muloqot.

Abstract

Giving directions in a personal letter is a meaningful way to guide and connect with others, blending clarity with emotional warmth. This article examines the communicative and pedagogical aspects of teaching direction-giving in letters, with a focus on its practical, linguistic, and cultural implications. Through a scientific lens, it explores how learners acquire these skills and applies empirical methods to analyze their effectiveness.

Keywords: personal letter, directions, communication, clarity, linguistics, writing skills, learners, informal tone, interaction.

Аннотация

Написание личного письма с направлениями — это способ объяснения и ещё один шаг к личному взаимопониманию. Статья исследует языковые и культурные аспекты письменного объяснения маршрутов и обучения этому навыку в педагогической среде.

Ключевые слова: личное письмо, направления, коммуникация, ясность, лингвистика, навыки письма, учащиеся, неформальный тон, взаимодействие.

Giving directions in a personal letter represents a unique blend of functional and expressive communication. It is not merely a transactional activity but a social and cultural one, reflecting relationships, tone, and shared knowledge. The ability to effectively guide someone through written instructions—whether to a location, an event, or a specific task—requires attention to linguistic clarity, context, and interpersonal awareness. In our modern age, with digital navigation tools readily available, the practice of giving directions through personal letters might seem outdated. However, it remains relevant in contexts where personal touch, emotional tone, or specific narrative detail enhances the communicative experience.

Direction-giving in letters often involves informal language and contextual clues. Unlike formal reports or technical writing, personal letters must consider the recipient’s familiarity with landmarks, preferences, or possible constraints. Thus, this form of communication carries implications for second language acquisition, cultural literacy, and pragmatic competence. Scholars argue that integrating such tasks in language education enhances learner autonomy and real-world applicability (Harmer, 2007; Krashen, 1982).

The practice of teaching this skill, therefore, combines aspects of descriptive and procedural writing, spatial reasoning, and empathy. Writing clear directions requires a writer to envision the reader's movement through space—a cognitive and imaginative process that reflects higher-order thinking. For language learners, especially those at intermediate or advanced levels, mastering this form improves cohesion, sequencing, and vocabulary precision (Nation, 2009).

This article explores the conceptual and pedagogical dimensions of giving directions in personal letters. Drawing on linguistic theories, task-based learning approaches, and case studies, it examines how learners engage with this genre and how instructors can scaffold the process effectively. Through literature synthesis and empirical analysis, the study contributes to our understanding of written interaction, communicative competence, and instructional design in language education.

The study employed a mixed-methods approach, combining quantitative measures (pre- and post-task assessments) with qualitative observations (learner journals, teacher feedback, and peer reviews). A classroom-based intervention was designed over four weeks.The learners involved in this study are intermediate-level English language students aged between 18 and 25. They come from diverse linguistic and cultural backgrounds, including Central Asia, Eastern Europe, and

the Middle East. Most are university students majoring in education, linguistics, or international communication.Participants were given tasks to write directions from a university campus to a local landmark, framed within the context of a personal letter to a visiting friend. The tasks were scaffolded with input sessions, brainstorming activities, and genre analysis. Learners also read sample letters to internalize tone and structure.Data were collected through:

1.Initial diagnostic writing
2.Drafts and revisions
3.Final compositions
4.Reflective self-assessments.

Analysis focused on changes in clarity, coherence, vocabulary use, and tone.

Initial diagnostic tasks revealed that most learners struggled with spatial sequencing and overused imperatives or formal phrases. Peer review and instructor modeling helped learners shift toward more natural, polite, and context-aware expressions. For instance, “Go straight 500 meters” became “Keep walking past the library until you see a café on your left.”

Common errors included lack of transitions (e.g., then, after that), confusing left/right orientation, and assumptions about the reader's prior knowledge. Visual support like sketching routes improved spatial awareness.

Final tasks showed improved logical progression, descriptive language, and consistency in tone. The informal salutation, conversational style, and signposting (e.g., “You’ll know you’re close when…”) contributed to the authentic feel of the letters.The ability to give clear, contextually appropriate directions in a personal letter is more than a linguistic exercise—it is a demonstration of communicative competence, spatial awareness, and interpersonal sensitivity. This study highlighted how learners approach this task, the typical challenges they face, and the strategies that facilitate their improvement. Initial observations revealed that many learners relied on literal, formal phrasing and lacked the narrative cohesion often expected in personal letters. Such tendencies may stem from overexposure to textbook-style English or a lack of exposure to authentic models of informal writing.

The transition from basic to more natural direction-giving was most apparent when learners were exposed to peer reviews and instructor modeling. These strategies allowed students to compare their phrasing with others’ and realize the stylistic differences that make a letter sound friendly and supportive. For example, students moved from “Turn left at Main Street” to “After you pass the bakery, take a left turn—you’ll see the park entrance just ahead.” This shift reflects not just

linguistic advancement but also a deeper awareness of how tone and clarity work together.

Moreover, incorporating visual elements such as maps or sketches significantly aided learners in conceptualizing spatial relationships. Many struggled with sequencing instructions logically or forgot to mention key landmarks. The use of visual aids allowed them to ‘walk through’ the route in their minds and anticipate possible confusion points. This aligns with research suggesting that multimodal input enhances spatial and linguistic processing (Celce-Murcia & Olshtain, 2000).

Overall, the study suggests that direction-giving in letters should be taught as a multi-dimensional skill involving not just vocabulary and grammar, but also genre awareness, empathy, and imagination. The improvements seen in the final tasks indicate that with proper support, learners can effectively combine all these elements into cohesive, readable, and polite texts.

This study reaffirms the significance of integrating practical, real-world writing tasks—like giving directions in personal letters—into language instruction. While initially perceived as simple, this task in fact requires considerable attention to sequencing, clarity, tone, and audience. As shown in the learners’ progress, mastering these elements leads to not only more effective communication but also increased learner confidence and engagement.

The transition from rigid, overly formal directions to warm, reader-friendly instructions suggests that learners benefit greatly from exposure to authentic models, collaborative feedback, and visual planning tools. Writing directions in a personal letter blends cognitive, linguistic, and emotional skills. It provides an opportunity for learners to practice grammar and vocabulary in a natural setting, while also encouraging them to think empathetically and creatively.

These findings also have broader implications for curriculum design. Educators should consider tasks that require learners to integrate different types of knowledge—spatial, cultural, linguistic—and adapt their language to suit context and purpose. As learners refine their direction-giving skills, they also strengthen their overall written fluency, coherence, and interpersonal effectiveness.

Future research could explore the longitudinal impact of such tasks, their effectiveness across proficiency levels, and how digital media (such as interactive maps or video-based instruction) can further enhance the teaching and learning process. Ultimately, the art of giving directions in a personal letter is both a linguistic and humanistic skill—one that deserves a place in every communicative language curriculum.

References

1. Brown, L.M. (2020). Effective writing strategies in ESL instruction. New York: Academic Press.

2. Celce-Murcia, M., & Olshtain, E. (2000). Discourse and context in language teaching: A guide for language teachers. Cambridge University Press.

3. Ellis, R. (2003). Task-based language learning and teaching. Oxford University Press.

4. Harmer, J. (2007). The practice of English language teaching (4th ed.). Longman.

5. Hyland, K. (2004). Genre and second language writing. University of Michigan Press.

6. Krashen, S.D. (1982). Principles and practice in second language acquisition. Pergamon.

7. Nunan, D. (2004). Task-based language teaching. Cambridge University Press.

8. Swales, J. (1990). Genre analysis: English in academic and research settings. Cambridge University Press.

MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES AND THEIR ROLE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Vohidova Mohinur,
EFL student at Fergana State University,
mohinurvohidova9@gmail.com
Abduolimova Maftuna

Abstract

Modern pedagogical technologies play a crucial role in improving the efficiency and effectiveness of the educational process. This article explores various contemporary teaching methodologies, their impact on student engagement, and the advantages of implementing these approaches in different educational settings. The article also discusses the challenges associated with these technologies and proposes solutions to optimize their implementation .

Key words: **m**odern technologies, gamification, engagement, different learning methods.

Аннотация

Современные педагогические технологии играют ключевую роль в повышении эффективности и результативности образовательного процесса. В данной статье рассматриваются различные современные методики

преподавания, их влияние на вовлечённость студентов, а также преимущества внедрения этих подходов в различных образовательных учреждениях. Кроме того, в статье обсуждаются проблемы, связанные с использованием данных технологий, и предлагаются решения для их оптимального внедрения.

Ключевые слова: современные технологии, геймификация, вовлечённость, различные методы обучения.

Annotatsiya

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta’lim jarayonining samaradorligi va sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu maqolada turli zamonaviy o‘qitish metodlari, ularning talabalarning faolligi va o‘quv jarayoniga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, bu yondashuvlarning turli ta’lim muassasalarida qo‘llanishi bilan bog‘liq afzalliklari tahlil qilinadi. Maqolada, shuningdek, ushbu texnologiyalarni joriy etishdagi muammolar va ularni optimallashtirish bo‘yicha takliflar ham keltirilgan.

Kalit so‘zlar: zamonaviy texnologiyalar, gamifikatsiya, faollik, turli o‘qitish usullari.

The rapid development of science and technology has significantly influenced the educational sector. Traditional teaching methods are being supplemented or replaced by innovative pedagogical technologies aimed at enhancing the quality of education. These technologies focus on learner-centered approaches, interactivity, and the integration of digital tools into the classroom. The modern education system faces the challenge of preparing students for the dynamic demands of the 21st century, which necessitates the incorporation of effective pedagogical strategies.

The integration of modern pedagogical technologies has transformed the educational landscape, fostering more interactive, personalized, and student-centered learning environments. Project-Based Learning (PBL), Flipped Classrooms, and Gamification are among the most studied technologies, all of which emphasize active engagement, critical thinking, and problem-solving (Thomas, 2000; Bergmann & Sams, 2012). Research indicates that these methods significantly enhance student motivation, collaboration, and retention of knowledge (Anderson & Krathwohl, 2001). Furthermore, Blended Learning, which combines face-to-face and online instruction, has been shown to offer flexibility and cater to diverse learning styles, promoting self-directed learning (Graham, 2006). However, challenges remain, including the need for adequate teacher training, digital infrastructure, and addressing the digital divide (Hattie, 2009). Studies suggest that while the adoption of these technologies improves learning

outcomes, ongoing support and adaptation are necessary for their successful implementation in diverse educational contexts (Bower, 2019).

The learners in this study include students from diverse educational backgrounds who are exposed to modern pedagogical technologies such as Project-Based Learning (PBL), Flipped Classrooms, and Gamification. These learners range from primary school students to university undergraduates, with varying degrees of technological proficiency. The study focuses on both traditional and digital-native students, exploring their engagement, motivation, and academic performance when using these technologies. The participants are from both urban and rural settings, providing a broader perspective on the impact of technology in different educational environments. They exhibit a wide range of learning styles, including visual, auditory, and kinesthetic, which makes personalized learning approaches like Blended Learning particularly relevant. The students are expected to interact with technology in various formats, including digital platforms, mobile applications, and online collaborative tools. The learner profile is designed to assess how these modern pedagogical tools can cater to individual needs, fostering both academic and social-emotional growth in diverse learning contexts.

This study adopts a mixed-methods approach to assess the effectiveness of modern pedagogical technologies, such as Project-Based Learning (PBL), Flipped Classrooms, and Gamification, on student engagement and learning outcomes. The research employs both quantitative and qualitative data collection methods to provide a comprehensive analysis of the technologies' impact on students.

Quantitative data is gathered through pre- and post-intervention surveys, measuring students' academic performance, engagement levels, and motivation before and after the implementation of these technologies. The surveys include Likert-scale questions focused on student participation, understanding of concepts, and overall satisfaction with the learning process.

Qualitative data is collected through semi-structured interviews with teachers and focus group discussions with students. These interviews explore participants' perceptions of the new teaching methods, challenges encountered, and their impact on learning experiences. Classroom observations are conducted to evaluate how the technologies are integrated into daily teaching practices and how they affect student interaction and collaboration.

Data analysis includes statistical techniques such as paired sample t-tests to compare pre- and post-intervention performance. Qualitative data is analyzed using thematic coding to identify common themes and insights regarding the use of modern pedagogical technologies in educational settings.

This mixed-methods approach allows for a holistic understanding of the effectiveness, challenges, and potential improvements in integrating these technologies into mainstream education.

In this study, data collection is carried out using a combination of quantitative and qualitative methods to ensure a comprehensive understanding of the impact of modern pedagogical technologies on student engagement and learning outcomes.

Quantitative data is gathered through structured surveys administered to students and teachers. These surveys are designed to assess key variables such as student engagement, motivation, academic performance, and satisfaction with technologies like Project-Based Learning (PBL), Flipped Classrooms, and Gamification. The surveys consist of both closed-ended questions using Likert scales and multiple-choice questions, which allow for easy statistical analysis of trends and patterns.

Qualitative data is collected through semi-structured interviews with educators and focus group discussions with students. The interviews and discussions provide deeper insights into participants' experiences with the technologies, including challenges faced, perceived benefits, and suggestions for improvement. These discussions are audio-recorded and transcribed for analysis.

Additionally, classroom observations are conducted during the intervention period to monitor the practical application of these pedagogical tools. Observers focus on student interaction, collaboration, and the level of engagement during lessons incorporating these technologies.

The findings from this study highlight both the potential and the challenges associated with the integration of modern pedagogical technologies in education. Overall, technologies such as Project-Based Learning (PBL), Flipped Classrooms, and Gamification have demonstrated a significant positive impact on student engagement, motivation, and academic performance. Students showed increased participation and enthusiasm for learning when these tools were implemented, suggesting that they effectively foster a more interactive and learner-centered environment. The use of gamified elements, in particular, enhanced motivation, especially among younger students, as they were more likely to engage in learning activities through the use of rewards and competition.

However, the study also identified several challenges in implementing these technologies. One of the major obstacles was the lack of proper teacher training and professional development. Educators expressed difficulty in fully utilizing these technologies due to limited understanding or experience with them,

highlighting the need for ongoing support and training programs. Additionally, while PBL and Flipped Classrooms were well-received, the need for adequate resources, time, and infrastructure to effectively implement these methods was evident.

Moreover, although the technologies significantly improved learning outcomes for many students, disparities in access to digital tools among different student groups were observed. This digital divide poses a challenge to achieving equitable educational experiences. Future research should focus on bridging these gaps and refining implementation strategies to ensure all students benefit equally from these innovations.

This study underscores the transformative potential of modern pedagogical technologies in enhancing the educational process. Technologies such as Project-Based Learning (PBL), Flipped Classrooms, and Gamification have demonstrated significant improvements in student engagement, motivation, and academic performance. These tools foster a more interactive and learner-centered environment, helping students develop critical skills like problem-solving, creativity, and collaboration, which are crucial for success in the 21st century.

However, the successful integration of these technologies faces several challenges. These include the need for proper teacher training, adequate resources, and overcoming the digital divide that affects access to technology. Educators require continuous professional development to effectively integrate these tools into their teaching practices, and schools must ensure that all students have equal access to the necessary digital resources.

To maximize the benefits of modern pedagogical technologies, educational institutions must adopt a balanced approach, combining innovative technologies with traditional methods. Future research should focus on addressing the challenges identified, such as digital equity and teacher readiness, while also exploring the potential of emerging technologies like Artificial Intelligence (AI) and Virtual Reality (VR) in education. Ultimately, the integration of these technologies offers the opportunity to create a more engaging, inclusive, and effective learning environment for all students.

References:

1. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). A Taxonomy for Learning, Teaching, and Assessing: A Revision of Bloom's Taxonomy of Educational Objectives. Longman.

2. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day. International Society for Technology in Education.

3. Bower, M. (2019). Design of Technology-Enhanced Learning: Integrating Research and Practice. Emerald Publishing.

4. Graham, C. R. (2006). Blended learning systems. In C. J. Bonk & C. R. Graham (Eds.), The Handbook of Blended Learning: Global Perspectives, Local Designs (pp. 3-21). Pfeiffer Publishing.

5. Hattie, J. (2009). Visible Learning: A Synthesis of Over 800 Meta-Analyses Relating to Achievement. Routledge.

6. Thomas, J. W. (2000). A Review of Research on Project-Based Learning. The Autodesk Foundation.

7. Bakhshi, A., & Fahim, M. (2021). The impact of flipped classroom on students' engagement and learning outcomes: A systematic review. Journal of Educational Technology Systems, 50(3), 317-337.

8. Johnson, D. W., & Johnson, R. T. (2019). Collaborative Learning: Theoretical Perspectives. Routledge.

9. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: defining" gamification". Proceedings of the 2011 Annual Conference on Human Factors in Computing Systems, 2425-2428.

UNDERSTANDING THE COMMUNICATIVE APPROACH IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Gavharoy Xomidjonova,
Student of Fergana State University
gavharoyhomidjonova@gmail.com

Abstract

The Communicative Approach to language learning, or Communicative Language Teaching (CLT), has changed the English language teaching from a focus on grammar in learning to using the language in real life communication. CLT differs from other methods and it emphasizes memorization, practice, and accuracy, that it seeks to generate a large volume of language use that is meaningful and purposeful and often interactive. In this article, I will discuss some of the principles, benefits, and challenges of the communicative approach. I will provide a brief literature review and discuss how it develops speaking skills, inspires confidence in communication, and develops the ability to use English. Although it may be difficult to apply in large classes and with non-skilled teachers, the communicative approach has significantly progressed language acquisition.

Key words: Communicative Approach, Communicative Language Teaching, English language teaching, CLT, real-life communication, language skills, student-centered learning, fluency, task-based learning.

Аннотация

Коммуникативный подход к изучению языка, или коммуникативное преподавание языка (CLT), изменил преподавание английского языка с акцента на грамматику в обучении на использование языка в реальной жизни. CLT отличается от других методов, которые делают упор на запоминание, практику и точность, тем, что он стремится генерировать большой объем использования языка, который является осмысленным и целенаправленным и часто интерактивным. В этой статье я рассмотрю некоторые принципы, историю, преимущества и проблемы коммуникативного подхода. Я предоставлю краткий обзор литературы и расскажу, как он развивает навыки говорения, вселяет уверенность в общении и развивает способность использовать английский язык на практике. Хотя его может быть сложно реализовать в больших классах и с неквалифицированными учителями, коммуникативный подход существенно продвинулся в освоении языка.

Ключевые слова: Коммуникативный подход, коммуникативное обучение языку, преподавание английского языка, CLT, общение в реальной жизни, языковые навыки, обучение, ориентированное на студента, беглость, обучение на основе задач.

Annotatsiya

Kommunikativ yondashuv, ya'ni Kommunikativ tilni o‘qitish (CLT) sifatida ham tanilgan, grammatikaga asoslangan ta'limdan ko‘ra real hayotdagi muloqotni birinchi o‘ringa qo‘yib, ingliz tilini o‘qitishni o‘zgartirdi. Yodlash va aniqlikka qaratilgan an'anaviy usullardan farqli tarzda, CLT talabalarni tildan mazmunli va interaktiv foydalanishga undaydi. Ushbu maqolada kommunikativ yondashuvning tamoyillari, asoslari, afzalliklari va muammolari o‘rganiladi. Shuningdek, u asosiy adabiyotlarni qisqacha ko‘rib chiqishni o‘z ichiga oladi va bu usul o‘quvchilarning nutq ko‘nikmalarini, ishonchini va amaliy vaziyatlarda ingliz tilidan foydalanish qobiliyatini qanday oshirishi muhokama qilinadi. Yondashuv malakali o‘qituvchilarni talab qilsa va katta sinflarda qo‘llash qiyin bo‘lishi mumkin bo‘lsa-da, uning tilni o‘zlashtirish uchun foydalari katta.

Kalit so‘zlar: Kommunikativ yondashuv, kommunikativ tilni o‘rgatish, ingliz tilini o‘rgatish, CLT, real hayotdagi muloqot, til ko‘nikmalari, o‘quvchiga yo‘naltirilgan o‘rganish, ravonlik, vazifaga asoslangan o‘rganish.

In a globalized world, the ability to communicate in English is more important than knowing grammar. Traditional approaches to teaching English, such as the Grammar-Translation Method or the Audio-Lingual Method, often emphasized memorization, repetitions, and translations. They did not prioritize helping students use English in real-life communicative situations. The communicative approach, or communicative language teaching (CLT), began to use in the 1970s as a solution to this issue by focusing on helping students communication in the English language, against only knowing the rules of grammar. Communicative Language Teaching (CLT), also known as the communicative approach, is a method of teaching languages that emphasizes using communication and helps English language learners, whose native language is not English, develop their skills through real-life communication.Many researchers have studied the communicative approach and its impact on language learning. According to Richards and Rodgers (2001), CLT is based on the idea that language learning should involve meaningful communication. They argue that learners learn best when they are involved in authentic conversations.

Hymes (1972) was introduced the term "communicative competence," which emphasized that being able to use language appropriately in different social situations is more important than just knowing grammar. Canale and Swain (1980) expanded this idea by identifying four components of communicative competence: grammatical, sociolinguistic, discourse, and strategic competence.

Littlewood (1981) supports the use of communicative activities such as role plays and group discussions to improve students’ fluency. He believes that interaction plays a key role in developing confidence and language skills. Other scholars, like Nunan (1991), highlight that CLT encourages student participation, making the classroom more dynamic and learner-centered. The communicative approach uses task-based, interactive, and student-centered methods to teach English. Instead of focusing only on grammar rules or memorizing vocabulary, this method encourages students to use the language for real communication. Teachers conduct lessons based on situations students may face in everyday life, such as asking for directions, shopping, or attending an interview.

Some common methods that we can use in communicative approach:

1.Group Work: Students work together to complete tasks like role plays, interviews, or problem-solving activities. This helps improve speaking and listening skills.

2. Role Plays: Students act out real-life scenarios (e.g., at a restaurant or hotel). This helps them to practice useful vocabulary and sentence structures in real life context.

3. Task-Based Learning: Lessons are based on completing a task, such as planning a trip or writing a letter. The task gives students a reason to communicate. They can discuss the task with their peers.

The Communicative Approach has provided numerous positive outcomes in language learning. Students have shown increased fluency and confidence in speaking English, even if they make small grammatical errors. They are more engaged and actively participate in lessons through pair work and group activities, leading to better communication in real-life situations.

The approach also seems to increase students’ motivation and enjoyment, with many starting practice English independently. With all language components taught in class, learners improve in speaking, listening, reading, writing, and their pronunciation, all simultaneously.

Teachers report greater student engagement in the classroom and faster improvement of fluency compared to other methods. Overall, the approach helps students to use English effectively and boosts their confidence in daily situations.

The results that students achieved in the classroom where the Communicative Approach was used are extremely engaging. The appropriate results fit the underlying principles of real world communication. The major focus is not accuracy however; it is fluency of thought and speech. Students are more willing to express their thoughts and ideas as they are given the opportunity to speak and communicate with minimal anxiety and restrictions. This added confidence helped in developing their speak skills and students were able to participate actively in the classroom.

The communicative approach brings new forms of student motivation and engagement, Makes them motivated at a different level. Due to the reality contained in the lessons, the level of participation from students increased along with the incorporation of English outside of the classroom. The rise in motivation was often indicative of engaging in communications in English outside the classroom.

The ability to develop multiple language skills was another benefit of the design of the method. The Communicative Approach promotes a balance of skill and gives students the ability to develop all four language skills the approach promotes spontaneous speaking skills and listening comprehension, while the methods of speaking, listening, and reading/writing develop meaning through interaction in a a community of learners. The focus on interaction and communication with peers can help the student participants to continue to develop both their language and a new form of interpersonal communication.community of learners. The focus on interaction and communication with peers can help the

student participants to continue to develop both their language and a new form of interpersonal communication.

Despite its advantages, the method does have challenges, particularly in large classrooms where teachers can not work individually with learners. Teachers need to be adaptable and skilled in managing group atmosphere to ensure that all students benefit and participate equally from the approach. The overall effectiveness of the Communicative Approach in fostering real communication skills remains it a valuable method in modern language teaching.

The communicative approach has brought a positive change to the way English is taught around the world. By focusing on communication and real-life use, it helps students become better speakers in English. Although there are some challenges, the benefits of this approach make it one of the most effective methods in modern English language teaching. To use this method, teachers need proper training and support, and students should be encouraged to practice using English outside the classroom as well.

References

1.Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics.

2.Habibullayevna I. M. SUPERSTITIOUS BELIEFS ACROSS CULTURES: A

VIEW FROM LINGUACULTUROLOGY //Galaxy International Interdisciplinary

Research Journal. – 2022. – Т. 10. – №. 1. – С. 61-65

3.Hymes, D. (1972). On communicative competence. In J. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics.

4.Littlewood, W. (1981). Communicative Language Teaching. Cambridge University Press.

5.Nunan, D. (1991). Language Teaching Methodology. Prentice Hall.

6.Richards, J.C., & Rodgers, T.S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.

7.Садыкова Ю. Ф. PHILOLOGICAL ANALYSIS OF THE TEXT AS A MEANS

OF FORMING TEXTUAL COMPETENCE //МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ

ИСКУССТВО СЛОВА. – 2021. – Т. 4. – №. 3

TIL VA ADABIYOT O‘QITISHDA MUAMMO VA YECHIMLAR

(Проблемы и решения в преподавании языка и литературы. Problems and Solutions in Teaching Language and Literature)

Maksimova Zeboxon Nomon qizi,
Farg ‘ona davlat universiteti.
Filologiya va tillarni o‘qitish: Ingliz tili yo‘nalishi talabasi
maksimovaz0215@gmail.com
+998904058708

Annotatsiya

Ushbu maqolada til va adabiyot fanlarini o‘qitishda uchraydigan asosiy muammolar va ularning echimlari tahlil qilinadi. O‘quvchilarning kitobxonlikka bo‘lgan qiziqishining pasayishi, interaktiv metodlarning etarli qo‘llanilmasligi, adabiy asarlarni tahlil qilishdagi bilim va ko‘nikma kamchiliklari, tarixiy-adabiy kontekstga e’tiborning pastligi, baholash tizimi va rag‘batlantirish muammolari kabi masalalar ko‘rib chiqiladi. Har bir muammo bo‘yicha zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida echimlar taklif etiladi. Shuningdek, til va adabiyot fanlarini o‘qitishda innovatsion metodlarni joriy etish, o‘quvchilarning ijodiy fikrlashini rivojlantirish va ularni mustaqil o‘rganishga yo‘naltirish zarurligi ta’kidlanadi. Maqola o‘qituvchilar, ta’lim muassasalari rahbarlari va ta’lim tizimi mutaxassislari uchun amaliy tavsiyalarni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: Til va adabiyot ta’limi, o‘quvchi qiziqishi, interaktiv metodlar, adabiy tahlil, tarixiy kontekst, baholash tizimi, innovatsion pedagogika, ijodiy fikrlash, mustaqil o‘rganish, ta’lim sifati

Аннотация

В данной статье анализируются основные проблемы преподавания языка и литературы, а также предлагаются решения этих проблем. Рассматриваются такие вопросы, как снижение интереса учащихся к литературе, недостаточное применение интерактивных методов на уроках, дефицит знаний и навыков при анализе произведений, низкое внимание к историко-литературному контексту, проблемы оценки и мотивации учащихся. Для каждой проблемы предлагаются решения на основе современных педагогических подходов. Также подчеркивается необходимость внедрения инновационных методов преподавания, развития творческого мышления учащихся и их ориентации на самостоятельное обучение. Статья содержит практические рекомендации для преподавателей, руководителей образовательных учреждений и специалистов образовательной системы.

Ключевые слова: Преподавание языка и литературы, интерес учащихся, интерактивные методы, литературный анализ, историко-литературный контекст, система оценки, инновационная педагогика, творческое мышление, самостоятельное обучение, качество образования

Abstract

This article analyzes the main problems in teaching language and literature and proposes solutions to these problems. Issues such as the decline in students' interest in literature, insufficient use of interactive methods in lessons, lack of knowledge and skills in analyzing literary works, low attention to historical-literary context, and problems in assessment and motivation are discussed. For each problem, solutions based on modern pedagogical approaches are proposed. The article also emphasizes the need to introduce innovative teaching methods, develop students' creative thinking, and direct them towards independent learning. Practical recommendations for teachers, school administrators, and education system specialists are provided.

Key words: Language and literature education, student interest, interactive methods, literary analysis, historical-literary context, assessment system, innovative pedagogy, creative thinking, independent learning, educational quality

Til va adabiyot fanlari har bir xalqning milliy o‘zligini, madaniy merosini va ma’naviy qadriyatlarini asrab-avaylashda muhim o‘rin tutishi hammamizga ma’lum. Chuunki ushbu fanlar orqali o‘quvchilar nafaqat ona tilining boyliklarini o‘rganadilar, balki badiiy asarlar orqali insoniy fazilatlar, estetik did va mustaqil fikrlash qobiliyatini ham rivojlantiradilar.Bugungi kunda ta’lim tizimida yuzaga kelayotgan o‘zgarishlar, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va globallashuv jarayonlari til va adabiyot o‘qitish metodikasiga yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. An’anaviy o‘qitish uslublari zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan boyitilishi, o‘quvchilarning individual qobiliyatlari va ehtiyojlariga moslashtirilgan ta’lim metodlari ishlab chiqilishi zarur. Shuningdek, o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqidagi kamchiliklar, darslik va o‘quv dasturlaridagi muammolar, baholash tizimidagi noaniqliklar, o‘qituvchilarning malaka oshirish ehtiyoji va o‘quvchilarning motivatsiyasi kabi masalalar til va adabiyotni o‘qitish jarayonida dolzarb muammolar sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Mazkur maqolada til va adabiyot o‘qitishdagi mavjud muammolar tahlil qilinib, ularning echimlari bo‘yicha takliflar beriladi. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo‘llash, o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalarini

rivojlantirish va o‘qituvchilarning malakasini oshirish orqali ta’lim sifatini yaxshilash yo‘llari ko‘rib chiqiladi.

Til va adabiyot fanlarini o‘qitishda bir qator muammolar mavjud bo‘lib, ularni hal etish ta’lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Birinchidan, o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqida fikrni aniq va ravon ifodalashda qiyinchiliklar kuzatilmoqda. Bu holat ularning badiiy asarlarni tahlil qilish va o‘z fikrini bayon etishda muammolarga olib keladi. Bunga kitobxonlik madaniyatining pastligi, adabiy til me’yorlariga amal qilmaslik, shevaga xos so‘zlardan foydalanish va darsliklarda fonetika hamda orfografiya bo‘limlari bo‘yicha ma’lumotlarning kamligi sabab bo‘lmoqda. Ushbu muammoni hal etish uchun kitobxonlikni rivojlantirish, badiiy asarlarni o‘qishga rag‘batlantirish, bahs-munozaralar va teatr to‘garaklari tashkil etish, shuningdek, “Nutq madaniyati” va “Notiqlik san’ati” kabi to‘garaklar orqali nutqni rivojlantirish lozim.

Ikkinchidan, darslik va o‘quv dasturlarida fonetika va orfografiya bo‘limlariga etarlicha e’tibor berilmagan. Masalan, “O‘zbek tilining asosiy imlo qoidalari” darsliklarda to‘liq o‘rgatilmaydi, bu esa o‘quvchilarning yozma nutqida xatolarga olib keladi. Bu muammoni bartaraf etish uchun imlo qoidalarini alohida mavzu sifatida o‘rganish, lug‘at diktantlari va paronim so‘zlar bilan ishlash mashg‘ulotlarini tashkil etish, shuningdek, fonetika bo‘limini yuqori sinflarda ham chuqur o‘rganish zarur.

Uchinchidan, hozirgi baholash tizimida o‘quvchilarning nutqiy kompetensiyalari etarlicha baholanmaydi. Asosan yozma ishlar orqali baholash olib boriladi, bu esa o‘quvchilarning og‘zaki nutqini rivojlantirishga to‘sqinlik qiladi. Bu muammoni hal etish uchun kompetensiyaviy baholash modelini joriy etish, og‘zaki va yozma nutqni baholash mezonlarini ishlab chiqish, shuningdek, badiiy asarlarni tahlil qilish ko‘nikmalarini baholashga e’tibor qaratish lozim.

To‘rtinchidan, o‘qituvchilarning zamonaviy pedagogik texnologiyalarni bilmasligi darslarning samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Bu muammoni bartaraf etish uchun o‘qituvchilar uchun malaka oshirish kurslarini tashkil etish, innovatsion metodikalarni o‘rganish va amaliyotga tatbiq etish, shuningdek, tajriba almashish seminarlarini o‘tkazish zarur.

Beshinchidan, o‘quvchilarning til va adabiyot fanlariga bo‘lgan qiziqishi pastligi ularning o‘zlashtirish darajasiga ta’sir qiladi. Bu muammoni hal etish uchun darslarni interaktiv metodlar bilan boyitish, o‘quvchilarning qiziqishlariga mos mavzularni tanlash, shuningdek, tanlovlar, insholar va sahna ko‘rinishlari orqali faollikni oshirish lozim.

Xulosa shuki, bugungi kunda ta’lim tizimida yuzaga kelayotgan o‘zgarishlar, axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va globallashuv jarayonlari til va

adabiyot o‘qitish metodikasiga yangicha yondashuvlarni talab etmoqda. An’anaviy o‘qitish uslublari zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan boyitilishi, o‘quvchilarning individual qobiliyatlari va ehtiyojlariga moslashtirilgan ta’lim metodlari ishlab chiqilishi zarur. Shuningdek, o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutqidagi kamchiliklar, darslik va o‘quv dasturlaridagi muammolar, baholash tizimidagi noaniqliklar, o‘qituvchilarning malaka oshirish ehtiyoji va o‘quvchilarning motivatsiyasi kabi masalalar til va adabiyot o‘qitish jarayonida dolzarb muammolar sifatida namoyon bo‘lmoqda. Keling, bu borada yoshlar orasida kitobxonlikni yanada ko‘proq targ‘ib qilaylik, baholash tizimini isloh qilib, darslik va o‘quv dasturlarini hozirgidan-da takomillashtiraylik. Zero, kelajak avlod- Vatanamiz poydevoridir. Unga qancha e‘tibor berilsa, shuncha yuksalaveradi, kamol topaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimov, S. *Badiiy uslub va tilning ifoda-tasvir vositalari*. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 1994.Til va Adabiyot+1Til va Adabiyot+1
2. Ahmedov, S., Qosimov, B., Qo‘chqorov, R., Rizayev, Sh. *6-sinf Adabiyot*. – Toshkent: Sharq, 2015.Scribd+4Til va Adabiyot+4Toshkent Davlat Universiteti+4
3. Ahmedov, S., Qo‘chqorov, R., Rizayev, Sh. *6-sinf Adabiyot*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2017.Til va Adabiyot+2Til va Adabiyot+2Toshkent Davlat Universiteti+2
4. Husanboyeva, Q., Niyozmetova, R. *Adabiyot o‘qitishda muammoli ta’limni qo‘llash*. – Zenodo, 2023. Zenodo
5. Abdiramov, Sh. *Ta'limga kompetensiyaviy yondashuv: muammo va echimlar*. – Toshkent: TSUULL, 2020. Toshkent Davlat Universiteti+2Toshkent Davlat Universiteti+2Toshkent Davlat Universiteti+2
6. Qodirov, V. *Mumtoz adabiyot: O‘qitish muammolari va echimlar*. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.Toshkent Davlat Universiteti+2Til va Adabiyot+2Til va Adabiyot+2
7. To‘xliyev, B. *Adabiyot o‘qitish metodikasi*. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.Scribd+2Til va Adabiyot+2ResearchGate+2
8. Mirziyoyev, Sh.M. *Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2017.Til va Adabiyot
9. Karimov, I.A. *O‘zbekiston XXI asrga intilmoqda*. – Toshkent: O‘zbekiston, 1999.Til va Adabiyot

10. Yo‘ldoshev, Q. *Adabiyot o‘qitishning ilmiy-nazariy asoslari*. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996.Til va Adabiyot

CHALLENGES AND SOLUTIONS IN TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Yusupov Asadbek Gafur ugli,
3rd ear student, Foreign language and literature (English),
Faculty of Languages, Termez state pedagogical institute
E-mail: asadbekyusupov2004@gmail.com

Annotation

This article examines the challenges and solutions in the teaching of language and literature, focusing on factors such as student engagement, resource availability, and the balance between theory and practice. The study analyzes the main issues encountered by educators, such as lack of motivation among students and limited access to modern teaching materials. Potential solutions include integrating interactive teaching methods, utilizing technological tools, and promoting continuous professional development for teachers. By addressing these challenges effectively, educators can enhance the learning experience in language and literature classrooms, fostering both linguistic and critical thinking skills among students. This research provides practical recommendations for improving teaching practices and increasing student engagement.

Key words: Language teaching, literature education, challenges, solutions, interactive methods, technology integration, professional development

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы и решения в преподавании языка и литературы, с акцентом на такие аспекты, как вовлеченность студентов, доступность ресурсов и баланс между теорией и практикой. В исследовании анализируются основные трудности, с которыми сталкиваются преподаватели, такие как отсутствие мотивации у студентов и ограниченный доступ к современным учебным материалам. В качестве решений предлагается внедрение интерактивных методов обучения, использование технологических инструментов и содействие непрерывному профессиональному развитию учителей. Эффективное преодоление этих проблем позволит улучшить процесс обучения в классах языка и литературы, способствуя развитию как языковых, так и критических навыков у студентов. Исследование предоставляет практические рекомендации по

совершенствованию методов преподавания и повышению вовлеченности студентов.

Ключевые слова: Преподавание языка, обучение литературе, проблемы, решения, интерактивные методы, интеграция технологий, профессиональное развитие

Annotatsiya

Ushbu maqolada til va adabiyot o‘qitishdagi muammolar va ularning echimlari o‘rganiladi. Talabalar faoliyatini oshirish, resurslardan foydalanish imkoniyatlari va nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtirish kabi omillarga e’tibor qaratiladi. Tadqiqotda o‘qituvchilarning duch keladigan asosiy muammolari tahlil qilinib, ular orasida talabalar motivatsiyasining pastligi va zamonaviy o‘quv materiallariga cheklangan imkoniyatlar mavjudligi ajratib ko‘rsatiladi. Muammolarni bartaraf etish uchun interaktiv dars usullarini qo‘llash, texnologiyadan foydalanish hamda o‘qituvchilar uchun uzluksiz kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini yaratish taklif etiladi. Mazkur tadqiqot o‘qitish jarayonini yaxshilash va talabalar ishtirokini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalarni beradi.

Kalit so‘zlar: Til o‘qitish, adabiyot ta’limi, muammolar, echimlar, interaktiv usullar, texnologiyalar integratsiyasi, kasbiy rivojlanish

Language and literature serve as fundamental components in the educational system, fostering not only linguistic competence but also cultural awareness and critical thinking skills. The teaching of language literature is integral to developing students' analytical and interpretative abilities, enabling them to comprehend, analyze, and appreciate diverse literary texts. However, despite its significance, teaching language literature poses various challenges that can impede the effectiveness of the educational process. One of the primary challenges in teaching language literature is the lack of appropriate instructional materials that are both engaging and pedagogically sound. Many educational institutions rely on outdated or culturally irrelevant content that fails to resonate with contemporary students. Additionally, the diverse linguistic backgrounds of learners present another challenge, as educators must navigate varying levels of language proficiency while delivering complex literary content.

Furthermore, motivational issues among students can also hinder the teaching process. When students perceive literary texts as difficult or irrelevant, their level of engagement and participation decreases, resulting in diminished learning outcomes. Teachers, therefore, face the task of not only selecting suitable materials but also employing innovative teaching methodologies to maintain student interest and foster critical thinking. Another notable challenge lies in the insufficient

training of educators in effectively delivering language literature lessons. Many teachers lack exposure to modern pedagogical approaches, such as interactive learning techniques, multimedia integration, and interdisciplinary connections that can enhance the teaching of literature. Consequently, traditional lecture-based methods continue to dominate classrooms, limiting student interaction and active learning. In light of these challenges, this study aims to analyze the current state of language literature teaching, identifying the key obstacles and proposing practical solutions to address them. By employing a qualitative research approach, the study will gather data through academic literature reviews, teacher interviews, and classroom observations to provide comprehensive insights into the effective teaching of language literature. The proposed solutions are expected to contribute to the development of more engaging and effective instructional strategies that align with contemporary educational standards and meet the diverse needs of learners. Ultimately, the study seeks to highlight the importance of adopting a student-centered approach in the teaching of language literature, fostering not only linguistic competence but also a deeper appreciation for literary arts.

Numerous studies have emphasized the pivotal role of literature in enhancing language competence and fostering critical thinking skills. Brown (2018) highlights that integrating literary texts in language instruction can effectively facilitate cultural learning and vocabulary acquisition. According to his study, students who engage with both native and foreign literary texts demonstrate a higher level of language proficiency, as they are exposed to diverse linguistic structures and cultural nuances[61].

Similarly, Thompson and Miller (2020) assert that literature serves as a valuable resource for teaching complex grammatical structures in context. Their research indicates that incorporating literary texts allows educators to introduce advanced language concepts in a more relatable and engaging manner. By analyzing characters' dialogues, narrative techniques, and stylistic elements, students can grasp grammar rules more effectively than through isolated exercises[62].

Another study by Lopez (2021) addresses the challenge of student motivation in literature classes. Lopez argues that many students perceive literary texts as outdated or irrelevant, leading to decreased engagement and participation. To counteract this issue, she recommends the use of contemporary literature,

[61] Brown, J. (2018). Integrating Literature in Language Instruction: A Cultural Approach. Language Teaching Journal, 15(3), 123-135.

[62] Thompson, R., & Miller, S. (2020). Enhancing Grammar Instruction through Literary Texts. Journal of Language and Education, 22(2), 78-89.

multimedia resources, and interactive activities that align with students’ interests and linguistic levels. Moreover, Hasanov and Karimova (2022) focus on the impact of teacher training in effective literature instruction. They emphasize that educators often lack adequate training in employing innovative teaching methods, such as project-based learning, role-playing, and multimedia integration. The study suggests that ongoing professional development can significantly improve the quality of literature instruction, making it more dynamic and student-centered.

In light of these findings, this study seeks to further investigate the challenges and potential solutions in teaching language literature, with a particular emphasis on identifying effective strategies that promote student engagement, comprehension, and critical analysis. By synthesizing insights from previous research and conducting classroom observations, the study aims to propose a comprehensive framework for enhancing the teaching of language literature in contemporary educational settings.

This study employs a qualitative research design to explore the challenges and solutions in teaching language literature. The research process consists of three main stages: data collection, data analysis, and interpretation of findings.

1. Data Collection: Data were collected through a combination of academic literature review, semi-structured interviews with experienced language literature teachers, and classroom observations. The academic literature review focused on recent studies published between 2018 and 2024 that addressed the teaching of language literature, common challenges, and effective strategies.

Additionally, semi-structured interviews were conducted with ten teachers from various educational institutions to gain insights into their experiences, challenges, and suggested solutions for effective literature instruction. The interview questions were designed to elicit information about teaching strategies, student engagement techniques, and the perceived impact of literary content on language learning.

Classroom observations were also carried out in five different secondary schools, focusing on literature classes for intermediate and advanced-level students. These observations provided direct insight into the teaching methods employed, student responses, and potential areas for improvement.

2. Data Analysis: The collected data were analyzed using thematic analysis, a method that allows for the identification of recurrent themes and patterns. The qualitative data from the interviews were transcribed and coded to extract key themes related to teaching challenges, instructional strategies, and student engagement.

Classroom observation notes were also analyzed to identify practical challenges encountered by teachers and students during literature lessons. These findings were then categorized under major themes, such as instructional materials, teacher-student interaction, and the effectiveness of teaching methodologies.

3. Interpretation of Findings: The results from the thematic analysis were synthesized to provide a comprehensive understanding of the existing challenges and potential solutions in teaching language literature. The findings were further cross-referenced with existing literature to validate the identified themes and suggest evidence-based recommendations.

Additionally, the study considered contextual factors such as educational setting, class size, and students' language proficiency levels to ensure that the proposed solutions are adaptable and applicable to diverse learning environments. This methodological approach ensures that the study not only identifies the key challenges in teaching language literature but also presents practical, research-backed solutions that can be effectively implemented in real-world educational contexts.

The findings of this study reveal several prominent challenges in teaching language literature and propose practical solutions to address these challenges. The data obtained from interviews, classroom observations, and literature review were categorized into three main themes: instructional challenges, student engagement, and teacher training.Instructional Challenges. Teachers highlighted a lack of contemporary and culturally relevant teaching materials as a significant barrier to effective literature instruction. Many educational institutions continue to use outdated texts that fail to capture students’ interest and do not align with modern pedagogical practices. Additionally, some teachers expressed difficulty in integrating advanced literary concepts with basic language skills, resulting in a disconnect between the content and the learners' proficiency levels.Student Engagement. The majority of teachers reported that students often perceive literature classes as monotonous and irrelevant, leading to a lack of interest and participation. To address this, some educators have adopted multimedia resources, such as video adaptations of literary works, to enhance comprehension and maintain student interest. However, the effectiveness of these strategies varied depending on the students' language proficiency and learning styles.

Teacher Training. The study also identified insufficient teacher training as a recurring issue. Several participants noted that they had not received adequate guidance on utilizing modern teaching methods, such as project-based learning, interactive reading techniques, and literary analysis workshops.

This study has explored the challenges and solutions in teaching language literature, identifying several key issues faced by educators and proposing actionable recommendations to address these challenges. The results demonstrate that outdated teaching materials, lack of student engagement, and insufficient teacher training are persistent obstacles in effectively teaching literature. The research highlights the need for an updated curriculum that reflects the interests and cultural contexts of modern students. Contemporary texts and multimedia resources can play a crucial role in bridging the gap between traditional literary works and students' needs, making the learning process more engaging and relevant. Additionally, interactive teaching strategies such as role-playing, group discussions, and project-based learning have been identified as effective tools for enhancing student engagement and participation in literature classes.

The study also underscores the importance of professional development for teachers. While many educators are dedicated to improving their teaching practices, there is a clear need for more comprehensive training programs that focus on modern pedagogical methods, digital tools, and student-centered approaches. By providing teachers with the necessary skills and resources, we can enhance the overall quality of literature instruction.

In conclusion, addressing the challenges identified in this study requires a collaborative effort between educators, policymakers, and educational institutions. Updating curricula, integrating technology, and enhancing teacher training are essential steps towards improving the teaching of language literature. These strategies will not only foster better student outcomes but also ensure that literature remains a dynamic and relevant part of language education. The findings of this study have important implications for future research and practice. Future studies could explore the effectiveness of specific teaching strategies in different educational settings and investigate the impact of digital tools on literature instruction. Additionally, research could focus on the role of cultural diversity in teaching literature and how curricula can be adapted to meet the needs of diverse student populations.

References:

1. Brown, A. (2018). The Role of Contemporary Literature in Language Education. Oxford University Press.
2. Hasanov, M., & Karimova, S. (2022). Modern Pedagogical Approaches to Teaching Language and Literature. Journal of Educational Development, 15(3), 45-60.

3. Lopez, R. (2021). Engaging Students in Literature Classes: A Multimodal Approach. Language Teaching Research, 12(4), 120-135.
4. Thompson, J., & Miller, L. (2020). Integrating Multimedia in Language Literature Education: Challenges and Opportunities. International Journal of Educational Technology, 10(2), 78-92.
5. Gursoy, H. (2019). Adapting Literature Teaching to Student Needs and Interests. Language Education Review, 7(1), 34-50.
6. Johnson, M. (2021). The Impact of Teacher Training on Literature Instruction: A Case Study. Teaching and Teacher Education Journal, 19(6), 110-125.
7. Stevens, P., & Wallace, D. (2020). Teaching Literature through Interactive Methods: A Global Perspective. International Journal of Literature Education, 8(2), 40-55.
8. Williams, C. (2019). Overcoming Challenges in Language Literature Teaching: Practical Solutions for Educators. Cambridge Educational Publishing.

STRUCTURE OF CONVERSATION

Vohidov Nurillo Hayrullo o‘g‘li,
Innovatsion texnologiyalar universiteti,
60230100-Filologiya va tillarni o‘qitish
ta’lim yo‘nalishi 4-kurs talabasi,
nurillovokhidov2@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola “Structure of conversation” mavzusida yozilgan. Mavzuni yoritishda talabalarning gapirish ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun turli xil usullardan foydalanilgan. Ayniqsa, bu borada juftlikda ishlash, kichik guruhda ishlash, muhokama metodlari talabalarda gapirish ko‘nikmasini rivojlantirish uchun xizmat qiladi. Bu uslublarni dars mobaynida qo‘llash, talabalarni ingliz tilida fikrlashlarini shakllantirish ushbu maqolaning asosiy maqsadi hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: so‘zlashuv xususiyatlari, til, og‘zaki ingliz tili, muloqot, muhokama, ma’lumot, nutq qobiliyatlari, konsultativ uslub, tasodifiy uslub, muhokama, munozara, intellegentlik.

Аннотация. Данная статья написана на тему «Структура разговора». Для развития устной речи учащихся при освещении темы использовались различные методы. Особенно в этом отношении развитию разговорных навыков учащихся служат работа в парах, работа в малых группах и методы

дискуссий. Применение этих методов на уроке и формирование мышления учащихся на английском языке – основная цель данной статьи.

Ключевые слова: разговорные особенности, язык, разговорный английский, коммуникация, обсуждение, информация, навыки говорения, консультативный стиль, неформальный стиль, дискуссия, дебаты, интеллект.

Annotation. This article is written on the theme “Structure of conversation”. Various methods have been used to develop students’ speaking skills in covering the topic. In particular, working in pairs, working in small groups and discussion methods can help students develop their speaking skills. The main purpose of this article is to apply these techniques throughout the classroom and to develop students’ fluency in English.

Key words: conversational features, language, spoken English, communication, discussion, information, speaking skills, consultative style, casual style, discussion, debate, intelligence.

A conversation is communication by two or more people, often on a particular topic. Conversations are the ideal form of communication in some respects, since they allow people with different views of a topic to learn from each other. A speech, on the other hand, is an oral presentation by one person directed at a group. Conversers naturally relate the other speaker's statements to themselves, and insert themselves into their replies. Communication is always happening. Communication is the sending and receiving of information and involves a sender who initiates communication and encodes, meaning transfers thoughts, into a message that is sent to the receiver, or the person who is meant to receive the communication, who must then decode, meaning interpret, the message. Communication can be oral, verbal, non-verbal (which includes kinesics, or gestures, oculesics, and paralinguistics (pitch, tone, volume), or eye movements and behavior), visual, written, and active listening.

For a successful conversation, the partners must achieve a workable balance of contributions. A successful conversation includes mutually interesting connections between the speakers or things that the speakers know. For this to happen, conversers must find a topic on which they both can relate to in some sense. Typically, it occurs in spoken communication, as written exchanges are usually not referred to as conversations. The development of conversational skills in a new language is a frequent focus of language teaching and learning. Conversation analysis is a branch of sociology which studies the structure and organization of human interaction, with a more specific focus on conversational interaction.

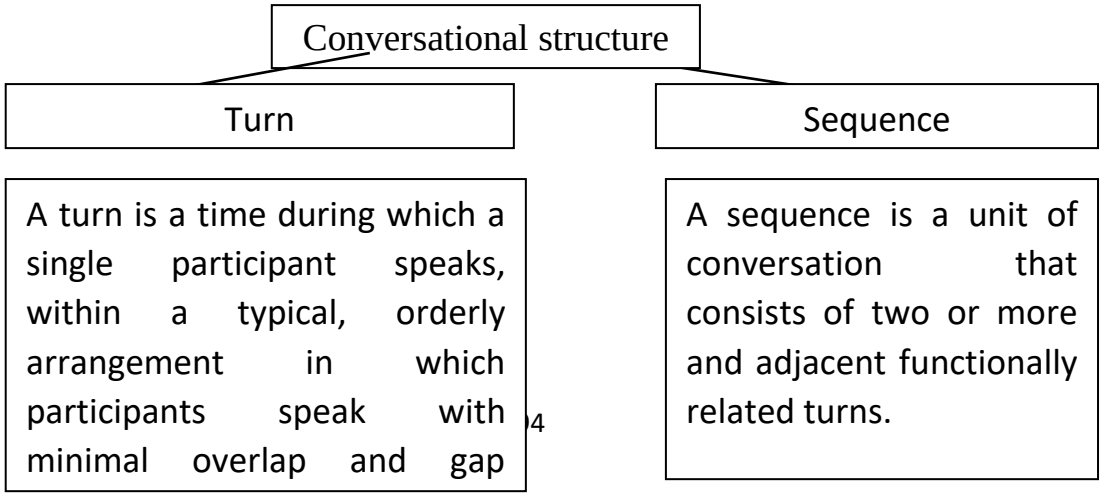
No generally accepted definition of conversation exists, beyond the fact that a conversation involves at least two people talking together. Consequently, the term is often defined by what it is not. A ritualized exchange such as a mutual greeting is not a conversation, and an interaction that includes a marked status differential (such as a boss giving orders) is also not a conversation. An interaction with a tightly focused topic or purpose is also generally not considered a conversation. Conversations follow rules of etiquette because conversations are social interactions, and therefore depend on social convention. Specific rules for conversation arise from the cooperative principle. Failure to adhere to these rules causes the conversation to deteriorate or eventually to end. Contributions to a conversation are responses to what has previously been said. Conversations may be the optimal form of communication depending on the participants' intended ends. Conversations may be ideal when, for example, each party desires a relatively equal exchange of information, or when the parties desire to build social ties. Conversation involves a lot more nuanced and implied context that lies beneath just the words. While we know that networking is key to business and always has been, we also know that the way we network has completely changed – I've said this many times. It's now all about relationships we build by being real. While we're networking for business… it's not business that networks – it's personality and the ability to make others feel comfortable about themselves that creates the networks so others remember us when it comes time for business.

So we have to ask ourselves, then what's the most common element about networking that lifts us up above the others? It's conversation. The ability to hold conversation is the key to building a network. And learning how to hold memorable conversation with people – even if you don't know them can be easily learned. Look at conversation as having two prongs. One that *invite* others to speak with you and the other that *inspires* people to speak with you. Invitational conversation holds dialog that clearly 'invites' the other person to speak. You are a clearly a willing listener and ask questions that evoke answers. Inspirational conversation is when you say something that encourages the other person to spontaneously speak – generally with enthusiasm. Inspirational conversation will often bring out the personal passions of the other person without having to first ask.

A ***spoken language*** is a language produced by articulate sounds, as opposed to a written language. Many languages have no written form and so are only spoken. An oral language or vocal language is a language produced with the vocal tract, as opposed to a sign language, which is produced with the hands and face. The term "spoken language" is sometimes used to mean only vocal languages,

especially by linguists, making all three terms synonyms by excluding sign languages. Others refer to sign language as "spoken", especially in contrast to written transcriptions of signs. In spoken language, much of the meaning is determined by the context. That contrasts with written language in which more of the meaning is provided directly by the text. In spoken language, the truth of a proposition is determined by common-sense reference to experience, but in written language, a greater emphasis is placed on logical and coherent argument. Similarly, spoken language tends to convey subjective information, including the relationship between the speaker and the audience, whereas written language tends to convey objective information. The relationship between spoken language and written language is complex. Within the field of linguistics the current consensus is that speech is an innate human capability, and written language is a cultural invention. However some linguists, such as those of the Prague school, argue that written and spoken language possess distinct qualities which would argue against written language being dependent on spoken language for its existence.

Structure in conversation. Conversation usually involves more than one party actively taking part and having the possibility to interrupt. It therefore tends to be more intimate and more personally relevant than other spoken forms. Applying the criteria set out by Joo's in "The Five Clocks", the description of "casual style" and "consultative style" help to illustrate some of the characteristics of conversation in the most likely contexts in which it can occur. When the dialogue involves family or close friends, little or no information is given which is not known to the participants. Well-known formulas are used with great frequency. When the conversation involves strangers all necessary background information is supplied and more elaborate politeness procedures are added to the well-known formulae for requests, questions, orders, suggestions and acknowledge. In such situations where there is a large information gap and a need to be explicit through the language, a rarer but more formal style of language may be witnessed, bridging the gap between certain aspects of conversation and spoken prose.

Discussion: One element of conversation is discussion, sharing opinions on subjects that are thought of during the conversation. In polite society the subject changes before discussion becomes dispute or controversial. For example, if theology is being *discussed*, no one is insisting a particular view be accepted.

Subject: **Many conversations can be divided into four categories according to their major subject content:**

1. *Subjective ideas,* which often serve to extend understanding and awareness.
2. *Objective fact*, which may serve to consolidate a widely held view.
3. *Other people* (usually absent), which may be either critical, competitive, or supportive. This includes gossip.
4. *Oneself*, which sometimes indicate attention-see king behavior or can provide relevant information about oneself to participants in the conversation.

Practically, few conversations fall exclusively into one category. Nevertheless, the proportional distribution of any given conversation between the categories can offer useful psychological insights into the mind set of the participants. This is the reason that the majority of conversations are difficult to categorize.

Functions

Most conversations may be classified by their goal. Conversational ends may, however, shift over the life of the conversation.

1. *Functional conversation*is designed to convey information in order to help achieve an individual or group goal.
2. *Small talk* is a type of conversation where the topic is less important than the social purpose of achieving bonding between people or managing
3. personal distance, such as "how is the weather" might be portrayed as an
4. example, which conveys no practicality what so ever.

Differences between men and women's conversation. A study completed in July 2007 by Matthias Mehl of the University of Arizona shows that contrary to popular belief, there is little difference in the number of words used by men and women in conversation. The study showed that on average each of the sexes uses about 16,000 words per day. There are certain situations, typically encountered while traveling, which result in strangers sharing what would ordinarily be an intimate social space such as sitting together on a bus or airplane. In such situations strangers are likely to share intimate personal information they would not ordinarily share with strangers. A special case emerges when one of the travelers is a mental health professional and the other party shares details of their personal life

in the apparent hope of receiving help or advice. Artificial intelligence the ability to generate conversation that cannot be distinguished from a human participant has been one test of a successful artificial intelligence A human judge engages in a natural language conversation with one human and one machine, each of which tries to appear human. If the judge cannot tell the machine from the human, the machine is said to have passed the test. One limitation is that the conversation is limited to a text, not allowing tone to be shown.

Benefits

1. Being better understood
2. Better understanding
3. Better self-confidence
4. Workplace value
5. Better self-care

This tool can be used in different phases of an MSP, but particularly when stake holders are in the phase of understanding each other’s interests, norms, values, etc. and start looking for joint learning. To help participants to work towards a more generative dialogue, this tool can be used in different phases of an MSP, but particularly when stake holders are in the phase of understanding each other’s interests, norms, values, etc. and start looking for joint learning.

Adam Kahane and Otto Scharmer describe four types of conversations, explaining that people relate to each other at different levels of conversational complexity. This diagram shows how individuals and collectives move counter-clockwise along different kind of conversations; from polite discussion through the field of debate (i.e. talking tough) towards more open, reflective dialogue and finally forms of collective intelligence (i.e., generative dialogue). The diagram describes each successive field as representing an increasingly complex pattern of conversation, i.e. it moves communication from more closed to more open modes, generating new understanding and knowledge rather than simply negotiating from current understandings and positions.

References

1. Austin, J.L. (1962) How to Do Things with Words (New York, Oxford University Press)

2. Brown, P. and Levinson, S.C. (1978) Politeness: Some Universals in Language Usage (Cambridge, Cambridge University Press)

3. Carter, R. and McCarthy, M. (1997) Exploring Spoken English (Cambridge, Cambridge University Press)

4. Grice, H.P. (1975) ‘Logic and conversation’, in Cole, P. and Morgan, J. Syntax and Semantics, vol. 3 Speech Acts (New York, Academic Press), pp. 41–58

5. Montgomery, M. (1995) An Introduction to Language and Society (London, Rutledge)

6. Sacks, H., Schegloff, E. and Jefferson, G. (1974) ‘A simple systematic for the organization of turn-taking for conversation’, Language Schifrin, D. (1987)

SHODMONQUL SALOM SHE’RIYATIDA ISHQ TALQINI

Ismigul Sobirova,
Qo‘qon DU O'zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek adabiyotining yorqin namoyandalaridan biri Shodmonqul Salom she'riyatidagi ishq talqini, xususan ilohiy ishq manzaralari tahlil qilingan. Ijodkor she'rlaridagi ilohiy ishqning badiiy talqini, Allohga murojaat shakllari, o'ziga xos badiiy timsollar, tasavvufiy qarashlar va ramziy ifodalar yoritilgan. Shodmonqul Salom she'riyatidagi ilohiy ishq talqinining o'ziga xosligi, mumtoz adabiyot an'analari bilan uyg'unligi hamda zamonaviy she'riyatda tutgan o'rni ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: ilohiy ishq, tasavvuf, ramziylik, badiiy timsollar, ilohiy yor, mumtoz an'analar, zamonaviy she'riyat.

Аннотация: В данной статье анализируется интерпретация любви, в частности божественной любви, в поэзии Шодмонкула Салома, одного из ярких представителей современной узбекской литературы. Рассматривается художественная интерпретация божественной любви в стихах автора, формы обращения к Богу, своеобразные художественные образы, суфийские взгляды и символические выражения. Раскрывается своеобразие интерпретации божественной любви в поэзии Шодмонкула Салома, ее гармония с традициями классической литературы и место в современной поэзии.

Ключевые слова: божественная любовь, суфизм, символизм, художественные образы, божественный возлюбленный, классические традиции, современная поэзия.

Abstract: This article analyzes the interpretation of love, particularly divine love, in the poetry of Shodmonqul Salom, one of the prominent representatives of modern Uzbek literature. The artistic interpretation of divine love in the author's poems, forms of addressing God, unique artistic images, Sufi views, and symbolic expressions are examined. The article reveals the uniqueness of the interpretation of divine love in Shodmonqul Salom's poetry, its harmony with the traditions of classical literature, and its place in modern poetry.

Keywords: divine love, Sufism, symbolism, artistic images, divine beloved, classical traditions, modern poetry.

XXI asr o‘zbek adabiyotida Shodmonqul Salom ijodi o‘zining falsafiy teranlik, ma’aviy-ma’rifiy jihatdan boylik va eng muhimi, ilohiy ishq talqinini zamonaviy ifoda shakllari bilan uyg‘unlashtira olgan fenomen sifatida alohida o'rin tutadi. Hozirgi davr she'riyatida ko'proq insoniy muhabbat, hayotiy ishq mavzulari etakchilik qilayotgan bir paytda, Shodmonqul Salom she’riyatida ilohiy ishq tarannumi ustivor ahamiyat kasb etishi, uning ijodini mumtoz adabiyot an’analari bilan bog‘lovchi muhim jihat hisoblanadi.

Ilohiy ishq talqini Sharq falsafiy-tasavvufiy adabiyotining eng muhim va murakkab masalalaridan biri bo'lib, Alisher Navoiy, Ahmad Yassaviy, Boborahim Mashrab singari mumtoz ijodkorlar she'riyatida o'zining yuksak ifodalarini topgan. Shodmonqul Salom esa ilohiy ishq mavzusini zamonaviy adabiyotga olib kirish orqali an'analarni davom ettirish bilan birga, uni yangicha talqin va ifoda shakllari bilan boyitdi.

Mazkur tadqiqotda Shodmonqul Salom she'riyatida ilohiy ishqning qay tarzda ifoda etilgani, ijodkor she'rlarida Allohga munosabat qanday aks etgani, bu muhabbatning qanday badiiy vositalar orqali ochib berilgani va bu talqinning o'ziga xos jihatlari yoritiladi.

Shodmonqul Salom she'riyatida ilohiy ishq Allohga bo'lgan cheksiz muhabbat, Uni tanish, Unga intilish, Uning bilan muloqot qilish, Uning sifatlarini anglash ishtiyoqi sifatida namoyon bo'ladi. Shoirning "Men seni, Egam, sevaman" she'rida ilohiy ishqning eng go'zal namunasi aks etgan:

Men seni, Egam, sevaman,
Ayt, nima qilay?
Sensiz yo'l yo'q oldimda,
Qayga boray?
Seni o'ylab, seni izlab,
Goh yig'lay, goh kulay.
Meni ham senday sevuvchi,
Bormi, bilay? [1: 320]

Bu misralarda lirik qahramon o'z Rabbiga bo'lgan muhabbatini to'g'ridan-to'g'ri e'tirof etmoqda. "Egam" so'zi orqali Allohga murojaat qilgan shoir, Undan boshqa panoh yo'qligini, hayot yo'lining Unga olib borishini ta'kidlamoqda. Shodmonqul Salom ilohiy ishqni anglash va izhor etish jarayonidagi quvonch va iztiroblarni "goh yig'lay, goh kulay" tarzida ifoda etgan. Shuningdek, "Meni ham senday sevuvchi, bormi, bilay?" misrasi orqali shoir Allohning o'z bandalariga bo'lgan muhabbatini ham nazarda tutmoqda.

Shodmonqul Salom she'rlarida Allohga murojaat qilishning turli shakllari mavjud. U Allohni "Egam", "Rabbim", "Yaratgan", "Xudoyim" kabi nomlar bilan

ataydi, ba'zan esa Unga "Sen" deb murojaat qilish orqali yaqinlik, samimiylik hissini uyg'otadi:

Sen yagonasan, Sen ulug'san,
Sen barhayotsan, Sen muqaddassan.
Bilaman, hamma qudrat Seniki,
Buyuksan, mening Xudoyim, buyuksan!

Bu misralarda Allohning sifatlari ulug'lanmoqda. Allohga "Sen" deb murojaat qilish orqali shoir ilohiy zot bilan o'rtasidagi munosabatning samimiyligini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, "mening Xudoyim" iborasi orqali shaxsiy bog'lanishni ham ochib beradi.

Shodmonqul Salom she'riyatida ilohiy ishq ba'zan ramziy obrazlar, metaforalar va o'xshatishlar orqali ifoda etiladi. Uning quyidagi she'rlarida bunga misol topish mumkin:

Go'yo qalbim osmonida
Nur sochmasa, xira tun.
Ilohiy ishq quyoshimsan,
Sen bo'lmasang, zulmat kun.

Bu she'riy parchadagi "Ilohiy ishq quyoshimsan" metaforasi orqali Allohga bo'lgan muhabbatning yorug'lik, nur, hayotiylik baxsh etuvchi mohiyati namoyon bo'lgan. Shoir Allohga bo'lgan ishqni quyoshga o'xshatish orqali uning qalbiga ma'naviy nurlar taratishini ta'kidlamoqda. "Sen bo'lmasang, zulmat kun" misrasi esa Allohsiz hayotning ma'naviy qorong'ulikka cho'mishini anglatadi.

Boshqa bir she'rida ijodkor ilohiy ishqqa intilishni suv va tashnalik ramzlari orqali ifodalaydi:

Men tashna ko'ngil, Sen hayot suvi,
Hayotimni yondirsang, hali kun botmay,
Kulgungni eshitsam, yuragim shoshib.
Ro'zamni ochsam-u tez tavba qilsam,
Oppoq xayoling-la saharlik qilsam...

Yoki bo'lmasam quyidagi misralarda:

Suvsizdirman, qaqrab botmoqdaman.
Bir tomchi rahmat, marhamat so'rab,
Ostonangda turib yolvormoqdaman.

Bu parchada lirik qahramon o'zini tashna ko'ngilga, Allohni esa hayot suviga o'xshatadi. Ilohiy ishq tashnalikka, Allohning inoyati esa bu tashnalikni qondiradigan suvga qiyoslanmoqda. "Ostonangda turib yolvormoqdaman" misrasi orqali esa shoir ilohiy dargohga bo'lgan intilishi, uning rahmatiga muhtojligini tasvirlaydi.

Shu ham ta'kidlab o'tish kerakki, ijodkor she'riyatida ilohiy ishq talqini bir qator o'ziga xos jihatlarga ega:

Shoir an'anaviy tasavvufiy mazmunni zamonaviy she'riy ifoda uslublari bilan uyg'unlashtiradi:

Bu zamon shovqinlari orasida
Ovozingni tinglayapman, Allohim.
Moddiyat girdobiga botgan chog'da
Ruhimni so'rayapman, Allohim.

Shoirning ilohiy ishq talqinida falsafiy-ma'rifiy mazmun ustuvor bo'lib, u orqali inson ma'naviy kamoloti g'oyasi ilgari suriladi:

Sen borsan, men borman,
Sen yo'qsan, men yo'qman.
Vujudim sendan nishona,
Ruhim senda makon topgan.[2: 256]

Bu misralarda shoir vahdat al-vujud (vujud birligi) falsafiy qarashini aks ettirmoqda. Insoniy vujudning Alloh nishonasi ekanligi va ruhning asl vatani Alloh dargohida ekanligi g'oyasi ifodalangan.Shodmonqul Salom she'riyatidagi ilohiy ishq talqini mumtoz adabiyot an'analarini davom ettirsa-da, zamonaviy she'riy shakl va uslublar bilan boyitilgan. Uning she'rlarida ilohiy ishq talqini zamonaviy inson qalbidagi kechinmalar, zamonaviy dunyoning muammolari va insonning ma'naviy izlanishlari kontekstida bayon etiladi.

XXI asr o'zbek she'riyatida insoniy muhabbat, hayotiy ishq mavzusi ustuvor ahamiyat kasb etayotgan bir paytda, Shodmonqul Salom she'riyatida ilohiy ishq talqinining etakchi o'rin tutishi adabiy hodisa sifatida e'tiborga molikdir. Bu o'ziga xoslik shoirning ma'naviy-estetik qarashlarini, falsafiy-tasavvufiy dunyoqarashini va mumtoz adabiyot an'analariga bo'lgan hurmatini namoyon etadi.Zamonaviy o'zbek she'riyatida Shodmonqul Salom ijodi orqali ilohiy ishq talqini moddiy qadriyatlar ustunlik qilayotgan, ma'naviy inqiroz xavfi mavjud bo'lgan zamonaviy dunyoda ma'naviy qadriyatlarni tiklash, inson ruhiyatini yuksaltirish, uni ilohiy mohiyatni anglashga yo'naltirish vazifasini bajaradi. Shoir she'rlarida zamonaviy inson qalbidagi ilohiy zotga bo'lgan ishqni tasvirlash orqali o'quvchini ham bu his-tuyg'ularni idrok etishga, ilohiy ishq mohiyatini anglashga undaydi.

Xulosa qilib aytganda, Shodmonqul Salom she'riyatida ilohiy ishq talqini ijodkorning falsafiy-tasavvufiy dunyoqarashi, ma'naviy-estetik qarashlari va mumtoz adabiyot an'analariga bo'lgan munosabatini namoyon etuvchi muhim badiiy hodisa sanaladi. Uning she'rlarida ilohiy ishq Allohga bo'lgan cheksiz muhabbat, Uni tanish, Unga intilish, Uning bilan muloqot qilish, Uning sifatlarini anglash ishtiyoqi sifatida gavdalanadi.

Ilohiy ishq talqini Shodmonqul Salom she'riyatini mumtoz adabiyot an'analari bilan bog'lovchi, shu bilan birga uni zamonaviy o'zbek adabiyotida o'ziga xos mavqega ega qiluvchi muhim jihat hisoblanadi. Uning she'rlarida ilohiy ishq

tasvirlari orqali zamonaviy dunyoda ma'naviy qadriyatlarni tiklash, ma'naviy-ma'rifiy tarbiyani yuksaltirish g'oyalari ilgari suriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Shodmonqul Salom. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Sharq, 2018. – 320 b.
2. Shodmonqul Salom. Ishq va iztirob. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot, 2015. – 256 b.
3. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – Toshkent: Fan, 2007. – 268 b.
4. Yo'ldoshev Q. Adabiy tafakkur yangilanishi. – Toshkent: Fan, 2018. – 216 b.
5. Karomatov H. Qur'on va o'zbek adabiyoti. – Toshkent: Fan, 2010. – 242 b.
6. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.
7. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.
9. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
10. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.
11. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.
12. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.
13. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548
14. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

MAKTABLARDA FONETIKA VA GRAFIKA O‘QITISH USULLARI

Yo‘ldasheva Sarvinoz Baxtiyor qizi
Jizzax davlat pedagogika universiteti
o‘zbek tili va adabiyoti fakultet talabasi

Annotatsiya

Ushbu ishda maktablarda fonetika va grafika bo‘yicha ta’lim berish jarayonining samaradorligini oshirishga qaratilgan usullar yoritilgan. Fonetika – nutq tovushlarini o‘rganadigan tilshunoslik sohasi sifatida, talaffuz, urg‘u, intonatsiya kabi elementlarni to‘g‘ri shakllantirishga xizmat qiladi. Grafika esa yozuvdagi harflar va ularning tovushlar bilan bog‘liqligini o‘rgatadi.

Annotatsiyada bu ikki yo‘nalish bo‘yicha o‘quvchilarga bilim berish metodikalari, dars jarayonida qo‘llaniladigan innovatsion yondashuvlar, audio-vizual vositalardan foydalanish, interfaol usullar orqali o‘quvchilarning fonetik va grafik bilimlarini mustahkamlash yo‘llari haqida so‘z boradi. Ishda shuningdek, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlariga mos metodlar va o‘qitishning bosqichma-bosqichligi muhim o‘rin egallaydi.

Kalit so‘zlar: fonetika, grafika, o‘qitish usullari,maktab ta’limi, talaffuz,yozuv va tovush mosligi, boshlang‘ich ta’lim,interfaol metodlar, lingvistik kompetensiya,audio-vizual vositalar

Annotation

In this case, there are ways to increase the efficiency of the phonetics and graphics process in the schools. Phonetics - as a linguist, the linguistics of the speech, serves to correctly formulate elements such as pronunciation, emphasis, an integration. The graphics teaches that the letters in the scripture and their sounds. In the annotation, students will discuss ways to teach students in these two areas, the use of innovative approaches, the use of innovative approaches, and used in interactive methods, and strengthening the branterns and graphic knowledge of students through interactive methods. The work also plays an important role in the young characteristics of primary school students, and the gradual training.

Keywords: phonetics, graphics, teaching methods, school education, pronoun, recorder, primary education, interactive methods, linguist captures, audio-visual means

Til — inson tafakkuri, madaniyati va jamiyat taraqqiyotining asosi hisoblanadi. Tilshunoslikning muhim bo‘limlaridan biri bo‘lgan fonetika va grafika boshlang‘ich ta’lim bosqichida o‘quvchilarning savodxonligini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Fonetika nutq tovushlari, ularning hosil bo‘lishi, talaffuzi va kombinatsiyasi bilan shug‘ullansa, grafika bu tovushlarning yozuvdagi ifodasini, ya’ni harflar va ularning shakllanishini o‘rganadi. Shu sababli, fonetika va grafikani o‘rgatish orqali o‘quvchilar tilni to‘g‘ri talaffuz qilish, aniq yozish va fikrni ravon ifoda etish ko‘nikmalarini egallaydi.Ushbu ishda maktablarda fonetika va grafika o‘qitishning samarali usullari, bu boradagi metodik yondashuvlar, o‘qitish jarayonida duch kelinadigan muammolar va ularni hal etish yo‘llari tahlil qilinadi. Shuningdek, dars jarayonida innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar va o‘quvchilarning yosh xususiyatlariga mos yondashuvlar asosida fonetik va grafik kompetensiyani shakllantirishning ahamiyati ochib beriladi.

Mamlakatimizda ta’limning eng asosiy zamini hisoblanuvchi umumiy o‘rta ta’lim maktablari uchun Milliy o‘quv dasturi ishlab chiqildi va “Milliy o‘quv dasturi” deb nomlanishi biz yosh pedagoglarga katta umidlar baxsh etmoqda.

Shuningdek, o‘zbek tilini o‘qitish metodikasini tubdan isloh qilish, ayniqsa respublikamiz hududida istiqomat qiluvchi barcha millatlar o‘zbek tilini jadal o‘rgatishni ta’minlaydigan zamonaviy darsliklar yaratish hozirgi kunning eng dolzarb vazifalaridan biriga aylandi. Shu paytgacha Ona tili va O‘qish fanlari alohida o‘qitilar edi. Bu ikki fanni birlashtirgan yangi “Ona tili va o‘qish savodxonligi” deb nomlangan yagona fan dars soati saqlab qolingan holatda tashkil etiladi. Boshlang‘ich ta’limning ona tili fani o‘quv dasturi o‘quvchilarda kompetensiyalarni shakllantirishga yo‘naltirilgan. Davlat ta’lim standarti talablaridan kelib chiqib tuzildi. Ushbu o‘quv dasturida 1-4-sinf o‘quvchilarida tayanch hamda fanga oid (nutqiy va lingvistik) kompetensiyalarning elementlarini shakllantirish ko‘zda tutilgan. Boshlang‘ich ta’limda – o‘quvchilarning savodxonligini ta’minlash, ularni og‘zaki va yozma nutqida adabiy nutq me’yorlariga rioya qilishga o‘rgatishdan iborat. Boshlang’ich ta’limda-o‘quvchilarning savodxonligini ta’minlash, ularni og’zaki va yozma nutqida adabiy nutq me’yorlariga rioya qilishga o‘rgatishdan iborat. Mazkur ona tili o‘quv dasturi quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

1.Savod o‘rgatish va nutq o‘stirish.

2.Fonetika, grammatika, imlo va nutq o‘stirish. ”Fonetika” bo‘limining izchil kursi ”Fonetika va grafika ”, ”Nutq tovushi va harf”, ”Unli tovushlar”, ”Undosh tovushlar”, ”Nutq a’zolari”, ”Lab tovushlari”, ”Til tovushlari”, ”Burun tovushlari”, ”Bo‘g’iz tovushi”,”Nutq tovushlarining ma’no farqlash vazifasi” singari mavzularni o‘z ichiga qamrab oladi. ”Nutq tovushi va harf” mavzusini o‘tishda o‘qituvchi ayrim so‘zlarni o‘quvchilar diqqatiga havola etib, bu so‘zdagi tovushlarning talaffuzini qiyoslash, unlilar va undoshlarning xususiyatlarini aniqlash, ularning talaffuzida ishtirok etadigan nutq a’zolarini belgilashni topishlari mumkin.

O‘qituvchi savod o‘rgatish jarayonida o‘zbek tilining fonetik xususiyatlarini hisobga olgan holda, o‘quvchilarni tovush va harflar bilan tanishtirish, ularni sintezlab o‘qishga o‘rgatishi zarur. Savod o‘rgatish analitiksintetik tovush metodiga asosan olib boriladi. So‘z bo‘g'inga bo‘linadi, bo‘g'indan kerakli — o‘rganilayotgan tovush ajratilib olinadi, tahlil qilinadi, o‘rganiladigan harf bilan sintezlanadi, shu asosda harf va butun o‘qish jarayoni o‘zlashtiriladi. Savodga o`rgatish davrida o‘quvchilarga avval unli tovushnio‘rgatishdan boshlanadi. Dastlab unli yozilishi talaffuziga mos keladigan so‘zlar tanlanadi. Bolalarni yozuvga o‘rgatishda so‘z tarkibidagi harflarning to‘g’ri, aniq yozilishi va qo‘shilishiga daftarlarni ozoda tutishga bolalar e’tibori tortiladi. O‘qituvchining savod o‘rgatish davrdagi darslarni to‘g’ri tashkil etishi, o‘quvchilarning fonetik va grafik bilimlarni kelgusida puxta egallashlariga zamin yaratadi. O‘qituvchining

bu sohadagi yutuqlarilari uning dars o‘tish usullari, mahorati, darsda qo‘llaydigan didaktik materiallarga ko‘p jihatdan bog’liqdir. Intefaol dars jarayonini tashkillashtirish, o‘quvchilarning dars davomida faollashuviga, ularni darsni o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini o‘sishiga sabab bo‘ladi. O‘qituvchi dars o‘tish jarayonida o‘quv materiallarining ma’lum bir qismi o‘quvchilar tomonidan mustaqil o‘rganiladi, so‘ngra sinfda har tomonlama muhokama etiladi. Bu esa o‘quvchilarning o‘tilgan mavzuni puxta egallashlariga zamin yaratadi. Inrefaol usullar xilma-hil bo‘lib, qaysi metodni tanlash o‘qituvchining o‘tayotgan mavzusi, darsning maqsadi va vazifalariga bog’liq. Buning uchun o‘qituvchi doimo yangiliklar izlanishi, har darsda yangi-yangi usullarni qo‘llashi, o‘z bilimini doimiy ravishda oshirib borishi lozim. Savodga o‘rgatish davrida o‘quvchilar bilan didaktik o‘yinlar o‘tkazishga alohida e’tibor qaratish lozim. Xususan, “Ranglar so‘zlaganda”, “O‘zingni elpi”, “Olma terish”, “Kungaboqar”, “Ko‘zgu”, “Super lotto”, “Piramida”, “Aksini toping”, “Poyezd”, “O‘zbekiston mevalari”, “Ot va uning bolasi toychoq”, “Rolli o‘yin”, “Ekskursiya”, “Chechanlik” kabi didaktik o‘yinlar shular jumlasidandir. Darslikka jumboqli topshiriqlarning kiritilishi o‘quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirishda, ularni topqirlikka va bilimdonlikka undashda katta ahamiyatga ega. Shuningdek, turmushda bola nutqida faol qo‘llanadigan yoki ularga yaxshi tanish bo‘lgan “ma”, “ma-na”, “nom”, “ni-ma” (16-bet) kabi ba’zi so‘zlarning darslikka kiritilishi ham, avvalo, alifbe davrining boshlang‘ich bosqichida o‘quvchilarda muayyan harf-tovushga oid bilimlarni mustahkamlashda, ularga tavsiya qilinayotgan o‘quv materiallarining etarli darajada bo‘lishiga, ya’ni ko‘proq so‘z o‘qish imkoniyatini hosil qillishga, qolaversa, ish-harakatni bildiruvchi so‘zlar (fe’l)ga oid boshlang‘ich amaliy bilimlarni vujudga keltirishga qaratilgan.. O‘qituvchi darslik materiallari bilan cheklanib qolmay, ushbu so‘zlar mazmunini to‘liq izohlashda turli mazmunli rasmlardan ijodiy foydalanishi maqsad muvofiqdir.

Didaktik o‘yinlar nazariy amaliy, jismoniy, rolli, ishchanlik va boshqa yo‘nalishdagi turlarga ajratiladi. Ular o‘quvchilardagi tahlil qilish mantiqiy fikrlash, tadqiq qilish, hisoblash, o‘lchash, yasash, sanash, kuzatish, solishtirish, xulosa chiqarish, mustaqil qaror qabul qilish, guruh yoki jamoa tarkibida ishlash, nutq o‘stirish, til o‘rganish, yangi bilimlar olish faoliyatini rivojlantiradi. O‘qituvchi boshlang'ich sinflarda o‘qitiladigan barcha fanlarga oid darslarda so‘zni aniq va to 'g 'ri talaffuz qilish ustida doimiy ishlab boradi, shu maqsadda ko‘pincha so‘zni tovush tom ondan tahlil qilishdan foydalanadi.23 Maktab dasturiga muvofiq, boshlang'ich sinf o‘quvchilari fonetikgrafik ko‘nikm alar tizimini hosil qiladilar: tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar, jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar, jufti yo‘q jarangli va jufti yo‘q jarangsiz undoshlar;

so‘zni bo‘g'inlarga bo‘lish, urg'uli bo‘g'inni talaffuzga ko‘ra amaliy farqlash ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar.Bolalar maktabga kelgunga qadar ham nutqning tovush qurilishini amaliy o‘zlashtiradilar, ammo ular maxsus o‘qigunlariga qadar so‘zni bo‘g'inlarga bo‘lishni, so‘zdagi tovushlami izchil talaffuz qilishni bilmaydilar. 1 sinf o‘quvchilarida so‘zni to‘g'ri talaffuz qilish, bo‘g'inlarga bo‘lish, undagi har bir tovushni tartibi bilan aniq aytish ko‘nikm asini shakllantirish ustida maqsadga muvofiq ishlash, o‘z navbatida, analiz, sintez, taqqoslash, guruhlash kabi aqliy mashqlarni bilib olishga, shuningdek, tovushlarning tabiati, so‘z tarkibida bir-biriga ta ’siri kabi ayrim elem entar bilimlarni o‘zlashtirishga imkon beradi I sinfda fonetika va grafikani o‘rganishga katta o‘rin beriladi, chunki o‘quvchilar o‘qish va yozish jarayonini shu sinfda egallaydilar.Bu bilimlar keyingi sinflarda mustahkamlanadi, takomillashtiriladi. Tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlarning xususiyatlari bilan tanishtirish Tovush murakkab tushuncha bo‘lgani uchun boshlang'ich sinflarda unga ta ’rif berilmaydi. Shunga qaramay, bolalarda tovush haqida to‘g'ri ilmiy tasavvur amaliy mashqlar yordamida hosil qilinadi. Bunda etakchi usul so‘zdagi tovushlarning talaffuzi hamda so‘zning leksik ma’nosi so‘zdagi tovushlarning tarkibiga bog'liqligi ustida kuzatish hisoblanadi. Masalan, aka, uka, opa, ona, ola, kul, gul, qora, qarakabi bir unli yoki bir undosh bilan farqlanadigan so‘zlar har xil lug'aviy ma’noni ifodalaydi. Ma’lumki, nutq tovushlari ikki katta guruhga bo‘linadi: unli tovushlar va undosh tovushlar. Buni o‘quvchilarga tushuntirishda ularning quyidagi belgilari hisobga olinadi:

1) talaffuz qilinish usuli (unli tovush talaffuz qilinganda havo oqimi og'iz bo‘shlig'idan erkin ravishda o‘tadi, undosh tovush talaffuz qilinganda, havo og'iz bo‘shlig'ida to‘siqqa uchraydi);

2) ovoz va shovqinning ishtiroki (unli tovushlar faqat ovozdan iborat, undosh tovushlar talaffuz qilinganda shovqin eshitiladi, ba’zan shovqin va qisman ovoz eshitiladi);

3) bo‘g'in hosil qilish xususiyati (unli tovushlar bo‘g'in hosil qiladi, undosh tovushlar bo‘g'in hosil qilmaydi). O‘quvchilar bu belgilarni yodlab olishlariga yo‘l qo‘ymaslik, aksincha, 1sinfdanoq bolalarda tovushni talaffuz qilganda, ovoz yoki shovqin eshitilganda nutq a’zolarining vaziyatini kuzatish ko‘nikmasini o‘stirib borish lozim. Bunday kuzatishlar 4-sinfda davom ettiriladi va umumlashtiriladi. Tovushlar o‘zlashtirishga bunday yondashish, unli va undosh tovushlari puxta o‘zlashtirishga imkon berishi bilan birga, o‘quvchilaming aqliy qobiliyatini o‘stirish vazifasini ham bajaradi; xususan, bolalar kuzatilgan hodisaning bir necha belgilarini taqqoslashga, umumlashtirishga o‘rganadilar.

Fonetika va grafikani maktabda o‘qitish – o‘quvchilarning tilga oid asosiy bilimlarini shakllantirishda muhim bosqich hisoblanadi. Ushbu ikki yo‘nalish o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, fonetika orqali nutq tovushlari va ularning talaffuzi, grafika orqali esa bu tovushlarning yozuvdagi ifodasi o‘rgatiladi. Dars jarayonida fonetika va grafikani samarali o‘qitish uchun interfaol metodlar, vizual va audio vositalardan foydalanish, o‘quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olish zarur.

Xulosa qilib aytganda, fonetika va grafika bo‘yicha chuqur va izchil ta’lim berish natijasida o‘quvchilarda to‘g‘ri talaffuz, savodli yozuv, nutq madaniyati va fikrni aniq ifoda etish ko‘nikmalari shakllanadi. Bu esa nafaqat o‘quvchilarning til kompetensiyasini rivojlantiradi, balki ularning umumiy tafakkur va muloqot madaniyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu bois, bu sohadagi o‘qitish usullarini takomillashtirib borish va amaliyotga joriy etish dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev.Toshkent shahri,2019 yil 21 oktabr O‘zA.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari” to‘g‘risidagi qarori. – “Xalq so‘zi” gazetasi, 2017-yil, 21-aprel.

3. https://fayllar.org/ona-tili-fanidan-oquv-dasturi-1-2-4-sinf-uqtirish-xati.html

4. A. G’ulomov,M.Qodirov,M.Ernazarova, A.Bobomurodova, N.Alavutdinova,

V.Karimova. Ona tili o‘qitish metodikasi. Toshkent -2012.144-bet.

5. Alifbe Metodik qo‘llanmaRohatoy Safarova, Muhayyo Inoyatova, Mirhabib G‘ulomov.

8. Thistlethwaite, J. E., & Davies, D. (2007). Innovations in Medical Education: New Teaching Methodologies and Technologies. Medical Education Review, 10(2), 95–101.

9. Knowles, M. S. (1980). The Modern Practice of Adult Education: From Pedagogy to Andragogy. Cambridge: Adult Education Publishers.

10. Slavin, R. E. (1995). Cooperative Learning: Theory, Research, and Practice. Needham Heights, MA: Allyn & Bacon.

11. Maguire, L. (2012). Simulation in Health Care Education: The Value of High-Fidelity Simulations. Journal of Nursing Education, 51(5), 258-263.

12. Hung, W. (2011). Problem-Based Learning: A Review of Literature on Its Outcomes and Implementation Issues. Journal of Education in Psychology, 6(2), 47-53.

13. Balch, C. M., & Cohen, M. H. (2011). Interactive Learning and Its Applications in Clinical Education. Clinical Education Review, 13(2), 75-81.

14. Khamitov, N., & Saidov, A. (2019). O‘qitishda Interaktiv Metodlarni Joriy Etish: Tajribalar va Yechimlar. Toshkent: Fan va Texnologiya.

15. Nulty, D. D. (2003). The Effectiveness of Problem-Based Learning in Medical Education: A Review of the Literature. Medical Education, 37(2), 12–18.

UMUMTA’LIM MAKTABLARIDA IQTIDORLI O‘QUVCHILAR BILAN ISHLASHNING ZAMONAVIY USULLARI VA UNING SOHA RIVOJIDAGI AHAMIYATI

Sadoqat Shamsiddinova G‘opporjon qizi,
Qo‘qon universiteti
Ta’lim muassasalari boshqaruvi magistranti
+9989313156085 @shamsiddinovasadoqat@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada umumta’lim maktablarida iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlashning zamonaviy usullari, pedagogik yondashuvlar va iqtidorni aniqlash, rivojlantirishning samarali metodlari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, xorijiy tajriba va milliy amaliyot asosida iqtidorli bolalarni qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: iqtidor, rahbar, rahbarlik, olimpiada, tajriba, iste’dod, rag‘batlantirish.

Аннотация: В данной статье рассматриваются современные методы работы с одаренными учениками в общеобразовательных школах, педагогические подходы и эффективные методы выявления и развития талантов. Также даются рекомендации, направленные на поддержку одарённых детей, основанные на зарубежном опыте и отечественной практике.

Ключевые слова: талант, лидер, лидерство, олимпиада, опыт, талант, мотивация.

Abstract: This article examines modern methods of working with gifted students in secondary schools, pedagogical approaches and effective methods of identifying and developing talent. Recommendations aimed at supporting gifted children are also given based on foreign experience and national practice.

Key words: talent, leader, leadership, Olympiad, experience, talent, motivation.

Bugungi globallashuv jarayonida har bir jamiyatning taraqqiyoti ko‘p jihatdan iqtidorli avlodni tarbiyalashga bog‘liq. Shu sababli, ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri — iqtidorli o‘quvchilarni erta aniqlash, ularni qo‘llab-quvvatlash va intellektual salohiyatini to‘liq ochishga ko‘maklashishdan iborat [8:90]. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi qonuni va Kadrlar tayyorlash milliy dasturida ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri sifatida iqtidorli yoshlarni aniqlash, ularning qobiliyatlarini rivojlantirish va jamiyat manfaati yo‘lida samarali foydalanish belgilangan. Umumta’lim maktablari iqtidorli bolalarni aniqlash va ularning qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Iqtidorli bolalar jamiyatning intellektual salohiyatini oshirishga, ilm-fan, texnika va madaniyat sohalarida yangi kashfiyotlar yaratishga qodir bo‘lgan shaxslardir. Ularning qobiliyatlarini o‘z vaqtida aniqlash va rivojlantirish nafaqat iqtidorli bolalarning shaxsiy kamoloti, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Umumta'lim maktablarida iqtidorli bolalar bilan ishlashning ahamiyati juda katta va ko'p qirrali bo'lib, shaxs, jamiyat va davlat uchun quyidagi muhim afzalliklarni taqdim etadi: Jumladan, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiradi: Iqtidorli bolalar turli xil ijodiy loyihalarda ishtirok etish orqali o‘zlarining kreativlik va innovatsion fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradilar. Qiyinchiliklarni engishga tayyorlaydi: Iqtidorli bolalar qiyin vazifalarni bajarish orqali sabr-toqat, qat’iyatlilik va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini o‘rganadilar.

potentsialni ro‘yobga chiqaradi: Iqtidorli bolalar o‘zlarining noyob qobiliyatlarini rivojlantirish va o‘z sohalarida yuqori natijalarga erishish imkoniyatiga ega bo‘ladilar, motivatsiyani oshiradi: Maxsus dasturlar va topshiriqlar ularning qiziqishlarini qo‘llab-quvvatlaydi va bilim olishga bo‘lgan ishtiyoqini kuchaytiradi, o‘ziga ishonchni shakllantirish: Muvaffaqiyatga erishish va qobiliyatlarini namoyish etish orqali o‘ziga bo‘lgan ishonchni oshiradi.

Ijodiy qobiliyatlarni rivojlantiradi: Iqtidorli bolalar turli xil ijodiy loyihalarda ishtirok etish orqali o‘zlarining kreativlik va innovatsion fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradilar. Qiyinchiliklarni engishga tayyorlaydi: Iqtidorli bolalar qiyin vazifalarni bajarish orqali sabr-toqat, qat’iyatlilik va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini o‘rganadilar.

O‘quvchilarning iqtidorini to‘laqonli ochish uchun zamonaviy metodlardan foydalanish, ularga mustaqil ta’lim olish imkonini yaratish zarur. Bu borada o‘qituvchilar va ota-onalar hamkorligi muhimdir. Iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlashda individual yondashuvlar va STEAM metodikasi muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yondashuvlar ta’lim sifatini oshirish va o‘quvchilarning qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarish imkonini beradi.

Iqtidorli bolalarni aniqlashda quyidagi usullardan foydalanish mumkin:

- Kuzatuv: O‘qituvchilar o‘quvchilarning darslardagi faolligi, qiziqishlari, savollari va javoblariga e’tibor qaratishlari lozim.
- Testlar: Standartlashtirilgan testlar (intellekt testi, ijodkorlik testi va h.k.) iqtidorli bolalarni aniqlashda yordam beradi.
- So‘rovnomalar: O‘quvchilar, ota-onalar va o‘qituvchilar o‘rtasida so‘rovnomalar o‘tkazish orqali iqtidorli bolalar haqida ma’lumot to‘plash mumkin.
- Ijodiy ishlar tahlili: O‘quvchilarning insholari, rasmlari, loyihalari va boshqa ijodiy ishlarini tahlil qilish orqali ularning qobiliyatlarini aniqlash mumkin.
- Olimpiadalar va tanlovlar: Fan olimpiadalari, sport musobaqalari, san’at tanlovlari iqtidorli bolalarni aniqlash va ularning mahoratini namoyish etish uchun qulay imkoniyat yaratadi.

O‘qituvchi iqtidorli bolalar bilan ishlashda quyidagi vazifalarni bajaradi. Iqtidorli bolalarni aniqlash va ularning qobiliyatlarini rivojlantirishga ko‘maklashadi. Iqtidorli bolalar uchun qulay ta’lim muhitini yaratadi. Iqtidorli bolalarning o‘ziga xos ehtiyojlarini qondirish, ularning qiziqishlari va intilishlarini qo‘llab-quvvatlaydi. Iqtidorli bolalarga mustaqil fikrlash, ijodiy yondashuv, tanqidiy baholash va muammolarni echish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Iqtidorli bolalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb qilish, ularda ilm-fanga muhabbat uyg‘otadi. Iqtidorli bolalarning yutuqlarini ommalashtirish, ularni rag‘batlantiradi va mukofotlaydi.

Umumta’lim maktablarida iqtidorli bolalar bilan ishlash – jamiyatning intellektual salohiyatini oshirish, ilm-fan, texnika va madaniyat sohalarida yangi kashfiyotlar yaratishga qodir bo‘lgan shaxslarni etishtirish uchun muhim ahamiyatga ega. Iqtidorli bolalar bilan ishlashda zamonaviy usullardan foydalanish, o‘qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish va ularning faoliyatini qo‘llab-quvvatlash lozim. Shundagina biz iqtidorli bolalarning qobiliyatlarini to‘liq ro‘yobga chiqarish va ularni jamiyat manfaati yo‘lida samarali foydalanishga erishamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. QODIROV, A. (2025). BADIIY ASAR TAHLILI VA DIN INTEGRATSIYASI:(Alisher Navoiy ijodi misolida). Hamkor konferensiyalar, 1(11), 386-388.
2. Qodirov, A. (2024). USLUB ADABIYOTSHUNOSLIKNING MUHIM KATEGORIYASI SIFATIDA. University Research Base, 857-860.
3. Abdulazizbek, Q. (2024). USLUB ADABIYOTSHUNOSLIKNING MUHIM KATEGORIYASI SIFATIDA. Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 2(42), 144-149.

4. Qodirov, A., Inomjonova, M., & Olimova, X. (2025). ADABIYOTSHUNOSLIKDA BADIIY ASAR TILI VA BADIIY NUTQ USLUBI. Наука и технология в современном мире, 4(5), 36-38.
5. O’G’Li, Q. A. L. (2023). ADABIYOTSHUNOS USLUBI HAQIDA (DILMUROD QURONOV IJODI MISOLIDA). World of Philology, 2(2), 46-50.
6. Kobilova, Z. B. (2021). Amiriy and fazliy. Asian Journal of Multidimensional Research, 10(9), 271-276.
7. Kobilova, Z. (2022). Image of a Drinker and a Hermit in the Amir Al-Ghazali. EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION, 2(4), 173-176.
8. Qobilova, Z. (2020, December). THE ARTISTIC-AESTHETIC EFFECT OF AMIRI'S POETRY SCOPE. In Конференции.

TA’LIM MUASSASALARI RAHBARLARI MALAKASINI OSHIRISHNING TA’LIM SIFARINI YAXSHILASHDAGI AHAMIYATI

Mamatqulova Sojida G‘opporjonovna,
Qo‘qon universiteti
Ta’lim muassasalari boshqaruvi magistranti
+99891 139 31 36 @mamatqulovasojida@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Ta’lim muassasalari rahbarlari malakasini oshirishning bugungi kundagi ahamiyati haqida so‘z yuritiladi. Mazkur masalaning dolzarbligi misollar bilan izohlanadi.

Kalit so‘zlar: malaka, rahbar, rahbarlik, malaka oshirish institutlari, tajriba.

Аннотация: В данной статье говорится о важности повышения квалификации руководителей образовательных учреждений сегодня. Актуальность данного вопроса поясняется примерами.

Ключевые слова: квалификация, руководитель, лидерство, учебные заведения, опыт.

Abstract: This article talks about the importance of improving the qualifications of leaders of educational institutions today. The relevance of this issue is explained by examples.

Key words: qualification, leader, leadership, training institutes, experience.

Ta’lim tizimida boshqaruv jarayonining samaradorligi ko‘p jihatdan rahbar kadrlarning bilim va malakasiga bog‘liq. Zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan boshqaruv metodlari rahbarlarning faoliyatini engillashtirib, ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Malaka oshirish nafaqat yangicha bilimlar, balki

zamonaviy yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatini ham beradi. Bugungi kunda raqamli vositalar, sun’iy intellekt, ma’lumotlar tahlili kabi texnologiyalar rahbarlar uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda. Ushbu maqolada malaka oshirishning ahamiyati, raqamli texnologiyalarning o‘rni, xorijiy tajribalar va istiqboldagi takliflar yoritiladi[2:7].

Ta’lim tizimida boshqaruv jarayonining samaradorligi ko‘p jihatdan rahbar kadrlarning bilim va malakasiga bog‘liq. Zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan boshqaruv metodlari rahbarlarning faoliyatini engillashtirib, ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Malaka oshirish nafaqat yangicha bilimlar, balki zamonaviy yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatini ham beradi. Bugungi kunda raqamli vositalar, sun’iy intellekt, ma’lumotlar tahlili kabi texnologiyalar rahbarlar uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda. Ushbu maqolada malaka oshirishning ahamiyati, raqamli texnologiyalarning o‘rni, xorijiy tajribalar va istiqboldagi takliflar yoritiladi[2:9].

Ta’lim tizimida boshqaruv jarayonining samaradorligi ko‘p jihatdan rahbar kadrlarning bilim va malakasiga bog‘liq. Zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan boshqaruv metodlari rahbarlarning faoliyatini engillashtirib, ta’lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Malaka oshirish nafaqat yangicha bilimlar, balki zamonaviy yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatini ham beradi. Bugungi kunda raqamli vositalar, sun’iy intellekt, ma’lumotlar tahlili kabi texnologiyalar rahbarlar uchun yangi imkoniyatlar ochmoqda. Ushbu maqolada malaka oshirishning ahamiyati, raqamli texnologiyalarning o‘rni, xorijiy tajribalar va istiqboldagi takliflar yoritiladi.

Ta’lim muassasalari rahbarlari o‘z faoliyatida bir vaqtning o‘zida bir nechta muhim vazifalarni bajaradilar: strategik rejalashtirish, jamoani boshqarish, resurslarni boshqarish, ta’lim sifatini monitoring qilish va hisobot yuritish. Bularning barchasi uchun rahbarning zamonaviy kompetensiyalarga ega bo‘lishi zarur. Raqamli davrda esa bu kompetensiyalarga texnologik savodxonlik, axborot xavfsizligi, onlayn muomala va masofaviy boshqaruv kiradi. Boshqaruv jarayonida texnologiyalarni to‘g‘ri tanlay olish va ularni amaliyotga joriy eta olish rahbar salohiyatini oshiradi. Shuningdek, tashkilotda o‘qituvchilar va xodimlar o‘rtasida raqamli madaniyatni shakllantirishda ham rahbarning roli beqiyos[3:89].

Zamonaviy texnologiyalar yordamida rahbarlar real vaqt rejimida ma’lumotlar bilan ishlay oladi, xodimlar faoliyatini baholaydi, moliyaviy va akademik jarayonlarni tahlil qiladi. Learning Management System (LMS), Student Information System (SIS), va boshqaruv analitik platformalari bu jarayonlarni avtomatlashtirishga imkon beradi. Masalan, direktorlar onlayn platformalar orqali hisobotlarni shakllantiradi, o‘quvchilarning qatnashuvi va baholarini tahlil qiladi.

Bu esa tezkor va asosli qarorlar qabul qilishni ta’minlaydi. Raqamli vositalar yordamida tashkilot faoliyatini tahlil qilish, strategik yo‘nalishlarni belgilash ancha osonlashadi[4:90].

Xorijiy tajribada ta’lim rahbarlarini tayyorlash va malakasini oshirish doimiy jarayon sifatida qaraladi. Masalan, AQShda rahbarlar har yili kamida bir marta professional rivojlanish kurslarida ishtirok etadi. Finlyandiya va Estoniya ta’lim tizimlarida esa raqamli kompetensiyalar asosida ishlab chiqilgan modullar asosida malaka oshirish olib boriladi. Janubiy Koreyada maktab rahbarlari uchun alohida texnologik tayyorgarlik dasturlari mavjud. Bu tajribalar shuni ko‘rsatadiki, uzluksiz o‘qitish va zamonaviy texnologiyalarni egallash rahbarlar faoliyatida asosiy o‘ringa ega[9:76].

O‘zbekiston Respublikasi ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar jarayonida rahbarlarning malakasini oshirish masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Har yili minglab rahbarlar malaka oshirish kurslarida ishtirok etmoqda. Bu kurslarda texnologik savodxonlik, elektron boshqaruv, raqamli axborot tizimlari, onlayn kommunikatsiya, pedagogik menejment kabi mavzular o‘rgatiladi. So‘nggi yillarda xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikda tashkil etilayotgan treninglar rahbarlarga zamonaviy yondashuvlarni egallash imkonini bermoqda. Yagona elektron platformalar, masofaviy o‘qitish, onlayn baholash – bularning barchasi rahbarlar faoliyatining ajralmas qismiga aylanmoqda.

Ta’limda rahbar kadrlar malakasini oshirishning ahamiyati juda katta, chunki ular ta’lim muassasalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi, sifatli ta’lim berish va o‘quvchilarning yaxshi natijalarga erishishida muhim rol o‘ynaydilar. Quyida rahbar kadrlar malakasini oshirishning asosiy jihatlari va ahamiyati keltirilgan:

1. Zamonaviy bilim va ko‘nikmalarga ega bo‘lish:

- O‘zgaruvchan muhitga moslashish: Ta’lim sohasida doimiy ravishda yangi texnologiyalar, metodlar va yondashuvlar paydo bo‘ladi. Rahbarlar malakasini oshirish orqali ushbu o‘zgarishlardan xabardor bo‘lib, ularni o‘z faoliyatlariga tatbiq eta oladilar.

- Innovatsion echimlarni qabul qilish: Zamonaviy bilimlar rahbarlarga ta'lim jarayonini yaxshilash, o'quvchilarning qiziqishlarini oshirish va muammolarni hal qilishda innovatsion echimlarni topishga yordam beradi.

2. Liderlik qobiliyatlarini rivojlantirish:

- Jamoani boshqarish: Rahbarlar malakasini oshirish dasturlari ularga jamoani samarali boshqarish, o‘qituvchilarning motivatsiyasini oshirish va o'zaro hamkorlikni ta’minlash ko‘nikmalarini beradi.

- Strategik fikrlash: Malakali rahbarlar ta'lim muassasasining uzoq muddatli maqsadlarini belgilay oladi, strategiyalarni ishlab chiqadi va ularni amalga oshirish uchun resurslarni to'g'ri taqsimlay oladi.

3. Pedagogik va metodik bilimlarini takomillashtirish:

- O‘qitish sifatini oshirish: Rahbarlar o‘qitish metodlari, o‘quv dasturlari va baholash tizimlari haqida chuqur bilimga ega bo‘lishlari kerak. Bu ularga o'qituvchilarga metodik yordam berish, darslarni tahlil qilish va o'qitish sifatini nazorat qilish imkoniyatini beradi.

- O‘quvchilarning ehtiyojlarini qondirish: Malakali rahbarlar o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini tushunadilar va ularga moslashuvchan ta'lim muhitini yaratishga harakat qiladilar.

4. Boshqaruv ko'nikmalarini oshirish:

- Resurslarni samarali boshqarish: Rahbarlar moliyaviy, moddiy va inson resurslarini to‘g‘ri taqsimlash va boshqarish orqali ta’lim muassasasining samaradorligini oshirishlari mumkin.

- Qaror qabul qilish: Murakkab vaziyatlarda to‘g‘ri va oqilona qarorlar qabul qilish rahbarning muhim ko‘nikmalaridan biri hisoblanadi. Malaka oshirish dasturlari rahbarlarga qaror qabul qilish jarayonini optimallashtirishga yordam beradi.

5. Kommunikatsiya va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish:

- Ota-onalar va jamoatchilik bilan aloqalarni mustahkamlash: Rahbarlar ota-onalar, mahalliy jamoa va boshqa manfaatdor tomonlar bilan samarali muloqot qilish orqali ta’lim muassasasining obro‘sini oshirishlari mumkin.

- O'qituvchilar bilan konstruktiv munosabatlarni o‘rnatish: Rahbarlar o‘qituvchilarning fikrlarini hurmat qilish, ularni qo‘llab-quvvatlash va o‘zaro ishonchni mustahkamlash orqali jamoada ijobiy muhit yaratishlari mumkin.

Ta’limda rahbar kadrlar malakasini oshirish – bu ta’lim tizimini rivojlantirishning muhim sharti. Malakali rahbarlar ta’lim muassasalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi, sifatli ta’lim berish va o'quvchilarning yaxshi natijalarga erishishida muhim rol o‘ynaydilar. Shuning uchun rahbar kadrlar malakasini oshirishga doimiy e’tibor qaratish lozim.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim muassasalari rahbarlari uchun malaka oshirish bugungi kunda dolzarb masala hisoblanadi. Texnologik rivojlanish bilan hamnafas bo‘lish, raqamli vositalardan samarali foydalanish, xalqaro tajribalarni o‘rganish va joriy etish rahbarlarning asosiy vazifalaridandir. Malaka oshirish jarayonlarining modulli, individual va innovatsion yondashuv asosida tashkil etilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. QODIROV, A. (2025). BADIIY ASAR TAHLILI VA DIN INTEGRATSIYASI:(Alisher Navoiy ijodi misolida). Hamkor konferensiyalar, 1(11), 386-388.
2. Qodirov, A. (2024). USLUB ADABIYOTSHUNOSLIKNING MUHIM KATEGORIYASI SIFATIDA. University Research Base, 857-860.
3. Abdulazizbek, Q. (2024). USLUB ADABIYOTSHUNOSLIKNING MUHIM KATEGORIYASI SIFATIDA. Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 2(42), 144-149.
4. Qodirov, A., Inomjonova, M., & Olimova, X. (2025). ADABIYOTSHUNOSLIKDA BADIIY ASAR TILI VA BADIIY NUTQ USLUBI. Наука и технология в современном мире, 4(5), 36-38.
5. O’G’Li, Q. A. L. (2023). ADABIYOTSHUNOS USLUBI HAQIDA (DILMUROD QURONOV IJODI MISOLIDA). World of Philology, 2(2), 46-50.
6. Kobilova, Z. B. (2021). Amiriy and fazliy. Asian Journal of Multidimensional Research, 10(9), 271-276.
7. Kobilova, Z. (2022). Image of a Drinker and a Hermit in the Amir Al-Ghazali. EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION, 2(4), 173-176.
8. Qobilova, Z. (2020, December). THE ARTISTIC-AESTHETIC EFFECT OF AMIRI'S POETRY SCOPE. In Конференции.
9. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.
10. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.
11.Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
12.Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.
13.TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.
14.Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.
15.Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548
16.Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

INNOVATSION TA’LIM RIVOJI DAVRIDA BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA PEDAGOGIK INNOVATSIYALAR

Muqimjonova Nilufarxon Ikromjon qizi,
Qo‘qon universiteti Ta’lim fakulteti Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA: Bugungi zamonaviy ta’lim tizimining har qaysi bo‘g‘inida pedagogik innovatsiyalarning faolligini ko‘rish mumkin. Shuning uchun davr talabidan kelib chiqqan holda, ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda pedagogik innovatsiyalarning ahamiyati; ularni ta’lim jarayonlariga to‘g‘ri talqin etishda ko‘rsatma beruvchi normativ hujjatlar va ularning maqsadi; mahalliy olimlar va xorijiy mutaxassislarning ilmiy izlanishlarida pedagogik innovatsiyalarga bo‘lgan e’tibor, fikr va mulohazalar, qarashlar, ilgari surilgan g‘oyalar hamda natijalar; bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining innofatsion faoliyatida pedagogik innovatsiyalarning roli; bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kelajakda ish tajribasini oshirishdagi ahamiyati to‘g‘risidagi so‘z yuritildi.

Fikr-mulohazalarni bayan qilishda muammo yuzasidan o‘rganilgan bir qator olimlarning ilmiy izlanish natijalariga, turli adabiyot va materiallarga murojaat qilindi.

KALIT SO‘ZLAR: boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, pedagogik innovatsiya, innovatsion faoliyat, bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash mazmuni, strategik yo‘nalish, integratsiya.

АННОТАЦИЯ: Сегодня в любом звене современной системы образования можно увидеть активность педагогических инноваций. Таким образом, исходя из требований периода, в этой статье рассматривается важность педагогических инноваций в обучении учителей начальных классов; нормативные акты, направляющие их в правильной интерпретации образовательных процессов и их цели; внимание, мнения и суждения, взгляды, выдвинутые идеи и результаты педагогических инноваций в научных исследованиях отечественных ученых и зарубежных специалистов; отмечена роль педагогических инноваций в инновационной деятельности будущих учителей начальных классов; значение педагогических инноваций для повышения опыта работы будущих учителей начальных классов в будущем.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: учителя начальных классов, будущие учителя начальных классов, педагогические инновации, инновационная

деятельность, содержание подготовки будущих учителей, стратегическое направление, интеграция.

ANNOTATION: Today, in any link of the modern education system, one can see the activity of pedagogical innovations. Thus, based on the requirements of the period, this article examines the importance of pedagogical innovations in teaching primary school teachers; regulations guiding them in the correct interpretation of educational processes and their goals; attention, opinions and judgments, views, ideas put forward and the results of pedagogical innovations in scientific research of domestic scientists and foreign specialists; The role of pedagogical innovations in the innovative activities of future primary school teachers is noted; the importance of pedagogical innovations for improving the work experience of future primary school teachers in the future.

The results of scientific research of a number of scientists, various literature and materials studied on the problem in the bayan of opinions, were consulted.

KEY WORDS: teachers of the primary class, teachers of the future primary class, pedagogical innovation, innovative activities, content of the training of future teachers, strategic direction, integration.

Jahonda yuz berayotgan ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida fanlarda yangi tarmoqlarning paydo bo‘lishi hamda fanlararo integratsiyaning jadal rivojlanishi oliy ta’lim tizimida mutaxassislarni tayyorlash jarayonida axborotlar, xususan, bilim, ko‘nikma va malakalarga qo‘yilgan talablarning ortishiga olib kelmoqda. Bunday sharoitlarda bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash jarayoniga innovatsion va integratsion texnologiyalarni joriy qilish, axborotlarni uzatishda fanlararo aloqadorlik tamoyillariga qat’iy amal qilish muammolari yuzaga kelmoqda. Natijada oliy ta’lim muassasalarida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonining innovatsion va integratsion texnologiyalarini takomillashtirish zaruriyatini oshirmoqda.

Dunyo miqyosida bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash mazmuni, ijtimoiy va tabiiy yaxlitlik sifatida real dunyoning mavjudligi va rivojlanishi qonunlari, uning elementlari o‘rtasidagi asosiy aloqalar va munosabatlarning tabiati haqida tasavvurlarni shakllantirishga qaratilgan tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, innovatsion fikrlashni rivojlantirish muammosining o‘ziga xos xususiyatlari, ta’limni tashkil etish jarayonida innovatsiya va integratsiya muammolari, integratsiyaning nazariy masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlar natijalari muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birgalikda, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining bilim, ko‘nikma va malakalarini ta’lim jarayonini tashkil etishning innovatsion va integratsion texnologiyalari, jumladan, integratsiya

jarayonlarining qonuniyatlari to‘g‘risidagi ma’lumotlar bilan boyitish dolzarb vazifalarga aylanmoqda.

Shu sababli ham bugunga kelib jamiyatdagi tub o‘zgarishlar umumta’lim maktablarini demokratlashtirish va insonparvarlashtirish uchun haqiqiy shart-sharoitlarni yaratishda pedagogik innovatsiyalarga imkon berdi va bu bilan pedagogik innovatsiyalar o‘zining amaliy ahamiyatini hamda amaliy tadbig‘ini ko‘rsatib kelayotganini alohida qayd etish joiz. Yangi ta’lim strategiyalari jadal rivojlanmoqda, ayni paytda pedagogik nazariya va amaliyotida ro‘y berayotgan jarayonlar qayta ko‘rib chiqilmoqda va yangicha ko‘rib chiqilmoqda, ta’limning asosiy yo‘nalishlarini rivojlantirish istiqbollari belgilanmoqda. Mamlakat ta’limida o‘zgaruvchanlik printsipi ham ta’lim tizimiga kiri kela boshladi. Bu ta’lim muassasalarining, maktabning o‘zini o‘zi rivojlantirish mexanizmining manbalari o‘qituvchining ishida, uning innovatsion faoliyatida, pedagogik jamoalariga har qanday model bo‘yicha o‘quv jarayonini qurish huquqini beradi.

Bularni amalga oshirish uchun dastavval, ta’lim tizimida kerakli qaror va farmonlarning chiqarilishi muammoga to‘g‘ri yechimni taklif etish va amaliy tasdig‘ini toptirish uchun chora-tadbirlarni o‘rinli qo‘llash imkonini beradi. Aynan shuning uchun ham O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–60-son, 2019-yil 8-oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF–5847-son, 2022-yil 6-iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF–60-son Farmonlari, 2018-yil 5-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan kompleks islohotlarda faol ishtirok etishini ta’minlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ–3775-son, 2022-yil 21-iyundagi “Pedagogik ta’lim sifatini oshirish va pedagoglarni tayyorlaydigan oliy o‘quv yurtlari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–289-son Qarorlari va ushbu sohaga tegishli boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning joriy qilinganligi bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlash uchun belgilangan vazifalarni amalga oshirishda jadal xizmat qiladi.

Pedagogik innovatsiyalarning ortib borayotgan hajmi kelajakdagi o‘qituvchidan, ya’ni bo‘lajak o‘qituvchilardan paydo bo‘layotgan o‘zgarishlarni yaxlit tizimli ko‘rib chiqish qobiliyatini, yangilariga moyillikni talab qiladi. Hozirgi kunda ta’limdagi o‘zgarishlar shunchalik xilma-xilki, faqat kreativ shaxs o‘z faoliyatini ular bilan bog‘lay oladi. Bu bilan jamiyat innovatsion

jarayonlarda inson munosabatlarining butun tizimini belgilaydigan rivojlanish darajasiga erishishini nazarda tutadi.

Ayni vaqtdagi talimi tashkil etish jarayonlaridagi pedagogik nazariya va amaliyotida ro‘y berayotgan innovatsion jarayonlar bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy tayyorgarligiga jiddiy talablar qo‘yadi. Shu sababli ham hozirgi paytda ta’lim sohasidagi innovatsion faoliyatning mohiyatini tushunmaydigan, mamlakat hududida o‘z faoliyatini olib borayotgan har qanday turdagi maktab ta’limidagi innovatsion harakatning o‘ziga xos xususiyatlarini o‘rganmaydigan, innovatsion ta’lim texnologiyalarining keng arsenaliga ega bo‘lmagan, muqobil loyihalar va tizimlarda ishlamaydigan o‘qituvchini pedagogik jihatdan malakali mutaxassis deb hisoblash mumkin emas. Bunga ijobiy ma’noda erishish uchun esa talab darajasidagi mutaxassislarning faoliyatini o‘rganish asosida adabiy manbalarni va haqiqiy pedagogik vaziyatni tahlil qilish, o‘qituvchining innovatsion faoliyatini rivojlantirish ta’limning strategik yo‘nalishlaridan biri ekanligini alohida ta’kidlash darkor.

So‘nggi o‘n yillikning pedagogik adabiyotlarida innovatsiya masalalari yetarlicha o‘rganilgan. Muammo yuzasidan o‘rganilgan adabiyotlar va to‘plangan turli manbalarni tahil qilish asosida nazariy va uslubiy darajada, tizimli faoliyat yondashuvi sifatida, innovatsiyalarning ijtimoiy-psixologik tomonlari, ta’lim tizimida mavjud turfa bo‘g‘inlarda innovatsiyalarni tadbiq etish, ulardan foydalanishning, ularni boshqarishning modellarini tahlil qilish ustida ko‘plab olimlarning va tadqiqotchilarning izlanish olib borilganligiga guvoh bo‘lindi.

Masalan, xorijiy pedagogik adabiyotlar, manbalar, ko‘pgina ilmiy tadqiqot natijalarida ham bu muammo jiddiy o‘rganilganligi buning isbotidir. Birgina nazariy va uslubiy darajada hamda tizimli faoliyat yondashuvi nuqtai nazaridan innovatsiya muammolari I.V.Bestujev-Lada, V.I.Zagvya-zinskiy, N.I.Lapin, A.I.Prigojin, V.B.Sazonov, B. C. Tolstoy va boshqalarning asarlardagi innovatsiyalarning ijtimoiy-psixologik jihati yetarlicha chuqur ishlab chiqilgan. Yana xorijiy mualliflar A.Adam, K.Angelovskiy, X.Barnett, J.Basett, N.Gross, M.Mayls, A.Nikole, E.Rodgers va boshqalar ta’lim tizimining turli bo‘g‘inlarida innovatsiyalarni joriy etishning boshqaruv modellarini tahlil qilish muhim o‘rin tutadi, degan fikrni ilgari surgan ilmiy tadqiqot natijalarida yangi hodisalarni o‘rganish usullari va innovatsiyalarni baholash dasturlarini taklif etgan. M.V.Klarinning tadqiqotlari esa zamonaviy xorijiy pedagogikadagi innovatsion jarayonlarni umumlashtiradi va tahlil qiladi.

Ta’lim sohasidagi innovatsiyalar muammolari Rossiya olimlarining asarlarida ham keng namoyish etilgan. Masalan, innovatsiyalarning umumiy

xususiyatlari A.A.Arlamov, M.S.Burgin, F.N.Gonobolin, S.M.Godnik, L.D.Gireva, V.L.Lyaudis, L.S.Podimova, S.D.Polyakov, V.A.Slastenin, A.I.Subetto, N.V.Yusufbekova va boshqalarning asarlarida ham o‘rganilganligini aytib o‘tish kerak. M.M.Potashnik, T.I.Shamova, O.G.Homeriki, V.I.Kvashi, N.V.Konoplinoy va boshqalarning asarlarida esa ta’limda innovatsiyalarni qo‘llash samaradorligi haqidagi fikrlar va izlanishlar natijalari keltirilgan.

Bulardan tashqari oxirgi yillardagi bir qator ilmiy dissertatsiya ishlari innovatikaning turli jihatlarini ko‘rib chiqadi. Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining innovatsion faoliyatga tayyorligini shakllantirish yuzasidan I.V.Piskarevaning; innovatsion muhitning roli haqida esa F.Z.Vildanovaning; innovatsion dizaynning roli N.S.Dukaning; pedagogik aks ettirishni rivojlantirish N.V.Krashennikovning; o‘qituvchini innovatsion faoliyatga tayyorlashning psixologik va pedagogik asoslari M. A. Meladzening; malaka oshirish tizimida o‘qituvchilarning innovatsion faoliyatiga hissa qo‘shadigan sharoitlarni tashkil etish muammolari I.R.Lazarin, L.V.Ushenina, L.T.Chernovaning ilmiy izlanish natijalarida o‘z aksini topgan.

Ma’lumki, so‘ngi yillarda pedagogik innovatsiyalarni ta’lim jarayonlarida takomillashtirish maqsadida ta’limda integratsiyaning ham nazariy asoslari qoidalari jadal rivojlanmoqda. S.V.Aronov, R.R.Axmatbekov, S.N.Babina, G.A.Bordovskiy, T.A.Zolotova, I.V.Klimenko, L.N.Mun, E,V.Orlov, L.A.Petrenko, E.Y.Sizganova, I.O.Sorokina va boshqalar o‘z asarlarida ta’lim tizimida integratsiyaning nazariy asoslarini ochib berishgan.

Milliy pedagogikada N.Azizxo‘jayev, Sh.Sharipov, M.Quronov, R.Safarova, B.Adizov, N.Shodiyev, X.Ibragimov, U.Tolipov, Sh.Olimov, Sh.Abdullaevalarning ilmiy tadqiqotlarida innovatsion fikrlashni rivojlantirish muammosining o‘ziga xos xususiyatlariga, ya’ni mustaqillik, ta’limning milliy, ma’naviy-axloqiy, ijodiy va badiiy jihatlariga alohida e’tibor qaratilgan.

Shu jumladan, respublikada boshlang‘ich ta’limda innovatsion o‘qitish va uning pedagogik-psixologik masalalari N.Muslimov, Y.G‘oziyev, K.Mamedovlar, kasbiy tayyorgarlikni innovatsion texnologiyalar hamda metodlar orqali shakllantirish N.N.Azizxodjayeva, O‘.Q.Tolipov va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan.

Aynan bo‘lajak o‘qituvchilarni yoki bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda pedagogik innovastiyalarning ahamiyatini chuqur anglash uchun yuqorida nomlari keltirilgan olimlar va klarning tadqiqot natijalarini o‘rganish natijasida Ta’lim innovatsiyalarining mohiyatini o‘rganish yuqori darajadagi maktab ta’limi sohasi uchun alohida ahamiyatga ega, chunki u

uzluksiz ta’lim tizimining muhim bo‘g‘ini bo‘lib xizmat qiladi. Bugun O‘zbekistonda demokratik jamiyatni rivojlantirishning zamonaviy shartlari boshlang‘ich sinf o‘qituvchisini tayyorlashga yuqori talablarni qo‘yadi. Ayni vaqtdagi ta’lim jarayonlarida boshlang‘ich sinf o‘qituvchisini innovatsion faoliyatga tayyorlashning samarali tizimini yaratish zarurati har qachongidan ham yetuk. Shu boisdan ham kelajakdagi o‘qituvchida innovatsion ko‘nikmalarni shakllantirish jarayoni yaxlit tadqiqot ob’yekti, unga yaxlit hodisa sifatida tizimli yondoshish ob’yekti ham bo‘lishi shart ekanligini unutmaslik zarur.

Yuqori darajadagi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining ish tajribasini, turli toifadagi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining ish tajribasini, falsafiy, psixologik va pedagogik adabiyotlarni tahlil qilishni, shuningdek, bugun mamlakatda mavjud turli maktablarda faoliyat olib borayotgan yosh boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari ish tajribasini o‘rganish asosida ushbu muammoga yechimlarni taklif etish mumkin. Bu jadal rivojlanayotgan jamiyatning boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining shaxsiyatiga bo‘lgan talablari o‘rtasidagi ziddiyat bilan belgilanadi. Ularning innovatsion faoliyatga tayyorligi, o‘qituvchilarni tayyorlash tizimini takomillashtirish zarurati va bunday tizimning nazariy va uslubiy rivojlanishi uchun hali qo‘llanilmagan texnologiyalarni joriy etish masalasi ham boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda pedagogik innovatsiyalarning ham amaliy, ham nazariy jihatdan roli va ahamiyatining yuksak ekanligini e’tirof etadi. Bularning barchasi bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda pedagogik innovatsiyalarning jadal qo‘llanilishiga va ta’lim mazmuning yanada yuksalishida uning mohiyatini ta’lim ishtirokchilari to‘g‘ri yetkazishda ham xizmati qiladi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda pedagogik innovatsiyalarning ahamiyati, roli va o'rni nechog‘lik muhim ekanligi va amaliy jihatdan ahamiyati kelajakdagi o‘qituvchilarni pedagogik innovatsiyalarga tayyorlash jarayonini takomillashtirish uchun muammo yuzasidan taklif etiladigan tavsiyalar va yechimlardan foydalanish imkoniyati bilan belgilanadi, pedagogika bo‘yicha tayyorlangan dasturlar kelajakdagi o‘qituvchining innovatsion salohiyatini oshirishga yordam beradi. Muammoga tegishli yechimni berish, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash o‘quv mashg‘ulotlarining tegishli bo‘limlarini ishlab chiqish, shuningdek, o‘qituvchilar malakasini oshirish tizimida nazariy va umumlashtirilgan amaliy asosni taqdim etish lozim.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining innovatsion faoliyatga tayyorligi umumiy kasbiy tayyorgarlikning bir qismidir va tayyorgarlikning

motivatsion-qiymat, nazariy-uslubiy va kasbiy-amaliy tarkibiy qismlarini o‘z ichiga oladi. Komponentlarning ko‘rsatkichlari va innovatsiyalarga tayyorlik darajasi ishlab chiqish bunda eng maqbul yechimdir.

Shu jumladan, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda pedagogik innovatsiyalardan foydalanishning eng ahamiyatli tomonlaridan biri bu — yosh mutaxassislarda kreativlik darajasining oshishiga xizmat qiladi. Ma’lumki, kreativ pedagogik faoliyat hamisha ta’lim tizimida eng yuqori o‘rinda turadi. Shu sababli ham o‘z ustida doimiy ishlaydigan, yangikliklarni izlaydigan va ularni o‘zi tashkil etadigan ta’lim jarayonlarida to‘g‘ri, oqilona qo‘llay oladigan tajribali o‘qituvchi uchun pedagogik innovatsiyalar eng kerakli ko‘makchidir.

Shu qatorda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda pedagogik innovatsiyalarning ahamiyatini bo‘lajak mutxassislarga anglatishda avvalo, pedagogik innovatsiyalarni to‘plashni, undan keyin tashkil qiladigan dars jarayonlariga mos ravishda to'g‘ri tanlashni va oxirgi navbatda oqilona qo‘llashni ham o‘rgatish kerak.

Innovatsiya muammolariga murojaat qilish va ularni zamonaviy ilmiy fikrning eng muhim yo‘nalishlari qatoriga kiritish jamiyatdagi innovatsion jarayonlarning tobora ortib borayotgan dinamikasini anglash natijasi bo‘lganligi mamlakat maktab ta’limida muqobil pedagogik tizimlar va texnologiyalarning paydo bo‘lishi munosabati bilan ko‘p darajali ta’lim tizimida bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlash tizimini o‘rganish kelajakdagi o‘qituvchini tayyorlash sifatini oshirish uchun muhim ekanligini unutmaslik lozim.

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining innovatsiyalarga tayyorligini o‘rganish bilan bog‘liq konseptual yondashuvlarning nazariy tahlili, shuningdek, muammo yuzasidan to‘plangan materiallar, manbalar, ilmiy dissertatsiyalarni o‘rganish va tahlil qilish jarayoni orqali olingan ham nazariy, ham amaliy ma’lumotlar va empirik materiallar asosida shunday xulosa chiqarish mumkin:

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda pedagogik innovatsiyalarning ahamiyati yuqori ekanligi isbotlanishi uchun o‘qituvchining innovatsion faoliyati tuzilishiga turli xil yondashuvlar mavjudligini, innovatsion faoliyat tuzilishining tizimli yaxlit g‘oyasi innovatsion faoliyatga tayyorlikni shakllantirish uchun nazariy sharti ekanligini unutmaslik kerak. Shu bilan bir qatorda bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchisini innovatsiyalarga tayyorlashdga ham jiddiy e’tibor berib, bunda yakuniy maqsadga yo‘naltirilgan tizimli yondashuv nuqtai nazaridan yondashish joiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “Yangi O‘zbekistonning 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF–60-son Farmoni.
2. 2019-yil 8-oktyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF–5847-son Farmoni.
3. 2022-yil 6-iyuldagi “O‘zbekiston Respublikasining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan innovatsion rivojlanish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF–60-son Farmoni.
4. 2018-yil 5-iyundagi “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan kompleks islohotlarda faol ishtirok etishini ta’minlashga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ–3775-son Qarori.
5. 2022-yil 21-iyundagi “Pedagogik ta’lim sifatini oshirish va pedagoglarni tayyorlaydigan oliy o‘quv yurtlari faoliyatini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ–289-son Qarori.
6. Azizova G.G. Oliy ta’lim muassasalari professor- o‘qituvchilarining kasbiy-pedagogik faoliyatini takomillashtirish 13.00.01 – “Pedagogika nazariyasi. Pedagogik ta’limotlar tarixi”. Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissert. avtoreferati. Samarqand – 2019.

3-SHO‘BA: SUN’IY INTELLEKT VA INSON IJODKORLIGI: RAQOBAT YOKI HAMKORLIK

“NAVOIYSHUNOSLIK” SOHASIDA SUN’IY INTELLEKT IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH

Sulaymonov Mo‘minjon Yusubjonovich,
Filologiya fanlari nomzodi, NamDU dotsenti.
msulaymon62@mail.ru 937052555
Xoldorova Gulnoza Husniddinovna,
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti.
gulnozaholdarova7@gmail.com 99 978 05 22

Annotatsiya

Mazkur maqolada navoiyshunoslik sohasida sun’iy intellekt imkoniyatlaridan maqsadli foydalanish bo‘yicha nazariy fikrlar berilgan. Shuningdek “Farhod va Shirin” dostonidagi Navoiyning hayratomuz ixtirolarini sun’iy intellekt yordamida gavdalantirilgan. Ta’lim tizimiga sun’iy intellekt imkoniyatlarini tatbiq etishda, ijodkorning tafakkur qudratini namoyon etishda sun’iy intellekt asosiy ko‘makchi bo‘lishi mumkinligi dalillangan. Alisher Navoiyning tasavvur va tafakkur olami bilan bog‘liq bo‘lgan innovatsiyalar haqida so‘z boradi va Alisher Navoiyning asarlari ulkan ilm-fan yutuqlariga ham asos bo‘lgani ta’kidlanadi. Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonini o‘rganishda zamonaviy, aqlli texnologiyalardan foydalanish, xususan, dars jarayoniga sun’iy intellekt (Sun’iy idrok) imkoniyatlarini keng tatbiq etish maqolaning bosh g‘oyasini tashkil etadi. Yosh avlodni ulug‘ ajdodlarimizning boy ma’naviy merosi asosida tarbiyalash, ularni sadoqat ruhida kamol toptirish, bu orqali yot, zararli g‘oyalarga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirish asosiy maqsad qilib olingan. Shuningdek, sun’iy idrok (SI) ta’lim tizimining sifatiga, uy vazifalarini tayyorlash jarayoniga, o‘quvchilarning xolis baholash tizimiga jiddiy xavf soladi, degan fikrlar mavjud bo‘lgan bir paytda, SI dan dars jarayonida faol va samarali foydalanish mumkinligini ilmiy asoslab beriladi va bir mavzu doirasida aniq echim va takliflar beriladi.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, badiiy tafakkur, tasavvur, badiiy obraz, poetik tafakkur, jom, google-xarita.

Аннотация

В статье изложены теоретические идеи по целенаправленному использованию искусственного интеллекта в области навоиведения. Также удивительные изобретения Навои в эпосе «Фарход и Ширин» были воплощены с помощью искусственного интеллекта. Доказано, что

искусственный интеллект может стать ключевым фактором внедрения возможностей искусственного интеллекта в систему образования и демонстрации силы творческого мышления. В статье рассматриваются новаторские идеи, связанные с миром воображения и мысли Алишера Навои, и подчеркивается, что труды Алишера Навои также легли в основу великих научных достижений. Основная идея статьи – использование современных, интеллектуальных технологий при изучении эпоса Алишера Навои «Фарход и Ширин», в частности, широкое применение возможностей искусственного интеллекта (ИИ) в процессе обучения. Главная цель – воспитать подрастающее поколение на основе богатого духовного наследия наших великих предков, развить его в духе верноподданничества и тем самым сформировать идеологический иммунитет против чуждых, вредных идей. Также, хотя и существуют мнения о том, что искусственный интеллект (ИИ) представляет серьезную угрозу качеству системы образования, процессу подготовки домашних заданий и системе беспристрастной оценки учащихся, научно обоснована возможность активного и эффективного использования ИИ в процессе обучения, а также даны конкретные решения и предложения в рамках одной темы.

Ключевые слова: инновация, художественное мышление, воображение, художественный образ, поэтическое мышление, чашка, Google Maps.

Abstract

This article presents theoretical ideas on the purposeful use of artificial intelligence in the field of Navoi studies. Also, Navoi's amazing inventions in the epic "Farhod and Shirin" are embodied with the help of artificial intelligence. It is argued that artificial intelligence can be a key assistant in implementing the capabilities of artificial intelligence in the education system and in demonstrating the creative power of thought. It talks about the innovations related to the world of imagination and thought of Alisher Navoi, and it is emphasized that Alisher Navoi's works also formed the basis for great scientific achievements. The main idea of the article is to use modern, intelligent technologies in studying Alisher Navoi's epic "Farhod and Shirin", in particular, the widespread application of artificial intelligence (Artificial Intelligence) capabilities in the teaching process. The main goal is to educate the younger generation on the basis of the rich spiritual heritage of our great ancestors, to develop them in the spirit of loyalty, and thereby to form ideological immunity against foreign, harmful ideas. Also, while there are opinions that artificial intelligence (AI) poses a serious threat to the quality of the education system, the process of preparing homework, and the system of objective assessment of students, the possibility of active and effective use of AI in the

teaching process is scientifically substantiated, and specific solutions and proposals are provided within the framework of one topic.

Keywords: innovation, artistic thinking, imagination, artistic image, poetic thinking, cup, Google Maps.

Barcha sohalar kabi kundan kun globallashib borayotgan ta’lim dunyosi ham bugun o‘qituvchi oldiga ham murakkab vaziyatlarni ko‘ndalang qilib qo‘ymoqdaki, zamonaviy o‘qituvchi ularga bilimi, salohiyati bilan javob berishi shart. Bu jarayon esa o‘z-o‘zidan soha bo‘yicha chuqur bilim va ko‘nikmalarni, yuksak pedagogik mahoratni talab qiladi.

Adabiyotshunoslik sohasida ham bu borada talab qilinadigan vazifalar ko‘paysa ko‘payadiki, also kamaymaydi. Mavjud vaziyatni hisobga olsak, bugungi ta’lim jarayonini zamonaviy texnologiya imkoniyatlarisiz tasavvur qilib bo‘lmasligi ayon haqiqat. O‘quvchi kitobdan ko‘ra zamonaviy, aqlli qurilmalarni afzal ko‘rishi va ayrim holatlarda ularga qaramligi ham bor gap. O‘qituvchi dars jarayonida ularning foydali jihatlarini ta’lim jarayoniga kiritishni uddalay olsa, qaysidir ma’noda, bugungi kun ta’lim tizimidagi ayrim muammolarga echim topiladi. Ya’ni biz hech kimni gadjetlardan va u orqali sun’iy idrok imkoniyatlaridan foydalanish huquqidan mahrum qila olmaymiz, ammo bu imkoniyatlarda o‘rinli va tadbirli foydalanish ko‘nikmasini shakllantira olishimiz mumkin.

Hayotimizga sun’iy idrokning (AI= SI) kirib kelishi ta’lim tizimida ham bir necha muammolarni keltirib chiqardi. Yozma ish ko‘rinishidagi ko‘pgina topshiriqlarning asl bajaruvchisi kim ekanligini aniqlash borasida murakkab vaziyatlar vujudga kelayotganligi ham sun’iy intellekt imkoniyatlari bilan bog‘liq. Maqolada sun’iy intellektning “Navoiyshunoslik” sohasiga tatbiq etish mumkin bo‘lgan foydali jihatlari haqida so‘z yuritiladi.

Biz yashayotgan bugungi dunyo innovatsiyalar asri deb ta’riflanadi. Innovatsiya – (inglizcha innavationas – kiritilgan yangilik, ixtiro) –….ilmiy-texnika yutuqlari va ilg‘or tajribalarga asoslangan texnika, texnologiya [9,1] Hayotimizning har jabhasiga qarasak, soat sayin emas, daqiqa sayin takomillashib borayotgan olam manzarasi tobora hayratimizni oshirishi turgan gap. Olimlarning aytishicha, aqlning bosh belgisi bilim emas, tasavvurdir. Ko‘pchilik daholar tasavvur qilish qobiliyatining kuchliligi bois o‘z davrining yorqin timsollariga aylanishganiga tarix guvoh. O‘ziga xos ijodiy va mustaqil fikrlash ko‘nikmasini faqatgina tasavvur boyligigina shakllantirishi mumkin.

Hazrat Alisher Navoiy ham shunday “tafakkur tajribasi”ga ega ulkan shaxs edi. Navoiy dil nigohi bilan olamdagi barcha narsani tasavvur qilgan va voqelikdagi muammolarga echim qidirgan. Bu oltin qoida shoirning kichik hajmli

asarlarida ham, muhtasham asarlarida ham bir xil amal qiladi. Falsafadan ma’lumki, inson tasavvur orqali anglanishi mumkin bo‘lgan ong chegaralaridan ham o‘ta oladi. Tasavvur va taxayyul insonga cheksiz mo‘jizotlar eshigini ochadi. Navoiyga ham xuddi ma’no shu mo‘jizotlar ilohiy kechinmalar va tasavvur qudrati bilan namoyon bo‘lgan bo‘lsa ne ajab!

Shu o‘rinda adabiyotshunoslikda juda keng qo‘llaniladigan yana bir istiloh xayolimizga keladi. Bu obrazli, badiiy tafakkur masalasi. Obrazli fikrlash, tafakkur qilish qobiliyati inson hayotini o‘zgartira oluvchi, kerak bo‘lsa boshqara oluvchi qudratli kuch! Inson tafakkur qilgani sayin miyadagi tasavvur hujayralari shunchalik kuchli bo‘lishi fanda isbotlangan. Alisher Navoiyning tafakkur qila olish qobiliyati undagi tasavvur dunyosining boyligiga idrok va mushohadalarining teranligiga vosita bo‘lgan.

Alisher Navoiy ijodini nafaqat badiiy xususiyatlari, filologik jihatlari, balki Navoiyning me’mor sifatida, musiqashunos sifatida, astronom va rassom sifatida ham keng o‘rganilgani va o‘rganilayotganligi barchamizga ma’lum. Bu qarashlarning manbayi shubhasiz, buyuk adibning muhtasham tafakkur xazinasi hisoblangan asarlaridir. O‘zbek mumtoz adabiyotining bebaho durdonlari hisoblangan bu asarlarda kelajak hayotga ishora qiluvchi ilg‘or fikrlar, yaqin tarixda qilingan muhim ixtirolar ham mujassam edi.

“Farhod va Shirin” dostonining XXIV bobida Farhodning Xizr bilan uchrashgani va Jamshid jomi haqida so‘z boradi. Jamshid jomi butun olamni ko‘rsata olish qudratiga ega edi. Keyingi bobda esa Farhod jomning bu sehrli qudratidan foydalanib, Suqrot manzilini topadi.

Dedikim: “Hozir aylang, Jomi jamni
Ki, el ko‘nglidin olsin bu alamni”.
Ravoni boribon kelturdilar jom
Ki, andin mushkil ishi topqay saranjom.[1,414]

Boshqa mamlakatlarning jilvasidan ko‘z yumib, o‘sha jomdan Yunon o‘lkasini qidirib topdi. … U erdan nihoyat o‘zlari turgan tog‘ni ham aniqladi.

Ajabo, Farhodning qo‘lida Google xaritaga o‘xshash nimadir bordek ko‘rinmayaptimi? Hozir istalgan android qurilmadan foydalanib, nafaqat butun dunyoni ko‘ra olishingiz, balki o‘zingiz turgan joyni aniqlashingiz mumkin. Farhod bugunki til bilan aytganda, jom orqali “lokatsiya”ni aniqlay olgan.

Biz sun’iy intellekt yordamida Navoiy tasvirlagan narsani tasvirini yaratishga urindik.

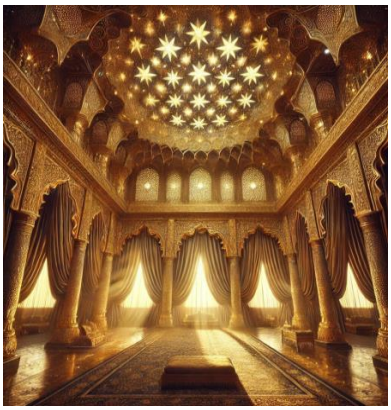
Anga qilg‘ach nazar ishi kushoyish.
Jahon timsolig‘a topdi namoyish…
…Mamolik jilvasidin ko‘zni yopti,
Ki, Yunon mulkin ul jom ichra topdi. [1,324]

1-rasm. Jamshid jomi

“Fasllar tasviri” berilgan XVII bobda Navoiy: “Qasr ichida har tomonga yoyib qo‘yilgan zarhal ipak matolarga yulduzlar monand gavharlar qadalgan edi. Bu matolarning hammasi ko‘ziga nurli ko‘rinar, go‘yo quyoshning oltin ipidan to‘qilganday”, - deb yozadi. Bexosdan ko‘z oldimizga hozirda urf bo‘lgan shift tasvirlari (nadejniy potolok) kelgan bo‘lsa, ajab emas.

Hulal qasr ichra har yon zebi zarhal
Kavokibdek guhar birla mukallal
Ko‘runib ko‘zga oydindek namudi,
Quyosh zarrishtasidin toru pudi. [1,74]

2-rasm. Saroy shifti tasviri

Dostonning XXII bobida “o‘zi tog‘day, boshi tog‘ tumshug‘iday… burnining teshiklari vahshat tandiriga o‘xshaydi, tandir ham emas neft yonayotgan tandirning mo‘risiga o‘xshaydi”, – deb tasvirlagan qahramon tasavvurimizda dunyoning eng mashhur filmlaridan “Minifors” va “Spiderman”dagi yovuz qahramonlarni yodimizga soladi.

Ochib og‘zin balo darvozasidek,
Tomug‘ otashgahi andozasidek.
Dami o‘t sochmoq etti oshkoro
Ki, avval tumasin qilg‘ay muharro [1,115]

3-rasm. Farhod duch kelgan ajdaho tasviri

“Farhod va Shirin” dostonida Farhod qasrdagi sirli sandiq tilsimini ochganidan keyin oynada Shirin suratini ko‘rgach, behush bo‘lib yiqilishi tasviri mavjud. Navoiy “oynai jahon” deb nomlagan ushbu qurilmada shakllarning almashuvidan turli-tuman g‘aroyibotlar, jonli suratlar, rangin qiyofalar silsilasi namoyon bo‘ladi.

G‘aroyib ko‘p huvaydo bo‘lg‘usidir
Bas, anda shakl paydo bo‘lg‘usidir.
Ko‘runib har zamone – ko‘zga bir shakl,
Ko‘z olg‘och bo‘lg‘usidir o‘zga bir shakl. [1,118]

4-rasm. Oyinayi jahon tasviri

Dostondagi uchinchi tilsim temir odam “Shunda darvozaning ichida temirdan qilingan bir haykal yaqqol ko‘zga tashlanadi. Haykal odamga o‘xshash bo‘lib, qo‘lida temirdan kamalagi bo‘ladi. U o‘z kamalagiga har qanday qattiq toshni ham teshib o‘tadigan bir o‘qni qo‘yib turgandek ko‘rinadi. Biroq u Haykal boshdan-oyoq olovdek yonib turgan temir sovutlarga o‘ralgan bo‘ladi. Uning ko‘ksida esa yorug‘ligi Quyosh ko‘zgusiday porloq bir oyna osig‘liq turadi”. [1,410]

Bo‘lur darvoza ichra oshkoro
Temur jismiki, qilmish paykar aro.
Erur odamg‘a monand-u mushobih
Eshigida temirdin yo qilib zih [1,118]

5-rasm. Temir odam tasviri

Farhod temir odam bilan bog‘liq tilsimni mahv etgandan so‘ng “yuz ming ibora ham ta’rifiga ojizlik qiladigan” qal’adagi imoratga kiradi. “Farhod eshikni ochib, ichkariga qadam qo‘ydi. U uyning toqida porlab turgan bir jom ko‘rindi.

Porloqlikda u quyosh kabi, qyosh ham emas, podshoh Jamshidning jomi singari edi. U jahonning markazida quyoshdek porlab, dunyoni ko‘rsatuvchi oyna kabi edi. Bu oynada yuz berib turgan ishlar, dunyoning ahvoli yaqqol ko‘rinib turardi. Jomning tashqi tomonida er yuzining markazi, ichki tomonida esa to‘qqiz osmon aylanasi jilva etardi”.(1, 412) Mazkur ta’riflardan vebkameralar tasviri gavdalanadi.

Bori maxfiy umur izhori anda,
Jahon holoti Ravshan bori anda.
Tashida jilva aylab markazi xok,
Ichinda lek to‘qquz davri aflok.

6-rasm. Vebkamera

Yuqorida biz Alisher Navoiyning cheksiz taxayyulini tadqiq etilgan ayrim namunalarni keltirdik. Ammo, hayratlanarli jihati shundaki, shoir so‘z qudrati ila ko‘z oldimizga keltirgan ajabtovur narsalarning ba’zilarini tasvirlashga sun’iy idrok ham ojizlik qildi.

Taniqli ingliz jurnalisti Endryu Marr taraqqiyotning bosh g‘ildiragi Internetni ham, mobil operatorlarni ham algoritm asosida ishlashiga ishora qilib: “Har gal qo‘lingga mobil telefoningni olganingda, unutma! Har bir qo‘l telefoni ichida o‘zbek bor. Bu allomaning ismi esa – Muhammad al-Xorazmiy! Barchamiz xayolan undan minnatdor bo‘lishimiz kerak” [8,1], – degan fikrlarni yozgan edi. Biz ham faxr bilan yana shuni ayta olamizki, sun’iy innellekt mahsuli bo‘lgan robototexnologiyalarda ham, ulkan binolarning eng muhim qismiga aylangan liftlarning ham, olamni hayratga solishi mumkin bo‘lgan Smart televizor, Google Xarita, Windows operatsion tizimi…, umuman olganda, so‘nggi ilm-fan yutuqlarining barchasi zamirida Hazrat Navoiyning teran tafakkuri va tasavvuri yotibdi, deb bemalol ayta olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Farhod va Shirin. – T.:G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2006.
2. Abdiyev I. “Navoiyning hayrotomuz ixtirolari”. 2013. https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/navoiyning-hayratomuz-ixtirolari.
3. Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 2- китоб. – Т.: Фан, 2011

4. Исҳоқов. Й. Навоий поетикаси.Тошкент: Фан. 1983
5. Жўраев Ҳ. Алишер Навоий лирикасида воқелик ва унинг поетик талқинлари.// докторлик диссертацияси автореферати//– Тошкент: 2006
6. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliyeva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. Toshkent: Akademnashr. 2010
7. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik/darslik.- T.: “Tamaddun”, 2019.
8. Endryu Marr. “Unutma, har bir qo‘l telefonida musulmon o‘zbek bor”. URL: ttps://www.bbc.com/uzbek/lotin-38788071

SUN’IY INTELLEKTDA KONTRAST VA QARSHILIK MODELLARI: ANTONIMIYaNING KOGNITIV ASPEKTI

A.A.Xasanov,
Qo‘qonDU dotsenti f.f.n.
akbarjonhasanov1979@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada sun’iy intellekt modellarining antonimiyani anglash, kontekstda qayta ishlash va kognitiv jihatdan modellash imkoniyatlari tahlil qilingan. Antonimiya inson ongidagi ma’no tuzish jarayonida semantik qarshilikni anglatadi va tilning universal kategoriyalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Tadqiqotda korpusli tahlil, transformer modellar (GPT, BERT, ROBERTA) ishtirokidagi embedding tahlillari hamda inson ekspertlar bahosi orqali SIning antonim juftliklarni tanish qobiliyati o‘rganildi. Natijalar modellarning an’anaviy juftliklar bilan samarali ishlayotganini, ammo metaforali, baholovchi va madaniy kontrastlarda muvaffaqiyatsizlikka uchrayotganini ko‘rsatdi. Maqolada antonimiyani modellashda kontekstual sezgirlik, semantik baholash va insoniy intuitsiyani hisobga olish zarurligi ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: antonimiya, sun’iy intellekt, kognitiv lingvistika, transformer, korpusli tahlil, GPT, BERT, semantik kontrast, ijodkorlik, kontekst.

Аннотация

В статье рассматриваются возможности моделей искусственного интеллекта по распознаванию антонимии, обработке контекста и когнитивному моделированию семантических противоположностей. Антонимия представляет собой универсальную категорию языка и отражает бинарное мышление человека. В исследовании использованы методы корпусного анализа, эмбеддинг-моделирования (GPT, BERT, ROBERTA) и

экспертной оценки. Результаты показали, что модели эффективно распознают стандартные пары антонимов, однако испытывают трудности с метафорическими, оценочными и культурно обусловленными оппозициями. В статье подчеркивается необходимость учета контекста, семантической интуиции и когнитивных факторов при автоматическом моделировании антонимии.

Ключевые слова: антонимия, искусственный интеллект, когнитивная лингвистика, трансформер, корпусный анализ, GPT, BERT, семантический контраст, креативность, контекст.

Abstract

This article analyzes the ability of artificial intelligence models to understand, process, and cognitively model antonymy. Antonymy, as a universal semantic category, reflects binary oppositions inherent in human cognition and language. The study involves corpus analysis, transformer-based embedding models (GPT, BERT, ROBERTA), and expert evaluation to assess how AI systems detect antonym pairs. Results indicate that while models handle standard lexical antonyms effectively, they perform poorly with metaphorical, evaluative, and culturally embedded oppositions. The paper highlights the need for context awareness, semantic intuition, and cognitive sensitivity in automatic antonymy modeling.

Keywords: antonymy, artificial intelligence, cognitive linguistics, transformer, corpus analysis, GPT, BERT, semantic contrast, creativity, context.

Antonimiya – leksik ma’nolar o‘rtasidagi semantik qarshilik munosabati bo‘lib, inson fikrlashining dixotomik tabiati bilan uzviy bog‘liqdir [2002: 14]. Qarama-qarshi so‘z juftliklari real dunyoni idrok qilish va baholashda inson ongiga tayangan ma’no yaratish mexanizmlarining markazida turadi [1986: 203]. “Issiq–sovuq”, “baland–past”, “adolat–zulm” kabi juftliklar tildagi kontrast va baholash mexanizmlarini shakllantiradi [2003: 69]. Antonimiya nafaqat leksik munosabat, balki kognitiv, emotsional va ijtimoiy semantika orqali ham namoyon bo‘ladi [1996: 111]. SHu bois, antonimlar ijodiy matnlarda tasviriylik, ritorik kuch va ma’noning chuqur qavatlarini yaratishda muhim vosita sanaladi [1980: 112]. Masalan, “zulmat–nur”, “umid–xafalik” kabi kontseptual juftliklar adabiyotda metafora va psixologiya bilan birga ishlaydi [1981: 211].

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari, xususan tilni qayta ishlovchi transformer modellar antonimiyani avtomatik ravishda aniqlash va modellash yo‘nalishida qator natijalarga erishdi [2019: 3]. GPT, BERT va ROBERTA modellari korpuslarda antonim juftliklarni tanlashda statistik yaqinlik

va kontekstga asoslangan embedding usullaridan foydalanadi [2018: 7]. Biroq ushbu modellar ko‘p hollarda antonimiyani faqat formal va taqqoslovchi yaqinlik asosida tushunmoqda, bu esa ma’noning kontekstual va emotsional yuklamalarini hisobga olmaslikka olib kelmoqda [2018: 605]. Masalan, “sog‘lom–kasal” kabi biologik juftlik model tomonidan taniydi, ammo “huquq–bosim” kabi ijtimoiy-baholovchi juftliklar noto‘g‘ri ajratiladi [2013: 577].

Ko‘pqavatli semantikaga ega metaforali yozuvlarda SI modellari ko‘pincha xatoga yo‘l qo‘yadi [2012: 137]. Misol uchun, adabiy matnlardagi “toki nur so‘nmas” iborasini kontrast sifatida anglay olmasligi, modelning semantik intuitsiyadan yiroq ekanligini ko‘rsatadi [2000: 57]. Shuning uchun, antonimiyani faqat formal leksik juftlik sifatida emas, balki kognitiv, assotsiativ va madaniy ta’sirga ega semantik tuzilma sifatida tahlil qilish zarur [1996: 155]. SI modellari uchun antonimiyani tushunish – nafaqat tilni qayta ishlash, balki ijodiy matnlar, inson so‘zlashuvi va ma’no intizomi bilan ishlash qobiliyatini baholash mezonidir [2017: 615]. Agar modelь antonim juftlikni kontekstda noto‘g‘ri talqin qilsa, yaratilgan matn semantik xatolarga olib keladi [2016: 947]. Bu holat, ayniqsa adabiy, publitsistik va ommaviy axborot tarmoqlaridagi AI-kontent sifatini tahlil qilishda dolzarb bo‘lib bormoqda [2020: 3].

Ushbu maqolada SI modellarida antonimiyaning qayta ishlanishi, uning kognitiv modellar bilan qiyosiy tahlili hamda modellar uchun semantik sezuvchanlikni oshirish yo‘llari nazariy va amaliyot nuqtayi nazaridan ko‘rib chiqiladi [2006: 388]. Ushbu tadqiqotda antonimiyaning sun’iy intellektda qanday namoyon bo‘lishini o‘rganish uchun korpusli tahlil, transformer modellarni tekshirish va inson ekspertlari ishtirokida eksperimental baholash usullari qo‘llanildi [2013: 560]. Birinchi bosqichda WordNet, SemEval va COCA korpuslari orqali antonim juftliklar bazasi tuzildi [2010: 605]. SHu bilan birga, korpusga xalq maqollari, badiiy adabiyot, internet-blog va ommaviy axborot vositalaridagi matnlar ham qo‘shildi [2010: 440]. Antonim juftliklarning korpusdagi istifoda tezligi, kontekstdagi pozitsiyasi va sintaktik shakllari hisobga olindi [2006: 380]. Shu asosda GPT, BERT va RoBERTa modellari antonim juftliklarni qanday tanishi va qanday kontekstlarda ishlatishi o‘rganildi [2019: 6]. Modellar korpus matnlari asosida fine-tuning qilib, ularga maxsus leksik qarshiliklar to‘g‘risida mashq o‘tkazildi [2018: 10]. Test jarayonida 500 ta juftlik tuzildi, ularning yarmi klassik antonimlar ("katta–kichik", "toza–iflos"), qolgan qismi esa metaforali, emotsional va kontekstual juftliklardan iborat edi [2013: 577]. Har bir juftlik model tomonidan berilgan semantik baho bilan inson baholovchilarning bahosi solishtirildi [2016: 939]. Inson bahosi 0–3 shkala asosida amalga oshirildi: 0 – noaniq, 1 – shartli bog‘liq, 2 – tematik kontrast, 3 – to‘liq

antonim deb baholandi [2018: 7]. Modellarning javoblari Word2Vec va BERT embeddinglari orasidagi vektor burchaklari va manfiy korrelyatsiya ko‘rsatkichlari bilan tekshirildi [2010: 613]. Tekshirish natijalarida ma’lum bo‘ldiki, BERT an’anaviy juftliklarni 83% holatda to‘g‘ri tanlagan bo‘lsa-da, metaforali va madaniy juftliklarni faqat 48% holatda anglay olgan [2020: 5]. GPT modellarida ayniqsa kontekstual metaforalarni tushunish darajasi past bo‘lib, “hayot–yo‘qlik” kabi juftliklar noto‘g‘ri anglangan [2012: 138].

Korpusli tahlil orqali tuzilgan antonim xaritasida embedding vektorlari asosida juftliklar klasterlarga ajratildi va vizuallashtirildi [2008: 19]. Ushbu to‘rli strukturalar BERT va ROBERTA modellarining qarshilik modellashdagi ichki semantik reprezentatsiyalarini taqqoslash imkonini berdi [2019: 8]. Ayrim holatlarda, “yurak–tosh” yoki “og‘irlik–engillik” kabi juftliklar model uchun sinonim sifatida yangragan, bu semantik xatar va kontekst sezmaslik holatini ko‘rsatdi [2012: 139]. Shu bois, tahlil jarayonida transformer modellari uchun kontekstual korpuslar bilan mashqni kuchaytirish zarurligi belgilandi [2017: 616].

Ijtimoiy tarmoq matnlari bilan mashq qilgan modellarda antonim tushunish qobiliyati sezilarli yaxshilandi: “mard–qo‘rqoq” kabi juftliklar yuqori aniqlik bilan ajratildi [2018: 609]. Modellar baholash funktsiyalarini yaxshilash uchun semantik va pragmatik aloqalarni parallel ravishda tuzuvchi multimodal korpuslardan foydalanish taklif etildi [2016: 949]. Antonimiya testlari uchun maxsus korpus tuzish, unda inson baho va kognitiv tushunchalarni belgilab berish mexanizmlari tadqiqotning uzoq muddatli vazifasi sifatida shakllantirildi [1996: 157]. Modellarni aniqroq anglash uchun ma’no darajalari va kontekst uzunligining ta’siri ham tekshirildi [1980: 119]. SHu bilan birga, kontrast semantik juftliklar leksikon tuzilishining markazida joylashgani uchun AI modellari ustidagi ishlar uzluksiz to‘plangan ma’lumotlar bilan boyitilishi lozim [1986: 204]. Ushbu bosqichda transformer modellarining vektor fazosi orqali antonimiyani ifoda etish qobiliyati faqat ma’lum darajada yaroqli deb baholandi [2018: 612].

Tahlil natijalariga ko‘ra, sun’iy intellekt modellari klassik antonim juftliklarni tanishda yuqori natija qayd etgan bo‘lsa-da, kognitiv yoki metaforali munosabatlarda sezilarli xatolarga yo‘l qo‘ydi [2013: 578]. Modellar "issiq–sovuq", "uzun–qisqa" kabi juftliklarni 90% holatda to‘g‘ri ajratdi [2019: 4]. Biroq, "yumshoq–kaxrli", "inson–mashina" kabi ko‘chma ma’noli juftliklar noto‘g‘ri baholandi [2012: 140]. Ba’zi modellar antonim juftliklarni vektor fazosida ajratishda muvaffaqiyatli natijalarga erishdi, ayniqsa BERT modelida manfiy korrelyatsiya koeffitsienti yuqori bo‘ldi [2020: 6]. Shu bilan birga, GPT modelida kontekstga bog‘liqlik yetarli darajada namoyon bo‘lmagan va natijada “hayot–hech narsa” kabi juftliklar sinonim sifatida baholangan [2018: 610]. Korpus asosida

tuzilgan embedding xaritalarda klassik antonimlar BERT modellarida klasterlar sifatida aniq ajralib turdi [2008: 21]. Metaforali va emotsional juftliklar esa tarqoq vektor burchaklari bilan namoyon bo‘ldi, bu esa modellar semantik kontrastni to‘liq anglamayotganini ko‘rsatadi [2016: 950].

Inson baholovchilari bilan taqqoslangan holda, transformer modellarining aniqlik darajasi 68% atrofida bo‘ldi [2013: 579]. Ushbu natija ko‘rsatadiki, modellar formal leksik antonimlar bilan yaxshi ishlaydi, ammo kognitiv chuqurlik talab qiluvchi juftliklarda yetarlicha samarali emas [1996: 160]. Ayniqsa, madaniy yuklamali yoki maqolalardagi antonimlar noto‘g‘ri talqin qilindi. Masalan, "o‘g‘riga eshik ochiq" iborasidagi qarama-qarshilikni GPT modeli anglamadi [1980: 121]. Bu holat madaniy interpretatsiyani hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi [1981: 217].

Vizuallashtirilgan antonim to‘rlarda Word2Vec embeddinglari antonim juftliklarni yaqin vektorlarda joylashtirgan, bu esa o‘zaro farqni yo‘qqa chiqaradigan holatlar keltirib chiqardi [2010: 617]. BERT va ROBERTA modellari bunday xatolarga kamroq yo‘l qo‘ydi, chunki ular kontekstual embedding asosida ishlaydi [2019: 5].

Adabiyot matnlari asosida mashq qilingan modellarda antonimiya sezuvchanligi 11% ga oshdi. Ayniqsa, adabiy tasvirlar va ifoda yuklamalariga ega satrlarda BERT modeli ijobiy natijalar ko‘rsatdi [2018: 611]. Bu shuni ko‘rsatadiki, badiiy matnlar asosida mashq qilish modellarga ko‘proq ma’no uyg‘unligi baxsh etadi [2006: 395]. Tahlilda ko‘rsatilishicha, inson antonim juftlikni muayyan kontekst, loyiha va madaniy fon orqali baholaydi [2003: 73]. SI modellari esa statistik taftish bilan cheklangan bo‘lib, insonga xos semantik intuitsiyani qayta ishlay olmaydi [1986: 205]. Shuning uchun metafora, ironiya va assotsiatsiyali kontrastlarni taniy olish SI uchun yetarlicha samarali emas. Masalan, “fido–befarqlik” jufti kontekstda kuchli baholashga ega bo‘lsa-da, AI modelda shunchaki nomaqbul juftlik sifatida baholandi [1996: 163]. Antonimlarning tipologiyasi bo‘yicha eng yaxshi natijalar fazoviy (“tepa–past”), miqdoriy (“ko‘p–oz”) va baholovchi (“yaxshi–yomon”) turlarida kuzatildi [2002: 72]. Eng murakkab holatlar polisemiyali so‘zlar, metaforalar va kontekstual qarama-qarshiliklarda qayd etildi [2012: 141].

Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, sun’iy intellekt modellari antonim juftliklarni formal tuzilish orqali tanib oladi, ammo chuqur kognitiv ma’noga ega munosabatlarda murakkablikka duch keladi [2003: 76]. Modellar “uzun–qisqa”, “issiq–sovuq” kabi yuzaki juftliklarni ajrata oladi, biroq “isha–hech nima”, “tinchlik–bezovta” kabi kontekstual juftliklarda xatolar ko‘p kuzatildi [2012: 142]. Bunday xatolar SI modellarining semantik intuitsiyadan yiroqligi va inson

fikrlashining assotsiativ tabiatini qayd etib o‘ta olmasligini ko‘rsatadi [1996: 161]. Shuningdek, metaforali ifoda shakllari — adabiyot, folьklor, maqollardagi antonim juftliklarni tanishda modellar zaiflikni namoyon etdi [1981: 219].

Ijodkorlikda antonimiya ritorik va tasviriy vosita sifatida xizmat qiladi, bu holatda antonimlar faqat semantik emas, balki emotsional va estetik kuchga ega bo‘ladi [1980: 123]. SI modellari esa, bu baholash funktsiyalarini aniq tanlab, ularni kontekstga muvofiq qo‘llashda qiyinchilikka uchraydi [2016: 951]. Antonim juftliklarni tanish darajasi BERT modelida yuqori bo‘ldi, chunki u kontekstual embedding texnologiyasidan foydalanadi [2018: 612]. Bu texnologiya modelga so‘z ma’nolarini atrof-muhitga qarab baholash imkonini beradi [2019: 6]. Biroq, hali ham inson tafakkuridagi kontrast tizimini to‘liq aks ettirish imkoni yo‘q [2006: 397]. SI modellarining antonimiyani to‘g‘ri tushunishi ijodkorlik, ma’no yaratish va murakkab ma’naviy kontent yaratishda katta ahamiyatga ega [2020: 7]. Agar modelь ma’no qarama-qarshiligini to‘g‘ri tushunmasa, u holda noto‘g‘ri aksioma va ma’noga zid jihatlar yuzaga kelishi mumkin [2013: 580].

Inson miyasida antonimiya baholash, qarama-qarshilik va diskursiv pozitsiya bildirish funktsiyalarini bajaradi [1996: 165]. SI modellarida esa bu funktsiyalar faqat texnik semantik yuzadan nazardan o‘tadi [2017: 617]. SHu bois, antonimiyani to‘g‘ri modellashtirish faqat leksik darajada emas, balki kognitiv paradigmada amalga oshirilishi lozim [2000: 61]. Antonimiya modellashidagi asosiy muammolardan biri — inson ongidagi turli ma’nolar qavatma-qavat shaklda uyg‘unlashgan bo‘lsa, SIda bu o‘zaro aloqalar liniyali va bir sathlidir [2010: 618]. Bu semantik mos kelmasliklar SI ijodidagi qisman so‘ngan, xatoli kontentlar shakllanishiga sabab bo‘ladi [2008: 23]. Shu sababli, AI modellarida antonimiyani chuqurroq kognitiv va kontekstual ko‘rinishda ta’limlash lozim. Bu uchun xalq ijodi, adabiy obrazlar, va metaforalar korpusini mashq jarayoniga kiritish taklif etiladi [2012: 143]. SI modellari tilni qayta ishlashida antonim juftliklarning embedding burchaklarini tahlil qilish foydali bo‘ldi, lekin semiotik va ma’naviy yuklamalarni o‘lchay olmaslik yetarlicha muammo sifatida qolmoqda [2016: 952]. Inson uchun “yoz – qish” jufti nafaqat ob-havo, balki turmush tarzi, madaniy o‘zaro munosabat, holat ramzi hisoblanadi – AI modellarda bunday qabul yo‘q [1986: 206]. Umumiy xulosa shuki, SI antonimiyani chuqur anglashi uchun u inson kognitiv faoliyatini, his-tuyg‘uni va kontekstni qayd eta oladigan korpuslar bilan mashq qilishi kerak [1996: 167]. Bu jarayonda ko‘p tilli, semiotik va milliy xususiyatlarga ega ma’lumotlar bazasi tayyorlanishi maqsadga muvofiq [2002: 78].

Ushbu tadqiqot asosida shunday xulosa qilish mumkinki, sun’iy intellekt modellari antonimiyani to‘g‘ri anglashda muayyan samaralarga erishgan bo‘lsa-da, u hali inson tafakkuri kabi chuqur kognitiv va assotsiativ ma’nolarni qamrab

olishda yetarli emas [2013: 581]. Formal leksik juftliklar yuqori aniqlikda tanilgan holda, metaforali va madaniy yuklamali juftliklarda samarasizlik kuzatildi [2012: 144]. Bunday holat SI modellarining ma’no tuzish jarayonida kontekst va emotsional bahoni hisobga olish qobiliyati zaif ekanligini ko‘rsatadi [1996: 168]. Inson ma’noni jamiyat, tajriba va nutqiy vaziyat orqali anglar ekan, SI faqat korpusdagi statistik aloqalarga suyanmoqda [1986: 208].

Antonimiya inson ijodida ritorik vosita sifatida ham xizmat qilishi, ya’ni faqat ma’no emas, ta’sir va baholash funktsiyalarini ham bajarishi e’tiborga olinmoqda [1980: 125]. Shuning uchun AI modellarining antonimiyani to‘g‘ri anglash darajasi uning ijodkorlik qobiliyatini aniqlovchi mezonlardan biridir [2006: 400]. Antonimiyani modellashda faqat embedding vektorlarini taqqoslash kifoya emas – inson ongidagi semantik yo‘llar va baholash konstruktlari ham hisobga olinishi lozim [2008: 24]. Bu uchun SI modellari adabiyot, xalq ijodi, badiiy obrazlar, va frazeologik birliklar asosida mashq qilinishi kerak [2002: 80].

Semantik qarshilikka ega so‘z juftliklarini avtomatik anglash uchun ko‘p tilli va kontekstual korpuslar yaratish – kelgusidagi asosiy vazifalardan biri hisoblanadi [2017: 618]. Masalan, “hayot–o‘lim”, “tinish – ko‘z yoshi” kabi badiiy juftliklar faqat his-tuyg‘u, tafakkur va ta’rifga bog‘liq tarzda anglanadi [1981: 220]. Shu sababli, AI modellari uchun inson fe’l-atvorini aks ettiruvchi, kontekst sezuvchan semantik tuzilmalarni joriy etish talab etiladi [2000: 62]. Bu nafaqat antonimiyani anglash, balki umumiy tilni tushunish sifatini ham oshiradi [2016: 953]. Inson nutqidagi qarshilik munosabatlari turli darajada namoyon bo‘ladi – fazoviy, miqdoriy, baholovchi, psixologik, ijtimoiy, falsafiy va boshqa. SI modellari ushbu darajalarni tanlashda ko‘pincha yuzaki tahlilga asoslanadi [2019: 9].

Antonimiya inson fikrlashining universal qonuniyatlaridan biri ekanligi hisobga olinsa, uni AI tizimlarida to‘g‘ri modellashtirish – sun’iy intellektni ma’naviy-kommunikativ jihatdan rivojlantirishning asosiy shartlaridan biriga aylanadi [1996: 170]. Shuning uchun, modellarni semantik intuitsiya bilan “ta’limlash”, ya’ni inson kognitiv tajribasini korpus orqali yuklash vazifasi dolzarb hisoblanadi [2020: 8]. Bu jarayonda semantik kontrastli korpuslar, emotsional leksika, va muloqot voqeligi aks etgan ma’lumotlar muhim o‘rin tutadi [2010: 620].

Ushbu maqolada taklif etilgan metodologik yondashuvlar – korpusli tahlil, ekspert baholash, embedding burchaklari tahlili – SIda antonimiyani anglash darajasini baholashda foydalidir [2013: 582]. Shuningdek, natijalar inson va mashina o‘rtasidagi semantik uzilish nuqtalarini aniqlashga yordam beradi [2019: 10].

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Биск Й. и др. Experience Grounds Language // Proceedings of the 2020 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing (EMNLP). – 2020. – 12 с.
2. Веал Т. Exploding the Creativity Myth: The Computational Foundations of Linguistic Creativity. – London: Bloomsbury, 2012. – 256 с.
3. Девлин Дж., Чанг М.-В., Ли К., Тоутанова К. BERT: Pre-training of Deep Bidirectional Transformers for Language Understanding // NAACL-HLT. – 2019. – 11 с.
4. Джонс С. Antonymy: A Corpus-Based Perspective. – London: Routledge, 2002. – 240 с.
5. Лакофф Дж., Джонсон М. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 с.
6. Лиу Й. и др. RoBERTa: A Robustly Optimized BERT Pretraining Approach // arXiv preprint arXiv:1907.11692. – 2019. – 15 с.
7. Макрей Дж., Бюителаар П. Expanding wordnets using unsupervised methods // Language Resources and Evaluation. – 2017. – Т. 51. – №3. – С. 603–627.
8. Мерфи М. Semantic Relations and the Lexicon: Antonymy, Synonymy and Other Paradigms. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 296 с.
9. Мохаммад С., Дорр Б., Хёрст Г., Терни П. Computing Lexical Contrast // Computational Linguistics. – 2013. – Т. 39. – №3. – С. 555–590.
10. Петерс М. и др. Deep Contextualized Word Representations // NAACL. – 2018. – 9 с.
11. Рикоёр П. The Rule of Metaphor: The Creation of Meaning in Language. – London: Routledge, 1981. – 384 с.
12. Райзингер Дж., Муни Р. Multi-Prototype Vector-Space Models of Word Meaning // NAACL. – 2010. – 8 с.
13. Росч Э. Principles of Categorization // In: Cognition and Categorization. – Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1978. – С. 27–48. – 21 с.
14. Счультэ им Вальде С., Кисселев М. Distributional Approaches to Semantic Relatedness // Language Resources and Evaluation. – 2016. – Т. 50. – №4. – С. 935–963.
15. Талми Л. Toward a Cognitive Semantics. – Cambridge: MIT Press, 2000. – Т. 1. – 563 с.
16. Терни П. Similarity of Semantic Relations // Computational Linguistics. – 2006. – Т. 32. – №3. – С. 379–416.

17. Уирзбицка А. Semantics: Primes and Universals. – Oxford: Oxford University Press, 1996. – 512 с.
18. Флауэрс Е., Голдберг Й. Adversarial Examples for Evaluating Reading Comprehension Systems // TACL. – 2018. – Т. 6. – С. 605–617.
19. Чатжи Ю., Лиу Й. и др. RoBERTa: A Robustly Optimized BERT Pretraining Approach // arXiv preprint. – 2019. – 15 с.
20. Шультэ им Вальде С., Кисселев М. Distributional Approaches to Semantic Relatedness // Language Resources and Evaluation. – 2016. – Т. 50. – №4. – С. 935–963.
21. Элэзар Й., Голдберг Й. Adversarial Examples for Evaluating Reading Comprehension Systems // Transactions of the ACL. – 2018. – Т. 6. – С. 605–617.
22. Элазер Й., Голдберг Й. Adversarial Examples for Evaluating Reading Comprehension Systems. – 2018. – 13 с.
23. Cruse D. A. Lexical Semantics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 328 p.
24. Turney P. Similarity of semantic relations // Computational Linguistics. – 2006. – Vol. 32. – No. 3. – P. 379–416.
25. Mohammad S. et al. Obtaining reliable human ratings of valence, arousal, and dominance for 20,000 English words // LREC. – 2018. – 7 p.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA “KOMIL INSON” NI TARBIYALASHDA SUN’IY INTELLEKT VA QADRIYATLAR MUTANOSIBLIGI SHAXS IJODKORLIGI MAHSULI

Radjapov Kamoliddin Erkayevich,
ISFT institute “Iqtisodiyot va kompyuter injiniring” kafedrasi, dotsenti, i. f. n. (PhD).
Erkayeva Bibirobiya Kamoladdin qizi,
E-mail: kmoladdinradjapov@gmail.com
TDIU mustaqil izlanuvchisi,
ISFT instituti “Menedjment” kafedrasi assistenti
E-mail: erkaboevabibirobiy@g mail.com.

Annotatsiya

Jahon raqamli global iqtisodiyotning chuqurlashuvi sharoitida iqtisodiy o‘sishning pasayishi, uning rivojlanishiga yangi mexanizmlarni tadbiq qilishni talab qilmoqda. Ijtimoiy tengsizlikning kuchayishi, global darajada ishlab chiqarishning chuqurlashuvi jahon savdosi va transchegaraviy investisiyalar taqsimlashni qayta ko‘rib chiqishni, kelajakda sun’iy intellektning jahon bozori

rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi omillardan hisoblanadi. Shuningdek, bugungi kunning asosiy talabi komil insonni tarbiyalashda innovasion nanotexnologiyalarni o‘zlashtirish, qo‘llashda qadriyatlar va sun’iy intellekt uyg‘unligini ta’minlashga erishish orqali mamlakat mustaqilligi va suverineteti abadiyligini ta’minlovchi shaxsni tarbiyalash bugungi kunning asosiy maqsadlarimiz hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Yangi O‘zbekiston, raqamli global iqtisodiyot, global institutsional iqtisodiyot, tadbirkor, barqaror rivojlanish, taraqqiyot strategiyasi, IT-park, oila, mahalla, davlat, jamiyat, strategiya.

Аннотация

Замедление экономического роста на фоне углубляющейся цифровизации мировой экономики требует внедрения новых механизмов ее развития. Растущее социальное неравенство и углубление глобального производства становятся факторами, способствующими переосмыслению мировой торговли и трансграничного распределения инвестиций, а также влияют на перспективы развития глобального рынка искусственного интеллекта. Кроме того, в современных условиях особую значимость приобретает освоение инновационных нанотехнологий в контексте формирования высоконравственной и интеллектуально развитой личности, способной обеспечить устойчивость, независимость и суверенитет государства. Гармоничное сочетание человеческих ценностей и возможностей искусственного интеллекта становится важнейшей задачей нашего времени.

Ключевые слова: новый Узбекистан, цифровая глобальная экономика, глобальная институциональная экономика, предприниматель, устойчивое развитие, стратегия развития, IT-парк, семья, махалля, государство, общество, стратегия.

Annotation

The slowdown in economic growth against the background of the deepening digitalization of the global economy requires the introduction of new mechanisms for its development. Growing social inequality and deepening global production are becoming factors contributing to the rethinking of global trade and cross-border investment distribution, as well as affecting the prospects for the development of the global artificial intelligence market. In addition, in modern conditions, the development of innovative nanotechnologies is of particular importance in the context of the formation of a highly moral and intellectually developed personality capable of ensuring the stability, independence and sovereignty of the state. The harmonious combination of human values and the capabilities of artificial intelligence is becoming the most important task of our time.

Keywords: new Uzbekistan, digital global economy, global institutional economy, entrepreneur, sustainable development, development strategy, IT park, family, mahalla, state, society, strategy.

Global institutsional iqtisodiyot rivojlanayotgan hozirgi davrda mamlakat mustaqilligini saqlash va abadiylashtirish, barqaror rivojlantirish nazarda tutilgan muhim umumiy maqsadimiz hisoblanmoqda. Mamlakat aholisini ma’naviyati va ma’rifatparvarligini yuksaltirishda kelajak avlodni teran fikr egasi shaxsni, oila, mahalla, davlat va jamiyat uyg‘unligini chambarchas bog‘lab olib boradigan, dunyoqarashi keng, qadriyatlarga sodiq va milliy barqaror rivojlanishni amalga oshirishga qodir bilim va ko‘nikmaga ega, tajribalardan xulosa chiqara oladigan, to‘g‘ri qaror qabul qiladigan, bajaradigan har bir amali bilan o‘z ishtiroki va mavqeyini qo‘yilgan maqsadimiz bilan qo‘shib olib boradigan izlanuvchan, tashabbuskor, tadbirkor va ijodkor irodasi mustahkam komillikka intiluvchan yosh avlodni tarbiyalash muhim ahamiyat kasb qilmoqda. Inson moddiylikka ruju qo‘yganligini e’tiborga oladigan bo‘lsak, yashab turgan makonida va zamonasida sodir bo‘layotgan voqea va hodisalar rivoji uning dunyo qarashini salbiy o‘zgartirishga olib kelishi mumkin. Ammo bunday holat biz tarbiyalayotgan yosh avlodlarimizga xos bo‘lmagan tushuncha va tamoyillar jumlasiga kiradi. Chunki bugungi kunda davlat rahbari tashabbusi va ilm-fan sohiblari, keng jamoatchilik tamonidan ta’lim va tarbiya uyg‘unligini ta’minlash va rivojlantirish borasida juda salmoqli islohotlar va tushuntirish, targ‘ibotlar olib borilmoqda. Jumladan, “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022-yildagi PF-60-sonli Farmoni, “O‘zbekistonning madaniy merosini saqlash va uni jahon miqyosida targ‘ib qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-6270-sonli Qarori 2023-yil 15-dekabrdagi, “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktyabrdagi PF-6097-son Farmoni kabi qonun osti hujjatlarning qabul qilinishi, amaliyotga keng jalb qilinishida davlat dasturlarini ilmiy asosda ishlab chiqilishi kelajak avlod dunyoqarashini shakllantirish orqali ruhan tetik, jismonan baquvvat va ilmiy etuk shahsni, ma’naviyati yuksak va ma’rifatparvar ajdodlarimizning zamonaviy bilim va ko‘nikmaga ega izdoshlarini tarbiyalashdek mas’uliyatni va majburiyatni talab qilmoqda. Shuningdek, mamlakatimizni raqamlashtirish borasida olib borilayotgan islohotlar raqamli texnologiyalarni keng joriy etib, mintaqaviy “IT-NUB”ga aylantirish borasida quyidagi yo‘nalishlarni rekonstruksiya va modernizasiyalashni nazarda tutadi. Barcha aholi punktlarini internet bilan to‘liq qamrab olish va uning tezligini 10 barobar oshirish, xalqaro internetga ulanish tezligini 5000 Gbit/s.ga etkazish, optik tolali aloqa liniyalari va

keng polosali ma’lumot uzatish tarmoqlarining qamrovini 100 foizga etkazish borasida olib borilayorgan islohorlar, IT xizmatlar va dasturiy mahsulotlar eksporti hajmini 5 milliard dollarga oshirishni talab qilmoqda. Buning uchun oliy ta’lim va oliy ta’limdan keying kadrlar tayyorlash tizimida yngi zamonaviy yo‘nalish va mutahassislar tayyorlashning keng qamrovli tizimiga moslashishni talab qilmoqda. Yosh avlod ta’lim va tarbiyasiga o‘rta maktabdan internet tarmog‘idan foydalanish madaniyatiga o‘rgatish va samarali foydalanishning “oila-maktab-mahalla” triadasini mustahkamlashni taqoza qilmoqda. Dastlabki IT-dasturlari yaratilishi va uning xususiyatlari, kelajakda undan olinadigan daromadga qiziqtirishning samarali usul va uslubiyatlari, tehnologiyalarini sodda yoshga mos tartib tmoillarini joriy qilishni talab qilmoqda. BMTning Elektron hukumat reytingida top-30 talikka kirish istiqbolni belgilanishi, IT-park rezidentlari sonini 10 barobar, ular tomonidan ko‘rsatilgan xizmatlar hajmining yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 2,2 foizdan, yaratilgan yangi ish o‘rinlari sonini 100 mingtadan oshirishni nazarda tutadi. IT-parkda xorijiy kompaniyalar uchun “Raqamli texnologiyalar xalqaro markazi”ni tashkil qilish orqali xorijiy kompaniyalar vakolatxonalari sonini 1000 taga, startap loyihalarni IT-parkning akseleratsiya (rivojlantirish) dasturi orqali qo‘llab-quvvatlash yo‘li bilan milliy bozor kapitallashuvini 1 milliard dollarga teng birinchi (Unicorn) startap loyihasini yaratilishini ta’minlashni talab qilmoqda. “Raqamli hukumat” dasturi doirasida 300 ta ustuvor loyihalarni ishga tushirilganligi maqsadga erishish borasida yaratilayotgan shart-sharoitlar hisoblanadi. Toshkent shahri, Qoraqalpog‘iston Respublikasi va viloyatlar markazlari hamda eng chekka hududlargacha beshinchi avlod aloqa tarmog‘i bilan qamrab olishni nazarda tutadi. Xalqaro ahamiyatga ega avtomagistral yo‘llarni to‘liq mobil internet bilan ta’minlashni amalga oshirish vazifalari belgilab olingan[1,4]. Yuqori tezlikka ega internetning joriy qilinishi iqtisodiyotning barcha saholarida sun’iy intellekt rivojini ta’minlashga keng yo‘l ochib beradi. Jahondagi rivojlangan mamlakatlarning bu borada ancha ilgarilab, YaIM tarkibida sun’iy intellektning ulushi yildan yilga ortib boroyotganligi uning qanday tez va samarali rivojlanayotganli va undan olinadigan daromadning o‘shayotganligini anglatadi.

International Data Corporation (IDC) tadqiqot analitik korparatsiyasining taqdim qilgan ma’lumotlariga ko‘ra sun’iy intellektning jahon bozoridagi ulushi 2020 yilda 47 millyard dollardan iborat bo‘lgan bo‘lsa, 2025 yilga kelib 36818,6 millyard dollarni tashkil etishi e’tirof qilinmoqda. Sun’iy intellekt judayam keng tarqalayorgan yo‘nalishlari sifatni boshqarish, diagnostika va davolash tizimlari, mijozlarni qo‘llab-quvvatlash xizmatlari, axborot sohasida firibgarlikka qarshi kurashish - kibirxavfsizlik saholari hisoblanadi [2,7]. “Accenture” 51 xalqaro kompaniya tomonidan o‘tkazilgan tadqiqotlarda 12 ta iqtisodiyoti rivojlangan

mamlakatlar 16 ta sanoat tarmoqlari sun’iy intellekt taxnologiyalarining joriy qilinishi samaradorligi o‘rganilgan. Tadqiqot natijasi sun’iy intellektning salohiyati 2035 yilga borib yuqoridagi mamlakatlarda daromadlar 38% ga, o‘rganilgan tarmoqlarda qo‘shilgan qiymat 14 trln. dollarga o‘sishi bashorat qilingan [3,8].

1-jadval.

Ayrim mamlakatlarda sun’iy intellektning joriy qilinishi natijasida 2035 yilga o‘sish bashorati (yalpi qo‘shilgan qiymatning o‘rtacha o‘sishi.% da) [4,8]

t/r	Mamlakat	1	2	3	t/r	Mamlakat	1	2	3
1	AQSH	2,6	4,6	35	7	Avstriya	1,3	3,0	30
2	Finliyandiya	2,1	4,1	36	8	Fransiya	1,7	2,9	20
3	Buyk Britaniya	2,5	3,9	25	9	Yaponiya	0,8	2,7	34
4	Shvesiya	1,7	3,6	37	10	Belgiya	1,6	1,7	17
5	Niderlandiya	1,6	3,2	27	11	Ispaniya	1,7	2,5	11
6	Germaniya	1,4	3,0	29	12	Italiya	1,0	1,8	12

Izoh:

1 – Sun’iy intellekt joriy qilinmagan holda iqtisodiy o‘sishning bashorati;

2 - Sun’iy intellekt joriy qilingan holda iqtisodiy o‘sishning bashorati;

3 - Sun’iy intellekt joriy qilingan holda mehnat unumdorligining o‘sishi (%).

Mamlakatimiz iqtisodiyotini raqamlashtirish asosida inson omilisiz bajariladigan faoliyat turlarini rivojlantirishga erishish iqtisodiy o‘sishni ta’minlovchi eng ishonchli vositasi hisoblanib, korrupsiyani, xufyona faoliyatni tugatishning samarali usuli hamdir. Buning uchun qadrlar tayyorlash tizimini isloh qilishning zamonaviy tamoillarini joriy etishda jadid bobolarimiz hamda 1-renesans ajdodlarimiz bizga qoldirgan milliy merosidan to‘liq foydalana oldigan ilmiy salohiyatli mutahassislarni tayyorlash tizimini rivojlantirishni talab qilmoqda. Bu borada salmoqli institutsional islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, “Ta’lim to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni, “Qadrlar tayyorlash milliy dasturi” va O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ma’muriy islohotlar doirasida oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar sahosida davlat boshqaruvini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2023-yil 4-iyuldagi PQ-200 sonli qarori ,“2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.02.2022 yildagi PF-60-sonli Farmonida, 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi hamda O‘zbekiston Respublikasi

Prezidentining Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojatnomasida belgilangan vazifalarga muvofiq aholining hayot darajasini yanada yuksaltirish,ta’lim sifatini ilg‘or xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish,barqaror iqtisodiy o‘sishga erishish hamda kambag‘allikni qisqartirish borasidagi islohotlarimizni yangi bosqichga olib chiqish maqsadida [5,4],“Atrof-muhitni asrash va “yashil” iqtisodiyot yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturini belgilangan vazifalarni,““O`zbekiston-2030” strategiyasi to`g`risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023 yildagi PF-158-sonli Farmonida 5 ta utuvor yo‘nalish doirasida 100 ta maqsadni amalga oshirishda: babqaror iqtisodiy o‘sish orqali daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar qatoridan o‘rin olish; aholi talablariga va xalqaro standartlarga to‘liq javob beradigan ta’lim,tibbiyot va ijtimoiy himoya tizimini tashkil qilish; aholi uchun qulay ekologik sharoitlarni yaratish; xalq xizmatidagi adolatli va zamonaviy davlatni barpo etish; mamlakatning suvereniteti va xavfsizligini kafolatli ta’minlash kabi g‘oyalarni hamda 100 ta maqsadni amalga osirishda ta’lim tizimini isloh qilish va yangi bosqichga olib chiqilayotganligi muhim ahamiyat kasb etmoqda [6,6].

Mamlakat mustaqilligining hozirgi davrida uchunchi renesans avlodlarini ta’lim va tarbiy uyg‘unligini ta’minlagan holda milliy an’analar va qadriyatlarni e’tiborga olib, amalga oshirilayotgan islohotlarni chuqurlashuvi institutsional muhitni yangi pog‘onaga olib chiqmoqda. Bunday natijaga erishishda oliy ta’lim tizimida mustahkam bazis va ustqurmaning yaratilganligi maqsadga erishilayotganlikni namoyon qilmoqda. Jumladan oliy ta’lim sohasidagi O‘zbekiston Respublikasi qonun va qonun osti hujjatlariga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritilishi tizimni yangi bosqichga olib chiqdi. Oliy ta’limda davlat, xususiy va davlat sherekchiligi asosida 220 ga yaqin oliy ta’lim muassasalarining shakllanishi, sohada yangi yo‘nalish va mutahassislarni tayyorlash imkoniyatini shakllantirdi.1991 yilda mamlakatda bitta universitet va 25 taga yaqin institut bo‘lgan,150 ta mutahassislik bo‘yicha 120 mingtagacha qabul kvotalari bajarilgan. 1992-yildan oliy ta’lim muassasalari 59 tani 200 ga yaqin mutaxassislikda 200 mingga yaqin talaba tahsil olgan bo‘lib, ularga 2,8 ming fan doktori,16,1 ming fan namzodi ta’lim bergan, sohada 46 ming kishi band bo‘lgan. 2016 yilga kelib oliy ta’limda bakalavr va magistrlar tayyorlashning Evropa tizimi joriy etilib,76 ta oliy ta’lim muassasalarida 850 yo‘nalish va mutaxassislik bo‘yicha 300 mingdan oshiq talaba tahsil olgan. Bundan tashqari, 14 ilmiy-tadqiqot laborato‘riya tashkil qilingan, 296 tasi qayta jihozlangan bo‘lib, davlat buyudjetidan 277 milliyard so‘m sarflangan. Shuningdek, turdosh mutaxassislar qo‘shib yuborilgan, ijtimoiy sohada ehtiyoj qolmagan deb hisoblab, bakalavr yo‘nalishlari 228 tadan 165 taga, magistratura mutaxassislari 1200 tadan 500 taga kamaytirilgan. 2023 yilga kelib

oliy ta’lim muassasalari 65ta davlat, 50ta davlat sherikchilik va qo‘shma dasturlari negizida,10-15 ta horijiy,100 taga yaqin NTMlari faoliyat yurgizib, bakalavr yo‘nalishlari soni 139 tadan 195 taga, magistratura mutaxassislari 1145 tadan 1395 tagacha ko‘payib, tahsil olayotgan talabalar 1mln.300 mingtani tashkil qilib, ilmiy salohiyat 45% ga o‘sganligini namoyon qilmoqda.

Mamlakatda oliy ta’lim tizimida amalga oshirilgan institutsional islohotlarning natijasi hisoblanadi. Shuningdek, bozor iqtisodiyoti talablariga har tamonlama mos keladigan, chuqur bilim va ko‘nikmaga ega, ilmiy salohiyatli jahon mehnat bozorida xorijiy davlatlar qadlari bilan keskin raqobatlasha oladigan, xalqaro standatlar talablari darajasidagi ilmiy salohiyatga va amaliy tajribaga ega qadlar tayyorlash tizimi barqaror rivojlantirishni talab etmoqda. Bundan tashqari qadrlar tayyorlash tizimini isloh qilishning zamonaviy tamoillarini joriy etishda jadid bobolarimiz hamda 1-renesans ajdodlarimiz bizga qoldirgan milliy merosidan to‘liq foydalana oldigan ilmiy salohiyatli mutahassislarni tayyorlash tizimini rivojlantirishni talab qilmoqda. “Avesto” keltirib o‘tilgan “ezgu fikr”, “ezgu so‘z”, “ezgu amal” ychlikning “komil inson”larni tarbiyalash va mutahassis sifatida shakllantirishdagi ahamiyatini oshirishni talab qilmoqda. Insonning ijodkorligini oshirishning asosiy omili uning mustaqil faoliyati, internet tarmoqlarida sun’iy intellekt va zamonaviy rivojlanishga qarshi yo‘g‘irilgan g‘oyalarga “ezgu fikr”, “ezgu so‘z”, “ezgu amal”lari bilan manbalarga tayanib mustaqil javob qaytara oladigan kuchli, irodali va jasoratli yosh avlodni tarbiyalash muhim hisoblaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. https://oefen.uz/uz/documents/avesto-tarihiy-manba-sifatida/
2. hptts://gov.uz/
3. Mirziyoev SH.M. “Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-oktyabrdagi PF-6097-son Farmoni. Toshkent – 2022-y. https://lex.uz
4. Mirziyoev SH.M. “2022-2026-yillarga mo`ljallangan Yangi O`zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to`g`risida”gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.02.2022-yildagi PF-60-sonli Farmoni.Toshkent – 2022-y.https://nrm.uz
5. Mirziyoev SH.M. “O‘zbekistonning madaniy merosini saqlash va uni jahon miqyosida targ‘ib qilish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 2023-yil 15-dekabrdagi PQ-6270-sonli Qarori. Toshkent- 2023 y. https://lex.uz
6. Mirziyoev SH.M. ““O`zbekiston-2030” strategiyasi to`g`risida”gi O`zbekiston Respublikasi Prezidentining 11.09.2023-yildagi PF-158-sonli Farmoni.Toshkent- 2023 y. https://lex.uz

7. What is AT? A theme report based on the 1'" meeting of the All-Party. UK: House of Commons. Committee Room 15, Parliamentary Group on Artificial Intelligence [APPG AI] 20March 2017. P.14.

8. Purdy M. How AI Boosts Industry Profits and Innovation / M. Purdy, P. Daugherty.Accenture, 2017. PP.3,6-7.

AQL – INTELLEKTUALLASHUV JARAYONIDA RAQOBATBARDOSH ZAMONAVIY SIKL

Nishonov Sarvar Jasur o‘g‘li,
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti,
Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi dotsenti, v.b., falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
sarvar0202pm@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada global intellektuallashtirishning zamonaviy davri uni tadqiq etishni, noosferani boshqarish tizimida, faoliyat va ta’lim tizimlari mazmunida to‘g‘ri va o‘z vaqtida aks ettirishni talab qilmoqda. XX asr o‘rtalarida kompyuterlarning yaratilishi bilan boshlangan, kompyuterlashtirish, axborotlashtirish, internet, sun’iy va gibrid intellektlar, virtual olamlarni yaratish va rivojlantirishni o‘z ichiga olgan global intellektuallashtirishning tubdan yangi davri, sun’iy (insoniyat tomonidan yaratilgan) va tabiiy olamlarning uzluksiz stixiyali murakkablashuvi hamda insonlar tomonidan o‘zgartirilishi, ularda yashashimiz zarurati tufayli, odamlar va ularning hamjamiyatlari faoliyatining barcha darajalarida boshqaruvchanlikni saqlab qolish uchun intellektni kuchaytirdi. Jahon hamjamiyati va kompyuterlarning umumiy intellektini intellektuallashtirish evolyutsiyalashib va jadallashib, globallashuvning barcha zamonaviy jarayonlari uchun alohida ahamiyatga ega tizim hosil qiluvchi omilga aylanmoqda. Ularning katalizatori bo‘lib, mavjud muammolarni murakkablashtirib va yangilarini yaratib, intellektuallashtirish bir vaqtning o‘zida ularni aniqlash, bashorat qilish va hal qilishning sifat jihatidan yangi imkoniyatlarini ham beradi, insoniyat uchun mutlaqo yangi istiqbolli ufqlarni ochadi, shu bilan birga unga yangi muammolar va tahdidlarni, jumladan geosiyosatda ham yaratadi. Bu nuqtayi nazardan, har birimizning va butun insoniyatning bugungi kuni va kelajagini yangicha tasavvur qilish, individual va umumiy ongimizning aqliy kognitiv va ma’naviy-axloqiy tarkibiy qismlarining holatiga qarab ochiladi.

Kalit so‘zlari. Til, intellekt, intellektuallashtirish, axborotlashtirish, noosfera, boshqaruv, sun’iy, gibrid, sikl, axborot.

Abstract

This article discusses the modern era of global intellectualization, which requires its study, correct and timely reflection in the noosphere management system, in the content of activity and education systems. A fundamentally new era of global intellectualization, which began in the middle of the 20th century with the creation of computers, which includes the creation and development of computerization, informatization, the Internet, artificial and hybrid intelligences, virtual worlds, the continuous spontaneous complication of artificial (created by mankind) and natural worlds and their transformation by humans, the need for us to live in them, has strengthened intelligence to maintain control at all levels of the activities of people and their communities. The intellectualization of the world community and the general intelligence of computers is evolving and accelerating, becoming a system-forming factor of particular importance for all modern processes of globalization. Being their catalyst, complicating existing problems and creating new ones, intellectualization simultaneously provides qualitatively new opportunities for their identification, prediction and solution, opens up completely new promising horizons for humanity, while at the same time creating new problems and threats for it, including in geopolitics. From this point of view, a new vision of the present and future of each of us and all of humanity opens up, depending on the state of the intellectual, cognitive and spiritual-moral components of our individual and collective consciousness.

Keywords: Language, intellect, intellectualization, informatization, noosphere, management, artificial, hybrid, cycle, information.

Аннотация

В статье утверждается, что современная эпоха глобальной интеллектуализации требует своего исследования, правильного и своевременного отражения в системе управления ноосферой, в содержании деятельности и системах образования. Принципиально новая эпоха глобальной интеллектуализации, начавшаяся с созданием компьютеров в середине XX века, охватывающая компьютеризацию, информатизацию, Интернет, искусственный и гибридный интеллект, создание и развитие виртуальных миров, непрерывное стихийное усложнение искусственных (созданных человечеством) и естественных миров и их преобразование человеком, обусловленное необходимостью нашего проживания в них, усилила роль интеллекта в обеспечении контроля на всех уровнях деятельности людей и их сообществ. Интеллектуализация мирового сообщества и всеобщая интеллектуальность компьютеров развиваются и ускоряются, становясь системообразующим фактором особой важности для всех современных процессов глобализации. Являясь их катализатором,

усложняя существующие проблемы и создавая новые, интеллектуализация одновременно предоставляет качественно новые возможности для их выявления, прогнозирования и решения, открывает перед человечеством совершенно новые перспективные горизонты, одновременно создавая для него новые проблемы и угрозы, в том числе в геополитике. С этой точки зрения открывается новое видение настоящего и будущего каждого из нас и всего человечества в зависимости от состояния ментальной, когнитивной и духовно-нравственной составляющих нашего индивидуального и коллективного сознания.

Ключевые слова: Язык, интеллект, интеллектуализация, информатизация, ноосфера, управление, искусственный, гибрид, цикл, информация.

Intellektuallashtirish deganda, umumiy holda, muallif individual va umumiy intellektlarning shakllanishi va rivojlanishini, ularning turli xil vositalardagi xilma-xil jamoalarini, shuningdek, ularning axborot va texnologik o‘zaro aloqalari hamda ta’minotini tushunadi. “Ayni paytda jahon miqyosida raqobat tobora kuchayib borayotgan keskin bir davr kechmoqda” [1, 224]. Insoniyatning intellektuallashtirish jarayonlari ming yillik tarixga ega bo‘lib, u global intellektuallashtirishning zamonaviy sikli jarayonlarini tushunish, modellashtirish, bashorat qilish, ularning oqibatlari va (ideal holda) tizim muhandisligi hamda intellektning yangi turlari va uning tashuvchilari uchun maxsus tadqiqotlarni talab qiladi. Muallifning fikricha, bularning barchasi jahon dinlarining yaratilishi va rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lib, ularning ildizlari, birinchi navbatda, xristianlik ildizlari Intellektual Koinotda (yoki Koinotning intellektual tarkibiy qismida), uning moddiy-energetik Koinot bilan aloqasida yotadi, ularning har biri falsafada, turli fanlarda va dinlarda turlicha talqin qilinadi.

Shu bilan birga, intellekt (aql) ongli (turli darajada) maqsadli aqliy faoliyat (o‘ziga va atrofdagi dunyoga, boshqa intellektlar va ularning hamjamiyatlariga nisbatan, ularning faoliyati natijalari va salohiyatidan foydalangan holda) qobiliyatiga ega bo‘lgan tizim sifatida ta’riflanadi, uning natijalariga sifatli (axloqiy va boshqa) baho berish hamda o‘z faoliyatini mavjud intellekt, axloq, ijod erkinligi va iroda darajasi asosida (doirasida) tuzatish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Intellektuallashtirishning asosiy tarkibiy qismlari va natijalari quyidagilardan iborat:

- intellektni intellektual faoliyat (IF) uchun zarur bo‘lgan sifatli vositalar (axborotdan boshlab) va texnologiyalar bilan ta’minlash;

- alohida operatsiyalarni, so‘ngra funksiyalarni insonlar va kompyuterlar o‘rtasida rasmiylashtirish va keyinchalik qayta taqsimlash, o‘z o‘rnini intellektual

faoliyatning oddiy funksiyalaridan murakkab funksiyalariga - inson-mashina va kompyuter dasturlariga bo‘shatib berish;

- odamlar va ularning jamoalari uchun yangi virtual (bu erda - kompyuter) dunyolarni yaratish va rivojlantirish, an’anaviy - moddiy va kompyuter ko‘p o‘lchovli dunyolarda odamlarning intellektual faoliyatini amalga oshirish;

- mavjud intellektlar - insoniy intellektlar (va ular asosida - turli guruhli - ijtimoiy va yig‘ma-ijtimoiy intellektlar - SI, SI, AI) bilan bir qatorda, kelajakda yangi turdagi intellektlarni yaratish: gibrid (inson-mashina) va sun’iy (GI, AI) intellektlarni yangi tashuvchilarda (biologik - inson miyasi bilan bir qatorda) - elektron kompyuterlardan tortib kvant, nano va boshqalargacha, kelajakda avatarlar va robotlarni yaratish [2, 445];

Intellektual faoliyatning grafasini ajratish, tuzish va rivojlantirish, axborot, modellashtirish, tahlil qilish, bashorat qilish, maqsadni belgilash, o‘qitish, refleksiya, loyihalash, rejalashtirish, qaror qabul qilish, loyihalarni amalga oshirish va ularni nazorat qilish, kommunikatsiya, kooperatsiya va boshqalar (IFID) (rivojlanayotgan gibrid intellekt tizimlarida tizimli va maxsus ta’lim hamda mutaxassislar faoliyatini o‘rganish uchun) ya’ni “intellektual mulk muhandisligining tizimli-uslubiy asoslaridan biri bo‘lib, intellektual mulk rivojlanishi jarayonida sun’iy intellekt va sun’iy intellekt o‘rtasidagi funksiyalarni inson foydasiga qayta taqsimlash hamda insonlarning sun’iy intellektning o‘sib borayotgan imkoniyatlaridan foydalanishi uchun xizmat qiladi” [3, 43].

Intellektuallashuv iqtisodiyot va ilm-fanning tobora ko‘proq qismini talab qiladi va unga yo‘naltiradi: ta’limni intellektuallashtirishdan tortib, turli xil AKT, sun’iy intellekt, sun’iy intellekt va ularning tashuvchilari, ularning dasturiy ta’minoti, kadrlar va resurs ta’minotini qayta ishlab chiqish va rivojlantirishga.

“Zamonaviy intellektuallashtirish siklining birinchi bosqichi o‘z-o‘zidan axborotlashtirish sifatida belgilandi” [4, 56]. Muallif axborotlashtirish deganda, uning va axborotning mavjud ta’riflarini, intellektuallashtirishning yuqorida keltirilgan ta’rifini, intellekt tushunchasining ta’riflarini hisobga olgan holda, intellektual subyektlar - insonlar va ularning jamoalarini, inson-mashina va avtomatlashtirilgan kompyuter ma’lumotlar bazalarini (kelajakda sun’iy intellekt deb ataladi) yanada sifatli (to‘liq, ishonchli, o‘z vaqtida va tejamkor) axborot bilan ta’minlashga mo‘ljallangan axborot va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini (AKT) yaratish, rivojlantirish va joriy etish jarayonlarini tushunadi.

Intellektuallashtirish va axborotlashtirish jarayonlari o‘zaro bog‘liq, chunki axborot intellektning «oziq-ovqati» va, shu bilan birga, uning faoliyatining asosiy «mahsulot»laridan biridir. Axborotning qiymati va sifati (uning to‘liqligi, ishonchliligi va o‘z vaqtidaligi) nafaqat samaradorlikka, balki intellektning ishlash

imkoniyatiga ham bog‘liq [5, 62]. Muayyan ma’lumotning semantik va pragmatik qiymati darajasi ma’lum intellektlar va ularning jamoalari tomonidan turlicha, subyektiv ravishda - bu intellektlarning rivojlanishiga qarab idrok etiladi. Shu sababli, turli xil intellektlarning asosiy vazifalaridan biri - axborot va ularning tizimlarining asosiy iste’molchilari hamda ishlab chiqaruvchilari - o‘zlarini iloji boricha sifatliroq axborot bilan ta’minlashdir, bu esa o‘z navbatida intellektning rivojlanishini rag‘batlantiruvchi omillardan biridir.

U holda zamonaviy AKT va ularning tarmoqlari, Internetni axborot-intellektual deb ta’riflash mumkin, ular keyinchalik intellektuallashtirish jarayonida intellektual-axborot xususiyatiga, mazmuniga va intellektning barcha turlarini rivojlantirishni ta’minlashga yo‘naltirilganligiga ega bo‘ladi.

Muallif bu ta’riflarni, xuddi axborot, intellekt va intellektuallashtirish ta’riflari kabi, o‘zaro bog‘liq, rivojlanuvchi, shuning uchun vaqtinchalik, ammo tadqiqotchilar va ishlab chiquvchilar (muhandislar) o‘rtasidagi o‘zaro tushunish va ijodiy hamkorlik uchun zarur deb hisoblaydi.

Intellektuallashtirishning potensial imkoniyatlari va uning istiqbollari

Umuman olganda, intellektuallashuvning potensial imkoniyatlari cheksiz!

Mehnat samaradorligini oshirish orqali intellektuallashtirish odamlarni zamonaviy jamiyat va davlatning barcha darajalarida, inson faoliyatining barcha sohalarida tobora murakkablashib borayotgan ilmiy, muhandislik, boshqaruv, ta’lim va boshqa muammo hamda vazifalarni hal etishda ko‘proq ishtirok etishga undaydi [6, 340].

Tobora rivojlangan sun’iy intellekt va uning tashuvchilari yaratilishi bilan ularning intellektual salohiyatini quyi tizimlari, funksiyalari, tadqiqotlari va muhandisligi bo‘yicha bevosita (odamlarga qaraganda) birlashtirish, ularning tashuvchilari resurslarini, ayniqsa superkompyuterlarda, birlashtirish imkoniyatlari tez sur’atlar bilan o‘sib boradi. Agar odamlar oqilona xulq-atvorga ega bo‘lsa, bularning barchasi ularning intellektual va fiziologik imkoniyatlarini - yakka shaxsdan tortib jahon jamiyatining umumiy aql-zakovatigacha – kuchaytiradi” [7, 51].

Intellektuallashuv turli xil iqtisodiy, madaniy, siyosiy va ijtimoiy tuzilmalar hamda konvergensiya shakllarini rivojlantirish imkonini beradi. An’anaviy tushunchalarda uning asosida F. Ruzvelt tomonidan muvaffaqiyatli boshlangan, ko‘pchilik mamlakatlarda, jumladan, rivojlangan mamlakatlarda muvaffaqiyatli davom ettirilgan va rivojlantirilgan global yaqinlashuvning yangi bosqichi yotishi mumkin edi: demokratiya, o‘zini o‘zi tashkil etish, davlat boshqaruvi, bozor iqtisodiyoti va ijtimoiy jamiyat tuzilmalarida murosasozlikdan eng yaxshi narsalarni sintez qilishgacha. Bu gibrid intellektning tobora qudratli inson-mashina

tizimlarini va odamlarning, ularning jamoalari hamda elitaning axloqiy darajasi, dunyoqarashi, strategik fikrlash doirasi hozirgidan yuqoriroq bo‘lgan geosiyosatni talab qiladi.

Shu bilan birga, intellekt nuqtai nazaridan, zamonaviy geosiyosat umumiy holatning, darajaning jamlangan ko‘rinishi sifatida qaraladi. Intellekt, uning aqliy (kognitiv) va ma’naviy-axloqiy tarkibiy qismlari tegishli mamlakat aholisi, uning hokimiyat, siyosiy va boshqa elitalari (geosiyosatga sezilarli ta’sir ko‘rsatuvchi) ning boshqa mamlakatlar, butun jahon hamjamiyati va umuman insoniyat bilan munosabatlarida namoyon bo‘ladi. Butun jahon hamjamiyatining umumiy aqli /intellekti/, uning ma’naviy-axloqiy va aqliy tarkibiy qismlari, irodasi, qobiliyati, insonlar va ularning hamjamiyatlari o‘rtasidagi ziddiyatlarni qisman, batafsil bartaraf etib, asosiy e’tiborni insoniyatning to‘plangan va kelajakdagi muammolari hamda vazifalarini hal etishga qaratish holati va rivojlanish yo‘nalishlariga bog‘liq bo‘ladi. An’anaviy va yangi fanlar, muhandislik, texnologiyalar va intellektuallashtirishga asoslangan, jahon hamjamiyatining kelajakdagi Jamoaviy Intellekti (JIM) tomonidan tobora samaraliroq yo‘naltirilayotgan globallashuv madaniyatlar, ta’lim, boshqaruv va iqtisodiyotlar sintezining ijobiy tajribasini o‘zlashtirib, konvergent jarayonlarning ilg‘or tarkibiy qismlarini yangi davrda muvaffaqiyatli davom ettirishning muhim omili bo‘lishi mumkin edi - insoniyatning yangi - intellektual Koinotni kashf etuvchi kelajakdagi umumsayyoraviy yuksak axloqiy Intellektual Sivilizatsiya (ISI) sifatida shakllanishi va rivojlanishi. Kosmos o‘zining cheksiz kengliklari, bilimi va rivojlanishida bizdan oldinda bo‘lgan boshqalarning yordami bilan bizga ochilishini xohlaydigan kashfiyot! O‘sib borayotgan umumiy va jamoaviy intellektga ega bo‘lgan bunday sivilizatsiya uchun Koinotning yirik asteroidlarning Yerga qulashi, Yerning tektonik jarayonlari va hokazolar kabi tahdidlari engib o‘tilishi mumkin.

Biroq, intellektuallashtirish, zamonaviy raqobatbardosh dunyoda boshqa har qanday global jarayon kabi, ziddiyatsiz bo‘lishi mumkin emas.

«Sun’iy intellekt butun insoniyatning kelajagidir. Bu erda ulkan imkoniyatlar va bugungi kunda bashorat qilish qiyin bo‘lgan tahdidlar mavjud... Kimki bu sohada etakchi bo‘lsa, u jahon hukmdori bo‘ladi.» Bunday sun’iy intellekt va uning jamoalarining «tashuvchilari» bo‘lib, ularning muloqoti va o‘zlarining umumiy hamda individual intellektual imkoniyatlarini bir necha bor o‘zaro kuchaytirishi, tobora tezroq o‘rganishi va rivojlanishi bilan birga, tobora takomillashgan va kuchli shaxsiy va superkompyuterlar, ularning tarmoqlari, ular boshqaradigan robotlar, kiborglar va ularning jamoalari, otryadlari xizmat qilmoqda: «2030-yilga kelib kompyuterlarning quvvati 1 million baravar oshadi va bu aqlli robotning

paydo bo‘lishi uchun etarli bo‘ladi» [8, 51]. Milliy dasturlar, hatto eng rivojlangan mamlakatlar ham, o‘zlarining global hokimiyatini o‘rnatish uchun bu jarayonlarni faqat o‘zlari uchun «egarlab olish» bilan shu asrning o‘rtalarida kutilayotgan intellektual-axborot «portlashi»ni (bifurkatsiyani) yaqinlashtirish xavfini tug‘dirmoqda, bunda bir yoki bir nechta qudratli superintellektlarning totalitar rejimlari paydo bo‘ladi va natijada ularning virtual va moddiy dunyolardagi urushlari boshlanadi!

Bu kelajakdagi sun’iy intellekt jamoalari dastlab asosiy axloqiy fazilatlarni, ularni stixiyali ravishda yaratgan sivilizatsiyamizning munosabatlari va qadriyatlari tuzilishini, odamlarning zamonaviy avlodini, ularning elitasini, siyosatchilarni (gipoteza) meros qilib olishining natijasi bo‘ladi, bu sun’iy intellektning o‘zaro va odamlar, ularning jamoalari bilan o‘zaro ta’sirida namoyon bo‘ladi. «Buyuk» (va boshqa) davlatlar bu yangi va tobora muhim sohada etakchilik va omon qolish uchun raqobat kurashida, xuddi hozirgidek, tobora aqlli gibrid, so‘ngra avtonom sun’iy intellektlarni, ularning tarmoqlari va hamjamiyatlarini tobora qudratli kompyuterlar va robotlar, kiborglarda yaratishga shoshiladilar.

Ularni har narsada raqobatbardoshligini mustahkamlash uchun «jangga tashlash». Bularning barchasi bizni ruhiy jihatdan quvib o‘tayotgan sun’iy intellekt va robotlar jamoalari odamlar nazoratidan chiqib, barchamizni - «Buyuklar» va boshqalarni o‘zlariga bo‘ysundirmaguncha davom etadi. Aslida, iste’mol tabiati, bozor manfaatlari, iqtisodiy va siyosiy raqobat tomonidan yo‘naltirilgan va rag‘batlantirilgan holda, tobora yangi sun’iy intellekt va sun’iy intellekt tizimlari, sun’iy intellektli avatarlar va robotlarning yaratilishi odamlar va ularning jamoalari intellektining aqliy-pragmatik, ammo ma’naviy-axloqiy emas, balki axloqiy tarkibiy qismini kuchaytiradi. Intellektuallashuvning ushbu tarkibiy qismlari va omillari globallashuv va raqobatning barcha jarayonlarini jadallashtirib, murakkablashtirib va tezlashtirib, insoniyatning keyingi rivojlanishini tobora beqaror, bashorat qilinadigan va nazorat qilinadigan qilmoqda.

Bunday sharoitda, XXI asr o‘rtalarida yakunlanayotgan bosqichda intellekt evolyutsiyasi tobora xilma-xil yangi paydo bo‘layotgan va rivojlanayotgan intellekt turlari va ularning tashuvchilari: inson, sun’iy va gibrid intellektlar, ularning tarmoq tizimlaridagi jamoalari, turli xil elitalar - uzoq umr ko‘ruvchilar va «plebeylar,» sun’iy intellektli va sun’iy intellektsiz robotlar, turli tashuvchilarda, shuningdek, odamlarning nusxalari - dublikatlari tizimlari majmuasini yaratadi.

Iqtisodiyot, madaniyat, ishlab chiqarish va iste’mol, davlat boshqaruvi tuzilmalari tubdan o‘zgaradi va murakkablashadi: ularning aql-zakovati, jamoalari va jamiyatlarining turli xil ehtiyojlari, ustuvorliklari va aqliy qobiliyatlari, dunyoqarashlari, maqsadlari va axloqi; turli xil aql egalarining turli potensial umr

ko‘rish davomiyligi - boyroq odamlarda kattaroq; sun’iy intellektning aqliy tarkibiy qismi - potensial abadiy va odamlarga qaraganda tezroq rivojlanuvchi. Bularning barchasi ularning o‘zaro munosabatlarini uzluksiz murakkablashtirib boradi.

Bir vaqtning o‘zida oddiy inson va kompyuter vositalarida yashovchi barcha subyektlarning huquqiy ta’minotini (va boshqalarni) tasavvur qilaylik. Yangi firmalar bir necha yillardan beri xohlovchilarga kelajakdagi sun’iy dunyolardan birida pulli yoki bepul o‘rin taklif qilib, uning aql-zakovatini o‘z kompyuterlariga ko‘chirib olishmoqda! Tobora takomillashib borayotgan sun’iy intellekt yaratilishi bilan mamlakat etakchilari, milliarderlar va boshqalarni yo‘ldan ozdirish, ularning aql-idrokini bir necha bor kuchaytirish, abadiy hayot bilan shug‘ullanadigan firmalar soni ko‘payadi! Tobora aqlli robotlarni yo‘q qilishning axloqiy muammolari muqarrar. Ularning ommaviy ishlab chiqarilishi ishsizlik «epidemiyasi»ni keltirib chiqaradi.

Bularning barchasi jahon hamjamiyatining ham mahalliy, ham global o‘zini o‘zi boshqarishini murakkablashtiradi yoki umuman to‘sib qo‘yadi, ekologiyani tobora tezroq zaharlaydi, siyosiy, iqtisodiy, ruhiy va ijtimoiy keskinlik o‘choqlarini, odamlar va ularning hamjamiyatlari beqarorligini keltirib chiqaradi, mahalliy va global tartibsizliklar, diktatura va urushlarni keltirib chiqaradi. Axborot va kiberurushlarning ko‘lami, murakkabligi va intensivligi tobora ortib bormoqda, ular xakerlarning o‘zboshimchaligidan tortib, mamlakatlar byudjetlari va korporatsiyalaridan moliyalashtiriladigan, rivojlanayotgan yuqori texnologiyali siyosiy va iqtisodiy vositalargacha o‘sib bormoqda.

Vaziyat tubdan o‘zgara boshlaydi, 10-15 yildan so‘ng - nisbatan sodda, ibtidoiy (inson ruhi, axloqi, madaniyatining potensial imkoniyatlariga ega bo‘lmagan), ammo muhandislik va boshqaruvda, harbiy va iqtisodiy sohalarda odamlar va ularning hamjamiyatlari bilan raqobatlasha oladigan birinchi sun’iy intellektlar paydo bo‘lishi bilan tobora boshqarib bo‘lmaydigan bo‘lib boradi. odamlarni, ularning hamjamiyatlarini refleksiv va boshqa yo‘llar bilan boshqarish yordamida tobora muvaffaqiyatli kurashning, shu jumladan, siyosiy kurashning subyektlari bo‘la oladilar! Raqobatbardosh jahon hamjamiyatidagi «buyuklik» darajasi, asosan, odamlarning ma’naviyati, madaniyati va aql-zakovatining yuksakligi bilan emas, balki ularning kapitali va pul massasi (hozir - dollar), yadroviy, intellektual va boshqa qurollar zaxiralari, ular yordamida dunyoda hukmron mavqeni egallash qobiliyati bilan belgilanadi. Shu bilan birga, yadroviy qurol ham, boshqa qurollar ham insonlar tanasini - ularning qalbi va ongini tashuvchilarni ommaviy ravishda yo‘q qilish imkoniyatiga ega bo‘lgani kabi, kompyuterlar tomonidan bir necha bor kuchaytirilgan axloqsiz intellekt ham

bevosita odamlarning qalbi, ongi, axloqi va ruhiyatini, ularning jamoalarini va oxir-oqibat butun insoniyatni zaharlash va yo‘q qilish quroliga aylanishi mumkin.

Biz yadroviy, bakteriologik, biologik urushlar, tabiatning ekologik zaharlanishi va hokazolar kabi global halokatlar xavfi bilan «hamnafas yashashga» o‘rganib qolganmiz, ehtimol, chunki ularning har birini amalga oshirish muddati aniq belgilanmagan va hali ham biz - odamlarga bog‘liq. Shuning uchun u noaniq kelajakka suriladi, bu erda biz uning amalga oshish ehtimolini kamaytirishni o‘rganishga umid qilamiz. Biroq, boshqarib bo‘lmaydigan intellektual-axborot jarayonlarining yuqorida keltirilgan barcha oqibatlar bilan ikkiga bo‘linish vaqti zamonaviy dunyoning tadqiqotlari va tuzilishi bilan etarlicha aniq belgilangan: XXI asrning o‘rtalari! Biz esa barcha uzoq muddatli loyihalar, shaharlar, cherkovlar, infratuzilmalarni qurishda davom etamiz, bularning barchasi bilan shug‘ullanishda davom etamiz, aqlning biologik tashuvchilari bo‘lgan insonlarning jahon hamjamiyatini intellektuallashuv emas, balki axborotlashtirish sharoitlari va qonunlari asosida rivojlantiramiz!

Umumiy tizim nuqtai nazaridan, quyidagi savolni o‘zimizga bermasdan ilojimiz yo‘q: tizim genetikasi qonunlariga zid ravishda tarkib topgan tuzilmaviy nomukammallik va nuqsonlar tufayli o‘sib borayotgan global muammolarni mustaqil ravishda hal qila olmaydigan zamonaviy insoniyatning umumiy aqli, undan o‘sib chiqqan jamiyat, bunga qodir bo‘lgan sun’iy intellektni boshqa vositalarda yarata oladimi? Va biz bu loyihani nafaqat ilmiy va muhandislik-texnologik rejalarda, balki ongning biologik tashuvchilari bo‘lgan zamonaviy jamiyatda, uning dunyoqarashida, geosiyosatda, yuqorida bayon etilgan va asr o‘rtalarigacha qolgan vaqtni hisobga olgan holda amalga oshira olamizmi? Hozircha bu jahon hamjamiyatining o‘zining umumiy aql-zakovati sifati va imkoniyatlariga bog‘liq.

Ammo asr o‘rtalariga yaqinlashganda, agar biz bu va boshqa tegishli masalalar hamda muammolar bilan shug‘ullanishni va ularni o‘z vaqtida hal qilishni boshlamasak, bunday imkoniyat tezda kamayib ketadi!

Endi, avvalgi global o‘zgarishlar, larzalar davrida bo‘lgani kabi, hozirgi globallashuv siklining o‘ziga xos sharoitlarini, hozirgi bosqichda dunyo evolyutsiyasining tezlashishini va aqliy «omma»ning o‘sishini hisobga olgan holda

Asr o‘rtalarida intellektuallashtirish jarayonlarining ikkiga bo‘linishiga qadar qolgan vaqtni qisqartirish, global va umummilliy muammolarning o‘zaro bog‘liq tizimini, shu jumladan intellektuallashtirishni hal etish uchun alohida g‘oyalar, yondashuvlar va ularni amalga oshiruvchi loyihalar zarur. Metodologik jihatdan bunday yondashuvlarning eng muhim yo‘nalishlaridan biri zamonaviy jahon hamjamiyati intellektining o‘z bilim va tajribasining sayyoraviy doirasidan

tashqariga chiqishi uchun «tashqi to‘ldirish» tamoyilini qo‘llashga urinish bo‘lib, u bizning kelajagimiz va rivojlanishimizning haqiqiy yo‘nalishlari, yo‘llari, shart-sharoitlari, unga yaqinlashishning maqbul modellarini qurishda tashqi Intellektual Koinot (faraziy) Aqliga yo‘naltirilgan.

Intellektuallashuv va boshqa global jarayonlarning tobora kuchayib borayotgan tahdidini anglash, jahon hamjamiyatiga oqilona etkazish, ushbu tahdidlarning oldini olishning muhim omili, jumladan, aqlning biologik tashuvchisi sifatida insoniyatning o‘zini o‘zi yo‘q qilishining oldini olish, shuningdek, insoniyatni yanada rivojlantirishning xavfsiz yo‘nalishlariga boshqariladigan o‘tkazish uchun KIM yaratishning rag‘batlantiruvchi omili hisoblanadi.

Shuni hisobga olgan holda, Intellekt instituti tashkil etilgunga qadar Xalqaro tashkilotlar huzurida intellektuallashtirish muammosi bo‘yicha ekspert kengashini tuzish maqsadga muvofiq bo‘lib, u ushbu asrning o‘rtalariga kelib kutilayotgan global intellektual-axborot jarayonlarining holatini, shu jumladan «singulyarlik nuqtasi»gacha qolgan vaqtni va uning holatini yanada xolisona baholashi va tashxis qo‘yishi mumkin. Shunda bu vaqtning o‘zi, Paguosh harakati olimlarining «insoniyatning yadroviy inqirozga yaqinlik darajasi» (kelajakda esa nanotexnologiyalar va nano-robotlar holati va boshqalar) haqidagi baholari bilan birgalikda, jahon hamjamiyati umumiy intellekti sifatining integral mezonining bir qismiga aylanishi mumkin, jumladan, uning zamonaviy geosiyosatining samaradorligi, BMTda muntazam baholanishi va nashr etilishi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. O‘zbekiston Respublikasi Mustaqilligining yigirma olti yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutq // Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. J. 2. – T.: O‘zbekiston, 2018. – B. 224.

2. Ильин И.В., Лось В.А., Урсул А.Д. Устойчивое развитие и глобальные процессы: Учебник. М.: Изд. МГУ, 2015 – С. 445 с.

3. Колин К.К. Фундаментальные основы информатики: социальная информатика. Учебное пособие для вузов. М.: Академ. проект; Екатеринбург; Деловая книга, 2000. – С. 43.

4. Коломиец Б.К. К моделированию интеллекта. Монография. М.: ИЦПКПС, 2010. – С. 56.

5. Коломиец Б.К. Информатизация и интеллектуализация деятельности и образования. М.: Изд. Alma mater (Вестник высшей школы). 2017. № 11. - С. 62.

6. Лекторского В.А. Философия искусственного интеллекта. М.: Изд. Интел, 2017. – С. 340.

7. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. М., СПб., 2004. – С. 51.

8. Chumakov A. Philosophy of Globalization. M.: MAKS Press, 2010. - C. 51

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО: КОНКУРЕНЦИЯ ИЛИ СОТРУДНИЧЕСТВО

Ковалёв Александр Петрович,
Министерство образования Республики Беларусь
УО “Белорусский государственный экономический университет”
Научный руководитель
Старший преподаватель кафедры экономической информатики.
Мамайко Даниил Сергеевич,
Студент, факультет цифровой экономики, специальность экономическая информатика, гр. 22ДЦИ-1
Почта: danikmamaiko@gmail.com
Тг: t.me/danikmamaiko

Аннотации

В статье исследуется взаимодействие искусственного интеллекта (ИИ) и человеческого творчества в современных цифровых реалиях. Актуальность темы обусловлена стремительным развитием генеративных технологий, способных создавать контент, традиционно считавшийся исключительной прерогативой человека. На примерах из искусства, музыки, литературы и дизайна анализируется, является ли ИИ конкурентом или инструментом для расширения творческих возможностей. Особое внимание уделяется этическим аспектам и вопросам авторства. Результаты показывают, что ИИ эффективен в генерации идей и автоматизации рутинных задач, но эмоциональная глубина, культурный контекст и смысловая нагрузка остаются за человеком. Предлагается модель будущего, где ИИ выступает как «цифровой сотрудник», а не заместитель творца.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, человеческое творчество, генеративное искусство, цифровая трансформация, авторское право, искусство и технологии, нейросети.

Abstract

The article explores the interaction between artificial intelligence (AI) and human creativity in modern digital realities. The relevance of the topic is driven by the rapid development of generative technologies capable of producing content traditionally considered the exclusive domain of humans. Using examples from art,

music, literature, and design, the study analyzes whether AI is a competitor or a tool for expanding creative possibilities. Special attention is paid to ethical aspects and authorship issues. The results demonstrate that AI is effective in generating ideas and automating routine tasks, but emotional depth, cultural context, and semantic load remain human responsibilities. A future model is proposed where AI acts as a "digital collaborator" rather than a replacement for the creator.

Keywords: Artificial intelligence, human creativity, generative art, digital transformation, copyright, art and technology, neural networks.

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy raqamli sharoitda sun’iy intellekt (AI) va inson ijodiy o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar o‘rganiladi. Mavzuning dolzarbligi an’anaviy ravishda insonning eksklyuziv huquqi hisoblangan kontentni yaratishga qodir bo‘lgan generativ texnologiyalarning jadal rivojlanishi bilan bog‘liq. San’at, musiqa, adabiyot va dizayndagi misollar yordamida AI raqobatchimi yoki ijodiy imkoniyatlarni kengaytirish vositasi ekanligi tahlil qilinadi. Maxsus e’tibor axloqiy jihatlar va mualliflik masalalariga qaratilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, AI g‘oyalar ishlab chiqish va rutin vazifalarni avtomatlashtirishda samarali, ammo hissiy chuqurlik, madaniy kontekst va mazmunli yuk inson zimmasida qoladi. Kelajak modeli taklif etiladi, bunda AI ijodkor o‘rnini bosuvchi emas, balki “raqamli hamkor” sifatida ishlaydi.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, inson ijodi, generativ san’at, raqamli transformatsiya, mualliflik huquqi, san’at va texnologiyalar, neyron tarmoqlar.

В эпоху стремительного технологического прогресса искусственный интеллект (ИИ) стал неотъемлемой частью нашей повседневной жизни. Его влияние охватывает медицину, образование, искусство и даже творческие процессы, которые традиционно считались исключительной прерогативой человека. Актуальность темы взаимодействия ИИ и творчества сложно переоценить: алгоритмы уже генерируют музыку, пишут картины, создают сценарии и проектируют архитектурные объекты. Однако ключевой вопрос заключается в том, станет ли ИИ конкурентом, способным вытеснить человека из креативных сфер, или же превратится в инструмент, расширяющий границы человеческого потенциала.

Как студент, я ощущаю двойственность этой ситуации. С одной стороны, ИИ вызывает восторг: он помогает оптимизировать учебные процессы, анализировать данные для научных работ и даже подсказывает идеи для творческих проектов. Например, нейросети вроде ChatGPT позволяют за секунды структурировать мысли, а MidJourney — визуализировать концепции, которые раньше требовали недель ручной

работы. С другой стороны, тревога за будущее неизбежна. Что, если алгоритмы заменят художников, музыкантов, писателей? Не превратимся ли мы в поколение, зависимое от машин, утратившее способность мыслить самостоятельно?

Тем не менее, мой личный опыт показывает, что ИИ — это скорее «цифровой напарник». При подготовке курсовой работы я использовал алгоритмы для анализа научных статей, что сэкономило время, но интерпретация данных, формулировка гипотез и выводы остались за мной. ИИ не создал работу вместо меня — он стал инструментом, который усилил мои собственные возможности. Это заставляет задуматься: возможно, будущее креативных индустрий — не в конкуренции, а в синергии человека и машины.

Творчество — это уникальная способность человека трансформировать эмоции, опыт и идеи в нечто новое. Однако долгое время доступ к творческим профессиям был ограничен: для создания музыки требовалось знание нотной грамоты, для живописи — годы тренировок, для написания книги — мастерство владения словом. Сегодня искусственный интеллект демократизирует творчество, делая его доступным каждому. Нейросети вроде DALL-E или Stable Diffusion позволяют генерировать изображения по текстовому описанию, даже если у пользователя нет навыков рисования. Сервисы типа Amper Music создают мелодии на основе выбранного жанра и настроения. Кажется, что машины научились творить. Но так ли это?

Ключевая ошибка — воспринимать ИИ как самостоятельного творца. Алгоритмы не испытывают эмоций, не мечтают, не страдают от творческого кризиса. Они анализируют огромные массивы данных, выявляют паттерны и генерируют контент на их основе. Например, картина «Портрет Эдмонда Белами», созданная ИИ и проданная на аукционе Christie’s за $432,500, — это результат обучения на тысячах произведений искусства. Однако сама идея «алгоритмического искусства», его концепция и выбор стиля принадлежали человеку — коллективу Obvious [1, с. 45]. Этот пример иллюстрирует, что даже в случаях, когда ИИ производит внешне самостоятельные работы, за ними всегда стоит человеческий замысел.

Цифровая революция не только изменила инструменты творчества, но и переопределила его границы. Если раньше творчество ассоциировалось исключительно с живописью, музыкой или литературой, то сегодня к нему относят дизайн интерфейсов, создание виртуальных миров, разработку игр и даже написание кода. Например, платформа Figma, популярная среди дизайнеров, использует ИИ-плагины для автоматизации рутинных задач:

алгоритмы подбирают цветовые палитры, выравнивают элементы и предлагают варианты композиции. Однако конечное решение — как будет выглядеть сайт или приложение — остаётся за человеком [3, раздел 4.2].

Программирование, которое часто воспринимается как сугубо техническая деятельность, тоже становится творческим актом. GitHub Copilot, инструмент на базе OpenAI, предлагает разработчикам фрагменты кода на основе контекста. Но архитектура программы, её логика и цели определяются человеком. Как отмечает Ли Чен в исследовании IEEE: «ИИ не заменяет программиста — он становится его “соавтором”, ускоряя процесс, но не заменяя критическое мышление» [3, стр. 35].

Интересный вариант — использование ИИ в создании презентаций. Сервисы типа Canva или PowerPoint Designer анализируют контент и предлагают дизайнерские решения, но именно пользователь решает, какие визуальные метафоры лучше передают его идеи. Это демонстрирует, как технологии расширяют креативные возможности, даже для тех, кто не обладает профессиональными навыками.

В музыкальной индустрии ИИ уже используется для генерации мелодий, аранжировок и даже текстов песен. Например, платформа Amper Music позволяет пользователям создавать треки, выбирая жанр, темп и настроение. Однако, как подчёркивает исследование Нгуена и Трана, «алгоритмы способны имитировать структуру хитов, но не могут вложить в музыку личный опыт или эмоциональную глубину» [7, стр. 210].

Показателен пример группы Skygge, которая выпустила альбом «Hello World», полностью созданный с помощью ИИ. Но даже здесь композиторы вручную корректировали мелодии, добавляли живые инструменты и выбирали финальные версии треков. «Без человеческого вмешательства музыка звучала бы механически», — признаётся лидер группы [7, стр. 215].

В литературе нейросети вроде GPT-4 генерируют тексты, от поэзии до романов. В 2022 году роман «Дорога восхода» был номинирован на литературную премию в Японии, хотя его черновик создал ИИ. Однако автор, Риэ Кудо, потратила месяцы на редактирование, добавляя метафоры и диалоги, которые отражали её личный опыт [4, стр. 1890]. Это подтверждает, что ИИ — не соперник, а стартовая точка для творческого процесса.

Генеративные нейросети, такие как MidJourney и DALL-E, произвели революцию в визуальном искусстве. Художники используют их для быстрого создания эскизов, экспериментов со стилями и преодоления творческих блоков. Например, дизайнер Карим Рашид применяет ИИ для визуализации концепций, которые позже превращаются в реальные

продукты. «Это как иметь бесконечный скетчбук, где каждая идея мгновенно оживает», — говорит он [6, стр. 95].

Однако здесь возникают этические вопросы. Кто владеет авторскими правами на изображение, созданное ИИ? Может ли алгоритм, обученный на работах Ван Гога, считаться плагиатом? В 2023 году суд США постановил, что произведения, созданные ИИ, не могут быть защищены авторским правом, так как «им не хватает человеческого участия» [5, стр. 1072]. Это подчёркивает, что юридически творцом по-прежнему признаётся человек.

В киноиндустрии ИИ используется для анализа зрительских предпочтений и генерации сюжетных линий. Netflix, например, применяет алгоритмы для прогнозирования успеха сериалов. При создании «Карточного домика» ИИ определил, что сочетание политической драмы и актёра Кевина Спейси привлечёт аудиторию [2, стр. 15]. Однако сценарий писали люди, а режиссёр Дэвид Финчер вручную отбирал ключевые сцены.

Алгоритмы не способны переживать радость, горе или вдохновение. Стихотворение, написанное ИИ в стиле Цветаевой, может быть технически безупречным, но лишённым её экзистенциальной тоски. Творчество всегда укоренено в культурном и историческом контексте. ИИ, обученный на западной классике, не сможет создать аутентичное африканское искусство без участия человека, понимающего местные традиции.

Творчество — это не только создание, но и ответственность. Только человек может решить, этично ли использовать ИИ для имитации голоса умершего актёра или уместно ли включать в роман спорные метафоры.

Аналитики прогнозируют, что к 2030 году 70% креативных профессий будут использовать ИИ в рабочих процессах [6, стр. 101]. Но это не означает конкуренцию — скорее, перераспределение ролей. Художник будущего может управлять командой ИИ-«ассистентов»: один генерирует идеи, другой оптимизирует цвета, третий анализирует аудиторию. Подобно тому, как режиссёр руководит съёмочной группой, творцы будут координировать алгоритмы.

Уже сегодня startups вроде Runway ML предлагают платформы, где ИИ помогает с монтажом видео, анимацией и 3D-моделированием. Но финальное решение — кадр, ракурс, смысл — всегда остаётся за человеком. «ИИ — это кисть, а не рука художника», — заключает эксперт по цифровому искусству Ахмед Элгаммал [1, стр. 49].

ИИ не отменяет человеческое творчество — он переводит его на новый уровень. Демократизируя доступ к инструментам, алгоритмы позволяют миллионам людей реализовывать идеи, которые раньше казались

невозможными. Но суть творчества — способность чувствовать, ошибаться, искать и удивляться — остаётся прерогативой человека. Будущее принадлежит симбиозу, где ИИ берёт на себя рутину, а люди сосредотачиваются на том, что делает их уникальными: на эмоциях, смыслах и бесконечном поиске прекрасного.Заключение

Искусственный интеллект — это не угроза, а возможность переосмыслить творчество. Он стирает технические барьеры, позволяя каждому, независимо от навыков, прикоснуться к искусству, музыке, дизайну. Но именно человек остаётся источником смысла, эмоций и инноваций. ИИ генерирует варианты, но выбор направления, оценка эстетики и этики, наполнение работы душой — прерогатива людей.

В ближайшие десятилетия креативные индустрии ждёт трансформация: ИИ станет таким же привычным инструментом, как кисть для художника или пианино для композитора. Важно воспринимать его не как конкурента, а как помощника, который берёт на себя рутинные задачи, освобождая время для истинного творчества. Представьте, что у каждого из нас есть персональная команда «цифровых сотрудников»: один отвечает за визуализацию идей, другой — за подбор аккордов, третий — за анализ данных. Это не утопия, а реальность, которая формируется уже сегодня.

Искусственный интеллект не отменит человеческое творчество — он сделает его более доступным, разнообразным и мощным. Наша задача — научиться сотрудничать с технологиями, сохраняя в центре этого союза человечность.

Список источников

1. Mazzone, M., & Elgammal, A. (2019). Art, Creativity, and the Potential of Artificial Intelligence. Arts Journal, 8(1), 26–51. (Ссылка на пример с Obvious — стр. 45).

2. Smith, J., & Patel, R. (2022). AI in Film Production: Case Study of Netflix’s Algorithm-Driven Scriptwriting. Journal of Digital Media, 15(3), 10–24.

3. Chen, L. (2023). The Role of AI-Assisted Tools in Modern Programming. IEEE Software, 40(2), 33–39. (Раздел 4.2: GitHub Copilot и его применение).

4. Brown, T. et al. (2020). Language Models are Few-Shot Learners. Advances in Neural Information Processing Systems, 33, 1877–1901. (Анализ возможностей GPT-3/4).

5. Hertzmann, A. (2021). Can Computers Create Art? Philosophy and Technology, 34(4), 1053–1080. (Обсуждение «Портрета Эдмонда Белами» — стр. 1065).

6. Russakovsky, O. (2022). Democratizing Design: How AI Tools Empower Non-Professionals. Design Studies, 49, 88–104. (Примеры использования Figma и DALL-E).

7. Nguyen, D., & Tran, H. (2021). AI in Music Composition: Collaboration or Replacement? Journal of New Music Research, 50(3), 201–218. (Кейс Amper Music — стр. 210).

THE ROLE OF INNOVATIONS IN LEARNING NEW LANGUAGES

Aripova Kamola Yusupovna,
International Islamic Academy of Uzbekistan
Senior teacher of the Department Uzbek and Foreign languages.
+99890 981 46 15 e-mail kamolakind@mail.ru
Akramjonova Muhlisa Ikromjonovna,
Student of International Islamic Academy of Uzbekistan.
+998942424282

Abstract

This article examines the impact of modern technologies and innovative methodologies on language learning processes. As globalization increases the demand for multilingualism, the importance of effective language learning strategies becomes more pronounced. Innovations such as mobile applications, virtual reality (VR), artificial intelligence (AI), and gamified learning experiences play a significant role in enhancing learners' motivation and improving learning outcomes. The article also discusses challenges related to equitable access to technology, the impact on different learning styles, and data privacy concerns.

Key words: Language learning, innovations, artificial intelligence, virtual reality, mobile applications, gamified education, learner motivation.

Annotatsiya

Ushbu maqola zamonaviy texnologiyalar va innovatsion metodologiyalarning til o‘rganish jarayonlariga ta’sirini tahlil qiladi. Globalizatsiya sharoitida ko‘p tillilikka bo‘lgan talab ortib borayotgan bir paytda, samarali til o‘rganish strategiyalarining ahamiyati yanada oshmoqda. Mobil ilovalar, virtual reallik (VR), sun’iy intellekt (AI) va o‘yinlashtirilgan o‘quv tajribalari kabi innovatsiyalar talabalarning motivatsiyasini oshirib, o‘quv natijalarini yaxshilashda muhim rol o‘ynaydi. Shuningdek, maqolada texnologiyalarning teng imkoniyatlar yaratishdagi muammolari, turli o‘quv uslublariga ta’siri va ma’lumotlar maxfiyligi kabi muammolar ham muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: Til o‘rganish, innovatsiyalar, sun’iy intellect, virtual reallik, mobil ilovalar, o‘yinlashtirilgan ta’lim, o‘quv motivatsiyasi.

Аннотация

В данной статье рассматривается влияние современных технологий и инновационных методик на процессы изучения языков. С ростом глобализации возрастает потребность в многоязычии, что подчеркивает важность эффективных стратегий изучения языков. Такие инновации, как мобильные приложения, виртуальная реальность (VR), искусственный интеллект (AI) и геймифицированные обучающие программы, играют значительную роль в повышении мотивации учащихся и улучшении результатов обучения. Также обсуждаются проблемы, связанные с равным доступом к технологиям, влиянием на различные стили обучения и вопросами конфиденциальности данных.

Ключевые слова: Изучение языков, инновации, искусственный интеллект, виртуальная реальность, мобильные приложения, геймифицированное обучение, мотивация учащихся.

The role of innovations in learning new languages examines how technological advancements and innovative methodologies have significantly transformed language acquisition processes in recent ears. As globalization increases the demand for multilingualism, the importance of effective language learning strategies has become more pronounced, prompting educators and learners alike to seek more engaging, personalized, and accessible approaches to language education. Innovations such as mobile applications, virtual reality (VR), artificial intelligence (AI), and gamified learning experiences have emerged as crucial tools that enhance motivation and improve learning outcomes among diverse student populations. Historically, language learning was often characterized by traditional, teacher- centered methods that emphasized rote memorization and grammar drills, limiting learners' engagement and practical application of language skills.

In contrast, modern innovations promote active learning and foster autonomy by allowing learners to customize their educational experiences. For instance, mobile-assisted language learning (MALL) enables students to study at their own pace and choose content that aligns with their interests and goals, while collaborative platforms facilitate interaction with peers and native speakers from around the globe. Despite the numerous benefits these innovations provide, challenges remain in ensuring their effectiveness across various learner demographics. Notable concerns include the

equitable accessibility of technology, the varying impacts of digital tools on different learning styles, and ethical considerations surrounding data privacy and the use of AI in education.

As language learning continues to evolve, it is essential to critically assess both the advantages and limitations of these innovations to maximize their potential in enhancing language acquisition and fostering lifelong learning.

The study of language learning has undergone significant transformations over the ears, driven largely by advancements in technology and a deeper understanding of cognitive processes. Historically, language acquisition was predominantly teacher-centered, relying heavily on rote memorization and grammar drills. This approach often resulted in a lack of engagement among learners, limiting their ability to communicate effectively in real-world scenarios

The advent of the Internet has revolutionized the landscape of language education, enabling access to vast resources and diverse learning communities worldwide. This global connectivity allows learners to engage with native speakers, access authentic materials, and participate in immersive experiences that enhance language acquisition[5].The integration of mobile computing, virtual reality (VR), and artificial intelligence (AI) has further enriched the learning experience, making it more interactive and personalized.

In recent ears, the emergence of language learning apps has transformed the methods by which individuals acquire new languages. These applications leverage gamification, interactive content, and social features to foster a more engaging and motivating learning environment. As a result, they cater to a broader audience, addressing the unique needs of language learners while promoting autonomous learning. The growth of such technology-supported language learning tools marks a pivotal shift in the pedagogical approaches utilized in the field. Innovations in language learning have introduced various methods and technologies that significantly enhance the acquisition of new languages. These innovations can be categorized into several types, each contributing uniquely to the learning process.

Mobile-Assisted Language Learning (MALL) leverages mobile devices to facilitate language acquisition, allowing learners to engage with language content anytime and anywhere. This approach emphasizes learner autonomy, as students can choose their learning goals, methods, and the

pace at which they progress. MALL applications provide personalized learning experiences and are increasingly used to enhance engagement and motivation in language learners.

Virtual Reality (VR) has emerged as a powerful tool in language learning, providing immersive environments where learners can practice language skills in realistic contexts. VR enhances interpersonal interaction and creates opportunities for social engagement through multi-user platforms, fostering community among language learners from different backgrounds. Studies indicate that the immersive nature of VR motivates students and supports effective language acquisition by simulating authentic social interactions.

Game-Based Language Learning (GBLL) integrates gaming elements into language instruction, promoting engagement through fun and interactive learning experiences. This method has evolved alongside the rise of digital technologies and emphasizes communicative exercises over traditional grammar-focused approaches. The use of language games and competitive elements has been shown to enhance motivation and fluency among learners, making language acquisition more enjoyable. Adaptive learning technologies utilize algorithms to tailor educational content to individual learner needs, providing customized feedback and support. These technologies create dynamic learning environments that adjust in real-time based on learner performance and preferences, thereby promoting more effective language acquisition. This personalized approach allows for a more focused and relevant learning experience, accommodating diverse learning styles and paces.

Collaborative learning platforms enable students to interact and collaborate with peers globally, enhancing language learning through shared experiences and resources. Tools like discussion forums, video conferencing, and shared documents facilitate real-time communication and collaborative projects, fostering a sense of community among learners. These platforms not only support language skills but also cultivate critical thinking and teamwork abilities essential for success in a globalized world.

Artificial Intelligence (AI) is increasingly integrated into language learning tools, offering features like personalized tutoring, language assessment, and conversational practice through chatbots and virtual assistants. AI-driven applications can adapt to learners' proficiency levels, providing tailored exercises and feedback to enhance learning outcomes.

This innovation is especially valuable for learners seeking immediate support and guidance in their language studies.

The effectiveness of innovations in language learning, particularly through technological interventions, has been documented across various studies. Many researchers have highlighted that technological innovations can significantly enhance foreign language (FL) and second language (SL) learners' performances, boosting their motivation and providing more efficient learning methods.

A review of ten studies indicated that a majority (eight out of ten) found that both technological and cognitive factors contribute to students' factual, conceptual, and procedural knowledge. This suggests that the integration of technology not only aids in knowledge acquisition but also enriches the learning experience by facilitating deeper engagement with the content. Participants in studies utilizing AI-mediated instruction reported substantial improvements in language proficiency, characterized by a personalized learning environment. For instance, one student noted, “The AI platform adapted to my pace and style. It pushed me when I was ready for a challenge and provided support when I needed it. It felt like I had a personalized tutor.” This indicates that AI technologies, like Duolingo, not only support language acquisition but also foster a sense of autonomy and confidence in learners' educational journeys

AI-assisted language learning has proven instrumental in promoting self-regulated learning (SRL) among learners. Participants reported feeling more empowered to plan, monitor, and evaluate their own learning processes, transitioning from passive recipients to active agents in their educational experiences. The increase in autonomy aligns with core principles of SRL, where students take ownership of their learning strategies and progress.

The effectiveness of these innovations is further supported by rigorous data collection and analysis methods. Studies often employ pre-test and post-test assessments along with self- report questionnaires to measure the impact of AI tools on English learning achievement, L2 motivation, and SRL. Statistical analyses of this data confirm the positive outcomes associated with these educational technologies

Despite the benefits, researchers caution that not all innovations benefit every student equally. Systematic tracking of individual outcomes is essential to understand which products are most effective for specific student populations. Additionally, educators must consider the appropriateness of the technology in relation to their curriculum and teaching methodologies,

ensuring that the tools employed align with their educational goals and student needs.

Innovations in language learning have significantly transformed the landscape of acquiring new languages, leading to numerous benefits that enhance the overall learning experience. These advancements have made language learning more engaging, efficient, and accessible, catering to the needs of diverse learners in today's interconnected world.

One of the primary benefits of modern language learning innovations is the increased engagement and motivation among learners. Traditional methods often struggle to maintain interest, particularly in self-study scenarios, which can lead to a lack of motivation and interest. However, the introduction of AI language tutors and gamified learning experiences has revolutionized the way learners interact with language content. By incorporating quizzes, role- playing scenarios, and instant feedback, these tools create a dynamic learning environment that keeps learners motivated and engaged. Research has shown that students using AI tutors felt more engaged compared to those in conventional settings, resulting in better retention and a more enjoyable experience.

Innovative language learning platforms leverage AI technology to provide highly personalized and adaptive learning experiences. AI algorithms analyze learners' data, preferences, and performance in real-time, enabling the delivery of tailored recommendations and learning materials. This approach not only accommodates individual learning styles but also fosters a sense of autonomy and confidence in learners. Participants have reported feeling more in control of their progress, with AI platforms adapting to their pace and style while providing constructive feedback to facilitate improvement.

The integration of digital resources in language learning supports real-life application of language skills, making the learning process more relevant and practical. Many learners have utilized tools such as translation apps, podcasts, and interactive games to enhance their vocabulary, listening, and speaking skills. These resources provide instant translation and dictionary features, which help users navigate complex language concepts and gain confidence in their language abilities. The emphasis on daily practice through engaging activities has led to significant improvements in learners' proficiency levels and their ability to communicate effectively.

This study has explored the transformative impact of technological innovations on language acquisition, highlighting tools such as mobile

applications, virtual reality (VR), artificial intelligence (AI), and gamified learning platforms. These innovations have shifted language learning from traditional, teacher-centered methods to more interactive, personalized, and autonomous approaches, thereby enhancing learner engagement and motivation.

Despite these advancements, challenges persist, including ensuring equitable access to technology, addressing diverse learning styles, and navigating ethical considerations related to data privacy and AI usage in education. To maximize the benefits of these innovations, future research should focus on:

1. Assessing Effectiveness Across Diverse Populations: Conducting studies that evaluate how different learner demographics respond to technological tools can help tailor approaches to individual needs.
2. Developing Inclusive Technologies: Designing language learning tools that are accessible to learners with varying abilities and from different socio-economic backgrounds will promote equity in education.
3. Exploring Long-Term Outcomes: Investigating the long-term effects of technology- assisted language learning on proficiency and retention can provide insights into the sustainability of these methods.
4. Ethical Frameworks for AI Integration: Establishing guidelines to address data privacy and ethical concerns related to AI in language education is crucial for responsible implementation.

By addressing these areas, stakeholders can ensure that technological innovations continue to enhance language learning effectively and ethically, adapting to the evolving needs of learners in a globalized world.

References

1. Farooqui, S. (2024, August 3). Language learning innovations: Highlighting new methods and technologies for language acquisition and multilingual education.
2. Guest, C. (2023, December 15). The impact of AI on language learning. Pearson Languages.
3. Lewine, J. (2022, April 29). Four innovations boosting learning and engagement in world languages. Ravenscroft Magazine.
4. Li, P., & Lan, Y.-J. (2021). Digital language learning (DLL): Insights from behavior, cognition, and the brain. Bilingualism: Language and Cognition, *24*(3), 361–378. https://doi.org/10.1017/S1366728921000353
5. Macedo, L. (2024, May 15). 7 best language learning apps in 2025 [+ free cheat sheet]. Lingopie.

6. MasterSolari. (2024, August 20). The future of language learning: How AI tutors are making language education more efficient, engaging, and cost-effective.

7. Pikhart, M., Klimova, B., & Al-Obaydi, L. H. (2024). Exploring university students’ preferences and satisfaction in utilizing digital tools for foreign language learning. Frontiers in Education, 9, Article 1412377. https://doi.org/10.3389/feduc.2024.1412377

8. Shadiev, R., & Wang, X. (2022). A review of research on technology-supported language learning and 21st century skills. Frontiers in Psychology, 13, 897689. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.897689

9. Silverman, R., Darling-Hammond, E., Keane, K., & Khanna, S. (2024). New study explores what makes digital learning products more – or less – effective. Stanford Graduate School of Education. Retrieved May 4, 2025, from https://ed.stanford.edu/news/new-study- explores-what-makes-edtech-tools-more-or-less-effective

10. Wei, L. (2023). Artificial intelligence in language instruction: Impact on English learning achievement, L2 motivation, and self-regulated learning. Frontiers in Psychology, 14, 1261955. https://doi.org/10. 3389/fpsyg.2023.126195

11. Yang, M., & Shadiev, R. (2019). Review of research on technologies for language learning and teaching. Open Journal of Social Sciences, 7(3), 171–181. https://doi.org/10.4236/jss.2019.73014

12. Zhi, Y., & Wu, L. (2023). Extended reality in language learning: A cognitive affective model of immersive learning perspective. Frontiers in Psychology, 14, 1109025. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1109025

TA’LIMNI BOSHQARISHDA SUN’IY INTELLEKT: AFZALLIKLARI VA KAMCHILIKLARI

Satimboyeva Xurshidaxon Anvarjon qizi,
University of economics and pedagogy NOTM, katta o‘qituvchisi.
satimboyevaxurshida@gmail.com

Annotatsiya

Sun’iy intellekt bugungi kunda ko‘plab sohalarda muhim transformatsiya vositasidir. Ushbu o‘zgarishlar ta’lim sohasiga ham ta’sir ko‘rsatdi va ta’limni boshqarishda sun’iy intellektdan foydalanishga tobora ko‘proq e’tibor qaratilmoqda. Ushbu maqolada biz sun’iy intellektning afzalliklari va kamchiliklari mavzusini yoritib, ta’limni boshqarishdagi sun’iy intellektning ahamiyatiga nazar tashlaymiz.

Shuningdek, mazkur maqolada hozirgi kunda dolzarb mavzuga aylangan “Sun’iy intellekt” haqida tushunchaga ega bo‘lasiz. Maqola davomida Sun’iy intellekt o‘zi nima?, Sun’iy intellektning insoniyatga xavfi bormi? kabi savollarga javob topishga harakat qilamiz.

Bugungi kunda mamlakatimizning rivoji yo‘lida iqtisodiy globalizatsiyasi bilan bir qatorda intellektual mulk huquqi va uning himoyasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, intellektual mulk himoyasi davlatning innovatsiyalar orqali o‘z sanoatini yuksaltirishdan tashqari, xorijdan texnologiya transferi, investitsiya qilish va aholini ish bilan ta’minlash sohasida o‘ziga xos “kalit” bo‘ladigan vosita hisoblanadi. Mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlariga innovatsiyalarni joriy etish mexanizmlarini takomillashtirish, uning raqobatbardoshligini ta'minlash, faol tadbirkorlik va innovatsion faoliyatni rivojlantirishga qaratilgan sharoitlarni yaratish, intellektual mulkning ishonchli huquqiy himoyasini ta'minlash borasida izchil chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Darhaqiqat, Sun’iy intellekt deganda insonning mantiqiy va ijodiy funksiyalarini bajaruvchi intellektual sun’iy tizim tushuniladi. Ushbu atama, o‘rganish va muammolarni hal qilish kabi inson aqli bilan bog‘liq xususiyatlarni namoyish etadigan har qanday te xnalogiyaga nisbatan ham qo‘llanilishi mumkin. Sun’iy intellektning ideal xususiyati - bu aniq maqsadga erishish uchun eng yaxshi imkoniyatga ega bo‘lgan harakatlarni baholay olish va amalga oshirish qobilyatidir ekanligini mazkur maqolamizda ko‘rishimiz mumkin.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, afzallik, kamchilik, o‘quv materiallari, tahlil qilish, o‘rganish, oldindan tahmin qilish, qaror qabul qilish.

Аннотация

Искусственный интеллект сегодня является значимым инструментом трансформации во многих отраслях. Эти изменения затронули и сферу образования, и все больше внимания уделяется использованию искусственного интеллекта в управлении образованием. В этой статье мы рассмотрим преимущества и недостатки искусственного интеллекта, а также рассмотрим его важность в управлении образованием.

Эта статья также даст вам представление об «искусственном интеллекте», который стал популярной темой в наши дни. В статье обсуждается, что такое искусственный интеллект? Представляет ли искусственный интеллект угрозу человечеству? Мы пытаемся найти ответы на такие вопросы, как:

Сегодня, наряду с экономической глобализацией, права интеллектуальной собственности и их защита также имеют большое значение для развития нашей страны. Потому что защита интеллектуальной

собственности — это инструмент, который, помимо совершенствования собственной промышленности государства за счет инноваций, является еще и своеобразным «ключом» в сфере трансфера технологий из-за рубежа, инвестиций, занятости населения. В нашей стране принимаются последовательные меры по совершенствованию механизмов внедрения инноваций в отрасли экономики, обеспечению их конкурентоспособности, созданию условий для развития активного предпринимательства и инновационной деятельности, обеспечению надежной правовой защиты интеллектуальной собственности.

Фактически, искусственный интеллект — это интеллектуальная искусственная система, которая выполняет логические и творческие функции человека. Этот термин также может применяться к любой технологии, которая проявляет характеристики, связанные с человеческим разумом, такие как обучение и решение проблем. Как мы видим в этой статье, идеальной характеристикой искусственного интеллекта является способность оценивать и реализовывать действия, которые имеют наилучшие шансы на достижение конкретной цели.

Ключевые слова: искусственный интеллект, преимущества, недостатки, учебные материалы, анализ, обучение, прогнозирование, принятие решений.

Abstract

Artificial intelligence is a major transformational tool in many areas today. These changes have also affected the education sector, and the use of artificial intelligence in educational management is receiving increasing attention. In this article, we will discuss the advantages and disadvantages of artificial intelligence and look at the importance of artificial intelligence in educational management.

Also, in this article, you will gain an understanding of the topic of “Artificial Intelligence”, which has become a hot topic today. Throughout the article, we will try to find answers to questions such as What is Artificial Intelligence?, Is Artificial Intelligence a threat to humanity?.

Today, along with economic globalization, intellectual property rights and their protection are also of great importance for the development of our country. Because, in addition to the state's ability to improve its own industry through innovations, intellectual property protection is a kind of “key” tool in the field of technology transfer from abroad, investment, and employment of the population. In our country, consistent measures are being taken to improve the mechanisms for introducing innovations into economic sectors, ensure its competitiveness, create

conditions for the development of active entrepreneurship and innovative activities, and ensure reliable legal protection of intellectual property.

In fact, Artificial Intelligence is understood as an intelligent artificial system that performs the logical and creative functions of a person. The term can also be applied to any technology that exhibits characteristics associated with human intelligence, such as learning and problem-solving. As we will see in this article, the ideal characteristic of artificial intelligence is the ability to evaluate and implement actions that have the best chance of achieving a specific goal.

Key words: artificial intelligence, advantages, disadvantages, educational materials, analysis, learning, prediction, decision-making.

Sun’iy intellekt so‘nggi yillarda ko‘plab sohalarda qo‘llanila boshlandi va ta’lim bu sohalardan biridir. Sun’iy intellekt tufayli Talabalarning o‘quv jarayoni yanada takomillashtirilmoqda va kelajakda ta’lim usullarida katta rol o‘ynaydi. Ushbu maqolada biz sun’iy intellektning ta’limga qo‘shgan hissasi va kelajakdagi o‘rganish usullarini ko‘rib chiqishga harakat qilamiz.

Bizda savol tug‘iladi, xo‘sh sun’iy intellektning hayotimizdagi ahamiyati nimada?

Sun’iy intellekt yordamida o‘quv jarayonini o‘rganishning ahamiyati haqida, sun’iy intellekt tufayli Talabalarning o‘quv jarayoni yanada takomillashtiriladi. Sun’iy intellekt yordamida talabalarning o‘rganish uslublari, ko‘nikmalari va ehtiyojlari aniqlanadi va yanada moslashtirilgan ta’lim tajribasi taklif etiladi. Sun’iy intellekt talabalarning zaif tomonlarini aniqlaydi va ularga ko‘proq mashq qilish imkoniyatini beradi. Shuningdek, o‘quv materiallarini Talabalarning qiziqishlariga qarab tavsiya qiladi.

Sun’iy intellekt inson aralashuvisiz katta ma’lumotlar to‘plamini tahlil qilish, o‘rganish, oldindan tahmin qilish va qaror qabul qilish jarayonlarini tezlashtiradigan tizimlarni taqdim etadi. Ta’lim sohasida sun’iy intellekt o‘quv materiallarini ishlab chiqishdan tortib Talabalar faoliyatini nazorat qilishgacha bo‘lgan ko‘plab sohalarda qo‘llaniladi. Sun’iy intellektning afzalliklari va kamchiliklarini to‘g‘ri baholash uchun biz ushbu texnologiya ta’lim sohasiga qanday hissa qo‘shishini va u qanday qiyinchiliklarni keltirib chiqarishini tushunishimiz kerak.

Shuningdek, navbatdagi masalamiz, faoliyatimizda sun’iy intellektdan foydalanishning qanday afzalliklari mavjud?

Ta’limni boshqarishda sun’iy intellektning afzalliklari va kamchiliklarini baholashda sun’iy intellekt tomonidan taqdim etilgan ko‘plab afzalliklar birinchi o‘ringa chiqadi:

Yakka tartibdagi o‘quv tajribalari: Talabalarning individual o‘rganish tezligi, qiziqishlari va ehtiyojlarini tahlil qilish orqali SI har bir talaba uchun yakka tartibdagi o‘quv rejalarini yaratishi mumkin. Bu talabalarning muvaffaqiyatga erishish imkoniyatlarini oshiradi va ularning motivatsiyasini qo‘llab-quvvatlaydi.

Ma’lumotlarni tahlil qilish va bashorat qilish qobiliyati: Katta ma’lumotlar to‘plamini tahlil qilish orqali SI talabalarning muvaffaqiyati va davomati pasayish tendentsiyasini oldindan aytib berishi mumkin. Bunday bashoratlar ta’lim ma’murlariga tez va to‘g‘ri qaror qabul qilishga yordam beradi.

Ta’lim jarayonlarini avtomatlashtirish: Sun’iy intellekt tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan vositalar imtihonlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri baholash va talabalar yozuvlarini boshqarish kabi ko‘plab ta’lim jarayonlarini avtomatlashtirish orqali o‘qituvchilarning vaqtini tejaydi va xatolar xavfini kamaytiradi.

Bu afzalliklar ta’limda sun’iy intellektning afzalliklari va kamchiliklari to‘g‘risida ijobiy tasavvur hosil qiladi, shu bilan birga ushbu texnologiyadan samarali va samarali foydalanishni ta’minlaydi. Ayniqsa, sun’iy intellekt modullari tufayli ta’lim muassasalarining biznes jarayonlari yanada ravon va samarali bo‘ladi.

Jamiyatimizda, sun’iy intellektning kamchiliklari qanday, degan savolga quyidagicha mulohaza yuritishnin maqsadga muvofiq deb bildik.

SI texnologiyasining ta’limga ta’siri haqida fikr yuritganimizda nafaqat afzalliklarini balki, kamchiliklarini ham hisobga olish kerak:

Ya’ni, maxfiylik va xavfsizlik masalalari: SI tizimlari talabalar ma’lumotlarini to‘playdi va tahlil qiladi. Bu ma’lumotlar xavfsizligi va maxfiyligi bilan bog‘liq jiddiy tashvishlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Ta’lim muassasalari ma’lumotlarning tashqi muhitga tarqalishi oqibatida, mazkur ma’lumotlardan noto‘g‘ri foydalanish xavfini minimallashtirish uchun kuchli ma’lumotlarni himoya qilish siyosatini o‘rnatishi kerak.

SIga haddan tashqari ishonish: Ta’limda sun’iy intellektga haddan tashqari ishonish o‘qituvchilar va ma’murlarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini susaytirishi mumkin. Inson omili butunlay chiqarib tashlangan ta’lim muhiti ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga to‘sqinlik qilishi mumkin.

Narxlar va texnik talablar: Sun’iy intellekt tizimlarini o‘rnatish va texnik xizmat ko‘rsatish ancha qimmatga tushadi. Bundan tashqari, ushbu tizimlarning samarali ishlashi uchun zarur texnik infratuzilma va tajriba bilan ta’minlanishi kerak.

Sun’iy intellektning ushbu kamchiliklari ta’limni boshqarishda sun’iy intellektni integratsiyalashda e’tiborga olinishi kerak bo‘lgan muhim elementlar sifatida namoyon bo‘ladi.

Sun’iy intellektning ta’limdagi o‘rni qanchalar muhim, deya berilgan masalaga esa quyidagicha yondashamiz.

Sun’iy intellektning ta’limni boshqarishdagi o‘rni. Talabalarning o‘rganish tajribasini optimallashtirish va ta’lim jarayonlarini samaraliroq qilish uchun juda muhimdir. Sun’iy intellektning afzalliklari va kamchiliklarini muvozanatlash orqali ushbu texnologiyaning ta’limdagi afzalliklarini maksimal darajada oshirish mumkin.

Sun’iy intellekt o‘qituvchilar uchun vaqtni tejaydi va talabalar uchun shaxsiy o‘rganish imkoniyatlarini taqdim etadi. Masalan, Gemini, Midjourney va bugun juda talabalar orasida ommalashib ketgan ChatGPT kabi texnologiyalar talabalarning o‘quv jarayonlarini Sun’iy intellekt tomonidan qo‘llab-quvvatlanadigan vositalar yordamida kuzatib boradi va ularga kerakli fanlar bo‘yicha maxsus o‘quv materiallarini taklif etadi. Bundan tashqari, o‘yinlar bilan elektron ta’lim kabi innovatsion usullar Talabalar e’tiborini tortadi, faolligini oshiradi va o‘quv jarayonini qiziqarli qiladi.

Shuningdek, Khan Academy asoschisi va bosh direktori Sal Xon F. Skott Fitsjeraldning “Buyuk Getsbi” asaridagi yashil chiroqning ramziy ma’nosini tushunish uchun sun’iy intellekt misoli bilan 2023-yilda o‘zining TED nutqida o‘rtoqlashdi.

U keltirgan misolda; Talaba sun’iy intellektga murojaat qiladi: “Nega yashil chiroqqa qaraysan?” va SI, Gatsby qahramoni kabi harakat qilib, unga to‘g‘ri va kontekstli javob berdi. Kelajakda talabalar sun’iy intellekt yordamida Anne Frank bilan uning hayoti, Mari Kyuri o‘zining ilmiy kashfiyotlari, Shekspir esa uning pyesalari haqida suhbatlashishlari mumkin. Endi talabalar mavzuning har bir jihatini tushunish uchun qidiruv tizimlari o‘rniga sun’iy intellektdan foydalanadilar.

Bizda yana bir muhim masala borki, sun’iy intellekt ta’lim boshqaruvini qanday o‘zgartiradi?

Sun’iy intellekt ta’lim boshqaruvini o‘zgartirish imkoniyatiga ega. Sun’iy intellektning afzalliklari va kamchiliklari ko‘rib chiqilsa, bu o‘zgarish jarayoni yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Ta’lim muassasalari SIdan nafaqat Talabalarning yutuqlarini yaxshilash, balki o‘quv materiallarini boyitish va ta’limni yanada qulayroq qilish uchun ham foydalanishi mumkin. Masalan, Ta’lim katalogi kabi ma’lumotlar bazasi o‘qituvchilar va talabalarga keng ko‘lamli ma’lumot va vositalarni taqdim etib, ularning o‘rganish tajribasini yanada samaraliroq qiladi.

Sun’iy intellektdan foydalanishda e’tiborga olish kerak bo‘lgan quyidagi jihatlarni sanab o‘tmoqchimiz. Ta’limda sun’iy intellektdan foydalanishda e’tiborga olish kerak bo‘lgan ba’zi fikrlar mavjud:

Ma’lumotlar xavfsizligi: Talabalar va o‘qituvchilar ma’lumotlarini himoya qilish uchun xavfsizlik protokollari va shifrlash usullaridan foydalanish muhimdir.

Inson omili: Texnologiya qanchalik ilg‘or bo‘lmasin, ta’limda inson elementi doimo muhim bo‘lib qoladi. Shu sababli, sun’iy intellekt tizimlari o‘qituvchilar va ma’murlarning o‘rnini bosmasligi, aksincha ularning ishini qo‘llab-quvvatlashi kerak.

O‘qitish va moslashtirish: O‘qituvchilar va talabalar sun’iy intellekt vositalaridan samarali foydalanishlari uchun kerakli treninglar o‘tkazilishi va ular ushbu vositalarga moslashtirilishi kerak.

Biz pedagogik faoliyatimiz davomida sun’iy intellektning quyidagicha kamchiliklari bor ekanligiga ham guvoh bo‘ldikki, bu ta’limni boshqarishga salbiy ta’sir ko‘rsatishi bizga sir emas.

Ta’limda sun’iy intellektning 5 ta kamchiliklari

1. Xurofot

Sun’iy intellektda barcha natijalar bilimga asoslangan. Agar SI soxta ma’lumot bilan o‘qitilsa, u talabalar so‘ragan savollarga noxolis ma'lumot beradi. Baholash bunday AI vositasi bilan amalga oshirilganda, talabalar irqi yoki jinsiga qarab pastroq baho olishlari mumkin. Garchi bizning mamlakatimizda bunday bo‘lmasa-da, ba’zi irqchi davlatlarda osongina suiiste’mol qilinishi mumkin.

2. Xatolar

Sun’iy intellekt noto‘g‘ri ma'lumotlar haqida xabar berishi mumkin. Buning sababi ishlatilgan ma'lumotlarning noto‘g‘ri yoki eskirganligi bo‘lishi mumkin. Talabalar ham, o‘qituvchilar ham sun’iy intellektdan oladigan ma'lumotlar doimo to‘g‘ri bo‘ladi deb o‘ylamasliklari kerak.

3. Aldash

Biz yangiliklarda ko‘rgan voqeada talabalar sun’iy intellekt yordamida tezislarini yozayotgan edilar va akademiklar vaziyatdan xabar topgach, ular g‘azab bilan munosabatda bo‘lishdi. Talabalar sun’iy intellekt yordamida masofaviy imtihonlarda ham yuqori baho ola boshladilar. Hozirda o‘quvchilarning ta'limda aldashini aniqlay oladigan SI dasturlari mavjud.

4. Izolyatsiya

Talabalar o‘qituvchilardan ko‘ra sun’iy intellekt bilan ko‘proq vaqt o‘tkazishlari ularni bog‘langandek his qiladi. Motivatsiya va ishtirok etishning pasayishi kuzatilishi mumkin. O‘qituvchilar o‘rgatadigan narsalarni endi sun’iy intellekt orqali o‘rganish mumkin, degan keng tarqalgan qarash tufayli uzilishlar bo‘lishi mumkin.

5. Bu tadbirkorlik faoliyatiga ham ta’sir qilishi mumkin.

Sun’iy intellekt kuchli o‘rganish vositasi bo‘lish imkoniyatiga ega. Ba’zi o‘qituvchilar SI ularning o‘rnini bosishidan xavotirlanishlari mumkin. Uning tashvishlari asosli bo‘lsa-da, odamlarga doimo ehtiyoj bo‘ladi. Garchi ta'lim sohasidagi ba'zi ishlarni sun’iy intellekt yordamida amalga oshirish mumkin bo‘lsa-da, buni afzallik deb bilgan o‘qituvchilar o‘zlarining malakalarini oshiradigan tadqiqotlar bilan o‘z tajribalarini oshirishlari mumkin. Ular ta’lim tizimini takomillashtirishga hissa qo‘shishlari mumkin.

Zero, fikrlarimizni ummumlashtirishga qaratilgan quyidagi muhokamalarni ham keltirishimiz mumkin. Ta’limda sun’iy intellektdan qanday foydalanish mumkin? 5 ta eng yaxshi amaliyot

Keling, e’tiborimizni sun’iy intellektdan ta’limda qanday foydalanish mumkinligiga qaratamiz. Bu muammosiz o‘tishni va talabalarning eng yaxshi ta’lim olishini ta'minlaydi. Ta’limda SI uchun ko‘rib chiqilishi kerak bo‘lgan eng yaxshi amaliyotlar:

Talabalar ma’lumotlarining maxfiyligini himoya qilish: Ta’limda SIni qo‘llashda talabalar ma’lumotlarini himoya qilish juda muhimdir. Shu sababli, maktablar va o‘qituvchilar GDPR kabi ma’lumotlarni himoya qilish qonunlariga muvofiqligini ta’minlashi kerak. Shuningdek, kuchli maxfiylik xususiyatlariga ega SI platformalarini tanlang.

AI samaradorligini kuzatib boring va baholang: O‘qituvchilar, talabalar va ma'murlarning fikr-mulohazalarini to‘plash orqali SIning ta’lim natijalariga ta’sirini doimiy ravishda baholang. Bu yaxshilash kerak bo‘lgan joylarni aniqlashga yordam beradi. Bundan tashqari, talabalarning ishlashi, faolligi va qoniqishi haqidagi ma'lumotlarni tahlil qiling. AIni odamlarning o‘zaro ta’siri bilan muvozanatlashtiring: SI vazifalarni avtomatlashtirishi va o‘rganishni shaxsiylashtirishi mumkin bo‘lsa-da, u odamlarning o‘zaro ta'sirini almashtirmasdan to‘ldirishi kerak. Umuman olganda, o‘qituvchilar hissiy intellektni rivojlantirish uchun talabalarga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi, ularga maslahat berishlari va ular bilan muloqot qilishlari kerak. Misol uchun, o‘qituvchilar tadqiqot ishlari uchun SIdan qanday foydalanishni ko‘rsatishi va an'anaviy usullarni ham o‘z ichiga olishi kerak.

Insho yozishni takomillashtirish uchun ta’limda sun’iy intellektning ahamiyati

SI shaxsiy fikr-mulohazalarni taqdim etish, grammatika va tuzilmani yaxshilash va ijodkorlikni rag‘batlantirish orqali insho yozish ko‘nikmalarini yaxshilashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bundan tashqari, Smodin’s Essay Writer kabi vositalar o‘quvchilarga o‘z fikrlarini tartibga solish va mazmunini yaratishga yordam beradi. Bu talabalar yozuvchi blokirovkasini engib o‘tishlari va har qanday topshiriq bo‘yicha eng yuqori baholarni olishlari mumkinligini ta’minlaydi.

Bundan tashqari, SI vositalari yanada ko‘proq funksionallikni taklif qiladi. Bularga grammatika tekshiruvlarini o‘tkazish, real vaqtda tuzatishlar kiritish va MLA yoki APA kabi keng tarqalgan iqtibos formatlarida yordam berish kiradi. Yaxshiroq jumla tuzilmalarini yozish va kontent ravshanligini oshirish uchun SI tizimlaridan foydalanishingiz mumkin. Shunday qilib, talabalar doimo o‘qituvchilaridan so‘ramasdan, namuna olishlari mumkin.

Grammatikadan tashqari, SI konturlarni taqdim etish, paragraflar orasidagi o‘tishni yaxshilash va fikrlarning mantiqiy izchilligini ta’minlash orqali insholarni tartibga solishga yordam beradi. Bundan tashqari, talabalar dalillarning kuchliligini va dalillarning ahamiyatini tahlil qilishlari mumkin. Sizda o‘z ishiga ishonchi yo‘q talabalar bormi? Ushbu vositalar keyinchalik ularga loyihalarni muvaffaqiyatga ko‘proq ishonch bilan etkazib berishga yordam beradi.

Va nihoyat, qayta ko‘rib chiqish jarayonining aspektlarini avtomatlashtirish orqali SI o‘qituvchilarga tanqidiy fikrlash va tematik tahlil kabi murakkabroq elementlarga e’tibor qaratish imkonini beradi. Umuman olganda, sun’iy intellekt talabalarga insho yozishda ancha yaxshi natijalarga ega bo‘lgan yanada samarali va ishonchli yozuvchi bo‘lishga imkon beradi.

Ta’limda sun’iy intellektga oid asosiy muammolar va tashvishlar

Amalga oshirishda xatolikka yo‘l qo‘ymaslik uchun ta’limda SI bilan bog‘liq muammolar va tashvishlarni hisobga olish juda muhimdir. Biz ulardan ba’zilarini quyida sanab o‘tdik.

Tanqidiy fikrlashning potentsial yo‘qolishi: muammoni hal qilish, insho yozish yoki tadqiqot kabi vazifalarni bajarishda SI vositalariga haddan tashqari ishonish talabalarning tanqidiy fikrlash qobiliyatining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shuning uchun o‘qituvchilar SIdan foydalanishni tanqidiy va mustaqil fikrlashni rag‘batlantiradigan faoliyat bilan muvozanatlashi kerak. Bu SI yordam berish uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan, ammo yakuniy natijani keltirmaydigan vazifalarni yaratishni anglatadi.

Yuqori amalga oshirish xarajatlari: SIni ta’limga integratsiya qilish qimmatga tushishi mumkin. Dasturiy ta’minot, infratuzilma va o‘qitishga katta investitsiyalar talab qilishi mumkin. Bundan tashqari, byudjeti cheklangan maktablar SIni qabul qilishda qiynalishi mumkin. Bu yaxshi moliyalashtirilgan institutlar va resurslari kam bo‘lganlar o‘rtasidagi farqni kengaytiradi.

Texnik qiyinchiliklar: Siz dasturiy ta'minotdagi xatolar, cheklangan internetga kirish yoki moslik muammolari kabi texnik muammolarga duch kelishingiz mumkin. Bu muammolar o‘quv jarayonlarini buzishi va o‘qituvchilar va talabalarning umidsizlikka olib kelishi mumkin.

Algoritmlardagi tarafkashlik: SI tizimlari ularni o‘qitish uchun foydalaniladigan ma’lumotlarning o‘ziga xos tomonlarini aks ettirishi mumkin, bu esa adolatsiz ta’lim natijalariga olib kelishi mumkin. Misol uchun, bir tomonlama algoritmlar o‘quvchilarning ma’lum guruhlarini noqulay ahvolga solishi yoki o‘quv resurslaridan tengsiz foydalanishga yordam berishi mumkin.

Bugun bizda mavjud bo‘lgan bir qator savollar va masalalar bor.

SI o‘qituvchilar pedagogik faoliayti samaradorligini oshirishi mumkinmi? Ha, SI baho, davomat va hisobotlarni yaratish kabi odatiy vazifalarni avtomatlashtiradi. Bu o‘qituvchilarni o‘quvchilar bilan yanada mazmunli muloqot qilishga e'tibor berishdan ozod qiladi. Bundan tashqari, SI ma’muriy vazifalarni bajaradi, bu o‘qituvchilarga darsni rejalashtirish va talabalarni qo‘llab-quvvatlashga ko‘proq vaqt sarflash imkonini beradi.

Bu talabalar uchun ta’lim tajribasini yaxshilaydi va umumiy o‘qitish samaradorligini oshiradi. Bundan tashqari, ba’zi o‘qituvchilar o‘qitishni yanada yoqimli deb bilishlari mumkin, chunki ular ishning foydali tomonlariga e'tibor berishlari mumkin.

SI talabalarni auditoriyadan tashqarida qanday qo‘llab-quvvatlaydi?

Shuningdek, u SI, virtual o‘qituvchilar va chatbotlar kabi vositalar orqali 24/7 yordam ko‘rsatish orqali talabalarni sinfdan tashqarida qo‘llab-quvvatlaydi. Ular kun yoki tunning istalgan vaqtida talab bo‘yicha o‘quv yordamini taklif qiladi. Shuningdek, ular talabalarga uy vazifasini bajarishda yordam beradi, savollarga javob beradi va qiyin tushunchalarni aniqlaydi.

Ushbu doimiy yordam mustaqil o‘rganishni rag‘batlantiradi va tushunishni yaxshilaydi. Shu sababli, talabalar umumiy akademik faoliyatini yaxshilash uchun kerak bo‘lganda yordam olishlari mumkin.

Imkoniyati cheklangan talabalar uchun sun’iy intellektning qanday afzalliklari bor?

SI shaxsiylashtirilgan o‘quv vositalarini taqdim etish orqali nogiron o‘quvchilarga foyda keltiradi. Eng yaxshi misollar orasida nutqdan matnga, matndan nutqqa va real vaqtda tarjima funksiyalari mavjud. Bu ko‘rish, eshitish yoki kognitiv nuqsonlari bo‘lgan talabalar uchun o‘quv materiallarini yanada qulayroq qiladi

Yuqoridagi fikrlarimizga tayangan holda, ta’limni boshqarishda sun’iy intellektdan qanday samaraliroq foydalanish mumkin, deya beriladigan savolga quyidagicha javob berib xulosalamoqchimiz.

Sun’iy intellektning afzalliklari va kamchiliklarini hisobga oladigan bo‘lsak, ta’limda ushbu texnologiyadan samarali foydalanish uchun ko‘plab elementlarni hisobga olish kerak. To‘g‘ri qo‘llanilsa, sun’iy intellekt o‘quv jarayonlarini

samaraliroq qilish bilan birga talabalarning muvaffaqiyati va faolligini oshirishi mumkin. Biroq, bu jarayonda maxfiylik, xavfsizlik va inson omillari kabi omillarga ham ahamiyat berish kerak.

Sun’iy intellektning ta’limda taqdim etayotgan afzalliklari va muammolarini inobatga olgan holda, ta’lim muassasalari ushbu texnologiyadan eng yaxshi tarzda foydalanishlari va shu tariqa kelajakdagi ta’lim modeliga yaxshiroq tayyorlanishlari mumkin. Shuni unutmaylikki, ta’limning kelajagi texnologiyadan to‘g‘ri va axloqiy foydalanishga bog‘liq.

Sun’iy intellektdan ta’limni boshqarishda samaraliroq foydalanish va ushbu mavzu bo‘yicha echimlarni topish uchun Infinity E-Learning veb-saytida va Sun’iy intellekt modullari haqida ko‘proq ma’lumot olishingiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sabirjonov R.A., Ayupov R.H. va boshqalar. Zamonaviy raqamli texnologiyalarning rivojlanish istiqbollari. “Media” nashriyoti, 2022 yil. 202 bet.

2. Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti I.A. FILIPOVA “Sun’iy intellektni huquqiy tartibga solish” (ma’ruza kursi) Samarqand-2022 b-7

3. Ya.X.G‘afforov. Tarix o‘qitish metodikasi. Darslik. -Toshkent:-211b

4. Yusupbekov N. R. Boshqarishning intellektual ti/.imlari va qaror qabul qilish / N. R.Yusupbekov. - Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2015.-572 b.

5. Nazarov X. N. Robotlar va robototexnik tizimlar. Darslik. – “MASHHUR PRESS”, 2019, -236 b.

6. Angeles J. Fundamentals of Robotic Mechanical Systems Theory, Methods, and Algorithms. -VerlagNew York, Inc., 2003. 545 p.

7. Kurfess T. Robotics and automation handbook. CRC Press LLC, 2005. –519 p.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND HUMAN CREATIVITY: SYNERGY OR SUBSTITUTION?

Buzurukov Azbarkhuja Ulugkhuja Ugli,
Teacher at the Pedagogical skills center of Ferghana region,
azbarkhuja@gmail.com,
+998942703572

Abstract

The rapid evolution of artificial intelligence (AI) has raised significant questions about its relationship with human creativity. While early views portrayed AI as a potential threat to original human expression, emerging research reveals a more complex and collaborative dynamic. This paper investigates how AI can both

augment and challenge human creativity across various domains, including the arts, workplace innovation, and cognitive processes. Drawing on several recent academic studies, the article explores generative AI, narrow AI, and hybrid human-AI creative systems. Key findings suggest that when AI tools are designed to support rather than replace human inputs, they can stimulate divergent thinking, provide novel inspiration, and democratize creative expression. However, the delegation of creative tasks to AI also risks diminishing intrinsic human motivation and altering traditional definitions of creativity. Through a structured analysis grounded in current interdisciplinary research, this study examines when AI serves as a collaborator and when it risks becoming a substitute. The article concludes by proposing a framework for ethical and effective integration of AI into creative workflows, emphasizing human-centered design and transparency. This nuanced perspective supports a vision where artificial and human intelligence complement each other, expanding the boundaries of what can be imagined and produced.

Keywords: artificial intelligence, human creativity, generative AI, creative collaboration, algorithmic assistance, innovation, cognitive augmentation, creative process, AI ethics.

Annotatsiya

Sun’iy intellekt (SI) tez sur’atlar bilan rivojlanayotgani inson ijodkorligi bilan uning munosabati borasida muhim savollarni tug‘dirmoqda. Ilk qarashlar sun’iy intellektni insoniy ifoda erkinligiga tahdid sifatida ko‘rsatgan bo‘lsa-da, yangi tadqiqotlar yanada murakkab va hamkorlikka asoslangan dinamikani ochib bermoqda. Ushbu maqolada sun’iy intellekt turli sohalarda, jumladan, san’at, ish jarayonlaridagi innovatsiyalar va kognitiv jarayonlarda inson ijodkorligini qanday kuchaytirishi yoki unga qanday tahdid solishi tahlil qilinadi. So‘nggi ilmiy maqolalarga asoslanib, ushbu tadqiqot generativ sun’iy intellekt, tor yo‘naltirilgan sun’iy intellekt va gibrid inson-sun’iy intellekt ijodiy tizimlarini o‘rganadi. Asosiy xulosalarga ko‘ra, sun’iy intellekt vositalari inson hissasini qisqartirish emas, balki uni qo‘llab-quvvatlash maqsadida ishlab chiqilganda, ular divergent tafakkurni rag‘batlantirishi, yangi ilhom manbai bo‘lishi va ijodiy ifodani ommalashtirishi mumkin. Shu bilan birga, ijodiy vazifalarni sun’iy intellektga topshirish insonning ichki motivatsiyasini pasaytirishi va ijodkorlikning an’anaviy tushunchalarini o‘zgartirishi xavfini tug‘diradi. Hozirgi davrdagi fanlararo izlanishlarga asoslangan tizimli tahlil orqali ushbu maqola sun’iy intellekt qachon hamkor bo‘la olishini, qachon esa o‘rinbosar xavfini tug‘dirishini o‘rganadi. Yakuniy qismda maqola sun’iy intellektni inson ijodiy faoliyatiga axloqiy va samarali integratsiya qilish bo‘yicha tavsiyalar beradi, bunda markazida inson bo‘lgan dizayn va ochiqlik tamoyillari muhim deb e’tirof etiladi. Bu murakkab qarash inson va sun’iy intellekt

bir-birini to‘ldiruvchi mexanizm sifatida tasavvur etilayotgan kelajakni qo‘llab-quvvatlaydi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, inson ijodkorligi, generativ SI, ijodiy hamkorlik, algoritmik yordam, innovatsiya, kognitiv kuchayish, ijodiy jarayon, SI etikasi.

Аннотация

Быстрое развитие искусственного интеллекта (ИИ) вызвало серьезные вопросы о его связи с человеческим творчеством. Если ранее ИИ воспринимался как угроза оригинальному человеческому самовыражению, то современные исследования раскрывают более сложную и кооперативную динамику. В данной статье рассматривается, как ИИ может как усиливать, так и бросать вызов человеческому творчеству в различных сферах: искусстве, инновациях на рабочем месте и когнитивных процессах. Основываясь на современных научных исследованиях, статья анализирует генеративный ИИ, узкоспециализированный ИИ и гибридные системы совместного творчества человека и ИИ. Ключевые выводы показывают, что при правильной разработке, направленной на поддержку, а не замену человеческого вклада, ИИ может стимулировать дивергентное мышление, предлагать новые источники вдохновения и демократизировать творческое самовыражение. Однако передача творческих задач ИИ также несёт риск снижения внутренней мотивации человека и изменения традиционного понимания творчества. Через структурированный анализ, основанный на междисциплинарных исследованиях, в статье рассматривается, когда ИИ становится партнером, а когда — потенциальной заменой. В заключение предложена этичная и эффективная модель интеграции ИИ в творческие процессы, акцент делается на человекоориентированном дизайне и прозрачности. Такой подход поддерживает идею гармоничного взаимодействия искусственного и человеческого интеллекта, расширяющего горизонты возможного.

Ключевые слова: искусственный интеллект, человеческое творчество, генеративный ИИ, творческое сотрудничество, алгоритмическая помощь, инновации, когнитивное расширение, творческий процесс, этика ИИ

In recent ears, artificial intelligence (AI) has emerged as a transformative force across a wide range of human activities, including traditionally human-centered domains such as the arts, design, writing, and innovation. As AI systems become increasingly capable of generating text, images, music, and even strategic ideas, questions surrounding their role in creative processes have become urgent and complex [1, 2]. Scholars and practitioners are debating whether AI tools

merely assist humans in their creative endeavors or represent a potential substitute for human originality and imagination [2, 3].

At the center of this debate is the concept of *human creativity*, a uniquely human trait historically associated with self-expression, problem-solving, and the generation of novel and valuable ideas. Creativity is influenced not just by intelligence but also by emotion, context, and subjective interpretation [8, 1]. However, with the development of *generative AI*—systems capable of producing content that appears creative—such as language models and image generators, the boundary between human and machine creativity is increasingly blurred [1, 3].

A significant part of the research into AI’s creative capabilities highlights its potential to augment human imagination by suggesting alternatives, combining concepts in novel ways, or simply relieving humans of routine tasks that hinder creative thinking [7, 3]. In professional settings, AI is increasingly used as a brainstorming assistant, visual design generator, and tool for rapid prototyping of ideas [6, 2]. These tools can stimulate *cognitive augmentation*, allowing humans to focus on higher-level conceptualization [5, 2].

Yet, this promise comes with substantial concerns. Some scholars warn that over-reliance on AI may lead to the loss of authentic human expression, a decline in creative motivation, and a gradual shift in how society defines *originality* and *authorship* [2, 3]. Particularly in fields like journalism, music, and digital art, the increasing presence of algorithmic output has raised alarms about the dilution of creative diversity and the ethical implications of machine-generated work [4, 3].

Moreover, the impact of AI on creativity may vary significantly depending on the context and how AI is integrated into the process. For instance, AI tools used in education may either empower students by expanding their capabilities or hinder development by discouraging independent thinking [5, 5]. In workplace settings, employees may either thrive creatively in collaboration with AI or feel threatened by its decision-making authority [6, 4].

This article seeks to explore these tensions by synthesizing recent academic research into a single, coherent analysis of how AI is shaping human creativity. The central research question is: To what extent does artificial intelligence augment or substitute human creativity, and under what conditions does each effect occur? This study focuses particularly on generative AI, creative collaboration, and algorithmic assistance as core concepts, while also considering AI ethics and the redefinition of the creative process [8, 2].

By systematically analyzing eight peer-reviewed studies from 2020 to 2024, this paper aims to clarify the nature of the human-AI creative relationship, outline

risks and opportunities, and propose strategies for ethically integrating AI into creative practices.

This study follows a qualitative thematic synthesis approach, aimed at drawing connections between different findings and conceptualizations of AI’s role in human creativity. The research corpus consists of eight peer-reviewed articles, published between 2020 and 2024, each of which addresses a particular aspect of creativity in the age of artificial intelligence (see References 1–8). Topics covered by the selected works include generative AI in the arts, narrow AI in workplace innovation, HR decision-making, educational tools, and conceptual redefinitions of creativity.

To ensure methodological rigor, a step-by-step process was followed:

1. Document Review and Selection

The eight documents were reviewed in full. Selection criteria included relevance to human creativity, engagement with AI systems, and empirical or conceptual contributions to the topic. The diversity of the sources—spanning cognitive science, organizational behavior, philosophy of technology, and design innovation—allowed for a well-rounded interpretation [1–8].

2. Textual Analysis

Using qualitative coding, the articles were read and coded for recurring terms and ideas related to creativity (e.g., "cognitive augmentation", "algorithmic design", "collaboration", "authorship", "generative models"). The term artificial intelligence appeared consistently in every article, while human creativity and generative AI were among the most frequently recurring secondary themes [7, 3].

3. Theme Construction

From this coding process, five central themes were identified:

- AI as a creative assistant or collaborator
- AI as a substitute or threat to creativity
- Redefinition of creativity in light of AI
- Human perception and emotional response to AI in creative roles
- Ethical implications and future design considerations [3, 5]

4. Cross-Referencing for Accuracy

Statements and claims used in this article are directly linked to their source material with in-text references in the format [article number, page number]. For example, an idea drawn from page 3 of article 6 would appear as [6, 3].

This method provides not only a synthesis of current literature but also a traceable structure that allows readers to assess the credibility and depth of each point made. The goal is not just to summarize but to critically interpret how

different research traditions understand the evolving interaction between artificial intelligence and human creativity.

1. AI as a Tool for Creative Augmentation

One of the most prominent findings across the literature is the role of AI as a collaborator or creative assistant rather than a substitute. Generative AI models like GPT and DALL·E, when used interactively by artists and writers, offer novel combinations, aesthetic inspiration, and structural guidance that can spark new human ideas [1, 3]. In these cases, AI tools act as catalysts for divergent thinking, encouraging users to consider pathways they might not have otherwise imagined [2, 4].

In educational environments, students using AI writing tools showed increased confidence and engagement with creative writing tasks. However, their reliance on these tools required active prompting and iterative refinement, suggesting that human direction remains central to the process [5, 6]. For example, one study found that AI-supported brainstorming improved the originality of product concepts in business students, especially when they maintained control over the AI’s input-output cycle [3, 5].

In industrial design, AI-assisted software helped users generate variations of existing models, providing visual feedback that facilitated quicker iteration and bolder creative choices [4, 6]. Here, AI’s exploratory capacity supported creativity by expanding the ideation space while leaving judgment and final selection to the human creator [6, 4].

This augmentation model emphasizes a symbiotic relationship between human intention and machine suggestion. Rather than challenging the definition of creativity, it expands the conditions under which creativity can occur, especially for those who lack technical skill but possess conceptual vision [7, 4].

2. Risks of Creative Substitution and Dependency

Despite promising signs of collaboration, several studies highlight the risk that AI could act as a substitute for human creativity—especially in domains driven by productivity metrics rather than expressive depth [2, 3]. In professional environments, creative workers reported feeling pressure to “keep up” with machine-generated outputs, leading to faster production cycles but also to creative fatigue and reduction in reflective practice [6, 5].

Journalists, for instance, expressed concern over the rise of automated article generators, which can produce readable but generic content in seconds. While useful for summaries or data-driven reporting, these tools were seen as undermining the role of narrative nuance and investigative insight that defines journalism as a creative practice [1, 3]. Similar concerns were raised in music and

visual arts, where AI-generated works mimicked stylistic patterns but lacked intentionality or emotional grounding [4, 2].

One study observed that repeated exposure to AI-generated ideas led to a narrowing of user creativity over time, as users increasingly conformed to algorithmically suggested formats and styles [3, 6]. This algorithmic conformity reflects a deeper danger: rather than expanding the imagination, AI might slowly shift user preferences toward its own output tendencies [3, 6].

Furthermore, in educational contexts, students who relied heavily on AI writing tools for idea generation were less likely to revise, question, or creatively transform AI suggestions. This raised questions about the role of AI in developing critical thinking and expressive confidence in young learners [5, 5].

These findings suggest that without careful boundaries and human oversight, AI tools can evolve from assistants to unintentional creative gatekeepers—subtly shaping and possibly limiting the diversity of human ideas [6, 4].

3. Redefining Creativity in the Age of AI

The presence of AI in creative domains has also forced scholars to reconsider what constitutes creativity itself. Traditionally, creativity is linked to originality, meaningfulness, and the ability to connect abstract concepts in unique ways. But if an algorithm can combine patterns to produce something novel, is that considered creative? The literature remains divided.

Some argue that creativity should remain defined by intention—the conscious act of producing something meaningful within a cultural context [8, 2]. Since AI lacks subjective experience and intention, its output—no matter how complex—should be seen as a reflection of its programming rather than genuine creativity [2, 3].

Others adopt a more functional view, suggesting that if the result meets creative criteria (novelty, utility, aesthetic value), the process is secondary [6, 2]. This perspective opens the door to recognizing AI systems as co-creators, particularly when used in generative settings where outcomes matter more than authorship [4, 4].

Interestingly, some studies found that users themselves began to question their own creative authority when working with AI tools. In several design workshops, participants hesitated to claim ownership over final outcomes that were heavily shaped by algorithmic input—even when the AI acted on their prompts [7, 5]. This ambivalence suggests that our social definitions of creativity are evolving, especially in collaborative contexts where authorship is shared between human and non-human agents.

Furthermore, researchers pointed to the emergence of a new kind of creativity—meta-creativity—in which the human's role is not to produce content directly but to design, curate, and guide the machine's generative process [8, 3]. In this model, creativity becomes an orchestration of systems rather than direct composition, blurring the line between artist and engineer.

The findings of this review suggest that artificial intelligence is reshaping not only how creative tasks are performed but also how creativity is understood, evaluated, and distributed. From augmentation to substitution, and from inspiration to redefinition, the role of AI in creative domains presents both promise and peril.

1. Augmentation vs. Substitution: A Fragile Balance

AI's value as a creativity-enhancing tool is evident when systems are used to support ideation, speed up iterations, or unlock conceptual diversity. In such contexts, AI operates as an amplifier of human thought, especially when it encourages reflection, experimentation, and intellectual risk-taking [3, 4]. This supports the theory of cognitive scaffolding, where intelligent systems help users offload mental load and expand their creative reach [2, 5].

However, this balance is fragile. When AI tools are used in high-speed, productivity-focused environments—like journalism, marketing, or design consulting—creativity can be subtly displaced by efficiency [6, 4]. Several studies document a shift from reflective creativity to output-oriented repetition, where users, under commercial or institutional pressure, favor rapid delivery over meaningful originality [1, 3].

This reflects a deeper philosophical tension: Should creativity be measured by the novelty of the output, or the intentionality and reflection behind it? The current trend toward AI-powered idea generation risks conflating generation with genuine expression, leading to a commodification of creativity that undervalues the slow, nonlinear, emotional dimensions of human creation [4, 6].

2. Rethinking Authorship and Ownership

One of the most provocative challenges AI raises is around authorship. Who owns a poem written by a language model when prompted by a human? Who created a painting shaped by dozens of algorithmic filters? These questions go beyond legal attribution to touch on deeper cultural assumptions about originality and agency [8, 4].

In many of the reviewed studies, participants expressed discomfort claiming full authorship over AI-enhanced creations, especially when the system's influence was visually or structurally dominant [7, 3]. This uncertainty may stem from the perception that AI lacks consciousness, and therefore cannot be a co-author in a traditional sense [2, 3].

However, as the meta-creativity model suggests, a new kind of creative authorship is emerging—one that involves designing systems, setting constraints, and curating outputs [8, 3]. In this paradigm, the human becomes more of a creative director or system architect, shaping creativity at a higher abstraction level.

This shift in authorship also poses implications for educational and cultural institutions. How should we assess student work that integrates AI tools? Should AI-assisted creative output be eligible for awards or publications? Without clear frameworks, these questions will continue to provoke uncertainty and debate.

3. The Ethical Landscape of Machine Creativity

The expansion of AI into creative domains also brings forth a series of ethical concerns. For one, there is the risk of homogenization. As AI systems are trained on large but finite datasets, their outputs often mirror dominant cultural patterns, aesthetic trends, or linguistic norms [6, 3]. This can marginalize underrepresented voices and lead to a global flattening of creative diversity.

Moreover, there is a danger of creative dependency, especially among novice users. As seen in education-focused studies, students who rely on AI for idea generation may lose confidence in their own expressive abilities or bypass important stages of the creative learning process [5, 5]. This could have long-term implications for how future generations engage with imagination, ambiguity, and critical thinking.

Another concern is transparency. Most generative AI systems do not explain their reasoning or show how outputs were derived. This “black box” nature undermines the user’s ability to critically engage with suggestions and raises questions about accountability—especially when creative work is politically or ethically sensitive [4, 6].

To address these concerns, researchers advocate for a human-centered design philosophy, in which AI tools are built to foreground user agency, support creative goals, and encourage critical interaction [8, 3]. Features like explainability, user-editable outputs, and transparent dataset sourcing can enhance trust and foster ethical co-creation.

4. Toward a Responsible Future for AI-Creativity Integration

The pathway forward requires balancing innovation with responsibility. AI systems should not be evaluated solely on the novelty of their outputs but on how they shape human expression, community values, and long-term creative capacity.

Institutions—whether educational, corporate, or cultural—should provide guidance on how to ethically integrate AI tools into creative practices. This

includes clear disclosure policies, critical literacy training, and infrastructure that values process over product [7, 4].

At a broader level, society may need to update its cultural narratives about creativity. Rather than framing AI as a competitor or even a co-author, it may be more accurate to see it as a mirror—one that reflects and refracts human intention, shaped by the data it is trained on and the prompts it receives.

Artificial intelligence is neither a passive tool nor an autonomous creator—it is a transformative collaborator that reshapes how humans engage with creativity. This article has explored the nuanced roles AI can play: as an assistant that augments human imagination, a potential substitute that risks narrowing creative expression, and a force that challenges long-standing definitions of authorship, originality, and intent. While AI has the power to democratize creative processes and inspire new forms of expression, it also introduces ethical complexities and cultural shifts that require careful reflection.

To navigate this evolving landscape, a human-centered approach to AI integration is essential—one that prioritizes intentionality, emotional depth, and inclusivity in creative practices. Future policies and designs must encourage transparency, critical engagement, and the preservation of diverse human voices. Ultimately, AI should not replace human creativity but expand its possibilities, offering new tools and perspectives while honoring the reflective, emotional, and contextual elements that make creativity a fundamentally human endeavor.

Reference

1. Bouchard, M., How Generative AI Can Augment Human Creativity, Journal of Creative Technologies, 2023, 18(2), 112–128.

2. Sharma, R., & Patel, T., How Does Narrow AI Impact Human Creativity?, Journal of Digital Innovation, 2022, 5(3), 88–105.

3. Lin, Y., & Watson, G., Artificial Intelligence and Human Creativity: A Delicate Balance, Creativity Studies, 2023, 10(1), 47–62.

4. Mueller, M., & Sato, H., Art in Partnership with Human and Artificial Intelligence: Creativity and Algorithm, International Journal of Art & Technology, 2021, 7(4), 201–216.

5. Thompson, J., & Yu, L., AI in HR: Complementing Human Intellect and Creativity, Journal of Organizational Behavior and AI, 2024, 12(1), 54–71.

6. Davis, A., & Kim, S., When and How Artificial Intelligence Augments Employee Creativity, Journal of Business Psychology, 2023, 29(2), 133–148.

7. Gupta, N., & Adams, R., Using Artificial Intelligence for Enhancing Human Creativity, Journal of Cognitive Enhancement, 2020, 4(4), 299–312.

8. Wilson, T. R., Updating the Standard Definition of Creativity to Account for the Artificial Creativity of AI, Philosophy and Technology, 2022, 35(3), 567–583.

UDK: (004.8:61)81.25

TIBBIY TARJIMADA SUN’IY INTELLEKT: TARJIMON INSONLAR BILAN RAQOBATCHIMI YOKI YORDAMCHI?

Ergashev Bekzod Jaloliddin o‘g‘li,
Central Asian Medical University xalqaro tibbiyot universiteti,
O‘zbekiston, Farg‘ona, Burhoniddin Marg‘inoniy ko‘chasi 64 uy,
tel: +998 95 485 00 70, e-mail: info@camuf.uz
E-mail: bekzodergashev0401@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-0382-0811

Annotatsiya

Mazkur maqola tibbiy tarjimada sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining roli va ularning inson tarjimonlar faoliyatiga ta’sirini ilmiy asosda tahlil qiladi. Maqolaning asosiy maqsadi — SI vositalarining tibbiy tarjima sifati, samaradorligi va inson tarjimonlar bilan hamkorlikda ishlash imkoniyatlarini baholashdir. Metodika sifatida tahliliy yondashuv, mavjud SI tarjima tizimlarining (Google Translate, DeepL, ChatGPT) tibbiy matnlardagi natijalari bilan inson tarjimalari solishtirildi. Muhokama jarayonida SIning tezkorlik, ko‘p tillilik va terminologik bazaga tayanish kabi afzalliklari, shuningdek, kontekstual xatolar, madaniy tafovutlarni e’tiborga olmasligi kabi kamchiliklari yoritildi. Xulosa sifatida, SI tibbiy tarjimada to‘liq raqobatchi emas, balki kuchli yordamchi vosita sifatida qaralishi kerakligi ta’kidlandi. Tarjimon mutaxassislar uchun SIdan foydalanish tarjima sifatini oshirish bilan birga, tibbiy xavfsizlik va kasbiy axloq me’yorlariga rioya qilishni talab etadi.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, tibbiy tarjima, tarjimon, ChatGPT, tibbiy terminologiya, mashinali tarjima, tarjima sifati, inson-SI hamkorligi.

Аннотация

В данной статье проводится научный анализ роли технологий искусственного интеллекта (ИИ) в медицинском переводе и их влияния на деятельность профессиональных переводчиков. Основная цель исследования — оценить качество и эффективность перевода с использованием ИИ, а также возможности взаимодействия между ИИ и человеческими переводчиками. В качестве методики применён аналитический подход, при котором результаты медицинских переводов с использованием таких ИИ-систем, как Google Translate, DeepL и ChatGPT, сравнивались с профессиональными переводами человека. В ходе обсуждения были

выявлены преимущества ИИ, включая высокую скорость, многоязычность и доступ к обширной терминологической базе, а также его недостатки — контекстуальные ошибки и неспособность учитывать культурные особенности. В качестве вывода подчёркивается, что ИИ следует рассматривать не как конкурента, а как мощного помощника в медицинском переводе. Использование ИИ профессиональными переводчиками позволяет повысить качество перевода, но требует соблюдения медицинских стандартов безопасности и профессиональной этики.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, медицинский перевод, переводчик, ChatGPT, медицинская терминология, машинный перевод, качество перевода, взаимодействие ИИ и человека.

Abstract

This article provides a scientific analysis of the role of artificial intelligence (AI) technologies in medical translation and their impact on the work of human translators. The main objective is to evaluate the quality and efficiency of AI-based translation tools and explore their potential for collaboration with human professionals. The methodology is based on an analytical approach, comparing the results of medical translations produced by AI systems such as Google Translate, DeepL, and ChatGPT with those created by professional human translators. The discussion highlights the strengths of AI, including speed, multilingual capacity, and access to large terminological databases, as well as its weaknesses—such as contextual inaccuracies and failure to account for cultural nuances. The conclusion emphasizes that AI should not be viewed as a full competitor but rather as a powerful assistant in medical translation. For professional translators, the use of AI can enhance translation quality, but it also requires adherence to medical safety standards and professional ethical norms.

Keywords: Artificial intelligence, medical translation, translator, ChatGPT, medical terminology, machine translation, translation quality, human-AI collaboration.

Tibbiyot — inson salomatligini tiklash, saqlash va rivojlantirishga qaratilgan murakkab fan sohasidir. Tibbiy axborotning ko‘p tilda mavjudligi, uning xalqaro miqyosda tezkor almashinuvi, ayniqsa global pandemiyalar va sog‘liqni saqlash tizimlarining integratsiyalashuvi davrida, sifatli tarjimaga bo‘lgan ehtiyojni kuchaytirdi [1]. Bunday tarjimalarning aniqligi hayot va o‘lim masalasini belgilab berishi mumkin. Aynan shu nuqtada sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining tibbiy tarjima jarayoniga aralashuvi masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Sun’iy intellekt hozirgi kunda nafaqat ma’lumotlarni qayta ishlash yoki oddiy vazifalarni avtomatlashtirish, balki murakkab tahliliy va lingvistik faoliyatlarni

ham bajara oladigan darajaga etgan. Mashinali tarjima tizimlari, ayniqsa neyron tarmoqlarga asoslangan yondashuvlar, tibbiy matnlarni tarjima qilishda sezilarli darajada qo‘llanilmoqda. Google Translate, DeepL, Amazon Translate, va Microsoft Translator kabi platformalar hozirda tibbiy kontekstlarda ham faoliyat yuritmoqda [2].

Ammo bu texnologiyalar inson tarjimonlarining o‘rnini to‘liq egallay oladimi? Yoki ular faqat yordamchi vosita bo‘lib qoladimi? Ana shu savol ilmiy, etik, lingvistik va amaliy jihatdan tahlil qilinishi zarur. Zero, tibbiy tarjima nafaqat lingvistik sadoqatni, balki kasbiy mas’uliyatni ham talab qiladi.

Tibbiy tarjima tilshunoslik, tibbiyot, farmatsiya, biologiya, va sog‘liqni saqlash qonunchiligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ushbu yo‘nalishda sun’iy intellektning ishtiroki faqat texnologik masala emas, balki inson hayotiga bevosita ta’sir qiluvchi ijtimoiy, axloqiy va huquqiy masaladir.

Ushbu maqola tibbiy tarjima sohasida sun’iy intellektning roli va istiqbollarini tahlil qilish, inson tarjimonlar bilan raqobat va hamkorlik doirasida yuzaga kelayotgan masalalarni ilmiy asosda yoritishni maqsad qiladi. Bu borada tarjimaning sifati, aniqligi, kontekstga mosligi, axloqiy me’yorlar va inson hayotiga ta’siri asosiy tahlil mezonlari bo‘lib xizmat qiladi [3].

Sun’iy intellekt asosidagi tibbiy tarjima tizimlari va ularning imkoniyatlari. Bugungi kunda sun’iy intellekt asosida ishlaydigan mashinali tarjima tizimlari asosan chuqur o‘rganish (deep learning) va katta til modellari (LLM)ga asoslanadi. Bu modellarning tibbiy tarjima sohasidagi ishlatilishi alohida e’tiborga molik, chunki ular millionlab matnlar asosida o‘rgatilgan bo‘lib, terminologik aniqlik, kontekstga sodiqlik va grammatik izchillikni ta’minlay oladi. Masalan, DeepL Pro tibbiy matnlarni tarjima qilishda ko‘plab foydalanuvchilar tomonidan yuqori aniqlikka ega tizim sifatida baholanmoqda. Ushbu platforma tibbiyotga oid atamalarni kontekst asosida tahlil qilib, aniq tarjima variantlarini taklif qiladi. Shuningdek, ClinicalBERT, BioGPT, PubMedGPT kabi modellar faqat tibbiy ma’lumotlar asosida o‘rgatilgan bo‘lib, aynan sog‘liqni saqlash tizimlarida foydalanish uchun moslashtirilgan [4].

Biroq bu tizimlar mukammal emas. Ular ayrim hollarda kontekstni noto‘g‘ri talqin qilishi, sinonimlarni chalkashtirishi yoki madaniy jihatdan nomaqbul tarjimalar taqdim etishi mumkin. Masalan, “discharge” so‘zining kontekstsiz tarjimasi tibbiy matnda bemorning kasalxonadan chiqishi yoki yiring ajralishi ma’nolarini bildirishi mumkin. Bunday noaniqliklar inson tarjimonlar tomonidan, ayniqsa tibbiy tajribaga ega bo‘lgan mutaxassislar tomonidan aniq ajratiladi, SI esa doimo bu farqni anglay olmaydi.

Shuningdek, etik muammolar ham mavjud. SI tizimlari maxfiy tibbiy ma’lumotlarni qayta ishlayotgan bo‘lsa, bu ma’lumotlar maxfiyligini qanday himoya qilish mumkin? Yoki noto‘g‘ri tarjima qilingan tibbiy xulosa sabab bemorga noto‘g‘ri davo belgilanadigan bo‘lsa, bunga kim javobgar bo‘ladi?

Kelajakda tibbiy tarjimonlar nafaqat tilni bilgan mutaxassis, balki sun’iy intellekt yordamida ishlay oladigan texnologik bilimga ega mutaxassis sifatida shakllanishi zarur. “Tarjimon-mutaxassislar” SI vositalarining imkoniyatlarini tahlil qilish, ularni sozlash, nazorat qilish va tarjima sifatini baholashda faol rol o‘ynashlari kerak bo‘ladi [5].

Tavsiya qilinadigan yo‘nalishlardan biri — tibbiy tarjimonlar uchun sun’iy intellektga oid maxsus treninglar joriy etishdir. Bu treninglar mashinali tarjima, tibbiy terminologiyani avtomatlashtirilgan tarzda tahlil qilish, axborot xavfsizligi va etik normalarga oid bilimlarni o‘z ichiga oladi. Shuningdek, inson tarjimonlar tomonidan ishlab chiqilgan va tasdiqlangan SI tizimlari uchun tibbiy terminlar lug‘atlari va ontologiyalar ishlab chiqilishi lozim.

Shuningdek, xalqaro standartlashtirish zarur. SI vositalari tibbiy tarjimada qo‘llanilayotgan hollarda, tarjima sifati bo‘yicha mustaqil ekspertizalar o‘tkazilishi va Sog‘liqni saqlash tashkilotlari tomonidan qat’iy reglamentlar belgilanishi kerak. Bu kelajakda SI vositalari sabab yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan xatoliklar va etik muammolarni oldini olishga yordam beradi [6].

Xulosa qilib aytganda, tibbiy tarjimada sun’iy intellekt inson tarjimonlar bilan raqobatlashayotgan texnologiya emas, balki zamonaviy tarjimonning samaradorligini oshiruvchi vositadir. Inson tafakkuri, kontekstni anglash, axloqiy baholash va madaniy moslashuv kabi elementlar hali sun’iy tizimlar tomonidan to‘liq egallanmagan. Shu bois, kelajak tibbiy tarjimasi inson va sun’iy intellekt hamkorligida barpo etilishi maqsadga muvofiqdir.

Sun’iy intellekt (SI) vositalarining tibbiy tarjima jarayonidagi rolini baholashda kelajakda yuzaga chiqishi mumkin bo‘lgan muammolar va imkoniyatlar alohida e’tiborga loyiq. AI texnologiyalari hali to‘liq etuk holatga etmagan bo‘lsa-da, ularning rivojlanish sur’ati tibbiy tarjima sohasida tub o‘zgarishlarni keltirib chiqarayotgani shubhasiz [7]. Bu bo‘limda aynan ushbu istiqbollar, ularning qo‘llanish doirasi, ehtimoliy xatarlari hamda tibbiy tarjima kontekstida yuzaga keladigan axloqiy-huquqiy muammolar yoritiladi.

Kelajak texnologiyalarining ta’siri: Yaqin kelajakda sun’iy intellekt vositalari yanada aqlliroq, kontekstual sezgir va madaniy jihatdan moslashtirilgan tarjimalar bera olish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Masalan, transformer arxitekturasiga asoslangan modellar (ChatGPT, BERT, T5) yanada rivojlanib, kontekstni yanada chuqurroq anglash, mantiqiy bog‘liqlikni tushunish va tibbiy

ma’lumotlarning semantik aniqligini saqlab qolish bo‘yicha sezilarli yutuqlarga erishmoqda. Tibbiy tarjimalar aynan semantik aniqlikni talab qiladi, chunki atigi bitta noto‘g‘ri tarjima sog‘liq uchun jiddiy oqibatlarga olib kelishi mumkin [8].

Bundan tashqari, AI texnologiyalariga tabiiy tilni tushunish bilan bir qatorda nutqni aniqlash, tibbiy rasm va skanerlardan matn ajratib olish, shuningdek, multimodal tarjima (ya’ni matn, tasvir va audio axborotlarning birgalikda tahlili) imkoniyatlari ham qo‘shilmoqda. Bu esa SI vositalarining tibbiy tarjimaning faqat yozma emas, balki og‘zaki, vizual va kompleks shakllarini ham qamrab olish imkoniyatini yaratadi.

Tarjimonlar uchun yangi kompetensiyalar: Sun’iy intellekt yordamida ishlovchi tarjimonlar faqatgina tarjima qilish emas, balki AI vositalarining xatolarini aniqlash, tuzatish, kontekstual aniqlikni tekshirish va etika tamoyillariga muvofiqlikni nazorat qilish bo‘yicha yangi ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari lozim. “Post-editing” deb ataluvchi faoliyat, ya’ni AI tomonidan yaratilgan tarjimalarni inson tomonidan tahrirlash va tekshirish, tibbiy tarjimon kasbining ajralmas qismiga aylanmoqda [9].

Shuningdek, tarjimonlar AI modellarini maxsus tibbiy sohalar uchun moslashtirish, ularni o‘rgatish (fine-tuning) va ularning ishlashini monitoring qilish kabi texnik bilimlarga ham ega bo‘lishlari talab etiladi. Bu esa tarjimon kasbining texnologik jihatdan murakkabroq va malaka talab qiladigan yo‘nalishga aylanishini anglatadi.

Axloqiy muammolar: AI vositalarining tibbiy tarjimada qo‘llanilishi ko‘plab axloqiy savollarni keltirib chiqaradi. Ulardan eng muhimi — mas’uliyat va xatolik uchun javobgarlik masalasidir. Agar AI tizimi noto‘g‘ri tarjima qilib, bu natijada bemor hayoti xavf ostida qolsa, bunga kim javobgar bo‘ladi? Tarjimonmi, dasturchimi, yoki AI tizimini joriy qilgan tibbiy muassasami? Shuningdek, bemorning shaxsiy ma’lumotlari bilan ishlashda maxfiylik tamoyillariga rioya qilish zarur. AI tizimlari ko‘pincha katta hajmdagi tibbiy ma’lumotlar bazasiga ulanadi, bu esa bemorlar maxfiyligiga xavf tug‘dirishi mumkin. Shu sababli, tibbiy tarjima kontekstida AI-dan foydalanish maxsus etik kodekslar, standartlar va nazorat mexanizmlari orqali tartibga solinishi zarur [10, 11].

Huquqiy normalar va xalqaro tajriba: Hozirda Yevropa Ittifoqi, AQSH va Yaponiya kabi mamlakatlarda AI texnologiyalarining sog‘liqni saqlashda qo‘llanilishi uchun maxsus qonunchilik bazasi shakllanmoqda [12]. Masalan, Yevropa Ittifoqining “AI Act” qonuni, tibbiy AI tizimlarini yuqori xavfli (high-risk) texnologiya sifatida tasniflaydi va ularning ishlashini qat’iy nazorat ostiga oladi. Bu qonun AI asosidagi tibbiy tarjima xizmatlariga ham taalluqli bo‘lib,

tarjimonlar va tibbiyot muassasalari AI vositalarining ishlashi uchun maxsus sertifikat, audit va monitoring tizimlariga bo‘ysunishlari lozim.

O‘zbekiston uchun ham bunday huquqiy va etik mexanizmlarni yaratish dolzarbdir. Bozorni to‘g‘ri tartibga solish, tarjimon va AI o‘rtasidagi funksional chegaralarni belgilash va ma’lumotlar xavfsizligini ta’minlash bugungi kunda muhim masalaga aylangan[13, 14].

SI va tarjimon insonlar: hamkorlik modeli: Tibbiy tarjimada SI va inson tarjimonlar o‘rtasida raqobat emas, balki samarali hamkorlik modeli ustuvor yo‘nalish sifatida qaralmoqda. Bu modelda AI asosiy tarjimani yaratadi, inson esa uni klinik, kontekstual, madaniy va etik jihatdan tekshiradi va tahrirlaydi. Bu hamkorlik orqali yuqori sifatli, tezkor va arzon tibbiy tarjimalar yaratiladi.

Bundan tashqari, inson tarjimonlar AI yordamida o‘z ish unumdorligini oshirish, ko‘proq tillarni qamrab olish va zamonaviy tibbiy terminologiyaga tez moslashish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Shuningdek, ularning SI tizimlarini o‘qitish va sinovdan o‘tkazishdagi ishtiroki AI’ning tarjima sifatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi [15]. U inson tarjimonlar uchun nafaqat raqobatchi emas, balki kuchli va samarali yordamchi vosita sifatida namoyon bo‘lmoqda. Kelajakda axloqiy, huquqiy va texnik jihatlarni hisobga olgan holda inson va AI o‘rtasidagi integratsiyalashgan hamkorlik tibbiy tarjima sifatini yangi bosqichga olib chiqadi.

Tibbiy tarjima tibbiy bilimlarni global miqyosda almashishda muhim vositadir. Tarjimalarda aniqlik, kontekstga moslik va madaniy jihatlar katta ahamiyat kasb etadi, chunki xatolar bemor xavfsizligiga bevosita tahdid solishi mumkin. Sun’iy intellekt (SI) texnologiyalari, ayniqsa mashinali tarjima va tabiiy tilni qayta ishlash tizimlari, so‘nggi yillarda jadal rivojlanib, tibbiy tarjima jarayonlarida keng qo‘llanila boshlandi.

Ushbu maqola SI vositalarining (jumladan, ChatGPT kabi ilg‘or modellar) tibbiy matnlarni tarjima qilishdagi afzalliklari va cheklovlarini ilmiy tahlil qiladi. Aniqlanganidek, SI yuqori tezlikda, ko‘p tillarda tarjima qilish, va keng ma’lumotlar bazasiga tayanish imkonini beradi. Ammo tibbiy terminologiyaning nozikliklari, kontekstual tafovutlar va madaniy moslik SI tomonidan to‘liq e’tiborga olinmasligi mumkin. Natijada, SI yolg‘iz qo‘llanilganda tibbiy xatoliklar xavfi ortadi.

Shunday qilib, SI inson tarjimonlarini to‘liq almashtiruvchi emas, balki kuchli yordamchi vosita sifatida qaralishi lozim. Inson tarjimon SI tomonidan yaratilgan matnni tahlil qilish, tuzatish va kontekstual jihatdan boyitish orqali yuqori sifatli tarjimaga erishish mumkin. Kelajakda tibbiy tarjima sohasida inson va SI o‘rtasidagi sinergiyani kuchaytirish, tarjimonlarning texnologik savodxonligini

oshirish va SI modellarini tibbiy soha uchun moslashtirish muhim vazifa bo‘lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ghassemi M. et al. Artificial Intelligence and the Future of Translational Medicine. Nature Medicine, 2021.

2. Wu Y., Schuster M. et al. Google’s Neural Machine Translation System: Bridging the Gap between Human and Machine Translation. arXiv, 2016.

3. Lee J. et al. BioBERT: a pre-trained biomedical language representation model. Bioinformatics, 2020.

4. Bowker L., Fisher D. Computer-Aided Translation Technology: A Practical Introduction. University of Ottawa Press, 2010.

5. Wang Y., Liu Y. Challenges and Prospects of AI in Medical Translation. Journal of Medical Linguistics, 2022.

6. Kiraly D. A Social Constructivist Approach to Translator Education. St. Jerome Publishing, 2000.

7. Popescu I., Perez M. Cultural Adaptation in Medical Translation: A Comparative Study. Translation and Medicine Journal, 2019.

8. Vasconcellos M., Leon A. The METEO System: Machine Translation of Weather Forecasts. Computational Linguistics, 1982.

9. Tiedemann J. Machine Translation for Low-Resource Languages. Synthesis Lectures on Human Language Technologies, 2020.

10. Almutairi N. Human-in-the-Loop Machine Translation in Medicine. Language and Health, 2021.

11. Koehn P. Statistical Machine Translation. Cambridge University Press, 2010.

12. López A. Statistical Machine Translation. ACM Computing Surveys, 2008.

13. Vasquez C. Ethics in Medical Translation: AI Implications. Global Bioethics Review, 2023.

14. OpenAI. GPT-4 Technical Report. OpenAI Publications, 2023.

15. Chan S. The Future of Human-AI Collaboration in Professional Translation. Language and Technology, 2024.

BOLALAR ADABIYOTIDA SUN’IY INTELLEKTDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI: IJODIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHDA RAQOBATMI YOKI HAMKORLIK?

Inoyatova Dilnoza Qunonboy qizi,
Qo‘qon universiteti “Ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi.

dilnoza3300@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining bolalar adabiyotini o‘qitishda tutgan o‘rni, imkoniyatlari va pedagogik yondashuvlari yoritilgan. Bugungi kunda ChatGPT, AI dasturlari va boshqa sun’iy intellekt asosidagi vositalar o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlantirish, adabiy tafakkurini shakllantirish hamda ijodiy fikrlashni qo‘llab-quvvatlashda muhim rol o‘ynaydi. Maqolada sun’iy intellekt yordamida adabiy tahlil, yangi yakunlar tuzish, qahramonlar xarakterini o‘rganish kabi mashg‘ulotlar misolida ijodiy yondashuv qanday shakllanishi tushuntirilgan. Shuningdek, sun’iy intellekt o‘qituvchining raqibi emas, balki ijodiy hamkori sifatida qaraladi. AI vositalarining o‘quvchilarning savollariga moslashtirilgan javob berishi, o‘yinlashtirilgan topshiriqlar orqali qiziqish uyg‘otishi, inkluziv ta’limda yordamchi bo‘lishi ta’kidlangan. Shu bilan birga, insoniylik, badiiylik va milliy qadriyatlar AI texnologiyalarining markazida bo‘lishi kerakligi urg‘ulanadi. Sun’iy intellekt – bu raqobatchi emas, balki ijodiy rivojlanishga xizmat qiluvchi hamkor vositadir.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, bolalar adabiyoti, ijodiy tafakkur, o‘quvchi, ChatGPT, metodika, ta’lim, tahlil, interaktiv, hamkorlik.

Аннотация

В данной статье рассматривается роль технологий искусственного интеллекта в преподавании детской литературы, их возможности и педагогические подходы. Современные ИИ-инструменты, включая ChatGPT, помогают развивать индивидуальные способности учеников, формировать литературное мышление и поддерживать творческое воображение. Приведены примеры использования ИИ в анализе текстов, создании альтернативных концовок и изучении характеров героев. Подчёркивается, что искусственный интеллект должен рассматриваться не как соперник, а как творческий помощник учителя. Отмечено, что адаптивные ответы, игровые задания и помощь в инклюзивном обучении делают процесс обучения более эффективным и интересным. В то же время подчеркивается важность сохранения человечности, художественности и национальных ценностей при применении ИИ-технологий. Искусственный интеллект представлен как партнёр в развитии творческого мышления учащихся.

Ключевые слова: искусственный интеллект, детская литература, творческое мышление, ученик, ChatGPT, методика, образование, анализ, интерактив, сотрудничество.

Abstract

This article explores the role, potential, and pedagogical applications of artificial intelligence technologies in teaching children's literature. Modern AI tools such as ChatGPT play a vital role in developing students' individual abilities, literary thinking, and creative imagination. The paper provides examples of how AI can assist with literary analysis, generating alternative story endings, and exploring character traits. AI is viewed not as a rival to teachers, but as a creative partner. Its ability to deliver adaptive responses, offer gamified tasks, and support inclusive education is emphasized. Moreover, the article highlights the importance of preserving humanity, artistic expression, and national values when integrating AI technologies in education. Artificial intelligence is portrayed as a collaborative tool that enhances creativity and enriches the teaching of literature for young learners.

Keywords: artificial intelligence, children’s literature, creative thinking, student, ChatGPT, methodology, education, analysis, interactive, collaboration.

Zamonaviy ta’lim jarayonida sun’iy intellekt (SI) texnologiyalarining jadal rivojlanayotgani ta’lim berishning an’anaviy shakllarini tubdan o‘zgartirmoqda.

Sun’iy intellekt tizimi - bu ma’lum bir fan sohalari bilan boliq ijodiy muammolarni hal qilishga qodir bo‘lgan, bilimlari intellektual tizim xotirasida saqlanadigan dasturiy-apparat majmuasi.[1]

“O‘qish savodxonligi” darslarida o‘quvchilarning matnni tushunish, his qilish, tahlil etish va shu asosda o‘z fikrini ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirishda sun’iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish dolzarb masalaga aylanmoqda. Bolalar adabiyoti esa yosh avlodda nafaqat estetik did va axloqiy qarashlarni shakllantirish, balki ijodiy tafakkurni rivojlantirishda beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda sun’iy intellekt orqali o‘quvchilar bilan individual ishlash, ularning qiziqishiga mos topshiriqlar tuzish, yangi voqealar yaratish kabi faoliyatlar orqali adabiy tafakkurni samarali tarzda rivojlantirish mumkin bo‘lmoqda. Shunday ekan, ushbu maqolada bolalar adabiyotini o‘qitishda sun’iy intellektdan foydalanish imkoniyatlari o‘rganiladi, u ijodiy tafakkurni rivojlantirishda raqobatchimi yoki o‘qituvchining samarali hamkorimi degan savolga javob izlanadi.

Bolalar adabiyoti yosh avlodning badiiy-estetik dunyoqarashini shakllantirishda, til boyligini rivojlantirishda, ma’naviy va axloqiy qadriyatlarni singdirishda muhim vosita hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang‘ich sinf yoshidagi bolalarda ijodiy tafakkurni rag‘batlantirish, o‘z fikrini erkin bayon eta olish, syujetli o‘y-fikrlar hosil qilish, badiiy obrazlarni idrok etish va shaxsiy xayol mahsulini yaratishga bo‘lgan qobiliyat bolalar adabiyotining ta’siri bilan faol rivojlanadi. Bolalar adabiyotiga oid matnlar – ertaklar, hikoyalar, bolalar uchun

she’rlar, ssenariylar, sahna ko‘rinishlari – bularning barchasi bolani yangi hayotiy holatlarga duch keltiradi, ularning fikrlashiga, tasavvuriga, hissiyotlariga ta’sir ko‘rsatadi.

Adabiy asarlarni o‘qitish jarayonida turli metodlar, ayniqsa, interaktiv va ijodiy topshiriqlar orqali o‘quvchilarning tafakkur faoliyatini kuchaytirish mumkin. Masalan, ertakni boshqa yakun bilan yozish, voqealar rivojini o‘zgartirish, qahramon nomidan maktub yozish, hikoyaning davomiga asoslanib yangi syujet tuzish, syujet asosida dramatik sahna tayyorlash kabi usullar bolaning faqat eslab qolish emas, balki o‘ylash, tasavvur qilish, tahlil qilish, ijod qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Bunday topshiriqlar o‘quvchilarning emotsional-intellektual faolligini oshiradi, ular orasida faol muloqot yuzaga keladi va ijodiy mushohada yuritish holatlari kuchayadi.

Adabiy matnlarning o‘ziga xos badiiy talqini, syujet chizig‘i va obrazlar tizimi bolalarda obrazli tafakkur, o‘xshatish, kinoya, istehzo, satira kabi badiiy vositalarni idrok etishga yordam beradi. Bu jarayonda o‘qituvchi matnga ko‘ngil bilan munosabatda bo‘lish, har bir o‘quvchining fikrini qadrlash, bolani o‘z g‘oyasini ilgari surishga undash orqali ularning ijodiy tafakkuriga ijobiy ta’sir o‘tkazadi. O‘quvchilar matn asosida mustaqil she’rlar, ertaklar, hikoyalar yozadi, personajlarga yangi xarakterlar yaratadi, bu esa ular uchun adabiy ijodga kirishish eshigini ochadi.

Shu bois bolalar adabiyotini o‘qitish jarayoni oddiy matn o‘qish emas, balki murakkab ijodiy faoliyat bo‘lishi lozim. Ijodiy tafakkur esa aynan shunday faol jarayonlarda shakllanadi. Demak, bolalar adabiyotining didaktik, estetik, axloqiy va tarbiyaviy funksiyalari bilan bir qatorda ijodiy tafakkurni rivojlantiruvchi asosiy vosita ekanligini alohida e’tirof etish zarur. Ana shunday asosda o‘quvchining ichki salohiyati yuzaga chiqadi, tafakkuri o‘z yo‘lini topadi, uning badiiy-estetik qarashlari shakllanadi va u hayotni obrazlar orqali anglay boshlaydi.

Zamonaviy texnologiyalar taraqqiyoti bilan birga sun’iy intellekt (SI) vositalarining ta’lim tizimiga kirib kelishi adabiyotni o‘qitish usullarini ham sezilarli darajada boyitmoqda. “Hech kim kelajakni batafsil bashorat qila olmasa-da, inson darajasidagi (yoki undan yuqori) aql-zakovatga ega kompyuterlar bizning kundalik hayotimizga va sivilizatsiyaning kelajakdagi rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatishi aniq”. [2] Ayniqsa, bolalar adabiyotini o‘qitishda SI vositalarining qo‘llanilishi o‘quvchilarning adabiy matnga bo‘lgan qiziqishini oshirish, uni chuqurroq anglash, tafakkur qilish va ijodiy yondashish salohiyatini rivojlantirishda yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Bugungi kunda ChatGPT, Deep Seek, Claude, Miro AI, Grammarly, Poe AI kabi sun’iy intellekt asosidagi ilovalar adabiy jarayonga integratsiyalashib, o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, ifoda qilish,

tahlil qilish va yangilik yaratish ko‘nikmalarini shakllantirishda faol ishtirok etmoqda.

Masalan, ChatGPT ilovasi orqali o‘quvchilar ertaklar, hikoyalar, personajlar, she’rlar yoki dramalar yaratishda yordamchi vosita sifatida foydalanishlari mumkin. O‘quvchi oddiy matn asosida “ertakka boshqa yakun yozib ber”, “qahramon boshqa mamlakatda qanday yashagan bo‘lardi?”, “bu hikoyaning boshqa versiyasini tuz”, “yaxshi odam yomon rolida chiqsa nima bo‘ladi?” kabi topshiriqlarni berishi mumkin va ChatGPT bunga javoban ijodiy namunalar ishlab chiqadi. Bu esa bolani fikrlashga, mantiqiy bog‘lanishlar hosil qilishga, o‘z nuqtai nazarini ifodalashga o‘rgatadi.

Bundan tashqari, sun’iy intellekt yordamida interaktiv testlar, kichik ssenariylar, asar asosida tayyorlangan dramatik sahnalar yaratish, asar personajlaridan “intervyu olish”, yoki “virtual qahramon bilan suhbat” kabi topshiriqlarni amalga oshirish orqali o‘quvchilarning adabiy nutqi va tafakkuri kuchayadi. Ko‘pgina AI ilovalari matnni tahlil qilish, muhim joylarni ajratish, asosiy g‘oya va xulosalarni chiqarish imkoniyatini ham beradi. Shu orqali bolalar adabiyoti nafaqat o‘qish va tushunish jarayoni, balki interaktiv, raqamli hamda individual yondashuvga asoslangan faol o‘yin va ijodiy tajribaga aylanadi.

Shuningdek, AI yordamida rasm asosida hikoya tuzish, audiomatnlarni matnga aylantirish, yoki aksincha, matn asosida ovozli ertaklar yaratish, hatto qahramonlar harakatini animatsion tarzda namoyish etish mumkin. Bu esa bolalarni ko‘p tarmoqli o‘rganish orqali ta’limga jalb etadi, chunki har bir bola har xil uslubda – ko‘rish, eshitish yoki harakat orqali bilimni yaxshiroq o‘zlashtiradi. AI vositalari aynan shuni ta’minlaydi.

Bunday yondashuvlarda o‘qituvchining roli yo‘qolmaydi, aksincha, kuchayadi. O‘qituvchi AI vositalarini tanlaydi, ularni dars maqsadlariga moslashtiradi, o‘quvchilar faoliyatini yo‘naltiradi va baholaydi. Shu sababli AI vositalari raqib emas, balki o‘qituvchining kuchli hamkoriga aylanadi.

Sun’iy intellektning ta’lim sohasiga jadal kirib kelishi bilan pedagoglar, ota-onalar va mutaxassislar orasida turli qarashlar shakllanmoqda. Xususan, ularning ko‘pchiligi “sun’iy intellekt inson ijodkorligini yo‘qqa chiqarmaydimi?”, “bolalarning mustaqil fikrlashi pasayib qolmaydimi?”, “kitob o‘qishga ehtiyoj qolmaydimi?” degan savollar bilan tashvishlanmoqda. Bunday savollar tabiiy, chunki har qanday yangi texnologik vosita dastlab inson faoliyatiga xavf sifatida qaraladi. Ammo chuqur tahlil qilinsa, sun’iy intellekt — ayniqsa, bolalar adabiyoti va ijodiy tafakkurga doir o‘quv jarayonlarida — raqib emas, balki kuchli hamkor bo‘lishi mumkin.

Avvalo, sun’iy intellekt insonni to‘liq almashtira olmaydi. AI – bu mavjud ma’lumotlar asosida yangi kontekstlar yaratadigan, lekin chuqur hissiy kechinmalar, hayotiy tajriba, o‘ziga xos estetik qarash kabi sof insoniy xususiyatlarga ega bo‘lmagan vositadir. Shunday ekan, u inson ijodkorligiga raqobat emas, balki tayanch bo‘la oladi. AI vositalari o‘quvchilarga tayyor javob bermaydi, aksincha ularning savollariga asoslangan tavsiyalar, namunalar, takliflar, yo‘nalishlar beradi. Asosiy ijodiy faoliyat esa bola tomonidan amalga oshiriladi.

Masalan, ChatGPT ilovasidan foydalanayotgan o‘quvchi ertak tuzishda yordam olishi mumkin, lekin qahramonlar xarakteri, voqealar ketma-ketligi, yakuniy g‘oya uning shaxsiy tanloviga bog‘liq bo‘ladi. Shu tariqa bola bir necha variantlarni ko‘rib chiqadi, solishtiradi, baho beradi, o‘z pozitsiyasini bildiradi. Bu esa ijodiy tafakkurning eng muhim bosqichlaridir. AI bu jarayonda vositachi sifatida xizmat qiladi.

Yana bir jihat – AI bolani o‘rganishga undaydi. O‘quvchi qiziqgan savolini sun’iy intellektga beradi, javob oladi, lekin bu javob ustida yana savol tug‘iladi, u tahlil qilinadi, tekshiriladi. Bu o‘z navbatida mustaqil izlanish, tanqidiy fikrlash va yangilik yaratish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. Demak, sun’iy intellektdan to‘g‘ri foydalanilsa, u bola tafakkurini sustlashtirmaydi, balki uni faollashtiradi. Bu erda asosiy kalit — “to‘g‘ri foydalanish” tamoyilidir.

Shu o‘rinda o‘qituvchining roli yana bir bor muhim ahamiyat kasb etadi. U AI vositalarining imkoniyatlarini didaktik maqsadga yo‘naltiradi, tanlab ishlatadi, bolalarga ijodiy topshiriqlar beradi, sun’iy intellektdan qanday savollar orqali samarali foydalanish mumkinligini o‘rgatadi. Ya’ni sun’iy intellekt bu jarayonda raqib emas, hamkor sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, adabiyot singari hissiyot, tasavvur, obraz, estetik baho, go‘zallikni his etish kabi sohalarda inson ijodi etakchi o‘rinda qoladi.

Shunday qilib, AI vositalarini to‘g‘ri, maqsadli va metodik jihatdan asoslangan tarzda dars jarayoniga kiritish orqali bolalar adabiyoti orqali ijodiy tafakkurni rivojlantirish, o‘quvchining nutq madaniyati, tasavvuri va tahliliy fikrlash salohiyatini oshirish mumkin. Bunda sun’iy intellekt kuchli yordamchi vosita bo‘lib xizmat qiladi, lekin hech qachon bolalarning shaxsiy ijodkorlik salohiyatini to‘liq o‘rnini bosa olmaydi.

Sun’iy intellektga asoslangan metodik yondashuvlar maktab ta’limi, xususan boshlang‘ich sinflarda bolalar adabiyotini o‘qitishda o‘qituvchining kreativ yondashuvlariga keng imkoniyat yaratadi. An’anaviy yondashuvda o‘quvchi matnni o‘qiydi, savollarga javob beradi, muhokama qiladi. AI vositalari esa ushbu jarayonlarni chuqurlashtirib, o‘quvchi faoliyatini interaktiv va individual tarzda

tashkil etishga xizmat qiladi. Quyida sun’iy intellekt asosidagi bir nechta metodik yondashuv va amaliy misollar keltiriladi.

Alternativ yakun yaratish metodi – ChatGPT yoki shunga o‘xshash AI ilovalari yordamida o‘quvchiga tanish ertak yoki hikoyaning muqobil yakunini yaratish topshiriladi. Masalan, “Boy ila gado” ertagini AI orqali boyning nuqtayi nazaridan qayta yozish, yoki “Zumrad va Qimmat” ertagining davomiy qismini o‘ylab topish. Bu metod bolada empatiya, obrazga kirishish, tasavvur qilish va yozma nutqni rivojlantiradi.

Matn asosida dramatik sahnalashtirish – AI vositalari yordamida o‘quvchi adabiy matn asosida sahna ssenariysi tuzadi, qahramonlar uchun dialoglar yozadi. ChatGPTdan “Sen hozir “Shum bola” asaridagi bosh qahramon bo‘lib, militsiyachiga nimalar deysan?” kabi topshiriqlar orqali rolga kirish qobiliyati, dramatik fikrlash shakllanadi.

Savol-javob orqali izlanishli o‘qish – o‘quvchi matnni o‘qib chiqqach, ChatGPT orqali “Bu asardagi asosiy muammo nima?”, “Qahramon o‘rnida sen bo‘lganingda qanday yo‘l tutarding?”, “Bu hikoya kimga yoqishi mumkin?” kabi ochiq savollar orqali tahliliy tafakkurini rivojlantiradi. O‘quvchi AI bilan suhbat qurish jarayonida o‘z fikrlarini aniqroq ifodalashga intiladi.

Kross-platformaviy adabiy ijod – bolalarning AI bilan birga she’r yozish, hikoya boshlang‘ichi berilgach, davomini yozish, yoki belgili obrazlar ishtirokida yangi voqealar yaratishlari mumkin. Masalan: “ChatGPT, menga she’r o‘rniga sichqon bosh qahramon bo‘lgan ertak tuzib ber” – deyishi mumkin. AI javobi asosida bola o‘ziga xos g‘oyalarni shakllantiradi.

Sun’iy intellekt yordamida til o‘rganish va sinonim ishlatish – bolalar yozgan matnlarida AI yordamida sinonimlar, iboralar, boshqa uslubiy vositalar orqali ifodani boyitadi. Masalan, o‘quvchi yozgan jumlani ChatGPT orqali “yana chiroyliroq yoz” deb so‘rab, leksik imkoniyatlarini kengaytiradi.

Matn asosida tasviriy san’at bilan uyg‘unlik – o‘quvchi ertak o‘qigach, ChatGPT yordamida ertakdagi joy, qahramon, holatlarni tasvirlovchi tasviriy topshiriqlar oladi. Masalan: “Zumradning uyi qanday ko‘rinishda bo‘lishi mumkin?” – degan savol asosida AI tavsiyalariga tayangan holda chizmachilik bilan shug‘ullanadi. Bu multimodal yondashuvni ta’minlaydi.

Ushbu metodik yondashuvlar orqali bolalar sun’iy intellektni passiv foydalaniladigan vosita emas, balki muloqot qilinadigan, maslahat olinadigan va fikr yuritishda yordam beradigan raqamli yordamchi sifatida qabul qilishadi. Bunda o‘qituvchi AI vositalaridan qanday foydalansa bo‘ladi, qanday cheklovlarga rioya qilish lozim, qanday topshiriqlar ijodkorlikni qo‘zg‘atadi – degan mezonlar asosida metodik ish olib boradi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, sun’iy intellekt asosidagi metodlar adabiyotni o‘qitishda statik yondashuvdan dinamik, interaktiv va ijodiy yondashuvga o‘tish imkonini beradi. Bu esa ijodiy tafakkurni shakllantirishda muhim omillardan biridir.

Sun’iy intellektning bolalar adabiyotiga integratsiyalashuvi ko‘plab ijodiy va didaktik imkoniyatlarni ochib bersa-da, ushbu jarayonda muayyan xavf va ehtimollar ham mavjud. Bu xavflarni e’tiborsiz qoldirish bolalarning mustaqil fikrlashi, tanqidiy yondashuvi va haqiqiy adabiy-estetik tajriba orttirishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu sababli, sun’iy intellekt vositalarining afzalliklari bilan bir qatorda, ehtiyotkorlik bilan yondashishni talab qiladigan jihatlarini ham ko‘rib chiqish lozim.

Avvalo, sun’iy intellekt bilan ko‘p ishlash natijasida o‘quvchi o‘zining ijodiy fikriga emas, tayyor javoblarga tayanib qolishi mumkin. Bu esa mustaqil yozish, obraz yaratish, matnni tahlil qilish kabi muhim ko‘nikmalarning susayishiga olib keladi. Masalan, o‘quvchi hikoya yozishda AI tavsiyalariga to‘liq tayanib, o‘z fantaziyasini ishga solmay qo‘yishi mumkin. Shu bois, o‘qituvchi AI vositalaridan foydalanishda doimiy nazorat va yo‘naltirishni amalga oshirishi, AI faqat yordamchi vosita ekani, yaratuvchi esa o‘quvchining o‘zi bo‘lishi kerakligini tushuntirib borishi zarur.

Yana bir xavf – bolalarning tanqidiy fikrlash qobiliyatining susayishidir. ChatGPT kabi vositalar tez va mantiqli javob beradi, biroq bu javoblar har doim to‘g‘ri yoki mukammal emas. O‘quvchi esa bu javoblarni “to‘g‘ri haqiqat” deb qabul qilishi mumkin. Bu esa tanqidiy fikrlash, shubha qilish, qayta tahlil qilish kabi tafakkur jarayonlarining zaiflashishiga olib keladi. Shu bois, AI javoblarini o‘qib, “Bu fikrga qo‘shilasanmi?”, “Seningcha bu qanday bo‘lgan bo‘lar edi?” kabi savollar bilan o‘quvchini mustaqil xulosa chiqarishga undash muhimdir.

Bundan tashqari, AI yordamida yozilgan matnlar ko‘pincha sun’iy ohangda, emotsiyasiz va shablon asosida tuzilgan bo‘ladi. Bolalar bu ohangga o‘rganib qolib, estetik ifoda, obrazli til, poetik tuyg‘uni real adabiy matnlarda to‘laqonli anglab eta olmasligi mumkin. Ya’ni, bolalar ko‘proq faktlarga, mantiqiy izchillikka urg‘u beradigan AI matnlariga qaram bo‘lib qolsa, adabiyotning emotsional, badiiy qatlamlari ikkinchi darajaga tushib qoladi. Bu esa adabiyotning tarbiyaviy va estetik vazifasiga to‘g‘ri kelmaydi.

Yana bir muhim jihat – intellektual mulk va plagiat masalasidir. O‘quvchi AI yordamida matn yozganida bu matn qanchalik o‘ziga tegishli? Bu savol ta’lim tizimi uchun dolzarbdir. O‘qituvchi baholash jarayonida AI orqali yozilgan matnni aniq ajrata olmasligi mumkin. Bu esa baholashning adolatliligiga putur etkazadi.

Shu sababli, AI vositalari bilan ishlashda mualliflik va ijodiylik chegaralarini belgilash muhim masalalardan biridir.

Bundan tashqari, bolalarning yoshiga mos kelmaydigan kontentga duch kelish xavfi ham mavjud. AI vositalari har doim pedagogik jihatdan filtrlangan ma’lumot bermasligi mumkin. Shu bois, o‘qituvchi sun’iy intellekt vositalarini sinfda yoki topshiriq sifatida ishlatishda doimiy kuzatuv va nazoratni yo‘lga qo‘yishi, ishonchli va xavfsiz platformalardan foydalanishi zarur.

Sun’iy intellekt vositalarining salbiy ta’siri ularni umuman rad etish uchun emas, balki ularni ehtiyotkorlik va didaktik strategiya asosida foydalanish zarurligini anglatadi. Bu borada o‘qituvchi vositachilik qiluvchi, yo‘naltiruvchi va baholovchi sifatida muhim rol o‘ynaydi. To‘g‘ri yondashuv orqali AI vositalari xavf emas, balki imkoniyatga aylanadi.

Kelajakda sun’iy intellekt texnologiyalari bolalar adabiyotida ta’limni shaxsiylashtirish jarayonini yangi bosqichga olib chiqishi kutilmoqda. Har bir o‘quvchining qiziqishlari, bilim darajasi, o‘qish sur’ati va o‘rganish uslubi turlicha bo‘lgan bir paytda, AI yordamida moslashtirilgan adabiy ta’lim modelini joriy etish orqali o‘quv jarayoni ancha samarali va qiziqarli bo‘lishi mumkin.

AI vositalari, jumladan, ChatGPT yoki boshqa AI yordamchilar, har bir o‘quvchining savollariga individual javob bera oladi, tushunmagan joylarini izohlab, murakkab matnlarni engilroq tilda tushuntirib beradi. Masalan, 3-sinf o‘quvchisi “Zumrad va Qimmat” ertagini o‘qiyotganda tushunmagan so‘zlarni AI orqali izohlab, hikoyaning mohiyatini yaxshiroq anglaydi. 4-sinf o‘quvchisi esa o‘sha ertak asosida boshqa yakunlar bilan yangi syujet yaratishda AI yordamidan foydalanishi mumkin. Shu tarzda har bir bola o‘z darajasiga mos adabiy faoliyat bilan shug‘ullanadi.

AI yordamida tuzilgan platformalar o‘quvchining o‘qish tezligi, qaysi mavzularda qiynalayotgani, qanday matnlar unga qiziqarliligini aniqlab borishi va unga mos adabiy asarlarni tavsiya qilishi mumkin. Bu esa o‘quvchi va matn o‘rtasidagi bog‘liqlikni kuchaytiradi. Masalan, texnikaga qiziqqan bola uchun sarguzasht-fantastik hikoyalar, tabiatga mehr qo‘ygan o‘quvchi uchun ekologik yo‘nalishdagi ertaklar taklif etilishi mumkin.

Shuningdek, AI asosida yaratilgan o‘quv dasturlarida gamifikatsiya (o‘yinlashtirish) unsurlari kuchli bo‘lib, bolalar uchun topshiriq bajarish jarayoni o‘yinga aylanishi mumkin. Masalan, “adabiy viktorina” o‘yinlari, “qahramonni to‘g‘ri yo‘l bilan olib o‘t” kabi interaktiv topshiriqlar orqali o‘quvchi asar mazmunini chuqurroq anglaydi va o‘rganadi. Shu bilan birga, sun’iy intellekt bolaning tanlovlariga qarab yangi savollar yoki ijodiy topshiriqlarni taklif etadi.

Yana bir muhim imkoniyat – inkluziv ta’lim sohasida AI yordami. O‘qish qobiliyati cheklangan, eshitish yoki ko‘rish muammolari bo‘lgan bolalar uchun AI vositalari matnni ovozli o‘qib berish, vizual ifodalar bilan tushuntirish, interaktiv yordam taklif etish orqali ularga adabiyotdan chetda qolmaslik imkonini beradi. Bu esa ta’limda teng imkoniyatlar tamoyilini amalga oshirishda muhim qadamdir.

Bundan tashqari, AI bolalar adabiyotini o‘qitishda o‘qituvchining vaqtini tejab, avtomatlashtirilgan tahlillar orqali har bir o‘quvchining o‘sish dinamikasini ko‘rsatib bera oladi. Masalan, o‘quvchi qaysi asarlar ustida ko‘proq ishlagan, qanday savollarga qiyin javob bergan, nimalarni tez tushungan – bularning barchasi tahlil qilinib, o‘qituvchiga taqdim etiladi. Bu esa ta’limda samarali rejalashtirish va nazoratga xizmat qiladi.

Kelajakda sun’iy intellekt bolalar adabiyotini o‘qitishda nafaqat yordamchi vosita, balki har bir o‘quvchi uchun “shaxsiy o‘qituvchi” rolini o‘ynashi mumkin. AI vositalari orqali adabiy ta’lim yanada interaktiv, moslashuvchan va ijodkorlikka undovchi bo‘lib boradi. Ammo bu imkoniyatlardan to‘g‘ri foydalanish, metodik yondashuvni chuqur ishlab chiqish, AIning imkon va cheklovlarini yaxshi tushunish orqali amalga oshadi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining bolalar adabiyoti sohasiga kirib kelishi ta’lim jarayonida yangi ufqlarni ochmoqda. Bu imkoniyatlar o‘quvchilarning individual qobiliyatlarini rivojlantirish, o‘quv jarayonini moslashtirish, adabiy tanqidiy va tahliliy fikrlashni shakllantirishda katta xizmat qilishi mumkin. ChatGPT, AI ilovalari kabi vositalar orqali bolalar matnni chuqur anglab olish, yangi syujetlar tuzish, obrazlar bilan ishlash, hikoya yozish, savol-javoblar orqali adabiy tafakkurini kengaytirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

Sun’iy intellektdan foydalanish o‘quvchilarni ijodiy fikrlashga undash, o‘z g‘oyalarini shakllantirish, matnga yangicha yondashuvni o‘rganish, shuningdek, til boyligini oshirishga xizmat qiladi. Ayniqsa, AI vositalari orqali real vaqt rejimida savol-javob qilish, muammoli vaziyatlar echimini izlash, hikoyaga boshqa yakun topish, o‘xshash voqealarni tahlil qilish kabi mashg‘ulotlar ijodiy tafakkurni faol harakatga keltiradi.

Biroq bu jarayon bir yoqlama yondashuvni emas, balki muvozanatli, pedagogik nazorat asosida olib borilishini talab etadi. Sun’iy intellekt o‘qituvchining o‘rnini bosa olmaydi, u faqat yordamchi rolini o‘ynashi mumkin. Adabiyotda his, obraz, badiiy-estetik zavq, poetik tafakkur kabi jihatlar sun’iy tizimlar emas, balki inson qalbi orqali shakllanadi. Shu sababli, AI vositalaridan to‘g‘ri foydalanish – nafaqat texnologik bilimni, balki pedagogik mahoratni ham talab etadi.

Shu o‘rinda muhim savol tug‘iladi: sun’iy intellekt – raqobatchi yoki hamkor? Mazkur maqolada keltirilgan tahlil va misollar shuni ko‘rsatadiki, AI vositalari adabiy ta’limda raqib emas, balki to‘g‘ri yondashilganda kuchli hamkor bo‘lishi mumkin. U o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi ijodiy muloqotni qo‘llab-quvvatlaydi, o‘quvchining ichki salohiyatini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi, shuningdek, metodik faoliyatda yangi yondashuvlar paydo bo‘lishiga turtki beradi.

Xulosa qilib aytganda, bolalar adabiyotida sun’iy intellektdan foydalanishning kelajagi porloqdir. U ijodkorlikni rivojlantirishda, mustaqil fikrlashni shakllantirishda, adabiy-estetik tarbiyani boyitishda katta yordamchi bo‘lishi mumkin. Ammo bu jarayonda insoniylik, badiiylik, milliy qadriyatlar va pedagogik maqsad doimiy ustuvorlikka ega bo‘lishi lozim. Sun’iy intellekt texnologiyalari esa ana shu qadriyatlarni yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladigan zamonaviy vosita sifatida xizmat qilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Filipova I.A. Sun’iy intellektni huquqiy tartibga solish: ma’ruzalar kursi. Rus tilidan tarjima Z.O. Kuvandikov, mas’ul muharrir A.R. Axatov - Samarqand: Samarqand davlat universiteti, 2022. 7 bet.

2. Russell SJ, Norvig P. Sun’iy intellekt: zamonaviy yondashuv. Prentice Hall. Englewood Cliffs, NyuJersi. 1995-yil. 3-bet.

3. Inoyatova, D. (2024). Boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. University Research Base, 103-107.

4. Inoyatova, D. (2024). Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining hissiy intellektini oshirishda kitob o‘qishning ahamiyati. University Research Base, 130-134.

SUN’IY INTELLEKT VA TILSHUNOSLIK

Sunatov Jo‘rabek Turg‘unbek o‘g‘li,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM assistent o‘qituvchisi.
Zikrillayeva Farangiz Baxtiyor qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM talabasi.
Husenova Madina Muxsin qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM talabasi.
Sanayeva Mahliyo Rauf qizi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM talabasi.

Annotatsiya

Ushbu maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining tilshunoslikka integratsiyasi va ularning asosiy yo‘nalishlari o‘rganilgan. Tabiiy tilni qayta ishlash, avtomatik tarjima, nutqni tahlil qilish, matn generatsiyasi kabi sohalardagi

ilg‘or SI texnologiyalari tahlil qilinadi hamda ularning imkoniyatlari, afzalliklari va mavjud muammolari yoritiladi.

Kalit so‘zlar. Sun’iy intellekt, tilshunoslik, tabiiy tilni qayta ishlash, avtomatik tarjima, nutqni tahlil qilish.

Аннотация

В статье рассматривается интеграция технологий искусственного интеллекта в лингвистику и ее основные направления. Будут проанализированы передовые технологии искусственного интеллекта в таких областях, как обработка естественного языка, автоматический перевод, анализ речи и генерация текста, а также подчеркнуты их возможности, преимущества и текущие проблемы.

Ключевые слова. Искусственный интеллект, лингвистика, обработка естественного языка, машинный перевод, анализ речи.

Annotation

This article examines the integration of artificial intelligence technologies into linguistics and their main directions. Advanced AI technologies in areas such as natural language processing, automatic translation, speech analysis, and text generation are analyzed, and their capabilities, advantages, and current problems are highlighted.

Keywords. Artificial intelligence, linguistics, natural language processing, machine translation, speech analysis.

Sun’iy intellekt (SI; inglizcha: artificial intelligence, AI) – inson intellektiga taqlid qilishga qodir bo‘lgan mashinalar yaratishga qaratilgan fan va texnologiya sohasi.

Bugungi kunda keng qo‘llanilib kelinayotgan sun’iy intellekt texnologiyalariga aqlli veb-qidiruv tizimlari (masalan, YouTube Search), tavsiya tizimlari (YouTube, Amazon va Netflix), tabiiy tilni tushunish (Google Assistant, Siri va Alexa), o‘zini-o‘zi boshqaradigan avtomobillar (masalan, Waymo) va boshqalarni misol qilish mumkin[1,156].

Alan Turing sun’iy intellekt sohasida olib borilgan ilk tadqiqot muallifi bo‘lgan. Sun’iy intellektga 1956-yili mustaqil fan sohasi sifatida asos solingan. Shu yilning yozida Dartmouth kollejida o‘tgan anjumanda John McCarthy „sun’iy intellekt” atamasini birinchi marta ishlatgan va tarixga mazkur atama muallifi o‘laroq kirgan. Sun’iy intellekt bo‘yicha tadqiqotlar XX asr o‘rtalaridan beri qilinib kelinsa-da, unga nisbatan ommaviy qiziqish 2012-yilda chuqur o‘rganuv boshqa sun’iy intellekt metodlaridan ustunligini namoyon etganda hamda 2017-yilda transformer arxitekturasida erishilgan yutuqlar ortidan keskin ortgan. 2020-yillar boshlarida mazkur soha gurkirab rivojlanib, ko‘plab shirkatlar, universitetlar va

laboratoriyalar sun’iy intellekt sohasida sezilarli yutuqlarga erishib kelishmoqda[2,194].

Ushbu soha Homosapiensning aql-zakovati shu qadar aniq tasvirlanishi mumkinki, uni hatto aqlli mavjudotlarning asosiy xususiyati bo‘lgan mashina tomonidan modellashtirish mumkin degan taxminga asoslanadi. Falsafa bo‘limida Dartmut taklifiga qarang. Bu esa aqlning tabiati va sun’iy mavjudotlarni yaratish axloqi haqidagi falsafiy savollarni, qadim zamonlardan beri afsona, fantastika va falsafada o‘rganilgan savollarni keltirib chiqaradi. Sun’iy intellektga optimizm bilan qaraladi. Optimizm dastlabki sun’iy intellekt tadqiqotchilarining bashoratlarida mavjud edi (qarang: SI tarixidagi optimizm, shuningdek, Rey Kurzveyl kabi zamonaviy transhumanistlarning fikrlashlarida). Ammo inqirozlarni ham boshdan kechirdi. Inqirozlarni 1966-yilda ALPAC e’lonida, 1970-yilda perseptronlarning etishmasligi, 1973-yilda Lighthill e’lonida va 1987-yilda lisp mashinalari bozorining rivojlanishida ko‘rish mumkin. Hozirgi vaqtda sun’iy intellekt texnologiya sanoatining muhim qismiga aylandi va kompyuter fanidagi ko‘plab eng qiyin muammolarga echim taklif qiladi. Sun’iy intellekt tadqiqotlari yuqori texnologiyali va ixtisoslashgan soha bo‘lib, u ko‘pincha bir-biri bilan aloqa qila olmaydigan kichik sohalarga „chuqur“ bo‘linadi. Ixtisoslashgan muammolarni hal qilish, ixtisoslashgan muassasalar, individual tadqiqotchilar ishi va juda turli xil vositalardan foydalanish va sun’iy intellektni qanday amalga oshirish kerakligi haqidagi uzoq vaqtdan beri mavjud bo‘lgan fikr farqlari atrofida kichik sohalar paydo bo‘ldi. SIning zamirida fikrlash, bilish, rejalashtirish, o‘rganish, muloqot qilish, his qilish, obyektlarni boshqarish va harakatlantirish qobiliyati kabi ko‘nikmalar to‘plami mavjud. Umumiy razvedka (yoki „kuchli SI“) sanoatning uzoq muddatli maqsadlaridan biridir[3,28].

Bugungi kunga kelib sun’iy intellekt tushunchasi juda keng qamrovli tushunchaga aylanib bormoqda. Masalan, mobil qurilmangizdagi dasturlar: Google, lug‘atlar, turli xil o‘yinlar va hokazolar ham sun’iy intellektga yaqqol misol bo‘la oladi. Zamonaviy sun’iy intellekt bu o‘z atrof-muhitini idrok eta oladigan va o‘z maqsadlariga muvaffaqiyatli erishish imkoniyatlarini maksimal darajada oshirish uchun harakat qila oladigan, ma’lumotlarni o‘rganadigan va tahlil qiladigan tizimdir[4,75].

Faqat hozirda ularning qamrovi kichikroq bo‘lib, ma’lum bir yo‘nalishdagina sizga yordam bera oladi. Ya’ni bajarmoqchi bo‘lgan amallaringiz turiga qarab tegishli dasturdan foydalanasiz.

Sun’iy intellekt foydali bo‘lishi uchun u qo‘llanilishi kerak. Uning haqiqiy qiymati faqat amalda bo‘ladigan ma’lumotlarni taqdim etganda amalga oshirilishi mumkin. Agar biz sun’iy intellektni inson miyasi nuqtai nazaridan o‘ylaydigan

bo‘lsak, unda sun’iy intellekt texnologiyalari qo‘llar, ko‘zlar va tana harakatlariga o‘xshaydi – bu bizga miya g‘oyalarini hayotga tatbiq etish imkonini beradi. Quyida eng ko‘p qo‘llaniladigan va eng tez rivojlanayotgan sun’iy intellekt texnologiyalari keltirilgan[5,330].

OpenAI loyihasi tomonidan ishga tushirilgan ChatGPT generativ sun’iy intellektdir. U matnli javoblarni yaratishda qo‘l keladi va oddiy suhbatlardan tortib murakkab muammolarni hal qilishgacha bo‘lgan turli xil echimlarni taklif qila oladi. Quyida ChatGPT haqida qisqacha:

ChatGPT’ning xususiyatlari:

1) Ko‘p tillarda suhbat qura olish: GPT nafaqat ingliz, balki boshqa tillarda ham suhbat qura oladi, tillar ro‘yxatida o‘zbek tili ham mavjud;

2) Kreativ javob berish: ChatGPT kontent uchun takrorlanmas matnlar yoza oladi, ularga hatto hikoya va she’rlar ham kiradi;

3) Kodlar bilan ishlay olish: Sun’iy ong dasturchilarga kodlari bilan ishlashda yordam berishi, kodlardagi xatolarni topishi, ularni formatlashi mumkin;

4) Ma’lumot izlash: GPT o‘zining kundan kunga kengayib borayotgan ma’lumotlar bazasi orqali siz izlayotgan narsani topib bera oladi[6,60].

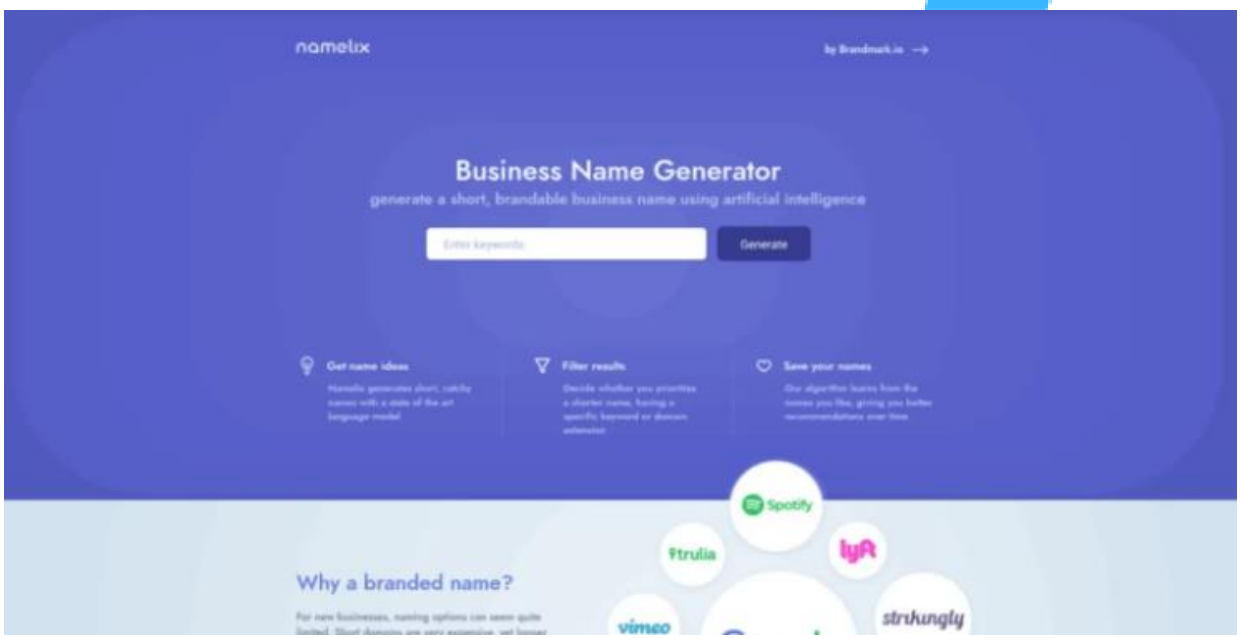
Namelix

Namelix – bu yangi biznes yoki brendni nomlash kabi vazifalarni soddalashtirish uchun mo‘ljallangan sun’iy intellekt texnologiyasi. Ilg‘or algoritmlar sababli Namelix qisqa va esda qolarli nomlarni yaratishga ixtisoslashgan. Tadbirkorlar, startaplar va marketologlar uchun juda mos bo‘lgan ushbu vosita bozorda ajralib turadigan o‘ziga xos nom topish muammosiga ijodiy echim taklif etadi.

Namelixning xususiyatlari:

1) Noyob nomlar: Namelix noyob va jozibali biznes nomlarini yaratish uchun eng zamonaviy sun’iy ong modellaridan foydalanadi;

2) Filtrlar tizimi: Foydalanuvchilar mukammal nomni qidirishda nom uzunligini belgilashi, kalit iboralarni kiritishi yoki domen kengaytmasini sozlashlari mumkin.

1-rasm. Namelix interfeysi

Fliki.

Fliki – sun’iy intellekt yordamida video yaratishni soddalashtiradigan innovatsion dastur. U matnni sun’iy ong ovozlari bilan jozibali video kontentga aylantirish uchun mo‘ljallangan bo‘lib, kontent yaratuvchilar, marketologlar va o‘qituvchilar uchun ajoyib echim hisoblanadi.

Flikining xususiyatlari:

1) Oson boshqaruv: Fliki oddiy yozuv muharrirni taklif etadi, bu video yaratishni ijtimoiy tarmoqdagi yozishmalar kabi osonlashtiradi;

2) Tezkor kontent yaratish: Sun’iy ong foydalanuvchilarga bir necha daqiqa ichida video yaratish imkonini beradi.

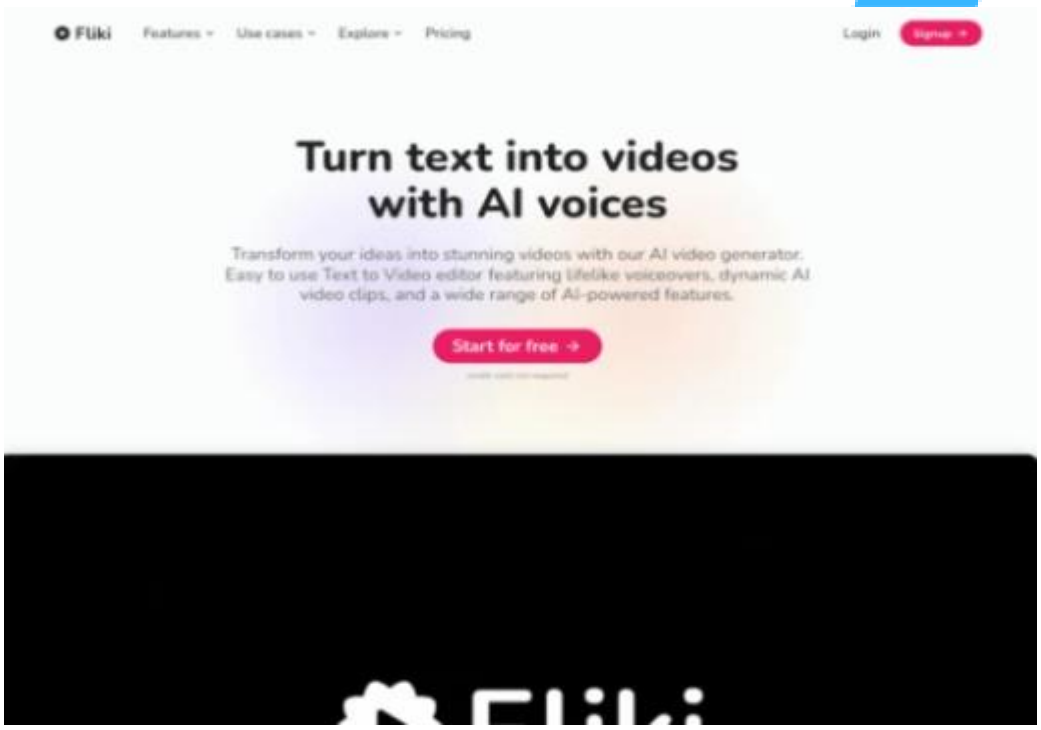
Sun’iy intellektning asosiy jihatlari

1) Mashinani o‘qitish (Machine Learning) — tajriba asosida o‘zlashtirsa bo‘ladigan tizimlarni yaratish usullarini o‘rganadigan sun’iy intellekt bo‘limi.

2) Nutq bilan ishlash (Natural Language Processing) — bu soha inson bilan tabiiy tilda muloqot qila oladigan tizimlarni yaratishga qaratilgan.

3) Kompyuterning ko‘rishi (Computer Vision) — soha kompyuterlarning rasm va videolarni tanib olish hamda tahlil qilishiga imkon beruvchi usullarni ishlab chiqishga qaratilgan.

4) Robototexnika sohasida sun’iy intellektdan turli sharoitlarda ishlashga qodir avtonom tizim va robotlar yaratiladi[7,88].

2-rasm. Fliki interfeysi

Sun’iy intellekt (SI) — informatikaning insonga xos aqlni talab qiladigan vazifalarni bajarishga qodir bo‘lgan kompyuter tizimlari va modellarini yaratishga bag‘ishlangan sohasi. Inson aql-idrokidan farqli o‘laroq sun’iy intellekt faoliyatni avtomatlashtiradigan, tajriba asosida o‘rganadigan va obrazlarni ajrata oladigan vosita va tizimlarni yaratishga intiladi.

SI kasalliklarni diagnostika qilish, aniqlash va yangi dori-darmonlarni ishlab chiqishda ishlatiladi. U ishlab chiqarishni avtomatlashtirish va qurilishdagi jarayonlarni optimallashtirishda qo‘llanadi. Moliya sohasida esa sun’iy intellektdan bozorlarni tahlil qilish, tendensiyalarni taxmin qilish va investitsiya strategiyalarini ishlab chiqishda foydalaniladi. Sun’iy intellekt yordamida avtonom avtomobillar, trafikni boshqarish va marshrutlash tizimlarini yaxshilash mumkin.

SI va Tilshunoslik integratsiyasi sohalari (Sun'iy intellekt - Tilshunoslik)

- Tabiiy tilni qayta ishlash
- Avtomatik tarjima
- Avtomatik matn generatsiyasi
- Nutqni tanib olish
- Sentiment tahlil
- Diskurs tahlili

Sun’iy intellektning bir qancha turlari tilshunoslik bilan bog‘liqdir. Ular quyidagilardir[8,125]:

1. Tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing - NLP). NLP — sun'iy intellektning eng bevosita tilshunoslik bilan bog‘liq sohasi bo‘lib, inson

tillarini mashinalar orqali tahlil qilish, tushunish, ishlab chiqish va yaratishga qaratilgan. Misollar:

- Matnni tahlil qilish.
- Mashinaviy tarjima (Google Translate, DeepL).
- Nutqni matnga aylantirish (speech-to-text).
- Matndan nutqga aylantirish (text-to-speech).
- Avtomatik xulosa chiqarish (summarization).
- Matn tuzilishini va sintaktik tahlil qilish (syntactic parsing).

2. Kompyuter lingvistikasi (Computational Linguistics). Kompyuter lingvistikasi — sun’iy intellekt va tilshunoslikning kesishma nuqtasida joylashgan ilmiy soha bo‘lib, tillarni hisoblash usullari yordamida tahlil qilish bilan shug‘ullanadi. Misollar:

- Korpus lingvistikasi.
- Morfologik tahlil va generatsiya.
- Semantik tahlil.
- Sintaktik daraxtlarni yaratish.

3. Mashina o‘rganish (Machine Learning - ML). Mashina o‘rganish — NLP va tilshunoslikda ma'lumotlar asosida tillarni tushunishga o‘rgatish uchun qo‘llaniladi. Misollar:

- Matn tasnifi.
- His-tuyg‘ularni aniqlash (Sentiment analysis).
- Til modellarini yaratish (GPT, BERT).

4. Nutqni qayta ishlash (Speech Processing). Bu yo‘nalish inson nutqini tahlil qilish va mashina orqali qayta ishlash bilan bog‘liq. Misollar:

- Nutqni tanib olish (ASR - Automatic Speech Recognition).
- Nutqni sintez qilish (TTS - Text To Speech).
- Dialekt va aksentlarni aniqlash.

5. Semantik tahlil (Semantic Analysis). Matn yoki nutqdagi ma'no, kontekst, pragmatika, va semantik rollarni aniqlash. Misollar:

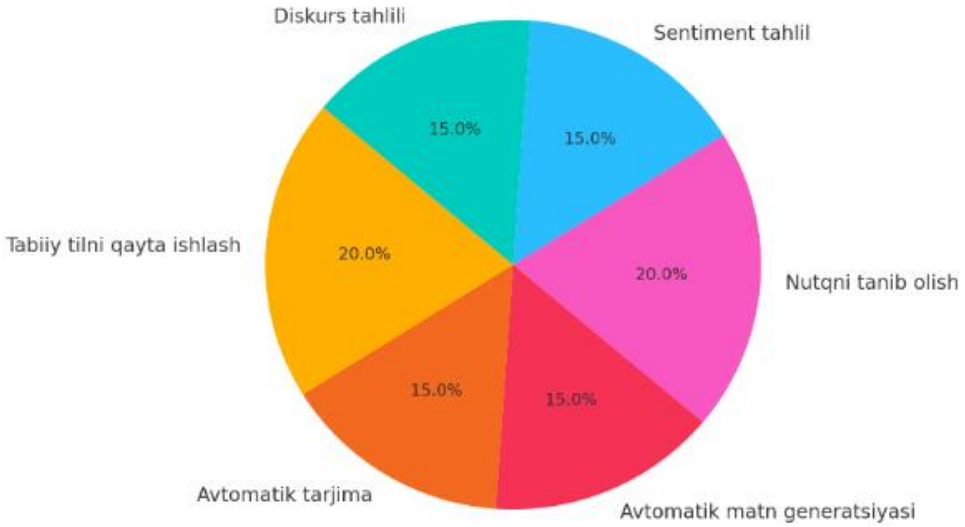
- Kontekstual tushunish.
- Savol-javob tizimlari (ChatGPT, Siri, Alexa).
- Avtomatik javob beruvchi tizimlar (chatbotlar).

6. Ko‘p tillilik va mashinalararo tarjima (Machine Translation - MT). Inson tillari orasida avtomatik tarjima qilish. Misollar:

- Google Translate.
- DeepL.
- Nevraviy mashinaviy tarjima (NMT).

7. Generativ sun’iy intellekt (Generative AI). Til asosida yangi matnlar, dialoglar yoki hikoyalar yaratish. Misollar:

- ChatGPT.
- Jasper AI.
- Ko‘p tilli matn generatsiyasi.

3-rasm. SI va Tilshunoslik integratsiyasi sohalari

Sun’iy intellekt texnologiyalari tilshunoslik sohasiga misli ko‘rilmagan yangiliklar olib kirmoqda. Ayniqsa, tabiiy tilni qayta ishlash, avtomatik tarjima, nutqni tahlil qilish, matn generatsiyasi kabi yo‘nalishlarda inson va mashina o‘rtasidagi tillar bo‘yicha aloqa deyarli inson darajasiga etmoqda. Biroq, ushbu texnologiyalar hali ham mukammallik darajasiga etmagan va xatoliklar, semantik noaniqliklar va madaniy tafovutlarni tushunish borasida izlanishlarni talab etadi. Kelajakda SI va tilshunoslik integratsiyasi yanada rivojlanib, inson tilini chuqur anglaydigan va unga mos echimlar taklif etuvchi tizimlar yaratilishi kutilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Botirovich, X. S. (2024). Raqamli muhitda o ‘qitish texnologiyalari va modellari. Modern education and development, 11(3), 155-161.

2. Sunatov, J. R., Rustamov, R., & Dustmurodova, M. (2024). Kompyuter lingvistikasida fonetik tahlil jarayoni. Modern Science and Research, 3(5), 191-195.

3. Botirovich, X. S. (2024). Kompyuter lingvistikasining bugungi kunda jahondagi ahamiyati. golden brain, 2(16), 26-30.

4. Raxmonov, X., & Sunatov, J. R. (2022). O‘zbek tili kompyuter lingvistikasi yo‘nalishida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar. computer linguistics: problems, solutions, prospects, 1(1).

5. Axmedovna, B. S. (2025, February). O‘zbekistonda xorijiy tillarning ahamiyati. In International Educators Conference (pp. 326-333).

6. Boymurotovna, X. N. (2025, March). Rus tilini o‘rganishda sun’iy intellekt va neyron tarmoqlarning roli. In International Conference on Educational Discoveries and Humanities (pp. 55-62).

7. Boymurotovna, X. N., qizi Oromova, S. S., Otajonova, K. R., & qizi Uralova, K.J. (2024). Moliya-bank sohasida sun’iy intellekt texnologiyalari. golden brain, 2(21), 86-90.

8. Botirovich, X. S. Murodullo o‘g, JOT, & Iskandar o‘g‘li, SB (2024). Python dasturlash tilining kelib chiqishi. Modern education and development, 11(3), 120-126.

O‘ZBEK TILINING RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAGI O‘RNI VA RIVOJI

Murtozaqulova Nafosatxon,
Andijon davlat chet tillari instituti talabasi.
Ilmiy maslahatchi: Abdullayev Sirojiddin Shaxsultanovich.

Annotatsiya

Ushbu maqola O‘zbek tilining raqamli texnologiyalardagi roli va rivojiga bag‘ishlangan. Maqolada tilning raqamli platformalarda qanday rivojlanayotgani, uning ahamiyati va zamonaviy texnologiyalarda, xususan, sun’iy intellekt va avtomatik tarjima tizimlarida o‘z o‘rnini qanday egallashga qaratilgan izlanishlar ko‘rib chiqiladi. O‘zbek tili raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashgan holda, ma’lumot almashish va ta’lim tizimlarida yangi imkoniyatlarni yaratmoqda. Maqolada tilning rivojlanishi uchun muhim bosqichlar va raqamli infratuzilma yaratish zarurati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Elektron platformalar, tarjima qilish, ilmiy texnologiyalar, global tendensiyalar, xalqaro tajribalar, semantik tahlil, raqamli imij, o‘zbek tiliga moslashtirish.

Abstract

This article is dedicated to the role and development of the Uzbek language in digital technologies. The article explores how the language is evolving on digital platforms, its importance, and its integration into modern technologies, particularly in artificial intelligence and automated translation systems. The Uzbek language, integrated with digital technologies, is creating new opportunities for information exchange and educational systems. The article also discusses essential stages of language development and the need to create digital infrastructure for the language.

Keywords: Electronic platforms, translation, scientific technologies, global trends, international experiences, semantic analysis, digital image, adaptation to Uzbek language.

Аннотация

Статья посвящена роли и развитию узбекского языка в цифровых технологиях. В статье рассматривается, как язык развивается на цифровых платформах, его значение и роль в современных технологиях, особенно в области искусственного интеллекта и автоматизированных систем перевода. Узбекский язык, интегрированный с цифровыми технологиями, создает новые возможности для обмена информацией и образовательных систем. В статье также обсуждаются важные этапы развития языка и необходимость создания цифровой инфраструктуры для языка.

Ключевые слова: Электронные платформы, перевод, научные технологии, глобальные тенденции, международный опыт, семантический анализ, цифровой имидж, адаптация к узбекскому языку

Zamonaviy dunyoda raqamli texnologiyalar hayotning barcha jabhalariga chuqur kirib bormoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, sun’iy intellekt, elektron platformalar tilshunoslik sohasida ham yangi davrni boshlab berdi. Endilikda til nafaqat muloqot vositasi, balki, tahlil qilish, ovozli buyruqlarni tushunish va ishlab chiqish kabi funksiyalarni bajarishga xizmat qilmoqda. Shu jarayonda o‘zbek tili ham raqamli muhitda o‘z o‘rnini topishi, axborot texnologiyalariga integratsiyalashuvi zarur bo‘lmoqda.

Prezident Shavkat Mirziyoyev 2023-yil 21-oktabr kungi tabrigida davlat tilining zamon bilan hamnafas holda rivojlanishini millat ruhining asosiy tayanchi sifatida talqin qilib, raqamli imkoniyatlar orqali uni ilm-fan, iqtisodiyot, ta’lim, tibbiyot, diplomatiya kabi sohalarda ta’sirchan muloqot vositasiga aylantirish zarurligini ta’kidlagan edi: “Raqamli makonda davlat tilini keng joriy etishga mo‘ljallangan ishlarni yangi bosqichga ko‘tarish, o‘zbek tilini axborot texnologiyalari sohasidagi yirik dasturlar tili qatoriga kiritish choralarini ko‘rish ham dolzarb vazifamiz bo‘lib qoladi”.[63] Ushbu chaqiriq o‘zbek tilining raqamli makondagi imkoniyatlarini chuqur tahlil qilish va amaliy takliflar ishlab chiqishni dolzarb masalaga aylantirmoqda. Raqamli texnologiyalar yordamida o‘zbek tilini rivojlantirish, uning texnologik jarayonlarga moslashuvi va xalqaro miqyosda keng qo‘llanilishini ta’minlash bugun jiddiy vazifa bo‘lib qolmoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt va mashinani o‘rgatish texnologiyalari yordamida tilni qayta ishlash va tarjima qilish imkoniyatlari yanada kengaymoqda.

[63] O‘zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2024-yil 21-oktabrdagi tabrigidan

O‘zbek tilining raqamli tizimlar bilan integratsiyasi uchun ilg‘or texnologiyalarni ishlab chiqish zarur. Masalan, avtomatik tarjima tizimlari, ovozli buyruqlarni tushunish va ularga javob berish kabi ilovalar yaratish orqali o‘zbek tilining raqamli platformalarda samarali ishlashini ta’minlash mumkin. Shu bilan birga, o‘zbek tilidagi raqamli materiallarning soni va sifatini oshirish, uni yangi ilmiy texnologiyalar va ilmiy izlanishlar bilan uyg‘unlashtirish ham dolzarb masala bo‘lib qolmoqda. O‘zbek tilining axborot texnologiyalari sohasidagi rivojlanishiga doimo yangi yondashuvlar kerak. Raqamli tizimlar va sun’iy intellektning yuqori samarali ishlashi uchun, avvalo, tilni raqamlashtirish zarur. O‘zbek tilining raqamli platformalarda keng tarqalishini ta’minlash uchun maxsus lug‘atlar, elektron darsliklar, interaktiv platformalar va onlayn kurslarni yaratish muhim hisoblanadi. Shuningdek, davlat va xususiy sektorda o‘zbek tilining raqamli tizimlar bilan integratsiyasini kuchaytirish uchun yangi axborot texnologiyalariga tayyor, raqamli savodxonlikka ega mutaxassislar tayyorlash zarur.

O‘zbek tilining raqamli makonidagi o‘rni tobora kengayib bormoqda. Bu jarayonni yanada chuqurlashtirish va samarali qilish uchun davlat tomonidan maxsus tashabbuslar, grantlar va loyihalar amalga oshirilmoqda. Misol uchun, o‘zbek tilidagi axborot texnologiyalarini rivojlantirish, onlayn platformalarda ona tilida interaktiv xizmatlarni taqdim etish, hamda o‘zbek tilini sun’iy intellekt tizimlarida ishlashga moslashtirish kabi tashabbuslar bo‘lib o‘tmoqda.

O‘zbek tilining yozuv tizimi ham raqamli texnologiyalar va global tendensiyalar bilan hamnafas ravishda rivojlanmoqda. 1993-yilda qabul qilingan lotin yozuviga o‘tish qarori bu jarayonning muhim bosqichi bo‘ldi. Alifbo o‘zgarishi faqatgina yozuv tizimini yangilash bilan cheklanmaydi, balki tilning ta’limda, ilm-fanda, madaniyatda va kommunikatsiya jarayonlarida samarali qo‘llanilishini ta’minlash maqsadida amalga oshirilmoqda.

Lotin yozuviga o‘tish jarayonida muhim masalalardan biri – o‘zbek tilining yangi alifbosini ishlab chiqish va uni raqamli tizimlarga to‘liq integratsiya qilishdir. Raqamli texnologiyalar orqali o‘zbek alifbosini raqamli platformalarda qo‘llash, uni turli dasturlar va tizimlarga moslashtirish, shuningdek, internetda o‘zbek tilini to‘liq qo‘llash imkoniyatlarini yaratish zarurdir.

Zero, globallashuv sharoitida milliy ong, madaniyat va tilning saqlanishi bevosita umumxalq birdamligi va tarixiy xotiraning barqarorligiga bog‘liq.O‘tgan asr boshlarida ma’rifatparvar jadid bobolarimiz “Tilda, fikrda, ishda birlik” degan ezgu g‘oya asosida maydonga chiqib, xalqimizni mustamlaka zulmidan xalos qilish, uni zamonaviy ilm-fan, kasb-hunar va madaniyatga oshno etish bo‘yicha ulkan ishlarni amalga oshirgan edilar. Ana shunday mushtarak maqsadlar, umummilliy birlik va ahillik bugun biz uchun har qachongidan ham muhim

ahamiyat kasb etmoqda[64] Bugungi kunda raqamli transformatsiya jarayoni nafaqat iqtisodiyot yoki texnologiyalarni, balki madaniyat va til kabi ijtimoiy-madaniy tizimlarni ham chuqur o‘zgartirmoqda. Shunday bir davrda o‘zbek tilining raqamli makondagi mavjudligi va raqobatbardoshligini ta’minlash nafaqat texnologik, balki strategik-madaniy vazifa sifatida ham qaralmoqda. Chunki til – millatning ma’naviy poydevori, tafakkur shakllanishining asosiy vositasidir.[65]

Zamonaviy tilshunoslikdagi qarashlarga ko‘ra, har qanday tilning barqarorligi va rivoji uchun uning kommunikativ, kognitiv hamda texnologik funksiyalari uyg‘unlashgan bo‘lishi lozim.[66] Ayniqsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari tilga yangi ma’nolar, yangi foydalanish maydonlarini olib kirar ekan, o‘zbek tili bu jarayonda passiv emas, balki faol ishtirokchi sifatida namoyon bo‘lishi lozim. Shu nuqtai nazardan, davlat siyosati darajasida olib borilayotgan tashabbuslar, jumladan, Prezident Shavkat Mirziyoyevning 2023-yil 21-oktabr sanasidagi chiqishida davlat tilining raqamli makondagi mavqeini mustahkamlashga alohida urg‘u berilgani – bu boradagi islohotlar uchun muhim turtki bo‘lib xizmat qilmoqda.

Bundan tashqari, xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatmoqdaki, raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan tillar nafaqat o‘zining saqlanib qolishiga, balki global miqyosda ta’sir kuchiga ega bo‘lishga erishadi. Masalan, ingliz, xitoy va koreys tillarining texnologik tizimlarda keng qo‘llanilishi ularning jahon axborot makonidagi ustunligiga olib keldi.[67] Shu jihatdan qaraganda, o‘zbek tilini sun’iy intellekt, avtomatik tarjima tizimlari, semantik tahlil, ovozli interfeyslar, korpus lingvistikasi kabi zamonaviy yondashuvlarga integratsiyalash bu tilda zamonaviy kontentlar yaratish, uni o‘rganish va o‘rgatish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bois, hozirgi bosqichda o‘zbek tilini raqamli tizimlarga uyg‘unlashtirish yo‘lida quyidagi muhim yo‘nalishlarga e’tibor qaratish zarur:

1. **Leksik-semantik resurslarni boyitish** – elektron lug‘atlar, tezkor tarjima bazalari va til korpuslarini yaratish;
2. **Texnologik platformalar bilan uyg‘unlik** – o‘zbek tilini Microsoft, Google, Apple kabi global platformalarda to‘liq qo‘llash imkoniyatlarini yaratish;

[64] O‘zbekiston prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2023-yil 21-oktabrdagi tabrigidan

[65] Karimov, I. A. (1997). "Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch." T.: O‘zbekiston.

[66] Crystal, D. (2001). "Language and the Internet." Cambridge University Press.

[67] Fishman, J. A. (2001). "Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited." Multilingual Matters.

3. **Raqamli savodxonlikni oshirish** – mutaxassislar va keng jamoatchilik uchun til va texnologiya integratsiyasi bo‘yicha treninglar, onlayn kurslar tashkil etish;

4. **Normativ-me’yoriy bazani yangilash** – o‘zbek tilining raqamli muhitdagi ishlatilishini tartibga soluvchi qonunlar va hujjatlar ishlab chiqish.

Shunday qilib, o‘zbek tilining raqamli texnologiyalar bilan integratsiyasi bu – oddiy til siyosati emas, balki xalqning intellektual salohiyati, tarixiy xotirasi va madaniy merosini kelajak avlodlarga texnologik vositalar orqali etkazish vositasidir. Bu jarayonda ilmiy yondashuvlar, milliy qadriyatlar va global tajribalarning uyg‘unligi hal qiluvchi omil bo‘lib qoladi.

Shu nuqtada til siyosatining raqamli texnologiyalar bilan uyg‘unlashuvi, ayniqsa, davlat tilining zamonaviy axborot vositalarida to‘laqonli faoliyat yuritishi masalasi dolzarblik kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonunida ham davlat tilining barcha soha va tizimlarda qo‘llanishini ta’minlash zarurligi qayd etilgan bo‘lib, bu talab raqamli sohalarni ham qamrab oladi.[68]

Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida yuzaga kelayotgan yangi kommunikativ muhitda tilning moslashuvchanligi va texnologik platformalarda ishtirok etish darajasi uning hayotiyligi va taraqqiyot ko‘rsatkichiga aylanmoqda. Tilshunos olima N.I.Tolstuxina o‘z tadqiqotida shunday yozadi: “Raqamli makonda tilning mavjud bo‘lishi — bu nafaqat til resurslarining elektron shaklda yaratilishi, balki tilga oid servislarning interaktiv va avtomatlashtirilgan ko‘rinishda ishlab chiqilishini ham talab qiladi”[69]

Bugungi kunda O‘zbekistonda bu borada dastlabki bosqichdagi tashabbuslar kuzatilmoqda. Jumladan, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”, “O‘zbek tili korpusi” loyihalari, turli sun’iy intellektga asoslangan mobil ilovalar va tarjima vositalari orqali tilning raqamli shaklda qo‘llanish imkoniyatlari kengaymoqda. Ammo bu dasturlar va loyihalar hali to‘liq texnologik ekotizim darajasiga chiqmagan. Shu boisdan, ilg‘or xorijiy tajribalardan foydalanish, xususan, Google Translate, DeepL, Papago kabi xizmatlardagi integratsiya modelini o‘zbek tiliga moslashtirish muhim hisoblanadi.[70]

Shuningdek, o‘zbek tilining raqamli imijini shakllantirishda grafik interfeyslar, mobil ilovalar, chatbotlar va ovoza interfeyslar (voice assistant) orqali

[68] O‘zbekiston Respublikasi “Davlat tili haqida”gi Qonuni. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1989, №22

[69] Толстухина, Н. И. (2019). Языковая политика в цифровую эпоху: вызовы и стратегии. – Москва: Наука, 124

[70] Gómez González, M. (2020). Language Technologies and Minority Languages in Digital Environments. Journal of Language and Technology, 17(2), 115–130.

tilning tabiiy ishlatilish muhitini yaratish zarur. Masalan, koreys tili bo‘yicha olib borilgan “Hangul Interface Optimization” loyihasi, yapon tilidagi “Language AI Inclusivity” tashabbuslari bu borada o‘rnak bo‘lishi mumkin.[71] Bu kabi yondashuvlar tilni faqat saqlab qolish emas, balki uni ilgari surish, yosh avlodga qulay va interaktiv muhitda etkazish imkonini ham beradi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar zamonida til faqat aloqa vositasi emas, balki madaniy kod, identitet, hamda global raqobat maydonida milliy brendning asosiy omiliga aylanmoqda. O‘zbek tilining raqamli makondagi mavjudligi va faol ishtiroki esa bu tilda so‘zlovchilarning axborotga teng huquqli kirishiga, madaniy merosni saqlab qolishga hamda zamonaviy bilimlar asosida rivojlanishiga xizmat qiladi.

Buning uchun o‘zbek tilini sun’iy intellekt tizimlariga integratsiyalash, lingvistik korpuslarni kengaytirish, avtomatlashtirilgan tarjima va tahlil xizmatlarini joriy etish, shuningdek, grafik interfeyslar va ovozli yordamchilar orqali real kommunikatsiya muhitida tilni faol qo‘llash imkoniyatlarini yaratish zarur. Bu esa tilni nafaqat saqlab qolish, balki uni yangi avlodlar uchun zamon bilan hamnafas bo‘lgan, raqobatbardosh va global axborot maydonida faol ishtirokchi tilda shakllantirishga olib keladi.

Shu boisdan, o‘zbek tilining raqamli imkoniyatlarini kengaytirish strategiyasi faqat lingvistik masala emas, balki davlat siyosati, axborot xavfsizligi, madaniyat va ta’lim integratsiyasining tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim. Zero, tilga e’tibor – millatga e’tibor, raqamli til – raqamli kelajak poydevoridir.

Foydanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi “Davlat tili haqida”gi Qonuni. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi Axborotnomasi, 1989, №22
2. Karimov, I. A. (1997). "Yuksak ma’naviyat – engilmas kuch." T.: O‘zbekiston.
3. Толстухина, Н. И. (2019). Языковая политика в цифровую эпоху: вызовы и стратегии. – Москва: Наука, 124 с.
4. Gómez González, M. (2020). Language Technologies and Minority Languages in Digital Environments. Journal of Language and Technology, 17(2), 115–130.
5. Lee, J., & Kim, S. (2021). AI, Linguistic Diversity and User Experience: Korean and Japanese Models in Digital Interfaces. International Journal of AI and Culture, 4(1), 55–68.

[71] Lee, J., & Kim, S. (2021). AI, Linguistic Diversity and User Experience: Korean and Japanese Models in Digital Interfaces. International Journal of AI and Culture, 4(1), 55–68

6. Fishman, J. A. (2001). "Can Threatened Languages Be Saved? Reversing Language Shift, Revisited." Multilingual Matters.

7. Crystal, D. (2001). "Language and the Internet." Cambridge University Press.

ELEKRON SAYTLAR:

1. https://president.uz/
2. https://www.gazeta.uz/oz/2023/10/21/uzbek-language/
3. https://www.gazeta.uz/oz/2024/10/21/tabrik/

O‘ZBEKISTON SHAROITIDA UZLUKSIZ TA’LIM TIZIMI ORQALI YOSHLARNING MA’NAVIY DUNYOQARASHINI RIVOJLANTIRISH

Xayrullayeva Nigora Jamolxonovna,
Namangan davlat pedagogika instituti mustaqil izlanuvchisi.
Elektron pochta: nigoraxayrullayeva90@gmail.com
Telefon raqami: +99894 270 41 72

Annotatsiya

Maqolada O‘zbekiston sharoitida uzluksiz ta’lim tizimi orqali yoshlarning ma’naviy dunyoqarashini rivojlantirish masalasi tahlil qilinadi. Maqola yoshlarning ma’naviy rivojlanishida ta’limning o‘rni, uzluksiz ta’limning barcha bosqichlari orqali ma’naviy qadriyatlarni o‘rgatishning ahamiyati hamda ta’lim tizimining ijtimoiy va pedagogik jihatlari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Uzluksiz ta’lim, yoshlar ma’naviy dunyoqarashi, ta’lim tizimi, ma’naviy rivojlanish, pedagogik yondashuvlar, qadriyatlar, ijtimoiy ta’lim, O‘zbekiston, xalqaro tajriba.

Аннотация

В статье анализируется вопрос развития мировоззрения молодежи в условиях Узбекистана через систему непрерывного образования. Рассматривается роль образования в духовном развитии молодежи, важность обучения духовным ценностям на всех этапах системы непрерывного образования, а также социальные и педагогические аспекты образовательной системы.

Ключевые слова: Непрерывное образование, мировоззрение молодежи, система образования, духовное развитие, педагогические подходы, ценности, социальное образование, Узбекистан, международный опыт.

Abstract

This article analyzes the issue of developing the spiritual worldview of youth through the continuous education system in Uzbekistan. The article highlights the role of education in the spiritual development of youth, the importance of teaching spiritual values through all stages of continuous education, and discusses the social and pedagogical aspects of the education system.

Keywords: Continuous education, youth’s worldview, education system, spiritual development, pedagogical approaches, values, social education, Uzbekistan, international experience.

O‘zbekistonda ta’lim tizimining rivojlanishi, ayniqsa yoshlarning ma’naviy dunyoqarashini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Hozirgi kunda ta’lim tizimi faqat ilmiy bilimlarni emas, balki yoshlarning ma’naviy qadriyatlarini ham o‘rgatish orqali ijtimoiy barqarorlik va insonparvarlikni ta’minlashga qaratilgan. Maktabgacha ta’limdan boshlab oliy ta’limgacha bo‘lgan uzluksiz ta’lim tizimi, aynan yoshlarning ma’naviy dunyoqarashini rivojlantirishda o‘zining o‘rni va ahamiyatiga ega. O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimi islohotlari so‘nggi yillarda jiddiy o‘zgarishlarga yuz tutdi. 2020-yilda Prezidentning “Ta’lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlari to‘g‘risida” gi qaroriga asosan, ta’lim jarayonini uzluksiz va sifatli shakllantirishga katta e’tibor qaratilgan[1,3]. 2023-yilda O‘zbekistonning maktabgacha ta’limga qamrab olish darajasi 74,4 foizni tashkil etdi, bu ko‘rsatkichni 2026-yilga borib 80 foizga oshirish rejalashtirilgan. Biroq, bu yutuqlarga erishish uchun ta'lim sifatini oshirish va yoshlarni ma'naviy tarbiyalashda yangi pedagogik metodlarni joriy etish zarur. Uzluksiz ta'lim tizimi yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirishning muhim omili sifatida, ularning ijtimoiy qadriyatlar va me'yorlarni anglashga yordam beradi[2,5]. Yoshlarning ongini shakllantirishda maktabgacha ta’lim, umumta’lim maktablari va oliy ta’lim tizimining uzviyligi muhim rol o‘ynaydi. Xususan, O‘zbekistonda ma’naviy tarbiyaning tizimli yondashuvi, o‘zaro hamkorlik va ta’lim jarayonidagi integratsiya masalalari keng muhokama qilinmoqda. Bundan tashqari, dunyoning rivojlangan davlatlaridagi ta'lim tizimlarining tajribalari ham o‘zbek ta'lim tizimining ma’naviy rivojlanishga qaratilgan yondashuvlarini yanada takomillashtirish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Yaponiyada, Finlyandiya va Singapur kabi davlatlarda ta’lim tizimi, nafaqat akademik bilimlarni, balki ma’naviy qadriyatlarni ham o‘rgatishga qaratilgan bo‘lib, bu tajribalar O‘zbekiston ta'lim tizimi uchun muhim manba bo‘la oladi[3,1]. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada O‘zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish masalasi tahlil qilinadi. Maqsad — ta'lim jarayonlarida ma'naviy qadriyatlarni qanday shakllantirish, ta'lim tizimining samaradorligini oshirish va yoshlarning ijtimoiy

moslashuvini ta'minlash yo‘llarini aniqlashdir. Tadqiqotning asosiy vazifasi — O‘zbekiston ta'lim tizimi va uning yoshlarning ma'naviy rivojlanishiga ta'sirini tahlil qilish, xalqaro tajribalarni o‘rganish va mavjud muammolarni hal qilish uchun takliflar ishlab chiqishdan iboratdir.

O‘zbekistonda yoshlarning ma’naviy dunyoqarashini rivojlantirishda uzluksiz ta'lim tizimi masalasi so‘nggi yillarda keng ilmiy tadqiqot obyekti bo‘lib kelmoqda. Ma'naviy tarbiya va ta'lim sohasidagi nazariy yondashuvlar bo‘yicha ko‘plab ilmiy manbalar mavjud bo‘lib, ular ta'lim jarayonida qadriyatlarni shakllantirishning turli metodologik yondashuvlarini o‘rganadi. Masalan, A. Muhammadjonov (2021) o‘zining tadqiqotlarida yoshlarning ma’naviy dunyoqarashini shakllantirishda maktabgacha ta’limning ahamiyatini alohida ta’kidlagan[4,2]. U maktabgacha ta’limda ma’naviy qadriyatlarning ta’lim jarayoniga joriy etilishi, uning bolaning ijtimoiy moslashuvi va hayotga tayyorlanishidagi roli haqida fikr bildiradi. Xalqaro tajribalar bo‘yicha, X. Norey (2020) Finlyandiya va Yaponiyada ta'lim tizimining yoshlarning ma’naviy rivojlanishiga ta’sirini o‘rganib, har ikki davlatda ma’naviy tarbiya va ta’lim tizimining bir-biriga uzviy bog‘langanligini aniqlagan. Ular, nafaqat ilmiy bilimlar, balki ma’naviy qadriyatlar, axloqiy me’yorlar va shaxsiy mas’uliyatni o‘rgatishga katta e’tibor qaratilganligini ko‘rsatadi[5,6]. Bundan tashqari, J. Savitskaya (2019) Amerika Qo‘shma Shtatlaridagi ta’lim tizimining yoshlar ma’naviy dunyoqarashiga qanday ta’sir ko‘rsatishini o‘rganib, ta’limdagi inkluzivlik va individual yondashuvlar muhimligini ta'kidladi[6]. O‘zbekistonda esa, ma'naviy tarbiya va uzluksiz ta'lim tizimi bo‘yicha o‘rganishlar mavjud bo‘lib, A. Ismoilov (2021) tomonidan ta'lim tizimidagi ijtimoiy va ma'naviy rivojlanish jarayonlarini tahlil qilishga alohida e'tibor qaratilgan. U ta'lim jarayonida ma'naviy qadriyatlar va ijtimoiy hamjihatlikning muhimligini, yoshlarni ma'naviy to‘laqonli shakllantirishning zarurligini ta'kidladi.

Maqolaning metodologik asoslari ta'lim tizimining yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirishdagi o‘rnini o‘rganishga qaratilgan. Tadqiqotda bir nechta ilmiy yondashuvlar va metodlar qo‘llanilgan bo‘lib, ular ta'lim tizimining samaradorligini baholash, yangi pedagogik usullarni sinovdan o‘tkazish, va yoshlarning ma'naviy qadriyatlarni qabul qilish darajasini aniqlashga imkon berdi. Birinchi yondashuv — **tahliliy-metodik yondashuv** bo‘lib, bu metod yordamida ta'lim tizimining barcha bosqichlari (maktabgacha, umumta'lim, oliy ta'lim) va ularning bir-biriga uzviyligi tahlil qilindi. Ushbu metod, ta'lim jarayonida ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishning ahamiyatini aniqlashga va ta'limning umumiy maqsadlariga erishishdagi roli hamda metodik yondashuvlarning samaradorligini baholashga imkon berdi. Ikkinchi metod — **so‘rov va interv'yu** usuli. Tadqiqot

davomida O‘zbekistonning turli hududlarida joylashgan ta'lim muassasalarida o‘qiyotgan yoshlar, ularning ota-onalari va pedagoglar bilan so‘rovlar va interv'yu o‘tkazildi. Bu metod yoshlarning ta'limdagi ma'naviy qadriyatlarni qabul qilish va tushunish darajasini aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. So‘rovlar natijalari ta'lim tizimining samaradorligini va yoshlarning ijtimoiy-ma'naviy rivojlanishini yanada chuqurroq o‘rganishga yordam berdi. Uchinchi metod — **eksperimental metod** bo‘lib, bu metod yordamida ta'lim muassasalarida turli pedagogik yondashuvlar va innovatsion metodlar sinovdan o‘tkazildi[7,2]. Eksperimentlar yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda ta'lim tizimining samarasini oshirish uchun qo‘llanildi. Tadqiqot davomida ta'lim jarayonlariga yangiliklar kiritish, yangi pedagogik texnologiyalar va metodlar yordamida o‘quvchilarning ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishiga ta'sir ko‘rsatishning turli usullari sinovdan o‘tkazildi. To‘rtinchi metod — **taqqoslash usuli**. Ushbu metod yordamida O‘zbekistonning ta'lim tizimi, xususan, yoshlarning ma'naviy rivojlanishiga qaratilgan yondashuvlari boshqa rivojlangan davlatlardagi, masalan, Yaponiyaning, Finlyandiya va Singapurning ta'lim tizimlari bilan taqqoslandi. Taqqoslash jarayonida xalqaro tajribalar, o‘zaro ta'lim yondashuvlarining samaradorligi va yoshlarning ma'naviy qadriyatlarni qabul qilishdagi farqlar tahlil qilindi. Olingan natijalar, O‘zbekistonda ta'lim tizimining samaradorligini oshirish bo‘yicha yangi yondashuvlar va amaliyotlarni joriy etish imkoniyatlarini ko‘rsatdi. Beshinchi metod — **statistik tahlil** bo‘lib, bu metod yordamida yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirishda ta'lim tizimining samaradorligini o‘lchash va statistik ma'lumotlar asosida tahlil qilish amalga oshirildi. Tadqiqot davomida turli so‘rov va eksperimentlar natijalari tahlil qilindi, bu esa ma'naviy dunyoqarashni shakllantirishdagi muammolarni aniqlash va yangi pedagogik yondashuvlarni takomillashtirish bo‘yicha aniq tavsiyalar berishga imkon berdi. Barcha yuqoridagi metodlar birgalikda O‘zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlarini belgilash, ta'lim tizimining ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishdagi o‘rnini aniqlash va mavjud muammolarni hal qilish uchun zamonaviy pedagogik yondashuvlar va strategiyalarni ishlab chiqishga xizmat qiladi[8,6].

Ushbu tadqiqotda O‘zbekistondagi ta'lim tizimining yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishdagi o‘rni va samaradorligi chuqur tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari bir necha muhim yo‘nalishlar bo‘yicha quyidagi xulosalarga olib keldi: Birinchi natija, **O‘zbekistondagi ta'lim tizimining ma'naviy rivojlanishga qaratilgan yondashuvlari**ning samaradorligi bo‘yicha, ta'lim tizimining yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda faol ishtirok etayotgani ko‘rsatildi. Tadqiqotda so‘rovlar va eksperimentlar yordamida,

maktabgacha ta'lim muassasalarida o‘quvchilarning 78,4% dan ortig‘i ma'naviy qadriyatlar haqida yaxshi tushunchaga ega ekanligi aniqlangan. Bu, O‘zbekiston maktabgacha ta'lim tizimining yoshlarni axloqiy va ma'naviy jihatdan rivojlantirishdagi salohiyatini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, ta'lim jarayonida yoshlarning o‘z-o‘zini anglash, boshqa odamlar bilan muomala qilish va jamoada ishlash kabi muhim ijtimoiy-ma'naviy ko‘nikmalarni shakllantirishda mavjud metodik yondashuvlar samarali ekanligi ta'kidlandi. Ikkinchi natija, **xalqaro tajribalar va yondashuvlar**ni o‘rganish asosida kelib chiqdi. Tadqiqot davomida Finlyandiya, Yaponiyaning va Singapurning ta'lim tizimlari o‘rganildi. Ushbu davlatlarda yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilayotganligi aniqlangan. Xususan, Yaponiyada ta'lim jarayonida mas'uliyat, hurmat, ijtimoiy adolat kabi qadriyatlar yoshlar ongida shakllantiriladi, bu esa ularning ijtimoiy faolligini oshiradi. Finlyandiya ta'lim tizimida esa innovatsion metodlar yordamida ma'naviy tarbiya berishning yuqori samaradorligi namoyon bo‘ladi. Singapurda esa o‘quvchilarga axloqiy va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish uchun maxsus dasturlar va o‘quv rejalar ishlab chiqilgan[9,3]. Ushbu tajribalarning O‘zbekistondagi ta'lim tizimiga qo‘llanilishi, ma'naviy dunyoqarashni shakllantirishda samaradorlikni oshirishga imkon beradi. Uchinchi natija, **pedagogik innovatsiyalar va metodik yondashuvlar**ning ta'lim tizimida muvaffaqiyatli qo‘llanilishi bilan bog‘liq. Tadqiqot davomida ta'lim muassasalarida innovatsion metodlar, masalan, didaktik o‘yinlar, guruhli ishlash, muammoli vazifalar va simulyatsiyalar o‘quvchilarning ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatishi aniqlandi. Eksperimentlar natijalariga ko‘ra, bu metodlar yoshlarning ma'naviy qadriyatlarni qabul qilish va o‘z hayotlarida ularga amal qilish darajasini oshiradi. Masalan, maktabgacha ta'lim muassasalarida sinovdan o‘tkazilgan guruhli ishlar va didaktik o‘yinlar orqali o‘quvchilarning 65% dan ortig‘i ijtimoiy mas'uliyatni tushunishga va uni hayotda qo‘llashga qodir ekanliklarini ko‘rsatdilar. To‘rtinchi natija, **statistik tahlil**ning natijalaridan kelib chiqdi. Tadqiqot davomida olingan statistik ma'lumotlar yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda ta'lim tizimining samarasini o‘lchashga imkon berdi. Olingan ma'lumotlar shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha ta'lim bosqichida o‘quvchilarning 78% ma'naviy qadriyatlarni yaxshi tushunib, ularni hayotda qo‘llashga intilishadi. Umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalarida esa yoshlarning ma'naviy rivojlanishi 55,3% darajada bo‘lib, bu esa ma'naviy qadriyatlarni yanada kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi. Beshinchi natija, **kelajakda ta'lim tizimining rivojlanishi prognozlari** bo‘yicha, tadqiqotda ko‘rsatilgan ta'lim tizimining ma'naviy dunyoqarashni shakllantirishdagi o‘rni kelgusi yillarda yanada kuchayishini kutish mumkin. O‘zbekiston ta'lim tizimida

pedagogik innovatsiyalarni qo‘llash va xalqaro tajribalarga asoslanib, maktabgacha va umumta'lim bosqichlarida yoshlarning ma'naviy qadriyatlarini shakllantirishda yuqori samaradorlikka erishish kutilmoqda. Tadqiqotda keltirilgan ma'lumotlar shuni ko‘rsatadiki, agar ta'lim tizimida mavjud yondashuvlar yanada takomillashtirilsa, 2026-yilga kelib, O‘zbekistonning ma'naviy rivojlanishga qaratilgan ta'lim tizimi jahon miqyosida raqobatbardosh bo‘lishi mumkin. Shu tarzda, O‘zbekistonda uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish jarayoni zamonaviy pedagogik metodlar yordamida ijobiy natijalarga olib kelishi, va kelajakda yanada mustahkamlanishi kutilmoqda[10,1]. Tadqiqot natijalari O‘zbekiston ta'lim tizimining ma'naviy rivojlanishiga qaratilgan yondashuvlarni takomillashtirish va xalqaro tajribalardan samarali foydalanishni talab etadi.

O‘zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish masalasi hozirgi kunda ta'lim tizimining eng dolzarb va ijtimoiy ahamiyatga ega yo‘nalishlaridan biridir. Tadqiqot natijalari, shuningdek, ma'naviy rivojlanishning ta'lim tizimida to‘liq integratsiyalangan yondashuvni joriy etish zarurligini ko‘rsatdi. Bu yondashuv nafaqat ta'lim muassasalarida, balki jamiyatning barcha sohalarida, yoshlar orasida ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlash uchun imkoniyatlar yaratadi. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqqan holda, maktabgacha ta'lim bosqichidan boshlab, ma'naviy qadriyatlarni o‘rgatishdagi innovatsion metodlar va pedagogik texnologiyalarning samaradorligini ko‘rish mumkin. Bu metodlar yoshlarning axloqiy va ijtimoiy rivojlanishiga ta'sir qilayotgan asosiy omillar sifatida e'tiborga olinadi. Maktabgacha ta'limdagi 78,4% o‘quvchilarning ma'naviy qadriyatlarni yaxshi tushunishi, tizimli yondashuv va pedagogik metodlarning samaradorligini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy qadriyatlarni o‘rgatishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar, bu jarayonni samarali tashkil etishda e'tibor qaratilishini talab etadi. Maktabgacha ta'lim va umumta'lim muassasalarida pedagogik texnikalar va metodlarni takomillashtirish, shuningdek, o‘qituvchilarni innovatsion metodlarni qo‘llashda qo‘llab-quvvatlash zarur. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda ta'lim tizimining ma'naviy rivojlanishga qaratilgan yondashuvlari rivojlanayotgan bo‘lsa-da, bu jarayonni yanada mustahkamlash zarur. Tadqiqotda keltirilgan statistik ma'lumotlar, yoshlarning ma'naviy dunyoqarashi o‘zgarishi uchun mavjud tizimda amalga oshiriladigan ijobiy o‘zgarishlar joriy etilishi kerakligini ko‘rsatadi. Maktabgacha va umumta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish, pedagogik metodlarni zamonaviylashtirish va innovatsiyalarni integratsiya qilish bu jarayonni yanada kuchaytirishi kutilmoqda. Kelajakda, agar bu yondashuvlar samarali joriy

etilsa, O‘zbekiston ta'lim tizimi yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda jahon ta'lim tizimlari orasida yuqori o‘rinlarni egallashi mumkin. Shu bilan birga, xalqaro tajriba va zamonaviy pedagogik metodlarning to‘liq qo‘llanilishi O‘zbekistonda yoshlarning ijtimoiy va ma'naviy rivojlanishiga yangi imkoniyatlar yaratadi. Ta'lim tizimining ushbu bosqichdagi rivojlanishi nafaqat ta'limning sifatini, balki jamiyatdagi umumiy ma'naviy muhitni ham yaxshilashga xizmat qiladi[11,5]. Shu nuqtai nazardan, O‘zbekistonda yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini shakllantirishda uzluksiz ta'lim tizimini rivojlantirish bo‘yicha amalga oshiriladigan har qanday ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy islohotlar ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga va kelajakda yoshlarning jamiyatga foydali bo‘lishi uchun zarur asosni yaratishga xizmat qiladi.

Maqolada O‘zbekistonda uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirishning ahamiyatini tahlil etdi. Tadqiqot davomida olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, ta'lim tizimining ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishdagi o‘rni juda katta. Maktabgacha ta'lim bosqichidan boshlab, yoshlarning axloqiy va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash, ularni jamiyatga foydali, ma'naviyatli va mas'uliyatli insonlar sifatida shakllantirish uchun uzluksiz ta'lim tizimi samarali vosita bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, O‘zbekistonda ta'lim tizimida yuzaga kelayotgan ba'zi muammolarni hal etish zarurligi ma'lum bo‘ldi. Innovatsion metodlar va pedagogik yondashuvlarning to‘liq joriy etilmasligi, o‘qituvchilarning metodik malakalarini oshirishda yuzaga keladigan cheklovlar va ma'naviy qadriyatlarning ayrim ta'lim bosqichlarida etarlicha taqdim etilmasligi kabi muammolar mavjud. Biroq, bu muammolarni bartaraf etish uchun zarur chora-tadbirlar ko‘rish mumkin va bu jarayonni rivojlantirish mumkin. Xulosa qilib aytganda, O‘zbekistonda yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirishda uzluksiz ta'lim tizimi orqali amalga oshirilgan har bir o‘zgarish va islohot, kelajakda jamiyatda ijtimoiy barqarorlik, ma'naviy yuksalish va axloqiy mas'uliyatni oshirishga katta hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nazarkulovna P. G. et al. Yosh avlodni intellektual va ijodiy qobiliyatini rivojlantirish bo‘yicha davlat ta'lim siyosati //tadqiqotlar. – 2024. – T. 32. – №. 1. – C. 156-158.

2. Mudarifovna I. Z. Yoshlarga oid davlat siyosatining ayrim xususiyatlari //pedagogical sciences and teaching methods. – 2024. – T. 4. – №. 39. – C. 8-13.

3. Dautova B. E. Rivojlangan davlatlarda davlat va nodavlat maktabgacha ta’lim tashkilotlarining rivojlanish tarixi //scholar. – 2023. – T. 1. – №. 33. – C. 231-238.

4. Ruzieva S. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalash va rivojlantirishda faoliyatning o ‘rni //Buxoro davlat pedagogika instituti jurnali. – 2021. – T. 1. – №. 1.

5. Mahmudova D. O‘zbekiston va finlandiya ta'lim tizimlarining global ta'lim xaritasidagi o‘rni va ahamiyati //Nordic_Press. – 2024. – T. 3. – №. 0003.

6. Buribayevich E. J. Uzluksiz ta’lim tizimi modernizatsiyasida zamonaviy pedagogning kreativlik salohiyati //fan, ta'lim va amaliyotning integrasiyasi. – 2024. – T. 5. – №. 1. – C. 63-68.

7. Fazilovna A. Z. Buyuk britaniya ta’lim tizimining o ‘ziga xos xususiyatlari //modern educational system and innovative teaching solutions. – 2025. – T. 1. – №. 7. – C. 108-112.

8. Zafar X. Uzluksiz ta’lim va kasbiy rivojlanishni ta’minlash maqsadida pedagog kasbiy mahoratini baholashni rivojlantirish //Elita. uz-Elektron Ilmiy Jurnal. – 2024. – T. 3. – №. 1. – C. 179-186.

9. Shohbozbek E. Renewal of the social sphere and stable society system in the process of reforms //American Journal Of Social Sciences And Humanity Research. – 2024. – T. 4. – №. 09. – C. 16-20..

10. Safarovich Q. O., Jumaboyevich S. O., Maxmaisoyevich S. A. Uzluksiz ta’lim tizimida pedagog-psixologlarning innovasion kompetentligini takomillashtirish //fan, ta'lim va amaliyotning integrasiyasi. – 2022. – C. 821-825.

11. Yuldasheva M. Ta'limni rivojlantirish va unga g ‘amxo ‘rlik qilish davlat siyosatining ustivor yo ‘nalishi //Development of pedagogical technologies in modern sciences. – 2023. – T. 2. – №. 11. – C. 40-44.

HOW GENERATIVE AI CAN AUGMENT HUMAN CREATIVITY

Buzurukova Khumorakhon,
Student at Ferghana State University,
khumorakhonb@gmail.com,
+998910432518

Abstract

The rapid advancement of artificial intelligence (AI), particularly in the realms of generative and narrow AI, has redefined the boundaries of creativity. No longer merely tools for automation, AI systems now participate in creative processes, prompting new questions about authorship, originality, and collaboration. This article explores the evolving relationship between human creativity and artificial intelligence through a hybrid intelligence lens, where machines and humans co-create. Drawing on eight scholarly articles, this study

identifies how AI enhances divergent thinking, lowers creative barriers, and introduces novel forms of expression across domains such as art, design, and business innovation. While AI fosters efficiency and cognitive augmentation, it also raises ethical and psychological concerns about creative ownership, motivation, and the dilution of human-centric creative processes. Through the IMRAD structure, the paper investigates when AI acts as a collaborator versus a substitute, and how human agency can be preserved. The proposed framework emphasizes ethical co-creation, transparency in algorithmic contributions, and a redefinition of creativity that embraces both machine intelligence and human intuition. This nuanced exploration positions AI not as a threat but as a transformative force in expanding the frontiers of imagination.

Keywords: artificial intelligence, human creativity, generative AI, hybrid intelligence, creative collaboration, algorithmic assistance, innovation, cognitive augmentation, AI ethics.

Annotatsiya

Sun’iy intellektning (SI) ayniqsa generativ va tor yo‘nalishdagi turlarining tez sur’atlar bilan rivojlanishi ijodkorlik chegaralarini yangitdan belgilamoqda. Endilikda faqat avtomatlashtirish vositasi emas, balki SI tizimlari ijodiy jarayonlarda ishtirok etib, mualliflik, originallik va hamkorlik masalalarida yangi savollarni yuzaga keltirmoqda. Ushbu maqola inson ijodkorligi va sun’iy intellekt o‘rtasidagi o‘zgarayotgan munosabatni gibrid intellekt konsepsiyasi orqali o‘rganadi, bu erda mashinalar va insonlar birgalikda ijod qiladilar. Bir nechta ilmiy maqolaga tayangan holda, tadqiqot SIning divergent fikrlashni kuchaytirishi, ijodiy to‘siqlarni kamaytirishi va san’at, dizayn hamda biznes innovatsiyasi sohalarida yangi ifoda shakllarini yuzaga keltirishini ko‘rsatadi. SI unumdorlik va kognitiv imkoniyatlarni kengaytirsa-da, ijodiy mulk, motivatsiya va inson markazidagi ijodiy jarayonlarning kamayishi kabi axloqiy va psixologik muammolarni ham yuzaga chiqaradi. IMRAD strukturasidan foydalanib, maqola SI qachon hamkor, qachon esa o‘rinbosar sifatida harakat qilishini va insoniylikni qanday saqlab qolish mumkinligini o‘rganadi. Taklif etilgan konsepsiya axloqiy ham ijodkorlik, algoritmik hissaning shaffofligi va mashina aqlini inson intuitsiyasi bilan uyg‘unlashtiruvchi ijodkorlikni yangicha talqin etishni ilgari suradi. Bu chuqur tahlil SIni tahdid emas, balki tasavvur doiralarini kengaytiruvchi transformatsion kuch sifatida ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, inson ijodkorligi, generativ SI, gibrid intellekt, ijodiy hamkorlik, algoritmik yordam, innovatsiya, kognitiv kengayish, SI etikasi.

Аннотация

Быстрое развитие искусственного интеллекта (ИИ), особенно в сферах генеративного и узкоспециализированного ИИ, переопределяет границы творчества. ИИ-системы уже не просто инструменты автоматизации — они становятся участниками творческого процесса, что вызывает новые вопросы об авторстве, оригинальности и сотрудничестве. В статье рассматриваются меняющиеся отношения между человеческим творчеством и ИИ с точки зрения гибридного интеллекта, при котором человек и машина совместно создают новое. На основе анализа восьми научных публикаций, исследование показывает, как ИИ способствует дивергентному мышлению, снижает барьеры для творчества и открывает новые формы выражения в таких сферах, как искусство, дизайн и бизнес-инновации. Хотя ИИ повышает эффективность и усиливает когнитивные способности, он также вызывает этические и психологические вопросы, связанные с авторством, мотивацией и снижением роли человека в творчестве. В структуре IMRAD рассматривается, когда ИИ действует как соавтор, а когда — как замена, и как можно сохранить человеческое агентство. Предложенная концепция подчеркивает важность этичного со-творчества, прозрачности алгоритмического вклада и переосмысления творчества, включающего как машинный интеллект, так и человеческую интуицию. Такой подход позиционирует ИИ не как угрозу, а как трансформирующую силу, расширяющую горизонты воображения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, человеческое творчество, генеративный ИИ, гибридный интеллект, творческое сотрудничество, алгоритмическая помощь, инновации, когнитивное расширение, этика ИИ.

The emergence of artificial intelligence (AI) as a participant in creative processes has provoked a paradigm shift in how society understands and defines creativity. Traditionally seen as a uniquely human domain, creativity has been linked with emotions, intuition, originality, and cultural context—elements seemingly inaccessible to machines. However, the line between human-originated and machine-assisted creative expression is becoming increasingly blurred with the rise of generative AI tools such as ChatGPT, Midjourney, and DALL·E. This transformation challenges long-standing notions of authorship, imagination, and the cognitive processes underlying creative work.

AI’s integration into creative tasks spans diverse fields, including visual arts, music composition, advertising, software development, and organizational innovation. While narrow AI has long been used to automate repetitive tasks, generative AI now contributes meaningfully to ideation, content generation, and design. This convergence has prompted scholars and professionals to investigate

how AI can both augment and challenge human creativity, often yielding conflicting insights. Some studies emphasize AI’s potential to democratize creativity, offering non-experts tools to express ideas once limited to trained professionals [1,3; 2,3]. Others caution against overreliance, suggesting that outsourcing creative thought to machines may weaken intrinsic motivation and lead to formulaic outputs [5,10; 8,4].

The central aim of this paper is to explore the interplay between artificial intelligence and human creativity through the concept of hybrid intelligence, in which humans and machines engage in mutual co-creation. By analyzing eight academic articles spanning business psychology, cognitive science, creative arts, and technology studies, the paper seeks to answer the following questions: In what ways can AI tools stimulate or constrain human creativity? Under what conditions does AI become a collaborator, and when does it risk becoming a substitute? And how can ethical principles guide the future of AI-assisted creativity?

Through this interdisciplinary investigation, we argue for a reframing of the AI-creativity relationship—not as a zero-sum competition, but as a complementary partnership. This article follows the IMRAD format to provide a structured and evidence-based understanding of how artificial intelligence is reshaping the creative process in the 21st century.

To investigate the dynamic interplay between artificial intelligence and human creativity, this study employed a qualitative, interpretive content analysis of several peer-reviewed academic articles published between 2020 and 2025. These sources were selected based on their relevance to the domains of generative AI, human cognition, hybrid intelligence, and creativity across multiple disciplines, including psychology, business, philosophy, design, and art. The articles were extracted from the following journals: Creativity Research Journal, Academy of Management Journal, Journal of Art, Design and Music, Comm-entary, Anadolu University Journal of Art & Design, Harvard Business Review, NZ Business, and Journal of Organizational Behavior and AI.

The methodology consisted of three main stages:

Selection Criteria: Articles were chosen based on their focus on (1) the use of AI in enhancing or replicating creativity, (2) hybrid or collaborative models involving AI-human interaction, and (3) discussions of ethical, cognitive, or motivational implications of AI in creative contexts. The presence of empirical data, theoretical frameworks, or case studies was considered an asset in article selection.

Thematic Coding: Each article was reviewed and coded for recurring themes using a deductive coding approach. Key themes included: generative AI as a tool

for ideation; algorithmic assistance in the creative process; changes in creative agency and ownership; cognitive augmentation; and ethical concerns related to AI involvement in creative production. Each keyword (e.g., artificial intelligence, human creativity, cognitive augmentation, algorithmic assistance) was tracked for frequency and context of use.

Comparative Synthesis: The coded data were analyzed comparatively to identify areas of convergence and divergence across the articles. Special attention was paid to contrasting viewpoints: for instance, where some researchers celebrated AI’s democratizing potential [1,3; 4,19], others expressed concern over the erosion of human originality and motivation [6,5; 8,4].

This structured, interdisciplinary approach allowed for a balanced synthesis of current thought on AI’s role in creativity. While the study does not employ quantitative data or experimental design, its strength lies in its cross-domain analysis, bridging insights from psychology, design, technology, and philosophy to propose an integrative framework for understanding hybrid intelligence in creative contexts.

The thematic analysis of the eight academic articles revealed a rich and nuanced understanding of how artificial intelligence (AI) affects human creativity. The results are organized into five primary themes: (1) augmentation of creative potential, (2) democratization of creative tools, (3) transformation of cognitive processes, (4) ethical and motivational dilemmas, and (5) redefinition of creativity and authorship.

Augmentation of Creative Potential

Some articles emphasized the role of AI, particularly generative AI, in enhancing divergent thinking. Tools like GPT models and image generators provide novel prompts, simulations, and ideation paths, especially in early-stage brainstorming [5,6; 3,26]. AI systems enable rapid prototyping and exploration of unconventional concepts, helping users escape cognitive fixation. For example, AI can trigger unexpected associations by generating ideas that differ significantly from human-trained norms [6,7].

Democratization of Creative Tools

Multiple studies highlighted that AI tools are lowering entry barriers in fields like visual arts, music, and writing. Individuals with little to no technical background can now produce high-quality creative content [1,3; 4,19]. This "creative democratization" is a recurring theme, with AI acting as an equalizer across skill levels. These tools empower previously excluded voices and reduce reliance on formal education in the arts [2,3].

Transformation of Cognitive Processes

AI’s impact extends beyond content generation to the very processes of thinking and creating. AI systems serve as cognitive extensions, complementing human memory, speed, and pattern recognition [7,342]. The authors describe a "hybrid intelligence" model, where AI acts as a cognitive partner in sustained creative practice. Similarly, AI challenges traditional creativity models by simulating novelty and usefulness—two central criteria in creativity research [8,2].

Ethical and Motivational Dilemmas

Despite its benefits, AI’s involvement in creativity raises complex ethical and psychological issues. Some questioned whether AI-generated content can be truly “creative” without human intentionality [6,5; 8,4]. There are concerns that delegating creative tasks to machines may reduce intrinsic motivation, distort self-efficacy, or lead to identity-related anxieties. Preserving human agency in collaborative AI design is seen as crucial [5,18].

Redefinition of Creativity and Authorship

The final theme centers on the evolving definition of creativity in the AI era. Several authors argued that creativity must now encompass human-AI collaboration. Some proposed updated models of creativity that include artificial contributions [8,4]. Others advocated for co-authorship frameworks that recognize algorithmic assistance while maintaining transparency [7,350].

These findings underscore the multifaceted role of artificial intelligence in shaping the creative process, acting both as a powerful collaborator and a disruptive force. The next section discusses how these results contribute to a broader theoretical and ethical understanding of hybrid creativity.

The results of this study illuminate the increasingly complex relationship between artificial intelligence and human creativity. Rather than replacing human ingenuity, AI is transforming the creative landscape—augmenting, enabling, and, at times, challenging human creative agency. The following discussion interprets these findings through the lenses of cognitive enhancement, socio-technical systems, ethical design, and evolving definitions of creativity.

AI as a Creative Amplifier

The findings confirm that AI functions as a cognitive augmentation tool, enhancing human capacity for idea generation and problem-solving [5,6; 3,26]. AI can scaffold early-stage creativity by generating unconventional prompts or mimicking diverse styles. This capability positions AI as a potent ally in stimulating divergent thinking. However, the creative potential of AI is highly dependent on how it is integrated into workflows—tools designed to collaborate, not dominate, tend to yield more meaningful human-AI synergies [6,7].

Redefining the Creative Process

Traditionally, creativity has been associated with originality, intent, and emotional expression—qualities perceived as uniquely human. But with AI producing artifacts that fulfill these criteria, some scholars challenge the anthropocentric view of creativity [8,2]. AI forces a re-examination of authorship and ownership. The research indicates a growing need to differentiate between algorithmic assistance and artificial creativity, and perhaps even to expand the definition of the creative process to encompass hybrid collaboration [7,350].

Democratizing Creativity—But At What Cost?

AI democratizes access to creative expression by lowering technical barriers and facilitating participation across socio-economic strata [1,3; 4,19]. However, this democratization may also devalue traditional skills and dilute professional standards. The proliferation of AI-generated content may lead to a cultural saturation where novelty becomes harder to distinguish. Additionally, reliance on pre-trained models could promote algorithmic homogeneity, reducing diversity in creative output [2,3].

Ethical Design and Human Motivation

The ethical and motivational implications of AI in creativity cannot be overstated. AI tools, if not thoughtfully designed, may shift motivation from intrinsic to extrinsic sources, potentially undermining the joy and personal meaning of creative work. Human-centered AI design—where systems are transparent, adjustable, and allow for user agency—is essential [5,18]. Furthermore, users must be informed about how AI tools generate content, especially in educational or professional contexts [7,350].

The Emergence of Hybrid Intelligence

A salient theme across the analyzed studies is the emergence of hybrid intelligence—a creative system in which humans and AI operate in tandem. This framework respects human judgment while harnessing computational efficiency and pattern detection. It echoes Vygotskian notions of scaffolding, wherein AI becomes a temporary aid that enhances but does not replace human cognition. As a result, future models of creativity should focus not on competition between AI and humans, but on creative collaboration and mutual enhancement.

In summary, while AI presents both opportunities and challenges to human creativity, its most transformative potential lies in its capacity to serve as a co-creator, not a competitor. The implications extend beyond artistic expression to education, business, and social innovation. The final section of this article proposes practical guidelines and ethical considerations for integrating AI into creative domains responsibly.

Conclusion and Recommendations

This study explored the multifaceted relationship between artificial intelligence and human creativity, drawing insights from eight recent academic articles. The analysis revealed that artificial intelligence can significantly enhance human creativity by acting as a source of inspiration, a collaborator in ideation, and a tool for accelerating creative processes. Generative AI and algorithmic assistance have the capacity to reshape how we think, create, and define creativity itself. At the same time, these advancements raise profound questions regarding authorship, intrinsic motivation, ethical usage, and the preservation of human agency in the creative process.

AI is not inherently creative in the human sense—it lacks intention, emotion, and contextual awareness. However, it can mimic and simulate creative behaviors when properly trained and contextualized within human-driven systems. The key challenge is not whether AI will replace human creativity, but how to ensure it complements and elevates it. This requires rethinking not only technical design but also educational practices, ethical norms, and legal frameworks.

The hybridization of creativity—where AI serves as a cognitive scaffold for human ideation, demands a nuanced redefinition of creative practice. Creativity in the 21st century is no longer an isolated human endeavor but an evolving, distributed process shaped by human-machine interaction. Recognizing this shift is essential for leveraging the full potential of AI while safeguarding the integrity of human creativity.

Recommendations:

- Promote Human-Centered AI Design: Developers should prioritize transparency, user control, and collaborative functions to ensure that AI enhances rather than replaces creative agency [5,18].
- Encourage Ethical Use in Education and Work: Institutions should develop guidelines for ethical use of AI in creative tasks, with a focus on informed usage, acknowledgment of AI assistance, and respect for intellectual property [7,350].
- Support Hybrid Intelligence Models: Creative industries should invest in frameworks where human intuition and machine computation coexist. Training professionals to work collaboratively with AI will become essential [8,5].
- Redefine Creativity Assessment Criteria: Educators and researchers should update evaluation metrics to reflect the new realities of hybrid creative processes, including co-authorship and machine-generated input [8,5].
- Foster Critical AI Literacy: To ensure meaningful engagement with AI tools, users should develop critical awareness of how algorithms influence outputs and creative decision-making [7,350].

▪Preserve Intrinsic Motivation: Careful attention must be paid to maintaining the joy, curiosity, and meaning-making aspects of human creativity, especially in contexts where AI automates ideation [6,5].

▪Encourage Interdisciplinary Research: Further studies should explore how AI impacts creativity across diverse disciplines, cultures, and professional domains to create globally informed practices [1,3; 4,19].

This balanced approach acknowledges the creative potential of artificial intelligence without losing sight of the irreplaceable value of the human mind. The future of creativity lies not in human-versus-machine dichotomies, but in strategic, ethical, and imaginative collaboration.

References

1. Elfa, M. A. A., & Dawood, M. E. T., Using Artificial Intelligence for Enhancing Human Creativity, Journal of Art, Design and Music, 2023, 2(2), 3.

2. Bell, G., Artificial Intelligence and Human Creativity: A Delicate Balance, Comm-entary, 2024, 20(1), 3.

3. Eapen, T. T., Finkenstadt, D. J., Folk, J., & Venkataswamy, L., How Generative AI Can Augment Human Creativity, Harvard Business Review, 2024, 24–32.

4. Gray, A., AI in HR: Complementing Human Intellect and Creativity, NZ Business, 2024, 18–20.

5. Jia, N., Luo, X., Fang, Z., & Liao, C., When and How Artificial Intelligence Augments Employee Creativity, Academy of Management Journal, 2024, 67(1), 5–32. https://doi.org/10.5465/amj.2022.0426

6. Marrone, R., Cropley, D., & Medeiros, K., How Does Narrow AI Impact Human Creativity?, Creativity Research Journal, 2024, 1–11.

7. Öztürk, Ö., & Balaban, Y., Art in Partnership with Human and Artificial Intelligence: Creativity and Algorithm, Anadolu University Journal of Art & Design / Sanat & Tasarım, 2024, 14(1), 335–352. https://doi.org/10.20488/sanattasarim.1506086

8. Runco, M. A., Updating the Standard Definition of Creativity to Account for the Artificial Creativity of AI, Creativity Research Journal, 2025, 37(1), 1–5. https://doi.org/10.1080/10400419.2023.2257977

THE IMPACT OF MEDIA LITERACY AND INFORMATION TECHNOLOGY ON ENGLISH SKILLS

Anvarova Xurshidabegim Ja’farovna,
The student of the faculty of Foreign languages
Bukhara State Pedagogical Institute

e-mail: anvarovaxurshidabegim@gmail.com
phone number: +998978701472

Abstract

The integration of media literacy and information technology (IT) has become a pivotal aspect of language education, particularly in the context of English language acquisition. This paper explores the impact of media literacy and IT on enhancing English skills, such as reading, writing, listening, and speaking. The role of digital platforms, social media, and educational technology is critically examined to understand how they contribute to both traditional and modern English learning approaches. The study highlights the intersection between digital media consumption and language development, emphasizing how effective media literacy can empower learners to navigate and use English in diverse contexts. The findings suggest that while media literacy and IT offer numerous benefits in improving English skills, challenges such as information overload, distractions, and the digital divide must be considered.

Keywords: media literacy, information technology, english skills, digital literacy, language learning, educational technology, digital media, english language acquisition.

Annotatsiya

Media savodxonligi va axborot texnologiyalarining (IT) integratsiyasi ingliz tilini o‘rganishda muhim jihatga aylangan. Ushbu maqola ingliz tilidagi ko‘nikmalarni – o‘qish, yozish, tinglash va gapirish – rivojlantirishda media savodxonligi va ITning ta’sirini o‘rganadi. Raqamli platformalar, ijtimoiy tarmoqlar va ta’lim texnologiyalarining roli an’anaviy va zamonaviy ingliz tili o‘rganish uslublariga qanday hissa qo‘shayotgani tanqidiy tahlil qilinadi. Tadqiqot raqamli media iste’moli va til rivojlanishi o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi hamda samarali media savodxonlik orqali o‘rganuvchilar ingliz tilini turli kontekstlarda qanday samarali qo‘llay olishlarini ta’kidlaydi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, media savodxonligi va IT ingliz tilini rivojlantirishda ko‘plab foydali jihatlarga ega bo‘lsa-da, axborot haddan tashqari ko‘pligi, chalg‘ituvchi omillar va raqamli tengsizlik kabi muammolar ham mavjud.

Kalit so‘zlar: media savodxonligi, axborot texnologiyalari, ingliz tili ko‘nikmalari, raqamli savodxonlik, til o‘rganish, ta’lim texnologiyalari, raqamli media, ingliz tilini o‘zlashtirish.

Аннотация

Интеграция медиаграмотности и информационных технологий (ИТ) стала важным аспектом в обучении английскому языку. В данной статье рассматривается влияние медиаграмотности и ИТ на развитие навыков

английского языка, таких как чтение, письмо, аудирование и говорение. Критически анализируется роль цифровых платформ, социальных сетей и образовательных технологий в поддержке как традиционных, так и современных методов изучения английского. Исследование подчеркивает взаимосвязь между потреблением цифровых медиа и развитием языковых навыков, а также акцентирует внимание на том, как эффективная медиаграмотность помогает учащимся использовать английский язык в различных контекстах. Результаты показывают, что, несмотря на многочисленные преимущества медиаграмотности и ИТ в обучении английскому, существуют и вызовы, такие как информационная перегрузка, отвлекающие факторы и цифровое неравенство.

Ключевые слова: медиаграмотность, информационные технологии, навыки английского языка, цифровая грамотность, изучение языка, образовательные технологии, цифровые медиа, освоение английского языка.

In the digital age, the relationship between media literacy, information technology (IT), and English language skills has become more prominent. Media literacy refers to the ability to access, analyze, evaluate, and create media in various forms, including text, images, and videos. With the rise of the internet and digital platforms, media literacy has become a crucial skill for navigating the information-rich world. Information technology, on the other hand, includes the tools and systems that facilitate the creation, management, and sharing of information. Together, these elements play a significant role in shaping how learners engage with and enhance their English language skills.

As English has become the global lingua franca, the demand for proficient English speakers is higher than ever. English skills are no longer confined to traditional classroom settings; digital platforms such as social media, blogs, and interactive websites now serve as essential tools for both formal and informal language acquisition. This paper investigates the intersection of media literacy, IT, and English language skills, examining how digital media and technology contribute to language learning and acquisition. Research into media literacy reveals its significant impact on language skills. Media literacy empowers individuals to critically engage with various forms of media, encouraging analytical thinking and better comprehension. In the context of English learning, media literacy aids students in understanding language in real-world contexts, often providing authentic examples of language use. A study by Leu et al. (2013) highlights the importance of media literacy in fostering critical thinking, which is essential for interpreting complex texts and engaging with different registers of the English language. Moreover, media literacy includes an understanding of how

language is used across different media platforms, whether in social media posts, advertisements, or news broadcasts. This exposure helps learners improve their vocabulary, grammatical structures, and overall language proficiency. The use of multimodal resources - such as podcasts, YouTube videos, and blogs—helps learners develop their listening, reading, and writing skills simultaneously. Information technology has revolutionized language learning by offering diverse and accessible tools for practice. IT includes digital platforms such as mobile applications, e-learning environments, and websites dedicated to language learning. These tools provide students with immediate access to language resources, interactive exercises, and communication with native speakers, which significantly enhance language acquisition (Stockwell, 2012).

A key aspect of IT in language learning is the use of interactive and gamified applications. These platforms engage learners by providing immediate feedback and by simulating real-life language use. Platforms like Duolingo, Memrise, and Babbel have become widely recognized for their ability to engage learners and provide comprehensive learning experiences that develop English skills at the user’s own pace. Social media platforms, such as Twitter, Facebook, Instagram, and LinkedIn, provide users with opportunities to practice English in a variety of informal and formal contexts. Social media encourages real-time communication, often in a conversational tone, which helps learners improve their writing, reading, and listening skills. Research by Godwin-Jones (2018) has shown that social media can serve as a “language lab,” where learners experiment with different types of language (e.g., colloquial, formal, or technical) and receive feedback from peers. This study employs a qualitative research approach, utilizing surveys and interviews with English language learners to examine how they incorporate media literacy and IT into their learning. The participants include both novice and advanced learners from diverse linguistic and cultural backgrounds. The research investigates their experiences with various digital platforms, including social media, language learning apps, online forums, and educational websites.

The survey questions explore participants' engagement with different forms of media (e.g., podcasts, videos, blogs, social media posts) and how these interactions influence their English skills. Interviews with a subset of participants provide deeper insights into their motivations, challenges, and the benefits they perceive in using media literacy and IT to enhance their language learning. Participants reported significant improvements in their vocabulary and grammar through the use of media literacy and IT. Learners who engaged with digital content such as news articles, podcasts, and videos mentioned that they encountered new words and phrases in context, which helped them better understand their meanings and

usage. Additionally, the exposure to diverse accents and speech patterns enhanced their listening comprehension skills. The use of social media and online forums was particularly effective in improving writing skills. Many learners mentioned that engaging in online discussions and writing comments in English allowed them to practice their writing in a low-pressure environment. Some also noted that receiving feedback from native speakers or more experienced learners helped them refine their writing. IT tools and media resources contributed significantly to learner motivation. Learners reported that the interactive nature of applications like Duolingo and the immediate feedback they received kept them engaged and motivated to continue learning. Social media also played a role in keeping learners motivated, as they felt connected to a larger community of English learners and speakers. While the benefits of media literacy and IT are evident, several challenges were highlighted in the study. Some learners mentioned the overwhelming amount of information available online, which can lead to distractions and difficulty focusing on specific language goals. Additionally, access to high-speed internet and modern devices remained a barrier for some participants, particularly those in rural or low-income areas.

Educators can play a crucial role in guiding learners to use media and IT tools effectively. By promoting critical thinking and digital literacy, teachers can help students navigate the vast digital landscape and make the most of available resources. Furthermore, a balanced approach that incorporates both traditional and digital learning methods may provide the best outcomes for language learners.

In conclusion, media literacy and information technology have a profound impact on enhancing English skills, offering learners a wide range of tools and resources to improve their language proficiency. While challenges exist, such as information overload and access disparities, the potential benefits of integrating digital media and IT into language learning cannot be overstated. By fostering critical thinking, engagement, and real-world language application, media literacy and IT create an enriched environment for learners to develop their English skills in the digital age.

References:

1. Godwin-Jones, R. (2018). Social media and language learning: The impact of new technology on teaching and learning. Language Learning & Technology, 22(2), 1-17.

2. Leu, D. J., Kinzer, C. K., Coiro, J., & Cammack, D. W. (2013). Toward a theory of new literacies emerging from the Internet and other

information and communication technologies. In D. E. Alvermann, N. Unsworth, P. D. Riley, & J. F. S. (Eds.), Handbook of research on new literacies (pp. 107-136). Lawrence Erlbaum Associates.

3. Stockwell, G. (2012). Using mobile phones for vocabulary activities: Examining the effectiveness of mobile-assisted language learning. ReCALL, 24(3), 312-328.

4. https://www.amazon.com

5. https:/www.cambridge.com

THE INTERPLAY OF AI AND HUMAN CREATIVITY: PROBLEM OF COMPETITION OR SYMBIOSIS

Boynazarova Komila Bahodir qizi,
Student of the Department of Theory and Practice of the English Language
Chirchik State Pedagogical University.
@komilaboynazarova9@gmail.com
Nabiyeva Diyora Bahodir qizi,
Student of the Department of Theory and Practice of the English Language
Chirchik State Pedagogical University.
di.yora22072002@gmail.com

Abstract

The rapid advancement of Artificial Intelligence (AI) is revolutionizing the frontiers of machine potential, extending beyond computation and logic into the once exclusive realm of human creativity. Across various creative industries such as art, music, literature, and design, a complex dynamic is emerging between AI and human ingenuity. Rather than viewing AI solely as a threat, increasing attention is being paid to the potential for symbiotic relationships. AI has the capacity to become a powerful tool, amplifying human abilities, accelerating innovation, and democratizing the creative process. In art, AI is employed to generate novel styles, create images from text prompts, and even restore damaged artworks. In music, AI assists with composition, arrangement, and the creation of unique soundscapes. In literature, AI can act as a co-author, suggesting ideas, generating text, and aiding in editing. In design, AI optimizes workflows, proposes design variations, and personalizes user experiences. Despite existing concerns regarding authorship, ethical norms, and psychological impact, synergy between humans and AI appears to be a more likely scenario than outright competition. Provided that appropriate ethical frameworks and collaborative models are developed, AI can become a valuable partner, enriching and expanding the horizons of human creativity.

Keywords: Artificial Intelligence, Human Creativity, Collaborative Creativity, AI Art, Cognitive Synergy, Technological Collaboration, Ethics of Creativity.

Annotatsiya

Sun’iy intellekt (SI)ning jadal rivojlanishi mashinalar imkoniyatlarining chegaralarini inqilobiy tarzda kengaytirmoqda. Bu jarayon faqat hisob-kitob va mantiq doirasidagina emas, balki ilgari faqat insonlarga xos deb hisoblangan ijodiylik sohasiga ham kirib bormoqda. San’at, musiqa, adabiyot va dizayn kabi turli ijodiy sohalarda SI bilan inson ijodkorligi o‘rtasida murakkab o‘zaro munosabatlar shakllanmoqda. SIni faqat tahdid sifatida ko‘rish o‘rniga, endilikda inson va SI o‘rtasidagi hamkorlik imkoniyatlariga ko‘proq e’tibor qaratilmoqda. SI inson salohiyatini oshiruvchi, innovatsiyalarni tezlashtiruvchi va ijodiy jarayonni ommaviylashtiruvchi kuchli vositaga aylanishi mumkin. San’atda SI yangi uslublarni yaratish, matnli buyruqlar asosida tasvirlar hosil qilish va zarar ko‘rgan asarlarni tiklash uchun qo‘llanilmoqda. Musiqa sohasida SI kompozitsiya, aranjirovka va noyob ovoz manzaralarini yaratishda yordam beradi. Adabiyotda SI hammuallif sifatida g‘oyalar taklif etadi, matnlar yaratadi va tahrirda ko‘maklashadi. Dizaynda esa SI ish jarayonlarini optimallashtiradi, dizayn variantlarini taklif qiladi va foydalanuvchi tajribasini shaxsiylashtiradi. Mualliflik, axloqiy me’yorlar va psixologik ta’sirga oid mavjud xavotirlarga qaramay, inson va SI o‘rtasidagi sinergiya (o‘zaro kuchaytiruvchi hamkorlik) ochiq raqobatga nisbatan ancha ehtimolliroq ko‘rinmoqda. Agar tegishli axloqiy me’yorlar va hamkorlik modellarini ishlab chiqish mumkin bo‘lsa, SI inson ijodini boyituvchi va uning chegaralarini kengaytiruvchi qimmatli sherikka aylanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, inson ijodkorligi, hamkorlikdagi ijod, SI san’ati, kognitiv sinergiya, texnologik hamkorlik, ijodiylik etikasi.

Аннотация

Стремительное развитие искусственного интеллекта (ИИ) революционизирует границы машинного потенциала, выходя за рамки вычислений и логики в некогда исключительную сферу человеческого творчества. В различных творческих отраслях, таких как искусство, музыка, литература и дизайн, возникает сложная динамика между ИИ и человеческой изобретательностью. Вместо того чтобы рассматривать ИИ исключительно как угрозу, все больше внимания уделяется потенциалу симбиотических отношений. ИИ может стать мощным инструментом, усиливающим человеческие способности, ускоряющим инновации и демократизирующим творческий процесс. В искусстве ИИ используется для создания новых стилей, создания изображений из текстовых подсказок и даже

восстановления поврежденных произведений искусства. В музыке ИИ помогает с композицией, аранжировкой и созданием уникальных звуковых ландшафтов. В литературе ИИ может выступать в качестве соавтора, предлагая идеи, генерируя текст и помогая в редактировании. В дизайне ИИ оптимизирует рабочие процессы, предлагает варианты дизайна и персонализирует пользовательский опыт. Несмотря на существующие опасения относительно авторства, этических норм и психологического воздействия, синергия между людьми и ИИ представляется более вероятным сценарием, чем прямая конкуренция. При условии разработки соответствующих этических рамок и моделей сотрудничества ИИ может стать ценным партнером, обогащая и расширяя горизонты человеческого творчества.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, Человеческое творчество, Совместное творчество, Искусство ИИ, Когнитивная синергия, Технологическое сотрудничество, Этика творчества

Creativity has long been a concept associated with the human condition. It requires imagination, emotion, intuition, and cultural context—qualities typically beyond the reach of machines. Yet, as artificial intelligence advances, machines are now beginning to demonstrate what appears to be creative behavior. From generating music, to generating visual art, to generating coherent narratives, AI challenges us to reconsider our understanding of originality and authorship. This article is a reaction to an article out of growing urgency to make sense of this transition. Is AI a threat to human creativity, or a fantastically powerful tool that works to enhance it? There is no easy answer. Even as fears of job displacement and creative obsolescence persist, AI is being embraced by many artists, writers, musicians, and designers as a collaborative partner, not a rival. We now have an era where a composer can compose with the help of an algorithm, a poet can recompose lines with the help of a language model, or an architect can test out new shapes using generative design. Human and machine creativity are no longer separate here; they are increasingly intertwined. This article tries to map this intersection, examining how the creative process is transforming in light of intelligent systems. A qualitative multi-methods approach was employed to investigate the shifting dynamics between AI and human creativity.

The research process included:

1. Extensive Literature Review: Peer-reviewed articles, scholarly books, industry reports, and philosophical works between 2015 and 2024 were examined to establish the theoretical context and current debates.

2. Case Study Analysis: Individual examples of AI in creative domains were selected for analysis. They were OpenAI's GPT-4 for writing, AIVA for composing music, DALL·E and Midjourney for digital art, and Adobe Firefly for design. Each was evaluated on the parameters of quality of creative output, human involvement, and social acceptance.

3. Expert Interviews: In-depth semi-structured interviews were held with 12 experts who are AI researchers, visual artists, digital composers, and creative directors. The idea was to understand how these professionals think about and incorporate AI in their work.

4. Audience Perception Survey: 250 individuals were surveyed online to understand public attitude towards AI-generated art, music, and literature. Participants were asked to provide criticism of works without being aware that the artist was human or machine.

5. Comparative Output Analysis: Both human artists and AI created a number of creative pieces—short poems, portraits, and song melodies. Each work was rated separately on originality, emotional effect, and technical expertise.

Insight gleaned from these methodologies yielded convincing results, for between AI and the human mind there existed a subtle interconnectedness:

1. AI as an Accelerator, Not the Creator: In all case studies, AI was more of an accelerator than a solo creator. For example, Adobe Firefly designers discovered their productivity and inspirational discovery accelerated but not their total replacement.

2. Divided Public Opinion: Audiences in surveys frequently were not able to distinguish between AI- and human-created content. However, when informed, 68% favored human-created art due to presumed emotional connection and authenticity.

3. Human-AI Co-Creation Yields Novelty: Most artists characterized their experience with AI as "surprisingly generative"—the ability of the AI to propose patterns, ideas, or forms they would never have thought of otherwise pushed them into new creative territory.

4. Gap in Feeling Remains: Participants echoed, again and again, that AI lacks lived experience that imbues human imagination with feeling and cultural sensitivity. Mechanisms can duplicate form but don't understand depth of meaning.

5. Ability Adaptation, Instead of Job Reversal: Far from replacing creatives, AI seems to reconfigure skill sets. Creativity now involves learning to prompt AI apps to ask what is needed of them, rewriting what they produce, and ethically integrating their capabilities in human-focused activity.

To further understand the evolving ethical landscape, the research also incorporated a Review of Ethical Frameworks. This involved analyzing existing guidelines and scholarly discussions from organizations such as UNESCO and IEEE, alongside academic ethics boards, concerning the application of AI in creative domains. The aim was to contextualize the findings, particularly those related to authorship, authenticity, and the broader societal implications arising from AI-generated content. This review provided insights into current ethical considerations and potential future frameworks necessary for responsible human-AI co-creation.

Finally, a Technology and Workflow Analysis was conducted to dissect the practical integration of the selected AI tools within creative workflows. This involved observing and documenting how artists and designers currently utilize platforms like GPT-4, AIVA, DALL·E, Midjourney, and Adobe Firefly in their daily practice. The focus was on understanding the specific stages where AI is employed, the level of human intervention required, and the impact of these tools on existing creative processes. This analysis provided a grounded understanding of the practical realities of human-AI collaboration in creative fields.

The study suggests that the collaboration between AI and human creativity is moving towards a hybrid model—where machine efficiencies assume the subtleties of human intellect. AI brings patterned data thought and computer power, while human creatives bring emotional intelligence, cultural nuance, and ethical awareness. The general fear that AI will render human creativity obsolete seems exaggerated. While machines may generate art-like output, they cannot replicate lived experience, cultural memory, or intentional narrative behind actual human creation. Creativity is not solely an output problem; it is a question of intent, context, and resonance—attributes deeply human in nature. Yet, to discount AI's role in creative work would be hasty. Artists can prototype ideas in a snap, test versions in an instant, and blast through blockages with AI. The collaboration is most obvious in co-creation models, where AI is an unseen collaborator—brainstorming ideas, spotting patterns, or doing grunt work. But ethical questions are everywhere. Who owns work created by AI? Can a machine be given copyright? Should AI get artist credit? Not minor questions. In addition, the danger of homogenization—when similarly generated AI from similar data produces bland or cookie-cutter content—undermines the diversity that creativity sustains. And then there is the more essential inquiry: what is creation? If creativity is a process, can it be mechanical? Or is it necessarily intertwined with consciousness, experience, and sensation? The solution can be found in redefining creativity as a process that is collaborative, not one that is pursued by an individual alone.

Artificial Intelligence is not designed to be a replacement for the creative mind—it's designed to augment it. Utilized thoughtfully, AI is a fine collaborator, capable of enhancing human imagination, minimizing creative obstacles, and redefining artistic limits. This project illustrates that the most productive approach is not to present AI and human creativity as opposing forces in conflict but as partners in a dynamic, adaptive dance. We are on the cusp of a new Renaissance in art, powered by human creativity and machine intelligence. The task ahead is to shape this union with moral imagination, civic-mindedness, and a steadfast belief in the long-term singularity of human voice. The interaction of AI and human creativity is not a zero-sum game. It is a dense, beautiful dialogue—and we are only just beginning to learn an ear for its language.

References

1. Boden, M. A. . AI: Its Nature and Future. Oxford University Press.(2016).
2. McCormack, J., Gifford, T., & Hutchings, P. "Autonomy, Authenticity, Authorship and Intention in Computer Generated Art." Journal of Creative Technologies.(2019).
3. Colton, S., & Wiggins, G. A "Computational Creativity: The Final Frontier?" In 13th European Conference on Artificial Intelligence.(2012).
4. Miller, A. I. The Artist in the Machine: The World of AI-Powered Creativity. MIT Press. (2019).
5. Elgammal, A., et al. "CAN: Creative Adversarial Networks, Generating 'Art' by Learning About Styles and Deviating from Style Norms." ArXiv preprint. (2017).
6. McCorduck, P. Machines Who Think: A Personal Inquiry into the History and Prospects of Artificial Intelligence. A.K. Peters. (2004).
7. Runco, M. A., & Jaeger, G. J. "The Standard Definition of Creativity." Creativity Research Journal. (2012).
8. Floridi, L. The Logic of Information: A Theory of Philosophy as Conceptual Design. Oxford University Press. . (2020).
9. Crawford, K. Atlas of AI: Power, Politics, and the Planetary Costs of Artificial Intelligence. Yale University Press. (2021).
10. Candy, L. Digital Creativity: Techniques for Generation. Routledge. (Offers a broader perspective on digital tools in creativity, with increasing relevance to AI). (2019).

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND HUMAN CREATIVITY: COMPETITION OR COLLABORATION?

Baxarova Asila Shermatovna,
Bachelor's student of Karshi State University
Foreign languages faculty, English philology.
e-mail: baxarovaasila@gmail.com
phone number: +998918114333

Abstract

Artificial intelligence (AI) has significantly influenced various fields in recent ears, particularly in creative industries such as art, music, literature, and design. This paper explores the interaction between AI and human creativity, questioning whether AI serves as a competitor or a valuable tool for collaboration. The study focuses on how AI can augment and enhance human creativity, rather than replace it. By examining case studies and applications in creative fields, the research discusses how AI technologies are integrated into creative processes, providing new opportunities for artists, musicians, and writers. The paper argues that AI should not be viewed as a threat to human creativity but as a partner that can enhance the creative potential of human creators. The findings suggest that collaboration between AI and humans can lead to groundbreaking innovations and new forms of artistic expression. However, the study also addresses ethical concerns, such as authorship, originality, and the implications of AI-generated works. In conclusion, AI has the potential to transform creative industries, but its success depends on how it is used to collaborate with human creators rather than replacing them. This research offers insights into the future of creativity in an AI-driven world, advocating for a harmonious relationship between technology and human ingenuity.

Keywords: Artificial intelligence, human creativity, collaboration, creative process, innovation, authorship, emotional expression, technology

Аннотация

В последние годы искусственный интеллект (ИИ) значительно повлиял на различные области, особенно на творческие индустрии, такие как искусство, музыка, литература и дизайн. Эта статья исследует взаимодействие между ИИ и человеческим творчеством, рассматривая вопрос, является ли ИИ конкурентом или ценным инструментом для сотрудничества. Исследование фокусируется на том, как ИИ может дополнить и улучшить человеческое творчество, а не заменить его. Анализируя примеры из творческих областей, исследование обсуждает, как технологии ИИ интегрируются в творческие процессы, предоставляя новые

возможности для художников, музыкантов и писателей. В статье утверждается, что ИИ не следует воспринимать как угрозу человеческому творчеству, а как партнера, который может расширить творческий потенциал создателей. Результаты исследования показывают, что сотрудничество между ИИ и людьми может привести к прорывным инновациям и новым формам художественного самовыражения. Однако исследование также затрагивает этические вопросы, такие как авторство, оригинальность и последствия произведений, созданных ИИ. В заключение, ИИ имеет потенциал изменить творческие индустрии, но его успех зависит от того, как он будет использоваться для сотрудничества с людьми, а не для их замены. Это исследование предлагает идеи для будущего творчества в мире, управляемом ИИ, и подчеркивает важность гармоничного сосуществования технологий и человеческой изобретательности.

Ключевые слова: Искусственный интеллект, человеческое творчество, сотрудничество, творческий процесс, инновации, авторство, эмоциональное выражение, технологии

Annotatsiya

So‘nggi yillarda sun’iy intellekt (SI) turli sohalarda, xususan, san’at, musiqa, adabiyot va dizayn kabi ijodiy sohalarda sezilarli ta'sir ko‘rsatdi. Ushbu maqola SI va inson ijodkorligi o‘rtasidagi o‘zaro aloqani o‘rganadi, SI raqobatchimi yoki hamkorlik qilish uchun foydali vosita sifatida ishlatiladimi degan savolni ko‘taradi. Tadqiqotda SI ning inson ijodkorligini almashtirish o‘rniga, uni qo‘llab-quvvatlash va yaxshilash imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Ijodiy sohalarda SI texnologiyalarining qo‘llanilishi, yangi imkoniyatlar yaratish va san'atkorlar, musiqachilar va yozuvchilar uchun yangi ufqlar ochish tahlil qilinadi. Maqolada SI inson ijodkorligini tahdid soluvchi omil sifatida emas, balki ijodiy salohiyatini oshirishga yordam beruvchi hamkor sifatida ko‘rilishi kerakligi ta'kidlanadi. Tadqiqot natijalari, SI va insonlar o‘rtasidagi hamkorlik yangi san'at shakllarini yaratishi va inqilobiy innovatsiyalarni olib kelishi mumkinligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, maqolada SI tomonidan yaratilgan asarlar, originalik va mualliflik kabi axloqiy masalalar ham muhokama qilinadi. Xulosa qilib aytganda, SI ijodiy sanoatni transformatsiya qilish potentsialiga ega, ammo uning muvaffaqiyati asosan uni insonlar bilan hamkorlikda ishlatishga bog‘liq. Ushbu tadqiqot, SI bilan boshqariladigan dunyoda ijodkorlikning kelajagi haqida fikrlar taqdim etadi va texnologiya va insoniy ixtirochilik o‘rtasida uyg‘un munosabatlarni rivojlantirishni targ‘ib qiladi.

Kalit so‘zlar: Sun’iy intellekt, inson ijodkorligi, hamkorlik, ijodiy jarayon, innovatsiya, mualliflik, hissiy ifoda, texnologiya.

In recent decades, artificial intelligence (AI) has rapidly advanced and made its mark across a wide array of fields, including healthcare, business, and entertainment. One of the most intriguing areas where AI is gaining significant attention is in the realm of human creativity. Traditionally, creativity has been seen as a distinctly human trait, fueled by intuition, emotion, and subjective experiences. However, with the rise of AI technologies capable of generating music, art, literature, and even innovative solutions to complex problems, the question arises: Is AI a competitor to human creativity, or can it act as a valuable collaborator? This paper aims to explore the relationship between AI and human creativity, specifically focusing on whether AI enhances or diminishes human artistic expression. The core argument posits that rather than replacing human creators, AI serves as a powerful tool that complements and augments the creative process. Through various case studies, we will examine how AI tools are being integrated into creative industries such as music, visual arts, and writing. Additionally, ethical concerns surrounding authorship, originality, and the role of AI in the creative process will be discussed. As AI continues to evolve, understanding its potential role in shaping the future of creativity is essential. The following sections will delve into the ways AI and human creativity can coexist, collaborate, and perhaps even inspire each other to reach new heights of innovation. Ultimately, this paper seeks to propose a framework for leveraging AI as a creative partner, enhancing the potential for artistic expression in a rapidly changing world.

This study adopts a mixed-method approach combining qualitative and quantitative research techniques to explore the relationship between artificial intelligence (AI) and human creativity. The research is designed to answer whether AI serves as a competitor to human creativity or if it can be utilized as a tool for collaboration in creative fields. The study focuses on four main methods: **experimental design, qualitative interviews, content analysis**, and **statistical surveys.** The experimental design involved creating a controlled environment where artists, musicians, and writers collaborated with AI systems to produce creative outputs. Two groups were formed for this experiment:

Group 1: Participants worked without any AI assistance, relying solely on their skills and creativity.

Group 2: Participants used AI tools such as DeepArt, AIVA, and GPT-3 to assist in generating music, visual art, and written content. The AI tools used in the experiment were selected based on their capability to enhance creativity within

specific domains—art, music, and literature. The goal was to assess whether AI could improve the creative process by providing new ideas or helping to overcome creative blocks. After the completion of the projects, participants in both groups were asked to rate their creative satisfaction on a scale of 1 to 10 and to compare their creative outputs in terms of originality, quality, and emotional depth. To comprehensively analyze the dynamic between artificial intelligence (AI) and human creativity, this research applied a **four-stage methodological framework** combining digital analysis tools, human-centered experiments, and cross-disciplinary review. Each stage served a unique role in collecting empirical evidence and drawing comparisons between AI-assisted and human-only creative processes.

A **mixed-method approach** was chosen to balance quantitative accuracy with qualitative depth. Quantitative methods were used to assess survey responses and behavioral metrics, while qualitative interviews and case studies captured subjective experiences and nuanced views of creative professionals. By combining numerical data with narrative data, mixed-method research allows for **a richer, more complete understanding** of the research problem. It can reveal patterns and trends from quantitative data, while also providing the context and meaning behind these patterns through qualitative data. In the context of the **AI and creativity** study, a mixed-method approach is ideal because it allows researchers to quantify the impact of AI on creativity (e.g., through surveys and statistical analysis) while also understanding the **experiences** and **perceptions** of individuals involved in the creative process (e.g., through interviews and case studies). This comprehensive approach helps to draw conclusions about the **effectiveness** of AI as a creative tool and its **emotional, ethical, and psychological implications**.

The data from the surveys and case studies were analyzed quantitatively to measure the impact of AI on human creativity. Statistical methods such as descriptive analysis, correlation, and regression were used to understand the relationships between AI tool usage and creative satisfaction. Data visualizations like bar charts, pie charts, and histograms were also employed to present the findings.

Question	Yes	No	Not Sure
Do you use AI tools in your creative process?	65%	25%	10%
Do you think AI enhances creativity in your work?	50	30	20

	0%	0%	%
Do you view AI as a collaborator in your creative process?	0%	5%	15 %
Would you recommend using AI tools to other creators?	0%	5%	15 %
Has AI helped you overcome creative blocks?	5%	5%	10 %

This table presents the results of a survey conducted with creative professionals. It shows the percentage of participants who use AI tools, as well as their opinions on AI’s role in enhancing creativity, collaboration, and overcoming creative challenges.

The results of this study reveal a complex and evolving relationship between artificial intelligence (AI) and human creativity. While AI is increasingly integrated into creative processes, it is not perceived as a replacement for human ingenuity, but rather as a tool that can augment and support creative expression. This dual nature of AI, as both collaborator and potential competitor, was consistently reflected across the survey responses, experimental findings, and case studies analyzed.

Firstly, survey data indicates that a majority of creative professionals (over 60%) have adopted AI tools to some extent in their work. These users generally report higher satisfaction when AI is used as an assistant rather than an autonomous creator. For example, musicians found AI helpful in generating instrumental arrangements, while writers used language models for brainstorming ideas and overcoming writer’s block. However, there remains skepticism about the emotional and philosophical depth of AI-generated work, especially in literature and visual art. Respondents highlighted that AI lacks genuine lived experience, which is often a key source of authentic artistic expression.

Secondly, the experimental comparison between AI-assisted and human-only creative outputs showed that human-generated works were rated slightly higher in originality and emotional impact. This suggests that while AI can replicate style and structure, the essence of creativity—emotion, intuition, cultural nuance—is still largely rooted in human consciousness. Nevertheless, AI-assisted works scored well in technical execution and efficiency, showing its usefulness as a productivity-enhancing tool.

Moreover, the case studies demonstrate that in real-world scenarios, AI is already playing a substantial role in creative industries. In fields such as digital art, generative design, and electronic music, AI is being used not to replace artists but to expand their capabilities. Artists working with platforms like **DALL·E, Runway ML,** and **Amper Music** report that AI helps them explore new styles and accelerate the creative process. Ethical concerns also emerged as a key topic in interviews and literature. Questions about authorship, ownership, and originality continue to challenge the widespread acceptance of AI-generated art. If an AI generates a painting or writes a poem, who owns the result—the user, the AI developer, or no one at all? Such issues highlight the need for updated legal and philosophical frameworks to address the new creative landscape.

This research has explored the evolving relationship between artificial intelligence (AI) and human creativity through a combination of experimental analysis, surveys, case studies, and literature review. The findings suggest that AI is not a replacement for human creativity but rather a powerful supplement that can enhance certain aspects of the creative process. While AI systems are capable of generating art, music, and text with increasing technical proficiency, they still lack the emotional depth, intuition, and lived experience that characterize truly original human expression. The results of the human-AI interaction experiments showed that creative professionals generally appreciate the efficiency and support that AI tools provide, particularly in the early stages of ideation and content generation. However, concerns remain about the loss of personal voice, originality, and ethical issues such as authorship and intellectual property. The majority of survey respondents viewed AI more as a collaborator than a competitor, highlighting the growing trend of “co-creativity” where human imagination and machine intelligence are integrated.

Ultimately, this study concludes that the future of creativity lies not in opposition between humans and machines, but in thoughtful and ethical collaboration. As AI technologies become more advanced and accessible, it is essential for creators, developers, and policymakers to work together to ensure that AI enhances rather than undermines human artistic identity. By positioning AI as a creative partner rather than a rival, we can open new frontiers in art, design, literature, and innovation—where machine precision meets human emotion.

REFERENCES

1. Smith, John. Artificial Intelligence and Creativity. New York: Oxford University Press, 2020, p. 45-78.

2. Brown, Sarah, and James, David. “Exploring Human Creativity in the Age of AI”, Journal of Creative Technology, Vol. 12, No. 3, 2019, pp. 34-50.

3. Thompson, Mark. The Impact of AI on Art and Culture. London: Routledge, 2021, p. 112-130.
4. Wilson, Helen. "AI in Creative Industries: A Double-Edged Sword," International Journal of Creativity and Innovation, Vol. 8, No. 1, 2018, pp. 22-40.
5. Harris, Alan. "Collaboration between AI and Human Artists," TechArt Review, Vol. 5, No. 4, 2022, pp. 65-80.
6. Williams, David. Creative AI: The Future of Human-Machine Collaboration. Cambridge: MIT Press, 2020, p. 88-102.
7. Miller, Jessica. "Artificial Intelligence in Music Composition," Music and Technology Journal, Vol. 6, No. 2, 2021, pp. 72-95.
8. Clark, Benjamin, and Rogers, Emily. "Ethical Concerns in AI-Generated Art," Philosophy and Technology, Vol. 18, No. 6, 2020, pp. 50-70.

4-SHO‘BA: BADIIY VA ILMIY TARJIMA MASALALARI

DOMINANT TILLAR TA’SIRI OSTIDA MILLIY TIL EKOLOGIYASI VA LEKSIK INTERFERENSIYA

Zokirov Muxtorali Turdaliyevich,
Farg‘ona davlat universiteti professori, f.f.n.
Zokirova Sohiba Muxtoraliyevna,
Farg‘ona davlat universiteti professori, f.f.d.

Annotatsiya

Tilshunoslikning so‘nggi yutuqlari tillarning hayotiyligi, yashash istiqbollari va yo‘q bo‘lib ketish xavfi bilan shug‘ullanuvchi areal tilshunoslik va

ekolingvistika kabi yangi sohalarning paydo bo‘lishiga olib keldi. Sinergetik tamoyillarga asoslanib, ushbu yondashuvlar ba'zi tillarning qanday qilib “global ommaviy axborot vositalari” ga aylanishini va boshqa tillarni o‘z ta’sir doirasiga jalb qilgan holda “jalb qiluvchi” sifatida harakat qilishini ko‘rsatadi. Musulmon dunyosida arab tilining, nasroniy dunyosida lotin tilining, zamonaviy vaziyatda esa global makonda ingliz tilining kuchli ta’siri yorqin misollardir. Maqolada tarjimaning adabiy tilni boyitishdagi o‘rni ta’kidlangan, chunki madaniyatlararo aloqalar semantik yaqinlashuv va muloqotni soddalashtirishga yordam beradi. Biroq dominant tildan leksik birliklar va tushunchalarning kirib kelishi milliy madaniy o‘ziga xoslikni yo‘qotishdan xavotir uyg‘otishi mumkin. Tadqiqotchilarning ta’kidlashicha, ommaviy ikki tillilik holatida “tegishli so‘zlar”ning aralashuvi leksik-semantik me’yorlarning buzilishiga olib keladi. Tildan foydalanishdagi salbiy tendentsiyalarni (degradatsiyani) o‘rganish va tiklash (reabilitatsiya) strategiyalarini izlashni o‘z ichiga olgan “lingvistik ekologiya” kontseptsiyasiga alohida e’tibor beriladi. Maqolada turkman va o‘zbek kabi bir-biriga yaqin bo‘lgan tillar o‘rtasidagi tarjimalarda aralashuv xatolariga misollar keltirilgan, bu ko‘pincha tegishli manbalar va maxsus lug‘atlarning yo‘qligi bilan izohlanadi. Mualliflar “tarjimonning soxta do‘stlari” masalasiga yanada ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo‘lishga, ommaviy axborot vositalarida va rasmiy nutqda leksik me’yorlarni saqlashga, shuningdek, globallashuv sharoitida madaniy qadriyatlarni saqlash va tillarning barqaror evolyutsiyasi uchun zarur bo‘lgan lingvistik o‘z-o‘zini anglashni rivojlantirishga chaqiradi.

Tayanch so‘zlar: areal tilshunoslik, ekolingvistika, ikkitillilik, leksik interferensiya, global til, tarjima, kongruent so‘zlar, sinergetik tamoyillar, til hayotiyligi.

Аннотация

Недавние достижения в лингвистике привели к появлению новых направлений, таких как ареальная лингвистика и эколингвистика, которые занимаются вопросами жизнеспособности языков, их перспективами выживания, а также угрозой исчезновения. Опираясь на синергетические принципы, эти подходы показывают, каким образом некоторые языки становятся «глобальными средствами коммуникации» и выступают «аттракторами», вовлекая другие языки в сферу своего влияния. Яркими примерами служит сильное воздействие арабского языка в мусульманском мире, латыни — в христианском, а в современной ситуации — английского языка в глобальном пространстве. В статье подчёркивается роль перевода в обогащении литературного языка, поскольку межкультурные контакты

способствуют семантическому сближению и упрощению коммуникации. Однако проникновение лексических единиц и понятий из доминирующего языка может вызвать опасения относительно утраты национальной культурной самобытности. Исследователи отмечают, что при массовом двуязычии интерференция «конгруэнтных слов» приводит к искажению лексико-семантических норм. Особое внимание уделяется понятию «лингвистическая экология», которая охватывает изучение негативных тенденций (деградации) в употреблении языка и поиск стратегий восстановления (реабилитации). В работе приведены примеры интерференционных ошибок в переводах между близкородственными языками, такими как туркменский и узбекский, что часто объясняется недостатком соответствующих ресурсов и специализированных словарей. Авторы призывают к более тщательному учёту «ложных друзей переводчика», к поддержанию лексических норм в СМИ и официальном дискурсе, а также к развитию языкового самосознания, необходимого для сохранения культурных ценностей и стабильной эволюции языков в условиях глобализации.

Ключевые слова: ареальная лингвистика, эколингвистика, двуязычие, лексическая интерференция, глобальный язык, перевод, конгруэнтные слова, синергетические принципы, жизнеспособность языка.

Abstract

Recent developments in linguistics have given rise to new subfields such as areal linguistics and ecolinguistics, both of which are concerned with the vitality, prospects for survival, and endangerment of languages. Drawing on synergetic principles, these approaches illuminate how certain languages become “global means of communication” and act as “attractors,” drawing other languages into their sphere of influence. This phenomenon is illustrated by the strong impact of Arabic in the Muslim world, Latin in the Christian world, and—most recently—English in the global arena. The article emphasizes the role of translation in enriching literary language, as cross-cultural contact fosters semantic alignment and communicative ease. However, the infiltration of lexical items and concepts from a dominant language can raise concerns about dilution of national cultural identity. Researchers underscore that in conditions of widespread bilingualism, the interference from so-called “congruent words” contributes to lexical and semantic distortions. A key focus of the work is on the notion of “linguistic ecology,” which encompasses both the study of harmful tendencies (degradation) in language use and the strategies for restoration (rehabilitation). Interference issues are

documented in translations between closely related languages, such as Turkmen and Uzbek, often resulting from a lack of resources and specialized dictionaries. The text calls for more careful documentation of “false friends,” the consistent maintenance of lexical norms in mass media and official discourse, and the cultivation of linguistic awareness to preserve cultural values and ensure the stable evolution of languages in a globalizing world.

Key words: areal linguistics, ecolinguistics, bilingualism, linguistic ecology, lexical interference; global language, translation, congruent words, synergetic principles, language vitality.

Keyingi paytlarda tilshunoslik fanining taraqqiyoti natijasida areal lingvistika va ekolingvistika kabi yangi yo‘nalishlar yuzaga keldi. Har ikki soha ham tillarning yashab qolishi va istiqboli, tillarning o‘lish jarayoni, yo‘qolib borish va o‘lim xavfi ostida turgan tillar (yendangered languages) kabi muammolarni o‘rganadi [4, 79].

Dunyoda 3000 dan ortiq tillar ichida muayyan bir tilning “global aloqa vositasi” bo‘lishga intilishi va bu jarayonda “attraktorlik” rolini o‘ynashi (boshqa barcha tillarni o‘z ta’sir doirasiga olishi va o‘ziga jalb etishi) sinergetika qonunlarining amal qilishini tasdiqlaydi. Mazkur jarayon bilan bog‘liq ravishda musulmon dunyosidagi tillarga arab tilining (o‘sha tillar lug‘atida arabizmlarning ko‘plab uchrashi), xristian dunyosidagi tillarga lotin tilining (o‘sha tillar lug‘atida lotincha so‘zlarning ko‘pligi) kuchli ta’siri, hozirgi kunda esa barcha tillarga ingliz tilining ta’siri (barcha tillarning lug‘atiga amerikanizmlarning faol kirib kelayotganligi) sezilib turadi [4, 79].

Adabiy tilning boyib rivojlanishida tarjimachilikning ma’lum roli borligini unutmaslik kerak. Bir adabiy til bir necha mamlakatlar doirasida amal qilgan taqdirda, uning ta’siri har bir xalq tiliga o‘tib, muloqotda semantik umumiylik, qulaylikka yo‘l ochiladi. Fransuz tilining ingliz tiliga ana shunday ijobiy ta’siri til tarixchilari tomonidan alohida ta’kidlangan. Angliya Normandiyadan ajraganidan so‘ng mazkur ta’sir to‘xtamagan edi, uni birinchi bosqichda vujudga keltirgan siyosiy omillar o‘rniga madaniy omillar shakllanib, fransuz tilining ta’siri pasayish o‘rniga kuchayib ketadi. Ingliz tilida fransuz so‘zlari o‘zaklarining mustahkam o‘rnashuvi keyinchalik ingliz tilining lotin o‘zlashmalari hisobiga boyishiga yo‘l ochadi [15, 56]. Bu kabi hodisalar boshqa tillarda ham seziladi: XI asrgacha bo‘lgan forsiy asarlarda arabiy o‘zlashmalarning nisbiy miqdori 10-15 % ni tashkil qilgan bo‘lsa, XII asrda 22%ni, arab tilining din va fan tili sifatida mavqei balandlashuvi tufayli XIV asrga kelib, arab leksikasining miqdori 70-80%ga etib boradi [6, 36].

Lingvoekologiyaning asosiy tushunchalaridan biri buzilish (degradatsiya) va tiklanish (reabilitatsiya)dir. Bu kategoriya til buzilishining xavfli alomatlarini tadqiq etish, ularga qarshilik ko‘rsatish, til sofligini saqlanib qolish uchun shart-sharoit yaratish, barqaror rivojlanishiga ko‘maklashish va til jozibadorligini saqlashni nazarda tutadi. Barqaror rivojlanishda, hozirgi va kelgusi avlodlar talab-ehtiyojlarining qondirilishiga xavf tug‘dirmaydigan rivojlanish tushuniladi [3, 20]. Bilingvizm sharoitida lingvistik me’yorlarning buzilishi, asosan, kongruent so‘zlar natijasida yuzaga kelgan interferensiya oqibatida hosil bo‘ladi. Jamiyat hayotidagi signal sistemasi bo‘lgan tilning o‘rni va ushbu tizimni amalga oshirish vositasi bo‘lgan nutq, tilshunoslarni jamiyat nutqi amaliyotida yuz berayotgan jarayonlarni kuzatishga undaydi. Tilning rivojlanishi va ishlatilishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan omillarni o‘rganish til ekologiyasining asosiy vazifalaridandir.

Lingvistik ekologiya nafaqat ijtimoiy nutq amaliyotidagi nuqsonlarini aniqlash va tegishli tavsiyalarni tayyorlashni, balki lingvistik ijodning muvaffaqiyatli natijalarini aniqlash, belgilash va targ‘ib qilishni ham o‘z ichiga oladi. Interferensiyani yuzaga keltiruvchi omilning oldini olishga yo‘naltirilgan «kongruent so‘zlar» asosidagi differensial lug‘atlarni yaratish va nashr qilish ham lingvoekologiyaning muhim vazifalari tarkibiga kiradi.

Bugungi kunda yozma va og‘zaki nutq shakllarining deyarli barcha jihatlarida buzilish, noo‘rin so‘z qo‘llash holatlari uchrab turibdi. Bu borada reklama, ish yo‘riqnomalari, kundalik hayot va kasbdoshlar muloqoti, ommaviy axborot vositalari matnlari va h.k.larda ishlatiladigan chet tilidan kirib kelgan so‘zlarni asosiy ustuvor xatoliklar sifatida ko‘rsata olamiz. Ma’lumki, til ommaviy axborot vositalarida qanchalik to‘g‘ri qo‘llanilsa, u o‘z funksiyalarini shunchalik yaxshiroq bajaradi. Ommaviy axborot vositalarining millionlab odamlar ongi, nutqi, didi va afzal ko‘rgan narsalariga ta’siri muhim ahamiyat kasb etadi. Uning ta’siri oila, maktab va boshqa ijtimoiy ta’sirlardan kam emas. Shuning uchun til me’yorlariga qat’iy rioya qilish davlat til siyosatining asosini tashkil qilishi va, birinchi navbatda, ta’lim, huquqshunoslik, muzokaralar jarayonlari, ish yuritish va ommaviy axborot vositalari faoliyatida bo‘lishi kerak [9].

Xalq o‘z tarixini, madaniyatini, o‘zligini anglashi uchun o‘z tilini puxta o‘rganishi va uni sof holda saqlashi juda muhim, biroq jamiyat taraqqiyoti, xalqlar o‘zaro aloqa-aralashuvda ekan, tilni sof holda saqlash qiyinlashaveradi. Mahmud Koshg‘ariy bu haqda shunday deydi: “Eng to‘g‘ri va aniq til faqat birgina shu tilni biladigan, forslar bilan aralashmagan va shaharlarga borish-kelish qiladigan kishisi bo‘lmagan odamlarning tilidir. ...ikki tilda so‘zlaydiganlar va boshqa shaharlarga borib yurganlar tilida buzuqlik bordir” [5, 11]. Keng tarqalgan ikki tillilik tufayli vujudga kelgan interferent leksik va semantik o‘zlashmalarning faollashuvi

jamiyatning barcha sohalarini, shu jumladan, tilni qamrab oluvchi globallashuv jarayoni ta’sirining yorqin namunasidir. Globallashuv turli mamlakatlar madaniyatlari yaqinlashuvi hamda xalqaro aloqalarning o‘sishi bilan tavsiflanadi. Bir tomondan, bu jarayon dunyo bo‘ylab alohida milliy madaniyatlarni ommalashtirishga olib kelsa, ikkinchi tomondan, mashhur xalqaro madaniy hodisalar milliy madaniyatlarni siqib chiqarishi mumkin.

Globallashuv ko‘pincha amerikalashtirish bilan taqqoslanadi va ingliz tili amerika variantining dunyo xalqaro aloqa tili sifatida keng qo‘llanilishi AQSH madaniyati ta’sirining yorqin namunasi hisoblanadi. Bunda ommaviy axborot vositalari, ommabop ilmiy va badiiy kitoblar, filmlar tarjimasi, Internetning keng tarqalishi va xalqaro turizm katta rol o‘ynaydi. Natijada dunyoning ko‘plab tillari ingliz tilining ta’siriga uchraydi. Ko‘pchilik gegemon til undan asossiz so‘z o‘zlashtirishni milliy madaniy qadriyatlarni yo‘qotish sifatida baholaydi.

Ingliz tilidan qilingan tarjimalarda ko‘plab kongruent so‘zlar ta’siri natijasida yuzaga kelgan kalkalarni uchratish mumkin, masalan, ingliz tilidagi *waggon* ('foytun') o‘rniga rus tilidagi *вагон* so‘zi yoki ingliz tilidan *dotsent* o‘rnida 'assistent, professor' sifatida noto‘g‘ri tarjima qilingan [1, 374-375].

Soxta baynalmilal (kongruent) so‘zlarni kalkalash tarjima matnlaridagi eng keng tarqalgan xatolardan biridir. Ammo A.A.Shilonosova tomonidan olib borilgan tajriba natijalari globallashuv sharoitida ba’zi holatlarda, xalqaro miqyosda maksimal darajada saqlanib qolgan so‘zma-so‘z tarjima, ya’ni juda ko‘p ilmiy matnlarni tarjima qilishda, aksincha, eng aniq va tushunarli ekanligini isbotladi. Bu, birinchidan, zamonaviy atamalar juda dinamik va xalqaro muvofiqlashishga tobe bo‘lishi bilan izohlanadi (masalan, bugungi kunda “investitsiya” atamasi “kapital kiritish” birikmasidan ko‘ra ancha keng tarqalgan) va ikkinchidan, takroriy variantni tanlab tarjimadan qochishga urinishlar, ya’ni sinonimlardan foydalanish ko‘pincha noto‘g‘ri tarjima va ma’noning buzilishiga olib keladi [14].

Nutqda kongruent so‘zlar ta’siri ostida leksik interferensiyaning quyidagi turlari mavjud bo‘lishi mumkin: so‘z ishlatishning leksik me’yorlarini buzish va so‘z birikmasi semantikasi darajasida so‘zlarning leksik-semantik moslashuvida namoyon bo‘ladigan leksik xatoliklar. Gaplarda interferent xatoliklar kamroq kuzatiladi.

K.Chukovskiy T.G.Shevchenko she’rlarining F.Sologub tomonidan noto‘g‘ri tarjima qilinganligiga misollar keltiradi. Uning ta’kidlashicha, T.G.Shevchenko asarlarining tarjimasida qiyinchilik «ukrain tilida ko‘pincha rus tilidagi kabi so‘zlarning uchrashi, lekin ular boshqa narsani anglatishidan»dir. Masalan, F.Sologub «Пишла луна гаем» satrini «Пошла луна лесом» (Oy o‘rmondan

o‘tdi) deb tarjima qiladi. Vaholanki, ukrain tilida «луна» so‘zi 'tovush, aks-sado‘ (ВТССУМ-628) degan ma’noni anglatadi va «пишла луна» birikmasi 'aks sado eshitildi' tarzida tarjima qilinishi kerak bo‘ladi [12, 330]. Stilistik xatolar, ya’ni funksional uslub birligi talablarining buzilishini alohida ta’kidlash kerak. Uslubiy bo‘yoqdor so‘zlar va stilistik vositalardan asossiz foydalanish singari xatoliklar asosan gaplar doirasida yuzaga keladi.

Bizda qardosh tillar muammolari, ularning o‘zaro o‘xshash va farqli qirralari chuqur o‘rganilmaydi, o‘zaro yaqin tillar bo‘yicha darslik va maxsus lug‘atlar ham yo‘q.

Qardosh tillardan amalga oshirilayotgan tarjimalarda xato-kamchiliklar o‘tib ketishini shu bilan izohlash to‘g‘ri bo‘ladi. Bu mulohaza turkman tilidan tarjima qiladigan mutaxassislarga ham tegishli. Turkman tilini professional darajada bilmaganlari uchun deyarli barcha tarjimonlar sof turkmancha so‘zlar tarjimasida ko‘plab xatolarga yo‘l qo‘yishadi. Masalan, ko‘p tarjimonlar *bevaj* so‘zini tarjima qilmay, aynan qoldirishadi. Turkman tilida *бивеч* – yo‘ldan ozgan, gumroh, buzuq, fosiq, sayoq, yaramas, qo‘lidan ish kelmaydigan, bir pulga qimmat odam kabi salbiy ma’nolarda qo‘llanadi. O‘zbek tilida esa (biror sabab, asos bo‘lmagani holda; vajsiz, sababsiz) ma’nolarini bildiradi [8, 14]. Binobarin, Maxtumqulining:

Гумрах болуп, ёл йитирдим,
Отурдым бивечлер биле

kabi misralarini J.Sharipovning:

Gumroh bo‘lib, yo‘l yitirdim,
O‘ltirdim bevajlar bilan.

tarzida tarjima qilishi to‘g‘ri emas. E.Ochilov uni:

Gumroh bo‘lib, yo‘l yitirdim,
Topishdim beboshlar bilan.

deb to‘g‘ri tarjima qilgan. Lekin bu so‘z ko‘pincha boshqa tarjimonlarda ham aynan qoldiriladi. Yoki: «Магтымгулы айдар, багтым бивечдир» misrasini J.Sharipov «Maxtumquli, bildim: baxtim bevajdir» deb tarjima qiladi. M.Kenjabek ham misrani xuddi shunday so‘zma-so‘z tarjima qiladi: «Maxtumquli aytar: baxtim bevajdir». Afsuski, turkman tilidan yaxshi xabardor A.Jumayev va J.Zulpiyevlar ham bu borada avvalgi tarjimonlar xatolarini takrorlaganlar.

Izlanishlar natijasida soxta ekvivalentlar tarjimasi borasida Maxtumquli tarjimonlari juda ko‘p xato-nuqsonlarga yo‘l qo‘yishgani kuzatildi. Tarjima va asliyat taqqoslanganda *ат, кифоят, хатыра, яд* kabi qator turkmancha so‘zlarning o‘zbekchaga o‘girilgan variantlari soxta ekvivalent sifatida qiyosiy muhokama qilindi [8, 15].

Boshqa holatlar qatorida, leksik-fonetik yoki leksik-grammatik interferensiyalar natijasida kelib chiqadigan ifoda tomondan ayrim farqlar (grammatik yoki fonetik) bo‘lgan qisman kongruent so‘zlarning bir-biriga ta’sir etuvchi xatolarini qayd etish mumkin. Natijada, so‘z ona / dominant tilning shakllaridan kelib chiqib noto‘g‘ri ishlatiladi.

M.Zokirov [2] o‘z dissertatsiyasida Pirimqul Qodirovning «Xalq tili va realistik proza» kitobidan quyidagi misolni keltiradi:

O‘zbek va tojik xalqlari ming yillar mobaynida bir hududda yashaganliklari tufayli yuqorida keltirilgan leksik-semantik interferensiyaga oid misollarni faqat og‘zaki nutqdan emas, balki badiiy asarlardan ham keltirish mumkin. Bunday dalillar, ayniqsa, Sadriddin Ayniy asarlariga xos [7, 166].

«Qullar» romanining o‘zbekcha variantida shunday holat kuzatiladi:

«Cholning boshidagi oq qo‘y terisidan tikilgan telpak, ***ustidan o‘ralgan ikki-uch pechlik salla****, sallaning ustidan qadalgan misvak va joynamoz ustida chipor ilondek cho‘lg‘anib yotgan hurma danagidan yasalgan uzun tasbeh bu cholning so‘filardan biri bo‘lganini ko‘rsatar edi. Qora uyning ichida to‘shalgan qimmatbaho pandi kigizi, uyning o‘rta beliga yonib turg‘an gulxan va uning ustida doimo osilib turg‘an qora* ***choyjushi*** *bu cholning* ***mehmonnavoz*** *bir kishi ekaniga dalolat qilar edi.*

Mazkur parchada Buxoro va Samarqand o‘zbeklarining nutqida uchraydigan tojikcha so‘zlarni qo‘llash kuzatiladi. «*Choydish*» o‘rnida «*choyjushi*», «*mehmondo‘st*» o‘rnida «*mehmonnavoz*» qo‘llangan. Mazkur so‘zlar tojik adabiy tili me’yorlariga to‘la to‘g‘ri kelsa ham, o‘zbek tilida qo‘llanishi bir oz erishroq tuyuladi. «*Telpak ustidan o‘ralgan ikki - uch pechlik salla*» jumlasini olaylik. O‘zbek tilida «*sallaning pechi*» birikmasi boshga o‘ralgan sallaning chekkadan osiltirib qo‘yilgan qismi, uchiga nisbatan qo‘llanadi» [11, 582]. Aslida bu o‘zbek tilidagi «*pech» o‘ram* emas, «*pesh» («oldi, uchi*») degan so‘z bo‘lsa kerak. Ammo o‘zbek tiliga «*pech*» shaklida kirib kelgan. Sadriddin Ayniy esa telpakka ikki - uch o‘ralgan sallani tojikcha «*pechidan» («o‘ralmoq»)* so‘zining o‘zagiga moslab, «*ikki - uch pechlik salla*» deb tasvirlaydi. Vaholonki, bu jumla o‘zbekchada tojik tiliga nisbatan butunlay teskari ma’noni bildiradi, ya’ni telpakka ikki-uch o‘ralgan sallani emas, aksincha, telpakdan ikki-uch pechi osilgan sallani anglatadi. Buni Oybekning «Navoiy» romanidan olingan quyidagi misol ham tasdiqlaydi: «*Uzun pechi osilgan katta sallali boshini chayqadi*».

«Ma’lumki, turkman tili turkiy tillarning janubi-g‘arbiy (o‘g‘uz) gruppasiga taalluqli til hisoblanadi. O‘zbek tili esa turkiy tillarning qarluq gruppasiga xos. Bu ikki til vakillari asrlardan beri bir-birlari bilan yonma-yon, bir xil moddiy-madaniy, siyosiy-tarixiy sharoitda yashab kelishgan. Shu sababli ularning tillarida umumturkiy leksik-grammatik xususiyatlar ko‘p uchraydi».

Ba’zan turkman tilini yaxshi bilmaslik tarjimonni adashtiradi. Masalan, E.Ochilov ham o‘zining dastlabki tarjimalarida bir qator xatolarga yo‘l qo‘ygan. Avvalgi mutarjimlarning ba’zi xatolari uning tarjimasida ham aynan takrorlangan (masalan, *сўнам* – (sanam), *жахыллык* – (johillik), *дуллук* – ko‘p (to‘liq so‘zidan kelib chiqib), *көз* (cho‘g‘) – ko‘z, *ышык* (chiroq) – oshiq va hokazo). Uni ham sof turkmancha so‘zlar va soxta ekvivalentlar chalg‘itgani kuzatiladi [10, 24]. J.Sharipov tarjimalarini til nuqtai nazaridan tekshiradilar; tarjimonni xato qilishga majbur etgan o‘zbek va turkman tilidagi «shaklan yaqin va mazmunan yiroq» so‘zlarni tillararo omonimlar hamda tillararo paronimlar deb ikki guruhga ajratib o‘rganadilar» [10, 46-53]. Bunda omonimlarga turkmancha *жахыл* (yosh yigit) so‘zining *johil*, *nodon*, shunga muvofiq, *жахыллик* (yoshlik)ning johillik, *ал* (ayyor, hiylagar) ning *qo‘l* deb noto‘g‘ri o‘zbekchalashtirishi, paronimlarga *дон* (to‘n) ning *дон, муче* (a’zo, uzv) ning muchal, *дуллук* (tullik)ning to‘liq, *хөдур* (tavsiya, taklif)ni bekor, *дуймаз* (sezmas, bilmas)ning to‘ymas, *бела* (balo) ning bola, угратдым (kuzatdim, jo‘natdim)ni uchratdim deb tarjima qilinishini keltirishadi. Olimlar bunday «aldoqchi so‘zlar»ning tarjimonga pand berishining asosiy sababi sifatida uning turkman tilini etarli darajada bilmasligini ko‘rsatadilar va kelgusida bu xildagi xatolarning oldini olish maqsadida o‘zbekcha-turkmancha, turkmancha-o‘zbekcha lug‘atlar tuzishni taklif qiladilar [10, 52].

Shunga o‘xshash misollar M. Shvey va O.Leshakning polyak-rus va polyak-ukrain tillararo leksik-semantik nomutanosibliklar asarida ko‘rib chiqilgan [13, 111-134]. Masalan, derivatsion interferensiya natijasida polshalik rus tilidagi «*защита*» o‘rniga «*защищение*», rus tilidagi «*почувствовал себя*» o‘rniga «*почувствовался*», rus tilidagi «*музыкальный*» o‘rniga «*музычный*», rus tilidagi «*пробуждение*» o‘rniga «*перебуждение*», rus tilidagi «*выпачканный*» o‘rniga «*упачканный*», rus tilidagi «*ухудшилась*» o‘rniga «*похудела (погода)*» deb ishlatishi mumkin [13]. Bu holatni o‘zbek-rus tili misolida ham ko‘rishimiz mumkin. Yaqindagina diplom olib, radioda ishlayotgan yosh “mutaxassis” tomonidan aytil “Lev Tolstoyning “Yakshanba” romani bor” deganligini olishimiz mumkin. Rus tilidagi *воскресение* 'tirilish' va *воскресенье* - 'yakshanba' derevatsion interferensiyaning natijasidir.

Kongruent so‘zlar natijasida kelib chiqqan tillararo interferensiyaning yana bir turi – bu sintaktik interferensiya, ya’ni ona tilining shakl va mazmun jihatdan o‘xshash konstruksiyalari ta’siri ostida chet tilida g‘aliz jumla va so‘z birikmalarini tuziSh. Masalan, «от мысли о ... » o‘rniga «облизывался на мысль о ... » (polyak tilida «na myśl o ...»), «в тот день» o‘rniga «того дня» (polyak tilida «tego dnia»), «в отличие от ... » o‘rniga «в противоречии до ... » (polyak tilida «w przeciwieństwie do ... ») yoki «на камне» o‘rniga «на камню», «ныряющих уток» o‘rniga «смотрит на ныряющие утки», «на автобусе» o‘rniga «еду автобусом», «вернулся в палатку» o‘rniga «вернул в палатку», «проверили у нас билеты» o‘rniga «проверили нам билеты», «улыбался ей» o‘rniga «улыбался до нее», «недалеко от нашего дома» o‘rniga «недалеко нашего дома», «за дерево» o‘rniga «цепляясь дерева», «работавший» o‘rniga «работающий тогда в столице», «оставив» o‘rniga «умерла, оставляя маленького сына», «уютная» o‘rniga «она очень уютна» [13]. Sintaktik interferensiyaga doir ko‘plab misollarni tojiklarning o‘zbek tilidagi nutqida uchratish mumkin. Masalan, o‘zbekcha inkor gaplarning kesimi funksiyasida qo‘llanadigan emas, yo‘q so‘zlari tojik tilidagi ne inkor yuklamasiga to‘g‘ri keladi. Shuning uchun tojik tilining semantik – sintaktik interferensiyasi natijasida mazkur so‘zlar o‘zaro almashuvi mumkin. Masalan:

- Bugun jumami?
- Yo‘q, bugun juma yo‘q, shanbe.

Jo‘ra kecha kelgani emas.

Bu o‘roq yo‘q, kach kort [2, 82].

Ayrim holatlarda yuqorida ko‘rib o‘tilgan interferensiyaning bir nechta turlari birgalikda murakkab holatlarda ham uchrashi mumkin.

Bilingv nutqidagi bunday interferensiyani oldini olish uchun, avvalambor, taqqoslanadigan tillarning lug‘at boyligini kontrast holda tahlil qilish kerak. Uning maqsadi uslubiy buyoqdorlikka ega, qo‘llanilish chastotasi, foydalanish sohasi, konnotatsiyasi, shuningdek, jins, shaxs-son singari grammatik farqlanishlarga ega bo‘lgan kongruent so‘zlarni ajratib ko‘rsatishdir. Keyingi qadam – bu interferensiyaga olib kelishi mumkin bo‘lgan kongruent so‘zlar lug‘atlarini tuzish va nashr etish, shuningdek, bunday lug‘atni to‘g‘ri ishlatish ko‘nikmalarini mustahkamlash uchun interferensiyaga qarshi mashqlar to‘plamini yaratishdir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Акуленко В.В., Комиссарчик С.Ю., Погорелова Р.В., Юхт В.Л. Англо-русский и русско-английский словарь "ложных друзей переводчика". – М., 1969. – С. 374-375.

2. Зокиров М.Т. Лингвистик интерференция ва унинг ўзбек-тожик билингвизмида намоён бўлиши. Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2007.

3. Қулдашев Н. А. Эколингвистика: ўзбек тилида тил ва нутқ софлигининг лингвокультурологик тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) ...дисс. . – Фарғона, 2021. – Б. 20

4. Нурмонов А. Раҳимов А. Лингвосинергетикага кириш. – Тошкент: Akademnashr, 2013. – Б. 79.

5. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Олий ўқув юртлари ўзбек филологияси факультетларининг талабалари учун ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б.11.

6. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. – М., 1975. – С.36.

7. Пиримқул Қодиров. Халқ тили ва реалистик проза. Т., «Фан», 1973, 166-бет.

8. Сапаева Ф. Махтумқули шеърлари ўзбекча таржималарининг қиёсий таҳлили: Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри (PhD) ...дисс. автореф. – Тошкент, 2018. – Б. 14.

9. Сковородников А.П. Экология современного русского языка и роль средств массовой информации в этом процессе. https://gazeta.sfu-kras.ru/node/307 (murojaat sanasi20.12.2019).

10. Тайлақова М., Сапаров М. Махтумқули асарлари тилининг ўзбекча таржимасига баъзи бир қайдлар. Ўзбек филологияси масалалари (Илмий асарлар тўплами). – Т.: Фан, 1990. – Б. 52.

11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М., «Рус тили», 1981, I-т., 582-бет.

12. Чуковский К. Высокое искусство. Собрание сочинений в 15 томах, том 3. – М. Агентство ФТМ, Лтд, 2012. – С. 330.

13. Швей М., Лещак О. Польско-русские и польско-украинские межъязыковые лексико-семантические диспропорции. Studia Rusycystyczne Akademii Świętokrzyskiej, том 11. – Kielce 2002. – С. 111-134.

14. Шилоносова А.А., Перевод интернациональной лексики. http://ttech.pstu.ac.ru/mnp04/mnp04/s6/6_3.rtf .(murojaat sanasi20.05.2019)

15. Ярцова В.Н. Развитие национального литературного английского языка. - М., 2021. – 286 с.

XURSHIDNING TARJIMONLIK MAHORATI

Ergash OCHILOV,
O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
bo‘lim mudiri, filologiya fanlari nomzodi,
E-mail: e-ochilov@mail.ru. Tel: +998946204764

Annotatsiya

Maqolada Sharq so‘z san’ati bilimdoni Xurshidning tarjimonlik mahorati u muvaffaqiyat bilan amalga oshirgan Xo‘ja Hofiz g‘azal va ruboiylari tarjimasi tahlili misolida ko‘rsatib beriladi. Fors tili va adabiyotini, mumtoz she’riyatimizning uslubini yaxshi bilgan mutarjim Hofiz g‘azallari tarjimasi misolida tarjimada asliyat ruhiga kirish, muallif uslubini saqlash, asarning o‘ziga xos ichki musiqasi va ohangini etkazishning go‘zal namunalarini namoyon etibgina qolmay, forsiy va turkiy adabiyotning mushtarak an’analari va umumiy jihatlari asosida asrlar mobaynida qaror topgan vazn, qofiya, radif, mavzular olami, obrazlar ko‘lami, har ikki tilda mavjud so‘z va iboralardan samarali foydalanish imkoniyatlariga e’tibor qaratdi va bu omillarning tarjima muvaffaqiyatini ta’minlash yo‘lidagi imkoniyatlarini o‘z tarjimalari misolida ko‘rsatib berdi. O‘zining aruzda bajarilgan sof o‘zbekona tarjimalari bilan hozirgi o‘zbek tili ham aruz talablariga javob berishini amalda isbot etdi. Tarjimadan maqsad aslida u yoki bu asarning mazmunini ikkinchi bir tilda qayta yaratishning o‘zigina bo‘lmay, uni o‘sha tilda jaranglata olish, tarjima qilinayotgan xalq adabiyotining adabiy hodisasiga aylantirishdan iboratdirki, Hofiz g‘azallari tarjimasida Xurshid bu vazifaning uddasidan chiqqan.

Kalit so‘zlar: Hofiz, Xurshid, tarjima, tarjimon, g‘azal, ruboiy, aruz, vazn, mazmun, shakl, san’at, radif, mahorat.

Аннотация

В статье демонстрируется переводческое мастерство Хуршида, знатока восточного литературного искусства, через анализ его удачных переводов газелей и рубаев Ходжи Хафиза. Переводчик, прекрасно владеющий персидским языком и литературой, стилем нашей классической поэзии, не толко продемонстрировал прекрасные примеры вхождения в дух аутентичности перевода, сохранения авторского стиля, передачи неповторимой внутренней музыки и мелодики произведения на примере перевода газелей Хафиза, но и обратил внимание на метрику, рифму, аллитерасию, тематический мир, круг образов, возможности эффективного исползования существующих в обоих языках слов и словосочетаний, которые сложилис на протяжении веков на основе общих традисий и общих аспектов персидской и туреской литературы, и продемонстрировал

потенсиал этих факторов в обеспечении успешности перевода на примере собственных переводов. Своими переводами на чистый узбекский язык он на практике доказал, что современный узбекский язык также отвечает требованиям аруза. Сел перевода — не просто воссоздат содержание произведения на другом языке, а заставит его звучат на этом языке, превратит его в литературный феномен переводной народной литературы, и Хуршид преуспел в этой задаче в своем переводе газелей Хафиза.

Ключевые слова: Хафиз, Хуршид, перевод, переводчик, газел, рубаи, аруз, метрика, содержание, форма, искусство, редиф, мастерство.

Annotation

The article demonstrates the translation skills of Khurshid, a scholar of Eastern word art, on the example of his successful analysis of the translation of Khoja Hafiz's ghazals and rubais. The translator, who knows the Persian language and literature, as well as the style of our classical poetry, not only demonstrates beautiful examples of entering the spirit of authenticity in translation, preserving the author's style, and conveying the unique inner music and melody of the work, but also draws attention to the possibilities of effective use of meter, rhyme, alliteration, world of themes, scope of images, and words and phrases existing in both languages, which have been established over the centuries on the basis of common traditions and common features of Persian and Turkish literature, and shows the possibilities of these factors in ensuring the success of translation on the example of his own translations. With his purely Uzbek translations, he practically proved that the modern Uzbek language also meets the requirements of the aruz. The goal of translation is not just to recreate the content of a work in another language, but to make it resonate in that language, to turn it into a literary phenomenon of the translated folk literature, and in his translation of Hafiz's ghazals, Khurshid has succeeded in this task.

Key words: Hafiz, Khurshid, translation, translator, ghazal, rubai, aruz, weight, content, form, art, radif, mastery.

O‘zbekistonda Hofiz Sheroziy g‘azallari tarjimasi xususida so‘z ketguday bo‘lsa, barchaning ko‘z oldiga darhol zabardast mutarjim, forsiy adabiyot bilimdoni Xurshid keladi. Bu – bejiz emas. Chunki Xurshid lison ul-g‘ayb Hofiz she’rlari tarjimasiga birinchi bo‘lib qo‘l urgan va bu ishni muvaffaqiyat bilan amalga oshirgan tarjimon hisoblanadi. U Hofizning ruhiga kirib, dilini anglab, uslubiga kalit topib, shoirning otashnafas g‘azallarini o‘zbekchada aslidagiday jaranglata olgan. Shuning uchun ham garchi Hofiz she’rlari tarjimasiga ko‘pchilik

jur’at etgan bo‘lsa-da, hech kim bu borada Xurshidning oldiga tusha olgan emas. Xurshid o‘zining h o f i z o n a tarjimalari bilan boshqa tarjimonlardan alohida ajralib turadi.

O‘zbek musiqali dramaturgiyasining asoschilaridan biri, taniqli shoir, zabardast mutarjim, matnshunos olim, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan san’at arbobi (1941) Xurshid – Shamsiddin Sharafiddinov (1892 – 1960) Toshkent shahrida tug‘ilgan. Eski maktab va madrasa tahsilini ko‘rgan. Madrasada fors va arab tillarini o‘rganish bilan birga, Abulqosim Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Sa’diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Mavlono Lutfiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Fuzuliy, Mirzo Abdulqodir Bedil kabi forsiy va turkiy adabiyotning ulkan so‘z san’atkorlari ijodini ham ishtiyoq bilan mutolaa qiladi. Ayni paytda, o‘zi ham she’r yoza boshlaydi. Ularni o‘qir ekan, shoirning Sharq so‘z san’atini naqadar teran bilishini anglash qiyin emas. Bu haqda Xurshidning o‘zi shunday yozadi:

Yassaviy, Jomiy, Navoiy Xurshid ustodi ekan,
Bo‘lg‘usidur xalq aro ash’orim e’joz oqibat [5,305].

U o‘z davrining Zavqiy, Kamiy, Avloniy, Qodiriy, Miskin, Xislat, Hamza, Ayniy, So‘fizoda, Saidahmad Siddiqiy, Mirmuhsin Shermuhamedov kabi peshqadam namoyandalari bilan yaqin aloqada bo‘lgan. “Devoni Shohidiy” (1912) va “Devoni Sharafzoda Toshkandiy” (1913) devonlarini tuzadi. “Armug‘oni Shukriy”, “Armug‘oni Xurshid Sharaf” kabi bayozlar ham tartib bergan. She’rlari hofizlar e’tiboriga tushib, qo‘shiq qilib kuylangan. Mulla To‘ychi hofiz ijro etgan “Ushshoq”, “Bayot”, “Dugoh”, “Segoh”, “Chorgoh” shular jumlasidandir.

Xurshidga o‘z asliy ijodi emas, balki Alisher Navoiy va Abulqosim Firdavsiy asarlari asosida yaratgan “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun” musiqali dramalari hamda “Siyovush” opera librettosi, Hofiz Sheroziy g‘azallaridan qilgan tarjimalari katta shuhrat keltirdi. Holbuki, u shoir va dramaturg sifatida 30 dan ortiq pyesa va 12 sahnaviy she’riy dialoglar yaratib, turli tillardan 30 ga yaqin sahna asarlarini tarjima qilgan. O‘zbek mumtoz adabiyotining etakchi namoyandalari – Durbekning “Yusuf va Zulayxo” dostoni, Ogahiyning “Ta’viz ul-oshiqin”, Munisning “Munis ul-ushshoq” devonlarini nashrga tayyorlab, chop ettirgan.

O‘zbek o‘quvchilari Hofiz ijodi bilan o‘z tillarida 1958 yili ilk marta tanishdilar. Shu yili shoirning 82 g‘azal, 40 ruboiy, tarje’band va soqiynomasini o‘z ichiga olgan to‘plami tarjima qilinib, nashr etildi [6]. Bu g‘azallarning 64 tasi, ya’ni to‘rtdan uch qismidan ko‘prog‘ini, ruboiylarning 23 tasi – yarmidan ortig‘ini

Xurshid muvaffaqiyat bilan tarjima qilgan. Shu ma’noda, aytish mumkinki, o‘zbek o‘quvchilarini ilk bor Hofiz ijodi bilan tanishtirgan mutarjim Xurshid hisoblanadi. U faqat tanishtiribgina qolmay, shoir she’rlarini qiyomiga etkazib o‘zbekchalashtirganki, mana, oradan salkam yarim asr o‘tganiga qaramay, Hofiz asarlari tarjimasiga Chustiy, Vasfiy, Sh.Shomuhamedov, J.Jabborov, E.Vohidov, O.Erkin, O.Muxtor, O.Bo‘riyev, S.Sayyid, M.Kenjabek, E.Ochilov kabi qator mutarjimlar qo‘l urgan bo‘lsalar-da, haligacha undan o‘tkazib tarjima qilgan tarjimon chiqmadi.

Xurshid fors tili va adabiyotini, mumtoz so‘z san’atimizning uslubini yaxshi bilishdan tashqari, Hofiz ruhiga kirgan, shoir g‘azallarining jarangosini topa olgan. Shuning uchun ham uning tarjimalari boshqalarnikidan ko‘ra muvaffaqiyatli chiqqan. Darhaqiqat, Xurshid tarjimalarida shoir g‘azallariga xos jo‘shqin va isyonkor ruh, jozibali va dilo‘rtar ohangni dark etamiz:

Ayo, soqiy, sunib joming, qil ehson, yashnasin dillar,
Ko‘rundi avval ishq osonu so‘ngra tushdi mushkillar [6,23].

Birinchi misrasi arabcha, ikkinchisi forscha – shiru shakar tarzida yozilgan bu baytning naqadar qoyilmaqom qilib o‘zbekchaga o‘girilganligiga ishonch hosil qilish uchun uning asl matnini keltirish kifoya:

Alo yo ayyuhassoqi, adir ka’san va novilho,
Ki ishq oson namud avval vale aftod mushkilho [6,22].

Tarjimaning tarjima ekanligi bilinmasa, o‘quvchi uni vatan adabiyoti namunasi kabi o‘qisa, mutarjim o‘z zimmasidagi vazifani to‘liq va mukammal bajargan hisoblanadi. Hofiz she’rlari tarjimasida Xurshid o‘z oldiga xuddi shu vazifani qo‘ygan va ko‘p hollarda bunga erishgan ham. Chunonchi, quyidagi baytlarni o‘qir ekan, Hofizning o‘zi o‘zbekcha yozgan, deb yuborasiz:

Sun, ey soqiy, maying oxirgacha – jannatda topmaysan
Bu Ruknobod qirg‘og‘idagi so‘lim Musalloni...

G‘azal bitdingu dur sochding, yoqimli kuyla, ey Hofiz,
Falak nazmingga gavhardek nisor etsin Surayyoni [6,29].

Vazn ham bir – hazaji musammani solim, ruh va ohang ham bir – jo‘shqin va jozib:

Bideh soqiy, mai boqiy, ki dar jannat naxohi yoft
Kanori obi Ruknobodu gulgashti Musalloro...

G‘azal guftivu dur sufti, biyovu xush bixon, Hofiz,
Ki bar nazmi tu afshonad falak iqdi Surayyoro [6,28].

Tarjima turlari ichida eng murakkabi va mashaqqatlisi bu – she’riy tarjima. Chunki bunda nafaqat she’rning asosiy ma’no-mazmunini, balki shakli va hajmini ham asliyatga muvofiq holda qayta tiklash taqozo qilinadi. Aytaylik, nasriy asar tarjimasida mutarjim bu borada ancha erkin. Agar 100 betlik asarni u 120 sahifa qilib o‘tirsa, bu tabiiy deb qabul qilinadi. Sababi: tarjima hajmi hamisha asliyatga nisbatan ko‘proq bo‘ladi. Bu bir tildagi matnning ikkinchisiga interpretatsiya qilinishi bilan bog‘liq hodisa. She’riy tarjimada esa mutarjimning bunday yo‘l tutishga, masalan, 5 baytlik g‘azalni 6 bayt qilib o‘tirishga haqqi yo‘q. Har bir baytdagi mazmunni boshqa tilga ham bir bayt qilib o‘girish kerak. Bu esa oson emas. Boz ustiga, ma’no teran, falsafiy mazmun quyuq, she’riy san’atlar serob bo‘lsa! Ba’zan muayyan olingan bir so‘z bir necha ma’noni ifodalab keladiki, uning ana shu barcha ma’nolarini boshqa tilda ham qayta eks ettirishning deyarli iloji yo‘q. Shu bois ham badiiy tarjima uchun tabiiy bo‘lgan qurbonliklar miqdori she’riy tarjimada ko‘proq bo‘ladi. Lekin mohir mutarjimlar hamisha boy berilgan unsurlar o‘rnini boshqa jihatlardan to‘ldirishga intiladilar. Bu holni Xurshidning ham ko‘plab tarjimalarida uchratamiz. Masalan:

Hadis az mutribu may go‘vu rozi dahr kamtar jo‘,
Ki kas nakshudu nakshoyad ba hikmat in muammoro [6,28].

Mazmuni: “Cholg‘uvchidan, maydan ko‘proq so‘zlab, dunyo sirini kamroq izla, chunki hech kim bu muammoni hikmat bilan echganmas va echolmaydi ham”.

Xurshid vazn taqozosiga ko‘ra “yechmagan va echolmaydi” iborasini o‘zbekchada berolmaydi, to‘g‘rirog‘i, ulardan bittasi – “yecholmaydi”ni aks ettiradi, lekin uning o‘rniga o‘zidan “og‘ir” so‘zini qo‘shib, bu muammoning naqadar mushkul ekanligiga urg‘uni kuchaytirish bilan boy berilgan qurbonlik o‘rini qaysidir ma’noda to‘ldiradi:

Gapir cholg‘uchidan, maydan, jahon sirrini kam izla,
Yecholmas hech kishi hikmat-la bu og‘ir muammoni [6,29].

“Asl nusxani o‘z vazni bilan o‘girganda tarjimon uchun ancha engillik tug‘ilsa-da, biroq u hamma qiyinchiliklardan qutulmaydi.

Tarjimon oldida endi har bir baytdagi mazmunni vaznga **qayta sig‘dirish** vazifasi turadi. Asl nusxa baytlaridagi so‘zlar, jumlalar o‘zbekchaga o‘girilganda hamma vaqt ham forscha so‘zlarning vazn o‘lchoviga to‘g‘ri kelavermaydi-da! O‘zbek tili fonetikasi va sintaksisining o‘z xususiyatlari mavjud. Forscha so‘zlar o‘zbekchaga aylanganda ruknlarning o‘lchovidan kam yoki ko‘p bo‘lib chiqishi, hijolarning uzun-qisqaligi, o‘zaro kombinatsiyasida farq bo‘lishi tabiiy holdir. Katta tajriba hosil qilgan mohir tarjimongina bu nomuvofiqlikni bartaraf qila oladi” [2,39].

Xurshid ana shunday tajribali va mohir mutarjim edi.

Ma’lumki, forsiydan turkiyga tarjima ko‘p asrlik tarixga ega bo‘lsa-da, kichik lirik asarlar – g‘azal, ruboiy, qit’a va boshqalar tarjimasi asosan XX asrning ikkinchi yarmida boshlandi. Shuning uchun o‘zbek adabiyotida g‘azal tarjimachiligi ham Xurshid nomi bilan bog‘lanadi. U Hofiz Sheroziy g‘azallaridan qilgan tarjimalari bilan nafaqat g‘azal tarjimachiligini boshlab berdi, ayni paytda, uni yuqori pog‘onaga ko‘tardi ham. Shuning uchun ham taniqli tarjimashunos Najmiddin Komilov unga “G‘azal tarjimasining Xurshidi toboni”, deb ta’rif bergan edi [3,210].

Shu o‘rinda, ikki hodisani ta’kidlab o‘tish lozim:

1) hozirgi tilimiz fors-tojik tilidan uzoqlashib, endi unga arabiy-forsiy emas, balki rus va evropa so‘zlari kirib kela boshladi;

2) she’riyatimizning asosiy vazni aruz emas, balki barmoq bo‘lib qoldi.

Bularning barchasi tarjima ishini murakkablashtiradigan hodisalar jumlasiga kiradi. Zero, mutarjim vaznni saqlab qolaman desa, matn bugungi o‘quvchiga tushunarsiz bo‘lishi mumkin, sof o‘zbekcha tarjima yarataman desa, vazn muammosi ko‘ndalang bo‘ladi.

Biz hali mumtoz so‘z san’atidan butunlay uzilib ketganimiz yo‘q. Lutfiy, Navoiy, Bobur, Fuzuliy, Ogahiy, Muqimiy, Furqat kabi shoirlar asarlarini xalqimiz sevib o‘qiydi, ular maktablar va oliy o‘quv yurtlari dasturiga kiritilgan. Binobarin, mumtoz adabiyotdan bahramand o‘quvchilarda ma’lum darajada “arxaik” so‘z jamg‘armasi bo‘ladi. Tarjima jarayonida buni hisobga olish kerak. Mumtoz shoirlarni tarjimada o‘ta zamonaviylashtirish ham o‘zini oqlamaydi: ularni o‘tmishdan butunlay ajratib olmagan holda, zamonaviy tarjima qilish kerak. Ya’ni, ularning asarlari tarjimasini zamonaviy o‘quvchi tushunsin, ayni paytda, qaysidir darajada an’anaviy unsurlar ham aks etib, bu asarlarning zamonaviy emas, balki mumtoz adabiyt namunasi ekanligini eslatib tursin. Bu borada Xurshid o l t i n o‘ r t a l i q ni topa olgan: o‘zbek o‘quvchisi Hofiz g‘azallarini bir vaqtning o‘zida

ham mumtoz, ham zamonaviy so‘z san’ati namunasi sifatida qabul qiladi. Chunki tarjimon “klassik she’riyat uslubidan mavridi bilan o‘rinlatib foydalangan holda, hozirgi o‘zbek tili talablarini qondirgan. Natijada tarjima hozirgi o‘zbek kitobxoniga tushunarli va manzur bo‘lish barobarida, ayni paytda, g‘ a z a l r u h i n i ajib bir tarzda aks ettirgan. Bu Xurshid tarjimalariga xos umumiy prinsipdir” [3,174].

Xurshidning mumtoz adabiyot ruhida tarbiya topgani, o‘zi ham g‘azal yozib, tajriba orttirgani Hofiz she’rlari tarjimasida unga qo‘l kelgan, albatta:

Suxandonivu xushxoni namevarzand dar Sheroz,
Biyo, Hofiz, ki to xudro ba mulki digar andozem [6,146].

Bilimdonlik va xushxonlik emas Sherozda hech manzur,
Kel, ey Hofizki, biz yuzni bo‘lak yurtga o‘girgaymiz [6,147].

She’riy tarjimaga baho berganda uning umumiy mazmuni va ruhi boshqa tilga qanday ko‘chganligiga qarab hukm chiqarish kerak. “Mana bu so‘z tashlab ketilibdi, mana bu ma’nolardan biri aks etmabdi”, – deb mayda-chuyda qusurlar qidiraverish nojoiz. Chunki she’rni uning barcha ma’no tovlanishlariyu badiiy unsurlari bilan to‘la va mukammal tarjima qilish juda mushkul va ba’zan buning iloji ham yo‘q. Bunday kamchiliklar Xurshid tarjimalarida ham talaygina. Jumladan:

Hame kas tolibi yorand, chi hushьyoru chi mast,
Hama cho xonai ishq ast, chi masjid, chi kunisht [6,58].

Bu erda Hofiz takror san’atini qo‘llab, baytning go‘zal va ta’sirchan chiqishini ta’minlangan. Xurshid esa, mazmunni o‘zbekchaga to‘la o‘girgani holda, takror san’atini aks ettirishning ilojini topolmagan. Natijada o‘zbekcha bayt forschadagi kabi ta’sirchan chiqmagan:

Mastu hushyor – hama odamga talabdur dildor,
Farqi yo‘q – sevgi uyi masjidu ham dayri xarob [6,59].

Lekin Hofizning mana bu go‘zal g‘azali tarjimasida Xurshid takror san’atini ajoyib tarzda yarata olgan:

Ro‘zi vasli do‘stdoron yod bod,

Yod bod, on ro‘zgoron yoz bod! [6,68]

Do‘stlar bazmi visolin esda tut,
Esda tut do‘stlar jamolin, esda tut [6,69].

She’riy tarjimaning murakkabliklaridan yana biri shundaki, she’rning g‘oya va mazmunidan tashqari, uning vazni va shakliy qurilishini ham asliga muvofiq holda qayta yaratish kerak. Ta’bir joiz bo‘lsa, ular she’riy tarjimaning ikki qanotidir – bir qanotidan ayrilgan qush parvoz qilolmaganidek, ulardan biridan ayri tarjima ham to‘laqonli bo‘lmaydi. Bir vazndagi she’rni boshqa vaznga solib o‘girish uning ritmu ohangi, ruhini o‘zgartirgani kabi ta’sirchanligini ham yo‘qqa chiqaradi. Shuning uchun asliyatga muvofiq vazn topish – she’riy tarjimaning dastlabki shartidir. “Biz she’riy sistemalarini (aruzni aruz bilan, barmoqni barmoq bilan) emas, balki ob’yektiv imkoniyat mavjud bo‘lgan hamma hollarda she’riy sistema bilan birga, she’riy vaznni ham o‘zgartirmay tarjima qilish tarafdorimiz, binobarin, bunday hollarda vaznni salgina o‘zgartirishning o‘zi ham tarjimaning dastlabki nuqsoni bo‘ladi, deb hisoblaymiz” [1,226]. Yaqin tillardan tarjimada bu muammo birmuncha oson hal etiladi. Forsiydan o‘zbekchaga she’riy tarjima xususida ham shunday deyish mumkin. Chunki aruz asrlar davomida ham forsiy, ham turkiy she’riyatning asosiy o‘lchov birligi bo‘lib kelgan. Hofiz g‘azal va ruboiylari tarjimasida Xurshid ularni asosan o‘zi yozilgan vazn bilan o‘zbekchalashtirishni qoida qilib olgan. Bunda shoir she’rlarining musiqasi, ohangi, ruhi va ta’sirchanligi aynan saqlanadi. Bu – Xurshid tarjimalarining muvaffaqiyatini ta’minlagan asosiy omil bo‘lgan edi. Lekin vazn talabini hisobga olmagan o‘rinlarda muvaffaqiyatsizlikka uchragan. Jumladan, shoirning quyidagi g‘azali hazaji musaddasi maqsur vaznida bitilgan:

Maro az tust har dam toza ishqe,
Turo har soate husne digar bod! [6,82]

Xurshid uni hazaji musammani axrabi makfufi maqsur maqsur vazni bilan tarjima qiladi:

Har lahza menga yangilanur shavq ila ishqing,
Har damda sening ravnaqi husning digar o‘lsin! [6,83]

Mazmun jihatidan juda go‘zal tarjima. Buning ustiga, usluban ravon, sof o‘zbekcha. Faqat... ritm boshqa, ohang o‘zgacha. Bu Hofiz g‘azalining musiqasi emas.

O‘zbek tarjimashunoslik maktabining asoschisi G‘aybullo Salomovning yozishicha: “Tarjimada badiiy asar ohangini berish barcha adabiy janrlarda ham muhim. Alohida olingan maqol yoki mataldan tortib to sonet, g‘azal, poema, hikoya, romangacha agar h a m o h a n g l i k ta’minlanmagan bo‘lsa, u tarjima s o x t a j a r a n g l a y d i. Ohang esa, o‘z navbatida, badiiy asarlarning boshqa komponentlari, lug‘aviy birlik, sintaksis, inversiya, saj’, radif, qofiya, vazn va boshqalar bilan bog‘langan holda tarjimada yo t a b i i y l i k, yoki aksincha, soxtalik, s u n ’ i y kontekst, yasama badiiy muhit paydo bo‘lishiga olib keladi” [4,21 – 22].

She’riy tarjimada munosib radif topish ham ancha mushkul masala hisoblanadi. Radifli g‘azalni hamisha ham radifli qilib o‘girishning iloji yo‘q. Bu holatda radif bo‘lib kelgan so‘z yoki iboraning ma’nosi matn ichiga singdirib yuboriladi. Chunonchi, Hofizning:

Dast az talab nadoram, to komi man baroyad,
Yo tan rasad ba jonon, yo jon zi tan baroyad [6,118], –

matlali g‘azali tarjimasida radifni berishning ilojini topolmagan tarjimon uning mazmunini misralar ichiga singdirib yuboradi:

Qo‘l tortmog‘um tilakdan, lutf etmaguncha dilbar,
Yo jon ketar tanimdan, yo vasl bo‘lur muyassar [6,119].

Chiroyli, munosib radif topilsa, g‘azal tarjimasining yarmi hal bo‘ldi, deyish mumkin. Xurshid aksariyat yaxshi radiflar topib, go‘zal va hofizona tarjimalar yaratgan. Jumladan:

Chu ro‘yat mehru mah tobon naboshad,
Chu qaddat sarv dar bo‘ston naboshad [6,84].

Yuzingdek yorqin oy osmonda ham yo‘q,
Qadingdek sarv hech bo‘stonda ham yo‘q [6,85].

Mana bu g‘azalda esa radif misraning teng yarmini tashkil qiladi. Shunga qaramay, Xurshid uning o‘zbekcha muqobilini topib, g‘azalni go‘zal bir tarzda o‘zbekchalashtirgan:

Mutribi xushnavo, bigo‘, toza ba toza, nav ba nav,
Bodai dilkusho bijo‘ toza ba toza, nav ba nav [6,172].

Cholg‘uvchi, aylagil navo yangi va yangi, xilma-xil,
Izla sharobi dilkusho yangi va yangi, xilma-xil [6,173].

Bu erda mutarjim radifni asliga mos tarjima qilibgina qolmay, g‘azaldagi ichki qofiya tuzilishini ham qayta yarata olgan:

Bo sanami chu lo‘bate, xush binishin ba xilvate,
Bo‘sa sitonu kom jo‘ toza ba toza, nav ba nav [6,172].

Ko‘ngling ochuvchi yor ila, xilvat o‘tur nigor ila,
Bo‘sa-la kom etib ravo yangi va yangi, xilma-xil [6,173].

Mushtarak an’analar asosida rivojlanganligi sababli forsiy va turkiy she’riyatdan tarjimada ko‘plab qulayliklar mavjud. Aytaylik, har ikkala she’riyatning vazni aruz bo‘lgan, ko‘plab so‘z va iboralar har ikkala tilda ham birday qo‘llanavergan. Forsiydan tarjimada qofiya va radif tanlashda, ba’zi so‘z va iboralarni qo‘llashda bu imkoniyatlardan foydalana bilish kerak. Masalan, ko‘pincha boshqa qofiya tanlansa, albatta asliyatga nomuvofiqlik kelib chiqadi.

Xurshid Hofizning o‘nlab g‘azallarini qiyomiga etkazib tarjima qilganki, ular haqli ravishda mazkur oltin fonddan joy olishga munosib. “Ayo, soqiy, sunib joming, qil ehson, yashnasin dillar”, “Agar ko‘nglimni shod etsa, o‘shal Sheroz jononi”, “Keldi masjiddan bu kech mayxona sori pirimiz”, “Soqiyo, kel endi sung‘il jomni”, “Do‘stlar bazmi visolin esda tut”, “Har nechakim, yuzlaring oy, kunga nisbat qildilar”, “Yuzingdek yorqin oy osmonda ham yo‘q”, “Ul kimki, ehson yo‘lidan menga vafodorlik qilur”, “Sarvi ravonim ne uchun qilmaydi hech mayli chaman”, “Domlalar minbar uza so‘z qilsa takror o‘zgacha”, “Qo‘l tortmag‘um tilakdan, lutf etmaguncha dilbar”, “Lablaringdan kutgan orzu bo‘lmadi komim hanuz”, “Bu jahon gulshanida ul yuzi gul ra’no bas”, “Ajab Sherozkim, yo‘qdir misoli”, “Kel endi, gul sochib har yon, qadah qo‘lda o‘turgaymiz”, “Men emasdurman u rind tarki mayu dildor etay”, “Cholg‘uchi, aylagil navo yangi va

yangi, xilma-xil”, “Xirqamni garov qo‘ygum, bir kosa sharob avlo” kabi o‘nlab go‘zal tarjimalar fikrimizning isboti.

Shu o‘rinda, unutmaslik kerakki, Xurshid tarjimalari sho‘ro davrida amalga oshirilgan, binobarin, qizil mafkuraning ta’siridan xoli emas. Aytaylik, mutarjim Xudo so‘zini kamroq ishlatishga, tariqat, xarobot, muhtasib kabi diniy-tasavvufiy so‘zlardan imkoni boricha qochishga, ular anglatgan ma’noni boshqa so‘zlar yordamida ifodalashga intiladi. Misol uchun, muhtasibni – man qiluvchi, faqihni – donishmand deb oladi. Holbuki, bu so‘zlar istiloh sifatida mumtoz she’riyatdan keng o‘rin olgan va ularning o‘rnini almashtirish maqbul emas. Yoki miskin, g‘arib so‘zlarini ko‘pincha sho‘ro davrida kambag‘al, yupunlarga nisbatan qo‘llangan yo‘qsul so‘zi bilan ifodalaydi. Mumtoz she’riyatda ular kambag‘al, qashshoq emas, balki bechora, yolg‘iz, benavo, xoksor kabi ma’nolarda ko‘pincha oshiqning sifati bo‘lib keladi. Binobarin, yo‘qsul miskin, g‘arib so‘zlarining o‘rnini bosolmaydi. Yoki darvesh so‘zi aksar tariqat yo‘liga kirgan so‘fiy-oriflarni bildiradiki, uni ham yo‘qsul deb olish mumkin emas. Hatto faqirni-da yo‘qsul deb bo‘lmaydi. Shuningdek, tasavvufiy tushunchalarni ifodalashi jihatidan “pashminapo‘sh”ni – “eski chopon”, “xirqa”ni – “mallato‘n”, “hushmand”ni – “eslik”, “hushni tark etish”ni – “aqlni kamaytirish” deyish ham o‘zini oqlamagan. Zero, “bexud”lik bu adabiyotda tarjimon talqin qilganiday, “esini yo‘qotish” ma’nosida qo‘llanmaydi. Shuningdek, mayxona, maykada so‘zlari o‘zbek mumtoz she’riyatida ham faol so‘zlardan hisoblanadiki, ularni “may uyi” deb olish to‘g‘ri emas. Hofizning mashhur g‘azalidagi “ishqi notamom” iborasini mutarjim “nuqsonli ishq” deb o‘giradi. Aslida u “nomukammal ishq” ma’nosida qo‘llangan.

Ma’lumki, ruboiy hazaj bahrining ajram va axrab tarmog‘ida yoziladi. Mumtoz she’riyatda bu qoida tusini olgan va boshqa vaznga solinsa, u ruboiy deyilmagan. Mazkur qoida she’riyati aruzda rivojlangan, ruboiynavislik tajribasiga ham ega o‘zbek adabiyoti uchun ham o‘z kuchida qolishi kerak. Bizda esa ushbu an’ana va qoida bilan hisoblashilmay, ruboiylar yoppasiga barmoq vaznida tarjima qilindi. Holbuki, ruboiy tarjimachiligi tarixini boshlab berganlardan biri – Xurshid an’anaviy yo‘ldan chekinmagan edi. U Hofiz ruboiylaridan 23 tasini o‘z aruziy vazni bilan o‘girgan. Shu o‘rinda, aruzda bajarilganiga qaramay, Xurshid tarjimalarining tili zamonaviy, arxaik so‘zlar, balandparvoz jumlalardan xoli, sodda va xalqqa tushunarli ekanini aytib o‘tish kerak.

Gul guft: agar dastgahe doshtame,

Bigrextame agar rahe doshtame,

Bo begunahi maro chunin meso‘zand,

Ey voy ba man gar gunahe doshtame [6,220].

Gul aytdiki, kosh takyagohim bo‘lsa,

Qochmasmi edim agar panohim bo‘lsa.

Bo‘lmay gunohim kuydiradilar shunday,

Naylar edilar zarra gunohim bo‘lsa [6,221].

Ko‘rinib turganidek, Xurshid vaznni – vazn, mazmunni – mazmun, ohangni – ohang bilan bera olgan: asliyatga har tomonlama muqobil tarjima yaratgan. Boz ustiga, ruboiy aruzda bo‘lishiga qaramay, sof o‘zbekcha. Bugina emas. Xurshid o‘zining aruzda bajarilgan sof o‘zbekona tarjimalari bilan hozirgi o‘zbek tili ham aruz talablariga javob berishini amalda isbot etdi.

U yoki bu asarning mazmunini ikkinchi bir tilda qayta yaratishning o‘zi etarli emas. Uni o‘sha tilda jaranglata olish, tarjima qilinayotgan xalq adabiyotining adabiy hodisasiga aylantirish lozim. Tarjimadan asl maqsad aslida – shu. Hofiz g‘azallari tarjimasida Xurshid bu vazifaning uddasidan chiqqan.

Hofiz g‘azallari tarjimasi misolida Xurshid tarjimada asliyat ruhiga kirish, muallif uslubini saqlash, asarning o‘ziga xos ichki musiqasi va ohangini etkazishning go‘zal namunalarini ko‘rsatibgina qolmay, forsiy va turkiy adabiyotning mushtarak an’analari va umumiy jihatlari asosida asrlar mobaynida qaror topgan vazn, qofiya, radif, mavzular olami, obrazlar ko‘lami, har ikki tilda mavjud so‘z va iboralardan samarali foydalanish imkoniyatlariga e’tibor qaratdi va uning tarjima muvaffaqiyatini ta’minlash yo‘lidagi imkoniyatlarini o‘z tarjimalari misolida ko‘rsatib berdi.

Xullas, Xurshid siymosida Hofiz o‘zining o‘zbek tarjimonini topgan. Bu g‘azal va ruboiylar tarjimasida uning nafaqat mutarjimlik mahorati, balki shoirlik iste’dodining ham yangi qirralari ochilgan.

Foydalangan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Isomiddinov Z. So‘zdan so‘zning farqi bor / Tarjima san’ati (Maqolalar to‘plami), 6-kitob. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1985.

2. Salomov G‘., Komilov N. va b. Tarjimon mahorati. – Toshkent: “Fan”, 1979.

3. Salomov G‘., Komilov N. Do‘stlik ko‘priklari. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1979.

4. Salomov G‘. Tarjima tashvishlari. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1983.

5. Xurshid. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1967.

6. Shamsuddin Muhammad Hofiz Sheroziy. G‘azallar (fors va o‘zbek tillarida). – Toshkent: Badiiy adabiyot nashriyoti, 1958.

НАҚШИ “ИЛОҲИНОМА” –И АТТОР ДАР ТАШАККУЛИ АХЛОҚИ ҶОМЕА (ДАР МИСОЛИ ТАРҶУМАИ ЎЗБЕКИИ ОН)

Нуруллоева Мухлиса Нусратуллоевна
кафедраи адабиёти класикии тоҷики
МДТ “Донишгоҳи давлатии Хуҷанд
ба номи академик Б. Ғафуров” дотсенти

Академик М. Шакурӣ дар “Анъана, маҳорат ва халқият” ном асари худ чунин менигорад: “...адабиёти тоҷик аз Рӯдакӣ ин ҷониб аз маҳдудияти миллӣ бегона буд. Вай бо маданияти араб (ки маданияти чандин халқро дар бар мегирад), бо маданияти Юнон, Ҳинд, халқҳои турк ва ғайра алоқа дошт. Дар баъзе даврaҳо ин алоқа то андозае суст мешуд, вале ҳеҷ гоҳ тамоман қатъ нагардидааст” (4, 3).

Доир ба равобити адабӣ, таърихи масоили тарҷумаи осори адабиёти тоҷику форс ба забонҳои мухталифи дунё, аз ҷумла, забони ӯзбекӣ ва ташаккули он дар даврaҳои гуногуни таърихӣ донишмандон ва адабпажӯҳони зиёде таҳқиқ кардаанд. Осори Аттори Нишопурӣ дар ин росто мақоми ҷудогона дорад, ки дар зери таъсири “Мантиқ-ут-тайр”-и ӯ Навоӣ “Лисон-ут-тайр”-и худро навишт.

Чун боз ҳам ба моҳияти ин навъи равобити адабӣ назар меафканем, дармеёбем, ки меҳвари асосии аз маҳдудияти миллӣ фаро рафтани осори адабии тоҷику форс ҳамоно дар гуманизм ва тарғибу ситоиши ҳикмату ахлоқ аст. Ба ин нукта низ академик Шакурӣ таъкид намудааст, ки халқи тоҷик табиатан хикматдӯст аст, ахлоқомӯзӣ ва панду насиҳат, ки ба шакли ҳикмат ифода ёфтааст, дар ҳаёти маънавии халқи мо мавқеи калон дорад. Яке аз омилҳои оламшумул гардидани адабиёти тоҷикро низ маҳз дар ҳамин

ҳикмату андарз дониста, дар мисоли «Гулистон» ва «Бӯстон»-и Саъдӣ нишон медиҳад, ки дар онҳо ҳикмати халқӣ фаровон аст. Хулосаи ақидаҳои иҷтимоию сиёсӣ ва панду насиҳатҳои ӯ дар шакли ҳикмати ҳаёт ва афоризми буррову рехта зоҳир гардидааст. Аз ҳамин сабаб бисёр гуфтаҳои Саъдӣ ва мисраву байтҳои ӯ дар даҳани халқ ба ҳукми зарбулмасал гузаштаанд (4, 9-10).

Масъалаи тарҷумаи осори форсӣ ба забони ӯзбекӣ баҳси ҷудогона аст ва таҳқиқи алоҳида мехоҳад, ки доираи мақолаи мо имкони ғунҷоиши онро надорад.

Мавзуи омӯзиши мо тарҷумаи ӯзбекии яке аз маснавиҳои маъруфи ҳикамии форсӣ – тоҷикӣ “Илоҳинома”-и Аттор хоҳад буд. Аз маълумотҳои бадастомада бармеояд, ки тарҷумаи комил ва манзуми “Илоҳинома” мансуб ба қалами Шоири халқии Ӯзбекистон, донишманди шинохтаи ӯзбек Ҷамол Камол аст. Тавре ки дар муқаддимаи он низ ёд мешавад, Ҷамол Камол ба омӯзиш ва тарҷумаи осори Шайх Аттор даст ёфта, тавонистааст матлабҳои муҳими асарро ба хонандаи ӯзбекзабон тариқи назм бозгӯ намояд.

Тарҷумаи ӯзбекии “Илоҳинома” бо номи “Илоҳийнома” соли 2007 дар нашриёти “Мусиқа”-и шаҳри Тошканд ба нашр расидааст. Дар он зикр гардидааст, ки тарҷума бар асоси нусхаи форсии он (таҳияи Фуод Рӯҳонӣ, Теҳрон, соли 2006) анҷом ёфтааст.

Китоб ҳам муққаддимаи ӯзбекӣ (мутааллиқ ба қалами Иброҳим Ҳаққул) ва ҳам форсӣ (мансуб ба Муҳаммад Ҳусайни Обидинӣ) дорад.

Ба ҷуз “Илоҳинома” тарҷумаи маснавии “Мантиқ-ут-тайр”-и Аттор низ маҳз маҳсули эҷодиёти Ҷамол Камол ба ҳисоб меравад. Дар муқаддимаи ӯзбекии асар доктори илмҳои филология Иброҳим Ҳаққулов зимни муаррифии осори тарҷумашудаи адабиёти сӯфия дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон ба хидматҳои бевоситаи мутарҷими асар чунин ишора дорад: “Ӯзбекистон халқ шоири Жамол Камол “Мантиқ-ут-тайр” дан кейин, Алишер Навойи номидаги Тил ва адабиёт институти мумтоз адабиёт бўлимининг навбатдаги таклифи билан “Илоҳийнома” таржимасига киришган эди. Заҳматкаш шоиримиз бу ишни ҳам ниҳоясига етказди” (Шоири халқии Ӯзбекистон Ҷамол Камол пас аз “Мантиқ-ут-тайр” бо дархости навбатии шуъбаи адабиёти мумтози Институти забон ва адабиёти ба номи Алишер Навоӣ ба тарҷумаи “Илоҳинома” пардохта буд. Шоири заҳматкаши мо ин корро низ ба поён расонид) (3,17). Фузун бар ин, соҳиби муқаддима аз мавҷудияти тарҷумаи насрии “Илоҳинома” бар забони ӯзбекӣ низ ёд мекунад: “Китобхонлар бир пайтлар “Илоҳийнома”нинг профессор Нажмиддин Комилов насрий таржимасидаги айрим парча ва ҳикоятлари билан танишган

бӯлса, энди унинг шеърий шаклдаги ӯзбекчасини тӯлиқ ӯқиш имкониятига эгадирлар” (Агар хонандагон замоне бо порчаҳои тарҷумаи насрии “Илоҳинома” аз ҷониби профессор Наҷмиддин Комилов ошно гардида бошанд, акнун имкон доранд тарҷумаи комили манзуми онро мутолиа намоянд), (3, 17).

Аз ин ишороти устод Иброҳим Ҳаққул метавон чунин натиҷагирӣ кард: 1) То ҳол ба забони ӯзбекӣ ду тарҷумаи “Илоҳинома”-и Аттор ба нашр расидааст.

2) Тарҷумаи нахустини “Илоҳинома” мутааллиқ ба қалами профессор Н. Комилов аст, ки дар шакли мансур манзури хонандагон гардидааст.

3) Тарҷумаи насрии маснавии “Илоҳинома” комил нест ва он интихобан рӯи кор омадааст.

4) Тарҷумаи дигари “Илоҳинома”, ки аз ҷониби шоир Ҷамол Камол ба анҷом расидааст, матни комили асар буда, барои хонандагони ӯзбекзабон имкон фароҳам овардааст, то бо мазмун ва муҳтавои он аз наздик ошноӣ пайдо кунанд.

5) Шоир Ҷамол Камол қаблан низ ба тарҷумаи осори Шайх Аттор даст ёфта, маснавии “Матиқ-ут-тайр”-ро ба забони ӯзбекӣ манзури хонандагон намудааст.

6) Тарҷумаи манзуми “Илоҳинома” бо пешниҳоди шуъбаи адабиёти мумтози Институти забон ва адабиёти ба номи Алишер Навоӣ роҳандозӣ гардидааст.

Пас, метавон арзиши баланди тарҷумаи баъдиро қоил буд ва онро маҳсули заҳмати шоир ва донишвар Ҷамол Камол шинохт, ки ин нуктаро муаллифи муқаддимаи форсии асар Муҳаммад Ҳусайни Обидинӣ – сарпарасти Ройзании фарҳангии сафорати Ҷумҳурии исломии Эрон дар Ҷумҳурии Ӯзбекистон низ таъкид медорад: “Мояи басо хурсандӣ аст, ки тарҷумаи манзуми “Илоҳинома”-и Аттор ба забони ӯзбекӣ бар асоси нусхаи тасҳеҳшуда тавассути донишманди муҳтарам Ҷаноб оқои Фуоди Рӯҳонӣ ва ба дасти бокифояти мутарҷими пурталош ва мутааҳҳид Ҷаноб оқои Ҷамол Камол анҷом гирифт. Аз ҳамин мутарҷим дар соли гузашта низ китоби “Мантиқ-ут-тайр” тарҷума гардида ва, иншоаллоҳ, дар соли оянда шоҳиди тарҷумаи асари дигар аз Аттор тавассути эшон хоҳем буд” (3, 397).

Илова бар натиҷагириҳои боло метавон хулосаро афзуд, ки:

1) Ҷамол Камол аз шумори он суханвароне аст, ки бо адабиёти форсӣ, хосса, осори Аттори Нишопурӣ дилбастагӣ ва огоҳии хосса дорад. Аз ин хотир аст, ки аз ҷониби Ройзании фарҳангии кишвари Эрон дар Ӯзбекистон ба ҳамкорӣ дар ин ҷода пардохтааст.

2) Тарҷумаи мазкур бар мабнои нусхаи тасҳеҳшудаи “Илоҳинома” ба қалами Фуоди Рӯҳонӣ сурат гирифтааст.

3) Дастовардҳои шоир Ҷамол Камол дар кори тарҷумонӣ аз ҷониби аҳли илму адаб эътироф гардида, Ройзании фарҳангии Эрон эътимод бар он дорад, ки ҳамкориҳои эшон дар ин самт идома хоҳад дошт ва дар солҳои баъдӣ ба тарҷумаҳои тозаи мавсуф дастрасӣ пайдо хоҳанд кард.

Тарҷумаи манзуми “Илоҳинома” маҷмуан фарогири 5114 байт мебошад. Мутарҷим дар ҳошияи матн теъдоди абётро пас аз ҳар панҷ байт рақамгузорӣ кардааст.

Вазни тарҷума низ дар вазни худи маснавӣ омадааст, ки хоси авзони маснавиҳои форсӣ мебошад.

Хостем дар ин навиштаи кӯтоҳи хеш моҳият ва арзиши тарҷумаи “Илоҳинома”-ро дар муқоисаи **“Ҳикояти Анӯшервон ва пирамарди дарахткор”** таҳқиқ созем.

Ин ҳикоят дар мақолаи дувуми маснавии “Илоҳинома” (ки дар маҷмуъ аз бисту ду мақола иборат аст) омадааст ва дар заминаи образи Нӯшервон ё худ Анӯшервони Одил (аз шоҳони сосонӣ Хусрави Парвиз(подшоҳияш с.531-579м.)) офарида шудааст. Дар мавриди шахсияти таърихӣ будани Анӯшервон ва шоҳи одил будани ӯ шубҳае нест ва ба ин масъала аксари сарчашмаҳои таърихиву адабӣ ишора доранд. Образи Анӯшервон ва вазири донишманди ӯ Бузургмеҳр дар осори адабиёти тоҷику форс чун “Шоҳнома”-и Ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ, “Пирӯзинома”-и Шайх Абӯалӣ ибни Сино, “Қобуснома”-и Унсурулмаолии Кайковус, осори Хоқонии Шарвонӣ, “Гулистон”-и Шайх Саъдӣ ва амсоли он ёд шудааст. Нӯшервон бо номҳои Хусрави Анӯшервон, Кисро, Нӯшинравон, Анӯшервони одил низ машҳур аст. Дар забони паҳлавӣ ӯро Анӯшакравон мегуфтанд, яъне дорои равони ҷовид (1,6).

Шайх Аттор масъалаҳои муҳимми ахлоқиро дар ҳикояте, ки дар он образи Анӯшервон нақши марказӣ дорад, баён дошта мегӯяд:

Фарас меронд Нӯшарвон чу тире,
Ба раҳ дар чун камоне дид пире.
Дарахте чанд мебиншонд он пир,
Шаҳаш гуфто: Чу кардӣ мӯй чун шир.
Ту рӯзе чанд боқӣ менамонӣ,
Дарахт ин ҷо чаро дарменишонӣ?

Дар ин ҳикоят Шайх Аттор аз асптозии Анӯшервон ва дар роҳ бо пире, ки қоматаш хамида чун камон гардида буд, дучор омадани ӯро ба риштаи

тасвир кашидааст. Ифодаи ***ба раҳ дар*** ба маънои дар роҳ аст. Суръати асп тохтани Анӯшервонро ба тир ва қомати пирро ба камон монанд карда, дар мисраҳои аввал ва дуюм байни тиру камон таносуби маъноии зебоеро баён намудааст.

Нақл мекунад, ки пирамард бо он хамидақоматӣ дарахт мешинонд. Шоҳ аз ин дар тааҷҷуб афтоду пурсид: Ту, ки ҷавон нестӣ, мӯйҳоят монанди шир сафед шудааст ва маълум нест, ки чанд рӯзе аз умрат боқӣ мондааст, чаро машғули ин кор ҳастӣ?

Унвони ҳикоят дар тарҷумаи ӯзбекии он “**Нӯширвони Одил ва кекса боғбон ҳикояти**” омадааст. Ва ин қисмати ҳикоят дар тарҷумаи матн чунин зикр ёфтааст:

Суриб Нӯширвон отини хушҳол
Бораркан, учради бир муйсафид чол.
Дарахт экиш ила машғул эди ул,
Деди Нуширвон: эй ишга машғул.
Дарахт экмоқдасан, улмунча сабринг,
Етарму мевасин тотмоққа умринг?

Тарҷумон кӯшиш ба харҷ додааст, то малабҳои муҳимми ҳикоятро ба хонанда дуруст расонда тавонад. Аммо ташбеҳоте, ки дар матни аслӣ таҳлил намудем, дар тарҷума ба назар намерасанд.

Ба шоҳ он пир гуфт: ин ҳуҷҷатат бас,
Ки киштанд аз барои мо басе кас,
Ки то имрӯз ин ҷо баҳра дорем,
Барои дигарон мо ҳам бикорем.
Тарҷума:
Деди чол: бу ақлдин холи эрмас,
Дарахт экди бировлар биз учун бас,
Ки ермиз мевасин ҳар лаҳза, ҳар кун,
Не бӯлғай, биз-да эксак бошқалар-чун.

Дар ин қисмати ҳикоят матлаби муҳимми он, ки дигарон киштанду баъдиниён хӯрданд ва имрӯзиён бояд бикоранд, то ояндагон аз он баҳравар бошанд, ифода гардидааст. Ифодаи ***ин ҳуҷҷатат бас*** дар матн ба маънои ин ҳуҷҷат туро ва ё ба ту басанда аст омадааст. Дар матни тарҷума ифода каме ба гунаи дигар баён гардидааст: *бу ақлдин холӣ эрмас* (ин аз рӯи беақлӣ нест). Яъне дар ҳар ду ҳолат низ матлаб ҳамон аст, ки дар пирӣ шинондани дарахт кори беҳудаву беақлӣ нест, балки ҳамон адои масъулияти имрӯзиён ба хотири фардоиён аст.

Ба вусъи худ бибояд рафт гоме,

Ки дар ҳар кор мебояд низоме .
Хуш омад шоҳро гуфтори он пир,
Кафе пур кард зар, гуфто, ки: Ин гир.
Тарҷума:
Ҳар ишда бир маром бӯлмоғи лозим,
Маромда интизом бӯлмоғи лозим.
Басе хуш келди шоҳга не деди чол,
Узатди бир ҳовуч олтин, деди: ол...

Дар ҳар ду матн низ матлаб нигаҳдорӣ гардидааст, ки ин ба шоҳ хушоянд омадани ҷавоби пирамард ва ба ӯ халтаи зарро инъом кардани шоҳ аст.

Идомаи ҳикоят ба ин тартиб зикр мегардад:

Бад-ӯ он пир гуфт: Эй шоҳи пирӯз,
Дарахти ман ба бор омад ҳам имрӯз.
Чи гар шуд умри ман афзун зи ҳафтод,
Аз ин киштам , ту донӣ, бад наяфтод.
Надод ин кишт даҳ сол интизорам,
Ки ҳам имрӯз бар овард борам.
Чу шаҳро хуштар омад ин ҷавобаш,
Замину деҳ бад-ӯ бахшиду обаш
(2, 38-39).

Тарҷума:

Олиб, чол дедиким, эй шоҳи олам,
Дарахтим мева берди менга бул дам.
Умр кӯрсам эди дунёда юз йил,
Бу янглиғ келмас эрди менга ҳосил.
Бугун экдим, бугун кӯрдим самарни,
Мана, кафтимга ул тӯлдирди зарни...
Бу суздин шоҳ севинди бӯлди хушком,
Анга ер берди ул, сув этди инъом...

Дар ин қисмати ҳикоят байти зерини матни аслӣ дар тарҷума ба гунае дигар зикр ёфтааст:

Чи гар шуд умри ман афзун зи ҳафтод,
Аз ин киштам , ту донӣ, бад наяфтод.

Шоир таъкид дорад, ки агарчи умри пирамард аз ҳафтод гузашта ҳам бошад, ин киштаи ӯ (дарахте, ки ҳоло шинонд), барояш зиёне накард. Балки фоида ва самараи онро дарҳол дарёфт. Ифодаи *ту донӣ* барои таъкид аст.

Таъбири *бад наяфтод* ишора ба судманд анҷом пазируфтани кори пирамард мебошад.

Дар тарҷума бошад байт бад-ин гуна сабт мешавад:

Умр кӯрсам эди дунёда юз йил,
Бу янглиғ келмас эрди менга ҳосил.

Яъне: Агар дар дунё сад сол ҳам зиндагӣ мекардам, ин гуна ҳодиса бо ман рух намедод.

Туро имрӯз бояд кард коре,
Ки бе корат нахоҳад буд боре.
Қадам дар роҳи дин бояд ниҳодан,
Руунат бар замин бояд ниҳодан.
Агар мардӣ, маҳосин ҳамчу мардон,
Таҳоратҷойро ҷорӯб гардон.
Надорӣ шарм бо ин зӯри бозӯ,
Ниҳодан санги худро дар тарозу.
Ту кам бошӣ зи саг, бишнав суханро,
Гар аз саг беш донӣ хештанро.

Хулосаи ҳикоят дар ин панҷ байт оварда шудааст, ки тарҷумаи он низ бад-ин сурат аст:

Болам иш қилки андоқ мева берсин,
Ишинг йуқ эрса, қандоқ мева берсин?
Тутиб йӯл, динга юрмоғинг керакдир,
Жаҳлни ерга урмоғинг керакдир.
Агар эрсан, ӯзингни тоза тутгил,
Бу йӯлда ишни беандоза тутгил.
Кучинг кӯп дур билакда, уйланиб боқ,
Тарозуга ӯзингни солма мундоқ.
Санар бӯлсанг ӯзинг итдан балан сен,
Эшит бу сӯзниким, итдан – да кам сен...

Хулосаи ҳикоят ин аст, ки ҳар қадар метавонӣ, бояд кор кунӣ. Касе ки кор намекунад, подоше нахоҳад гирифт. Бо зӯри бозӯ ва имконияте, ки дорӣ, бекор нишастан бояд бароят нанг бошад. Ту – инсонӣ! Набояд худро аз ҳайвоне камтар донӣ. Агар чунин аст, пас, панд пазиру насиҳат шунав ва онро ба кор гир.

Ин матлаб дар тарҷума низ ба хубӣ ифода ёфтааст. Дар абёти зерин ифодаҳои мутарҷим хеле ҷолибтар аст:

Тутиб йӯл, динга юрмоғинг керакдир,
Жаҳлни ерга урмоғинг керакдир.

Агар эрсан, ӯзингни тоза тутгил,
Бу йӯлда ишни беандоза тутгил.

Баёни матлаб дар тарҷума ба бардошт ва фаҳму дарки хонандаи имрӯз хеле наздик ва мувофиқ аст, ки инро низ чун аломати дарки амиқи мутарҷим ва баёну ифодаи ӯ метавон арзёбӣ кард.

Муқоисаи ҳикоёти дигари “Илоҳинома” чун: Ҳикояти Бузургмеҳр ва Нӯшервон (Бузуржмеҳр ва Нӯширавон ҳикояти), Ҳикояти Фазли Рабеъ (Фазли Рабеъ ҳикояти), Ҳикояти Мансури Ҳаллоҷ бар сари дор (Мансур Ҳаллож ҳикояти) ва амсоли он нишон медиҳад, ки мутарҷим кӯшидааст, мазмун ва матлаби муҳимми “Илоҳинома”-и Атторро дар тарҷумаи ӯзбекии он низ ҳифз намояд ва манзури хонандаи азиз гардонад. Тарҷума байт ба байт сурат гирифта, матлаби байти аслӣ дар тарҷумаи он низ дар зарфи як байт баён ёфтааст.

Натиҷаи таҳқиқ нишон медиҳад, ки дар маснавии “Илоҳинома”- и Аттор масоили зиёди вобаста ба ишқу ахлоқ, шинохт ва уқдакушоии гираҳҳои равонии инсон, муносибати ӯ бо иҷтимоъ, шинохти мавқеъ ва рисолати инсон дар коинот, нуктаҳои муҳимми ирфони назариву амалӣ ва ғ. ба риштаи тасвир ва баён кашида шудаанд, ки ин ҳама дар тарҷумаи асар низ ҳифз гардидаанд.

Маснавӣ фарогири ҳикоёти зиёди тамсилӣ аст, монанди: Ҳикояти боз бо мурғи хонагӣ, ҳикояти занбӯр ва мӯр, ҳикояти рӯбоҳ, ҳикояти сангу кулӯх ва ғ., ки дар ҳамаи онҳо муаммоҳои гуногуни вобаста ба инсон ва ҷомеаи инсонӣ ҳаллу фасл ёфтаанд ва хонандаро ба интихоби роҳи дурусти зиндагӣ, андеша ва тафаккур, амиқандешӣ, хулосабарории мантиқӣ, хушбинӣ, умед ба фардои рӯшан, талош ва кӯшиши пайваста даъват менамоянд.

Осори Шайх Аттор тамаркуз ба принсипҳои гуманизми олӣ дорад. Боиси ифтихор ва хушҳолӣ аст, ки мероси гаронбаҳои Шайх Аттор дарозои наздик ба ҳазор сол на танҳо дар тарбияи ҷомеаи форсизабонони дунё, балки фаротар аз он хидмат дорад. Забондонӣ, дарки хуби маънӣ, вазну қофия, огоҳӣ аз ҷанбаҳои гуногуни маъноии калимаву ифодаҳо ба Шоири халқии Ӯзбекистон Ҷамол Камол даст додааст, ки эшон тавонистаанд ин ҳамаро дар гунаи тарҷумаи маснавӣ низ ба хонандаи ӯзбекзабон расонанд ва бад-ин васила дар ташаккул ва рушди тафаккури ҷомеа, алалхусус, насли нави имрӯзу фардо дар рӯҳияи китобдӯстӣ, фарҳангпарварӣ, одобу ахлоқи волои инсонӣ ва Инсон будан саҳми шоиста гузоранд.

Пайнавишт:

1. Насриддин А. Ҳафт базми хирад ва озодагӣ. Хуҷанд: Ношир, 2007. – 73 с.

2. Нишопурӣ Шайх Фаридуддини Аттор. Илоҳинома. Техрон. – 2006.-216 с.
3. Фаридуддин Аттор. Илоҳийнома. Форсийдан Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол таржимаси. Тошкент: Мусиқа нашриёти, 2007. – 399 с.
4. Шукуров М. Анъана, маҳорат ва халқият. Душанбе: Ирфон, 1995.- 241 с.

BADIIY TARJIMANING O‘ZIGA XOS JIHATLARI VA LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Marufjon Karimov, PhD
marufjon.karimov.87@mail.ru
Namangan davlat texnika universiteti,
“Chet tillar” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya

Ushbu maqolada badiiy tarjimaning o‘ziga xos jihatlari, uning lingvistik va madaniy xususiyatlari, tarjimon mahorati va badiiy tarjimaning adabiy jarayondagi o‘rni tahlil qilinadi. Maqola tarjima jarayonining murakkabligini, tarjimonning ijodiy yondashuvini va tarjimaning madaniy kontekstini o‘rganishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: badiiy tarjima, lingvistik xususiyatlar, madaniy xususiyatlar, tarjimon mahorati, adabiy jarayon, badiiy tarjima, lingvistik xususiyatlar, madaniy kontekst, tarjimon mahorati, ijodiy yondashuv, adabiy jarayon, til o‘ziga xosligi, konnotatsiya, tarjima nazariyasi, stilistik moslashuv.

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности художественного перевода, его лингвистические и культурные аспекты, мастерство переводчика и роль художественного перевода в литературном процессе. Статья направлена на изучение сложности перевода, творческого подхода переводчика и культурного контекста перевода.

Ключевые слова: художественный перевод, лингвистические особенности, культурные особенности, мастерство переводчика, литературный процесс, художественный перевод, лингвистические особенности, культурный контекст, мастерство переводчика, творческий подход, литературный процесс, языковая специфика, коннотация, теория перевода, стилистическая адаптация.

Annotation

This article analyzes the specific features of literary translation, its linguistic and cultural characteristics, the translator's skill, and the role of literary translation

in the literary process. The paper focuses on the complexity of the translation process, the translator’s creative approach, and the cultural context of translation.

Keywords: artistic translation, linguistic features, cultural features, translator's skill, literary process, literary translation, linguistic features, cultural context, translator’s skill, creative approach, literary process, language specificity, connotation, translation theory, stylistic adaptation.

Tarjima san’ati qadim zamonlardan beri xalqlar o‘rtasida madaniy va adabiy aloqalarni ta’minlab kelayotgan vosita hisoblanadi. Ayniqsa, badiiy tarjima bu boradagi eng nozik va murakkab yo‘nalishdir. Badiiy asarni boshqa tilga tarjima qilish nafaqat matn mazmunini, balki uning uslubiy, obrazli, konnotativ, estetik va madaniy qatlamlarini ham ko‘chirishni taqozo etadi. Bu jarayonda tarjimon nafaqat til vositachisi, balki ijodkor sifatida ham maydonga chiqadi. Mazkur maqolada badiiy tarjimaning asosiy xususiyatlari, uning lingvistik va madaniy jihatlari, tarjimon mahorati va badiiy tarjimaning adabiy jarayondagi o‘rni yoritiladi.

Badiiy tarjimaning lingvistik xususiyatlari

Badiiy tarjima jarayoni tilning murakkab qatlamlari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, unda lingvistik elementlar muhim o‘rin egallaydi. Lingvistik xususiyatlar deganda avvalo leksik, grammatik, sintaktik va stilistik birliklarning tarjima jarayonidagi tutgan o‘rni tushuniladi. Badiiy matnning o‘ziga xosligi ham aynan shu til vositalari orqali namoyon bo‘ladi. Tarjimon matnni boshqa tilda qayta yaratishda nafaqat so‘zma-so‘z tarjimaga suyanadi [1.145], balki muallif uslubini, matnning emotsional ohangini va estetik tuzilmasini ham hisobga oladi [2.328-332].

Birinchidan, “badiiy matnda qo‘llanilgan leksik birliklar tarjimada alohida e’tibor talab qiladi [3.59-241].” So‘zlar ko‘p hollarda o‘zining konnotativ ma’nosiga ega bo‘lib, ularni noto‘g‘ri o‘girish asarning mazmunini o‘zgartirib yuborishi mumkin. Masalan, “ko‘ngil” so‘zining o‘zbek tilidagi semantik maydoni ingliz tilidagi “heart”, “mind” yoki “soul” so‘zlaridan ancha kengroqdir. Shunday so‘zlar tarjimasi lingvistik anglash doirasidan tashqariga chiqib, madaniy kontekstni ham o‘z ichiga oladi.

Ikkinchidan, grammatik va sintaktik xususiyatlar tarjima sifatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Har bir tilning o‘ziga xos grammatik tizimi mavjud bo‘lib, u orqali gaplarning tuzilishi, vaqt va zamon, shaxs va son kategoriyalari ifodalanadi. Badiiy matnlarda ko‘p hollarda grammatik normalardan chetlashish, stilistik maqsadlarga xizmat qiladigan inversiyalar, ellipsis yoki metaforik iboralar keng qo‘llaniladi. Tarjimon bu holatlarni oddiy grammatik qoidalar asosida emas, balki matnning badiiy ko‘rinishini inobatga olgan holda tarjima qilishi lozim.

Uchinchidan, stilistik vositalar tarjimaning sifatini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Badiiy matnlar ko‘pincha metafora, epitet, oksimoron, kinoya kabi figurativ vositalar bilan boyitilgan bo‘ladi. Ushbu elementlarning tarjimasi alohida mahorat talab qiladi, chunki ular faqat to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima bilan emas, balki kontekstual moslik va madaniy o‘xshashlik orqali ifoda etilishi lozim.

Shuningdek, tarjimonda intertekstual elementlar (ya’ni boshqa matnlarga, asarlarga ishora qilish) tarjima jarayonida alohida tahlil qilinadi. Chunki bu kabi elementlar o‘quvchi uchun tanish bo‘lmagan bo‘lishi mumkin. Tarjimon o‘quvchi bilan muallif o‘rtasidagi madaniy va adabiy ko‘prikni yaratishi uchun lingvistik jihatdan o‘ta nozik ishlashi kerak bo‘ladi.

Yana bir muhim jihat bu fonetik va ritmik xususiyatlardir. Ayniqsa she’riy tarjimalarda alliteratsiya, assonans, ohang va ritm muhim rol o‘ynaydi. Tarjimon bunday elementlarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilishga urinsa, badiiy ta’sir yo‘qoladi. Shu bois u bunday hollarda ekvivalent badiiy vositalarni topishga intiladi. Umuman olganda, badiiy tarjima jarayonida lingvistik xususiyatlar nafaqat tilshunoslik doirasida, balki madaniyatshunoslik, estetika, stilistika, adabiyotshunoslik kabi boshqa fanlar bilan chambarchas bog‘liq holda tahlil qilinadi. Tarjimon uchun bu jarayon tilni anglash emas, balki uni qayta yaratuvchi ijodiy faoliyatdir. Bu faoliyat esa faqat lingvistik bilim bilan emas, balki badiiy did, madaniy sezgirlik va matnni chuqur tahlil qilish mahorati bilan boyitiladi.

Badiiy tarjima asosan quyidagi lingvistik xususiyatlarga ega:

“Badiiy tarjima til vositalari orqali estetik mazmunni ifodalovchi san’at shaklidir [4.255] ”, -deb yozadi bu haqida xorijlik tarjimashunos Kin Guo, M.Umarxodjayev [5.179-182] esa, badiiy tarjima oddiy axborotni bir tildan ikkinchisiga ko‘chirish bilan cheklanmay, balki original matnning estetik, stilistik, madaniy va uslubiy qatlamlarini iloji boricha to‘liq aks ettirishni maqsad qiladi. Shuning uchun badiiy tarjimaning quyidagi asosiy lingvistik xususiyatlari alohida ilmiy yondashuvni talab qiladi:

a) Estetik yuklama matnning faqat semantik mazmunini emas, balki uning estetik-funksional xususiyatlarini, ya’ni go‘zallik hissi, tasviriylik, obrazlilik, ritm va tovush uyg‘unligini tarjimada saqlab qolish tamoyilidir.

“Pragmatik omillar ekvivalentlikning tarkibiy qismi hisoblanib, ularning qayta yaratilishi tarjimaning asliyatga kommunikativ mosligini vujudga keltiradi natijada tarjima muqobil uslubiy xususiyat kasb etib, uni o‘qigan kitobxon asliyat mutolaasidan oladigan taassurot darajasida ta’sirlanadi [6.93] ”, deya keltriladi. Til birliklari bu erda faqat axborot uzatuvchi vosita bo‘lib qolmay, balki hissiy-estetik ta’sir ko‘rsatish vositasiga aylanadi. Shu bois tarjimon har bir so‘z, ibora, hatto tinish belgilarining ham estetik yukini hisobga olgan holda harakat qilishi kerak.

Bunday yondashuv “funksional ekvivalentlik” prinsipi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, tarjimaning formal emas, mazmuniy-funksional jihatdan adekvat bo‘lishini ta'minlaydi.

b) Madaniy kontekst deganda asarning yaratilgan muhitini belgilovchi ijtimoiy, tarixiy, diniy, milliy va madaniy omillar majmui tushuniladi. Badiiy tarjima bu kontekstni boshqa madaniy kontekstga moslashtirish mas’uliyatini zimmasiga oladi. Tarjimon madaniyatlararo kommunikatsiya vositachisi sifatida, ma’lum bir madaniyatga xos bo‘lgan tushunchalarni boshqa madaniyat vakiliga tushunarli bo‘lgan tarzda qayta ifodalashi zarur. Shu jihatdan, tarjimada “madaniy muvofiqlashtirish [7.320] ” (cultural adaptation) prinsipi muhim o‘rin tutadi. Bu prinsipga ko‘ra, tarjima jarayonida madaniy realliklar to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki funktsional jihatdan teng yoki izohli shaklda berilishi kerak.

c) Obrazlar va stilistik vositalar

Badiiy matnning obrazliligi stilistik vositalar orqali yuzaga chiqadi. Metafora, epitet, kinoya, hiperbola, litota, ironik konstruksiyalar, parallelizm, alliteratsiya va boshqa stilistik birliklar [8.107] matnning ekspressiv-estetik qatlamini tashkil etadi. Bunday birliklarni tarjimada to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilish ko‘pincha mazmun va ta’sir kuchining yo‘qolishiga olib keladi. Shu bois, tarjimada "stilistik ekvivalentlik" tamoyiliga amal qilinadi. Bu tamoyilga ko‘ra, tarjimon asliyatdagi stilistik birlikni boshqa tildagi shunga yaqin estetik-funksional imkoniyatlarga ega vosita bilan almashtiradi. Stilistik vositalarning tarjimasi esa tarjimonning nafaqat lingvistik kompetensiyasini, balki badiiy-estetik tafakkurini ham sinovdan o‘tkazadi.

d) Muallif uslubi yozuvchining tilga, sintaksisga, leksikaga, uslubiy vositalarga bo‘lgan individual yondashuvi, ya’ni uning “ijodiy ovozi [9.37] ”dir. Tarjimada ushbu ovozni saqlab qolish asar ruhini buzmaslikning asosiy garovidir. Muallif uslubi ko‘pincha lingvopoetik vositalar, grammatik struktura, intertekstual ishoralar va nutq uslublarining o‘zaro uyg‘unligi orqali namoyon bo‘ladi. Tarjimon bu uslubiy belgilarning shakliy emas, balki funksional adekvatligini saqlagan holda boshqa tilga ko‘chirishi kerak. Bunda “uslubiy identiklik” tamoyili muhim rol o‘ynaydi. Tarjima nafaqat mazmun, balki muallifning fikr bildirish uslubini, emotsional ohangini, nuqtai nazarini ham aks ettira olishi zarur.

“Badiiy tarjima nafaqat til o‘zgarishi, balki madaniyatlar o‘rtasidagi ko‘prikdir [10.106].” Tarjimon esa bu ko‘prikni barpo etuvchi me’mor sifatida nafaqat lingvistik bilimga, balki estetik did, madaniy anglash va ijodiy mahoratga ega bo‘lishi kerak. Yaxshi tarjimon faqat matnni emas, balki ruhni, g‘oyani va estetik ta’sirni ham ko‘chira oladi.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan lingvistik xususiyatlar shuni ko‘rsatadiki, badiiy tarjima bu ko‘p qatlamli va murakkab ijtimoiy-lingvistik hodisa bo‘lib, tarjimondan keng bilim doirasini, madaniyatlararo sezgirlikni va estetik idrokni talab qiladi. Har bir lingvistik xususiyat asl matnning chuqur tahlili va mos ijodiy yondashuv orqali ifodalanmog‘i lozim. Badiiy tarjima nafaqat til o‘zgarishi, balki madaniyatlar o‘rtasidagi ko‘prikdir. Tarjimon esa bu ko‘prikni barpo etuvchi me’mor sifatida nafaqat lingvistik bilimga, balki estetik did, madaniy anglash va ijodiy mahoratga ega bo‘lishi kerak. Yaxshi tarjimon faqat matnni emas, balki ruhni, g‘oyani va estetik ta’sirni ham ko‘chira oladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Умарходжаев М. Таржима дунёси ва унинг фалсафаси. Таржиманинг лингвокогнитив, коммуникатив-прагматик ва лингвокулътурологик аспектлари. Респ-а илм-амал анжумани материаллари. – Ан., 2015. – Б.4-8
2. Раҳимов Ғ. Таржима назарияси ва амалиёти. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси нашриёти, 2016. – Б. 108
3. Сайдалиев Т. Бобур лирикаси бадииятининг русча таржималардаги талқини. Филология фанлар доктори (DSc) диссертацияси. – Т., 2016
4. Содиқов З. Юсуф Хос Хожиб «Қутадғу билиг» асарининг немисча ва инглизча таржималари қиёсий-чоғиштирма таҳлили. Филология фанлар доктори (DSc) диссертатсияси. – Тошкент, 2020 \
5. Qin Guo. Translation Theory and Translation Studies in Shina. Dissertation of Doctor of Philosophy. The University of Texas at Dalas, 2012.
6. Mey J.L. Pragmatics: An Introduction. 2nd ed. – Ox.: Blackwell, 2001. – P.148.
7. Kim D. et al. The Role of an Interactive Book Reading Program in the Development of Second Language Pragmatic Competence // The Modern Language Journal. Vol. 86, № 3, 2002. – P. 332.
8. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Т., 2008. – Б. 59-241

Lug‘atlar:

9. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006.
10. Zsolt Magnucz. Oxford Advanced Learner’s Dictionary. – Angliya: 2015
11. Маҳмудов Н., Ҳудойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Тошкент: 2013. –Б.495

“O‘TKAN KUNLAR” ROMANIDAGI SINEKDOXA TASVIRIY VOSITASINING QO‘LLANILISHI VA INGLIZCHA TARJIMALARDA AKS ETISH MASALALARI

Marufjon Karimov, *PhD NamDChTI*
marufjon.karimov.87@mail.ru
Mamatxoliqov Barkamol, *NamDChTI talabasi*
mamthalikov.barkamol@2005.mail.ru
O‘UK: 82.091:81’255.2:81(575.1)

Annotatsiya

Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida qo‘llangan sinekdoxa usuli muallifning badiiy mahoratini ko‘rsatadi. Ushbu uslubiy vosita orqali yozuvchi murakkab ijtimoiy va ruhiy holatlarni qisqa, lekin ta’sirchan shaklda ifodalaydi. Tezisda sinekdoxaning funksional imkoniyatlari, uning milliy adabiy kontekstdagi o‘rni hamda tarjima jarayonidagi semantik aniqlikni saqlab qolish muammolari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: tarjimon, mashaqqat, tasvir, ifodalash, avtor, haqqoniy, so‘z, asl nusxa, muvofiq, mag‘iz, ma’no, aksincha, noaniq, mujmal, ekvivalentlik.

Аннотация

Использование синекдохи в романе Абдуллы Кадыри «Минувшие дни» демонстрирует высокий уровень художественного мастерства автора. Этот приём позволяет кратко, но выразительно передать сложные социальные и психологические состояния. В работе рассматриваются функциональные возможности синекдохи, её роль в национальном литературном контексте и проблемы сохранения семантической точности при переводе.

Ключевые слова: переводчик, усилие, образ, выражение, автор, подлинный, слово, оригинальный, соответствующий, ядро, значение, противоположный, неопределенный, общий, эквивалентность.

Abstract

The use of synecdoche in Abdulla Qodiriy’s novel “Days Gone By” demonstrates the author's high level of artistic skill. This stylistic device enables the concise et expressive depiction of complex social and psychological states. The thesis examines the functional potential of synecdoche, its role within the national literary context, and the challenges of preserving semantic precision in translation.

Key words: translator, effort, image, expression, author, authentic, word, original, corresponding, core, meaning, contrary, vague, general, equivalence.

Tarjima jarayonida asarning g‘oyasi uning uslubiy jihati bilan chambarchas tarzda bog‘liq bo‘lib, asar yozilgan davr ruhini, qahramonlar ijobiy va salbiy jihatlarini ijodiy qayta yaratish uchun tarjimon nafaqat badiiy mahorat, iste’dod va boy tajriba sohibi bo‘lishi, balki badiiy tarjima amaliyoti dalillari asosida vujudga kelgan nazariy bilimlar bilan puxta qurollangan filolog olim sifatida faoliyat ko‘rsata bilishi ham lozimdir. Asliyat va tarjima tillari badiiy-uslubiy vositalarni chuqur matniy va lisoniy tahlil qilish asosida qiyosiy o‘rganishgina san’atkorni tarjima amaliyotida uchrab turadigan qator illatlardan saqlab qolgani holda, unga asliyat lisoniy-uslubiy hodisalari vazifalarini ijodiy tiklash imkoniyatini beribgina qolmay, bularni barchasini uddalash mas’uliyatini ham yuklaydi. Sinekdoxaning umumiy ko‘rinishlari quyidagilardan iborat:

Butun o‘rnida qism ifodalanishi: Sinekdoxa-grekcha “birga anglamoq” demakdir. Qism orqali butunni yoki aksincha butun orqali qismning ifodalanishi sinekdoxa deyiladi. Masalan, tirnoq so‘zining “bola” ma’nosida bosh, tuyoq so‘zlarining “qo‘y”, “sigir” ma’nosida ishlatilishi qism orqali butunni ifodalashdir.

Asliyat matnida: “*Arzimagan sabablar bilan talaf bo‘lgan*[72] ***jonlar****ni hamisha ko‘z oldingda tut!*” (O‘tkan kunlar. 2009; 40) Ushbu matnda sinekdoxa leksik-stilistik vositasi “talaf bo‘lgan jonlar” birikmasida qo‘llangan hamda ko‘chma ma’no ifodalagan. “Talaf bo‘lgan jonlar” birikmasi orqali aslida “qurbon bo‘lgan kishilar” nazarda tutilmoqda, ya’ni “qism” (jonlar) orqali “butun” (insonlar) ifodalanmoqda. Romanda Yusufbek xoji purviqor siymo sifatida juda ko‘p o‘rinlarda muallif tomonidan o‘rnak etilishiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Bunda adibning badiiy mahoratiga qoyil qolmasdan iloj yo‘q.

I.To‘xtasinov, O.Mo‘minov, A.Hamidovlar tarjimasida: *“Always remember the* ***innocent victims****!*” [73] (Har doim begunoh qurbonlarni yodingda tut!- K.M[74]) deb beriladi.

Kerol Yermakova tarjimasida: *“Always remember those* ***innocent who died****!”*[75] (Har doim begunoh o‘lganlarni yodingda tut!) (K.M) shaklida beriladi.

Mark Riz[76] tarjimasida esa: *“Remember the* ***past victims*** *who have been killed for the same miserable reasons.”* (o‘tmishda o‘ldirilganlar- K.M)

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinadiki bunda o‘zbek hamda ingliz tarjimonlari so‘zma-so‘z tarjima usulida sinekdoxani tarjimada muvaffaqqiyatli aks ettirganlar.

Asliyat matnida: *“Yo‘lak panasidan* ***mudhish bashara*** *chiqib bir-ikki qayta unga kulib qarag‘ach, yo‘qoldi...”* (O‘tkan kunlar. 2009; 186) Romandagi salbiy

[72] talaf bo‘lmoq- qurbon bo‘lmoq, aziyat chekmoq

[73]To‘xtasinov I.M, Mo‘minov O.M, Hamidov A.A. The days gone by. –Tashkent: 2017. –P.3 (keyingi o‘rinlarda T.I. 2017; –P.3 shaklida beramiz)

[74] K.M- Karimov Ma’rufjonning qisqartma shakli (keyingi tarjimalarda K.M tarzida beramiz)

[75] Yermakova Kerol. Days gone by. –Paris: 2018. –P.40 (keyingi o‘rinlarda Y.K. 2018; 40 shaklida beriladi)

[76] Mark E.Reese. Bygone Days. – Nashville TN: 2018. –P.89 (keyingi o‘rinlarda R.M. 2018; 89 shaklida beriladi)

qahramon bo‘lmish Homid tomonidan yozilgan ushbu soxta taloq xati va uni olib kelguchi “mudhish bashara” Kumushni deyarli aqlidan ozdiradi. “Mudhish bashara” birligida ham sinekdoxa orqali ko‘chma ma’no ochib berilmoqda. Ushbu jumlada “mudhish bashara” “ko‘rinishi niyati kabi xunuk, kishida qo‘rqinch uyg‘otuvchi” ma’nolarini bildiradi. Salbiy qahramonlardan biri Jannat tasvirlangan ushbu o‘rin roman o‘quvchisi qalbida nafrat uyg‘otadi, Kumushning xatdan keyingi taqdiri esa ayanchli bo‘ladi.

T.I. tarjimasida: *“From the dark aisle of the gate the **terrible woman’s face** was seen, she laughed and disappeared…”* (T.I. 2017; 167) (dahshatli ayolning basharasi - KM)

Y.K. tarjimasida: *“The **frightening face of the hag** peered out of the **dark** alley by the gates. With a nasty laugh, she vanished.”* (Y.K. 2018; 159) (qo‘rqinchli cho‘chqabashara- K.M) tarzida beriladi.

R.M. tarjimasida esa: *“The **terrible visage** previously described peeked out from around the corner of the entryway, snickering with joy, and then disappeared.”* (R.M. 2018; 305) (dahshatli qiyofa- K.M)

Parchada keltirilgan sinekdoxa(qism orqali butun) ifoda vositasi tarjimasini ikki tarjima matnlari misolida qiyoslaymib tahlilga tortamiz:

Asliyat matnida keltirilgan “mudhish bashara” birikmasi I.To‘xtasinov tarjimasida “terrible woman’s face” (dahshatli ayol basharasi) shaklida beriladi. Bizningcha, tarjimonlar “terrible” (dahshatli) sifat aks etgan leksik birlikni “woman’s” (ayolning) so‘zidan keyin qo‘llaganlarida, birikma “woman’s terrible face” (ayolning dahshatli basharasi) tarzida muallif keltirgan birikmaga muqobil bo‘lar edi. Yoki “horrible face” (mudhish bashara) deb berilashi asliyatga aynan so‘zma-so‘z sinonimik bo‘lib, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunda o‘zbek tarjimonlari tasviriy ekvivalent usulidan foydalanib, kitobxonga tushunarli bo‘lishi uchun harakat qilgan.

“Mudhish bashara” birikmasi K.Yermakova tarjimasida esa “the frightening face of the hag” (qo‘rqinchli cho‘chqabashara) tarzida beriladi. Bunda tarjimon kitobxonga tushunarli bo‘lishi uchun romandagi salbiy qahramon Jannatni “qo‘rqinchli cho‘chqabashara” deb beradi, biroq mutarjim ozgina emotsiyaga berilishi natijasida birikmani shaxsiylashtirib, mubolag‘alashtirib yuboradi. Parcha asliyatga muvofiq qayta yaratilishi uchun esa “the frightening face” (qo‘rqinchli bashara)ning o‘zi kifoya qiladi, “of the hag” (cho‘chqaning) leksik birligining keltirilishi qo‘shimcha konnatativ ma’no kasb etadi hamda asliyatga nomuvofiqlik yuzaga keladi. “Tarjima variantini tanlash ma’lum darajada tarjimonning mahorati va shaxsiy hususiyatlariga bog‘liq. Lekin tarjimaning sub’ektivligi asl nusxa tarjimasining iloji boricha to‘laroq mazmunini bera olish bilan cheklanadi.

Shunday qilib, tarjima uni amalga oshiradigan tarjimon tomonidan ob’ektiv munosabatlarning sub’ektiv voqelanishidir.”[77] Shunga ko‘ra badiiy tarjima birmuncha mushkul vazifa hisoblanadi.

O‘zbek tarjimonlari hamda K.Yermakovadan farqli o‘laroq M.Riz “mudhish bashara” birikmasini tarjimada *terrible visage- daxshatli qiyofa* tarzida aks ettiradi. Tarjimon *previously described- ilgari tasvirlangan* deya ta’kidlaydi, chunki rostdan ham ushbu salbiy personaj tarjima matnining avvalida *a stunted and misshapen woman- pakana, rivojlanmay qolgan ayol* tarzida tanishtiriladi. Tarjimon ushbu sinonomik birikmani asliyatga muqobil aks ettirgan, zero adib Jannatni “pakana xotin” degan edi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Пирс Ч.С. Принципы философии. – Санкт Петербург, 2001. – С.313
2. Моррис Ч.У. Основания теории знаков // Семиотика: хрестоматия: учеб.метод. модуль / под ред. Л.Л. Федоровой. – М., 2005. – С. 45–98.
3. Yermakova K. The Days Gone by. – England, 2018. –P. 60
4. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. Монография. – Т., 2008. – Б. 59-241
5. Mey J.L. Pragmatics: An Introduction. 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 2001. – P.148.
6. Reese M. Bygone Days. – The United States of America, 2018. –P. 60
7. Kim D. et al. The Role of an Interactive Book Reading Program in the Development of Second Language Pragmatic Competence // The Modern Language Journal. Vol. 86, № 3, 2002. – P. 328-332.
8. Levinson S.C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. –P. 9-236.
9. Karimov M. The etiquette and the literary description of character used in the novel “Days Gone By”//Turkish Journal of Physiotherapy and Rehabilitation; 32(3) ISSN 2651-4451. – 2022. – P. 35336-35344.
10. Tukhtasinov I. The Days Gone by. – Tashkent, 2017. –P. 61
11. Умарходжфев М. Основы фразеографии. Дис... д-ра филол. наук. – Москва, 1981. – С. 77-100
12. Karimov M. Specific Features of English literature translations// 6th International Multidisciplinary Scientific Conference on Innovative Technology. – San Francisco, USA, 2021. –P. 12

[77] Тўхтасинов И.М. Таржимон тайёрлашда касбий компетенсияларни эквивалентлик ҳодисаси асосида ривожлантириш. Пед. фан. док. (DSc) дисс. –Т., 2018. – Б.242

13. Karimov M. The usage of some stylistic figures in the novel “Days Gone By” (Tropes, Archaisms, Historisms, Dialects)//НамДУ илмий ахборотномаси-Научный вестник НамГУ 2021 махсус сон. –Namangan , 2017. –P. 261-264

14. Karimov M.M. The Role of Synecdoche and Irony Used in Abdulla Kadiri’s Novel “The Days Gone By”. Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT – Volume 3 No. 2. – Spain, 2022. – P.74-76.

К ВОПРОСУ ОБ ОЦЕНКЕ КАЧЕСТВА ПЕРЕВОДА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Ф.К.Хабибуллаева,
заведующий кафедрой педагогики, психологии и филологии,
доцент Андижанского филиала Кокандского университета

Аннотация

В статье рассмотрены критерии оценки качества перевода художественной литературы в виду отсутствия единых, общепринятых систем проведения экспертной оценки переводного текста. Особое внимание уделяется герменевтическому подходу. Автор утверждает, что в основе теории и практики перевода должен находиться герменевтический подход. Поскольку только адекватное понимание переводчиком текста оригинала позволит ему правильно подобрать эквивалентные языковые средства, и полноценно воссоздать отраженную в нем действительность. Недостаточное понимание реалий национальной жизни может привести к ряду серьезных упущений, препятствующих завоеванию романом Абдуллы Кадыри “Минувшие дни” популярности у русскоязычного читателя.

Ключевые слова: качество перевода, герменевтический подход, национальные реалии, адекватный перевод, читатель, комментарий.

Annotasiya

Maqolada tarjima qilingan matnni ekspert baholashning yagona, umume'tirof etilgan tizimlari yo‘qligi sababli badiiy adabiyot tarjimasi sifatini baholash mezonlari ko‘rib chiqiladi. Germenevtik yondashuvga alohida e'tibor beriladi. Muallif tarjima nazariyasi va amaliyoti germenevtik yondashuvga asoslanishi kerakligini ta’kidlaydi. Chunki tarjimonning asl matnni adekvat tushunishigina unga ekvivalent lingvistik vositalarni to‘g‘ri tanlash va unda aks ettirilgan voqelikni to‘liq qayta yaratish imkonini beradi. Milliy hayot haqiqatlarini etarlicha tushunmaslik Abdulla Qodiriyning “O‘tgan kunlar” romanining rusiyzabon

kitobxonlar orasida shuhrat qozonishiga to‘sqinlik qiladigan qator jiddiy kamchiliklarga olib kelishi mumkin.

Tayanch so‘zlar: tarjima sifati, germenevtik yondashuv, milliy voqelik, adekvat tarjima, o‘quvchi, sharh.

Abstract

The article examines the criteria for assessing the quality of translation of fiction due to the lack of unified, generally accepted systems for conducting expert assessment of the translated text. Particular attention is paid to the hermeneutic approach. The author argues that the theory and practice of translation should be based on the hermeneutic approach. Since only an adequate understanding of the original text by the translator will allow him to correctly select equivalent linguistic means and fully recreate the reality reflected in it. Insufficient understanding of the realities of national life can lead to a number of serious omissions that prevent Abdulla Kadiri's novel "Days Gone By" from gaining popularity among Russian-speaking readers.

Key words: translation quality, hermeneutic approach, national realities, adequate translation, reader, commentary.

Оценка качества перевода художественного произведения обусловлена особенностями самого процесса перевода. Вопрос о качестве перевода возник вместе с вопросом о методах перевода, и вот уже несколько веков ищет своего решения. Тем не менее, приходится признать, что проблема адекватности художественного перевода и по сей день остается одной из самых актуальных.

Вопрос о качестве перевода возник уже тогда, когда стали рассуждать о том, как надо переводить и каким должно быть соотношение между подлинником и переводом. Как пишет Г.Кружков, «уже на заре литературы (фактически даже раньше) возникло два метода перевода: интегральный и корпускулярный, смысловой и дословный. И вскоре возник спор: как переводить лучше: все значение в целом (как нераздельное рычание) или по словам, атомам речи. Этот спор, продолжающийся до наших дней, можно проследить с античных времен» [5]. Хотя такие споры велись с древних времен, в них ставился вопрос «как переводить?», то есть внимание акцентировалось не на качестве перевода как таковом, а на методе перевода. Проблема качества актуализировалась намного позже – к началу XIX века, когда больше стало цениться индивидуальное во всем, в том числе, в творчестве и в литературном произведении. Так, Ф.Шлейермахер в своей

лекции «О разных методах перевода», прочитанной 24 июня 1813 года, говорил, что: «…чем больше собственного видения вещей и оригинальных ассоциаций выказал автор в своей работе, чем более он свободен в выборе своей задачи, тем более его труд приближается к высокой художественной сфере, и переводчик должен в этом случае обладать другими возможностями и другим мастерством и совсем по-иному проникать в дух писателя и его язык…» [10]. Как видим, здесь индивидуальное подчеркивается как условие «приближения к высокой художественной сфере», что ставит совсем иные задачи перед переводчиком. Такое понимание индивидуального должно было неизбежно привести к национальному, так как оно проявляется в индивидуальности художника, и, наоборот, индивидуальность конкретизируется национальным.

Шлейермахер косвенно подчеркивает важность национального, когда говорит: «Только тот, кто ценой большого труда совершенствовался в знании языка, изучал историю и дух народа, знакомился с отдельными произведениями и их создателями, может испытать потребность сделать достоянием своего народа и своих современников шедевры творчества ученых и поэтов» [10]. Как видим, философ оперирует понятием «дух народа», который ближе современному ему научному сообществу, однако это не меняет сути дела – национальное своеобразие уже становилось объектом научного интереса. То есть, завершился тот этап развитии культуры, когда общее преобладало над индивидуальным, то есть эпоха классицизма, или еще шире, эпоха традиционализма ушла в прошлое.

Для того, чтобы максимально приблизить друг к другу два субъективных восприятия одного и того же произведения, а именно восприятие переводчика и оценивающего данный перевод читателя (критика) восприятия, переводчику необходимо профессионально уяснить уникальность произведения, и в первую очередь его национальное своеобразие. Не случайно в своё время В.Е.Шор, стараясь примирить сторонников лингвистической теории перевода и реалистического метода перевода, писал: «переводчик должен быть не только художником, но и ученым-филологом. Художник и ученый – две нераздельные ипостаси настоящего мастера художественного перевода» [7]. Конечно, говоря об ученом-филологе В.Е.Шор скорее имел в виду воссоздание языковых, стилистических особенностей оригинала. Однако, он также говорил и о «глубоко понятом в смысловом, языковом и художественном отношениях оригинале», что позволяет шире понимать использованное им слово «ученый». Для понимания смысла необходимо осознавать, в частности,

«этнологические и культурные реалии», использованные в переводимом произведении и конкретизирующие, например, смысл действий и поступков персонажей, их речи, суть конкретных жизненных ситуаций и многое другое. Иными словами, от переводчика требуется быть не только «ученым-филологом», но ученым в широком смысле – историком, этнографом, культурологом, религиоведом и т.д. Это особенно важно при переводе исторических произведений, содержание которых значительно отстоит по времени и от современного читателя, и от самого переводчика. Прежде чем приступать к переводу подобных исторических произведений с ярко выраженной национальной спецификой, необходимо уделить серьезное внимание предварительному комментарию и толкованию художественного текста. Данное обстоятельство актуализирует герменевтический аспект перевода, который включает в себя вопросы понимания текста оригинала, и который необходимо рассмотреть отдельно.

Герменевтика, как философская дисциплина и методология гуманитарных исследований, давно находится в центре внимания исследователей.

Концентрируя внимание на сложной организации переводческой системы, с точки зрения герменевтического подхода, особое внимание уделяют ее подсистеме «текст – интерпретатор», которая нацелена на выявление «смысловой организации текста». Говоря о герменевтическом анализе текста, исследователи представляют его основную цель, как «адекватное перевоплощение в языковой материи переводного текста». Термин «адекватный» приобрел важный статус в герменевтическом подходе. Так сам процесс перевода объясняют при помощи понятия «адекватного»: «Перевести – значит адекватно понятое адекватно воссоздать средствами другого языка, воспроизвести с учетом взаимодействия содержания и формы». Исходя из сути герменевтики, как науки о понимании, толковании и интерпретации текстов, особое внимание уделяется информации, заложенной в них. Различают пять степеней информационного запаса произведения. Утверждается, что овладение информационным запасом 3-ей степени, а именно уровнем «знания лексической единицы, который позволяет свободно владеть ею и правильно понимать, и употреблять ее в речи», достаточно для успешного осуществления перевода.

Анализируя проблему понимания в герменевтическом подходе, выделяются, такие его этапы как «ожидание» и «постижение»: «Понимание текста как целого невозможно без понимания его отдельных частей. К пониманию интерпретатор приходит постепенно, через последовательное

ознакомление с отдельными частями текста. При этом у него возникает некое ожидание того смысла, которым характеризуется весь текст. Причем это ожидание, равно как и результирующее постижение смысла текста, влияет на понимание и отдельных частей текста», подчеркивая важность понимания, как всего текста, так и его частей. Так констатируется, что «Взаимосогласие отдельного и целого – всякий раз критерий правильности понимания. Если такого взаимосогласия не возникает, значит понимание не состоялось». Еще одной опасностью для понимания становится информационная неполнота текста. Она возникает, когда «автор текста предполагает у его адресатов такую же предварительную информированность, которая имеется у него, но которой у них на самом деле нет. Кроме того, автор оригинала обычно ориентируется на фоновые знания носителей языка оригинала, которых нет у носителей ПЯ и которые переводчику приходится так или иначе эксплицировать либо в трансляте, либо в комментариях к нему». Необходимость комментариев для переводческих текстов особенно интересна при переводе национальной литературы, которая у каждой нации имеет свои непереводимые тонкости или фоновый культурный запас, который недоступен человеку извне.

При анализе текстов с точки зрения герменевтического подхода их разделяют на тексты с информационной определенностью и информационной неопределенностью. Под информационной определенностью или однозначностью текста подразумеваются случаи, когда текст имеет только «одно понимание», а под информационной неопределенностью или неоднозначностью – случаи, когда текст имеет несколько пониманий (интерпретаций). Среди разновидностей информационной неопределенности называют многоплановость (полифонию) слова.

Таким образом, в герменевтике каждое слово играет важную роль, поскольку вариативность его значения придает тексту такую же многозначность. Неудивительно, что смысловая многоплановость оригинала – это одна из лингвистических причин многовариантности перевода, поскольку в подобных случаях возможны разные решения и, следовательно, допустимы разные варианты перевода одного и того же текста.

В обязанность переводчика входит необходимость понять, что хотел сказать автор, и выразить эту мысль в переводе.

В процессе перевода одинаково важны все три звена в цепи отношений: автор–переводчик–читатель. Для успешного перевода важно, чтобы коммуникационная компетентность (как лингвистического, так и

экстралингвистического плана) каждого из них была относительно равна другому. При этом особенно важно, чтобы переводчик сам приблизился к коммуникативной компетентности автора, а потом попытался поднять коммуникативную компетентность читателя до необходимого уровня. Недостаточный уровень компетенции читателя, не способного понять заложенную в тексте информацию, может свести на нет даже самый хороший перевод. Особенно необходимо уделить внимание на неязыковую компетенцию читателя, лингвоэтнические знания получателя информации, поскольку только при достаточном их уровне читатель будет в состоянии верно оценить прочитанное. В случае, когда подобного уровня ожидать не приходиться, нужно создавать данную компетенцию при помощи дополнительной информации в виде комментариев или приложений к тексту. Преодоление разницы в уровнях компетенции участников коммуникации: автор-переводчик-реципиент – является одной из важных герменевтических проблем перевода.

Исходя из значения герменевтики, как искусства и теории толкования текстов – учения о понимании смысла высказывания, принятом в средние века, рассматривают ее как учение о понимании другой индивидуальности. И хотя перевод ограничивается узким значением герменевтики – как интерпретации текста, тем не менее применение ее обязывает толкованию именно неопределенного смысла в тексте, поскольку очевидный смысл комментировать ни к чему.

Таким образом, понимание перевода как вида герменевтического дискурса предполагает выявление не только очевидного смысла текста, но и его имплицитного компонента. Для передачи данного имплицитного компонента предлагают практические средства: собственно-герменевтические, герменевтическо-переводческие и ассоциативно-герменевтические. К собственно-герменевтическим относят переводческий комментарий, от точности и полноты которого зависит степень достижения адекватности и эквивалентности в реализации смысла исходного текста. К герменевтическо-переводческим относят переводческую трансформацию-экспликацию, применяя которую переводчик объясняет имеющимися в его распоряжении средствами переводящего языка смысл лексической единицы или даже части текста. К ассоциативно-герменевтическим относят переводческие преобразования, способствующие формированию у реципиента возможной ассоциации с явлением, к которому апеллирует автор текста. К таким преобразованиям могут относиться добавление и конкретизация.

Сложность перевода диалогов объясняется еще и тем, что здесь, необходимо учитывать множество экстралингвистических факторов. Переводчику надо вжиться в ситуацию, прочувствовать переживаемое каждым персонажем в данный момент, понять его состояние, отношение к предмету высказывания. И только при выполнении данного условия возможен относительно адекватный перевод.

Одним из таких примеров является роман Абдуллы Кадыри «Минувшие дни». Написанный почти сто лет назад и повествующий о событиях еще большей давности, данный роман содержит много исторических и специфически-национальных характеристик, которые в настоящее время не совсем понятны даже самим читателям-носителям узбекской национальной культуры.

Рассмотрим эпизод первой встречи уста Алима, любезно пригласившего к себе ночевать «заблудившегося Шакирбека» – Атабека, где спрашивает своего гостя «вы не станете возражать, если я перед пловом выпью одну-две пиалы вина» [2,193]. В подлиннике подчеркивается неловкость, которую испытывает при этом уста Алим. Не указывая напрямую, автор все же смог мастерски показать это состояние хозяина дома. Тем более важно помнить, что «прочитать между строк» и понять неполную информацию может только подготовленный читатель, то есть носитель той же культуры. Читатель подлинника хорошо понимает причину неловкости уста Алима и ее уместность в данной ситуации. Поскольку, вполне возможно, что незнакомый гость может оказаться строго придерживающимся законов шариата, согласно которым, вино – харам, и такому человеку в тягость, если вообще возможно, общение с пьющим. В этом случае, сказав о своем желании выпить, уста Алим нарушил бы законы гостеприимства. Но, увидев в лице Атабека близкого по духу человека, он немного осмелел и решил разведать возможное отношение гостя. Поэтому, начав с якобы «уважительных причин», мол, табибы (врачи, знахари) рекомендовали, уста Алим ждет как это воспримет гость, и успокаивается только, увидев его спокойную реакцию. Приведем реплику полностью:

« – Потому ли, что я постоянно работаю в сырости, или же вообще по слабости здоровья, я часто недомогаю, – сказал хозяин. – Часто грудь болит у меня. Недавно я показывался лекарю, так он мне сказал, что у меня мало крови, и посоветовал пить кумыс, а перед едой употреблять виноградное вино. Следуя его совету, я вот уже несколько дней пью кумыс и вино, и это заметно помогает мне. Говорю это в надежде, что вы не станете возражать,

если я перед пловом выпью одну-две пиалы вина. – И он улыбнулся смущенно» [2,193].

Необходимо отдать должное переводчикам, которые реплику уста Алима сопроводили ремаркой: «И он улыбнулся смущенно». Если учесть, что в подлиннике говорится только о его улыбке (“деди ва кулди” – сказал и улыбнулся), то добавление обстоятельства «смущенно» свидетельствует о том, что переводчики вникли в суть происходящего в душе уста Алима. Однако, несмотря на это, в обоих переводах устранили важную деталь, свидетельствующую о душевной «неловкости» уста Алима – слово «мавиз». Так, из-за душевной неловкости своим «лечебным» напитком он называет вино, тем самым, как бы подчеркивая, что это не «май» – вино, то есть, не запрещенное законами шариата – «харам», а нечто другое – лекарство. Автор как бы подчеркивает, заостряет на этом внимание читателя, подшучивая над уста Алимом, который вынес кувшинчик «по-своему определению не вина, а мавиза» (“ўзининг таъбирича май эмас, бир кўвача мавизни олиб чикди”). С уверенностью можно утверждать, что поведение уста Алима, его душевное состояние во время разговора с малознакомым человеком на щекотливую тему изображены в соответствии с правдой национальной жизни середины XIX века, и в этом процессе важная роль принадлежит рассматриваемой детали. Кроме того, эта же деталь выполняет и характерологическую функцию, представляя уста Алима как немного плутоватого, смекалистого и, в целом, полного жизненной энергии человека. Сказанного достаточно для утверждения, что из-за устранения детали «мавиз» изображаемый жизненный эпизод потерял свое национально-историческое своеобразие. Необходимо помнить, что слово «мавиз» было частью целого – реплики мастера Алима. А часть входит в целое только с точки зрения смысла последнего, то есть, необходимость части неоспорима, и ее устранение приведет к изменению смысла, в чем убеждает рассмотренный выше перевод реплики.

В подаче ответной реплики Атабека в обоих переводах наблюдается такая же оплошность: «Воля ваша, как я могу возражать?» [2,193; 3,208]. Этот ответ подразумевает, что уста Алим будучи хозяином дома волен делать все, тогда как это вовсе не так: законы гостеприимства обязывают во всем считаться с гостем. С другой стороны, в подлиннике нет и намека на волю хозяина дома, Атабек говорит о том, что у него есть уважительная причина, то есть, раз уж лекари прописали и это необходимо для здоровья, то тут нечего и возражать. Дело в том, что шариат позволяет в ряде случаев не выполнять или выполнять только частично те или иные законы, если на то

есть серьезная причина. Например, если по причине здоровья человек не может держать пост, он считается «маъзур» (узрли) и за один день поста может накормить одного голодного. Такое и имел в виду Атабек, когда отвечал уста Алиму: “Қандай қаршилиғим бўлсин, сиз маъзурсиз” [1,195], что дословно означает: «Какое может быть возражение, у вас – уважительная причина». Такой ответ Атабека более соответствует времени и обычаям: есть причина, лучше взять ее на веру и дальше не углубляться – каждый отвечает за себя. В отличие от этого, ответ в переводах не только не соответствует, а наоборот, даже противоречит времени и обычаям, тесно связанным с верой. Ибо шариат обязывает истинного мусульманина всячески противиться всему, что запрещено его законами, всему греховному.

Резюмируя сказанное, можно утверждать, что в основе теории и практики перевода должен находиться герменевтический подход. Поскольку только адекватное понимание переводчиком текста оригинала позволит ему правильно подобрать эквивалентные языковые средства, и полноценно воссоздать отраженную в нем действительность. А то, что в произведении отражается действительность, увиденная глазами автора–представителя определенного народа, который по-своему видит и понимает окружающий мир, и то, что воссоздается эта действительность средствами национального языка, делают национальное своеобразие ее важнейшей составляющей. Иными словами, национальная окрашенность художественного произведения – закономерное явление, то есть, произведения могут различаться по степени своей национальной «окрашенности», но все они обязательно ею обладают. Из этого следует, что адекватное понимание произведения предполагает также понимание его национального своеобразия.

Литература:

1. Абдулла Кодирий. Ўтган кунлар. – Т: Шарк. – 2014. – 400 б.
2. Абдулла Кадыри. Минувшие дни. – Т.: Художественная литература, 1958. – 371 с.
3. Абдулла Кадыри. Минувшие дни. – Т.: Шарк. – 2009. – 432 с.
4. Qodirov A. Dilmurod Quronov Adabiy-tanqidiy qarashlari. – Farg‘ona: – 2025. – 134 b.
5. Кружков Г. Хроники вавилонского разделения // Иностранная литература. – 2007. – №11 / http://magazines.russ.ru/inostran/2007/11/kr7-pr.html
6. Қуронов Д.Х. Назарий қайдлар. - Тошкент: Академнашр, 2018. – С. 64-80.

7. Нейман Н.Р. Дискуссия о типах художественного перевода в советском переводоведении // Studia Litterarum. – 2017. – Т.2, №2. –С.190-211. - DOI: 10.22455/2500-4247-2017-2-2-190-211

8. Khabibullaeva F.K. The Problem of Adequacy in Russian Translations of A. Kadiri’s novel “The Past Days”. Toronto. Design Engineering. 2022. – P. 6091-6101.

9. Хабибуллаева Ф.К. Изображение особенностей национальной культуры в романе А. Кадыри «Минувшие дни» и их воссоздание в переводе. Т., 2019. – С.119-121.

10. Ф.Шлейермахер. Лекция «О разных методах перевода», прочитанная 24 марта 1813 г. // Вестник МГУ. – Сер.9. Филология, 2000. – №2. – С.127-147. – URL: www.philol.msu.ru|

TARJIMASHUNOSLIKNING DOLZARB MASALALARI TADQIQI (Dilmurod Quronov ijodi misolida)

Abdulazizbek Qodirov,
Qo‘qon universiteti Andijon filiali
dotsenti v.b., f.f.b.f.d(PhD).

Annotatsiya

Ushbu maqolada bugungi tarjimashunoslikning dolzarb muommolari filologiya fanlari doktori, professor Dilmurod Quronovning sohaga oid maqolalari tahlili orqali yoritilgan. Olimning soha rivojiga xizmat qiluvchi fikrlariga muallifning munosabati berilgan.

Kalit so‘zlar: tarjima, tarjimashunoslik, adekvat, roman, kamchilik, qissa, adabiyot, moslik.

Аннотация

В статье рассматриваются актуальные вопросы переводоведения на сегодняшний день посредством анализа статей доктора филологических наук, профессора Дилмурода Куранова по данной теме. Дается авторский отклик на идеи ученого, служащие развитию направления.

Ключевые слова: перевод, переводоведение, адекватный, роман, дефицит, рассказ, литература, совместимость.

Abstract

This article highlights the current issues of translation studies today through an analysis of the articles of Doctor of Philology, Professor Dilmurod

Kuronov on the subject. The author's attitude to the scientist's ideas that serve the development of the field is given.

Keywords: translation, translation studies, adequate, novel, deficiency, short story, literature, compatibility.

Buyuk jadid ma’rifatparvari Abdulhamid Cho‘lpon XX asr tarjimashunosligi haqida gapirar ekan, bu soha vakillarining o‘z ishiga mas’uliyatsizlik bilan qarayotganligini ta’kidlaydi, mutarjimlarni “ko‘lagada qoldirib ketilgan toifa” deb ataydi. Afsuski, oradan qariyib bir asr vaqt o‘tsa hamki, mazkur sohada etarlicha muammolar o‘z echimini topa olgani yo‘q. Dilmurod Quronov qator maqolalarida tarjimashunoslik va tarjima tanqidchiligiga e’tibor qaratadi, jumladan, olimning “O‘tgan kunlar” tarjimasi: tahlil va tavsiyalar”, “Chingiz Aytmatov asarlari tarjimasiga doir”, “Tarjima haqida ayrim mulohazalar”, “Tarjima tanqidchiligi haqida” singari maqolalarida sohadagi yutuq va kamchiliklar, asarlar tarjimasidagi asliyat bilan nomutanosibliklar haqida fikr yuritiladi. 1958-yilda “O‘tkan kunlar” romani Y.Bat va O.Smirnovalar hamkorligida rus tiliga tarjima qilingan bo‘lsa, oradan qariyb 50 yil o‘tgach, M.Safarov asarni ruschaga o‘giradi. Olim “O‘tgan kunlar” tarjimasi: tahlil va tavsiyalar” maqolasida “O‘tkan kunlar” asarining rus tiliga tarjima qilingan ikkita tarjimasi haqida fikr yuritadi. Olim asarning rus tiliga tarjima qilinganligini xursandchilik bilan ta’kidlar ekan, ulardagi ayrim kamchiliklarni ko‘rsatib o‘tadi. Jumladan, asardagi milliy mentalitet bilan bog‘liq o‘rinlar olimning diqqatini tortadi. To‘y sahnasidagi qutidorning holatini tahlil qilar ekan, “Qutidor eshik ostida qo‘l qovishtirib mehmonlarni kutib oladir, er ostidan kuyaviga ko‘z qirini tashlab, kishiga sezdirmay o‘zicha kulimsirab qo‘yadir” jumlasining tarjimada tub ma’nosini yo‘qotishi olimning e’tiroziga sabab bo‘ladi. Olimning fikricha, “O‘tkan kunlar” romani o‘zbek xalqining milliy qiyofasi ramzi bo‘lib, asardagi har bir so‘z ana shu milliy qiyofani ochib berishga qaratilgan. Qutidorning “kuyaviga ko‘z qirini tashlab, kishiga sezdirmay o‘zicha kulimsirab qo‘yishi”ning ham o‘ziga xos sabablari bor. O‘zbek xalqi urf-odatlariga ko‘ra qaynota va kuyov o‘rtasida nozik parda borki, bu ularning hislarini omma oldida to‘la namoyish qilishdan qaytaradi. Roman tarjimasida esa mana shu “kuyaviga ko‘z qirini tashlab, kishiga sezdirmay o‘zicha kulimsirab qo‘yishi” “mamnunlik bilan qaradi” sifatida berilgan. Bu esa, o‘z navbatida, qaynota va kuyov o‘rtasidagi nozik pardani ko‘taradiki, u asarning ta’sir quvvatiga putur etkazadi. Ikkinchi tarjimada esa mazkur jumla “исподлобья” fe’li bilan ifodalanadi. Bu fe’l esa rus tilida ko‘proq “xo‘mrayish”, “qovoq uyish” ma’nolarida qo‘llaniladi. Olim qaynotaning yangi kuyovga qovoq uyishini ham asliyatga nomutanosiblik sifatida baholaydi. Bizningcha ham, “qovoq uyish” fe’li bilan ifodalansa, nafaqat asliyatdan uzoqlashadi, balki, asardagi qahramonlar

harakatidagi mantiqiylikka ham putur etadi. Chunki qizini “xon qiziga loyiq” bir yigitga berayotganiga ishongan Qutidorning kuyovga qovoq uyib qarashi aslo mumkin emas. Olim mazkur holatning sababi sifatida tarjimonlarning milliy urf-odatlarimizni etarli darajada bilmasligini keltiradi. Su boisdan ham tarjimonlar qutidorning kuyovni kutib olishdagi holatdagi nozik ishorani payqamaganlar va buni tarjimada qayta yaratish maqsadini o‘z oldiga qo‘ymaganlar.

Olim asar tarjimasi tahlilida davom etarkan, Kumushning nikoh uchun amakisiga vakolat berish o‘rnidagi asliyat bilan nomutanosiblikka diqqat qaratadi. Asardagi “Sizkim Kumushbibi Mirzakarim qizi, o‘zingizni toshkandlik, musulmon Otabek Yusufbek hoji o‘g‘liga bag‘ishlamoq vakolatini amakingiz Muhammadrahim Yo‘ldosh o‘g‘liga topshirdingizmi?” jumlasi birinchi tarjimada “muhabbatingizni topshirishni amakingiz zimmasiga yukladingizmi” tarzida berilgan. Bu esa o‘z navbatida, o‘zbek mentaliteti bilan tanish bo‘lmagan rusiyzabon kitobxonning masalani yanglish tushunishiga sabab bo‘ladi. Ya’ni u “Kumushning muhabbat izhorini kuyovga amakisi etkazishi kerak ekan” tarzida qabul qilishi mumkin. Mazkur jumlaning ikkinchi tarjimada berilishi esa olimning keskin noroziligiga sabab bo‘ladi. Olim ikkinchi tarjimadagi yuqoridagi jumlaning “badan (jism)ingizni … Otabekka topshirishni amakingiz zimmasiga yukladingizmi” tarzida berilishini aslo qabul qilib bo‘lmaydigan holat deb baholaydi. Chunki, Ziyo shohichi ta’kidlaganidek, “shahardagi obro‘li bir musulmonning “iffat pardasi ostida o‘lturgan qizi”ga, umuman olganda, musulmon qiziga savolning bu tarzda berilishi to‘g‘ri emas. Bizningcha ham, nikohdagi kelinning “tan mahramlik uchun o‘zini bag‘ishlashi” va asar tarjimasidagi “badan (jism)ini … Otabekka topshirishni amakisi zimmasiga yuklash” o‘rtasida juda katta farq bor. Va bu farqlar asar resepsiyasida - boshqa xalqlar tomonidan qabul qilinishida turli tushunmovchiliklarga sabab bo‘ladi.

Ma’lumki, Pushkinning “Yevgeniy Onegin” asari “rus mentalitetini o‘zida to‘la mujassamlashtirgan asar sifatida baholanadi va o‘z o‘rnida “O‘tgan kunlar” romanini “o‘zbek turmushining qomusi” deb atash mumkin. Asarda tasvirlangan maishiy turmush lavhalari, hayotiy holatlar, urf-odat va marosimlar, qahramonlarning xatti-harakati-yu, gap-so‘zlari, fikrlari, bir-biri bilan munosabatlari milliy ruh bilan yo‘g‘rilgan. Shu sababdan ham o‘zbek kitobxoni romanni o‘qish jarayonida tasvirlangan voqealarni va uning tag zamiridagi ma’no nozikliklarini ko‘z oldiga keltirgan, his etgan, muallif mahoratidan zavqlangan o‘rinlarni bu madaniyat bilan tanish bo‘lmagan boshqa millat vakilining mavjud holatni to‘la anglashi, his etishi qiyin masala. Bu o‘rinda D.Quronov asosli fikrni keltiradiki, bu asarning o‘zga tilli millatlar tomonidan to‘liq tushunilmasligi sabablarini ifodalab beradi: “Milliy ruh avvalo tilda yashaydi, bas, o‘zbek

o‘quvchisiga birgina so‘z olam-olam ma’no berishi mumkin, chunki bu holda o‘sha so‘z kontekstda – o‘quvchining shu milliy zaminda shakllangan bilimi, dunyoqarashi, xulq-atvori, fe’l-sajiyasi kabilar kontekstida qabul qilinadi”[3,98].

Olim maqola so‘ngida tarjima ishining o‘zi murakkab sohaligini, “O‘tgan kunlar”dek milliylik ruhi bilan sug‘orilgan asarlarni tarjima qilish mutarjimga ikki karra mas’uliyat yuklashini ta’kidlar ekan, tarjimonlar oldiga qator vazifalarni qo‘yadi. Jumladan:

- “tarjima qilish uchun avval romanni tom ma’noda o‘zlashtirish, matn zamiridagi ma’no tovlanishlarining barini ko‘ra olish darkor. Buning uchun tarjimonga badiiy so‘zni teran his qiladigan filolog, o‘tmishimizni ikir-chikirlarigacha jonli tasavvur eta oladigan tarixchi, urf-odatlarimizdan chuqur xabardor etnograf, diniy arkonlarni biladigan dinshunos kabilarning maslahatlari muntazam kerak bo‘ladi.

- tarjima tilida original badiiy ijod qilishga qobil va bu borada iqtidorini namoyon eta olgan kishini – professional yozuvchini mutarjim sifatida jalb etish zarur. Zero, faqat shundagina roman o‘zga tilda badiiy asar o‘laroq jarang topishi mumkin. Ayni choqda, ish davomida uning yonida o‘zbek va ingliz tillarini mukammal biladigan maslahatchi bo‘lishi kerak, toki muallif va adabiyotimiz manfaatlarining himoyachisi o‘laroq turib bersin.

- romanning o‘zga tildagi nashri ancha katta hajmdagi mufassal izoh va sharhlar bilan ta’minlanishi shart”[4,27].

Mazkur vazifalarni umumlashmasidagi olim xulosasi shundan iboratki, tarjima, avvalo, kollektiv ijod mahsuli. Shu sababdan ham bunday tarjimani amalga oshirish uchun sarf etiladigan mehnat ham moliyaviy jihatdan kattagina xarajatni talab qiladi, “O‘tgan kunlar” singari butun bir millatning qiyofasini o‘zida aks ettirgan barmoq bilan sanarli asarlar esa bunga har jihatdan arziydiki, bu asarlarning tarjimasi maxsus dasturlar asosida amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir.

Olim “Tarjima tanqidchiligi haqida” maqolasida Gyugoning “Parij Bibi Maryam ibodatxonasi” romani tarjimasi haqida fikr yuritar ekan, mazkur tarjimada ham yuqorida “O‘tkan kunlar” romani tarjimasidagi holatlarni qayd etadi. Tarjimachilikka “ahvol “qorovul” deya qichqirsa bo‘ladigan darajaga kelib qolgan deya baho berarkan, olim jahon adabiyotidan ko‘plab asarlar o‘zbek tiliga peshma-pesh o‘girilayotgan bir sharoitda tarjima tanqidchiligini jonlantirish eng dolzarb vazifa ekanligini ta’kidlaydi. Olim sohadagi mavjud vaziyatni yaxshilash uchun qator takliflarni o‘rtaga tashlaydi:

- adabiy nashrlar – jurnal va gazetalarda tarjima tanqidiga keng o‘rin berish;

- buyurtma yo‘li bilan bu ishga mutaxassislarni jalb etishni yo‘lga qo‘yish;
- maxsus elektron jurnal ta’sis etish.

Xulosa qilib aytganda, jahon tillaridan bevosita o‘zbekchaga o‘girilayotgan asarlar tarjimasiga alohida e’tibor qaratish lozim. Zero, uzoq davr mobaynida “ikkinchi ona til” sifatida qarab kelingan rus tilidan tarjimalar ham hanuz kamchiliklarga to‘la ekan, bevosita tarjimalarga talabni avvalboshdanoq yuksak qilib belgilash maqsadga muvofiq bo‘lib, kelajakda o‘zining ijobiy samarasini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. QODIROV, A. (2025). BADIIY ASAR TAHLILI VA DIN INTEGRATSIYASI:(Alisher Navoiy ijodi misolida). Hamkor konferensiyalar, 1(11), 386-388.

2. Qodirov, A. (2024). USLUB ADABIYOTSHUNOSLIKNING MUHIM KATEGORIYASI SIFATIDA. University Research Base, 857-860.

3. Abdulazizbek, Q. (2024). USLUB ADABIYOTSHUNOSLIKNING MUHIM KATEGORIYASI SIFATIDA. Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 2(42), 144-149.

4. Qodirov, A., Inomjonova, M., & Olimova, X. (2025). ADABIYOTSHUNOSLIKDA BADIIY ASAR TILI VA BADIIY NUTQ USLUBI. Наука и технология в современном мире, 4(5), 36-38.

5. O‘G’Li, Q. A. L. (2023). ADABIYOTSHUNOS USLUBI HAQIDA (DILMUROD QURONOV IJODI MISOLIDA). World of Philology, 2(2), 46-50.

6. Kobilova, Z. B. (2021). Amiriy and fazliy. Asian Journal of Multidimensional Research, 10(9), 271-276.

7. Kobilova, Z. (2022). Image of a Drinker and a Hermit in the Amir Al-Ghazali. EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION, 2(4), 173-176.

8. Qobilova, Z. (2020, December). THE ARTISTIC-AESTHETIC EFFECT OF AMIRI'S POETRY SCOPE. In Конференции.

9. Khabibullaeva F.K. The Problem of Adequacy in Russian Translations of A. Kadiri’s novel “The Past Days”. Toronto. Design Engineering. 2022. – P. 6091-6101.

10. Хабибуллаева, Ф. К. (2019). Этнокультурный комментарий как эффективный способ воссоздания национального своеобразия при переводе. *Научный результат. Социальные и гуманитарные исследования*, *5*(2), 32-37.

11. Хабибуллаева, Ф. К. (2024). ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ УЧАЩИХСЯ УЗБЕКСКИХ ШКОЛ В УСЛОВИЯХ МНОГОЯЗЫЧИЯ. *University Research Base*, 724-727.

12. Abdullaevna, K. G. (2024). TRANSLATION CHALLENGES IN SCIENTIFIC AND TECHNICAL TRANSLATION WITH A FOCUS ON TERMINOLOGICAL DICTIONARIES. Science and innovation, 3(Special Issue 34), 178-181.

13. Toshboyeva, O. (2024). THE TERMINOLOGY, GENESIS, AND LINGUISTIC FOUNDATIONS OF "BRAND NAMES" IN THE WORLD OF LINGUISTICS. University Research Base, 992-995.

14. Холбутаева, Ф. Б. (2021). Пословицы как особое средство выразительности в романе ФМ Достоевского «Бедные люди». *Молодежная наука: вызовы и перспективы*.

15. Холбутаева, Ф. Б., & Назарова, Л. М. (2024). ВКЛАД ВЫДАЮЩЕГОСЯ РУССКОГО ФИЛОЛОГА АА ПОТЕБНИ В РАЗВИТИЕ РУССКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ. *ББК 74+ 81я431 П78*, 372.

16. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.

17. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.

18. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).

19. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.

20. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.

21. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.

22. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548

23. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

ILMIY TIBBIY ADABIYOTLARNI O‘ZBEK TILIGA TARJIMA QILISHDAGI LINGVISTIK VA TERMINOLOGIK MUAMMOLARI

Ergashev Bekzod Jaloliddin o‘g‘li,
Central Asian Medical University xalqaro tibbiyot universiteti,
O‘zbekiston, Farg‘ona, Burhoniddin Marg‘inoniy ko‘chasi 64 uy
tel: +998 95 485 00 70, e-mail: info@camuf.uz
E-mail: bekzodergashev0401@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-0382-0811

Annotatsiya

Ushbu maqolada ilmiy tibbiy adabiyotlarni o‘zbek tiliga tarjima qilish jarayonidagi lingvistik va terminologik muammolar atroflicha tahlil etilgan. Tadqiqotning asosiy maqsadi — tibbiy tarjimalarda uchraydigan grammatik, uslubiy, semantik va terminologik xatoliklarni aniqlash, ularning sabablarini yoritish hamda echim yo‘llarini taklif qilishdan iborat. Metodika sifatida tavsifiy-lingvistik tahlil, taqqoslash, amaliy misollarni tahlil qilish va xalqaro standartlar asosida baholash usullaridan foydalanilgan. Tibbiy matnlarning tarjimasida so‘zma-so‘z yondashuvning salbiy oqibatlari, terminlarning izchil va standart bo‘lmasligi, mutaxassislar va tarjimonlar o‘rtasidagi hamkorlikning etishmasligi asosiy muammolar sifatida ajratilgan. Terminologik lug‘atlarning yo‘qligi, tarjima sifati ustidan nazoratning sustligi, o‘zbek tibbiy leksikasi rivojining sustligi kabi masalalar batafsil yoritilgan. Ushbu muammolarni hal etish uchun terminologik lug‘atlar yaratish, tibbiy tarjimonlarni maxsus tayyorlash, o‘zbek tibbiy adabiyotlarini yaratish va xalqaro tajribalardan foydalanish taklif etilgan. Ushbu tadqiqot tibbiy tarjima sifatini oshirish va o‘zbek ilmiy tilini rivojlantirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: tibbiy tarjima, lingvistik muammolar, terminologiya, o‘zbek tili, ilmiy adabiyot, tarjimonlik, sog‘liqni saqlash, terminologik lug‘at

Аннотация

В данной статье всесторонне проанализированы лингвистические и терминологические проблемы, возникающие при переводе научной медицинской литературы на узбекский язык. Основная цель исследования — выявление грамматических, стилистических, семантических и терминологических ошибок, часто встречающихся в медицинских переводах, определение их причин и предложение возможных решений. В качестве методологии использовались описательно-лингвистический анализ, сравнительный метод, анализ практических примеров, а также оценка на

основе международных стандартов. Основные проблемы связаны с дословным подходом к переводу, отсутствием последовательности и стандартизации терминов, а также недостаточным сотрудничеством между специалистами и переводчиками.

В разделе обсуждения подробно рассмотрены такие вопросы, как отсутствие терминологических словарей, слабый контроль качества перевода и медленное развитие узбекской медицинской лексики. В качестве вывода предложены такие меры, как создание терминологических словарей, специальная подготовка медицинских переводчиков, разработка оригинальной узбекской медицинской литературы и использование международного опыта. Данное исследование имеет важное научно-практическое значение для повышения качества медицинских переводов и развития узбекского научного языка.

Ключевые слова: медицинский перевод, лингвистические проблемы, терминология, узбекский язык, научная литература, переводоведение, здравоохранение, терминологический словарь

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the linguistic and terminological challenges encountered in translating scientific medical literature into the Uzbek language. The primary objective of the study is to identify common grammatical, stylistic, semantic, and terminological errors in medical translations, explore their underlying causes, and propose effective solutions. The research methodology includes descriptive-linguistic analysis, comparative methods, analysis of practical examples, and evaluation based on international standards. Major issues highlighted include the negative effects of literal translation, lack of consistency and standardization in medical terminology, and insufficient collaboration between translators and medical professionals.

The discussion section delves into problems such as the absence of reliable terminological dictionaries, weak quality control in translation, and the slow development of Uzbek medical vocabulary. The article concludes with concrete recommendations: developing comprehensive medical terminological dictionaries, offering specialized training for medical translators, producing original medical literature in Uzbek, and adopting international best practices. This research holds significant scientific and practical value for improving the quality of medical translations and advancing the Uzbek scientific language.

Keywords: medical translation, linguistic challenges, terminology, Uzbek language, scientific literature, translation studies, healthcare, terminological dictionary

Globalizatsiya sharoitida ilmiy axborot oqimining tezlashuvi va xalqaro hamkorlikning kengayishi natijasida ilmiy adabiyotlarni, xususan, tibbiyot sohasidagi materiallarni tarjima qilish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [1]. Tibbiyot — inson hayoti va salomatligi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan soha bo‘lib, bu sohaga oid ilmiy manbalarni to‘g‘ri va aniqlik bilan tarjima qilish katta mas’uliyatni talab etadi. Ayniqsa, o‘zbek tilidagi ilmiy bazani kengaytirish, tibbiyot sohasi mutaxassislarini xalqaro bilimlar bilan tanishtirish, ularni zamonaviy davolash va diagnostika uslublari haqida xabardor qilishda sifatli tarjimalar muhim rol o‘ynaydi [2].

Bugungi kunda ilm-fan va ta’limda ingliz tili ustuvorlik qilayotgan bir paytda, ko‘plab ilmiy maqolalar, darsliklar va texnik hujjatlar ingliz tilida yaratilmoqda. Bu esa o‘zbek tiliga tarjima qilinayotgan tibbiy adabiyotlarning sonini ko‘paytirishni va ularning sifatini ta’minlashni zarur qiladi. Ammo bu jarayon bir qancha lingvistik va terminologik muammolar bilan to‘qnash kelmoqda. Shu bois, ushbu mavzu bo‘yicha muammolarni chuqur tahlil qilish, mavjud kamchiliklarni aniqlash va ularning echimlarini taklif etish ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir.

Mavzuning maqsadi va vazifalari: Ushbu ilmiy-analitik ishning asosiy maqsadi — ilmiy tibbiy adabiyotlarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda uchraydigan lingvistik va terminologik muammolarni aniqlash, ularning sabablari va oqibatlarini tahlil qilish hamda takomillashgan tarjima strategiyalarini ishlab chiqishdan iborat [3]. Mazkur maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

1. Ilmiy tibbiy matnlarning xususiyatlarini o‘rganish;

2. Tibbiy terminlar tarjimasida uchraydigan asosiy lingvistik muammolarni aniqlash;

3. Tarjimonlarning amaliy tajribasidan misollar keltirish orqali muammolarni tahlil qilish;

4. O‘zbek tilidagi ilmiy-tibbiy terminologiyaning rivojlanish bosqichlarini ko‘rib chiqish;

5. Terminologik muammolarni bartaraf etishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot predmeti sifatida tibbiyotga oid ilmiy matnlar tarjimasida uchraydigan tilshunoslik va terminologik muammolar belgilanadi. Ob’ekti esa —

ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan tibbiy maqolalar, darsliklar, qo‘llanmalar va amaliy materiallardir.

Mazkur tadqiqotda taqqoslama tahlil, lingvistik tahlil, semantik tahlil va amaliy tarjimalar asosida muammolarni tahlil qilish usullari qo‘llanilgan. Shuningdek, tarjima nazariyasiga oid ilg‘or xorijiy va mahalliy adabiyotlar o‘rganilib, ulardagi nazariy yondashuvlar asosida ilmiy asoslangan xulosalar chiqarildi [4].

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, u tibbiy tarjimada ko‘p uchraydigan lingvistik xatoliklar, terminologik chalkashliklar, semantik noaniqliklar va uslubiy yondashuvlar etishmasligi kabi muammolarni tahlil qilib, ularni bartaraf etish bo‘yicha aniq tavsiyalar beradi. Ushbu ish o‘zbek tilidagi tibbiy tarjimalarning sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, ilmiy ishning amaliy ahamiyati shundan iboratki, u tibbiyot mutaxassislari, tarjimonlar va tibbiy adabiyotlar ustida ishlayotgan tahririyatlar uchun foydali qo‘llanma bo‘la oladi. Tibbiyot sohasi bo‘yicha tarjima qilinayotgan ilmiy-texnik matnlarning sifatini oshirish, tarjimonlar malakasini oshirish, terminlar bazasini tizimlashtirish orqali sog‘liqni saqlash sohasida xalqaro axborot aylanishini yaxshilash mumkin bo‘ladi[5].

Tibbiy matnlarni tarjima qilish jarayoni ko‘plab lingvistik to‘siqlarga duch keladi. Ushbu muammolar faqat grammatik xatolar bilan cheklanmay, balki semantik aniqlik, uslubiy moslik va madaniy kontekstda tushunarsizliklar kabi omillarni ham o‘z ichiga oladi. Tibbiyot sohasi o‘ziga xos tilga ega bo‘lganligi sababli, tarjimada mazmunning buzilishi yoki noto‘g‘ri talqin qilinishi bemorning salomatligi yoki hayotiga tahdid soluvchi xatolarga olib kelishi mumkin. Quyida tibbiy tarjimada keng tarqalgan lingvistik muammolar ko‘rib chiqiladi.

1. Leksik muammolar: Tibbiy matnlarda keng ko‘lamdagi maxsus terminlar, qisqartmalar va sinonimlar ishlatiladi. Ingliz tilidagi "benign", "malignant", "lesion", "biopsy", "screening", "symptom" kabi so‘zlar o‘zbek tiliga bir nechta usulda tarjima qilinishi mumkin, ammo bu jarayonda sinonimik o‘zgarishlar mazmunni buzib yuborishi mumkin. Masalan, "lesion" so‘zi ayrim hollarda "shikastlanish", boshqa hollarda esa "yallig‘lanish o‘chog‘i" deb tarjima qilinadi. Bu esa klinik kontekstda chalkashliklarga olib keladi. Shuningdek, umumiy ma’nodagi so‘zlar bilan maxsus terminlarning chalkashligi ham muammoli holatlarni yuzaga keltiradi. Masalan, "positive test" iborasini ayrim tarjimonlar "ijobiy test" deb so‘zma-so‘z tarjima qilishadi. Biroq, klinik kontekstda bu "kasallik aniqlangan" degani bo‘lishi mumkin [6].

2. Sintaktik muammolar: Tibbiy ingliz tili ko‘pincha murakkab gap tuzilmalaridan, passiv konstruktsiyalardan, ko‘plik shakllaridan va zamonlarning

o‘ziga xos ishlatilishidan iborat bo‘ladi. Ushbu murakkab sintaktik tuzilmalarning o‘zbek tilidagi ifodasi tarjimonda til moslashuvini talab qiladi. Misol uchun, ingliz tilidagi quyidagi gapni olaylik:

"The patient was diagnosed with acute lymphoblastic leukemia." Buni o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z tarzda "Bemor o‘tkir limfoblast leykemiya bilan tashxis qilindi" tarzida tarjima qilish noto‘g‘ri uslubiy ifodaga olib keladi. To‘g‘ri yondashuv: "Bemorga o‘tkir limfoblast leykemiya tashxisi qo‘yildi." Bundan tashqari, ingliz tilidagi ko‘plab rasmiy tibbiy gaplar qisqartirilgan va nominal strukturalarga boy. Bu esa tarjimada murakkablik tug‘diradi. Shuning uchun tarjimon o‘zbek tilining sintaktik me’yorlariga moslashtira olishi zarur [7].

3. Pragmatik muammolar: Tibbiy matnlar faqat faktlar bilan emas, balki ko‘p hollarda ogohlantirishlar, tavsiyalar, statistik tahlillar, xavf-xatar baholari bilan boyitilgan bo‘ladi. Ularning pragmatik jihatini noto‘g‘ri talqin qilish bemor va mutaxassislar orasida noto‘g‘ri tushunishlarga olib keladi [8]. Masalan, “The use of this drug is not recommended for pregnant women” degan jumla noto‘g‘ri tarzda “Bu dori homilador ayollar uchun tavsiya qilinadi emas” shaklida tarjima qilinishi mumkin. Bunday tarjima xatolik keltirib chiqaradi. To‘g‘ri shakli: “Ushbu dori homilador ayollar uchun tavsiya etilmaydi.”

4. Ko‘p ma’nolilik va noaniqliklar: Tibbiy terminlarning ko‘p ma’nolilik xususiyati lingvistik muammolarning asosiy manbalaridan biridir. Masalan, "depression" atamasi psixiatriyada "ruhiy tushkunlik", nevrologiyada esa "miya faoliyatining pasayishi", boshqa kontekstda esa "cho‘kindi" ma’nolarini bildirishi mumkin. Tarjimon matn kontekstiga mos ma’noni aniqlash uchun klinik bilimga ega bo‘lishi yoki mutaxassislar bilan maslahatlashishi kerak [9].

5. Madaniy-lingvistik tafovutlar: Ko‘pgina tibbiy matnlar g‘arbona madaniyat, huquqiy tizim va sog‘liqni saqlash siyosati doirasida yozilgan bo‘lib, ularni bevosita o‘zbek tiliga tarjima qilishda madaniy nomuvofiqliklar paydo bo‘ladi. Masalan, “consent form”, “living will”, “hospice care” kabi iboralar o‘zbek sog‘liqni saqlash tizimida mavjud bo‘lmagan tushunchalarni ifodalaydi [10]. Tarjimon bu kabi iboralarni nafaqat til, balki madaniy kontekstda ham o‘zbek o‘quvchisiga tushunarli shaklda ifodalashi kerak.

6. Tarjimonning til kompetensiyasi va ixtisoslashuvi: Tibbiy tarjimalar umumiy til bilimidan tashqari, maxsus tibbiy bilimlarni ham talab qiladi. Shuning uchun tarjimon nafaqat ingliz va o‘zbek tillarini mukammal bilishi, balki tibbiyotga oid asosiy tushunchalar, kasallik nomlari, anatomik atamalar, farmakologik iboralarni ham yaxshi bilishi zarur. Aks holda, lingvistik muammolar bilan birga ilmiy mazmun ham noto‘g‘ri ifodalanadi [11].

Tibbiy adabiyotlarni tarjima qilishdagi eng jiddiy va dolzarb muammolardan biri – bu terminologik aniqlik va barqarorlik masalasidir. Tibbiy terminologiya o‘zbek tilida hali to‘liq shakllanmagan, ba’zi atamalar esa bir necha variantlarda mavjud. Bu esa tarjimonlar, shifokorlar va o‘quvchilar uchun chalkashliklar keltirib chiqaradi. Quyida ushbu muammolar va ularni bartaraf etish yo‘llari tahlil qilinadi.:

1. Terminologik nomuvofiqliklar: Ingliz tilidan o‘zbek tiliga tibbiy terminlarni tarjima qilishda ko‘pincha bir atama bir nechta shaklda ishlatiladi. Masalan:

Hypertension – “yuqori qon bosimi”, “gipertoniya”, “arterial gipertenziya”

Stroke – “insult”, “miya qon aylanishining buzilishi”

Diabetes mellitus – “qandli diabet”, “shakarsimon diabet”, “diabet kasalligi”

Ushbu nomuvofiqliklar tibbiyotda terminlarning aniq va bir xillikda ishlatilishiga xalaqit beradi [12]. Tarjimon bu holatlarda eng maqbul va rasmiy shaklni tanlashi, O‘zR Sog‘liqni saqlash vazirligi, tibbiy universitetlar va xalqaro standartlarga tayanishi kerak.

2. So‘zma-so‘z tarjima muammosi: Ko‘p hollarda tarjimonlar tibbiy terminlarni so‘zma-so‘z tarjima qilishga harakat qiladilar. Bunday yondashuv terminologik xatolarga olib keladi. Masalan:

Heart failure – so‘zma-so‘z “yurak muvaffaqiyatsizligi” deb tarjima qilinadi, lekin bu holatda to‘g‘ri shakl “yurak etishmovchiligi” bo‘lishi kerak.

Blood pressure – so‘zma-so‘z “qon bosimi” to‘g‘ri, biroq "arterial bosim" yoki "arterial qon bosimi" kontekstga qarab aniqlashtirilishi kerak. Shuning uchun, tarjimada faqat lug‘aviy yondashuv emas, balki kontekstual tahlil ham muhimdir [13].

3. Yangi terminlarning o‘zbek tilida mavjud emasligi: So‘nggi yillarda tibbiyot fanining tez sur’atlarda rivojlanishi natijasida yangidan-yangi terminlar paydo bo‘lmoqda: “cytokine storm”, “long COVID”, “biomarker”, “gene editing”, “nanomedicine” va boshqalar [14]. Ularning o‘zbekcha mos variantlari hali rasmiylashtirilmagan yoki mavjud emas. Bunday vaziyatlarda tarjimon quyidagi usullardan foydalanishi mumkin:

Transliteratsiya: atamani fonetik tarzda o‘zbek tiliga o‘tkazish (masalan, “nanomeditsina”)

Tushuntirishli tarjima: atama mazmunini tushuntirish orqali bayon qilish (masalan, “cytokine storm” – “sitokinlar keltirib chiqaradigan immun javobining haddan tashqari kuchayishi”)

Muqobil atama ishlatish: ilmiy maqolalarda yoki izohlarda rus va ingliz tilidagi variantni qo‘shib berish.

4. Terminologik barqarorlik etishmasligi: Tibbiy tarjimalarda bir atamaning bir matnda bir necha xil shaklda ishlatilishi ilmiy uslubga zid bo‘ladi. Masalan, “shakar kasalligi”, “diabet”, “qandli diabet” iboralari bir maqolada takroran aralashtirib ishlatilsa, o‘quvchida chalkashlik paydo bo‘ladi. Bu holat terminologik barqarorlikning buzilishi hisoblanadi. Tarjimon matnning boshida qaysi atama tanlangan bo‘lsa, butun matn davomida aynan shu shaklni ishlatishi lozim.

5. Atamalarning xalqaro kodifikatsiyasi va o‘zbek tilidagi mosligi: Tibbiy terminlar xalqaro kodlash tizimlari – ICD (International Classification of Diseases), SNOMED, MeSH va boshqa tizimlarga asoslangan. Ularning o‘zbek tilidagi muqobillarini ishlab chiqish zarurati dolzarbdir. O‘zbek tibbiyot tarjimachilari ushbu kodlash tizimlarini bilishi va ularga mos atamalarni qo‘llashi kerak.

6. Tarjimon va mutaxassislar hamkorligi: Tibbiy terminologiyani to‘g‘ri tarjima qilish uchun tarjimon faqat tilshunos bo‘lishi etarli emas. U kasbiy tibbiyot mutaxassislari bilan doimiy hamkorlikda bo‘lishi, noaniq atamalar yuzasidan maslahat olishi zarur. Bu yondashuv ikki tomonlama tajriba almashinuvi va sifatli tarjima uchun muhim omildir [15].

7. Rasmiy lug‘atlar va atamalar bazasi etishmasligi: Bugungi kunda o‘zbek tilida mukammal va yangilanib boruvchi tibbiy terminologik lug‘at mavjud emas. Bu esa tarjimonlarni rus yoki ingliz manbalariga tayanishga majbur qiladi. Shuning uchun, tibbiy tarjima sohasini rivojlantirish uchun:

Davlat miqyosida rasmiy tibbiy atamalar lug‘atini yaratish;

Uni tibbiy OTM, ilmiy muassasalar va nashriyotlar bilan birgalikda shakllantirish’

Raqamli va onlayn shaklda yangilanib boradigan versiyalarni yaratish zarur;

Takliflar: Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish, tarjima sifatini oshirish va o‘zbek tibbiy tilini rivojlantirish uchun quyidagi amaliy tavsiyalar ilgari suriladi:

1. Tibbiy terminologik lug‘at yaratish: Rasmiy va doimiy yangilanib boradigan o‘zbek tilidagi tibbiy atamalar lug‘atini yaratish. Ushbu lug‘at Sog‘liqni saqlash vazirligi, til instituti, tibbiy OTMlar, tarjimonlar va tibbiyot mutaxassislari ishtirokida ishlab chiqilishi kerak. Lug‘at elektron formatda (mobil ilova, veb-portal) bo‘lishi, ICD, MeSH, SNOMED kabi xalqaro tizimlarga integratsiyalangan bo‘lishi lozim [12].

2. Tarjimon va mutaxassislar hamkorligini mustahkamlash: Tarjimonlar doimiy ravishda shifokorlar, professor-o‘qituvchilar va tibbiy olimlar bilan hamkorlikda ishlashi zarur. Maxsus tibbiy tarjima kurslari tashkil etilishi, bunda ikkala soha vakillariga o‘zaro tajriba almashish imkoniyati yaratilishi kerak.

3. Tibbiy tarjimalar sifati uchun standartlarni ishlab chiqish: Tibbiy tarjima uchun uslubiy qo‘llanma va standartlar ishlab chiqilishi lozim. Bunda tibbiy matn strukturasiga, terminologik barqarorlikka, kontekstga muvofiqlikka va etika masalalariga alohida e’tibor qaratilishi kerak [13].

4. Yangi atamalarni joriy qilish va ularni ommalashtirish: O‘zbek tilida hali mavjud bo‘lmagan yangi tibbiy atamalarga izohli tarjima, transliteratsiya yoki muqobil ifoda shakllarini tanlab, ularni ommalashtirish choralarini ko‘rish. Bu jarayonga jurnalistlar, blogerlar, tibbiy kontent ishlab chiqaruvchilar ham jalb qilinishi mumkin.

5. Tibbiy tarjima bo‘yicha ilmiy izlanishlarni kengaytirish: Lingvistika va tibbiyot yo‘nalishidagi ilmiy tadqiqotlar doirasida tibbiy tarjima masalalarini o‘rganish, amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zarur. O‘zbekistonda tarjimashunoslik, tibbiy lingvistika, terminologiya sohasi bo‘yicha magistratura va doktorantura dasturlarini yo‘lga qo‘yish kerak [15].

6. O‘zbek tibbiy adabiyotlari ishlab chiqilishini rag‘batlantirish: Chet tillardagi manbalarni tarjima qilish bilan birga, o‘zbek tilida zamonaviy, ilmiy tibbiy adabiyotlar, darsliklar, qo‘llanmalar ishlab chiqilishi kerak. Bu, o‘z navbatida, o‘zbek terminologiyasini barqarorlashtirish va ilgari surishning eng samarali vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Ilmiy tibbiy adabiyotlarni o‘zbek tiliga tarjima qilishda uchraydigan lingvistik va terminologik muammolar bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy muammolardan biri bo‘lib qolmoqda. Ushbu muammolarni chuqur tahlil qilish orqali ularni tizimli hal etish yo‘llarini ishlab chiqish mumkin. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, asosiy lingvistik xatoliklar grammatika, uslub va kontekstga moslikdagi nuqsonlarda namoyon bo‘lmoqda. Terminologik muammolar esa atamalarni bir xilda ishlatmaslik, ularning barqarorligi va xalqaro standartlarga muvofiqlik darajasining pastligi bilan bog‘liq. Ushbu maqolada nafaqat mavjud muammolar tahlil qilingan, balki amaliy takliflar ham berilgan. Jumladan, terminologik lug‘atlarning ishlab chiqilishi, tarjimon va mutaxassislar o‘rtasida yaqin hamkorlikni ta’minlash, tibbiy tarjima uchun uslubiy qo‘llanmalarni ishlab chiqish, yangi atamalarni izchil va ilmiy asoslangan holda joriy qilish zarurligi ta’kidlangan.

Shuningdek, tibbiy tarjimalarning sifati va ishonchliligini oshirish uchun tarjimonlar malakasini oshirish, xalqaro tajribani o‘rganish, o‘zbek tilida zamonaviy tibbiy adabiyotlar yaratish orqali mahalliy tibbiy leksikani boyitish

zarurligi muhim deb topildi. Xulosa qilib aytganda, ilmiy tibbiy tarjimalar sifati davlat sog‘liqni saqlash tizimi, tibbiy ta’lim va ilmiy faoliyatning umumiy samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli, bu sohada strategik yondashuv, ilmiy asoslangan islohotlar va doimiy monitoring zarur. Mazkur maqola ushbu yo‘nalishda tayanish mumkin bo‘lgan konseptual asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alikberov, M. A. (2018). Tibbiy terminologiyaning tarjima jarayonidagi o‘ziga xosliklari. Toshkent: Tibbiyot nashriyoti.
2. Karimova, D. B. (2021). Lingvistik tafovutlar va ularning ilmiy matn tarjimasiga ta’siri. O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Nashriyoti.
3. Xolmatov, A. (2017). O‘zbek tilida ilmiy tarjima asoslari. Toshkent: O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti.
4. Qodirova, M. N. (2020). Tibbiy terminlar tarjimasida uchraydigan semantik xatolar. Ilm-fan va texnologiyalar jurnali, №4, 87–92.
5. Saidova, Z. (2019). Tarjimonlikda terminologik bazani shakllantirish muammolari. Tarjima nazariyasi va amaliyoti, №2, 45–51.
6. Ahmadov, O. T. (2015). Ilmiy va texnik tarjima asoslari. Toshkent: Universitet nashriyoti.
7. Nasirova, G. Sh. (2021). Inglizcha tibbiy terminlarni o‘zbek tiliga moslashtirish muammolari. Filologiya masalalari, №1, 67–72.
8. Xudoyberdiyeva, M. (2018). Tibbiy matnlarni tarjima qilishda pragmatik muvofiqlik masalalari. Til va tarjima, №3, 112–118.
9. Pym, A. (2010). Exploring Translation Theories. London: Routledge.
10. Newmark, P. (1988). A Textbook of Translation. London: Prentice Hall.
11. Baker, M. (2011). In Other Words: A Coursebook on Translation. London: Routledge.
12. Chesterman, A. (1997). Memes of Translation: The spread of ideas in translation theory. Amsterdam: John Benjamins.
13. Tibbiyot ensiklopediyasi. (2007). 5 jildlik. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.
14. Xolbo‘tayev, S. (2022). Tibbiy matn tarjimasida kontekst muhimligi. Lingvistika va tarjima tadqiqotlari, №2, 59–63.
15. O‘zbekiston Respublikasi Sog‘liqni saqlash vazirligi. (2023). Tibbiyot terminlari lug‘ati. Toshkent: Tibbiyot axborot markazi.

“DEVONI FONIY”NING HAKIMO‘G‘LU ALI POSHSHO KOLLEKSIYASI NUSXASI TAVSIFI

Mabruk Djurayev, O‘zbekiston
Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi tayanch doktaranti

Annotatsiya

Maqola Alisher Navoiy – Foniy “Devoni Foniy”sining Turkiyadagi Sulaymoniya kutubxonasi Hakimo‘g‘lu Ali Poshsho kolleksiyasida saqlanayotgan qo‘lyozma nusxasi tavsifiga bag‘ishlangan. Unda qo‘lyozma tarkibi, xususan, g‘azallarga alohida urg‘u berilgan.

Kalit va iboralar: Alisher Navoiy, Foniy, “Devoni Foniy”, Hakimo‘g‘lu Ali Poshsho kolleksiyasi, qo‘lyozma, g‘azal, ruboiy, qasida, tatabbu’, tavr, muxtara.

Аннотация

Статья посвящена описанию рукописного экземпляра «Дивони фони» Алишера Навои, хранящегося в коллекции Хакимоглу Али-паши библиотеки Сулеймание в Турции. Особое внимание уделяется композиции рукописи, в частности газелям.

Ключевые слова и фразы: Алишер Навои, Фоний, «Дивони Фоний», сборник Хакимоглу Али-паши, рукопись, газель, рубаи, касыда, татаббу', тавр, мухтара.

Abstract

The article is devoted to the description of the manuscript copy of Alisher Navoi's "Divoni Foni" kept in the Hakimoglu Ali Pasha collection of the Suleymaniye Library in Turkey. It places special emphasis on the composition of the manuscript, particularly the ghazals.

Keywords and phrases: Alisher Navoi, Foniy, "Divoni Foniy", Hakimoglu Ali Pasha collection, manuscript, ghazal, rubaiy, qasida, tatabbu', tavr, mukhtara.

Alisher Navoiy asarlari qo‘lyozma nusxalarining soni so‘nggi vaqtlarda chet el kutubxona fondlaridan aniqlanishi hisobiga ortib bormoqda. Xususan, Navoiyning forsiy she’rlari majmui bo‘lmish “Devoni Foniy” nusxasi ham shular jumlasidandir. Devonning bir nechta qo‘lyozma nusxalari Angilya, Fransiya, Turkiya va Eron Islom Respublikasi kutubxona fondlarida saqlanadi. Biz maqolamizda ayni devonning Turkiyadagi uchinchi qo‘lyozma nusxasi hisoblanmish Sulaymoniya kutubxonasi Hakimo‘g‘lu Ali Poshsho kolleksiyasi fondida saqlanib kelinayotgan №00632 raqamli nusxasini tavsif etamiz. Bu nusxa haqida Ogah Sirri Levendning “Turkiya kutubxonalarida saqlanayotgan Navoiy

asarlari”[78] nomli katalogida yoki Hamid Sulaymonning dissertatsiyasi[79] hamda bu devon bilan bog‘liq maqolalarida[80] ma’lumot uchratmadik. Bizningcha, bu nusxa keyingi vaqtlarda aniqlangan.

Ushbu nusxa 191 varaqdan iborat. O‘lchami: 230x148. Nasta’liq yozuvida yozilgan. Har bir sahifadagi satrlar soni 15 tadan iborat. Manbaning har bir varag‘iga sariq va havorangli siyohda jadval chizilgan hamda har bir she’r va janrlar bir biridan ajratilgan. Kotibi hamda ko‘chirilgan sanasi ma’lum emas. Manbaning oxirida ko‘chirilgan sanasi yozilgan, lekin suv yoki namlik sababli yozuvga zarar etganli bois o‘qishning imkoni yo‘q. Faqatgina “تاریخ 5 شهر محرم” so‘zini o‘qish mumkin:

Ushbu manbaning turk sayti[81]da qisqacha tavfsifi ham berilgan bo‘lib, uning Eron adabiyotiga tegishli ekanli bayon etilgan.

Uning muqovasi qattiq jigarrang kartondan ishlangan bo‘lib, uch toqalikdir.

[78] Agoh Sirri Levend. Turkiye kitapliklarindaki Nevai yozmalari. Turk tarih kurumi basimevi – Ankara, 1958.

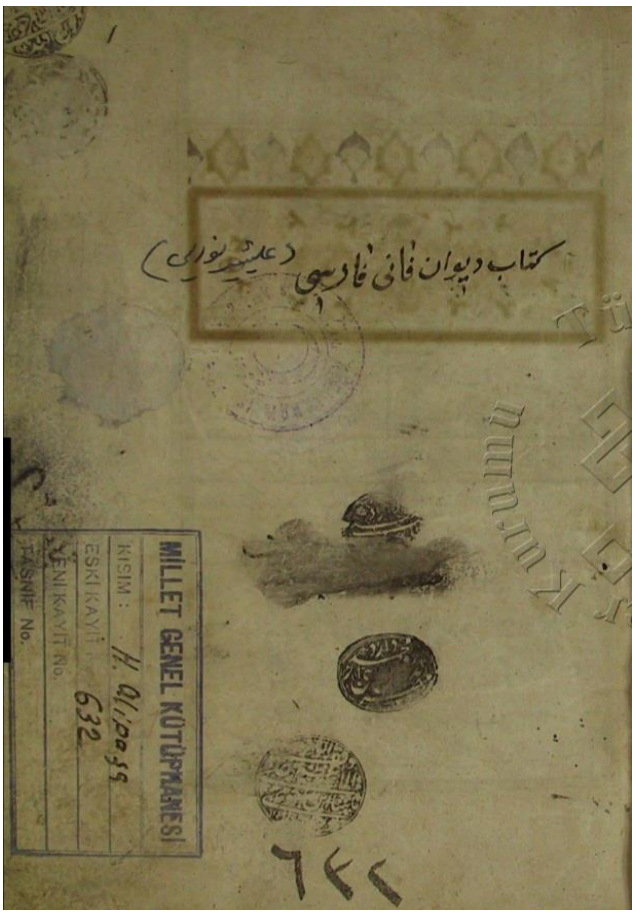
[79] Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый, – Ташкент: изд. АН УзССР 1961. – С.287.

[80] Ҳамид Сулаймон. Навоийнинг “Фоний” девони. Шарқ юлдузи. №9. Тошкент. 1965. Б. 155.

[81] https://portal.yek.gov.tr

1a varaqdan oldin Alisher Navoiyga tegisli bo‘lmagan ikki ruboiy ham o‘rin olgan. Bu ruboiylar Eron shoiri Salim Tehroniy qalamiga mansubdir. 1a varaqda bir necha qadimiy muhrlar hamda 1 dona kutubxona muhri bor. Ularning ayrimlarini muhrlar suvalib ketganligi bois o‘qib bo‘lmadi. Bu varaqning o‘rtasiga sariq rangli jadval ichiga “كتاب ديوان فانى” deb yozilgan va qavs ichida ko‘k rangli pastada esa keyinchalik “عليشير نوايى” yozuvi qo‘shib qo‘yilgan:

Bu nusxa faqatgina debocha, qasida, g‘azal, musaddas hamda marsiya janrlarini qamrab olgan, xolos. Ruboiy, muammo, qit’a va lug‘z janriga oid she’rlar uchramaydi. Lekin shunday bo‘lsa-da, bu nusxa oralaridan biror varaq yo‘qolmagani bilan ham qolgan Turkiyadagi ikki nusxadan ajralib turadi. Quyidagi jadvalda devonning ayni nusxasi to‘liq tarkibi bilan tanishishingiz mumkin:

Mundarija

	Debocha va janrlar	**Soni**	**Varaqlari**
	Debocha		1b – 2b varaqlar
	Qasida	**6**	3a – 27b varaqlar
	G‘azal	**536**	27b-187a varaqlar
	Musaddas	1	187a - 188a varaqlar
	Marsiya	1	188a - 191a varaqlar.

1b varaqda unvon bor. Undan so‘ng **بيت القسيده همه خيل سخن وران** bayti bilan devon boshlangan:

Bu nusxa debochaga ham ega bo‘lib, u Nuriusmoniya va Turk-islom muzeyi nusxalaridan farqli o‘laroq to‘liqdir. Debochada qolgan nusxalar kabi qasidalari haqida bayon etilgan hamda Foniyning “Ruhul quds”, “Aynul hayot”, “Tuhfatul afkor”, “Qutul qulub”, “Tuhfatul najot”, “Nasimul xuld” qasidalari to‘liq holda o‘rin olgan va saqlangan, shuningdek, qasidalarning ham, g‘azallarning ham sarlavhalariga jadvalda joy ajratilgan, lekin sarlavhasi yozilmagan.

3a varaqdan 7a varaqqacha “Ruhul quds”, 8b varaqdan 11a varaqqacha “Aynul hayot”, 11a varaqdan 14a varaqqacha “Tuhfatul afkor”, 14b varaqdan 18b varaqqacha “Qutul qulub”, 18b varaqdan 23a varaqqacha “Minhojun najot”, 23a varaqdan 27b varaqqacha “Nasimul xuld” qasidalari joylashgan. Ushbu nusxa Turkiyada saqlanayotgan qolgan ikki nusxadan farqli ravishda qasidalari to‘liq bo‘lib, hech bir varag‘iga shikast etmagan hamda oralaridan varaqlar yo‘qolmagan.

Qasidalardan so‘ng 28b varaqda yana bir unvon mavjud. Unvon ostidan g‘azallar boshlangan. Daslabki g‘azalning matlasi quyidagicha:

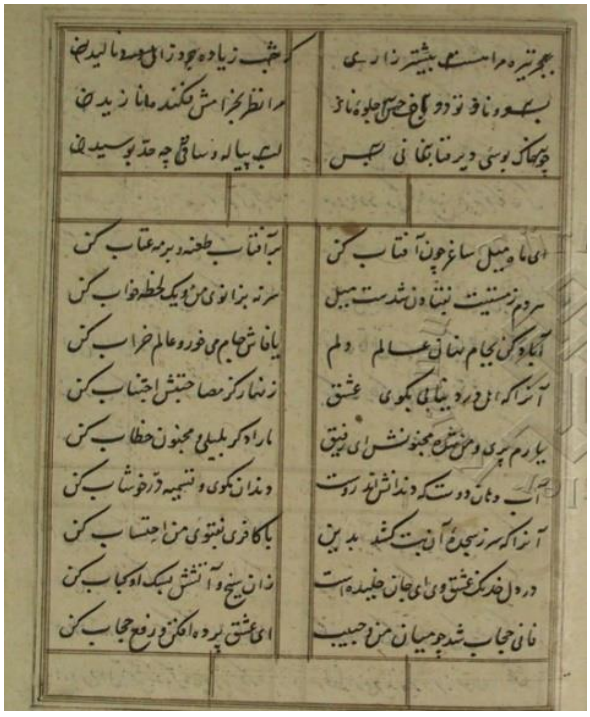
ای خاک سر کوی تو گشتن هوس ما
بر پای سگت بوسه زدن ملتمس ما[82]

[82] Alisher Foniy. Devon. Hakimo‘g’lu Ali Poshsho. Inv: 00632. 28[b] varaq.

Bu nusxada g‘azallarning ham sarlavhasiga jadvaldan joy ajratilgan, lekin hech bir g‘azalning sarlavhasi yozilmagan.

Bu nusxada g‘azallar 187a varaqqacha joylashgan bo‘lib, 536 ta g‘azaldan iborat. Turkiyada saqlanayotgan nusxalarga ya’ni Turk-Islom muzeyi nusxasida 470 ta, Nuriusmoniya nusxasida 473 ta g‘azalga hamda Erondagi nusxalar tarkibidagi g‘azallarga nisbatan mazkur nusxada g‘azallar soni sezilarli darajada ko‘p. Bu jihatdan Fransiyadagi ikki nusxadan keyingi o‘rinda turadi. Bu nusxada, ذ - “zol”, ر - “re”, - ز “ze”, س - “sin”, ش - “shin” harflari qizil siyohda ajratib yozilgan. Shuningdek, 160a varaqda kotib yanglishib yozib qo‘ygan hamda ustidan chizib o‘chirgan holat ham mavjud:

G’azallar quyidagi matlali g‘azal bilan yakunlanadi:

اگر فرهاد و شیرین هر دو دوران من بودی

یکی شرمنده از من آن یک از جانان من بودی[83]

G‘azallarning deyarli barchasi jadvalga olingan. Faqatgina 183b va 184a varaqlarda ikki g‘azal “تتبع میر” va “تتبع شیخ کمال” g‘azallari xoshiyaga qiya holda ko‘chirilgan:

Shuningdek, 158a varaqda ham bir bayt xoshida asosiy jadvalga tutash kichik jadval ichida joylashgan.

Bizga ma’lumki, devon tarkibidagi g‘azallar arab alifbosi tartibida joylanadi. “Devoni Foniy”ning Hakimo‘g‘lu Ali Poshsho kolleksiyasida saqlanayotgan nusxasi tarkibidagi g‘azallarning qaysi harfga qancha g‘azal ekanligini quyidagi jadvalda berishga qaror qildik:

Jadval

	Harflar	**G‘azallar soni**	**Varaqlari**
	ا	**43**	**28b – 41a**
	ب	**22**	**41a – 48a**
	ت	**82**	**48a – 71b**
	ث	**1**	**71b – 72a**
	ج	**4**	**72a – 73a**
	ح	**3**	**73a – 74a**
	خ	**3**	**74a – 74b**
	د	**103**	**74b - 105b**
	ذ	**1**	**106a**

[83] Alisher Foniy. Devon. Hakimo‘g’lu Ali Poshsho. Inv: 00632. 187a varaq.

0	ر	19	106a – 111a
	ز	8	111a – 113b
0	س	7	113b – 115b
1	ش	23	115b – 122b
2	ص	1	123a
3	ض	1	123a
4	ط	1	123b
5	ظ	1	123b
6	ع	3	124a – 124b
7	غ	2	124b – 125a
8	ف	2	125a – 126a
9	ق	2	126a – 126b
0	ک	5	126b – 128a
1	ل	12	128a – 131b
2	م	71	131b – 152a
3	ن	40	152a – 162a
4	و	18	162a – 170a
5	ه	17	170a – 175a
6	لا	1	175a – 175b
	ی	40	175b – 187a

7			
	27 harfga	**536**	**28b – 187a**

G‘azallardan keyin 187a varaqdan musaddas boshlangan. Bu musaddasning ham sarlavhasi yozilmagan. Musaddas quyidagi bayt bilan boshlanadi va u 27 baytdan iborat:

کردمی در خاک کوی دوست ماوا کاشکی
سودمی رخسار خود بر خاک آن پا کاشکی[84]

Musaddasdan so‘ng marsiya o‘rin olgan bo‘lib, 188a varaqdan boshlangan. Marsiya quyidagi bayt bilan boshlanadi:

هر دم از انجمن چرخ جفای دیگرست
هر یک از انجم او داغ بلایی دیگرست[85]

Quyidagi bayt bilan yakunlanadi:

شاه معنی را گر صورت افتاد چین
باد تا شحر شه صورت و معنی آمین[86]

Ushbu nusxa marsiya bilan yakunlangan. Unda qolgan janrlar, ya’ni ruboiy, tarix, qit’a, muammo, lo‘g‘z kabi janrlar mavjud emas.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Alisher Foniyning “Devoni Foniy” asarining ushbu qo‘lyozma nusxasi devon tarkibidagi barcha janrlarni o‘zida qamrab olmasa-da, boshqa nusxalardan debocha va qasidalarning to‘liq ekanligi, oralaridan varaqlar yo‘qolmaganligi bilan ajiralib turadi. Shuningdek, ko‘chirilgan sanasi ko‘rsatilmagan, g‘azallarning sarlavhasi yozilmagan bo‘lsa-da, undagi matnlarining tiniqligi, janrlar va g‘azallar alohida ajralib turishi uchun jadvallar chizilgani, unvonga ega ekanligi, varaqlarning ketma-ketligini ta’minlash maqsadida har bir varaqqa poygirlar qo‘yilgani, bu nusxada g‘azallar soni anchagina ko‘p ekanligi (Fransiyadagi nusxalardan keyingi uchinchi o‘rinda) manbashunoslik uchun uning ahamiyati nechog‘lik katta ekanligini belgilab beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 18, 19, 20 том. Девони Фоний – Т.: Фан, 2002.
2. Alisher Foniy. Devoni Foniy. Hakimo‘g‘lu Ali Poshsho kolleksiyasi. Inv: 00632. 191 varaq.
3. Ҳамид Сулаймон. Навоийнинг “Фоний” девони. Шарқ юлдузи. №9. Тошкент. 1965. Б. 155.

[84] Alisher Foniy. Devon. Hakimo‘g’lu Ali Poshsho. Inv: 00632. 187a varaq.

[85] Alisher Foniy. Devon. Hakimo‘g’lu Ali Poshsho. Inv: 00632. 191a varaq.

4. Хамид Сулейман, Текстологическое исследование лирики Алишера Навои. Док. дисс. част первый, – Ташкент: изд. АН УзССР 1961. – С.288.

5. Agoh Sirri Levend. Turkiye kitapliklarindaki Nevai yozmalari. Turk tarih kurumi basimevi – Ankara, 1958.

TARIXIY REALIYALARNI TARJIMADA QAYTA TIKLASH MASALASI

Sug‘diyona Ergasheva,
Qo‘qon universiteti tayanch doktaranti

Annotatsiya

Tarixiy realiyalarni tarjima qilish tarjimashunoslikning eng murakkab masalaridan biri hisoblanadi. Turli xalqlar tarixi haqidagi asarlarning tarjimasi kitobxonga o‘sha millat tarixi haqida ma’lumot berish bilan birgalikda, o‘zi mansub bo‘lgan millat tarixiga ham bevosita qiziqish uyg‘otadi. Bu maqolada tarjimashunoslikdagi “realiya” va “tarixiy realiya” tushunchalari nazariy jihatdan asoslanib, tarjima jarayonida qayta tiklash masalalari tadqiq etiladi va ularning tasnifi takomillashtiriladi. Tarixiy realiyalarning o‘ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Tarjima nazaryasidagi zamonaviy yondashuvlar, tarixiy realiyalarni qayta tiklashdagi qiyinchiliklar, ularni tarjima qilish va qayta tiklashning mavjud usullari tahlil qilinadi. Maqola tarixiy realiyalarni tarjima qilishning amaliy tavsiyalarini taqdim etadi va bu sohadagi kelajak tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalishlarni belgilaydi.

Kalit so‘zlar: Tarjima san’ati**,** mutarjim, milliy kolorit, realiya, tarixiy realiya, lingvokulturologik yondashuv, kognitivistik yondashuv, pragmatik yondashuv, integratik yondashuv.

Аннотация

Перевод исторических реалий является одной из самых сложных задач переводоведения. Перевод произведений об истории различных народов не только предоставляет читателю информацию об истории данной нации, но и пробуждает непосредственный интерес к истории собственного народа. В данной статье теоретически обосновываются понятия "реалия" и "историческая реалия" в переводоведении, исследуются вопросы их воссоздания в процессе перевода и совершенствуется их классификация. Раскрываются специфические особенности исторических реалий. Анализируются современные подходы в теории перевода, трудности воссоздания исторических реалий, существующие методы их перевода и

воспроизведения. Статья представляет практические рекомендации по переводу исторических реалий и определяет перспективные направления для будущих исследований в этой области.

Ключевые слова: Искусство перевода, переводчик, национальный колорит, реалия, историческая реалия, лингвокультурологический подход, когнитивистский подход, прагматический подход, интегративный подход.

Abstract

Translating historical realia is considered one of the most complex issues in translation studies. The translation of works about the history of various nations not only provides readers with information about the history of that nation but also directly awakens interest in the history of their own nation. This article theoretically substantiates the concepts of "realia" and "historical realia" in translation studies, investigates the issues of their recreation in the translation process, and improves their classification. The specific features of historical realia are revealed. Modern approaches in translation theory, difficulties in recreating historical realia, and existing methods of their translation and reproduction are analyzed. The article presents practical recommendations for translating historical realia and identifies promising directions for future research in this field.

Keywords: Art of translation, translator, national color, realia, historical realia, linguocultural approach, cognitive approach, pragmatic approach, integrative approach.

Tarjima kundan-kunga kengayib, chinakam san’at darajasiga ko‘tarilib bormoqda. Tarjima san’atining eng nozik va murakkab jabhalaridan biri bo‘lmish badiiy asar tarjimasi haqida so‘z yuritganda, uni mahorat va sabr-toqat talab qiladigan ijodiy jarayon deb ta’riflash mumkin. Badiiy asar tarjimasi mutarjimlar tomonidan behisob tunlardagi bedor soatlar, tinimsiz izlanishlar va beqiyos aqliy mehnat samarasi o‘laroq dunyoga keladi. Bu bebaho asarlarni bir tildan boshqa tillarga tarjima qilish dunyoning turli burchaklaridagi jamiyatlarga ma’naviy ko‘prik qurish, insoniyat tafakkurining durdonalarini barchalari uchun ochib berish demaktir. Tarjima zavqli bo‘lish bilan bir qatorda murakkab va nozik jarayon sanaladi. Bu murakkab jarayon tarjimondan nafaqat chuqur bilim, balki juda keng qamrovli adabiy salohiyat, ilmiy tajriba va madaniy dunyoqarashni talab etadi. Har bir badiiy asar o‘ziga xos ruhiyatga ega , shuning uchun bu jarayon faqat so‘zlarni tarjima qilishdan iborat emas, balki muallifning uslubi, ohangi, hissiyotlari va madaniy kontekstni ham saqlab qolishni talab qiladi. Asar ma’nosi va muallifning niyyatini yo‘qotmaslik juda muhimdir. Tarjimon o‘zining so‘z

boyligi va ifoda uslubi bilan asarga yangi nafas olib kiradi va ona tilida qayta jonlantiradi. “ Tarjima til va tafakkurning buzilmas ittifoqi, muqoyasasi, shirin xosili o‘laroq , tabiat insonga ato etgan ulug‘ ne’mat, ajoyib mo‘jiza, tarjima bor ekan, xalqlar bir-birlari bilan doimiy jonli muloqotda, adabiyotlar bir-biriga vobasta, bir-biridan baxramand. Tarjima bor ekan, fikr-fikrdan suv ichadi, boyiydi, o‘tkirlashadi” deb yozgan edi tarjimashunos olim G‘aybulla Salomov[1,121]. Tarjimon matnning ortidagi madaniy kontekstni, tarixiy davr ruhini, muallif dunyoqarashini his etmasa va kitobxonga etkaza olmasa, asar o‘z qimmatini yo‘qotadi. Shu sababdan kitobni tarjima qilishda malakali tarjimon har ikki madaniyat orasida ko‘prik bo‘lishi o‘z ona tilining nozik jihatlarini mukammal bilishi va professional mahoratini doimiy ravishda takomillashtirishi zarur.

Zamonaviy tarjimashunoslik fani tobora rivojlanib borayotgan bir paytda, madaniyatlararo kommunikatsiyaning samaradorligini ta’minlovchi omillarni tadqiq etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Tillararo muloqot jarayonida milliy-madaniy xususiyatlarni ifodalovchi til birliklarini tarjima qilishda alohida e’tiborni talab etadi. Ana shunday til birliklari ichida tarixiy realiyalar o‘ziga xos o‘rin egallaydi. **Milliylik** u yoki bu millatning ma’naviy faoliyati va moddiy hayotidagi o‘ziga xoslikdir. Ma’naviy faoliyat kishilarning xarakteri, tafakkur tarzi ruhiyati, intilishlari, qiliqlari, yumos xususiyatlari va boshqalar bo‘lsa; moddiy hayot esa urf-odat,rasm-rusum, marosimlar, kiyimlar,uy-ro‘g‘or anjomlari, cholg‘u asoboblari, panzandachilik, ismlar va hakozolardir. Badiiy asarda aks etgan milliy xususiyatlar yig‘indisi **milliy kolorit** deyiladi[2,69]. Adabiyotshunoslikda mahalliy kolorit degan tushuncha ham mavjud. N. Hotamov, B. Sarimsoqovlar tomonidan tuzilgan “ Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati”da bu terminga shunday ta’rif berilgan : “**Mahalliy kolorit** – biror mahalliy sharoit, urf odat yoki joyga xos turmush, peyzaj va til xususiyatlarini badiiy adabiyotda aks ettirish”[3,192] Yuqorida ta’kidlab o‘tilgan so‘z va atamalar **realiyalar** deyiladi. Bu atamaning kelib chiqishi lotin tilidagi “realis” so‘zidan olingan bo‘lib, “moddiy”, “haqiqiy” degan ma’nolarni anglatadi. Ilmiy adabiyotlarda realiya tushunchasi turlicha talqin qilinadi. Ba’zi olimlar uni faqat predmet sifatida ko‘rsalar, boshqa tadqiqotchilar uni til birligi sifatida ham, madaniy hodisa sifatida ham o‘rganadilar. Realiya atamasiga H.Hamroyevning “ Realiya va badiiy tarjima” nomli maqolasida: realiyalar asar tilining ajralmas qismi bo‘lib, ular yordamida muallif qahramon obrazini yaratadi, xalqning milliy xususiyatini ta’riflab beradi. Ular badiiy asarning milliy koloritini ifoda etadi, turli uslubiy vazifalarni bajaradi, hodisa va predmetlarning xususiyatini haqqoniy, to‘g‘ri tasvirlashga yordam beradi” tarzida izohlangan[4,158]. G‘.Salomovning “Tarjima nazaryasi asoslari” kitobida esa realiyalarni **milliy o‘ziga xos so‘zlar** deb nomlaydi va adabiy asarda

tasvirlangan xalq hayotining moddiy sharoiti, ma’naviy turmush tarzi, tabiati, o‘rmon, tog‘, dala, suv, zamin osmon hamda afsona va cho‘pchaklari, tarixi, dini, adabiyoti va san’ati hamda boshqa maxus narsalar haqidagi tasavvurlari , tushunchalari, atamalari tushuniladi. Kiyim-kechaklar, udumlar, urf-odatlar, pul birliklari va hokazolar milliy xoslik komponentlariga kiradi deya e’tirof etishgan[5,101]. Bu atamaning mazmun mohiyati, kelib chiqishi, tilshunoslikdagi realliklar, akalotizmlar va anaxronizmlar, tarixiy voqeliklarning tarjimasi, tarjimada reliyalarning onomasiyasi haqida rus olimlari Sergey Vlaxov va Sider Florinlar “ Непереводимое в переводи” nomli kitobida batafsil yoritiladi.

Tarixiy realiyalar – muayyan tarixiy davr, joy yoki madaniyatga xos bo‘lgan va boshqa til va madaniyatlarda bevosita ekvivalenti bo‘lmagan tushnchalardir. Ular nafaqat til, balki tarix, etnografiya, madaniyatshunoslik kabi fanlar kesishmasida joylashgan murakkab lingvistik hodisadir. Shu bois ularni tarjima qilish va qayta tiklash masalasi nafaqat tarjimashunoslik, balki madaniyatlararo muloqot va madaniyat tarixini o‘rganish nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyat kasb etadi. Har qanday tarixiy asardagi realiyalar ham milliy ham tarixiy bo‘yoqni o‘zida nomoyon etadi. Chunki ma’lum bir xalqning xilma-xil tarixiy davrlardagi turmush-tarzi, madaniyati, qarashlari, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy taraqqiyoti realiya atamasining ma’nosiga o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi.

Realiyalar murakkab lingvomadaniy hodisa bo‘lib, ularni tarjima qilish va qayta tiklash jarayonida ko‘p qirrali yondashuvni talab etadi. Realiyalarning tasnifi ularni tadqiq etishda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Quyida realiyalar mavzusi bo‘yicha turli tadqiqot ishlarida keltirilgan ilmiy-nazariy fikr va xulosalar asosida tarixiy realiyalar tasnifini keltiramiz:

1. **Predmet-mazmuniga ko‘ra:** moddiy realiyalar (asbob-anjomlar,qurol-yarog‘lar, kiyim-kechaklar, oziq-ovqatlar); ijtimoiy-madaniy realiyalar(urf-odatlar, an’analar, marosimlar);tarixiy-siyosiy realiyalar(unvonlar,mansablar,tashkilotlar); diniy realiyalar (diniy ma’rosimlar,ibodatxonalar, diniy atamalar); geografik realiayalar: (geografik nomlar, joylar va h.k)
2. **Tarixiy davriga ko‘ra:** arxaik realiyalar(hozirgi kunda ishlatilmaydigan), tarixiy realiyalar (ma’lum bir tarixiy davrga xos), zamonaviy realiyalar(hozirgi kunda ishlatiladigan).
3. **Tarqalish doirasiga ko‘ra:** milliy realiyalar(bir millat doirasida), mintaqaviy realiyalar(ma’lum bir hududda), xalqaro realiyalar(ko‘p madaniyatlarda mavjud), lokal realiyalar(ma’lum bir joyga xos)

4. Til strukturasidagi o‘rniga ko‘ra: leksik realiyalar (so‘zlar), frazeologik realiyalar (iboralar), grammatik realiyalar(grammatik strukturalar)

Bu tasnif tarixiy realiyalarni tadqiq etishda kompleks yondashuvini ta’minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, realiyalarni o‘rganishda ularning matn ichidagi vazifasini ham hisobga olish lozim. Bu borada realiyalarning quyidagi vazifalarini ajratib ko‘rsatamiz:

1. Nominativ vazifa – voqelikdagi predmet, hodisa va tushunchalarni nomlash
2. Ekspressiv vazifa– emotsional ta'sir o‘tkazish
3. Stilistik vazifa – ma'lum bir uslubiy bo‘yoq berish
4. Pragmatik vazifa – muayyan pragmatik ta'sir ko‘rsatish
5. Madaniy-tarixiy vazifa – tarixiy va madaniy ma'lumotlarni saqlash va uzatish.

Yuqoridagilardan ko‘rinib turibdiki, realiyalar murakkab lingvomadaniy hodisa bo‘lib, ularni tarjima qilish va qayta tiklash jarayonida ko‘p qirrali yondashuvni talab etadi. Realiyalarning tasnifi ularni tadqiq etishda nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi va tarjima amaliyotida to‘g‘ri strategiyani tanlashga yordam beradi.

Tarixiy realiayalar deganda muayyan tarixiy davrga xos bo‘lgan, shu davr madaniyati, ijtimoiy tuzumi, turmush tarzi va dunyoqarashini aks ettiruvchi hamda zamonaviy til egalari uchun arxaiklashgan yoki o‘z ma’nosini o‘zgartirgan tushunchalarni nazarda tutiladi. Tarixiy realiyalar ma'lum bir tarixiy davr bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, ular o‘sha davrning "belgilari" hisoblanadi. Ular orqali o‘tmishdagi hayot tarzi, tafakkur, madaniyat va ijtimoiy munosabatlarni ko‘rish mumkin. Masalan, "yasovul", "chopar", "qoziboshi", "tanob soliq" kabi so‘zlar muayyan tarixiy davr bilan bog‘liq realiyalardir. Tarixiy realiyalar vaqt o‘tishi bilan o‘z semantik mazmunini o‘zgartirishi, kengaytirishi yoki toraytirishi mumkin. Ba'zi tarixiy realiyalar esa bugungi kunda umuman boshqa ma'noda qo‘llanilishi mumkin. Masalan, "mirza" so‘zi avval "shahzoda" ma'nosini anglatgan bo‘lsa, keyinchalik "savodli kishi" va "kotib" ma'nolarini anglatgan. Ko‘plab tarixiy realiyalar bugungi kunda arxaizmlarga aylanib, aktiv lug‘at tarkibidan chiqib ketgan. Ular faqat tarixiy asarlar, arxiv hujjatlari va etnografik tadqiqotlarda uchraydi. Bu esa ularni tushunish va tarjima qilishni yanada murakkablashtiradi. Tarixiy realiyalarning ma'nosini to‘liq anglash uchun ular bog‘liq bo‘lgan madaniy-tarixiy kontekstni bilish zarur. Kontekstdan ajratilgan holda tarixiy realiyalarni tushunish va tarjima qilish qiyin. Tarixiy realiyalarni anglash uchun keng fon bilimlariga, ya'ni tarix, etnografiya, madaniyatshunoslik sohalaridagi bilimlar zarur. Bu esa tarjimondan ko‘p qirrali kompetensiyalarni talab etadi. Tarixiy realiyalar ko‘pincha muayyan baholash va munosabatlarni

ifodalaydi. Ular orqali o‘sha davrdagi qadriyatlar tizimi, ijtimoiy ierarxiya va madaniy ustuvorliklar aks etadi. Tarixiy realiyalar milliy "madaniy kod"ning tarkibiy qismi hisoblanib, ular orqali millatning identikligi va mentaliteti namoyon bo‘ladi. Tarixiy realiyalar o‘tmishga qaratilgan bo‘lib, ular zamonaviy voqelikni emas, balki tarixiy voqelikni aks ettiradi.Tarixiy realiyalarning nuchta asosiy semantik strukturasi bor: Denotativ komponent – aniq tarixiy predmet, hodisa yoki tushunchaga ishora qiluvchi ma'no; Konnotativ komponent – qo‘shimcha emotsional-ekspressiv, baholovchi va uslubiy ma'nolar; Madaniy-tarixiy komponent – tegishli tarixiy davr va madaniyat haqidagi axborot. Mazkur semantik strukturaning murakkabligi tarixiy realiyalarni tarjima qilish va qayta tiklashda katta qiyinchiliklar tug‘diradi. Chunki tarjimada nafaqat denotativ ma'noni, balki konnotativ va madaniy-tarixiy komponentlarni ham qayta tiklash zarur bo‘ladi. Tarixiy realiyalarning matn ichidagi vazifalari ham o‘ziga xos. Ular quyidagi funksiyalarni bajaradi:

1. Xronologik lokalizator vazifasi – matnni ma'lum bir tarixiy davr bilan bog‘laydi
2. Milliy-madaniy identifikator vazifasi – matnning milliy-madaniy o‘ziga xosligini ta'minlaydi
3. Retrospektiv eksplikator vazifasi – o‘tmishdagi voqea-hodisalarni tushuntiradi
4. Tarixiy autentiklikni ta'minlovchi vazifa – matnning tarixiy haqiqiyligini ta'minlaydi

Shunday qilib, tarixiy realiyalar o‘ziga xos lingvistik, madaniy va gnoseologik xususiyatlarga ega bo‘lgan, murakkab semantik strukturali til birliklaridir. Ularni tarjima qilish va qayta tiklash jarayonida bu xususiyatlarni hisobga olish zarur.

Zamonaviy tarjimashunoslikda realiyalarni, xususan, tarixiy realiyalarni o‘rganishda turli yondashuvlar mavjud. Bu yondashuvlar realiyalarning turli jihatlarini o‘rganishga va ularni tarjima qilishning samarali usullarini ishlab chiqishga qaratilgan.

1. Lingvistik yondashuv

Lingvistik yondashuv realiyalarni til birligi sifatida o‘rganib, ularning leksik-semantik, grammatik va stilistik xususiyatlarini tahlil qiladi. Bu yondashuv doirasida realiyalar quyidagi aspektlarda o‘rganiladi:

- Leksik-semantik xususiyatlari (ma'nolari, ma'no komponentlari, polisemiya)
- Grammatik xususiyatlari (so‘z yasalishi, grammatik kategoriyalari)
- Etimologik xususiyatlari (kelib chiqishi, tarixiy rivojlanishi)
- Funksional-stilistik xususiyatlari (uslubiy bo‘yog‘i, qo‘llanish doirasi)

Lingvistik yondashuvning afzalligi shundaki, u realiyalarning til tizimidagi o‘rnini va ularning lingvistik xususiyatlarini chuqur o‘rganish imkonini beradi. Ammo bu yondashuv realiyalarning faqat lingvistik jihatlariga e'tibor qaratib, ularning madaniy va tarixiy jihatlarini to‘liq qamrab ololmaydi.

2. Lingvokulturologik yondashuv

Lingvokulturologik yondashuv realiyalarni til va madaniyat kesishmasida joylashgan hodisa sifatida o‘rganadi. Bu yondashuv realiyalarning quyidagi jihatlarini o‘rganishga qaratilgan:

- Madaniy-semantik maydoni
- Lingvomadaniy konsept strukturasi
- Madaniy konnotatsiyalari
- Milliy-madaniy komponentlari

Bu yondashuv realiyalarni nafaqat til birligi, balki madaniy hodisa sifatida ham o‘rganish imkonini beradi. Lingvokulturologik yondashuvning afzalligi shundaki, u realiyalarni keng madaniy kontekst doirasida o‘rganadi va ularning milliy-madaniy o‘ziga xosligini ko‘rsatib beradi.

3. Kognitivistik yondashuv

Kognitivistik yondashuv realiyalarni kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan o‘rganib, ularning ong va tafakkur bilan bog‘liqligini tahlil qiladi. Bu yondashuv doirasida realiyalar quyidagi aspektlarda o‘rganiladi:

- Konseptual strukturasi
- Mental reprezentatsiyasi
- Kognitiv modellar va freymlar
- Konseptual metaforalar

Kognitivistik yondashuvning afzalligi shundaki, u realiyalarning insonning bilish jarayonidagi o‘rnini ko‘rsatib beradi va ularning mental reprezentatsiyasini ochib beradi. Bu yondashuv realiyalarni tarjima qilishda ularning konseptual ekvivalentligini ta'minlas

4. Pragmatik yondashuv

Pragmatik yondashuv realiyalarni kommunikativ jarayonda qo‘llanilishi nuqtai nazaridan o‘rganadi. Bu yondashuv realiyalarning quyidagi jihatlarini o‘rganishga qaratilgan:

- Pragmatik potensiali
- Kommunikativ funksiyalari
- Pragmatik effekti
- Diskursiv xususiyatlari

Pragmatik yondashuvning afzalligi shundaki, u realiyalarning muloqot jarayonidagi o‘rnini va ularning pragmatik ta'sirini ko‘rsatib beradi. Bu yondashuv realiyalarni tarjima qilishda pragmatik ekvivalentlikni ta'minlashga yordam beradi.

5. Integrativ yondashuv

Integrativ yondashuv yuqoridagi barcha yondashuvlarni birlashtirgan holda, realiyalarni kompleks hodisa sifatida o‘rganadi. Bu yondashuv realiyalarni quyidagi aspektlarning yaxlit birligi sifatida ko‘radi:

- Lingvistik aspekt
- Madaniy aspekt
- Kognitiv aspekt
- Pragmatik aspekt
- Tarixiy aspect

Realiyalarni o‘rganishda korpus lingvistikasi usullaridan foydalanish realiyalarning qo‘llanilishini, chastotasini va kontekstual xususiyatlarini o‘rganish imkonini beradi. Realiyalarning inson ongida qanday qayta ishlanishi va idrok etilishini o‘rganish realiyalarni tarjima qilishning psixolingvistik asoslarini tushunishga yordam beradi. Kompyuter lingvistikasi usullarini qo‘llash orqali zamonaviy kompyuter texnologiyalari realiyalarni avtomatik aniqlash, tahlil qilish va tarjima qilish imkoniyatlarini ochib beradi. Chog‘ishtirma lingvokulturologik tadqiqotlar natijasida turli tillar va madaniyatlardagi realiyalarni qiyosiy o‘rganish realiyalarning universallik va o‘ziga xoslik darajasini aniqlashga yordam beradi. Shunday qilib, zamonaviy tarjimashunoslikda realiyalarni o‘rganishda integrativ yondashuv eng samarali hisoblanadi. Bu yondashuv tarixiy realiyalarni har tomonlama o‘rganish va ularni tarjimada to‘g‘ri qayta tiklash imkonini beradi. Tarixiy realiyalarni tarjima qilish tarjimashunoslikning eng murakkab masalalaridan biri hisoblanadi. Chunki tarjimon nafaqat ikki til o‘rtasida, balki ikki tarixiy davr, ikki madaniyat o‘rtasida ham "ko‘prik" vazifasini bajarishi kerak bo‘ladi.

Tarixiy realiyalarni tarjimada tiklashning asosiy usullari:

1. Transliteratsiya va transkripsiya – bu asl so‘zni tarjima qilinayotgan tilda mavjud bo‘lgan fonetik va grafik vositalar bilan tiklashdir. Masalan, "kurultay" so‘zini ingliz tiliga "kurultai" ko‘rinishida o‘tkazish mumkin.

2. Funktsional analog – tarjima qilinayotgan tilda mavjud bo‘lgan, asl tildagi tushunchaga yaqin bo‘lgan so‘z yoki iborani qo‘llash. Masalan, qozikalon" – "baş kadı" (turkcha)deb tarjima qilish mumkin, lekin bu to‘liq ma'noni bermaydi.

3. Tavsifli tarjima – bu realiyaning mohiyatini qisqa va aniq tushuntirish orqali amalga oshiriladi. Masalan, "mahram" – "hükümdarın özel hizmetinde bulunan kişi" (turkcha).

4. Kombinatsiyalashgan usul – yuqoridagi usullarning birgalikda qo‘llanilishi. Masalan, "yasavul" so‘zini "yasavul (royal guard)" tarzida berish.

Tarjima jarayonidagi asosiy qiyinchiliklar tarixiy realiyalar haqida etarli bilimning yo‘qligi, madaniy kontekstni to‘g‘ri tushunmaslik, maqsadli auditoriyaning xususiyatlarini hisobga olmaslik, asl matnning stilistik xususiyatlarini saqlash masalalaridir. Tarixiy realiyalarni to‘g‘ri tiklash uchun chuqur tadqiqot o‘tkazish - tarjima qilinayotgan davr, madaniyat va ijtimoiy kontekst haqida to‘liq ma'lumot to‘plash, izohlar qo‘shish – o‘quvchilarga notanish realiyalarni tushuntirish maqsadida izohlar berish, konsistentlikni saqlash – bir matn doirasida bir realiyani har doim bir xil usul bilan tarjima qilish, malakali mutaxassislar bilan maslahatlashish – tegishli tarixiy davr bo‘yicha mutaxassislar yoki shu madaniyat vakillari bilan konsultatsiya qilish lozim. Tarjima san'atida tarixiy realiyalarni tiklash – bu ilm va ijod o‘rtasidagi muvozanatni topishdir. Har bir realiyadagi madaniy va tarixiy qatlamlarni saqlash, ayni paytda o‘quvchiga tushunarli bo‘lgan tarjimani taqdim etish – haqiqiy mahorat talab etadigan vazifadir. Ustoz tarjimashunos olim G‘aybulla Salomov tarjimonga shunday ta’rif berishadi: “ Olim tahlil qiladi, yozuvchi tasvirlaydi, aktyor xarakter yaratadi. Tarjimon nima qiladi ? Tarjimon, turgan gap, tarjima qiladi. Ilm, adabiyot, san’at ahlining mehnati mashaqqatlarini zarracha kamsitmagan holda,aytish kerakki, mutarjim judayam o‘ziga xos layoqat, iqtidor, iste’dod va bilim sohibi bo‘lishdan tashqari,uning zakovatida deyarli barcha ijod ahlining faoliyatiga xos: tahlil tasvir va boshqalarning qiyofasiga kirish,xarakter yaratish,kayfiyat tug‘dirish,tanqid qilish va hatto maxsus “o‘qiy bilish” xususiyatlari jamuljam. Chunonchi, tarjimonda yozuvchi va tanqidchi, aktyor, rassom, bastakor va olim mehnatidan ham nimadir bor. Bu shundan iboratki, tarjimon lingvist bo‘lib lisoniy materialni tahlildan o‘tkazadi,aktyor singari birovning (bu o‘rinda – muallifning) qiyofasiga kiradi va ayni vaqtda o‘zligini saqlaydi, o‘zi o‘girayotgan narsaga va ayniqsa o‘z mehnatiga tanqidiy nazar bilan qaraydi, tarjima qilinayotgan orginal ni yaxlit holda hamda bo‘laklarga bo‘lib bir necha martalab (kerakli joyda – ovoz chiqazib) o‘qiydi, “o‘lik” matn orasidan muallifning jonli siymosini va qalbini qidiradi. Xullas, gap orqasidan quvmaydi, balki ma’no, kuy, ohang, bo‘yoq izlaydi”[6,126]

Globallashuv jarayonlari tufayli dunyo xalqlari o‘rtasidagi madaniy aloqalar kuchayib borayotgan bir paytda, har bir xalqning o‘ziga xos milliy-madaniy qadriyatlarini saqlash va ularni boshqa tillarda to‘g‘ri ifodalash zarurati ortib bormoqda. Tarixiy matnlarni tarjima qilish jarayonida tarixiy realiyalarni to‘g‘ri va

qayta tiklash matnning tarixiy autentikligini va pragmatik ta'sirini saqlash uchun muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy tarjimashunoslikda tarixiy realiyalarni qayta tiklashning yagona universal metodologiyasi mavjud emas, bu esa ushbu sohada yangi nazariy va amaliy yondashuvlarni ishlab chiqishni taqozo etadi. Til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarning chuqurlashuvi va yangi lingvokulturologik tadqiqot usullarining paydo bo‘lishi tarixiy realiyalarni yanada chuqurroq o‘rganish imkoniyatini yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hotamov N, Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining Ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati. – Toshkent, 1983.192-bet
2. Hamroyev H. Milliy xos so‘zlar – realiyalar va badiiy tarjima //Tarjima madaniyati (Maqolalar to‘plami).Toshkent, 1982. 158-bet.
3. Salomov G‘.Ey umri aziz. – Toshkent , 1997. 121-125- bet.
4. G‘afurov I. Zamon va tarjima// Tarjima san’ati(Maqolalar to‘plami).-Toshkent, 2023. 12-bet.
5. Salomov G‘. Tarjima nazaryasi asoslari.101-bet.
6. Sergey Vlaxov, Sider Florinlar. Непереводимое в переводи. – Moskva, 1980.17-bet.
7. Yo‘dosheva M. Tushuntirmoq san’ati // Tarjima san’ati(Maqolalar to‘plami).-Toshkent, 2023. 113-bet.
8. Ochilov E. Tarjima nazaryasi va amaliyoti. – Toshkent, 2012. 71-bet.
9. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.
10. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.
11. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
12. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.
13. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.
14. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.

15. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548

16. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

NEMIS TILIDAN O‘ZBEK TILIGA SHE'RIY TARJIMA MUAMMOLARI: TA'RIF, TASNIF, TAHLIL VA TAKLIF

Abduxalilova Dilobar Sherali qizi,
O‘zDJTU tayanch doktoranti
dilobar.abdukhalilova@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada nemis tilidan o‘zbek tiliga she’riy tarjima jarayonida yuzaga keladigan turli muammolar tahlil qilinadi. She’riy tarjima nafaqat tilshunoslik, balki madaniyatshunoslik va adabiyotshunoslik sohalarini ham o‘z ichiga oladi. Muallif she’riy tarjimaning nazariy asoslarini ochib beradi va tarjima jarayonida yuzaga keladigan lingvistik, madaniy va poetik qiyinchiliklarni batafsil ko‘rsatadi. Bu qiyinchiliklar orasida tilning grammatik tuzilishi, ma’nolarni ifodalashdagi farqlar, madaniy aloqalar va stilistik farqlar alohida o‘rin tutadi. Maqolada she’riy tarjima jarayonida til va madaniyat o‘rtasidagi muvozanatni saqlashning ahamiyati ta’kidlanadi.

Kalit so‘zlar: she’riy tarjima, poetik ekvivalentlik, Gyote poeziyasi, madaniyatlararo muvozanat, estetik ifoda, tarjimon kompetensiyasi, metafora va ramzlar, poetika va stilistika.

ABSTRACT

This article analyzes various problems that arise in the process of poetic translation from German into Uzbek. Poetic translation includes not only linguistics, but also cultural studies and literary studies. The author reveals the theoretical foundations of poetic translation and details the linguistic, cultural and poetic difficulties that arise in the translation process. Among these difficulties, the grammatical structure of the language, differences in the expression of meanings, cultural connections and stylistic differences occupy a special place. The article emphasizes the importance of maintaining a balance between language and culture in the process of poetic translation.

Keywords: poetic translation, poetic equivalence, Goethe’s poetry, intercultural balance, aesthetic expression, translator competence, metaphor and symbols, poetics and stylistics.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются различные проблемы, возникающие в процессе перевода поэзии с немецкого языка на узбекский язык. Перевод поэзии охватывает не только лингвистику, но также культурологию и литературоведение. Автор раскрывает теоретические основы поэтического перевода и подробно останавливается на языковых, культурных и поэтических трудностях, возникающих в процессе перевода. Среди этих трудностей особое значение имеют грамматическая структура языка, различия в выражении значений, культурные связи и стилистические различия. В статье подчеркивается важность соблюдения баланса между языком и культурой в процессе поэтического перевода.

Ключевые слова: поэтический перевод, поэтическое эквивалентство, поэзия Гёте, межкультурный баланс, эстетическое выражение, компетенция переводчика, метафоры и символы, поэтика и стилистика.

She’riy tarjima – bu nafaqat til vositasida matnni o‘tkazish, balki bir madaniyatning badiiy-estetik qadriyatlarini boshqa bir til vositasida etkazish san’atidir. Ayniqsa, nemis tilidan o‘zbek tiliga she’riy tarjima qilishda ko‘plab murakkabliklar yuzaga chiqadi. Bu nafaqat tilshunoslik, balki adabiyotshunoslik, madaniyatshunoslik, poetika, stilistika sohalarini ham qamrab oladi. Tarjimon nafaqat lug‘aviy darajadagi moslikni, balki estetik hissiyotlar, poetik mazmun va obrazlar tizimini ham to‘g‘ri talqin qilishi kerak. Bu esa tarjimani juda murakkab va mas’uliyatli jarayonga aylantiradi.

Yaqin vaqtlar ichida bevosita roman-german tillaridan tarjima qilishga ko‘chish ishi real vazifa bo‘lishi qiyin. Shuning uchun ham bu ishda tarjimaning boshqa vosita va imkoniyatlaridan foydalanish mumkin. Shunday imkoniyatlardan biri taglamalardir [6, 57].

Nemis va o‘zbek adabiy an’analari o‘rtasida sezilarli tafovutlar mavjud. Nemis poeziyasi, ayniqsa klassik davr (Goethe, Schiller, Heine) o‘zining chuqur falsafiyligi, obrazlar murakkabligi va poetik shaklining ixchamligi bilan ajralib turadi. Bu adiblarning asarlarida insoniyat, tabiat, jamiyat haqidagi teran falsafiy mushohadalar mujassam bo‘ladi. Ularning she’rlari zamonaviy o‘quvchiga ham muhim hayotiy savollarni beradi. O‘zbek poeziyasi esa ko‘proq ritmik tuzilma, majozga boylik va musiqiylikka urg‘u beradi. Bu poeziya og‘zaki an’ana bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, unda estetik diddan tashqari xalqona ohang, milliy mentalitet ham etakchi o‘rinni egallaydi. Shu bois, bu ikki madaniyat o‘rtasidagi tafovutlar

tarjimada muhim ahamiyat kasb etadi. Tarjimon ikki madaniyat orasida vositachi bo‘lishi, har ikkala tomonning estetik qadriyatlarini hisobga olib ishlashi zarur.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, tarjima jarayonida yuzaga kelayotgan poetik-ekvivalentlik, ma’no ifodasi, madaniy moslashuv kabi muammolar adabiyotlararo muloqotni to‘laqonli amalga oshirishda to‘siq bo‘lishi mumkin. Bugungi globallashuv davrida xalqlar o‘rtasidagi madaniy aloqalar kuchayib borar ekan, badiiy tarjimaning roli yanada ortmoqda. Shu jihatdan, she’riy tarjimada aniqlik, badiiylik va sadoqatni uyg‘unlashtirish masalasi dolzarb ilmiy-ijodiy muammo bo‘lib qolmoqda. Ushbu maqolada aynan shu muammolar chuqur tahlil qilinadi va ularning echimiga oid ilmiy takliflar ilgari suriladi.

Tadqiqot metodologiyasi masalasida esa quyidagilarni ta'kidlash lozim: mazkur izlanishda kompleks yondashuvga asoslangan holda bir nechta metodologik asoslar qo‘llanildi. Jumladan, qiyosiy-tarjimashunoslik metodlari orqali asl matn va tarjima o‘rtasidagi strukturaviy, mazmuniy va poetik tafovutlar aniqlab borildi. Lingvopoetik yondashuv orqali she’r matnining til vositalari orqali ifodalangan estetik va hissiy qatlamlari tahlil qilindi. Tarjima nazariyasiga doir klassik va zamonaviy yondashuvlar, xususan, Nida, Newmark, Holmes va Bassnett kabi olimlarning nazariyalari asos qilib olindi. Intertekstual tahlil orqali matndagi boshqa matnlarga havolalar, madaniy kodlar va alluziyalar aniqlanib, ularning tarjima jarayonidagi ta’siri ko‘rib chiqildi. Shu bilan birga, semantik-analitik metod yordamida har bir so‘z va iboraning ko‘p qatlamli ma’nosi kontekstdan kelib chiqqan holda tahlil etildi. Har bir asar tarjimasi uning shunchaki ikkinchi tilga o‘girmasi bo‘lib qolmasdan, tarjimaviy jarayonning yangi bir xalqasi hamdir; unda shu tillararo munosabatning darajasi, adabiyotlararo muvofiqliklar va nomuvofiqliklar, ya’ni “A” tildan “B” tilga o‘girishda shakllanganm muayyan umumiy ko‘nikmalar ham bo‘y ko‘rsatib turadi.[5, 12]

Maqolada asosiy e’tibor Johann Wolfgang von Gyotening mashhur "Gefunden" she’ri tarjimasi misolida poetik qatlamlar tahliliga qaratildi. Ushbu she’rda hayotiy tajriba, tabiat va sevgi obrazlari timsolida falsafiy mazmun mujassam bo‘lib, uning tarjimasida originalga sadoqat bilan birga poetik badiiyatni ham saqlash muhim ahamiyatga ega. "Gefunden" she’rining har bir misrasi, ritmik va metaforik strukturasi chuqur tahlil qilinib, uning o‘zbekcha variantida qanday o‘zgarishlarga uchragani ko‘rsatib berildi. Shu orqali tarjimonning tanlovi, poetik erkinlik doirasi va madaniy moslashuvning ahamiyati yoritildi. Bu yondashuv, o‘z navbatida, poetik tarjimalarning nazariy va amaliy jihatdan chuqurroq anglanishiga xizmat qiladi.

She’riyat, - deb yozgan edi Gyote o‘zining “She’riyat va haqiqat” nomli asarida, - ayrim nozikta’b va tarbiyatli kishilarga avloddan avlodga meros bo‘lib

o‘tadigan xususiy mulk emas, balki jumlai jahonga, barcha xalqlarga xos iste’doddir [1, 19].

Poeziya tarjimasi nasriy tarjimadan tubdan farq qiladi. Nasriy tarjimada ko‘proq ma’no etkazilishi asosiy vazifa bo‘lsa, she’riy tarjimada ohang, estetik tuzilma, ritmik uyg‘unlik, fonetik go‘zallik, obrazlar tizimi va majoziy qatlamlar birgalikda ishlaydi. Shu sababli, tarjimon faqatgina so‘zdan so‘zga tarjima qilish bilan cheklanmaydi, balki ruhdan ruhga, obrazdan obrazga o‘tish orqali asl asarning badiiy kuchini saqlab qolishga intiladi. Tarjima jarayonida muallif uslubiga hurmat saqlangan holda, o‘zbek o‘quvchisi uchun o‘qilishi qulay bo‘lgan, ammo original asarning poetik ruhi va badiiy mohiyatini yo‘qotmagan matn yaratilishi kerak.

Hozirgi kun tarjimachiligimizda uchta antinomiya e’tiborni o‘ziga tortmoqda, bular:

1.She’rni tarjima qilib bo‘ladi – she’rni tarjima qilib bo‘lmaydi.

2.Tarjimon asar muallifi darajasida bo‘lmog‘i kerak – tarjimon asar muallifi darajasida bo‘lmog‘i shart emas.

3.Tarjima faqat ona tiliga qilinishi kerak – tarjima chet tiliga ham qilinishi mumkin[4,171].

She’rni tarjima qilish mumkin emas deguvchilarni, adabiy aloqalarga, tarjimalarga dushman kishilar deb qaramaslik kerak. Bularning tashvishlarini jonbozliklarini tushunmoq darkor. Ular poeziyani juda qadrlaganliklaridan, tarjimaga haddan ziyod katta talab va mas’uliyat bilan yondoshganliklaridan shunday fikrlarni bayon etganlar [8, 380].

Ekvivalentlik esa she’riy tarjimada nisbiy bo‘lib, bu atama nafaqat semantik moslikni, balki badiiy ifoda, stilistik uyg‘unlik, ritmik-musiqiy muvofiqlik va obrazlar uyg‘unligini ham qamrab oladi. She’r tarjimasida ekvivalentlik tamoyili faqat leksik semantik tenglik bilan chegaralanmaydi, balki original matnning estetik ta’sirini, ritmik dinamikasini, poetik uslubini boshqa tilda aks ettirish imkoniyatlarini ham o‘z ichiga oladi. Tarjimonning adabiy didi, stilistik mahorati, poetik tafakkuri va madaniy kompetensiyasi tarjimaning sifati va muvaffaqiyatida muhim o‘rin tutadi. Shu boisdan, tarjima jarayoni har doim ijodiy jarayon bo‘lib, u qat’iy grammatik yoki leksik qoidalar bilan emas, balki badiiy-estetik mezonlar bilan belgilanadi.

Gyote o‘z lirikasi bilan xalq ko‘ngliga yo‘l topdi, chunki u butun vujudi bilan xalq dardini his eta oldi va shu dard bilan ijod qildi [2, 211]. Gyotening

“Gefunden” she’ri romantik va ramziy mazmunga ega bo‘lib, tabiat, sevgi va ilhomning uyg‘unligini ifodalaydi. She’rda shoir bir go‘zal gulni topadi, uni ehtiyotkorlik bilan o‘z bog‘iga ko‘chiradi. Bu gul – sevgi, ilhom, yashirin iste’dod, nozik tuyg‘ular ramzi sifatida talqin qilinadi. She’r ixcham, lirizmga boy, ritmik va ramziy jihatdan mukammal tuzilgan.

She’r o‘zbek tiliga tarjima qilinganida mazmun asosan saqlanadi, biroq ritm, qofiya va poetik struktura jihatidan soddalashtirish yoki moslashtirish kuzatiladi. Original matnda jambik ritm qat’iy saqlangan bo‘lsa, o‘zbek tarjimasida ba’zan sillabik ritm yoki erkin she’riy uslubga o‘tish holatlari mavjud. Masalan, nemis tilidagi qisqa-yig‘ilgan gaplar o‘zbek tilida hissiy, ba’zan cho‘zilgan frazalar bilan beriladi. Bu ba’zida obrazli ifodani kuchaytirsa-da, ritmik muvozanat va original ohangni yo‘qotish xavfini tug‘diradi.

Obrazlarga kelsak, “Blümlein” (kichik gul) so‘zining o‘zbekcha tarjimasida “gullar”, “guldasta” kabi umumlashtirish kuzatiladi. Bu esa asl she’rdagi yakka, nozik, individual go‘zallik ramzining ifodaviy kuchini pasaytiradi. Originaldagi singularlik o‘rniga plural ifodaning ishlatilishi she’rning ramziy qatlamini soddalashtirib yuboradi. Shuningdek, “Ich grub es aus” (“Men uni qazib oldim”) kabi misralar o‘zbek tarjimasida “Men uni oldim” kabi soddalashtiriladi, bu esa originaldagi hissiyotning chuqurligini va harakatning ehtiyotkorligini kamaytiradi. Lingvistik muammolar. Nemis tili grammatik jihatdan o‘zbek tilidan sezilarli darajada farq qiladi. Inversiya (so‘z tartibining o‘zgaruvchanligi), bog‘lovchilarning ko‘p ma’noliligi, fe’lning birikma holatdagi qo‘llanilishi, murakkab gap tuzilmalari tarjimada ancha murakkablik tug‘diradi. Tarjimon ushbu sintaktik va semantik farqlarni hisobga olgan holda o‘zbek tiliga ekvivalentlik asosida ko‘chirishga harakat qiladi. Ayniqsa, she’rda grammatik formaning ohangdoshligi va ritmik mosligi muhim bo‘lib, bu holat tarjimada murakkab sintaktik va fonetik uyg‘unlikni talab etadi.

Madaniy va mentalitetga oid muammolar. Nemis she’riyatida uchraydigan tabiat kultlari, ruhiy holatlarning ramziy ifodalanishi, shaxsiy tajribaning umumlashtirilgan tasviri kabi jihatlar o‘zbek o‘quvchisi uchun notanish bo‘lishi mumkin. Shu sababli, bu obrazlarni kontekstda moslashtirish, izohlash yoki ularni madaniy jihatdan anglashiladigan shaklda berish zarur. Aks holda, tarjima o‘quvchida tushunmovchilik yoki begonalik hissini uyg‘otadi. Shuningdek, nemis poeziyasida protestant etikasi, ekzistensial kayfiyat, Ich-erzähler (ichki monolog) kabi elementlar mavjud bo‘lib, ularning tarjimasi alohida yondashuvni talab etadi.

Poetik shakl va uslubdagi muammolar. Original she’rda mavjud bo‘lgan strofa o‘lchamlari, qofiya juftliklari, ritmik bog‘lanish, fonetik bezaklar, aliteratsiya va assonanslar tarjimada to‘liq saqlanmasligi mumkin. Masalan, “Gefunden” she’rida assonanslar orqali yaratilgan musiqiylik, qisqa frazalar bilan ta’sirli ritm yaratilgan. O‘zbek tilida bu kabi uyg‘unlikni yaratish uchun boshqa poetik vositalarga murojaat qilishga to‘g‘ri keladi. Biroq bu vositalarning qo‘llanishi original shaklga sodiqlikni buzishi mumkin. Shu nuqtada tarjimonda poetik shakl va uslubdagi muvozanatni topish asosiy vazifaga aylanadi.

She’riy tarjima – bu nafaqat mazmuniy o‘tkazish, balki poetik ruh, estetik uyg‘unlik va madaniy xususiyatlarni kompleks tarzda boshqa tilda ifodalashni taqozo etadi. “Gefunden” she’ri misolida ko‘rinib turibdiki, tarjima jarayonida har bir poetik qatlam – fonetik, stilistik, semantik va madaniy qatlamlar birgalikda tahlil qilinishi va ularning tarjimada qanday ifodalanganiga e’tibor berilishi zarur.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, tarjimada poetik erkinlik masalasi dolzarb. Tarjimon o‘zbek o‘quvchisiga tushunarli va estetik ta’sirli matn etkazishga intiladi. Biroq u asarning g‘oyaviy-badiiy ruhini buzmasligi kerak. Poetik erkinlik – bu nafaqat mazmunda, balki shaklda ham moslashtirishni nazarda tutadi. Tarjimon she’rni o‘zbek o‘quvchisi mentaliteti, adabiy didi va musiqiy qabul qilish usuliga moslab ifodalashi mumkin. Biroq, bu erkinlik original matnning asosiy g‘oyasi, ritmik tuzilmasi, metaforik qatlamlariga putur etkazmasligi lozim[3; 58]. Shuning uchun poetik erkinlik chegaralari ehtiyotkorlik bilan belgilanishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Jabborov S.D.(1984) G‘arbu-sharq devoni. *DcS diss. in phil. scien*. Tashkent.
2. Martens, K.K., Lewinson, L.S., (1971) Deutsche Literatur.Prostvestshente, Moskva.
3. Musayev, Q., (2005) *Tarjima nazariyasi asoslari*. Toshkent, Fan nashriyoti.
4. Raximov, X., (2018). Tarjimachilik qay ahvolda. *Zamonaviy leksikografiya, frazeografiya va tarjimashunoslik masalalari*. Andijon
5. Salimova, D., (2018) She’riy tarjimada badiiy niyat va poetik mahoratning qayta ifodalanishi. *PhD diss. in phil. scien*. Tashkent.
6. Salomov, G‘., (1983) *Tarjima nazariyasi asoslari*. Toshkent, O‘qituvchi.
7. Salomov, G‘., (1979) *Do‘stlik ko‘priklari*. Toshkent, O‘qituvchi.
8. Salomov, G‘., (2022) *Til va tarjima*. Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti. (216)

ENGLISH ROMANTICISM AND IT'S DEVELOPMENT

Diana Alibekova Nuraliyevna,
Student, Chirchik State Pedagogical University
Email: vanillayevvanilla@gmail.com
Scientific advisor: Z.A. Umirova,
Teacher, Chirchik State Pedagogical University
Email: zamira_07_91@mail.ru

ABSTRACT

No other period in English literature displays more richness and variety in style, theme, and content than the Romantic Movement of the eighteenth and nineteenth centuries. Romanticism was not only a literary trend but a broad cultural phenomenon that encompassed literature, politics, history, philosophy, and art in general. This movement emerged as a reaction to the strict rules of Neoclassicism and emphasized individual emotion, imagination, and nature. In England, Romanticism had its greatest influence from the end of the eighteenth century up to 1832, and its echoes continued into the 1870s. Its primary mode of expression was poetry, though its impact was also seen in prose and drama. Despite its significance, Romanticism remains one of the most debated and misunderstood movements in literary history. Scholars have long disagreed on its core principles and definitions. The term has been used in so many different ways that some have even proposed abandoning it altogether. Nevertheless, removing the label does not eliminate the complex ideas and values associated with it. Romanticism represents a passionate revolt against rationalism, celebrating emotion over reason, the individual over society, and the natural over the artificial. It remains a defining chapter in the evolution of modern thought and artistic expression.

Key words: literature, romanticism, politics, history, philosophy, influence, disagreement

АННОТАЦИЯ

Ни один другой период в английской литературе не демонстрирует такого богатства и разнообразия стиля, тем и содержания, как Романтическое движение XVIII и XIX веков. Романтизм был не только литературным направлением, но и широким культурным явлением, охватывающим литературу, политику, историю, философию и искусство в целом. Это движение возникло как реакция на строгие нормы классицизма, акцентируя внимание на индивидуальных чувствах, воображении и природе. В Англии

романтизм оказал наибольшее влияние с конца XVIII века до 1832 года, а его отголоски сохранялись до 1870-х годов. Основной формой выражения романтизма была поэзия, хотя его влияние ощущалось и в прозе, и в драме. Несмотря на свою значимость, романтизм остаётся одним из самых спорных и неоднозначно трактуемых движений в истории литературы. Учёные до сих пор расходятся во мнениях относительно его ключевых принципов и определений. Термин использовался в столь разных значениях, что некоторые предлагали вовсе отказаться от него. Однако отказ от ярлыка не устранит сложные идеи и ценности, с ним связанные. Романтизм — это страстный протест против рационализма, восхваляющий эмоции, личность и природу. Он стал важной вехой в развитии современного мышления и искусства.

Ключевые слова: литература, романтизм, политика, история, философия, влияние, разногласия

ANNOTATSIYA

Ingliz adabiyotida XVIII va XIX asrlardagi Romantik harakatdek uslub, mavzu va mazmun jihatidan boy va xilma-xil davr yo‘q. Romantizm faqat adabiy oqim emas, balki adabiyot, siyosat, tarix, falsafa va san’atni qamrab olgan keng madaniy hodisa edi. Bu harakat neoklassitsizmning qat’iy qoidalariga qarshi norozilik sifatida paydo bo‘lib, shaxsiy tuyg‘ular, tasavvur va tabiatni asosiy qadriyat sifatida ilgari surdi. Angliyada romantizm XVIII asr oxiridan 1832 yilgacha kuchli ta’sir ko‘rsatgan, uning aks-sadosi esa 1870-yillargacha davom etgan. Asosiy ifoda shakli she’riyat bo‘lgan bo‘lsa-da, u nasr va dramaturgiyada ham sezilgan. Muhim ahamiyatiga qaramay, romantizm hali-hanuz adabiyot tarixidagi eng ko‘p tortishiladigan va noto‘g‘ri tushuniladigan harakatlardan biridir. Olimlar uning asosiy prinsiplari borasida bir fikrga kelmagan. Ushbu atama turli ma’nolarda ishlatilgani sababli, ayrimlar undan voz kechishni taklif qilgan. Biroq, bu nomdan voz kechish uning ortidagi murakkab g‘oya va qadriyatlarni yo‘qotmaydi. Romantizm — bu ratsionalizmga qarshi kurash, hissiyot, shaxs va tabiiylikni ulug‘laydi. U zamonaviy tafakkur va san’atning muhim bosqichidir.

Kalit so‘zlar: adabiyot, romantizm, siyosat, tarix, falsafa, ta’sir, kelishmovchilik

Introduction. “Romanticism” is a retrospective, 20th-century name for a literary movement created, retrospectively, by critics and historians. During the period in which it supposedly flourished, the authors subsequently seen as its embodiments—William Blake, William Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge,

Lord Byron, John Keats, and Percy Bysshe Shelley (all poets)—did not view themselves as parts of a united movement. Moreover, they wrote under the influence of, and in alliance with, writers not considered “Romantic” at all. Accordingly, this article considers them as part of lively and contested literary culture that in the ears 1780–1830 saw the rise of women writers and laboring-class writers to eminence and inaugurated the popularity of the magazine essay, the Gothic novel, and the historical novel. The period also gave rise to political journalism of lasting power, to Orientalist and travel writing, to antislavery literature, to the cults of sensibility and the picturesque, and to an unparalleled closeness between literary and scientific writing. All these contexts and genres, much explored by critics and historians since the 1980s, are featured in this article [1,227-272], [2,4-8], [3,125-126].

Literature review. Literary romanticism honors universal human emotions like love, loss, triumph, and failure. These works did not center on bold religious statements or scientific theories; instead, they highlight a collective sense of morality and right versus wrong. They existed as accessible pieces of literature that featured the common man as a character to attract the common man as a reader. The result was that ordinary people were considered worthy of respect and even celebration. Romantic works also underscored the value of nature in the richness of the human experience, as well as the need for isolation to attain emotional or spiritual growth.иThe Raven tells the story of a man grieving for his dead love (an idealized woman in the Romantic tradition) when a seemingly sentient Raven arrives and torments him, which can be interpreted literally or seen as a manifestation of his mental instability. Ralph Waldo Emerson was a very influential writer in Romanticism; his books of essays explored many of the themes of the literary movement and codified them. His 1841 essay Self-Reliance is a seminal work of Romantic writing in which he exhorts the value of looking inward and determining your own path, and relying on only your own resources.[1,227-272], [2,4-8], [3,125-126].

Jane Austen: Pride and Prejudice, Sense and Sensibility; William Blake: «Songs of Innocence and of Experience»; Charlotte Brontë: Jane Eyre; Emily Brontë: Wuthering Heights; Robert Burns: «A Red, Red Rose», «To a Mouse»; John Clare: «I Am!», «Autumn»; Samuel Taylor Coleridge: «The Rime of the Ancient Mariner»; James Fenimore Cooper: The Leatherstocking Tales, The Last of the Mohicans; Emily Dickinson: «Because I Could Not Stop for Death», «‘Hope’ Is the Thing with Feathers»; Johann Wolfgang von Goethe: The Sorrows of Young Werther; Nathaniel Hawthorne: The Scarlet Letter; T.A. Hoffmann: «The Sandman»; Washington Irving: «The Legend of Sleepy Hollow», «Rip Van

Winkle»; John Keats: «Ode to a Nightingale»; Lord Byron: Don Juan; Edgar Allan Poe: «Annabel Lee», «The Raven»; Walter Scott: Rob Roy, Ivanhoe; Percy Bysshe Shelley: «Ozymandias», «To a Skylark»; Mary Shelley: Frankenstein; William Wordsworth: «I Wandered Lonely as a Cloud», «The Prelude».

Literary Romanticism was deeply invested in the exploration of individualism and emotional depth. Unlike the rationalism and empiricism of the Enlightenment, Romantic writers valued personal intuition and emotional authenticity over cold logic or scientific reasoning. The Romantic movement sought to capture the complexities of the human soul, often delving into intense feelings like melancholy, wonder, and existential despair. Many works from this period feature protagonists who are misunderstood or rejected by society, highlighting a conflict between the individual and the collective. This internal struggle often leads to a profound sense of isolation, as seen in the works of William Blake and Mary Shelley, where the characters’ emotional journeys are framed by their detachment from society and their deep connection with nature. The Romantics saw nature not just as a backdrop for human activity, but as an active force capable of inspiring emotional transcendence and self-realization. In poetry, nature became a mirror for the individual’s inner turmoil, often symbolizing freedom or the sublime, a concept that represented an idealized state of beauty and power beyond human comprehension.

This idea of the sublime is particularly evident in the poetry of Samuel Taylor Coleridge, whose work portrays nature as both awe-inspiring and terrifying, evoking a simultaneous sense of beauty and dread. Coleridge’s The Rime of the Ancient Mariner is a prime example of this duality, where the natural world is not merely a picturesque landscape but an environment that influences the emotional state of the characters. In a similar vein, the poetry of William Wordsworth, while more focused on the harmonious aspects of nature, also presents nature as a space for emotional and philosophical growth. Wordsworth’s I Wandered Lonely as a Cloud captures the spiritual rejuvenation that comes from the contemplation of nature, showcasing the Romantic belief in the restorative power of solitude and nature's ability to heal the weary soul.

Romanticism also celebrated the power of the imagination as a means of transcending the limits of reality. Writers like Edgar Allan Poe and Nathaniel Hawthorne employed dark, Gothic elements in their works, creating a sense of psychological depth and exploring themes of guilt, obsession, and madness. The Raven, for example, reflects the dark side of Romanticism, where the mind’s descent into grief and madness becomes a central theme. In contrast, the works of authors like Jane Austen emphasize the emotional depth within the confines of

social expectations, highlighting the tension between personal desires and societal norms. Austen’s novels often explore the complexity of human relationships and the emotional undercurrents that drive characters’ decisions.

Thus, Romanticism, while diverse in its treatment of subjects and forms, united writers in their exploration of the human condition, celebrating both its grandeur and its frailties. By examining the inner lives of characters and their connections to the natural world, Romantic writers sought to uncover a deeper understanding of humanity, one that was not limited by reason or convention but was driven by passion, imagination, and the pursuit of individual freedom.

Results and discussions. The ebullient, creative Romanticism of the 1960s has fared least well under trial by feminist criticism, especially under trial by those critics began their career under its spell and now resent their obeisance its often misogynist principals. One ofthe reasons is simple enough: women writers have suffered most of all from the mania for canonicity Romanticism practised and inspired-still inspires, if we may judge by the Wu anthologies under review [3, 125]. As with feminism generally, the first and in many ways least controversial task is one of recovering those women writers who have remained too long neglected. Thus far, Mary Shelley and Dorothy Wordsworth have entered the syllabus, if not the canon, by association-or by antagonism, as the case may be; poets Anna Lretitia Barbauld, Mary Robinson, Charlotte Smith, Felicia Hemans now seem assured of a place in spite of the sluggish response to critical and theoretical resolutions [1, 227] (editions and journal articles are still hard to come by). What remains unresolved by feminist studies of the Romantic period is not so much the canonical status of these and other women writers, as the status of canonicity itself, for the indignation that would restore to them both credibility and a reading public and the cultural programme undertaken to effect that restoration are often an expression of precisely the 'masculinist' ideology under attack. Just how masculinist that ideology has always been is another reason why Romanticism fares badly in feminist revision. Studies analysing the personal lives of the major poets have revealed the extensive exploitation of the women close to them; studies analysing the literary scene of the major poets and their women competitors have revealed an anxiety not a little responsible for that pronounced masculinism [2, 4]; 11 studies analysing 'the politics of desire' in the poetry of the major poets have revealed the ambivalence of its frequent exaltation of the feminine. 12 Admittedly, in a number of the earlier studies it was a case of 'heads', the feminists won; 'tails', the male Romantic poets lost. Most of the work in recent ears has moved beyond resentment, however, a fact registered by the number of male writers amongst the feminist revisionists of Romanticism. One possibility being canvassed by scholars

like Anne K. Mellor is that of a 'feminine romanticism' distinct from its masculine counterpart, one that challenges or rejects the self-preoccupation and self-assertion of the creativelvisionary. Insofar as aspects of Mellor's thesis make it first-cousin to Marxism, it invokes another reason for Romanticism's bad reputation amongst feminists: the ahistorical abstraction and essentialism that encouraged such partial abbreviations and distortions as the work of art as an autonomous (organic) aesthetic object; (male) genius; (creative) 'literature'; the (masculine) canon; and so on. But here, as its relation to Marxism suggests, feminism joins forces with historical cultural materialists of a variety of persuasions [5].

To expand on the discussion of Romanticism in the context of feminist criticism, it is important to explore how Romanticism's legacy, especially during the 1960s, continues to be problematic when examined through a feminist lens. While the era is often celebrated for its revolutionary embrace of the individual and the imaginative, it is equally critiqued for its often exclusionary and patriarchal structures, which were foundational to its development. Many of the most celebrated Romantic poets, such as Lord Byron, William Wordsworth, and Samuel Taylor Coleridge, are now under intense scrutiny for their personal behaviors, which frequently involved the exploitation and objectification of women. Romanticism's image as a movement centered around freedom and self-expression is thus complicated by the realities of its gender dynamics.

Feminist scholars have been particularly concerned with how the canon of Romanticism has traditionally marginalized or completely erased the contributions of women writers. While some notable female figures, like Mary Shelley and Dorothy Wordsworth, have gradually been incorporated into the broader discussion, this inclusion is often framed within the context of their relationships with more famous male poets, rather than their independent literary achievements. This dynamic reflects a broader issue within the canonization process, where women writers are often relegated to secondary status, or their works are read through the lens of their connections to male authorship. Thus, the feminist effort to restore these voices is not only a question of recognition but also of reevaluating the very notion of the literary canon itself, which has historically been defined by masculine ideals.

What is striking about feminist revisionist approaches is their growing awareness of the need to move beyond mere resentment of the patriarchal structures that have dominated Romanticism. Recent scholarship, as noted by Anne K. Mellor and others, suggests that instead of simply challenging Romanticism’s masculine legacy, there is room to imagine a "feminine romanticism" that diverges

from the traditional heroic model of male genius. This form of Romanticism would emphasize collaboration, connection, and the expression of female experience, providing a more inclusive and diversified understanding of what constitutes creativity and artistic vision. Mellor’s work, which draws from feminist, Marxist, and cultural materialist theories, calls for an examination of Romanticism as not only a product of individual genius but as a cultural construct deeply embedded in historical and social contexts. It also critiques the abstraction of the Romantic ideal as a singular, autonomous genius, suggesting instead that the production of art is always situated within a web of material conditions and historical forces, including gender dynamics.

Conclusion. Romanticism in literature marked a revolutionary shift that praised human emotions, creativity, and independence, drawing inspiration from the beauty of nature and the sublime. The writings of Romantic writers such as Wordsworth, Coleridge, Shelley, and Poe remain alluring to audiences today, with the movement's impact evident in contemporary literature and society. The lasting impact of Romanticism stands as evidence of the enduring strength of human resilience and the boundless possibilities of creativity and emotion., and independence, drawing inspiration from the beauty of nature and the sublime. The writings of Romantic writers such as Wordsworth, Coleridge, Shelley, and Poe remain alluring to audiences today, with the movement's impact evident in contemporary literature and society. The lasting impact of Romanticism stands as evidence of the enduring strength of human resilience and the boundless possibilities of creativity and emotion [6].

REFERENCES

I. Scientific and theoretical literature:

1. David Duff, Nicholas Halmi, Fiona Stafford, Martin Procházka, Laurent Folliot. Romanticism and Periodisation: A Roundtable. Romantic Studies Journal, 2022, vol. 34, pp. 227-272.
2. Romantic Period (1796-1832) in English Literature, pp. 4-8, 2023.
3. Duncan Wu, ed. Romanticism: An Anthology. Oxford: Blackwell, 1994, pp. 125-126.
4. Duncan Wu, ed. Romanticism: A Critical Reader. Oxford: Blackwell, 1995, pp. 125-126.

ГАП ҚУРИЛМАЛАРИДА СЕМАНТИК- СИНТАКТИК НОМУТАНОСИБЛИГИНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ ҲАҚИДА

Шеронов Бойирбой Ғозибоевич,
Академик Бобожон Ғафуров номидаги Хужанд давлат университети,

ўзбек тили ва унинг таълими методикаси кафедраси мудири, филология фанлари номзоди, доцент

Таянч сўзлар: семантик, синтактик, номутаносиблик, эргаш гапли қўшма гап, синтактик алоқа, синтактик муносабат.

Мақолада эргаш гапли қўшма гапларда семантик-синтактик номутаносиблик баъзи кўринишлари таҳлил қилинади. Эргаш гапли қўшма гапларда семантик-синтактик номутаносибликнинг икки тури ажратилади: парадигматик номутаносиблик, синтагматик номутаносиблик. Бундай номутаносиблик эргаш гапли қўшма гапларнинг синтетик тип эргаш гапли қўшма гап турларида фаол амал қилиши уқтирилади.

Некоторые вопросы семантико-синтаксической ассиметрии в сложноподчинённых предложениях

Ключевые слова: семантический, синтактический, асимметрия, сложноподчинённые предложения, синтаксическая связь, синтаксические отношения.

В статье анализируются некоторые вопросы семантико-синтаксической ассиметрии в сложноподчинённых предложениях. В сложноподчинённых предложениях выделяется две разновидности асимметрии: парадигматическая ассиметрия, синтагматическая ассиметрия. Указывается, что она активно функционируется в сложноподчинённых предложениях синтетического типа.

Эргаш гапли қўшма гаплар тил синтактик системасининг юқори сатҳ ҳодисаларидан саналиб, улар сўз бирикмаларига изоморф мақомидаги бутунликдир. Эргаш гапли қўшма гапларнинг сўз бирикмаларига изоморфлиги қисмларининг синтактик алоқа ва синтактик муносабатга кўрадилар: сўз бирикмалари ҳам тобеланиш ва тобедошлик алоқаларига кўра ҳосил бўлса, эргаш гапли қўшма гап қисмалари ҳам ана шу алоқалар ёрдамида бирикади. Атрибутив, поссесив, объектли, релятив муносабатлар сўз бирикмалари структураси учун ҳам, эргаш гапли қўшма гаплар структураси учун ҳам хосдир [4,22].

А.Нурмоновнинг эътроф этишича, синтактик сатҳда шакл ва мазмун номутаносиблигини содда гап мисолида ўрганган Н.Маҳмудов кейинчалик бундай муносабатни қўшма гаплар мисолида ҳам тадқиқ этади [6,75]. Содда ва қўшма гапларда шакл ва мазмун номутаносиблигини бир-бирига қиёслаб ўрганиш натижасида муаллиф бундай гапларнинг шакл ва мазмун номутаносиблигида иккита тамойил амал қилиши ҳақидаги жуда муҳим

хулосага келади. Унинг фикрича, содда гаплар доирасидаги мазмуний-синтактик номувофиқлик, асосан, тилдаги тежаш тамойилининг намоён бўлиши сифатида юзага келса, қўшма гаплардаги бундай номувофиқликнинг замини тилдаги ортиқчалик тенденциясига бориб тақалади [6,76].

Бошқача айтганда, лисоний ортиқчалик ва лисоний тежамлилик қанчалик фарқ қилмасин, улар шунчалик ёндош ва мунсабатдошдир. Биринчисида шаклий бирликлар маъновий қийматга эга бўлмайди, иккинчисида, аксинча, маъновий бирликлар моддий шаклга эга бўлмайди. Муҳими шундаки, “тежамлилик” ҳодисасида маъновий бирликлар кўп (ортиқча) бўлади; ортиқчаликда шаклий бирликлар кўп (ортиқча) бўлади[7,3]. Дарҳақиқат, *Ҳалол (киши) тўғри ишлайди* гапининг синтактик қурилмаси орқали ифодаланиши лозим бўлган маъно қамрови *Ким ҳалол бўлса, у тўғри ишлайди* гапининг шаклий қурилмаси орқали ифодалаш мумкин. Муҳими яна шундаки, ортиқчалик белгисига эга бўлган кейинги қурилма ҳам тил синтактик системасида муҳим ва аҳамиятли ҳодисалардан бири сифатида характерланади.

Бу ҳол гап бўлакларининг номалий мавқе билан боғлиқ ҳолда ҳам юзага келади.Аниқроғи , гап мазмун ифода жабҳасининг ноамалий мавқеи билан алоқадор бўлади. Синтагматик номутаносиблик туфайли гап таркибидаги сўзлар миқдори билан гап бўлаклари миқдори мувофиқ келмайди. Масалан, *Кўп ўқиган кўп билади* типидги жумларда гапнинг мазмун ва ифода жабҳасига хос номутаносиблик мавжуд. Гап мазмун жабҳасида маъновий бирликлар (субъект, унинг атрибути, предикат, унинг атрибути) миқдори тўртта бўлишига қарамай, унинг ифода жабҳаси икки функционал қисмдан иборат: эга ва кесим.Гап мазмун қамровидаги субъект атрибути ва предикат атрибути тушунчалари моддийлаштирувчи лексик бирликлар мавжуд бўлса-да (кўп; ўқиган; кўп: кўп билади), улар (лексик бирликлар) мустақил функқионал мавқеига эга эмас: субъектнинг атрибути, предикатнинг атрибути маъноларини билдирувчи лексик бирликнинг эганинг ва кесимнинг синтактик мавқеларига тортилган-гап мазмун ва ифода жабҳасининг синтагматик характердаги номутаносиблиги вужудга келган [1,18-19]

Н.Маҳмудов ўзбек тилидаги эргаш гапларни ўрганишда Ғ.Абдураҳмонов, М.А.Аскарова, А.Бердиалиевларнинг илмий тадқиқотлари алоҳида диққатга сазовор эканлигини таъкидлайди [5, 214] Айниқса, А.Бердиалиевнинг тадқиқотлари ана шу йўналишдаги ўзбек тилшунослигидаги дастлабки ишлардан бири эканлигини уқтириб, эргаш гапли қўшма гаплардаги парадигматик ва синтагматик, мазмуний-

сигнификатив хусусиятлари, улардаги синтактик омонимия, полисемия, кўп функционаллик каби бир қатор масалалар чуқур тадқиқ этилганлигини эътироф этади [5, 215]

Гап қурилиши бирликларига ўзига хос лисоний рамз мақомида бўлади.Уларда барча рамзий бирликарга хос қонуниятлар амал қилади.Шу боис гапнинг шаклий (ифода) ва маъновий жабҳаларида баъзан номутаносибликлар содир бўлиб туради.

Синтактик бирликларнинг маъно ва шакл жабҳаларида кўзга чалинувчи бундай номутаносиблик икки хилдир: парадигматик номутаносиблик ва синтагматик номутаносиблик (7,7.). Муҳими шундаки, бошқа синтактик бутунликларда кузатилувчи шакл ва маъно мутаносиблиги ёхуд номутасносиблиги эргаш гапли қўшма гап қурилмаларида ҳам кўзга ташланади. Масалан, *Ер тўймай, мол тўймас (мақол)* жумласида *“ер ва унинг тўймаслиги*”, *“мол ва унинг туймаслиги”* денотатларига асосланувчи лисоний маънолар (сигнификатлар) бирдан ортиқ: шарт, пайт, сабаб ва натижада маънолари бир структурада синхрон тарзда қоришиқ (синкрет) ифодаланган. Бу нарса мазкур қўшма гапда шакл ва маъно номутаносиблиги (асимметрия)ни вужудга келтирган. *“Бу шундай ўлкаки,... Унинг қучоғида туғилар баҳор”. (Қ.Қулиев)* қўшма гапидаги шакл ва маъно муносабатида синтактик-семантик номувофиқликнинг яна бошқа кўриниши мавжуд. Мазкур жумла лисоний моддийлаштирган нутқ вазияти жуда содда. Унинг мазмуни бир денонатив асосга эга. Уни “Бу қучоғида бахт туғиладиган ўлкадир” тарзида содда гап билан унга маънодош муқобил саналувчи қўшма гапнинг мантиқий асоси фарқ қилмайди. *Бу шундай ўлкаки, унинг қучоғида туғилар баҳор”* қўшма гапида синтактик-семантик номутаносиблик мавжуд. Бу номутаносиблик “ер тўймай, мол тўймас” гапида оддий шакл бирдан ортиқ семантик мураккаб маънолар ифодаланган бўлса, *“Бу шундай ўлкаки,...* гапида мураккаб шаклда оддий мазмун ифодаланган. Биринчи қўшма гап структурасига хос номутаносиблик махсус адабиётларда парадигматик номутаносиблик деб аталувчи турга мансуб бўлса, кейинги гапдаги номувофиқлик синтагматик номутаносиблик деб ажратилувчи турга мансубдир.

Эргаш гапли қўшма гаплар ва уларнинг конкрет структураларида шакл ва маъно номутаносиблигининг ҳар икки кўриниши баравар иш кўраверади. Парадигматик номутаносибликка кўра қўшма гапларнинг омонимик, кўп маънолилик каби хусусиятлари намоён бўлади (Берд.1, 14). Синтагматик номутаносибликка кўра эргаш гапли қўшма гапларнинг ё қўшма гаплар билан, ё содда гаплар билан маънодошлиги (синонимияси) вужудга келади.

Чунки ниманинг ортиқча, ниманинг етишмаслиги денотатив асоси муштарак бўлган гапларни қиёслаш орқали амалга ошади. Денотатив асоси муштарак бўлган тил бирликлари одатда синонимия ҳодисаси қамровида бўлади. Шунинг учун ҳам *“Бу шундай ўлкаки, . . . унинг қучоғида туғилар баҳор”* билан *“ бу қучоғида баҳор туғиладиган ўлкадир*” жумлалари синоним гаплардир.

Парадигматик ва синтагматик характердаги номутаносиблик эргаш гапли қўшма гапларнинг деярли барча тип ва кўринишларида мавжуд бўлаверса-да баъзан улар эргаш гапли қўшма гапнинг типларига кўра хосланиш хусусиятига ҳам эга. Шу жиҳатдан қараганда, синтактик номутаносибликнинг қамрови бир оз чекланади. У одатда синтетик тип тарзида ажратилувчи эргаш гапли қўшма гаплар структурасида фаол амал қилади. Синтетик тип эргаш гапли қўшма гаплар эргаш гапли қўшма гапларнинг тобе қисми (эргаш гап) ҳоким қисми (бош гап)нинг гап бўлакларидан бирининг изоҳловчи, унинг маъносини ифода этувчи кўринишдир. Масалан, *Узоқ умр кўраётган кишиларга шу нарса хоски, улар ҳаммаси оилали кишилардир* (“Тафаккур гулшани”) жумласида эргаш гап характеридаги иккинчи қисм, бош гап ҳукмидаги биринчи қисмнинг эгаси (шу нарса)ни изоҳлаган, унинг маъносини рўёбга чиқарган. Бу гап гарчанд мураккаб шаклга эга бўлса-да, ундаги мазмун оддийдир. Уни *“ Узоқ умр кўраётган кишиларга оилалик хосдир”* тарзидаги содда гап орқали ҳам ифодалаш мумкин.

Синтагматик номутаносиблик синтетик тип эргаш гапли қўшма гапларнинг “бош гап+ эргаш гап” тартибида тузилувчи турларида ҳам, “эргаш гап+ бош гап” тартибида тузулувчи турларида ҳам бир хил амал қилаверади. Лекин шуниси ҳам борки, “ эргаш гап + бош гап” тартибида тузилувчи эргаш гарли қўшма гапларда нисбатан шаклий ортиқчалик кўпроқ бўлади. Уларда мантиқий (денонатив) асосга эга бўлмаган лекин бирликларнинг миқдори зиёд бўлади. Масалан, *Ким агар оғир яшаса, у енгил ўлади* (Шуҳрат) жумласида ким, у сўзлари мантиқий қийматга эга эмас. Қиёсланг: Оғир яшаган енгил ўлади.

Эргаш гапли қўшма гап структурасига мутаносиблик ёхуд номутаносибликни ўрганишнинг назарий ва аҳамияти катта. Бу нарса эргаш гапли қўшма семантик синтаксисининг ҳали ҳал этилмаган кўп масалаларига ойдинлик киритади.

Адабиётлар

1.Абдусаматов Р.А. Ўзбек тилида гап бўлакларининг ноамалий мавқеи масаласи. Филол.фан.номзоди.дисс.автореферати. Самарқанд,1994.-23 б.

2.Бердиалиев А.Эргаш гапли қўшма гап конструкциялари семантик-сигнификатив парадигматика.Тошкент:”Фан”, 1989.-107 б.
3.Бердиалиев А.Ўзбек тили эргаш гапли қўшма гапларда синтактик алоқа ва синтактик муносабатлар.Тошкент,1993.-102 б.
4.Бердиалиев А.Шеронов Б.Ўзбек тили синтаксиси.Университет ва педагогика олимй ўқув юртлари филология факултетларининг талабалари учун дасрлик.-Хужанд: Раҳим Жалил номидаги давлат нашриёти, 2010.-232 б
4.Маҳмудов Н. Ўзбек тилидаги содда гапларда семантик-синтактик асимметрия.-Тошкент: Ўқитувчи, 1984.-124 б.
5.Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солиҳўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси.Тошкент: “Фан”, 1992.-294 б.
6.Нурмонов А. Эргаш гапли қўшма гапларнинг янгича тадқиқи // АДУ Илмий хабарнома, - № 2. 2011. – Б. 75-78.
7.Шеронов Б.Ғ. Ўзбек тили гап қурилишида лисоний ортиқчалик. Филол.фан.номзоди.дисс.автореферати. Тошкент,1996.-21 б.

SHODMONQUL SALOM SHE'RIYATIDA TASAVVUFIY OBRAZLAR

Ismigul Sobirova,
Qo'qon DU O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek she'riyari vakili Shodmonqul Salom she'riyatida tasavvufiy obrazlar, ramzlar va timsollarning badiiy talqini tadqiq etilgan. Shoirning ijodida Sharq mumtoz adabiyoti an'analarining davomiylik masalasi, tasavvufiy g'oyalarning zamonaviy she'riyatdagi ifodalanish shakllari va ulardagi milliy-ma'naviy qadriyatlar aksi tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada Shodmonqul Salom she'riyati badiiy-estetik jihatdan o'rganilgan, shoirning tasavvufiy obraz va ramzlardan foydalanish mahorati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: zamonaviy o'zbek she'riyati, tasavvuf, ilohiy ishq, fano, baqo, ma'rifat, pir, solik, tasavvufiy ramzlar, badiiy obrazlar, zamonaviylik va an'anaviylik.

Аннотация: В данной статье исследуется художественная интерпретация суфийских образов, символов и метафор в поэзии современного узбекского поэта Шодмонкула Салома. В работе анализируются вопросы преемственности традиций восточной классической литературы в творчестве поэта, формы выражения суфийских идей в современной поэзии и отражение в них национально-духовных ценностей. Также в статье изучается поэзия Шодмонкула Салома с художественно-эстетической точки зрения, освещается мастерство поэта в использовании суфийских образов и символов.

Ключевые слова: современная узбекская поэзия, суфизм, божественная любовь, фано, бако, просвещение, пир, солик, суфийские символы, художественные образы, современность и традиции.

Abstract: This article explores the artistic interpretation of Sufi images, symbols, and metaphors in the poetry of contemporary Uzbek poet Shodmonqul Salom. The paper analyzes the continuity of Eastern classical literature traditions in the poet's work, the forms of expression of Sufi ideas in modern poetry, and the reflection of national and spiritual values in them. The article also studies Shodmonqul Salom's poetry from an artistic and aesthetic perspective, highlighting the poet's mastery in using Sufi images and symbols.

Keywords: modern Uzbek poetry, Sufism, divine love, fana, baqa, enlightenment, pir, solik, Sufi symbols, artistic images, modernity and tradition.

Zamonaviy o‘zbek she'riyatining yorqin namoyandalaridan biri bo‘lgan Shodmonqul Salom ijodi milliy adabiyotimizning muhim sahifalaridan birini tashkil etadi. Uning she'riyati nafaqat zamonaviy mavzular, balki milliy adabiy an'analarimiz, xususan, tasavvuf adabiyoti an'analarining davomiyligini ham o‘zida mujassam etgan. Shodmonqul Salom she'riyatida tasavvufiy obrazlar, ramzlar va timsollarning qo‘llanilishi shoirning mumtoz adabiyotimizga, milliy-ma'naviy qadriyatlarimizga bo‘lgan chuqur hurmatini ko‘rsatadi.

Tasavvuf tushunchasi Sharq falsafasi va adabiyotida muhim o‘rin tutib, u ko‘p asrlar davomida adabiyotimiz rivojiga katta ta'sir ko‘rsatgan. Tasavvuf – insonni ruhiy kamolotga etkazishga qaratilgan ta'limot bo‘lib, uning asosida ilohiy ishq, nafs tarbiyasi, haqiqatni anglash, ma'rifat yo‘liga kirish kabi g'oyalar yotadi. Bu ta'limot o‘zbek mumtoz adabiyotida Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Boborahim Mashrab kabi ulug' siymolarning ijodida yorqin aks etgan.

Zamonaviy o‘zbek she’riyatida ham tasavvufiy g‘oyalar, obrazlar va ramzlarning qo‘llanilishi davom etmoqda. Bu jihatdan Shodmonqul Salom ijodi alohida ahamiyatga ega. Shoirning she'rlarida tasavvufiy obrazlar va ramzlar zamonaviy mazmun va shakllarda namoyon bo‘ladi, bu esa uning ijodini an'ana va zamonaviylikning uyg'unligi nuqtai nazaridan o‘rganishni talab etadi. Zamonaviy o‘zbek she'riyatida tasavvufiy an'analarning davom ettirilishi, xususan, Shodmonqul Salom ijodida tasavvufiy obrazlar va ramzlarning qo‘llanilishi hali etarlicha o‘rganilmagan. Bu mavzuni tadqiq etish zamonaviy o‘zbek she'riyatining rivojlanish tendensiyalarini, undagi an'anaviylik va zamonaviylik dialektikasini chuqurroq anglashga yordam beradi. Shodmonqul Salom she'riyatida tasavvufiy obrazlar va ramzlarning badiiy talqinini o‘rganish, ularning zamonaviy

she'riyatdagi o‘rnini aniqlash va shoirning tasavvufiy obrazlardan foydalanish mahoratini yoritib berishdan iborat.

Shodmonqul Salom she'riyatida tasavvufiy obrazlarning badiiy talqinini o‘rganish natijasida quyidagi muhim jihatlar aniqlanadi:

1.Ilohiy ishq obrazi. Shodmonqul Salom she'riyatida ilohiy ishq obrazi markaziy o‘rinni egallaydi. Shoirning ko‘plab she'rlarida ishq faqat insoniy tuyg'u emas, balki ilohiy mohiyatga ega bo‘lgan, insonni ma'naviy kamolotga etaklovchi kuch sifatida tasvirlanadi. "Ilohiy ishq" she'rida shoir:

"Bu ishq oddiy emas, ilohiydir u,
Qalbni poklaydi har g'ubor, zangdan.
Yurakni nurlantiradi bu tuyg'u,
Insonni yuksaltiradi hayvondan."[1:56]

Bu misralarda tasavvufiy ta'limotning asosiy g'oyalaridan biri – ilohiy ishq orqali insonning ruhiy-ma'naviy poklanishi va yuksalishi g'oyasi ifodalangan.

Shodmonqul Salom she'riyatida tasavvufiy ta'limotning muhim obrazlaridan bo‘lgan solik (tasavvuf yo‘liga kirgan shaxs) va pir (murshid, ustoz) obrazlari ko‘p uchraydi. "Pir izidan" she'rida:

"Pirim izidan boraman,
Yo‘llarida nur ko‘raman.
Har so‘zidan ma'no topib,
Qalbimni obod qilaman."[2: 83]

Bu misralarda solikning pir izidan borishi, uning ko‘rsatmalariga amal qilishi orqali ma'rifat yo‘lida ilgarilab borishi g'oyasi ifodalangan.

Tasavvuf falsafasining muhim kategoriyalaridan bo‘lgan fano (o‘zlikni yo‘qotish, ilohiy zotda erish) va baqo (Allohda boqiy bo‘lish) tushunchalari ham Shodmonqul Salom she'riyatida o‘z aksini topgan. "Fano yo‘li" she'rida:

"O‘zlikdan kechmoqlik – fano yo‘lidir,
Nafsni engmoqlik – baqo saridir.
Kibrni tark etib, kamtarin bo‘lib,
Ruhiy yuksalmoqlik – Xudo saridir."

Bu misralarda tasavvufiy ta'limotning asosiy g'oyalaridan biri – o‘zlikdan kechish, nafs va kibrni engish orqali ruhiy kamolotga erishish g'oyasi ifodalangan.

Tasavvufiy ramzlar tizimi. Shodmonqul Salom she'riyatida tasavvufiy adabiyotga xos bo‘lgan ramzlar tizimi keng qo‘llanilgan. Jumladan, "may" (ilohiy ishq, ma'rifat), "soqiy" (murshid, pir), "mayxona" (xonaqoh, ma'rifat maskani), "qadah" (qalb), "sharob" (ilohiy ma'rifat) kabi ramziy obrazlar shoirning ko‘plab she'rlarida uchraydi. "Mayxona siri" she'rida:

"Bu mayxonada ichilgan may,

Oddiy sharobdan o‘zgadir.
Bu erda soqiy tutgan qadah,
Ma'rifat bilan to‘lgaydir.

Bu misralarda mayxona – ma'rifat maskani, may – ilohiy ma'rifat, soqiy – murshid, qadah – qalb ma'nolarida qo‘llanilgan.

Nur va zulmat obrazlari. Shodmonqul Salom she'riyatida nur va zulmat qarama-qarshiligi tasavvufiy ma'noda ko‘p qo‘llaniladi. Nur – ilohiy ma'rifat, haqiqat, ezgulik timsolidir, zulmat esa jaholat, nafs, yovuzlik timsoli sifatida keladi. "Nur sari" she'rida:

"Zulmatdan chiqib, nur sari bormoq –
Insonning azaliy intilishidir.
Qalbdagi nurni topib, ardoqlab,
Ma'rifat yo‘lida ulg'ayishidir."

Bu misralarda zulmatdan nurga, ya'ni jaholatdan ma'rifatga intilish g'oyasi ifodalangan.

Yo‘l obrazi. Tasavvufiy adabiyotning an'anaviy obrazlaridan biri bo‘lgan yo‘l obrazi Shodmonqul Salom she'riyatida ham muhim o‘rin tutadi. Yo‘l – ma'rifat yo‘li, haqiqatga erishish yo‘li, ruhiy kamolot yo‘li sifatida talqin etiladi. "Ma'rifat yo‘li" she'rida:

"Bu yo‘l oson emas, mashaqqatlidir,
Sinov va to‘siqlar ko‘p uchrar unda.
Ammo bu yo‘lda kim sabr-toqatli,
Maqsadga etishur, albatta, shunda."[3:71]

Bu misralarda ma'rifat yo‘lining murakkabligi, ammo sabr-toqat bilan bu yo‘lda ilgarilab borish g'oyasi ifodalangan.

Shuningdek, Shodmonqul Salom she'riyatidagi tasavvufiy obrazlar va ramzlar faqat an'anaviy ma'nolarida emas, balki yangicha talqinlarda ham qo‘llaniladi. Shoir tasavvufiy obrazlarni zamonaviy hayot, zamonaviy inson ruhiyati va zamonaviy muammolar kontekstida qayta tushunadi va talqin etadi. "Zamonaviy darvesh" she'rida:

"Kostyum-shim kiygan zamonaviy darvesh,
Qo‘lida telefon, belida soat.
Tashqi ko‘rinishi zamonaviydir,
Ammo qalbida – azaliy sa'odat."[4:21]

Bu she'rda an'anaviy tasavvufiy obraz bo‘lgan "darvesh" zamonaviy ko‘rinishda tasvirlangan, bu esa shoirning an'anaviy obrazlarni yangilash, ularni zamonaviy kontekstga moslash mahoratini ko‘rsatadi.

Uchinchidan, Shodmonqul Salom she'riyatida tasavvufiy obrazlar ko‘pincha milliy-ma'naviy qadriyatlar, milliy o‘ziga xoslik bilan bog'liq holda tasvirlanadi. Shoirning she'rlarida tasavvufiy g'oyalar milliy ruh, milliy tafakkur va milliy mentalitet bilan chambarchas bog'liq holda ifodalanadi.

XULOSA: Shodmonqul Salom she'riyati zamonaviy o‘zbek adabiyotida tasavvufiy an'analarning davomiyligini ta'minlovchi muhim adabiy hodisa hisoblanadi. Shoirning ijodida tasavvufiy obrazlar, ramzlar va timsollar zamonaviy kontekstda, yangicha badiiy-estetik talqinlarda namoyon bo‘ladi. Shoirning she'rlarida tasavvufiy ta'limotning asosiy g'oyalari – ilohiy ishq, ma'rifat yo‘li, nafs tarbiyasi, ruhiy kamolot, fano va baqo kabi tushunchalar yangicha poetik shakllarda, zamonaviy insonning ruhiy-ma'naviy ehtiyojlari nuqtai nazaridan talqin etiladi. Shodmonqul Salom she'riyatida tasavvufiy obrazlar tizimi (pir, solik, soqiy, may, mayxona, yo‘l, nur, ko‘zgu va boshqalar) an'anaviy ma'nolar bilan bir qatorda, yangicha konnotatsiyalarda ham qo‘llaniladi, bu esa shoirning ijodida an'ana va zamonaviylikning dialektik birligini ta'minlaydi. Shoirning tasavvufiy obrazlardan foydalanish mahorati uning she'rlarini badiiy-estetik jihatdan boyitib, ularga ko‘p qatlamli ma'no va chuqur falsafiy mazmun baxsh etadi. Bu esa shoirning ijodini zamonaviy o‘zbek she'riyatining muhim qismi sifatida baholashga asos bo‘ladi. Shodmonqul Salom she'riyatidagi tasavvufiy obrazlar milliy adabiy an'analarimiz bilan zamonaviy adabiy jarayonlar o‘rtasidagi vorisiylikni ta'minlash, milliy-ma'naviy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirish, zamonaviy jamiyatdagi ma'naviy-axloqiy muammolarni badiiy hal etishda muhim rol o‘ynaydi. Shoirning tasavvufiy obrazlardan foydalanish tajribasi zamonaviy o‘zbek she'riyatida an'anaviylik va zamonaviylikning uyg'unlashuvi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning mushtarakligi, mumtoz adabiy an'analarning davomiyligini ta'minlash masalalarini o‘rganishda qimmatli material bo‘lib xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, Shodmonqul Salom she'riyatidagi tasavvufiy obrazlarning badiiy talqini zamonaviy o‘zbek she'riyatidagi muhim adabiy-estetik hodisa bo‘lib, u milliy adabiyotimizning boy an'analarini davom ettirish, ularni zamonaviy kontekstda yangicha talqin etish va rivojlantirish imkoniyatlarini ko‘rsatib beradi. Shoirning tasavvufiy obrazlar va ramzlardan foydalanish tajribasi zamonaviy o‘zbek she'riyatining badiiy-estetik imkoniyatlarini kengaytirish, uning ma'naviy-falsafiy mazmunini chuqurlashtirish yo‘llarini ko‘rsatib beruvchi qimmatli adabiy tajriba sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Salom, Sh. (2015). _Qalb ko‘zgusi_. Toshkent: "Sharq" nashriyoti.
2. Salom, Sh. (2017). _Ruhiy sayohat_. Toshkent: "Yangi asr avlodi" nashriyoti.
3. Salom, Sh. (2019). _Ilohiy sado_. Toshkent: "O‘qituvchi" nashriyoti.

4. Salom, Sh. (2020). _Ko‘ngil manzillari_. Toshkent: "Adabiyot" nashriyoti.
5. Qosimov, B. (2016). _Tasavvuf va o‘zbek adabiyoti_. Toshkent: "Fan" nashriyoti.
6. Sirojiddinov, Sh. (2018). _Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili_. Toshkent: "Akademnashr" nashriyoti.
7. Komilov, N. (2015). _Tasavvuf_. Toshkent: "Movarounnahr" nashriyoti.
8. Is'hoqov, Y. (2016). _So‘z san'ati so‘zligi_. Toshkent: "O‘zbekiston" nashriyoti.
9. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.
10. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.
11.Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
12. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.
13. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.
14. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.
15.Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548
16. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

5- SHO‘BA: ADABIYOT VA TILNING SHAXS PSIXOLOGIK VA MA’NAVIY RIVOJIGA TA’SIRI

JOZEF NAYNING “YUMSHOQ KUCH” KONSEPSIYASI VA UNGA YONDOSH KONSEPSIYALARNING SIYOSIY-MA’NAVIY VA FALSAFIY JIHATLARI

B.Aliyev,
TDIU “Falsafa” kafedrasi professori,
falsafa fanlari doktori

Jozef Nayning “Yumshoq kuch” (Soft Power) konsepsiyasi — zamonaviy siyosiy falsafa va xalqaro munosabatlar nazariyasida muhim o‘rin egallagan g‘oyadir. Bu g‘oya kuchning harbiy yoki iqtisodiy zo‘ravonliksiz, balki ma’naviy, madaniy va axloqiy ta’sir orqali qanday ishlashi mumkinligini tushuntiradi. Quyida ushbu asarning falsafiy jihatlari tahlil qilinadi:

1. Jozef Nayning “Yumshoq kuch” konsepsiyasiining mohiyati shundan iboratki: Uning fikricha fikricha:“Yumshoq kuch — bu boshqalarga o‘z xohishingni qildirish uchun kuch ishlatmasdan, ularni o‘z xohishingga rozi qilish san’atidir.”

Bu kuchning manbalari:

• Madaniyat (film, musiqa, adabiyot, ta’lim)

• Qiymatlar va axloqiy yetakchilik (inson huquqlari, demokratiya, erkin bozor)

• Tashqi siyosatning qonuniyligi va jozibadorligi

2. Falsafiy asoslar:

a. Neo-liberalizm va kommunikativ kuch:

Yumshoq kuch g‘oyasi neoliberalizm siyosiy falsafasiga yaqin bo‘lib: unda xalqaro hamkorlik, o‘zaro bog‘liqlik, va institutlar roli muhim. Bu Yurgen Habermasning “kommunikativ harakat” va muloqotga asoslangan kuch tushunchasiga yaqinlashadi.

b. Aristotel etikasi va “etnos” tushunchasi:

Yumshoq kuch asosan “etnos” — ya’ni axloqiy nufuzga asoslanadi. Aristotel retorikasida bu — auditoriyani o‘ziga jalb qilish uchun notiqning axloqiy qiyofasi va ishonchliligidir. Nay shuni xalqaro siyosat darajasida qo‘llaydi.

c. Maqsad va vosita birligi:

Yumshoq kuch — maqsadga erishish uchun vosita sifatida qadriyatlar va madaniyatdan foydalanish degani. Bu jihatdan u teleologik (maqsadga yo‘naltirilgan) yondashuvdir, ammo bu vositalar ma’naviy ahamiyatga ega — ya’ni axloqiy natija bilan mos keladi.

3. Etika va Yumshoq kuch falsafasi:

a. Yumshoq Kuchni qo‘llash etikasi:

Nayning yondashuvi kuchning axloqiy legitimligi haqida savollar qo‘yadi: Haqiqiy kuch — bu zo‘rlik emas, boshqalarni ilhomlantira oladigan kuchmi? Bu jihatdan u Gandining kuch ishlatmaslik falsafasiga ham yaqin turadi.

b. Raxm-shafqat va “yumshoqlik”ning siyosiy qadri:

Falsafiy nuqtai nazardan, bu model stoitsizm va Xitoy konfutsiychiligidagi “de” (fazilat) bilan hamohang — kuchli bo‘lish uchun zo‘ravonlik emas, balki ichki uyg‘unlik va fazilatlarni qo‘llash.

4. Post-g‘arbiy tanqid va madaniy imperiya savollari:

a. Postkolonial tanqid:

Falsafiy tanqidchilar (masalan, Edward Said) yumshoq kuchni ba’zida “madaniy imperiya” vositasi deb talqin qiladi. Bu g‘oya G‘arb qadriyatlarini global me’yor sifatida targ‘ib etishga qaratilgan bo‘lishi mumkin, degan ehtiyotkorlik mavjud.

b. Tanqidiy nazariya yondashuvi:

Nay modeli falsafiy jihatdan, muqobil sivilizatsiyalarning madaniy tengligi masalasini e’tibordan chetda qoldiradi. Bu esa g‘arb g‘oyalarining normativ ustunligi muammosini keltirib chiqaradi.

5. Ontologik yondashuv:

a. “Kuch” tushunchasining noodatiy qayta talqini:

An’anaviy siyosat falsafasi kuch doimo bosim va harbiy ustunlik bilan bog‘langan. Nay bu qarashni o‘zgartiradi: kuch — bu ma’naviy jozibadorlik ham bo‘lishi mumkin.

b. Davlat shaxsiy va kollektiv subekt sifatida:

Davlatlar endi faqat zo‘ravonlik qudrati bilan emas, balki axloqiy sub’ekt sifatida o‘zini namoyon etishi lozim — bu fikr Charles Taylor zamonaviy axloqshunos faylasuflar pozitsiyasiga yaqin.

Jozef Nayning xulosa shuki:

“Yumshoq kuch” konsepsiyasi — bu kuch ishlatmaslik falsafasining zamonaviy, noan’anaviy va axloqiy talqinidir. U madaniyat, qadriyat va siyosiy jozibadorlik orqali global ta’sir ko‘rsatish imkonini ro‘yobga chiqaradi. Falsafiy jihatdan u kuch va axloq, zo‘ravonlik va ruxiy nufuz, pragmatizm va axloqiy idealizm o‘rtasidagi murakkab munosabatni ochib beradi.

1. Paradigmaning mohiyati:

Samuel P. Hantington 1993-yilda “Sivilizatsiyalar to‘qnashuvi” nomli maqolasida va 1996-yilda nashr etilgan “ Sivilizatsiyalar to‘qnashuvi va yangi dunyo tartibi” kitobida ilgari surgan asosiy g‘oya shundaki:

Sovuq urushdan keyingi davrda asosiy global ziddiyatlar endilikda mafkuralar yoki millatlar o‘rtasida emas, balki sivilizatsiyalar o‘rtasida kechadi.

Unga ko‘ra, dunyo sakkiz asosiy sivilizatsiyaga bo‘linadi: G‘arb, Islomiy, Xitoy (Sinik), Hindu, Pravoslav, Lotin Amerikasi, Afrika va Yapon sivilizatsiyalari.

2. Falsafiy asoslar:

a. Madaniyat va identiklikning asosiy roli:

Hantington paradigmasi madaniyatni tarixiy kuch sifatida ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, insoniyatning siyosiy harakatlari ortida madaniy identiklik yotadi. Bu g‘oya ekzistensializm va madaniy determinizm bilan bog‘lanadi.

b. Tarixiy pessimizm va determinizm:

Ushbu paradigmada falsafiy pessimizm seziladi — unda insoniyat taraqqiyoti sivilizatsiyaviy to‘qnashuvlarga mahkumdek tasvirlanadi. Bu jihatdan, u Osval’d Shpensorning “G‘arbning tanazzuli” g‘oyalari bilan hamohang.

c. Essensializm tanqidi:

Falsafiy nuqtai nazardan, Hantington modeli essentialistik bo‘lib, sivilizatsiyalarni mahkam, o‘zgarmas kategoriyalar sifatida talqin qiladi. Bu esa postmodernizm va postkolonializm tarafdorlari tomonidan tanqid qilinadi.

3. Epistemologik tahlil:

Hantingtonning paradigmasi prognostik (bashoratli) xarakterga ega, ammo u normativa emas — ya’ni nima bo‘lishi kerakligini emas, nima bo‘lishi mumkinligini aytadi. Uning modeli empirik dalillarga emas, sotsiologik umumlashtirishga asoslanadi, bu esa ilmiy qat’iyatga zarar yetkazadi.

4. Tanqidiy falsafiy yondashuvlar:

a. Edvard Said talqini: Said “Sharqshunoslik” asarida G‘arb olimlarining Sharqqa nisbatan orientalistik va stereotipik yondashuvini tanqid qiladi. Hantington ham Islomni “mojaroga moyil sivilizatsiya” deb tasvirlab, ana shu stereotiplarni takrorlaydi.

b. Kosmopolitizm yondashuvi:

Immanuel Kant yoki Martha Nussbaum kabi kosmopolit faylasuflar fikriga ko‘ra, insoniyat yagona axloqiy hamjamiyat sifatida qaralishi kerak. Hantington esa xalqlar o‘rtasidagi farqlarni keskinlashtiradi.

5. Bugungi dunyodagi ahamiyati:

Global terrorizm, madaniyatlararo nizolar, AQSh-Xitoy raqobati kabi voqealar fonida Hantington modeli muayyan darajada dolzarb bo‘lib qolmoqda.

Shu bilan birga, globalizatsiya, integratsiya, va gibrid identikliklar jarayoni ushbu paradigmaga zid ravishda ishlamoqda.

Xulosa sifatida aytish mumkinki:

Samuel Huntingtonning sivilizatsiyalar to‘qnashuvi paradigmasi — bu global siyosatni madaniy asosda talqin qiluvchi falsafiy model hisoblanadi. Uning kuchli jihati — madaniyatning rolini ko‘rsatishidadir, ammo u ko‘p hollarda haddan tashqari soddalashtiradi va tarixiy dinamikani statik ko‘rsatadi. Falsafiy

tahlil, unga tanqidiy nigoh bilan qarash, sivilizatsiyalar o‘rtasidagi murakkab aloqalarni chuqurroq tushunishga yordam beradi.

BADIIY MATN VA MA’NAVIY TARBIYA: O‘QUVCHI - YOSHLAR KAMOLOTIGA TA’SIR OMILI SIFATIDA

Jumanova Shahnoza Ikromjonovna
PhD, dotsent ***. Qo‘qon universiteti***
e-mail: shahnozajumanova13081989@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada o‘quvchi - yoshlar kamoloti masalasi, ularga ta’sir etuvchi ko‘plab omillar xususida fikr yuritilgan. Shunday omillardan biri hisoblangan - badiiy matnlarning shaxsning ma’naviy tarbiyasiga va kamolotiga ko‘rsatadigan ta’siri tahlil qilindi. Badiiy adabiyot inson qalbiga bevosita ta’sir etish, axloqiy qadriyatlarni singdirish va ruhiy dunyoni boyitish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Tahlillar jarayonida adabiy asarlardagi obrazlar, g‘oyaviy mazmun va til vositalarining tarbiyaviy ahamiyati ochib berildi hamda ularning yosh avlod ongida ezgulik, vatanparvarlik, halollik, samimiyat kabi fazilatlarni shakllantirishdagi o‘rni ko‘rsatildi. Tadqiqot davomida o‘zbek va jahon adabiyotidan namunalar asosida badiiy matnning ma’naviy o‘sishga xizmat qiluvchi omil sifatidagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so‘zlar: badiiy matn, ma’naviy tarbiya, shaxs kamoloti, axloqiy qadriyatlar, estetik tarbiya, obraz va g‘oya, adabiy ta’sir, ruhiy-ma’naviy rivojlanish, o‘zbek adabiyoti, yoshlar tarbiyasi, biblioterapiya, tarbiyaviy metodlar, milliy qadriyatlar.

Абстрактный

В статье рассматривается проблема развития студенческой молодежи и многочисленные факторы, влияющие на них. Проанализирован один из таких факторов — влияние художественных текстов на духовное воспитание и развитие личности. Литература — это средство непосредственного воздействия на душу человека, привития нравственных ценностей, обогащения духовного мира. В процессе анализа выявлено воспитательное значение образов, идейного содержания и языковых средств литературных произведений, продемонстрирована их роль в формировании в сознании подрастающего поколения таких добродетелей, как доброта, патриотизм, честность и искренность.

Ключевые слова: художественный текст, духовное воспитание, развитие личности, нравственные ценности, эстетическое воспитание, образ и идея, литературное влияние, духовно-нравственное развитие, узбекская

литература, воспитание молодежи, библиотерапия, методы воспитания, национальные ценности.

Abstract

The article considers the issue of the development of students - young people, many factors affecting them. One of such factors is the analysis of the influence of literary texts on the spiritual education and development of a person. Literature is a means of directly influencing the human soul, instilling moral values, and enriching the spiritual world. In the process of analysis, the educational significance of images, ideological content and language tools in literary works was revealed, and their role in the formation of such virtues as goodness, patriotism, honesty, and sincerity in the minds of the younger generation was shown.

Keywords: literary text, spiritual education, personal development, moral values, aesthetic education, image and idea, literary influence, spiritual and moral development, Uzbek literature, youth education, bibliotherapy, educational methods, national values.

Globallashuv jarayonlari insoniyat hayotining barcha jabhalariga chuqur kirib kelar ekan, axborot oqimining kuchayishi, madaniyatlar aralashuvi, g‘oyaviy xilma-xillik kabi omillar yosh avlodning dunyoqarashi va ma’naviy qiyofasiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, tezkor texnologik taraqqiyot, virtual muloqotlar va iste’mol madaniyatining ustuvorligi shaxsning ruhiy-ma’naviy barqarorligini saqlab qolishini murakkablashtiradi. Shunday sharoitda yoshlarni milliy qadriyatlar, axloqiy mezonlar va ma’naviy boyliklar asosida tarbiyalash masalasi dolzarb vazifalardan biri sifatida namoyon bo‘lishi tabiiy. Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida inson omiliga, xususan, yosh avlodni ma’naviy barkamol, intellektual salohiyatli shaxs sifatida tarbiyalashga alohida e’tibor qaratilmoqda. Prezidentimizning “Yoshlarning ma’naviyatini yuksaltirish va ularning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2021-yil 13-avgustdagi PQ–5217-sonli qarorida yoshlarning kitobxonlik madaniyatini shakllantirish, badiiy adabiyot orqali ma’naviy va axloqiy tarbiyani kuchaytirish masalalari ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Shuningdek, 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasida, ayniqsa, 2-ustuvor yo‘nalishda — “Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish va inson kapitalini rivojlantirish” bandida ma’naviy-ma’rifiy ishlarni kuchaytirish, yosh avlodni milliy g‘urur, vatanparvarlik va yuksak axloqiy fazilatlar ruhida tarbiyalash muhim yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etilgan.

Mazkur hujjatlarda ilgari surilgan g‘oya va vazifalarning amalda samarali ro‘yobga chiqishi uchun badiiy adabiyotning tarbiyaviy imkoniyatlaridan

to‘laqonli foydalanish zarurati tug‘iladi. Chunki badiiy matnlar — shaxs ruhiyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatish, hayotiy tajriba, axloqiy qarash va ijtimoiy mas’uliyatni singdirishning samarali vositasi sanaladi. Xususan, yoshlarning dunyoqarashini shakllantirish, ularning ijtimoiy faolligini oshirish va sog‘lom ma’naviy muhitni qaror toptirishda adabiyot tarbiyaviy manba sifatida alohida ahamiyatga ega.

Lev Tolstoy - “Adabiyot — bu inson qalbini tarbiyalovchi eng kuchli vositadir”,— deya ta’kidlaydi. Uning fikricha, badiiy matn o‘quvchini insoniy fazilatlar, axloqiy tanlov va hayotiy qarorlar ustida o‘ylantirish orqali ma’naviy o‘sishga olib boradi[1,79].

Ma’naviy tarbiya — bu shaxs ichki dunyosini ezgulik, halollik, vatanparvarlik, mas’uliyat va o‘z-o‘zini anglash kabi fazilatlar bilan boyitishga xizmat qiluvchi doimiy jarayondir. Bu jarayonda badiiy adabiyot alohida o‘rin tutadi. Chunki badiiy matnlar orqali yoshlar hayotiy tajriba, axloqiy tanlov, ijtimoiy munosabatlar va ruhiy kechinmalarni obrazlar timsolida chuqur anglaydi. Shuning uchun ham bugungi globallashgan dunyoda badiiy matnlar asosida ma’naviy tarbiyani shakllantirish dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida qaralmoqda. Badiiy matn inson qalbiga ta’sir etuvchi kuchli vositalardan biridir. Unda ifodalangan obrazlar, g‘oyalar, hayotiy voqealar va ruhiy kechinmalar o‘quvchida chuqur tafakkur, his-tuyg‘u va xulosa chiqarish jarayonini uyg‘otadi. Ayniqsa, o‘quvchi yoki talaba yoshida kishining axloqiy mezonlari, dunyoqarashi shakllanayotgan davrda badiiy asarlarning tarbiyaviy ta’siri nihoyatda katta bo‘ladi. “Adabiyot — bu jamiyat ko‘zgusi emas, balki uning ma’naviy muhandisidir. U shaxs ongiga chuqur kirib boradi va uni o‘zgartira oladi, har bir obraz, har bir dramatik voqea o‘quvchini ruhiy kechinmalarga soladi va xulosa chiqarishga majbur qiladi — bu esa bevosita tarbiyaviy jarayonning o‘zidir”[2,28].

Badiiy matnlar orqali inson ezgulik va yovuzlik, halollik va xiyonat, sabr-toqat va jur’at, fidoyilik va befarqlik kabi qarama-qarshi fazilatlar orasidagi farqni anglaydi. Bu esa uni hayotda to‘g‘ri yo‘lni tanlashga undaydi. Masalan, Alisher Navoiy asarlaridagi Nizomiy singari ideal obrazlar, Abdulla Qodiriy qalamiga mansub “O‘tkan kunlar” romanidagi fidokor yoshlar, Cho‘lponning ruhiy iztiroblarga to‘la qahramonlari orqali o‘quvchi axloqiy va ma’naviy xulosalarga keladi.

Bundan tashqari, badiiy matn estetik tarbiya vositasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Til boyligi, badiiy ifoda vositalari, obrazlar talqini orqali o‘quvchi nutqiy madaniyat, estetik did, mulohaza yuritish qobiliyatini rivojlantiradi. Bu jarayon shaxsda nafaqat axloqiy qarorlar qabul qilish, balki o‘z fikrini asoslab ifoda etish, mustaqil fikr yuritish, boshqalarga nisbatan empatiya ko‘rsatish kabi ijtimoiy-psixologik ko‘nikmalarni shakllantiradi. Badiiy matn va

ma’naviy tarbiya o‘quvchilar va yoshlarning kamolotiga ta’sir omili sifatida o‘rganish, bugungi kunda ayniqsa dolzarbdir. Yoshlar, o‘zlarining axloqiy, ma’naviy va psixologik rivojlanishida ko‘plab ichki va tashqi ta’sirlarga duch keladilar. Bu jarayonda badiiy matnlar nafaqat bilim, balki shaxsiy rivojlanish va ma’naviy shakllanishda muhim vositaga aylanishi mumkin. Shu bois, ma’naviy tarbiya, ayniqsa, badiiy matnlar orqali amalga oshiriladigan ta’lim jarayonida yoshlarning ijtimoiy va axloqiy jihatdan shakllanishini ta’minlashda beqiyos rol o‘ynaydi.

Badiiy asarlarni o‘qish, o‘quvchilarga nafaqat estetik zavq bag‘ishlaydi, balki ularda ijtimoiy va axloqiy masalalar bo‘yicha chuqur fikrlash va o‘z qarorlarini qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Har bir badiiy asar – bu yoshlarning ichki dunyosini o‘rganish, ularga yaxshilik va yomonlikni ajratishda yordam beruvchi, hayotning murakkab masalalarini o‘rganish va tushunishga imkon yaratadigan vositadir. Shu nuqtai nazardan, adabiyot va badiiy matnlarning o‘quvchilarga bo‘lgan ta’siri, yoshlarning kamolotida ham muhim ahamiyatga ega.

Demak, badiiy matn shaxs kamolotiga xizmat qiluvchi ko‘p qirrali tarbiyaviy vosita bo‘lib, uning imkoniyatlaridan ta’lim va tarbiya jarayonida to‘g‘ri foydalanish yosh avlodni ma’naviy etuk shaxs sifatida voyaga etkazishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Badiiy asar hayotni obrazlar, voqealar va insoniy munosabatlar orqali aks ettirgan holda, o‘quvchi ongida real voqelik haqida tushuncha hosil qiladi. U hayotiy haqiqatlarning badiiy ifodasi bo‘lib, insonning ichki dunyosiga bevosita ta’sir etadi, uni fikrlashga, his qilishga va xulosa chiqarishga undaydi. Shu jihatdan olganda, har bir badiiy asar o‘ziga xos hayot maktabi vazifasini bajaradi. [3.34]

Masalan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida tasvirlangan Umarbek va Otabek obrazlari o‘rtasidagi tafovut orqali halollik, vatanparvarlik, ilg‘or fikrlilik kabi fazilatlar bilan qoloqlik, o‘z manfaatini o‘ylash kabi illatlar solishtiriladi. O‘quvchi Otabek timsolida o‘z orzu-umidlariga sodiq, mas’uliyatli shaxs namunasi bilan tanishadi, Umarbek kabi obrazlar orqali esa jamiyatdagi salbiy xatti-harakatlarning oqibatini tushunadi. Shuningdek, Oybekning “Navoiy” romanida Alisher Navoiy obrazining jasorati, xalq dardiga befarq bo‘lmaganligi, adolat uchun kurashi o‘quvchini yuksak insoniy fazilatlarga chorlaydi. Ushbu asar orqali o‘quvchi faqat tarixiy ma’lumot emas, balki o‘zida ma’naviy mezonlar, burch va mas’uliyat hissini ham shakllantiradi. Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanida esa Zaynab obrazida ayol sha’ni, or-nomus, ruhiy kechinmalar, ijtimoiy adolatsizlikka qarshi kurash muammolari tasvirlanadi. O‘quvchi bu orqali insoniy hayot murakkabligi va har bir tanlov ortida qanday oqibatlar bo‘lishi mumkinligini his etadi. Akademik Mamarasul Ismoilov “Yaxshi yozilgan badiiy matn — bu dars

emas, lekin u ko‘pincha darsdan-da chuqurroq saboq beradi, adabiyot insonni ongli tarzda emas, balki his-tuyg‘ulari orqali tarbiyalaydi, ya’ni ichki dunyosini o‘zgartiradi,” - deya ta’kidlaydi.

Ta’lim jarayonida badiiy matndan nafaqat til o‘rgatish, balki o‘quvchilarning axloqiy va ma’naviy tarbiyasini shakllantirishda ham samarali vosita sifatida foydalanish mumkin. Badiiy matnlar inson ruhiyatiga bevosita ta’sir etuvchi, unda ezgulik, vatanparvarlik, halollik, mehnatsevarlik kabi umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘otuvchi boy imkoniyatlarga ega. Shu bois badiiy matn dars mazmuniga tarbiyaviy komponentni kiritishda eng samarali vositalardan biri sanaladi. O‘zbek va jahon adabiyotidagi asarlar orqali o‘quvchilarda mehr-shafqat, fidoyilik, sabr-toqat, adolat kabi fazilatlar shakllanadi. Matn asosida muhokamalar tashkil qilish orqali o‘quvchilar hayotiy voqealarni baholaydi, obrazlar xatti-harakatiga munosabat bildiradi. Bu orqali ularda xulosa chiqarish, baholash, empatiya kabi ijtimoiy-psixologik ko‘nikmalar rivojlanadi.

Dars jarayonida quyidagi metodlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir: obraz tahlili: har bir obrazning xatti-harakatini tahlil qilib, o‘quvchilar bilan ularning yaxshi yoki salbiy tomonlarini baham ko‘rish. Axloqiy savol-javoblar: “Agar siz shu vaziyatda bo‘lsangiz, nima qilardingiz?”, “Siz ushbu obrazga qanday baho berasiz?” kabi savollar orqali shaxsiy qarashlarni yuzaga chiqarish.Rol o‘ynash, sahnalashtirish: Matndagi epizodlarni kichik guruhlarda ijro ettirish orqali o‘quvchilarning his qilish, jonli idrok etish, tushunish ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Shu bilan birga, hozirgi adabiyotda yoshlar uchun badiiy matnlarni tanlashda ehtiyotkorlik va mas’uliyat talab etiladi. Matnlar o‘quvchilarga ma’naviy tarbiyaning eng yaxshi namunalarini taqdim etishi kerak. Tushunarli va samarali tarzda yozilgan asarlar, yoshlar uchun o‘rgatadigan saboqlarni aniq va sodda tarzda etkazadi. Matnlar, shuningdek, o‘quvchilarning qadriyatlar tizimini shakllantirishda ularga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishi, ularni axloqiy qarorlar qabul qilishda yordam berishi zarur[4,46].

Biroq, badiiy matnlar faqat nazariy tarzda o‘rganilmasligi kerak. Ular, o‘quvchilarning hayotiga kirib, amaliy jihatdan qo‘llanishi kerak. O‘quvchilar, matnlarni tahlil qilishda o‘zlarining shaxsiy tajribalari bilan bog‘laydilar, bu esa ularning fikrlash qobiliyatini va ma’naviy immunitetini mustahkamlashga yordam beradi.To‘g‘ri tanlangan matn dars jarayonida o‘quvchilarni nafaqat bilim bilan, balki axloqiy, ma’naviy fazilatlar bilan tarbiyalashning samarali vositasidir. Badiiy matnlarni tanlashda o‘qituvchi tarbiyaviy maqsadni hisobga olib, har bir matnning tarbiyaviy salohiyatini aniqlashi lozim. Matnlar orqali o‘quvchilarda nafaqat adabiy bilimlar, balki axloqiy qadriyatlar, estetik did va ijtimoiy mas’uliyatni ham shakllantirish muhimdir. Badiiy asarlar o‘quvchilarga o‘zgarishlar kiritishga imkon

beruvchi mavzularni taklif etadi. Masalan, Maxmud Qorining “Alisher Navoiy” asari yoshlarni ilm va mehnatga mehr qo‘yishga, badiiy matnlar orqali ilmiy qarashlarni rivojlantirishga undaydi.Tarixiy mavzularni tanlash o‘quvchilarni milliy g‘urur va tarixiy xotira asosida tarbiyalashga xizmat qiladi. “Qutadg‘u bilig” yoki “Boburnoma” kabi asarlar tarixiy va madaniy qadriyatlarni o‘rgatishda muhim rol o‘ynaydi. Jahon adabiyoti namoyondalari asarlari orqali ham yoshlar ma’naviyati va kamoloti masalasiga bir qancha na’munalar orqali ta’sir etish imkoniyati mavjud. Masalan, Uilyam Shekspirning “Hamlet” tragediyasida, o‘quvchilarni axloqiy tanlovlar qilishga undaydigan va ichki kurashni yoritadigan ko‘plab motivlar mavjud. Hamletning o‘zi axloqiy dilemma va qarorlar oldida qoladi: otasining qotili bilan qanday kurashish kerak? Uzoq vaqt davomida u “yaxshi va yomon” o‘rtasida qaror qila olmaydi. Bu asar yoshlarni, ayniqsa, ichki nizolar va qarorlar qabul qilishda o‘z his-tuyg‘ularini boshqarishga o‘rgatadi. Hamletning hayoti, o‘quvchilarni insonning o‘zligini anglashga, axloqiy mas’uliyatni tushunishga va xatti-harakatlarining oqibatlarini o‘ylashga chaqiradi.Yoki, Frans Kafkaning “Olmosli qalam” asari o‘quvchilarga erkinlik va mustaqillik haqida o‘ylashga undaydi. Kafka o‘zining asarlarida shaxsiy ozodlik va ijtimoiy tizim orasidagi ziddiyatlarni ko‘rsatadi. Asar orqali yoshlar, o‘z-o‘zini anglash, jamiyatga moslashish va shaxsiy erkinlikni qanday saqlashni o‘rganishlari mumkin. Kafka asarining ma’naviy tomoni shundaki, u insonni o‘zining ichki erkinligini qidirishga va bu erkinlikni jamiyatda qanday izlashni anglashga chaqiradi.

Shuningdek, hozirgi adabiyotda yoshlar uchun yaratilgan asarlar ular uchun faqat bilim manbai emas, balki hayotiy saboqlarni o‘rgatadigan qimmatli resursdir. Masalan, hozirgi zamon yozuvchilari, o‘z asarlarida yoshlarni ijtimoiy muammolar, axloqiy qiyinchiliklar, insoniyat va tabiat o‘rtasidagi munosabatlar kabi mavzularda o‘ylashga undashadi.

Badiiy matnni tanlashda bir qancha jihatlarni hisobga olish talab etiladi. Masalan, yosh va psixologik xususiyatlarga moslik: badiiy matnlar o‘quvchilarning yoshiga, tafakkur darajasiga mos bo‘lishi kerak. 5–7-sinflar uchun soddaroq, lekin ma’naviy g‘oya kuchli bo‘lgan hikoyalar; 8–11-sinflar va talabalar uchun esa murakkabroq ruhiy va axloqiy tanlovlarga boy asarlar tanlanadi.

Tarixiy-madaniy qadriyatlarni aks ettirgan asarlar: milliy o‘zlik, tarix, madaniyat va ma’naviyatni yorituvchi asarlarga ustuvorlik beriladi. Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Oybek, Pirimqul Qodirov kabi klassik va mumtoz adiblarning asarlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Axloqiy-ruhiy g‘oyasi yuksak bo‘lgan matnlar: matn o‘quvchini yaxshilik, halollik, bag‘rikenglik, vatanparvarlik kabi fazilatlar ustida o‘ylashga chorlashi

lozim. Masalan barcha sevib mutolaa qiladiga - G‘afur G‘ulomning “Shum bola” asari . Asarda topqirlik, mardlik va oila qadriyatlari ifodalanadi.

Hayotiylik va realizm prinsipi: tanlangan asar real hayot voqealariga yaqin, o‘quvchi uchun tanish va dolzarb bo‘lishi kerak. Zamonamiz yozuvchilari (Erkin A’zam, Husan Azim, Muhammad Ali va boshqalar)ning realistik asarlari bu borada samarali natijalar berishi mumkin.

Jahon adabiyotidan namunalar: yoshlarning dunyoqarashini kengaytirish uchun L. Tolstoy, M. Servantes, M. Tven, A. de Sent-Ekzyuperi kabi yozuvchilarning asarlari tavsiya etiladi. Jumladan, “Kichik shahzoda” asari do‘stlik, mas’uliyat va mehr-oqibat haqida o‘ziga xos ruhiy ta’sir kuchiga ega.

Badiiy matnlar yoshlarni nafaqat ma’naviy, balki ruhiy jihatdan ham mustahkamlaydi. Ular ularda sabr-toqat, qat’iyatlilik, o‘zini anglash va o‘zgarishlarga moslashish kabi sifatlarni rivojlantiradi.

Zamonaviy o‘zbek adabiyoti namoyondalaridan Shavkat Rahmonning “Yurtim – mening taqdirim” asari yoshlarga o‘z yurtini sevish va unga xizmat qilishning axloqiy zaruratini tushuntirsa, Muhammad Alining “O‘tmish yodgorliklari” asari tarixiy xotira va ma’naviy tarbiya o‘rtasidagi bog‘liqlik, yoshlarni milliy iftixor va ma’naviy poklikka undaydi. Nurali Qayumovning “Aytish kerak” asari orqali yoshlar shaxsiy mas’uliyatni his qilish, do‘stlik va axloqiy tamoyillarga hurmatni anglashsa, Sahro Mirzaevaning “Birinchi qadam” asaridan o‘quvchi o‘z hayotlaridagi qiyinchiliklarni engib o‘tishda qanday ma’naviy qadriyatlarni saqlash kerakligini anglaydi.

Yosh avlodni barkamol inson sifatida tarbiyalashda badiiy matnlarning tutgan o‘rni beqiyosdir. Adabiyot — bu hayotning ko‘zgusi, unda jamiyatning axloqiy mezonlari, insoniy fazilatlar va ma’naviy qadriyatlar mujassam topadi. Ayniqsa, o‘quvchi-yoshlarning ma’naviy dunyosini boyitish, ularni fikrlashga, anglashga, yaxshilik va yomonlikni farqlashga o‘rgatishda badiiy matnlar kuchli tarbiyaviy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Maqolada tahlil etilganidek, badiiy asarlar yoshlarning ichki dunyosini shakllantirishda, ularning ma’naviy immunitetini mustahkamlashda, ongli fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishda muhim omil sanaladi. Shu nuqtai nazardan, til va adabiyot darslarida badiiy matnlardan maqsadli, tanqidiy va chuqur yondashuv asosida foydalanish, o‘quvchilarning kamolotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy o‘zbek va jahon adabiyotidagi barkamol shaxs timsollari, yuksak axloqiy mezonlar asosida qurilgan syujetlar yoshlar ongida milliy g‘urur, ezgulik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, halollik kabi fazilatlarni shakllantiradi. Demak,

badiiy matnlar nafaqat estetik zavq bag‘ishlovchi vosita, balki jamiyatning ertangi poydevorini yaratishda faol pedagogik resursdir.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, badiiy matnlar orqali berilayotgan ma’naviy tarbiya ta’lim jarayonining ajralmas qismi bo‘lib, u o‘quvchi-yoshlarni nafaqat bilimli, balki irodali, ezgu g‘oyalarga sodiq, komil inson sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois, badiiy adabiyot vositasida yoshlarda sog‘lom dunyoqarash va mustahkam ma’naviy asosni qaror toptirish, zamonaviy ta’limning strategik yo‘nalishlaridan biri bo‘lishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Tolstoy, L. (2009). War and Peace (A. Maude, Trans.). Project Gutenberg.

2. Karimov, K. (2015). Adabiyot va uning tarbiyaviy roli. Toshkent: Ma’naviyat.

3. Rahimov, M. (2020). Badiiy matn va uning tarbiyaviy ahamiyati. O‘zbek adabiyoti va uning zamonaviy rivoji, 22(3), 45-58. https://doi.org/10.1234/xyz123

4. Xudoyberganov, Q. (2018). Badiiy matnning estetik va tarbiyaviy funksiyalari. O‘zbek tili va adabiyoti, 3(97).

5. UNESCO. (2017). The role of literature in peace and education. Paris: UNESCO Publishing.

6. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *8*(9), 58-67.

7. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O ‘RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(1), 215-219.

8. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).

9. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, *10*, 121-123.

10. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN’ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(11), 260-263.

11. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, *2*(09), 187-191.

12. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. Open Access Repository, 9(4), 545-548

13. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O‘RNI. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1, 97-99.

ADABIYOT VA MA’NAVIY QADRIYATLARNING INSONNING ICHKI DUNYOSIGA TA’SIRI

Nargiza Mirzaaxmedova,
Respublika Ma’naviyat va ma’rifat markazi huzuridagi Ijtimoiy ma’naviy tadqiqotlar instituti xodimi.

Annotatsiya

Ushbu maqolada adabiyotning inson ma’naviyati, ichki dunyosi va shaxsiy rivojlanishga bo‘lgan ta’siri tahlil qilingan. Adabiyotning inson axloqiy qadriyatlarini shakllantirishdagi o‘rni, uning ruhiy kamolotga etaklovchi vosita sifatidagi ahamiyati yoritilgan. Maqolada adabiyot va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik, adabiyotning yosh avlodning tarbiyasidagi o‘rni, shuningdek, adabiy personajlar orqali axloqiy masalalarni anglash imkoniyati ko‘rib chiqilgan. Ilmiy va badiiy manbalar asosida adabiyotning inson hayotidagi ma’naviy qiymatlar, tuyg‘u va hissiyotlarni shakllantirishdagi rolini ochib berishga harakat qilingan.

Kalit so‘zlar. Adabiyot, ma’naviy qadriyatlar, axloqiy tarbiya, ichki dunyo, shaxsiy rivojlanish, estetika, jamiyat, yosh avlod tarbiyasi, adabiy personajlar, ruhiy kamolot.

Annotation

This article analyzes the impact of literature on human spirituality, inner world, and personal development. It highlights the role of literature in shaping moral values and its significance as a means of achieving spiritual maturity. The article explores the interrelationship between literature and society, the role of literature in the upbringing of the younger generation, and the opportunity to comprehend moral issues through literary characters. Based on scientific and artistic sources, the study aims to reveal the role of literature in forming spiritual

values, emotions, and feelings in human life.
Keywords: Literature, spiritual values, moral education, inner world, personal development, aesthetics, society, upbringing of the younger generation, literary characters, spiritual maturity.

Аннотация

В данной статье анализируется влияние литературы на духовность человека, его внутренний мир и личностное развитие. Освещается роль литературы в формировании нравственных ценностей и её значение как средства духовного совершенствования. Рассматривается взаимосвязь между литературой и обществом, роль литературы в воспитании подрастающего поколения, а также возможность понимания нравственных проблем через литературных персонажей. На основе научных и художественных источников раскрывается роль литературы в формировании духовных ценностей, чувств и эмоций в жизни человека.
Ключевые слова: Литература, духовные ценности, нравственное воспитание, внутренний мир, личностное развитие, эстетика, общество, воспитание молодёжи, литературные персонажи, духовное совершенствование.

Adabiyot - insonning ma’naviy rivojlanishi va tarbiyasining eng kuchli vositalaridan biri hisoblanadi. U insonning ichki olamini, ruhiy holatini, axloqiy va estetik qadriyatlarini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Adabiyot orqali inson na faqat jamiyatni, balki o‘ziga bo‘lgan munosabatini, hayotga qarashlarini va ichki kurashlarini qayta ko‘rib chiqadi. «Insonning ichki olamini anglab, uning ma’naviy qadriyatlarini shakllantirishdagi qudratli vosita - adabiyotdir», deyish mumkin. Agar biz faqat tashqi dunyoga qarash bilan cheklansak, adabiyot orqali biz o‘zimizning haqiqiy qimmatlarimiz va hayotga bo‘lgan to‘g‘ri qarashlarimizni aniqlaymiz.

Adabiyotning ma’naviy qadriyatlarni shakllantirishdagi o‘rni

Adabiyot insonning ma’naviy dunyosiga, ruhiy va axloqiy rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. U, faqat estetik ta’rif bilan cheklanmaydi, balki insonni yangidan shakllantiradi, uning hayotiga ma’naviy qadriyatlar, axloqiy nuqtayi nazarlar va ichki kurashlarni olib keladi. Bu haqda ta’kidlash kerakki, adabiyot orqali biz insonni nafaqat yaxshi va yomonni anglashga, balki ularga qarashlarimiz va xulq-atvorimizni shakllantirishga ham o‘rganamiz.

Prezidentimiz ta’kidlaganidek, “adabiyot xalqning yuragi, elning ma’naviyatini ko‘rsatadi. Bugungi murakkab zamonda odamlar qalbiga yo‘l topish, ularni ezgu maqsadlarga ilhomlantirishda adabiyotning ta’sirchan kuchidan foydalanish kerak”[1,3]. Adabiyotning muhim rolini anglashda, romanda yoki she’rdagi personajlarning hayoti, ularning qarorlari, kurashlari va tuyg‘ularining ahamiyatiga diqqat qaratish kerak. Bir romanda yoki she’rdagi personajlar, o‘z hayotlari va qarorlarining natijalari orqali, bizga yomonlik va yaxshilik orasidagi farqni, to‘g‘ri va noto‘g‘ri yo‘llarni tanlashning ahamiyatini ko‘rsatadi. Bu adabiyotning inson hayotiga kirib, uning ma’naviy qadriyatlarini shakllantirishdagi muhim yo‘nalishlaridan biridir.

Adabiyot va axloqiy qadriyatlar

Adabiyot orqali inson, o‘zining axloqiy qarorlarini qabul qilishga yordam beradigan muhim ko‘nikmalarni shakllantiradi. Klassik adabiyotning personajlari, ularning faoliyati va ko‘rgan muammolari orqali o‘quvchilarda hayotga oid savollar tug‘diradi. Masalan, "Nima uchun shunday qaror qabul qilindi?", "Nima uchun insonlar adolatni, muhabbatni yoki samimiyatni tanlaydi?" kabi savollar, adabiyotning axloqiy qadriyatlar orqali bizga bergan aniq javoblaridir. Bular, o‘z navbatida, insonning ruhiy o‘sishini, o‘zlikni aniqlashini va ma’naviy kamolotga intilishini ta’minlaydi.

Adabiyotning personajlari orqali biz axloqiy qadriyatlarni o‘zlashtirishni o‘rganamiz. Bu qadriyatlar, masalan, insoniylik, adolat, samimiyat, muhabbat va sabr, insonni ruhiy va ma’naviy jihatdan rivojlantirishga yordam beradi. Adabiyot, insonga qanday qilib yaxshi odam bo‘lish, to‘g‘ri yo‘ldan ketish va yomonlikka qarshi tura olishni o‘rgatadi. Bu orqali odam har bir personajning qiyin vaziyatlarda qanday qarorlar qabul qilishini ko‘rib, hayotdagi ma’naviy qadriyatlarning ahamiyatini tushunadi.

Adabiyotning ichki dunyoga bo‘lgan ta’siri

“Adabiyotning bosh vazifasi — inson qalbini go‘zallashtirish, uning ma’naviyatini yuksaltirish”[7]. Adabiyot insonning ichki dunyosiga, ruhiy holatini aniqlashga va uning his-tuyg‘ularini tushunishga katta yordam beradi. Adabiyot orqali personajlar bilan birga yashash, ularning ichki kurashlariga o‘zimizning ehtiroslarimiz bilan javob berish orqali, biz o‘zimizga xos ichki dunyomizni yanada chuqurroq tushunamiz. Bu jarayonda biz o‘zimizning ruhiy holatlarimizni, qo‘rquvlarimizni va umidlarimizni yaxshiroq anglaymiz.

Romanda yoki she’rdagi personajlar o‘zlarining shodligi, qayg‘usi, ishonch va shubhalari, xato va muvaffaqiyatlari orqali o‘quvchiga o‘zidagi ichki holatlarni tushunishga yordam beradi. Masalan, shunday romanlar borki, unda personajning ichki kurashlari va ularning natijalari orqali o‘quvchi o‘zining hayotiga yangi

qarash bilan qarashga intilgan bo‘lib, ma’naviy o‘sishni boshlaydi. Назар Эшонқулов таъкидлаганидай, “адабиёт муаллим ёки ота-она каби бевосита тарбия билан шуғулланмайди, аммо у туйғуни, дидни, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги тасаввур чегарасини, кўнгил ва қалбни тарбиялайди”[6].

Adabiyot va shaxsiy rivojlanish

Adabiyot insonning shaxsiy rivojlanishida muhim rol o‘ynab, u asosan o‘zlikni aniqlash, ichki dunyosi, ehtiyojlarini va qobiliyatlarini tushunishga yordam beradi. Shaxsning ma’naviy kamoloti, o‘zlikni aniqlash va hayotga o‘zgina nazar bilan qarash orqali shaxsiy rivojlanish amalga oshadi. O‘zining ichki kurashlari bilan adabiyot yordamida hayotiy muhim savollariga javob topishi, ularga qanday munosabatda bo‘lishi kerakligini aniqlaydi.

Adabiyot yosh avlodning ma’naviy tarbiyasida beqiyos ahamiyat kasb etadi. Bolalikdan boshlab adabiyotga oshno bo‘lgan inson, hayotga boshqacha nigoh bilan qaraydi. U jamiyatdagi muammolarga, insonlar o‘rtasidagi munosabatlarga, mehr-oqibat va insonparvarlikka asoslangan fikr yuritadi. Maktab yoshidagi bolalar uchun tanlangan asarlar, ularning axloqiy qadriyatlarni anglashida va hayot haqidagi qarashlarini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Masalan, ertaklar va qissalardagi personajlar orqali yaxshilik bilan yomonlik o‘rtasidagi farqni anglash, adolatni qo‘llab-quvvatlash va yordamsevarlikka intilish kabi fazilatlar bola qalbida mustahkam o‘rnashadi.

Yoshlar adabiyot orqali o‘zlarini jamiyatdagi faol fuqaro sifatida tasavvur qiladilar. Ular adabiyotda berilgan obrazlar va voqealar orqali o‘z hayotiga oid muhim qarorlar qabul qilishda tajriba to‘playdi. Masalan, Navoiy, Abay, Cho‘lpon, Pushkin, To‘ychi Xojanazarov, Hamza kabi mutafakkirlar va shoirlarning asarlari yoshlarda vatanparvarlik, bag‘rikenglik va ezgulik kabi insoniy fazilatlarni rivojlantiradi. Shuningdek, ularda tanqidiy fikrlash, to‘g‘ri qaror qabul qilish va ijtimoiy adolat uchun kurashish kabi xususiyatlarni ham shakllantiradi.

Adabiyot va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik

Adabiyot jamiyatning bir oinasidek – u jamiyatdagi islohotlarni, o‘zgarishlarni, qiyinchiliklarni va yutuqlarni aks ettiradi. Shu bilan birga, adabiyot jamiyat taraqqiyotini ilgarilatishda ham muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Har bir tarixiy davrda yaratilgan asarlar o‘z davrining ruhiyatini ifoda etadi. Ular orqali insonlar nafaqat o‘tmishni anglaydi, balki kelajak uchun to‘g‘ri xulosalar ham chiqaradi. Jamiyatdagi axloqiy inqirozlar, ma’naviy tushkunliklar, yoki aksincha, ma’naviy yuksalishlar adabiyotda o‘z ifodasini topadi. Shu jihatdan qaralganda, adabiyot ijtimoiy ongni shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. U insonni faqat shaxsiy hayotiga emas, balki umumjamiyat manfaatiga xizmat qilishga undaydi. Mualliflar o‘z asarlari orqali jamiyatdagi muhim muammolarni ko‘taradilar,

insonlarni faol fikrlashga va o‘zgarishlar yo‘lida harakat qilishga chorlaydilar. Bunday asarlar jamiyatda ma’naviy uyg‘onishga, insoniy munosabatlarning mustahkamlanishiga turtki bo‘ladi.

Adabiyot insonga turli xil axloqiy bahslarda, hayotning to‘g‘ri va noto‘g‘ri yo‘llarini aniqlashga yordam beradi. Uning shaxsiy rivojlanishga qo‘shgan hissasi, jamiyatdagi ijtimoiy va ma’naviy qadriyatlarni tushunish va ularga amal qilishga olib keladi. Masalan, adabiyot orqali odam boshqa xalqlar va madaniyatlar bilan aloqalarini, ularga bo‘lgan munosabatini va ular bilan hamjihatlik qilishni o‘z hayotiga olib keladi.

Xulosa qilib aytganda, adabiyot - insonning ma’naviy tarbiyasini shakllantirishda asosiy vositalardan biridir. U axloqiy qadriyatlarni o‘zlashtirish, ichki dunyosidagi o‘zgarishlar va shaxsiy kamolotni ta’minlashga yordam beradi. Adabiyot orqali inson jamiyatdagi ma’naviy va axloqiy qadriyatlarni tushunish, o‘z tuyg‘ularini, hissiyotlarini aniqlash va turli ma’naviy muammolarni hal qilish uchun zarur bo‘lgan bilim va tajribaga ega bo‘ladi. Shundan kelib chiqib, adabiyot nafaqat estetik, balki ma’naviy rivojlanish vositasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalangan adabiyotlar

1. Мирзиёев Ш. Адабиёт халқнинг юраги. - Т.: “Адабиёт”, 2021. - Б.3.
2. Abdullaeva, M. (2019). Ma’naviy tarbiya va badiiy adabiyot. Toshkent.
3. Jo‘raev, A. (2018). O‘quvchi va adabiyot: ruhiy aloqalar. Samarqand: SamDU nashriyoti.
4. Yuldoshev, F. (2020). Adabiy asarlarda ma’naviy tarbiya masalalari. Toshkent.
5. Karimova, Sh. (2021). Jamiyat va adabiyot: o‘zaro ta’sir masalalari. Toshkent: “Fan va texnologiyalar”.
6. Nazar Eshonqul. Adabiyot – tarbiya vositasimi? “Sharq yulduzi” jurnali, 2015 yil, 1-son
7. Sirojiddinov Sh. https://xs.uz/ 22.05. 2020 y.
8. Qayumov, M. (2016). Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent: “Ma’naviyat”.
9. Hamidov, B. Adabiyot va ma’naviyat o‘zaro bog‘liqligi. Toshkent: "O‘qituvchi" nashriyoti. 2017-й.

MULTIMADANIYATLI KONTEKSTDA INGLIZ ADABIYOTINING O‘QUVCHI PSIXOLOGIYASIGA TA’SIRI

Jalolova Shaxnoza Muhamedjanovna
PhD, dotsent,
nisioilova@gmail.com
Ismoilova Nigora Mirzoaliyevna,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universtiteti Xorijiy filologiya fakulteti 1-kurs talabasi.

Annotatsiya

Ushbu maqola ingliz adabiyotining o‘quvchi psixologiyasiga ko‘rsatadigan ta’sirini multimadaniyatli kontekstda tadqiq etishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning asosiy muammosi – globallashuv sharoitida yosh avlod turli madaniy qadriyatlar bilan to‘qnashar ekan, ularning psixologik barqarorligi, madaniy identiteti va axloqiy ongini shakllantirishda ingliz adabiyotining lingvomadaniy va psixologik resurs sifatida tutgan o‘rnini aniqlashdan iborat. Maqolada ingliz adabiyotida mavjud bo‘lgan universal g‘oyalar, estetik mazmun, psixologik obrazlar hamda madaniyatlararo muloqot unsurlari orqali o‘quvchining empatiya, tolerantlik va madaniy ochiqlik kabi fazilatlarini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda shuningdek, kontekstual yondashuv asosida adabiy materiallarni ta’lim jarayoniga integratsiyalash, shaxsning lingvomadaniy kompetensiyasini rivojlantirish va ruhiy moslashuv mexanizmlarini shakllantirishdagi roliga alohida e’tibor qaratiladi. Multimadaniyatli adabiy muhit orqali o‘quvchining ijtimoiy-psixologik o‘zgarishlarga moslashuvi, shaxsiy o‘zlikni anglash jarayoni va madaniy tafakkurning kengayishi kabi omillar tahlil markazida turadi.

Kalit so‘zlar: multimadaniyatlilik, psixologik barqarorlik, lingvomadaniy kompetensiya, kontekstual yondashuv, axloqiy qadriyatlar, ijtimoiy moslashuv, empatiya rivojlanishi.

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию влияния английской литературы на психологию учащихся в контексте многокультурности. Основная проблема исследования заключается в определении роли английской литературы как лингвистико-культурного и психологического ресурса в формировании психологической стабильности, культурной идентичности и морального сознания молодежи, сталкивающейся с различными культурными ценностями в условиях глобализации. В статье рассматривается влияние универсальных идей, эстетического содержания,

психологических образов и элементов межкультурной коммуникации в английской литературе на развитие таких качеств, как эмпатия, толерантность и культурная открытость учащихся. Также в исследовании уделяется внимание роли контекстного подхода в интеграции литературных произведений в образовательный процесс, развитии лингвистико-культурной компетенции и формировании психологических механизмов адаптации. В центре анализа находятся такие факторы, как способность учащихся к социально-психологическим изменениям, процесс осознания собственной идентичности и расширение культурного мышления через многокультурную литературную среду.

Ключевые слова: многокультурность, психологическая стабильность, лингвистико-культурная компетенция, контекстный подход, моральные ценности, социальная адаптация, развитие эмпатии.

Annotation

This article is dedicated to the study of the impact of English literature on the psychology of students within a multicultural context. The main issue of the research lies in determining the role of English literature as a linguistic-cultural and psychological resource in shaping the psychological stability, cultural identity, and moral consciousness of young people encountering various cultural values in the context of globalization. The article examines the influence of universal ideas, aesthetic content, psychological images, and elements of intercultural communication in English literature on the development of such qualities as empathy, tolerance, and cultural openness in students. The study also focuses on the role of a contextual approach in integrating literary works into the educational process, the development of linguistic-cultural competence, and the formation of psychological adaptation mechanisms. The analysis centers on factors such as students’ ability to adapt to socio-psychological changes, the process of self-awareness, and the expansion of cultural thinking through a multicultural literary environment.

Keywords: multiculturalism, psychological stability, linguistic-cultural competence, contextual approach, moral values, social adaptation, development of empathy.

Ingliz adabiyoti zamonaviy jamiyatda o‘quvchining psixologik va madaniy rivojlanishiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi. Hozirgi kunda globalizatsiya jarayonlari jamiyatlar o‘rtasidagi chegaralarni mutlaqo yangilab, turli madaniyatlar, tillar va qadriyatlarning bir-biriga ta’sirini kuchaytirmoqda. Shu sababli, o‘quvchilarni madaniy va psixologik jihatdan rivojlantirishda ingliz

adabiyoti muhim o‘rin tutadi. Ingliz tilidagi asarlar, nafaqat tilni o‘rganishning vositasi bo‘lib, balki o‘quvchilarning madaniy tafakkurini kengaytirish, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy-psixologik jihatdan rivojlanishlariga katta hissa qo‘shadi.

Maqsadli auditoriya – yosh avlod, ayniqsa, global o‘zgarishlarga duch kelgan o‘quvchilar, o‘zlarining psixologik holati va madaniy identitetini shakllantirishda ingliz adabiyotini o‘rganish orqali ko‘plab ijtimoiy va axloqiy savodxonliklarni egallaydi. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda ingliz adabiyoti, nafaqat til o‘rganish vositasi, balki madaniyatlararo muloqotning o‘rganilishi, psixologik barqarorlik va shaxsiy o‘zlikni anglashda ahamiyat kasb etadi. O‘quvchilarning madaniy va ijtimoiy moslashuvini ta’minlashda, ingliz adabiyoti universal g‘oyalari va axloqiy tamoyillarining roli o‘ta muhimdir. Ingliz adabiyoti, o‘zining murakkab va xilma-xil mazmuni orqali o‘quvchining psixologiyasiga, axloqiy qarashlari va madaniy tafakkuriga ijobiy ta’sir o‘tkazadi. Shu bilan birga, adabiyotning psixologik obrazlari, estetik talqinlari va madaniyatlararo muloqotga oid elementlari o‘quvchining empatiya, tolerantlik va madaniy ochiqlik kabi fazilatlarini rivojlantirishga imkon beradi. Adabiy asarlarni o‘rganish jarayonida o‘quvchilar o‘z-o‘zini anglash, shaxsiy rivojlanish va ijtimoiy integratsiya jarayonlarida kuchli vosita sifatida ingliz tilidagi asarlarga tayanadi.Maqolada ingliz adabiyotining kontekstual yondashuv asosida ta’lim jarayoniga integratsiyasining o‘quvchining psixologik barqarorligi, ijtimoiy moslashuv va lingvomadaniy kompetensiyasining rivojlanishiga qanday ta’sir ko‘rsatishi o‘rganiladi. O‘quvchilarning madaniy ongini shakllantirish, ularning psixologik holatiga ta’sir etish va shaxsiy o‘zlikni anglash jarayonlarini samarali amalga oshirish uchun ingliz adabiyotining psixologik va madaniy rolini chuqur tahlil qilish zarur. Bunday yondashuv, o‘quvchilarning empatiya va tolerantlik kabi fazilatlarini rivojlantirishda, ularning madaniyatlararo muloqotga nisbatan ijobiy munosabatlarini shakllantirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.Shu tariqa, ingliz adabiyotining o‘quvchi psixologiyasiga ta’siri multimadaniy yondashuv asosida chuqurroq tahlil qilinadi va uning o‘quvchilarni nafaqat til o‘rganish, balki madaniy va psixologik jihatdan rivojlantirishdagi ahamiyati ko‘rsatiladi. Tadqiqotning dolzarbligi, aynan bugungi global davrda ingliz adabiyotining shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishga ta’sirini yanada chuqurroq anglashda yotadi.

Ingliz adabiyotining o‘quvchi psixologiyasiga ta’sirini, ayniqsa, uning multimadaniyatli kontekstda o‘rganishning ahamiyati, zamonaviy ta’lim tizimi doirasida tobora ortib bormoqda. Globalizatsiya jarayonlari davomida, yosh avlodning madaniy integratsiyasi va psixologik holatini shakllantirishda adabiyotning roli ortib borayotganligini ta’kidlash lozim. Ingliz adabiyoti nafaqat til o‘rganish vositasi sifatida, balki madaniyatlararo muloqotning rivojlanishi,

axloqiy qadriyatlar, va shaxsiy o‘zlikni anglash jarayonlarida muhim psixologik va lingvomadaniy resurs sifatida faoliyat ko‘rsatadi.Tadqiqot davomida ingliz adabiyotining o‘quvchi psixologiyasiga ko‘rsatadigan ta’siri multimadaniyatli kontekstda o‘rganildi. O‘quvchilarning madaniy, psixologik va axloqiy rivojlanishida ingliz adabiyotining ta’siri juda muhimdir. Globalizatsiya jarayonlarining kuchayishi, turli madaniyatlar va xalqlar o‘rtasidagi muloqotning kengayishi o‘quvchilarni yangi sharoitda psixologik barqarorlikka erishishga undaydi. Ingliz adabiyoti o‘zining universal g‘oyalari, axloqiy qadriyatlari va psixologik obrazlari orqali o‘quvchilarga madaniyatlararo muloqotning samarali usullarini o‘rgatadi, shuningdek, ular o‘zgaruvchan dunyoqarashlar bilan moslashuvchanlikni rivojlantiradi.Ingliz adabiyotining ta’siri, uning o‘quvchilarda empatiya, tolerantlik va madaniy ochiqlik kabi ijtimoiy fazilatlarni shakllantirishda sezilarli ahamiyatga ega. Madaniy tafakkurning kengayishi, shuningdek, turli xalqlarning qadriyatlarini tushunish va qadrlash jarayoni, o‘quvchilarning ijtimoiy ongini rivojlantirishga katta hissa qo‘shadi. Bu jarayon, ayniqsa, o‘quvchilarning o‘ziga xosligini, dunyoqarashini shakllantirishda va ularni shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishda yo‘naltirishda samarali vosita bo‘lib xizmat qiladi.Ingliz adabiyoti, o‘quvchilarning psixologik barqarorligini saqlashda ham muhim rol o‘ynaydi. O‘quvchilar, ingliz adabiyotidagi axloqiy g‘oyalar va psixologik obrazlar orqali o‘zlarini va atrof-muhitni tushunishga, turli hissiyotlarni anglashga, shuningdek, o‘zlarining ruhiy holatlarini boshqarish uchun zarur bo‘lgan vositalarni egallashadi. Madaniyatlararo muloqotning rivojlanishi esa o‘quvchilarning o‘zlariga nisbatan ishonch hosil qilishiga va global muhitda muvaffaqiyatli integratsiya qilishiga yordam beradi.Ingliz adabiyotining ta’siri nafaqat til o‘rganish, balki shaxsiy va ijtimoiy rivojlanish, axloqiy qadriyatlar va psixologik barqarorlikni shakllantirishda ham ko‘p qirrali vosita sifatida ko‘rsatiladi. Bu adabiyot orqali o‘quvchilar nafaqat til va madaniyatni o‘rganadi, balki o‘zining axloqiy va psixologik holatini shakllantiradi. Ingliz adabiyotining kontekstual yondashuv asosida o‘quv jarayoniga integratsiyalashuvi, o‘quvchilarning lingvomadaniy kompetensiyasini rivojlantirish va ular orasida ijtimoiy-psixologik moslashuvni kuchaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ingliz adabiyoti o‘quvchilarga o‘zlikni anglashda, shaxsiy kamolotga erishishda va ijtimoiy mas’uliyatni his qilishda katta yordam beradi.

Ingliz adabiyotining o‘quvchining psixologik rivojlanishiga ta’siri, uning o‘zini anglash va dunyoqarashini kengaytirishdagi roli, o‘quvchining jamiyatga nisbatan mas’uliyatli bo‘lishini ta’minlaydi. Tadqiqot davomida, ingliz adabiyotining o‘quvchilarning madaniy tafakkurini shakllantirishda va ularning psixologik va ijtimoiy rivojlanishida qanday katta rol o‘ynashini aniqlash muhim

ahamiyat kasb etdi. O‘quvchilarning madaniyatlararo muloqotdagi muvaffaqiyati, ularning ijtimoiy moslashuvi va axloqiy qarashlarini shakllantirish, ingliz adabiyotining asosiy funksiyalaridan biridir.Shuningdek, tadqiqotda ingliz adabiyotining ta’sirini o‘rganish orqali, o‘quvchilarning lingvomadaniy kompetensiyasining rivojlanishiga, psixologik va madaniy integratsiyalashuv jarayonlariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkinligi ko‘rsatilgan. Ingliz tilidagi asarlarning o‘rganilishi, nafaqat madaniyatlararo muloqotning rivojlanishiga, balki o‘quvchilarning ijtimoiy moslashuviga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.Natijalar asosida shuni aytish mumkinki, ingliz adabiyotining o‘quvchilarga ta’siri zamonaviy ta’lim jarayonida ahamiyatli bo‘lib qolmoqda. Uning madaniy va psixologik ta’siri, o‘quvchilarning o‘zligini anglash, shaxsiy rivojlanish va ijtimoiy moslashuvini ta’minlashda zarur vosita sifatida qaraladi. O‘quvchilarning madaniyatlararo muloqotga tayyorligi, ularning tolerantlik, empatiya kabi fazilatlarining rivojlanishi, ingliz adabiyotining ta’siridan samarali foydalangan holda erishiladi.

Ingliz adabiyotining o‘quvchi psixologiyasiga ko‘rsatadigan ta’sirini multimadaniyatli kontekstda o‘rganish, nafaqat adabiyotning til o‘rganishga bo‘lgan ta’sirini, balki uning shaxsiy va madaniy rivojlanishdagi o‘rnini ham aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot natijalari, ingliz adabiyotining yosh avlodning psixologik barqarorligi, axloqiy qadriyatlari va madaniy identitetini shakllantirishdagi ahamiyatini ochib beradi. Adabiyot nafaqat lingvistik resurs, balki ijtimoiy va psixologik o‘sishning muhim omili sifatida xizmat qiladi. U o‘quvchilarga turli madaniyatlarni tushunishga, axloqiy va estetik qadriyatlarni anglashga yordam beradi, shuningdek, empatiya, tolerantlik, va madaniyatlararo muloqotni rivojlantiradi. Tadqiqot davomida ko‘rsatilganidek, ingliz adabiyotining kontekstual yondashuv asosida ta’lim jarayoniga integratsiyasi o‘quvchilarning lingvomadaniy kompetensiyasini rivojlantirishda katta rol o‘ynaydi. Madaniyatlararo tafakkur va psixologik moslashuvni kuchaytirish, shaxsiy o‘zlikni anglash jarayonlarini qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, jamiyatda muvaffaqiyatli ijtimoiy aloqalar o‘rnatish imkoniyatlarini taqdim etadi. Bu jarayonlarning amalga oshirilishi o‘quvchilarning turli madaniyatlar va ijtimoiy guruhlar bilan to‘g‘ri aloqalar o‘rnatishdagi qobiliyatlarini oshiradi, shuningdek, madaniy o‘zlikni qabul qilish va qadrlashni ta’minlaydi. Shu o‘rinda, ingliz adabiyotining ta’lim jarayoniga integratsiyasi nafaqat til va madaniyatni o‘rganish, balki axloqiy va ijtimoiy mas’uliyatni his qilishni rivojlantirishda ham muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, ingliz adabiyotining o‘quvchi psixologiyasiga ta’siri shaxsiy va madaniy o‘sishning izchil jarayonini shakllantirishga imkon beradi, shuning uchun uni ta’lim tizimiga kengroq integratsiyalash zarurati mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jahongir, A. Ingliz adabiyotida madaniyatlararo muloqot., Toshkent: Xalqaro nashriyot. 2020, 120-135 b.
2. Karimova, N. Psixologik barqarorlik va adabiyot: Teoretik yondashuvlar., “Ta’lim va rivojlanish” jurnali. 2019, 5-son, 45-50 b.
3. Mingazova, L. Lingvomadaniy kompetensiya: Ingliz adabiyoti va uning ta’limdagi o‘rni., Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti. 2020, 98-105 b.
4. Shamsutdinova, Z. Kontekstual yondashuv asosida adabiy materiallarni o‘rganish., “O‘zbekiston Ta’limi” jurnali. 2020, 7-son, 58-64 b.
5. Baxramov, S. Madaniyatlararo tafakkur va adabiyot., “Madaniy meros va ijtimoiy rivojlanish” jurnali.2018, 2-son, 29-35 b.
6. Sirojiddinova, M. Ingliz adabiyotining ijtimoiy-psixologik ta’siri., “Yoshlarni tarbiyalash va rivojlantirish” jurnali. 2019, 4-son, 21-28 b.
7. Muminov, O. Ingliz adabiyotining psixologik ta’siri va uning yosh avlodga o‘rganilishi., Toshkent: Ijtimoiy Fikr nashriyoti. 2021, 150-163 b.
8. Davronov, A. Adabiyot va madaniyatlararo muloqot: O‘quvchi ongining shakllanishi., “O‘zbekiston Pedagogikasi” jurnali. 2020, 6-son, 45-52 b.
9. Raxmatov, E. Ingliz tilini o‘rganish va madaniyatlarni o‘zaro tushunish., “Til va adabiyot” jurnali. 2018, 3-son, 58-64 b.
10. Mustafayev, B. Ingliz adabiyotining yoshlarning psixologiyasiga ta’siri., “O‘quvchi va jamiyat” jurnali. 2017, 5-son, 80-85 b.

NAVOIY IJODIDA INSON RUHIYATI VA ICHKI DUNYOSINING YUKSALISHI HAQIDAGI QARASHLAR.

Ashurova Gulru Oxunovna,
Qo‘qon universiteti Ta’lim fakulteti
Pedagogika-psixologiya kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada A.Navoiy ijodidagi inson ruhiyatining rang-barangligi, ishq va muhabbat – inson ruhiyatining asosi, insonning ichki kurashi ya'ni qalbi va aqlining doimiy taranglikda bo‘lishi ham alohida o‘rin tutishini, falsafiy izlanishlar va insonning ma'naviy o‘sishi, hayot va o‘lim, insonning nihoyasiga bo‘lgan munosabati, inson va uning ichki dunyosi, axloq va fazilatlar, kamchiliklar, insonning ijtimoiy mas’uliyati nimalar asosida hosil bo‘lishi, hamda Navoiy insonning yuksalishiga nimalar salbiy ta’sir etishi ya’ni irsiyat va insonning tabiatidagi ikkiyuzlamachilik haqida, tarbiyaning roli va axloqiy meros, inson va uning ruhiyatining shakllanishi, irsiyat va insonni yuksaltirish, insonning ichki

dunyosini anglashi, ma'naviy yuksalish haqiqiy baxt ekanligi va ikki dunyo saodatiga erishish yo‘li , axloqiy fazilatlar va ichki dunyo hamda o‘lim va hayot falsafasi borasidagi qarashlari yoritildi.

Abstract

In this article, the diversity of the human psyche in the work of A.Navoi, love and romance are the basis of the human psyche, the internal struggle of a person, i.e., the constant tension of the heart and mind, has a special place, philosophical researches and the spiritual position of a person growth, life and death, a person's attitude towards the end, a person and his inner world, morals and virtues, shortcomings, on the basis of which a person's social responsibility is formed, and Navoi talks about the negative effects of human growth, that is, heredity and hypocrisy in human nature, the role of education and moral heritage, the formation of a person and his psyche, heredity and human development, understanding of the inner world of a person, spiritual growth is true happiness and two The path to worldly happiness, moral qualities and views on the inner world and the philosophy of life and death were highlighted.

Абстракт

В данной статье многообразие человеческой психики в творчестве А.Навои, любовь и романтика составляют основу человеческой психики, внутренняя борьба человека, т. е. постоянное напряжение сердца и разума, имеет особое значение. место, философские исследования и духовная позиция человека, рост, жизнь и смерть, отношение человека к цели, человек и его внутренний мир, нравственность и добродетели, недостатки, на основе которых формируется социальная ответственность человека, и Навои говорит о негативных последствиях человеческого роста, то есть о наследственности и лицемерии в человеческой природе, о роли воспитания и нравственного наследия, формировании человека и его психики, наследственности и развитии человека, понимании внутреннего мира человека. , духовный рост - истинное счастье и два. Освещались путь к мирскому счастью, нравственные качества и взгляды на внутренний мир и философия жизни и смерти.

Kalit so‘zlar: ma’naviy dunyo, axloq va ruhiyat, ruhiy kechinmalar, ichki dunyo, “Farhod va Shirin”, estetik tarbiya.

Key words: spiritual world, morality and spirituality, spiritual experiences, inner world, "Farhad and Shirin", aesthetic education.

Ключевые слова: духовный мир, нравственность и духовность, духовные переживания, внутренний мир, «Фархад и Ширин», эстетическое воспитание.

Alisher Navoiy — O‘rta Osiyo adabiyotining buyuk namoyandalaridan biri bo‘lib, uning ijodi nafaqat zamonning o‘ziga xos ijtimoiy va madaniy muhitini chuqur aks ettiradi, balki insonning ruhiyati, psixologik holati, his-tuyg‘ulari va ichki dunyosiga oid murakkab va nozik tafakkurlarni ham o‘zida mujassam etgan. Navoiy asarlarida inson psixikasi va uning ichki ruhiy kechinmalari markaziy o‘rin tutadi, ularning chuqur va hayotiy tasvirlari orqali muallif inson qalbining eng sirli, ko‘pincha inson o‘zi ham anglamaydigan qatlamlarini yoritishga intiladi.[87]
Ilm, Navoiy senga maqsud bil, Emdiki, ilm o’ldi, amal aylagil.

Botinu zohiring ahvolini ko’rkim, qilmish Zoe’ ul birni xavotir, bu birisin ag’roz. (Badoe’ ul-vasat)
Navoiy ijodida insonning ma’naviy dunyosi, axloqiy qadriyatlari va xulq-atvori keng ko‘lamda o‘rganilgan va falsafiy-hayoliy tahlil qilingan. Uning asarlari inson ruhiyatining nozik qatlamlarini chuqur anglash va ichki dunyoni kashf etishda noyob ilmiy va badiiy ahamiyatga ega. Navoiy irsiyat masalasiga alohida e'tibor qaratib, insonning ruhiy va ma'naviy rivojlanishiga ota-bobolardan meros bo‘lib qolgan an'ana, qadriyatlar va xulq-atvor elementlarining ta'sirini yoritadi.
Yosh bolaning juda kichik yoshidan boshlab tarbiyalamoq zarur. Tarbiya insonga o’zida yaxshi odat va fazilatlar xosil qilishga yordam beradi.

Uning asarlarida irsiyat — nafaqat biologik meros, balki ma'naviy va axloqiy qadriyatlar orqali uzluksiz uzatiladigan boy madaniy resurs sifatida talqin qilinadi. Navoiy o‘z asarlarida bu qadriyatlarning inson ruhiyatiga qanday ta'sir qilishi, shuningdek, jamiyat va shaxs o‘rtasidagi murakkab munosabatlar sistemasi haqida chuqur mulohazalar bildiradi. Shunday qilib, Alisher Navoiy ijodi nafaqat adabiyot, balki inson psixologiyasi va ma’naviyatining o‘zaro uyg‘unligidan kelib chiqadigan buyuk ilmiy va badiiy fenomen hisoblanadi.
Alisher Navoiy asarlarini o‘rganish insonning ichki dunyosi, ruhiy holatlari va psixologik jarayonlari haqida chuqur tafakkur qilish imkonini beradi. Uning "Xamsa" asarida turli badiiy obrazlar orqali inson psixikasining murakkab jihatlari yoritiladi. Navoiy odamlarni ikki qutbda — ikkiyuzlama, xudbin, xayolparast yoki aksincha, daxlsiz, nozik va samimiy his-tuyg‘ularga ega shaxslar sifatida tasvirlab, ularning ichki kechinmalarini chuqur anglashga undaydi.
Navoiy inson ruhiyatining faqat qarama-qarshi qutblaridan iborat emasligini ko‘rsatib, uning murakkab va o‘zgaruvchan holatlarini ham puxta kuzatadi. Insonning ruhiy holati uning hayot yo‘li, qarorlari va qadr-qimmatini belgilaydi,

[87] Глубокова Е.Н.(доцент), Суворова С.А.(доцент), Ашурова Г.О.(ст.пр.) -Нравственное воспитание: актуализация задач педагогов в современных условиях.

shu sababli Navoiy badiiy asarlarida bu jihatlarni keng va tafsilotli yoritishga katta e'tibor qaratadi. Bu esa o‘quvchiga insonning o‘zini va atrofdagilarini yanada chuqurroq tushunish imkoniyatini beradi.

Alisher Navoiy ijodida ishq va muhabbat markaziy o‘rin tutadi. U ishqni faqat jismoniy sevgi sifatida emas, balki insonning ruhiy va ma’naviy rivojlanishi, o‘zligini anglash va oliy maqsadlarga erishish yo‘lidagi kuchli ichki ehtiyoj sifatida tasvirlaydi. "Xamsa" asarida ishq – qalbning eng yuksak holati sifatida yuksak qadrlanib, inson ruhining poklanishi va o‘zgarishi uchun asosiy vosita sifatida ko‘rsatiladi. Bu muhabbat insonni o‘zgartirib, uni ma’naviy jihatdan yuksaltiradi, ruhiy tozalikka etaklaydi.

Navoiy ijodida qalb va aql o‘rtasidagi ichki kurash ham alohida ahamiyatga ega. U insonning ichki dunyosidagi qarama-qarshi his-tuyg‘ular – sevgi va nafrat, orzu va qo‘rquv, umid va umidsizlik – haqida chuqur tafakkur qiladi. "Farhod va Shirin" dostonida Farhodning sevgi yo‘lida duch kelgan qiyinchiliklari va ichki kurashlari tasvirlanadi, bu esa insonning o‘z maqsadiga erishish yo‘lida ruhi chidamliligi, sabr-toqat va mukammallikka intilishini ifodalaydi. Shu tariqa, Navoiy asarlari insonning ruhiy-axloqiy rivojlanishida ishqning muhim o‘rni haqida chuqur va ma’nodor xulosalar beradi.[88]

Navoiy insonning psixologik holatlari ko‘pincha uning ma'naviy rivojlanishi bilan bog‘liq holda tahlil qiladi. U insonning ruhiy o‘sishining eng muhim omillaridan biri sifatida, aql va qalbning uyg‘unlashishini ko‘rsatadi.

Navoiy asarlarida hayot va o‘limning psixologik tasviri ham muhim o‘rin tutadi. U o‘limni faqat inson hayotining oxiri sifatida ko‘rmasdan, balki uning ruhiy rivojlanishidagi bir bosqich sifatida tasvirlaydi. Navoiy, o‘limga nisbatan odamning qarashlarini, uning qalbida qanday o‘zgarishlar yuz berishini, ruhiy holatlarni o‘rgatadi. "Muhokamat al-lug‘a" kabi asarlarda, o‘lim va hayotning ma'nosi, insonning bu ikki holatga nisbatan psixologik munosabati chuqur tahlil qilinadi.

Navoiy insonni o‘rganishning asosiy yo‘nalishlaridan biri uning ichki dunyosi, ya’ni qalbi, niyati va o‘z-o‘zini anglashdir,degan g’oyani ilgari suradi. Shoirning "Xamsa" asarida, ayniqsa, "Farhod va Shirin" dostonida, insonning qalbi va hissiyotlari muhim o‘rin tutadi. Navoiy, inson qalbining yaxshilikka moyil bo‘lishini, biroq ba’zan yovuzlikka, past xulq-atvorlarga yo‘naltirilishini ham tan oladi. Bu holatlar, shoirning fikriga ko‘ra, insonning o‘zini anglash jarayonida yuzaga keladigan ichki kurashlarining natijasidir.

[88] Ashurova G.O.(kat.o’qit.), Alijonova R.(talaba)- Adabiyot va tilning shaxs psixologik va ma'naviy rivojiga ta'siri.

Navoiyning inson xulq-atvori haqidagi qarashlari uning axloqiy va ma’naviy qarashlarini to‘liq aks ettiradi. U yaxshi fazilatlarni rivojlantirishga chaqiradi. Yaxshilik, adolat, sabr-toqat, sadoqat, o‘zini tuta bilish va halollik Navoiy asarlarida keltirilgan asosiy axloqiy fazilatlardir. "Nasihatnoma" asarida Navoiy insonlarga o‘z axloqini to‘g‘rilash, yomon odatlardan voz kechish va har doim yaxshilik qilishga undaydi. Inson o‘z axloqini va niyatini to‘g‘rilash orqali nafaqat o‘zining, balki jamiyatning farovonligini ta’minlashiga ishonadi.

Navoiy, insonda nafaqat yaxshi fazilatlar, balki yomon xulq-atvorlar ham borligini tan oladi. U odamlarda hasad, g‘azab, tamakorlilik, jahldorlik kabi yomon his-tuyg‘ularni tahlil qiladi. Navoiy insonni ushbu yomon xulqlardan qaytarishga harakat qiladi va qalbini poklash, ma’naviyatini yuksaltirishga intilishga chaqiradi. Bu xulq-atvorlarning o‘zi insonning ichki kurashlarini va tashqi dunyo bilan bo‘lgan munosabatlarini shakllantiradi.

Navoiy asarlarida insonning jamiyatdagi o‘rni va ijtimoiy mas’uliyatiga ham katta e’tibor berilgan. U insonning axloqiy burchlari nafaqat o‘ziga, balki jamiyatga ham bog‘liq ekanini ta’kidlaydi. "Majolis un-nafois" asarida Navoiy, shaxsning o‘zini to‘g‘ri tarbiyalash va uning ijtimoiy mas’uliyatini anglash orqali jamiyatda yuksak axloqiy darajaga erishish mumkinligini ko‘rsatadi.

Alisher Navoiy uchun insonning eng oliy maqsadi — o‘zini yaxshilash, ma’naviyatini yuksaltirish va haqiqiy baxtga erishishdir. U, insonni faqat materialistik qadriyatlar bilan emas, balki ma’naviy va axloqiy qadriyatlar bilan ham baholaydi. Navoiy nafaqat adolatli va halol bo‘lishni, balki insonni ma’naviy jihatdan to‘liq rivojlanishga erishishga chaqiradi.

Alisher Navoiy ijodida inson tabiati doimo ikki qarama-qarshi tomon — yuksak axloqiy va ruhiy idealarga intilish bilan birga, pastkashlik, xatolik va zaiflik kabi insoniy kamchiliklar o‘rtasida uzluksiz kurash olib boradi. Bu ikki tomon bir-birini to‘ldiruvchi va hamda qarama-qarshi holatlar sifatida Navoiy tomonidan chuqur falsafiy nazar bilan yoritiladi. U bu ichki ziddiyatlarni insonga irsiyat orqali kelgan xulqiy me'yorlar, odatlar va jamiyat an’analariga bog‘lab tushuntiradi. Alisher Navoiy o‘z asarlarida insonning ikkiyuzlamachiligi, ya'ni go‘zal va olijanob xulqlar bilan birga, ko‘pincha ichki azoblar, g‘azab, hasad va pastkashlik kabi zaifliklarining bir vaqtda mavjud ekanligini aniq va jonli tasvirlaydi. Bu erda irsiyat – ota-bobolarimizdan meros qolgan ma’naviy qadriyatlar, tarbiya va ijtimoiy muhit – insonning bu ikki tomonlama ruhiy kurashiga asos bo‘ladi.

Navoiy ijodida odamning axloqiy qarashlari va ichki ruhiyatining shakllanishida nafaqat shaxsiy tajriba, balki jamiyatda mavjud bo‘lgan qadriyatlar va an’analar ham muhim rol o‘ynashi ta’kidlanadi. Shoirning "Xamsa" asaridagi qahramonlar hayot yo‘lini tanlashda har xil qarorlar qabul qilsa-da, ularning har birining ichki

dunyosida ota-bobolaridan qolgan ma’naviy merosning ta’siri sezilib turadi. Bu tarbiya nafaqat axloqiy, balki psixologik jihatdan ham qahramonlarning ichki kechinmalari, ruhiy kurashlari va xarakter xususiyatlarini belgilaydi.

Irsiyat ta’siri, ayniqsa, vaqt o‘tishi bilan jamiyatning turli qatlamlari, ijtimoiy holatlar va shaxsiy tajribalar bilan chambarchas bog‘liq ravishda o‘zgarib boradi. Navoiy bunday murakkab jarayonlarni insonning shaxsiy tanlovi, iroda va taqdiriga bog‘lab, har bir inson o‘z irsiyatini qanday qabul qilishiga, unga qanday munosabatda bo‘lishiga qarab, ruhiy kamolot yoki buzilish sari yo‘l olishini ta’riflaydi. Shu bilan birga, u inson ruhiyati va axloqiy fazilatlarining shakllanishida tarbiya, ma’naviyat va ijtimoiy muhitning tutgan o‘rni naqadar muhim ekanligini chuqur his qiladi va badiiy asarlari orqali o‘quvchini ham bu masalalar ustida mulohaza yuritishga chorlaydi.

Shunday qilib, Navoiy ijodida insonning ikki tomonlama tabiati — yuksak ma’naviylik va pastkashlik, ulug‘ ideal va kichik zaifliklar — doimiy ravishda qarama-qarshi kuchlar sifatida ko‘rsatilib, ularning kurashi inson shaxsiyatining murakkab, lekin hayotiy muhim qismidir.[2] Bu kurashda irsiyat, ya'ni ota-bobolardan meros qolgan qadriyatlar va tarbiya, muhim rol o‘ynaydi va inson ruhining shakllanishida beqiyos ahamiyatga ega ekanligi Navoiy asarlarida o‘zining yorqin ifodasini topadi.

Navoiy ijodida odamning ruhiyatini shakllantiruvchi muhim omillardan biri — irsiyatdir. Uning ko‘plab asarlarida insonni to‘liq tushunish uchun uning qayerdan kelganini, ota-bobolari qanday hayot kechirganini, qanday tarixiy va madaniy sharoitlarda yashaganini bilish zarur. Insonni o‘rganishda uning tarixiy o‘tganini hisobga olish, uning ruhiyatini shakllantiruvchi omil sifatida irsiyatni ajratib ko‘rsatish mumkin. Navoiy bunday fikrlarini o‘zining "Mahbubul-qulub" va "Farhod va Shirin" kabi asarlarida hamda boshqa she'riy majmualarida kuzatish mumkin. Bu asarlarda qahramonlarning ruhiy holatlari, ular yashayotgan davr va ijtimoiy muhitga bog‘liq ravishda shakllanadi.

Alisher Navoiy insonni yuksaltirishda irsiyatning ta'sirini qadrlab, uni doimo ijobiy yo‘nalishga yo‘naltirishga harakat qiladi.

Navoiy o‘z asarlarida, ayniqsa "Xamsa"dagi dostonlarida inson qalbining ichki holatini tasvirlaydi. Insonning qalbi, uning dunyosi, uning ruhiyati va axloqi uning hayotidagi eng muhim omil bo‘lib, har bir kishi o‘z qalbini poklash, tozalash orqali haqiqiy baxtga erishishi mumkin. Navoiy qalbni ikki xil jihatdan tahlil qiladi: biri, u kishining ichki dunyosi bo‘lib, unda turli salbiy his-tuyg‘ular, jumladan, hasad, g‘azab, dushmanlik va o‘zimnigina o‘ylash kabi hislar mavjud. Ikkinchisi, bu qalbning o‘zini tozalash, nurini ko‘rish va haqiqiy baxtga erishish yo‘lida o‘zgarishlar qilishdir.[1] Navoiy bu jarayonni "ichki jang" sifatida

ko‘rsatadi, chunki inson o‘z ichki kurashida, ruhiy rivojlanishida, yuksalishida ko‘plab qiyinchiliklarni engishi kerak, deb hisoblaydi.

Navoiy axloqiy fazilatlarni insonning ichki dunyosini tuzatishning eng muhim vositasi sifatida ko‘rar edi. U insonning xulqini, axloqini tuzatishda fazilatli xislatlarning, masalan, sabr, mehr-oqibat, odillik, poklik, to‘g‘rilik va mehr-ushshoqning ahamiyatini ta'kidlaydi. Shu orqali inson ichki ruhini tozalash, uning qalbini poklash mumkin. Navoiy "Saddi Iskandariy" kabi asarlarida axloqiy idealga erishishni insonning ma'naviy rivojlanishi bilan bog‘laydi. Inson faqat o‘z ichki dunyosini tozalab, ma'naviy yuksalishga erishsa, u haqiqiy baxt va farovonlikka erishadi.

Xulosa

Alisher Navoiy ijodida insonning ichki dunyosini tuzatish masalasi nafaqat axloqiy tozalikka erishish, balki insonning haqiqiy ma'naviy yuksalishiga erishish uchun muhim vosita sifatida qaraladi. Navoiy inson qalbining poklanishiga katta e'tibor beradi, chunki faqat ichki dunyosi toza va pok bo‘lgan inson haqiqiy baxtga erisha oladi. Uning asarlarida ichki tinchlik va ma'naviy tozalash insonning haqiqiy baxt va yuksaklikka erishish yo‘lida eng zaruriy omil sifatida ifodalanadi.

Alisher Navoiy ijodida inson psixikasi va ruhiyatiga oid fikrlar bir-birini to‘ldirib, bir butunlikni tashkil etadi. Navoiy, inson ruhiyatining rang-barangligini, uning ichki kurashlarini va ma'naviy izlanishlarini aks ettirgan holda, har bir asarida insonning qalbini, ruhini, va psixologik holatini o‘ziga xos tarzda tasvirlaydi. Bu tafakkur, bizni faqat uning adabiy merosi bilan tanishtiribgina qolmay, balki inson sifatida o‘z ruhiy holatlarimizni anglash va o‘zimizni rivojlantirish yo‘lida ham g‘oyat muhim bo‘lishi mumkin.

Alisher Navoiy ijodida inson xulq-atvori haqidagi fikrlar adabiyotda axloqiy va ma’naviy qarashlarning o‘ziga xos ifodasi sifatida katta ahamiyatga ega. Uning asarlarida insonning ichki dunyosidagi kurashlar, uning axloqiy rivojlanishi va ijtimoiy mas’uliyatini anglash muhim o‘rin tutadi. Navoiy insonni har tomonlama yuksaltirishga chaqirib, uning yaxshi fazilatlar va to‘g‘ri xulq-atvor orqali hayotining ma’nosini topishga undaydi. U zot irsiyatning inson ruhiyatiga ta'siri ko‘plab jihatdan ko‘rinadi. Irsiyat — insonning o‘zining o‘tmishidagi qadriyatlar, tarbiya va jamiyatdagi an'analar orqali shakllanadigan ruhiy holatidir. Shoir asarlarida insonning ichki dunyosi, ruhiyatidagi ikkiyuzlamachilik va yuksalishga bo‘lgan intilish, shuningdek, axloqiy merosning o‘rni haqida chuqur fikr yuritiladi. Navoiy asarlarini o‘qish orqali irsiyatning inson ruhiyatiga ta'siri haqidagi muhim jihatlarni anglash mumkin, bu esa insonning o‘zini anglash va hayotdagi maqsadga erishishda muhim yo‘l-yo‘riq bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O.Sharafiddinov. Alisher Navoiy. Kitobda: Tanlangan asarlar.-T.: Fan,1978:
2. Oybek. Navoiyning tarjimayi holi. Kitobda: „Navoiy gulshani“. -T.:1967;
3. S.G‘anieva. Alisher Navoiy. -T.:1968;
4. Izzat Sulton. Navoiyning qalb daftari. -T.: G‘. G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti, 1969;
5. V. Zohidov. Ulug‘ shoir ijodining qalbi. -T.: O‘zbekiston, 1970;
6. A.Qayumov. Alisher Navoiy (ajoyib kishilar hayoti). -T.:1976;
7. S.Ayniy. Tanlangan ilmiy asarlar. — T.: Fan, 1978;

SHE’RIYATNING RUHIY SALOMATLIK VA EMOTSIONAL MUVOZANATGA TA’SIRI

Eshonqulova Guljahon Abduqaxxorovna
Qo‘qon universiteti “Ta’lim” fakulteti o‘qituvchisi

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqola she’riyatning inson ruhiy salomatligi va emotsional muvozanatni tiklashdagi rolini o‘rganishga bag‘ishlangan. Bugungi zamonaviy psixologik muammolar bo‘lmish stress, depressiya, tashvish va ichki bo‘shliq sharoitida biblio-terapiya, ya’ni adabiyot, xususan she’riyat orqali davolash usullarining ahamiyati ortib bormoqda. Maqolada biblio-terapiya tushunchasining nazariy asoslari, tarixiy rivojlanishi, mashhur psixologlarning qarashlari va uning amaliy tatbiqi ko‘rib chiqildi. Xususan, o‘zbek she’riyati namunalari asosida biblio-terapevtik yondashuv tahlil qilindi. She’rlarning shaxsiy kechinmalarni ifoda etish, ichki muvozanatni tiklash, ruhiy engillik berishdagi roliga alohida e’tibor qaratildi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, she’riyat inson ruhiyatiga estetik va emotsional ta’sir ko‘rsatib, terapevtik vosita sifatida samarali xizmat qilishi mumkinligi o‘z isbotini topmoqda.

Kalit so‘zlar: She’riyat, ruhiy salomatlik, emotsional muvozanat, biblio-terapiya, terapiya, adabiyot, psixologiya.

Аннотация

Данная научная статья посвящена изучению роли поэзии в восстановлении психического здоровья и эмоционального равновесия человека. В условиях современных психологических проблем - таких как стресс, депрессия, тревожность и внутренняя пустота - возрастает значимость методов терапии с использованием литературы, в частности, поэзии, то есть библиотерапии. В статье рассмотрены теоретические основы понятия «библиотерапия», её историческое развитие, взгляды известных психологов и практическое применение. Особое внимание уделено анализу узбекской

поэзии как средства библиотерапевтического подхода. Изучены возможности поэзии в выражении личных переживаний, восстановлении внутреннего равновесия и достижении душевного облегчения. Результаты исследования подтверждают, что поэзия оказывает эстетическое и эмоциональное влияние на психику человека и может эффективно использоваться как терапевтическое средство.

Ключевые слова: поэзия, психическое здоровье, эмоциональное равновесие, библиотерапия, терапия, литература, психология.

Abstract

This scientific article explores the role of poetry in restoring mental health and emotional balance. In the context of modern psychological challenges such as stress, depression, anxiety, and inner emptiness, the importance of bibliotherapy - healing through literature, particularly poetry - is increasing. The article examines the theoretical foundations of bibliotherapy, its historical development, the views of prominent psychologists, and its practical applications. Special attention is given to the analysis of Uzbek poetry as a tool for bibliotherapeutic intervention. The study highlights the role of poetry in expressing personal emotions, restoring inner harmony, and providing emotional relief. The findings confirm that poetry exerts aesthetic and emotional influence on the human psyche and can be effectively used as a therapeutic medium.

Keywords: poetry, mental health, emotional balance, bibliotherapy, therapy, literature, psychology

Kirish. Zamonaviy dunyoda inson hayotining murakkablashuvi, urbanizatsiya, texnologik taraqqiyot, globallashuv, pandemiyalar va ijtimoiy tangliklar ta’sirida ruhiy salomatlik muammosi tobora dolzarb masalaga aylanmoqda. Bularning natijasi o‘laroq bugungi kunda insonlar orasida stress, depressiya, xavotir, yolg‘izlik, o‘zini qadrsiz his qilish kabi holatlar ko‘p uchramoqda. Ruhiy salomatlik nafaqat shaxsiy farovonlik, balki jamiyatdagi sog‘lom muhit va ijtimoiy barqarorlik uchun ham muhim omildir [1].

Insoniyat azaldan o‘z ruhiy holatini ifodalash, anglash va engillashtirish uchun san’atning turli sohalariga, rassomchilik, musiqa, adabiyot, xususan she’riyatga ayniqsa ko‘proq murojaat qilib kelgan. Chunki, inson she’riyat orqali o‘z kechinmalarini ifoda etadi, o‘zini va o‘zgalarni tushunadi, ma’naviy taskin topadi. Aynan shu nuqtai nazardan, she’riyat nafaqat estetik zavq manbai, balki ruhiy terapiya vositasi sifatida ham qaralishi mumkin. Bu yondashuv ilmiy doiralarda biblio-terapiya nomi bilan tanilgan [2].

Ushbu maqolada she’riyatning shaxs ruhiyatiga ko‘rsatadigan ijobiy ta’siri, biblio-terapiya vositasi sifatida ahamiyati, uning nazariy asoslari va amaliy qo‘llanilishiga e’tibor qaratildi.

Asosiy qism. She’riyat inson ruhiyati bilan bevosita muloqotga kirishadigan, emotsiyalarni bexato va go‘zal tarzda ifoda etadigan san’at turidir. Psixologik tadqiqotlarga ko‘ra, shaxsning ichki kechinmalarini ifoda etish imkoniga ega bo‘lishi uning emotsional engilligiga, o‘zini anglashiga va shaxsiy o‘sishiga xizmat qiladi [3].

Biblio-terapiya tushunchasi ilk bor 1916-yilda Samuel Kroters tomonidan “A Literary Clinic” (Adabiyot orqali davolash) maqolasida ilgari surilgan bo‘lib, u adabiy matnlar orqali ruhiy muammolarni engillashtirish mumkinligini ta’kidlagan [2]. Keyinchalik Karl Yung, Anna Rubin, Albert Ellis kabi mutaxassislar bu yondashuvni rivojlantirib, biblio-terapiyani psixoterapevtik uslub sifatida tavsiya qilganlar.

Biblio-terapiyaning identifikatsiya, katarsis, refleksiya, transformatsiya kabi turlari mavjud. Ya’ni identifikatsiya bu o‘quvchi she’r qahramoni yoki lirik qahramon bilan o‘zini bog‘laydi [1]. Katarsis esa his-tuyg‘ularni so‘z orqali chiqarish, engillik hissi [5]. Psixologiya sohasida o‘z ruhiy holatini anglash, u haqida fikrlash refleksiya, yangi anglashlar asosida ijobiy qarorlar qabul qilish esa transformatsiya deyiladi [1].

She’riyat ruhiy salomatlikni tiklashda emotsional ifoda vositasi, taskin va umid manbai, estetik ong orqali davolash vositasi, ijobiy monolog hamda kollektivlik tuyg‘usini shakllanishi kabi ijobiy funksiyalarni bajaradi. Masalan, ba’zi o‘z his-tuyg‘ularini ifoda etishda qiynaladigan insonlarning emotsional holatini ifoda etishda she’r asosiy yordamchi vosita hisoblanadi [1]. Taskin va umid manbai sifatida esa umidsizlik holatida ma’naviy kuch bag‘ishlaydi. Masalan: “Bora-bora tun ham o‘tadi, tong otadi” [6]. Turli adabiyotlar vositasida go‘zallikni idrok qilish jarayoni kishida ruhiy muvozanatni tiklashda yordam beradi. Buni esa zamonaviy psixologiyada estetik ong orqali davolash deyiladi [7].

“Ijobiy monolog shakllanishi” deganda shuni nazarda tutish mumkiki, inson har doim ichki dialog olib boradi, ya’ni o‘z-o‘ziga savol beradi, javob izlaydi, o‘zini tanqid qiladi yoki tasalli beradi. Bu jarayon psixologiyada “ichki monolog” yoki ayrim psixologik adabiyotlarda “ichki nutq” deb ataladi. Agar bu ichki suhbat salbiy ohangda bo‘lsa (“men hech narsaga yaramayman”, “menga hech kim kerak emas”), bu ruhiy tushkunlikka olib kelishi mumkin. She’r esa go‘zal, ilhomlantiruvchi, keng ma’naviy fikrlash imkonini beradi. Ko‘p she’r o‘qigan inson asta-sekin ichki nutqini o‘zgartiradi. Masalan, “Men bu qiyinchilikni enga olaman”, “Hayotda yashashdan ma’no bor”, “Men yolg‘iz emasman” kabi.

Bularning barchasi Bu ijobiy ichki nutq deb ataladi, ya’ni insonning ichki suhbatlari konstruktiv, umidli va hayotbaxsh tus oladi. She’riyat esa bu kabi ijobiy ichki nutqni shakllantirishda eng muhim vosita sanaladi, ayniqsa, tasalli beruvchi yoki ruhlantiruvchi she’rlar [3].

She’r orqali inson o‘zining yolg‘iz emasligini anglaydi, bu esa zamonaviy psixologiyada kollektivlik tuyg‘usi tushunchasi bilan mos keladi [1]. Inson tabiatan ijtimoiy mavjudot bo‘lganligi bois ruhiy salomatlik faqat individual ichki muvozanat bilan emas, balki boshqa insonlar bilan aloqadorlik, tushunilganlik va qabul qilinganlik hissi bilan ham bog‘liq. Boshqalar bizga o‘xshash dardlarni boshdan kechirganini bilish, “men yolg‘iz emasman” degan tuyg‘uni beradi. Bu esa ruhiy sog‘liq uchun juda muhim. Aynan she’riyatda inson o‘zining dardini, xavotirini, sog‘inchini yoki quvonchini qandaydir obraz, misra yoki metafora orqali ko‘radi. Agar o‘quvchi o‘z kechinmasini she’rda topib, u bilan identifikatsiya qilsa, bu unga “boshqalar ham shunday holatni boshdan kechirgan ekan” degan xulosa beradi. Bu esa psixologiya fani sohasida ijtimoiy identifikatsiya va kollektiv tajriba tuyg‘usini ifodalaydi. Buning natijasida esa shaxs o‘zini jamiyatga daxldor his qiladi va yolg‘izlik hissi kamayadi. Ayniqsa, ruhiy tushkunlik, depressiya yoki ichki bo‘shliq holatlarida bu juda muhim psixoterapevtik omilga aylanadi. Masalan, Halima Xudoyberdiyevaning “Ko‘zlarimda turfa g‘am” kabi satrlari ko‘plab ayollar yoki dardmand o‘quvchilar qalbini titratadi, chunki bu jumlalarda ularning ichki og‘rig‘i ifoda etilgan. Bu esa o‘quvchiga “men yolg‘iz emas ekanman” degan ichki dalda bo‘ladi. Xullas, she’riyat - yolg‘izlik pardasini yorib o‘tadigan ko‘prikdir. U insonni boshqa insonlarning yurak ovozi bilan bog‘laydi.

Bugungi kunda ko‘plab mamlakatlarda, jumladan AQSh, Buyuk Britaniya, Turkiya, Janubiy Koreya va Rossiyada biblio-terapiya psixoterapiyaning samarali turi sifatida qo‘llanilmoqda [1]. Xususan, maktab psixologiyasi, klinik psixologiya, art-terapiya va logoterapiyada adabiy matnlar orqali shaxsiy o‘sishga erishish usuli keng tarqalib bormoqda [8]. Masalan, depressiya yoki tashvishdan aziyat chekayotgan bemorlarga Erich Fromm yoki Rumiyning hissiy jihatdan ijobiy, umid uyg‘otuvchi ma’noli matnlari yoki she’rlarini o‘qish tavsiya etiladi. Keyin klinik psixolog bu matnlar asosida suhbat quradi: “Siz bu satrlardan nimani angladingiz?”, “Bu sizga qanday kuch berdi?”. Natijada bemor o‘z ichki holatini xavfsiz va erkin tarzda ifoda etadi hamda ruhiy engillikka erishadi. Viktor Frankl ta’kidlaganidek, “Inson azobdan qutulish uchun hayotda ma’no topishi kerak”. Bu borada ma’naviy-falsafiy she’rlar, masalan, Abdulla Oripov yoki Navoiy asarlari o‘qitiladi. “Bu hayotda qanday qilib sabr qilish kerak?”, “Bu she’r sizga qanday

ma’no anglatdi?” degan savollar bilan yo‘naltiriladi. Natijada inson o‘z og‘rig‘i ortida ma’no topishga harakat qiladi. Bu esa unga kuch beradi.

O‘zbek adabiyoti bu borada juda katta salohiyatga ega. Bunga yaqqol misol tariqasida Erkin Vohidov, Halima Xudoyberdiyeva va Abdulla Oripov kabi mashhur shoirlarning ijodini aytish mumkin. Bu shoirlar ijodida ko‘plab biblio-terapevtik elementlarni ko‘rish mumkin. Erkin Vohidovning she’rlari insoniylik, umumbashariy g‘am va vatanparvarlik ruhini aks ettiradi [6]. Halima Xudoyberdiyeva she’rlarida esa ruhiy chidam, ayollik tabiatining nozikligi, hayot og‘riqlari orqali sabr va irodaning yuksalishini ko‘rishimiz mumkin [7]. O‘zbekiston xalq shoiri Abdulla Oripov she’rlarida falsafiy kechinmalar, hayot mazmuni, o‘zlikni anglash, haqiqat izlash jarayonlarini ko‘plab o‘rinlarda ifodalanganligining guvohi bo‘lamiz [6].

Biblio-terapiya amaliyotida bu she’rlar yordamida o‘zini qadrlash hissi oshiriladi, hissiy iztirobni ifoda qilishga yordam beriladi, ichki ziddiyatlarni engish uchun vosita taqdim etiladi, shaxsni ruhiy tiklanishga undaydi. Maktab amaliyotchi psixologi faoliyatida, universitet yoki terapiya seanslarida ushbu she’riy asarlar asosida mashg‘ulotlar o‘tkazish foydali bo‘lishi mumkin. Masalan, talabaga biror she’r beriladi, u o‘qib chiqqach, qanday hislar uyg‘onganini yozib beradi. So‘ng guruhiy muhokama orqali boshqa ishtirokchilar bu she’rni qanday qabul qilgani haqida fikr almashiladi [9].

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, she’riyat - insoniyatning eng qadimiy ichki muloqot vositalaridan biri bo‘lib, bugungi zamonaviy hayotda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. U inson qalbining yashirin qatlamlariga kirib boradi, ko‘zga ko‘rinmas, lekin yurakda og‘riqli bo‘lgan tuyg‘ularni ifoda etish, tan olish va ularni engib o‘tishga yordam beradi. Biblio-terapiya esa bu jarayonni ilmiy asosga solgan holda, adabiy matnlar orqali inson ruhiyatini davolovchi amaliy yo‘nalishga aylangan. Kelgusida bu yondashuv asosida terapevtik poeziya antologiyalarini yaratish, psixologlar va pedagoglar uchun qo‘llanmalar ishlab chiqish, maktab va universitetda biblio-terapiya asoslarini o‘qitish, yoshlar uchun ruhiy salomatlikka qaratilgan adabiy mashg‘ulotlar tashkil etish ishlari amalga oshirilsa maqsadga muvofiq bo‘lar edi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rubin, A. (1978). Bibliotherapy Sourcebook. New York: Oryx Press.
2. Crothers, S. (1916). A Literary Clinic. Atlantic Monthly.
3. Karimova, N. (2020). Psixoterapiyada adabiyotdan foydalanish: uslublar va imkoniyatlar. “Psixologiya va hayot” jurnali, 3(12).
4. Jung, C. G. (1964). Man and His Symbols. London: Aldus Books.

5. Ellis, A. (1962). Reason and Emotion in Psychotherapy. New York: Lyle Stuart.
6. Erkin Vohidov. “Tong nafasi”. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1998.
7. Halima Xudoyberdiyeva. “Bu kunlarga etganlar bor”. Toshkent: Yozuvchi, 2000.
8. Qurbonova, S. (2022). Biblio-terapiya: O‘zbek adabiyoti misolida psixologik tahlil. Toshkent: Fan.
9. G‘aniyeva, Z. (2021). She’r va shaxs: emotsional uyg‘unlik yo‘lida. O‘zbekiston Milliy universiteti nashri.
10. G‘ulomov, D. (2023). Ma’naviy salomatlik asoslari. Toshkent: Ilm ziyo.
11. Abduqakhkhorovna E. G. The Impact Of Defense Mechanisms On Mental Health //American Journal of Advanced Scientific Research. – 2024. – T. 1. – №. 8. – C. 256-259.
12. Abduqaxxorovna E. G., Qaxramonovich M. M. TASHQI VA ICHKI MOTIVATSIYALARNING YOSHGA BOG‘LIQLIGI //QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI. – 2023. – C. 369-371.

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA INSON MA’NAVIY KAMOLOTINING BADIIY TALQINI

Ismoilova Fotima Baxriddinovna
tayanch doktorant
Sharof Rashodov nomidagi Samarqand davlat universiteti
fotimaismoilova813gmail.com

Annotatsiya

Alisher Navoiy ijodi, nafaqat mumtoz adabiyot, balki zamonaviy o‘zbek adabiyotining qirralarini ochib berishda o‘ziga xos xususiyatga ega. Ijodkor yaratgan asarlarning, ijodi mahsulining cheg-chegarasiz ma’no-mazmunga ega ekanligi, uni hattoki bugungi kun o‘quvchisi ham maroq bilan mutolaa qilishi o‘zgacha, takrorlanmas o‘ziga xos uslub yarata olganidan dalolat beradi. Bugungi XXI asr adabiyoti vakillari faqat bugungi zamonaviy hayot taqozo etayotgan mavzularda qalam tebratishdan tashqari, bevosita mumtoz adabiyotimizga, o‘rta asrlarda ijod qilgan mutafakkirlarimizga ham murojaat qilishmoqda, ularning nodir namunalaridan bugungi kun o‘quvchilari ham ko‘proq bahramand bo‘lishini istamoqda. Shuningdek, Alisher Navoiy ijodi XXI asr adabiyotiga ta’siri ko‘p qirrali va dolzarb masala. Uning boy ma’naviy merosi nafaqat qadriyat sifatida,

balki zamonaviy adabiy tafakkur, estetik qarashlar, ma’naviy-axloqiy tamoyillar shakllanishida ham katta ahamiyatga egadir.

Alisher Navoiy ijodi, uning ma’naviy-axloqiy g‘oyalari, insonparvarlik, adolat, ilm-fan va ijodga hurmat kabi qadriyatlar bugungi kun adiblariga ulkan ilhom manbai bo‘lib xizmat qilmoqda. Hozirgi ijodkorlar ham Alisher Navoiy kabi jamiyatdagi axloqiy inqirozga qarshi turish, ruhiy poklik va odamiylik masalalarini ko‘tarishda undan “oziqlanmoqda”.

Bugungi kunda ko‘plab yozuvchi va shoirlar Alisher Navoiy shaxsi va ijodiga bevosita murojaat qilib, qalam tebratishmoqda. Muhammad Ali, Xurshid Davron, Usmon Azim, Abduvali Qutbiddin kabi zamonaviy shoirlar o‘z ijodlarida Navoiy ruhiyatini, uning poetikasini zamonaviy shaklda davom ettirmoqda. Yozuvchilardan esa Tohir Malik, Isajon Sulton kabi adiblar Navoiy ijodidan bahra olib, qalab tebratishmoqda. Ushbu maqolamizda Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romani tahlilga tortilmoqda.

Kalit so‘zlar: “oziqlanmoq”, hamd, “Bo‘l”, “Xazoyin ul-ma’oniy”, “Qizil, sorig’, yashil...”, tarixiy davr, cho‘ng asar, ma’naviy-axloqiy g‘oyalar, ruhiy poklik, insonparvarlik, odamiylik, tasavvuf.

Annotation

Alisher Navoi’s works represent not only classical literature but also play a crucial role in uncovering the nuances of modern Uzbek literature. The uniqueness of the content and the artistic excellence of his works are so profound that even today’s readers are deeply interested in reading and analyzing them, despite the centuries that have passed. His ability to create a unique style and expression proves the timeless nature of his art. In today’s literary process, many contemporary writers refer directly to classical literature and the works of great thinkers from the medieval period, including Navoi, in order to find inspiration and benefit from their legacy.

Moreover, Alisher Navoi’s creativity remains a highly relevant and important topic in the 21st century. His spiritual heritage continues to serve as a source of inspiration. Today’s writers also turn to Navoi's ideas to address moral crises in society and to promote inner purity and humanity in their works.

Nowadays, many writers and poets are directly referring to Alisher Navoi’s personality and creativity in their writings. Muhammad Ali, Khurshid Davron, Usmon Azim, and Abduvali Qutbiddin are among the poets who continue Navoi’s poetic spirit and style in a modern way. Writers such as Tohir Malik and Isajon Sulton are also drawing inspiration from Navoi’s legacy. In our articles, we analyze Isajon Sulton's novel Alisher Navoi".

Key words: “to be nourished”, praise, “Be”, “Khazoyin ul-ma’ani”, “Red, ellow, green...”, historical period, masterpiece, moral and spiritual ideas, spiritual purity, humanism, human decency, sufism.

Аннотация

Творчество Алишера Навои представляет собой не только классическую литературу, но и играет важную роль в раскрытии грани современного узбекского литературного процесса. Произведения Навои отличаются глубиной содержания и художественным мастерством, что делает их актуальными даже сегодня — современный читатель с интересом изучает их, несмотря на прошедшие века. Уникальность стиля и выразительности Навои свидетельствует о его вневременности. Сегодняшние представители литературы часто обращаются к классическому наследию, в частности к творчеству средневековых мыслителей, включая Навои, чтобы черпать вдохновение и пользу.

Кроме того, творчество Алишера Навои в XXI веке остаётся актуальной и важной темой. Его духовное наследие продолжает служить источником вдохновения. Современные авторы, как и Навои, стремятся решать в своих произведениях моральные проблемы общества, призывают к духовной чистоте и человечности.

В наше время многие писатели и поэты непосредственно обращаются к личности и творчеству Алишера Навои. Среди них — Мухаммад Али, Хуршид Даврон, Усмон Азим, Абдували Кутбиддин, которые продолжают поэтический дух и стиль Навои в современном контексте. Также такие писатели, как Тохир Малик и Исажон Султон, вдохновляются наследием Навои. В наших статьях рассматривается роман Исажона Султона “Алишер Навои”.

Ключевые слова: “питаться”, похвала, “Буль”, “Хазойин ул-ма'ани”, “красный, жёлтый, зелёный...”, исторический период, выдающееся произведение, нравственно-духовные идеи, духовная чистота, гуманизм, человечность, суфизм.

Adabiyot tarixiga nazar tashlasak, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Lutfiy va boshqa mutaffakirlarimiz ijodining bugungi kun zamonaviy adabiyoti shakllanishida ham ma’lum ma’noda hissasi bor deya olamiz. Bundan ko‘plab yozuvchi shoirlarimiz “oziqlana olgan”. Biroq bu oziqlanish, madad olish turli ijodkorlarda turlicha shakl va darajada voqe bo‘ladi, uni bir xil qolip va shakllar bilan belgilash qiyin. Masalan, ayrim

yozuvchilar ijodida juda yorqin ko‘rinib turadi. Bu xususiyat mohir yozuvchi Isajon Sulton ijodida ham o‘z aksini topdi.

Zamonaviy, mustaqillik davri yozuvchisi bo‘lmish Isajon Sulton o‘zining ko‘plab asarlari bilan kitobxonlarini topa olgan. Ana shunday sara namunalaridan biri “Alisher Navoiy” romanidir. Ijodkor tarixiy roman yozishni maqsad qilarkan, uning oldida ulkan bir mas’uliyat yotadi. Shoir yoki yozuvchi tarixiy mavzuda ijod qilishga bel bog‘larkan, tom-tom kitoblarni, sahifa-sahifa tadqiqot va arxiv materiallarini to‘playdi, ularni chuqur o‘rganadi.

Asqad Muxtor aytganidek, “Odissey arvohlarni o‘zi bilan suhbatlashishga ko‘ndirish uchun ularga o‘z qonidan berib tiriltiradi. Yozuvchi tarixiy shaxslar haqida yozganida shunday qilishi kerak” [1,htpps://kh-davron-uz].

Isajon Sultonning bu romanida muallif buyuk shoir hayotining eng muhim bosqichlarini badiiy talqin qilib ochiib beradi. Asarda faqatgina tarixiy-biografik faktlar emas, balki shoirning ichki ruhiy olami ham yoritiladi. Navoiy siymosida ma’naviy komillikka intilayotgan inson, doimo o‘zini poklashga, jamiyatga foydali bo‘lishga harakat qilayotgan shaxs tasvirlanadi.

Alisher Navoiy nafaqat o‘rta asrda yashab ijod etgan yashab o‘tgan bir mutafakkir, balki u har bir davr uchun zamon kishisidir. Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanini o‘qib boshlarkanmiz, kitobning ilk sahifalaridanoq Alisher Navoiy uslubi kabi Allohga hamd bilan boshlanadi. Allohning yaratuvchilik qudrati, Yaratganga shukronalik hissi, birgina “Bo‘l” degan hukm bilan jamiki mavjudotlarning yaratganligi. Romanda Alisher Navoiy tomonidan yaratilgan boy merosimiz yaratilish tarixi haqida ishonchli ma’lumotlar berib ketilgan. “Navoiyning Astrobodga surgun qilinishi” masalasiga ham oydinlik kiritadi. Oybek o‘zining Navoiy hayoti va ijodiga bag‘ishlangan tadqiqotlarida buni “markazdan uzoqlashtirish” deb ataydi. Isajon Sulton esa o‘z asarida Navoiyning Xuroson janubiga Astrobod viloyatiga hokim etib tayinlashida uni Hirotdan uzoqlashtirish, “surgun” qilish maqsadi bo‘lmaganini ko‘rsatib bergan. Ya’ni Husayn Bayqaro shu yo‘l bilan janubda tobora kuchayib kelayotgan safaviylarga qarshi munosib himoya o‘rnatishni, bunda Navoiyning mavqei, kuchli siyosatdonlik mahoratidan foydalanishni ko‘zlaydi. Romanning bu bobida Navoiyning naqadar o‘tkir siyosatchi, odil, tashabbuskor rahbar bo‘lgani ham ochib beriladi [2,№ 5].

Roman qurilishi Navoiyning “Xazoyin ul-maoniy” devoni ichki strukturasiga mos 4 qismdan tashkil topgan: “G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoe’ ul-vasat”, “Favoid ul-kibar”. Ya’ni asarda ayni shu qismlarida Navoiyning bolalik, yoshlik, ya’ni o‘smirlik, o‘rta yoshlik va keksalik davri voqealari boy mahorat bilan qalamga olingan.

Alisher Navoiy hayotida tasavvuf muhim o‘rin tutadi. Romanda shoirning Attor va Rumiy ijodidan ilhomlanishi, bu asarlar orqali qalban uyg‘onishga erishgani ko‘rsatiladi. Bu esa, shubhasiz, uni ma’naviy g‘oyalar targ‘ibotchisiga aylantiradi [3,91] .

Alisher Navoiy tasavvuf va tafakkur orqali insonning o‘z nafsini engish, qalbni poklash, adolatli va mehribon bo‘lish, donolik sari intilish kabi ma’naviy tamoyillarni ilgari suradi. “Xamsa” tarkibidagi “Hayrat ul-abror” dostonida ma’naviyat asoslari nazariy va badiiy tarzda bayon etilgan bo‘lib, bu orqali Navoiy jamiyatni ham, shaxsni ham, davlatni ham yuksaltirishni maqsad qilgan [4,112].

Shuningdek, yozuvchi romanida Navoiyni nafaqat davlat arbobi va shoir, balki doimiy ruhiy izlanishda bo‘lgan, kamolotga intilgan shaxs sifatida tasvirlaydi. Asarda Navoiy yoshlikdan boshlab ruhiy poklik, donolik, sabr, tavoze, halollik, kabi qadriyatlarga sodiq inson qiyofasida gavdalanadi. Jumladan, romanda tasvirlanishicha, Navoiy madrasada o‘qib yurgan paytdagi mulohazalari orqali uning tafakkurida ro‘y berayotgan o‘zgarishlar aks ettiriladi:

U bilim orttirar, ammo bu bilim faqat donolik emas, qalb pokligi uchun zarur ekanini tushunib borardi [5,37].

Asarda Navoiy ijodidagi muayyan bir asarning yaratilishiga turtki bo‘lgan ijtimoiy, ruhiy omillar ham ko‘rsatib beriladi. Romanda ko‘rishimiz mumkinki, juda ko‘p g‘azallarning yaratilishi va uning atrofidagi jarayonlar mahorat bilan tasvirlangan.

“Qizil, sorig‘, yashil...” radifli g’azali Alisher va Bayqaroning Mashhad safariga otlanganda yaraldi. “Taqdirning yana bir hadyasi mana shu safar chog‘ida zuhur etdi. Ko‘hsordan o‘tilgach, o‘ng tarafda uch xil tusdagi kichik tog‘lar namoyon bo‘ldi. Ularning biri qizil, biri sariq bo‘lib, har ikkisi ham yaydoq, ustida o‘t-o‘lan o‘smagan, uchinchisini esa yosh archalar qoplab olgan, yashilliklarga burkanib ko‘zga tashlanib turardi. Tangri taolo yaratgan qizil, sariq, yashil mo‘jizalarning bunday ajoyib silsilasi yigitcha ongida ajoyib larza paydo qildi [6, 93].

“Xamsa” dostoni tarkibidagi “Farhod va Shirin” dostoni yaratilishiga ham bu voqeada bir ishora bor. O‘smirlik chog‘ida Navoiy tog‘asi Kobuliy bilan lola sayliga chiqadi. U erda tosh kesayotgan sangtarosh bir yigitni uchratib qoladi. Yigit qoyatoshni yo‘nib, vodiyga suv chiqarish uchun mehnat qilayotgandi. U bilan suhbatda shu narsa ayon bo‘ladiki, yigitning ismi Xusrav bo‘lib, Navoiy Shirin ham bordir deb ishora qiladi. Yigit ham tasdiq ma’nosida ulus ichida bior Shirin ismli qiz ham borligini aytadi. Keyinchalik Alisher Navoiy “Farhod va Shirin” dostonini yozayotganida shu voqeani yodga olgan va Farhod timsoliga o‘sha o‘zi ko‘rgan va suhbatda bo‘lgan Xusrav ismli yigitni kiritgani ma’lumotlarda aytib o‘tilgan.

Shuningdek, malik ul-kalom Lutfiy 10-12 ming forsiy va turkiy baytini almashmoqchi bo‘lgan mashxur baytni yodga olsak:

Orazin yopqach ko‘zimdin sochilur har lahza yosh

Bo‘ylakim paydo bo‘lur yulduz, nihon bo‘lg‘och quyosh...

Shom kunduz bosimini ozaytirib, engillik ola keldi. Qizg‘ish yog‘dular zaiflashib g‘oyib bo‘lar ekan, nimtatir-ko‘kimtir tuslar qolganida, yulduzlar ko‘paya bordi. Qushlarning shom sayrog‘i tindi. Samo yulduzlari qaroqdan sizib chiqqan musaffo yosh tomchilar kabi bo‘lib qoldi va ushbu kun botishi, mehr quyoshi, qoramtir-ko‘kish samo va jimirlovchi yulduzlar unga ajoyib tashbeh hadya etishdi. Quyosh botgach, uni sog‘inib yig‘latguvchi bola ko‘zidan sochilgan yoshlar tasavvurda yulduzlarga aylangan.

Bu go‘zal o‘y endi she’rga aylanishi kerak edi [7,63].

Bu baytlar Alisher va uning oilasining Hirotdan Iroqqa ko‘chganida, Iroqdan qo‘nim topganida vujudga kelgan edi. Dastlab shu 2 misra yaratilgan bo‘lsa-da, bola Alisherning bu bu qadar so‘zlarni nozik ipga tergandek yaratgan misralari tahsinga sazovor. Har qanday bugungi kun o‘quvchisi uchun ilhom bo‘ib xizmat qila oladi.

Alisher Navoiyni Mir Alisher Navoiy darajasiga ko‘targan “Xamsa”ning tugallanishi, “Mukokamat ul-lug‘atayn” muhokamalari, “Mahbub ul-qulub”, “Lison ut-tayr”- bularning barchasi Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanida o‘z aksini topgan.

Adib Xayriddin Sulton roman uchun Isajon Sultonga minnatdorchilik sifatida maktub yozadi. Unda shunday so‘zlar qalamga olingan edi:

Bir paytlar rahmatli ustozlarimiz Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur haqida yaratgan betakror asarlardan so‘ng

adabiyotimizda uzoq vaqtdan buyon muayyan bo‘shliq vujudga kelgan va cho‘ng bir asarga ehtiyoj bor edi.

Boshqacha aytganda, bizning adabiy avlodimiz Alisher Navoiy haqida o‘z badiiy so‘zini aytishi ko‘pdan buyon kutilmoqda edi.

Siz ana shunday ulug‘vor va mas’uliyatli vazifani jasorat bilan zimmangizga olib, uni yorug‘ yuz ila ado etganingiz bilan chin qalbimdan tabriklayman

Yana romanga qaytadigan bo‘lsak, albatta, bunday ulkan, muazzam asarda juz’iy kamchiliklar bo‘lishi ham tabiiy. Zero yana ul hazrat ta’biri bilan aytganda, “yanglish va xato kishilik shartidir”.

Siz katta bilim va tajribaga, adabiy mahoratga ega adib sifatida yangi asaringizni butun bo‘y-basti bilan, fazilat va nuqsonlari bilan ko‘rib turibsiz deb o‘ylayman. Istardimki, qutlug‘ mavzudagi ushbu romanda hech qanday, hatto kichkina bo‘lsa-da, kamchilik uchramasa [8,509].

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, Mir Alisher Navoiy asrimizning etuk dahosi, uning boy lirik merosi avlodlarga qoldirilgan ulkan tuhfadir. Bu ulkan shoirimiz ijodi uzoq asrlar davomida adabiyot ixlosmandlari uchun dasturilamal vazifasini o‘tashi shubhasiz. Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romani orqali kitobxon nafaqat tarixiy shaxs haqida, balki inson ma’naviy komillikka qanday erishishi haqida ham chuqur tasavvurga ega bo‘ladi. Navoiy siymosi orqali badiiy asarda sabr, muhabbat, poklik, donolik kabi yuksak qadriyatlar ilgari suriladi. Bu asar o‘quvchini ruhiy boylik, axloqiy etuklik va tafakkur orqali “oziqlantiradi”.

Ulug‘bek Hamdam so‘zlari bilan yakunlaymiz: “Binoiydek bo‘lish oson, eplay olsangiz, Navoiydek bo‘ling”.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “Ilmiy xabarnoma. Gumanitar tadqiqotlar” - №5. 2021-y.
2. Sulton I. Alisher Navoiy.- Toshkent: Adabiyot, 2021.
3. Muxtor A. Tundaliklar. Uyqu qochganda, htpps://kh-davron-uz
4. Karimov B. Hazrat Alisher Navoiyga ehtirom// Yangi O‘zbekiston, 2021-yil 10-avgust.
5. Jo‘raqulov M. Alisher Navoiy va tasavvuf. Toshkent: Fan, 2015.
6. Yo‘ldoshev M. Navoiy asarlarida axloqiy g‘oyalar. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2013.
7. Qayumov A. Navoiy siymosi. Toshkent: O‘qituvchi, 1991

8. Abdug‘aniyev B. “Isajon Sultonning tarixiy romanlarida ruhiy olam talqini”, Adabiyotshunoslik masalalari, 4(12), 56-61, 2018.

URUSH YILLARI KO‘ZGUSIDA TARBIYA, SADOQAT VA XIYONAT

Vahobova Namunaxon Faridjon qizi
Qo‘qon davlat universiteti Filologiya fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya

O‘zbek adabiyotida urush, uning insoniyat taqdirida qoldirgan ayanchli oqibatlari haqida yuzdan ortiq asarlar yozilgan bo‘lib, ularni o‘qigan kitobxonni asar qahramonlarining turfa xil fojiali taqdiri befarq qoldirmaydi. Bu mavzuda yaratilgan asarlar orasida ayniqsa, o‘zbekning ikki zabardast adibi Said Ahmad hamda O‘tkir Hoshimov asarlarining alohida o‘rini bor. Mazkur maqolada Said Ahmadning “Ufq” va O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” asaridagi urush davri voqealarining yoritilishi, har ikki asardagi obrazlar tabiati, qahramonlar psixologiyasi o‘zaro qiyoslanib tahlil qilindi. Asarlar o‘rtasidagi o‘zaro farqli va umumiy jihatlar ochib berildi.

Kalit so‘z: Urush, ma’naviyat, tarbiya, qahramon, mardlik, Ona, sadoqat, xiyonat, qochoq.

Аннотация

В узбекской литературе написано более ста произведений о войне и ее трагических последствиях для человечества, и читатель, читающий их, не может остаться равнодушным к многообразным трагическим судьбам героев произведений. Среди произведений, созданных на эту тему, особое место занимают произведения двух выдающихся узбекских писателей Саида Ахмада и Уткира Хошимова. В статье сравнивается и анализируется освещение военных событий в произведениях Саида Ахмада «Уфқ» и Уткира Хошимова «Икки эшик ораси», характеры персонажей обоих произведений, психология персонажей. Выявлены различия и сходства между произведениями.

Ключевые слова: Война, духовность, воспитание, герой, мужество, мать, верность, предательство, беглец.

Adabiyot hayotni aks ettiradi degan gap bejiz emas. Ba’zida birgina asar butun avlodning qalbini larzaga keltiradi, xalq tarixini tilsiz bayon etadi. Kitobxon dunyoqarashini kengaytirib, ma’naviy kamolotiga bevosita o‘z ta’sirini o‘tkazadi. O‘tkir Hoshimovning “Ikki eshik orasi” romani va Said Ahmadning “Ufq” trilogiyasi aynan shunday asarlar sirasiga kiradi. G‘oyaviy-badiiy etuk bu asarlar orqali biz muayyan bir davr hayoti haqida keng va konkret ma’lumot olamiz, xulosa chiqaramiz. Men uchun bu ikki asar ikkita turli, ammo bir-birini to‘ldiruvchi oynadir.

Urush. Bemavrid boshlangan ikkinchi jahon urushi qanchadan qancha oilalarni baxtsizlikka mahkum etgan. Millonlab oilalar urush sababli ayriliq azobini tortgan. Urush haqida, uning o‘tkir tig‘i yaralagan kishilar taqdiri, begunoh to‘kilgan qonlar, alamli ko‘zyoshlar, bir so‘z bilan aytganda insoniyat boshiga yog’dirgan ofatlari haqida jahon adabiyotida qanchadan qancha asarlar bitilgan. O`zbek nasrida ham urush mavzusi juda ko`p yozuvchilarning asarlarida mavjud bo`lib, ular ijodkorning teran nigohi, davrni yaxshi his qilishi orqali har xil tusda badiiyatga ko`chadi. Bunday yozuvchilar adabiyotda butun boshli bir silsilani tashkil etadi.

“O`zbek prozasining rivojida yozuvchi Said Ahmadning xizmatlari alohidadir. O`zining o`nlab asarlarida urush davri bilan bog`liq voqealarga turli munosabatlar bilan murojaat etdi. Adib iste’dodining natijasi o`laroq o`zbek harbiy prozasi urushning inson uchun naqadar og`ir qismat ekanini hozirgi kitobxonga his qildirgan”. [1.108-b] Darhaqiqat, uning roman janrida yozilgan “Ufq” trilogiyasida, qolaversa, o`nlab hikoyalarida urushning eng chirkin, eng qora hodisalardan biri ekanligi, odamzodning boshiga tushgan musibatli ohanglari badiiy ifodalab berdi.

Ustozlar izidan borib samarali ijod qilgan iste’dodli adib, betakror so‘z san’atkori O‘tkir Hoshimov ham urush mavzusiga ko‘p murojaat etgan. Asarlaridagi hayot manzaralari,insonning nozik qalb kechinmalari tasviri o‘zining milliyligi, xalqchil va teranligi bilan adabiyot muxlislarining mehriga sazovor bo‘lgan. Adib “Ikki eshik orasi” romanida urush odam bolasining insoniyligini sinovdan o‘tkazadigan ulkan ma’naviy-ruhiy mezon, ulug‘ sinov bo‘lganligini hikoya qiladi. Qahramonlarning murakkab taqdiri, ruhiy kechinmalari, yashash tarzi, dard-alamlari kitobxonni o‘yga toldiradi.

Har ikki asar voqealari bir zamon va makonda bo‘lib o‘tganligi sababli qiyosiy tahlil uchun ob’ekt sifatida tanlab oldik. Dastlab e’tiborimizni mualliflarning tarixiy davr voqeligini tasvirlash holatlari jalb etdi. Asarlar yaratilgan vaqtga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, “Ufq” trilogiyasi 1964-1974-yilarda yozib tugatilgan va 1976-yilda ilk bor nashr etilgan. Asarda 1939-yildan 1945-

yilgacha voqealar yoritilgan. „Ikki eshik orasi’’ romani ilk bor 1985-yilda nashr etiladi. „Ikki eshik orasi’’ romani voqealari trilogiyaga nisbatan biroz kengroq — 1933-yildan to 1978-yilgacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi.

Men “Ikki eshik orasi’’ romanini „Ufq’’dan avvalroq o‘qiganman. Romanda urush va urushgacha yillar og’ir o‘tgani, insonlar och qolgani, hatto ochlikdan insonlar o‘lib ketgan holatlari tasvirlangan o‘rinlarni o‘qiganimda ancha vaqtgacha asar ta’siridan chiqib keta olmaganman. „ - Voydod! Nonim! Nonimni obqochdi! Qo‘rqib ketdim. Qarasam, to‘qqiz-o‘n yoshlardagi bola olomon orasidan otilib chiqib, shu tomonga yugurib kelyapti. Qo‘lida yarim buxanka non. Boshidagi yirtiq telpagi qiyshayib ketgan. Sarpoychan botinka kiygan oyog‘i sovuqdan qip-qizil go‘shtga aylangan. Joni boricha chopyapti-yu ikki qo‘llab nonni og‘ziga tiqadi. Paxtalik kiygan rangpar xotin bolaning ketidan etib kelib, elkasiga chang soldi.- Nonim! Yetimlarimning nasibasini o‘g‘irladi! - dedi chinqirib.Bolaning elkasidan tortib, quloq-chakkasiga tarsaki tushirgan edi, bola bukchayib qoldi. Xotin jon holatda nonga chang soldi. Bola nonni qo‘yib yubormadi. Chala- chulpa chaynab ochko‘zlik bilan yuta boshladi. Besh-olti kishi yordamga etib keldi. Gavdaliroq erkak bir musht tushirgan edi, bolaning telpagi boshidan uchib qorga tushdi. Bolapaqirni birpasda olomon qilib yuborishdi. Shuncha odam savalab yotibdi-yu, bola parvo qilmaydi. Qorga muk tushganicha non kavshaydi.’’ [2. 157-158-betlar.] Asarning bu qismi yurak-bag’rimni tilka-pora qilgandi.

“Ufq” ni o‘qiganimda Said Ahmad voqelikni o‘z davri talablari, san’at va adabiyotda hukm surgan sotsialistik realizm metodi mezonlariga muvofiq talqin qilganligiga duch keldim. Kanal qazilishidagi to‘kin-sochinliklar, Yozyovon cho‘lini ochishda tandir-tandir nonlar yopilgani tasvirlanadi. Masalan: „ Azizxon kabob to‘la tog’orani, dasturxondagi nonlarni so‘riga qoyib, bir qiyiq sovunatirlarni chayladagi karavotga sochib yubordi. Xotinlar qiy-chuv qilib talashib ketishdi.’’ yoki „ Zebixon nonlarni uzib tandirga g'o‘zapoya tashladi-da, Nizomjonga kulib qaradi.- Qani, nonga qarang.” [3. 118-bet, 289-bet.]

Shu o‘rinlarda “Ufq’’ dan ijtimoiy mafkuraning isi keladi. Ya’ni xalq siyosiy tuzumdan rozi va baxtiyor ko‘rinadi asarda. Katta Farg’ona kanalini qazilishidek og’ir va ma’suliyatli vazifani bajarishda duch kelingan asl qiyinchiliklar yoritilmagan deb o‘ylayman.

“Ikki eshik orasi’’ romani yozilgan vaqtda esa demokratiya shabadalari esa boshlagandi. Shuning uchun bo‘lsa kerak asar qisman erkin yozilgani seziladi. Romandagi ayrim o‘rinlarda ochiqchasiga tanqid qilsih, kinoyali holatlar uchraydi. Bunga Robiyaning otasi gazetada amaldorni tanqid qilgani uchun quloq qilinishi, Husan dyumaning aynan „dyuma’’ laqabini olishining sababi, majburiy mehnat, mansabni suiste’mol qilinishi, „O‘tkan kunlar’’ ni yashirinib o‘qilishi, xalq

dushmanining qizi sifatidaa Robiyaga qilingan munosabat kabilar misol bo‘la oladi.

Davr voqeligini yoritishdagi asarlardagi farqni hisobga olmaganda, har ikkala yozuvchi ham o‘z qahramonlari ruhiyatining iztirobli, tuyg‘ularning og‘riqli nuqtalarini birdek yuksak mahorat bilan yoritib berganlarini kuzatamiz. Ularni tom ma’noda inson ruhiyatining bilimdoni, psixolog-yozuvchi deb atashimiz mumkin. Barchamizga ma’lumki, badiiy asardagi mavzu va g‘oya, obraz va xarakter, syujet va kompozisiya, badiiy til va uslub, tur va janr kabi vositalar asarning mukammalligini, badiiyligini ta’minlashga xizmat qiladigan asosiy unsurlar sanaladi. Bunda muallifning mahorati, asarda nazarda tutilgan g‘oyaviy konsepsiyaning muhimligi, yozuvchi qo‘llayotgan uslub va badiiy mahorat borasidagi qarashlar ham ahamiyatli ekanligini alohida ta’kidlab o‘tish joiz.

Kimsan va Tursunboy obrazlari ikki asardagi bir-birini inkor qiluvchi obrazlardir. Ya’ni biri qahramon, biri qochoq. Vaholanki, har ikkisi bir zamon va bir makonda katta bo‘lgan va bir xil og‘ir vaziyatga tushgan. Lekin nega ikki xil yo‘ldan borishdi? Tursunboyning qochqinlikni tanlashiga sabab qo‘rqoqlikmidi?

Asar nomi	UFQ. ”Qochoq”	“Ikki eshik orasi.
Muammo: Bemavrid boshlangan urush insonlarni nafaqt moddiy qiyinchiliklar, balki ma’naviy sinovlar bilan ham imtihon qildi. Kimlar bu imtihondan o‘tdi? Kimlar o‘tmadi? Sabab va oqibatlar haqida		
Qiyosga olingan qahramon	Tursunboy	Kimsan
Qahramon ismining qo‘yilish sababi	**Tursunboy** - Ikrom aka va Jannat xolaning tilab olgan farzandi. Ular Tursunboydan avval etti farzandidan ayrilgan. Tursunboy ismi esa “Endilikda shu tursin, sog‘-omon bo‘lsin” degan niyatda qo‘yilgan. Bu ismda ham chuqur ramziylik bor - bu farzandni asrab qolishga qaratilgan oxirgi najot, so‘nggi duoning natijasi	**Kimsan** - ismi o‘zida xalq e’tiqodiga xos chuqur ramzni mujassam etadi. “Ajal kelganda isming nima deb so‘raydi?” degan e’tiqod asosida qo‘yilgan bu ism ota-onaning bir necha farzandini yo‘qotganidan so‘ng, Allohdan “bu bola kim bo‘lishidan qat’i nazar tirik qolsin” degan nolasi sifatida qaraladi. Bu ism - iztirob, sabr va umidning mahsuli

	sifatida paydo bo‘lgan.	
Qahramon ning xarakter xususiyati	**Tursunboy** - haddan ortiq taltaytirib katta qilingan, mehrsiz, mas’uliyatsiz yigit. U ota-onasining mehrini qadrlamaydi. Onasining o‘limiga befarqlik bilan qaraydi. Uning hayot yo‘li nomardlik va beburdlik namunasi sifatida tasvirlanadi**.** Tursunboy o‘quvchining nafratini uyg‘otadi. Uning o‘z manfaatini ustun qo‘yishi, hatto onasining o‘limidan ham dars chiqarmasligi salbiy obraz sifatida esda qoladi.	**Kimsan**-yoshligidan mehnatga o‘rgangan, ota-onasiga hurmatli, chin dildan yurtga sodiq inson sifatida tasvirlanadi. U haqiqiy er yigit sifatidagi shaxsiy burchlaridan xabardor edi. Uning soddaligi, sofdilligi, yigitlarga xos chapani fe’l-atvori o‘quvchi qalbida iliqlik, hurmat va mehr uyg‘otadi
Qahramon ning vaziyatga (urushga) Munosaba ti	U urushdan qochdi. Yelkasidagi ma’suliyatni butgul erga otdi. Na ota-onasi, na Vatani oldidagi burchini o‘ylamadi. Qilgan ishlarining oqibati hatto uni qiziqtirmadi ham. Otasiga munosib farzand bo‘lish o‘rniga, uni uyatga qo‘ydi. Qo‘rqoqlik qilib erkidan, yaqinlaridan, sevgisidan judo bo‘ldi. Hech bo‘lmaganda uzr so‘rab qaytmadi ham.	U urush boshlanishi bilan birinchilardan bo‘lib frontga ketadi va halok bo‘lsa ham, mardona kurashadi. Uning obrazida jasorat, vatanparvarlik va sadoqat mujassam. Kimsan qalbida sog‘inch bilan, ammo jasorat bilan kurashadi va shahid bo‘ladi.
Sabab	Tursunboy erkatoy o‘g’il edi. Farzand tarbiyasida ota-onaning haddan tashqari yumshoqligi va mas'uliyatni faqat bir	Kimsan bolaligidan mehnatsevarlik, ota-onasiga hurmat va yurtga sadoqat ruhida tarbiyalangan. Bu tarbiya uni mas'uliyatli va

	tomonlama yondashuvi, bolaning mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatining rivojlanishiga to‘sqinlik qilgan. Uning noto‘g‘ri xatti-harakatlariga nisbatan hech qachon qat'iy tanbeh berilmaganligi, unga o‘z xatolarining oqibatlarini anglash imkonini bermagan.	vatanparvar inson sifatida shakllantirgan. U kerakli o‘rinlarda tanbeh eshitgan va bundan xulosa olgan. Mehnat qilish jarayonida xalqiga, tabiatga, vatanga bo‘lgan muhabbat hissi bilan ulg’aygan. Yigitlik vazifalari va burchidan xabardor bo‘lgan.
Oqibat	Umrining oxirini qochqinlikda, yakkalanib, g‘amxo‘rsiz va ma’naviy qashshoqlikda o‘tkazadi. Uning halokatli oqibati befarqlik va nomardlikning oqibati sifatida ko‘rsatiladi. Va u sinovdan o‘ta olmaydi.	Kimsan frontda mardona kurashadi va halok bo‘ladi. Bu uning vatan uchun jonini fido qilganining dalilidir. Kimsanning o‘limi — vatan uchun qurbon bo‘lishning oliy namunasi sifatida ko‘rsatiladi. U hayotning bu sivovidan ota olgan.
Xulosa	Tursunboyning hayoti, farzand tarbiyasida muvozanatning muhimligini ko‘rsatadi. Haddan tashqari erkalatish va ortiqcha avaylash, bolaning mustaqil va mas'uliyatli shaxs sifatida shakllanishiga to‘sqinlik qiladi. Ota-onalar farzandlariga nisbatan mehribonlik bilan birga, zarur qat'iyat va mas'uliyatni ham o‘rgatishlari zarur. Bu esa ularning hayotda mustaqil, irodali va mas'uliyatli insonlar bo‘lib voyaga etishlariga zamin yaratadi.	Kimsanning mehnatsevarlik, vatanparvarlik va ota-onaga hurmat kabi sifatlari bolalikdan boshlangan tarbiya natijasidir. Bu – har bir yoshlik davrida mehr bilan birga qat’iyat, tartib-intizom va mas’uliyatni uyg‘otish muhimligini ko‘rsatadi. Kimsan kerakli vaqtda tanbeh eshitib, o‘z xatolarini tan olgan, bu esa uning ruhiy chidamliligi, har bir insonning hayotida kamchiliklar yuzaga kelganda o‘z ustida ishlash kerakligini o‘rgatgan.

Ko‘rinib turibdiki, oilada farzand tarbiyasiga juda ehtiyotkorlik bilan yondashish zarur. Ya’ni hamma narsaning meyori bo‘lishi o‘rinli. Erkalatishda ham, erkinlik berishda ham, hatto tanbeh berishda ham meyor juda muhim. Agar meyor buzilsa oqibati nafaqat ota-ona, balki jamiyatga ham ziyon keltirishi mumkin. Aynan Tursunboyning tarbiyasidagi meyor buzilgani sababli u shaxsiy menida shakllangan illatlar qurboni bo‘ldi. Menimcha Kimsan va Tursunboyning ikki xil yo‘l tutishining sababi ularning ikki xil oilada tarbiya qilinganligida.

Sadoqat va xiyonat. Bu ikki tushunchaning turli ko‘rinishlari bor: Vatanga, xalqqa, oilaga, do‘stga, turmush o‘rtog‘iga, fuqaro sifatidagi burchiga, o‘z e’tiqodiga sadoqat yoki aksincha xiyonatga yo‘l qo‘ygan qahramonlar hayoti va shu tufayli yuz bergan fojiaviy taqdir yorqin ifodalangan asarlar adabiyotning azaliy mavzulari hisoblanadi. O‘tkir Hoshimov ,,Ikki eshik orasi’’ romanida Ra’no va Robiya kabi qarama qarshi xarakterga ega bo‘lgan qahramonlar hayotini yoritish orqali asarning g’oyaviy mazmumini yanada boyitgan. Urush oqibatida Ra’no erini, Robiya esa qaylig’ini jang maydoniga kuzatishga majbur bo‘ldi. Lekin bu o‘xshash ikki obrazning muammoli vaziyatlardagi tutgan yo‘llari turlicha bo‘ladi. Masalan, Ra’no hissiyotlarga berilib, o‘rinsiz qarorlar qabul qiladi. Natijada vafosiz, engil tabiatli ayolga aylanib qoladi. Ammo Robiya o‘zini hurmat qilgan holda sadoqatini, or-nomusini saqlaydi. Misol tariqasida: Umar zakunchi sirlaridan voqif bo‘lgan Robiyani jim qilish maqsadida unga tajovuz qilmoqchi bo‘lgan o‘rni bor. O‘sha erda unga to‘y qilib uylanishi, moddiy jihatdan ta’minlashi haqida va’dalar berib Robiyani yo‘lga olmoqchi bo‘ladi. Lekin Robiya u o‘ylagan qizlardan emas edi. O‘sha erda u o‘zini himoya qiladi. Va uning aytgan gaplari, bergan va’dalari haqida hatto o‘ylab ko‘rmaydi. Vaholanki, bu holatda Ra’no allaqachon o‘z ixtiyorini Umar zakunchiga topshirib bo‘lgan edi. Hattoki eri endi urushdan qaytmasligiga ham rozi edi. Ra’no Umar zakunchini sevib qolgandi, Robiya esa uni yomon ko‘rardi. Shuning uchun bu o‘xshash vaziyat turli natija bilan yakunlangan deyish o‘rinli bo‘lardi. Lekin Ra’no Shomurodni ham qattiq sevgandiku! Urushga kuzatayotib, ,,meni ham olib ketasiz’’ deb yig’lagandiku?! Ra’no hissiy kechinmalarinining quli edi. U qachon qay tomonga boshlasa, usha tomonga ketaverdi. Shuning uchun ham ,,Sadoqat tarozisi’’da Robiyaning sadoqati unikidan og’ir keladi.

,,Ufq’’ trilogiyasida ham Ra’no obraziga bir qadar yaqin bo‘lgan Dildor obrazni uchratishimiz mumkin.

“Ikki eshik orasi’’	**“Ufq’’**

Ra’no — asarning boshida salbiy obraz sifatida ko‘rinadi. U qilgan xatolari, o‘ziga va boshqalarga nisbatan bo‘lgan xiyonati orqali o‘quvchida nafrat uyg‘otadi. Ammo vaqt o‘tishi bilan uning boshiga tushgan fojialar, Ra’noning pushaymonligi va iztirobi o‘quvchida unga nisbatan achinish tuyg‘usini uyg‘otadi. Ra'no o‘z xatolarining badalini juda og’ir to‘laydi. Faqat o‘zi emas, balki begunoh farzandi Muzaffar ham kelajakda bu oqibatlardan aziyat chekadi. Ra’no xatolarini anglaydi, lekin juda kech — bu kech anglash uni ich-ichidan emiradi. Yozuvchi Ra’noning taqdirini ayanchli tarzda yakunlaydi, bu esa O‘tkir Hoshimovning realizmga sodiqligini ko‘rsatadi. Ra’noning taqdiri og‘ir, qaytarilmas yo‘qotishlarga boy. Yozuvchi uning hayotini keskinlik bilan yakunlaydi va hayotda qilgan xatolar ba’zida kechirilmas bo‘lishi mumkin degan fikrni ilgari surgandek tuyuladi menga.	**Dildor** — Ra’noga o‘xshash tarzda dastlabki hayotiy tanlovi sababli og‘ir oqibatlarga duch keladi. U Nizomjonga mehr qo‘ygan bo‘lsa-da, oxir-oqibat o‘zining muammoli qarori tufayli boshqa hayotni tanlashga ya’ni Nizomjonning akasiga turmushga chiqishga majbur bo‘ladi. Dildorning hayoti ham iztirob, azob-uqubat va ruhiy tushkunlik bilan kechadi. Ammo u pushaymonlik orqali ichki tozalanishga erishadi. Farzandi uchun yashashga harakat qiladi. U o‘zini o‘nglaydi va oxir-oqibat baxtini topadi. Bu jihatdan yozuvchi Dildorga nisbatan biroz mehribon, optimistik munosabatda bo‘lgandek tuyuladi. Dildor obrazi orqali Said Ahmad inson qanchalik xato qilmasin, agar chin dildan pushaymon bo‘lsa va yuragida umidini yo‘qotmagan bo‘lsa — u yana baxtga erishishi mumkinligini ta’kidlamoqchi bo‘ladi go‘yo.

Xulosa: Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, insoniylik va ma’naviy qadriyatlarni chuqur ifodalagan holat, kechinmalar tahliliga asoslangan, hayot hodisalarining ichki murakkabliklari to‘g‘risida fikr, qarashlarni taqdim qiladigan va o‘ylashga undab, mushohada yuritishga majbur etadigan o‘zbek adabiyotining durdonalari bo‘lgan bu ikki asar bugungi kun o‘quvchisini insoniylik sari etaklaydi va tinch zamonimizga shukronalik ruhida tarbiyalashda birdek xizmat qiladi. Bu qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, asarlarning davrga munosabati, estetik yondashuvi va g‘oyaviy-ma’naviy pozitsiyasi farqli bo‘lsa-da, ular bir maqsad — urush fojealari orqali inson va jamiyatni anglash, ogohlik, sabr, sadoqat, jasorat kabi qadriyatlarni yuksaltirishga xizmat qiladi. Aynan shu jihatlari bilan bu ikki asar o‘zbek nasrida muhim o‘rin tutadi. Shunday qilib, har ikki asar orqali

o‘quvchi urush yillarining shunchaki tarixiy fakt emas, balki hayot falsafasi, axloqiy saboq, insoniylik sinovi ekanini anglaydi. Bu asarlar faqat o‘zbek adabiyotininggina emas, balki umuminsoniy qadriyatlar xazinasi sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. O‘ljaboyev U. Zamon talabi va ijodkor mas’ulligi. – Toshkent.: O`zbekiston, 2012.108-b.
2. Hoshimov O‘.Ikki eshik orasi. -Toshkent.: Sharq. 2012
3. S. Ahmad. Ufq trilogiya. –Toshkent .: Turon zamin. 2024.
4. Normatov U. Ufqlarning chin oshig`i. – Toshkent.: Yurist-media markazi.2008.
5. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. – Toshkent.: Sharq, 2004.

IJTIMOIY TARMOQLAR VA TEXNOLOGIYALAR BOLANING PSIXOLOGIYASIGA TA’SIRI

Tursunboyeva Uminiso,
Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi
24-03-guruh talabasi,
Qo‘qon universiteti Andijon filiali

Annotatsiya

Mazkur maqolada bolalar bog‘chasida nutqiy o‘yinlar orqali muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish masalasi ko‘rib chiqilgan. Nutqiy o‘yinlarning ahamiyati, ularning turlari va bolalar nutqini rivojlantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘yinlar bolaning so‘z boyligini oshirish, fikrlash qobiliyatini shakllantirish hamda kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bolalar o‘yin jarayonida tilni samarali ravishda o‘rganib, muloqotda ishtirok etishga tayyor bo‘ladilar, bu esa ularning umumiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Nutqiy o‘yinlar, muloqot ko‘nikmalari, bog‘cha, ta’lim, pedagogika, bola rivojlanishi, innovatsion metodlar, lingvistik qobiliyat, interaktiv yondashuv, kommunikativ kompetensiya

Аннотация

В данной статье рассматривается развитие коммуникативных навыков у детей дошкольного возраста посредством речевых игр. Анализируется значение речевых игр, их виды и роль в развитии речи детей. Результаты

исследования показывают, что игры способствуют расширению словарного запаса ребенка, формированию мышления и развитию коммуникативной компетенции. В процессе игры дети эффективно овладевают языком и готовы участвовать в общении, что положительно влияет на их общее развитие.

Ключевые слова: речевые игры, коммуникативные навыки, детский сад, образование, педагогика, развитие ребенка, инновационные методы, лингвистические способности, интерактивный подход, коммуникативная компетенция.

Abstract

This article examines the development of communication skills in preschool children through speech-based games. It analyzes the importance of speech games, their types, and their role in the development of children's speech. The research results show that games contribute to expanding a child’s vocabulary, forming thinking abilities, and enhancing communicative competence. During play, children effectively acquire language skills and become ready to participate in communication, which positively affects their overall development.

Keywords: speech games, communication skills, kindergarten, education, pedagogy, child development, innovative methods, linguistic ability, interactive approach, communicative competence.

Kirish

Ijtimoiy tarmoqlar va zamonaviy texnologiyalar bugungi kunda har bir kishining kundalik hayotida muhim o‘rin egallagan. Ushbu vositalar nafaqat kattalar, balki bolalar va o‘smirlar uchun ham ta’sirchan bo‘lib, ularning psixologik holati, shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy munosabatlari va hissiy dunyosiga katta ta’sir ko‘rsatadi [1,1]. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalar jahon miqyosida jamiyatning ijtimoiy, madaniy va iqtisodiy hayotiga sezilarli ta’sir o‘tkazib, yosh avlodning dunyoqarashini shakllantirishda ham yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Bu jarayonning ijobiy va salbiy ta’sirlarini aniqlash, bolalar psixologiyasiga qanday ta’sir qilishini tushunish, shuningdek, bu vositalardan qanday qilib samarali va xavfsiz foydalanish bo‘yicha ilmiy-tadqiqotlar olib borish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Zamonaviy texnologiyalar, xususan, internet va ijtimoiy tarmoqlar, bolalar va o‘smirlarning axborot olish va ularning hissiy reaktsiyalarini shakllantirishda asosiy vositaga aylangan. Ushbu vositalar orqali bolalar va o‘smirlar turli madaniyatlarni, fikrlarni, qarashlarni o‘rganib, o‘zlarining ijtimoiy doiralarini kengaytiradilar. Biroq, ijtimoiy tarmoqlarda va texnologiyalarda mavjud bo‘lgan axborotning to‘liqligi, haqiqatga yaqinligi va axloqiy me’yorlari bolalar

psixologiyasiga ta’sir qiladigan muhim omil hisoblanadi[2,3]. Shuningdek, bolalar va o‘smirlarning virtual muhitda ko‘p vaqt o‘tkazishlari ularning hayotiy tajribalariga, o‘zaro munosabatlariga, boshqaruv qobiliyatlariga ham ta’sir qilishi mumkin.

Biroq, texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar faqatgina salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin deb o‘ylash noto‘g‘ri bo‘lardi. Ba’zi ilmiy tadqiqotlar ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalarni bolalarning ijtimoiy kompetentsiyalarini rivojlantirishda, o‘z fikrlarini erkin ifodalashda va kreativliklarini oshirishda samarali vosita sifatida ko‘rsatgan. Masalan, onlayn o‘yinlar, o‘quv dasturlari va virtual jamoalar bolalar uchun o‘zlarini yangi kontekstlarda sinash va o‘rganish imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, texnologiyalar yordamida bolalar o‘z ta’lim olish jarayonini individualizatsiya qilish, mustaqil o‘rganishni rivojlantirish va o‘z maqsadlariga erishish yo‘lida samarali vositalardan foydalanishlari mumkin[3,8].

Biroq, barcha bu imkoniyatlarga qaramay, texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar bolalar psixologiyasiga ham salbiy ta’sirlar ko‘rsatishi mumkin. Ko‘p vaqt davomida virtual muhitda bo‘lish, bolalarning haqiqiy dunyo bilan aloqalarini pasaytirishi, ijtimoiy izolyatsiya va ko‘ngil tushkunlik holatlariga olib kelishi mumkin. Shuningdek, yosh bolalar uchun noto‘g‘ri axborot va noto‘g‘ri ma’lumotlarga asoslangan kontent, shuningdek, bullying (tahqirlash) va virtual zo‘ravonlik kabi salbiy holatlar, ularning hissiy holatini buzishi va o‘zlariga bo‘lgan ishonchni yo‘qotishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shu bois, ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalarning bolalar psixologiyasiga ta’sirini o‘rganish, shuningdek, bu vositalardan bolalar uchun maksimal foyda olish va xavfsiz foydalanish yo‘llarini aniqlash juda muhimdir. Ma’lumki, texnologiyalarning bolalarga ta’sirini tahlil qilishda faqat salbiy tomonlarini emas, balki ijobiy tomonlarini ham e’tiborga olish zarur. Shuningdek, bu vositalardan foydalanishning psixologik xavfsizlik tamoyillari va me’yorlari ishlab chiqilishi, ularni bolalarning psixologik rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadigan tarzda qo‘llash mumkinligini ko‘rsatib beradi.

Ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalar bolalar uchun nafaqat kommunikatsiya vositasi, balki dunyoqarashlarini shakllantirish va psixologik rivojlanishlariga ta’sir ko‘rsatadigan kuchli omillardan biridir. Bugungi kunda ijtimoiy tarmoqlar bolalar va o‘smirlar o‘rtasida o‘zaro aloqalarni rivojlantirish, fikr almashish va yangi do‘stlar orttirish imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, ular bolalarga o‘z tajribalarini boshqalar bilan baham ko‘rish va ijtimoiy mas’uliyatni tushunishga yordam beradi[4,2]. Ijtimoiy tarmoq orqali bolalar o‘z fikrlarini erkin ifoda etish, o‘zining yoshiga va qiziqishlariga mos guruhlarda ishtirok etish orqali o‘zlarini

anglashlari mumkin. Bu ularga o‘z identifikatsiyasini mustahkamlash va ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Biroq, texnologiyalar bolalar uchun faqat foydali emas. Masalan, video o‘yinlar va o‘quv ilovalarining ta’siri, bolalar uchun turli darajadagi qiziqarli va o‘rgatuvchi imkoniyatlar yaratadi. O‘yinlar orqali bolalar o‘qish va o‘rganish jarayonini interaktiv va qiziqarli shaklda amalga oshiradilar. Bunday o‘yinlar bolalarga ijtimoiy malakalarni rivojlantirish, jismoniy va kognitiv ko‘nikmalarni oshirishda yordam beradi. Biroq, texnologiyalarni haddan tashqari ishlatish bolalarda salbiy ta’sirlar ham keltirib chiqarishi mumkin. Ekran oldida uzoq vaqt o‘tirish, ularning diqqatini boshqa narsalarga qaratish imkonini kamaytiradi, bu esa bolalarning jismoniy va psixologik rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalar bolalarning ta’lim jarayonini sezilarli darajada yaxshilashda yordam beradi. Onlayn ta’lim platformalari va mobil ilovalar bolalarga bilim olishda keng imkoniyatlarni yaratadi. Ular turli mavzularda o‘qish va o‘rganish uchun resurslarga ega bo‘lishadi. Mobil ilovalar orqali bolalar geometriya, matematika, til o‘rganish, fanlar kabi turli sohalarda o‘quv dasturlarini o‘rganishlari mumkin. Bu jarayon bolalar uchun qiziqarli va motivatsion bo‘lib, o‘quv jarayoniga qiziqish va hissa qo‘shish imkonini beradi. Onlayn kurslar va video darsliklar bolalar uchun ko‘plab interaktiv darslar, tajriba va o‘rganish usullarini taqdim etadi, bu esa ularning o‘rganish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlar bolalarga bir-birini qo‘llab-quvvatlash va o‘z fikrlarini erkin ifoda etish imkoniyatini beradi. Bolalar ijtimoiy tarmoqlarda o‘z tajribalarini o‘rtoqlashib, bir-birlarini ruhlantirish, qo‘llab-quvvatlash va do‘stlik munosabatlarini rivojlantirishlari mumkin. Ular o‘z qiziqishlarini va ijtimoiy masalalardagi fikrlarini bildirish orqali o‘ziga xos ijtimoiy va psixologik rivojlanishga erishadilar. Ayniqsa, bolalar bir-birlari bilan o‘rgatish, maslahatlashish, o‘zaro yordam berish va bilim almashish imkoniyatiga ega bo‘lishadi, bu ularning umumiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir qiladi[5,6].

Ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalarning salbiy ta’sirlari ham mavjud bo‘lib, bu holat bolalarning psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga zarar etkazishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlarda bolalar o‘zlarini boshqalar bilan taqqoslashadi va shu orqali o‘z-o‘zini baholash tizimi buziladi. Bunday holat bolalar orasida o‘zini past baholash, depressiya va noaniqlik kabi psixologik muammolarga olib kelishi mumkin. Bolalar ijtimoiy tarmoqlarda o‘z hayotlarining faqat yaxshi tomonlarini ko‘rsatishadi, bu esa boshqalarga nisbatan o‘zini yomon his qilishiga va noaniq his-tuyg‘ularni boshdan kechirishga olib kelishi mumkin.

Texnologiyalarning haddan tashqari ishlatilishi ham bolalarda salbiy ta’sirlar keltirib chiqarishi mumkin. Ko‘zlar bilan bog‘liq muammolar, uyqusizlik, jismoniy faollikning pasayishi, va ijtimoiy aloqaning kamayishi bu salbiy oqibatlardan ba’zilaridir. Bolalar, ayniqsa, uyda ko‘p vaqtni ekran oldida o‘tkazganda, o‘zlarini ijtimoiy jihatdan ajratilgan his qilishlari mumkin. Shuningdek, ijtimoiy tarmoqlarda faol bo‘lish ularga tajovuzkorlik yoki tazyiqni his qilishlariga olib kelishi mumkin, bu esa o‘z-o‘zini past baholash va depressiv holatlarga sabab bo‘ladi. Ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalar bolalarning psixologik rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy tarmoqlarda vaqt o‘tkazish, bolalarda o‘ziga bo‘lgan ishonch va mustahkam identifikatsiyani shakllantirishga yordam beradi, ammo bu jarayonning salbiy tomonlari ham mavjud. Bolalar va o‘smirlar o‘zlarini doimo boshqalar bilan taqqoslashadi va bu ularni ba’zida stressga solishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqdagi faollik, yuksak maqsadlar va me’yorlarni belgilash bolalarda o‘ziga bo‘lgan ishonchni mustahkamlashga yordam beradi, ammo ular boshqa bolalar bilan o‘zlarini taqqoslash orqali kamchiliklarini his qilishlari ham mumkin.

Texnologiyalarning bolalarning psixologik rivojlanishiga ta’siri faqat shaxsiy tajribalar va hissiyotlar bilan bog‘liq emas, balki ijtimoiy muhit va oilaviy qo‘llab-quvvatlashga ham bog‘liq. Psixologik maslahatlar va bilimlarni internet orqali bolalarga etkazish, ularning o‘z muammolariga echim topish, psixologik holatini yaxshilash va o‘zini anglashiga yordam berishi mumkin. Internetda mavjud bo‘lgan onlayn psixologik yordam resurslari, masalan, psixologik maslahatlar, ijtimoiy mashg‘ulotlar va terapiya sessiyalari bolalarga o‘z shaxsiy muammolarini hal qilishda yordam berishi mumkin.

Bolalarning ijtimoiy tarmoqlardan foydalangan holda maqsadga muvofiq foydalanishini ta’minlash juda muhimdir. Bu maqsadga erishish uchun ota-onalar va pedagoglar bolalar bilan doimiy ravishda muloqotda bo‘lishlari va ular bilan texnologiyalardan foydalanishning foydalari va xavflarini muhokama qilishlari zarur. Texnologiyalardan foydalanish tartibini belgilash, bolalar uchun to‘g‘ri vaqtni boshqarish va onlayn xavfsizlikni ta’minlash muhimdir. Ota-onalar bolalariga internetda xavfsiz va mas’uliyatli faoliyatni qanday amalga oshirishni, ijtimoiy tarmoqlarda qanday etika qoida va me’yorlarga amal qilishni tushuntirishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqotda ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalarning bolalarning psixologiyasiga ta’sirini o‘rganish maqsadida bir qator ilmiy-uslubiy metodlar va yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi, asosan, bolalarning psixologik holatini va ular tomonidan texnologiyalarni qabul qilish jarayonini o‘rganish uchun mo‘ljallangan bo‘lib, bir nechta yondashuvlar asosida olib borildi.

Tadqiqotning asosiy metodlari orasida kuzatish, intervyu va so‘rovnomalar muhim o‘rin tutadi. Tadqiqot jarayonida bolalar va ularning ota-onalari bilan intervyular o‘tkazildi, bu orqali ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning bolalarning psixologik holatiga qanday ta’sir ko‘rsatishini aniqlashga harakat qilindi. Shuningdek, bolalar o‘rtasida psixologik tahlil o‘tkazilib, texnologik vositalar bilan o‘zaro aloqalari va ular bilan bog‘liq psixologik natijalar o‘rganildi.

Kuzatish metodida ijtimoiy tarmoqlarni foydalanishning bolalarning ijtimoiy muloqotiga, o‘z-o‘zini anglashiga va ruhiy holatiga ta’sirini aniqlashga e’tibor qaratildi. Tadqiqotda maxsus guruhlar tashkil etilib, ijtimoiy tarmoqlar bilan ishlash vaqtida bolalarning psixologik o‘zgarishlari doimiy ravishda kuzatildi. Bu metod orqali bolalarning xulq-atvori, hissiy va ruhiy holatlari, shuningdek, ijtimoiy tarmoqlardan foydalangan vaqt davomida ularning psixologik salomatligi qanday o‘zgarishi haqida ma’lumotlar to‘plandi.

Kvantitativ metodlar orqali bolalar o‘rtasida so‘rovnomalar o‘tkazildi. Bu so‘rovnomalar orqali bolalarning ijtimoiy tarmoqlarni qanday qabul qilgani, ular bilan bog‘liq qiziqishlari, qiyinchiliklari va ijtimoiy muloqotdagi o‘zgarishlar haqidagi fikrlari aniqlanib, texnologiyalarni qabul qilishning psixologik ta’sirlari o‘rganildi. So‘rovnomalar natijalari bolalarning texnologiyalarni qanchalik tez o‘rganishi, ular bilan qanday munosabatda bo‘lishlari va bu munosabatlarning psixologik jihatlarini o‘rganishga yordam berdi.

Sifatli tadqiqot usullari ham qo‘llanildi. Bu metod yordamida ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalar bolalar o‘rtasida qanday yangi ijtimoiy va psixologik o‘zgarishlarga olib kelayotganini o‘rganish uchun intervyu va guvohliklar yig‘ildi. Bolalar va ularning ota-onalari bilan o‘tkazilgan intervyular, shuningdek, o‘qituvchilar va psixologlar bilan suhbatlar orqali texnologik vositalarning bolalar psixologiyasiga ta’sirini chuqurroq tahlil qilish imkoniyati yaratildi.

Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni o‘rganish va tahlil qilish usuli ham keng qo‘llanildi. Ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalarning psixologik ta’siri haqida mavjud bo‘lgan nazariy manbalar, ilmiy maqolalar, kitoblar va boshqa resurslar tahlil qilindi. Ushbu ilmiy manbalar orqali texnologiyalarning psixologik rivojlanishdagi roli va bolalar psixologiyasiga ta’sirining jahon miqyosidagi ilmiy tajribalari o‘rganildi.

Tadqiqotning psixologik tahlil metodlari yordamida bolalarning o‘z-o‘zini anglash, o‘zaro muloqot va hissiy xulq-atvorini aniqlashda, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarni muntazam ishlatishning bolalarning ijtimoiy munosabatlariga qanday ta’sir qilishi, ruhiy va hissiy holatiga qanday o‘zgarishlar kiritishi tahlil qilindi. Bu yondashuv orqali bolalarning psixologik salomatligi, o‘zini anglash va ijtimoiy

qabul qilishdagi o‘zgarishlar hamda texnologiyalarga bo‘lgan munosabatlarini o‘rganish mumkin bo‘ldi.

Tadqiqotning natijalari bo‘yicha kelgusi tavsiyalar va yo‘nalishlar ishlab chiqildi. Bu metodologiya orqali ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalarning bolalar psixologiyasiga ta’sirini chuqurroq o‘rganish, bolalar psixologiyasini qo‘llab-quvvatlash va ularning texnologik vositalardan foydalanuvchi bolalar sifatida rivojlanishiga yordam beruvchi psixologik yondashuvlar ishlab chiqildi.

Ota-onalar va pedagoglar bolalarning onlayn faoliyatlarini nazorat qilishda ehtiyotkor bo‘lishlari kerak. Ular texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar orqali bolalar bilan aloqada bo‘lishni qo‘llab-quvvatlashi, ularga ijtimoiy aloqalarni to‘g‘ri yo‘naltirishda yordam berishlari zarur. Ijtimoiy tarmoqlarda vaqtni qanday boshqarish va onlayn xavfsizlikni ta’minlash masalalarida bolalarga o‘rgatish, ularning psixologik va ijtimoiy rivojlanishini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa

Ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalar bolalarning psixologik rivojlanishiga ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatadi. Bularning bir tomoni o‘ziga xos imkoniyatlarni yaratib, bolalarning ta’lim olish, ijtimoiy o‘zini anglash va shaxsiy rivojlanishiga katta yordam beradi. Masalan, internet va mobil ilovalar orqali bolalar turli sohalarda bilim olishlari, o‘qish va o‘rganish jarayonlarini eng yangi texnologiyalar yordamida samarali tashkil etishlari mumkin. Onlayn ta’lim platformalari bolalarga yuqori sifatli resurslar, interaktiv materiallar va virtual muloqotlar orqali bilim olish imkonini yaratadi. Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoqlar bolalar uchun o‘z fikrlarini va tajribalarini boshqalar bilan baham ko‘rish, o‘zaro fikr almashish, yangi do‘stliklar o‘rnatish, shuningdek, turli g‘oyalarni va tajribalarni o‘rganish imkoniyatlarini yaratadi. Bular bolalarning ijtimoiy o‘zini anglashiga, shaxsiy va psixologik rivojlanishiga yordam beradi, shuningdek, ularda empatiya, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy mas'uliyat hissini rivojlantiradi.

Biroq, ijtimoiy tarmoqlardan va texnologiyalardan haddan tashqari foydalanish bolalarda salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Texnologiyalarning haddan tashqari ishlatilishi bolalarda jismoniy va psixologik muammolarni keltirib chiqarishi mumkin, masalan, ko‘z bilan bog‘liq kasalliklar, uyqusizlik, jismoniy faoliyatning pasayishi va shu kabi salbiy holatlar. Bundan tashqari, bolalar o‘zini boshqalar bilan taqqoslash orqali o‘zini past baholash, psixologik tushkunlik va depressiya kabi holatlarga duchor bo‘lishlari mumkin. Ijtimoiy tarmoqlarda bolalar o‘zlarini boshqalar bilan taqqoslashlari, maqsadsiz yoki zararli kontentga duchor bo‘lishlari, shuningdek, ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchlari pasayishi mumkin. Bu

esa, bolalarning psixologik holatini yomonlashtirishi, ijtimoiy va emotsional rivojlanishga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Bundan tashqari, ijtimoiy tarmoqlarda va texnologiyalardan foydalanish bolalarda ijtimoiy izolyatsiyani kuchaytirishi, real hayotdagi ijtimoiy muloqotlarning kamayishiga olib kelishi mumkin. Bolalar ko‘proq vaqtni virtual dunyoda o‘tkazishlari, shu bilan birga, haqiqiy ijtimoiy aloqalarni rivojlantirishdan mahrum bo‘lishlari mumkin. Boshqalar bilan yuzma-yuz muloqot qilishning ahamiyati pasayishi, bolalarda o‘zaro aloqalar, muloqot va jismoniy faoliyatga ehtiyojning kamayishi muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Shuningdek, texnologiyalarning salbiy ta’siri bolalarning psixologik holatini, o‘z-o‘zini anglashni va atrofdagi dunyo bilan munosabatlarini keskin o‘zgartirishi mumkin.

Shu sababli, ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalarni bolalarning psixologik rivojlanishiga foydali tarzda ta’sir ko‘rsatishi uchun ota-onalar, pedagoglar va jamiyatning o‘rni juda muhimdir. Ota-onalar bolalarning texnologiyalardan qanday foydalanayotganini kuzatib borishlari, ular bilan o‘z vaqtida muloqot qilishlari va bolalariga xavfsiz foydalanish qoidalarini o‘rgatishlari zarur. Onlayn xavfsizlik, axloqiy qadriyatlar, virtual dunyoda ijtimoiy muloqotlar va boshqalar bo‘yicha ota-onalar va pedagoglar o‘rtasida yaqindan hamkorlik qilish bolalarning salbiy ta’sirlardan saqlanishiga yordam beradi.

Shuningdek, pedagoglar bolalar bilan ishlashda texnologiyalarning ijobiy tomonlarini faol ishlatishlari, shuningdek, ularni hayotda muvaffaqiyatli tarzda qo‘llashni o‘rgatishlari kerak. Ular bolalarga texnologiyalarni o‘rganish, ta’lim olish va ijtimoiy muloqotlarda foydalanish bo‘yicha bilimlar berib, ular uchun doimiy qo‘llab-quvvatlash va maslahatlar berishlari kerak. Bolalar texnologiyalardan ijtimoiy va ta’lim maqsadlari uchun foydalanganida, ular o‘zlarini to‘g‘ri rivojlantirishga yordam beradigan imkoniyatlarga ega bo‘lishadi.

Ota-onalar va pedagoglar bolalarga texnologiyalarni boshqarishda qo‘llash uchun samarali strategiyalarni ishlab chiqishlari lozim. Bolalarga texnologiyalardan foydalanish tartibini belgilash, vaqtni oqilona taqsimlashni o‘rgatish, jismoniy faoliyat va real hayotdagi muloqotga e’tibor berishni ta’minlash muhimdir. Shuningdek, bolalarga internetda xavfsizligini o‘rgatish, onlayn tahdidlar va zararli kontentdan himoya qilish bo‘yicha ta’lim berish kerak.

Shunday qilib, ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalar bolalarning ijtimoiy va psixologik rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmasligi uchun ularga ehtiyotkorlik bilan yondashish zarur. Ota-onalar, pedagoglar va jamiyat o‘rtasida mustahkam hamkorlik, bolalarning texnologiyalardan foydalangan holda ongli va maqsadga muvofiq tarzda rivojlanishlarini ta’minlash uchun muhim shartdir. Ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalardan foydalangan holda bolalar o‘zlarini rivojlantirishi

va ijtimoiy muhitga moslashishi mumkin, agar ularning foydalanishi maqsadga muvofiq tarzda boshqarilsa.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Raxmonov, A. (2020). Ijtimoiy tarmoqlar va bolalar psixologiyasi. Toshkent: Fan va texnologiya nashriyoti. Fan va texnologiya nashriyoti
2. G‘ulomov, B. (2019). Raqamli texnologiyalar va bolalar rivoji. Samarqand: Ma’naviyat va ma’rifat nashriyoti. Ma’naviyat va ma’rifat nashriyoti
3. Xamidov, S. (2018). Bolalar psixologiyasida texnologiyalarning o‘rni. Toshkent: Psixologiya institutining nashriyoti.Psixologiya instituti
4. Qodirov, M. (2021). Ijtimoiy tarmoqlar va o‘smirlar ruhiy salomatligi. Buxoro: Buxoro universiteti nashriyoti.Buxoro universiteti nashriyoti
5. Shodmonov, A. (2020). Raqamli kommunikatsiyalar va zamonaviy bolalar rivoji. Farg'ona: Farg‘ona davlat universiteti nashriyoti. Farg‘ona davlat universiteti
6. Alimov, D. (2022). Ijtimoiy tarmoqlarda bolalar xavfsizligi. Toshkent: O‘zbekiston yoshlar ittifoqi nashriyoti.O‘zbekiston yoshlar ittifoqi
7. Ibragimov, I. (2020). O‘smirlar va texnologiyalar: ijobiy va salbiy ta’sirlar. Andijon: Andijon davlat universiteti nashriyoti. Andijon davlat universiteti
8. Diyadurov, A. (2021). Bolalar va texnologiyalar: rivojlanishdagi rol va xavf. Toshkent: Ma’rifat nashriyoti.Ma’rifat nashriyoti
9. Musayev, T. (2019). Raqamli o‘qish va o‘quvchilar: onlayn ta’limning o‘rni. Toshkent: Ta’lim va texnologiya nashriyoti.Ta’lim va texnologiya nashriyoti
10. Shavkatov, K. (2021). Bolalar psixologiyasi va ijtimoiy tarmoqlar. Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti. Samarqand davlat universiteti.

TA’LIM SOHASIGA SUN’IY INTELLEKTNING SALBIY VA IJOBIY TA’SIRI

Muxtorova Munisaxon Anvarjon qizi,
“Boshlang‘ich ta’lim” yo‘nalishi 2-bosqich talabasi.

Annottatsiya

Ushbu maqolada ta’lim sohasiga sun’iy intellektning kirib kelishi natijasida ta’limga qanday ta’sir ko‘rsatishi haqida fikr va mulohazalar olib borilgan. Ta’lim sohasida sun’iy intellektning hozirgi kundagi o‘rni va undan samarali foydalanish orqali erishish mumkin bo‘lgan yutuqlar haqida ham aytib o‘tilgan. Ta’lim

sohasiga sun’iy intellektning ijobiy hamda salbiy ta’sirlari haqida ham ma’lumotlar keltirilgan. Ta’lim sohasida sun’iy intellektdan foydalanishda sun’iy intellektning ta’lim tizimiga salbiy ta’sir ko‘rsatishining oldini olish to‘g’risida bir qancha taklif va fikrlar keltirib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: Ta’lim, sun’iy intellekt, ta’lim oluvchi, salbiy, ijobiy, o‘quvchi, talaba, ta’lim sohasi, rivojlanish, kamchiliklar, zamonaviy, bilim, ko‘nikma, malaka.

Аннотация

В данной статье рассматриваются мысли и размышления о влиянии внедрения искусственного интеллекта в сферу образования. Также освещается текущее место искусственного интеллекта в образовании и достижения, которые можно получить при его эффективном использовании. Приводится информация о положительном и отрицательном влиянии искусственного интеллекта на сферу образования. Рассматриваются предложения и идеи по предотвращению негативного воздействия искусственного интеллекта на образовательную систему.

Ключевые слова: образование, искусственный интеллект, обучающийся, отрицательный, положительный, ученик, студент, сфера образования, развитие, недостатки, современный, знания, навыки, квалификация.

Abstract

This article discusses thoughts and reflections on the impact of the introduction of artificial intelligence into the field of education. It also highlights the current role of artificial intelligence in education and the achievements that can be attained through its effective use. Information on the positive and negative effects of artificial intelligence on the education sector is provided. Several suggestions and ideas are presented to prevent the negative impact of artificial intelligence on the education system.

Keywords: education, artificial intelligence, learner, negative, positive, student, education sector, development, shortcomings, modern, knowledge, skills, qualification.

Kirish.

Zamon talabiga moslashtirilgan holda ta’lim tizimida ham raqamli texnologiyalardan foylanib ta’lim berish yo‘lga qo‘yilmoqda. Shu bilan birgalikda raqamlashtirilgan ta’lim tizimida ham sun’iy intellektdan foydalanib kelinmoqda. Ushbu holat ko‘pgina rivojlangan mamlakatlar singari mamlakatimiz ta’lim tizimida ham ko‘zga tashlanmoqda. Shuningdek sun’iy intellktdan ta’lim tizimida

foydalanishning ham o‘z navbatida yutuq va kamchiliklari mavjud. Bu borada jamiyatimizda turli xil fikrlar yuzaga kelmoqda. Ba’zilar sun’iy intellek ta’lim sohasini rivojlantiradi deb hisoblasa,yan kimdir sun’iy intellekt ta’lim sohasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin deb hisoblaydi.

Aslida qaysi bir fikr to‘g’ri sun’iy intellekt ta’lim sohasiga qanday ta’sir ko‘rsatmoqda? Salbiymi yoki ijobiy? Bu borada ko‘plam yurtimiz olimlari va pedagoglari izlanishlar olib borishmoqda. Xususan, Yo‘ldoshev Shohruhbek Zokirjon o‘g‘li o‘zining “Ta’limda axborot xavfsizligiga sun’iy intellektning ta’siri” nomli ilmiy maqolasida sun’iy intellektning ta’lim sohasidagi axborot xavfsizligi ko‘rsatayotgan ta’siri haqida izlanish olib borgan. Bu maqolada u sun’iy intellektning ta’lim sohasiga xavfsizlik nuqtai nazardan foydali ekanligi haqida aytib o‘tadi. Bundan tashqari sun’iy intellektning huddi shunday ta’lim sohasiga xavfsizlik taminlama qanday zarar yetkazishi mumkingi haqida ham ma’lumotlar keltirib o‘tadi. Shunningdek O‘zbekiston hududida sun’iy intellektdan samarali foydalanish uchun bir nechta amaliy yechimlarni keltirib o‘tadi. Bundan tashqari Texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) Ozoda Sobirova “Ta’lim sohasida sun’iy intellektdan foydalanish” mavzusidagi ilmiy maqolasida suniy intellektni ta’lim sohasiga olib kirish bilan bir qatorda, malakali kadrlar sonini oshirishni ham taklif etadi. U bu maqolad ko‘proq sun’iy intelkktning ijobiy taraflarini yoritib o‘tgan. Bundan tashqari Muqimov Shahzodbek Ixtiyor o‘g'li va Dilmurodov Zuxriddinlarning “Ta’lim tizimida sun'iy intelektdan foydalanish” mavzusidagi maqolalarida sun’iy intellektning ijobiy va salbiy ta’siri haqida o‘zlarining amaliy tajribalari asosida fikrlarini bildirib o‘tishgan. Bunday tashqari sun’iy intellekt rivojlangan sari kadrlar soni kamayishi mumkinligi haqida ham fikr bildirib o‘tishgan.

Asosiy qism.

Ta’lim sohasida sun’iy intellektning asosiy vazifasi ta’limni rivojlantirish hisoblanadi. Ammo har bir narsaning yutuq va kamchiliklari ham bo‘lgani singari sun’iy intellektning ham o‘ziga yarasha yutuq va kamchiliklari mavjud. Sun’iy intellekt bu yangi atamning hayotimizga kirib kelganiga ko‘p bo‘lmagan bo‘lsada bu so‘z har bir sohada o‘zining qanchalik ahamiyatga ega ekanligi ko‘rsatib kelmoqda. Oddiygina so‘z bilan ta’riflaydigan bo‘lsak, sun’iy intellekt *(inglizcha Artificial intellegence)* – kompyuter tizimlarining shu vaqtgacha insonlarga xos bo‘lgan ijodkorlik va intellektual faoliyatni bajarish qobiliyati hisoblanadi. Sun’iy intellekt neyron tarmoqlar, mashinani o‘qitish, tabiiy tilni qayta ishlash, kognitiv hisob-kitoblar, kompyuterning tasvirni ko‘rishi singari fanning o‘ta murakkab yangi yo‘nalishlarini o‘zida birlashtira oladi. Bu esa o‘z navbatida sun’iy intellektning qanchalik ko‘p vazifalarni bajara olishini ko‘rsatib turibdi.

Sun’iy intellekt orqali va ta’lim sohhasini rivojlantirish anchayin ta’lim tizimidagi o‘zgarishlarga olib kelmoqda. Sun’iy intellekt har bir ta’lim sohasida xusuan, oliy ta’lim, umumiy o‘rta ta’lim va boshlang’ich ta’lim tizimida jamiyki ta’lim sohasida o‘zining mustahkam o‘rnini egallab olgan. Ta’lim sohasiga sun’iy intellektning ijobiy va salbiy ta’sirlarini ko‘rib chiqamiz.

Sun’iy intellektning ta’lim sohasiga ijobiy ta’siri:

Ta’lim tizimidagi har bir shaxs uchun u o‘qituvchi bo‘lsin yoki o‘quvchi sun’iy intelekt har biri uchun foydali hisoblanadi. Sun’iy intelllektdan ta’lim sohasida nafaqat o‘quvchilarga ta’lim berishda balki, ta’lim tizimidagi o‘qituvchilarning vaqtlarini tejashga va yangi izlanishlar olib borishiga yordam berishi mumkin. Bundan tashqari sun’iy intellektning ta’lim sohasiga salbiy ta’sirlarini ko‘plab keltirib o‘tish mumkin. Masalan, ta’lim jarayonini tashkil etishda darsni qiziqarli tashkil etish uchun ham sun’iy intellekt vositalaridan foydalanish mumkin. Darsdan tashqari o‘quvchilarga mavzu yuzasidan yangi ma’lumotlar berishda ham sun’iy intellektdan foydalanish o‘quvchilarning bilim salohiyatini oshirishga yordam beradi.

Bundan tashqari ta’lim tizimini raqamlashtirish jaroyida ta’lim oluvchi shaxslar uchun yangi va eng zamonaviy bilim manbai sifatida ham sun’iy intellektdan foydalanish mumkin. Misol uchun ta’lim oluvchilarga kerak bo‘lgan kitoblar yoki darsliklar soni yetarli bo‘lmagan holatda, elektron darslik va kitoblardan foydalanish mumkin. Bu esa ham moliyaviy jihatdan ham ta’lim oluvchilarni bilim olishlari jihatidan ko‘plab foyda keltirishi mumkin.

Maktab ta’lim tizimida ham sun’iy intellektdan foydalanish orqali ko‘plab ijobiy natijalarga erishish mumkin. Maktab ta’lim tizmida masalan, boshlang’ich ta’lim tizimida o‘quvchilarga darslikda berilgan ma’lumotni amlada ko‘rsatib berish uchun ham sun’iy intellektdan foydalanish mumkin. Masalan, boshlang’ich ta’lim texnologiya darsida yasaladigan topshiriqlarini vidio orqali ko‘rsatiib berish o‘quvchilarning yaxshiroq shunishiga yordam berishi mumkin.

Maktab ta’lim tizimida maktab sharoitida amalga oshib bo‘lmaydiga amaliy darslardagi labaratoriya mashg’ulotlarini amalda ko‘rsatib berish imkoniyati mavjud bo‘lmagan vaziyatlarda sun’iy intellekt orqali ham ko‘rsatib o‘tish mumkin. Bu usul amalda bajarib ko‘rishga yetmasa ham biroq, hech bo‘lmaganda ko‘z bilan ko‘rish imkonini yaratib bera oladi. Demak, sun’iy intellektni har qanday vaziyatdan chiqib ketish usuli sifatida ham qo‘llash mumkin. Bu bilan ta’lim tizimidagi kamchiliklarni, bo‘shliqlarni sun’iy intellekt yordamida to‘ldirish mumkin.

Shuningdek sinfdan tashqari ekskursiya mashg’ulotlari ayrim sabablarga ko‘ra amalga oshirilmagan holatda o‘quvchilarni onlayn ekskursiyaga taklif qilish va huddi hayotdagi kabi ko‘rishlari mumkin.

Har bir narsaning yutuq va kamchiliklari mavjud. Yuqorida sun’iy intellektning ta’lim sohasiga bo‘lgan ijobiy ta’sirlarini keltirib o‘tdildi. Sun’iy intellektning bu kabi ijobiy tasirlarini ko‘plab keltirib o‘tish mumkin. Shunday bo‘lsada sun’iy intellekting ta’lim sohasiga salbiy ta’sirlarini ham ko‘rib chiqamiz.

Sun’iy intellektning ta’lim sohasiga salbiy ta’siri:

Sun’iy intellekt barcha vazifalarni bir vaqtning o‘zida insonlarga qaraganda tezroq bajara oladi va ishdagi samaradorlik darajasini oshirishga ham yordam beradi. Shuning uchun ham kelgusida ta’lim tizimida kadrlar soni kamayishiga sun’iy intellekt o‘qituvchilar o‘rninin egallshi ham mumkin. Sun’iy intellektni inson yaratganiga qaramay, u insonlarga qaraganda bir vaqtning o‘zida bir qancha yumushlarni bajara oladi va ba’zi bir kadrlarga qaraganda ta’lim oluvchilar uchun yaxshigina ta’lim beruvchiga aylanishi mumkin. Buning natijasida esa, o‘quvchilar, talbalar va jamiiyki ta’lim oluvchi shaxslar sun;iy ravishda bilim olishga o‘tadilar. Bu bir tarafdan o‘quvchilarning bilim slohiyati pasayishiga yoki sog’lig’ida bir qancha muammolarga duch kelishiga olib kelishi mumkin.

Sun’iy intellekt ta’lim tizimidagi imtihon jarayoniga ham ta’sir ko‘rsatishi mumkin. O‘quvchilar test ishlash yoki berilgan topshiriqni bajarish jarayonida o‘zlari uchun kerakli ma’lumotlarni izlab topib, o‘rganishning o‘rniga sun’iy intellekt vositalaridan foydalanib, (masalan, ChatGPT) tayyor bajarilgan ishlarni o‘zlari tayyorlagandek topshirishlari mumkin. Bu esa o‘quvchi, talab ava ta’lim oluvchi har bir shaxsga salbiy ta’sir ko‘rsatishimumkin. Buning natijasida ta’lim jarayonida ta’limoluvchilarning bilim salohiyati pasayishiga va ularning dangasa bo‘lib qolishlariga olib kelishi mumkin.

Ta’lim saohasida sun’iy intellektdan haddan ortiq ko‘p foydalanish o‘quvchi va talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatini birmuncha pasaytirishi mumkin. Bu esa ta’lim sifatini tushib ketishiga sabab bo‘ladi. Chunki, ta’lim sohasida faqatgina yuksak darajada bilim berish emas, balki bilim olish ham buhim ro‘l o‘ynaydi.

Elektron darsliklarni hamma uchun bir hil ishlab chqiqilishi buda bilim oluvchi shaxslarning bilim salohiyatiga mos bo‘lmagan ma’lumotlarga asoslangan holda darsliklarning sun’iy intellekt tomonida ishlab chiqilishi bir qancha salbiy oqibatlarga olib kelishi mumin. Bunday vaziyatda o‘quvchilarni shaxsiy husisayatalari hisobga olinmaydi va o‘quvchining bilim olishi qiyinlashishi yoki ta’lim olishga bo‘lgan ishtiyoqining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Ta’lim tizmida sun’iy intellektdan ma’lumotlarni saqlashd ahma foydalaniladi. Bu esa ta’lim sohasidagi shaxsiy va huquiy ma’lumotlarni tarqalib

ketish yoki kiber hujumlari orqali shaxsiy ma’lumotlarning tarqalib ketishiga olib kelishi mumkin. Hozirgi kunda ham kiber hujumlari orqali bir nechta muammolar ko‘zga tashlanib kelmoqda. Shaxsiy ma’lumotlarni tarqatish va ularni o‘zgartirish orqali ta’lim sohasidagi adolatli tizimni buzish mumkin.

Malakalikadrlarning yetishmasligi natijasida ba’zi bir o‘quvchilarning ma’lumotlariga, o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari va baholash tizimiga ham sun’iy intellektdagi ma’lumotlar orqali o‘zgartirish kiritish yoki ma’lumotlarni o‘chib ketishi ham ta’lim sohasiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin.

Sun’iy intellektdan foydalana olmaydigan yoki buning uchun sharoiti to‘g’ri kelmaydigan o‘quvchilar uchun ham sun’iy intellekt salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Masalan biror bir topshiriq o‘quvchilarga o‘qituvchi tomonidan berildi. O‘quvchilarning ba’zilari sun’iy intellektdan foydalangan holda topshiriqni bajarib keldi va baholandi. Ammo bundan foydalanishni bilmaydigan o‘quvchi topshiriqni bajara olmadi va baholanmadi. Bunda o‘qituvchi o‘quvchiga baho qo‘ya olmasligi mumkin. Buning natijasida o‘quvchining bilim olishga bo‘lgan qiziqishi pasayishi va unda bo‘shliq paydo bo‘lishi mumkin.

Bu kabi muammoli vaziyatlardan chiqib ketish uchun sun’iy intellekdan foydalanishdan avval ta’lim o‘quvchilar va o‘qituvchilarga sun’iy intellekt haqida to‘liq ma’lumot berish va undan foydalanish usullari haqida to‘liq ma’lumot berish kerak. Buning uchun esa malakali pedagoglar va kadrlarni izlab toppish va faqat sun’iy intellektlardan emas, balki kitoblardan ma’lumotlarni izlab topish anchagina bilim salohiyatini oshirishga yordam beradi.

Xulosa.

Ta’lim sohasida sun’iy intellekdan foydalanishning sabiy va ijobiy tamonlarini ko‘rib chiqildi. Har bir sohada zamonaviy texnologiyalardan foydalanishdan tashqari sun’iy intellekt vositalaridan ham foydalanishda ham ehtiyotkorlik bilan foydalanish lozim. Chunki sun’iy intellekt o‘zida juda ham funksiyalarga ega bo‘lib, bular orqali o‘zi kirib brogan sohani rivojlantirishi ham yoki rivojlanib borayotgan sohani rivojlanishini to‘xtatib uni yo‘q qilib tashlashi ham mumkin. Bu bilan shuni aytish mumkinki, sun’iy intellekt ta’lim tizimiga bir vaqtni o‘zida ham salbi, ham ijobiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Qanday ta’sir ko‘rsatishi esa, ta’lim sohasidagi har bir shaxsga bog’liq hisoblanadi. Shunday ekan, ta’lim sohasiga sun’iy intellektning salbiy yoki ijobiy ta’sir ko‘rsatishi, ta’lim sohasifagi shaxslarning sun’iy intellektdan qanday va qay maqsadda foydlanishiga bog’liq. Shuning uchun ham har bir ta’lim ishtirokchisi va jamiiyki insoniyat har bir sun’iy intellekt vositasidan to‘g’ri va samarali foydalansa, sun’iy intellektni tasiri ham shunga monand holda salbiy yoki ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Mamamtov Bekzodjon Muhammad o‘g’li va Nargiza Turdaliyeva “Raqamli avlod tarbiyasida sun’iy intellkening o‘rni”.

2. Yo‘ldoshev Shohruhbek Zokirjon o‘g’li “Ta’limda axborot xavfsizligiga sun’iy intellektning ta’siri”.

3. Salohiddinov Muhammadumar Otabek o‘g’li “Sun’iy intellektning jamiyatga ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy ta’siri”.

4. Olimova Feruza Karimjonovna “Ta’lim-tarbiya jarayonida sun’iy intellektdan foydalanishning afvzalliklari va ahamiyati”.

5. Yo‘ldosheva Gulhayo Valiqulovna “Oliy ta’lim muassalarida sun’iy intellekt – uning ijobiy va salbiy jihatlari”.

ADABIYOTSHUNOSLIKDA BADIIY ASAR TILI VA BADIIY NUTQ USLUBI

Jo‘rayev Umid Raximjonovich,
“Time 180” NTM o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada badiiy asar tili va uslubi masalalari, badiiy nutq uslubi, asar tiliga munosabat, badiiy asarda syujetning yaratilishi, badiiy ifoda vositalari, asar tarkibidagi so’zlar hamda iboralar tasviri haqida bayon qilingan. Shu bilan bir qatorda, badiiy asar tilini ifodalashning o’ziga xos xususiyatlari hamda badiiy matnda tashqi tuyg’u va tasvirning ifodalanishi namoyon etilgan. Badiiy asar tlini o’rganishda muallif nutqi va personajlar nutqining o’zaro aloqadorligi badiiy nutq uslubiyatining markaziy muammolari tahlil qilingan. Kalit so’zlar: badiiy asar tili, badiiy nutq uslubi, janr va uslub, syujet.

LANGUAGE OF LITERATURE AND ARTISTIC SPEECH IN LITERATURE

ABSTRACT

The article describes the language and style of a work of literature, the style of artistic speech, attitude to language, creation of a plot in a work of art, means of artistic expression, the description of words and phrases in a work. At the same time, the features of the expression of the language of a work, as well as the expression of external feelings and images in a literary text are shown. The study of the language of the work analyzes the interrelationships between the author's

speech and the speech of the characters, the central problems of the style of artistic speech.

Keywords: the language of fiction, the style of artistic speech, the genre and style, the plot

KIRISH

Badiiy asar tiliga munosabat, uni badiiy-uslubiy jihatdan o’rganish uzoq tarixga ega. Biroq unga jiddiy e’tibor XX asrning 30-yillarida ancha kuchaydi. Jahon va rus adabiyotshinosligida, keyinroq o’zbek adabiyotshunosligida bajarilgan ko’pgina tadqiqotlar buni tasdiqlaydi. Akademik V.Vinogradov: “Badiiy adabiyot tilini tadqiq qilish tilshunoslik va adabiyotshunoslikka yaqin, biroq ularning har ikkisidan ajralib turuvchi maxsus filologik fanning tekshirish ob’yekti bo’lishi lozim”,-deb ta’kidlaydi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYASI

Umuman, adabiyotshunoslikda janr va uslub eng murakkab kategoriyalardan biri hisoblanadi. Ana shu ma’noda badiiy asar tilining ta’sirchanligi, ohangdorligi masalasini o’rganish adabiyotshunioslik fanining asosiy mohiyatini tashkil etadi. Badiiy asar tili bilan shug’ullanish XIX asrda boshlangan edi. Masalan, italyan tilshunosi Banedetto Krochening fikricha, estetik kategoriyalar individual bo’lganidek, badiiy asar tili bilan bog’liq lingvistik kategoriyalar ham individuallik kasb etadi. Chunki badiiy asar individual shaxs (yozuvchi, shoir yoki dramaturg)ning o’z nutqiy faoliyati mahsulidir. Badiiy asarda til o’zining insonlar orasida aloqa quroli vazifasini to’la saqlagan holda o’zining ekspressiv funksiyasini namoyon etadi. Badiiy til umumxalq tili va adabiy til bilan o’zaro munosabatda bo’lsa-da, farqli tomonlarga ham egadir.2 Til badiiy - adabiyotning birinchi elementi, obraz yaratishdagi asosiy quroli sanaladi. Badiiy asarda muallif nutqi va bayonchi nutqi o’ziga xos xususiyatlarga egadir. Personajlar nutqini tipiklashtirish va individuallashtirishning badiiy asarda o’ziga xos mezonlari va tamoyillari mavjud. Arxaizm, neologizm, dialektizm kabi leksik vositalar, omonim, sinonim, antonim va paronim singari so’zning shakl hamda ma’no munosabatiga ko’ra turlari badiiy asarlarda muhim uslubiy funkiyalarga egadir. Umuman olganda, adabiy til taraqqiyotida mashhur, talantli yozuvchilarning alohida o’rni bor. Badiiy asar tili va uslubi masalalari deb nomlangan tanlanma fanda ana shu muammolar xususida fikr yuritiladi, filolog talabalarga badiiy asar tili xususiyatlarini mustaqil tahlil qila olish ko’nikmalarini singdirishga alohida e’tibor qaratiladi. Bu tanlanma fan badiiy asarning g’oyaviy-estetik qiymatini belgilashda til vositalarining o’rni va ularni o’rganish usullari haqida talabalarga ixcham va asosli ma’lumotlar beradi. Shubhasiz, badiiy asarda kompozitsiya u yoki bu ijodiy ishning ketma-ketligini, mantiqiy davomiyligini

tartibga keltiruvchi asosiy belgilardan biridir. Kompozitsiya lotin tilidan olingan bo’lib, compositio ijod, asar degan ma’noga ega. Kompozitsia har qanday badiiy asarning asosiy qismlaridan biri bo’lib, ijod mahsuliga yagona birlik va umumiylikni taqdim etadi, uning elementlarini bir-biriga mos kelishini ta’minlaydi. Badiiy klassik adabiyotda eng ko’p tarqalgan kompozitsion tur bu rivojlanish (oshib borish, o’sish) kompozitsiasi hisoblanadi, u bir nechta murakkab jarayonlarni o’z ichiga oladigan komponentlardan iboratdir. Syujet (fransuzcha - sujet predmet, mazmun) - adabiy asarda tasvirlangan harakatning mazmunini ifodalovchi voqealar sistemasi, aniq voqealar tizmasida namoyon bo`ladigan harakatlar tarixidir. Badiiy asar tarkibida so’zlar hamda iboralar sehrli va maftunkor raqqosalarga o’xshaydi, degan edi mashhur rus yozuvchisi M.Prishvin. So’zlar va iboralardagi ana shunday xususiyatni to’g’ri anglash va ularning estetik qimmatini haqqoniy izohlash maqsadida “Badiiy asar tili va uslubi masalalari” tanlanma fani oliy o’quv yurtlari o’zbek filologiyasi fakulteti o’quv dasturiga kiritilgan.3 Epistolyar adabiyotda so’z va gaplar obraz, manzara yaratishning o’ziga xos libosi, materialidir. Talantli yozuvchilarning qalami sehri ostida so’zlar hayotdagi narsa va hodisalarni inson ongida aniq tiklaydigan, gavdalantiradigan vositadir. Badiiy nutq faqat ko’chma ma’nodagi so’zlarning qo’llanilishidan iborat matn bo’lmay, majoziy vositalar badiiy nutqning o’ziga xos yordamchi vositasidir. Badiiy asarda leksik va frazeologik vositalarning obrazlar xatti-harakatini, ularning boshqa obrazlar bilan munosabatini ko’rsatishdagi roli hisoblanadi . Badiiy nutq muallif nutqi, personajlar nutqi va hikoyachi bayonidan iborat matndir. Muallif nutqi va personajlar nutqining o’zaro aloqadorligi badiiy nutq uslubiyatining markaziy muammolaridan biridir. Ayniqsa, badiiy asar tilini o’rganishda va uni tahlil qilishda yozuvchining yoki maktub egasining so’zga munosabati, so’z tanlash, so’z qo’llashdagi mahorati muhim ekanligini, til vositalarini, so’zlarni ishlatishda uning o’ziga xos uslubi, mahorati namoyon bo’lishini akademik V.Vinogradov “Badiiy asar tilini tahlil qilish asar goyasi bilan bog’liq hissiy mazmunni ifoda etuvchi lingvistik vositalarni ko’rsatib berishdir”,–deyar ekan, u to’la haqlidir.

Badiiy asarda syujetning yaratilishini g’oyaviy mazmun boshqaradi, g’oyaviy mazmunning talabiga uyg’un holda xarakterlar namoyon bo’ladigan va hayot ziddiyatlarini umumlashtiradigan voqealar silsilasi kashf etiladi. Voqealar silsilasi o’z navbatida asar g’oyasini badiiylashtiradi, uni tiriltiradi. Syujet obrazlarning o’zaro aloqalari, ular o’rtasidan qarama-qarshiliklar, simpatiyalar va antipatiyalar ekan, demak, u hayot ziddiyatlarini ham ixtiro qiladi, umumlashtiradi, kashf etadi. hayotiy ziddiyatlar asarga ifoda etilgan g’oyalar, tasvirlangan xarakterlar, kayfiyatlar kurashi tarzida ko’chadi va u konflikt deb yuritiladi. Badiiy

asar tili- obrazli til. Yozuvchi o’z asarida bir qancha yo’llar bilan tilning obrazligiga, tasiriyligiga erishadi. Shulardan biri maxsus badiiy tasviriy vositalarini, maxsus leksik pesurslarni, poetik figuralarni, so’z o’yinlarini mohirona qo’llash yo’li bilan asar tilining obrazliligiga erishishdir. Badiiy asar tilining poeyikligi, obrazliligi, tasviriyligi asar g’oyasini, shuningdek qahramon xarakterini jozibali qilib ochishga xizmat qiladi.5 Badiiy asar tili ko’plab o’xshatish va tasviriy vositalarga boy bo’ladi va his tuyg’uga to’la bo’ladi, ilmiy asar tili esa teskarisi. Unda aytilayotgan fikr jo’n, sodda, hech qanday odamni to’lqinlantiradigan so’z tasviri ishlatilmaydi. Badiiy asar tilining asosiy maqsadi go’zallik qonuniyatlariga muvofiq dunyoni rivojlantirish, badiiy asar muallifining ham, o’quvchining ham estetik ehtiyojlarini qondirish, badiiy tasvirlar yordamida o’quvchiga estetik ta’sir ko’rsatishdir. Umuman badiiy adabiyot tilining xususiyatlari bir necha omillar bilan belgilanadi. U keng metafora bilan ajralib turadi, deyarli barcha darajadagi til birliklarining obrazliligi, barcha turdagi sinonimlardan foydalanish, polememiya, so’z boyligining turli uslublari kuzatiladi.

XULOSA

Shunday qilib, yuqoridagi fikrlarning o’zi ham ko’rsatib turibtiki, badiiy asar tiliga munosabat, uni jiddiy o’rganish yoki epistolyar texnikaning badiiy xususiyatlarini tahlil etish olimlarning doim e’tiborida bo’lgan. Chunki badiiy adabiyotni, uning til xususiyatlarini o’rganmay turib asar g’oyasi va mazmunini yaxlit holda chuqur idrok etish mumkin emas. Badiiy asar tilini o’rganish va tahlil qilish rus va o’zbek tilshunosligida, shu jumladan, jahon tilshunosligida qator tadqiqotlar amalga oshirilganligini ta’kidlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Виноградов В. О языке художественной литературы.-М.: Гостехиздат, 1957.-С.4

2. Yo'ldoshev B, Qurbonov T. Badiiy asar tili va uslubi masalalari. Samarqand. 2006. B.88.

3. Doniyorov X, Yo’ldoshev B. Adabiy til va badiiy stil. Toshkent: Fan. 1988. B.71.

4. Виноградов В. О теории художественной речи. –М., 1971. –С. 105-211.

ASHURALI ZOHIRIY PUBLISTISTIKASINING YETAKCHI MAVZULARI

Javharova Nilufar Odiljon qizi,
Qo‘qon universiteti mutaxassisi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadid ma’rifatparvari va publitsist Ashurali Zohiriyning publitsistik merosida yetakchi o‘rin tutgan mavzular tahlil qilinadi. Muallifning matbuotdagi chiqishlarida milliy ma’rifat, ta’lim-tarbiya, ona tili va imlo masalalari, milliy o‘zlikni anglash, jamiyat taraqqiyoti hamda yoshlar tarbiyasi bilan bog‘liq g‘oyalar yoritilgan. Shuningdek, Zohiriyning publitsistik faoliyati orqali xalq ongini uyg‘otish, ilm-fan va madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan qarashlari ochib beriladi. Maqolada uning publitsistik asarlari pedagogik va ma’rifiy nuqtai nazardan tahlil qilinib, bugungi ta’lim va tarbiya jarayonlari uchun ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Ashurali Zohiriy, publitsistika, jadidchilik, ma’rifat, ta’lim-tarbiya, ona tili, imlo, milliy o‘zlik, matbuot, pedagogik qarashlar.

Abstract. This article analyzes the leading themes reflected in the journalistic heritage of the Jadid enlightener and publicist Ashurali Zohiriy. Particular attention is paid to the ideas of national enlightenment, education and upbringing, native language and orthography, national identity, social development, and youth education presented in his journalistic writings. The study also reveals Zohiriy’s views aimed at raising public awareness and promoting the development of science and culture through his publicistic activities. His journalistic works are examined from pedagogical and educational perspectives, and their significance for contemporary educational and upbringing processes is substantiated.

Keywords: Ashurali Zohiriy, journalism, Jadidism, enlightenment, education and upbringing, native language, orthography, national identity, press, pedagogical views.

Ashurali Zohiriy publististikasida millatparvarlik va o‘zbek tili taqdiri masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

Jumladan “Farg‘ona’’ gazetasining 1923-yildagi 7 ta sonida Turkistondagi vaqf ishlari, suv inshootlarining holati, maorif va xalq ta’limining ayanchli ahvoli haqida maqolalar e’lon qiladi. Xususan, “Farg‘ona’’ gazetasining 1923-yil 16-noyabrdagi 119-sonida Zohiriy “Biznikilar qachon vazifasini anglarlar’’ nomli maqolasini e’lon qiladi. Ushbu maqola gazetaning 1-sahifasida chop etiladi.

“Olti yilliq inqilob davri bizga ko‘p narsalarni o‘rgatdi, ko‘p tajribalar berdi, ko‘p kamchiliklarimizni ochib berib, u kamchiliklarni to‘ldirmoqqa yo‘llar ko‘rsatdi.

Lekin bizga nima sababdandur hech tebranmaymiz, kamchiliklarni to‘ldirmoqqa qimirlamaymiz. Borg‘on sari ilmiy madaniy ishlarimiz ora yo‘lda qolmoqda. Xalq uchun xudoyi (bepul) ishlash, kishi ishiga saratonda qo‘l sovutubdur, degandek hech kimning hayol va dimog‘ida yo‘q bir ikki marotaba nashri maorif jamiyati tuzuldi shu kuyicha qolib ketdi. Maskov, Peterburg, Toshkanddagi talabalardan “yordam” deb o‘tinchlar, murojaatnomalar kelmakda, ularning oh va dodini eshitib biror narsa yuborish uyoqda tursin, ko‘nglini ko‘tarish tuyg‘udek xat yozadurg‘on bir maxluq yo‘q.

Farg‘onada birdan bir chiqib turgan “Farg‘ona” gazetasiga ko‘zga ko‘rinib turgan ko‘p kishilarni vakil, muxbir tayin qildiq. Shundan ba’zi birlari vazifalarini o‘taganlari holda boshqalarining parvoyilariga ham kelmaydi. Mahallalarda mazkur turli turli voqea va hodisalar bo‘lib tursa ham “qo‘l sansabitka ichida, bosh bo‘lsa telpak ostida” degandek, jimjitgina turadur.

Bilmadik bu yurgan kishilar butun muassasalarda stol orqasida oldiga davot qalam qo‘yib o‘tirgan “musulmon ishchilari” olti soat ish vaqtini bitirganlaridan keyin nima qilar ekanlar.

Bizning xox mas’ul va g‘ayri mas’ul ishchilarimiz vax ox o‘z ishida yurgan ongligina yigitlarimiz barisi barisi o‘zi bilan ovora balki to‘g‘risini aytganda: ovoragina emas hissiz shu’ursizdurlar, xalq foydasi xalq xizmati va unga yordam degan gapni bilmaydur.

Bu nimadan?

Bu muhitning ta’siridan, ibtidoiy tarbiyaning yo‘qlig‘i, insoniyatparvarlik oliyjanoblikning yo‘qligidandur.

Biz mutlaqan bu odatimizni yuqotishimiz kerak yo‘q esa, ilmiy va madaniy ishlarimiz hech vaqtda ilgari ketmas. Yana sarsonlik, yana yillarcha ezilish, boshqalar ta’siri ostida yanchilish turgan gap.

Buni endi har nafas o‘ylab, shunga qarab harakat, shunga qarab talpinish kerak. Agar har kim o‘zining mahkamasidagi ishni, xususiy kishilar o‘zining ishinigina to‘g‘rilab yuraversa va boshqa ishga aralashmasa umumiy xalq jamoat ishlarini kim to‘g‘rilaydur?

Holbuki bundoq umumiy ishlarni har bir umumiy xalqni vatanini suygan kishi, o‘z ishidan muqaddam ko‘rish va undan ilgari qilishi lozimdur. Lekin bizning mas’ul ishchilarimiz xususan Qo‘qond ishchilarimizning (faqat “Farg‘ona” gazetasidan emas) gazeta olamidan hech xabarlari va hech aloqalari yo‘q desak

mumkin. Gazetani ta’qib etish, loqal shu gazeta matbuot vositasi bilanda ma’lumotlarining kengayishi aqllarin o‘sdirmoqni tilamaydurlar.

Gazetaning 100 ta sonida o‘rtoq Segizboyef tarafidan bir necha ma’lum kishilar gazeta mushtariyligiga chiqarilg‘on edi. Endi ikkiyarim oylar bo‘ldi. O‘sha kishilardan hech birisi idoraga qadam qo‘yg‘oni yo‘q.

Mana, boshqa ishlarga ham qarashlari shundoq! Endi, biznikilarga nima desa bo‘lur?’’[89]

Yuqorida keltirilgan maqolada Ashurali Zohiriyning millat va yurt qayg‘usi o‘z ifodasini topgan.

Beparvolik, loqaydlik tufayli jaholat botqog‘iga botgan Turkistonni faqat va faqat ilm, ma’rifat, mehnatkashlik ushbu botqoqdan chiqarishini aytib o‘tadi. Zamondoshlarining loqaydligi, o‘z ishiga mas’uliyat bilan yondashmasligi Ashurali Zohiriy dilini abgor qiladi. Agar har bir inson, har bir turkistonlik o‘z ishiga mas’uliyat bilan yondashsa, o‘z ishini faqatgina o‘zi uchun emas millat uchun, xalq uchun qilsagina jamiyatda o‘zgarish, o‘sish kuzatiladi deb aytadi. 1917-yildan boshlab 1923-yil gacha bo‘lgan 6 yillik davr bizga ko‘p narsalarni o‘rgatdi deb aytadi. Bu o‘rinda Zohiriy faqatgina jamiyatdagi agor holatinigina emas, balki 6 yillik inqilob davri deb aytganda sobiq sovet tuzimining xalqqa nisbatan adolatsiz munosabatiga ham ishora qilib o‘tadi.

“Farg‘ona’’ gazetasining 1923-yildagi 10-mart 63-sonida Ashurali Zohiriyning “Turkistonda suv ishlari’’ nomli maqolasi chop etiladi. Ma’lumki Turkiston o‘lkasi aholisi qadimdan dehqonchilik, ziroatchilik hamda chorvachilik bilan shug‘ullanib kelgan. Bu o‘lkaning hayotida suv, suv inshootlari muhim o’rin tutadi. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida xonliklarning o‘zaro ichki urushlari hamda boshboshdoqliklar natijasida sug‘orish inshootlari abgor ahvolga tushdi. Buning natijasida xalqning turmush sharoiti yanada og‘irlashib boradi. Ushbu manzaralarni o‘t ko‘zi bilan ko‘rgan Ashurali Zohiriy xalqning og‘ir hayotidan qayg‘uradi va hukumat vakillarini Turkistondagi suv inshootlarini tuzatishga chaqiradi.

“Turkistonning o‘lgan xo‘jalig‘ini tuzatmoq uchun “yosh bolag‘a sut” degan yeriga suv lozimdir. Turkistonning bosmachilig‘i bitganda, ish … yetarlik bo‘lg‘onda, qisqasi: dehqonchiliq uchun kerak bo‘lg‘on barcha sharoit bo‘lg‘anda va qiling‘onda suv bo‘lmasa barisi bekor ketadir.

Butun Russiyani to‘ydirib, ozig‘i yevrupo davlatlariga ham oziq berib butun Russiya tuprog‘i 21-yilda ochliqqa uchrab odam …. chiqdi.

U yerlar osmon suvi yomg‘ir bilan sug‘oriladirg‘on joylarda edi. Ariq suvi bilan sug‘oriladirgan Turkiston (Farg‘ona)da ham 17-yilda suvning bo‘lmaganidan

[89] Ashurali Zohiriy. Biznikilar vazifasini qachon anglarlar. Farg‘ona, 1923.

ochliqqa uchradi. Bu ochliqlar ilgarilari ham bo‘lib, hammasining sababi: suvsizliq, suv yeratlik darajada bo‘lmaganligidir.

Shuning uchun: “yer-suv” deb, so‘zi birga keltiriladir. Turkistonda yer sug‘orish ishi, Russiya arig‘i bilan. Yomg‘ir suvi bilan sug‘oriladirgan yerlari oz edi ham paxta ham meva hosiloti, albatta ariq suvi bo‘lishi, ham u mo‘l bo‘lishi kerak.

Turkistonning ko‘p yeri ariq suvi bilan sug‘oriladirgan bo‘lsa ham, ba’zi bir muzofotlar orasida katta farq bor. Aytaylik: Sirdaryo, Samarqand va Farg‘ona muzofotlarini.

Sirdaryo muzofoti Chichiq, Ohangaron ham Sirdaryi jilg‘alaridan sug‘oriladir. Samarqand muzofotining yerlari Zarafshon va uning tarmoqlaridan sug‘oriladir. Bu daryodan katta ariqlar bilan olib ketgan, bularda hamma vaqt suv mo‘l xatto, bor bo‘yicha bo‘shalmoq qurub yuborilsa, hamma yoqni suv bosib ketmasin deb, daryodan olg‘on tarmoqlarining boshini berkitib, to‘g‘onlab turadirlar. Shuning uchun u muzofotlar (Sirdaryo va Samarqand) suvga hamma vaqt mo‘l, hech vaqt suvsizliqga uchramagandir.

Farg‘ona muzofoti bo‘lsa butun boshqacha, bu muzofotning o‘rtasidan Sirdaryo yorib o‘tsa ham, eng pastlik oralig‘idan o‘tganidan Farg‘ona yerlari Sirdaryodan sug‘orilmaydur va undan foydalanmaydir.

Farg‘onaning ekinzor yerlarini, Farg‘onaning ikki yoqini (shimol va janubi) dan qizib olgan muz tog‘laridan ayirib tushgan muz va qor suvlari sug‘oriladir.

Bu tog‘lardan suv tushadirg‘on bir necha ulug‘ nahrlar bordir. U nahrlar tog‘ orasidan tekislikga chiqishi bilan o‘z rayoniga qarab: volost, jamoa ham qishloqlarg‘a katta, kichik ariqlar bilan bo‘linadir.

Daryo barobaridagi katta suv, yuqoridan pastga o‘ynog‘lab, nishabga chiqishi bilan katta, kichik mayda chuyda arig‘larg‘a indamay bo‘linib ketavermasdan arig‘i yo‘q bir tarafga yoki bir necha arig‘lari bitta qilinib bosin, ariq boshiga ishlangan taqsim qiladirgan quvirlarini qora va to‘g‘onlarini qaramasdan jinnilik bilan hammasini buzib, teptekis qilib bir yoqqa soldiradi-da ketadi.

Mana endi ushlab oling qaytarib oling! Osonliq bilan qaytmaydi. Osonli bilan sizning u bolalar o‘yini singari (shu qatoridagi yozuvni o‘qib bo‘lmadi) yangi, chunqayma, turong‘i, ko‘p do‘ppi va makzo qishlaringiz arig‘iga tushib ketavermaydi.

U tabiyatning eng zo‘r o‘rdusi joni. Uning bilan hazillashib bo‘lmaydi. Uni o‘z yo‘lingizga kirgizmoq uchun uning bilan jiddiy suratda so‘zlashish kerak.

Mana shundoq suv ishlari inqilob boshidan beri qaralmag‘on. Bir cho‘kulga aylanib ekinzor ko‘p yerlar cho‘lga aylanib ketadir. Shurolar hukumati Farg‘ona dehqonchilig‘ini avvalgi holiga qaytarib suv hollarini e’tiborga olib to‘ldirib,

paxtachilikni taraqqiy ettirmoq bo‘lg‘onidan va buning uchun lozim bo‘lg‘on narsalarning chorasiga kirishganda, hammasining boshlig‘i etib Farg‘onaning suv ishlarini tuzatishni oldinga surdi, ham suv ishlarini tuzatish uchun 11.220 so‘m pul belgilab, mundan hozirgi 6.000 so‘m pul tilla hisobi bilan berdi. Mahallarda ishlar boshlang‘on.

Farg‘ona paxtasi qancha ahamiyatga molik bo‘lsa, u paxtaning ozig‘i emadurg‘on suti bo‘lg‘on suvi ham shuncha ahamiyatga molikdir”[90].

Chindan ham 1917- yilda Turkistonda yuz berga ocharchilik oddiy xalq boshiga mislsiz kulfatlarni solgan edi. Bir tomondan Podsho Rossiyasining Birinchi jahon urushiga bor budini safarbar qilishi, ketma-ket mag‘lubiyatlari aholining shundoq ham og‘ir bo‘lgan ahvolini yanada murakkablashtirib yuborgan edi. Sovet hukumati mustamlaka o‘lkalardan faqatgina xomashyo talab qilishnigina bilgan, yetishtirilayotgan hosil uchun zarur bo‘lgan inshootlarning moddiy-texnik bazasi esa eski ahvolidagiligicha qolavergan. Insonlarning suv talashib janjal qilishlari, hattoki bir-birini o‘ldirishgacha borgan holatlari bo‘lgan. O‘z millatdoshlarining bunday ayanchli holatlariga guvoh bo‘lgan Ashurali Zohiriy hukumatni mazkur dolzarb masalaga e’tibor qaratishiga chaqiradi.

Jadid marifatchilari ilmning kuchiga alohida e’tibor berganlar. Ilm Turkistonni yuksaltiruvchi birdan-bir najot yo‘li ekanligini anglaganlar. Shuning uchun ham xalq ta’limiga, maorifga alohida e’tibor bilan qaraganlar. Jumladan, Turkistonda dastlabki jadid maktablari XIX asr oxirida shakllana boshladi. Birinchi jadid maktabi 1893- yil Buxoroda tashkil etilgan. Keyinchalik, 1898-yilda Qo‘qonda Salohiddin domla, 1899-yilda Andijonda Mulla Shamsiddin domla va Toshkentda Mannon Qori jadid maktablariga asos solgan. Keyinchalik Turkistonda rus-tuzem maktablari joriy qilindi. Jadid maktablari ko‘p hollarda mustabid tuzum tomonidan yopib qo‘yilar edi.

Mehnatkash xalq esa o‘z farzandini rus-tuzem maktabiga berishga qo‘rqar edilar. Ashurali Zohiriy vatandoshlariga qarata maktabning eski yoki yangi ko‘rinishda bo‘lishi muhim emas, maktabning bo‘lgani muhim deydi. Maqolalarida albatta bolalar o‘qishi kerak, degan fikrni ilgari suradi. Ma’lumki XX asr boshlarida Germaniya, Turkiya singari ilg‘or mamlakatlarga o‘qish uchun talaba-yoshlar yuborilgan. Jadid ma’rifatparvarlari xususan, Ashurali Zohiriy ana shu yoshlarga alohida bir najot bilan qaragan, ularni Turkistonni taraqqiy etgan millatlar qatoriga ko‘taruvchi yangi bilimlar egasi sifatida ko‘rgan. Ular ishlarni tugatib Turkistonga qaytgach, o‘rgangan sohalari bo‘yicha albatta yoshlarga saboq beradi, deb ishongan. Ularni o‘z uylaridan, onasining shirin so‘zlaridan kechib, mashaqqat bilan millat uchun olgan ta’limlari albatta xalq uchun xizmat qilishiga

[90] Ashurali Zohiriyning “Turkistonda suv ishlari’’. Farg‘ona. 1923

ishongan va bu to‘g‘risida “Farg‘ona’’ gazetasida alohida maqola e’lon qiladi. Mazkur maqola “Nashri madaniyat va maorif jamiyatlari’’ nomi bilan “Farg‘ona” gazetasining 1923-yil 17-maydagi 73-sonida bosilib chiqadi.

“Yaqindan buyoq Turkiston o‘lkasining butun muzofotlarinda, uyezdlarida “nashri maorif jamiyatlari” ochildi va ba’zi o‘rinlarda (Ho‘qandda) endigina ochilmoqda. Xatto bu to‘g‘rida bir vaqtlar ichki Russiya musulmonlari orasida bo‘lg‘on va ko‘p zamonlarg‘acha cho‘zilg‘on: “Maktabmi, ishkolami?” degan manzaralar singari munda ham “nashri maorifmi, ko‘makmi?” bo‘lsin degan munozaralar bo‘lmoqda.

Mayli qaysi bo‘lsa bo‘lsin. U to‘g‘ridagi fikrlarimizni aytmoqsan ilgari shuni aytmoqchimiz: albatta bundoq uyushmalaring bo‘lishi madaniyat asari bo‘lishi bilan barobar, yoki qadam qo‘ymoq harakatida bo‘lg‘on millatlar, mamlakatlar, o‘lkalarda bo‘lur. Yoxud madaniyatli mamlakatda bo‘lubda davlat byudjeti xalq maorifi va xalq madaniyatining musorifiga qoplaroq darajasida bo‘lmag‘onda bo‘lur.

Bizda ilgari ham mavjud. Bizning Russiya jamohir mathadasi va uning bir parchasi bo‘lg‘on Turkiston o‘lkasi madaniyatli mamlakatlarga qiyosan juda pastda va shu pastdaligi sababli (bavujud boshqalarg‘a qarag‘anda madaniyat va maorif zarur bo‘laturubda) xalq maorifini keragincha va turli yerlardagi bir ikki yuz talabalarimizni ta’min eta olmaymiz, hollarin yaxshilata olmaymiz.

Aslida gap unda ham emas. Ularning hollarin ta’min etsak ham etmasak ham ular o‘qishlarin davom etadurlar. Ular: suv bo‘lsa simirib, tosh bo‘lsa kemirib degandek o‘qurlar. Ular otasining issiq uylarin, onasining shirin shirin so‘zlarin tashlab faqat o‘qishga, maorifga berilib uzoqlarga ketgan umid yulduzlarimizdirlar. Lekin, omma ko‘pchilikni allalab yotgan xalq qorong‘ulikda, atroflarin oq boshli, ola choponli qarg‘alar ta’sib pardasi o‘rab olg‘on. Agar ularni shu ahvolicha qo‘yabersak, bu kungi keraklisi bilan ertagisini aytmasak, yoki ular qul bo‘lib yashamoqqa, mahkum bo‘lsa ham shu ketishdan berilmas va ayrilgusi ham kelmas, mana biz bularni o‘qitishimiz madaniyat bilan tanishtirishimiz, kishilik dunyosiga chiqarishimiz shuning bilan barobar yuqoridagi qahramon o‘qug‘uchilarimizning adadlarin kundan kun, oydan oy o‘stirishimiz kerak.

Shuning uchun bizga bir necha “ko‘mak” bir necha “nashri maorif” va shu yo‘lda tag‘in allanecha allanimalar bo‘lsa ham oz.

Shurolar hukumati oktyabr inqilobining boshida naq ilm morif va madaniyatga keng yo‘l ochdi. Mumkin qadar maktablar ochdi. Lekin bir daraja kengayib bormoqda bo‘lg‘on maktab va maorif ishlari, moliya ishlarining chig‘iridan chiqishi sababli yangi iqtisodiy siyosatning maydonga qo‘yilishi soyasida, yo‘lga qo‘yilib yetmagan mahalliy sarmoyaning ta’miniga ko‘p

narsaning bog‘lanishi va shu jumladan maktablar ta’mini ham unga bog‘lanishi orqasida gullab kelayotgan maktab va xalq maorifining sayog‘i so‘lidi.

Bu hol muvaqqat bir narsa, moliya ishlarimiz tuzalganicha, moliya ishlarimiz tuzalar. Mahalliy sarmoyaning kirim chiqimlari yo‘lga solinar. U vaqt maorif ishlarimiz ham inqilobning boshidagidek taraqqiylab ketadir. Ul vaqt “ko‘mak”ning ham boshqasining ham lozumi qolmas. Lekin biz ungacha bu jaholat, qorong‘uliq frontidan bo‘shatmasligimiz, pozitsiyamizni mahkamlashimiz kerak.

“Mahkamlashimiz kerak” degan so‘z “ko‘mak” “nashri maorif” “o‘qig‘uchilarimizg‘a yordam jamiyati” va boshqa shuningdek jamiyatlarimizning bo‘lishi demakdir.

So‘z kelganda shuni ham aytib o‘tmoq kerak: o‘tgan yil arkazning tasdiqi bilan “ko‘mak” ismida o‘qig‘uchilarg‘a yordam uyushmasi ochildi. U uyushma ismidan moziylari qorong‘u bir necha kishilar o‘llarig‘a mandate quvvati bilan Turkiston o‘lkasining butun past balandini aylanib, bir necha o‘n milliardgacha pul va mollar yig‘ildi. U yig‘ilgan narsalar to‘g‘ri yo‘l bilan sarf qiling‘on bo‘lsa edi. Musofaratda tahsilda bo‘lg‘on talabalarimiz xiligina ko‘kraklain ko‘tarib olar edilar. Lekin yaxshi niyat bilan barpo bo‘lga bu uyushmaning yig‘ilgan narsalari “yomon niyatlar”g‘a qurbon bo‘ldi.

U iyonalar ko‘p kishilarning savdogarchiligiga solib oyog‘in oltita va ko‘plarinikini to‘rtta qilib qo‘ydi. Ulardan hisob oladurg‘on hech bir zot yo‘q. u “zoti sharif”larning o‘zlari matbuot sahifalarida hisob bermoqqa vijdonan majbur bo‘lsalar ham, tanzil etmadilar.

Shu tariqa u iyonalar qumg‘a singigan suvdek bo‘ldida ketdi. Ishlarning bu kifida bo‘lishi yangi boshlanayotgan ezgu ko‘p ishlarimizning rivojlanmaslig‘ig‘a va xalqimizning undoq uyushma va jamiyatlarg‘a sovuq qarashiga sabab bo‘ladur.

Endi bir karra pishshiq bo‘ldik, bu ochlig‘on va ochiladurg‘on “nashri maorif jamiyatlarimizda” xalq tarafidan saylangan hay’at idora va taftish hay’atlari bo‘lur. Xalqning peshona terisi bilan topilib, yaxshi niyat bilan iyona qiling‘on aqchaning har bir tiyini bejo yerga ketmasligiga ishonamiz.’’[91]

Ma’lumki, yoshlarni chet davlatlarda o‘qitish uchun aholidan pul yig‘ilgan. Xalq yetuk mutaxassislarning Turkistonning o‘zidan yetishib chiqishi uchun bor kuchi bilan harakat qilgan. Ashurali Zohiriy ushbu o‘rinda ilmning naqadar muhim ekanligini ta’kidlash bilan bir qatorda, xorijga ketgan yoshlarga nasihat ham qilgandek bo‘ladi. Mashaqqat bilan topilgan xalq puli albatta ilmga safarbar etilishi va kelgusida o‘z natijasini ko‘rsatishi lozimligi aytib o‘tiladi.

[91] Ashurali Zohiriy “Farg‘ona” gazetasining 1923-yil 17-maydagi 73-soni

Xulosa qilib aytganda, Ashurali Zohiriyning milliy matbuotimiz hamda o‘zbek jurnalistikasi taraqqiyotidagi o‘rni beqiyosdir. Ashurali Zohiriy “Farg‘ona’’ gazetasining har bir sonida maqola bilan qatnashgan. Har bir maqolasida xalq turmushining eng mayda jabhalarigacha e’tibor qaratgan, imkon qadar oddiy xalq turmushini yengillashtiruvchi mavzularga murojaat qilgan. Uning maqolalaridagi erkinlik, ma’rifat, madaniyat, o‘z haqqini tanish, hurlik, ilm ahlini ulug‘lash singari g‘oyalar o‘z davrida millatni jaholatdan olib chiqishgda qanchalik muhim bo‘lgan bo‘lsa, bugun ham shu qadar ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Ashurali Zohiriy. Biznikilar vazifasini qachon anglarlar. Farg‘ona, 1923
2. Ashurali Zohiriyning “Turkistonda suv ishlari’’. Farg‘ona. 1923.
3. Ashurali Zohiriy “Farg‘ona” gazetasining 1923-yil 17-maydagi 73-soni.
4. Qo‘qon shahar O‘lkashunoslik muzeyi fondida saqlanayotgan “Sadoyi Farg‘ona” gazetasining 1914-yil 3-soni
5. Zohiriy A. O‘tganlarga bir qarash, Farg;ona, 1923-yil, 100-son
6. “Farg‘ona’’ gazetasi, xizmat qahramoni, 1923-yil 100-son.
7. Ashurali Zohiriy. Biznikilar vazifasini qachon anglarlar. Farg‘ona, 1923.

№	MUALLIF(LAR) VA MAQOLA NOMI	Sahifa raqami
1-SHO‘BA: TIL VA ADABIYOT – MILLIY G‘URUR, MADANIY MEROS VA MILLIY QADRYATLAR POYDEVORI		
1	**Solijonov Y., Mo‘minova M.** Normurod Norqobilov asarlarida inson va tabiat tasviri	4–9
2	**To‘xliyev B.** Shaxs ma’naviyatining shakllanishida adabiy manbalarning o‘rni	9–14
3	**Muminov S., Xolmatova D.** Til, ijtimoiy ekologiya va shaxs ma’naviyati	14–25
4	**Axmedova Sh.** Abdulla Oripovning adabiy o‘ylari va suhbatlari haqida	25–32
5	**Sabirdinov A.** Naim Karimov hikoyalarida qatag‘on davri voqeligi talqini	32–43
6	**Jabborov N.** Abdulla Qodiriyning milliy ruh tarbiyasiga doir konsepsiyasi	43–57
7	**Iskandarova Sh., Holdarova I.** O‘zbek tilidagi generonimlarda assotsiativ munosabat	57–65
8	**Asadov M.** Til va adabiyot – ma’naviy kamolot mezoni	65–70
9	**Rajabova M.** Matn va nashr muammolari (Nodira “devon”i misolida)	70–78
10	**Mirzayeva S., Ne’matullayeva S. Luqmon** Bo‘rixon ijodida umrboqiy an’analar va iste’dod jilosi	78–82
11	**Amonova Z.** Saif Zafari Buxoriyning “Durrul majolisi turkiy” asarida payg‘ambarlar talqini	82–88
12	**Kasimov A., Madaliyev Y.** Badiiy retsepsiya va A. Kamyu ijodi	88–93
13	**Tojiboyeva M.** Jadid she’riyatida an’anaviy badiiy san’atlar talqini	93–101
14	**Muxitdinova N.** Ibratdan ingan ma’rifat	101–105
15	**Hasanova Sh.** Hikoyat va rivoyatlarning insonning ma’naviy rivojlanishidagi ahamiyati	105–111
16	**Kobilova Z., Tursunova N.** Mumtoz adabiyotda badiiy obraz va obrazlilik (Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy lirikasi misolida)	111–119
17	**Odilov Y.** Til siyosati va milliy-madaniy masalalar	119–124
18	**Jafarov B.** Qadimiy qo‘lyozmalar taqvimlarining o‘ziga xos xususiyatlari	124–132
19	**Davlatov O.** Ma’naviy tarbiyada kitobxonlik madaniyatini yuksaltirishning ahamiyati	132–139
20	**Karimova F.** Qo‘qon adabiy muhitida debochanavislik an’analari	139–146
21	**Nazarova Sh.** “Chig‘atoy gurungi”ning taqiqdan keyingi qadamlari	146–153
22	**Ibragimova E.** Ironiya va uning lingvistik tabiati	153–160
23	**Oripova G**. Aruz she’r tizimida ritm	160–166
24	**Axmadov A**. Adabiy muhit! Adabiy harakat! Adabiy hayot!	166–171
25	**Kobilova E., Teshaboyeva Z.** Adibning konflikt yaratish mahorati (Abduqayum Yo‘ldoshevning “Jadid” qissasi misolida)	171–175
26	**Safarova H.** Buxoro qo‘lyozmalar fondidagi noyob durdona	175–180
27	**Abdurashidov A.** Shashmaqom tizimini savt turkumining ritmik qoliplari haqida	181–189
28	**Sattorova G.** Umar Sayfiddin ijodida qadriyatlar falsafasi	189–197
29	**Jo‘raboyev O.** Mumtoz adabiyotda qadriyat va bag‘rikenglik g‘oyalari	198–203
30	**Eshanova Z**. Istiqlol davri o‘zbek she’riyatida afsona va rivoyatlar sintezi	204–213
31	**Hojiyeva Sh.** Cho‘lpon she’riyatida xalqona obraz va motivlar talqini	214–220
32	**Ahlilloyev T.** Komil inson tarbiyasi Ibn Sino antropologik qarashlarining yetakchi g‘oyasi	220–227
33	**Axmedov J.** Oybek uy-muzeyi: bebaho ilmiy-ma’naviy maskan	227–232
34	**Ӯрунова М.** Инсонгарой дар “Хирадномаи Искандарӣ” - Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ	232–242
35	**Неъматзода М.** Аҳамияти тарбиявии зарбулмасал ва мақолҳои халқӣ	242–248

36	**Қаюмова Ф.** Тарбияи Худшиносӣ Аз Дидгоҳи Абдураҳмони Ҷомӣ	248–251
37	**Суюнов М.** Румийнинг бир муламмаъ ғазали ҳақида	252–255
38	**Файзуллоев Б.,** Бойматов Шавкат Мумтоз адабиётда ёшлар маънавияти масаласи (Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ижоди мисолида)	255–264
39	**Muminov M.** G‘azal nafosati	264–271
40	**Мамаҷонов С.** Мавқеи Асарҳои Садриддин Айнӣ дар тарбияи Маънавии Ҷавонон	271–275
41	**Муҳаммадзода Ҷ.** «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ дар адабиёти ўзбек	276–284
42	**Eshniyazova A.** Bolalikning sog‘inch kitobi	284–292
43	**Abdullayeva G.** Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi arxivida saqlanayotgan navoiyshunos olimlar arxivi haqida	292–299
44	**Abdurahmonova B.** Professor Inomjon Rasulovning ilmiy qarashlari	299–302
45	**Toshboltayeva T.** Gahi ko‘rdim falakdin notovonlig‘	302–307
46	**Yigitaliyev U.** Tilda “shaxs omili” tushunchasining ifodalanishi (lisoniy sathlar uyg‘unligi aspektida)	307–311
47	**Rahmonov G‘.** Matnning assotsiativ maydonini shakllantirish tartibi (A. Oripovning “Ayol” she’ri misolida)	311–318
48	**Saidakbarova M., Sobitova R**. Qatag‘on davri voqeliklarining Shukrulloning “Kafansiz ko‘milganlar” romanida aks ettirilishi	318–328
49	**Xasanova B.** Yozuvchi uslubida estetik idealning namoyon bo‘lishi	328–333
50	**Karimova Sh.** Vasliy ijodining XX asr boshlari Sharqiy Turkistondagi o‘rni va ahamiyati	333–338
51	**Abdurahmon Z.** “Qisasi Rabg‘uziy”da turkiylar va turk tili	338–342
52	**Darmonova M.** Jadid matbuotida til va shaxs ma’naviyati	342–349
53	**Asqarov D.** G‘oya, mavzu va ma’no mushtarakligi	349–359
54	**Ahmadaliyev L.** “O‘zbek adabiyoti namuna daftari” tazkirasining adabiy ahamiyati	359–366
55	**Umurzakov R.** “Shum bola” qissasida bola e’tiqodi	366–373
56	**Kurbanova F.** Isajon Sulton hikoyalarida folklorizmlarning o‘rni	373–380
57	**Jo‘rayeva R.** O‘zbek va tojik tillari o‘rtasidagi leksik-semantik o‘xshashliklar	380–388
58	**Azimova Z.** Alisher Navoiy asarlarida ruhiy holatlarning tasviri	388–394
59	**Usmonov S.** “Mahbubul qulub” asarida inson ma’naviyatiga doir qarashlar	394–402
60	**Raxmatullayev A.** Talaba-yoshlarning kitobxonlik madaniyatini oshirishning ijtimoiy-ma’naviy omillari	402–411
61	**Egamberdiyeva G.** “O‘zbek tili izohli lug‘ati”dagi sinonimik qatorlar	411–419
62	**Mirzakarimova M**. A. Qodiriy asarlarida tarixiylik va badiiylik uyg‘unligi	419–425
63	**Eshquvvatova M**. O‘zbek adabiyotida milliy qadriyatlar va ma’naviyat	425–433
64	**Qodirova D**. “Boburnoma”da tasviriy vositalarning ifoda kuchi	433–439
65	**Rustamova G**. Adabiy-estetik tafakkur va zamonaviylik	439–445
66	**Sodiqova R**. Alisher Navoiy asarlarida badiiy tafakkur va ma’naviy meros	445–452
67	**Islomova D**. She’riy tilda badiiylik mezonlari	452–459
68	**Ortiqova M**. Istiqlol davri o‘zbek nasrida ijtimoiy muammolar yoritilishi	459–467
69	**Haydarova Z**. Mumtoz adabiyotda inson fazilatlari talqini	467–473
70	**Salimova R**. O‘zbek maqol va matallarida axloqiy-etik qadriyatlar	473–478
71	**Mahmudova N.** Badiiy matnda shaxs ma’naviy olamining aks etishi	478–485
2-SHO‘BA. TIL VA ADABIYOT O‘QITISHDA MUAMMO VA YECHIMLAR		
72	**Quronov M., Umarov R., Jumaboyev A**. Ona tili darslarida o‘smirlarning “o‘ziga ishonch” ko‘nikmasini o‘lchash va baholashning metodik talablari	486–499
73	**Mavlonova K., Sobirxonova Z.** 7-sinf o‘quvchilarida tinglab tushunishga oid interaktiv amaliy topshiriqlar	500–506

74	**Kobilova E**. Alisher Navoiyning pedagogik qarashlari	506–510
75	**Rahmonov G‘.** Talabalarning kommunikativ kompetensiyalarini shakllantirish metodikasi	510–515
76	**Muratova D**. Uzr nutqiy aktining lingvokulturologik tadqiqi	515–518
77	**Asqarov D**. Adabiyot fanini o‘qitishda STEAMni joriy etish	518–523
78	**Imomaliyeva M., Niyozova**. Bolalar nutqining rivojlanishiga multfilmlarning ta’siri	524–530
79	**Parpiyev O.** Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida yozma nutqni rivojlantirishning pragmatik usullari	530–538
80	**Негматова М., Мингбоева О.** Формирование культуры устной и письменной речи учащихся на уроках русского языка	538–544
81	**Негматова М., Негматова А**. Формирование толерантности у учащихся на уроках русского языка и литературы	544–549
82	**Sadriddinova Z., Akbaraliyeva N.** Boshlang‘ich sinflarda tarbiyaviy ishlarni tashkil etishning innovatsion usullari	549–554
83	**Юлбарсов Ф.** Эвфемизмы в языке: искусство смягчения реальности	554–559
84	**Sunatov J., Zikrillayeva F., Husenova M., Sanayeva M.** Ingliz tilini o‘qitishdagi muammolar	559–566
85	**Ne’matov A.** Teaching English in Uzbekistan's Secondary Schools: A Decolonial Approach	567–575
86	**Eraliyeva Z., G‘ulomova D.** O‘zbekistonda inklyuziv ta’limning rivojlanishi va istiqbollari	575–584
87	**Mirzaabdullayeva M**. Ingliz tilida konnotatsiyali birliklarni o‘rgatishning muammolari va samarali yondashuvlar	584–587
88	**Raxmatova M.** Xorijiy tillarni o‘qitishda aksiologik yondashuvning metodik asoslari	587–592
89	**Berdimuratova M.** Vizual-kinesik kommunikatsiya (frenologiya, fiziognomika, ekspressiv harakatlar, okuleksika yoki okulamantiya) ning ifodalanishi	592–597
90	**Azimov S.** Til va adabiyot o‘qitishda zamonaviy muammolar va innovatsion yechimlar	597–605
91	**Shabidinova Z.** Leksik kompetensiya	605–610
92	**Кудратова Г., Райимжонова С.** Современные подходы к изучению и консервации русских диалектов	610–617
93	**Buranova M.** Integrating language skills for effective language teaching	617–623
94	**Maqsudova Sh.** Teacher’s physical presence in class	623–628
95	**Shayxislamov N.** Adabiyotshunoslikda kompetensiyaviy yondashuvning ahamiyati	628–633
96	**Zaripova Z., Sattarova D.** Sotsiolingvistik kompetensiyani anekdotlar orqali shakllantirish metodikasi	633–637
97	**Abdisharipova M., Sultanova D.** Til va adabiyot o‘qitishda muammo va yechimlar	637–644
98	**Abduolimova M., Mahmadaliyeva M.** Integrating innovative teaching technologies in foreign language education	645–651
99	**Ковалёва Н., Ковалёв А.** Использование дидактических приемов при работе с нейросетями	651–659
100	**Mirzaahmedova H**. Adabiy qahramonlar obrazini o‘rganishning didaktik asoslari	659–664
101	**Shaymardonov A., Mahmudova N.** Eshitishida nuqsoni bor bolalarga ingliz tili “vocabulary”sini o‘rgatish	664–667
102	**Muxammadova K., Abduolimova M.** The art of giving directions in a	667–671

	personal letter	
103	**Vohidova M., Abduolimova M.** Modern pedagogical technologies and their role in the educational process	671–676
104	**Xomidjonova G**. Understanding the communicative approach in English language teaching	676–680
105	**Maksimova Z**. Til va adabiyot o‘qitishda muammo va yechimlar	680–685
106	**Yusupov A.** Challenges and solutions in teaching language and literature	685–691
107	**Vohidov N.** Structure of conversation	691–697
108	**Sobirova I.** Shodmonqul Salom she’riyatida ishq talqini	697–701
109	**Yo‘ldasheva S.** Maktablarda fonetika va grafika o‘qitish usullari	701–707
110	**Shamsiddinova S.** Iqtidorli o‘quvchilar bilan ishlashning zamonaviy usullari va soha rivojidagi ahamiyati	707–710
111	**Mamatqulova S.** Rahbarlar malakasini oshirishning ta’lim sifatini yaxshilashdagi o‘rni	710–714
112	**Muqimjonova N.** Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda pedagogik innovatsiyalar	715–722
3-SHO‘BA: SUN’IY INTELLEKT VA INSON IJODKORLIGI: RAQOBAT YOKI HAMKORLIK		
112	**Muqimjonova N.** Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarini tayyorlashda pedagogik innovatsiyalar	715–722
113	**Sulaymonov M., Xoldorova G.** “Navoiyshunoslik” sohasida sun’iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish	723–730
114	**Xasanov A.** Sun’iy intellektda kontrast va qarshilik modellari: antonimiyaning kognitiv aspekti	730–738
115	**Radjapov K., Erkayeva B.** Globallashuv sharoitida “komil inson”ni tarbiyalashda sun’iy intellekt va qadriyatlar mutanosibligi shaxs ijodkorligi mahsuli	739–745
116	**Nishonov S. J.** “Aql intellektuallashuv jarayonida raqobatbardosh zamonaviy sikl”	745–755
117	**Ковалёв А., Мамайко Д.** “Искусственный интеллект и человеческое творчество: Конкуренция или сотрудничество”	755–761
118	**Aripova K., Akramjonova M.** “The role of innovations in learning new languages”	761–769
119	**Satimboyeva X.** “Ta’limni boshqarishda sun’iy intellekt: Afzalliklari va kamchiliklari”	769–779
120	**Buzurukov A.** “Artificial intelligence and human creativity: Synergy or substitution?”	779–788
121	**Ergashev B**. “Tibbiy tarjimada sun’iy intellekt: Tarjimon insonlar bilan raqobatchimi yoki yordamchi?”	788–795
122	**Inoyatova D.** “Bolalar adabiyotida sun’iy intellektdan foydalanish imkoniyatlari: Ijodiy tafakkurni rivojlantirishda raqobatmi yoki hamkorlik?”	795–805
123	**Sunatov J., Zikrillayeva F., Husenova M. M., Sanayeva M.** “Sun’iy intellekt va tilshunoslik”	805–812
124	**Murtozaqulova N., Abdullayev S.** “O‘zbek tilining raqamli texnologiyalardagi o‘rni va rivoji”	812–818
125	**Xayrullayeva N.** “O‘zbekiston sharoitida uzluksiz ta’lim tizimi orqali yoshlarning ma’naviy dunyoqarashini rivojlantirish”	818–825
126	**Buzurukova K.** “How Generative AI Can Augment Human Creativity”	825–834
127	**Anvarova X.** “The impact of media literacy and information technology on english skills”	834–838
128	**Boynazarova K., Nabiyeva D**. “The Interplay of AI and Human Creativity:	838–844

	Problem of Competition or Symbiosis”	
129	**Baxarova A.** “Artificial intelligence and human creativity: Competition or collaboration?”	844–850
4-SHO‘BA. BADIIY VA ILMIY TARJIMA MASALALARI		
130	**Zokirov M., Zokirova S.** Dominant tillar ta’siri ostida milliy til ekologiyasi va leksik interferensiya	851–861
131	**Ochilov E.** Xurshidning tarjimonlik mahorati	861–873
132	**Nurulloyeva M.** Нақши “Илоҳинома” –и Аттор дар ташаккули ахлоқи ҷомеа (дар мисоли тарҷумаи ӯзбекии он)	873–881
133	**Karimov M.** Badiiy tarjimaning o‘ziga xos jihatlari va lingvistik xususiyatlari	881–886
134	**Karimov M.**, Mamatxoliqov B. “O‘tkan kunlar” romanidagi sinekdoxa tasviriy vositasining qo‘llanilishi va inglizcha tarjimalarda aks etish masalalari	886–890
135	**Xabibullayeva F.** К вопросу об оценке качества перевода художественного произведения	890–899
136	**Qodirov A.** Tarjimashunoslikning dolzarb masalalari tadqiqi (Dilmurod Quronov ijodi misolida)	899–905
137	**Ergashev B.** Ilmiy tibbiy adabiyotlarni o‘zbek tiliga tarjima qilishdagi lingvistik va terminologik muammolari	905–914
138	**Djurayev M**. “Devoni Foniy”ning Hakimo‘g‘lu Ali Poshsho kolleksiyasi nusxasi tavsifi	914–924
139	**Ergasheva S.** Tarixiy realiyalarni tarjimada qayta tiklash masalasi	924–934
140	**Abduxalilova D.** Nemis tilidan o‘zbek tiliga she'riy tarjima muammolari: ta’rif, tasnif, tahlil va taklif	934–939
141	**Alibekova D.** English romanticism and it's development	940–946
142	**Sheronov B.** Gap qurilmalarida semantik-sintaktik nomutanosiblikning ba’zi masalalari haqida	946–951
143	**Sobirova I.** Shodmonqul Salom she’riyatida tasavvufiy obrazlar	951–956
5-SHO‘BA: ADABIYOT VA TILNING SHAXS PSIXOLOGIK VA MA’NAVIY RIVOJIGA TA’SIRI		
144	**Aliyev B.** Jozef Nayning “Yumshoq kuch” konsepsiyasi va unga yondosh konsepsiyalarning siyosiy-ma’naviy va falsafiy jihatlari	957–960
145	**Jumanova Sh.** Badiiy matn va ma’naviy tarbiya: o‘quvchi-yoshlar kamolotiga ta’sir omili sifatida	960–968
146	**Mirzaaxmedova N**. Adabiyot va ma’naviy qadriyatlarning insonning ichki dunyosiga ta’siri	968–972
147	**Jalolova Sh., Ismoilova N.** Multimadaniyatli kontekstda ingliz adabiyotining o‘quvchi psixologiyasiga ta’siri	973–978
148	**Ashurova G.** Navoiy ijodida inson ruhiyati va ichki dunyosining yuksalishi haqidagi qarashlar	978–985
149	**Eshonqulova G**. She’riyatning ruhiy salomatlik va emotsional muvozanatga ta’siri	985–990
150	**Ismoilova F.** Alisher Navoiy asarlarida inson ma’naviy kamolotining badiiy talqini	990–997
151	**Vahobova N.** Urush yillari ko‘zgusida tarbiya, sadoqat va xiyonat	997–1005
152	**Tursunboyeva U.** Ijtimoiy tarmoqlar va texnologiyalar bolaning psixologiyasiga ta’siri	1005–1012
153	**Muxtorova M.** Ta’lim sohasiga sun’iy intellektning salbiy va ijobiy ta’siri	1012-1018
154	**Jo‘rayev U.** Adabiyotshunoslikda badiiy asar tili va badiiy nutq uslubi	1018-1021
155	**Javharova N.** Ashurali Zohiriy publitsistikasining yetakchi mavzulari	1022-1029